ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

(एकादशटीकासंयुतम्)

प्रो० योगेश्वरदत्तशर्मा (पाराशरः)

NAG PUBLISHERS

नाग प्रकाशक

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यमिदं टीकाभिरेकादशभिः सह भागेष्वष्टसु प्रकाश्यते। सर्वासां टीकानां क्रम एवं व्यवस्थापितः। भामती-ऋजुप्रकाशिका- भाष्यभावप्रकाशिका - प्रदीप-ऋजुविवरण - तत्वदीपन- वार्त्तिक - पञ्चपादिका-पञ्चपादिकाविवरण-श्रीकण्ठभाष्य-शिवार्कमणिदीपिकाख्याः।

एतासां सर्वासां टीकानां केचिदंशाः प्रकाशिता आसन् केचिच्चाप्रकाशिताः। ते सर्वेऽशाः इतस्ततः प्रकाशितेभ्यो ग्रन्थेऽभ्योऽप्रकाशितेभ्यो ग्रन्थेभ्यो वा यथासम्भवं संकलय्यात्र व्यवस्थापिताः। अधुनापर्यन्तं सर्वा एताः टीकाः सममेव प्रकाशिताः आसन्। परमधुना प्रतिवर्णकं टीकैका पूर्वं सामग्र्येण प्रकाशिता।

तदनन्तरं द्वितीया टीका प्रारब्धा। आशास्यते च वेदान्तविषयाब्धिं प्रविविक्षूणां शोधकानां कृते प्रयास एष समर्द्धिकरो भविता।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

(एकादशटीकासंयुतम्)

प्रो. योगेश्वरदत्तशर्मा (पाराशरः)

नाग पब्लिशर्स

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

(एकादशटीकासंयुतम्)

प्रथम खण्ड

भामती

प्रदीपः

वार्त्तिकम्

श्रीकण्ठभाष्यम्

ऋजुप्रकाशिका

ऋजुविवरणम्

पञ्चपादिका

शिवार्कमणिदीपिका

भाष्यभावप्रकाशिका

तत्त्वदीपनम्

पञ्चपादिकाविवरणम्

सम्पादकः

प्रो. योगेश्वरदत्तशर्मा (पाराशरः)

हिन्दू कालेज, दिल्ली विश्वविद्यालय

दिल्ली — ११०००७

NAG PUBLISHERS

नाग प्रकाशकः

११ए, यू. ए, जवाहर नगर, दिल्ली - ११०००७

This publication has been brought out with the financial assistance from Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi.

नाग प्रकाशक

(१) ११ए-यू.ए., जवाहर नगर, दिल्ली-११०००७

(२) संस्कृत भवन, १२,१५ फ्लेट, संस्कृत नगर, प्लाट न. ३, सेक्टर १४, रोहिणी, नयी दिल्ली ११००८५

(३) जलालपुर माफी (चुनार मिर्जापुर) उ.प्र.

© प्रकाशक

ISBN 81-7081-365-4 (Set)
ISBN 81-7081-366-2 (Vol. I)

प्रथम संस्करण १९९७

मूल्य : १०५५.०० (6 Vols Set)

श्री सुरेन्द्र प्रताप द्वारा नाग प्रकाशक, ११ए., यू. ए., जवाहर नगर दिल्ली द्वारा प्रकाशित तथा जी. प्रिंट प्रासेस, ३०८/२, शहजादा बाग, दया बस्ती, दिल्ली ११००३५ में मुद्रित।

Laser Typesetting :
Mohan Computer Point
8-A(U.A./3), Jawahar Nagar,
Delhi - 110007
Phone: 2918876.

प्रस्तावना

न धर्मोऽप्यधर्मो न वर्णाश्रमो मे न पुण्यं न पापं न नाकापवर्गौ।

चिदानन्दसत्यैककैवल्यरूपो विचित्रप्रकाशस्वरूपोऽहमात्मा ॥

विदाऽङ्कुर्वन्तु तत्रभवन्तो प्रेक्षावन्तः यत् सर्वथा दुर्निरूप्येऽस्मिञ्जगज्जगड्वाले प्रतिभासतया सत्यस्वरूपेऽविद्याप्रसारप्रवरे प्रतीयमानमंगलेऽपि वस्तुतः दावानलदग्धारण्यानीवाऽमंगलेऽनादिकालतः प्राणिसङ्घाः निमज्जन्तोऽस्य पारमपारयन्तः अनाद्यविद्याकृतदुःख- जातमनुभवन्तः क्वापि शमं न लेभिरे। अतो हेतोः लोककल्याणधिया करुणया भगवतः पुरुषोत्तमस्य ज्ञानावतारभूतः भगवान् ब्रह्मर्षिश्रेष्ठः अज्ञानघनान्धनिवारणतरणिः परानुग्रहपरायणः श्री बादरायणः सम्पूर्णनिगमार्णवमन्थनसमुद्गताऽमृतकुम्भमिव ब्रह्मसूत्रसन्दोहं प्रसारयामास।

यद्यपि सन्ति सूत्राणामुपरि कतिचन पुरातना भाष्यास्तथापि शशाङ्कमौलेर्भगवतो भूतभावनास्यावतारभूताः भगवत्पादाः श्री शङ्कराचार्याः यादृशं श्रुतिवाक्यतात्पर्यप्रकाशनपरं भाष्यं विदधुः न तादृशमद्यावधि दृग्गोचरीभूतम्। अद्वैतामृतवर्षणपरं सर्वतोभावेन मोक्षमार्गप्रकाशनपरमुपनिषत्प्रमाणं लोककल्याणकरमेतदेव भाष्यम्। आद्यभगवत्पादशङ्कराचार्यभाष्यानन्तरं स्वं स्वं सम्प्रदायवैदिकपरम्पराऽनुसारमेवेति साधनाय स्मार्तमतमननुमन्वाना अपि वैष्णवमतप्रवर्तका आचार्याः ब्रह्मसूत्रोपरि स्वसिद्धान्तानुसारीणि भाष्याणि परवर्तिनि काले प्रकटयामासुः। तेषां च केषाञ्चन, द्वैतमतम्, अन्येषां द्वैताद्वैतमतम्, परेषां विशिष्टाद्वैतमतम् ततोऽप्यन्येषां शुद्धाद्वैतमतम्। एवं बहूनि मतान्तराणि ब्रह्मसूत्रमूलकान्येवेति बहव आचार्या उद्घोषयन्ति। तर्हि वस्तुतः ब्रह्मसूत्रस्य महर्षेर्बादरायणस्य वा कोऽभिप्रायः। एतादृश्यां जिज्ञासायां न केवलमुपनिषत्सु परं संहिताग्रन्थेष्वपि परमात्मन एकत्वपराणि वाक्यान्युपलभ्यन्ते तत्र मुनिप्रवराणां यास्काचार्याणामपि मतमेतदेव यत् सर्व आत्मान एकस्य परमात्मनो रूपाणि। तथा च वाक्यम्—

"महाभाग्याद् देवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति।" (यास्क-दैवतकाण्डम् —बृहद्देवताकारस्यापि सम्मतमेतत्। (-१-६१-६५)

"एते ह्येव बहवृचा महत्युकथे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः। ऋग्वेदेऽपि - महद् विष्णोः असुरस्य नामा ॥" "महद्देवानामसुरत्वमेकम्।" "एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति।" "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्" "एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः।" इत्यादीनि वाक्यानि तत्र वाजसनेयिश्रुतौ स्पष्टमेव—

"तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकदेवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः।"

"पुरुष एवेदं सर्वम् ।" "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिः अदिति र्जातमदितिर्जनित्वम् ।"

"उच्छिष्टे (ब्रह्मणि) नामरूपं चोच्छिष्टं लोक अंहितः । उच्छिष्ट इन्द्रश्चाग्निश्च विश्वमन्तः समाहितम् ।" इत्यादिष्वनेकासु श्रुतिषु सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्येव प्रतिपादितम् ! तदेवाभिप्रायः श्रुतिवाक्यसमन्वयद्वारा सर्वेषां श्रुतिवाक्यानामेकस्मिन्नद्वये ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति भगवत्पाद श्री शङ्कराचार्याणामभिप्रायः । एतदेव मनसि निधाय श्रुतिवाक्यसमन्वयार्थमद्वयब्रह्मातिरिक्तसर्वस्य प्रपञ्चजातस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनाय भगवता बादरायणेन सूत्राणि प्रणीतानि ।

तत्र प्रपञ्चजातस्यानुदिनं क्षीयमाणत्वं तदनु विनश्यमानतां च सर्व एवाङ्गीकुर्वन्त्यनुभवन्ति च । यतोहि महामुनिना यास्केन सर्वेषां प्रतीयमानानां भावानां षड्विकाराः - जायते, अस्ति, विपरिणमते वर्धते, अपक्षीयते, नश्यति इति कृत्वा प्रतिपादिताः । एतेन स्पष्टमेव प्रतिभाति यद् एकं च विनश्यमानं, अपरं च सद् अविनश्यमानं शाश्वतम् तत्र विनश्यमानं न त्रिकालाबाध्यमतः, तत् सत् कोटौ न प्रवेष्टुमर्हति । अतो हेतोः तस्य असदित्येव संज्ञा भवितुमर्हति तथा च किञ्चित्कालावस्थायित्वात् तस्य प्रतीयमानसत्ता एव स्वीकरणीया न तात्विकी वास्तविकी वा ।

अत एवाऽयं संसारः अघटनघटनापटीयसीमायानटीनाटितनाटकमिव प्रतिभाति । तथापि प्रायशो जनाः स्वयमविद्यावशात् प्रमुह्यन्तोऽन्यानपि किंचिज्ज्ञानज्ञानल्पज्ञांश्च स्वकपोलकल्पितकल्पनाजालमिथ्यावाग्विस्तरेण केनापि प्रकारेण व्यारव्येयमसद् भूतम् मिथ्यादृशं जगत् सत्यमिति प्रवदन्तः प्रतारयन्तो दृश्यन्ते । जगच्चेदं केवलमनिर्वचनीयतयैव व्याख्यातुं शक्यते नान्यथा । तत्र प्रपञ्चस्य वस्तुतत्वस्य वा निर्णयाय संख्याभेदेन दार्शनिकाः प्रमाणानि वर्णयन्ति । तत्रापि च प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वमाश्रित्य स्वतस्त्वपरतस्त्वभेदः तत्र दर्शनेषु स्वीकृतः ।

तत्र प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः इति घोषयन्तो भूतचतुष्टयसदात्मकं चेतनशरीरमेवात्मेति बार्हस्पत्या ब्रुवन्ति । प्रत्यक्षप्रमाणबलेन चैतदेव सिद्ध्यति । अनुमानं च प्रमाणमेव न । तेषां मतेऽनुमीयमानं ज्ञानं तु वारं वारं विभाव्यमानं प्रत्यक्षात्मकतां प्राप्नुवदेव प्रमाणं भवितुर्महति न स्वातन्त्र्येण । अतः प्रत्यक्षेणैव सर्वत्र निर्वाहः करणीयः । एतेषां मतेन इन्द्रियासन्निकृष्टं वस्तु न परमार्थसत् अपितु अपरमार्थसदेव ।

प्रत्यक्षानुमानोभयप्रामाण्यवादिनः बौद्धाः वैशेषिकाश्च । तत्र चतुर्विधा अपि सौगताः वस्तुतत्व-निर्णयार्थं स्वाप्नमनुभवं, सर्वस्वक्षणिकतां, क्षणिकविज्ञानात्मकतां, सर्वशून्यात्मकत्वं वा सिद्धान्तीर्कुवन्ति । एतेषां मते प्रमाणत्वं परतोऽप्रमाणत्वं च स्वतो भवति ।

नैयायिकास्तु यद्यपि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दात्मकप्रमाणचतुष्टयवादिनस्तथापि वैशेषिकवदेव परमाणुकतावादं पदार्थतत्वज्ञानाधीनश्च मोक्ष इति वदन्त ईश्वरकर्तृकत्वेन वेदस्य प्रामा- ण्यमूरीकुर्वन्तः परलोकादितत्वानां सत्तामपि निरूपयन्ति ।

सांख्याश्च प्रत्यक्षाऽनुमानशब्दाश्चेति प्रमाणत्रैविध्यवादिनः प्रामाण्याप्रामाण्यमुभयमपि स्वत इति सिद्धान्तयन्तः सुखदुःखमोहसमन्वितं साम्यावस्थापन्नसत्वरजस्तमोमयप्रधानस्य परिणामरूपेण प्रपञ्चं प्रतिपादयन्ति । तेषां मतेनाचेतनमपि प्रधानं वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरस्य प्रवृत्तिरिव स्वयमेव जगत्सृष्ट्यर्थं प्रवर्तते । प्रधानस्य बुद्धेर्वा जीवेन सह विवेकाऽग्रहो दुःखहेतुः, तयोर्विवेकग्रहं च मोक्षाय इष्यते ।

परञ्च योगिनां मते तु यथा मृदादीनामाधिष्ठाता कुलालः कर्तृकारणमेवं प्रधानाधिष्ठातृरूपेण ईश्वरः जगत्कारणमवश्यमेव स्वीकरणीयं भवेदन्यथा ईश्वरस्य का आवश्यकता कथञ्च तत्प्रणिधानान्मोक्षा पादकं साधनं समाधिः स्वीक्रियेत ।

तत्र द्वैतवादिनः पाशुपताः पाञ्चरात्राश्चः । तेषां मते पशुपतेरीश्वरस्य श्रीमन्नारायणस्य वा प्रणिधानान्निःश्रेयसप्राप्तिरिति स्वीकुर्वाणाः जीवेश्वरभेदादिकमधिकं प्रपञ्चयन्तः सांख्याऽभिमत- प्रधानस्थानीयामेव ईश्वरस्य मायाशिक्तं कल्पयित्वा सत्यस्वरूपया तयैव जगद्रचना जायते इति कृत्वा वस्तुतत्वविवेचनां कुर्वन्तो दृश्यन्ते ।

एवमेव विशिष्टाद्वैतवादिनोऽपि जीवेश्वरभेदं, कर्मणाञ्च मोक्षोपयोगित्वमीश्वरप्रणयान्मोक्ष इति ब्रुवन्तो द्वैतवादिनः समा एव प्रतीयन्ते । परञ्व ईश्वराभिन्ननिमित्तोपादानत्वं, मोक्षतारतम्यं जीवादिभगवच्छरीरत्वमन्नमायादिव्यूहतां परमात्मतादिविषये द्वैतवादिभ्यो भिन्नतामपि भजन्ते ।

ये च पुनः श्रीशङ्करभगवत्पादपद्मानुरागिणोऽद्वैतिनस्ते ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं जगज्जालमनिर्वचनीयं मिथ्येति मन्यन्ते ।

अत्र प्रमाणत्वाप्रमाणत्वविषये, प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिशब्दा इति पञ्चप्रमाणानीति प्राभाकरा मीमांसकप्रवरास्तेषां मते लौकिकशब्दानामनुमानविधयैव प्रमाण्यं भवितुर्महति । आगमस्य शब्दविधयैव प्रामाण्यम् । सांख्यानां नैयायिकानां च मते वैदिकशब्दा अपि लौकिकशब्दवत् पौरुषेया एवातः लौकिकवैदिकशब्दद्वैविध्यं न स्वीकरणीयम् प्रत्यक्षा नुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपालब्धिरूप-षट्प्रमाणवादिनो भाट्टमीमांसका अपि लौकिकवैदिकभेदेन शब्दविभागं स्वीकुर्वन्ति ।

अत्र च वेदप्रामाण्य विषये वेदानां स्वतः प्रामाण्यमिति भाट्टप्राभाकराः । आप्तवाक्यनिर्णय- परतन्त्रमित्यन्ये । इत्येवं प्रमाणत्वाप्रमाणत्वविषयका भेदाः लोकवत् वेदविषयेऽपि प्रसिद्धाः । तत्रायं संग्रहश्लोकः—

प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वे स्वतः साङ्ख्याः समाश्रिताः ।

नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ।।

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः ।

प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् ।

एवं प्रमाणत्वमप्रमाणत्वमुभयमपि परतः प्रमाणत्वमेव परतः अप्रमाणत्वं परत इत्येवं प्रकारेण विप्रतिपन्नानि तत्तद्दर्शनानि । तत्र यथोपरि चिन्तितम् सर्वमेतद्वस्तुतत्वनिर्णयायैव प्रपञ्चितम् । अतः कस्तावद्‌भ्रमोऽप्रमा वा कश्च तावत् प्रमा । किंतावत् प्रमाप्रमयोः मूलमित्यस्मिन्विषये सामान्यतः तद्वति तत्प्रकारकं भानं प्रमा तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानमप्रमेति स्वीकृतं सर्वैः । भगवत्पादाश्चाध्यासरूपेणानिर्वचनीयाख्यमेतं ख्यापयन्त प्रतिपादयन्ति—

"तं केचित् (सौगताः) अन्यत्रान्यधर्माध्यासमिति वदन्ति, केचित्तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव वि- वेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति, अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते; सर्वथा त्वन्यस्यान्यधर्मतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः - शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः स द्वितीयवत् ।" इति

अत्र भगवत्पादानामभिप्रायः प्रायेण मीमांसकानामख्यातिवादस्य तथा नैयायिकानामन्यथापक्षस्य निराकरणपूर्वकमनिर्वचनीयख्यातिसिद्धान्तस्य समर्थनमेव प्रतिभाति । अत एव शुक्तिका हि रजत वदवभासते इति दृष्टान्तः । शुक्तिकायाः यादृशं प्रत्यक्षं तादृशमेव रजतस्यापीति भाष्यकाराणामाशयः । नात्राख्यातिवादमनुसृत्य रजतांशे स्मरणरूपता ।

न चान्यथाख्यतिवदलौकिकप्रत्यक्षता । भाष्यकारेण चान्यथाख्यातिपक्षः "यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत" इति पदेन प्रदर्शितम् । अन्यथाख्यातिमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्या सन्निकृष्टस्य रजतस्य लौकिकप्रत्यक्षता कथं सम्भवेत् । अनया च प्रत्यासत्या चन्दनखण्डे सौरभादिज्ञानं जायते । तस्माच्छुक्तौ रजतज्ञाने को विशेषः ? शुक्तौ रजतादिज्ञाने काचकामलादीन्द्रियदोषाणामपि निमित्तता स्वीक्रियते । रजतं हि शुक्तिकायां न तथा संसृष्टं यथा सौरभं चन्दने संसृष्टं रजतं तत्राऽसंसृष्टमेव । अतोऽसंसृष्टस्य रजतस्य ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्या कथं प्रत्यक्षत्वम् ? । अत्र संसर्गभानं कथम् ? यद्वा पूर्वतः विद्यमान एव संसर्गः ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्या स्मर्यते ? । यदि संसर्गभाने न ज्ञानलक्षणा तर्हि तस्य भानं कथम् ? । यद्यत्र ज्ञानलक्षणया प्रत्यक्षत्वम् तर्हि कथमिदं ज्ञानं भ्रमः ? एवं बहवो दोषा अस्मिन्पक्षे आपतन्ति । अतो हेतोः संसर्गस्यानिर्वचनीयता एव नैयायिकैरपि स्वीकर्तव्या भवेत् । यद्येवं चेत् किं च तस्योपादानम् ? किंवा निमित्तम् ? इत्येते प्रश्नाः कथञ्चिदुत्तरणीया एव । परमत्र शांकरमतमनुसृत्य भावरूपस्याज्ञानस्यावरणविक्षेपरूपशक्तिद्वययुक्तताऽवश्यमेव स्वीकरणीया तेन विना कथमपि न व्याख्यातुं शक्यते । यदि संसर्गोऽत्रानिर्वचनीयस्तर्हि रजतमप्यनिर्वचनीयमेव स्वीकरणीयं नान्यथा रजततत्संसर्गप्रत्यक्षतानिर्वाहः । एवं चेच्छुक्तिरजतज्ञानव्यावृत्तं प्रत्यक्षप्रमात्वम् तत्साधारणं च प्रत्यक्षत्वम् ।

एवमेव भगवता भाष्यकारेणाऽख्यातिवादिसम्मतं भ्रान्तिविज्ञानविषयकं लक्षणं "यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम" इति कृत्वा सूचितम् । अख्यातिमतेनेदं रजतमित्यत्र चक्षुरादिप्रमाणासम्भवात् स्मर्यमाणमेव रजतं भाति न तत्सदृशम् । वस्तुतः नेदं रजतमित्युत्तरकाले बाधज्ञानात्तत्र रजताभावनिश्चयः तर्हि यद्वस्तु यत्र नास्ति तस्य स्मरणं किम्मूलकम् ? अतः तत्र पुरोवर्ति रजतस्यावभासो न यावद् बाधज्ञानं तावदवश्यमेव स्वीकार्यमत एव भाष्यकारमतानुसारेण स्मृते रूपमिव रूपं यस्य स स्मृतिरूप इति कृत्वा रजतस्याऽनिर्वचनीयतावश्यमेव स्वीकरणीया । अत एवान्तेऽख्यातिरात्मख्यात्यन्यथाख्यातिप्रभृतीनां सर्वासां निराकरणाय भगवत्पादाः अनिर्वचनीयतायाः तटस्थलक्षणस्वरूपमाहुः— "सर्वथाऽपितु अन्यस्याऽन्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति ।" अत्र अन्यस्याऽन्यधर्मकल्पना अनृतता सा चाऽनिर्वचनीयता एवेति । अत्र कश्चिच्छङ्कते— आत्मा स्वयं प्रकाशः अनंशः, अविषयः तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणां कथमुपपन्नः स्यात् ? इति चेन्न । आत्मा तावन्नैकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययगोचरत्वात् । अस्यायमाशयः—प्रत्यगात्मा स्वप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनाद्यानिर्वचनीयाविद्याकल्पितबुद्धिः मनः सूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेन वस्तुतोऽनवच्छिन्नोऽपि अवच्छिन्न इव अभिन्नोऽपि भिन्न इवाऽकर्ताऽभोक्ताऽपि कर्ता भोक्तेवाऽविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इवावभासते यथाकाशः घटाद्यवच्छेदभेदेन । एवं सिद्धोऽध्यासः अनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावशात्सच्चिदानन्दात्मकेऽखण्डब्रह्मस्वरूपे चिदात्मनि जगद्रूपकार्यस्याऽकार्ये यदि अनिर्वचनीयता तदा तत्कारणभूतायामविद्यायामप्यनिवर्चनीयताऽवश्यममेव मन्तव्या. कार्यकारणाभेदात् । यतो हि सर्वमनोवाग्विषयः अनाद्यनिर्वचनीयाविद्याविलास एव । अत्र केचिन्मायाविद्ययोर्भेदमाशङ्कन्ते परमाचार्यशङ्करभगवत्पादानां श्रौतमतमनुसरतां मायाविद्ययोरैक्यमेव । तथाहि तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वाद्रजतमविद्यामयं न मायामयमिति । यतोहि "आश्रयमव्यामोहयन्ती कर्तुरिच्छामनुसरन्ती माया तद्विपरीता चाऽविद्या । परं लोकमाया-निर्मितगजाश्वादौ मायाशब्द एव प्रसिद्धः । वेदेऽपि बाहुल्येन मायाशब्दप्रयोग एव नाऽविद्यापदप्रयोगः । अत्रेदंलक्षणं मायाविद्ययोरुभयोः सममेव व्याप्नोति—अनिर्वचनीयत्वे सति तत्वावभास-प्रतिबन्धविपर्ययावभासयोर्हेतुत्वं मायात्वमिति न दोषः । मन्त्रौषधेन्द्रजालादावप्यसत्वं शुक्तौ रजतावभासवदेव भवति । यत्किञ्चिदप्यनाद्यनिर्वचनीयं कल्प्यमुपादानं तन्मायाशब्दवाच्यमविद्याशब्दवाच्यं वाभवेत्का नो हानिः । अत उभयोरैक्यम् । श्रुतौ स्मृतावपि मायाविद्ययोरैक्यनिर्देशः ।—

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥

अत्राचार्यवर्यैरध्यासभाष्ये "अस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके, युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः तद्विपर्ययेण विषयिणः तद्धर्माणांञ्च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योऽन्यस्मिन्नन्योत्मकतामन्योऽन्यधर्मांश्चाऽध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोधर्मिधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्याऽनृते मिथुनी-कृत्य "अहमिदम्" "ममेदम्" इति लोकव्यवहारो नैसर्गिकः प्रचलति । अस्यां पङ्क्तौ भगवत्पादेन सर्वथा सरलरूपेणातिसरलशब्दैः प्रतिपादितं यद् अविद्याया एव परिणामविलास-

भूतकार्यात्मना तस्याप्यभिन्नरूपस्य त्वं पदवाच्या-नामरूपात्मकविषयस्य जगतोऽपरिणामिसच्चिदानन्दघनकूटस्थसाक्षिरूपाधिष्ठानभूतविषयिणा सहान्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यात्मकोऽनिर्वचनीयोऽध्यासः।

अस्याध्यासस्यापि भगवत्पादैः पूर्वं स्वरूपलक्षणमनन्तरं च तटस्थलक्षणमित्युभयमपि प्रदर्शितम्। "आह" कोऽयमध्यासो नाम—स्मृतिरूपःपरत्र पूर्वदृष्टावभासः"। विवरणकारमतेनात्र 'आह' इति पदं स्वरूपलक्षणपरम्। भामतीप्रस्थानानुसारेणासंभावनागर्भिताशयवदाक्षेप्तुरुक्तिपरम्। तत्रावसन्नोऽवमतोभास एवावभासः -प्रत्ययान्तरबाध्यः-मिथ्याज्ञानम्। मिथ्याज्ञानं चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनं विना न भवितुमर्हतीति कृत्वा पूर्वदृष्टपदम्। तेन मिथ्याभूतमारोपणीयमुपतिष्ठति तस्य चात्र दृष्टत्वमात्रं ग्राह्यं न वस्तुसत्ता। तत्रापीदानीन्तनं दर्शनमारोपोपयोगी नेति कृत्वा पूर्व इति पदस्य पूर्वता। अतः पूर्वं दृष्टं स्वरूपतः सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमतोऽनृतम्। परत्र इत्यनेन शुक्तिकादौ परमार्थसत्याम् इति कृत्वा सत्यता। एवं सत्यानृतयोर्मैथुन्यम्। अत्रेन्द्रियसन्निकर्षसंस्कारदोषाणां शुक्तिरजतादिदृष्टान्तेऽध्यासोत्पत्तौ कारणत्वम्। तत्रेयमाशङ्का यदिन्द्रियसन्निकर्षो हि तावत् केवलमिदन्तामात्रं ज्ञानं जनयित्वोपक्षीयते। यद्यपि संस्काराः स्मृतिकारकास्तथाप्यत्र स्मृतेरनङ्गीकारत्वाद्दोषाणां च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वाभावात् शुक्तौ रजतावभासः कथम्? इति चेदुच्यतेऽत्र प्रक्रिया—पूर्वं दोषयुक्तेनेन्द्रियेणेदन्तामात्रविषयान्तः करणवृत्तिर्भवति तदनन्तरं चेदन्तायां तद्ग्राहकवृत्तौ च चैतन्यमभिव्यज्यते। तच्चैतन्यनिष्ठा चाविद्या दोषवशात् क्षुभ्यते। सा चेदमंशावाच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्यासंक्षुभिता सती सादृश्यादुद्बोधितरजतसंस्कारसाहाय्येन रजताकारेण विवर्तते। वृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविद्या च रजतग्राहिवृत्तिसंस्कारसहकृता वृत्तिरूपेण विवर्तते। तौ च रजतविवर्तवृत्तिविवर्तौ स्वस्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनावभास्येते। अतस्तत्रैवं रजतावभासः। यद्यप्यत्रान्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति ज्ञानद्वयम् तथापि तद्विषयः सत्यानृतयोरिदं रजतयोरन्योऽन्यात्मकतयैक्यीभावमापन्नस्ततश्च विषयावच्छिन्नफलस्याप्यैक्येन ज्ञानैकत्वमुपचरितम्।

अस्यैवानिर्वचनीयतावादस्य सिद्ध्यै वेदान्तपरिभाषादिग्रन्थेषु प्रत्यक्षतादिप्रमाणानां व्याख्यानोपक्रमः। तत्रानिवर्चनीयतासाधनं प्रतीतिकालिकसत्वसमर्थनेन कालान्तरीयबाधप्रतियोगित्वसमर्थनेन वा। रजतादीनां बाधस्तु प्रत्यक्ष एवातस्तत्र नानुमानापेक्षा। घटादिव्यावहारिकानिर्वर्चनीयत्वं च न बाधयोग्यत्वसमर्थनेन प्रत्यक्षेण किन्तु शुक्तिरजतादिदृष्टान्तेनाऽनुमानेनैव। अत एव शुक्तिरजतदृष्टान्तोऽभिप्रेतः। अत्राऽयं निष्कर्षः यत्सर्वेषामेव वेदान्तवाक्यानां प्रमाणानां वाऽध्यारोपाऽपवादन्यायेनाद्वितीयात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमेव प्रवृत्तिः यतोहि यत्र न बाधः तत् तत्त्वम्; यत्र बाधः तन्न तत्त्वम्।

आत्मस्वरूपं हि तावत् प्रत्यक्षादिना ज्ञायमानं शरीरादितादात्म्येन ज्ञातं सत् चिदचिद्-ग्रन्थिरूपमेव न निष्कृष्टं चिन्मात्रस्वरूपम्। अतः केवलं प्रत्यक्षगृहीतमर्थमेवाधिकृत्य तत्त्वमस्यादिवाक्यानि न प्रवर्तन्ते। अत्रायं प्रश्न उदेति यदहं जानामीत्यादि प्रत्यक्षेण किमिच्छाज्ञानादय आत्मधर्माः? नो चेत्कस्येमे धर्माः ? तत्र सांख्यादयोऽपि निधर्मकत्वमात्मनः प्रतिपादयन्ति। मीमांसकाश्चात्मपरिणामत्वमेव ज्ञानस्येति ब्रुवन्ति।

नैयायिकानां मते त्वात्मधर्म एव ज्ञानम् । परं वेदान्तिनां मतेऽविकारोऽयमुच्यत "इति श्रुतिवाक्याद् ज्ञानं नात्मनो धर्मः परिणामो वा भावितुर्महति यतः न ह्यविकारस्य परिणामो नाम । अथ च "विज्ञानघनः" इति श्रुतिप्रामाणाज्ज्ञानस्वरूप एवात्मा सिद्ध्यति । नैयायिकानां मते तु ज्ञानधर्मत्वमात्मनोऽस्वप्रकाशत्वं चेति घटादिवज्जडत्वमेवायाति । तत्र किं तावद् ज्ञानम् ? कस्याऽयं धर्मः ? सांख्यानां मते त्वन्तः करणधर्मः । विषयाकाराकारित्वमेवान्तः करणस्य ज्ञानस्वरूपम् । परमात्मा स्वप्रकाशः असङ्गश्च श्रुतौ गीतः । अतः ज्ञान-स्वरूप एव स्वीकरणीयः । अस्मिन्विषये रामानुजादीनामन्येषां च दार्शनिकानां मतप्रवादाः सन्ति । तत्र निर्णयाय विस्तरभयान्नात्र प्रवर्तामहे । सर्वस्यास्य विषयस्य सम्यग्ज्ञानाय ग्रन्थस्यास्य सविवरणतत्वदीपन-पञ्चपादिकाविवरणे—"ननु किमिह ज्ञानमित्युच्यत इत्यारभ्य" यत्प्रकरणं प्रारब्धम् तत्तत्रैव दृष्ट्वा निर्णेतव्यम् । एवमेव प्रपञ्चस्वरूपविषयेऽपि विवरणकारा एव प्रमाणम् । तत एव सर्वमवगन्तव्यम् ।

अत्र च विशेषेण केषांञ्चिद्विदुषां पाश्चात्त्यवासनावासितान्तःकरणानां सूत्रभाष्यादि- स्वारस्याऽभिज्ञानां भाष्यभावावबोधनाक्षमाणामुद्बोधनायानिर्वचनीयतावादः अध्यासभाष्येण सिद्ध्यतीति दिग्दर्शनमात्रं कृतम् । यद्यपि तत्तत्प्रकरणगतसूत्रैरपि सम्यग्विरणेन सिद्ध्यत्येवाऽध्यास अनिर्वचनीयता चाऽतः पूर्वं सिद्धान्तं प्रदर्श्य सूत्राणि परिगण्यन्ते ।—

अद्वितीयं चैतन्यमेवाधिष्ठानम् । अद्वितीयत्वं च परमार्थतः द्वितीयराहित्यमेव ब्रह्मणः । नत्वारोपेण । अत एव सत्त्वचित्त्वादय आरोपिता धर्माः ब्रह्मणि स्वीक्रियन्ते । अतः चैतन्यस्याधिष्ठानत्वमद्वितीयत्वं किञ्चि-द्रूपेण ज्ञातत्वादिकं चाविरुद्धम् ।

अयं ह्यध्यासः प्रवाहत अनादिर्न सर्वात्मना सादिः इत्यारोप्य सजातीयानुभवाहित- संस्कारोऽपि नात्र बाध्यते । सादृश्यज्ञानं च कल्पितेन धर्मेण भवतीति वेदान्तराद्धान्तः ।

चैतन्यं स्वप्रकाशमपि न विरुद्धमज्ञानेन । अन्तः करणवृत्तेस्तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैव चावरणविरोधि-त्वात् । इति प्रत्यगात्मन आवृतत्वं न विरुद्धम् । तथाहि - अद्वितीयस्य चैतन्यस्य केनचिद्रूपेणाऽवृतत्वस्य केनचिद्रूपेणाऽनावृतस्य च सम्भवेनाधिष्ठानत्वसम्भवात् सादृश्यज्ञानसम्भवात्, पूर्वानुभवसंस्कारसम्भवाच्च नाध्यासः प्रपञ्चतद्धर्माणां ब्रह्मणि न सम्भवदुक्तिकः । अध्याससमर्थकमन्यनिर्वचनीयताज्ञापकानीमानि सूत्राणि—नेतरोऽनुपपत्तेः । मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । भावे जाग्रद्वत् । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । न स्थानतोपि ।" इत्या-दीनि सूत्राणि ब्रह्मव्यतिरिक्तद्वितीयपदार्थमिथ्यात्वमपि साधयन्तोऽनिर्वचनीयतावादमध्यासं च समर्थय-न्तीति स्वयमेव विचार्यमूह्यं विपश्चिद्भिः । नात्र विस्तरभयेन व्याख्यायन्त इमानि सूत्राणि भाष्याद् भाष्यास्यात्र प्रदर्शितसर्वाभ्यश्च टीकाभ्यस्तु सर्वं स्पष्टमेवोहापोहकारिणां प्रेक्षावताम् ।

इदानीं विवरणकाराणां भामतीप्रस्थानस्य च यो मतभेदः उट्टङ्क्यते तद्विषये किञ्चिद्वच्मः। विवरणादिमते "शुद्धं चैतन्यमेवाज्ञानस्याश्रयः विषयश्च। यथोक्तम्—

आश्रयत्व-विषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला। पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयोभवति नापि गोचरः" (संक्षेपशारीरके)

भामतीकाराणां मतेऽज्ञानाश्रयो जीवः तद्विषयस्तु ब्रह्म एव जीवात्मत्वपक्षो हि भामतीकारमते न विकल्पसहः। इति वार्तिके स्पष्टमेव विवेचितम्। अत्र जीवो **नामान्तः करणोपलक्षितं चैतन्यम्** तथाऽस्यैव जीवचैतन्यस्याश्रयत्वं भामतीकाराः प्रतिपादयन्ति। तस्य पर्यवसानं शुद्धचैतन्याश्रयत्व- पक्ष एव भवतीति न विस्मर्तव्यम् विशेषस्तु तत्तट्टीकापर्यालोचनेनैव ज्ञातुं शक्यः।

एवमेव कार्यकारणयोः परामर्शे जगद्रूपकार्यस्याविद्या एव कारणम्। अविद्यायाः परिणाम एव जगत्। एतद् वेदान्तिनां सांख्यानामुभयेषां मतम्। अत्र परिणामत्वं नाम "वस्तुनस्तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावत्वम्।" कारणाभिन्नकार्यत्वं वा। एतेन ब्रह्माश्रयासत्व-रजस्तमोगुणत्मिका माया तत आकाशः, आकाशाद्वायुः इत्येवं रूपेण जगदुत्पत्तिः। वेदान्ते यद् ब्रह्मणः कारणत्वं श्रूयते तद्विवर्तवादाभिप्रायेण। जगच्चेदं ब्रह्मणः विवर्तम् ब्रह्मसत्तातिरिक्तसत्ताभाववत्। उपादानविषम- सत्ताककार्यापत्तिविवर्तलक्षणात्। अतः ब्रह्मण उपादानकारणत्वं विवर्ताभिप्रायेणैव। अविद्यायास्तु परिणामाभिप्रायेणैव। सर्वं चैतद् "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रेण सिद्ध्यत्येव।

अस्मिन्विषये यो दार्शनिकानां मतभेदः तत्र विशिष्टाद्वैतवादिनो विशिष्टब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानतावादं स्वीकुर्वन्ति। शुद्धाद्वैत-केवलाद्वैत-द्वैताद्वैतवादिनस्तु केवलस्यैव ब्रह्मणः उपादानत्वं मन्वते। न विशिष्टस्या। शुद्धाद्वैतमते तु ब्रह्मणः परिणामित्वमेव श्रुतिप्रामाण्यादायातीति। केवलाद्वैतमते तु विवर्तोपादानत्वमेव। सर्वस्यास्य विषयस्याऽवबोधनार्थं विवरणग्रन्थ एव द्रष्टव्यः। तत्रैव विस्तरेण केवलब्रह्मपरिणामवादनिरासः साधु प्रतिपादितः। विवरणकारानुसारेण "एकस्य तत्वादप्रच्युतस्यासत्यानेकरूपावभासो विवर्तः," "एकस्य पूर्वरूपपरित्यागेन सत्यरूपान्तरापत्तिः परिणामः," इति कृत्वा विवर्तपरिणामयोरतीव निष्कृष्टे लक्षणे प्रतिपादिते। अतोऽत्र विवरणकारैर्ब्रह्मविवर्तोपादानतावाद एव "जन्माद्यस्य यत"- इति सूत्रारूढत्वात्समर्थितः। अत्र विवरणगतः पाठ एव पठनीयः।

अद्वैतमतस्य मूलमुपनिषद एव। सर्व एव काशकृत्स्नौडुलोमिबादरायणप्रभृतयो महर्षय उपनिषदामद्वैतवाद एव स्वारस्यं स्वीकुर्वन्ति। सर्वमेवैतद् व्यासतात्पर्यनिर्णयादिग्रन्थेभ्यः स्पष्टीभवति। गौडपादाचार्याणापि माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यानेन विशदमद्वैतवादमेवाजातिवादसंज्ञया प्रसिद्धं प्रतिपादयन्ति।

एवमेव भगवत्पादशङ्कराचार्यभाष्यव्याख्यानव्याजेन पद्मपादाचार्यवाचस्पतिमिश्रादय आचार्या अद्वैत-वादं विस्तरेण विशदं व्यवस्थापयन्ति। पञ्चपादिकाविवरणे तु विशेषेण ब्रह्मपरिणामतावादादिद्वैताद्वैतादिमतान्तराणि सम्यङ्निरस्य भाष्यं साधु व्याख्यातम्।

पञ्चपादिका— एषाहि पद्मपादाचार्यकृता व्याख्येति सुविख्यातमेव। चतुः स्सूत्रीपर्यन्तमेवेयमुपलभ्यते। ऐतिह्यानुसारेण पद्मपादाचार्यैस्समग्रमेव भाष्यं व्याख्यातम् किन्तु कैश्चित्तद्दग्धम्। तदनन्तरं च भगवत्पादैः पुनरुज्जीवितं यावच्छ्रुतं पादपञ्चकपर्यन्तमेव।

पञ्चपादिकाविवरणम्— पञ्चपादिकाया व्याख्यानभूतम्। चतुसूत्रीपर्यन्तमेव प्रकाशात्मयतिकृतम्। एतेषां नाम्नैव विवरणप्रस्थानमिति प्रस्थानभेदः विद्वज्जनप्रसिद्धः। विवरणस्य बहव्यः व्याख्याःसन्ति।

तत्त्वदीपनम्— पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानभूतम् श्रीमदखण्डानन्दसरस्वतीकृतम्। एते च भाष्यव्याख्याकाराणामानन्दगिरिपादानां शिष्यप्रवराः।

विवरणभावप्रकाशिका — नृसिंहाश्रमस्वामिविरचिता नाद्यावधिप्रकाशिता।

ऋजुविवरणम्— सर्वज्ञविष्णुभट्टकृतम् विवरणव्याख्यानम्। सर्वज्ञविण्णुभट्टानां पितृपादास्सर्व-तन्त्र स्वतन्त्रश्रीजनार्दनाचार्यास्त एव तुरीयाश्रमे आनन्दगिरिस्वामिवर्यनाम्ना प्रसिद्धाः। एतेषां चाचार्यास्स्वामीन्द्र-पूर्णवर्याः इति ग्रन्थत एव ज्ञायते। स्वपितुः संन्यासाश्रमस्वीकरणात्पूर्वमेव विरचितं ऋजुविवरणं पूर्णतामगमत्।

भाष्यभावप्रकाशिका — नाम्नी टीका चित्सुखाचार्यरचिता प्रसिद्धा एव।

भामती— षड्दर्शनसार्वभौमाणां वाचस्पतिमिश्राणामेषा भाष्यव्याख्या भामतीप्रस्थानप्रचारिका प्रसिद्धा एव।

कल्पतरुः— भामत्या एवैषा व्याख्याऽमलानन्दविरचिता भामत्या अभिप्रायं सम्यक् प्रकटयति।

ऋजुप्रकाशिका— अखण्डानन्दयतिवर्यैः कल्पतरोरनन्तरं भामत्या उपरि सरला भावगभीरा सकल-गुणगणगणिता प्रत्यक्षरव्याख्या केवलं चतुस्सूत्रीपर्यन्तमेव किंचिन्न्यूनतयोपलब्धा। ऋजुप्रकाशिकाकारा आन्ध्रदेशवास्तव्या आसन्। एतै नृसिंहाश्रमकृतरत्नकोशस्यापि रत्नकोशप्रकाशिका नाम्नी व्याख्या व्यरचि। रत्नकोशप्रकाशिका कर्ताकाल हस्ति यज्वेतिअड्यारादर्शसूच्यामुल्लेखः। कालहस्तियज्वा च ऋजुप्रकाशिकाकारणां पितृपादा आसन्। परन्तु ऋजुप्रकाशिकाटीकायां जन्माद्यधिकरणोपसंहारे "मत्कृतरत्नकोशप्रकाशिकायामित्युल्लेखेनाखण्डानन्दयतेरेव कर्तृत्वं गम्यते। अस्याः शैली सुसरला सुबोधा सत्यप्यर्थगभीरा।"

ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य शारीरकमीमांसाभाष्यवर्त्तिकमिति नाम व्याख्यानं नारायणसरस्वती नारायण-तीर्थ इति वा नाम्ना प्रसिद्धैः कृतमिति ज्ञायते। अस्य शारीरकमीमांसाभाष्यवार्तिकस्य श्री कृष्णानन्द सरस्वतीकृताप्येषा व्याख्योपलभ्यते। श्री नारायणसरस्वतीस्वामिनः शिष्याः ब्रह्मानन्दस्वामिवर्या आसन्निति। नारायणतीर्थपादानामनेकानि विशिष्टमतवादानि । तत्र "परोक्षभ्रमेऽप्यनिर्वचनीयख्यातिरेव", "न परोक्षो भ्रमएव सम्भवतीति, वा। स्वतः प्रामाण्यवादत्वानुमित्यादौ गुणनिर्णयासम्भवान्न सम्भवदुक्तिकः", "पूर्वमिन्द्रियस्य विषयदेश प्राप्त्याऽलोचनात्मकज्ञानं तदनु मनसो विषयदेशगमनेन विशेषाऽवधारणम्", "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः इत्यनेन भ्रमविषये त्रिंशन्मत -निरसने नैकत्रिंशन्मतं स्थाप्यते वेदान्तविचारस्तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्येनेतिकर्तव्यतया प्रतिपाद्यते। एतादृशाः विचारवादाः भाष्यार्थस्य सम्यग्विवरणेन सुष्ठु विवृता एभिः।

कल्पतरुपरिमलः— श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रपादैः कल्पतरोरुपरि परिमलनाम्नी व्याख्या विरचिता।

ऋजुविवरणं तत्त्वदीपनं च— विवरणप्रस्थानपोषकमेवेदं टीकाद्वयं ऋजुविवरणं तत्त्वदीपनं च। अनयो ऋजुविवरणमेव प्राक्तनम्। द्वयमपि सुसंगतं सुमनोहरमतिसरलं व्याख्यायुगलम्।"

प्रदीपः— प्रदीपनाम्नी एकाऽपरापि टीकाऽत्र संस्करणे समावेशिता।

श्रीकण्ठभाष्यं शिवार्कमणिदीपिका— श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रवर्याणामेषाऽतिविशिष्टैव व्याख्या श्रीकण्ठभाष्यस्य। अस्यां व्याख्यायां श्रीकण्ठभाष्यस्याप्यद्वैत एव स्वारस्यामिति प्रतिभातीति प्रतिपादितम् प्रतीयते। शैवमतप्रतिपादकश्रीकण्ठभाष्यस्यापि विशुद्धेऽद्वैत एव तात्पर्यं सामञ्जस्यं चेति सम्यगेव निरूपितम्। तथा च—"शुद्धं ब्रह्माद्वितीयं मतमिति बहुधाऽऽविष्कृतं तावदेवम्।" यद्यपि सगुणपरशिवोपासनाप्यत्र वर्णिता, जगत्सत्यतापि वर्णिता, तथापि सगुणतया प्रतीयमानतायां समापत्तौ न काऽपि हानिः। यतो हि सगुणब्रह्मोपासनापि जीवाभेदविषयेति— "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे" त्यधिकरणे (४-१-३) निरूपितम्। जन्माद्यधिकरणे आरम्भाधिकरणे चाप्युपादानतादात्म्यविषयत्वं प्रदर्शयता श्रीकण्ठाचार्येण जीवाभिन्नं निष्प्रपञ्चं ब्रह्मेति शुद्धाद्वैतमतमेवाभिमतमिति स्वीकृतम् तैः। तेषां मतेन सकलचिदचित्प्रपञ्चाकारपरमशक्ति विशिष्टाद्वितीयवैभवस्य सकलनिगमागमसाररहस्यनिधानस्य भव-शिव-शर्व-पशुपति -परमेश्वर-रुद्रशंभुप्रभृतिपर्यायवाचकशब्दसारप्रकाशितपरममहिमविलासस्य— परब्रह्मणः प्रतिपादकमुपनिषच्छास्त्रम्। तन्मते शक्तिश्चेतन। चेतनप्रपञ्चाकरत्वम्। परप्रकृतिरूपपरमशक्तिश्च चिदम्बरमिति संज्ञिका तत्स्वरूपं ब्रह्माकाशशरीरम्। स्थूल सूक्ष्म चिदचित्प्रपञ्च रूप शक्तिविशिष्टः परमेश्वर एव कार्यकारणसद्रूपविषय इत्यारम्भणाधिकरणे स्वाभिन्ननामरूप विभागानर्हचिदचिदरूपपरशक्तिगर्भितो हि शिवः केवलो भवति।

पुनः स्वात्मिकां तादृशीं शक्तिं पूर्वदशाविरोधिस्थूलत्वयुक्तनामरूपविभागार्हचिदचिद्रूपां बहिर्विस्तारयतीति कृत्वा ब्रह्मशक्तेस्सकलचेतनाऽचेतनप्रपञ्चाकारता प्रतिपादिता। एतेन शक्तेर्ब्रह्मस्वरूपात्मकत्वमेव वर्णितमितीक्षत्यधिकरणेऽपि। तथा "तद्विष्णोः परमं पद"मिति मन्त्रभागव्याख्यानावसरे "प्रपञ्चाकारं विना यन्निरतिशयानन्दस्वभावं विष्णोः परमं पदं रूपं तदेव शिवाभिधेयं परं ब्रह्मेति" न विरोधः। यतः विष्णुशिव-

योरुपादाननिमित्तयोरवस्थाभेदमन्तरेण स्वरूपभेदो नास्ति। अत्र प्रपञ्चाकारेणावस्थितस्य विष्णोः शिवः साक्षात्स्वरूपं नेत्येव भाष्यकाराणामाशयः। शिवशक्तिरूपः परमानन्द एव तस्य साक्षात्स्वरूपम्। अत्र जगदाकारपरिणतविष्णववस्था प्रकृतिभूता चिच्छिक्तिरुच्यते। सैव च परमशिवलोकतयापि वर्तत इति कृत्वा मन्त्रस्य शिवलोकविषयतापि दर्शिता। अनन्तरं च "तदेव शिवाभिधं परं ब्रह्मेति" कृत्वा तस्याश्शिव-स्वरूपाभिन्नतापि प्रतिपादिता। यतो विष्णोश्शिवात्स्वरूपभेदो नास्ति। तत एव विष्णवस्थाप्रकृति- भूता-याश्शक्तेरपि शिवात्स्वरूपभेदो नेति दिक्।

आचार्य श्री शङ्करभगवत्पादानामाविर्भावकालः— भगवतः श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यस्याविर्भावका-लाविषये महान् मतभेदः विद्वद्गणेषु परिलक्ष्यते। आधुनिकेतिहासकाराणां मतानुसारेण ईशवीय ७८८ तमो वर्ष एतेषामाविभार्वकालः (८म शती) अयं च कालः कम्बोडिया देशे प्राप्तशिवसोमशिलालेखानुसारेण निर्धारितः। परमत्र किं प्रमाणं यदत्रोल्लिखितः शङ्कर आद्यशङ्कराचार्य एव। कोप्यन्य आचार्यपीठस्थोपि भवितुमर्हति यतः सर्वेषामेव शङ्कर इत्यभिधासीदेव। स च लेखः

येनाधीतानि शास्त्राणि भगवच्छङ्कराह्वयात्।

निश्शेषसूरिमूर्द्धालिमालालीढाङ्घ्रिपङ्कजात्॥

अत्र द्वितीयमतम् माधवाचार्यकृतशङ्करदिग्विजयानुसारेण ४४ ई. पूर्वं यावत्। परं अस्य ग्रन्थस्या-चार्यजीवनचर्याकालविषयेऽपि प्रामाणिकता ग्रन्थपठनेन सन्दिग्धा तिष्ठति।

पूर्वं ७८८ ईश्वीय मतस्य खण्डनं श्री कुप्पुस्वामि महाशयेन साधुकृतम्। अभिनवशङ्कर नाम आचार्य आचार्यपादपीठाधिरूढोऽस्मिन्समये किल बभूव।

तृतीयं प्रामाणिकं मतं द्वारकापीठ काञ्ची पीठ, पुरी गोवर्धन पीठ कुडलीमठस्थाविच्छिन्नपरम्पराप्राप्ता-चार्यसूचीदर्शनेन तथा तत्रोल्लिखितकालेन ज्ञायते। स च कालः ५०९ ई. पूर्वमेव समयाति अत्र शृङ्गेरी-पीठोल्लेखः अप्रामाणिकः यतोहि तत्रत्या परम्परा ५०० वर्ष पर्यन्तं विच्छिन्ना तदनु काञ्चीस्थाचार्यविद्याघनशिष्यनित्यबोघन द्वारा पुनः प्रचालिता। अस्यैव कालः अष्टमी शती। द्वारकापीठे प्राप्तताम्रपत्रोल्लेखानुसारेण युधिष्ठिर संवत् १६६३ आश्विन शु. १५ तदनुसारेण ४७८-४७७ ई. पूर्वः कालः समायाति। गोवर्धनपीठाचार्ययोगेश्वरानन्दतीर्थोल्लेखानुसारेणाचार्यपाद कालः ५०८ ई. पूर्वमेव तिष्ठति। काञ्चीपीठ द्वारकापीठ परम्परापि कालमेनं समर्थयति। शङ्करस्य नेपालदेशगमनं वृषदेववर्मनं (४८८ ई. पू.) समयेऽभूत्। जिन विजयाचार्यग्रन्थेन चित्सुखाचर्यवृहच्छंकरविजयग्रन्थेन तथा द्वारकाकाञ्चीपुरीतिथिपत्रा-नुसारेण प्राचीन शङ्कर विजयोल्लेखेनाप्ययमेव कालः समर्थ्यते। तथा च—

तिथिपत्रे — **तिष्ये प्रयात्यनल शेवधिबाणनेत्रे नन्दने दिनमणावुदगध्वभाजि।**

राधेऽदितेरुडु विनिर्गतमङ्ग लग्ने, ऽत्याहूतवान् शिवगुरुः स च शङ्करेति॥

ज्योतिश्शास्त्रानुसारि ग्रहस्थिति तिथ्यादि विश्लेषणेनाप्ययमेवकालः (३१०२-२५९३=५०९ ई.पू.) सिद्ध्यति।

ब्रह्मसूत्रस्य प्रसिद्धाः भाष्यकाराः

संख्या	भाष्यकारः	भाष्यनाम्	मतम्
१	शङ्करः (७८८-८५० ई.)	शारीरिकभाष्यम्	निर्विशेषाद्वैतम्
२	भास्करः (१०००)	भास्करभाष्यम्	भेदाभेदम्
३	रामानुजः (११४०)	श्रीभाष्यम्	विशिष्टाद्वैतम्
४	मध्व (११३८)	पूर्णप्रज्ञभाष्यम्	द्वैतम्
५	निम्बार्कः (१२५०)	वेदान्तपारिजातम्	द्वैताद्वैतम्
६	श्रीकण्ठः (१२७०)	शैवभाष्यम्	शैवविशिष्टाद्वैतम्
७	श्रीपतिः (१४००)	श्रीकरभाष्यम्	वीरशैवविशिष्टाद्वैतम् ।
८	वल्लभः (१४७९-१५४४)	अणुभाष्यम्	शुद्धाद्वैतम्
९	विज्ञानभिक्षुः (१६००)	विज्ञानामृतम्	अविभागाद्वैतम्
१०	बलदेवः (१७२५)	गोविन्दभाष्यम्	अचिन्त्यभेदाभेदम्

अद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखा आचार्यास्तेषां रचनाश्च

१ **अखण्डानन्दः** — अखण्डानुभूतिः आनन्दगिरेः शिष्यः

समयः — १४ तमाशती ई., मतान्तरेण १६ तमा शती ।

ग्रन्थः — तत्त्वदीपनम्—पञ्चपादिका-विवरणस्य टीका

२ **अखण्डानन्दः** — पूर्वाश्रमनाम रङ्गनाथः कालहस्तीशयज्वनः यज्ञाम्बायाः पुत्रः स्वयम्प्रकाशानन्दस्य शिष्यः ।

समयः — १७ तमा शती ई.

ग्रन्थः — (i) ऋजुप्रकाशिका-भामत्याः टीका

(ii) अद्वैतरत्नकोशप्रकाश : — अद्वैतरत्नकोशस्य व्याख्या ।

(iii) व्याख्या-न्यायसिद्धान्तदीपः ।

३ **अच्युतकृष्णानन्दः (तीर्थः)** — स्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीशिष्यः

समयः — १७ तमा शती ई. ।

ग्रन्थाः — (i) श्रीकृष्णालङ्कार : — सिद्धान्तलेशसंग्रहस्य व्याख्या

(ii) भावदीपिका-भामती व्याख्या (कल्पतरुः परिमलानुसारी)

(iii) वनमाला-तैत्तिरीयोपनिषदि शाङ्करभाष्यस्य व्याख्या

(iv) व्याख्या-भाष्ये रत्नप्रभा टीका

(v) मानमाला-अस्यां रामचन्द्रभिक्षोः (भारती) (१८ तमा शती ई.) 'विवरण' नाम्नी टीका ।

४ **अद्वैतानन्दसरस्वती**— भूमानन्दस्य रामानन्दसरस्वत्याः च शिष्यः ।

समयः — १५, १७ तमा शती अथवा १२५५ विक्रमसम्वत्

ग्रन्थाः — (i) ब्रह्मविद्याभरणं-शारीरकभाष्ये (भामत्यनुसारी)

(ii) शान्ति-विवरणम् ।

(iii) गुरुप्रदीपः

५ **अनुभूतिस्वरूपाचार्यः** —

समयः — १३ तमा शती ई.

ग्रन्थौ — (i) व्याख्या-प्रमाणरत्नमालायाः

(ii) प्रकटार्थविवरणं प्रकटार्थ-शारीरकभाष्य-व्याख्या (विवरण प्रस्थानस्य अनुसारतः)

६ **अप्पयदीक्षितः** — रङ्गराजाध्वरीन्द्रस्य पुत्रः

समयः — १५२०-१५९३ ई., चिदम्बरम् प्रदेशे शरीरान्तः ।

ग्रन्थाः — (i) न्यायरक्षामणिः—ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य व्याख्या

(ii) सिद्धान्तकेशसंग्रहः —

(iii) परिमल—कल्पतरोः टीका

(iv) नयमञ्जरी-ब्रह्मसूत्रे पद्यमयी वृत्तिः

(v) वेदान्तनक्षत्रवादावली—

(vi) मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्—

(vii) व्याख्या-मध्वतन्त्रमुखमर्दनस्य

(viii) मतसारार्थसंग्रहः—(श्रीकण्ठस्य, शङ्करस्य, रामानुजस्य, मध्वस्य च मतानां संक्षिप्तः परिचयः)

(ix) न्यायमञ्जरी ? (संभवतः नयमञ्जरी 'एव')

७ **अमलानन्दः**— अपरो नाम व्यासाश्रमः। अनुभवानन्दस्य सुखप्रकाशस्य च शिष्यः।

समयः— १२५० ई.

ग्रन्थाः— (i) शास्त्रदर्पणम् ब्रह्मसूत्रस्य अधिकरणानुसारिणी व्याख्या

(ii) दर्पणम् पञ्चपादिकाव्याख्यायाः

(iii) कल्पतरुः— भामतीटीका

८ **अमरदासः**—

समयः— १८ तमा शती ई.

ग्रन्थः— (i) मणिप्रभा—शिखामणि टीका

(ii) मणिप्रभा—एकादश प्रमुखोपनिषदा टीका

९ **अल्लालसूरिः**— त्रिविक्रमाचार्यस्य नागमाम्बायाः च पुत्रः, अनन्ताचार्यस्य शिष्यः।

समयः— १४ तमा शती ई.

ग्रन्थः— (i) भामतीतिलकम्-भामती व्याख्या।

१० **आनन्दबोधभट्टारकः**— (विवरणमतानुयायी)

समयः— १२ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) न्यायमकरन्दः

(ii) न्यायदीपावली

(iii) प्रमाणरत्नमाला

(iv) न्यायदीपिका-शाब्दनिर्णयटीका

११ **आनन्दगिरिः (ज्ञानः)** — पूर्वाश्रमे जनार्दननामा, शुद्धानन्दयतिशिष्यः।

समयः— १३ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) न्यायनिर्णय : — शारीरकभाष्यटीका

(ii) टीका-उपदेशसाहस्र्याम्

(iii) टीका-गीतायाः शाङ्करभाष्ये

(v-xiii) मुख्योपनिषत्सु शाङ्करभाष्य व्याख्या (केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्यकारिका, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक)

(xiv) टीका-न्यायरत्नदीपावल्याम्

(xv) त्रिपुटीटीका

(xvi) अपरोक्षानुभूतिटीका

(xvii) विवरण-पञ्चीकरणव्याख्या।

(xviii) व्याख्या-शतश्लोक्याः

(xix) पदार्थतत्त्वनिर्णयटीका

(xx) शङ्करदिग्विजयः

१२ **आनन्दानुभवः—** नारायणज्योतिशिष्यः

समयः— १३ तमा शताब्दी

ग्रन्थाः— (i) विवरणम्-इष्टसिद्धिव्याख्या

(ii) न्यायरत्नदीपावली

(iii) पदार्थतत्त्वनिर्णयः

१३ **उमामहेश्वरः—** अक्कयशास्त्री शिष्यः

ग्रन्थाः— (i) तत्त्वचन्द्रिका-रामानुजस्य श्रीकण्ठस्य च मतानां खण्डनम्

(ii) विरोधवरूथिनी

(iii) प्रसङ्गरत्नाकरः

(iv) अद्वैतकामधेनुः

(v) वेदान्तसिद्धान्तसारः

१४ **कृष्णानन्दयतिः—** रामानन्दसरस्वतीशिष्यः

समयः— १७ तमा शती

ग्रन्थः— (i) सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् रत्नतूलिका व्याख्या ।

१५ **गङ्गाधरेन्द्रसरस्वती—** रामचन्द्रसरस्वती सर्वज्ञसरस्वतीशिष्यः

समयः— १९ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) स्वाराज्यसिद्धिः

(ii) वेदान्तसिद्धान्तसूक्तिमञ्जरी-सिद्धान्तलेशसंग्रहसदृशी

(iii) उद्गार-वेदान्तसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्या

(iv) प्रणवकल्पप्रकाशः

(v) प्रकाशः— वेदान्तसिद्धान्तसूक्ति-मञ्जीरीटीका

(vi) कैवल्यकल्पद्रुमः—स्वाराज्यसिद्धिव्याख्या

१६ **गोविन्दानन्दसरस्वती—** गोपालसरस्वतीशिष्यः

समयः— १६-१७ तमा शती ई.

ग्रन्थः— (i) रत्नप्रभा-शारीरकभाष्यस्य विवरणप्रस्थानानुसारिणी टीका

१७ **गौडपादाचार्यः—** गोविन्दपादाचार्यशिष्यः

समयः— परम्परया शङ्करगुरुः

ग्रन्थाः— (i) कारिका-माण्डूक्योपनिषदि

(A) शाङ्करभाष्ये शाङ्करभाष्ये च

(क) शुद्धानन्द टीका

(ख) आनन्दगिरि टीका

(ii) अनुगीताभाष्यम् ?

(iii) उत्तरगीताभाष्यम् ?

(iv) चिदानन्द-केलिविलास-देवीमाहात्म्यटीका

(v) नृसिंहतापनीयभाष्यम्

(vi) सांख्यकारिकाभाष्यम्

१८ **गौडब्रह्मानन्दः—** (ब्रह्मानन्दसरस्वती)— परमानन्दसरस्वतीशिष्यः ।

समयः— १७ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) न्यायरत्नावली-सिद्धान्तबिन्दुटीका

(ii) लघुचन्द्रिका - अद्वैतसिद्धिव्याख्या

(iii) गुरुचन्द्रिका - अद्वैतसिद्धिव्याख्या

(vi) मुक्तावली-ब्रह्मसूत्रे वृत्तिः

(v) अद्वैतसिद्धान्तविद्योतनम्

१९ **चित्सुखाचार्यः—** ज्ञानोत्तम (प्रथमस्य) शिष्यः

समयः— १२ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) भाष्यभावप्रकाशिका-शारीरकभाष्यव्याख्या

(ii) अभिप्रायप्रकाशिका-ब्रह्मसिद्धिव्याख्या

(iii) भावतत्त्वप्रकाशिका-नैष्कर्म्यसिद्धिव्याख्या

(iv) विवरणभावद्योतनिका अथवा विवरण-तात्पर्यदीपिका—पञ्चपादिका-विवरणे टीका

(v) टीका-खण्डनखण्डखाद्यस्य

(vi) टीका-न्यायमकरन्दस्य

(vii) व्याख्या-प्रमाणरत्नमालायाः

(viii) तत्त्वप्रदीपिका अर्थात् चित्सुखी

(ix) अधिकरणसङ्गतिः

(x) अधिकरणमञ्जरी

(xi) टीका-विष्णुपुराणस्य

(xii) व्याख्या-श्रीमद्भागवतस्य ।

२० **चिद्घनानन्दः—**

ग्रन्थः— (i) तत्त्वानुसंधानम्

२१ **जनार्दनः—**

ग्रन्थः— (i) तत्त्वालोकः— अस्मिन् प्रज्ञानानन्दटीका ।

२१ **ज्ञानघनपादः— ग्रन्थः—**

(i) तत्त्वशुद्धिः

२२ **ज्ञानोत्तमः— (प्रथमः) —** चित्सुखाचार्यगुरुः

समयः— १२ तमा शती ई.

ग्रन्थौः— (i) न्यायसुधा

(ii) ज्ञानसिद्धिः

२३ **ज्ञानोत्तमः (द्वितीयः) —**

समयः— १४ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) विद्याश्रीः—शारीरकभाष्यटीका

(ii) चन्द्रिका-नैष्कर्म्यसिद्धिटीका

(iii) विवरणम्-इष्टसिद्धिटीका

२४ **तोटकाचार्यः—** (गिरिः त्रोटकाचार्यः)-शङ्कराचार्यशिष्यः (ज्योतिष्पीठस्य प्रथमः आचार्यः)

समयः— शङ्करसमकालीनः अथवा ७-८ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) श्रुतिसारसमुद्धरणम् अथवा तोटकस्तोत्रम् त्रोटकश्लोकः एतस्मिन्

(क) स्वोपज्ञटीका

(ख) तत्त्वदीपिकाव्याख्या सच्चिदानन्दस्य ।

(ii) कालनिर्णयः

(iii) शङ्करदेशिकाष्टकम्

२५ **धर्मराजाध्वरीन्द्रः—** वेङ्कटनाथशिष्यः नृसिंहाश्रमप्रशिष्यः

समयः— १७ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) वेदान्तपरिभाषा

(ii) पदयोजना-'पञ्चपादिका' व्याख्या

(iii) व्याख्या-'न्यायसिद्धान्तदीपस्य'

(iv) युक्तिसंग्रहः

(v) तर्कचूडामणिः

२६ **नरहरिस्वामी नरसिंहस्वामी वा—**

ग्रन्थौ— (i) बोधसारः—योगप्रतिपादकः अद्भुतवेदान्तग्रन्थः

(ii) गोपालसुन्दरी-सौन्दर्यलहरीटीका

२७ **नल्लासुधी**— (नल्लाबुधः, नल्लादीक्षित, भूमिनाथः) बालचन्द्र-दीक्षितपुत्रः ।

समयः— १८ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) अद्वैतरसमञ्जरी

(ii) जीवन्मुक्तिकल्याणम्

(iii) चित्तवृत्तिकल्याणम्

(iv) सुभद्रापरिणयः

(v) धर्मविजयचम्पूः

(vi) श्रद्धासर्वस्व-भाणः

२८ **नारायणतीर्थः—**

समयः— १८ तमा शती

ग्रन्थौ:— (i) विभावना-ब्रह्मसूत्रवृत्तिः

(ii) लघुव्याख्या-सिद्धान्तबिन्दुटीका

२९ **नारायणश्रमः**— नृसिंहाश्रमशिष्यः

समयः— १६ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) विवरणम्-अद्वैतदीपिकाटीका

(ii) सत्क्रिया-भेदधिक्कारटीका

(iii) अद्वैतसिद्धान्तसारसंग्रहः

(iv) निगमान्तार्थचन्द्रिका-उपनिषदां तात्पर्यः ।

३० **नीलकण्ठः**—

समयः— १७ तमा शती

ग्रन्थाः— (i) गीताटीका-महाभारतभाष्यान्तर्गता ।

(ii) वेदान्तकतकः

(iii) आनन्दमयाधिकरणविचारः

३१ **नृसिंहाश्रमः**— जगन्नाथाश्रमगीर्वाणेन्द्रसरस्वतीशिष्यः

समयः— १६ तमा शती

ग्रन्थः— (i) वेदान्तरत्नकोशः—पञ्चपादिकाटीका

(ii) भावप्रकाशिका-तत्त्वदीपनटीका

(iii) तत्त्वबोधिनी-संक्षेपशारीरकटीका

(iv) टीका-पञ्चपादिका विवरणटीका

(v) वेदान्ततत्त्वविवेकः

(vi) दीपनम् वेदान्ततत्त्वविवेकस्य स्वोपज्ञटीका (अद्वैतरत्नकोशः)

(vii) अद्वैतदीपिका

(viii) भेदधिक्कारः

(ix) अद्वैतब्रह्मानुसंधानम्

(x) नृसिंहविज्ञापनम्

(xi) वैदिकसिद्धान्तसंग्रहः त्रिदेवैकात्म्यनिरूपकः

३२ **पद्मपादाचार्यः(सनन्दनः)** —शङ्करभगवत्पादशिष्यः

समयः— शङ्करसमकालीनः अथवा ७ तमा ८ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) पञ्चपादिका-शारीरकभाष्यचतुःसूत्रीव्याख्या

(ii) विज्ञानदीपिका

(iii) प्रपञ्चसारटीका

(iv) टीका-आत्मानात्मविवेकस्य

(v) टीका-लघुवार्तिकस्य

३३ **प्रकाशात्मा—** (प्रकाशानुभवः) अनन्यानुभवशिष्यः

ग्रन्थाः— (i) शारीरकन्यायसंग्रह-ब्रह्मसूत्रस्य 'विवरणानुसारिणी वृत्तिः'

(ii) विवरणम्-पञ्चपादिकाटीका

(iii) शाब्दनिर्णयः

३४ **प्रकाशानन्दः—** ज्ञानानन्दशिष्यः नानादीक्षितगुरुः

समयः— १६ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली

(ii) स्वोपज्ञटीका

(iii) वेदान्तनयभूषणम्

३५ **प्रकाशानन्दः (द्वितीयः)**

समयः— १७ तमा शती

ग्रन्थः— (i) तत्त्वप्रकाशिका-तत्त्वालोकटीका

३६ **प्रत्यक्स्वरूपाचार्यः—** प्रत्यक्प्रकाशाचार्यशिष्यः

समयः— १३-१४ तमा शती ई.

ग्रन्थः— (i) (मानस) नयनप्रसादिनी-चित्सुखी टीका

३७ **ब्रह्मानन्दभारती—**

ग्रन्थौ— (i) दृग्दृश्यविवेकटीका

(ii) टीका-वाक्यसुधायाः

३८ **बोन्धेद्रयतिः—** गीर्वाणेन्द्रसरस्वतीशिष्यः

समयः— १६ तमा शती ई.

ग्रन्थः— (i) अद्वैतभूषणम्-(विवरणप्रस्थानानुसारी)

३९ **भट्टोजिदीक्षितः—**लक्ष्मीधरपुत्रः

समयः— १७ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) वेदान्ततत्त्वकौस्तुभम्

(ii) दर्पणम्-तत्त्वविवेकटीका

४० **भारतीतीर्थः—** विद्यातीर्थशिष्यः

समयः— १४ तमा शती ई.

ग्रन्थौ— (i) अधिकरणरत्नमाला वैयासिकन्यायमाला वा

(ii) स्वोपज्ञटीका अधिकरणरत्नमालायाम्

४१ **मण्डनमिश्रः—**

समयः— शङ्करसमकालीनः ७ तमा शती

ग्रन्थाः— (i) ब्रह्मसिद्धिः

(ii) आपस्तम्बीयमण्डनकारिका

(iii) भावनाविवेकः एतौ मीमांसाग्रन्थौ ।

४२ **महादेवानन्दसरस्वती—** स्वयम्प्रकाशानन्दयतिशिष्यः

समयः— १७-१८ तमा शती ई.

ग्रन्थौ— (i) तत्त्वानुसंधानम्

(ii) अद्वैतचिन्ताकौस्तुभः तत्त्वानुसन्धाने स्वोपज्ञटीका

४३ **मधुसूदनसरस्वती—**

समयः— १६-१७ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) गूढार्थदीपिका-गीताभाष्यम्

(ii) सारसंग्रहः—संक्षेपशारीरकटीका

(iii) अद्वैतसिद्धिः

(iv) सिद्धान्तबिन्दुः—दशश्लोकी व्याख्या

(v) वेदान्तकल्पलतिका

(vi) अद्वैतरत्नरक्षणम्

(vii) प्रस्थानभेदः

(viii) भगवद्भक्तिरसायनम्

(ix) शिवमहिम्नस्तोत्रस्य हरि-हरपरकव्याख्या

(x) भागवतव्याख्या

४४ **माधवाश्रमः—** विश्वेश्वरगुरुः

समयः— १८ तमा शताब्दी ई.

ग्रन्थौ— (i) स्वानुभवादर्शः

(ii) स्वोपज्ञटीका

४५ **रङ्गराजाध्वरीन्द्रः—** (वक्षःस्थलाचार्यः) अप्पयदीक्षितस्य जनकः

समयः— १५-१६ तमा शताब्दी ई.

ग्रन्थौ— (i) दर्पणम्-पञ्चपादिकाविवरणटीका

(ii) अद्वैतविद्यामुकुरः

४६ **रङ्गोजि—** वा रङ्गनाथः—

समयः— वाचस्पतिमिश्रपूर्ववर्ती— ७-९ तमा शती ई.

ग्रन्थौ (i) अद्वैतचिन्तामणिः

(ii) अद्वैतशास्त्रसारोद्धारः

४७ **राघवानन्दः—** कृष्णानन्दयतिशिष्यः

समयः— १६-१७ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) विद्यामृतवर्षिणी-संक्षेपशारीरकटीका

(ii) व्याख्या-शेषकृतपरमार्थसारटीका

(iii) कृष्णपदी-भागवतव्याख्या

(iv) व्याख्या-प्रपञ्चसारस्य

(v) व्याख्या-लघुस्तुतेः

४८ **रामकृष्णाध्वरीन्द्रः—** धर्मराजाध्वरीन्द्र पुत्रः

समयः— १८ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) शिखामणिः — वेदान्तपरिभाषाटीका

(क) शिखामणौ अमरदासस्य मणिप्रमा टीका ।

(ii) टीका-सदानन्दस्य वेदान्तसारे

(iii) दीपिका-तत्त्वविवेकटीका

४९ **रामतीर्थयतिः—** कृष्णतीर्थशिष्यः

समयः— १७ तमा शती ई. जगन्नाथाश्रमसमकालीनः

ग्रन्थाः— (i) शारीरकरहस्यार्थप्रकाशिका-शारीरकभाष्यानुसारिणी ब्रह्मसूत्रव्याख्या

(ii) पदयोजनिका-उपदेशसाहस्री टीका

(iii) टीका-मानसोल्लासस्य दक्षिणामूर्तिस्तोत्रवार्तिकस्य वा

(iv) अन्वयार्थप्रकाशिका-संक्षेपशारीरकटीका

(v) विद्वन्मनोरञ्जनी-वेदान्तसारटीका

(vi) तत्त्वचन्द्रिका-आनन्दज्ञानकृत-पञ्चीकरणविवरणटीका

(vii) मैत्रायणीयोपनिषदः व्याख्या

५० **रामाद्वयः—**

ग्रन्थौ— (i) वेदान्तकौमुदी-चतुःसूत्रीव्याख्या

(ii) वेदान्तकौमुद्यां स्वोपज्ञटीका

५१ **रामानन्दयतिः—** (सरस्वती)-गोविन्दानन्दशिष्यः

समयः— १७ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) विवरणोपन्यासः-पञ्चपादिकाविवरणटीका

(ii) टीका-वाक्यवृत्तेः

(iii) त्रय्यन्तभावदीपिका-ऋजुविवरणटीका

(iv) ब्रह्मामृतवर्षिणी-ब्रह्मसूत्रवृत्तिः, शाङ्करभाष्यानुसारिणी

५२ **लक्ष्मीधरः—** नरसिंहसूरिपुत्रः, अनन्तानन्दरघुनाथयतिशिष्यः

समयः— १५ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) अद्वैतमकरन्दः

(ii) सौन्दर्यलहरीटीका

(iii) भगवन्नामकौमुदी

(iv) अमृततरङ्गिणी-भागवतव्याख्या

५३ **लक्ष्मीनृसिंहः—** म. म. कोण्डुभट्ट पुत्रः, नारायणेन्द्रशिष्यः

समयः— १७ तमा शती ई.

ग्रन्थः— (i) आभोगः-कल्पतरुव्याख्या

[(ii) विलासः-सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या]

५४ **वाचस्पतिमिश्रः**—त्रिलोचनशिष्यः, मण्डनमिश्रमतानुयायी

समयः— ९मी शती ई.

ग्रन्थाः— (i) भामती-शारीरकभाष्यटीका

(ii) ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा-ब्रह्मसिद्धिव्याख्या

(iii) तत्त्वबिन्दुः

(iv) ब्रह्मतत्त्वसंहितोद्दीपिनी

(v) वाचस्पत्यम्-वेदान्तग्रन्थः ?

(vi) वेदान्ततत्त्वकौमुदी

५५ **विज्ञानात्मा**—

ग्रन्थौ— (i) विवरणम्-श्वेताश्वतरोपनिषदः टीका

(ii) विवरणम्-तैत्तिरीयोपनिषदः टीका

५६ **विद्यारण्यः**— (माधवनामा वा)। विद्यातीर्थशिष्यः

समयः— १३५० ई., श्रृङ्गेरीपीठस्य आचार्यः।

ग्रन्थाः— (१) पञ्चदशी

(२) विवरणप्रमेयसंग्रहः-विवरणप्रस्थानानुसारी।

(३) जीवन्मुक्तिविवेकः

(४) वाक्यसुधा ?

(५) बृहदारण्यकवार्तिकसारः

(६) अनुभूतिप्रकाशः

(७) वैयासिकन्यायमाला ?

(८) शङ्करदिग्विजयः

(९) दृग्दृश्यविवेकः ?

(१०) टीका-ब्रह्मगीतायाम्

(११) व्याख्या-सूतसंहितायाम्

(१२) व्याख्या-अपरोक्षानुभूत्याम्

(१३) सर्वदर्शनसंग्रहः

(१४) तैत्तिरीयवार्तिकसारः

(१५) छान्दोग्योपनिषद्दीपिका

(१६) तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका

(१७) ऐतरेयोपनिषद्दीपिका

(१८) माधवीयधातुवृत्ति (व्याकरणम्)

(१९) जैमिनीयन्यायमालामीमांसा

(२०) विवरणम्-जौमिनीन्यायमालायां मीमांसा

(२१) पराशरमाधवःज्योतिषम्

(२२) कालमाधवः = ज्योतिषम्

५७ **विद्यासागरः—** आनन्दपूर्णोवा श्री-श्वेतगिरेः अभयानन्दस्य च शिष्यः ।

समयः— १४ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) न्यायकल्पलतिका वृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकस्य वा व्याख्या

(ii) टीका-पञ्चपादिकायाः

(iii) टीकारत्नम्-पञ्चपादिकाविवरणटीका

(iv) विभजनम्-खण्डनखण्डखाद्यटीका

(v) न्यायचन्द्रिका

(vi) भावशुद्धिः— ब्रह्मसिद्धिटीका

(vii) व्याख्या-महाविद्याविडम्बनस्य

(viii) मोक्षधर्मव्याख्या

(ix) व्याख्यारत्नम्-न्यायसारटीका

(x) प्रक्रियामञ्जरी-काशिकावृत्तिव्याख्या]

५८ **विट्ठलेशोपाध्यायः—** गुर्जरदेशीयः

समयः— १८ तमा शती ई.

ग्रन्थः— व्याख्या-अद्वैतसिद्धिचन्द्रिकायाम्

५९ **विमुक्तात्मा—** अव्ययात्मशिष्यः

समयः— १००० ई.

ग्रन्थः— (i) इष्टसिद्धिः

६० **विष्णुभट्टोपाध्यायः—** जनार्दनपुत्रः, इन्द्रपूर्णशिष्यः

समयः— १४ तमा शती ई.

ग्रन्थः— (i) ऋजुविवरणम्-पञ्चपादिकाविवरणटीका

६१ **विश्वेश्वरपण्डितः—** माधवाश्रमशिष्यः

समयः— १८ तमा शती ई.

ग्रन्थौ— (i) प्रकाशिका-वाक्यवृत्तिटीका

(ii) आत्मबोधटीका

६२ **सदानन्दकाश्मीरकः—**

समयः— १७-१८ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) अद्वैतब्रह्मसिद्धिः

(ii) स्वरूपप्रकाशः

(iii) ईश्वरवादः

(iv) स्वरूपनिर्णयः ?

६३ **सदानन्दयोगीन्द्रः—**अद्वयानन्दस्य शिष्यः

समयः— १५-१६ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) वेदान्तसारः

(ii) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः

(iii) शङ्करदिग्विजयः ?

६४ **सदानन्दव्यासः**—

समयः— १८ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः

(ii) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः

(iii) भावप्रकाशः-गीताटीका

(iv) स्वरूपनिर्णयः ?

(v) दशोपनिषत्सारटीका

(vi) शङ्करदिग्विजयसारः

६५ **सर्वज्ञात्ममुनिः**— देवेश्वरस्य नित्यबोधाचार्यस्य वा शिष्यः

समयः— १० तमा शती ई.

ग्रन्थौ — (i) संक्षेपशारीरकः

(ii) पञ्चप्रक्रिया

६६ **सदाशिवेन्द्रसरस्वती** — परमशिवेन्द्रसरस्वतीशिष्यः

समयः— १६ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका-ब्रह्मसूत्रवृत्तिः

(ii) आत्मविद्याविलासः

(iii) सिद्धान्तकल्पवल्ली

(iv) अद्वैतरसमञ्जरी

(v) कैवल्योपनिषदः टीका

(vi) टीका-आत्मानात्मविवेकस्य

(vii) गीतिरत्नमालिका

(viii) गुरुरत्नमालिका

(ix) बोधार्या अथवा बोधार्यात्मनिर्वेदः

(x) शिवमानसिकपूजा

(xi) सपर्यापर्यायस्तवः

(xii) शिवयोगदीपिका

(xiii) दक्षिणामूर्तिध्यानम्

(xiv) पञ्चीकरणम्

(xv) महावाक्यार्थशोधनम्

(xvi) रामकृष्णेन्द्रसरस्वत्यष्टकम्

(xvii) सर्ववेदान्तसारसंग्रहः

(xviii) स्वानुभूतिप्रकाशः

(xix) ब्रह्मकीर्तनतरङ्गिणी

[(xx) योगसुधाकरः — योगग्रन्थः]

६७ **समरपुङ्गवः—**

समयः— १६ तमा शती उत्तरार्धः

ग्रन्थौ — (i) अद्वैतविद्यातिलकः-एतस्मिन्

(क) धर्मय्यदीक्षितटीका ।

६८ **सुखप्रकाशः—** चित्सुखाचार्यशिष्यः

समयः— १२ तमा शती ई.

ग्रन्थाः— (i) विबोधिनी न्यायमकरन्दव्याख्या

(ii) व्याख्या-न्यायदीपावल्याः

(iii) अधिकरणरत्नमाला-चित्सुखीटीका

(iv) भावद्योतनिका-तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या

६९ **सुरेश्वराचार्यः**— शङ्करभगवत्पादशिष्यः श्रृङ्गेरीपीठस्य आचार्यः,

समयः— शङ्करसमकालीनः अथवा ७ तमी- ८ तमी शती ई.

ग्रन्थाः— (i) नैष्कर्म्यसिद्धिः

(ii) बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्

ग्रन्थस्यास्य भूमिकालेखने दर्शनाचार्यैः श्रीमद्भिः चन्द्रकान्तदवेमहाभागैर्महत्साहाय्यं कृतम् । तान्प्रति महतीं कृतज्ञतां ज्ञापयामि ।

विदुषां वशंवदः

डा. योगेश्वरदत्तशर्मपाराशरः

विषयनुक्रमणिका

प्रस्तावना	i-xxi
शाङ्करभाष्यम्	१-२
भामती	३-१९
ऋजुप्रकाशिका	२०-६७
भाष्यभावप्रकाशिका	६८-७९
प्रदीपः	८०-९८
ऋजुविवरणम्	९९-२०९
तत्त्वदीपनम्	२१०-३९९

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

सू. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायाम्, तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः, इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्; तथाऽप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याऽज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य 'अहमिदम्' 'ममेदमि'ति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥

आह - कोऽयमध्यासो नामेति ? उच्यते - स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ॥

तं केचित्-अन्यत्रान्यधर्माध्यासः-इति वदन्ति ॥ केचित्तु-यत्र यदध्यासः, तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः-इति ॥ अन्ये तु-यत्र यदध्यासः, तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति ॥

सर्वथाऽपि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः—'शुक्तिका हि रजतवदवभासते', 'एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदि'ति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषय-तद्धर्माणाम् ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति; युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि ॥

उच्यते — न तावदयमेकान्तेनाविषयः ; अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ॥ अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः ॥ न चायमस्ति नियमः-पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति ; अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति ॥

एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिताः-'अविद्ये'ति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासः, तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि न स सम्बध्यते ॥

तमेतमविद्याख्यमात्माऽनात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमातृप्रमाण-प्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधि-प्रतिषेध-मोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति ?

उच्यते ; - देहेन्द्रियादिष्वहं-ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः संभवति । न चानध्यस्ता[१]त्म-

---

१ "न तेनानध्यस्तभावेन" इति पञ्चपादिकादिप्रस्थानाभिमतः पाठः

भावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्व-मन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च ॥

पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथाहि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रा[१]दीनां संबन्धे सति, शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले ज्ञाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च[२] प्रवर्तन्ते ; यथा- दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमय-मिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति; एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्न-चित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान् प्रति प्रवर्तन्ते, अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाण-प्रमेयव्यवहारः ॥

पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपूर्वकः[३] प्रत्यक्षादिव्यवहारः, तत्सामा[४]न्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरु-षाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नावि-दित्वाऽऽत्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते ; तथाऽपि न वेदान्तवेद्यम्, अशनायाद्यतीतम्, अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदम्, असंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते ; अनुपयोगात् , अधिकारविरोधाच्च ॥

प्राक् च[५] तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि-"ब्राह्मणो यजेत" इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि[६] वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नामा-तस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा-पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा, 'अहमेव विकलः सकलो वे'ति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति । तथा देहधर्मान् '-स्थूलोऽहम्' 'कृशोऽहम्' 'वीरोऽहम्' 'तिष्ठामि' 'गच्छामि' 'लङ्घयामि' चेति । तथा-इन्द्रियधर्मान्-'मूकः''काणः' 'क्लीबः' 'बधिरः' 'अन्धोऽहमि'ति । तथाऽन्तःकरणध-र्मान्-काम-संकल्प-विचिकित्साऽध्यवसायादीन् ॥

एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्व-भोक्तृत्वप्रव-र्तकः[७] सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय, आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥

---

१ श्रोत्रेन्द्रियादीनामिति

२ अनुकूले च जाते इति च वार्त्तिकाभिमतः पाठः ।

३ अविवेकपुरुसर इति वार्त्तिकाद्यभिमतः पाठः

४ तत्साम्यदर्शनादिति वार्त्तिकाभिमतः पाठः ।

५ 'प्राक्त्विति' भाष्यभावप्रकाशिकादृतः पाठः ।

६ आत्मन्यतदाध्यासमिति 'पञ्चपादिकादृतः पाठः तत्रातदाध्यासो वर्णाश्रमाद्यध्यास इति भावः ।

७ "प्रवर्तनः" इति पञ्चपादिकादृतः पाठः ।

भामती

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ॥
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ॥
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥

षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि ।
शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥

मार्तण्ड-तिलकस्वामि-महागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥

नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणानिधिम् ।
भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः; यथा समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः, करटदन्ता वा; तथा चेदं ब्रह्म, इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। तथाहि—*बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्वाऽऽत्मैव ब्रह्मेति गीयते* ॥ स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन 'अहम्' इत्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्धः, इति न जिज्ञासास्पदम्। नहि जातु कश्चिदत्र संदिग्धे—अहं वा, नाहं वेति। नच विपर्यस्यति—'नाहमेवे'ति। न च—'अहं कृशः' 'स्थूलो' 'गच्छामी'त्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद् देहालम्बनोऽयमहंकार इति—सांप्रतम्; तदालम्बनत्वे हि—'योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवम्, स एव स्थाविरे प्रनप्तॄननुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत्। नहि बाल्यस्थाविरयोः शरीरयोर्मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धः, येनैकत्वमध्यवसीयेत; तस्माद् येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते, तत्तेभ्यो भिन्नम्—यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम्। तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहंकारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते। अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान्भोगान्भुञ्जान एव प्रतिबुद्ध्य मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्—नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पद-

मबाध्यमानं शरीराद् भिन्नं प्रतिपद्यते। अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवति, इति नाहंकारालम्बनं देहः। अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्; इन्द्रियभेदेऽपि—'योऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामी' त्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात्। विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव। बुद्धिमनसोश्च करणयो'रहं कर्ते'ति कर्तृप्रतिभासप्रख्यानालम्बनत्वायोगः। कृशोऽहमन्धोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथञ्चित्—"मञ्चाः क्रोशन्ती" त्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः। तस्मादिदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम्॥ अप्रयोजनत्वाच्च। तथाहि—संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम्, संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः। स चेदयमनादिरनादिनाऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते, कुतोऽस्य निवृत्तिः? अविरोधात्, कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः? न ह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति। न च 'अहमि'ति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथयितुम्; अनुभवविरोधात्। न ह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते॥ तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति—***युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति***॥ अत्र च "युष्मदस्मदि"त्यादि"मिथ्या भवितुं युक्तमि"त्यन्तः शङ्काग्रन्थः। 'तथापी'त्यादिः परिहार ग्रन्थः। 'तथापी'त्यभिधानाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम्। "इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि"ति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम्; यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वंकारः; नैवमिदंकारः; 'एते वयम्' 'इमे वयमास्महे' इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति॥ चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहादयो विषयाः। एते हि चिदात्मानं विषिण्वन्ति, अवबध्नन्ति, स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्। परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तः—***तमःप्रकाशवदिति***॥ न हि जातु कश्चित् समुदाचरद्वृत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति, तदिदमुक्तम्— *इतरेतरभावानुपपत्ताविति* *इतरेतरभावः=इतरेतरत्वम्, तादात्म्यमिति यावत्; तस्यानुपपत्ताविति॥ स्यादेतत्—मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावः, तद्धर्माणां तु जाड्य-चैतन्य-नित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति; दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासः, यथा कुसुमाद् भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिणि—'अरुणः स्फटिकः' इत्यारुण्यविभ्रम इति, अत उक्तम्—***तद्धर्माणामपीति***॥ इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयः, तस्यानुपपत्तिः॥ अयमभिसन्धिः—रूपवद् द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति। यथाहुः—"शब्द-गन्ध-रसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता" इति। तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसंभेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्ने, असंभिन्नास्तयोर्धर्माः; स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदिदमुक्तम्—*सुतरामिति*॥ *तद्विपर्ययेणेति*॥ विषयविपर्ययेणेत्यर्थः॥ मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः। एतदुक्तं भवति—अध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तः, तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, सोऽग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि निवर्तयति। मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि; तथापीति योजना॥ इदमत्राकूतम्—भवेदेतदेवम्—यदि

'अहमि'त्यनुभव आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, न त्वेतदस्ति । तथाहि—समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणेदृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् । अभ्यासेन हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति ; यथा—'अहो दर्शनीया, अहो दर्शनीया सुन्दरी'ति, न न्यूनत्वम् ; अपि प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोक-दुःखाद्युपप्लुतमात्मानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः ? कथं वाऽनुपप्लवः ? न च—ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्ष विरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति—युक्तम् ; तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य, बोधकतया स्वतः सिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात् । प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेत् , न ; उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति, येन कारणाभावान्न भवेत्, अपितु तात्त्विकम् ।[१] न च तत् तस्योत्पादकम् ; अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वप्रतिपत्तिजननात् । तथा च वर्णे ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्माः, अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः ; न हि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात् कुञ्जरं तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थ उपचरितार्थं युक्तम् ; उक्तं हि—**"न विधौ परः शब्दार्थः"** इति । ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुः, न बाधकत्वे ; रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्, तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुपपत्तेः । दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—**"पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्"** इति । तथा—**"पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ।।"** इति । अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिषत, तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम् ; 'अहमिहैवास्मि सदने जानानः' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्, उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिर्भासप्रत्ययवत् । न च—इदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते, न त्वात्मन इति—सांप्रतम् ; न हि तदा, एवं भवति—'अहम्' इति ; गौणत्वे वा न—'जानानः' इति ; अपिच परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः । स च भेदप्रत्ययपुरःसरः , तद्यथा—नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः । नत्वहंकारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न च—अत्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः, सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति—वेदितव्यम् ; तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वा- भिमानः , न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । तत्सिद्धम्—गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तम् । तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । न

१ ऋजुप्रकाशिकादृष्ट्या—न च तात्त्विकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिति वाक्यान्तरमपि भामत्यामस्तीत्यनुमीयते ।

च—बल-स्थविर-शरीरभेदेऽपि 'सोऽहमि'त्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानाद् देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति—वाच्यम्; परीक्षकाणां खल्वियं कथा, न लौकिकानाम्। परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते; वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान्भाष्यकारः—"पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इति। बाह्या अप्याहुः—"शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति, न प्रतिपत्तारः" इति। तदिह पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकारम्—'अहमिहास्मि सदने' इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घट-मणिक-मल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः। न च—अहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्माऽपि प्रादेशिक इति—युक्तम्; तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्यात्? देहपरिमाणो वा? अणुपरिमाणत्वे, 'स्थूलोऽहं' 'दीर्घ' इति च न स्यात्, देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः। किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्, प्रत्येकं वाऽवयवाः? प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे, बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताऽभावादपर्यायं विरुद्धदिक्कियतया शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत। समुदायचैतन्ययोगे, वृक्ण एकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्णः, इति न चेतयेत्। न च—बहूनामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टः; यदैवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत्। विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव; तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम्। एतेन—'स्थूलोऽहम्' 'अन्धोऽहम्' 'गच्छामी'त्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः। तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुख-दुःख-शोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति॥ तदेवं सर्वप्रवादि श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वरूप-निमित्त-फलैरुपव्याख्यानम्—*अन्योन्यस्मिन्नित्यादि*। अत्र चान्योन्यस्मिन्धर्मिणि=आत्मशरीरादौ अन्योन्यात्मकताम्, अध्यस्य अहमिदम्=शरीरादीति। इदमिति च वस्तुतः, न प्रतीतितः। लोकव्यवहारः=लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः। इतिशब्द-सूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाय प्रमाणेन तदुपादानपरिवर्जनादिः। **अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य** अन्योन्यस्मिन्धर्मिणि देहादिधर्माञ्जन्म-मरण-जरा-व्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहादिभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान्देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य-ममेदं जरा-मरण-पुत्र-पशु-स्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः। अत्र चाध्यास-व्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोन्नीतः स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम्; पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—**मिथ्याज्ञाननिमित्तो** व्यवहारः। मिथ्याज्ञानम्=अध्यासः, तन्निमित्तः। तद्भावाभावानुविधानाद् व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः। तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह—***इतरेतराविवेकेन***॥ विवेकाग्रहणेनेत्यर्थः। अथाविवेक एव कस्मान्न भवति? तथाच नाध्यासः, इत्यत आह—अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः। परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेकः, धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः। स्यादेतत्—विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते, शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः, इह तु परमार्थसतश्चिदात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्; तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः? कुतश्च तादात्म्यविभ्रमः? इत्यत आह—**सत्यानृते मिथुनीकृत्य**। विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना। सत्यं चिदात्मा, अनृतं बुद्धीन्द्रियदे-

हादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । न च संवृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूत-तद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः । एतदुक्तं भवति—अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते, न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत्—आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः, समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमिति ? अत आह—*नैसर्गिक इति* ॥ स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता ; ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रिय-शरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ॥

स्यादेतत्—अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता ; प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वम् , न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायः , अर्थक्रियाकारिता वा ; द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात् प्रकाशमानतैव हि सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः , प्रकाशमानत्वान्नासन्तः , असत्त्वे वा न प्रकाशमानाः ; तत्कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावः ? तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहः ? तदसंभवे कुतोऽध्यासः ? इत्याशयवान्—आह आक्षेप्ता—**कोऽयमध्यासो नाम** ? । क इत्याक्षेपः । समाधाता—लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति- ***उच्यते ; स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः*** ॥ अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानम्—'पूर्वदृष्टे'-त्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभसः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषय आरोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते, न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तम् । तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह—*परत्रेति* ॥ *परत्र = शुक्तिकादौ परमार्थसति । तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् ॥

स्यादेतत्—परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम् ; अतिव्यापकत्वात् , अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः, अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः । अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धम् ; यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इति, अत आह—*स्मृतिरूप इति* ॥ स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असंनिहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वम् । संनिहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः ; स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात् । तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसंनिधानापरामर्शे, तत्र तत्र पूर्वदृष्टस्यैव संनिहितदेशकालत्वस्य समारोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम् । तथाहि—बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहितामनुभवन्, शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन्, पीततायाश्च शङ्खासंबन्धमननुभवन्, असंबन्धाग्रहणसारूप्येण 'पीतं तपनीयपिण्डम्' पीतं बिल्वफलमि'त्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खयोरारोप्याह—पीतः शङ्ख इति । *एतेन*—तिक्तो गुड इति प्रत्ययो— *व्याख्यातः* । एवं विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु

चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौरेण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयद् दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च तस्याग्राहयत् पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति । *एतेन*—द्विचन्द्र-दिङ्मोहालातचक्र-गन्धर्वनगर-वंशोरगादि-विभ्रमेष्वपि यथासंभवं लक्षणम्—*योजनीयम्* । *एतदुक्तं भवति*—न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वम्, येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत् । नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न भासन्ते, भासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा । तथा सति मरुषु मरीचिनिचयमुच्चावचम्—'उच्चलत्तुङ्गतरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनी' इत्यभिसंधाय, अप्रवृत्तस्तत्तोयमापीयापि पिपासामुपशमयेत् ? तस्मादकामेनाऽऽप्यारोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम् । न च—मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत्, स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणाप्यसन्त इत्यनुभवागोचरत्वात् कथमारोप्यन्त इति—सांप्रतम्; यतो यद्यसन्तः, नानुभवगोचराः । कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयाऽनुभवगोचरत्वम् ? न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनाऽपि सन्तो भवन्ति । *यद्युच्येत* नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति, अपितु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः, स्वरूपेण तु भावः, *यथाहुः*— "भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया ॥" इति, ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयाऽस्य युज्येतानुभवगोचरतं । प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः ? कुतो वा चिदात्मन्यारोपः ? न च—विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनम्; तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवास्याविद्येति—सांप्रतम्; यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य, किं पुनरस्याः शक्यम् ? असदिति चेत्, किमेतत् तत्कार्यम् ? आहोस्विदस्या ज्ञाप्यम् ? न तावत् कार्यम्; असतस्तत्त्वानुपपत्तेः, नापि ज्ञाप्यम्; ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पुनरेष सदसतोः संबन्धः ? असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता संबन्ध इति चेत्, अहो बतायमतिनिर्वृतः प्रत्ययतपस्वी !!! यदस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित्; असत आधारत्वायोगात् । असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथत इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावः, न त्वसदधीनमस्य किंचिदिति चेत्, अहो बतास्यासत्पक्षपातः !!! यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति । तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति, *अत्र ब्रूमः*—निस्तत्त्वं चेत् नानुभवगोचरः, तत् किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वाः ? यदनुभवगोचराः स्युः, न सतत्त्वाः; तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वम्—सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः । यथाहुः—'**स्वरूप-पररूपाभ्यां नित्यं सद-सदात्मके । वस्तुनी, ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचन ॥' इति** । तत् किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः ? तथाच समीचीनः, इति न भ्रान्तो नापि वाध्येत । अद्धा न वाध्येत, यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृह्णीयात्, तोयात्मना तु गृह्णन्कथमभ्रान्तः ? कथं वाऽबाध्यः ? हन्त ! तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्; तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः, नाप्यसत्; वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते—"भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्" इति वदद्भिः । न चारोपितंरूपं वस्त्वन्तरम् । तद्धि मरीचयो वा भवेत्? गङ्गादिगतं तोयं

वा ? पूर्वस्मिन्कल्पे 'मरीचयः' इति प्रत्ययः स्यान्न 'तोयमि'ति । उत्तरस्मिंस्तु 'गङ्गायां तोयमि'ति स्यात्, न पुनरि'हे'ति । देशभेदास्मरणे 'तोयमि'ति स्यान्न पुनरि'हे'ति । न च— इदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति—सांप्रतम्; तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत्; नाप्यसत्, नापि सदसत् ; परस्परविरोधात्, इत्यनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयम्, तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव, अत एव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टम्, किंत्वनृतमनिर्वाच्यम् । एवञ्च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नम् ; अध्यासलक्षणयोगात् । देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्यः । अबाधिता स्वयंप्रकाशतैवास्य सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मनः, नतु तदतिरिक्तं सत्ता-सामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वेति सर्वमवदातम् । स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः, परीक्षकाणां तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह—तं **केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति** । *अन्यधर्मस्य= ज्ञानधर्मस्य रजतस्य ; ज्ञानाकारस्येति यावत् । अध्यासः, अन्यत्र = बाह्ये । *सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तुसत्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत् ; तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यम्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च—यद् यादृशमनुभवसिद्धरूपम्, तत् तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गः, अन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात् । नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता ; रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यताम्, न पुना रजतमपि धर्मि । तथा च रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठते, इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिद्ध्यति ॥

केचित्तु—ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति—***यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति*** ॥ अपरितोषकारणं चाहुः—विज्ञानाकारता । रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्येत ? अनुमानाद्वा ? तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्यात् ? बाधकप्रत्ययो वा ? न तावद् रजतानुभवः ; स हीदङ्कारास्पदं रजतमावेदयति, न त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात् ; प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमिह बाह्यतयाऽध्यवस्यति । तथा च नाहंकारास्पदमस्य गोचरः । *ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान्—किं पुरोवर्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयति ? आहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति ? तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः । पुरोवर्तित्व-प्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न ; असंनिधानाग्रहनिषेधादसंनिहितो भवति प्रतिपत्तुः, अत्यन्तसंनिधानं त्वस्य प्रतिपन्नात्मकं कुतस्त्यम् ? न चैष रजतस्य निषेधः, न चेदन्तायाः, किन्तु विवेकाग्रहप्रसज्जितस्य 'रजतमिदमि'ति रजतव्यवहारस्य । न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन । न हि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकाऽऽलम्बनं युक्तम् ; अनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम् ; अतिप्रसङ्गात् , सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वेन ; इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात् । तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासते, इति

कथमालम्बनम् ? भासमानताऽभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः ? अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धम्, इति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः ? दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत्, न ; दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । तथा च 'रजतम्' 'इदमि'ति च द्वे विज्ञानेस्मृत्यनुभवरूपे । तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणम् ; दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात् । तन्मात्रं च गृहीतसदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि दोषवशाद् गृहीतत्वांशप्रमोषाद् ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात्, संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, 'इदम्' 'रजतमि'ति भिन्ने अपि स्मरण-ग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽग्रहीतभेदे ; यथा 'पीतः शङ्खः' इति । अत्र हि विनिर्यन्नयनरश्मिभिः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते, पित्तं तु न गृह्यते । शङ्खोऽपि दोषवशाच्छुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुण-गुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च । भेदाग्रहप्रसज्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च 'नेदमि'ति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते । तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्—यथार्थाः, सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेह-विभ्रमाः, प्रत्ययत्वात् ; घटादिप्रत्ययवत्, तदिदमुक्तम्—*यदध्यास इति* ॥ यस्मिञ्शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः, नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीतताांशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य य 'इदमि'ति पुरोऽवस्थिताद् द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहण-स्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ॥

अन्ये तु—अत्राप्यपरितुष्यन्तः—*यत्र यदध्यासः, तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते* ॥ अत्रेदमाकूतम्—अस्ति तावद्रजतार्थिनो 'रजतमिदमि'ति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदेतन्न तावद् ग्रहण-स्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति । ग्रहण-निबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहार-व्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् ? *ननु* उक्तं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहण-स्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीन-पुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येनाभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः, *अथ* समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहार-प्रवृत्तिहेतुः ? अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण ? गृह्यमाणत्वेऽपि 'समीचीनज्ञानसारूप्यम् अनयोः—इदमि'ति 'रजतमि'ति च ज्ञानयोः' इति ग्रहणम् ? अथवा 'तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहः' इति ग्रहणम् ? तत्र न तावत् 'समीचीनज्ञानसदृशी' इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद् व्यवहारप्रवर्तकम् ; नहि 'गोसदृशो गवयः इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । 'अनयोरेव भेदाग्रहः' इति तु ज्ञानं पराहतम् ; नहि भेदाग्रहे—'अनयोरि'ति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति । तस्मात् सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुः ? आहोऽनुत्पादितारोप एव स्वत इति ? वयं

पश्यामः—चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । *ननु* सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः, किंत्वविदितविवेकग्रहण-स्मरणपूर्वक इति, *मैवम्* ; नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथमयमिदंकारास्पदे प्रवर्तेत ? यदि तन्न भवेत् । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदंकारास्पदं रजतम्, इति कथं रजतार्थी तदिच्छेत् ? यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्, स च प्रतिवक्तव्यः—अथ तथात्वेनाग्रहणादयं कस्मान्नोपेक्षेतेति ? सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभित आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपणोत्पादानपक्षे एव व्यवस्थाप्यते, इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः । *तथाहि*—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य, तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य, तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय, तदर्थी प्रवर्तत इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् ।

न च तटस्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति ; रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकम्, नत्वनेकदेशदर्शनम् । *यथाहुः*—ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतत्—विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानम्, पुरोवर्तिवस्तुविषयम्, रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद् यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति, तज्ज्ञानं तद्विषयम् ; यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानम्, तथा चेदम् ; तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान्पृष्टो व्याचष्टाम्—किं शुक्तिकात्वस्य 'इदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वम्' ? आहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरः स्थितस्य सितभास्वरस्य ? यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, अद्धा ; उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः । *तथाहि*—'रजतमिदमि'त्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति । दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम् ; यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासः ; हुतवहानुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तम्—मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वासः—इति । तद् बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति । तदिदमुक्तम्—"अन्ये तु यत्र यदध्यासः, तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति ॥" *यत्र=शुक्तिकाशकलादौ* यस्य=रजतादेरध्यासः, तस्यैव*=शुक्तिकाशकलादेः, विपरीतधर्मकल्पनाम्=रजतत्वधर्मकल्पनामिति योजना । *ननु* सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः, प्रकृते तु किमायातम् ? इत्यत आह—***सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरतीति*** । अन्यस्यान्यधर्मकलनाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनिर्वचनीयताऽवश्यंभाविनी, इत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्राविरुद्धोऽर्थ इत्यर्थः । आख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेश-प्रवृत्तिनियमस्नेहात्तदिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धा, अपितु लौकिकानामपीत्याह—***तथाच लोकेऽनुभवः—***

शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति* ॥ न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत्— अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रमः ? इत्यत आह—**एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदिति** । पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति—**कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषय-तद्धर्माणाम्** ? ***अयमर्थः***—चिदात्मा प्रकाशते ? न वा ? न चेत्प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषय-तद्धर्माणाम् ? न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः संभवतीति । प्रतिभासे वा, न तावदयमात्माऽजडो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति; विरोधात् । परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म । न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनी, इति कथमस्यां कर्म ? न च तदेव स्वं च परं च; विरोधात्, आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः, एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः । *स्यादेतत्*—आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव, न कर्म; परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्, चैत्रवत् । यथाहि—चैत्रसमवेतक्रियायां चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता; परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, नतु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि; चैत्रसमवायाद्गमनक्रियायाः—इति, तन्न; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति । उपपद्यते च । *तथाहि*—योऽयमर्थप्रकाशः फलम्, यस्मिन्नर्थश्च, आत्मा च प्रथेते, स किं जडः ? स्वयंप्रकाशो वा ? जडश्चेत्, विषयात्मानावपि जडाविति, कस्मिन्किं प्रकाशेत ? अविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तथा चाभाणकः—“**अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे**” । न च—निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति — वाच्यम्; ज्ञापनं हि ज्ञानजननम्, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्तदूषणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथाऽपि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः ? एतदायातम्—यत्तयोः संविदजडेति । तत् किं पुत्रः पण्डित इति पिताऽपि पण्डितोऽस्तु ? स्वभाव एवायं संविदः स्वयंप्रकाशायाः, यदर्थात्मसंबन्धितेति चेत्, हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एषः, यत्पितृसंबन्धितेति समानम् । सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशः, न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ ? तथाच न स्वयंप्रकाशा संवित्; न च संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ ? एवं चेद् यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति, तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति । तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेत्, न; अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिजननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत्किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरर्थ इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु ? जाड्याद् देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनणुरह्रस्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते । तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति—युक्तमुत्पश्यामः । न चास्य प्रकाशस्याऽऽजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते, न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति; अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्त इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते ।

तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थनित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति, जानातीति प्रत्यङ्, स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वात्, अनंशत्वाच्चाविषयः। तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणाम् = देहेन्द्रियादिधर्माणाम्, कथम् ? किमाक्षेपे। अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः। कस्मादयमयुक्त इत्यत आह—***सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति*** ॥ ***एतदुक्तं भवति**—यत् पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत् सामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते, प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते, येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत, न चांशवान्; येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत। नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति, न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः। सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः। नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यति—'इदं रजतमि'ति। तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् ॥ *स्यादेतत्*—अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासः, विषय एव तु चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इति ? अत आह—***युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि***। विषयत्वे हि चिदात्मनः, अन्यो विषयी भवेत्। तथा च यो विषयी, स एव चिदात्मा। विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः। तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यम्, तथाच नाध्यास इत्यर्थः। परिहरति—***उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः*** ॥ कुतः ? **अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्**। *अयमर्थः*—सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च; तथाह्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धि-मनः-सूक्ष्म-स्थूल-शरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपि भिन्न इव, अकर्ताऽपि कर्तेव, अभोक्ताऽपि भोक्तेव, अविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभासते; नभ इव घट-मणिक-मल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति। नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किंचिदस्ति। न खल्वानन्द-नित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन्; गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन किन्त्वविवेचिता इवाभान्ति। न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्; बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याऽप्यनिर्वचनीयत्वात्। तस्माच्चिदात्मनः स्वयं- प्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात् तदध्यासेन जीवभाव इति। तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते। तथाहि—कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते। न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति। यस्य च बुद्ध्याः कारणसंघातस्य क्रिया-भोगशक्ती, न तस्य चैतन्यम्। तस्माच्चिदात्मैव कार्य-कारणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रिया-भोगशक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च, जन्तुरिति च, क्षेत्रज्ञ इति चाऽऽख्यायते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते। तथाच श्रुतिः—'अनेन जीवेनात्मना' इति। तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहं प्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते। न च—अध्यासे सति विषयत्वम्, विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमिति—सांप्रतम्; बीजाङ्कुरवदनादित्वात्, पूर्वपूर्वाध्यास-

तद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादिति, उक्तं हि—**'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः'** इति भाष्यग्रन्थेन। तस्मात् सुष्ठूक्तम्—*न तावदयमेकान्तेनाविषय इति*। जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः।

ननु विषयिणश्चिदात्मनः कथं विषयभावः ? पराग्भावेनेदन्तासमुल्लेख्यो हि विषयो नाम, भवति तद्वैपरीत्येन प्रत्यग्रूपेणानिदंप्रकाशो विषयी; तत् कथमेकस्य निरंशस्य विरुद्धांशद्वयसंनिवेशः ? स्यादेतत्—न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्यगात्मा न स्वतः, नापि परतः प्रथते, इत्यविषय इति ब्रूमः; तथाच सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इति ? अत आह— ***अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः*** ॥ प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा; तस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथाऽस्ति; तथाऽपि भेदोपचारः—यथा 'पुरुषस्य चैतन्यमि'ति। एतदुक्तं भवति—अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यः; तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम्। श्रुतिश्चात्र भवति—"तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति। तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वा, अभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षताम्, प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह—***नचायमसति नियमः*** **पुरोऽवस्थित एव=अपरोक्ष एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्*** ॥ कथमयं न नियम इति? अत आह—*अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति* ॥ हिर्यस्मादर्थे। नभो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम्; नापि मानसम्; मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः, तस्मादप्रत्यक्षम्। अथ च तत्र *बालाः=अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः, कदाचित् पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य—'नीलोत्पलपलाशश्याममि'ति वा 'राजहंसमालाधवलमि'ति वा निर्वर्णयन्ति। तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इत्येवम्। तदेव तलमध्यस्यन्ति—अवाङ्मुखीकृतमहेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्पमित्यर्थः। उपसंहरति—*एवम्=उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारादविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनाम्=बुद्ध्यादीनाम्, अध्यासः। *ननु* सन्ति च सहस्रमध्यासाः, तत् किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेप—समाधानाभ्यां व्युत्पादितः ? नाध्यासमात्रमिति ? अत आह—***तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता 'अविद्ये'ति मन्यन्ते*** ॥ अविद्या हि सर्वानर्थ-बीजमिति श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराणादिषु प्रसिद्धम्। तदुच्छेदाय च वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति। प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुः, न पुना रजतादिविभ्रमाः, इति स, एवाविद्या। तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुम्, इति तदेव व्युत्पाद्यम्, नाध्यासमात्रम्। अत्र च "एवंलक्षणम्" इत्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता। यस्मात् प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति; तस्मादनर्थहेतुः। नचैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासम्, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम्— ***पण्डिता मन्यन्ते*** ॥ *ननु* इयमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुम्; उपायाभावादिति यो मन्यते, तं प्रति तन्निरोधोपायमाह—***तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणम्***=निर्विचिकित्सं ज्ञानं विद्यामाहुः पण्डिताः। प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यः, बुद्ध्यादिभेदाग्रह-निमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्व-तद्धर्माध्यासः। तत्र श्रवण-मननादिभिर्यद् विवेकविज्ञानम्, तेन

विवेकाग्रहे निवर्तिते, अध्यासावबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

स्यादेतत्—अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धाऽविद्या विद्ययाऽपबाधिताऽपि स्ववासनावशात् पुनरुद्भविष्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादिकार्यं स्वोचितमित्यत आह—*__तत्रैवं सति__=एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति यत्र __यदध्यासः, तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते__=अन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तःकरणादि न संबध्यते। *एतदुक्तं भवति*—तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशः, यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति। तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम्। यथाहुर्बाह्या अपि—

'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः। न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः॥' इति॥

विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्ययाऽविद्यया बाध इति? यदुक्तम्—"सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहारः" इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः। इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति। *__तमेतमविद्याख्यमिति__* निगदव्याख्यातम्॥

आक्षिपति—*__कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि__*? तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि? नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति; तत्कार्याया विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्त्याऽपि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—*शास्त्राणि चेति*। समाधत्ते—*__उच्यते; देहेन्द्रियादिष्वहं-ममाभिमानहीनस्य__=तादात्म्य-तद्धर्माध्यासहीनस्य __प्रमातृत्वानुपपत्तौ__ सत्यां __प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः__* ॥ *अयमर्थः*—प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वम्। तच्च स्वातन्त्र्यम्। स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। तदनेन प्रमात्रा प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम्। न च व्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति। न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान्। तस्माद् व्यापारवद्बुध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणामधिष्ठातुमर्हति, इति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति॥

अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि, किं नश्छिन्नमिति? अत आह—*__नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति__*। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः फलम्, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। इन्द्रियलिङ्गानीति द्रष्टव्यम्; 'दण्डिनो गच्छन्ती'तिवत्। एवं हि 'प्रत्यक्षादि' इत्युपपद्यते॥ व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात् समानकर्तृकता। अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना॥

किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि ? अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तत इति ? अत आह—*न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः=प्रमाणानां व्यापारः संभवति* ॥ नहि जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते; मा भूत् कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति । अथ देह एवाधिष्ठता कस्मान्न भवति ? कृतमत्रात्माध्यासेनेति ? अत आह—*न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते* ॥ सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । *स्यादेतत्*—यथाऽनध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्ता, एवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेति, अत आह—*न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्*—इतरेतराध्यास इतरेतरधर्माध्यासे च असति, आत्मनोऽसङ्गस्य—सर्वथा सर्वदा धर्मिवियुक्तस्य **प्रमातृत्वमुपपद्यते*** । व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगः; असङ्गत्वादित्यर्थः । *अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—**न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाण-प्रवृत्तिरस्ति*** ॥ प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत् ? यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत; कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत् ? यद्यन्तःकरणं व्यापारवत् चिदात्मनि नाध्यस्येत । तस्मादिरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति । तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वम् । तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत; तथाच प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति—***तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि*** ॥

स्यादेतत्—भवतु पृथग्जनानामेवम्, आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाण-प्रमेयव्यवहारा दृश्यन्ते, इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि ? अत आह—***पश्वादिभिश्चाविशेषादिति*** ॥ विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानम्, प्रमाण-प्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्तन्ते । यादृशो हि पशु-शकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारः, तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तत्सामान्यात् तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम् । च शब्दः समुच्चये । उक्तशङ्कानिवर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिरविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव विभजते—***यथा हि पश्वादय इति*** ॥ अत्र च ***शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति*** इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । *शब्दादिविज्ञाने* इति तत्फलमुक्तम् । ***प्रतिकूले*** इति चानुमानफलम् । तथाहि—शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य, तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमत इति । उदाहरति—*यथा दण्डेति* ॥ शेषमतिरोहितार्थम् ।

स्यादेतत्—भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि, शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति ; अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । *तथाच पारमर्षं सूत्रम्—**"शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्"** । न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पते, इति देहाद्यतिरिक्तं कञ्चिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रम् । तदवगतिश्च विद्या, इति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रम् ? इत्याशङ्क्याह—***शास्त्रीये त्विति*** ॥ तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहारा-

द्भिनत्ति शास्त्रीयम्। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहति, इति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि; तस्याधिकारेऽनुपयोगात्, प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरधिकारविरोधात्। प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता? कथं वाऽभोक्ता च कर्मजनितफलभोगभागी ? तस्मादनाद्यविद्यालब्धैः कर्तृत्व-भोक्तृत्व-ब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधि-निषेधशास्त्रं प्रवर्तते। एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः। ते त्वविद्यावन्तमनुशासतो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्॥

स्यादेतत्—यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते ; तथाऽप्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम्। तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह—***प्राक् च तथाभूतात्मेति***।

सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम्। न च परस्परापहतिः; विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। यथा "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति साध्यांशनिषेधेऽपि "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति शास्त्रं प्रवर्तमानं "न हिंस्यादि"त्यनेन न विरुध्यते, तत्कस्य हेतोः ? पुरुषभेदादिति। अपजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति॥

अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति—***तथाहीति***॥ वर्णाध्यासः—'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिः। आश्रमाध्यासः—'गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत' इत्यादिः। वयोऽध्यासः—"कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यादिः। अवस्थाध्यासः—'अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागः' इति। आदिग्रहणं पातकोपपातक-संकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम्। तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य, प्रमाण-प्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति—*अध्यासो नाम—अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम*॥ "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः" इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत्। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुः, इति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह—***तद्यथा पुत्रभार्यादिष्विति***॥ देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्र-कलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्याह—*अहमेव विकलः सकल इति*॥ स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो भवति। तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति, इति बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे, तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः। यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्य इयं गतिः, तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिषु ? इत्याशयवानाह—***तथा देहधर्मानिति***॥ देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभा-

वानां धर्मान्मूकत्वादीन्, ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तः करणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् काम-संकल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह—***एवमहंप्रत्ययिनमिति*** ॥ अहंप्रत्ययोऽहंवृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोऽयमहम्प्रत्ययी, तम् । ***स्वप्रचारसाक्षिणि***—अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि चैतन्योदासीनताभ्याम्, प्रत्यगात्मन्यध्यस्य । तदनेन कर्तृत्व-भोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति—***तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं** तद्विपर्ययेण = अन्तःकरणादिविपर्ययेण; अन्तःकरणाद्यचेतनम्, तस्य विपर्यय चैतन्यम्, तेन; इत्थंभूतलक्षणे तृतीया; अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मेदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्य-कारणाविद्याद्वयाधारोऽहङ्कारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मेतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानश्चाध्यासः इत्यनादित्वाद् बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाण-प्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति—***एवमयमनादिरनन्तः***—तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः—***नैसर्गिक इति*** । ***मिथ्याप्रत्ययरूपः**= मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वम्, तद्यस्य, स तथोक्तः ; अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—***अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय*** ॥ विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमिति ? अत उक्तम्—***आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये*** ॥ प्रतिपत्तिः= प्राप्तिः तस्यै, नतु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये । आत्मैकत्वम्= विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वम् । आनन्दरूपस्य सतः तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति ॥ एतदुक्तं भवति—अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात्, तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन्, अपित्वविवक्षितार्था जपमात्र उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्व-भोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, नतु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च रूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम्, मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादर-नैरन्तर्य-दीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । स्यादेतत्—प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थः ? इत्यत आह—***यथाचायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः*** ॥ शरीरमेव शरीरकम्, तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या, सा तथोक्ता ॥

एतावानत्रार्थसंक्षेपः—यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितम् । यद्यपि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति न्यायाद् मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकम् । यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्व-भोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते ; तथाऽपि कर्तृत्व-भोक्तृत्व-दुःख-शोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन संदेहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युताः, उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वा, इत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी

शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीत—इति पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु—भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणम्, तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः, श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासत्वम् । एवं च वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः, किंतूक्तलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्, प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान् सूत्रकारस्तज्जिज्ञासामसूत्रयत्—* **अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति*** ॥ जिज्ञासया संदेह-प्रयोजने सूचयति ॥

तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद् ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किंचिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत्, किन्तु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम् । तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिव, इति प्रेप्सितं भवति ; यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद् भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितोऽप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यम्, इति स्वकारणं संशयं सूचयति । संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशय-प्रयोजनसूचनाद् युक्तमस्यसूत्रस्यशास्त्रादित्वमित्याह-भगवान्भाष्यकारः—*वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य 'अस्माभिः' इदमादिमं सूत्रम्* ॥ पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते । सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद् भवति । यथाहुः—'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥' इति ॥

इति श्री वाचस्पतिमिश्रकृतौ भामत्यामध्यासभाष्यं समाप्तम् ।

ऋजुप्रकाशिका

विश्वं यदज्ञानविलासजातम् विज्ञानतो यद्विषयान्निवृत्तम् ॥
आनन्दरूपं हरिमद्वयं तं वेदान्तवेद्यं विधितो भजामः ॥ १ ॥

वयं विमूढा इति ये स्थितास्ते स्मयं विना यत्सविधे बुधाः स्युः ॥
न यं श्रितो बन्धमितो जनस्तं स्वयंप्रकाशं गुरुमानतोऽस्मि ॥ २ ॥

वाणीविघ्नेश्वरौ वन्दे माणिक्यगणभूषितौ ॥ वाणीप्रसिद्धये विघ्नश्रेणीनां च निवृत्तये ॥ ३ ॥

श्रीमान् श्रीनलगन्तुवंशजनितः श्रीकालहस्त्यध्वरी यज्ञाम्बा च यमात्मजं प्रसुषुवे श्रीरङ्गनाथाभिधम् ॥

सोऽयं सम्प्रति साधनोज्ज्वलमनाः प्राग्जन्मपुण्योदयात् प्राप्याखण्डयतीशतामनुभवत्यार्यादखण्डां मुदम् ॥ ४ ॥

सोऽयमखण्डो यतिराडिम्मडिजगदेकरायभूपेन। संप्रार्थितोऽस्ति सम्यग्वाचस्पत्यस्य कुर्विति व्याख्याम् ॥ ५ ॥

स कल्पकतरोरर्थमभिधाय क्वचित् क्वचित्। करोत्यखण्डयतिराट् व्याख्यां वाचस्पतेः कृतेः ॥ ६ ॥

इह खलु कश्चिद्विपश्चिदग्रगण्यो वाचस्पतिः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतं शारीरकभाष्यं व्याचिकीर्षुः स्वचिकीर्षितस्य अविघ्नपरिसमाप्त्यादिसिद्धये विषयप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं शास्त्रप्रतिपाद्यं परं ब्रह्म नमस्करोति—*अनिर्वाच्येत्यादिना* ॥ केवलस्य ब्रह्मणोऽसङ्गस्य वियदादिप्रपञ्चनिर्मातृत्वायोगात्—"अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्ये"त्युक्तम्। *अनिर्वाच्यम्=सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यम्, अत एव सदसद्विलक्षणम्, मिथ्याभूतमिति यावत्। तच्च तत् अविद्याद्वितयं च तथोक्तम्। तद्द्वितयं सचिवम्=सहकारि यस्य तस्य। अनादिभावरूपा एका अविद्या, पूर्वपूर्वभ्रमजन्यसंस्काररूपा अपरा अविद्या ; एवंरूपेण द्वैविध्यात् तद्द्वितयसाचिव्यमुक्तम्। तत्साचिव्यं च ब्रह्मणस्तद्विषयतया, न तदाश्रयत्वेन ; जीवानामेव तदाश्रयताया वक्ष्यमाणत्वात्। *ननु*—एवमविद्याद्वितयसाचिव्ये ब्रह्मणः पारतन्त्र्यमेव स्यात्, न स्वातन्त्र्यम्, इत्यत आह—*प्रभवत इति* ॥ *प्रभवतः=समर्थस्य स्वतन्त्रस्येत्यर्थः ; स्वोपकरणभूतस्य अविद्याद्वितयस्य स्वस्वातन्त्र्याव्याघातकत्वादिति भावः। एवंविधस्य ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्ताकत्वाद्वियदादिप्रपञ्चस्य चापार-

मार्थिकसत्ताकत्वाद् ब्रह्मविषमसत्ताककार्यत्वेन वियदादीनां ब्रह्मविवर्तत्वमिति भावः । न केवलं वियदादिभूतपञ्चकस्यैव ब्रह्मविवर्तत्वम्, किन्तु जीवानामपि चराचरोपाधिकानां बिम्बभूतब्रह्मप्रतिबिम्बरूपत्वात् तद्विवर्तत्वमित्याह—*यत इति* ॥ अथवा*—भूतवद्-भौतिकचराचरात्मकविविधप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मविवर्तत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—*यत इति* ॥ भौतिकप्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्तत्वं हिरण्यगर्भद्वारा बोध्यम् । *यतः=ब्रह्मणः सकाशात् ।* उच्चावचम्=अत्यधिकम् । *चरमचरम्=चराचरात्मकम् । विश्वं चाभूत् । *तदपरिमितसुखज्ञानम्=अपरिच्छिन्नानन्दरूपज्ञानघनम् । *अमृतम्=नित्यम्, मुक्तस्वरूपमिति वा । *ब्रह्म नमामः । अत्र ब्रह्मणः स्वाभिन्नत्वेन नमस्कार्यत्वायोगात् "नमामः" इत्ययं शब्दः अनुसंधानपरः; अनुसन्धानविषयं कुर्म इत्यर्थः । ब्रह्मणः स्वाभिन्नत्वेन अनुसन्धानं तु युज्यते इति हृदयम् । अनुसन्धानविषयस्य ब्रह्मणः लक्षणप्रमाणाभ्यां सिद्धिर्वाच्या, इति विविधवियदादिभूतभौतिकात्मकजगद्विवर्ताधिष्ठानत्वलक्षणं जगदुपादानत्वम्, सर्वज्ञत्वेन जगदुपादानगोचरज्ञानवत्त्वात् जगत्कर्तृत्वलक्षणं जगन्निमित्तत्वं चेत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वं, ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम्—"अनिर्वाच्ये"त्यादिना "उच्चावचमि"त्यन्तेन दर्शितम् । "अपरिमितसुखज्ञानममृतम्" इत्यनेन ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं च दर्शितम् । ब्रह्मणः प्रमाणान्तराविषयत्वात् वेदान्ता एव तत्र प्रमाणमिति सूचितम् । "अपरिमितसुखज्ञानं ब्रह्म" इत्यनेन अज्ञातत्तया विपर्ययविषयत्वात् तदेव ब्रह्म विषय इति सूचितम्, तदेव च ज्ञाततया प्रयोजनमित्यपि सूचितम्; "अज्ञातं ब्रह्म विषयो ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजनम्" ॥ इत्यभिधानात् । ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं जगदुपादानत्वं च दर्शितमाद्यपद्ये, तत्र सर्वज्ञत्वं कथम् ? इत्याशङ्क्य ज्ञानपदेन सूचितम् ॥ १ ॥

सर्वज्ञत्वं वेदकर्तृत्व-वेदोपादानत्वादिना दर्शयति—*निःश्वसितमिति* ॥ *अस्य=ब्रह्मणः । वेदाः निःश्वसितम्; "निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः । निःश्वसितवदत्यन्तमयत्नसाध्यत्वात् वेदानां निःश्वसितत्वोक्तिः । तथा च जगत्कर्तृ-जगदुपादानभूतस्य ब्रह्मणः जगदन्तःपातिवेदं प्रत्यपि कर्तृत्वमुपादानत्वं चायातम्, इति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसिद्धिः । न च—वेदोपादानत्वेन कथं सर्वज्ञतेति—वाच्यम्; वेदस्य सकलार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेन वेदगतसकलार्थप्रकाशनशक्तेः तदुपादानगततादृशशक्तिपूर्वकत्वेनोपादानभूतब्रह्मणः सकलार्थप्रकाशनशक्तिसिद्धेःसर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । *एतस्य=ब्रह्मणः । *पञ्च भूतानि वीक्षितम्=वीक्षणपूर्वकं सृष्टत्वात् वीक्षणवत् । निःश्वासाधिकप्रयत्नसाध्यत्वाच्च पञ्चभूतानां वीक्षणत्वोक्तिः । न च—भूतानां वीक्षणपूर्वकं सृष्टत्वमसिद्धमिति—वाच्यम्; "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुत्या भूतभौतिकप्रपञ्चमात्रस्य वीक्षणपूर्वकत्वावगमेन भूतानामपि वीक्षणपूर्वकत्वसिद्धेरिति भावः । *एतस्य=ब्रह्मणः । *चराचरम् स्मितम्=हिरण्यगर्भद्वारा सृष्टम् । चराचरात्मकं विश्वं तस्य स्मितवत्; वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यत्वात् स्मितत्वोक्तिः । चेतनस्यैव सर्वज्ञत्वात् ब्रह्मणः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वसिध्यर्थं चेतनधर्मसुषुप्तिमत्त्वेन चेतनत्वं संभावयति—*अस्य चेति* ॥ ब्रह्मण इत्यर्थः । *अथवा—अनायासेन नामरूपात्मकप्रपञ्चसृष्टि-स्थिति-लयकर्तृत्वात् ब्रह्मात्यन्तं महिमशालि, अतस्तदेव स्तोतव्यम्, तदेव अनुसन्धेयम्, इत्यभिप्रेत्य ब्रह्म स्तौति—*निःश्वसितमस्येत्यनेन श्लोकेन* ॥ अर्थस्तु उक्तविध एव ॥ २ ॥ वेदान्तशा-

स्त्रव्याख्यातृत्वात् स्वस्य वेदार्थस्फूर्त्यर्थं स्वोपास्येश्वरप्रसादसिध्यर्थं च यथाक्रमं वेदमीश्वरं च समानविशेषणं कृत्वा युगपन्नमस्करोति—*षड्भिरिति* ॥ षड्भिः अङ्गैः, विविधैरव्ययैरपि उपेताय शाश्वताय वेदाय च भवाय च नमस्कुर्म इति योजना। वेदस्य षडङ्गानि—शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-ज्योतिश्छन्दांसि। वेदस्याव्ययाः=चादयः। एवं वेदस्य शाश्वतत्वम्। तच्च वेदस्यापौरुषेयत्ववादिमतमादाय बोध्यम्। एवं भवस्य=शङ्करस्य षडङ्गानि—"सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः। अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥" इति श्लोकोक्तानि। एवं भवस्य अव्ययाः, -"ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः। द्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च। अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥" इति श्लोकोक्तानि। एवं शाश्वतत्वं भवस्य प्रसिद्धमेव। तथाचोक्तषडङ्गोपेतत्व-विविधाव्ययोपेतत्वशाश्वतत्वविशेषणविशिष्टाय वेदाय च भवाय च नमस्कुर्म इति योजनीयम् ॥ ३ ॥ "आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा। महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥" इति स्मृत्या मार्तण्ड-तिलकस्वामिमहागणपतीनां वाञ्छितसकलार्थदातृत्वेन प्रसिद्धत्वात् तेऽप्यवश्यं नमस्कार्या इति मत्वा तान् नमस्करोति—*मार्तण्डेति* ॥ तिलकप्रियः स्वामी तिलकस्वामी=स्कन्दः। यत एव विश्ववाञ्छितसिद्धिदत्वम्, अत एव विश्ववन्द्यत्वं द्रष्टव्यम्। विश्वशब्दो विश्वस्थजनमात्रलक्षकः ॥ ४ ॥ सूत्रव्याख्यानभूतभाष्यस्य व्याचिकीर्षितत्वात् सूत्रार्थस्फूर्तये सूत्रकर्तारं नमस्करोति—*ब्रह्मसूत्रकृते इति* ॥ हरेः ज्ञानशक्तेः अवतारो यस्मिन् स तथोक्तः, तस्मै वेधसे विधात्रे ईश्वराय। हरेः ज्ञानशक्त्यवतारत्वादेव ईश्वरत्वं बोध्यम्। *भगवते="उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥" इत्युक्तलक्षणलक्षितो यः, तस्मै। *तस्मै प्रसिद्धाय। *ब्रह्मसूत्रकृते=वेदव्यासाय नम इति योजना। व्यासस्य हरेः ज्ञानावतारत्वमुक्तम्, तत् कथम् ? इति चेत्—"द्वापरे द्वापरे चैवं व्यासरूपी महामुने। वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥" इति वचनेन तस्य तदवतारत्वमवगम्यते इति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ भाष्यकर्तारं नमस्कुर्वन् तत्कृतं भाष्यं व्याख्यायत इति चिकीर्षितं प्रतिजानीते—*नत्वेति* ॥ विशुद्धम्=निर्मलम्, निर्विचिकित्समिति यावत्। तादृशं विज्ञानं यस्य स तथोक्तः, तम्। *करुणानिधिम्=दयासमुद्रम्। *शङ्करम्=शङ्कराचार्यम्। *नत्वा नमस्कृत्य; *तत्प्रणीतम्=तत्कृतम्। *प्रसन्नगम्भीरम्=आपाततः प्रसन्नम्, विचारणायां तु गम्भीरमित्यर्थः। तादृशं भाष्यं विभज्यते=विविच्य व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वस्य व्याख्यातृत्वप्रयुक्तं गर्वं परैः शङ्क्यमानं परिहरन्नाह—*आचार्येति* ॥ रथ्योदकस्य गङ्गाप्रवाहपातो यथाऽवधूतम्=अपवित्रमपि रथ्योदकं पवित्रयति, तथा अस्मदादीनां वचसः, *आचार्यकृतिनिवेशनम्=आचार्यकृतौ भाष्ये प्रवेशनम्, अवधूतमपि अपूतमपि अपवित्रमपि अस्मदादीनां वचः पवित्रयतीत्यर्थः। "अपूतमवधूतं स्यात्" इति शब्दार्णवे। तथाच तत्कृतिव्याख्यानेन वयं कृतार्थाः स्म इति भावः ॥ ७ ॥

इह विवेकः, वैराग्यम्, शमदमादिः, मुमुक्षुत्वं चेति यत्साधनचतुष्टयम्, तद्वन्तं प्रति "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति भगवता सूत्रकारेण ब्रह्मजिज्ञासा उपदिष्टा। जिज्ञासा च अभिन्नस्यैव ब्रह्मणो वाच्या, न भिन्नस्य ; "द्वितीयाद्वै भयं भवति", "उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति", "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिश्रुतिभिः भेदज्ञानादनर्थश्रवणेन भिन्नब्रह्मज्ञानस्य इच्छाविषयत्वायोगात् ;

अतोऽभिन्नस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं मतम्। *एतदत्राऽऽक्षिप्यते—इदमनुपपन्नम्; किञ्चिज्ज्ञत्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिधर्मवता जीवेनाऽसमर्थेन सह सर्वज्ञाकर्त्रभोक्तृब्रह्मणः तद्विरुद्धत्वेनाभेदायोगात्, न च किञ्चिज्ज्ञत्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सर्वज्ञत्वादीनामध्यस्तत्वेन वास्तवत्वाभावात् जीवब्रह्मणोरभेदो युज्यत इत्यभिन्नस्यैव ब्रह्मणः सन्दिग्धत्व-सप्रयोजनत्वाभ्यां जिज्ञास्यत्वं वाच्यमिति—वाच्यम्; अध्यासस्यैवासंभवात्—इत्येवंरूपेणाध्यासाक्षेपपरतां "युष्मदस्मदि"त्यादिनः "तथापी"त्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्य दर्शयन्, "तथापी"त्यादिनः "आह कोऽयमि"त्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्य तदाक्षेपपरिहारपरतां दर्शयति—*अथेत्यादिना परिहरति इत्यन्तेन* ॥ *ननु*—आनन्तर्यवाची "अथ यदसंदिग्धमि"त्यत्रत्योऽथशब्दोऽनुपपन्नः; आनन्तर्यप्रतियोगिनोऽकथनादिति—चेत्, *न* ; अत्रत्याथशब्दस्य प्रतिग्रन्थ-व्याख्यानारम्भपरत्वेनोपपत्तेः, आरम्भार्थत्वेनाप्यथशब्दस्य तत्र तत्र प्रयोगदर्शनात्। *ननु*—"तत् पुनर्ब्रह्म"-त्यादिना अत्र ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाऽऽक्षेपोऽनुपपन्नः; पौनरुक्त्यादिति—चेत्, *न* ; आत्मन एव बृहत्त्वात् ब्रह्मत्वम्, तस्य ब्रह्मणोऽहंप्रत्ययेनैव सिद्धत्वात् सन्देहाभावात् वक्ष्यमाणविधया प्रयोजनाभावाच्च न जिज्ञास्यत्व- मित्याक्षेप इति जिज्ञास्यत्वाक्षेपभेदेनापौनरुक्त्यात्। *प्रतिपित्सा=जिज्ञासा। तथा च "न तत्प्रेक्षाव- त्प्रतिपित्सागोचर" इत्यस्य न तत्प्रेक्षावज्जिज्ञासागोचर इत्यर्थः। असन्दिग्धस्य प्रतिपित्सागोचरत्वाभावे दृष्टान्तमाह—*यथा समनस्केति* ॥ अप्रयोजनस्य प्रतिपित्सागोचरत्वाभावे दृष्टान्तमाह—*करटेति* ॥ करटदन्तविचारेण प्रयोजनाभावादिति भावः। अस्त्वसन्दिग्धाप्रयोजनयोरजिज्ञास्यत्वम्, ततः किम्? इत्यत आह—*तथाचेदमिति* ॥ इदं च ब्रह्म *तथा असन्दिग्धमप्रयोजनं चेत्यर्थः। ततोऽपि किम्? तत्राह—*व्यापकेति* ॥ जिज्ञास्यत्वं सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वव्यापकम्, एवं सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वे अपि जिज्ञास्यत्वव्यापके; समव्याप्त्यङ्गीकारात्। तथा च जिज्ञास्यत्वव्यापकसन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वविरुद्धयोः सन्दिग्धत्वाभाव-सप्रयोजनत्वाभावयोरत्र ब्रह्मण्युपलम्भात् व्यापकाभावात् व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभाव इति भावः। तथा चेत्थमनुमानम्—मुमुक्षुणा, ब्रह्म न जिज्ञास्यम्, न विचार्यम्; असन्दिग्धत्वात्, समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टस्फीतालोकमध्यवर्तिघटवत्; अप्रयोजनत्वात्, काकदन्तवदिति। अत्र ब्रह्म पक्षः, अजिज्ञास्यत्वरूपमविचार्यत्वं साध्यम्, असन्दिग्धत्वं हेतुः, तथा अप्रयोजनत्वमपि हेतुः। आद्यहेतौ घटस्य दृष्टान्तत्वम्, द्वितीयहेतौ काकदन्तदृष्टान्तत्वं बोध्यम्। आद्यहेतुं प्रपञ्चयति—*तथाहीति* ॥ *बृंहणत्वाद्वेति* ॥ देहादिपरिणमयितृत्वाद्वेत्यर्थः। *आत्मैवेति* ॥ "परिणामि तु देहादेः बृंहणं ब्रह्मसंज्ञकम्। आत्मैवैवंविधः प्रोक्तो भिन्नोऽहमिति निश्चितः ॥" इति वचनात्। एवंविध आत्मैव ब्रह्मेत्यर्थः। तादृशस्य ब्रह्मणः सद्वितीयत्वात्, तस्य 'अहं कर्ता' 'अहं भोक्ता' 'अहं किञ्चिज्ज्ञः' इति कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमत्तया निश्चितत्वात्, कर्तृत्वादेश्चाबाध्यत्वेन वास्तवत्वात्, अध्यस्तत्वाभावेन तथाविधात्माऽभिन्नब्रह्माभावात्, अभेदप्रतिपादकवेदान्तानामभेदोपासनापरतया स्वार्थपरत्वाभावेनोपचरितार्थत्वात् अभिन्नं ब्रह्म जिज्ञास्यमित्ययुक्तमित्यभिसन्धिः। ईदृशाभिसन्धिं प्रपञ्चयति—*स चायमिति* ॥ आत्मेत्यर्थः। *इदंकारास्पदेभ्यः=इदंप्रत्ययविषयेभ्यः, न त्वहंप्रत्ययविषयेभ्य इत्यर्थः। *विवेकेन=भिन्नतयेत्यर्थः। असन्दिग्धत्वाविपर्यस्तत्वे व्यतिरेकमुखेन क्रमेण दर्शयति—*नहि जात्विति* ॥ *जातु = कदाचित्। *ननु*—अहंप्रत्ययस्य 'स्थूलोऽहम्'

'कृशोऽहम्', 'काणोऽहम्', 'मूकोऽहम्', इति देहेन्द्रियादिसंपिण्डितविषयत्वात् देहादिभिन्नविषयत्वं कथमुक्तम्? इत्याशङ्क्य निराकरोति—*न चाहमिति* ॥ देहधर्मेत्यत्र देहेन्द्रियादिधर्मेत्यर्थः। *देहादिधर्मः= स्थूलत्वकाणत्वादिः ॥ *सामानाधिकरण्यदर्शनादिति* ॥ अहन्त्वस्येति शेषः। *देहालम्बनः= आत्मैक्याध्यासापन्नदेहादिविषयक इत्यर्थः। *अहङ्कारः= अहंप्रत्ययः। अहंप्रत्ययस्य इन्द्रियाद्यालम्बनत्वं निराकरिष्यन् आदौ तस्य देहालम्बनत्वं निरस्यति—*तदालम्बनत्वे हीति* ॥ देहालम्बनत्व इत्यर्थः। अहंप्रत्ययस्य देहालम्बनत्वे अहमर्थविषयैक्यगोचरनिरुक्तप्रत्यभिज्ञानं बालस्थविरशरीरैक्यविषयं वाच्यम्; न च तत् संभवति; बालत्वस्थाविरविशिष्ट-शरीरयोः परिमाणभेदेनैक्यायोगात्; तथा च तत्प्रत्यभिज्ञानं न स्यादित्यर्थः। तदेतदाह—*नहीति* ॥ तथा च अहमर्थगोचरप्रत्ययस्य देहभिन्नात्मविषयकत्वे वक्तव्य आत्मनो देहाद् भेदग्रहेण विशेषदर्शनात् न देहस्यात्मैक्याध्यास इति भावः। अहंप्रत्ययस्य देहातिरिक्तात्मविषयकत्वमुक्तमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ *व्यावर्तमानेषु* ॥ अनुवर्तमानस्य व्यावर्तमानेभ्यो भिन्नत्वे दृष्टान्तमाह—*यथा कुसुमेभ्य इति* ॥ प्रकृतमाश्रित्याह—*तथा चेति* ॥ अहङ्कारास्पदम्= अहंप्रत्ययविषयीभूतम्। *तेभ्यः= बालादिशरीरेभ्यः। बालस्थविरशरीरयोः परिमाणभेदेन भेदात् तदैक्यगोचरं न प्रत्यभिज्ञानमित्युक्तम्, संप्रति परिमाणभेदेऽपि तद्वक्तव्यम्, अतस्तदैक्यगोचरमेवोक्तप्रत्यभिज्ञानमिति मन्वानं प्रत्याह—*अपि चेति* ॥ "तदुचितानी"त्यतः प्राग् देवोऽहमिति मन्यमान इति शेषः। मनुष्यशरीरमिति* ॥ मनुष्यः शरीरं यस्य स तथोक्तः, तमित्यर्थः। स्वाप्निकप्रत्ययस्य भ्रमत्वं मन्यमानं प्रति जाग्रत्यप्याह—*अपिच योगेति* ॥ स्वयं मनुष्यः सन् इन्द्रजालकर्तृकृतकृत्रिमव्याघ्रशरीरमभिमन्यमानो योगव्याघ्रः। *नाहंकारालम्बनमिति* ॥ आत्मैक्याध्यासापन्नो देहः अहंप्रत्ययालम्बनं नेत्यर्थः। देहात्मवादनिरासाय यथा श्रुतार्थो वा। तथा च देहातिरिक्त एवात्माऽहंप्रत्ययविषय इति भावः ॥ अहंप्रत्ययस्य आत्मैक्याध्यासापन्नेन्द्रियालम्बनत्वं निराकरोति—*अत एवेति* ॥ *इन्द्रियाण्यपि= आत्मैक्याध्यासापन्नेन्द्रियाण्यपि। *अस्य= अहंप्रत्ययस्य। अनालम्बनत्वमेवाह—*इन्द्रियभेदेऽपीति* ॥ अहंप्रत्ययस्य इन्द्रियविषयकत्वेऽहमर्थगोचरस्यैकस्य ऐक्यगोचरप्रत्यभिज्ञानस्येन्द्रियैक्यविषयकत्वं वाच्यम्, न च तत् संभवति; चक्षुरिन्द्रियत्वगिन्द्रिययोर्भेदेऽपि 'योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामी'ति प्रत्यभिज्ञानदर्शनात्। तथा च इन्द्रियातिरिक्तात्मैक्यविषयकमेवाहमर्थगोचरं तत्प्रत्यभिज्ञानम्, इतीन्द्रियातिरिक्त आत्मा अहंप्रत्ययविषय इति भावः। *अस्य= आत्मनः ॥ *विवेकः= भेदः। *स्थवीयानेव= स्पष्ट एवेत्यर्थः। बुद्धिमनसोरहंप्रत्ययालम्बनत्वं निरस्यति—*बुद्धिमनसोश्चेति* ॥ निश्चयात्मिका= *बुद्धिः, संशयात्मकं मनः, तयोरित्यर्थः। *अहं कर्तेति* ॥ अहंप्रतीतिविषयस्य कर्तृत्वप्रतिभासः कर्तृत्वशब्दप्रयोगश्च दृश्यते, बुद्धिमनसोश्च करणत्वात् न कर्तृत्वाश्रयाहंप्रतीतिविषयात्मत्वमित्यर्थः। *प्रख्यानम्= शब्दप्रयोगः। *ननु*—'कृशोऽहम्' 'मन्दोऽहम्' इति प्रयोगा देहेऽपि दृश्यन्ते, तथा च देहोऽप्यात्मा किं न स्यात्? इत्याशङ्क्य तत्प्रयोगाणामौपचारिकत्वात् तत्प्रयोगानुसारेण न तस्यात्मत्वमित्याह—*कृशोऽहमित्यादिना* ॥ *असत्यप्यभेदे= देहेऽसत्यप्यारोपितात्माभेदे। देहे वास्तवात्माभेदस्य परेणानङ्गीकारेण तस्यानाश्रितत्वादारोपितात्माभेदेऽसत्यपीति व्याख्यातम्,

लोकायतिकेन देहे वास्तवात्माभेदस्य स्वीकृतत्वे तु तन्निरासाय 'असत्यप्यात्माभेद' इति यथाश्रुतमेव साध्विति द्रष्टव्यम् ॥

असन्दिग्धत्वप्रयुक्तमजिज्ञास्यत्वमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ द्वितीयं हेतुं प्रपञ्चयति—***अप्रयोजनत्वाच्च। तंथाहीत्यादिना***॥ प्रमातृत्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि=संसारशब्दार्थः। *आत्मयाथात्म्याननुभवनिमित्तः=आत्मतत्त्वाज्ञाननिमित्तकः ॥ निमित्तशब्द उपादानपरः। एतच्चाध्यासवादिमतानुसारेण, तन्मते भावरूपाज्ञानस्य सादिप्रपञ्चमात्रं प्रति परिणाम्युपादानतया संसारं प्रत्यप्युपादानत्वात्। अस्तु संसारस्य निरुक्ताज्ञाननिबन्धनत्वम्, तावताऽपि तस्यान्यतो निवृत्तिसंभवेन प्रयोजनलाभात् कथं प्रयोजनाभाव इति ? अत आह—*आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीय इति* ॥ आत्मतत्त्वज्ञानेन निवर्तनीय इत्यर्थः। तर्हि आत्मतत्त्वज्ञानेनैव निवर्त्यताम्, तावताऽपि संसारनिवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं लब्धमेवेत्यत आह—*स चेदयमिति* ॥ संसारश्चेदयमित्यर्थः। *अनादिरिति* ॥ संसारस्य अज्ञाननिबन्धनत्वाभिधानात् कथमनादित्वमिति न शङ्कनीयम्; प्रवाहरूपानादिताया अत्र विवक्षितत्वात्, ईदृशोऽनादिः संसार आत्मयाथात्म्यज्ञानेन सहैवानुवर्तते चेत्, कुतोऽस्य संसारस्य तद्याथात्म्यज्ञानेन निवृत्तिसंभवः ? नहि यद् येन सहैवानुवर्तते, तत् तेन निवर्त्यत इत्यर्थः। अनिवर्तने हेतुमाह—*अविरोधादिति* ॥ *ननु* अधुना आत्मयाथात्म्यानुभव एव न ; अत इदानीन्तनः संसारो न तेन सहानुवर्तते, अतो भाविना तेन तन्निवृत्तिरस्त्येवेत्यत आह—*कुतश्चेति ॥ अधुनेति शेषः। अधुना कुत आत्मयाथात्म्याननुभवः ?=आत्मयाथात्म्यानुभवोऽधुना संसारदशायामस्त्येवेत्यर्थः। तदस्तित्वमेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह — *न हीति* ॥ अहमित्यनुभव एव आत्मयाथात्म्यज्ञानमित्यर्थः। *ननु* अहमनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानं नास्तीत्युक्तम्, तत् कथम्? उपनिषज्जन्यस्याऽऽत्माभिन्नब्रह्मज्ञानस्य संभवात्, इत्यत आह—*न चाहमिति* ॥ *अन्यथयितुमिति* ॥ उपनिषदां सहस्राण्यपि भिन्नत्वेन सकललोकप्रत्यक्षसिद्धमात्मानं ब्रह्मभिन्नत्वेन प्रमापयितुं न शक्नुवन्ति ; प्रत्यक्षानुभवविरोधादित्यर्थः। एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—*न ह्यागमा इति* ॥ तथा च नोपनिषज्जन्यब्रह्माभिन्नाऽत्मज्ञानसंभव इति भावः। तर्हि, अभेदप्रतिपादकोपनिषदां का गतिः ? इत्याशङ्क्य 'नाहं ब्रह्म' 'अहं कर्ता' 'अहं भोक्ता' 'अहं किञ्चिज्ज्ञः' इत्येवंरूपेण ब्रह्मभिन्नतया कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिमत्तया चाऽऽत्मनः प्रत्यक्षानुभवसिद्धत्वात् तदनुभवविरोधेनोपचरितार्थत्वमेवोपनिषदामित्युपसंहारव्याजेनाह—*तस्मादिति* ॥ किञ्च न ब्रह्मण आत्माभेदस्तदा स्यात्, यद्यहंकारातिरिक्त आत्मा स्यात्। न च—अहंकारातिरिक्त एवात्मा, स एव ब्रह्माभिन्न इति—वाच्यम्; तर्हि ब्रह्माभिन्नस्य आत्मनः कर्तृत्व-भोक्तृत्वाद्ययोगेन 'अहं कर्ता' 'अहं भोक्ता' इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिप्रतिभासो न स्यात्। न च—आत्मनोऽहंकारतादात्म्याध्यासेनात्मन्यहंकारगतकर्तृत्व-भोक्तृत्वादिकमध्यस्ततया प्रतीयते, अहंकारे च आत्मगतचित्त्वादिकं तथा प्रतीयते, न वास्तवं कर्तृत्वादिकमात्मन्यस्तीति—वाच्यम्; अहंकारात्मनोः परस्परं विरुद्धधर्मवत्त्वेन परस्परतादात्म्याध्यासासंभवात् तदुभयगतानां धर्माणामपीतरेतरयोरन्योन्यस्मिन्नध्यासासंभवात्, इत्यध्यासाक्षेपशङ्कापरत्वेन *युष्मदस्मदित्यादिभाष्यम्*, तत्परिहारत्वेन *तथापीत्यादिभाष्यं चावतारयति—*इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरतीति* ॥ "युक्तमुत्पश्याम" इत्यभिधानाद् युष्मदित्यादेः सिद्धान्तशङ्कात्वभ्रमं वारयति—*अत्र चेति*। 'तथापी'त्यभिधानात् 'तथापी'त्यस्य परि-

हारग्रन्थत्वमित्याह—*तथापीत्यादिरिति* ॥ *ननु* शङ्कासूचकपदाभावाद् "युष्मदस्मदि"त्यादेः शङ्कात्वं न स्फुरति, अतस्तत्स्फोरणायाह—*तथापीत्यभिधानादिति* ॥ परिहारग्रन्थ इति शेषः । *शङ्कायाम्="युष्मदस्मदि"त्यादिशङ्कायाम् । *यद्यपीति पठितव्यमिति* ॥ "युष्मदस्मदि"त्यतः प्रागिति शेषः । भाष्ये—*युष्मदिति* । *युष्मत्प्रत्ययगोचरः=अहंकारदेहादिः, *अस्मत्प्रत्ययगोचरः=आत्मा, तयोरित्यर्थः । *ननु* अहंकारदेहादेरिदमर्थत्वेन युष्मदर्थत्वाभावादभिमुखपुरुषवाचियुष्मच्छब्दः=कथमहंकारदेहादौ प्रयुक्त इति ? अत आह *इदमस्मदिति* ॥ युष्मदस्मद्ग्रहणे यथाऽत्यन्तभेदः स्फुरति, न तथा 'इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इत्यत्र ; त्वंकारस्याहंकारप्रतियोगित्ववद् इदंकारस्याहंकारप्रतियोगित्वाभावाद् 'एते वयम्' 'इमे वयम्' इति सामानाधिकरण्यप्रयोगवत्, 'त्वमहमि'ति सामानाधिकरण्यप्रयोगादर्शनादित्याशयवानाह—*यथा ह्यहंकार इत्यादिना* ॥ *ननु* तर्हि "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि"त्यत्रापि नात्यन्तभेदप्रतीतिः ; त्वमहमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्यापि क्वचिद्दर्शनेन त्वंकाराहंकारयोरपि प्रतियोग्यनुयोगिभावायोगात् । न च—'त्वमहमि'ति सामानाधिकरण्यं गौणम्, अतस्तन्नात्यन्तभेदतिरोधायकमिति—वाच्यम्; तर्हि 'इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इत्येवोच्यताम्, तत्रापि प्रत्यक्पराग्भावेनात्यन्तभेदप्रतीतिसंभवात् । न च—'त्वमहमि'ति त्वंकाराहंकारसामानाधिकरण्यवद् 'एते वयम्' 'इमे वयम्' इतीदंकाराहंकारसामानाधिकरण्यस्यापि गौणत्वेनात्यन्तभेदाव्याघातकत्वमिति—वाच्यम् ; 'एते वयम्' 'अमी वयम्' 'अयमहमस्मि' 'अमी दाराः' 'कन्येयं कुलजीवितम्' इत्यादिनेदंकारसामानाधिकरण्यप्रयोगबाहुल्येन तत्सामानाधिकरण्ये गौणत्वं स्फुटम्, इति तत्सामानाधिकरण्यमत्यन्तभेदतिरोधायकमेव, तदिदमाह—*बहुलं प्रयोगदर्शनादिति* ॥ 'त्वमहमि'ति सामानाधिकरण्यप्रयोगस्य विरलत्वेन तत्सामानाधिकरण्ये गौणत्वं न स्फुटम्, इति तत्सामानाधिकरण्यं नात्यन्तभेदतिरोधायकम् । तथा चात्यन्तभेदप्रतीतये *"युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः" * इत्येव वक्तुमुचितम् । न च—'एते वयम्' इत्यादिसामानाधिकरण्ये 'त्वम् अहम्' इति समानाधिकरण्ये च गौणत्वाविशेषे प्रयोगबाहुल्याबाहुल्याभ्यां गौणत्वस्य कथमस्फुटत्वस्फुटत्वे इति—वाच्यम् ; 'शुक्लो घटः' इत्यादौ शुक्लवति लक्षणा, चक्रवाके रथाङ्गपदप्रयोगे रथाङ्गपदस्य चक्रवाके लक्षणा स्वीकृता, एवं लक्षणायामुभयत्र समानायामपि शुक्लवति शुक्लपदलक्षणाया निरूढत्वम्, चक्रवाके रथाङ्गपदलक्षणायाः सांप्रतिकत्वं च यथाक्रमं यथा प्रयोगबाहुल्याबाहुल्याभ्यां स्वीकृतम्, तथा क्वचिद् गौणत्वेऽस्फुटत्वम्, क्वचिद् गौणत्वे स्फुटत्वञ्च यथाक्रमं प्रयोगबाहुल्याबाहुल्याभ्यां स्वीकृतमित्यदोषात् । **भाष्ये—विषयविषयिणोरिति*** ॥ अत्रापि तयोर्भेदस्फोरणायार्थमाह—*चित्स्वभाव इति* ॥ 'बुद्धीन्द्रिये'त्यतः' प्राग् अहंकारेति शेषः । तं विषिण्वन्तीति विषयाः इति विषयशब्दव्युत्पत्तिः । कं विषिण्वन्ति ? इत्यपेक्षायां चिदात्मानमित्याह—*एते हि चिदात्मानमिति* ॥ 'विषिण्वन्ती'त्येतद्विवृणोति—*अवबध्नन्तीति* । *ननु* अहंकारबुद्धीन्द्रियादयो न चिदात्मानमवबध्नन्ति, आत्मनो निरवयवत्वेन बन्धुमशक्यत्वादित्यत आह—*स्वेन रूपेणेति* ॥ *ननु* " स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्ती"त्यस्य स्वेन रूपेणावभासयन्तीत्यर्थे, आगत एव परस्परतादात्म्याध्यास इति, अत आह—* **भाष्ये—तमःप्रकाशवदिति*** ॥ तमःप्रकाशवद् विरुद्धस्वभावत्वं निवर्त्यनिवर्तकभावत्वं वा, सहानवस्थायित्वं वा ? नोभयमपि ; दार्ष्टान्तिके तदभावात्, विषयविषयिणोः परस्परं निवर्त्यनिवर्तकभावाभावात्, काले तयोः

सहावस्थानाच्च ; तथा च दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकभावायोग इत्याशङ्क्य, परस्परविलक्षणत्वमेव विरुद्धस्वभावत्वम् ; तावतैव परस्परतादात्म्याध्यासायोगसंभवात्, तथा चात्यन्त-विलक्षणत्वस्य दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः समानत्वात् तद्वैलक्षण्यमात्र एव 'तमःप्रकाशवदि'ति दृष्टान्त इत्याह—***परस्परेति*** ॥ *ननु* स्वरूपतोऽत्यन्तवैलक्षण्यं न परस्परतादात्म्यानध्यासहेतुः, सत्यपि प्रकाश-तमसोरत्यन्त-वैलक्षण्य उलूकादीनां प्रकाशे तमस्तादात्म्याध्यासदर्शनाद् इत्याशङ्क्य, परस्परानात्मत्वेनावभासमानत्वलक्षणं वैलक्षण्यं परस्परतादात्म्यानध्यासहेतुत्वेन विवक्षितम्, उलूकादीनां तु तमः प्रकाशयोः परस्परभेदाग्रहात् तदुभयतादात्म्यारोप इत्यभिप्रेत्याह *न हीति* ॥ *समुदाचरन्त्यौ भेदेन प्रतिभासमाने वृत्ती वर्तने ययोः ते, तथोक्ते; ते च ते प्रकाशतमसी च, ते इत्यर्थः । दृष्टान्ते स्वोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽपि सिद्धवत् कुर्वन् भाष्यारूढं करोति—*तदिदमुक्तमिति* ॥ *"**इतरेतरभावानुपपत्तावि**"त्यत्र* इतरस्य धर्मिण इतरत्र धर्मिणि भावो वर्तनम्, इतरेतरभावः, तदनुपपत्तावित्यर्थे क्रियमाणे धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासमङ्गीकृत्य संसर्गाध्यासनिषेध उक्तः स्यात् ; तथाच सिद्धसाधनं स्यात् ; सिद्धान्तिना तादात्म्याध्यासाङ्गीकारात्, धर्मिणोः संसर्गाध्यासनिषेधाङ्गीकाराच्च, अतोऽर्थमाह—*इतरेतरभाव इतरेतरत्वम्, तादात्म्यमिति यावदिति* ॥ *तस्यानुपपत्तावितीति* ॥ *इतरेतरतादात्म्यस्य प्रतीत्यनुपपत्तौ सिद्धायाम्, तादात्म्यस्याध्यासानुपपत्तौ सिद्धायामिति निर्गलितार्थः । तथा च इत्थमनुमानम्—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरत्वेन विषय-विषयित्वेन चोक्तावनात्मात्मानौ, नेतरेतरतादात्म्यप्रतीत्यापन्नौ, इतरेतरानात्मत्वेन प्रतिभासमानत्वात्, तमःप्रकाशवदिति । नेतरेतरतादात्म्यापन्नावित्येव साध्ये क्रियमाणे सिद्धसाधनं स्यात्, अतः प्रतीत्यापन्नावित्येतत्पर्यन्तधावनम् । उक्तयोर्धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासानुपपत्तिमङ्गीकृत्य धर्माणामध्यासं शङ्कते—*स्यादेतदिति* ॥ *परस्परभाव इति* । परस्परतादात्म्यप्रतीतिलक्षणोऽध्यास इत्यर्थः । *जाड्यम्=अनात्मभूतविषयधर्मः । *चैतन्यम्=विषयिभूतस्यात्मनो धर्मः । एवमनित्यत्वमनात्मभूतविषयधर्मः, नित्यत्वं विषयिभूतस्याऽऽत्मनो धर्मः । एतदादीनां धर्माणामितरेतरत्राध्यासो भविष्यति अनात्मगतानामात्मन्यात्मगतानामनात्मन्यध्यासो भविष्यतीत्यर्थः । *ननु* धर्मिणोरितरेतरतादात्म्याध्यासाभावे धर्माणामितरेतराध्यासः क्व दृष्ट इति ? अत आह—*दृश्यते हीति* ॥ अत्र स्फटिके जपाकुसुमगतलौहित्यधर्माध्यासेऽपि जपाकुसुमे स्फटिकधर्मारोपो नास्तीति, 'धर्माणामितरेतराध्यासो दृश्यते ही'त्ययुक्तमित्यभिप्रेत्याह—*इत्यत उक्तमिति* । *विनिमयो* व्यत्यासः, इतरेतरत्र धर्मिणि इतरेतरधर्माध्यास इति यावत् ; तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । *ननु* उभयत्र धर्मिण्युभयगतधर्माध्यासादर्शनेन तदुपपत्तावप्यन्यतरत्र स्फटिकेऽन्यतरजपाकुसुमगतधर्माध्यासदर्शनेन तद्वत् स्यादित्यत आह—*अयमभिसन्धिरिति* ॥ धर्मिणोरन्यतरत्रान्यतरस्य प्रतिबिम्बभावो वा, धर्मिणोः परस्परतादात्म्याध्यासो वा धर्माध्यासे निमित्तत्वेन वक्तव्यः ; तत्र आत्मानात्मनोर्धर्माध्यास आद्योक्तं निमित्तं न लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—*रूपवद्धि द्रव्यमिति* ॥ यद्यद् रूपवद् द्रव्यं स्वच्छम्, तद् रूपवद्द्रव्यस्य प्रतिबिम्बग्राहीति व्याप्तेरित्यर्थः । न च—नीरूपस्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनेनास्या व्याप्तेर्व्यभिचार इति—वाच्यम् ; स्वगतसूर्यकिरणप्रतिबिम्बद्वाराऽऽकाशस्य जले प्रति- बिम्बत्वभ्रम इत्युक्तव्याप्तेर्व्यभिचाराभावात् । यद्यपि नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिबिम्बोऽस्त्येव ; तथाऽपि द्रव्यस्य प्रतिबिम्बो रूपवत एवेति नियम

इति भावः। प्रतिबिम्बः छायाशब्दार्थः। अस्तूक्तव्याप्तिः, प्रकृते किमायातमिति ? अत आह—*चिदात्मा त्विति। न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हतीति* ॥ न विषये प्रतिबिम्बितुमर्हतीत्यर्थः। एवं विषयोऽपि न चिदात्मनि प्रतिबिम्बितुमर्हतीत्यूहनीयम्। नीरूपस्य प्रतिबिम्बाभावे संमतिमाह—*यथाहुरिति* द्वितीयं परिशेषयति—तदिहेति* ॥ "विषयविषयिणोरि"त्यनन्तरं धर्मिणोरिति शेषः। *अन्योन्यसम्भेदेनैव*=अन्योन्यतादात्म्याध्यासेनैव। तद्धर्माणामपि *विनिमयात्मना=व्यत्यासात्मना, *परस्परसंभेदेनैव* = परस्परतादात्म्याध्यासेनैव, *भाव्यम्=अन्यतरधर्मिणि अन्यतरधर्माध्यासेन भाव्यमित्यर्थः। अस्त्वेवम्, तावता किमायातमिति ? अत आह—*तौ चेदिति*। आत्मान्तःकरणे विषय-विषयिणौ चेद्धर्मिणावित्यर्थः। *असंभिन्नौ=तादात्म्याध्यासानापन्नौ। *असंभिन्नाः=व्यत्यासेन परस्पराध्यासानापन्नाः। तत्र हेतुमाह—*स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेनेति* ॥ धर्मिणोः परस्परभिन्नत्वज्ञानप्रयुक्तेनान्यधर्मिण्यन्यधर्मानाश्रयत्वज्ञानेनेत्यर्थः। अध्यासानुपपत्तिरुक्ता, तामुपसंहरति—*भाष्ये—अस्मत्प्रत्ययेति* भाष्ये—"अतोऽस्मदि"त्यतः पूर्वे विद्यमान 'इति'शब्दो हेत्वर्थः। यत उक्तविधया अध्यासानुपपत्तिः, अत इत्यर्थः। अथवा—अतस्मिन् तत्प्रतीतित्वमध्यासत्वमित्यध्यासलक्षणं वाच्यम्; तल्लक्षणम्—'अहं मनुष्यः' इत्यध्यासे लक्ष्यभूते नास्तीत्युक्तम्—*"युष्मदस्मदि"त्यादिना तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तेन* ॥ अधुना लक्ष्यभूतस्याध्यासस्यैवाभाव इत्याह—*भाष्ये—**इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचर इति*** ॥ *वस्तुतस्तु* *"अतोऽस्मत्प्रत्ययगोचर"* इत्यादिभाष्यस्य पूर्वोक्तविधयाऽध्यासाभावोपसंहारत्वमेव सम्यक्। तद्विपर्ययेणेत्यस्य विवरणम्—*विषयविपर्ययेणेति* ॥ *विषयः=अचेतनः। *तद्विपर्ययः=चैतन्यम्, तेन; इत्थंभावे तृतीया, चैतन्यरूपेण स्थितस्य विषयिण इत्यर्थः। *अपह्नववचन इति* ॥ तथा चाभाव एवाध्यासस्य युक्त इत्यर्थः। *तदयं निर्गलितार्थः*—चिदात्मके विषयिणि देहेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्याद्यात्मकविषयतादात्म्याध्यासो नास्ति, अत एवोक्ते विषयिण्युक्तविषयधर्माध्यासोऽपि नास्ति; एवं विषये=देहेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यादौ विषये चिदात्मतादात्म्याध्यासो नास्ति, अत एवोक्ते विषय उक्तविषयिधर्माध्यासोऽपि नास्तीति ॥ अध्यासो नास्तीत्युक्तम्, तत्र हेतुं स्फोरयति—*एतदुक्तं भवतीति* ॥ *भेदाग्रहेण व्याप्त इति* ॥ यद्विषयकोऽध्यासः, तद्विषयको भेदाग्रह इति व्याप्तिरस्तीत्यर्थः। ततः किम् ? तत्राह—*तद्विरुद्ध इति* ॥ *इह=चिदात्मनि। पूर्वोक्तविधया देहेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यादिविषयप्रतियोगिकभेदग्रहोऽस्तीत्यर्थः। ततः किम् ? तत्राह—*स इति* ॥ भेदग्रह इत्यर्थः। *अग्रहम्=भेदाग्रहम्। *अध्यासमपि निवर्तयतीति* ॥ भेदाग्रहस्याध्यासव्यापकत्वाद् व्यापकीभूतभेदाग्रहाभावे व्याप्यभूताध्यासस्याप्यभाव इत्यर्थः। यद्यपि वस्तुतोऽहंकारातिरिक्त आत्मन्यहंकाराद् भेदाग्रहादात्मन्यहंकारतादात्म्याध्यासो युक्तः, अत एव—अहंकारादिगतकर्तृत्वादिधर्माध्यासोऽप्यात्मनि सुतरां युक्तः; तथाप्यहंकारातिरिक्तात्मनि प्रमाणं नास्ति। यद्यस्ति, तदा वक्तव्यम्—किं प्रत्यक्षं प्रमाणम् ? अनुमानम् ? आगमो वा ? नाद्यः, 'अहमि'त्यात्मनोऽहंकारात्मतयैवानुभवात्, न द्वितीयः; तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात्, *न तृतीयः;* आगमस्य सत्त्वेऽप्यात्मनोऽहंकारात्मत्वानुभवविरोधेन तस्योपचरितार्थत्वकल्पनाया एवोचितत्वादित्यभिसन्धिः। *यद्यपीति पदं "युष्मदस्मदि"त्यादिशङ्काग्रन्थे योजितम्, तत् 'तथापी'त्यनेन योजयति। *मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपीति ॥

तथापीति योजनेति* ॥ "युष्मदस्मदि"त्यादिभाष्येण "तथापी" त्यतः प्राक्तनेनाध्यासाभावहेतुभेदग्रहस्य सत्त्वाद् अध्यासाभाव एवेत्युक्तम्, तत्र "तथापी"—त्यादिपरिहारभाष्येणाध्यासाभावहेतुत्वेनोक्तो भेदग्रह एवासिद्ध इति सूचितम्, तद्विवृणोति—*इदमत्राकूतमिति* ॥ समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराणेषु यथा गीयते, तथा तादृशमात्मतत्त्वं यद्यहमनुभवे प्रकाशितम्, तदाऽहमनुभवे प्रकाशमानस्योक्तविधया देहादिभ्यो भिन्नत्वेनावगमादध्यासाभाव इत्येतद् भवेत्, न त्वेतदस्तीति योजना । *ननु* श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणादिवाक्यान्यनुभवविरोधादुपचरितार्थानीत्युक्तम्, तत्राह—*न चैतानीति* ॥ *एतानि श्रुत्यादिवाक्यानि । *परामर्शः=मध्ये निर्देशः, *क्रियासमभिहारः=पौनःपुन्यम् । तथा चोपक्रमोपसंहाराभ्यासादिलिङ्गैर्निरुक्ताद्वितीयायात्मतत्त्वे निश्चिततात्पर्यकाणि तादृशात्मतत्त्वप्रतिपादकानि च सन्ति श्रुत्यादिवाक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुं न शक्यानीति योजना । *तात्पर्यलिङ्गमध्यप्रविष्टाभ्यासो नाम=निरुक्ताद्वितीयात्मतत्त्वप्रतिपादकतया श्रुतिवाक्यावृत्तिः । तादृशाभ्यासेन किम् ? इत्यत आह—*अभ्यासेन हि भूयस्त्वमिति* ॥ *भूयस्त्वम्=आधिक्यम् । अभ्यासादर्थस्य भूयस्त्वे दृष्टान्तमाह—*यथा अहो दर्शनीयो अहो दर्शनीया सुन्दरीति* ॥ *दर्शनीया=प्रेक्षणीया । 'दर्शनीये'त्यभ्यासेन सुन्दर्या भूयस्त्वम्=आधिक्यं प्रमीयते । आधिक्यमेव न न्यूनत्वमित्याह—*न न्यूनत्वमिति* ॥ यत एव प्रतिपादितार्थस्याऽऽधिक्यम्, न न्यूनत्वम् ; अत एव तत्प्रतिपादकवाक्यस्योपचरितार्थत्वमपि नेत्याह —*अपि प्रागेवोपचरितार्थत्वमिति* ॥ न न्यूनत्वमित्यत्र विद्यमाननञ उपचरितार्थत्वमित्यत्राप्यन्वयः ; उपचरितार्थत्वमपि प्रागेव नेत्यर्थः । श्रुत्यादिषु यादृशमात्मतत्त्वं गीयते, तादृशमात्मतत्त्वमहमनुभवे न प्रकाशितमित्युक्तं प्रपञ्चयति—*अहमनुभवस्त्विति* ॥ *ननु* अहमनुभवस्यानुपप्लवत्वात् तद्गोचरार्थस्याप्यनुपप्लुतत्वमित्याशङ्क्याह—*कथं चानुपप्लव इति* ॥ *उपप्लवः=विपर्यासः कथम्? तच्छून्योऽहमनुभव इत्यर्थः । अपरिच्छिन्नमात्मानं परिच्छिन्नत्वेन विषयीकुर्वन्नहमनुभवो विपर्यासवानेवेति भावः । "कथमात्मतत्त्वगोचरः" इत्यनेनाद्वितीयात्मतत्त्वस्य निरुक्तस्याज्ञातत्वमुक्तम्, तथाचाज्ञातस्य श्रुतिप्रमेयत्वादज्ञातार्थबोधकत्वेन श्रुतीनां प्रामाण्यम् ; अत एव नोपचरितार्थमपीति स्थितम् । तत्राहमनुभवस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षस्य च ज्येष्ठत्वाद् ज्येष्ठप्रमाणविरोधेनोपक्रमादिलिङ्गोहिततत्तात्पर्यकश्रुतीनामेवाप्रामाण्यम्, उपचरितार्थत्वं च, इत्याशङ्क्य निराकरोति—*न चेति* ॥ *आम्नायस्य=श्रुतिसमूहस्य । *तदपेक्षस्य=प्रत्यक्षापेक्षस्य । प्रत्यक्षस्य पूर्वोत्पत्तिमत्त्वेन ज्येष्ठतयोपजीव्यत्वेऽपि "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमि"ति न्यायेन प्रत्यक्षस्यैव दौर्बल्यम् ; अत आगमविरोधेनानधिगतार्थकत्वाभावादप्रामाण्यम् । न च—आगमस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वादागमस्यैव सापेक्षत्वलक्षणमप्रामाण्यमिति—वाच्यम् ; आगमस्य किं प्रत्यक्षसापेक्षत्वं स्वजन्यज्ञानप्रमितित्वाय ? स्वप्रामाण्यायेति यावत्, किं वा स्वेन प्रमित्युत्पत्तये तत्सापेक्षत्वम् ? आद्येऽपि किं स्वाप्रामाण्यशङ्कानिरासाय तदपेक्षा ? किं वा स्वविषयसंवादाय ? आद्याद्यं निरस्यति—*तस्येति* ॥ आगमस्येत्यर्थः । अपौरुषेयतया नित्यनिर्दोषत्वेनैव प्रामाण्याद् न तत्राप्रामाण्यशङ्का, येन तदप्रामाण्यप्रयोजकतच्छङ्कानिरासाय तदपेक्षा स्यादिति भावः । आद्यद्वितीयं निरस्यति—*बोधकतयेति* ॥ अज्ञातार्थबोधकत्वेन स्वतःसिद्धप्रमाणभाव-

त्वात् स्वविषये स्वप्रामाण्यसंवादापेक्षा नास्तीति भावः । *स्वकार्ये प्रमितौ* ॥ भावप्रधानो निर्देशः, स्वकार्ये प्रमितित्वे । *अनपेक्षत्वात् = स्वप्रामाण्यायानपेक्षत्वादिति यावत् । द्वितीयं शङ्कते—*प्रमितावनपेक्षत्वेऽपीति* ॥ प्रमितत्वेऽनपेक्षत्वेऽपि=स्वप्रामाण्यायानपेक्षत्वेऽपीत्यर्थः । *उत्पत्तौ=स्वेन प्रमित्युत्पत्तौ । *तद्विरोधात्=प्रत्यक्षविरोधात् । *अनुत्पत्तिलक्षणमिति* ॥ प्रत्यक्षविरोधेन स्वप्रामाण्यव्याघातात् स्वस्य प्रमानुत्पादकत्वेनानुत्पादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमागमस्येति शङ्कार्थं परिहरति—*उत्पादकेति* ॥ प्रत्यक्षस्य प्रमोत्पादकागमापरिपन्थित्वादित्यर्थः । यदि तथाप्यागमस्य प्रत्यक्षेण विरोधः, तदा वक्तव्यम्—किं प्रत्यक्षगतव्यावहारिकप्रामाण्येन तस्य विरोधः ? तद्गततत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्येन वा ? नाद्य इत्याह—*न हीति* ॥ प्रत्यक्षस्य सांव्यवहारिकं प्रामाण्यमागमज्ञानं नोपहन्ति*=आगमेन जनिष्यमाणं प्रमारूपं ज्ञानं न विघटयति; प्रमारूपज्ञानोत्पादप्रयोजकागमगतप्रामाण्यविघातकं न भवतीत्यर्थः; अप्रतिहतप्रामाण्य-कारणाभावादित्यर्थः । किं तर्हि तद्विघातकम् ? तत्राह—*अपितु तात्त्विकमिति* ॥ तत्त्विकं प्रामाण्यं तदुपघातकमित्यर्थः । तर्हि प्रत्यक्षगतं तात्त्विकप्रामाण्यमेव तद्विघातकमस्तु, इति द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति—*नच [1]तात्त्विकमिति ॥ प्रत्यक्षस्य सांव्यवहारिकप्रमाणत्वेन तत्र तात्त्विकप्रामाण्याभावात्, आम्नायस्यैव तत्त्वावेदकप्रमाणत्वादिति भावः *ननु* यत् तत्त्वप्रतिपत्तिजनकम्, तदेव तत्त्वावेदकप्रमाणम् ; प्रत्यक्षमपि तथेति तदपि तत्त्वावेदकप्रमाणमेवेत्यत आह—*न च तत्तस्योत्पादकमिति* ॥ तदित्यनन्तरमेवकारोऽध्याहर्तव्यः । *तदेव=तत्त्वावेदकप्रमाणमेव । *तस्यृतत्त्वप्रत्ययस्य, उत्पादकं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—***अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वप्रतिपत्तिजननादिति*** ॥

सांव्यवहारिकप्रमाणानि=लौकिकप्रमाणानि, प्रत्यक्षानुमानोपमानानि लौकिकवाक्यानि च ; तेभ्य इत्यर्थः । "तत्त्वप्रतिपत्तिजननादि"त्यस्याभ्रान्तिप्रतिपत्तिजननादित्यर्थः । न हि प्रत्यक्षानुमानोपमानप्रमाणेभ्यो जायमानं ज्ञानं भ्रान्तिरूपम्, किंतु प्रत्यक्षादिप्रमाणाभासेभ्य एव जायमानं ज्ञानं भ्रान्तिरूपमिति भावः ॥ तर्हि लौकिकशब्दजन्यं ज्ञानमपि किमभ्रान्तिरूपम् ? अभ्रान्तिरूपमेवेत्याह—*न हि लौकिका इति* ॥ *प्रतिपद्यमाना इति* । जानन्त इत्यर्थः । तथा च कालत्रयाबाध्यब्रह्मतत्त्वबोधकमेव प्रमाणं तत्त्वावेदकप्रमाणम्, तच्च श्रुत्यादिरूपमेवेति, तत्प्रामाण्यं प्रत्यक्षादिना केनापि न बाध्यत इति सिद्धम् । श्रुत्यादेरप्रामाण्यं निरस्योपचरितार्थत्वं निरस्यति—*न चेति* ॥ न च पूर्वमेव तत्पराण्युपचरितार्थानि कर्तुं शक्रेणापि न शक्यानी'ति तत्परत्वमनुपचरितार्थत्वं चोक्तम्, अधुनाऽपि तत्परत्वमनुपचरितार्थत्वं चोच्यत इति पौनरुक्त्यम् ; पूर्वमध्यासप्रयोजकभेदाग्रहसिद्ध्यर्थमुक्तम्, अधुनोपजीव्यप्रमाणविरोधपरिहारायोक्तमिति न दोष इति द्रष्टव्यम् । तथा च यत्परः शब्दः, स एव मुख्यतः प्रतीयमानः शब्दार्थः, नोपचरितार्थः । इदं तु शबरस्वामिनाऽप्युक्तमित्याह—*उक्तं हि **न विधौ परः शब्दार्थ इति*** ॥ *विधौ =विधायकवाक्ये, *परः=लक्षणया गौण्या वा प्रतीयमानोऽर्थः, शब्दार्थो न भवति, किन्तु यस्तात्पर्यविषयभूतोऽर्थः, स एव शब्दार्थ इत्यर्थः । एवं

---

१ ऋजुप्रकाशिकादृष्ट्या—नच तात्त्विकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिति वाक्यान्तरमपि भामत्यामस्तीत्यनुमीयते ।

वेदान्तश्रुत्यादीनामप्यपरिच्छिन्नाद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्मण्युपक्रमादिषड्विधलिङ्गोपाधिकतात्पर्यकत्वात् तादृशं ब्रह्मैव वेदान्तश्रुत्यर्थः। अहमनुभवस्तु तादृशमर्थं न विषयीकरोति, येनाहमनुभवगोचरस्य देहादिभ्यः पूर्वोक्तरीत्या भेदग्रहादध्यासो नास्तीत्युच्येतेति भावः। यत्तूक्तं प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वेन आम्नायापेक्षितस्याम्नायबाधकत्वमिति, तत्र वक्तव्यम्—किं ज्येष्ठत्वमुपजीव्यत्वम् ? मुख्यत्वमात्रं वा ? तत्राऽऽद्यमुपजीव्यत्वं निराकृतमेव। अत एव प्रत्यक्षमाम्नायेनानपेक्षितं स्थितम्। एवं च सति द्वितीयं दूषयति—*ज्येष्ठत्वं चेति। मुख्यत्वरूपं ज्येष्ठत्वं चेत्यर्थ। "अनपेक्षितस्ये"त्यनन्तरं स्वस्य प्रत्यक्षस्येति शेषः। पूर्वोत्पन्नमात्रस्य बाध्यत्वमुक्तम्, तद्दर्शयति—*रजतज्ञानस्येति* ॥ भ्रमरूपज्ञानस्येत्यर्थः। *ज्यायसः=पूर्वोत्पन्नत्वमात्रेण ज्येष्ठस्य। *कनीयसा=अनन्तरोत्पन्नत्वेन कनीयसा। तद्बाधकत्वेनैवोत्पन्नतया तदबाधकत्वे तस्योत्पत्तिरेव नेत्याह—*तदनपबाधन इति* ॥ *ननु* ज्येष्ठमपि प्रत्यक्षं बाध्यं चेत्, तात्त्विकप्रमाणभावेनाम्नायेन प्रत्यक्षमपेक्षितं न भवेदिति पूर्वाविमर्शेन शङ्कमानं प्रत्याह—*दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षत्वमिति* ॥ तथाचाम्नायस्यानपेक्षप्रमाणत्वे प्रत्यक्षस्य तदनपेक्षिततत्वमिष्टमिति भावः। पूर्वस्य बाध्यत्वे पारमर्षं सूत्रमपि प्रमाणयति—*तथा चेति* ॥ *पौर्वापर्य इति* ॥ *षष्ठे स्थितम्*—अग्निष्टोमे—अन्योन्यं सम्बन्ध्य यज्ञशालातो निर्यातानामृत्विजां विच्छेदनिमित्तकं प्रायश्चित्तं श्रूयते — "यदि उद्गाताऽपच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेत, यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति"। तत्रोद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदेऽदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोर्विरुद्धयोः प्रायश्चित्तभूतयोः प्राप्तौ, विरुद्धयोः समुच्चित्यानुष्ठानायोगादन्यतरस्यानुष्ठेयत्वे—किं पूर्वमदक्षिणं प्रायश्चित्तभूतं तत् कर्मानुष्ठेयम् ? उत सर्वस्वदक्षिणं प्रायश्चित्तभूतं तत् कर्मानुष्ठेयम् ? इति विशये, अनन्तरं प्रतिहर्तृविच्छेदेऽप्युद्गातृविच्छेदकाले प्रतिहर्तृविच्छेदाभावेनानुपसञ्जातविरोधित्वात् पूर्वप्राप्तत्वाददक्षिणत्वेनैव कर्मानुष्ठेयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते, राद्धान्तः; —निमित्तभूतयोर्विच्छेदयोः पौर्वापर्ये सति पूर्वस्य नैमित्तिकस्यादक्षिणत्वस्य दौर्बल्यम्, उत्तरस्य निरपेक्षस्य सर्वस्वदक्षिणत्वस्य पूर्वबाधकत्वेनैवोदितत्वात् पूर्वोदयकाल उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाधायोगात् सर्वस्वदक्षिणत्वेनैव तत् कर्मानुष्ठेयमित्यदक्षिणत्वस्य बाधः। उक्तं हि—"पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते। परस्यान्यथोत्पादान्न त्वबाधेन संभवः ॥" इति ॥ *प्रकृतिवदिति* ॥ प्रकृतौ "कुशमयं बर्हिस्तृणाति" इत्युपदेशतः कुशमयबर्हिर्भिरास्तरणं प्राप्तम्, विकृतावपि "प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या" इत्यतिदेशतः कुशमयबर्हिर्भिरास्तरणं प्रसक्तम्, पृथग्विकृतौ श्रूयते—"शरमयं बर्हिस्तृणाति" इति। तत्र विकृतौ किं कुशमयानां बर्हिषामास्तरणं शरमयानां वेति विशयेऽतिदेशतः प्राप्तत्वात् कुशमयानामेव विकृतावास्तरणमिति पूर्वपक्षे, राद्धान्तः—कुशानां प्रकृतौ क्लृप्तोपकारत्वात् शराणां चोपकारस्य कल्प्यत्वात्, कुशानां प्रकृतौ सावकाशत्वात् शराणामन्यत्र निरवकाशत्वात्—"**सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीयः**" इति न्यायाद् निरपेक्षैरास्तीर्यमाणैः शरैश्चरमभाविभिरपि पूर्वतनाः कुशा एवानास्तरणवन्तः सन्तो बाध्यन्ते ; तद्वदिति। पूर्वापरभावमापन्नयोः परस्परनिरपेक्षयोर्मध्ये परस्य बलीयस्त्वं पूर्वस्य बाध्यत्वं चोक्तम्, तत्रैवाभियुक्तोक्त्यन्तरमाह — *पूर्वात्परबलीयस्त्वमिति* ॥ इयता प्रबन्धेन श्रुत्यादिगम्याद्वितीयपूर्वोक्तात्मतत्त्वस्याहंप्रत्ययविषयस्य देहेन्द्रियादिभ्यो भेदग्रहेऽप्युक्तात्मतत्त्वस्य तेभ्यो भेदाग्रहादध्याससंभव उक्तः, प्रतिवा-

दिनिरूपितात्मनोऽनवभासादपि तमाह—*अपिचेति* ॥ *अहंकारास्पदम्=अहंप्रत्ययविषयीभूतम् । *अस्य=आत्मनः । सर्वगतत्वमाश्रित्याह—*अहमिहेति* ॥ "सर्वव्यापिन" इत्यनन्तरं आत्मन इति शेषः । अधिकपरिमाणवतोऽल्पपरिमाणवत्त्वेन ग्रहणे दृष्टान्तमाह—*उच्चतरेति* ॥ *ननु* 'अहमिहैवे'ति प्रत्ययस्य देहप्रादेशिकत्वविषयकत्वमेव, न त्वात्मप्रादेशिकत्वविषयकत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—*न चेदमिति* । निराकरणमेवाह—*न हि तदैवमिति* ॥ तदा देहप्रादेशिकत्वविषयकप्रत्ययदशायां अहमि'त्येवंरूपेण प्रतीतिर्न भवतीत्यर्थः । तव मतेऽहंप्रत्ययस्य देहादिविविक्तात्मविषयकत्वेन देहप्रादेशिकत्वाविषयकत्वादिति भावः । *ननु* "अहमिहैवे"त्यत्र अहंशब्दो देहे गौणत्वेनोच्यत इत्यत आह—*गौणत्वे इति* । भवतीत्यनुषङ्गः । तथा च तथात्वे जानान इति न भवतीत्यर्थः । उपचरितात्मभावस्य देहस्य ज्ञातृत्वायोगादिति भावः । न च—जानान इति शब्दोऽपि देहे गौण इति—वाच्यम्; वक्तुः स्वज्ञानप्रकाशनपरे वाक्येऽज्ञातरि देहे जानान इति गौणप्रयोगायोगात् । *ननु*—अहंप्रत्ययविषयः आत्मैव, तत्र देहगतं प्रादेशिकत्वमुपचर्यत इहैवेतीति—चेत्, *तर्हि* देहप्रादेशिकत्वप्रत्यायक इहैवेतिशब्द आत्मनि, देहेऽहंशब्दश्च गौणो वाच्यः, गौणत्वे च देहात्मनोर्भेदो ग्रहीतव्यः । न च स गृह्यत इत्याह—*अपि चेति* ॥ *परशब्दः= परप्रत्यायकशब्दः । *परत्र=अन्यत्र । *लक्ष्यमाणगुणयोगेन=मुख्यार्थे लक्ष्यमाणो दृश्यमानो यो गुणो धर्मः, तद्योगेनेत्यर्थः । गौणत्वं द्विविधम्—साम्प्रतिकं निरूढं चेति । तत्र माणवके सिंहशब्दस्य गौणत्वं साम्प्रतिकम्; सार्षपरसादौ तैलशब्दगौणत्वं निरूढम् । एवं द्वैविध्ये स्थिते गौणवादी प्रष्टव्यः—किं देहादावहंशब्दस्य गौणत्वं सिंहे माणवकशब्दगौणत्ववत् साम्प्रतिकम् ? किं वा सार्षपरसादौ तैलशब्दगौणत्ववद् निरूढम् ? नाद्य इत्याह—*परेति* ॥ परशब्द इत्यादेरर्थ उक्त एव । *नैयमिकेति* ॥ प्रमाणलक्षणे स्थितम्—"तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्" । "अग्निहोत्रं जुहोति" इति श्रूयते । तत्र संशयः—किम् अग्निहोत्रशब्दोऽग्निदेवतागुणविधिः, उत कर्मनामेति ? तत्र अग्नये होत्रं हविरस्मिन्निति समासान्तरवर्तिन्या चतुर्थ्या अग्नेर्होमे देवतात्वप्रतीतेर्हूयमानहविष्कं यद्धोमाख्यं कर्म तदग्निदेवताकमित्यग्निदेवतागुणविधिरिति प्राप्ते, राद्धान्तः;—"यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" इति शास्त्रादग्नेर्देवतात्वप्रख्यापनादग्नेर्देवतात्वस्य प्राप्तत्वात् प्राप्ते च विधिवैयर्थ्यात् कर्मनामैवाग्निहोत्रशब्दः । न च समासान्तर्वर्तिचतुर्थीबलादग्निदेवतागुणविधिरित्युक्तमिति—वाच्यम् ; अग्नेर्यजमानहविर्विकारत्वासंभवात् । "कुण्डलाय हिरण्यम्" "यूपाय दारु" इत्यादौ तादर्थ्यचतुर्थ्यां सत्यां कुण्डलादेर्विकारत्वं हिरण्यादेः प्रकृतित्वं च दृष्टम्, तद्वत् तादर्थ्ये प्रकृतिविकारयोरभावेन चतुर्थीसमासासंभवात् । एवं नित्याग्निहोत्रवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्य गुणयोगादन्यत्र कर्मणि वृत्तिं वक्तुं मुख्यार्थाद् नित्याग्निहोत्राद् गृहीतभेदं तत् कर्माह—*प्रकरणान्तरेति* ॥ भेदलक्षणे स्थितम्—"**प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्**" । कुण्डपायिनामयने—"मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति श्रूयते । तत्र संशयः—तत्र किं नित्याग्निहोत्रे मासगुणो विधीयते, उत मासगुणविशिष्टं कर्मान्तरमिति । तत्र सत्यपि प्रकरणभेदे, अग्निहोत्रनाम्ना नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धौ सन्निधापनात् तत्समभिव्याहृतस्य 'जुहोती'त्याख्यातस्य तत्सन्निधापितार्थपरत्वाद् नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासलक्षणगुणो विधीयत इति प्राप्ते, राद्धान्तः; —किम्—अग्निहोत्रनाम्ना नित्यप्रसिद्धाग्निहोत्रानुवादेन मासगुणविधानम्, किं वा 'जुहोती'त्याख्यातेन

प्रसिद्धाग्निहोत्रमनूद्य मासगुणविधानम् ? न द्वितीयः ; जुहोतीत्याख्यातस्य साध्यावस्थकर्मबोधकत्वेन सन्निहितार्थकतया सिद्ध-व्यवहित-प्रसिद्धाग्निहोत्रपरामर्शित्वायोगात्, नाद्यः ; अग्निहोत्रनाम्नो धातुसमानाधिकृतस्य धात्वर्थबोधकत्वेन सन्निहितपरामर्शितया पृथग्व्यवहितार्थबोधकत्वायोगात्, मासस्य कालरूपतया पुरुषानिष्पाद्यत्वेनानुपादेयतया विधातुमशक्यत्वाच्च । न च—मासानुवादेन नित्याग्निहोत्रविधिरिति—वाच्यम् ; नित्याग्निहोत्रस्य "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यनेनैव हि विहिततया विहितस्य पुनर्विधानायोगात्, जुहोतिना वा अग्निहोत्रनाम्ना वाऽसन्निहितनित्याग्निहोत्रपरामर्शासंभवस्योक्तत्वाच्च । तस्मात् प्रकरणान्तरत्वात्, अत एव पूर्वकर्मासन्निधानाच्चेदमपरं मासगुणविशिष्टकर्मान्तरम् । अत एव प्रयोजनान्यत्वम्=विधेयभावनान्यत्वम् । *ननु* अग्निहोत्रशब्दस्य कुण्डपायिनामयने कर्मणि गौणप्रयोगे किं प्रयोजनम्? किं नित्याग्निहोत्रेण सह क्रियात्वादिसादृश्यबोधः प्रयोजनम् ? किं वा अन्यत् ? नाद्यः, सादृश्यबोधस्याकिञ्चित्करतया स्वयमप्रयोजनत्वेन व्यर्थत्वात्, नान्त्यः ; अन्यस्यापरिज्ञानात्, इत्यत आह—*साध्येति* ॥ साध्ये=कुण्डपायिनामयने कर्मणि=सादृश्येन=नित्याग्निहोत्रसादृश्येन प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दो गौण इत्यर्थः । तस्य नित्याग्निहोत्रद्रव्याणां धर्मदेवतादीनामतिदेशः प्रयोजनमित्यभिसन्धिः । सप्तमे स्थितम्—"**उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्**" । "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्रान्या चिन्ता—किमग्निहोत्रशब्दः कुण्डपायिनामयने कर्मणि नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशेद्वा ? न वेति ? यद्यत्राग्निहोत्रशब्दो गौणो भवेत्, तदा परं नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशेत्, गौण एव न भवति ; अग्निहोत्रशब्दस्य जुहोतिना सामानाधिकरण्यस्यात्रापि तुल्यत्वेन नामधेयतया गौणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, अग्निदेवताविधानार्थत्वाद्वा गौणत्वायोगात्, अतोऽग्निहोत्रशब्दः कुण्डपायिनामयने न नित्याग्निहोत्रे धर्मानतिदिशतीति प्राप्ते, राद्धान्तः;—न तावद् अग्निदेवताविधानार्थोऽत्राग्निहोत्रशब्दः; "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" इत्यादिनाऽग्नेर्देवतात्वस्य विहिततया विहिते पुनर्विधानायोगात्, पूर्वोक्तविधया चतुर्थीसमासबलादपि नाग्निदेवताविधिः ; चतुर्थीसमासासम्भवस्योक्तत्वात्, तस्मात् सिद्धे कर्मभेद उभयत्र प्रयुक्तस्यैकस्याग्निहोत्रशब्दस्यानेकार्थताया अन्याय्यत्वादयमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रेऽग्निहोत्रनामपदप्रवृत्तिनिमित्तस्याग्निदेवतासम्बन्धस्य सत्त्वात् तत्र मुख्यः, कुण्डपायिनामयने तु मुख्यनित्याग्निहोत्रसादृश्यमवलम्ब्य प्रवर्तमानोऽयमग्निहोत्रशब्दो गौणः । मुख्यसादृश्यं च कर्तव्यार्थबोधकाख्यातसमभिव्याहृतनाम्ना बोध्यत्वम् । अतोऽग्निहोत्रवद् जुहोतीति साध्यत्वेन तद्विधेयमिति, तत्सिद्ध्यर्थं नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशेदेवायमग्निहोत्रशब्दः । सूत्रार्थस्त्वयम्—क्रियाया नित्याग्निहोत्रस्याभिधानं नामधेयम् अग्निहोत्रपदमुक्तं तत्प्रख्याधिकरणे, तस्यान्यत्र श्रवणे विधिप्रदेशः विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति । वेदे गौणप्रयोगमभिधाय लोकेऽप्याह — *माणवके चेति* । सिंहादनुभवसिद्धभेदेऽन्यत्र माणवके मुख्यार्थभूतसिंहनिष्ठक्रौर्यादिगुणयोगात् सिंहशब्दश्च गौण इत्यर्थः । गौणप्रयोगस्थले भेदग्रहो दर्शितः । प्रकृते देहादावहंशब्दस्य गौणत्वे भेदग्रहोऽवश्यं वक्तव्यः, स नास्तीत्याह—*न त्विति* ॥ *अहङ्कारस्य मुख्यार्थः=अहंपदस्य मुख्यार्थः । *निर्लुठितः=निष्कृष्य लुठितः, प्रतिभासितः, *गर्भः=असाधारणाकारो यस्य तथा । तत्र यो नामानुभूयतेऽहङ्कारात्मवादिनस्तव मते, स देहेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यहंकारेभ्यो

भिन्नतया नानुभूयते। अहङ्कारादपि भिन्नतयाऽनुभवे वादिविवादो न स्यादित्यर्थः। *परशब्दः=अहंशब्दः। सांप्रतिकं गौणत्वं द्वितीयं निराकरोति—*न चात्यन्तेति* ॥ गौणत्वेऽपीत्यनन्तरं देहादावहंशब्दे इति शेषः। न चेत्येतद्वेदितव्यमित्यनेन सम्बध्यते। *तत्रापि= गौणत्वनिरूढतास्थलेऽपीत्यर्थः। *निरूढत्वं नाम =प्रयोगप्राचुर्याद् मुख्यवद् भानम्। निरूढेऽपि गौणप्रयोगे नार्थयोस्तादात्म्यं प्रतीयते, प्रकृते तु प्रतीयत इति वैषम्यमित्यर्थः। तस्माद् गौणमुख्ययोर्देहात्मनोर्भेदज्ञानं गौणत्वव्यापकीभूतं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीत्येतत् सिद्धमित्यर्थः। अभिज्ञारूपाहंप्रत्ययाद् देहात्मभेदासिद्धावपि प्रत्यभिज्ञारूपात् तत्सिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—*न च बालस्थविरेति* ॥ निराकरणप्रकारमेवाह—*परीक्षकाणामिति* ॥ तर्ह्यस्तु परीक्षकाणामेव देहादावहंशब्दो गौणः, तत्राह—*परीक्षका अपीति* ॥ यद्यप्यस्ति परीक्षकाणां यौक्तिकं भेदज्ञानम्; तथापि तेन नापरोक्षाभेदभ्रम उच्छिद्यत इति भावः। "लोकसामान्यं नातिवर्तन्ते परीक्षकाः"इत्यत्र भाष्यकारोक्तिं प्रमाणयति—*वक्ष्यतीति* ॥ प्रायेणाभेदभ्रम एव, न भेदप्रत्यय इत्यत्र बाह्यवचनमपि संवादयति—*बाह्या अपीति* ॥ शास्त्रचिन्तका अपि लोकतोऽपि प्रतिपत्तार एवेति भावः। उपसंहरति—*तदिहेति* ॥ प्रादेशिकत्वभ्रमे दृष्टान्तमाह—*नभस इवेति* ॥ *ननु* आत्मनः सर्वगतत्वे खलु देहतादात्म्यभ्रमादात्मनि प्रादेशिकत्वप्रत्ययो भ्रमः स्यात्, न चात्मा सर्वगतः, किंतु प्रादेशिक एव ; अतो न प्रादेशिकत्वप्रत्यय आत्मनि भ्रम इत्याशङ्क्य निराकरोति—*न चेति* ॥ *अहंकारप्रामाण्याय=अहमिहैवेति प्रत्ययप्रामाण्याय। आत्मनः प्रादेशिकत्वेऽणुपरिमाणवत्त्वं वा, देहपरिमाणवत्त्वं वा वक्तव्यं स्यादित्याह—*तदा खल्विति* ॥ अस्तु अणुपरिमाणवत्त्वम्, तत्राह—*अणुपरिमाणत्व इति* ॥ देहपरिमाणवत्त्वपक्षं दूषयति—*देहपरिमाणत्वे त्विति*। देहपरिमाणत्वपक्षे वक्तव्यम्—किमवयवारब्ध आत्मा ? उत अवयवसमुदायः ? आद्यं दूषयति—*अनित्यत्वप्रसङ्ग इति* ॥ जन्यस्यानित्यत्वनियमादिति भावः। अवयवसमुदायस्याऽऽत्मत्वपक्षेऽपि किमवयवसमुदायस्य चैतन्यम्, तदवयवानां प्रत्येकं चैतन्यं वेति, दूषयितुंविकल्पयति—*अवयवसमुदायो वेत्यादिना*। द्वितीयं दूषयति—*प्रत्येकं चैतन्यपक्ष इति* ॥ विरुद्धक्रियाभावेन शरीरोन्मथनम्, तत्राह—*अक्रियं वेति*। आद्येऽपि किमनेकावयवसंश्लेषलक्षणसमुदायापत्तिः शरीरोपाधिकी, ? स्वत एव वा ? काकतालीया वा ? तत्राद्यं दूषयति—*समुदायचैतन्ययोग इति* ॥ *वृक्णे=भिन्ने। द्वितीयं दूषयति—*न च बहूनामिति*। तृतीयं दूषयति—*य एवेति* ॥ काकतालन्यायेन यादृच्छिकावयवसंश्लेषवद्यादृच्छिकविश्लेषोऽपि तन्यायेन भवेदिति स्वस्थानामेवाकस्मादचैतन्यापत्तिरित्यर्थः। *ननु* विज्ञानस्यैवाहं-प्रत्ययालम्बनत्वाद् अहंप्रत्ययस्य भ्रमत्वमिति क्षणिकवादिमतमाशङ्क्याह—*विज्ञानालम्बनत्वेऽपीति* ॥ विज्ञानमालम्बनं यस्य स तथोक्तः ; तत्त्वेऽपीत्यर्थः। भ्रान्तत्वे हेतुमाह—*तस्येति* ॥ अहंप्रत्ययस्येत्यर्थः। योऽहं पूर्वं स्थितः, स एवाहमधुनाऽप्यस्मीति पूर्वोत्तरकालावच्छिन्नस्थिरवस्तुन एवाहंप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः। अस्तु तथापि विज्ञानानामेवाहंप्रत्ययविषयत्वमित्यत आह—*स्थिरत्वाच्चेति* ॥ तन्मते विज्ञानानां क्षणिकत्वादित्यर्थः। यत् पूर्वं गौणवादिना मुख्य-गौण-वस्तुभेदग्रहमुपपाद्य "कृशोऽहं मन्दोऽहम्" इत्यादिप्रत्ययानां गौणत्वमुक्तम्, तदप्युक्तविधया भेदाग्रहे सति निरस्तमित्याह—*एतेनेति* ॥ भ्रमो ह्यध्यासशब्दार्थः। एवं पूर्वोत्तरग्रन्थेषु

सर्वत्र भ्रम एवाऽध्यासशब्दार्थो द्रष्टव्यः। भ्रमस्य तन्मतेऽध्यासत्वेन व्यवहारादध्यासतयेत्युक्तम्। एवमहंप्रत्ययस्य देहाहंकाराद्यविविक्तात्मविषयस्य भ्रमत्वेन तद्विषयाहंकारगतकर्तृत्वादेरात्मनि स्वाश्रयाहंकारतादात्म्याध्यासेनाध्यस्ततया कर्तृत्वादेरवास्तवत्वादकर्त्रभोक्तृशोकादिविधुराशनायाद्यतीताद्वितीयात्मतत्त्वं वेदान्तशास्त्रप्रतिपाद्यमित्याशयेन तच्छास्त्रविषयसिद्धिमुक्त्वा प्रयोजनसिद्धिमप्याह—*तदेवमुक्तेति* ॥ पूति =दुर्गन्धि, कूष्माण्डफलमिव कृतः, पूतिकूष्माण्डीकृतः; तस्मिन् सतीत्यर्थः। एवमुक्तविधया तात्पर्यं वर्णयित्वा—***अन्योन्यस्मिन्नित्यादिभाष्यं*** पदशो योजयति—*तदेवं सर्वप्रवादीति* ॥ स्वरूप-निमित्त-फलैरित्युक्तम्, तत्र स्वरूप-निमित्त-फलानि कथ्यन्ते। *स्वरूपम्=अन्योन्यात्मकत्वाध्यासोऽन्योन्यधर्माध्यासश्च। *निमित्तम्=इतरेतराविवेकः। *फलम्=व्यवहारः। भाष्ये अन्योन्यस्मिन्नित्युक्तम्, तद्विवृणोति—*अन्योन्यस्मिन् धर्मिण्यात्मशरीरादाविति* ॥ अहंकारादिरादिशब्दार्थः। *अन्योन्यात्मकतामध्यस्यं=अन्योन्यतादात्म्यमध्यस्य। भाष्ये—*अग्ने अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः इत्युक्तम्*, तत्र अहमिदमिति व्यवहारं पृथक्कृत्य तं व्यवहारं तादात्म्याध्यासफलत्वेन योजयति—*अहमिदं शरीरादीति* ॥ *ननु* अहमिदं शरीरमिति प्रतीतौ सत्यां खलु तथा व्यवहारः, न तथा प्रतीयते; तथा च अहमिदमिति भाष्योक्तमयुक्तमित्यत आह—*इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतित इति* ॥ अहमिति प्रतीताविदमित्यप्रतीतेऽपि शरीरेऽवास्तवत्वमनात्मत्वमस्तीतीदंशब्दप्रयोग इति भावः। भाष्ये लोकव्यवहार इत्युक्तम्, तत्र समासान्तरभ्रमं वारयति—*लोकव्यवहार इति* ॥ अभिज्ञा, अभिवदनमुपादानम्, अर्थक्रिया चेति चत्वारो व्यवहाराः, तन्मध्येऽभिवदनमेवात्र व्यवहारत्वेन विवक्षितमित्याह—*स चाहमिति व्यपदेश इति* ॥ भाष्ये 'अहमिदं ममेदमिती'त्यत्र इतिशब्दोऽहमिदमिति ममेदमिति इत्युभयत्रान्वितोऽस्ति, तत्र 'अहमिदमि'त्यनेनान्वितेनेतिशब्देन सूचितमर्थमाह—*इतिशब्दसूचितश्चेति* ॥ प्रमाय प्रमाणेनेत्यत्र प्रमाणेन प्रमायेति व्यत्यासेनान्वयः। *तदुपादानेति* ॥ शरीराद्यनुकूलोपादान-शरीरप्रतिकूलपरिवर्जनादिरित्यर्थः। भाष्ये—अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येत्युक्तम्, तद्विवृणोति—*अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य* *अन्योन्यस्मिन् धर्मिणीत्यादिना* ॥ देहादीत्यत्र 'अहंकार' आदिशब्दार्थः। व्याध्यादीनित्यत्र कर्तृत्वादिरादिशब्दार्थः। धर्मिणोः परस्परतादात्म्याध्यासाभावप्रयुक्तधर्माध्यासाभावं परिहरन् धर्मितादात्म्याध्यासमुक्तं स्फोरयति—*अध्यस्तदेहादिभाव-इति* ॥ अहंकार आदिशब्दार्थः। आत्मनि धर्मिणि देहाहंकारादिगतधर्माध्यासमभिधाय देहादौ धर्मिणि आत्मगतधर्माध्यासमाह—*तथा चैतन्यादीनिति* ॥ यद्यपि चैतन्यं आत्मस्वरूपमेव, न तद्धर्मः; तथापि धर्मधर्मिभावकल्पनया तथोक्तम्। देहादावित्यत्र, अहंकार आदिशब्दार्थः। अत्रापि देहादावात्मधर्माध्यासो धर्मितादात्म्याध्यासपूर्वकः, तदर्थमाह — *अध्यस्तात्मभाव इति* ॥ धर्मितादात्म्याध्यासफलम्—'अहमिदमि'ति व्यवहारमभिधाय धर्माध्यासफलीभूतं व्यवहारमाह—*ममेदं जन्ममरणेत्यादिना* ॥ अत्रापि व्यवहारशब्दार्थो व्यपदेश इत्याह—*व्यपदेश इति* ॥ अहमिदमित्यन्वितेतिशब्दसूचितमर्थं पूर्वमभिधाय ममेदमित्यन्वितेतिशब्दसूचितमर्थमाह—*इतिशब्दसूचितश्चेति* ॥ *ननु* "भुक्त्वा व्रजति" इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययो भोजन-व्रजनक्रिययोरेककर्तृयुक्तः, अत्राध्यासव्यवहारयोरेककर्तृकत्वानभिधानादध्यस्य व्यवहार इति क्त्वाप्रत्ययोपेतप्रयोगोऽनुपपन्न

इत्याशङ्क्याह—*अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यामिति* ॥ अध्यासश्च व्यवहारलक्षणक्रिया च ते, तथोक्ते; ताभ्यामित्यर्थः। व्यवहारक्रियया कश्चित् व्यवहारकर्ता आक्षिप्तः, तस्यैवाध्यासकर्तृत्वादध्यस्य व्यवहार इति क्त्वाप्रत्ययोपेतः प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः। *पूर्वकालेति* ॥ 'अध्यस्य व्यवहारः' इत्यत्र अध्यासस्य व्यवहारपूर्वकालीनत्वमुक्तं तत्सूचितमित्यर्थः। भाष्ये—उत्तरत्र विद्यमानं व्यवहारपदमाकृष्य तत्रैव भाष्ये पूर्वत्र स्थितेन मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन संयोजयति—*मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहार इति* ॥ *ननु* एतावता व्यवहारस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वोक्तावप्यध्यासनिमित्तकत्वं नोक्तमेवेत्यत आह—*मिथ्याज्ञानमध्यास इति*। *तन्निमित्त इति* ॥ स मिथ्याज्ञानलक्षणोऽध्यासो निमित्तं यस्य सः, तन्निमित्त इत्यर्थः। तन्निमित्तत्वमेव व्यनक्ति—*तद्भावाभावेति* ॥ मिथ्याज्ञानलक्षणाध्यासभावाभावानुविधानादित्यर्थः। *ननु*—व्यवहारस्याध्यासाद् भेदे पूर्वापरभावेन व्यवहाराध्यासयोः कार्यकारणभावः स्यात्। न च भेदोऽस्ति। तथाहि—उपक्रमे *नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः* इत्युक्त्वा *एवमनादिरनन्तः* इत्याद्युपसंहारभाष्ये नैसर्गिकोऽध्यास इत्यभिधानेन नैसर्गिकत्वविशिष्टाध्यासत्वप्रतीतेरध्यासव्यवहारयोरेकत्वेन पूर्वापरभावायोगाद् न कार्यकारणभाव इति—चेत्, *न* ; कार्यभूतव्यवहारनैसर्गिकत्वेन तत्कारणीभूताध्यासस्यापि नैसर्गिकत्वमर्थसिद्धमिति, नैसर्गिकत्वविशिष्टकारणीभूताध्यासोपसंहारपरत्वादुपसंहारस्य विरोधाभावात्। न हि व्यवहारेऽध्यासे च नैसर्गिकत्वविशेषणं दत्तमित्येतावता तयोरभेद इति भावः। *ननु* —"अध्यस्यव्यवहारः" इत्यनेनैवाध्यासव्यवहारयोः कार्यकारणभावस्योक्ततया 'मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः' इत्यनेन व्यवहारस्य मिथ्याज्ञानलक्षणाध्यासकारणकत्वकथनं पुनरुक्तमिति—चेत्; "सुप्तोत्थितः" इत्यादौ सुप्तेः पूर्वकालीनत्वेऽप्युत्थानाकारणत्ववद् "अध्यस्य व्यवहारः" इत्यत्राप्यध्यासस्य पूर्वकालीनत्वेऽपि व्यवहाराकारणत्वमेवेत्याशङ्कायां तन्निराकरणायाऽध्यासस्य व्यवहारकारणत्वस्पष्टीकरणार्थत्वेन 'मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः' इत्यस्य पुनरुक्तिदोषाभावादिति द्रष्टव्यम्। व्यवहारं फलत्वेन प्रदर्श्य तस्य कारणमध्यास इत्युक्तम्, अध्यासस्य च किं कारणमिति विवक्षायां तत्कारणमाहेत्याह—*तदेवमिति* ॥ *तस्य=अध्यासस्य। जातिव्यक्त्योरिवेतरेतरतादात्म्यम्, इतरेतराविवेक इति भ्रमः स्यात्, तद्वारणायार्थमाह — *विवेकाग्रहणेनेत्यर्थ इति* ॥ भेदाग्रहणेनेत्यर्थः। तथा च इतरेतराविवेकेनाध्यस्य = भेदाग्रहादध्यस्येति योजनीयम्। इतरेतराविवेको नाम=जातिव्यक्त्योरिवेतरेतरतादात्म्यमेवास्तु, तथा चाध्यासाभाव एवास्त्विति चोदयति—*अथेति* ॥ *अविवेकः=तादात्म्यम्। वस्तुतोऽत्यन्तविविक्तयोस्तादात्म्यमयुक्तमित्याह—*अत आहेति* ॥ अत्यन्तविविक्तयोरित्युक्तम्, तत्र विवेकशब्दार्थमाह—*परमार्थत इति* ॥ धर्मिणोर्विवेकशब्दार्थमभिधाय धर्माणां विवेकशब्दार्थमाह—*धर्माणां चेति* ॥ तथा च तादृशयोरपि धर्मिणोस्तादृशानामपि धर्माणां भेदाग्रहादध्यासः स्वीकार्य एवेति भावः। प्रकृते चिदचितोस्तादात्म्याध्यासमाक्षिपति—*स्यादेतदिति* ॥ *वस्तुसतोः*=परमार्थसतोः। दृष्टान्तमाह—*शुक्तिरिवेति* ॥ रजतं परमार्थसदिति तस्याभिप्रायः। *ननु* परमार्थसतोर्भेदाग्रहात् तादात्म्यारोपसत्त्वे कथं तदाक्षेपः? इत्याशङ्क्यान्यत्र सत्त्वेऽपि प्रकृते नेत्याह — *इह त्विति* ॥ परमार्थसतोरेव भेदाग्रहात् तादात्म्यारोप इति न नियमः; परमार्थापरमार्थयोरपि मिथुनीकरणेन तद्भेदाग्रहात् तादात्म्यभ्रमसं-

भवात्, नच शुक्तिरजतं दृष्टान्तः; शुक्ति रजतस्यापरमार्थत्वात्, इत्याशयवानाह—*अत आहेति* ॥ "सत्यानृते मिथुनीकृत्य अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः" इति भाष्योक्त्या व्यवहारस्य मिथुनीकरणानन्तरभावित्वप्रतीतेर्मिथुनीकरणस्य व्यवहारहेतुत्वशङ्का स्यात्, तद्वारणाय तद्भाष्यं योजयति—*सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्येति योजनेति* ॥ विवेकाग्रहातू मिथुनीकरणात्, भेदाग्रहः, ततोऽध्यास इत्यर्थः। सत्यानृतशब्दयोरर्थमाह—*सत्यं चिदात्मेति* ॥ अहङ्कार आदिशब्दार्थः। *ननु* मिथु-
नीकृत्येत्यस्य युगलीकृत्येत्यर्थ उक्तः, तदनुपपन्नम्; युगलस्य स्वतः सिद्धत्वेन तत्करणायोगादिति—चेत्, *न*; अध्यस्यतया बुद्धौ सन्निधापनस्यैव युगलीकरणशब्दार्थत्वेन तदुपपत्तेः। *ननु* "सत्यानृते मिथुनीकृत्ये"ति किमर्थमुक्तम्? मिथुनं कृत्वेत्येवोच्यतामित्यत आह—*न च संवृतीति* ॥ अनृतं संवृतिशब्दार्थः। पारमार्थिकापारमार्थिकयोरर्थयोः पारमार्थिकं मिथुनं न भवति, किं त्वपारमार्थिकमिवेत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः; "**अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः**" इति सूत्रादित्यर्थः। *ननु* सत्यासत्ययोर्मिथुनीकरणेन तद्भेदाग्रहात् सत्यासत्यतादात्म्यारोप उक्तः, तदनुपपन्नम्; असत्यस्य आरोपायोगात्, अन्यथा नरशृङ्गादेरपि तथा स्यात्, इत्यत आह—*एतदुक्तं भवतीति*। *न च वस्तुसत्तेति*। *वस्तुसत्ता= वस्तुनः पारमार्थिकता, आरोपे नोपयुज्यत इत्यर्थः। न च—असत्यस्यारोपे नरशृङ्गादेरपि तथा स्यादित्युक्तमिति—वाच्यम्; अत्रानृतासत्यादिशब्देन नरशृङ्गादिवद् अलीकं नोच्यते, किंतु सदसद्विलक्षणमित्यदोषात्। प्रतीतस्यारोपे दोषमाशङ्क्ते—*स्यादेतदिति* ॥ द्वयोः परस्परापेक्षत्वे ह्यन्योन्याश्रयः, न चात्र तथा; आरोपपारम्पर्येण परस्परानपेक्षत्वादित्याशयवानाह — *अत आहेति* ॥ नैसर्गिकशब्दार्थमाह—*स्वाभाविक इति* ॥ *ननु*—प्रतीतिपुरस्कारेणाऽन्योन्याश्रये शङ्किते प्रतीत्यनादितयैव स परिहर्तव्यः, न व्यवहारानादितया, अतोऽसङ्गतिरित्यत आह—*व्यवहारानादितयेति* ॥ फलितमाह—*ततश्चेति* ॥ मिथ्याज्ञानशब्दो भ्रमपरः। तथा च पूर्वपूर्वभ्रमजन्यसंस्काराद् उत्तरोत्तरभ्रम इत्यनादित्वान्न परस्पराश्रयत्वमिति भावः। *ननु*—अनादित्वमुक्तमयुक्तम्; तथाहि—अत्रोत्तरोत्तरभ्रमस्य पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानतत्संस्कारयोश्चानादित्वमुक्तम्, तत्र वक्तव्यम्—किं मिथ्याज्ञानतत्संस्कारव्यक्त्योरनादित्वम्? तज्जात्योर्वा? नाद्यः; तयोरुत्पत्तिमत्त्वेनानादित्वायोगात्, न द्वितीयः; ययोर्निमित्तनैमित्तिकभावः, तयोरनादित्वं प्रकृतमन्योन्याश्रयपरिहाराय, जात्योर्निमित्तनैमित्तिकभावाभावेन तदनादित्वस्याप्रकृतत्वादिति—चेत्, *न*; अत्र कार्याणां मिथ्याज्ञान-तत्संस्कारव्यक्तीनामनादित्वमुच्यते, कार्यानादित्वं च न प्रागभावाप्रतियोगित्वलक्षणमनुत्पत्तिमत्त्वम्, किंतु तद्व्यक्तीनां मध्य एकया विना यदनादिकालस्यावर्तनम्, तदेव कार्यानादित्वम्; प्रवाहानादित्वमिति यावत्, तदिहास्त्येव। तदुक्तम्—"तदाकृत्युपरक्तानां व्यक्तीनामेकया विना। अनादिकालावृत्तिर्या सा कार्यानादिता मता ॥" इति ॥ इदं तु कार्यानादित्वं संस्कार-मिथ्याज्ञानयोर्निमित्तनैमित्तिकयोः, भ्रमोपादानानादित्वं तु देवताधिकरणे वक्ष्यत इति द्रष्टव्यम्। "सत्यानृते मिथुनीकृत्य" इत्यादिना आरोप्यस्यापरमार्थसत्त्वमारोप उपयुज्यत इत्युक्तम्, प्रतीतस्यैवारोपादारोप्यस्य प्रतीतिर्वक्तव्या, आरोप्यस्यासत्त्वे प्रतीतिरेव तस्यायुक्ता, प्रतीतिसत्त्वे चापरमार्थसत्त्वमेवायुक्तम्; प्रतिभासमानस्यैव परमार्थसत्त्वात्, अत आरोप्यस्यासत्यत्वे प्रतीत्यभावेनारोपलक्षणोऽध्यास एवानुपपन्न इति,—'अध्यासो *नामे'त्यस्य भाष्यस्या-

वतारयति—*स्यादेतदिति* ॥ सदसद्विलक्षणमसत्यमित्यजानतोऽलीकमेवासत्यमिति च जानतोऽयमाक्षेपः ॥ न च—'युष्मदस्मदि'त्यादिनाऽध्यासस्याक्षिप्तत्वादत्रापि तदाक्षेपे पौनरुक्त्यमिति — वाच्यम्; तत्र भेदाग्रहादाक्षेपः, अत्र त्वन्यथेति भेदात्। परमार्थसत्तेत्यनन्तरमुपयुज्यत इति शेषः। प्रतीयमानस्यापरमार्थसत्तैवोपयुज्यताम्, तत्राह—*प्रतीतिरेवेति* ॥ अपरोक्षेति शेषः। असतः प्रतीतिमात्रनिषेधेऽसत्त्ववादेऽसत्प्रतीतिर्न स्यात्, न चेष्टापत्तिः; "अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि" इत्यङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम्। *ननु*—शशशृङ्गादिवद् नात्यन्तासद्देहादिः, किन्तु सदसद्विलक्षणोऽनिर्वाच्यः; तथा च प्रतीतिसंभवः, इत्यत आह—*प्रकाशमानत्वमिति* ॥ तथा च प्रतीयमानत्वे देहादेस्सत्त्वमेव स्यात्, न सदसद्विलक्षणत्वमिति भावः। *ननु*—न प्रकाशमानत्वं सत्त्वम्, किन्तु तदतिरिक्तसत्तासामान्यसमवायो वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा तत्, इत्यत आह—*नत्विति* ॥ तदतिरिक्तसत्ताऽर्थक्रियाकारित्वयोरभ्युपगमे बाधकमाह—*द्वैतेति* ॥ तत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्याह—*सत्तायाश्चेति* ॥ अतिरिक्तसत्ताभ्युपगम उक्तबाधकात् प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्येत्याह—*प्रकाशमानतैव हीति* ॥ फलितमाह—*तथा चेति* ॥ तर्हि नरशृङ्गादिवदसत्त्वमेवास्तु देहादीनामित्यत आह—*असत्त्वे वेति* ॥ तथा च प्रकाशमानत्वात् सन्त एव देहादय इति भावः। सत्त्वमस्तु, ततोऽपि किम्? तत्राह—*तत्कथमिति* ॥ मिथुनीभावाभावोऽप्यस्तु, ततोऽपि किम्? तत्राह — *तदभावे वेति* ॥ भेदाग्रहासंभवे किमित्यत आह — *तदसंभव इति* ॥ "कोऽयमध्यासो नामे"त्यत्र किंशब्द आक्षेपार्थः, न प्रश्नार्थ इत्याह—*क इत्याक्षेप इति* ॥ आक्षेपस्य दर्शितत्वादिति भावः ॥ अत्र "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः" इत्यारभ्य—"आह कोऽयमि"त्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्य सङ्क्षेपतस्तात्पर्यं कथ्यते*—भगवता बादरायणेन साधनचतुष्टयसम्पन्नं प्रति "अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रेण मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानफलकब्रह्मविचारकर्तव्यताप्रयोजकत्वेन ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे उपदिष्टे, तत्र "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इत्यादिबहुश्रुतिभ्यः सद्वितीयब्रह्मज्ञानादनर्थश्रवणेन सद्वितीयब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे स्थिते, तत्राद्वितीयत्वमभेदः, किमपेक्षया चाभेद इति वीक्षायामात्मनः सकाशाद् ब्रह्मणोऽभेद इति स्थिते,—तत्राऽऽत्मा देह इति कश्चित्, प्राण आत्मेत्यन्यः इन्द्रियाण्यात्मेत्यपरे, बुद्धिरात्मेति केचित्, संशयात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनसोऽवान्तरभेद एव बुद्धिः, देह-प्राणेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यतिरिक्तोऽहंप्रतीतिविषयोऽहंकार एव आत्मेति नैयायिकादय इत्येवं स्थिते,—देहात्मवाद्यभिमतस्य देहस्वरूपस्यात्मनः "स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम्," इत्यादिप्रतीत्या स्थूलत्व-कृशत्वविशिष्टतयाऽनुभवाभिमताद् देहरूपात्मनोऽहंप्रतीतिविषयात् सकाशादस्थूलाकृशादिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभेदायोगः; एवं प्राणस्यानित्यत्वेन क्षुत्पिपासाविशिष्टत्वेन च क्षुत्पिपासारहितस्य नित्यब्रह्मणस्तदभेदायोगः; एवं—"काणोऽहम्, बधिरोऽहम्" इत्यादिप्रतीत्या काणत्व-बधिरत्व-मूकत्वादिधर्मवत्तयाऽहंप्रतीतिविषयादिन्द्रियस्वरूपादात्मनः सकाशात् तद्विपरीतब्रह्मणोऽभेदायोगः; एवं मनसो विकारित्वात् शोकहर्षादिमत्त्वाद् बुद्धेश्चानित्यत्वाद् मनसो बुद्धेश्च सकाशादविकारि-नित्य-शोकहर्षादिशून्य-ब्रह्मणोऽभेदायोगः ; एवं देहेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यतिरिक्तस्याहं प्रतीतिविषयस्याहङ्कारस्यात्मनः— "अहं कर्ता, अहं भोक्ता" इति कर्तृत्व-भोक्तृत्वाश्रयतया प्रतीयमानत्वात् तदाश्रयाद् नैयायिकाद्यभिमतादात्मनः सकाशादकर्त्रभोक्तृब्रह्मणोऽभेदायोगः; एवं ब्रह्मणस्तत्तदभिमतात्मा-

भेदायोग इत्याशङ्किते, वस्तुतो देह-प्राणेन्द्रिय मनो-बुद्ध्यहङ्कारातिरिक्त आत्मनि देह-प्राणेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यहङ्कारतादात्म्याध्यासेन *देहधर्माणाम्* स्थूलत्व-कृशत्वादीनाम्, *प्राणधर्माणाम्* क्षुत्पिपासादीनाम्, *इन्द्रियधर्माणाम् *काणत्व-बधिरत्वादीनाम्, *मनो-बुद्धिधर्माणाम्* शोकहर्षादीनाम्, *अहङ्कारधर्माणाम्* कर्तृत्व-भोक्तृत्वादीनां च सर्वेषामात्मन्यध्यस्तत्वेन च वास्तवत्वायोगाद् देह-प्राणेन्द्रिय-मनोबुद्ध्यहङ्काराति-रिक्तान्निर्धर्मकादात्मनः सकाशाद् निर्धर्मकब्रह्मणोऽभेदो युज्यत एव । ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वादिधर्माणां कल्पित-त्वेन वास्तवत्वाभावाद् ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वम् । एवमात्माभिन्ने सति ब्रह्मणि तस्य जिज्ञास्यत्वे स्थिते, केनचिदाक्षिप्तम्—आत्मनि देह-प्राणेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यहङ्कार-तादात्म्याध्यासे तद्धर्माध्यासे च सति खलु, वस्तुतो देहाद्यतिरिक्तादात्मनः सकाशाद् ब्रह्मणोऽभेदः स्यात् ? देहादितादात्म्याध्यास एवाऽत्मनि न संभवति; आत्मनो देह-प्राणेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यहङ्कारेभ्यः पूर्वोक्तविधया भेदग्रहेण तत्तादात्म्याध्यासायोगात् । न च आत्मनो देह-प्राणेन्द्रिय-मनो-बुद्धिभ्यो भेदग्रहणेऽप्यहङ्काराद् भेदो न गृहीत इत्यहङ्कारतादात्म्याध्यास आत्मनि युज्यत इति—वाच्यम्; त्वन्मतेऽहंप्रत्ययविषयस्यैवात्मनोऽहङ्कारत्वेन तस्य दुःखित्वेनाप्रेमास्पद-त्वरूपविरुद्धधर्माश्रयत्वेनैकस्य विरुद्धधर्मद्वयानाश्रयतयाऽहंप्रत्ययविषयस्येदमनिदमात्मकत्वेनेदमात्म-कादहङ्कारादनिदमात्मकस्यात्मनो भिन्नत्वेन ग्रहणादहङ्कारादात्मनो भेदग्रहलाभेनात्मनोऽहङ्कारता-दात्म्याध्यासासंभवः, अत एव तद्धर्माध्यासासंभवश्चेत्ययं "युष्मदस्मदि"त्यादेः "तथापी"त्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्याभिप्रायः ॥ देहेन्द्रियाहंकारादिभ्य आत्मनो यौक्तिकभेदग्रहेऽपि पण्डित-पामर-साधारण्येन देहे-न्द्रियाहङ्कारादिभ्यो भिन्नतया विविच्यात्मनोऽग्रहेण भेदाग्रहात् तादात्म्याध्याससंभवः । अत एव च तद्ध-र्माध्याससंभव इत्ययं "तथापीत्यादेः" "आह कोऽयमध्यासो नामे"त्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्याभिप्रायः । "आह कोऽयं" भाष्यस्य त्वभिप्रायो विशद एव । *ननु*—" आह कोऽयमध्यासो नामे"त्यनेन भाष्येणात्म-न्यध्यास आक्षिप्ते, "उच्यते" इत्यादिभाष्येणाक्षेपः प्रतिक्षेप्तव्यो न प्रतिक्षिप्यते, किन्त्वध्याससामान्यलक्षणमे-वोच्यते, इदमयुक्तमित्याशङ्क्याह — *लोकसिद्धमिति* ॥ अध्याससामान्यलक्षणस्थेन दृष्टग्रहणेनासत्य-स्याप्यनिर्वचनीयस्यापरोक्षप्रतीत्यभिधानात्, तेनासत्यस्य परोक्षप्रतीतिरेव नोपपद्यते, अपरोक्षतया प्रतीतिमात्रं सत्त्वम्, अतोऽनृताभावात् सत्यानृतमिथुनीकरणाभावेन तद्भेदाग्रहाभावादध्यासो न संभवतीत्यध्यासाक्षेपो भविष्यत्येवेति भावः । अवभासपदस्यावयवार्थमादाय संक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह—*अवसन्न इति* ॥ भावप्रत्ययः । प्रत्ययस्यावसन्नत्वम्—अवसादो वा, अवमानो वा द्वेधाऽपि घटत इत्याह—*प्रत्ययान्तरेति* ॥ अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण निवृत्तिरवसादः, यौक्तिक ज्ञानेन तिरस्कारोऽवमान इत्यवसादावमानयोर्भेदः । एवं चावभास इत्यनेन निष्कृष्टमर्थमाह—*एतावतेति* ॥ अवभासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृतं लक्षण-माह—*तस्येति* ॥ संक्षेपोक्ताध्यासलक्षणलक्षितस्येदं विस्तृतं लक्षणमित्यर्थः । 'पूर्वदृष्टावभासः' इत्यत्रा-भिमतां व्युत्पत्तिं दर्शयति—*पूर्वदृष्टस्येति* ॥ मिथ्याप्रत्ययोऽध्यासो वाच्यः, तस्याधिष्ठानारोपणीयोभयसापेक्षत्वात् तदुभयमध्येऽधिष्ठानं परत्रपदेन लब्धमिति पूर्वदृष्टपदेनाऽऽरोपणी-यमुपस्थापयति भाष्यकृदित्याह—*मिथ्याप्रत्ययश्चेत्यादिना* ॥ *अधिष्ठानम्=आरोपविषयशब्दार्थः । प्रस्थापयतीत्यनन्तरं भाष्यकृदिति शेषः । *तस्येति* ॥ आरोपणीयस्येत्यर्थः । पूर्वपदस्य प्रयोजनमाह—

तथापीति ॥ दृष्टत्वमात्रोपयोगेऽपीत्यर्थः । 'स्वरूपेण सदपी'त्यपिशब्देन स्वरूपेणासत्त्वमपि मरुमरीच्युदकग्रन्थे वक्ष्याम इति सूचितम् । मिथ्याप्रत्ययस्यारोपणीयसापेक्षत्वे सति, अधिष्ठानं सत्यमाहेत्याह—*आरोपविषयमिति* ॥ अधिष्ठानमित्यर्थः । मिथ्याप्रत्ययस्य सत्यासत्योभयसापेक्षत्वं लब्धमाह—*तदनेनेति* ॥ यस्मात् कारणात् पूर्वदृष्टपदेनानृतमुपस्थापितम्, परत्रेत्यनेन च सत्यमधिष्ठानमुपस्थापितम्, *तत् =तस्मात् कारणात्, *अनेन=परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यनेन, सत्यानृतमिथुनीकरणमुक्तमित्यर्थः । स्मृतिरूपपदविनाकृतं परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्येतद् न लक्षणम्; अतिव्याप्तेरिति चोदयति—*स्यादेतदिति* ॥ कस्याश्चन गोव्यक्तेः स्वस्तिमतीति संज्ञा, कस्याश्चिद् गोव्यक्तेः कालाक्षीति । एवं च 'इयं गौः' इति स्वस्तिमत्यां यत् पूर्वदृष्टं गोत्वं तत् परत्र कालाक्ष्यां गव्यवभासते—इयं गौरिति, सोऽवभासः समीचीनः; तदवभासस्य परत्र पूर्वदृष्टावभासत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । स्थलान्तरेऽप्यतिव्याप्तिमाह—*अस्ति च पाटली पुत्र इति* ॥ कस्यचिद् ग्रामविशेषस्य पाटलीपुत्र इति संज्ञा । कस्याश्चिन्नगर्या माहिष्मतीति । एवं च पाटलीपुत्रे पूर्वत्र दृष्टो देवदत्तो माहिष्मत्यामवभासते — 'स एवायं देवदत्तः' इति, सोऽवभासः समीचीनः ; तदवभासस्यापि परत्र पूर्वदृष्टावभासत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । *ननु* अवमतो भासोऽवभास इति व्युत्पत्त्या मिथ्याज्ञानस्यैवावभासत्वादवभासपदेनैव निरुक्तस्थलद्वयातिव्याप्तिनिरासात् कथमवभासपदसहितलक्षणस्यातिव्याप्तिरुक्ता ? इत्यत आह—*अवभासपदं चेति* ॥ संक्षिप्तलक्षणेऽवभासपदस्य व्युत्पत्त्या मिथ्याज्ञानपरत्वेऽपि विस्तृतलक्षणे रूढ्यर्थपरिग्रहेणैवावभासपदोपादानादवभासपदस्य समीचीनप्रत्ययेऽपि रूढत्वादवभासपदेन न तन्निरास इत्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । समीचीनप्रत्ययेऽवभासपदस्य रूढिमेवोदाहरणनिष्ठां कृत्वा दर्शयति—*यथा नीलस्येत्यादिना* ॥ स्मृतिरूपपदेनोक्तस्थलद्वयातिव्याप्तिनिरासाद् नोक्तदोष इत्याह—*अत आहेति* ॥ स्मृतिरूप इत्यत्र व्युत्पत्त्यन्तरभ्रमं वारयन्नाह —*स्मृते रूपमिवेति* ॥ *ननु* स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूप इत्यनेन स्मृतिसादृश्यं दर्शितम्, तच्च प्रत्ययत्वेन वा संस्कारजत्वेन वोक्तस्थलद्वयेऽस्तीति स्मृतिरूपपदेन कथमतिव्याप्तिनिरासः ? इत्यत आह—*असन्निहितेति* ॥ एवं च ईदृशस्मृतिरूपत्वस्य पूर्वोक्तस्थलद्वयेऽभावाद् नातिव्याप्तिरित्याह—*सन्निहितविषयं चेति* ॥ प्रत्यभिज्ञानपदमितरप्रत्ययस्याप्युपलक्षणम् । *समीचीनमिति* स्वरूपकथनम् । एवं चासन्निहितत्वे सति परत्र पूर्वदृष्टावभासत्वमध्यासलक्षणं स्थितम् । अत्र यथार्थस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय परत्रेति पदम् । *ननु*—पूर्वलक्षणस्यायथार्थे स्मृतिविभ्रमरूपे स्वप्नेऽव्याप्तिः, स्वप्नस्य परत्र पूर्वदृष्टावभासत्वेऽप्यसन्निहितविषयकत्वाभावात्, इत्यत आह—*नाप्यव्याप्तिरिति* ॥ *एवंरूपत्वादिति* ॥ असन्निहितविषयकत्वे सति परत्र पूर्वदृष्टावभासत्वादित्यर्थः । *ननु* स्वप्ने पित्रादेः पुरतोऽनुभूयमानत्वेन तस्य सन्निहितविषयकत्वेन तत्राव्याप्तिपरिहारः कथम् ? इत्यत आह—*तत्रापि स्मर्यमाण इति* ॥ अनुभूयमाने पित्रादौ यत्सन्निहितत्वं पूर्वदृष्टं तदिह स्वप्नेऽपि स्मर्यमाणे पित्रादावारोप्यत इति, असन्निहितविषयकत्वमेव स्वप्नस्येत्यर्थः । न च—पुरतोऽ-नुभूयते स्वप्ने पित्रादिरिति—वाच्यम्; अनुभूयमानत्वस्यापि पूर्वदृष्टस्य तत्राऽऽरोपादिति भावः । *ननु*—निरुक्तलक्षणे स्मृतिरूपपदं व्यर्थम्, न च—उक्तप्रत्यभिज्ञादौ समीचीनावभासरूपेऽतिव्याप्तिनिरासाय स्मृतिरूपपदमित्यु-

क्तमिति—वाच्यम्; "पूर्वदृष्टमनृतमारोपणीयम्" इत्युक्ततयोक्त-प्रत्यभिज्ञानविषयस्याऽऽरोपणीयस्याभावेन पूर्वदृष्टपदेनैव तद्वारणादिति—चेत्, *न* ; स्मृतिरूपपदाभिधीयमानासन्निधानसिद्धवत्कारेणानृतमारोपणीयमित्यभिधानम्, नतु पूर्वदृष्टपदसामर्थ्येनेत्यदोषात्। *ननु*—इदं लक्षणं शुक्तिकादौ रजतादिभ्रमेऽध्यासरूपेऽव्याप्तम्, रजतादिभ्रमस्य शुक्तिकादौ विद्यमानापारमार्थिकरजतविषयकत्वेनासन्निहितविषयकत्वाभावादिति—चेत्, *न*; आरोप्यस्य पुरोवर्तिनि परमार्थतोऽसत्त्वस्यैवासन्निहितपदेन विवक्षितत्वेनादोषात्। *एतेन सत्ख्यात्यसत्ख्याती अपि—निरस्ते* ; समारोप्यस्य पुरोवर्तिनि शुक्त्यादौ परमार्थतोऽसत्त्वेन सद्विषयकज्ञानस्यैव सत्ख्यातित्वात्, असतो नरशृङ्गकल्पस्यापरोक्षतयाऽवभासमानत्वायोगात्, रजतस्य च शुक्त्यादावपरोक्षतया भानात्। यद्यपि—लक्षणे पूर्वदृष्टपदं व्यर्थम्; असन्निहिततया परत्रावभासमानस्य पूर्वदृष्टताया अर्थसिद्धत्वादिति मतम्; तथापि पूर्वदृष्टग्रहणं परत्र प्रतिभासमानस्यासन्निहितस्य पूर्वप्रमितत्ववारणायेति बोध्यम्। "पीतः शङ्खः" इत्यादिषु गृह्यमाणारोपेषु पूर्वदृष्टत्वघटितलक्षणाभावमाशङ्क्य तत्रापीदं लक्षणं योजनीयमित्याह—*एवं पीतः शङ्ख इत्यादिना* ॥ *असम्बन्धाग्रहणसारूप्येणेति* ॥ पीतत्व-तपनीययोः संसर्गग्रहेऽप्यसंसर्गो न गृह्यते, एवं पीतत्व-शङ्खयोर्विद्यमानोऽप्यसंसर्गो न गृह्यत इत्यसंबन्धाग्रहणसारूप्यमित्यर्थः। *पूर्वदृष्टमिति* ॥ पीतत्व-तपनीयपिण्डयोः सामानाधिकरण्यं पूर्वदृष्टम्, एवं पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं शङ्ख-पीतत्वयोरारोप्य "पीतः शङ्खः" इति भ्रमो जायत इत्यत्रापि पूर्वदृष्टत्वघटितं लक्षणमस्तीति योजनीयमित्यर्थः ॥ एवं "पीतःशङ्खः" इति प्रत्यये उक्तलक्षणवत्तया व्याख्याते, एतत्समानोऽन्योऽपि प्रत्ययो लक्षणवत्तया व्याख्यात इत्याह — *एतेनेति* ॥ आदर्शोदकादिषु समारोप्यस्य ग्रीवास्थस्य स्वमुखस्य स्वचक्षुषा पूर्वं दृष्टत्वाभावात् तत्प्रतिबिम्बादिभ्रम उक्तलक्षणस्याव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—*एवमिति* ॥ *चाक्षुषं तेजः=चक्षुःसंबन्धि तेजः, चक्षुरवयवात्मकं तेज इति यावत्। *मुखसंयुक्तम्=स्वमुखसंयुक्तं सत् स्वमुखं ग्राहयदित्यर्थः। *तस्य=मुखस्य। पूर्वदृष्टयोरभिमुखादर्शोदकयोर्देश एव देशो यस्य तत्, तथोक्तम्, तस्य भावः, तत्ता, तां तयोराभिमुख्यं चेत्यर्थः। *लक्षितो भवतीति* ॥ उक्तलक्षणयुक्तो भवतीत्यर्थः। पुनरपि भ्रमान्तराणि प्रदर्श्य तेष्वप्युक्तं लक्षणं योजनीयमित्याह—*एतेनेति* ॥ द्वन्द्वेषु पूर्वदृष्टस्य द्वित्वस्य चन्द्रे आरोपः; दिग्भ्रमो दिङ्मोहशब्दार्थः; प्राच्यादिषु पूर्वदृष्टस्य प्राच्यत्वादेः प्रतीच्यादिष्वारोपः; शीघ्रभ्रमितालातज्वालासु पूर्वदृष्टचक्राकारताया आरोपः; आकाशे पूर्वदृष्टस्य नगरस्यारोपः; नगरे च गान्धर्वत्वस्यारोपः; मण्डूकवसाक्तलोचनग्राह्यवंशेषु पूर्वदृष्टोरगत्वादेरारोपः; एवमुक्तभ्रमेषु पूर्वदृष्टत्वघटितमुक्तं लक्षणम् *एतेन=पूर्वोक्तप्रकारेण, अस्तीति योजनीयमित्यर्थः। यत्तूक्तम्—"आह कोऽयमध्यासो नामे"त्यध्यासाक्षेपस्थले प्रकाशमानत्वमेव सत्त्वमिति, तद्विघटयति—*एतदुक्तं भवतीत्यादिना* ॥ *सद्भावो भवेत् =सत्त्वं भवेदित्यर्थः। प्रकाशमानतामात्रेण सत्त्वं नेत्येतद्व्यतिरेकमुखेणाह—*नहीति* ॥ रज्ज्वादयः सर्पादिभावेन, स्फटिकादयश्चारुण्यादियोगिनो भासन्त एवेत्येवं योजना; "द्वौ

नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति न्यायादिति भावः । *भासमाना वा इति* ॥ सर्पादिरूपेण भासमाना रज्ज्वादयो वस्तुतः सर्पात्मका न भवन्तिवस्तुतः सर्पधर्मवन्तोऽपि न भवन्तीत्यर्थः । तथा च भासमानतामात्रेण न वस्तुसत्त्वमिति भावः । भासमानतामात्रेण यदि वस्तुसत्त्वम्, तर्हि सर्वत्र यद्यत् यद्यदात्मना भासते, तस्य तस्य तत्तदात्मकतायाः परमार्थतः सत्त्वं वाच्यम् ; अस्त्विति चेत्, तथात्वे बाधकमाह—*तथा सतीति* ॥ *मरुषु= मरुभूमिषु, *मरीचिनिचयम्= सूर्यकिरणसमूहम्, *उच्चावचम्= वाचामगोचरम्, अत्यधिकमित्यर्थः ; तं *मन्दाकिनीत्यभिसन्धायेति सम्बन्धः । मन्दाकिनीं विशिनष्टि—*उच्चलदिति* ॥ उच्चलतां तुङ्गतरङ्गाणां *भङ्गाः= छेदाः, तेषां *माला= परम्परा यस्याः सा तथोक्ता । *अभ्यर्णमवतीर्णा= समीपमागता । *पिपासामुपशमयेदिति* ॥ सत्यतोयस्य पिपासोपशमकत्वाद् मरीचिनिचयस्य मन्दाकिनीतोयात्मकतायास्त्वया सत्त्वादिना सत्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । उपसंहरति — *तस्मादिति* ॥ देहेन्द्रियादीनां मरीचिसलिलापेक्षया वैषम्यमाशङ्क्य निराकरोति—*न च मरीचिरूपेणेति* ॥ *स्वरूपेण = सलिलस्वरूपेण । वैषम्यमेव स्फोरयति— *देहेन्द्रियादयस्त्विति* ॥ *इतीति* हेतौ । यतः स्वरूपेणाप्यसन्तः, अत इत्यर्थः । न चेत्येतत् 'साम्प्रतम्' इत्यनेन सम्बध्यते । शङ्कामपनयति—*यत इति* ॥ यतो ब्रवीषि, अतस्त्वदुक्तं न साम्प्रतमित्यर्थः । सद्विलक्षणस्यानिर्वचनीयस्याऽसतोऽनुभवगोचरत्वसंभवादिति भावः । असतोऽनुभवगोचरत्वसंभवमेवाह—*कथं तर्हीति* ॥ असतोऽनुभवगोचरत्वानङ्गीकारे तोयाद्यात्मतयाऽसतां मरीच्यादीनां तोयाद्यात्मतयाऽनुभवगोचरत्वं कथम् ? अनुभवगोचरत्वं न स्यात्, विद्यते चानुभवगोचरत्वमित्यर्थः । *ननु* मरीच्यादीनां स्वरूपेण सत्त्वात् कथमसत्त्वमिति शङ्कायामाह—*न चेति* ॥ एतद् भवन्तीत्यनेन सम्बध्यते । तथा च मरीच्यादीनां तोयाद्यात्मतयाऽसतामनिर्वचनीयानां तदात्मतयाऽनुभवोऽस्तीति दृढमित्यर्थः । *ननु* मरीच्यादेस्तोयाद्यात्मनाऽसत्त्वं नाम तोयात्मनाऽभावः ; तथा च भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः, स्वरूपेण तु भाव इत्युभयविधस्यापि तस्य भावत्वेन भावव्यतिरेकेणाभावान्तरस्याभावेन सद्रूपत्वादनुभवगोचरत्वं युक्तम्, देहादिप्रपञ्चस्य त्वसत्त्वात् कथमनुभवगोचरत्वम् ? कथं वा तस्य चिदात्मन्यारोपः ? इति पुनः सत्ख्यातिवादी शङ्कते—*यद्युच्येतेत्यादिना* ॥ *अस्य= भावस्य । *प्रपञ्चस्य= देहादिप्रपञ्चस्य । अनिर्वचनीयस्यैव तस्यानुभवागोचरत्वाय प्रद्वेषी सन् अत्यन्तासत्त्वमाह—*अत्यन्तासत इति* ॥ *निरस्तेति* ॥ अर्थक्रियाकारित्व-सत्तासम्बन्धशून्यस्येत्यर्थः । *ननु*—देहादेरसतो विषयस्य समस्तसामर्थ्याभावेन स्वयं ज्ञानविषयभावे सामर्थ्याभावेऽपि ज्ञानं स्वप्रत्ययसामर्थ्यादसद्विषयकभानरूपं भविष्यतीति शून्यमतं स एव सत्ख्यातिवाद्याशङ्क्य निराकरोति —*न चेति* ॥ *स्वप्रत्ययः= स्वसमानाकारप्रत्ययः, *अदृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमसतः प्रकाशनमुपजातमित्यन्वयः* । न च—तन्मते ज्ञानस्यापि स्वरूपतोऽसत्त्वात् कथं ज्ञानेनासतः प्रकाशसंभव इति — वाच्यम् ; ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाधीनं सत्त्वं न स्वत इत्यसत्त्वाव्याघातात् । *ननु* तन्मतेऽविद्यैवासत्प्रकाशनम् ; तथा च ज्ञानमसत्प्रकाशनं भवेदित्यत आह —*तस्मादिति ॥ *अस्य= ज्ञानस्य । तथा च तन्मतेऽसत्प्रकाशनशक्तिरेवाऽविद्याऽसत्प्रकाशनमिति भावः । *न चेत्येतत् 'साम्प्रतम्' इत्यनेन सम्बध्यते । शून्यमतनिरसनमाह—*यत इति* ॥ *यतः= कारणात् । *विज्ञानस्य येयमसत्प्रकाशनशक्तिरिति* ॥ यतो न संभवति ; अतस्तन्मतं पूर्वोक्तं न सांप्रतमित्यध्याहारेण योजनीयम् । सा

शक्तिः कुतो न संभवतीत्याशङ्क्य शक्याभावान्न संभवतीत्याह— *किं पुनरिति* ॥ अस्याः शक्तेः किं पुनः शक्यम्? न किञ्चिदपीत्यर्थः। शक्तेः शक्यं शङ्कते—*असदिति* ॥ तद् दूषयितुं विकल्पयति—*किमिति* ॥ *एतत् =असत्। शक्तिः=तच्छब्दार्थः। *अस्याः=शक्तेः। आद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥*तत्त्वानुपपत्तेः=कार्यत्वानुपपत्तेः। द्वितीयं दूषयति—*नापीति* ॥ किं शक्त्याश्रयज्ञानादतिरिक्तज्ञानेन ज्ञाप्यम्? तेनैव वा? आद्यं दूषयति—*ज्ञानान्तरेति* ॥ ज्ञानान्तरानुपलब्धिलक्षणमेकं दूषणमभिधाय दूषणान्तरमाह—*अनवस्थेति* ॥ ज्ञानान्तरोपलब्धावपि तस्यापि ज्ञाप्यतया तज्ज्ञापकज्ञानान्तरापेक्षायां तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थापात इत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते—*विज्ञानेति*। विज्ञानस्य प्रत्ययरूपस्यासत्प्रकाशनत्वेऽसत्प्रत्यययोः सम्बन्धो वक्तव्यः, स क इत्याक्षिपति—*कः पुनरिति* ॥ प्रत्ययः सच्छब्दार्थः। *कः सम्बन्धः ?=न कश्चिदपीत्यर्थः। यदि सम्बन्धः, तदा वक्तव्यम्—किमसदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता संबन्धः? अविनाभावो वा? तत्राद्यं शङ्कते—*असदधीनेति* ॥ उपहासेन दूषयति—*बतेति* ॥ *यदस्येति* ॥*अस्य=प्रत्ययस्येत्यर्थः। अस्त्वित्यत आह—*असत इति* ॥ सति हि कस्मिंश्चित् कस्यचिदुपकारो भवति, प्रत्ययस्य निरूपणं त्वसत्यप्यायतते, नोपकारिण्यसति प्रत्युपकारं कश्चित् करोति। अतोऽतितपस्वी प्रत्यय इत्युपहासः। सदसतोरविनाभावसम्बन्धं शङ्कते—*असदन्तरेणेति* ॥ अमुमपि पक्षमुपहासेनैव दूषयति—*अहो बतेति* ॥ *अयम्=प्रत्ययः, *अतदुत्पत्तिः=तस्मादसतः सकाशाद् उत्पत्तिर्यस्य स, तदुत्पत्तिः, स न भवतीत्यतदुत्पत्तिः। *स=सन्। *अतदात्मा च=असत्तादात्म्यविहीनश्च सन्। *तदविनाभावनियतः=असदविनाभावनियत इति यत् तद् *अहो बत =अत्याश्चर्यमित्युपहासः। उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ तथा चेत्थमनुमानं सूचितम्—देहादि, सत्, भासमानत्वात्, आत्मवदिति। एवं पूर्ववादिना सदेव भासत इत्युक्ते सिद्धान्त्याह—*अत्र ब्रूम इति* ॥ सदेवानुभवगोचरः, न निस्तत्त्वमनुभवगोचरः, न चेत्तोयात्मना भासमानमरीचयस्तोयात्मना सतत्त्वाः स्युः, इत्याशयेनाह — *निस्तत्त्वं चेदिति* ॥ सतत्त्वाः किम्?=सतत्त्वा न भवन्त्येव। तथापि मरीचयस्तोयात्मना सतत्त्वाः स्युरित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—*यदनुभवेति* ॥ *यत्=यस्मात् कारणाद् मरीचयस्तोयात्मनाऽनुभवगोचराः स्युः, तस्मात् कारणादित्यर्थः। पूर्ववाद्याह—*न सतत्त्वा इति* ॥ मरीचयस्तोयात्मना सतत्त्वा न भवन्त्येवेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—*तदात्मनेति* ॥ तोयात्मनेत्यर्थः ॥ तोयात्मना मरीचीनामसत्त्वस्यास्मन्मतेऽपीष्टत्वादित्यर्थः ॥ *ननु* मरीचयस्तोयात्मना भासन्ते ? न वा ? नान्त्यः; अनुभवविरोधात्, आद्ये तोयात्मनाऽसत्त्वेन त्वया स्वीकृतानां मरीचीनां तथा भानाभ्युपगमेऽसत्ख्यात्यापत्तिरिति सिद्धान्तिनः शङ्कायामाह पूर्ववादी—*द्विविधमिति* ॥ पूर्वं सत्त्वं स्वतः, वस्तु स्वस्वरूपेण सत्त्वमापन्नमित्यर्थः। *परं त्विति* ॥ असत्त्वं त्वित्यर्थः। *परत इति* ॥ वस्तु त्वन्यवस्त्वात्मनाऽसत्त्वमापन्नमित्यर्थः। तत्र सम्मतिमाह—*यथाहुरिति* ॥ *वस्तुनी स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके भवतः; एवं स्थिते किञ्चिद्रूपं कदाचित् कैश्चिज् ज्ञायते, कदाचिद् न ज्ञायत इत्यर्थः। तथा च भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः, स्वरूपेण तु भाव इत्युभयविधस्यापि भावत्वात् सत्त्वात् तद्भानेऽपि नासत्ख्यात्यापत्तिरिति भावः। सिद्धान्त्याह—*तत्किमिति* ॥ तत्किं तत्त्वगोचरः ? =तत्त्वगोचर एव स्याद् मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्यय इत्यर्थः। मरीचीनां तोयात्मनाऽसत्त्वस्य त्वया मरीचिस्वरूपत्वास्वीकारादिति भावः। किमतः ? अत आह—*तथा*

चेति* ॥ न भ्रान्तः । ततः किमित्यत आह—*नापि बाध्येतेति* ॥ तथा च भ्रमप्रसिद्धिश्च न स्यादिति भावः । पूर्ववाद्याह—*अद्धेति* ॥ 'बाध्येत' इत्यनन्तरं न भ्रान्तश्चेति शेषः । अतोयात्मना सतत्त्वान् मरीचीन् यदि अतोयात्मना गृह्णीयात् प्रत्ययः, तदा परं न बाध्येत, न भ्रान्तश्च स्यात्, *अद्धा=बाढम् । मरीचीन् तोयात्मना गृह्णन् प्रत्ययः कथमभ्रान्तः=कथं चाबाध्य इत्यर्थः । तोयाभावात्मकेषु मरीचिषु तोयात्मकत्वं भ्रमविषयीकृतं चेत्युक्तं त्वया, तत् तोयात्मकत्वं सद्वा ? असद्वा ? सदसदात्मकं वा ? अनिर्वचनीयं वा ? नाद्य इत्याह—*हन्तेति* ॥ *तेषाम्=मरीचीनाम् । *अभेदेनेति* ॥ तोयानां मरीच्यभावादभेदस्य, मरीचीनां तोयाभावादभेदस्य च त्वया स्वीकृतत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति—*नाप्यसदिति* ॥ यद्यसत्, तदा वक्तव्यम्—मरीचीनां तोयात्मत्वमसदित्युच्यमानं किं मरीचिस्वरूपमेवेत्युच्यते ? किं वा वस्त्वन्तरमिति ? अथवा - तुच्छमिति ? नाद्य इत्याह—*वस्त्वन्तरमेव हीति* ॥ वस्त्वन्तरस्य मरीच्यादिलक्षणं वस्त्वन्तरमेवेत्यास्थीयते भावान्तरमभाव इति वदद्भिर्भवद्भिः ; तथाच मरीच्यादेस्तोयाद्यात्मत्वं मरीच्यादिस्वरूपमेवेति तन्नासदिति भावः । द्वितीयं निरस्यति — *न चारोपितमिति* ॥ मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्यये भ्रमरूपे मरीचयस्तोयं चेति द्वे एव वस्तुनी भासेते, न वस्त्वन्तरम् ; अतो वस्त्वन्तराभावात् तद्वस्त्वन्तरं किमिति वीक्षायां मरीचयो वा गङ्गागतं तोयं वा तद्वस्त्वन्तरमिति वाच्यम्, तदुभयं न संभवतीति दूषयति—*पूर्वस्मिन्नित्यादिना* ॥ तुच्छपक्षं तृतीयमनूद्य निरस्यति—*न चेदमित्यादिना* ॥ *तस्य=अलीकस्य, अत्यन्ततुच्छस्यापरोक्षानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । सत्पक्षमसत्पक्षं च निरस्तमुपसंहरन् सदसदात्मकपक्षं तृतीयं निरस्यति—*तस्मादित्यादिना* ॥ स्वाभिमतमनिर्वचनीयपक्षं चतुर्थं परिशेषयति—*इत्यनिर्वचनीयमेवेति* ॥ मरीचिषु तोयमनिर्वचनीयमित्येतच्छुक्तिरज्ज्वादौ रज्जुसर्पादिकमनिर्वचनीयमित्यस्याप्युपलक्षणम् । अनिर्वचनीयतोयादेरपि भानप्रतिपादनात् सदेव प्रकाशत इति नियमोऽपि निरस्तः । *ननु* एवमनिर्वचनीयतोयादेर्मरीच्यादिष्वभिनवोत्पन्नस्य प्रातिभासिकत्वेन प्रतिभासमात्रकालवृत्तितया तत्पूर्वमभावेन पूर्वदृष्टत्वाभावात् पूर्वदृष्टत्वघटितं लक्षणं तत्राव्याप्तमित्यत आह—*तदनेन क्रमेणेति* ॥ *परमार्थमिव=वस्तुतो न परमार्थमिति यावत् । *अत एवेति* ॥ यत एव वस्त्वर्थतो न परमार्थम्, अत एव पूर्वदृष्टमिव=वस्तुतो न पूर्वदृष्टमित्यर्थः । लक्षणे प्रयुक्तं पूर्वदृष्टपदं पूर्वदृष्टसजातीयतामात्रेण बोध्यम् । अत एव पूर्वदृष्टमिति न वस्तुतः पूर्वदृष्टमित्यर्थः । तथा च तोयत्वादीनां साजात्यस्याभिनवोत्पन्नानिर्वचनीयादावपि सत्त्वाद् नाव्याप्तिरित्यभिसन्धिः । मरीचितोयादावनिर्वचनीयत्वे सिद्धे तन्न्यायं देहादावप्यतिदिशति—*एवमिति* ॥ *अपूर्वोऽपि=वस्तुसत्त्वेन न पूर्वदृष्टोऽपि । एवं च देहादि, सत्, भासमानत्वात्, आत्मवदित्यनुमानस्य निरुक्तानिर्वचनीयतोयादौ व्यभिचार इति भावः । *अध्यस्यत इत्युपपन्नमित्यत्र हेतुमाह—*अध्यासलक्षणयोगादिति* ॥ *ननु* देहादिप्रपञ्चस्याध्यस्तत्वे बाध्यत्वं वाच्यम्, तत् कथम् ? इत्यत आह—*देहेन्द्रियादीति* ॥ तथा चोपपादयिष्यमाणत्वाद् नात्रोपपादनीयमिति भावः । एवं च देहेन्द्रियाहङ्कारादेरात्मन्यध्यस्तत्वे तद्धर्माणामप्यध्यस्तत्वेन वास्तवत्वाभावाद् निर्धर्मकात्मनो ब्रह्माभिन्नत्वयोग्यताऽस्तीति सूचयन् देहादितो वैलक्षण्यमाह—*चिदात्मेत्यादि* ॥ तस्य सत्ता किं स्वरूपात्मिका ? अतिरिक्ता वा ? इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—*सा चेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*नत्विति* ॥ तथा च

नाद्वैतहानिरिति भावः। *भाष्ये*—"तं केचिदि"त्यादिनाऽध्यासलक्षणे मतान्तरोपन्यासः कृतः, स किं मतिसंवादाय ? दूषणाय वा ? *नाद्यः*, परीक्षकाणां विप्रतिपत्तिदर्शनेन मतिसंवादायोगात्; *न द्वितीयः, तत्र दूषणानभिधानात्; तथाचायुक्तोऽयं भाष्यग्रन्थ इत्याशङ्क्य मतिसंवादार्थमेव स इत्याह—*स चायमिति* ॥ 'परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इत्युक्ताध्यासलक्षणे मतिसंवाद एव सूच्यते—*"सर्वेषामेव संमतः"* इत्यनेन। एवंलक्षणकत्वं च तोयाध्यासस्यानिर्वचनीयतया दर्शितमेव मरुमरीचिकोदकग्रन्थे। *ननु* परीक्षकाणां विप्रतिपत्तिदर्शनात् कथं मतिसंवादार्थत्वमस्य ? इत्यत आह—*परीक्षकाणामिति* ॥ अध्यासस्योक्तलक्षणलक्षितत्वे न विप्रतिपत्तिः, किन्त्वध्यासस्याधिष्ठानारोप्यविशेषविषयकत्व एव विप्रतिपत्तिः; अतो न मतिसंवादविरोध इत्यर्थः। *अथवा*—स चेत्यस्यायमर्थः—*अनिर्वचनीयः*= सिद्धान्तिनाऽनिर्वचनीयत्वेन अनिर्वचनीयख्यातित्वेनोक्तः, अध्यासः= भ्रमः, *एवंलक्षणकः* परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्याद्युक्तलक्षणः। यत उक्तरूपस्तल्लक्षणवत्त्वेन सर्वेषामेव सम्मतः, सकलवाद्यङ्गीकृत एव; सर्वैरपि वादिभिर्भ्रमस्य परत्र पूर्वदृष्टावभासत्वाङ्गीकारात्। तर्हि शान्तो विवादः, इत्यत आह—*परीक्षकाणामिति* ॥ *तद्भेदे= भ्रमावान्तरभेदे। केचिद् भ्रममन्यथाख्यातिं वदन्ति, केचिद् अख्यातिम्, एवं परीक्षकाणां बहुधा विप्रतिपत्तिरिति सिद्धान्ती भाष्यकृत् स्वाभिमतानिर्वचनीयख्यातितां दृढीकर्तुं मतान्तरमाहेत्यर्थः। "अन्यत्रान्यधर्माध्यासः" इति भाष्यं विवृणोति—*अन्यधर्मस्येति* ॥ कथमुक्तम् ? तत्राह—*ज्ञानाकारस्येति* ॥ *अध्यासोऽन्यत्र बाह्य इति* ॥ अन्यत्र बाह्येऽध्यास इत्यर्थः। *ननु*—परमार्थसत्येवाधिष्ठाने स्वान्यस्यारोपो वक्तव्यः; तथा चापरमार्थसति बाह्ये ज्ञानाकारस्य रजतादेः कथमध्यास उक्तः ? तत्राह—*सौत्रान्तिकेति* ॥ *वस्तुसत्= परमार्थसत्। *ज्ञानाकारस्यारोपः= ज्ञानाकाररजतस्यारोप इत्यर्थः। *ननु*—सौत्रान्तिकमत उक्तप्रकारसंभवेऽपि विज्ञानवादिनां मते बाह्यस्यापरमार्थत्वात् कथं तत्र ज्ञानाकारस्याऽऽरोपः ? इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति—*"विज्ञानवादिनामपि यद्यपी"त्यादिना *"उपपत्तिश्चे"तः प्राक्तनेन ग्रन्थेन* ॥ *ननु* बाधकाभावादनाद्यविद्यावासनावासितं बाह्यं परमार्थसदेव, तत्र ज्ञानाकारस्याऽऽरोप इति विज्ञानवादिमतमुपपादितम्, तदयुक्तम्; बाधकाभावमात्रेण परमार्थसत्त्वस्यानुपपन्नत्वात्, शरीरेऽहंप्रत्ययस्य बाधकाभावेऽप्यपरमार्थत्वस्य कैश्चिदङ्गीकारात्, इत्यत आह—*उपपत्तिश्चेति* ॥ विद्यत इति शेषः। उपपत्तिमेवाह—*यद्यादृशमिति* ॥ *उत्सर्गः*= बाधकैकापोद्यः। अत्र बाधकाभावादनुभवसिद्धं बाह्यं परमार्थसत्त्वेन स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अपरमार्थत्वं तु तर्हि कथम् ? इत्यत आह—*अन्यथात्वमिति* ॥ अपरमार्थसत्त्वमित्यर्थः। बाधकानवतारे परमार्थसदेव यावद्बाधं प्रामाण्यमित्यभ्युपगमादिति भावः। शरीरेऽहंप्रत्ययस्य प्रत्यक्षबाधाभावेऽपि यौक्तिकबाधसत्त्वादपरमार्थत्वमिति भावः। बाह्यं तु परमार्थसत्, बाह्ये इदमिदमित्येव प्रत्ययात्, नेदमित्यप्रत्ययात्; बाधकाभावेन बाह्यं परमार्थसदित्यभिप्रायः। एवं च सति ज्ञानाकारस्य रजतस्य बाह्येऽध्यासं द्रढयति—*नेदं रजतमितीत्यादिना, बहिरध्यासः सिद्ध्यतीत्यन्तेन* ॥ 'नेदं रजतम्' इत्येतत् किमिदंत्वविशिष्टरजतबाधकम् ? रजत इदंत्वमात्रबाधकं वा ? तत्र द्वितीयमङ्गीकृत्य प्रथमं दूषयति—*इदंतामात्रबाधकत्वेनाप्युपपत्तावित्यादिना* ॥ *न रजतगोचरतोचिता* ॥ इदंत्वविशिष्टरजतबाधकता नोचितेत्यर्थः। अनौचित्यमेव स्पष्टयति—*रजतस्येति* ॥ अस्तूभयबाधः, तावता को दोषः ? इत्यत आह—

तद्वरमिति ॥ ततो वरं तद्वरम्, धर्मि-धर्मद्वयबाधाद् वरमित्यर्थः। इदन्तैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति—*न पुना रजतमिति* ॥ उभयबाधकल्पनायां गौरवं दोष इति भावः। एवं च सति फलितमाह—*तथा च रजतं बहिरिति* ॥ बाधितेदन्ताकमेव बहिर्बाधितमित्युच्यते। अत एव तदान्तरं ज्ञानाकारं भवतीत्याह—*अर्थादान्तर इति* ॥ *बहिरध्यासः सिद्ध्यतीति* ॥ यत्र यद् बाध्यते, तत् तत्र पूर्वमध्यस्तमिति नियमात् पूर्वोक्तविधया 'नेदं रजतमि'ति बाधितेदंताकतया पश्चाद् बहिर्बाध्यमानस्य रजतस्य ज्ञानाकारस्य पूर्वं बहिरध्यासः सिद्ध्यतीत्यर्थः। एतत्पक्षेऽस्वरसात्—"यत्र यदध्यासः" इत्युपरि पक्षान्तरमवतारयति—*केचित्त्विति* ॥ *यत्र=शुक्तिकादौ, *यस्य=रजतादेरध्यासः, *तद्विवेकाग्रहनिबन्धनः=तद्भेदाग्रहनिबन्धनः, भ्रमः=इदं रजतमित्यादिरित्यर्थः। अपरितोषात् पक्षान्तरावतारेऽपरितोषकारणं वक्तव्यम्, तत्किम् ? इत्याकाङ्क्षायां तत्कारणं च त एवाहुरित्याह—*अपरितोषेति* ॥ अपरितोषकारणं वक्तुमेव विकल्पयति—*विज्ञानाकारतेत्यादिना* ॥ द्वितीयपक्षदूषणमुपरिष्टाद् वदिष्यन् आद्यपक्षदूषणाय पुनर्विकल्पयति—*अनुभवोऽपीति* ।. *रजतप्रत्ययः='इदं रजतमि'ति प्रत्ययः, *बाधकप्रत्ययः='नेदं रजतमि'ति प्रत्ययः। एवं द्वेधा विकल्प्य, आद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ "रजतानुभवः" इत्यनन्तरं रजतादेर्विज्ञानाकारतासाधक इति शेषः। विज्ञानाकारसाधकत्वाभावमेवाह—*स हीति* ॥ 'इदं रजतमि'त्यनुभवो हीत्यर्थः। *नत्वान्तरमिति* ॥ *आन्तरम्=ज्ञानाकारं नावेदयतीत्यर्थः। कथं नावेदयति ? इत्यत आह—*अहमिति हीति* ॥ *तदा=रजतादिज्ञानाकारत्वनिवेदने। *अहमित्येव प्रत्ययः स्यात्*=इदं रजतमिति तु न स्यादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—*प्रतिपत्तुरिति* ॥ प्रतिपत्तृ-प्रत्यययोरभेदादित्यर्थः ॥ तथा चाहमर्थस्य प्रतिपत्तृत्वाद्रजतादेः प्रत्ययाकारत्वेऽहमित्येव प्रत्ययः स्यात्; इदं रजतमिति तु न स्यादेवेत्यर्थः। तर्हि 'इदं रजतमि'ति भ्रान्तविज्ञानं कीदृशमाकारमावेदयति ? इत्यत आह—*भ्रान्तं विज्ञानमिति* ॥ स्वाकारं स्वाभेदादहमुल्लेखार्हं रजतम्, इह बाह्यतया=इदन्तया। तत्र हेतुः—*भ्रान्तमिति* ॥ दोषजमित्यर्थः। *अस्य गोचरः=रूप्यम्, *नाहङ्कारास्पदम्=अहमुल्लेखविषयो न। रजताविवेकमात्रगोचरस्य ज्ञानाभेदगोचरतोक्तिरनुभूतिविरुद्धेत्यर्थः। वस्तुतस्तु—अहमुल्लेखयोग्यरजतस्य भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरिति शङ्कते—*भ्रान्तमिति* ॥ भ्रान्तिरूपविकल्पस्य हि स्वरूपमपि कल्पकं ग्राह्यम्, तदेव बाह्यत्वेन सविकल्पकत्वेनाध्यवसेयमित्यर्थः। सिद्धे ज्ञानाकारत्व एवं कल्प्येत तदेव कुतः ? तत्राह—*ज्ञानाकारतेति* ॥ प्रागुक्तन्यायेन प्रवेदनीयेत्यर्थः। बाधकप्रत्ययः किं साक्षाद् ज्ञानाकारतां दर्शयति ? अर्थाद्वा ? इति विकल्प्याऽऽद्यमनुभवविरोधेन निरस्य, द्वितीयं शङ्कते—*पुरोवर्तित्वेति* ॥ इदन्ताप्रतिषेधोऽनिदन्तां गमयेत्, स च देशान्तरादिसत्त्वेऽपि स्यादित्यन्यथोपपत्तिमाह—*असन्निधानेति* ॥ अख्यातिमते रजतस्यासंन्निधानाग्रहः सन्निहितत्वेन व्यवहारहेतुत्वाद् भ्रमः, तन्निषेधोऽसंन्निधानग्रहरूपो बाधः; प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वाद् बाधस्य। तस्मादारोप्योऽर्थः प्रतिपत्तुरसन्निहितो भवतीत्यर्थः। यदुक्तं कल्पनागौरवमिति, तत्राह—*न चैष इति* ॥ सर्वसम्मतस्य व्यवहारमात्रबाधस्य स्वीकारात् कस्यचिदप्यर्थस्याबाधादतिलाघवमित्यर्थः। *ननु* न व्यवहार एव निषेध्यः, किंतु शुक्तौ प्रतीतं रजतम्, इत्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याह—*नच रजतमेवेत्यादिना* ॥ *ननु* मा नाम भायाद् रजतज्ञाने शुक्तिः, पुरोदेशे सत्तामात्रेण त्वालम्बनं किं न स्यात् ? अत आह—*न खल्विति* ॥ *सर्वेषाम्=पुरोवर्तिनां लोष्ठा-

दीनामित्यर्थः। अथ रजतसदृशे शुक्तिशकले रजतज्ञानहेतुसंस्कारोद्बोधकत्वेनालम्बनत्वम्, तत्राह—*नापीति* ॥ सादृश्यात् शुक्तेः संस्कारोद्बोधद्वारा रजतज्ञानहेतुत्वं तदालम्बनत्वम्, अत आह—*तथा - चेति* ॥ सैव शुक्तेरस्तु, अत आह—*न चेति* ॥ अनवभासमानत्वमसिद्धम्, अत आह—*भासमानेति* ॥ *ननु*—*शुक्त्याकारस्यालम्बनत्वं न, किंतु इदमाकारस्य, स भासत एवेत्याशङ्क्याह—*अपि चेति* ॥ *अथवा*—एवमर्थमारोपितं प्रतिषिद्ध्य, मिथ्याज्ञानमपि निह्नुते—*अपि चेति* ॥ शुक्तेरिदंज्ञानालम्बनत्वमेव, न रजतज्ञानालम्बनत्वम्, तथात्वे ; *कथं नानुभवविरोधः?=अनुभवविरोध एव ; रजतमवभासते शुक्तिकाऽऽलम्बनमिति। किंच—रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वे तज्ज्ञानं मिथ्याज्ञानमेव स्यात्, न चेष्टापत्तिः; सत्यज्ञानक्लृप्तकारणेभ्यो मिथ्याज्ञानासंभवात्, इत्याह—*अपिचेति* ॥ शङ्कते—*दोषसहितानामिति* ॥ *तेषाम्=इन्द्रियादीनाम्। दोषाणां प्रकृतशुक्तित्वविशेषज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव, न विपरीतरजतगोचरमिथ्याज्ञानजनकत्वमिति दूषयति—*न दोषाणामिति ॥ अन्यथेति* ॥ दोषाणां विपरीतकार्यजनकत्व इत्यर्थः। किंच—पुरोवर्तिविषयकरजतज्ञानस्य मिथ्याग्रहणरूपस्याङ्गीकारे विषयीभूतरजतस्य पुरोवर्तिन्यभावाद् ज्ञानस्य विषयव्यभिचारित्वेन सर्वत्र ज्ञानमात्रे तथात्वशङ्कयाऽनाश्वासेन ज्ञानतः प्रवृत्ति-निवृत्ती क्वापि न स्याताम्, इत्याशयेनाह—*अपि चेति* ॥ उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ 'इदं रजतमि'ति ज्ञानस्यैकत्वे कथं समीचीनत्वम् ? तत्राह—*तथा चेति* ॥ द्वे एव विभजते—*स्मृत्यनुभवरूपे इति* ॥ अनुभवरूपं ज्ञानं किम्? इत्यपेक्षायामाह—*तत्रेदमिति* ॥ *ग्रहणम्=अनुभव इत्यर्थः। पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणमित्यत्र मात्रचा विशेषग्रहणं व्यवच्छिद्यते, तत् कुतः ? इत्यंत आह—*दोषवशादिति ॥ तद्गतेति* ॥ पुरोवर्तिद्रव्यगतेत्यर्थः। शुक्तित्वरूपो यः सामान्यविशेषः, तस्याग्रहादित्यर्थः। अनुभवरूपं ग्रहणमभिधाय स्मृतिमाह —*तन्मात्रं चेति* ॥ इदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं चेत्यर्थः। इदं च रजते स्मृतिं जनयतीत्यनेन सम्बध्यते, तच्च न साक्षात् स्मृतिं जनयति, किंतु संस्कारोद्बोधद्वारेत्याह—*गृहीतसदृशतयेति* ॥ शुक्ति-रजतयोश्चाकचक्यादिना सदृशत्वात् तद्दर्शनेन संस्कारोद्बोधो भवतीति भावः। तथा च 'इदमि'ति ग्रहणम्, 'रजतमि'ति स्मरणम्, इदं च ज्ञानद्वयमगृहीतभेदमख्यातिरित्यख्यातिवादिनो वदन्ति। *ननु* रजतज्ञानस्य स्मरणरूपत्वे पूर्वगृहीततत्ताऽप्युल्लिख्येतेत्यत आह—*सा चेति* ॥ रजतस्मृतिश्चेत्यर्थः। *गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि=गृहीतविषयकज्ञानस्वभावाऽपि। *ग्रहणमात्रमवतिष्ठते=ग्रहणमेवावतिष्ठत* इत्यर्थः। *ननु* इदंविषयकस्य च रजतविषयकस्य च यथाक्रमं ग्रहण-स्मरणात्मकज्ञानद्वयत्वाङ्गीकारे भेदव्यवहारोऽसामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च स्यात्, नतु 'इदं रजतमि'त्यभेदव्यवहारः समानाधिकरण्यव्यपदेशश्च, इत्यत आह—*तथाचेति* ॥ *ननु* सर्वज्ञानयथार्थत्ववादे पराभिमतस्मर्यमाणारोपस्थले ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽपि 'पीतः शङ्खः', 'लोहितः स्फटिकः', इत्यादिगृह्यमाणारोपस्थले ग्रहण-स्मरणात्मकज्ञानद्वयायोगात् तत्र भ्रमरूपविशिष्टज्ञानादेकस्मादभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च समर्थनीय इत्यत आह—*क्वचित्पुनरिति* ॥ "अगृहीतभेदे" इत्यनन्तरम् "अभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः" इत्यनुषङ्गः। तदुदाहरति—*यथा पीतः शङ्ख इति* ॥ ग्रहणे इत्युक्तम्, कयोर्ग्रहणे ? इति वीक्षायां "पीतः शङ्ख" इत्यत्र पीतत्व-शङ्खयोरेव ग्रहणे इत्यभिप्रेत्य यथाक्रमं तदाह—*अत्र हि विनिर्यदिति* ॥ *पित्तं तु=पित्तद्रव्यं तु। उक्तमुपसंहरति—*तदन-

योरिति* ॥ *ननु* 'इदं रजतम्' इत्यादेर्ज्ञानद्वयत्वे च तस्याबाध्यत्वाद् बाध्याभावेन 'नेदं रजतमि'त्यादेर्बाधकप्रत्ययत्वं न स्यात्, इत्याशङ्क्य भेदाग्रहप्रसज्जिताभेदव्यवहारस्य तद्बाध्यतया तस्य बाधकप्रत्ययत्वमुपपद्यत इत्याह—*भेदाग्रहप्रसज्जितेति* ॥ *ननु*—अभेदव्यवहारेण सह तत्प्रसज्जकस्य भेदाग्रहस्यापि बाध्यतयोत्तरज्ञानबाध्यस्य प्राचीनस्य भ्रमत्वसिद्धेर्भेदाग्रहस्याऽपि भ्रमत्वप्रसिद्धिर्भवेदित्याशङ्क्य, तन्मते तस्य भ्रमत्वं प्रसिद्धमेवेत्याह—*तदुपपत्तौ चेति* ॥ 'मैदमि'त्यादेरुत्तरज्ञानस्य बाधकत्वोपपत्तौ चेत्यर्थः । अख्यातिवादिमतमुपसंहरन् तन्मतसूचितमनुमानमाह—*तस्मादित्यादिना* ॥ *सर्वे सन्देहविभ्रमा* इति पक्षनिर्देशः, याथार्थ्यं साध्यम् प्रत्ययत्वं हेतुः । न च—सर्वप्रत्यययाथार्थ्ये भ्रमत्वप्रसिद्धिर्निर्मूला स्यादित्युक्तमिति—वाच्यम्; भ्रमत्वप्रसिद्धेर्भेदाग्रहनिबन्धनत्वस्याप्युक्तत्वात् । भ्रमत्वप्रसिद्धेर्भेदाग्रहानिबन्धनत्वे सम्मतिमाह—तदिदमुक्तमिति* ॥ *ननु* शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानस्यान्यथाख्यातिनिबन्धनत्वमेव, नाख्यातिनिबन्धनत्वमित्यत आह—*नान्यथाख्यातिनिबन्धनेति* ॥ अन्यथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वादित्याशयः । कथं तर्हि रजतमिदमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशः ? इति शङ्कते—*किन्त्विति* । स्मरणात्मनोऽपि रजतज्ञानस्य ग्रहणरूपत्वमुपपादयति—*तत्स्मरणस्येति* ॥ रजतस्मरणस्येत्यर्थः ॥ *गृहीततांशप्रमोषेण= तत्तादिभावतिरोभावेन* ॥ स्वरूपतो विषयतश्चाविवेकमुपपादयति—*पुरोऽवस्थितादित्यादिना* ॥ पुरोवर्तिद्रव्यमात्राद् रजतस्य *विवेकः= भेदः, यश्च पुरोवर्तिद्रव्यस्य सामान्यांशस्तस्माद् भेद इत्यर्थः । न केवलं (विषययो)र्भेदाग्रहनिबन्धन एव भ्रमः, किंतु ग्रहण-स्मरणयोर्ज्ञानयोरपि स्वरूपतो भेदाग्रहनिबन्धनो भ्रम इत्याह—*तत्रज्ञानाच्चेति* ॥ पुरोवर्तिद्रव्यमात्रज्ञानादित्यर्थः । (एवम्)ख्यातिमते स्थिते तत्रापरितोषकथनपूर्वकं मतान्तरमाह—(*अन्ये त्विति* ॥ *अन्ये*= अनिर्वचनीयख्यातिवादिनः । अपरितोषकारणनिरूपणमुपक्रमते—*इदमत्राकूतमिति* ॥ *रजतमिदमितिप्रत्ययात्*=)इदं रजतमिति ज्ञानात् । *सामानाधिकरण्येति* ॥ इदं रजतमिति सामानाधिकरण्याभिलाप इत्यर्थः । ... ...
भवेतां किं वा स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदाद् ग्रहणस्मरण ... ...

देशयुगलमित्यर्थः । तद्गोचरयोश्च तद्विषयोश्च कथं न भवित ... ...

णनिबन्धमग्रहणात् भवतीति भावः । द्वितीयं शङ्कते—*नन्विति* । ग्रहण-स्मरणयोः ...

... ...

रोपयोगीत्युक्तम्, तत् किं ज्ञातं सदुपयोगि ? अज्ञातं सत्त्वरूपसत्तामात्रेण वा ? इति विकल्प्य, आद्यपक्षेऽपि इदमिति रजतमिति च ये ग्रहण-स्मरणात्मके ज्ञाने तयोः सवि ... ...

समीचीनज्ञानतुल्ययोस्तयोर्ग्रहण-स्मरणयोः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रह इति ग्रहणं तदुपयोगीति पक्षं विकल्पयति—*गृह्यमाणत्वेऽपीत्यादिना तत्र न तावदित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन* ॥ तत्राऽऽद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ *व्यवहारप्रवर्तकम्= व्यपदेश-प्रवृत्त्योर्जनकमित्यर्थः । प्रवृत्त्यजनकत्वमेवाह—*नहीति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*अनयोरिति* ॥ ग्रहण-स्मरणयोरित्यर्थः *पराहतम्= दूरत एवापास्तमित्यर्थः । तदेवाह—

नहीति ॥ *अनयोः= ग्रहण-स्मरणयोरिति । द्विवचनेनैव तयोर्भेदस्य ग्रहणात् । भेदाद् भेदग्रहे भेदाग्रहणमित्यपि न संभवति, भेदाग्रहणग्रहणस्य भेदाग्रहणपूर्वकत्वादित्याह—*भेदाग्रहणमिति चेति* ॥ नहीत्येतदुभयत्र भवतीत्यनेन संबध्यते । सारूप्यमज्ञातं सत् सत्तामात्रेणोपयुज्यत इति पक्षं परिशेषयन्नुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अगृहीत एवेति छेदः । भेदाग्रहणवत् सादृश्यस्याप्यग्रहणमभिप्रेतमिति भावः । अस्त्वगृहीत एव भेदाग्रहः प्रवृत्ति-व्यपदेशहेतुरित्याशङ्क्य तत्रापि दूषयितुं विकल्पयति—*तत्र किमित्यादिना* वयं त्वित्यतः प्राक्तनेन* ॥ *अयम्=अगृहीतो भेदाग्रहः । द्वितीयं दूषयन् प्रथमं परिशेषयति—*वयंत्वित्यादिना* ॥

अस्तु प्रथमकल्पशेषः, ततः किम् ? इति चेत्, आरोपस्यैकविशिष्टज्ञानरूपत्वेन ज्ञानद्वयासिद्धौ तन्मतासिद्धिरित्यभिसन्धिः । पुनः प्रवृत्ति-व्यपदेशलक्षणचेतनव्यवहारसम्भवं शङ्कते—*नन्विति* ॥ अगृहीतभेदोऽविदितविवेकशब्दार्थः । तत्र किमिदमिति ग्रहणमात्रं प्रवृत्त्यादिव्यवहारहेतुः ? रजतस्मरणमात्रं वा ? तदुभयं मिलितं वा ? नाद्यः ; इदंज्ञानमात्रस्य प्रवर्तकत्वे लोष्ठादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः, नान्त्यः ; ज्ञानयोः क्रमिकत्वेन तदुभयमेलनायोगात्, इत्यभिप्रेत्य दूषयति—*मैवमिति* ॥ द्वितीये रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवर्तकमित्यायातम्, तन्न संभवतीति दूषयति—*नहि रजतेति* ॥ कुतो नोपयुज्यते ? इत्यत आह—*इदंकारेति* ॥ अस्तु, ततः किम् ? तत्राह—*कथमयमिति* ॥ *अयम्=रजतप्रातिपादिकार्थमात्रस्मरणवान्, *इदंकारास्पदे=इदमि । *यदि तन्न भवेदिति* ॥ यदि रजतस्मरणमिदंविषयकं न भवेत्, तदा इदंपदार्थविषयकरजतमात्रस्मरणवान् कथमिदमि प्रवर्तते ? इति पूर्वान्वितत्वेनार्थो योजनीयः । रजतार्थिरजतमात्रस्मरणवान् इदमि प्रवर्तताम्, को दोषः ? इत्यत आह—*अन्यदिच्छतीति* ॥ *अन्यत् करोति=अन्यत् कृतिविषयीकरोति । व्याहतिमेवाह—*न चेति* ॥ *रजतं चेदंकारास्पदं न=इदंप्रतीतिविषयो न ; इतीति हेतौ । यतो रजतमिदंकारास्पदं न, येन रजतार्थी इदं वस्तु कृतिविषयीकुर्यादित्यर्थः । इदंवस्तुनोऽरजतत्वेनाग्रहणाद् रजतार्थी इदं वस्त्विच्छति, तत्र प्रवर्तते चेत्यत आह—*यदीति* ॥ यदीत्यनन्तरं पुरोवर्तिन इति शेषः । *अतथात्वेन=अरजतत्वेन । अग्रहणादित्यनन्तरं पुरोवर्तिनीच्छेति शेषः । प्रतिवक्तव्य इत्यनन्तरं पुरोवर्तिनीति शेषः । *तथात्वेनाग्रहणात्=रजतत्वेनाग्रहणात् । त्वन्मते पुरोवर्तिनो रजतज्ञानाविषयत्वादिति भावः । *अयम्=रजतार्थी । *नोपेक्षेत* ॥ पुरोवर्तीदंवस्त्विति शेषः । *रजतसमारोपणोपादानापेक्षः=रजतसमारोपणपूर्वकं रजतोपादानापेक्षः । *समारोपोत्पादकक्रमेणेति* ॥ समारोपश्च पुरोवर्तिनीदंवस्तुनि प्रवर्तनार्थं पुरोवर्तीदंवस्तुविषयकोऽवश्यं वाच्य इति, न त्वदभिमतज्ञानद्वयसिद्धिरिति भावः । तदेव प्रपञ्चयति—*तथाहीति* ॥ *भेदाग्रहादिति* ॥ इदं-रजतयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः । *तज्जातीयस्य=पुरोवर्तिन्यारोपितं यद्रजतं तत्सजातीयस्य, हट्टपट्टणादिस्थितस्य रजतस्य, आभरणाद्युपकारहेतुभावं पूर्वदृष्टमनुचिन्त्य स्मृत्वा, उपकारहेतुरजतसजातीयतयाऽवगत इदंकारास्पदे तमुपकारहेतुभावम्, इदं पुरोवर्ति, आभरणाद्युपकारकम्, रजतत्वात्, संप्रतिपन्नरजतवदित्यनुमाय रजतार्थी इदंकारास्पदे पुरोवर्तिनि प्रवर्तत इत्येतदानुपूर्व्यं सर्वजनसिद्धमित्यर्थः । ततः किम् ? इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किं ज्ञानद्वयवादिनस्तव मते किमिदमिति ग्रहणमिदंत्व-विषयकं सद् लिङ्गज्ञानतयेदंकारास्पदस्य पुरोवर्तिन आभरणाद्युपकारहेतुभावेनानुमितिजनकम् ? किं वा तटस्थरजतस्मरणं रजतत्वविषयकं सत् लिङ्गज्ञानतयेदंकारास्पदस्य तदुपकारहेतुभावानुमितिजनकम् ? नाद्यः ; इदंत्वस्य लोष्ठादिसाधारणतयाऽऽ-

भरणाद्युपकारहेतुभावालिङ्गत्वेन तज्ज्ञानस्य तदनुमित्यजनकत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—*न च तटस्थेति* ॥ रजतत्वगोचरा तटस्थरजतस्मृतिलिङ्गज्ञानतयेदंकारास्पदस्य पुरोवर्तिन आभरणाद्युपकारहेतुभावानुमितिं जनयितुं नार्हतीत्यर्थः। कथं नार्हतीति चेत्, इदंकारास्पदे पक्षे आभरणाद्युपकारहेतुभावानुमापकं लिङ्गं रजतत्वमिति वक्तव्यम्, तत्र किं रजतत्वं इदंकारास्पदपुरोवर्तिनिष्ठतयाऽवगतम् ? उत न ? नाद्यः; तथात्वे रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयकज्ञानाङ्गीकारापत्त्या ज्ञानद्वयवादभङ्गप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—*रजतत्वहेतोरिति* ॥ *अपक्षधर्मत्वात्=पक्षभूतेदंपदार्थनिष्ठतयाऽज्ञानादित्यर्थः। तथा ज्ञाने ज्ञानद्वयवादभङ्गप्रसङ्ग इत्युक्तम्। पक्षधर्मताज्ञानाभावे को दोषः ? इत्याशङ्क्य हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमावश्यकमित्याह— *एकदेशेति* ॥ साध्येन सहैकदेशे पक्षे हेतोर्दर्शनमित्यर्थः। तथा च कारणीभूतपक्षधर्मताज्ञानाभावेऽनुमित्यभावापत्तिरेव दोष इति भावः। तत्र सम्मतिमाह—*यथाहुरिति* ॥ ज्ञातः सम्बन्धः नियमः साध्येन, यस्य सः, तथोक्तः; तस्य साध्येन सह पक्ष एकदेशे दर्शनादित्यर्थः। तथा च रजतत्वहेतोरिदंकारास्पदे पक्षे वृत्तित्वज्ञानाभावान्न तदुपकारहेतुभावानुमितिरिति, अख्यातिपक्षे रजतार्थिन इदंकारास्पदे प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। इदंकारास्पदे रजतत्वारोपपक्षे तु पक्षधर्मताज्ञानसत्त्वमस्तीत्याह—*समारोपे त्विति* ॥ तथा चैतत्पक्ष उपकारहेतुभावानुमितिसंभवाद् रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः। एवंच रजतार्थिनः शुक्तौ प्रवृत्त्यनुरोधेन रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयकत्वमवश्यं वाच्यमिति, न ज्ञानद्वयसिद्धिः। एवं च सूचितमनुमानमाह—*तत्सिद्धमेतदित्यादिना तस्मात्तथेत्यन्तेन* ॥ *तत्र=पुरोवर्तिनि। यद् भासते तदेवाऽऽलम्बनम्, रजतज्ञाने शुक्तिकाया अनवभासत्वाद् नालम्बनत्वमिति यत्पूर्वमुक्तम्, तदनूद्य निराकरोति—*यच्चोक्तमित्यादिना* ॥ निराकरणाय विकल्पयति—*तत्र भवान् पृष्ट इत्यादिना सितभास्वरस्येत्यन्तेन* ॥ आद्यमिष्टापत्त्या परिहरति—*यदीत्यादिना, अद्धेत्यन्तेन* ॥ द्वितीयमनुभवविरोधेन दूषयति—*उत्तरस्येति* ॥ अनुभवविरोधमेवाह—*तथाहीति* ॥ तथा च पुरोवर्तिवस्तु रजतज्ञानविषय इत्यत्र न विवाद इति भावः। *ननु* दुष्टनयनस्य प्रकृतशुक्तित्वज्ञानलक्षण- कार्यप्रतिबन्धकत्वमात्रम्, न विपरीतपुरोवर्तिविषयकरजतभ्रमजनकत्वम्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् यवाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तम्, तद् दूषयति—*दृष्टं च दुष्टानामिति* ॥ *औत्सर्गिकेति* ॥ बाधकैकापोद्यं प्रकृतकार्यमौत्सर्गिकार्यम्, तत्प्रतिबन्धेनेत्यर्थः। दोषादिबाधकसद्भावात् तत्प्रतिबन्धो विपरीतकार्यजननं चेत्यर्थः। दृष्टं च दुष्टानामित्युक्तम्, दर्शनस्थलमेवाह—*यथा दावाग्निदग्धेत्यादिना* ॥ दर्शनस्थलान्तरमाह—*भस्मकेति* ॥ *औदर्यस्य तेजसः* इत्यनन्तरं प्रकृतरसार्जनकार्यप्रतिबन्धेनेति शेषः। *बह्वन्नपचनं बह्वन्नभस्मीकरणं च दृष्टमित्यनुषङ्गः। तथाच विपरीतभ्रमलक्षणकार्यसंभवान्न सर्वज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिः। *ननु* उक्तं सर्वे प्रत्ययाः, यथार्थाः, प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् ; इत्यनुमानम्, तत्राह—*प्रत्यक्षबाधकेति* ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—*हुतवहेति* ॥ क्वचित् पुरोवर्तिनि वस्तुतो रजताभावेऽपि रजतप्रत्यय उक्तः, तस्य विषयव्यभिचारित्वेन सर्वप्रमाणप्रत्ययमात्रे तथात्वशङ्कायामनाश्वास इति पूर्वोक्तमनूद्यापवदति—*यच्चोक्तमित्यादिना व्यभिचारेणेति* ॥ विषयाव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यं चेत्, क्वचिद् विषयव्यभिचारे सर्वत्र तथात्वशङ्कयाऽनाश्वासः स्यात्; अतो न तथा, किन्तु बोधकत्वमेव प्रामाण्यम्; तथा च नानाश्वास इति न्यायकणिकाग्रन्थे परिहृतमित्यर्थः। *ननु* बोध-

कत्वमेव प्रामाण्यं चेत्, बाधके सति कथं तत्प्रामाण्यमिति चेत्, यावद्बाधं प्रामाण्यमिति तस्याऽऽशयात्। इदमिति ग्रहणं प्रमुष्टतत्ताकं रजतस्मरणं चेति ज्ञानद्वये पूर्ववादिनोक्त उक्तविधया ज्ञानद्वयखण्डने कृते स्मृतिभङ्गात् स्मृतितत्तांशप्रमोषभङ्गस्य दिङ्मात्रमुक्तप्रायम्, स्मृतिप्रमोषभङ्गो विस्तरेण कार्यः, स च ब्रह्मतत्त्वसमीक्षाख्ये ग्रन्थे कृतोऽस्ति, तत्रैव सोऽनुसन्धेय इत्यभिप्रेत्याह—*दिङ्मात्रं चेति* ॥ *उक्तम्=उक्तप्रायम्। ज्ञानद्वयखण्डनपूर्वकमिदंवस्तुविषयकं रजतज्ञानमुक्तम्, तद् भाष्यारूढं करोति—*तदिदमुक्तमन्ये त्वित्यादिनाः* ॥ भाष्यं योजयति—*यत्र शुक्तिकाशकलादावित्यादिना* ॥ *विपरीतेति* ॥ शुक्तित्वविपरीतधर्मो रजतत्वादिः, तद्वत्त्वकल्पनमित्यर्थः। एवं पूर्वोक्तरीत्या पुरोवर्तिनि भासमानस्य सत्त्वे बाधानुपपत्त्या सत्ख्यातिर्निरस्ता; तथा पुरोवर्तिनि भासमानस्यासत्त्वे नरशृङ्गादिवदपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्त्याऽसत्ख्यातिरपि निरस्ता; ज्ञानाकाररजतभाननिराकरणादात्मख्यातिरपि निराकृता; अव्यवधानेनाख्यातिर्निराकृतैव; अन्यथाख्यातिपक्षोऽपि निराक्रियते; तत्पक्षे समारोपितरजतस्य देशान्तरस्थत्वं वाच्यम्, न च तत् संभवति; तस्य देशान्तरस्थत्वे प्रमाणाभावात्, यदि प्रमाणम्, तदा वक्तव्यम्—किमि'दं रजतमि'ति भ्रमः समारोपितरजतस्य देशान्तरस्थत्वे प्रमाणम्? किं वा तद्भ्रमानुपपत्तिः? नेदं रजतमिति बाधो वा? बाधानुपपत्तिर्वा? नाद्यः; देशान्तरस्थत्वस्य भ्रमानुल्लिखितत्वे भ्रमस्य तद्विषयत्वायोगात्, न द्वितीयः; अनिर्वचनीयरजतविषयकत्वेनाऽपि भ्रमोपपत्तौ देशान्तरस्थत्वं विना भ्रमानुपपत्त्यभावात्, *नापि तृतीयः; बाधस्य पुरोवर्तिनि रजतनिषेधमात्रविषयकत्वेन तद्गतदेशान्तरस्थत्वाविषयकत्वात्, नापि चतुर्थः; अनिर्वचनीयरजतनिषेधेनैव बाधोपपत्तौ देशान्तरस्थत्वं विना बाधस्यानुपपत्त्यभावात्, तस्मादन्यथाख्यातिरपि निराकृता। *ननु* अस्तु तत्तद्वादिनां विप्रतिपत्तिः, उक्तविधया तत्तद्वाद्यभिमतख्यातिनिराकरणं च, प्रकृते किमायातम्? इति शङ्कते—*ननु* *सन्त्विति* ॥ विप्रतिपत्तय इत्यनन्तरं तत्तद्वाद्यभिमतख्यातिनिराकरणं चास्त्विति शेषः। अनिर्वचनीख्यातौ पर्यवसानमायातमित्यभिप्रेत्य तत्पर्यवसानाय सर्वमतेऽप्यन्यस्यान्यधर्मवत्त्वकल्पना न व्यभिचरतीत्याह—*अत आहेति* ॥ *न व्यभिचरतीति* ॥ निरुक्ता सर्वमतख्यातिरित्यर्थः। एवंच सत्यनिर्वचनीयख्यातौ पर्यवसानमाह—*अन्यस्येति* ॥ *अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयेत्यधस्तादुपपादितमिति*। सर्वख्यातिनिराकरणेनानिर्वचनीयताया अधस्तादुपपादितत्वेन सर्वतन्त्रेष्वनिर्वचनीयख्यातिरेवावश्यं वाच्येत्याह—*तेनेति* ॥ *ननु* कतिपयज्ञानानां भ्रमस्थलीयानामयथार्थतावादिमतेऽनन्यगत्याऽनिर्वचनीयताभ्युपगमेऽपि सर्वज्ञानयथार्थतावादिमते कथमनिर्वचनीयताभ्युपगमः? इत्यत आह— *आख्यातिवादिभिरिति* ॥ सर्वज्ञानयथार्थवादिभिरित्यर्थः। वस्तुतः शुक्तिकाशकले पुरोवर्तिनि 'इदं रजतमि'ति पुरोवर्तिगतेदंत्व-रजतत्वयोः सामानाधिकरण्यव्यपदेशः *सामानाधिकरण्यव्यपदेशशब्दार्थः। रजतार्थिनस्तत्र शुक्तिशकले पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिः *प्रवृत्तिशब्दार्थः*। अनिर्वचनीयता *तदिदंशब्दार्थः*। शुक्तौ रजतार्थिप्रवृत्त्यनुरोधेनोक्तविधया ज्ञानद्वयत्वायोगेनैकज्ञानत्वे वक्तव्ये तस्यान्यथाख्यात्यादिरूपत्वायोगस्योक्ततयाऽनिर्वचनीयत्वमभ्युपेतव्यमित्यर्थः। *"तथाच लोकेऽनुभवः" इति* भाष्यमवतारयति—*न केवलमिति* ॥ तत्रापेक्षितं पूरयति—*न पुनरिति*। भ्रमस्थले रजतं न रजतवद् भासते, किंतु शुक्तिरेव रजतवद् भासते लोकसाधारण्येनेति। तत्र भासमानरजतस्य तत्र सत्त्वेऽसत्वे ज्ञानाकारत्वे देशान्तरस्थत्वे च

बाधकस्य साधकाभावस्य चोक्ततयाऽनिर्वचनीयमेव तद्रजतम्, इति तदनिर्वचनीयता लौकिकानामपि सिद्धेत्यर्थः। *ननु* 'शुक्तिका रजतवदवभासते' इत्यनेनैव प्रकृतार्थसिद्धौ *"एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदि"ति* भाष्यं व्यर्थमित्याशङ्क्य, तद् भाष्यं प्रकृतोपयुक्तत्वेनावतारयितुं शङ्कामवतारयति—*स्यादेतदिति* ॥ *न दृष्टः=न लोकदृष्टः। *अभिन्नानामिति* ।. वस्तुत इति शेषः। अभिन्नेऽपि भेदभ्रमो लोकदृष्ट इत्याह—*अत आहेति ॥ पूर्वप्रकृतोऽध्यासाक्षेपो निरस्त एव, इदानीं भङ्ग्यन्तरेणाप्यध्यास आक्षिप्यत इत्याह—*पुनरपीति ॥ ***"कथं पुनरि"ति भाष्यस्यायमर्थः***—प्रातिलोम्येन जडानृताहंकारादिभ्यः प्रातिकूल्येन सत्यज्ञानानन्दात्मनाऽञ्चते प्रकाशत इति *प्रत्यक्, *तादृशेऽविषय आत्मनि विषय-तद्धर्माणामध्यासः कथम्? *सर्वो हि=लोको *विषये* विषयान्तरं तद्धर्मांश्चाध्यस्यतीति दर्शनादिति। *ननु* आत्मनोऽविषयत्वे ह्यध्यासायोगः, तस्य विषयत्वमेवास्तु, अत एव तत्र तदध्यासोऽप्यस्त्वित्यत आह—*अयमर्थ इति* ॥ अविषयत्वेनाध्यासायोगं वक्तुमेव विकल्पयति—*चिदात्मेत्यादिना* ॥ द्वितीयेऽध्यासायोग एवेत्याह—*न चेदिति* ॥ अस्मिन् चिदात्मन्यप्रतिभासमानत्वेऽपि तत्राध्यासमाशङ्कमानं प्रत्याह—*नेति* ॥ तथाऽदर्शनादिति भावः। आद्यं प्रत्याह—*प्रतिभासे वेति* ॥ आत्मा प्रकाशते इत्याद्यपक्षेऽपि किमात्माऽजडः? जडो वा? आद्ये स्वयंप्रकाशत्वेन प्रकाशान्तरविषयत्वाभावादविषयत्वमेवाऽऽत्मन इति तत्राध्यासायोग एव। न च—स्वयंप्रकाशत्वेन स्वविषयत्वादविषयत्वमसिद्धमेवाऽऽत्मन इति—वाच्यम्; स्वव्यवहारे संविदन्तरानपेक्षत्वस्यैव स्वप्रकाशत्वशब्दार्थत्वेन स्वविषयत्वस्य स्वप्रकाशत्वशब्दार्थत्वाभावात्, स्वप्रकाशत्वमात्रेण स्वविषयत्वाभावात्, आत्मनोऽजडत्वेऽपि घटादिवत् पराधीनप्रकाशतया विषयत्वम्, अतोऽध्याससंभव इति भ्रान्ताशङ्कां निवारयति—*न तावदयमात्माऽजडो घटवदिति* ॥ अजडत्वं स्वयंप्रकाशत्वात्। अजडः पराधीनप्रकाश इति न युक्तम्; "मम माता वन्ध्या" इत्यादिवदित्यर्थः। क्वचिन्न तावदयमात्मा जडो घटदिवदिति पाठः, स साधुः। अतस्तत्पाठपक्षे जडपक्षं द्वितीयं निरस्यति— *न तावदयमात्मा जडो घटवदिति* ॥ आत्मनो जडत्वपक्षे आत्मा घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति वक्तव्यम्, तन्न तावद् युक्तमित्यर्थः। कुतो न युक्तम्? इत्यत आह—*न खल्विति* ॥ पराधीनप्रकाशत्वं नाम परसमवेतप्रकाशात्मकज्ञानक्रियाफलशालित्वरूपतद्विषयत्वलक्षणं कर्मत्वम्, तच्च ज्ञानकर्तुरात्मनो न संभवति; एकस्यैवाऽऽत्मन एकस्यां ज्ञानक्रियायां कर्तृत्व-कर्मत्वयोर्विरोधादित्यर्थः। *स एव=आत्मैव। अत्र एकस्यां ज्ञानक्रियायामिति शेषः। विरोधेन ज्ञानकर्तुः ज्ञानकर्मत्वायोगमभिधाय ज्ञानक्रियायाः परसमवेतत्वाभावेन कर्मलक्षणाभावादपि नात्मा ज्ञानक्रियायाः कर्मेत्याह—*परसमवेतेत्यादिना न चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन* ॥ *न च ज्ञानक्रियेति* ॥ कर्मेत्यनन्तरम्—'आत्मे'ति शेषः। *ननु* ज्ञानक्रियायाः स्वसमवेतत्वेऽपि परसमवेतत्वमप्यस्ति; स्वस्यैव परत्वादित्यत आह—*न च तदेवेति* ॥ *ननु* आत्मनः स्वकीयज्ञानकर्तृतयोक्तविरोधेन स्वज्ञानकर्मत्वाभावेऽपि आत्मान्तरसमवेतज्ञानं प्रति स्वस्याकर्तृतया विरोधाभावेन तज्ज्ञानकर्मत्वं युज्यत एवेत्यत आह—*आत्मान्तरेति* ॥ यः स्वभिन्नात्मसमवेतज्ञानविषयः, सोऽनात्मा, यथा घट इति व्याप्तेरात्मनोऽपि स्वभिन्नात्मान्तरसमवेतज्ञानविषयत्वेऽनात्मत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ किं स्वभिन्नात्मसमवेतज्ञानविषयत्वेनानात्मत्वप्रसङ्गः? किं वा ज्ञानविषयत्वमात्रेण? नाद्यः; अद्वैतमते स्वभिन्नात्मनोऽनङ्गीकारात्, न द्वितीयः;

ज्ञेयत्वमात्रेणानात्मत्वप्रसङ्गाभावात्, अद्वैतमतेऽप्यात्मनो ज्ञेयत्वाङ्गीकारादिति मन्यमानं प्रत्यनवस्थादूषणमाह—*एवं तस्य तस्येति* ॥ आत्मन आत्मान्तरसमवेतज्ञान विषयत्वेन कर्मत्वे, आत्मान्तरस्यापि तदन्यात्मान्तरसमवेतज्ञानविषयत्वेन कर्मत्वम्, तदात्मान्तरस्यापि तथेत्यनवस्थापात इत्यर्थः। यद्यप्यद्वैतमत आत्मान्तरमेव नास्ति ; तथापि वस्तुत आत्मनो नानात्वाभावेऽप्यौपाधिकात्मनानात्वं पुरस्कृत्येदं दूषणमिति द्रष्टव्यम्। *वस्तुतस्तु*—तन्मते ज्ञानस्याऽऽत्मसमवेतत्वमेव नास्ति, येन तत्समवेतज्ञानविषयत्वेन कर्मत्वं स्यादिति द्रष्टव्यम्। तस्मादुक्तविधया ज्ञानाकर्मणि ज्ञानाविषय आत्मनि विषय-तद्धर्माध्यासोऽयुक्तः, अधिष्ठानाध्यस्यमानयोरेकज्ञानविषयकताया वक्तव्यत्वादविषये तदभावादिति भावः। अत्र चिदात्मा प्रकाशत इति पक्षं तस्य जडत्वपक्षं चाश्रित्य, आत्मा संविदाश्रयतया संवित्कर्तृत्वेनैव भासते, न कर्मतयेति केचिदाहुः, तन्मतं प्रसङ्गान्निराकर्तुमाशङ्क्ते—*स्यादेतदित्यादिना* ॥ *सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि= सर्वपदार्थज्ञानाश्रयतया भासमानोऽपि। कर्मत्वाभावे हेतुमाह —*परेति* ॥ स्वकर्तृक ज्ञानक्रियायाः स्वसमवेतत्वेन परसमवेतत्वाभावात् परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वाभावादिति भावः। स्वकर्तृकस्वसमवेतक्रियाकर्तुस्तत्क्रियाकर्मत्वाभावे दृष्टान्तमाह—*चैत्रवदिति* ॥ तदेतदाह—*यथाहीति* ॥ चैत्रसमवेतेत्यनन्तरं गमनेति शेषः। *कर्मता= गमनकर्मता। तत्र हेतुमाह—*परेति* ॥ *नतु चैत्रस्येति* ॥ चैत्रस्य गमनक्रियाजन्यफलशालित्वेऽपि गमनक्रियायाः स्वसमवेतत्वेन परसमवेतत्वाभावाद् न चैत्रस्य गमनक्रियाकर्मत्वम्, किंतु तत्कर्तृत्वमेव ; एवमात्मनोऽपि स्वसमवेतज्ञानक्रियाजन्यफलशालित्वेऽपि परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वाभावाद् न ज्ञानकर्मत्वम्, किन्तु तत्कर्तृत्वमेवेत्यर्थः। "तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्येषु आत्माभिन्नत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वस्य श्रुत्या प्रतिपादनात् तदभिन्नात्मनोऽपि ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञानकर्तृत्वेन वाऽऽत्मा प्रथते फलार्थप्रकाशेष्वित्युक्तमनुपपन्नम्, श्रुतिविरोधात्, इति दूषयति—*तन्न ; श्रुतिविरोधादिति* ॥ यया श्रुत्या विरोधः, तां श्रुतिमाह—*श्रूयते हि सत्यमिति* ॥ न केवलं श्रुतित एव ज्ञानरूपत्वमात्मनः, आत्मनोऽज्ञानाश्रयत्व उपपत्तिरप्यस्तीत्याह — *"उपपद्यते चे"त्यादिना "प्रत्यगात्मा स चापराधीनप्रकाशत्वादनंशत्वाच्चाविषयः" इत्यन्तेन* ॥ उपपत्तिमेव प्रतिपादयति—*तथाहीति ॥ यस्मिन्निति* ॥ यस्मिन्नर्थप्रकाश इत्यर्थः। *स इति*। अर्थप्रकाश इत्यर्थः। आद्य आह—*जडश्चेदिति* ॥ *जडाविति* ॥ त्वन्मत इति शेषः। *अविशेषादिति* ॥ अर्थप्रकाशस्य जडत्वपक्षेऽर्थप्रकाशविषयात्मनां त्रयाणामपि जडत्वाविशेषात् किमवलम्ब्य किं प्रकाशेत ? न किञ्चिदपि प्रकाशेतेत्यर्थः। अस्त्वप्रकाशनम्, ततः किम् ? इत्यत आह—*प्राप्तमिति* ॥ तथा च निरुक्तजडत्रयमध्येऽन्यतरस्यान्यतरालम्बनमकिञ्चित्करम्। तत्रानुरूपां गाथामुदाहरति — *तथा चेति* ॥ अर्थप्रकाशस्य जडत्वपक्षेऽज्ञातत्वमुक्तम्, तावता को दोषः ? अज्ञातस्यापि विज्ञानस्य चक्षुरादिवद् ज्ञापकत्वसंभवादित्याशयवानाशङ्क्य निराकरोति—*न चेति* ॥ *निलीनम्*= अज्ञातम्। निराकरणप्रकारमेवाह—*ज्ञापनं हीति* ॥ ततः किमिति ? अत आह—*जनितं हीति* ॥ स्वयं जडम्। *ननु* "विषयात्मानौ प्रकाशयतीत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः" इत्युक्तदूषणं तदवस्थमित्यर्थः। चक्षुरादिकमपि ज्ञानजनकं नार्थप्रकाशकमिति जनितमेव ज्ञानं प्रकाशकं

वाच्यम्; जनितज्ञानं च जडं चेत्, कथं प्रकाशकं स्यात् ? इति चक्षुरादिवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्त इति भावः। अज्ञातं जडज्ञानं ज्ञानजनकं चेत्, तदपि जनितं ज्ञानं जडमज्ञातं ज्ञानान्तरजनकम्, तदपि जनितं ज्ञानं जडमज्ञातं ज्ञानान्तरजनकमित्युत्तरोत्तरज्ञानानि सर्वाण्यपि जडत्वानवस्थां प्राप्तानि न प्रकाशकानि, इति जगदान्ध्यतादवस्थ्यमेवेत्याशयवानाह—*एवमुत्तरेति* ॥ जडत्वपक्षमाद्यं दूषयित्वा स्वयंप्रकाशत्वपक्षं द्वितीयं परिशेषयति—*तस्मादिति* ॥ *अपराधीनप्रकाशा=स्वयंप्रकाशा। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—*तथापीति* ॥ शङ्कते—*एतदायातमिति* ॥ *तयोः=विषयात्मनोः संविदजडेति यत्, एतदायातमित्यर्थः। शङ्कां विधुनोति—*तत्किमिति* ॥ तयोः संविदजडेत्येतावताऽजडायाः संविदः प्रकाशनमुक्तम्, जडयोर्विषयात्मनोः प्रकाशने किमुक्तं स्यात् ? न किञ्चिदप्युक्तम्। तयोः संविदोऽजडत्वे तयोरप्यजडत्वमुक्तमिति न शङ्कास्पदम्, जन्यस्याजडत्वमात्रेण जनकस्याजडत्वानियमात, पुत्रस्य पण्डितत्वमात्रेण पितुः पण्डितत्वादर्शनादित्यर्थः। शङ्कते—*स्वभाव एवायमिति* ॥ अपहासेन दूषयति—*हन्त पुत्रस्यापीति* ॥ पुनः शङ्कते—*सहार्थेति* ॥ *तस्याः*=संविदः ॥ दूषयति—*तत्किमिति* ॥ संवित्प्रकाशः, अर्थात्मप्रकाशेन सहेति सहोक्त्या संवित्प्रकाशार्थप्रकाशयोः संविद्भिन्नत्वमुक्तं स्यात्, तदनुपपन्नमित्यर्थः। अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—*तथा - चेति* ॥ संविदर्थात्मप्रकाशयोः संविद्भिन्नत्वे संविदोऽप्रकाशत्वमायातमिति स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्यर्थः। तदेतदाह—*न च संविदिति* ॥ सं विदर्थात्मप्रकाशो नेत्यर्थः। इदं संवित्प्रकाशो नेत्यस्याप्युपलक्षणम्। अतः प्रकाशभिन्नत्वान्न स्वप्रकाशा संवित् स्यादित्यर्थः। संवित्प्रकाशार्थात्मप्रकाशयोः संविदभेदे संविदः स्वप्रकाशत्वं न व्याहतमित्याशयवानाशङ्कते—*अथेति* ॥ संविद इति पञ्चमी। *तौ=संवित्प्रकाशार्थात्मप्रकाशौ। दूषयति—*एवं चेदिति* ॥ संविदा सह अर्थात्मानावित्युक्ते यावदुक्तं भवति, संविदा सह अर्थात्मप्रकाशावित्युक्तेऽपि तावदुक्तं भवतीत्यर्थः। *अयमाशयः*—संवित्प्रकाशस्य संविदभेदादर्थात्मप्रकाशयोरप्यर्थात्माभेदापत्तिः। तथाचेत्थमनुमानम्— अर्थात्मानौ, न स्वप्रकाशतो भिद्येते, प्रकाशमानत्वात्, संविद्वत्। न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्; संविदः संवित्प्रकाशाभेदस्य त्वयोक्तत्वात्। तथा च संविदभिन्नप्रकाशाभिन्नार्थात्मनोरपि संविदभेदः प्राप्त इति। इष्टापत्तिरित्यत आह—*तथा चेति* ॥ संविदाश्रयत्वेन ह्यात्मसिद्धिस्तव विवक्षिता, उक्तविधयाऽऽत्मनः संविदभेदे न विवक्षितार्थसिद्धिरित्यर्थः। *ननु* प्रकाशाभिन्नत्वेऽपि संविदः संविदात्मार्थौ सहेति सहोक्त्याऽर्थसहभावमात्रमुक्तम्, नत्वर्थाभेद इत्यत आह—*न चातीतेति* ॥ अर्थसहभावं शङ्कते—*तद्विषयेति* ॥ अर्थविषयेत्यर्थः। हानादिबुद्धिविषयीभूतार्थस्य विद्यमानतया तद्विषयकहानादिबुद्धिजनिकायाः संविदोऽर्थसहभावोऽस्तीत्यर्थः। *अर्थसहभाव इति* ॥ संविद इति शेषः। किमर्थसंविदर्थविषयिणी ? उत न ? अन्त्य आह—*अर्थसंविदश्चेति* ॥ हानादिबुद्धीनामपीत्यतः प्राक् तज्जन्येति शेषः। *तद्विषयत्वानुपपत्तेः*=अर्थविषयत्वानुपपत्तेः। हानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वं न संविदर्थविषयत्वप्रयुक्तम्, येन संविदोऽर्थविषयत्वाभावे हानादिबुद्धीनामप्यर्थविषयत्वमनुपपन्नमित्युच्येत; किन्तु संविदर्थविषयत्वं हानादिबुद्ध्यर्थविषयत्वप्रयुक्तम्, हानादिबुद्ध्यर्थविषयत्वं तु हानाद्यर्थविषयत्वप्रयुक्तम्, इत्येवं प्रणाड्या संविदोऽर्थविषयत्वमिति, संविदोऽर्थविषयत्वपक्षमाद्यं शङ्कते—*अर्थविष-

यहानादिजननादिति* ॥ *हानम्*= निवृत्तिः । आदिशब्दात् प्रवृत्तिरुच्यते । *तद्विषयत्वम्*= अर्थविषयत्वम्; अर्थप्रकाशत्वमिति यावत् । एतावता साक्षाद्वा परम्परया वाऽर्थविषयकप्रवृत्ति-निवृत्ति-हेतुरर्थप्रकाशनमित्यायातमिति मत्वाऽतिप्रसङ्गेन दूषयति—*तत्किमिति* ॥ अर्थ इति सप्तमी । तथा च अर्थे देहस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिजनको देहात्मसंयोगोऽप्यर्थप्रकाशः किम् ? अर्थप्रकाशः स्यादित्यर्थः । शङ्कते—*जाड्यादिति* ॥ पूर्वोक्तं स्मारयन् दूषयति—*नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपीति* ॥ *स्वात्मन्येव*= स्वस्वरूप एव । *अर्थे तु*= विषये तु । *ननु* विषयभूतानामर्थानां प्रकाशत्मकत्वात् प्रकाशस्य स्वस्वरूपप्रकाशत्वे विषयभूतेऽर्थेऽपि प्रकाशत्वमेव, न जडत्वमिति कस्यचिद् भ्रान्तस्याशङ्कां निराकरोति—*न च प्रकाशस्यात्मनो विषया इति* ॥ विषया प्रकाशात्मानो न भवन्तीत्यर्थः । विषयाणां प्रकाशनात्मत्वमेवाह—*ते हीति* ॥ विषया हीत्यर्थः । बाह्यत्वं विच्छिन्नत्वशब्दार्थः । प्रकाश-विषयवैलक्षण्यमाह—*प्रकाशश्चेति* ॥ तस्मान्न प्रकाशात्मानो विषया इत्यर्थः । तस्मात् प्रकाशमात्रं परिशिष्यते, अन्यस्त्वनिर्वचनीय इति सदृष्टान्तमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अनुभूयमानो द्वितीयचन्द्रमा इवेति व्यत्यासेन योजना । प्रकाशेऽपि किं स्वाभाविकोऽवान्तरभेदोऽस्ति ? नेत्याह—*न चास्येति* ॥ प्रमाणाभावादिति भावः । *ननु* अनुभूयत एव विषयभेदप्रयुक्तः प्रकाशभेदः, तत्राह—*न चानिर्वाच्य इति* ॥ अनुभूयमानो विषयोपाधिप्रकाशभेदोऽनिर्वाच्य एव, न वास्तव इति भावः । *अतिप्रसङ्गादिति* ॥ औपाधिकभेदस्य वास्तवत्वे घटमठाद्यौपाधिकाकाशभेदोऽपि वास्तवः स्यादित्यर्थः । तत्रेष्टापत्तिमाशङ्कमानं प्रत्युपाधिभूतार्थभेदस्य वास्तवत्वे खलु तत्प्रयुक्तप्रकाशभेदोऽपि वास्तवः स्यात्, स एव नेत्याह—*अपि चेति* ॥ तस्यैव प्रकाशस्य प्रत्यगात्मस्वरूपत्वमविषयत्वं च वदन्नुपसंहरति—*तदयमिति* ॥ प्रत्यगात्मेत्युक्तम्, तत्रात्मनः प्रत्यक्त्वमवयवव्युत्पत्त्या दर्शयति—*अशक्येति* ॥ अनिर्वचनीयेभ्य इत्यर्थः । *आत्मानं* स्वम् । *अपराधीनप्रकाशत्वात्*= स्वप्रकाशत्वात् । कथंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वभ्रमं वारयति—*किमाक्षेप इति* ॥ तथा च फलितमाह— *अयुक्त इति* ॥ स्वयंप्रकाशत्वमनंशत्वं च विषयत्वविघटनद्वाराऽध्यासायोगहेतुतयोक्तम्, तदेतत् प्रपञ्चयति—*एतदुक्तं भवतीत्यादिना* ॥ *पराधीनप्रकाशम्*= परप्रकाशम् । *अपराधीनप्रकाशतया* ॥ *तदाश्रयैः*= कारणाश्रयैः । निरंशस्वप्रकाशस्यापि तस्यैकदैकेन ग्रहणाग्रहणे किमिति न स्याताम् ? इत्याशङ्क्यासंभवात् तथा नेत्याह—*नहि तदेवेति* ॥ *इतीति* हेतौ । यतो निरंशे स्वयंप्रकाशे प्रत्यगात्मनि अधिष्ठानसामान्यांशविशेषांशयोरभावादध्यासकारणीभूताधिष्ठानसामान्यज्ञानविशेषाज्ञानयोरभावः ; अतो न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यास इत्यर्थः । स्वयंप्रकाशपक्ष इत्येतद् निरंशपक्ष इत्यस्याप्युपलक्षणम् । यत एव स्वप्रकाशत्वमत एव विषयत्वमपि न ; स्वव्यवहारे संविदन्तरानपेक्षत्वस्यैव स्वप्रकाशत्वशब्दार्थत्वेन स्वविषयत्वस्य स्वप्रकाशत्वशब्दार्थत्वाभावाद् विषयत्वाभावाच्चाध्यासाभावः । अधिष्ठानाध्यस्यमानयोरेकज्ञानविषयताया अवश्यवाच्यत्वेन तदभावे तदभाव इति पूर्वमेवोक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । तदेतदाह—*सदातनेऽप्यप्रकाश इति* ॥ प्रकाशाविषय इत्यर्थः । अपुरोऽवस्थिततत्वेऽप्यध्यासमाशङ्क्य, शुक्तौ तथाऽदर्शनाद् नेत्याह—*नहि शुक्ताविति* ॥ उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अत्यन्तग्रहे विशेषाग्रहणमध्यासकारणं नास्ति, अत्यन्ताग्रहेऽधिष्ठानसामान्यग्रहणमध्यासकारणं नास्तीति नाध्यास इति सिद्धमित्यर्थः । पुनरप्यध्यासयोगं शङ्कते—

स्यादेतदिति ॥ विषयत्वे प्रत्यगात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गादविषयत्वमकामेनापि वाच्यम् ; तस्मादध्यासायोग इत्यभिप्रेत्याह—*अत आ-हेति* ॥ अविषयत्वं ब्रवीषीत्युक्तम्, तत् स्पष्टयति—*विषयत्वे हीत्यादिना* ॥ *ततोऽन्यः= चिदात्मनोऽन्यः । *युष्मत्प्रत्ययगोचरः= चैतन्यभास्यः । अत्र चैतन्यभास्यत्वं युष्मत्प्रत्ययगोचरशब्देन विवक्षितम् । तस्मात् चैतन्यभास्यत्वादनात्मत्वप्रसङ्गात्, यो विषयः, स चैतन्यभास्यः, सोऽनात्मेतिव्याप्तेरित्यर्थः । तथा च विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययविषयत्वलक्षणं चैतन्यभास्यत्वं वाच्यम् । तस्य चैतन्यभास्यस्य विषयस्य विषयिसापेक्षत्वे ततोऽन्यो विषयी वाच्यः । तस्यापि विषयत्व उच्यमाने तस्यापि विषयिसापेक्षत्वात् ततोऽन्यो विषयी वाच्यः; एवं तस्य तस्यापीत्यनवस्थाप्रसङ्गे; तत्परिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वलक्षणं युष्मत्प्रत्ययाविषयत्वम्, तत एवाविषयत्वं च चिदात्मनोऽवश्यं वाच्यम् । अतो न तत्राध्यास इत्यर्थः । उत्तरभाष्यमुक्ताक्षेपपरिहारत्वेन योजयति—*अस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभासत इति* ॥ तथा च वस्तुनोऽनवच्छिन्नस्य चिदात्मनो निरुक्तोपाध्यवच्छिन्नत्वेन जीवभावो दुरपह्नवः । चिदात्मनो वस्तुतोऽविषयस्याप्यस्मत्प्रत्ययविषयत्वं च कल्पिततयाऽनुभूयमानं दुरपह्नवमिति भावः । तथा चाध्याससंभव इति भावः । अतथाभूतस्याऽप्यवच्छेदकभेदेन तथा भाने दृष्टान्तमाह—*नभ इवेति* ॥ यदुक्तं स्वप्रकाशेऽनंशे चिदात्मनि गृह्यमाणेऽगृहीतं किञ्चिन्नास्तीति, तदङ्गीकरोति—*नहि चिदेकरसस्यात्मन इति* ॥ *ननु* चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृह्यमाणेऽपि तस्यानन्दत्व-नित्यत्व-विभुत्वादयो न गृह्यन्ते, अतोऽगृहीतं किञ्चिन्नास्तीति कथमुक्तम् ? इत्यत आह—*न खल्वानन्देति* ॥ *अस्य* चिदात्मनः । *गृहीता एवेति* ॥ आनन्दत्वादयो गृहीता एव । विशेषांशाग्रहणाभावादध्यासायोग इत्युक्तम्, तत्राह—*किन्त्विति* । *अविवेचिता इवाऽऽभान्ति* ॥ विवेचिता इव न भान्ति । तथा च निरंशेऽपि चिदात्मनि कल्पितांशभेदसत्त्वात् चिद्रूपेण भानाद् अधिष्ठानसामान्यज्ञानम्, आनन्दस्य भानेऽपि तस्यापरिच्छिन्नत्वादिविशेषाभानाद् विशेषांशाज्ञानं चाध्यासकारणमस्तीत्यध्याससंभव इति भावः । *ननु* चिदात्मनि कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिकं वस्तुतोऽविद्यमानमपि मनो-बुद्ध्यादिगतं भासत इत्युक्तम्, तत् कथम् ? चिदात्मनि भासमाने तत्र मनो-बुद्ध्यादिभेदस्याऽपि भासमानतया बुद्ध्यादिगतकर्तृत्वादिभानायोगादित्यत आह—*न चात्मन इत्यादिना* ॥ *सोऽपि= बुद्ध्यादिभेदोऽपि । कथं बुद्ध्यादिभेदस्य तात्त्विकत्वाभावः ? तत्राह—*बुद्ध्यादीनामिति* ॥ उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ *उदासीनस्येति* ॥ *तस्य आत्मनः क्रियाशक्त्यभावाद् वास्तवं भोक्तृत्वमपि न संभवतीत्यर्थः । क्रियाशक्तिभोगशक्त्यभावे हेतुरुक्त एव—"उदासीनस्ये"त्यनेन । असङ्गोदासीनत्वं चात्मनः—"असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति द्रष्टव्यम् । *ननु* तर्ह्यन्तःकरण-बुद्ध्यादेः कार्य-कारणसङ्घातस्याचेतनत्वात् क्रियाभोगशक्तिमतोऽपि तस्य कथं कर्तृत्व-भोक्तृत्वे ? इत्याशङ्क्य, तस्याचेतनत्वमङ्गीकरोति—*यस्य बुद्ध्यादेरिति* ॥ *कार्यकारणसङ्घातस्येति* ॥ एतद् बुद्ध्यादेरित्येतस्य विशेषणम् । तस्मात् कार्य-कारणसङ्घातबुद्ध्यादितादात्म्याध्यासापन्नस्य जीवपदाभिलप्यस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिकमित्यभिसन्धायोपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ तादात्म्याध्यासो विच्छुरणशब्दार्थः । *ननु* चिदात्मन उक्ततादात्म्याध्यासमात्रेण कथं जीवपदाभिलाप्यत्वम् ? तस्य ततो भेदात्, इत्यत आह—*न खल्विति* ॥ उपाधिभेदाद् भिन्नोऽपि स्वरूपतो न भिद्यत इत्यर्थः । अभेदश्रुतिं प्रमाणयति—*तथा च श्रुतिरिति* ॥ "अनेन

जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति श्रुतिरित्यर्थः। फलितमाह *तस्मादिति* ॥ *अहंप्रत्ययालम्बनम्* अहंप्रत्ययविषयः। एवंच विषयत्वलाभादध्यासः सुकर इति भावः। अत्र चान्योन्याश्रयमाशङ्क्य निराकरोति—*न चेति* ॥ निराकरणमेवाह—*बीजेति* ॥ प्रवाहानादित्वमनादित्वशब्दार्थः। प्रवाहानादित्वमेव स्फोरयति—*पूर्वपूर्वेति* ॥ द्वयोः परस्पराधीनत्वे ह्यन्योन्याश्रयः, अत्र चातथात्वान्नान्योन्याश्रय इति भावः। प्रवाहानादित्वमुक्तम् तत्र भाष्यकारसम्मतिमाह—*उक्तं हीत्यादिना भाष्यग्रन्थेनेत्यन्तेन* ॥ नैसर्गिकशब्देन प्रवाहानादित्वमुक्तमित्यर्थः। उपसंहारव्याजेन परिहारभाष्यं प्रस्तौति—*तस्मात् सुष्ठूक्तमित्यादिना* ॥ आत्मनश्चिद्रूपत्वेन स्वयंप्रकाशतयाऽविषयत्वस्योक्तत्वात् कथमविषयो नेत्युच्यते इत्याशङ्क्य, वस्तुतोऽविषयत्वेऽप्यौपाधिकं विषयत्वमस्त्येवेत्युक्तमेव। पुनर्दार्ढ्यार्थमाभिप्रायतो विवृणोति — *जीवो हीति* ॥ प्रकारान्तरेणाध्यासाभावं शङ्कते—*स्यादेतदिति* ॥ *अपराधीनप्रकाशतया* स्वप्रकाशतया। ततः किमिति ? अत आह—*तथाचेति* ॥ सर्वथाऽप्रकाशमानत्वमसिद्धमित्याह—*अत आहेति* ॥ प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरपरोक्षत्वादित्येतद्भाष्यं विवृणोति—*प्रतीच इति* ॥ प्रत्यक्चैतन्यरूपस्येत्यर्थः। *तस्याः=प्रथायाः, प्रतीचः=आत्मनः, प्रसिद्धिरिव सिद्धेति व्याख्याने प्रथाया आत्मनः सकाशाद् भेदः प्रतीयेत, तदनुपपन्नम्; सिद्धान्ते तस्यास्ततो भेदाभावादित्याशङ्क्य, अभेदेऽपि भेदोपचाराद् तथा व्याख्यातमित्यभिप्रेत्याह—*यद्यपीत्यादिना* ॥ अभेदेऽपि भेदोपचारे दृष्टान्तमाह—*यथेति* ॥ प्रत्यगात्मरूपप्रथाया अपरोक्षत्वानभ्युपगमे किं बाधकम् ? इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं बाधकं स्मारयति—*एतदुक्तं भवतीत्यादिना* ॥ जडप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि चिद्रूपात्मप्रकाशाधीनप्रकाशत्वादात्मप्रथने जगदान्ध्यं स्यादित्युक्तमित्यर्थः। जडप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि चिद्रूपात्मप्रकाशाधीनप्रकाशने श्रुतिमप्युदाहरति—*श्रुतिश्चात्रेत्यादिना* ॥ आत्मा श्रुतिस्थतच्छब्दार्थः। *ननु*—अपरोक्षतया प्रथमान आत्मन्यध्याससम्भवस्योक्तत्वाद् भाष्ये "पुरोऽवस्थितेऽपरोक्षे विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति नियमो नास्ती"ति नियमखण्डनं कथं क्रियते ? इत्याशङ्क्य, आत्मनः परोक्षत्वमभ्युपेत्यापि तन्नियमखण्डनपूर्वकं परोक्षेऽप्यध्यासोऽस्तीत्येतत्परिहारान्तरमेव शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति—*कथमिति* ॥ "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे" इत्यत्रत्यहिशब्दस्य हेत्वर्थतामाह—*हिर्यस्मादर्थ इति* ॥ हि=यस्मात् कारणादित्यर्थः। आकाशस्याप्रत्यक्षत्वमुक्तम् ? तत् कथम् ? प्रत्यक्षत्वमेवास्तीति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किमाकाशं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् ? मानसप्रत्यक्षं वा ? तत्राद्यं निरस्यति *नभो हि द्रव्यमिति* ॥ द्वितीयं निरस्यति—*नापि मानसमिति* ॥ उक्तविधयोभयविधप्रत्यक्षविरहाद- प्रत्यक्षमाकाशमित्युपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ एवं सति तत्र बालानां तलमलिनताद्यध्यासं दर्शयति—*तत्र बाला इति* ॥ बालशब्दस्य स्तनन्धयार्थकत्वभ्रमं वारयति—*अविवेकिन इति* ॥ सदात्मनाऽविवेकित्वेन तेषामध्याससंभव इत्यत आह—*परदर्शितेति* ॥ आकाशे तल-मलिनताद्यध्यासेऽध्यासलक्षणं दर्शयति—*तत्रापीति* ॥ "इत्येवमि"त्यनन्तरं लक्षणमस्तीत्यध्याहार्यम्। तथा चाध्यासलक्षणयोगात् सोऽध्यास एवेति भावः। तदेव प्रकारान्तरेणाप्यध्यस्यन्तीत्याह—*तदेव तलमिति* ॥ आकाशतलमेवेत्यर्थः। प्रकारान्तरेणाध्यासप्रकारमेवाह—*अवाङ्मुखीकृतेति* ॥ आकाशमेवावाङ्मुखीकृतमहेन्द्रजाल-मणिमयमहाकटाहकल्पमित्यप्यध्यस्यन्तीत्यर्थः। भाष्यस्थमुपसंहारं व्याचष्टे—*एवमुक्तेन

प्रकारेणेत्यादिना* ॥ *सहस्रमध्यासा इति* ॥ रजताद्यध्यासप्रभृतय इत्यर्थः । *अयमेवाध्यास इति* ॥ आत्मन्यनात्माध्यास एवेत्यर्थः । *नाध्यासमात्रमिति* ॥ अध्यासमात्रं किमिति न व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । आत्मन्यनात्माध्यासस्यैवानर्थहेतुत्वेनाविद्यात्वात् तत्परिज्ञानाभावे तदुच्छेदाय प्रवृत्त्ययोगात् स एवावश्यं व्युत्पाद्यत इत्यभिप्रेत्याह—*अत आहेति* ॥ अभिप्रायमेव विवृणोति—*अविद्या हीत्यादिना* ॥ *स एव* आत्मन्यनात्माध्यास एव । *तत्स्वरूपम्=आत्मन्यनात्माध्यासस्वरूपम् । तदेव=आत्मन्यनात्माध्यासस्वरूपमेव । अविद्यारूपनिरुक्ताध्यासस्यानर्थ- हेतुत्वमुक्तम्, तत् केन पदेन सूचितमिति वीक्षायामाह—*अत्र चैवंलक्षणमिति* ॥ *एवंरूपतया* ॥ एवंलक्षणपदेनेत्यर्थः । *उक्ता=सूचिता । *ननु*—प्रत्यगात्मनि अनात्मान्तःकरणाहङ्कारादितादात्म्याध्यास एवंलक्षणशब्दार्थः, तावता एवंलक्षणशब्देन कथमनर्थहेतुता सूच्यते ? इत्यत आह—*यस्मात् प्रत्यगात्मनीत्यादिना* ॥ एवंलक्षणशब्दार्थस्य निरुक्ताध्यासस्य दुःखित्वापादनत्वदर्शनादनर्थहेतुत्वं तेन सूचितमिति भावः । पण्डितपदकृत्यमाह—*न चैवमिति* ॥ *पृथग्जनाः=पामरजनाः । *तद्विवेकेन=अध्यस्तदेहेन्द्रियाहङ्कारादिभ्यो भेदेन । वस्तुस्वरूपावधारणशब्दार्थमाह—*निर्विचिकित्समिति* ॥ "पण्डिताः" इत्येतत्—"आहुरि"त्यनेन सम्बध्यते । विद्यामभिधाय तन्निवर्त्याध्यासः किंनिमित्तकः ? इति वीक्षायां तन्निवर्त्यमध्यासं पुनः सुखबोधाय सनिमित्तं दर्शयति—*प्रत्यगात्मनीति* ॥ बुद्ध्यादिभ्योऽत्यन्तविविक्ते प्रत्यगात्मनीति योजनीयम् । बुद्ध्यादिस्तच्छब्दार्थः । एवं सनिमित्तमध्यासमभिधाय तन्निवर्तकविद्यास्वरूपं सुखबोधाय सनिमित्तं दर्शयति—*तत्र श्रवणेत्यादिना* ॥ निदिध्यासनमादिशब्दार्थः । "तेने"त्यनन्तरमध्यासनिमित्तभूत इति शेषः । *अध्यासावबाधात्मकम्=अध्यासनिवर्तकम् । वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयमाश्रित्याविद्यानिवर्तकाखण्डाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यमेव विद्येत्यभिप्रेत्याह—*विद्या चिदात्मस्वरूपमिति* ॥ *ननु* अभिव्यक्तचैतन्यस्य स्वरूपेणाजडत्वेऽपि अभिव्यक्तत्वविशिष्टवेषेण जडतया ज्ञानलक्षणविद्यात्वायोगात् कथमविद्यानिवर्तकत्वम् ? ज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्, इत्याशङ्क्य, अभिव्यक्तचैतन्यमपि विशेषणभागं परित्यज्य चैतन्यस्वरूपे पर्यवस्यति, तच्च वृत्तिसहकारादज्ञाननिवर्तकमेवेत्यभिप्रेत्याह—*स्वरूपे व्यवतिष्ठत इति* ॥ "स न सम्बध्यते" इत्युक्तम्—किं दोष-गुणासंस्पर्शित्वमेकस्य ? अधिष्ठानाध्यस्यमानयोर्द्वयोर्वा ? नाद्यः ? एकस्य गुण- दोषसंस्पर्शाप्रसक्तेस्तन्निषेधायोगाद्, द्वितीय एव पर्यवसानं वाच्यम्, तत्र किंगतेन दोषेण को न संबध्यते ? किंगतेन वा गुणेन को न संबध्यत इति वीक्षायामाह—*अन्तःकरणादीति* ॥ "न सम्बध्यते" इत्येतत् चिदात्मेत्यत्रान्तःकरणादिरित्यत्र चोभयत्र योजनीयम् । *ननु* अस्त्वधिष्ठानाध्यस्यमानयोर्यथाक्रमं दोष-गुणाद्यसम्बन्धः, तथाऽपि निविडवासनानुबन्धाऽविद्या बाधिताऽपि पुनरुद्भविष्यति, वासनादिकार्यं च प्रवर्तयिष्यतीत्यस्य कः परिहारः ? इत्यत आह—*एतदुक्तं भवतीत्यादिना* ॥ *ननु* तत्त्वावधारणाभ्यासस्य कथं निरूढनिबिडवासनमिथ्याज्ञानापनायकत्वम् ? मिथ्याज्ञानपक्षपातित्वमेवास्तु, इत्याशङ्क्य, न तथा, किन्तु तत्त्वपक्षपातित्वमेव तत्त्वधियां स्वभाव इत्याह—*तत्त्वपक्षपातोहीति* ॥ बाह्या अपि तत्त्वपक्षपातित्वमेव धियां वदन्ति, किमु वक्तव्यम् ? अस्मदादय इत्यत्र, इति कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्याह—*यथाहुरित्यादिना* ॥ प्रत्युत विशेष एवात्रास्तीत्याह—*विशेषतस्त्विति* ॥चिदात्मन एव तत्त्वज्ञानत्वप्रयुक्तविद्याबाध्यत्वमत्र विशेषः । *यदु-

क्तमिति* ॥ भाष्य इति शेषः ॥ *इति-शब्दसूचितमिति* ॥ 'अहमिदं ममेदम्' इतीत्यत्रत्येतिशब्दसूचितमित्यर्थः । *निगदव्याख्यातमिति* ॥ "तमेतमविद्याख्यमि"त्यारभ्य "मोक्षपराणी"त्यन्तं भाष्यं ; *निगदव्याख्यातम्=स्पष्टार्थमित्यर्थः । भाष्येऽध्यासं पुरस्कृत्य प्रमाणादीनां शास्त्राणां च प्रवृत्तत्वोक्त्या प्रमाणादीनां चाविद्यावद्विषयत्वाक्षेपं स्फोरयति—*तत्त्वपरिच्छेदो हीति* ॥ प्रमेत्यस्य विवरणम्—*विद्येति* ॥ ततः किमिति ? अत आह—*तत्साधनानीति* ॥ कथंशब्दसूचितमर्थमाह—*नाविद्यावन्तमिति* ॥ तत्र हेतुमाह—*तत्कार्याया इति* ॥ प्रमाणकार्याया इत्यर्थः । इदानीं शास्त्राणामविद्यावद्विषयत्वाक्षेपं स्फोरयति—*सन्तु वेत्यादिना* ॥ अपिशब्दो वाऽर्थः । स चोत्तरत्र सम्बध्यते । तथा च सांव्यवहारिकप्रमाणत्वेन प्रत्यक्षादीनि यथा तथा वा सन्त्वित्यर्थः । तद्वैषम्यार्थस्तुशब्दः । शास्त्राणि कथमविद्यावद्विषयाणि ? नाविद्यावन्तमाश्रयन्ति ; उक्तयुक्तेरिति भाष्यार्थः । "अहं-ममाभिमानहीनस्ये"त्यस्य विवरणम्—*तादात्म्य-तद्धर्माध्यासहीनस्येति* ॥ "तादात्म्ये"त्यतः प्राग्'देहेन्द्रियादी'त्यध्याहर्तव्यम् । *प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति* ॥ तथाचाध्यासपूर्वकं प्रमाणप्रवृत्तेः प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वमावश्यकमित्यर्थः । अमुमर्थं विशदयति—*"अयमर्थः"इत्यादिना*"अर्थे"त्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन* ॥ *तच्च=कर्तृत्वं च । स्वातन्त्र्यशब्दार्थमाह—*स्वातन्त्र्यं चेत्यादिना* ॥ अस्तु, तेन किम् ? तत्राह—*तदनेनेति* ॥ *तत्* तस्मात् कारणात् । "अनेने"त्येतत् "प्रमात्रे"त्यस्य विशेषणम् । *ननु* प्रमाणप्रयोगोऽप्यध्यासहीनस्यैवास्तु, तथा च नाविद्यावद्विषयत्वं प्रमाणनामित्यत आह—*न च व्यापारमिति* ॥ अस्त्वंध्यासविहीन एव व्यापारवान्, तथाच नाविद्यावद्विषयत्वमित्यत आह—*कूटस्थेति* ॥ तथाचाध्यासमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अविद्यावत्पुरुषविषयत्वमित्येतद् व्याचष्टे—*अविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वमिति* ॥ *ननु* प्रमाणप्रवृत्तेरावश्यकत्व उक्तविधयाऽविद्यावद्विषयत्वं भवेत्, प्रमाणप्रवृत्तिरेव माऽस्तु, किमनिष्टम् ? इति शङ्कते—*अथेति* ॥ प्रमाणप्रवृत्तिं विना प्रत्यक्षादिव्यवहारासंभवात् तत्प्रवृत्तिरावश्यिकेत्याह—*अत आहेति* ॥ भाष्ये—इन्द्रियाण्यनुपादाय इन्द्रियाणि प्रमाणान्यनुपादाय । *ननु* प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य ज्ञानसाध्यत्वात् कथम्—"इन्द्रियाणी"ति प्रमाणप्रवृत्तिं विना तद्व्यवहारासंभव उक्तः ? इत्याशङ्क्य व्यवहारशब्देन प्रत्यक्षादिप्रमाणफलं ज्ञानमेवोच्यत इत्याह—*व्यवह्रियत इति* ॥ *ननु* "नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षव्यवहारः संभवती"ति वक्तव्ये "प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवती"त्यादिपदं कथमुपात्तम् ? इत्याशङ्क्य, तत्रादिग्रहणानुरोधाद्—"इन्द्रियाणी"त्यत्रापि 'इन्द्रियलिङ्गादीनी'ति व्याख्यायत इत्यभिप्रेत्याह—*इन्द्रियाणीति । इन्द्रिय-लिङ्गानीति द्रष्टव्यमिति* ॥ लिङ्गानीत्यत्रापि लिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह—*दण्डिन इति* ॥ अदण्डिनामपि गमने "दण्डिनो गच्छन्ति" इत्युक्ते लक्षणया दण्डिप्रभृतयो गच्छन्तीति यथा वक्तव्यम्, तथाऽत्रापि "इन्द्रियाणी"त्यत्रापि लक्षणयेन्द्रियलिङ्गादीति, इत्यादिपदोपपत्तिमाह—*एवं हीति* ॥ *ननु* "अनुपादाय व्यवहारः" इत्यत्रानुपादान-व्यवहारयोः व्यवहारसमानकर्तृकत्वाद् व्यवहारी उपादातव्यः कथं नोपात्तः ? इत्यत आह—*व्यवहारक्रिययेति* ॥ व्यवहार्यनुपादानेऽप्याक्षिप्तव्यवहारिणा कर्त्राऽनुपादान-व्यवहारयोः समानकर्तृकतोपपन्नेत्यर्थः । एवंचेत्थं योजनीयमित्याह—*अनुपादायेति* ॥ इन्द्रियादिप्रमाणान्यनुपादाय यो प्रत्यक्षादिव्यवहारः, स न संभवतीति योजनीयमित्यर्थः ।

*ननु—प्रत्यक्षादिव्यवहारानुरोधेनेन्द्रियादिप्रमाणप्रवृत्त्यावश्यकत्वे स्वत एवेन्द्रियादिप्रमाणप्रवृत्तिरस्तु, किं प्रमात्रपेक्षया ? येन प्रमातृत्वस्याध्यासपूर्वकत्वेनाविद्यावद्विषयत्वं प्रमाणानां स्यादिति शङ्कते—*किमिति पुनरिति* ॥ इन्द्रियव्यापार[१] इति* भाष्यस्यार्थमाह—*इन्द्रियाणां व्यापार इति* ॥ तस्यैव विवरणम्—*प्रमाणानां व्यापार इति* ॥ "अधिष्ठानमन्तरेणे"ति भाष्यस्याधिष्ठातारमन्तरेणेत्यर्थः । न संभवतीत्युक्तम्, तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—*नहि जात्विति* ॥ कर्त्राऽनधिष्ठितानीति व्यत्यासेन योजना । यदि कर्त्राऽनधिष्ठितान्यपि व्याप्रियन्ते, तदा कुविन्दादिरहितेभ्यो वेमादिभ्योऽपि पटोत्पत्तिः स्यात्, मा भूत्तथा पटोत्पत्तिरिति, कर्त्राऽनधिष्ठितानि करणानि स्वतो न व्याप्रियन्त इत्यर्थः । देह एव प्रमाणानामधिष्ठाताऽस्तु, न प्रमाता; तथाच प्रमातृत्वाध्यासं विना प्रमाणप्रवृत्तेर्नाविद्यावद्विषयत्वं प्रमाणानामिति शङ्कते—*अथ देह एवेति* ॥ देहस्याप्यात्मतादात्म्याध्यासानापन्नस्याधिष्ठानत्वायोगादविद्यावद्विषयत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—*अत आहेति* ॥ कंश्चिदित्यनन्तरम् इन्द्रियादिरिति शेषः । विपक्षेऽतिप्रसङ्गमाह—*सुषुप्तेऽपीति* ॥ पुनरपि प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वाभावमाशङ्कते—*स्यादेतदिति* ॥ "भविष्यति तदभिज्ञः प्रमाते"त्युक्तम्, तत्र प्रमातृत्वमेवेतरेतरतादात्म्यतद्धर्मादिकं सर्वं विनाऽसङ्गस्यात्मनो न संभवतीत्याह—*अत आहेति* ॥ सर्वशब्दार्थमाह—*इतरेतराध्यास इति* ॥ "न चे"त्येतत् "उपपद्यते" इत्यनेन सम्बध्यते । कुविन्दादिदृष्टान्तं विघटयति—*व्यापारवन्तो हीति* ॥ प्रकृते तद्वैषम्यमाह—*अनध्यस्तात्मभावस्य त्विति* ॥ देहादिष्वनध्यस्तात्मभावस्य त्वात्मनो न व्यापारयोग इति योजनीयम्; अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ***देहेन्द्रियादिष्वहं-ममाभिमानहीनस्य***= तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य प्रमातृताऽनुपपत्तौ सत्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यादिनाऽध्यासाभावे प्रमाणप्रवृत्त्यभावात् प्रमाणप्रवर्तकत्वेनाध्यास आवश्यक इत्यध्यासः समर्थितः । संप्रति प्रमाणफलीभूतां प्रमां विना प्रमाणवृत्त्यभावात् प्रमाफलस्य चाध्यासं विनाऽयोगात् प्रमाफलानुरोधेनाप्यध्यासः समर्थ्यत इत्याह—*आतश्चेति* ॥ तदेतद्विशदयति—*प्रमायां खल्वित्यादिना* ॥ प्रमास्वरूपं किम् ? इति वीक्षायां प्रमास्वरूपमाह—*अन्तःकरणेत्यादिना—चित्स्वभावः प्रमेत्यन्तेन* ॥ *ननु* भवत्वीदृशी प्रमा, तावता कथं प्रमानुरोधेनाध्याससमर्थनम् ? इति वीक्षायां तदनुरोधेनैवाध्यासं समर्थयति—*कथं च जडस्येत्यादिना*—*तस्मादित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन* । *तत्र= अन्तःकरणे । *एषः= चित्प्रतिबिम्बग्राह्यान्तःकरणपरिणामभेदः । उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ *तत्सिद्धौ च* ॥ *प्रमामिति* ॥ फलीभूतामित्यर्थः । *ननु* फलीभूतप्रमामुररीकृत्य प्रमाणप्रवृत्तौ, भाष्ये 'न च प्रमामन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ती'ति वक्तव्ये ***न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्तीति*** कथमुक्तम्? इत्याशङ्क्य, भाष्यस्थप्रमातृत्वशब्देन प्रमैवोपलक्ष्यत इत्याह—*प्रमातृत्वेन चेति* ॥ प्रमातृत्वशब्देन चेत्यर्थः । "उपलक्ष्यते" इत्यनन्तरं यत इति शेषः । प्रमाफलस्याभावेऽपि प्रमाणप्रवृत्तौ बाधकमाह—*तथा चेति* ॥ तथा सतीत्यर्थः । एवंचोक्तविधयाऽध्यासपूर्वकमेव प्रमाणप्रवृत्तेरध्यासस्य चाविद्यात्वादविद्यावद्विषयाणि प्रमाणानि शास्त्राणि चेत्युपसंहरतीत्याह — *तस्मा-

---

१ इन्द्रियव्यापारः इति समस्तपाठ ऋजुप्रकाशिकामिमतः ।

दिति* ॥ शास्त्राणामप्यविद्यावद्विषयत्वमेवमेवेति द्रष्टव्यम्। पुनरपि प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वाभावं शङ्कते—*स्यादेतदिति* ॥ *पृथग्जनानाम्* अज्ञानामित्यर्थः। *आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानामिति* ॥ अनेनाविद्याराहित्यं सूचितम्। अत एवाह—*कथमविद्यावद्विषयाण्येवेति* ॥ तेषां व्युत्पन्नत्वेऽपि तदीयप्रमाण-प्रमेयव्यवहारस्य पशु-शकुन्तादिव्यवहारसाधारण्येनाविद्यावद्विषयत्वमेवेत्याह—*अत आहेति* ॥ पश्वादितोऽविशेष उक्तः, तमेव विशदयति—*विदन्तु नामेत्यादिना* ॥ "प्रत्यगात्मानमि"त्यनन्तरम्—'तथा वेत्तारोऽपी'ति शेषः। "प्राणभृन्मात्रधर्मतां नातिवर्तन्ते" इत्युक्तम्, तदेव विशदयति—*यादृशो हीति* ॥ *तत्सामान्यात्=पशु-शकुन्तादिव्यवहारवत्त्वात्। *तेषामपि=व्युत्पन्नानामपि। *अनुमेयमिति*। अत्रेत्थमनुमानम्—विमता व्युत्पन्नाः, अविद्यावन्तः, पशु-शकुन्तादिव्यवहारसमानव्यवहारवत्त्वात्, पामरवदिति। तथा च तान् प्रति प्रवृत्तानां प्रमाणादीनामविद्यावद्विषयत्वमेवेत्यर्थः। "पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इत्यत्रत्यश्चशब्दः समुच्चयार्थ इत्याह—*चशब्द इति* ॥ समुच्चयमेवाह—*उक्तशङ्केति* ॥ निवर्तनेति छेदः। "पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इत्युक्तं भाष्यकृता, तदेतद् भाष्यकार एव विशदयतीत्याह—*एतदेवेति* ॥ **अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाण-प्रमेयव्यवहारः*** इत्यग्रे भाष्य उपसंहारात् तदनुरोधेन "पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इति भाष्यानन्तरं पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणादिव्यवहारसाम्यमुपपादनीयम्। अत्र पश्वादीनां किं प्रमाणमुपन्यस्तम्? इति वीक्षायामाह—*अत्र शब्दादिभिः श्रोत्रादीनामिति* ॥ प्रत्यक्षप्रमाणं दर्शितमित्यभिधाय, तत्फलमपि दर्शितमित्याह—*शब्दादिविज्ञान इतीति* ॥ एवमनुमानफलमपि दर्शितमित्याह—*प्रतिकूल इतीति* ॥ अनुमानफलप्रदर्शनेनानुमानप्रमाणमपि दर्शितप्रायम्। तदेतदुपपादयति—*तथाहीति* ॥ शब्दादिस्वरूपमुपलभ्येत्यतः प्राक् पश्वादय इति शेषः। *तज्जातीयस्येति* ॥ उपलभ्यमानशब्दसजातीयस्येत्यर्थः। *प्रतिकूलतामनुस्मृत्येति* ॥ पूर्वानुभूतां प्रतिकूलतामनुस्मृत्येत्यर्थः। *अनुमिमत इति* ॥ अयमुपलभ्यमानः शब्दः, प्रतिकूलः, प्रतिकूलतया पूर्वानुभूतो यः शब्दस्तत्सजातीयत्वादित्यनुमिमत इत्यर्थः। ततस्ततो निवर्तन्त इति भावः। *भाष्ये*—**अनुकूले च प्रवर्तन्त इति*** ॥ अभिमुखमागतेन पुंसा प्रयुक्त उपलभ्यमानोऽयं शब्दः, अनुकूलः, अनुकूलतया पूर्वानुभूतो यः शब्दः, तत्सजातीयत्वादित्यनुमाय तदभिमुखं प्रवर्तन्त इत्यर्थः। भाष्ये—"**दण्डोद्यतकरम्**" ॥ क्रूरमाक्रोशन्तमिति शेषः। *हरिततृणेत्यतः* प्राग् अनुनयशब्दवन्तमिति शेषः। एवं पश्वादिनिवृत्तिलक्षणं व्यवहारमुपपाद्य, तत्साम्यं पुरुषव्यवहारस्यापि दर्शयति—भाष्ये—***एवं पुरुषा अपीत्यादिना*** ॥ *भाष्ये—**तद्विपरीतानिति*** ॥ ललितदृष्टीननुनयवतो हिरण्योद्यतकरानित्यर्थः। भाष्ये—*अतः* इत्युपसंहारः। *ननु* पश्वादीनां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्याविद्यावद्विषयत्वे सिद्धे खलु, तत्साम्याद् व्युत्पन्नपुरुषप्रत्यक्षादिप्रमाणव्यवहारस्यापि तथात्वं सिध्येत्, तदेव कुतः? इति पुनः स्पष्टीकरणार्थमाशङ्कायामाह—भाष्ये—पश्वादीनां चेति* ॥ *भाष्ये—**अविवेकपूर्वक** इति छेदः। प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वमङ्गीकृत्य शास्त्रस्याविद्यावद्विषयत्वाभावमाशङ्कते—*स्यादेतदित्यादिना* ॥ कथं न प्रवर्तितुमर्हति? इत्यत आह—*अत्र खल्विति* ॥ *शास्त्रफलम्=स्वर्गादि स्वभोक्तरि कर्तरि यत्र विद्यते, स एव खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्यः।। *अत्र="ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिशास्त्रेऽधिकारी प्रतीयत इत्यर्थः। आमुष्मिकस्वर्गादिफलयोग्योऽधिकारी, फलं च तन्निष्ठमि-

त्यत्र पारमर्षं सूत्रं प्रमाणयति—*तथा च पारमर्षं सूत्रम्—**शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादितीति*** ॥ शेषलक्षणे स्थितम्—**शास्त्रफलं प्रयोक्तरि ; तल्लक्षणत्वात् तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्** । अत्र—"दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति श्रूयते । तत्र संशयः—किं साङ्गे प्रधाने यजमानः कर्ता ? उत उद्देशत्यागात्मकप्रधान एव यजमानः कर्ता, अङ्गेषु यथायोग्यमृत्विजां कर्तृत्वमिति ? एवं संशये स्थिते—तत्रेदं पूर्वपक्षसूत्रम् ॥ साङ्गप्रधानस्य प्रयोगेऽनुष्ठाने स्वयं यजमानः कर्ता स्यात्; साङ्गप्रधानकर्मप्रयोक्तृत्वात्, साङ्गे प्रधाने यजमानः कर्ता । अत्र हेत्वन्तरम् । किं तद्धेत्वन्तरमिति चेत्, उच्यते—यतः शास्त्रफलं प्रयोक्तरि प्रतीयते, ततो हेतोः । तद्वा कुतः ? इति चेत्, तल्लक्षणत्वात्; "शास्त्रफलं प्रयोक्तरी"त्यस्यार्थस्य शास्त्रप्रमाणकत्वात् । कुतस्तस्यार्थस्य शास्त्रप्रमाणकत्वमिति चेत्, उच्यते—"स्वर्गकामो यजेत" इति हि शास्त्रम् । तत्र स्वर्गोद्देशेन यागभावनां विदधदाख्यातं भावनाऽऽक्षिप्तकर्तृसंबद्धं फलमवगमयति । फले कर्तृगामिनि सति आत्मनेपदप्रवृत्तेः, आत्मनेपदेन च फलस्य कर्तृगामिता प्रतीयते । अतः प्रयोक्तरि शास्त्रात् फलमिति । एतच्चात्र सप्रमाणकमेव । अस्त्वेवम्, तथाऽपि साङ्गे प्रधाने यजमानः कर्तेति कथमिति पुनः शङ्का चेत्, उच्यते;—साङ्गमेव प्रधानं प्रयोक्तृगतफलसाधनम्, प्रयोक्ता च यजमान एव, इति साङ्गे प्रधाने यजमानः कर्तेति पूर्वपक्षे प्राप्ते, राद्धान्तः; — **अन्यो वा स्यात् परिक्रयाम्नानादिप्रतिषेधात्** । यदि यजमान एव साङ्गे प्रधाने कर्ता स्यात्, तर्हि ऋत्विजां दक्षिणाभिः परिक्रयणमनर्थकं स्यात् । न च—दक्षिणाभिः परिक्रयणं स्वविषयम्, न ऋत्विग्विषयमिति—वाच्यम्; स्वस्मिन् परिक्रयस्य विप्रतिषिद्धत्वात् । अत आध्वर्यवादिकं ऋत्विग्भिरेव कार्यम् । अत ऋत्विज एव कर्तारः । *ननु*—तर्हि ऋत्विजां कर्तृत्वप्राप्तौ ऋत्विज एव फलभागिनः स्युरिति—चेत्, *न* ; परिक्रयद्वारा यजमानस्यैव प्रयोजककर्तृत्वाद् यजमान एव साङ्गप्रधानफलभागित्यविरोधात् । अत्र पूर्वपक्ष-सिद्धान्तयोः कर्तृगामिनि फले न विवादः, इति पूर्वपक्षसूत्रमपि प्रयोजककर्तृत्वांशे प्रमाणं चेदपि न विरोध इति । *शास्त्रफलम्=स्वर्गादि ॥ देहाध्यासापन्नस्यैव पारलौकिकफलोपभोगयोग्यत्वमाशङ्क्याह—*न च देहादि भस्मीभूतमिति* ॥ *तदवगतिः=देहादिव्यतिरिक्तात्मावगतिः । "स्वर्गकामो यजेत" इत्याद्यधिकार-शास्त्रं स्वर्गकामस्य परलोकसम्बन्धमात्रं प्रत्याययति, नतु तस्याध्यासानापन्नत्वमसंसारित्वमपि, येन शास्त्रमविद्यावद्विषयं न स्यादित्यभिप्रेत्याह—*इत्याशङ्क्याहेति* ॥ "शास्त्रीयमि"त्यनन्तरं व्यवहारमिति शेषः । *अस्य=स्वर्गकामस्य । *तस्य=असंसारित्वस्य । प्रत्युतासंसारित्वेऽधिकारित्वस्यायोग एवेत्याह—*प्रत्युतेति* ॥ *औपनिषदस्य=उपनिषद्गम्यस्यासंसारिणः । तस्याधिकारविरोधमेव स्फोरयति—*प्रयोक्ता हीत्यादिना*—*तस्मादित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन* । कर्मणः प्रयोक्ता हीत्यन्वयः । अधिकारीत्येतद् विवृणोति—*स्वामीति* ॥ "अभोक्ता चे"त्यनन्तरम् 'असंसारी'ति शेषः । एवंचासंसारिणोऽधिकारविरोध इति भावः । उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अस्तु विधि-प्रतिषेधशास्त्रस्याविद्यावद्विषयत्वम्, वेदान्तानां तु तन्नेत्याशङ्क्याह—*एवं वेदान्ता अपीति* ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—*नहीत्यादिना* ॥ वेदान्ता उभयत्र तच्छब्दार्थः । *स्वरूपे=अद्वितीयब्रह्मात्मस्वरूपे *एषाम्=वेदान्तानाम् । *विशेष इति* । विधि-प्रतिषेधशास्त्राद् विशेष इत्यर्थः । एवंच प्रत्यक्षादिप्रमाणवद् विधि-प्रतिषेधशास्त्रस्य, विधि-प्रतिषेधशास्त्रवद् वेदान्तशास्त्रस्य चेति सर्वेषां

शास्त्राणामविद्यावद्विषयत्वमेवेत्युपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ शङ्क्ते—*स्यादेतदिति* ॥ ततः किमिति ? अत आह—*तथा च परस्परेति* ॥ अविद्यावदधिकारिणि सत्यधीतवेदान्तेन तेनौपनिषदः पुरुषोऽवगम्यते ; औपनिषदपुरुषावगमेन चाविद्यावत्त्वभङ्गादधिकार्यलाभः, इति परस्परव्याहतार्थत्वेनाधिकारिशून्यो वेदः कृत्स्नोऽप्यविद्यावद्विषयत्वमपि न प्राप्तः, इति प्रामाण्यमपि जह्यादित्यर्थः । औपनिषदपुरुषावगमानन्तरमविद्यावत्त्वभङ्गेऽपि तदवगमात् प्रागविद्यावत्त्वसत्त्वादविद्यावद्विषयत्वसंभवेन नोक्तदोष इत्याह—*अत आहेति* ॥ *अनुपजातेनेति* ॥ औपनिषदपुरुषावगमात् प्राग्विरोधिनोऽसंजातत्वेनानुपजातत्वं बोध्यम् । यच्चोक्तं परस्परापहतार्थत्वमिति, तदपि नेत्याह—*न चेति* ॥ यद्यप्येकस्यैव पुरुषस्य कालभेदेन विद्यावत्त्वाविद्यावत्त्वे उपपद्येते ; तथाऽपि तत्तत्कालभेदात् तत्तद्विशिष्टपुरुषभेदमाश्रित्य तथोक्तम् । तथा च—भविष्यता विद्यावत्त्वेन पूर्वमविद्यावन्तमाश्रित्य प्रवर्तमानं शास्त्रं नापहतप्रामाण्यमिति भावः । तत्रानुकूलं दृष्टान्तमाह—*यथा न हिंस्यादिति* ॥ *अभिचरन्= शत्रुवधकामः । "न विरुध्यते" इत्यत्र हेत्वाकाङ्क्षोद्भावनापूर्वकं हेतुमाह—*तत् कस्य हेतोः ? पुरुषभेदादिति* ॥ पुरुषभेदमेवाह—*अपजितेति* ॥ अपजिताः क्रोधाद्या अरातयो यैस्ते तथोक्ताः, क्रोधारात्यवशीकृता इत्यर्थः । "श्येनादिशास्त्रे" इत्यनन्तरम्—'अधिक्रियन्ते' इति शेषः । तथा च यथा "न हिंस्यादि"ति निषेधशास्त्रे "श्येनेने"ति शास्त्रे चाधिकारिभेदाद् न तयोर्विरोधः ; तद्वदौपनिषदपुरुषावगमोत्तरकालं विद्यावत्त्वेऽपि तत्पूर्वमविद्यावत्त्वादविद्यावन्तं पुरुषमश्रित्य प्रवर्तमानं शास्त्रमप्यविरोधादविद्यावद्विषयमेवेति भावः । *भाष्ये*—*वर्णाश्रम-वयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्येत्युक्तम्*, तत्र वर्णाध्यासम्, आश्रमाध्यासम्, वयोऽध्यासम्, अवस्थाद्यध्यासं च क्रमेण स्वयमाह—*वर्णाध्यास इत्यादिना* ॥ "ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत" इत्यादिशब्दार्थः । भाष्यस्थादिशब्दस्यार्थमाह—*आदिग्रहणमित्यादिना* ॥ पातकेति* ॥ *पातकम्= ब्रह्मवधादि, *उपपातकम्= गोवधादि, सङ्करीकरणादीनि च मनुनोक्तानि—

"खराश्वोष्ट्र-वराहाणामजाविक वधस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहि-महिषस्य च ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्याभिभाषणम् ॥

कृमि कीट-वयो हत्याऽमेध्यानुगतभोजनम् । फलैधकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥"

इति । आदिशब्दात् तदुक्तजातिभ्रंशकरादि गृह्यते—

"ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या-घ्रातिरघ्रेय-मद्ययोः । जैह्मं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥"

इति । *तस्य= अध्यासस्य । *तत्= स्वरूपम् । *एतत्= अतस्मिन् तद्बुद्धिरित्येतत् । अभ्यर्हितत्वात् धर्म्यध्यासः प्रथमं वक्तव्य इत्यत आह—*तत्राहमिति धर्मितादात्म्येति* ॥ *ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासमि* त्येतद् धर्मितादात्म्याध्यासमात्रमित्यस्य विशेषणम् । *ममकारमिति* ॥ मम भार्या, मम पुत्रः, मम क्षेत्रम्, ममेमान्युपकरणानि, इत्येवंरूपमित्यर्थः । "बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यती"त्युक्तं भाष्ये, तद्विशदयति—*स्वस्य खल्वित्यादिना* ॥ स्वम्= स्वकीयं वस्तु, तस्येत्यर्थः । स्वामीत्येतस्य विवरणम्—*ईश्वर इति* ॥ सकल

इत्यस्य विवरणम्—*सम्पूर्ण इति* ॥ एवमग्रेऽपि "स्वामी"त्यस्य विवरणम्—*ईश्वर इति* ॥ विकल इत्यस्य विवरणम्—*असम्पूर्ण इति* ॥ *बाह्यधर्मा इति* ॥ इत्येवंरूपा बाह्यधर्माः, ये साकल्य-वैकल्यादयःस्वाम्य-प्रणाडिकया शरीरे सञ्चारिताः, तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थ इत्यर्थः । *परोपाध्यपेक्षे=पुत्र-भार्यादिलक्षणो-पाध्यपेक्षे । इन्द्रियेष्वात्मतादात्म्याध्यासाभाव आत्मनीन्द्रियधर्माध्यासायोगः, तदर्थमाह—*अध्यस्तात्मभावानामिति* ॥ इन्द्रियाणामित्यस्य विशेषणम् । अन्तःकरण *आत्मतादात्म्याध्यासाभाव आत्मन्यन्तः-करणधर्माध्यासायोगः, तदर्थमाह—*अध्यस्तात्मभावस्येति* ॥ अन्तःकरणस्येत्येतस्य विशेषणम् । "अहंप्रत्ययिनमि"त्युक्तं भाष्ये, तस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—*अहंप्रत्ययोऽहंवृत्तिरिति* ॥ *तम्=अहंप्रत्ययिनम्, अहङ्कारमित्यर्थः । "स्वप्रचारसाक्षिणी"त्यत्र स्वस्यान्तःकरणमहङ्कारमर्थं कृत्वा दर्शयति—*अन्तःकरणस्य प्रचारसाक्षिणीति* ॥ औदासीन्यबोधाभ्यां साक्षी भवति लोके, तदत्र दर्शयति—*चैतन्योदासीनताभ्यामिति* ॥ एतत् "प्रचारसाक्षिणी"त्यनेन सम्बध्यते । विशेषणमभिधाय विशेष्यं निर्दिशति — *प्रत्यगात्मनीति* ॥ एवं स्वात्मन्यहंप्रत्ययिनोऽहङ्कारस्याध्यासे दर्शिते तस्याहङ्कारगतकर्तृत्व-भोक्तृत्वाध्यासोऽपि दर्शितप्राय एवेति मत्वा, आह — *तदनेनेति* ॥ अहंप्रत्ययिनि प्रत्यगात्मचैतन्याध्यासं दर्शयितुं प्रत्यगात्मचैतन्यमुपात्तमित्याह—*चैतन्यमुपपादयतीति* ॥ "तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यती"त्युक्तं भाष्ये, तद् विवृणोति—*तद्विपर्ययेणान्तः-करणादिविपर्ययेणेत्यादिना* ॥ अन्तःकरणादिस्वरूपं दर्शयित्वा तद्विपर्ययस्वरूपं दर्शयति—*अन्तःकरणाद्यचेतनम् तद्विपर्ययश्चैतन्यमिति* ॥ *तेन=तेन रूपेण । "तद्विपर्ययेणे"ति तृतीयेत्थंभावे वर्तत इत्याह—*इत्थमिति* ॥ एवमहङ्कारात्मनोरितरेतराध्यासं दर्शयित्वा फलितमाह—*तदनेनेति* ॥ *इदमनिदंरूपः=चिदचिद्ग्रन्थिरित्यर्थः । अचिदन्तःकरणाद्यवच्छिन्नतया चिद-चिद्ग्रन्थित्वं बोध्यम् । *कार्येति* ॥ पूर्वपूर्वभ्रमजन्यसंस्काररूपाऽविद्या कार्याविद्या ; अनादिभाव-रूपाऽविद्या कारणाविद्या; तद्द्वयाधार इत्यर्थः । अविद्याधारत्वं च चिदंशमादाय ; अचिदंशस्य जडस्य तदनाधारत्वादिति बोध्यम् । *अहङ्कारास्पदम्=अहंप्रत्ययविषयः । *जीवेति* ॥ अन्तःकरणतादात्म्याध्यासे-नान्तःकरणावच्छिन्नत्वात् तदध्यासोपादानभूताविद्यावच्छिन्नत्वाच्च चिदात्मैव जीवतामापन्न इत्यर्थः । यत एवान्तःकरणतादात्म्याध्यासेन जीवतामापन्नः, अत एवाह—*इतरेतरेति* ॥ *तदुपादानश्चाध्यास इति* ॥ जीवशरीरप्रविष्टचिन्मात्रोपादानक इत्यर्थः । अध्यासाधिष्ठानचैतन्यं विनाऽध्यासायोगादिति भावः । *ननु* उक्तविधया तयोः परस्परोपपादकत्वे परस्पराश्रयत्वं स्यादित्यत आह—*इत्यनादित्वादिति* ॥ बीजाङ्कुरवदनादित्वात्=प्रवाहानादित्वात् न परस्पराश्रयत्वमित्युक्तं भवतीत्यर्थः । तथा चाध्यासो दृढ इति भावः । *अनादिः=प्रवाहानादिः । "अनन्तः"इत्युक्तं भाष्ये, तत् कथम् ? तत्त्वज्ञानसमुच्छेद्यतया सान्तत्वादध्यासस्य, इत्याशङ्क्य, अनन्तशब्दार्थमाह—*तत्त्वज्ञानमन्तरेणेति* ॥ "मिथ्याप्रत्ययरूपः" इत्येतद्विवृणोति—*मिथ्याप्रत्ययानामिति* ॥ *"अस्यानर्थ-हेतोरि"त्यत्र "अस्ये"त्यस्याध्यासस्येत्यर्थः । *अस्य=अध्यासस्य । "विद्याप्रतिपत्तये" इत्यत्र प्रतिपत्तेरपि विद्यात्वाद् "विद्याप्रतिपत्तये" इत्यत्र पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य, प्रतिपत्ति-शब्दार्थमाह—*प्रतिपत्तिः प्राप्तिरिति* ॥ तस्यै=तद्विद्याप्राप्तये । आत्मैकत्वविद्याप्राप्तय एव वेदान्तारम्भः, न जपाय, नापि कर्मसु प्रवृत्त्यर्थमित्याह—*नत्वित्यादिना* ॥ "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये" इत्यत्र आत्मैकत्व-

स्वरूपमाह—*आत्मैकत्वमिति* ॥ *विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वम्=अद्वितीयसच्चिदानन्दरूपत्वम्। एवं सत्याह—*आनन्दरूपस्येति* ॥ *तत्प्रतिपत्तिम्=तदेकत्वविद्याम्, आनन्दरूपब्रह्मैकत्वविद्यामिति यावत्। *ननु* बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्चात्मैव ब्रह्म, तस्य वस्तुतो देहेन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यादिविषयेभ्यो भिन्नस्यास्मत्प्रत्ययविषयत्वेन सन्देहाभावात् प्रयोजनाभावाच्च न जिज्ञास्यं ब्रह्म ; अतो न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ता आरभ्याः, किंत्वविवक्षितार्थास्ते जपमात्रोपयोगिनः, इति निरुद्धगतिकस्य पुनराशङ्कायामाह—*एतदुक्तं भवतीत्यादिना* ॥ *समीचीनत्वे सति=प्रमाणत्वे सति। *तदभावे=ब्रह्मणो जिज्ञासाऽभावे। न चास्मत्प्रत्ययः प्रमाणमित्याह—*नहीति* ॥ औपनिषदश्चासावात्मा च, स तथोक्तः, तस्य प्रत्ययः, स चासावौपनिषदात्मप्रत्ययश्च ; स इत्यर्थः। निर्धर्मक आत्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे 'अहं कर्ता' 'अहं भोक्ते'ति कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिधर्मोल्लेख्यस्मत्प्रत्ययो न समीचीनः, न प्रमाणमिति भावः। *ननु* अप्रमाणत्वेऽप्यस्मत्प्रत्ययश्चिराभ्यस्तः कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिबन्धनिवर्तनाक्षमः, अतस्तन्निवर्तकब्रह्मज्ञानाय वेदान्तारम्भ इति—चेत्, *तत्र वक्तव्यम्*—किं कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि वास्तवम् ? अवास्तबं वा ? आद्येऽप्रमाणस्यास्मत्प्रत्ययस्य न तन्निवर्तकतेत्याह — *न चासाविति* ॥ *असौ=अस्मत्प्रत्ययः। द्वितीयं दूषयन्नेवाद्यपक्ष उक्तं दूषणं द्रढयति—*आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, नतु वास्तवमतत्त्वज्ञानेनेति* ॥ *आरोपितं रूपम्=अवास्तवं कर्तृत्वादीत्यर्थः। *तत्त्वज्ञानेनेति* ॥ अस्मत्प्रत्ययश्च न तत्त्वज्ञानम्, येनावास्तवं कर्तृत्वादि निवर्तयेदिति भावः। *अनेन*—द्वितीयकल्पः—*निरस्तः*। *नतु वास्तवमिति* ॥ *वास्तवम्=कर्तृत्वादिकम्। *अतत्त्वज्ञानेन=अस्मत्प्रत्ययेन नापोद्यत इत्यर्थः। अनेनाद्यकल्पे दूषणं दृढीकृतम्। अतत्त्वज्ञानेन वास्तवस्यापवादो नेत्येतद् व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—*नहि रज्ज्वा रज्जुत्वमिति* ॥ वास्तवं तत्त्वज्ञानानिरस्यमित्यभिधाय, अवास्तवं तु तत्त्वज्ञानेन निरस्यत इत्याह—*मिथ्येति* ॥ *रूपमिति*। अवास्तवमित्यर्थः ॥ *ननु* मिथ्याज्ञानसंस्कारस्य सुदृढत्वात् कथं मिथ्याज्ञानप्रसज्जितमवास्तवं तत्त्वज्ञानेनापोद्येतेति ? अत आह—*मिथ्याज्ञानसंस्कारश्चेति* ॥ "जन्मने"त्यनन्तरम् — 'अपवदितुं शक्यः' इति शेषः। तथा च कर्तृत्वादिकमवास्तवमेव वाच्यम्। तच्चानर्थहेतुभूतमस्मत्प्रत्ययेन न निरस्यते, इति तन्निवर्तकब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्या एवेति भावः। तत्र शङ्क्ते—*स्यादेतदिति* ॥ *अर्थ इति* ॥ प्रयोजनमित्यर्थः। सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्व-विज्ञानप्रतिपादनार्थकत्वस्य प्रदर्शयिष्यमाणत्वाद् नात्र शङ्काशूकमित्यभिप्रेत्याह—*अत आहेति* ॥ शारीरकमीमांसाशब्दार्थमाह—*शरीरमेव शरीरकमित्यादिना* ॥ *तस्य=जीवात्मनः। *त्वंपदाभिधेयस्य="तत् त्वमसि" इति महावाक्यस्थत्वंपदाभिधेयस्य। एतत् तस्येत्यस्य विशेषणम्। *तत्पदाभिधेयेति*। उक्तमहावाक्यस्थतत्पदाभिधेयेत्यर्थः ॥

इयता ग्रन्थेन ब्रह्मजिज्ञासायाः संभवमुक्त्वाऽद्वितीयब्रह्मज्ञानाय वेदान्तशास्त्रारम्भणीयत्वमुक्तम्, उक्तेऽर्थे बुद्धिसौकर्यायाधिकरणं रचयति—***एतावानत्रार्थसंक्षेप** इत्यादिना **तां जिज्ञासामसूत्रयत्**—*"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यन्तेन* ॥ अत्र "श्रोतव्यः" इति श्रुतिस्तु विषयः। किं वेदान्तशास्त्रमारम्भणीयम्? उतानारम्भणीयम् ? इति विषय-प्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः। तत्रादौ सिद्धान्तिशङ्कामनूद्य तत्परिहारपूर्वकं पूर्वपक्षमारचयति—*यद्यपीत्यादिना* ॥ "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिः स्वाध्यायाध्ययनविधि-

शब्दार्थः । *फलवदर्थावबोधपरत्वमिति* । अध्ययनविध्युपात्तनिखिलस्वाध्यायमध्ये- ऽक्षरमात्रस्याप्यानर्थक्यायोगादित्यर्थः । तथा च वेदान्तशास्त्रारम्भणीयत्वमिति भावः । *औत्सर्गिकमिति* ॥ असति बाधके न त्याज्यमित्यर्थः । तथा च ततोऽपि वेदान्तशास्त्रारम्भणीयत्वमिति भावः । *प्रत्यगात्माऽवगम्यत इति* ॥ तथा च तथाऽपि वेदान्तशास्त्रारम्भणीयत्वमिति भावः । *चतुर्लक्षणी मीमांसा= उत्तरमीमांसा ; वेदान्तमीमांसेति यावत् । *नारब्धव्येति* ॥ असन्दिग्धत्वेन विचारविषयाभावात्, प्रयोजनाभावाच्चेत्यर्थः । असन्दिग्धत्वाप्रयोजनत्वे एवाह—*न च सर्वेति* ॥ "जिज्ञास्यः सन्नि"त्यतः प्राक् सन्दिग्धत्व-सप्रयोजनत्वाभ्यामिति शेषः । *विचारमिति* ॥ वेदान्तशास्त्रविचारमित्यर्थः । पूर्वपक्षमारच्य सिद्धान्तमारचयति—*सिद्धान्तस्त्वित्यादिना* ॥ *तस्य तु= अहंप्रत्ययस्य तु । "श्रुत्यादिभिश्चे"त्यनन्तरं बाधादिति शेषः । *प्रामाण्यानभ्युपगमात्* ॥ अहंप्रत्ययस्येति शेषः । *अध्यासत्वम्* ॥ अहंप्रत्ययस्येत्यर्थः । एवं च सति फलितमाह—*एवं चेति* ॥ *तेषाम्= वेदान्तानाम् । *मुख्योऽर्थ इति* ॥ लक्षणया प्रतिपाद्यमानो मुख्यार्थः । तथा च मुख्यार्थसंभवाद् न वेदान्तानामुपचरितार्थत्वमित्यर्थः । यद्यपि मुख्यार्थ इत्युक्ते वाच्यार्थ इति प्रतीयते, स च विशिष्ट एव, न शुद्धोऽद्वितीयः प्रत्यगात्मा ; तथाऽप्यत्र "मुख्यार्थः" इत्यनेनानुपचरितार्थो विवक्षित इति द्रष्टव्यम् । *तस्य= अद्वितीयब्रह्मस्वरूपस्य प्रत्यगात्मनः । *ननु* अस्मिन् सूत्रे विषय-प्रयोजने प्रवृत्त्यङ्गे सूत्रणीये, ते किमिति न सूत्रिते ? इत्याशङ्क्य, सूत्रकृद् जिज्ञासापदेन ते सूत्रयति स्मेत्याह—*जिज्ञासयेति* ॥ सन्दिग्धस्यैव जिज्ञास्यत्वाद् जिज्ञासया सन्देहसूत्रणं भवतीति भावः । सन्देहसूत्रणेन विषयः सूत्रितः ; सन्दिग्धस्यैव जिज्ञास्यतया शास्त्रीयविचारविषयत्वादिति द्रष्टव्यम् । *ननु* ब्रह्मजिज्ञासापदेन सन्देहसूत्रणद्वारोक्तविधया विषयसूत्रणेऽपि प्रयोजनं कथं सूत्रितम् ? इत्याशङ्क्य, ब्रह्मजिज्ञासाया ब्रह्मज्ञानेच्छारूपत्वेन साक्षादिच्छाव्याप्यत्वेन ब्रह्मज्ञानलक्षणं प्रयोजनं कण्ठतः सूत्रितमित्याह—*तत्र साक्षादित्यादिना प्रयोजनमित्यन्तेन* ॥ *ननु* ब्रह्मज्ञानमवान्तरप्रयोजनम्, कर्मज्ञानवद् न परमप्रयोजनम्, इत्यत आह—*न चेति* ॥ एतद् ब्रह्मज्ञानं कीदृशं प्रयोजनम् ? इत्याकाङ्क्षामुद्भावयति—*किन्त्विति* ॥ परमप्रयोजनमेव तदित्याह—*ब्रह्ममीमांसाख्येति* ॥ *कर्तव्यतानुज्ञातविषयैरिति* । ब्रह्मज्ञानहेतुभूतविचारविषयैरिति पर्यवसन्नोऽर्थः । ब्रह्मज्ञानमेवेत्यत्र सम्बध्यते । *ननु* ब्रह्मज्ञानस्य सुख-दुःखाभावयोरन्तरत्वाभावात् कथं तस्य परमप्रयोजनत्वमिति ? अत आह—*समस्तदुःखोपशममिति* ॥ यद्यपि ब्रह्मज्ञानं न सुखरूपम् ; न वा दुःखाभावरूपम्; तथाऽपि परमप्रयोजनीभूतसमस्तदुःखोपशमरूपानन्दैकरस-ब्रह्माभिव्यञ्जकत्वात् तदपि निखिलदुःखोपशमरूपानन्दैकरसप्रायम्, इति तद् ब्रह्मज्ञानं परमप्रयोजनमेवेत्यर्थः । आनन्दैकरसस्य परमप्रयोजनत्वे हेतुमाह—*तमर्थमधिकृत्य हीति* ॥ *तम्= आनन्दैकरसरूपम् । *अर्थम्= प्रयोजनम् । *अधिकृत्य= उद्दिश्येत्यर्थः । हिशब्दो हेत्वर्थः । *हि= यस्मात् कारणाद् आनन्दैकरसं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रेक्षावन्तस्तरां प्रवर्तन्ते, तस्मात् कारणादानन्दैकरसरूपं तद् ब्रह्म प्रयोजनमित्यर्थः । *ननु* यत् प्रेप्सितं तदेव प्रयोजनम्, आनन्दैकरसब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वेनाप्रेप्सितत्वात् कथमस्य प्रयोजनत्वमिति ? अत आह—*प्राप्तमपीति* ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—*यथा स्वग्रीवागतमपीति* ॥ कण्ठभूषणं ग्रैवेयकशब्दार्थः । *प्रतिपादितः= बोधितः । अप्राप्तमिवेति छेदः । ब्रह्मज्ञानं प्रयोजनं साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद् जिज्ञासापदेन कण्ठतः सूत्रितमस्तु, संशयः कथं सूत्रितः ? जिज्ञासासूत्रे

संशयस्याप्रतीतेः, इत्यप्रतिपन्नस्य पुनरधस्ताद् आशङ्कायां संशयसूत्रणमुक्तमेव दृढीकर्तुमाह—*जिज्ञासा त्विति* ॥ एवं संशयस्यार्थात् सूत्रणम्, न कण्ठत इति भावः। संशयसूत्रणेन किमिति ? अत आह—*संशयश्चेति* ॥ संशयः स्वविषयं ब्रह्म विचार्यकोटिनिविष्टं कृत्वा तद्विचारात्मकमीमांसारम्भं प्रयोजयतीत्यर्थः। *ननु* शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुभूतसंशय-प्रयोजने सूचनीये, किं जिज्ञासासूत्रे तत्सूचनेन ? इत्याशङ्क्य, यः शास्त्रीयविषयसूचकः संशयः प्रयोजनमित्युभयम्, अस्मिन् "**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**" इति सूत्रे सूचितम्, अत एवास्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वम्, शास्त्रादित्वादेव तत्सूचनमावश्यकमित्यभिप्रेत्याहेत्याह — *तथाचेति* ॥ कैर्व्याचिख्यासितस्य? इत्यपेक्षायाम्— *अस्माभिरित्युक्तम्* ॥ *ननु* भाष्ये "**वेदान्तशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्ये**"ति वक्तव्ये मीमांसाशब्द किमर्थ इति ?अत आह—*पूजितेति* ॥ विचारस्य पूजितता वा किमर्थेति? अत आह—*परमपुरुषार्थेति* ॥ "मीमांसाशास्त्रस्ये"त्यत्र मीमांसारूपं शास्त्रमिति भ्रमं वारयति—*तस्या मीमांसाया इति* ॥ *सा मीमांसा। हिशब्दो हेत्वर्थः। *हि* यस्मात् कारणात् *अनेन* सा = मीमांसा। *शिष्यते = शिष्येभ्यो यथावत् प्रतिपाद्यते, तस्मात् कारणाद् इदं तस्या मीमांसायाः शास्त्रमित्यर्थः। इतिशब्दस्तत्प्रतिपादनसमाप्तिद्योतनार्थः। *ननु* "अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रमित्युक्तम्, तत् कथम् ? इत्याशङ्क्य बह्वर्थसूचनादित्याह—*सूत्रं चेति* ॥ *ननु* बह्वर्थसूचनमात्रेण कथं सूत्रत्वम् ? सूत्रलक्षणलक्षितत्वाभावात्, इत्याशङ्क्य सूत्रलक्षणलक्षितत्वमस्तीति ज्ञापयितुं सूत्रलक्षणमाह—*यथाहुः—लघूनि सूचितार्थानीत्यादिना* ।

इति भाभमतीव्याख्यायामृजुप्रकाशिकायामध्यासभाष्यं संपूर्णम् ॥

भाष्यभावप्रकाशिका

यत्साक्षात्सच्चिदानन्दं प्रत्यगक्रियमद्वयम् । तन्नमामि नृसिंहस्य योगगम्यं परं पदम् ॥

ज्योतिर्यद्दक्षिणामूर्तिव्यासशङ्करशब्दितम् । ज्ञानोत्तमाख्यं तद्वन्दे सत्यानन्दपदोत्थितम् ॥

भगवत्पादपादाब्जपांसवः पान्तु सन्ततम् । अपारासार-संसार-सागरोत्तार-सेतवः ॥

संप्रदायविदामुक्ती-स्संकलय्याभिधीयते । मुनिना चित्सुखाख्येन भाष्यभावप्रकाशिका ॥

नानानिबन्ध-पद-लब्धसदर्थमाना सत्संप्रदायपदवीरनुवर्तमाना ।

वाचस्पतेरपि वचांसि विवर्तयन्ती वागीश्वरीव विदुषां कृतिरिष्टदैषा ॥

"तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिवाक्यप्रतिपन्नं जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणं विषयम्, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्," "तरति शोकमात्मविदि'त्यादि श्रुतिप्रतिपन्नं प्रयोजनं च प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भसिद्धयेऽर्थात् सूचयितुं प्रतिपादयितुं च तत्प्रत्यनीकस्य बन्धस्याध्यासात्मकत्वं लक्षण-सम्भावना-सद्भाव-प्रमाणैः सिषाधयिषुः प्रथमं तावदध्यासमाक्षिप्य **"युष्मदस्मदि"**त्यादिना "मिथ्येतिं भवितुं युक्तमि"त्यन्तेन भाष्येणार्थाच्चं "सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरि"त्यन्तेन तत्त्वानुस्मरणलक्षणं मङ्गलाचरणं सम्पादयति । 'इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि'ति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । त्वङ्कारवदिदंकारस्याहंकारप्रतियोगित्वाभानात्, 'एते वयम्', 'इमे वयम्' इति प्रयोगदर्शनात् । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी । युष्मच्छब्देन जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहा उच्यन्ते । अस्मच्छब्देन तत्साक्षी चिद्रूप आत्मा ; तयोः प्रत्ययौ । मनइन्द्रियादिव्यवधानेनात्मनः प्रतीतिः युष्मत्प्रत्ययः, अस्मत्प्रत्ययः स्वाहङ्कारः, तयोर्गोचरयोः= युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः । तदनेंन प्रत्ययतो विरोधो दर्शितः । स्वरूपतो विरोधमाह—***विषयविषयिणोरिति*** ॥ अत एव *विरुद्धस्वभावयोः= तादात्म्यायोग्ययोरिति यावत् । न तु सहानवस्थानयोग्ययोरिति भावः । "तमःप्रकाशवदिति"निदर्शनमेवंविरोधाभिप्रायम् ; मन्दप्रभे मन्दिरे तयोस्सहोपलम्भात् । एतेनाभावत्वमपि तमसो निराकृतं वेदितव्यम् । इदमाह—***इतरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायामिति*** ॥ तादात्म्यलक्षणकार्यस्यानुपपत्तौ सिद्धायामित्यर्थः ॥

ननु—मा भूत् धर्मिणोरितरेतरभावः, तद्धर्माणां तु जाड्य-चैतन्य-नित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतरारोपः स्यादिति, तत्राह—***तद्धर्माणामिति*** ॥ पूर्वोदितविरोधभावादतिविरोधभावाद्धर्मिणमतिक्रम्य धर्माणामन्यत्र गमनासंभवाच्च—***सुतरामित्युक्तम्*** ॥ इति शब्दो हेत्वर्थः । अध्यासव्यापकभेदाग्रहविरुद्धभेदग्रहस्येह संभवाद् अध्यासव्यापकभेदाग्रहं व्यावर्तयन् भेदग्रहस्तद्व्याप्यमध्यासमपि निवर्तयति यस्मादित्यर्थः । अथवा—क्वचित् सामान्यविशेषाध्यासेनाप्रमितततादात्म्ययोरन्यत्रान्यतरांशदर्शनादन्यतरांशाध्यारोपो दृष्टः,

प्रकृते तु चिदचितोस्सामान्यविशेषात्मनाऽनाकलिततादात्म्ययोरारोपो न संभवति यस्मादित्यर्थः । तस्मादात्मन्यनात्मारोपो न युक्त इत्याह—*अत इति* ॥ आत्मन्यधिष्ठानेऽनात्मारोपो न संभवति चेत्, अस्तु, तर्ह्यनात्मन्येवात्मारोप इति, तत्राह—*तद्विपर्ययेणेति* ॥ *तद्धर्माणां चेति* ॥ विषयानुभवनित्यत्वाऽऽनन्दादीनामन्तःकरणप्रत्ययेन परतन्त्रतयाऽवभासमानत्वादुपचाराद्धर्मत्वव्यपदेशमभ्युपगम्य **तद्धर्माणामित्युक्तम्** । आत्मधर्मत्वाभिमतानामनुभवादीनां चिद्रूपात्ततो भेदाभावान्न जडे बुद्ध्यादावध्यासः ; तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ अध्यासो नाम—अन्यस्मिन्नन्यरूपताधीः । मिथ्येत्यविद्यमानतोच्यते ; नास्त्येवाध्यास इत्यर्थः । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेत्यध्यासयोर्नास्तित्वं वक्तुं द्विविधाध्यासवचनम् । आक्षेपमुपसंहरति—*इति भवितुमिति* ॥

"युक्तमिति वक्तव्ये "इति भवितुमि"त्याक्षेपस्य संभावनैव मूलम्, नात्र मानमिति दर्शयितुमुक्तम् ॥ तदेवं प्रमातृत्वादिबन्धस्य वस्तुतया विषयाद्यभावादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्याक्षेप्तु र्विवक्षितम् । अत्र यद्यपीति पठितव्यम् । तेन यद्यपि भवितुं युक्तमिति योजना । अध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वाद्, अभानाद्वेतिविकल्प्याद्यमङ्गीकरोति—*तथापीति* ॥

पूर्वोक्तरीत्या युक्तिशून्यत्वमध्यासस्याङ्गीकृत्य, प्रतिभासमानत्वादपलापायोगादहं 'मनुष्य' इति प्रत्ययस्य देहव्यतिरिक्तात्मवादिमतेऽध्यासमन्तरेणोपपादनासम्भवाच्चं तदनुरूपं कारणमेव कल्प्यमित्यभिसन्धायाऽध्यासं प्रतिजानीते—***तथापीत्यादिना लोकव्यवहार इत्यन्तेन भाष्येण*** ॥

द्वितीयं प्रत्याह*—अयमिति* ॥ मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासस्वरूपापलापायोगाद् अस्यान्यदेहादि व्यतिरिक्तात्मवादे प्रमात्वाभावात्तदनुरूपं कारणं कल्प्यमिति भावः । अपरोक्षमध्यासं द्वेधा विभजन्विशेष्यं निर्दिशति—***लोकव्यवहार इति*** ॥ लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासः, लोकविषयो व्यवहार इत्यर्थोपसर्जनज्ञानाध्यासतोक्ता । कोऽयमध्यासः ? यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशङ्क्य तल्लक्षणमाह—* **अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन** । । अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकता तद्धर्माध्यासलक्षणस्सत्यात्मासत्यान्तःकरणादिमिथुनीकरणीभूतो लोकव्यवहारस्तथापि वर्णित इति योजना । तत्रान्योन्यस्मिन्निति परस्पराधिष्ठानत्वमन्योन्यात्मकतामिति परस्परमध्यस्तता च कथ्यते । तत्रान्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते प्रतिमायां देवतादृष्टिरपि भ्रान्तिः स्यात्, ततो विशिनष्टि—अन्योन्यस्मिन्निति ॥

तत्र देवतादृष्टिमात्रमारोप्यम्, न प्रतिमादृष्टिः ; "**ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादि**"ति न्यायात् । पटे तन्तवः, स च तन्तुष्विति लोकवादिदृष्ट्या तन्तुपटयोरन्योन्याधारत्वधियोरध्यासत्वप्राप्तावुक्तम्—*अन्योन्यात्मकतामिति* । 'पटः शुक्लः' 'शुक्लः पटः' इति प्रमाव्यावृत्त्यर्थम्—**इतरेतराविवेकेनेति** । इत्थंभावे तृतीया ; भेदाग्रहेण, एकतापत्त्या वेत्यर्थः । अनेनाध्यासस्य स्वरूपं निमित्तं च कथ्यते । यथावभासं पारमार्थिकं किं न स्यात् ? इत्यत आह—***अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति*** ॥ धर्मिणोरतादात्म्यं विवेकः, धर्माणां चासङ्कीर्णता ॥ स्वरूपविवेकतिरस्कारेण भेदधीरध्यासः, नैवं शुक्लपटादिधीरित्यर्थः । स एवायमयमेव स

इत्यैक्यप्रमां प्रत्याह—*विविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति* ॥ औपाधिकभेदाभासतिरस्कारेण प्रत्यभिज्ञाया-मैक्यं प्रमीयते ; विविक्तयोर्धर्मिणोर्विवेकं तिरस्कृत्यैक्यधीर्भ्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्ट्यादस्ति विविक्ततेति, विविक्तपदस्यातद्व्यावर्तकत्वमाशङ्क्याह—*अत्यन्तेति* ॥

आत्मनो बुद्ध्यादेः स्वच्छत्वादिना साम्यादत्यन्तविवेकासिद्धिमाशङ्क्य जडत्वाजडत्वयोरत्यन्तविवेकाद्धर्मिणोऽपि तत्सिद्धिरित्याह—*अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति* ॥ उक्तरूपयोर्धर्मधर्मिणोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मतारूप इतरेतराविवेकात्मकोऽध्यास इति समुदायार्थः ।।

“अन्योन्यधर्मांश्चे”ति पृथग् धर्माध्यासकथनं विनाऽपि धर्म्यध्यासं केवलं धर्माणामपि—‘अन्धोऽहमि’त्यादौ धर्माध्यासप्राधान्यसूचनार्थम् । *ननु* इतरेतराविवेकार्थं द्वयोः स्वरूपतिरस्कारे कथमन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशसिद्धिः ? तत्सिद्धये द्वयोः स्वरूपस्थितौ कथमविवेकेनोपपत्तिः ? अत आह—*सत्येति* ॥ सत्यमनिदं चैतन्यम् ; संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणानध्यस्तत्वात् । अनृतमहङ्कारादि ; स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वात् । तदुभयमिथुनीकरणरूपोऽध्यास इति यावत् । असत्यसर्पस्य सत्यरज्ज्वां तन्मात्रतया निमज्जनवदसत्याहङ्कारादेः सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः ; सत्यासत्ययोरात्मानात्मनोस्तर्कतो विविच्यमानत्वादन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशः संभवतीति भावः ।

किं पुनरध्यासस्य कारणमित्याशङ्क्य—निमित्तमात्रम्, उपादानम्, निमित्तविशेषो वा पृच्छ्यत इति विकल्प्याद्यौ प्रत्याह—*मिथ्येति* ॥ *मिथ्याऽज्ञानमिति* कर्मधारयसमासः । मिथ्या च तदज्ञानम्, तन्निमित्तमुपादानं यस्येति विग्रहः । तत्र मिथ्येत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानमिति शङ्का स्यात्, तन्निवृत्तये—अज्ञानमित्युक्तम् । अज्ञानमात्रग्रहणे च ज्ञानाभाव इति शङ्क्येत, अतो मिथ्येति विशेषणम् । अतोऽनिर्वचनीयतया भावलक्षणमनादि सिद्धं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति दर्शितम् । *तन्निमित्तः= तदुपादान इत्यर्थः । अन्यस्यान्यात्मना प्रतीतिरध्यास इत्युक्ते नीलमुत्पलमित्यादिगुण-गुणितादात्म्यप्रत्ययादीनामध्यासात्मकता मा भूदिति विशिनष्टि—*सत्यानृते इति* ॥ सत्यमनिदं चैतन्यम्, अनृतमनात्मा ; स्वरूपतोऽध्यस्तत्वात्, आत्मा तु संसृष्टरूपेणैवाध्यस्तो न स्वरूपेणेति सत्यम् ॥

एतदेवाज्ञानं संस्कार-काल-कर्मादिरूपेण परिणतमध्यासनिमित्तमिति वक्तुं निमित्तग्रहणम् । निमित्तविशेषप्रश्नं प्रतिवक्ति—*नैसर्गिक इति* ॥ प्रत्यक्चैतन्यसत्तामात्रानुबन्धी ; प्रवाहरूपेणानादिरिति यावत् ॥

न च—प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणासत्त्वात् प्रवाहिव्यक्तीनां च सादित्वात् कुतो नैसर्गिकत्वमिति—वाच्यम् ; प्रवाहिव्यक्तीनाम् अन्यतमव्यक्त्या विना पूर्वकालानवस्थानं कार्येष्वनादित्वमित्यभ्युपगमात् । यद्वा—कारणरूपेणास्यानादित्वम्, कार्यात्मना नैमित्तिकत्वमित्युभयमविरुद्धम् ॥ “अध्यस्य मिथुनीकृत्ये”ति क्त्वाप्रत्ययो नाध्यासस्य पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारादङ्गीकृत्य प्रयुक्तः ; लोकव्यवहारस्याध्यासात्मकतया क्रियान्तरत्वाभावात् अतो वस्तुतोऽपौर्वापर्येऽपि विशेषणभेदेन कल्पितभेदं वस्तु तत्प्रतिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं तदालम्बनमनुभवं च द्रढयितुमध्यासमभिनयेन दर्शयति—*अहमिति* ॥

तत्र 'अहमि'ति कार्याध्यासेष्वाद्योऽध्यासः। तस्याध्यासत्वं चिदचिदात्मकतया युक्ततत्वम्। 'इदमि'ति च भोक्तुर्भोगसाधनं कार्यकरणसंघातः कथ्यते। 'ममेदमि'त्यहंकर्त्रा स्वत्वेन तस्य संबन्धः। तयोश्च 'इदं ममेदमि'ति दृष्टयोरध्यस्तत्वमध्यस्तभोक्तृशेषत्वात् स्वप्नादावध्यस्तराजोपकरणवत्। तदेवं पूर्वभाष्योक्तरीत्या युक्तिशून्योऽप्यत्यन्तविविक्तयोरित्यादिना लक्षितः सत्यानृतमिथुनीकरणत्वरूपेण संभावितोऽध्यासो विशिष्टकारणप्रसूतो नैसर्गिकत्वादागन्तुकदोषानपेक्षोऽहमिदमित्यादिप्रकारैर्निरूपितः॥

अयमित्यनुभवसिद्धतामाह। लोक्यत इति लोकः, प्राणिसमूहः। व्यवहरणं व्यवहारः। अभिज्ञाभिवदने लोकव्यवहारः। लोकव्यवहारो मनुष्योऽहमिति शब्दसञ्जल्पितोऽभिज्ञानमित्यर्थः। अथवा—लोकानां व्यवहारो लोकव्यवहारः। स चायमहमिति व्यपदेशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनुरुपः प्रवृत्त्यादिः। अस्मिन्पक्षेऽध्यासव्यवहारक्रिययोरेककर्तृत्वादध्यस्य व्यवहार इति, अध्यासस्य व्यवहारात् पूर्वकालत्वमङ्गीकृत्याध्यस्य लोकव्यवहार इत्युक्तम्। अध्यासस्वरूपं कथ्यते—***अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति***॥ तस्य निमित्तमुच्यते—***इतरेतराविवेकेनेति***॥ चिद्रूपेण विवेकेऽपि तस्य नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तानन्दस्वरूपेणानवभासनादध्यास इति भावः। 'अहमिदं' 'ममेदमि'त्यादिना चाध्यासस्य कार्यमभिधीयते। 'अहमिदमि'त्यत्रेदं शरीराद्यहमित्येकोऽध्यासः। इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतितः; तथा भानाभावात्। अध्यस्येति पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं दर्शयति—***मिथ्येति***॥ *मिथ्याज्ञानम्*अध्यासस्तन्निमित्त इत्यर्थः॥

ननु एवं शरीरादेरवस्तुत्वात् कुतश्चितो भेदाग्रहः ? कुतश्चाध्यास इति ? तत्राह—***सत्यानृते इति***॥ *मिथुनीकृत्य=युगलीकृत्य। अप्रतीतस्याध्यासायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते, न वस्तुसत्तेति भावः। परमार्थसतोऽपारमर्थिकेन परमार्थतो मिथुनीभावादभूतभावार्थस्येह प्रयोगः। *ननु* प्रतीतस्यारोपः, समारोपे च प्रतीतिरिति परस्पराश्रयत्वमित्याशङ्क्याह—***नैसर्गिक इति***॥ अनादिरित्यर्थः। व्यवहारस्यानादित्वकथनात् कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता। ततश्च पूर्वपूर्वाध्यासोपदर्शितस्य देहादेरुत्तरोत्तराध्यासहेतुत्वान्न परस्पराश्रयतेत्यर्थः। अत्र च प्रवाहरूपेण नैसर्गिकत्वम्, कार्यव्यक्तिरुपेण च नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः॥

प्रतिभास्यत्वेन प्रत्यक्षत्वाद् ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्च न शक्योऽपह्नोतुमित्यसत्यत्वाद् बन्धस्य विषयादिसंभवादारभ्यमिदं शास्त्रमित्यभिसन्धिः॥ शास्त्रारम्भहेतुविषयादिसाधकमध्यासमाक्षेपसमाधिभ्यां संक्षिप्य तमेव लक्षण-संभावना-सद्भाव-प्रमाणैः स्फुटीकर्तुं चोदयति—***आहेति***॥

शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थतयाऽनुवादत्वात् तत्र गुरुशिष्ययोरधिकारात् पुरःस्थितमिव शिष्यं गृहीत्वा परोक्तिरिति। "आह कोऽयमि"त्यारभ्य "कथं पुनः प्रत्यगात्मनी"त्यतः प्रागध्यासस्वरूपलक्षणपरं भाष्यम्; तस्मादारभ्य "तमेतमविद्याख्यमि"त्यतः प्राक्तनं तत्संभावनाय; एतदादि सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं तत्संभवनि-

र्णयायेति विभागः । समाधानभाष्येऽध्यासलक्षणनिर्देशेऽपि प्रसिद्धाध्यासलक्षणे निर्णीते प्रागुक्तलक्षणस्य तद्विशेषतया सिद्धिरिति मत्वा प्रसिद्धाध्यासं पृच्छति—***कोऽयमिति*** ॥

किंशब्दस्याक्षेपेऽपि संभवादत्र सोऽपि विवक्ष्यते । आत्मन्यध्यस्तोऽनात्मेति विशेषोक्तेरसदृशयोरधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगाद् असंभावनया विशेषाक्षेपात् प्रश्नाक्षेपयोर्भिन्नार्थत्वादुपपत्तिरिति भावः । अध्यास-साधारणस्वरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यर्हितत्वादाक्षेपमुपेक्ष्य प्रश्नमेवेति मत्वाऽऽह—***उच्यत इति*** ॥

अत्र विशेष्यतया प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुषङ्गान्न साकाङ्क्षत्वम् । परत्रेत्युक्ते परस्येत्यार्थिकम् । परत्र परस्यावभास इत्येव लक्षणम् । तदुपपादकं स्मृतिरूपत्वम् । तत्साधनार्थं पूर्वदृष्टावभासपदम् । *पूर्वदृष्टः*= पूर्वदृष्टसदृश इत्यर्थः । अध्यासद्वयेऽपि परत्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तम् । अर्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः । परश्चासाववभासश्चेति परावभासः । तथा ज्ञानपक्षेऽवभासनमवभासः, परस्यावभासः परावभास इति समासः ॥

एतावत्युक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासः, स चावभास्यमानोऽध्यासः स्यात्, तन्निवृत्तये परत्रेति ॥ नचैवमपि खण्डो गौरित्यादावध्यासः स्यात्; परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभावतोऽभिधानात्, खण्डगवादीनां तादात्म्यसंसर्गशून्यत्वाभावात् । दोष-संस्कार-संप्रयोगोत्थत्वादित्थमवभासः संभवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । "भावे" "अकर्तरि च कारकेऽसंज्ञायाम्" इति सूत्रद्वयमधिकृत्य "स्त्रियां क्तिन्" इति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते कर्मादौ च कारके संज्ञायामसंज्ञायां च क्तिन्विधानाद् "अकर्तरि चे"ति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारित्वाङ्गीकारात् । स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः, न तु स्मर्यत एव स्पष्टम्; पुरोऽवस्थिततत्वेन भावात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिः ; भावे क्तिन्विधानात् । स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः, न पुनः स्मृतिरेव ; अनुभूतस्य तथाऽनवभासकत्वात् । स्मृतिरूपता त्वसन्निहितविषयत्वात्, दोषादित्रयोत्थत्वात्, तादृग्धीविषयत्वाद्वा । अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेः, तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगि पूर्वदृष्टत्वम् । स्मृतिरूपशब्देन दोष-संप्रयोग-संस्कार-लक्षणकारणत्रितयजन्यत्वमुच्यत इत्याचार्याः । अवभासनमवभासः । तदेवं स्मृतिरूपः परत्र परावभास इत्येव लक्षणम्, अन्यदुक्तरीत्या तच्छेषमिति स्थितम् । परात्मनावभास इत्युक्ते घटात्परस्य पटस्य स्वात्मनाऽवभासोऽप्यध्यासः स्यात् ; तद्व्यावृत्तये स्मृतिरूप इति विशेषणम् । कारणत्रितयजन्यज्ञानविषयत्वलक्षणं स्मृतिरूपत्वम् । अधिष्ठानांशस्याप्यधिष्ठानाध्यस्यमानविषयस्य ज्ञानस्याङ्गत्वाङ्गीकाराय तद् विशिनष्टि—*परत्रेत्यादिना* ॥ ज्ञानाध्यासपक्षेऽपि स्मृतिरूपत्वमधिष्ठानज्ञानस्याप्यस्ति ; अधिष्ठानाध्यस्यमानविषयज्ञानस्यैकत्वाङ्गीकारात्, अत उक्तम्—*परत्रेत्यादि* ॥ अथवा—परत्र परात्मनावभास इत्येतावदेव लक्षणम् । *ननु* एवं सति शुक्लः पट इत्यादिप्रत्ययानामध्यासात्मकता स्यात् ? *मैवम्* ; परत्रेतिशब्देनारोप्यमाणात्यन्ताभावाधिकरणस्य निर्देशाच्छौक्ल्य-पटयोश्च संसर्गशून्यताभावात्, स्मृतिरूपग्रहणं तु परत्र परात्मनावभासोपपादनाय; कारणविशेषजन्यत्वादित्थंभावस्संभवतीति । न च स्मृतिरूपत्वं लक्षणान्तर्गतम् ; तेन कारणत्रितयजन्यत्ववि-

वक्षायामधिष्ठानज्ञानस्य संप्रयोगमात्र-जन्यतया पदान्तरव्यावर्त्याभावापातात् । न चाधिष्ठानारोप्यविषयं ज्ञानमेकमेव ; एकत्वलक्षणैकत्वस्य वृत्तिभेदेन तत्रासंभवात् । अथ स्मृतिशब्देन संस्कारजन्यत्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् प्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजन्याया भ्रमत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तये पदान्तरमिति मतम्, तदपि न समञ्जसम् ; 'स एवायं शुक्लः पटः' इत्यादि प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वप्रसङ्गात् । एवं च "अन्यस्यान्यात्मतावभासतां न व्यभिचरति" "अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचामे"ति च परामर्शेऽध्यासे वादिविप्रतिपत्तेरुक्तं तल्लक्षणं कथमित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यदेशकालविशेषेष्वेव विवादेऽपि परत्र परात्मनावभास इति लक्षणे संवादात्, न्यायतश्च तल्लक्षणेऽनिर्वाच्यतासिद्धेस्सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विवक्षितत्वाद्वादिविवादानुपन्यस्यन् केषांचिदन्यथाख्यातिवादिनामात्मख्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह—*तं केचिदिति* ॥ अन्यश्चासौ धर्मोऽन्यधर्मः । अथवा—अन्यस्य ज्ञानादेर्धर्मोऽन्यधर्मः । *अन्यत्र= शुक्त्यादौ, *अन्यस्य= कार्यत्वेन पारतन्त्र्याद्धर्मस्य रजतादेः, *अध्यासः= तादात्म्यधीः । देशान्तरादिगतं रजतादिदोषात् पुरोवर्त्यात्मना भातीत्येवमुक्तमध्यासं केचिदन्यथाख्यातिवादिनो वदन्तीति, *अन्यत्र= बाह्ये शुक्त्यादौ, *अन्यस्य= ज्ञानस्य धर्मो रजतादिस्तस्य, *अध्यासः= बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनः, तमध्यासमाहुरिति च योजना । पक्षद्वयेऽपि परत्र परावभासे संमतिरस्तीति भावः ॥

अख्यातिमतमाह—***केचित् त्विति*** ॥ वदन्तीत्यनुषज्यते । तयोर्विवेकः, तदग्रहणनिबन्धनोऽयमेकत्वभ्रम इत्यख्यातिवादिनः । *यत्र= शुक्त्यादौ, *यस्य= रजतादेः, अध्यासो लोके प्रसिद्धः, तयोस्तद्धियोश्च दोषाद्विवेकाग्रहे तत्कृतो रजतमिदमित्यादिसंसर्गव्यवहार इत्यख्यातिवादिनः । तैरपि संसर्गव्यवहाराय तद्धीरुपास्था ; वस्तुग्रहे तदभिन्नविवेकाग्रहायोगात्तस्य तत्कृतत्वासंभवाद्, अविद्येतरदोषस्य वस्तुन्यन्यभानहेतुतानुपलम्भात् । अतः परत्र परावभासे तेषामप्यस्ति संमतिरिति भावः ॥

केषांचिदन्यथाख्यातिवादिनां माध्यमिकानां च मतं दर्शयति—***अन्ये त्विति*** ॥ *यत्र= शुक्त्यादौ *यस्य= रजतादेः, अध्यासः, तस्यैव शुक्तिशकलादेः, *विपरीतधर्मत्वस्य= भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन वा सत्ताहीनस्य, *कल्पनाम्= भासमानताम्, अध्यासं भावान्तराभाववादिनः शून्यवादिनश्चाचक्षते । तथा च—तत्रापि परत्र परावभासे संवादोऽस्तीत्यर्थः ॥ एवं मतान्तराण्युपन्यस्य प्रकृतं स्वमतानुसारित्वं तेषां निगमयति—***सर्वथेति*** ॥ सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वेन वेद्यतामध्यासो न व्यभिचरति, इति युक्तमुक्तलक्षणाध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वम् ; बाधात्, अन्यत्र रजतादिसत्त्वस्याऽभातत्वात्, न च तदसत्त्वम् ; अपरोक्षत्वात्, नापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वम् । अतोऽनिर्वाच्यतेति भावः । न केवलं वादिनामेवायमध्यासः संमतः, अपि तु लौकिकानामपीत्याह—***तथा चेति*** ॥ नयनोपहितेदमंशे रजतादिसंस्कारसहिताविद्यया रजताद्यध्यासवत् पूर्वाहङ्कारादिवासनोपहितानाद्यविद्यया चिदात्मन्यनुभूयतेऽहङ्काराध्यास इति ॥ निरुपाधिकाध्यासे दृष्टान्तमाह—*शुक्तिकेति* ॥ सम्यग्धीसिद्धाधिष्ठानरूपाभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणम् ॥ संप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्वभानधीबोधनाय वत्करणम् । अनुभवप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः ॥ बिम्ब-प्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च मिथो भेदधीवद् जीव-ब्रह्मणोर्जीवानां च भेद-

धियः । सोपाधिकभ्रमस्य दृष्टान्तमाह—*एक इति* ॥ एकत्वग्रहणवति ग्रहणे पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमिति शब्दः । लक्षितरजताध्यासस्य लोकवादिसिद्धत्वेऽपि नात्मन्यनात्माध्यासः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति—*कथमिति* ॥ प्रतीचि पूर्णे स्फुरणत्वेनाननुभाव्ये परेषां परिच्छिन्नानामनुभाव्यानां बुद्ध्यादीनां तद्धर्माणां च नाध्यासः; मिथो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वासंभवादित्यर्थः । विरुद्धानामैक्यप्रतीत्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याह—*सर्वो हीति* ॥ आरोप्येण तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टम्, इह तदभावान्नाध्यास इत्यर्थः ॥ तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वमपीष्टमित्याशङ्क्याह — *युष्मदिति* ॥ प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्याविषयत्वम्; अन्यथेदं प्रत्ययविषयत्वापातात्, अपसिद्धान्ताच्च । तस्मात्तस्मिन्नध्यासो दृष्टो विश्लिष्टः, न भवतीत्यर्थः ॥ अनात्म-विशेषारोपे तद्विशेषान्तरस्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठानमित्याह—*उच्यत इति* ॥ विरुद्धयोर्वस्तुनोरधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगेऽपि कल्पनया तत्सिद्धिरिति भावः । यत्त्वेकज्ञानाविषयत्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठेयतेति, तत्राह—***न तावदिति*** ॥ एकस्मिन्विज्ञाने तयोर्भानमात्रमारोपेऽपेक्ष्यते, विषयतया भाने केवलव्यतिरेकाभावात्, आत्मनः स्वप्रकाशत्वादनात्मनस्तद्विषयत्वाद् द्वयोरपि तयोर्मनुष्योऽहमित्यादिधीवशादन्योन्याध्यासः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वम् ? तत्राह—*अस्मदिति* ॥ अस्मदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते प्रतिबिम्बतेऽस्मिन्नित्यस्मत्प्रत्ययः, अहङ्कारः, तत्संबन्धाल्लब्धपरिच्छेदः सन्नात्मा स्वरूपस्फुरणेन स्फुरन्नपि तद्विषयो निरुच्यते । ततोऽस्य शून्यवदत्यन्ताविषयत्वाभावेऽपि नास्वप्रकाशतेत्यर्थः ॥ अध्यासेऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वम्, सति तस्मिन्नध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्यानादित्वेन परिहारसम्भवेऽपि परिहारान्तरमाह—***अपरोक्षत्वाच्चेति*** ॥ अस्मत्प्रत्ययाविषयत्वेऽप्यपरोक्षत्वादेकान्तेना विषयत्वाभावात्तस्मिन्नहङ्काराध्यास इत्यर्थः । अपरोक्षत्वमपि कैश्चिदात्मनो नेष्टमित्याशङ्क्याह—*प्रत्यगात्मेति* ॥ *अथवा*—प्रत्यगात्मनः प्रसिद्धिः प्रथनम्, तस्यापरोक्षत्वादित्यर्थः । *अस्यार्थः*—अस्ति तावद् 'मयेदं विदितमि'ति विशिष्टधीः, सा च न विशेषणदर्शनादृते युक्ता । न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरणम्; युगपद् ज्ञानद्वयाभावात् । विमतम्, नैतद्विषयम्, एतन्निष्ठसाक्षात्कारत्वात्; घटसाक्षात्कारवत्, इत्यनुमानात् । न च संवेद्यघटादिज्ञानाश्रयतयाऽऽत्मसिद्धिः; तस्य तदधीनप्रकाशत्वेन वेद्यत्वापातात्, अकर्मकारकस्यात्मनस्संवेद्यघटादिविज्ञानविषयत्वायोगाच्च । न च ज्ञानान्तरेण भिन्नकालेन पूर्वसंवेदनविशिष्टात्मसिद्धिः; तदा पूर्वज्ञानस्याभावात् । अथ पूर्वज्ञानस्य विनश्यदवस्थायामुत्पन्नज्ञानेन पूर्वसंवेदनविशिष्टात्मसिद्धिरिति मतम्, तदाऽपि वक्तव्यम्—यत् पूर्वसंवेदने विनश्यत्क्षणोत्पन्नस्य ज्ञानान्तरस्य यदिदं विषयित्वम्, तदागन्तुकम् ? अनागन्तुकं वेति? यद्यागन्तुकम्, तर्हि तस्य ज्ञानकार्यत्वात् तदुत्पत्त्यनन्तरक्षण एव संभवात् तदा च पूर्वज्ञानस्य नाशात्तद्ग्रहणायोगः । नहि विषयि स्वाधर्मं प्रकाशयितुमीष्टे ; सर्वप्रकाशकत्वप्रसङ्गात् । अथ ज्ञानत्वसमवायभावो विषयित्वम्, अतोऽनागन्तुकमिति मतम्, तदपि न ; ज्ञानमागन्तुकम्, तस्य घटादिविषयित्वं पुनः सदातनमिति वक्तुमयुक्तत्वात् । अथ ज्ञानत्वं समवायाविशेषितं विषयित्वम्, तर्हि तस्याप्यागन्तुकत्वम् ? अनागन्तुकत्वं वा ? उभयथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । एवं तन्निरूप्यत्वादिष्वपि द्रष्टव्यम् । किं बहुना ? ज्ञानमात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वाद् विशिष्टविष-

यकत्वायोगाद् संबन्धाभिलक्षणविशेषेण नियतविषयकत्वं वक्तव्यम् । तथा सत्यागन्तुकत्वानागन्तुकत्वयोः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । न च धर्म-धर्मिणोर्युगपदुद्भवस्संभवति, अभ्युपगम्यते वा परैः । किंचानुव्यवसायस्यानियतत्वात् स्वविदितेऽपि 'मयाऽन्येन वा विदितोऽयमि'ति क्वचित् सन्देहस्स्यात् । तस्माद् यस्मिन्नात्मनि विशेषणत्वं कल्पितम्, तस्य संविद्रूपत्वेनैव स्फुरणादपरोक्षत्वम् ; देवदत्तस्वापकालः, देवदत्तात्माऽस्तीतिव्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्, कालत्वात्; इतरकालवदिति चानुमानात् । न च स्वापेऽहंवृत्तिः; तव्द्याघातात् । न च पुरुषान्तरं तत्साक्षात्कर्तुमलम् । ईश्वराद्यस्तित्वे च साक्षात्कारस्यास्मद्विशेषणमादेयमिति ॥ अपरोक्षाध्यासो नापरोक्षमात्रे क्वचिदपि युक्तः; संप्रयुक्ततया पुरोऽवस्थित एवापरोक्षः; तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ तत्र हेतुः—***अप्रत्यक्षेऽपीति*** ॥ साक्षिवेद्यतया संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीति यावत् । नहि नभो द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शत्वात् बाह्येन्द्रियग्राह्यम्, नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः ; तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नभसि, अविवेकिनः, तलम्=इन्द्रनीलकटाहकल्पम्, मलिनतां धूम्रतामन्यच्चापीताद्यध्यस्यन्ति । तथा चाधिष्ठानारोप्ययोर्नैकेन्द्रियग्राह्यत्वनियतिरिति भावः ॥ दार्ष्टान्तिकं ब्रुवाणः संभावनां निगमयति—*एवमिति* ॥ आत्मानात्मनोः चिदचित्त्वेन वास्तवाभेदासिद्धौ सामानाधिकरण्यात् तदभेदधीरध्याससंभावनां गमयतीति भावः ॥ *ननु* ब्रह्मविद्यापोद्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा किमित्यध्यासो वर्ण्यते ? तत्राह—*तमेतमिति* ॥ आक्षिप्तत्वं समाहितत्वं च लक्षितत्वविशेषणार्थः । "अध्यासः" इत्यनुभवानुसारिण्यनर्थतोक्ता । ***पण्डिता मन्यन्त इति*** ॥ पृथग्जनागोचरत्वेनैतदविद्यात्वस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तम् । प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यस्याविद्यान्वय-व्यतिरेकित्वादविद्यात्वमस्येति वक्तुमविद्याग्रहणम् ; अतो न सूत्रिताऽविद्योपेक्षिता ; तस्या एव वर्ण्यमानत्वादित्यर्थः ॥ न केवलमन्वयादिनाऽस्याविद्यात्वम् ; विद्यापोद्यत्वेन तद्विरोधित्वाच्चेत्याह—***तद्विवेकेनेति*** ॥ अथवा—केनोपायेन तन्निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तन्निवृत्त्युपायमाह—***तद्विवेकेनेति*** ॥ तस्याध्यस्तस्य बुध्यादेः, विवेको विलापनम् । तेन रूपेणात्मनोऽसाधारणरूपस्येदमित्थमित्यवधारणं विद्या । तद्विरोधित्वादिना सिद्धेरध्यासस्याविद्यात्वे सैवोच्यत इत्यर्थः ॥ तथाऽपि कारणविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह—***तत्रेति*** ॥ तस्मिन्नध्यासे दर्शनरीत्याऽविद्यात्मके सत्याच्छादकाविद्यायाः स्वापादौ स्वतोऽनर्थत्वादर्शनात् कर्तृत्वाध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्वात् कार्याविद्यावर्णने यत्रात्मनि बुध्यादौ वा यस्य बुध्यादेरात्मनीवाध्यासः, तेन बुध्यादिना वाऽऽत्मना वा कृतेनाशनायादिदोषेण चैतन्यगुणेन वात्माऽनात्मा वा वस्तुतो न स्वल्पेनापि युज्यत इत्यतो विद्यया तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ लक्षणसंभावने भेदोनोक्त्वा सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति—***तमिति*** ॥ अथवा लोकव्यवहार इति व्यपदेशलक्षणो यो व्यवहारस्तद्धेतुत्वं तस्यैव कण्ठोक्तम्, इदानीं व्यवहारान्तरहेतुत्वमध्यासस्य दर्शयति—***तमिति*** ॥ आक्षेपसमाधिविषयत्वं तदर्थः । लक्षित**त्वमेतदर्थः** अविद्याख्यमिति संभावितत्वोक्तिः । पुरस्कृत्येत्यध्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसत्यत्वमुक्तम् । प्रमाण-प्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेरुपलक्षणम् । अपौरुषेयत्वेन विशेषं मत्वा शास्त्राणां पृथग्ग्रहणम् । *मोक्षपराणि = विधि-प्रतिषेधशून्यानि ; वस्तुस्वरूपमात्रनिष्ठानीत्यर्थः । त्रिविधव्यवहारस्याध्यासिकत्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति—*कथमिति* ॥

यद्यपि प्रत्यक्षादि सर्वमविद्योत्थाहंकारविशिष्टात्माश्रयमिति स्वसाक्षिकम्; तथाऽपि केन मानान्तरेण तथा स्यात्? पुनःशब्दात् तन्मानान्तरविवक्षाधीः। यद्वा—प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यावान्; अनुपयोगादित्याक्षेपः। यद्येतानि प्रमाणानि, कथमविद्यावद्विषयाणीत्यन्वयः। यद्वा—यद्येतान्यविद्यावद्विषयाणि, कथं प्रमाणानि? अविद्यावदाश्रयत्वे करणदोषादप्रामाण्यं स्यात्; "यस्य च दुष्टं कारणमित्यादि" भाष्यादित्याक्षेपः॥ व्यवहारहेतुमध्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते—*उच्यत इति*॥ तत्रानुमाने व्यतिरेकव्याप्तिमाह—*देहेति*॥ सशिरस्कोऽवयवी त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षाधारो देहः। तत्र मनुष्यत्वादिजातिविशिष्टेऽहमित्यभिमानः। इन्द्रियेष्वेवमादिशब्दगृहीतदेहावयवेषु च ममाभिमानः; तेन हीनस्य सुषुप्तस्य **प्रमातृत्वानुपपत्तौ** सत्यां मानाप्रवृत्तेरध्यासः, तद्धेतुरित्यर्थः। यत्र नाध्यासः, तत्र न व्यवहारः, यथा सुषुप्ताविति व्याप्तिः। देवदत्तस्य जागरादिकालः, तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवान्, तस्यैव स्वापादिकालादन्यकालत्वात्; तस्यैव स्वापकालवदिति भावः॥ इन्द्रियादिषु ममत्वाभावेऽपि देहेऽहंभावमात्रात् प्रवृत्तिमाशङ्क्याह— *नहीति*॥ *अनुपादायेति*॥ ममत्वेनागृहीत्वेत्यर्थः। इन्द्रियग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणम्; प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात्। व्यवहारस्य व्यवहर्तारं विनाऽयोगाद् अनुपादानस्य च व्यवहारस्य च कर्तृसाम्ये, तान्यनुपादाय यो व्यवहारः, स नेति योजना॥ यो द्रष्टृत्व-वक्तृत्वादिरक्षमक्षं प्रति नियतो व्यवहारः, यस्य लिङ्गादिनाऽनुमानत्वादिव्यवहारः, नासौ तानि ममत्वेनागृहीत्वा युक्तः; देहाध्यासेऽपि चक्षुराद्यनध्यासेऽन्धादेरदर्शनादित्यर्थः॥ इन्द्रियाध्यासे तेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्याशङ्क्याह—*न चेति*॥ *अधिष्ठानमिन्द्रियाणाम्=शरीरम्। इन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेऽपि तस्मिन्नहंभावस्य न प्रवृत्त्युपयोगः, देहात्मनोरिच्छया नियोज्यनियोजकत्वलक्षणसंबन्धान्तरादपि प्रवृत्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*नचानध्यस्तेति*॥अस्यार्थः—अध्यासेतरो देहात्मयोगः-देहस्यात्मेच्छयाऽनुविधीयमानत्वं वा? तदनुविधानयोग्यत्वं वा? तत्कर्मारभ्यत्वं वा? नाद्यः; तदभावेऽप्यातुरदेहे प्रमातृत्वादिदर्शनात्। न द्वितीयः; स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्, तद्योग्यताया यावद्द्रव्यभावित्वात्। न च—यावत्कार्यलयमशरीरमेवेति—वाच्यम्; स्वदृष्ट्या तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्भावात्, तस्य तस्मिन् प्रमातृत्वादिधीध्रौव्यात्। न तृतीयः; भृत्यादिदेहैरपि प्रमातृत्वादिप्रसङ्गात्, तेषां स्वामिकर्मारभ्यत्वात्। अतो देहस्यात्मनि संबन्धान्तरासिद्धेरध्यास इति॥ *ननु*—आत्मा स्वतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यव्यवधानेन जागरादौ मातृत्वादिकमश्नुते, स्वापादौ चक्षुराद्यभावात्तदभावः, नाध्यासभावात्; अतो व्यतिरेकिणि व्यतिरेकः सन्दिह्यते, तत्राह—***नचैतस्मिन्निति***॥ अस्यार्थः—प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यम्; तच्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। न च कूटस्थस्यासङ्गस्यात्मनः स्वतो व्यापारः। न चेच्छातिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वम्। न चात्मन्यक्रियेऽगुणे च क्रिया-गुणवद्बुद्ध्याध्यासादृते सा युक्ता। तस्माद् बुध्याद्यभेदाध्यासे तद्धर्माध्यासे वाऽसति स्वतोऽसङ्गस्य प्रमातृत्वायोगादध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः॥ तर्हि मा भूत् आत्मनोऽसङ्गस्य प्रमातृत्वम्, नेत्याह—*न चेति*॥ आत्मन्याध्यासिकप्रमातृत्वाभावे सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः। एवं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकासन्देहात् तस्यादोषत्वादर्थापत्तेरपि तेनाविरोधात् प्रमाणान्तरप्रश्ने समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिः?

तत्राह—*तस्मादिति* ॥ प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् ॥ *अयं भावः*—मातुरेव मानाश्रयत्वेऽपि तस्याध्यस्तत्वात् तेषामविद्यावदाश्रयत्वम् । न च कारणदोषादप्रामाण्यम् ; सति प्रमाकारणे पश्चाद्भाविनो दोषस्यादोषत्वात्, अविद्यायास्तत्कारणनिविष्टत्वात्, "यत्र च दुष्टं कारणमि"ति चोक्तेरागन्तुकदोषविषयत्वात्, अध्यक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावस्येष्टत्वात्, व्यवहारे बाधाभावाद् व्यावहारिकप्रामाण्यसिद्धेरिति । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथात्वानेष्टसिद्धिः ; श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानमि"त्यादिना तात्त्विकत्वदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति ॥

ननु अविवेकिव्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि ; विवेकिनामपि तद्व्यवहारात्, तत्राह—*पश्वादिभिश्चेति* ॥ चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यौक्तिकविवेकस्याध्यक्षभ्रान्त्यविरोधित्वात्, विरोधित्वेऽपि तदननुसन्धाने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषाद् व्यवहारोऽप्याध्यासिक एवेत्यर्थः ॥ कथं व्यवहारकाले विवेकिनः पश्वादिव्यवहारमनुवर्तन्ते ? तत्राह—*यथाहीति* ॥ संगृहीतोऽर्थो यथा व्यज्यते, तथोच्यत इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिरुक्तः । अत्र च "शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सती"ति अर्थेन्द्रियसन्निकर्षात्मकमध्यक्षमुक्तम्, "शब्दादिविज्ञाने" इति तत्फलम्, "प्रतिकूलेऽनुकूले" इत्यनुमानम् । ते हि शब्दाद्युपलभ्य तज्जातीयस्य प्रातिकूल्यमानुकूल्यं वाऽनुस्मृत्य, अस्यापि तज्जातीयत्वात् तथात्वमनुमिन्वन्ति ; तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्तिः, अनुकूलत्वानुमानस्य तु प्रवृत्तिरिति विवेकः ॥ उक्तमर्थमुदाहरति—*यथेति* ॥

पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुस्मृत्य, अस्यापि तज्जातीयत्वात् तदनुमाय निवृत्तिः, एवं तज्जातीयस्योपकर्तृत्वमनुस्मृत्य तज्जातीयत्वात्तदनुमाय तदाभिमुख्यमित्याह—*दण्डेति । हरितेति च* ॥ दार्ष्टान्तिकं वदन् व्यवहारलिङ्गेनाध्यासमनुमातुं तस्य पक्षधर्मतामाह—*एवमिति* ॥ पित्रादित्रितयशिक्षाजन्यपदवाक्याभिज्ञता—*व्युत्पन्नचित्तता* ॥ क्रूरदृष्ट्यादिविशिष्टान् पुरुषान् दृष्ट्वा तद्विधानां प्रातिकूल्यं स्मृत्वा, तथात्वेनैषामपि तदनुमाय, पश्वादिवद्विवेकिनोऽपि तेभ्यो विमुखीभवन्ति, तेभ्यो विपरीतान् प्रसन्नदृष्टित्वादिविशिष्टान् पुरुषविशेषानालक्ष्य, तादृशानामानुकूल्यं स्मृत्वा तथात्वादेषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखीभवन्तीत्यर्थः । पक्षधर्मतां निगमयति—*अत इति* ॥ अनुभवार्थोऽतश्शब्दः । *ननु* 'अस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादि'ति न पश्वादयो भणन्ति, नापि परेषामेतत् प्रत्यक्षम् ; अतो दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम्, तत्राह—*पश्वादीनां चेति* ॥ अधिष्ठानारोप्यज्ञाने सति, अध्यक्षानुमानागमैश्च समानाधिकरण्यविरोधिविवेकाभावादध्यासवत्त्वं तेषां कल्प्यते, विनाऽपि मानैर्विवेके तदानर्थक्यम्, ततो विना विवेकं पश्वादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मूलाध्याससिद्धिरित्यर्थः । संप्रत्यनुमानमाह—*तत्सामान्येति* । तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वम्, तस्य विवेकिषु भानादिति यावत् । अपरोक्षाध्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात् तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य व्यवहारस्य, स तत्कालः । *समानः* । पश्वादिभिरिति शेषः । विमतो व्यवहारः, अध्यासकृतः, व्यवहारत्वात्, संमतवत् ; विमताः, अध्यासवन्तः, व्यवहारवत्त्वात् ; पश्वादिवदिति वा प्रयोगः ।

मान-युक्तिभ्यां विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रमित्यभावादध्यासवत्त्वमविरुद्धमिति मत्वा—*व्युत्पत्तिमतामपि* इत्युक्तम् ॥

न च व्यवहारत्वाद्यप्रयोजकम्; आत्मनो मातृत्वादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः सन्निमित्तशक्याधीनतया मुक्तानामपि सन्निमित्तशक्तिशक्त्यापादकत्वात्, तत्रापि मातृत्वादिप्रसक्त्या मुक्त्यभावापातस्य विपक्षे बाधकत्वात्, प्रमातृत्वादिलक्षणशक्त्यभावे च ग्राहकमानाभावेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्वचत्वात् । न च सर्वो व्यवहारः, रजताध्यासवत्, अध्यासकृतः, व्यवहारत्वात्; इत्याभासतुल्यता; विरोधादेव तस्यानुमानस्य, मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वानुभवसिद्धतया तदभावादिति भावः । विवेकिनामविवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य प्रतिपन्नात्मविद्वद्विषयत्वाद् न तत्पूर्वतेति भागे बाधमाशङ्क्य, तस्यापि तत्पूर्वतार्थं देहेतरात्मज्ञानपूर्वकत्वमङ्गीकरोति—*शास्त्रीये त्विति* ॥ तस्य तद्विषयत्वे कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याह—*तथाऽपीति* ॥ किं तद् वेदान्तवेद्यम् ? तदाह—*अशनायादीति* ॥ कर्त्रन्वयाधिकारान्वय-भोक्त्रन्वया विशेषणैर्व्यावर्त्यन्ते ॥

आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्तावुक्तात्मज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह—***अनुपयोगादिति*** ॥ विविक्तात्मज्ञाने सर्वाभिमानभङ्गात् कर्मस्वप्रवृत्तिरेवेति कुतस्तदपेक्षेत्याह—***अधिकारेति*** ॥

तथाऽपि कथं शास्त्रीयप्रवृत्तेराध्यासिकत्वम् ? नहि देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञाने बाधके तदध्यासानुवृत्तिरित्याशङ्क्य, तस्य पारोक्ष्यादपरोक्षाध्यासविरोधे तत्पूर्विकैव शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह—*प्राक्त्वति* ॥ अथवा—कर्म-ज्ञानकाण्डयोः कर्त्रकर्त्रात्मविषयत्वात् परस्परविगीतार्थत्वादप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य, विद्याऽविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न विरोध इत्याह—***प्राक्त्वति*** ॥ न केवलमुक्तप्रमाणैरेवाध्याससिद्धिः, किन्त्वागमोऽपि विधेर्बोद्धारमधिकारिणं ब्राह्मणादिशब्दैरुपदिशंश्चेतनाचेतनयोरैक्याभासं दर्शयतीत्याह—***तथाहीति*** ॥ तत्र *वर्णवयोऽध्यासः*—"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्यादिः ; *आश्रमाध्यासः*—"न ह वै स्नात्वा भिक्षेते"त्यादिः ; *अवस्थाध्यासः—"ज्योगामयावी यजेत्" इति ; *ज्योगामयः= उज्ज्वलामयवानित्यर्थः ॥ "यावज्जीवं जुहुयात्" इति जीवनाध्यासो गृह्यते । कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे तद्विपर्ययेण वाऽध्यास इति विशेषतः प्रदर्शयितुमुपपादितस्याध्यासस्य लक्षणं परामृशति—*अध्यासो नामेति* ॥ अध्यासस्यानर्थहेतुतां दर्शयितुमध्यासविशेषानुदाहरति—***तद्यथेति*** ॥ प्रसिद्धव्यतिरेकयोरपि पुत्रादिगतसाकल्य-वैकल्ययोरनुभवत एव मुख्याध्याससिद्धावप्रसिद्धव्यतिरेकाणां कृशत्वादीनां मुख्याध्यासः स्यादिति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह—***पुत्र-भार्येति*** ॥ बाह्यधर्माः, ये वैकल्यादयः, तत्स्वाम्यनिमित्तस्वशरीरे तानध्यस्यतीत्यर्थः ॥ इदानीमप्रसिद्धव्यतिरेकाणां सुतरामध्यास इत्याह—*तथा देहधर्मानिति* ॥

अत्र चाहंप्रत्ययसंभिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानता, न पुनरहङ्काराध्यास इव शुद्धस्य । "देहधर्मानि"ति धर्मिणोऽपि ग्रहणम्, धर्मशब्दस्तु मनुष्यत्वादिधर्मविशिष्टस्यैवाध्यासात्, तथाभूतस्यैव विधि-प्रतिषेधशास्त्र-

गोचरत्वाच्च धर्मप्राधान्यात् ॥ इदानीमस्मादप्यन्तरङ्गेन्द्रियधर्माध्यासमाह—***तथेन्द्रियधर्मानिति*** ॥ अत्र धर्माणामेव ग्रहणम् ; धर्मिणां नित्यानुमेयतया परोक्षाध्यासयोग्यत्वात् । संबन्धित्वेन कामादि-धर्माध्यास-मुक्त्वा धर्म्यध्यासमाह—***एवमहंप्रत्ययिनमिति*** ॥ *स्वप्रचाराः= कामादयः । ***प्रत्यगात्मनीति*** । देहादिषु विवेकाद् बहिर्भावमापद्यमानेषु प्रातिलोम्येन*अन्तः= अञ्चति= गच्छतीति प्रत्यगात्मा ; निरुपचरितस्वरूपत्वात्, तस्मिन्नित्यर्थः ॥ *आत्मन एवाधिष्ठानत्वे चैतन्यविशेषस्यानवभासः स्यात्, एवमहंकारादेरप्यधिष्ठानत्वे तद्विशेषावभासो न स्यात्, इह च द्वयोर्विशेषावभासः परस्पराध्यासं गमयति ; अध्यासे विशेषावभासस्याध्यस्यमानताप्रयुक्तत्वादित्यभिप्रेत्यात्मनोऽप्यनात्मन्यध्यासमाह—***तं चेति*** ॥ द्वयोर्विशेषावभासेऽप्यधिष्ठानत्वं न विहन्यते ; स्वगततया विशेषानवभासात्, परगततयैव प्रतीतेरिति भावः । एवमात्मन्यहंकाराध्यासकथनेन तस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्वे उपपादिते, अहङ्कारादिष्वात्माध्यासकथनेन चाहंकारादिषु चैतन्यमुपपादितम् । अध्यासमुक्तप्रमाणविशिष्टं निगमयति—***एवमिति*** ॥ अनादिः प्रवाहरूपेण । *अनन्त इति विद्याऽनुदये मिथ्याप्रत्ययरूप इति रूपग्रहणं लक्षणतस्तथा रूप्यते, न प्रतीतित इति दर्शयितुम्, अथवा मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयं लक्षणतः, तथोक्तोऽनिर्वचनीय इत्यर्थः । तस्यानर्थहेतुतां दर्शयति—*कर्तृत्वेति* ॥ प्रमाणं निगमयति—***सर्वलोकेति*** ॥ प्रत्यक्षप्रमाणमुक्तप्रमाणोपलक्षणार्थम् । अध्यासप्रतिपादनस्य प्रयोजनं निर्दिशति—***अस्यानर्थहेतोरिति*** ॥ विषयं निर्दिशति—***आत्मैकत्वेति*** ॥ अथवा—कुतोऽस्य प्रमाणमित्यत उक्तम्—*आत्मैकत्वेति* ॥ प्रतिपत्तिरप्रतिबन्धतया प्राप्तिः । एवं "युष्मदस्मदि"त्यादिना

भाष्येण प्रथमसूत्रेणार्थादुपात्तविषय-प्रयोजनसिद्धिहेतुमध्यासमुपपाद्येदानीमनेन सूत्रेण विषय-प्रयोजनयोरुपादाने निमित्तमाह—*वेदान्ता इति* ॥

ननु प्राणाद्युपासनाद्यपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यते, तत् कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्व-प्रतिपादनसामर्थ्यमिति ? अत आह—*यथा चायमर्थ इति* ॥ शरीरमेव, शरीरकम् । तन्निवासी शारीरको जीवः तस्य परमत्मरूपताप्रतिपादिका मीमांसा *शारीरकमीमांसा* ॥ *इत्यध्यास-भाष्यम्* ।

इति पूज्यश्रीचित्सुखमुनिकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यायां भाष्यभावप्रकाशिकायामध्यासभाष्यं संपूर्णम् ।

प्रदीपः

मातामहमहाशैलं महस्तदपितामहम् । कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"त्यादि "अनावृत्तिः शब्दात्" इत्यन्तं चतुरध्यायात्मकं ब्रह्मीमांसाशास्त्रमिति श्रीशंकर-भगवत्पादादिमतानुयायिनः । "अथातो धर्मजिज्ञासे"त्यादि विंशत्यध्यायात्मकं तदिति तु भगवद्रामानुजादिमतानुयायिनः । तत्र भास्कराचार्याः ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनः, भगवद्रामानुजादयः शंकरभगवत्पादाश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयासंभववादिनः । ज्ञानकर्मसमुच्चयो नाम ज्ञानवत्कर्मणोऽपि मोक्षोपयोग इति, तदुभयसमप्राधान्यमेव । अयमेव भास्कराचार्यसिद्धान्तः । कुमारिलपादा अपि ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिन एव । मन्यामहे—"इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेने"ति श्लोके वेदान्तनिषेवणमपदेन श्रीभास्कराचार्यमूलसिद्धान्तमेव कुमारिलपादा अभिप्रयन्तीति । अयं हि श्लोको वृत्तिकारीयात्मवादान्ते दरीदृश्यत इति श्रीभास्कराचार्यमूलाचार्या उपवर्षाचार्या एवेति प्रतिभाति । आत्मवादोऽपि शाबरभाष्यगतो वृत्तिकाराणामेव, न तु शबरस्वामिनामिति व्यक्तमिदमन्यत्र । उपनिषदामर्थवादत्वोक्तिस्तु कुमारिलपादानां प्रौढिवादमात्रम्, कर्मप्रवणतानिबन्धनं वा ; यतो "न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" । ब्रह्मज्ञानं हि भास्करमते कुमारिलमते चोपासनारूपमेव । नहि तयोः परस्परविरोधः, इति न तत्समुच्चयासंभवः । उपास्यं तु ब्रह्म कल्पितं वोत पारमार्थिकमिति त्वन्यदेतत् । सर्वथा तु ज्ञानकर्मसमुच्चयो न विरुध्यत इति तदीयो निष्कर्षः । विज्ञानभिक्षुरपि ज्ञानकर्मसमुच्चयमेवाभिप्रैतीति तदीयभाष्य एव व्यक्तम् । अयं च समुच्चयः पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रतावाद एव संभवतीति विंशत्यध्यायात्मकमेव ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमिति तदीयं हृदयम् ॥

*भगवद्रामानुजादयस्तु मन्वते—सत्यं न विरोधो ज्ञानकर्मणोः, तथापि तु न तयोः समप्राधान्यम् । शास्त्राणि मुक्तिसाधनं ब्रह्मोपासनामात्रं प्रतिपादयन्ति, नतु कर्मापि । कर्म तु चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानोपकारकमात्रं तदङ्गमेव भवितुमर्हति, नतु मोक्षसाधनमपि । उपकारकत्वं च कर्मणोऽनुष्ठानद्वारा तत्तज्जन्मन्येव संभवति, नतु जन्मान्तरीयानुष्ठानेन जन्मान्तर उपकारो भवति । तत्तज्जन्मनि कर्मानुष्ठानं च कर्मविचारं विना नोपपद्यत इति मीमांसैकत्ववाद एवेति । "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति पृथक्फलनिर्देशो हि नान्यथोपपद्यते, यदि समुच्चयवाद उपनिषदां तात्पर्यम् । यद्यपि वैराग्यादिवत् कर्मणामपि ज्ञानसाधनत्वे साधनाध्याय एव पूर्वमीमांसायाः समावेशापत्तिः ; तथापि अर्थक्रमात् ब्रह्ममीमांसा-तृतीयाध्यायान्त एव योजनं वस्तुगत्याभिप्रेतमिति, नेयमापत्तिरनिष्टाऽस्माकमिति श्रुतप्रकाशिकाकारा मन्यन्ते—"जैमिनीय-पूर्वमीमांसायाः प्रतिपत्तिलक्षणसौकर्यक्रमात्तु पूर्वं निवेशः, अर्थक्रमात्तु तृतीयाध्यायचतुर्थपादेनैव सङ्गतिरि"ति वदन्तः । भास्कराचार्यमते भगवद्रामानुजाचार्यमते च—यत्र ब्रह्मोपासनमेव साक्षा-

त्कारसमानजातीयं ब्रह्मज्ञानम्, तत्र—"आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इति वाक्ये द्रष्टव्यपदं निदिध्यासितव्य इति पदार्थनिष्कर्षपरम्, नतु निदिध्यासनातिरिक्तार्थान्तरपरम्—इति ॥

*शंकरभगवत्पादास्तु—ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनं प्रमाण-परतन्त्रसाक्षात्काररूपमेव, नतु पुरुषतन्त्रमुपासना-रूपम्। तत्र च कर्मणो न सहभावो न वोपकारकत्वमपि। अधिकारिणां चित्तशुद्ध्याधानमात्रेण कर्मणां पर्यवसानम्। जन्मान्तरीयानुष्ठानेनापि कर्म चित्तशुद्धिद्वारोपकरिष्यति। धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तो ब्रह्मजिज्ञासायामधिकरोति। देवतानां स्वयंप्रतिभात-वेदान्तानां कथमन्यथा कर्मानधिकारिणां ब्रह्मविद्याया-मधिकारः ? कथं वा च ब्रह्मचर्यादिव संन्यस्तानां ब्रह्मविद्याप्रवृत्तिः सप्रयोजना ? यदि कर्मस्वरूपविचाराधि-कार-तदनुष्ठानादिनियतमधिकारिधर्मः स्यात्, यदि वा पूर्वोत्तरमीमांसे अभिन्ने भवेताम्, इति ज्ञानकर्मासमुच्चयेऽपि शास्त्रभेद एव प्रामाणिकः, नतु तदेकत्वम्। "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इति द्रष्टव्यपदं फलपरं सत् निदिध्यासनस्य श्रवणस्य वा विधेयस्योद्देश्यमेवोपक्षिपति, नतु केवलानुवादरूपमिति—प्रति-यन्ति ॥

शुद्धाद्वैतमतानुयायिनो वल्लभाचार्या द्वैतसम्प्रदायाचार्या मध्वाचार्या अपि शास्त्रभेदसिद्धान्तमेवानु-सरन्ति। तत्र प्रथममते भक्तिप्राधान्यस्यैव विवक्षितत्वात् कर्मज्ञानभक्तीनां सर्वेषां साधनानां पुरुषोत्तमज्ञा-नोत्पत्तावपेक्षणेऽपि न विशिष्टः कश्चन सम्बन्धः कर्ममात्रस्य ज्ञानेन सह वर्तते, द्वितीयमते तु सत्यमस्ति कर्मणो ज्ञानोपकारकत्वम्, तथापि शास्त्रैक्यन्तु नावश्यकमिति वस्तुस्थितिः। सर्वथा तु ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमेव वेदा-न्तशास्त्रम्। तच्च सानुबन्धचतुष्टयविवेचनमारम्भणीयमुपक्षिपति— "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा—" इति ॥

अनुबन्धो नाम विषयः, सम्बन्धः, प्रयोजनम्, अधिकारीति विषयादिचतुष्कमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। तत्र सम्बन्धो *विषयशास्त्रयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, *विषयप्रयोजनयोः—विषयज्ञानसाध्यं प्रयोजनम्, प्रयोजनसाधनं विषयज्ञानमिति ज्ञानद्वारकः साध्यसाधनभावः, *अधिकारिप्रयोजनयोः—स्वस्वामिभावः काम्यकामकभावो वा, *शास्त्रप्रयोजनयोः—स्वजन्यज्ञानसाध्यत्वस्वजनकज्ञानजनकत्वादिरूप इति सर्ववि-दितत्वात् न कुत्रापि शास्त्र एव तद्विवेचनार्थ-मध्यायादिविभागा दृश्यन्ते। अधिकारिनिरूपणार्थमपि न प्रायेण शास्त्रकाराणां विशिष्य प्रवृत्तिः कुत्रापि दृश्यते—यतोऽर्थज्ञानकामोऽधिकारीति सामान्यत एव सिध्यति, यद्यधिकारिविशेषो विशिष्य न विवक्षणीयः। इयमेव हि नीतिर्न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगसूत्रादिष्ववल-म्ब्यते। इयमेव नीतिर्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रेऽपि समादरणीयेति शुद्धाद्वैत-द्वैतादि-सम्प्रदायानुसारिणो मन्यन्ते, ये पुनः—"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति सूत्रं विचारप्रतिज्ञामात्रपरम्, नतु विशिष्टाधिकारिनिरूपणार्थमपीति—मन्यन्ते ॥ एतन्मते हि नाथशब्दो मतान्तर इवाधिकारिविशेषनिर्णयार्थः, यतो नानन्तर्यार्थकमथशब्दमेतेऽभिप्र-यन्ति, किन्त्वारम्भार्थक एव—"अथ शब्दानुशासनम्", "अथ योगानुशासनमि"त्यादौ यथा। युक्तं चैतत्तन्मते—यतः तन्त्रान्तरमत्र मते न ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमपेक्षते, पुरुषोत्तमज्ञानकामः सर्वोऽप्यधिकारीति

नाधिकारिनियमनं सूत्रकारा अत्र कर्तव्यं मन्यन्त इति खलु तदाशयः। सति चैवं चतुरध्यायात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमिति सिद्धान्त एव स्वारस्यं तदीया आशेरते॥

विंशत्यध्यायात्मकमेव ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमिति मन्वाना भगवद्रामानुजादिमतानुसारिणस्तु प्रतियन्ति—न हि ब्रह्मज्ञानकामः सर्वोऽपि ब्रह्ममीमांसाधिकारीति सूत्रकारहृदयम्। न हि सर्वोऽपि विचार्य ब्रह्म जानाति, इत्यधिकारिविशेषोऽवश्यमत्र नियमयितव्यः। तच्च सूत्रकारीयं सूचनमन्तरा कथमपि न संभवति। उपपादितं चैतत्—यत् अथशब्देनानन्तर्यार्थकेन सार्थकेन सूत्रकारा अधिगतकर्मावबोधमधिकारिणं सूचयन्तीति। न हि तत् निष्प्रयोजनं योगानुशासनादाविति, प्रकृतेऽपि तत्तादृशम्। न ह्यन्यथाऽथपदं सूत्रगतं स्वरसं भवति, इति पूर्वतन्त्रापेक्षमुत्तरं तन्त्रमिति सूत्रकारा मन्यन्ते। सति चैवं कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचार इति नियमनात् अधिकारिविशेषः सूत्रत एव नियमितो भवति, यः खलु कृते विचारे नियतं ब्रह्मज्ञानमधिगच्छति, इति ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनः ज्ञानाङ्गकर्मवादिनो वाऽधिकारिनियमनमपि—"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति सूत्राधीनमेव मन्यन्ते। अयमेवास्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य विशेषः—यत्, न केवलं विषयः प्रयोजनं वा, किन्तु अधिकार्यपि संप्रदायैकसमधिगम्य इति। न चैतत् चतुरध्यायात्मकत्वेऽवकल्पत इति शास्त्रैक्यवाद एव समुचित इति॥

*शंकरभगवत्पादमतानुयायिनस्तु—सत्यमधिकारिविशेषं सूत्रकारा एव नियच्छन्तीति योजनमेव साम्प्रतम्, तदर्थं चानन्तर्यार्थकमथपदमिति पक्ष एव च समादरणीयः, परन्तु नेदं सूत्राक्षरावगतम्—*यत्, कर्मविचारानन्तर्यमेवाथशब्दार्थ इति। ब्रह्मविचारविधीनां संग्रहात्मके हि सूत्रे तद्विध्यवगतान्येव साधनानि अथशब्देनानन्तर्यप्रतियोगितया विवक्षणमर्हन्ति, नान्यत्। नहि "श्रोतव्या"दिवाक्यशेषे तदादौ वा कर्मविचारः कुत्रापि निर्दिष्टः, साधनचतुष्टयसम्पत्तिस्तु गुणोप-संहारन्यायेन सम्यगुपक्षिप्तेति तदानन्तर्यमेवाथशब्दार्थः। तथा च सत्यपि चाधिकारिनियमेऽवश्यकर्तव्ये न पूर्वतन्त्रापेक्षामुत्तरतन्त्रस्य सूत्रकाराः सूचयन्ति। अधिकारिविशेषोऽत्रापि पक्षे संप्रदायैकसमधिगम्यः, इति न मात्रया ब्रह्ममीमांसाया महिमाऽपचिनोति। ततश्चाधिकारिविशेषं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे सूत्रकाराः स्पष्टं सूचयन्त्यथशब्देनेति पक्ष एव श्रेयान्। तत्र चाधिगतकर्मावबोधः कर्मफलविरक्तो नित्यामृतत्वरूपफलकामी ब्रह्ममीमांसाशास्त्राधिकारीति शास्त्रैक्यवादिनः। *शास्त्रभेदवादिनस्तु शांकराः—साधनचतुष्टयसम्पन्नो ब्रह्ममीमांसाशास्त्राधिकारीति—मन्यन्ते॥

*विषयस्वरूपनिष्कर्षार्थन्तु ब्रह्ममीमांसाप्रथमोऽध्यायः, यत्र "जन्माद्यस्य यतः" इत्यादिना संग्रहेण विस्तरेण च ज्ञेयं ब्रह्म निष्कृष्य प्रतिपाद्यते। कारणतया लक्ष्यमाणं च ब्रह्मस्वरूपं केवलनिमित्तकारणमिति श्रीमदानन्दतीर्थादयः। अभिन्ननिमित्तोपादानमिति तु द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैत-शुद्धाद्वैत-केवलाद्वैतवादिनः। अभिन्ननिमित्तोपादानपदेनैकमेव ब्रह्मोपादानतया निमित्ततया च विवक्ष्यते। निमित्तकारणब्रह्मातिरिक्तमुपादानान्तरमुपादानकारणातिरिक्तमपरं निमित्तकारणं वा नास्तीति तु निष्कर्षः। एकमेव निमित्तकारणमुपादानकारणं चेत्यन्तःकरणस्य तत्परिणामात्मकवृत्तिं प्रत्युपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य च सांख्यैः,

आत्ममनःसंयोगद्वारानैयायिकैश्चात्मनस्सुखादिनिमित्तत्वस्योपादानत्वस्य च स्वीकारात् न तन्त्रान्तरविरुद्धम् । उपादानत्वं च समवायिकारणत्वं परिणामिकारणत्वं विवर्तकारणत्वमिति तत्तन्मतानुसारेण भिन्नरूपम् । तत्र द्वैताद्वैत-शुद्धाद्वैतयोः शुद्धं ब्रह्मैव परिणमते निमित्तं चेति मन्यते, विशिष्टाद्वैतमते तु शुद्धब्रह्मपरिणामित्वे विकार्यतापत्त्या परिणममानप्रकृतिशरीरकत्वात् प्रकृतिविशिष्टं ब्रह्मैव परिणामिकारणं निमित्तकारणं च मन्यते । केवलाद्वैतमते तु प्रकृतिः परिणामिकारणम्, ब्रह्म विवर्तोपादानम्, प्रकृतिर्निमित्तकारणमात्रम्, ब्रह्म तु विवर्तोपादानं निमित्तकारणं चेति ब्रह्माविकार्यतोपपत्त्यर्थमूरीक्रियते ॥

अयमत्र निष्कर्षः—विक्षेपशक्तिमात्रं प्रकृतेरिति विशिष्टाद्वैतमतम्, ब्रह्मण एव विक्षेपशक्तिरपीति द्वैताद्वैत-शुद्धाद्वैतमतम्, प्रकृतेर्विक्षेपशक्तिरावरणशक्तिरिति शक्तिद्वयम्, आवरणशक्तिमात्रं वा ; ब्रह्मणस्तु सद्रूपेणावृतस्य भानमात्रमिति तु केवलाद्वैतमतम् । तत्र प्रकृतिविषये धर्मिणि न कस्यापि दर्शनस्य विप्रतिपत्तिः, तस्यां आवरणशक्तिमात्रं तु विप्रतिपन्नम् । तथा च यदि प्रकृतेरावरणशक्तिरप्रामाणिकी, तर्हि सद्वितीयं ब्रह्म जगत्कारणं च जिज्ञास्यं च । यदि तु प्रामाणिकी, तर्हि तु अद्वितीयं ब्रह्म जगत्कारणं च जिज्ञास्यं च । कीदृशं च ब्रह्मा"थातो ब्रह्मजिज्ञासे"त्यत्र सूत्रकाराभिमतमिति तु विवेको न द्वितीयस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेनाध्यासस-मर्थनमन्तरा संभवति । अतश्चेदमवसरप्राप्तम्—यत् प्रकृतब्रह्मपदार्थसिध्यर्थमध्यासचिन्तनं कर्तव्यम्, इति सौत्रब्रह्मपदसूचिताध्याससमर्थनार्थमध्यासभाष्यम्—"युष्मदस्मदित्यादि"*—इति तु* विवरणानुया-यिनः । एतन्मते "तद्विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्मे"ति वाक्यं विषयः ॥ *भामत्यनुयायिनस्तु*—"आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इति आत्मन एव जिज्ञास्यत्वोपक्षेपात्, तस्य चान्तःकरणादभिन्नतया तद्भिन्नतया वा प्रतीयमानस्या-सन्दिग्धत्वेना'हमि'ति निर्णीतत्वात्, जिज्ञास्य आत्मैवाप्रसिद्ध इति शङ्कायाम्—अहंप्रतीतेरव्यवस्थितशरीरा-दिगोचरस्याप्रमाणत्वात् अन्तःकरणाध्यासाधिष्ठानस्वरूपस्यैव वेदान्तसमधिगम्यस्यात्मनो जिज्ञास्यत्वात्, जिज्ञास्यमात्मस्वरूपमहंप्रतीत्यविषयोऽन्तःकरणाध्यासाधिष्ठानस्वरूपमेव, इति तस्य सन्दिग्धत्वाद्विचारः कर्तव्य इति मन्यन्ते ॥ *एतन्मते तु—"आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इति वाक्यं विषयः । जिज्ञास्यमात्मस्वरूप-मन्तःकरणाध्यासाधिष्ठानं सिद्धवत्कृत्य ब्रह्मजिज्ञासां सूत्रकाराः प्रतिजानते । प्रकृतात्मस्वरूपसिध्यर्थैवेयं भामतीमतानुसारेऽप्यध्यासचिन्ता प्रवर्तते—*युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति* ॥ मतद्वयेऽपि सौत्रब्रह्मशब्दसू-चितस्यार्थस्य विवेचनादध्यासभाष्यं सूत्रारूढमेव ॥

*अध्याससामान्यं कारणत्रयाधीनम्—भेदाग्रहः, सादृश्यज्ञानम्, पूर्वतनप्रमाहितसंस्कार इति । *पूर्वत-नप्रमाहितसंस्कारो नाम—अध्यस्यमानाधिकसत्ताकतत्सदृशपदार्थज्ञानाहितसंस्कारः । इदं रजतमिति भ्रमो हि प्रातिभासिक-रजतसदृशतदधिकसत्ताकव्यावहारिकरजतज्ञानिनामेव भवति । न हि यो रजतमेव न जानाति, तस्येदं रजतमिति भ्रमात्मकं रजतज्ञानमुदेति । अहमिति च यदि चैतन्येऽन्तःकरणाध्यासेन भ्रमात्मकमिदं ज्ञानम्, तर्हि अध्यस्यमानाधिकसत्ताकपारमार्थिकान्तःकरणान्तरमवश्यं ज्ञातव्यम् । सति च पारम-र्थिकेऽन्तःकरणे शुद्धचैतन्यमद्वितीयं बाधितमेव, इति पूर्वतन-प्रमाहितसंस्काररूपकारणाभावात् ना'हमि'ति भ्रमात्मकं ज्ञानं संभवदुक्तिकम् । तदेवं तृतीयं कारणमसंभवदुक्तिकं मनसि निधाय, प्रथमकारणाभावादपि

नाध्यासः संभवतीति सूचयन् विशेषिते आत्मान्तःकरणे निर्दिशति—*युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोरिति* ॥ *विषयः=पराक्, इदंप्रतीतियोग्यं दृश्यम् ; शरीरान्तःकरणादि । *विषयि=दृग्रूपं स्वयं-प्रकाशमानं स्वव्यवहारे स्वेतरानपेक्षं शुद्धचैतन्यस्वरूपम् ; प्रत्यक्चैतन्यमिति यावत् । वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभास्यत्वयोग्यत्वं विषयत्वम्, स्वप्रकाशत्वं विषयित्वम् । चैतन्यातिरिक्तं सर्वं वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभास्यत्वयोग्यम् । प्रातिभासिकमपि प्रमाण-जन्येदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभास्यत्वाद् विषय एव । चैतन्यं तु न फलव्याप्यम्, किन्तु स्वयंप्रकाशमिति न दोषः । तथा च 'विषयविषयिणोरिति' पदेनात्मान्तःकरणयोः स्वरूपतो भेदः प्रतिपादितः ॥ स्वरूपतो भिन्नयोरप्यात्मान्तःकरणयोर्भेदाग्रहाद् नाध्यासो विरुद्ध इति शङ्कावारणार्थम्—*युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति* **विशेषणम्** ॥ युष्मच्छब्देन युष्मच्छब्दजन्यो विवक्ष्यते, अस्मच्छब्देनास्मच्छब्दजन्यो विवक्ष्यते । युष्मच्च अस्मच्च युष्मदस्मदी, तौ प्रत्ययौ युष्मदस्मत्प्रत्ययाविति विग्रहः । युष्मत्प्रत्ययो हि पुरोऽवस्थितविषयः । यद्यपि त्वंशब्दप्रयोगेणापि सम्बोध्योऽहमित्येव प्रत्येति, न तु त्वमिति ; तथापि सम्बोध्यातिरिक्ता नाहमिति जानन्ति, किन्त्वयमितीति, प्रमाणजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभास्यत्वादन्तःकरणमपि दृश्यमेवानुमीयते । इदमेवाभिप्रेत्य सिद्धान्तबिन्दौ—'अन्तः करणस्य प्रतिभासतोऽहंप्रत्ययविषयत्वम्, चिद्भास्यत्वेन तु लक्षणेन युष्मत्प्रत्ययविषयत्वमि'ति वर्णितम् । सति चैवं प्रतीतितोऽपि भेद आत्मान्तःकरणयोर्वर्तत इति साधनाद् भेदाग्रहरूपप्रथमकारणासंभवो "युष्मदि"त्यनेन सूचितः । तथा च—***युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो**र्विषयविषयिणोः=भिन्नतया गृह्यमाणयोरात्मान्तः-करणयोस्तादात्म्याध्यासासंभवे धर्माणामपि तादात्म्याध्यासासंभव इति भाष्ययोजना ॥ न केवलं प्रथमं तृतीयं च कारणं नात्रावसंरति, किन्तु द्वितीयमपीति सूचयन् विशेषणान्तरमाह—***तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति***॥ अनेन च सादृश्यज्ञानासंभव उपक्षिप्यते । न हि शुक्तिकायामिवेङ्गालेऽपि रजतज्ञानमुदेतीति. सादृश्यज्ञानमवश्यमध्यासकारणमिति स्वीकर्तव्यमिति, प्रकृते तदभावान्नात्मन्यन्तःकरणाध्यास इति भावः ॥ *इतरेतरभावानुपपत्तौ=तादात्म्यप्रतीत्यनुपपत्तौ ॥ *ननु*—धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासाभावेऽपि धर्माणां परस्पराध्यासः कथं न संभवति ? न हि धर्माध्यासो यत्र यत्र, तत्र तत्र धर्म्यध्यास इत नियमः ; विनापि लोहितपुष्पाध्यासं स्फटिके लौहित्याध्यासदर्शनात्, इत्यत आह—* **तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरिति***॥ अध्यासो द्विविधः—सोपाधिको निरुपाधिकश्च । सोपाधिकोऽपि प्रतिबिम्बाध्यासरूपो धर्माध्यासरूपश्चेति । यत्रोपाधिबिम्बयोः पृथग्देशोपलम्भस्तत्रैव प्रतिबिम्बाध्यांसः ; यथा लोहितस्फटिकयोः, चैतन्यान्तःकरणे तु भिन्ने अपि न पृथग्देशयोर्विविच्य गृह्येते । "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि"त्यनेनापि भेदप्रतीतियोग्यत्वमेव वर्णितम्, न तु पृथग्देश उपलभ्यमानत्वमपीति न पूर्वोक्तदोषः ॥ *धर्मप्रतिबिम्बोऽपि धर्मिप्रतिबिम्बमपेक्षत एव । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयः संभवति । असङ्गत्वात्त्वात्मनो नान्तःकरणेन संसर्गः । तथा च नीरूपस्य नीरूपेऽपि प्रतिबिम्बसंभव इति पक्षेऽपि नात्र धर्मिप्रतिबिम्बं विना धर्ममात्रप्रतिबिम्बतासम्भवः ॥ *सोपाधिकाध्यासोऽपरोऽपि धर्ममात्रस्य दोषवशने धर्म्यध्यासं विना न संभवति । अयो दहतीत्यादौ वह्नितादात्म्यमपि दोषवशेनावश्यमेव स्वीकर्तव्यम् । तथा चात्र यदि न धर्म्यध्यासः, तर्हि कथं धर्माध्याससंभवः ? निरुपाधिकाध्यासेऽपीयमेव गतिः । तथा च

धर्म्यध्यासव्याप्यत्वाद्धर्माध्यासस्य व्यापकधर्म्यध्यासासम्भवे धर्माध्यासोऽसंभवदुक्तिक एवेति, अहंप्रतीतिर्न भ्रमात्मिकेति, अहंप्रतीतिविषयस्यैवात्मत्वात् तस्य च ब्रह्मरूपत्वे विचारवैयर्थ्यमिति निष्कर्षः ॥ सामान्यतो धर्म्यध्यासासंभवं धर्माध्यासासंभवं च भेदप्रतीतियोग्यत्वेनाधिष्ठानारोप्ययोर्विरुद्धस्वभावत्वेन धर्म्यध्यासाभावेन च निरूप्य लक्ष्यविशेषयोस्तत्समन्वयार्थम्—*अस्मत्प्रत्ययगोचरे *इत्यादि भाष्यम् ॥ *अस्मत्प्रत्ययगोचरे=वृत्तिमात्रव्याप्ये। *चिदात्मनि=चैतन्ये। *युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य=दृश्यस्य। *विषयस्य=अन्तःकरणस्य। *अध्यासः=आरोपः। *मिथ्या=असंभवदुक्तिक इति पदार्थनिष्कर्षः। उत्तरत्र तथापीत्यभिसम्बन्धाद् यद्यपीति पूरणीयम्। तथा च—"युष्मदस्मदोरि"त्यादि—"युक्तमि"त्यन्तं शङ्काभाष्यम्, तथापीत्यादि परिहारभाष्यमिति निष्कर्षः ॥

अयमाशयः—सादृश्यज्ञानं भ्रमसामान्यं प्रति न कारणम्; विनापि सादृश्यं केतकीगन्धे सर्पगन्धं हि भ्रान्त्या जानीमः। *वस्तुतस्तु* विशेषदर्शनप्रतिबध्येष्वेवाध्यासेषु सादृश्यज्ञानं कारणमिति वक्तुमुचितम्, नान्यत्र; तत्र च प्रतिबन्धकाभावविधया विशेषदर्शनसामग्र्यभावस्यापि कारणात्वावश्यकत्वात् तेनैव निर्वाहे व्यर्थं सादृश्यज्ञानस्यापि कारणत्वकल्पनम्, इङ्गालादौ तु नीलत्वादिविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वाद् न रजताद्यध्यासः। इदमेव सादृश्यज्ञानाकरणत्ववादं भाष्यकारसूचितमादाय *कवितार्किकनृसिंहभट्टोपाध्यायमतं प्रवृत्तम्—यद्, भ्रमज्ञाने नाधिष्ठानज्ञानविधया सादृश्यज्ञानं कारणमिति। तथा च विसदृशेऽपि भ्रमो विशेषदर्शनाभावे संभवतीति, चैतन्यस्यावृतत्वेन विशेषदर्शनस्यात्राप्यभावात् विनापि सादृश्यज्ञानमहमिति भ्रमनिर्वाहः। "दृश्यते तु" इति नविलक्षणत्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं तद्भाष्यमपि च सादृश्यज्ञानं सादृश्यमपि वा नोपादानोपादेयभावप्रयोजकमिति बोधयद् अत्रानुकूलम्। यदि तु "दृश्यते तु" इति सूत्रभाष्ये केनचन धर्मेण सादृश्यं ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि वर्तत एवेति वर्णनात् सादृश्यज्ञानकारणतापक्षेऽपि भाष्यारूढ इति मन्यते, तर्हि त्वात्मान्तःकरणयोरपि जडत्व-चित्त्वादिना विरुद्धस्वभावयोरपि सत्त्वादिना सदृशयोरध्याससंभवो न विरुद्धः। इममेव भाष्यसूचितं भावं गृहीत्वा भ्रमस्थलेऽधिष्ठानज्ञानं कारणमिति पक्षान्तरम्—सिद्धान्तलेशसंग्रहे संगृहीतम्। सर्वथा तु सादृश्यज्ञानाभावाद् नात्मान्तःकरणयोरध्याससंभव इति शङ्का निरवसरैवेति द्वितीयकारणाभावशङ्कां सुसमाधां मत्वा भेदाग्रहाद् नाध्यास इति शङ्कावारणार्थमाह*अन्योन्यस्मिन्निति—लोकव्यवहार इति च* ॥ अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरितरेतराविवेकेन 'अहमि'ति अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताम्, ममेदमिति अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य, सत्यानृते मिथुनीकृत्य, मिथ्याऽज्ञाननिमित्तोऽयं लोकव्यवहारो नैसर्गिक इति योजना*। अत्र अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यात्मकताध्यासस्योदाहरणम् *अहमिति* ॥ अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येत्यस्योदाहरणम् *ममेदमिति* ॥ अहमिदमिति भाष्ये इदं शब्दप्रयोगस्तु अहमध्यासेऽन्तःकरणांशोऽपि प्रतीयत इति सूचनेन इदं रजतमित्यादाविव भ्रमज्ञानस्य द्व्यंशघटितत्वं यदपेक्षितम्, तदबाधनिरूपणार्थम्। कुत्रचनांशद्वयं स्पष्टम्, कुत्रचनैकः स्पष्टोऽपरोऽस्पष्टः; यथा अयो दहतीत्यादौ वह्न्यंशोऽस्पष्ट इति, अहमध्यासोऽपि न बाधित इति, इदंपदेन सूच्यते। लोकव्यवहार इत्यस्य प्राणिमात्रस्य व्यवहार इत्यर्थः तथा च व्यवहारकर्तैवाध्यासस्य मिथुनीकरणस्य च कर्तेति—'अध्यस्य' 'मिथुनीकृत्य चे'ति समानकर्तृकत्वाद् ल्यबुपपत्तिः। यद्यपि अध्यासो मिथुनीकरणं चैकम्; तथापि प्रथमं सामान्यरूपेण, द्वितीयन्तु विशेषरूपेणेति न दोषः। *अयमिति*

"अहमिति ममेदमित्यस्य परामर्शः। अत्र "अहमि"त्याद्यध्यासपूर्वको'ऽहमि'त्याद्यध्यास इति वर्णनेन भ्रमान्तराद्भ्रमान्तरमिति सूचनेन भ्रमज्ञानकारणं संस्कारमात्रमत्राप्यविशिष्टमिति सूच्यते। अनेन च—'इदं रजतमि'त्यादाविव आरोप्यसजातीय-तदधिकसत्ताक-पदार्थज्ञानजन्यसंस्कारः कारणमिति नियमात् पारमर्थिकान्तः करणान्तरापत्त्याऽद्वैतहानिरिति शङ्कापि—परास्ता*; आरोप्यसजातीय-तदन्यूनसत्ताक-पदार्थज्ञानजन्यसंस्कारः कारणमित्येव हि नियमः। इदं रजतमित्यादावपि व्यावहारिकं रजतं प्रातिभासिकरजतान्यूनसत्ताकमिति न दोषः। तथा च व्यावहारिकभ्रमाणां सर्वेषां सफलप्रवृत्तिजनकत्वमपि व्याख्यातम्॥ *वस्तुतस्तु* — भ्रमज्ञानं प्रति प्रमाजनितसंस्कारः कारणमिति नायं नियमोऽस्माभिरपि नोरीक्रियते। अहंज्ञानं हि ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमबाधात् प्रमैवास्माभिर्मन्यते। तदुक्तम्—"देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः" इति। सति चैवमहंज्ञानात्पूर्वतनादहंज्ञानान्तरमिति निर्वाहाद् न कोऽपि दोषः। *अहमित्यध्यास* इति तु परमार्थगत्या, न तु व्यवहारदृष्ट्येति न विरोधः। प्रातिभासिकानां तूलाविद्याकार्यत्वपक्ष एव खलु स्वसजातीय-स्वाधिसत्ताक-पदार्थज्ञानजन्यसंस्कारः कारणमिति कल्पना संभवति। तत्र च नायं नियमो व्यावहारिकभ्रमसाधारणोऽपि कल्पयितुं शक्यः, अनुगमस्तु पूर्वोक्तरीत्या स्वान्यूनसत्ताकत्वनिवेशेनापि संभवति। प्रातिभासिकानामपि मूलाविद्याकार्यत्वमिति पक्षे तु नोक्तायाः शङ्काया अवसरलेशोऽपि। तथाच *तृतीयकारणाभावान्नाध्यास इति शङ्काया अपि नावसर इति सूचनार्थमेव—*"अहम्" "ममेदमि"त्यध्यस्य—अयम्='अहं ममेदमि'ति व्यवहार इति पुनरुक्तिरिति भावः। *नन्वेवमपि*— अहमिति प्रथमाध्यासे का गतिरिति शङ्कायामाह—***नैसर्गिक इति***॥ अनादिरहमध्यासः। भेदाग्रहरूपकारणाभावान्नाध्यास इति शङ्कावारणार्थम् — ***इतरेतराविवेकेनेति***॥ *ननु* "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि"त्यनेन विशेषणेन पूर्वं भेदग्रहस्य साधनात् कथमत्र भेदाग्रह इति शङ्कावारणार्थमाह—***अत्यन्तविविक्तयोरिति***। दृश्यत्वेन लक्षणेन भेदः केवलमनुमीयते, न प्रत्यक्षीक्रियते। अपरोक्षश्चाहमिति भ्रमः परोक्षेण विवेकज्ञानेन न विरुद्धः। तथाचानुमानादिना विविक्ततया गृह्यमाणयोरप्यात्मान्तःकरणयोरपरोक्षविवेकग्रहाभावात्—प्रथमकारणमपि न निरवसरमिति भावः॥ अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकता नाम=अधिष्ठान आरोप्यम्, आरोप्ये चाधिष्ठानसंसर्गमात्रमिति निष्कर्षः, अन्यथाऽधिष्ठानस्याप्यारोप्ये कल्पितत्वे शून्यवादापत्तिः, अधिष्ठानस्यापि मिथ्यात्वापत्तिश्चेति सूचयन्नाह—***सत्यानृते मिथुनीकृत्येति***। अनेनाधिष्ठानस्य सर्वदा सत्यत्ववर्णनेनारोप्येऽधिष्ठानस्य स्वरूपतो नाध्यास इति सूच्यते। तथा चान्योन्याध्यासेऽप्यधिष्ठानाज्ञानमेव कारणम्, नत्वारोप्याज्ञानमप्यपरं स्वीक्रियते; अज्ञानस्य चैतन्यमात्रगोचरत्वात्। भ्रमस्थलेऽधिष्ठानज्ञानकारणत्वमते तदकारणत्वमते चाधिष्ठानाज्ञानवशात् सर्वेषां भ्रमकाले समुद्भव इति स्वीकाराद् नारोप्ये चैतन्यसंसर्गाध्यासार्थमज्ञानान्तरमन्यद्वा स्वीकर्तव्यमिति सूचयन्नाह—***मिथ्याज्ञाननिमित्त इति***॥ मिथ्याभूतं यदनिर्वचनीयमज्ञानम्, यद्वशान्मिथ्याभूतं शरीरादिकं विक्षिप्यते, तेनैवारोप्येऽप्यधिष्ठानतादात्म्याध्यासनिर्वाह इति भावना। अत्र मिथ्याज्ञानस्य निमित्तत्वसूचनेनान्तःकरणांशोऽविद्यावस्थाविशेष एव, न तत्परिणामविशेष इति, अन्तःकरणावच्छिन्नोऽपि जीवोऽनादिरिति पक्षः सूच्यते। अथवा—भामतीमत-

रीत्याऽविद्यायाः सर्वत्र निमित्तकारणत्वमेव, नतु परिणामिकारणत्वमिति पक्षः सूच्यते । विवरणमतेऽपि त्वज्ञानस्य परिणामिकारणत्वेऽपि दोषविधया निमित्तकारणत्वस्यापि स्वीकारान्नाज्ञाननिमित्तत्वोक्तिविरोधः ।

*वयं तु प्रतीमः—अज्ञाननिमित्तमात्रत्वपक्ष एव सूत्रभाष्याद्यनुगुणः ; अन्यथा प्रपञ्चगतजाड्यादिधर्मस्याज्ञानपरिणामत्वप्रयुक्तत्वसंभवाद् ब्रह्मणश्चिद्रूपस्यापि विवर्तकारणतासंभवाद् "न विलक्षणत्वा"द्यधिकरणशङ्काद्यनुत्थितिः, ब्रह्मण एव परिणामिकारणत्वमिति कृत्वाचिन्तयोक्ताधिकरणादिप्रवृत्तौ तु नाविद्यापरिणामत्वपक्षस्योत्थितिलेशोऽपीति ॥

ननु—धर्म्यध्यासे धर्माध्यासस्यार्थसिद्धत्वाद् व्यर्थं धर्माणां पृथगध्याससमर्थनमिति—चेत्, *अत्र रत्नप्रभाकाराः—अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासस्यास्फुटत्वेऽपि अन्धोऽहमिति स्फुटाध्यास इति ज्ञापनार्थत्वान्न दोष इति समादधते । अत्र धर्म्यध्यासः परोक्षः, धर्माध्यासस्तु प्रत्यक्ष इति सूचनेनापरोक्षधर्माध्यासोऽपरोक्षधर्म्यध्यासव्यापक इति नियमविशेषस्तु न संमत इति सूच्यते। सति चैवमहमध्यासेऽपि धर्म्यध्यासस्यापरोक्षत्वसमर्थनेनान्तःकरणानिन्द्रियत्वपक्षः सूच्यत इति पञ्चपादिकाविवरणानुयायी पन्थाः । *भामत्यनुयायी तु मार्गः*—अन्तःकरणमपीन्द्रियमेव ; धर्माध्याससामान्यव्याप्यो धर्म्यध्यास इति नायमेव नियमः, किन्तु अपरोक्षधर्म्यध्यासव्याप्योऽपरोक्षधर्माध्यास इति नियमोऽपि स्वीक्रियते। "अन्धोऽहमि"त्यादि-धर्म्यंशेऽप्यपरोक्षाध्यास एवेत्यादि न्यायरत्नावल्यां विस्तृतम्। तथा चैतन्मंतरीत्या धर्माध्याससमर्थनं स्फुटप्रतीत्यर्थम् । अथवा—धर्माध्यासस्यैव दुःखनिदानत्वात् तदुपयोगितयैव धर्म्यध्याससमर्थनाद् न दोष इत्याद्यन्यत्र व्यक्तम् । अत्र "अहमिदम्" इतीदंशब्दप्रयोगेणान्तःकरणस्यापि स्फुटत्वमुपन्यस्तमितीन्द्रियमात्रं प्रत्यक्षमिति वान्तःकरणमनिन्द्रियमिति वा स्वीकर्तव्यम्। तत्र प्रथमः पक्षो भामतीकाराणाम्, द्वितीयस्तु विवरणाचार्याणामिति पक्षद्वयमपि न भाष्यानारूढम् ॥

ननु—सर्वं ज्ञानं प्रमा, न तु भ्रमात्मकं ज्ञानमेकमपि, "इदं रजतमि"ति तु ज्ञानद्वयमेव । एकम्—इदमित्यनुभवात्मकम्, अपरम्—रजतमिति प्रमुष्टतत्ताकस्मरणमात्रम् । ज्ञानद्वयमपीदं "इदं रजतमि"ति प्रमासजातीयाकारत्वाद् भिन्नतयाऽगृह्यमाणं रजतार्थिनामिदंकाराभिमुखीं प्रवृत्तिं जनयति, "इदं रजतमि"ति प्रमावत् ; अतोऽध्यास एवाप्रसिद्ध इति, कथमहमित्यध्याससंभवः ? इत्यध्याससामान्याक्षेपमुखेनाह—***आह कोऽयमिति*** । अध्यास इति कोऽयं पदार्थ इति योजना । किंशब्द आक्षेपार्थः । अध्यासो न संभवतीत्याक्षेपतात्पर्यम् ॥ यद्वा *ननु* 'इदं रजतमि'ति ज्ञानानन्तरं रजतार्थिनामिदंकाराभिमुखप्रवृत्तिनिर्वाहो हि सत्यस्थलीयेदंरजतमितिज्ञानवद् इदंपदार्थस्य रजततादात्म्यप्रतीतिं विना न संभवति ; ज्ञानद्वयत्वे हि रजतस्मरणाद् आपणाभिमुख्येव प्रवृत्तिः स्यात् । "नेदं रजतमि"ति बाधज्ञानमपि रजतस्य बाधं गोचरयद् ज्ञानद्वयत्वपक्षे न समञ्जसम् ; अतो नाख्यातिवादोऽयं विकल्पसह इति चेत्, भवतु नाम नाख्यातिवादः संभवदुक्तिक इति, न तु तावता सत्यानृतमिथुनीकरणरूपोऽध्यासः संभवति ; देशान्तरीयरजतस्य ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या सन्निकृष्टस्य संसर्गाध्यासमात्रं भ्रमे कल्प्यत इत्यङ्गीकारादन्यथाख्यातिवाद एव श्रेयान् । अस्मिन् हि पक्षे "नेदं रजतमि"ति रजतसंसर्ग एव बाध्यते, न रजतमिति, नेदंकाराभिमुखप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, न वा "नेदं रजतमि"ति बाधानुपपत्तिः ।

अङ्गीकृतं ह्यनिर्वचनीयख्यातिवादिभिरपि चैतन्यस्यान्तःकरणे संसर्गाध्यासमात्रेणापि परस्पराध्यासव्यवहार इति । तथा च पुरोऽवस्थितेदंपदार्थसंसर्गमात्रं रजते यथा कल्प्यते, एवं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिसन्निकृष्टरजतसंसर्गमात्रमेवेदंपदार्थेऽपि स्वीक्रियताम्, किमिति मिथ्यारजतान्तरकल्पनम् ? अन्यथाख्यातिवादिनां वाऽऽक्षेपमनुवदति—*आह कोऽयमध्यासो नामेति* ॥ *अयमध्यासः= सत्यानृतमिथुनीकरणरूपः । को नाम ? किमाक्षेपे । एतादृशोऽध्यासो न संभवति । सत्यं भ्रमज्ञानं प्रमातिरिक्तं वर्तते—"इदं रजतमि"त्यादिरूपम्, परन्तु नात्र सत्यानृतमिथुनीकरणमिति भावः । असत्ख्यातिवाद आत्मख्यातिवादो वा लोकवेदविरुद्धत्वाद् नाशङ्कामप्यर्हतीति तु हृदयम् । अथवेमावपि वादावन्यथाख्यातिवादस्यैवावान्तरभेदाविति न दोषः । आक्षेपद्वयमपि समाधत्ते—***स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति*** ॥ स्मृतिरूपः= स्मृतिसदृशः, न तु स्मृतिरेवांशतोऽपीत्यख्यातिवादनिरासः । *परत्र= अधिष्ठाने । *पूर्वदृष्टावभासः= पूर्वदर्शनजन्यसंस्कारोद्बोधितस्यैवाभासः, न तु पूर्वदृष्टसंसर्गमात्रस्यावभासः । अनेन चान्यथाख्यातिवादो निरस्यते । अन्यथाख्यातिवादे रजतज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव, न लौकिकप्रत्यक्षमित्यापद्येत । न चेदं कोऽप्यलौकिकं प्रत्यक्षमनुभवति । लौकिकप्रत्यक्षता तु विनेन्द्रियसम्प्रयोगं न संभवतीत्यनिर्वचनीयं रजतं तत्रोत्पद्यते । अनिर्वचनीयन्तु चक्षुःसम्प्रयुक्तेदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिचैतन्याध्यस्तत्वात्साक्षिभास्यं प्रत्यक्षतामर्हतीत्यनिर्वचनीयख्यातिरेव युक्ता, नान्यथाख्यातिरिति भावः । अनिर्वचनीयख्यातौ परस्पराध्यासस्वीकारेऽपि परत्रेतिसप्तमीप्रयोगादधिष्ठानं सर्वदाऽधिष्ठानमेव, नाऽऽरोप्यमिति सूचनद्वाराऽधिष्ठानवैषम्यस्यारोप्ये ज्ञापनेन सत्यानृतमिथुनीकरणमेवाध्यास इति सूच्यते । यद्यप्यनिर्वचनीयख्यातिवादे न पूर्वदृष्टं भासते ; किन्तु तत्सजातीयमेव ; तथाऽपि प्रातिभासिक-व्यावहारिक-साधारणरजतत्वमेकमिति सिद्धान्ताद् न पूर्वदृष्टपदानुपपत्तिः । अथवा—व्यावहारिकरजततादात्म्यापन्नमेव प्रातिभासिकमिदंपदार्थेऽध्यस्यत इति प्राचीनाचार्यसिद्धान्तविरोधः । आक्षेपसमाधानार्थतया योजनावसरे "स्मृतिरूपः" इति । वाक्ये 'अध्यासः' इत्यनुषञ्जनीयम् । तथाचाध्यासः स्मृतिरूपः पूर्वदृष्टावभासरूपः सर्वत्र दृश्यते । स चानिर्वचनीयख्यातिवाद एव संभवति, नाख्यातिवादे ; न चान्यथाख्यातिवादे वेति निष्कृष्टं योजनम् ॥

ननु अनिर्वचनीयख्यातिवाद एव यद्यभिमन्यते, तर्हि निरूप्यतां किंलक्षणकोऽयमध्यास इति लक्षणप्रतिपादनपरो वाऽयं ग्रन्थः—***आह कोऽयमध्यासो नामेति*** । किंशब्दोऽत्र प्रश्नाभिप्रायः । कीदृशोऽयमनिर्वचनीयख्यात्यभिमतोऽ ध्यास इति । प्रश्नं समाधत्ते—*स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति* ॥ *स्मृतिरूपः= अविद्यमानविषयकः । *परत्र= अधिष्ठाने । *पूर्वदृष्टावभासः= पूर्वदृष्टसजातीयप्रतीतिः । अधिष्ठानेऽविद्यमानः पूर्वदृष्टसजातीयश्च योऽर्थः, तद्विषयकज्ञानम् । अधिष्ठानविषमसत्ताकारोऽप्यज्ञानत्वमध्यासत्वमनिर्वचनीयख्यात्यभिमतमिति भावः । अधिष्ठानसमसत्ताकारोप्यज्ञानत्वं त्वन्यथाख्यातिवादसाधारणम्, अतोऽधिष्ठानविषमसत्ताकेत्यारोप्यविशेषणम् । "इदं रजतमि"त्यत्र तूलाविद्यापक्ष इदमवच्छिन्नचैतन्यगतव्यावहारिकसत्तान्यूनसत्ताकत्वात् प्रातिभासिकस्य रजतस्य लक्षणसमन्वयः । "सन् घटः" इत्यादावपि अधिष्ठानशुद्धचैतन्यगतपारमार्थिकसत्तान्यूनसत्ताकत्वाद् व्यावहारिकस्य घटादेर्लक्षणसमन्वयः । "अहं ब्रह्मास्मी"त्यखण्डाकारज्ञाने तु नाधिष्ठानारोप्यभावप्रतीतिरिति नातिव्याप्तिः ॥ यानन्य-

थाख्यात्यख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादानवलम्ब्याऽध्यासाक्षेपः, तल्लक्षणप्रश्नश्च पूर्वमुपक्षिप्तः, तान् वादान् स्वरूपतः संगृह्णाति—*तं केचिदित्यादिना* ॥ *अन्यत्र=शुक्तिकादौ, *अन्यधर्मस्य=रजतादेः, *अध्यासः=भ्रमात्मकं ज्ञानम् । रजतस्य धर्मपदेन परामर्शो धर्मवत् पारतन्त्र्यात् कार्यत्वेनेति न्यायनिर्णयादौ व्यक्तम् । अनेनान्यथाख्यातिवादो निर्दिष्टः । अत्र *अन्यत्र=बाह्ये शुक्तिकादौ, आत्मरूपस्य ज्ञानाकारस्य रजतस्याध्यासः, अथवा—असद्रूपस्य रजतस्याध्यास इत्यात्मख्यात्यसत्ख्यात्योरपि परामर्शं रत्नप्रभा-भामती-न्याय-निर्णयादयो मन्यन्ते । इदमेवाभिप्रेत्य पूर्वमात्मख्यात्यसत्ख्याती अप्यन्यथाख्यातेरेवावान्तरभेदाविति वर्णितम् । अख्यात्य-न्यथाख्यात्योरन्यथाख्यातिरभ्यर्हितेति तस्याः प्रथमनिर्देशः । अत्र प्रथमं 'केचित्तु' पदम-न्यथाख्यातिवादिपरम्, द्वितीयन्तु अख्यातिवादिपरम् । अनिर्वचनीयख्यातिदृष्ट्या खण्डनीयत्वेनाविशेषादु-भयत्र 'केचित्तु'पदमेव । *यत्र=इदमि । *यदध्यासः=रजताध्यास इति प्रसिद्धिः, *तद्विवेकाग्रहनिबन्धनः=तयोरिदंपदार्थ-रजतयोरनुभूयमान-स्मर्यमाणयोर्भेदाग्रहप्रयुक्तः, *भ्रमः=भ्रम इति व्यवहारमात्रम्, न तु वस्तुगत्या भ्रमज्ञानं नाम किंचिदस्तीति योजना । वदन्तीत्यनुषज्यते । अख्यात्यन्यथा-ख्यात्यपेक्षया समादरणीयत्वेन विशेषं सूचयन्ननिर्वचनीयख्यातिं संगृह्णाति—*अन्ये तु यत्र यदध्यास इति* ॥ *यत्र*=इदमि, *यदध्यासः=रजताध्यासः, *तस्यैव=इदम एव, *विपरीतधर्मत्वकल्पनाम्=स्वावृत्तिर-जतात्मना भानम् । *आचक्षते*=वदन्ति । इदं भामत्यभिमतं विवरणम् । पञ्चपादिकाद्यभिमतन्तु विवरणम्—"**अन्ये तु**" इति सत्ख्यातिविशेषाणां शून्यख्यातेश्च परामर्श इति । अख्यातिवादवर्जं सर्वेऽपि भ्रमख्यातिवादिनो विशेष्यावृत्ति-प्रकारकज्ञानत्वं भ्रमत्वमित्येव स्वीकुर्वन्ति । ततश्च "स्मृतिरूपः परत्रे"ति लक्षणवाक्यं सर्ववादिसम्प्रतिपन्नमित्याह— ***सर्वथाऽपित्विति*** ॥ अविद्यमानस्यैव भ्रमे भानं ज्ञानलक्षण-प्रत्यासत्त्यादिनेति विशेषे सत्यपि *अन्यत्रान्य*-धर्मावभासताम्=अन्यत्राविद्यमानान्यविषयकत्वम्, *न व्यभिचरति=न जहाति ; ख्यातिमात्रसाधारणमिति भावः । तदेवमन्यत्रा-विद्यमानस्य तत्र भानमनिर्वचनीय-ख्यातिं विना नोपपद्यत इत्यनिर्वचनीयख्यातिवाद एव पर्यवसानं वक्तव्यमिति निगूढो भावः । आरोप्यानि-र्वचनीयत्वं चेदं न केवलयुक्तिसाध्यम्, किन्तु लोकानुभवसिद्धमपीत्याह—***तथाच लोकेऽनुभव इति*** ॥ *तथा च=आरोप्यमिथ्यात्वावगाहे च । *लोके=आबालगोपालमित्यर्थः । अनुभवमाकारतो निर्दिशति—*शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति* ॥ अत्र रजतवदिति वच्छब्देन वस्तुगत्या न रजतमत्रेति बोधनाद् रजतानिर्वचनीयत्वमनुभूयत इति भावः । जीवानां वस्तुगत्याऽभिन्नानां भेदभ्रमोऽपि नानुपपन्न इति दृष्टान्त-निर्देशेन सूचयति—*एकश्चन्द्र इति* ॥

एतावता कारणत्रयाभावनिबन्धनाध्यासासंभवशङ्का विशदं परिहृता, साम्प्रतन्तु अधिष्ठानाज्ञानरूपतु-रीयकारणाभावान्नाध्यास आत्मन्यन्तःकरणस्येत्यभिप्रायेणाक्षिपति—***कथं पुनरिति*** ॥ आत्मन्यन्तःकर-णाध्यासकारणमधिष्ठानाज्ञानमेवान्तःकरण आत्मसंसर्गाध्यासस्यापि कारणम्, इति विषय-तद्धर्माणामात्मन्यध्यासाक्षेपेण विषये विषयि-तद्धर्माध्यासाक्षेपोऽप्यर्थसिद्ध एवेति परस्पराध्यासाक्षे-पपर एवायं ग्रन्थसन्दर्भः, न तु विषयिणि विषय-तद्धर्माध्यासाक्षेपमात्रपर इति हृदयम् ॥ इदं गुरुचन्द्रिकोक्तं मतमनुसृत्य, वार्तिकोक्तरीतौ तु आत्मसंसर्गाध्यासं प्रत्यन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याज्ञानमेव शरणम् ॥ *अयं

भाव*—अधिष्ठानाज्ञानमपि भ्रमसामान्यं प्रति तुरीयकारणम्, अधिष्ठानन्तु तदेव भवति, यत् केनचन रूपेण ज्ञातम्, केनचन रूपेणाज्ञातं च भवति । तत्र शुद्धं चैतन्यं ज्ञानस्वरूपं नाज्ञानेनावरणमर्हति । ज्ञानाज्ञानयोर्हि तमः प्रकाशवद् विरुद्धस्वभावत्वेनैकत्र समवधानासंभवः, इत्यन्यतरसत्तायामपरान्यतरसत्ता हि बाधितैवेति, कथं चैतन्यमज्ञातमिति शङ्काहृदयोद्धाटनार्थमिदं विशेषणम्—*प्रत्यगात्मनीति* । स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपे । अध्यासो हि चिदात्मनि मिथ्याऽज्ञाननिमित्त एव खलु विवक्षणीयः, निमित्तन्तु मिथ्याऽज्ञानं शुद्धचैतन्याश्रयं तद्विषयं चेति वक्तव्यम् । जीवो ह्यज्ञानोपाधिकः पाश्चात्त्यत्वाद् नाज्ञानाश्रयतामर्हतीति, विवरणाचार्याः । भामतीकारास्तु—अज्ञानाश्रयस्तु जीव एवानादिः । अनादित्वात्तु नान्योन्याश्रयो दोषाय । तथापि त्वज्ञानेनावरणं शुद्धचैतन्यस्यैव ज्ञानस्वरूपस्येति वदन्ति । तथा चाश्रयानुपपत्त्या विषयानुपपत्त्या च न मिथ्याऽज्ञाननिमित्तः प्रत्यगात्मनि विषयाध्याससंभव इति भावः ॥ न केवलमज्ञातत्वाभावान्नाधिष्ठानत्वम्, किन्तु प्रमाणजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभास्यत्वरूपज्ञातत्वाभावादपि नाधिष्ठानत्वमिति सूचयन्नाह—*अविषये इति* । अदृश्ये, फलाव्याप्ये ; वृत्त्यव्याप्ये वेति भावः । इदं रजतमित्यादौ ह्यधिष्ठानेन्द्रियसंप्रयोगे तदाकारवृत्तिनिर्गमनानन्तरमेव रजतप्रत्यक्षमुदेति । ज्ञानप्रत्यक्षत्वं विषयप्रत्यक्षत्वं च वृत्तिनिर्गमापेक्षमेव । वृत्तिनिर्गमश्चेन्द्रियाधिष्ठानसम्प्रयोगाधीन इति हि वस्तुस्थितिः । यद्यपि बाह्यप्रत्यक्ष एवेयं व्यवस्था, नान्तरप्रत्यक्ष इति शुद्धचैतन्याकारा वृत्तिरिन्द्रियसम्प्रयोगमन्तराऽपि भवितुमर्हति ; तथापि सा वृत्तिर्यदि निर्निमित्ता, तर्हि कदाऽपि नाज्ञानावरणसंभवः । यदि तु सनिमित्ता, तर्हि अन्तःकरणाध्यासात्पूर्वं केनापि प्रमाणेन शुद्धचैतन्याकारान्तःकरणवृत्तेरनुत्पत्तिप्रसङ्गाद् न वृत्तिव्याप्यत्वमपि संभवतीति, कथमहंप्रत्यक्षतानिर्वाहः ? इति न चिदात्मन्यन्तःकरणाध्याससंभव इति भावः । *ननु*—शुद्धचैतन्यमविद्यावृतमपि स्वप्रकाशत्वात् प्रकाशमानमपि वर्तते, ततश्चेदं रजतमित्यादाविवाधिष्ठानेन्द्रिय-सम्प्रयोगानपेक्षेत्यत आह—***सर्वोऽहि पुरोऽवस्थित इति*** ॥ आरोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमोऽपि शुक्तिरजतादौ दृष्टः ; 'इदं रजतं पश्यामी'त्यनुभवात्, आत्मान्तःकरणयोरपि तन्नियमपरिपालनार्थमधिष्ठानेन्द्रियसम्प्रयोगोऽपेक्षित इति तदभावान्नात्मनि विषयतद्धर्माध्याससंभव इति भावः । *ननु* अस्तु तर्हि चैतन्यस्यापीन्द्रियसम्प्रयोगजन्यज्ञानविषयत्वमित्यत आह—***युष्मत्प्रत्ययापेतस्येति*** ॥ यद् दृश्यं तदेवेन्द्रियग्राह्यम्, चैतन्यन्तु न तादृशमिति नेन्द्रियग्राह्यमिति भावः ॥ आत्मन्यध्याससंभावनां प्रतिजानीते—*उच्यत इति* ॥ अध्यासं प्रति सत्यमधिष्ठानज्ञानमपेक्ष्यते, नत्वारोप्याधिष्ठानयोरेकजातीयज्ञानमपेक्ष्यते । तथा च स्वयं प्रकाशमानस्य चैतन्यस्य स्वतोऽन्तःकरणस्य च वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभास्यत्वेऽप्यध्यासो न विरुद्धः । स्वतो भासमानमधिष्ठानात्मकमेव चैतन्यमहमाकारवृत्त्यभिव्यक्तमपीत्युभयोरप्येकज्ञानविषयत्वं न क्षतम्, यथेदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तं रजताकारवृत्त्यभिव्यक्तं च चैतन्यमेकमिति भावः । अत्रान्तःकरणमिव तदाकारवृत्तिरप्याविद्यकैव, अथवाऽन्तःकरणपरिणामरूपेत्यन्यदेतत् । शुद्धचैतन्यं चेदं साक्षिरूपमिति नाज्ञानविषयत्वविरोधः ॥ अन्तःकरणवृत्त्युपहितमध्यस्तं चैतन्यमेव शबलितं साक्षीति न दोषः । *एतेन*—अद्वैतमते शुद्धचैतन्यस्यैव साक्षित्वात् तस्य चाज्ञानविरोधित्वात् कथं तस्यावरणमिति शङ्काऽपि—*परास्ता* ॥ *न तावदिति* ॥ *अयम्=प्रत्यगात्मा । *एकान्तेन*=नियमेन । *नाविषयः =नाप्रकाशमानः । प्रत्यगात्माऽविषय-एवेति न नियमः, किन्तु कदाचन विषयः कदाचनावि-

षयश्चेति भावः ॥ अहंकारसम्बन्धात्तदुपहितत्वेन प्रत्यगात्मा विषय इति यावत् । *ननु* एवं शून्यवादापत्तिः, यतो विषयस्य प्रत्यगात्मनश्चोपहितस्य मिथ्यात्वम्, अनुपहितं तु न विषयः, इत्यत आह—*अपरोक्षत्वाच्चेति* ॥ "यः साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म" इति श्रुत्या स्वत एव ब्रह्मणोऽधिष्ठानस्य सिद्धत्वान्न शून्यवादापत्तिरिति भावः ॥ कथं स्वप्रकाशत्वमित्यत आह—***प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरिति*** ॥ प्रत्यगात्मनः संशय-विपर्यासाविषयत्वेन स्वतः सिद्धत्वादित्यर्थः । व्यक्तीकरिष्यते चेदं भाष्य एवोत्तरत्र ॥

तथा चेयमत्र योजना—प्रत्यगात्मप्रसिद्धिवशाद् आत्मनः स्वप्रकाशत्वम्, अहंकारसम्बन्धादस्मत्प्रत्ययविषयत्वम्, ततश्च प्रत्यागात्माऽयं नाविषय एवेति नियम इति ॥ यत्तु 'इदं रजतमि'त्यादावारोप्याधिष्ठानयोस्तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वं दृष्टम्, सोऽयमुत्सर्गः, न नियमः ; व्यभिचारात्, तथा च न दोष इत्याह—***न चायमस्ति नियम इति*** ॥ किन्तूत्सर्ग इति शेषः । व्यभिचारस्थलं प्रदर्शयति--***अप्रत्यक्षेऽपीति*** ॥ इन्द्रियसम्प्रयोगमन्तराऽप्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । शुद्ध आकाशोऽधिष्ठानं साक्षिमात्र भास्यः, न तु सम्प्रयोगजप्रत्यक्षविषयः, नैल्यं तु भूम्यादिगतमौपाधिकमाकाशेन्द्रियसम्प्रयोगजप्रत्यक्षविषय इति तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वं व्यभिचरितमिति भावः । व्यक्तं चाद्वैतसिद्धावाकाशस्य साक्षिभास्यत्वं प्रतिपादितम् । अत्राकाशदृष्टान्तोपादनात् स्वप्नविभ्रमाद्यनुपदानाच्चान्तःकरणेन्द्रियत्ववाद एव समुचित इति सूच्यते, इति तदिन्द्रियतासिद्धान्तो भामतीकाराणां न भाष्यासम्मतः । तदेवमध्यासमसंभावनाशङ्कापरिहारसंभावितमुपसंहरति—***एवमविरुद्ध इति*** ॥ *ननु* एवमपि चिद्रूपे प्रत्यगात्मनि कथमज्ञानाश्रयविषयभावः ? विरोधात्, इत्याशङ्कानिरासः कथमिति चेत्, यथा मिथ्याज्ञाननिमित्तोऽध्यासस्तत्राविरुद्धः, एव मिथ्याज्ञानमप्यविरुद्धम् । स्वरूपचैतन्यं हि यद्यज्ञानेन विरुद्धम्, तर्हि कथं तत्कार्यप्रपञ्चजातेनापि न विरुद्धमिति । तथा च "**अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने । किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्**" इति कारिकोक्तरीत्या यत्र ब्रह्मणि सर्वोऽपि प्रपञ्चः कल्पितः, तत्राज्ञानाश्रयत्वविषयत्वकल्पनमपि न दुष्टमिति भावः । इममेवार्थं सूचयितुमाह—***तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता 'अविद्ये'ति मन्यन्त इति*** ॥ अविद्याकार्यत्वादविद्याशब्देनाध्यासोऽपि व्यवह्रियते । तथाच प्रपञ्चाध्यासवद् अज्ञानाश्रयत्वादिकमपि न दुष्टमिति फलितम् । *ननु* एवं सति चैतन्यस्याध्यासविरोधित्वे, चैतन्येनाध्यासस्य सुतरां तन्मूलभूतमिथ्याज्ञानस्य च न निवृत्तिः ; निवर्तकान्तराभावात्, इति श्रीभाष्याद्यापादितनिवर्तकानुपपत्तिशङ्कानवसरं सूचयन्नध्यासनिवर्तकमुपक्षिपति—***तद्विवेकेन च वस्तु स्वरूपावधारणं विद्यामाहुरिति*** ॥ 'इदं रजतमि'त्याद्यध्यासोऽविवेकग्रहनिबन्धनः, तस्य विवेचनेन = अगृहीतशुक्तित्वांशविवेचनेन ; अभेदे तृतीया । तथा च शुक्तित्वज्ञानरूपं यद् वस्तुस्वरूपावधारणम्—'इयं शुक्तिरि'ति ज्ञानम्, तदेव विद्येति वाक्यार्थः । अनेन चेदमेवाभिप्रेयते—यद् इदमवच्छिन्नचैतन्यं केनचन रूपेणावृतं रूपान्तरेण च गृहीतं नाध्यासनिवर्तकम्, किन्तु प्रमाणजन्यविशेषांशावगाहिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यमेव तदध्यासनिवर्तकमिति । तथा च न केवलं चैतन्यं विशेषानवगाहिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं वा नाध्यासस्याज्ञानस्य वा विरोधि , किन्तु प्रमाणजन्यविशेषांशावगाहिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यमेवाध्यासस्याज्ञानस्य वा विरोधि, इति न निवर्तकानुपपत्ति :, न वा चैतन्ये शुद्धेऽज्ञानाश्रयत्व-विषयभावानुपपत्तिः ॥ *अयं भावः*=-वृत्तिः, वृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं वाऽज्ञानविरोधि, न तु शुद्धचैतन्यमात्रम् । यथाहि

सूर्यकिरणानां स्वतः प्रकाशमानानां गगनतलवर्तिनां न दाहकत्वम्, सूर्यकान्तप्रतिफलितानां तु दाहकत्वम्, एवं वृत्तिफलितस्यैव चैतन्यस्याज्ञानविरोधित्वमिति, मतान्तरानुसारिणां वृत्तिपदार्थाद्यपरामर्शेनाज्ञाने सत्यानुपपत्त्यापादनमनुक्तोपालम्भनमेवेति भावः ॥

ननु एवं भवतु नामाज्ञानवशेनान्योन्यात्मताध्यासनिबन्धन एवाहंव्यवहारादिः, तावताऽपि त्वविद्याकार्यत्वेन सत्यत्वमेव सर्वस्य प्रपञ्चस्य विवक्ष्यते, इति कथं ब्रह्माद्वैतसिद्धिरिति ? अत आह—**तत्रैवं सतीति*** ॥ तस्मिन्नध्यासे पूर्वोक्तप्रकारेण विवेकज्ञानबाध्ये सति । तथा च तत्त्वज्ञानबाध्यत्वाद् अविद्या, तत्कार्योऽध्यासः, अध्यस्यमानः प्रपञ्चो वा मिथ्येति न ब्रह्माद्वैतविरोध इति भावः । "अद्वितीयं ब्रह्मे"ति वाक्येन परमार्थतो द्वितीयपदार्थरहितं ब्रह्मेत्येव विवक्ष्यते, इत्यध्यासवद् गुण-दोषादिरपि मिथ्येति न दोषः । **अणुमात्रेणापि**= लेशतोऽपि । ***न सम्बध्यते***= परमार्थगत्येति शेषः । यथा हि नभसि कल्पितं नैल्यं न नभसः स्वच्छतां विरुणद्धि; तद्वदिति भावः ॥ एतावताऽविद्याया लक्षणम्, तस्याः संभावना च वर्णिता । सम्प्रति तत्र प्रमाणानि दर्शयितुमाह* **तमेतमविद्याख्यमिति*** ॥ अध्यासं पुरस्कृत्य **सर्वे प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयव्यवहाराः प्रवृत्ताः इति च ।** *एतम्—प्रत्यक्षसिद्धमित्यर्थः । अनेन प्रत्यक्षमविद्यायां प्रमाणं प्रदर्शितम् । अध्यासं पुरस्कृत्य प्रवृत्तत्ववर्णनेन प्रमातृ-प्रमाणादि-व्यवहारानुपपत्तिरूपार्थापत्तिप्रमाणमप्यविद्यायां प्रदर्श्यते ।।

यद्यप्यध्यास एवात्र प्रमाणं प्रदर्शितम्, नतु तन्मूलभूतायामविद्यायाम् ? तथाऽपि तदिदं तत्प्रमाणानामप्युपलक्षणम् । सर्वाणि तु प्रमाणानि प्रमातारमाश्रित्य प्रवर्तमानानि प्रमातुरध्यस्तस्य सिद्धिं विना नोपपन्नानि, इति प्रमात्रध्यासमाक्षिपन्तीति भावः । *विधि-प्रतिषेधपराणि*= कर्मकाण्डोपासनाकाण्डगतानि वाक्यानि । *मोक्षपराणि= विधि-प्रतिषेधशून्य-प्रत्यग्-ब्रह्मैक्यनिरूपणपराणि वाक्यानि । *ननु*—भवतु नाम प्रमाणानि प्रमातारमाश्रित्य प्रवर्तन्त इति, न हि तावताऽविद्यासाधकत्वं प्रमाणानामित्याशयेन शङ्कते—***कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रमाणानीति*** ॥ प्रमातारमेवापेक्षमाणानीति शेषः । तथा च प्रमातारमेवापेक्षमाणानि *कथमविद्यावद्विषयाणि*= अविद्यावत्पुरुषाश्रयाणीति कथमिति योजना । अथवा प्रमातरमाश्रित्य प्रवर्तमानानि प्रमाणानि यदि परम्परया पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्यावद्विषयाणीति मन्यते, तर्हि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् प्रमाणत्वमेव तेषां न स्यात्; अतः प्रमाणानां प्रमाणत्वनिर्वाहार्थमविद्याविरोधित्वमेवोरीकर्तव्यम्, न तु तत्साधकत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते—***कथं पुनरविद्यावद्विषयाणीति*** ॥ अविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि कथं प्रमाणानीति योजना । प्रथमयोजनायां प्रमाणान्युद्दिश्याविद्यावद्विषयत्वाभाव आपाद्यते, द्वितीयस्यां तु अविद्यावद्विषयप्रत्यक्षाद्युद्देशेन प्रमाणत्वाभाव आपाद्यत इति विवेकः । तत्र प्रथमं प्रमाणप्रवृत्तिः, अहमध्यासमूला, अविद्यान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वात्; यथा मृदन्वय-व्यतिरेकानुविधायी घटो मृन्मूलकः, यत्र तु नाहमभिमानः सुषुप्तौ, न तत्र प्रमाणप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्तमुपक्षिपति=-***उच्यते ; देहेन्द्रियादिष्विति*** ॥ अत्र देहेऽहमभिमानरहितस्येन्द्रिये ममताभिमानहीनस्येति विवरणानुसारिणां पन्थाः । यतस्तन्मत इन्द्रियाणां परोक्षत्वाद् नेन्द्रियाध्यासस्यापरोक्षाहमभिमानविषयत्वम्, किन्तु 'अन्धोऽहमि'त्यन्धत्वादिधर्माध्यासस्यैवापरोक्षाहमभिमानविषयत्वमिति मन्यन्ते । भामतीमते तु नात्र यथासंख्यन्यायः, यत

उभयत्रोभयाध्यासोऽप्यपरेक्ष इति तन्मतमिति पूर्वमेव सूचितम् ॥ "इन्द्रियादी"त्यादिपदेनान्तःकरणपरामर्शः । *हीनस्य* ॥ सुषुप्तस्येति शेषः । कथं सुषुप्तौ न प्रमाणप्रवृत्ति ? सुषुप्तस्य प्रमातृत्वाभावादित्याह—*प्रमातृत्वानुपपत्ताविति* ॥ प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति स्वतन्त्रत्वम् । तत् प्रमाणव्यापारयितृत्वं विना नोपपद्यत इति प्रमातुर्देहेन्द्रियाद्यध्यास आवश्यक इति भावः । *ननु* प्रमाता प्रमाणानि देहेऽहमभिमानेन प्रवर्तयिष्यति, किमिन्द्रियाध्यासेनान्तःकरण-तद्धर्माद्यध्यासेन वेत्याशङ्कायामाह—***न हीन्द्रियाणीति*** ॥ प्रमाणानि नाम प्रमाकरणानि, यानि प्रमां प्रति प्रमातुः साधनानीति, इति प्रमातृ-प्रमाणतादात्म्येऽकल्पिते प्रमाणानामिन्द्रियादीनां प्रमाणत्वमेव न स्यादितीन्द्रियाद्यध्यास उपपद्यते । *ननु* एवं तर्हि व्यर्थं देहेऽहमभिमानकल्पनम् ; इन्द्रियाद्यध्यासेनैव प्रमाणप्रवृत्तिसंभवात्, इत्यत आह—*न चाधिष्ठानमन्तरेणेति* ॥ अत्र वाक्ये 'व्यवहारः' इत्येकः पाठः, अपरस्तु 'व्यापारः' इति । रत्नप्रभादिसंमतो 'व्यवहारः' इति पाठः, भामतीसम्मतश्च 'व्यापारः' इति । रत्नप्रभादिसम्मतं "न चाधिष्ठानमित्यादि—कश्चिद्व्याप्रियत" इत्यन्तं देहाध्यासावश्यकतानिरूपणपरं विवरणम् । तत्रेन्द्रियाणामधिष्ठानं शरीरमन्तरेण शरीरसम्बन्धमन्तरेण कश्चित्प्रमाता न व्यवहरेत्, इति प्रमातुः शरीरसम्बन्धावश्यकतां प्रथमेन वाक्येन प्रदर्श्य, स च सम्बन्धः संयोगादिरूप एव भवतु, किमित्यध्यासाख्य एवेति शङ्कावारणार्थम्—*"न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते" इति वाक्यम् । सर्वथा तु देहाध्यासस्याप्यावशयकतैवात्र प्रतिपाद्यते । भामतीसम्मतं तु विवरणम्—प्रमाता कथं विनाऽप्यध्यासमिन्द्रियाणि न व्यापारयतीति शङ्कावारणार्थं प्रथमवाक्यम् । तत्र चाधिष्ठानमध्याससम्बन्धेन प्रमातुः सम्बन्धं विना इन्द्रियाणां व्यापारः प्रमाजननानुकूलो न संभवतीति योजना । प्रथमयोजनायां व्यवहारकर्ता प्रमाता, द्वितीययोजनायां व्यापारकर्तृ इन्द्रियमिति विवेकः । द्वितीययोजनायां शरीराध्यासावश्यकतानिरूपणार्थम्—"न चानध्यस्तात्मभावेने"ति वाक्यमिति निष्कर्षः । *व्याप्रियते* प्रवर्तते ; अन्यथा सुषुप्तौ, यदा न देहात्मैक्याध्यासः, तदाऽपि व्यवहारापत्तिरिति भावः । न केवलं प्रमाण-प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽध्यासः कल्प्यते, किन्तु प्रमातुः प्रमातृत्वानुपपत्त्या प्रमेयस्य वा प्रमेयत्वानुपपत्त्याऽपि । अत एवोक्तम्—"सर्वे प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयव्यवहाराः" इति, इत्यभिप्रायेण प्रमातृत्वाध्यासमपेक्षत इत्याह—*न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसतीति* ॥ *प्रमातृत्वम्* प्रमाश्रयत्वम् । कर्तृगामित्वात्फलस्य, कर्तृत्वस्य च करणव्यापारयितृत्वनिबन्धनत्वादिन्द्रियाद्यध्यासाभावे प्रमातृत्वमेव न संभवेत् । *ननु* माऽस्तु तर्हि प्रमातृत्वमात्मनः, इत्यत आह—***न च प्रमातृत्वमन्तरेणेति*** ॥ तदेवं सर्वे प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयव्यवहारा एतमध्यासं पुरस्कृत्य प्रवृत्ताः" इति प्रतिज्ञातमेव फलितमित्याह—***तस्मादिति*** ॥ अनेन प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वसमर्थनेनाविद्याविद्विषयत्वं प्रमाणत्वस्य साधकमेव, न बाधकमिति सूचनाद् द्वितीयाक्षेपोऽपि समाहितप्राय एव—यद् अविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि कथं प्रमाणानीति ॥

ननु—प्रमाणानि, नाविद्यावत्पुरुषाश्रितानि, अविद्याविरुद्धविद्यावत्पुरुषाश्रितत्वात्, यद् यद्विरुद्धयद्वदाश्रितम्, तत् तद्वदनाश्रितम् ; यथा तमोविरुद्धप्रदीपवद्देशाश्रितः प्रकाशो न तमोवद्देशाश्रितः, इति कथं प्रमाणान्यविद्यावत्पुरुषाश्रितानीति ? *न* ; व्यवहाराः, अध्यासमूलकाः, तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षिततत्वात्, अथवा विद्वद्व्यवहारे व्यभिचारात्, इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

पश्वादिभिश्चाविशेषादिति ॥ विदुषामिति शेषः । व्यवहर्तारो विद्वांसोऽपि पश्वादिवदविद्यावन्त एवेति न व्यभिचारः, न वा सत्प्रतिपक्षानुमानावकाश इति भावः । अनेन चेदमेव सूच्यते—यद् अपरोक्षज्ञानमेवाध्यासविरोधि, न परोक्षज्ञानमिति । आगमादिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वव्यवहर्तारश्च पुरुषा नापरोक्षज्ञानिनः, इति सत्प्रतिपक्षानुमानमसिद्धमेव । अत्रायमनुमानप्रयोगो विवक्षितः—विपश्चितः, अविद्यावन्तः, व्यवहर्तृत्वात् ; पश्वादिवदिति । दृष्टान्ते हेतु-साध्यसमन्वयप्रदर्शनार्थमुदाहरणवाक्यं निर्दिशति—*यथाहीति* ॥ पश्वादयः प्रत्यक्षव्यवहारवन्तोऽध्यासवन्तश्चेति सूचनार्थम्—"शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सती"त्यादि "प्रवर्तते" इत्यन्तम् । प्रतिकूले जाते निवर्तन्तेऽनुकूले जाते प्रवर्तन्त इति योजना । अनेन च दृष्टान्ते हेतुसमन्वयः साधितः । "यथे"त्यादिना चानुमानिकव्यवहारवत्त्वं बोध्यते । "एवं पुरुषाः" इत्यनेन हेतोः पक्षधर्मत्वमुच्यते । दृष्टान्तपक्षोभयसाधारण्यं हेतोरुपसंहरति—*अतः पश्वादिभिरिति* ॥ पक्षधर्मता-ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानस्य च प्रदर्शनानन्तरमनुमितिप्रकारप्रदर्शनार्थम्—"तत्सामान्यदर्शनादि"त्यादि "निश्चीयत" इत्यन्तम् । एतावता लौकिकव्यवहारस्याध्यासपूर्वकत्वं पश्वादिदृष्टान्तेन साधितम्, सम्प्रति ज्योतिष्टोमादिवैदिकव्यवहारस्याप्यध्यासपूर्वकत्वं साधयिष्यन्—ज्यातिष्टोमादिव्यवहाराः, अध्यासपूर्वका न, देहात्मविवेकजन्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पश्वादिव्यवहाराः, इत्यनुमानविधया वैदिकव्यवहाराणामध्यासपूर्वकत्वमाक्षिपति—*शास्त्रीये तु व्यवहार इति* ॥ तुशब्देन लौकिकव्यवहारवैलक्षण्य-प्रदर्शनाद् व्यतिरेकदृष्टान्तः सूच्यते । "नाविदित्वाऽऽत्मनः परलोकसम्बन्धमि"ति देहात्मविवेकज्ञानपूर्वकत्वरूपहेतोः पक्षधर्मता ज्ञाप्यते । तथा च शास्त्रीयव्यवहारः, नाध्यासपूर्वकः, देहात्मविवेकजन्यत्वात् ; व्यतिरेकेण लौकिकव्यवहारवदिति शङ्कास्वरूपं प्रदर्शितं भवति ॥ अयमत्र परिहाराशयः—सत्यं शास्त्रीयव्यवहारो देहात्मविवेकजन्यः, तथाऽपि न नाध्यासपूर्वकः, अप्रयोजकत्वादुक्तहेतोः । अध्यासं प्रति ह्यद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानमेव विरोधि, नतु देहात्मविवेकमात्रमिति हि सांप्रदायिको निर्णयः, इति नेदमप्रयोजकशङ्काकलङ्कितमनुमानमत्रावसरतीति । तमिममाशयं 'तथाऽपी'ति हेतोः पक्षवृत्तित्वाभ्युपगमद्वारेण सूचयन् समाधत्ते—*तथापीति* ॥ अध्यासविरोधि ह्यशनायादिधर्मातीतासंसार्यात्मतत्त्वज्ञानम्, न च शास्त्रीयव्यवहाराधिकारस्तादृशमात्मतत्त्वज्ञानमपेक्षत इत्याह—*न वेदान्तवेद्यमिति* ॥ *अशनायाद्यतीतमिति* ॥ फलभोगकामनारहितमित्यर्थः । फलकामनायाः कर्माधिकारप्रयोजकत्वादशनायाद्यतीतो न कर्माधिकारीति भावः । *ननु* काम्ये कर्मणि फलकामोऽधिकारी, न नित्ये ; तथा च नित्यकर्मानुष्ठानमध्यासं विरुणद्धीत्याशङ्क्याह—*अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमिति* ॥ नित्यकर्मसु फलकामनानपेक्षायामपि ब्राह्मणत्वाद्यभिमानोऽधिकारप्रयोजकोऽपेक्षितः, इति ब्राह्मणत्वाद्यभिमानपूर्वकं नित्यकर्मानुष्ठानमपि न नाध्यासपूर्वकमिति भावः ॥ *ननु*—दहरोपासनादयो न कर्तुर्ब्राह्मणत्वाद्यभिमानमपेक्षन्ते ; न वा फलकामनामित्युपासनाकाण्डीयव्यवहाराः, नाध्यासपूर्वकाः, अशनायाद्यतीतापेतब्रह्मक्षत्रादिभेदात्मतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वादिति, नान्तःकरणाद्यध्यासपूर्वकः सर्वोऽपि व्यवहार इत्याशङ्क्याह—*असंसारीति* ॥ अन्तःकरणादावप्यहं-ममाभिमानरहितमित्यर्थः । तथा चोपासनादिव्यवहारोऽपि नात्मतत्त्वज्ञानिनां वर्तते, किन्तु तज्ज्ञानविधुराणामेव, इति कस्यापि व्यवहारस्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तप्रयुक्तस्य न नाध्यासपूर्वकत्वमिति निष्कर्षः ॥ *ननु*—ज्योतिष्टोमदिव्यवहारा अपि न देहात्मविवेकमात्रमूलाः, किन्तु

पूर्वोक्तासंसार्यात्मतत्त्वज्ञानपूर्वका एवेति शास्त्रीयव्यवहारस्याध्यासपूर्वकत्वं बाधितमित्याशङ्क्याह— ***अनुपयोगादिति*** ॥ 'अधिकारे'इत्यनुषज्यते। अशनायाद्यतीतात्मतत्त्वज्ञानस्येति चाध्याह्रियते। "अधिकारविरोधादि"त्यत्र तु उक्तविधात्मतत्त्वज्ञानस्येत्यनुषङ्गमात्रम्। देहात्मविवेकज्ञानेनैवाधिकारनिर्वाहाद् नोक्तविधात्मतत्त्वज्ञानापेक्षा शास्त्रीयव्यवहाराणामिति भावः। *विरोधादिति* ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रीयव्यवहारेषु अशनायादीनामपेक्षिततत्वाद् अशनायाद्यतीतत्वमधिकारविरुद्धमिति भावः। *ननु* एवमपि साधनचतुष्टयसम्पन्नानां मोक्षशास्त्रव्यवहारो नाध्यासपूर्वक इति शङ्कावारणार्थमाह—***प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानादिति*** ॥ तथा च मोक्षशास्त्रपर्यन्तानां सर्वेषामविद्यावत्पुरुषाश्रिततत्वमेव; अन्यथा साधनचतुष्टयसम्पत्तिमात्रेण मुक्तयापत्त्या मोक्षशास्त्रमेव वितथमापद्येतेति सुष्ठूक्तम्—"इममेवाध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधि-प्रतिषेध-मोक्षपराणि चेति। किं बहुना ? स्पष्टमागम एवाविद्यावत्पुरुषविषयत्वमध्यासस्य प्रतिपादयतीत्याह— ***तथाहि***—***ब्राह्मणो यजेतेति*** ॥ ब्राह्मणत्वं हि शरीरधर्म इति शरीरात्माध्यासवन्तमेव "**ब्राह्मणो यजेते**"ति वाक्यमधिकरोति। "ब्राह्मणो यजेते"ति वाक्यं वर्णविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तते। "गृहस्थः सदृशीं भार्यामि"त्याश्रमविशेषाध्यासम, "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीते"ति वयोविशेषाध्यासम्, "अप्रतिसमाधेयव्याधिर्जलप्रवेशादिनाऽऽत्मानं हन्यादि"त्यादि त्ववस्थाविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवृत्तमिति वर्णाश्रमवयोऽवस्थाविशेषाध्यासमाश्रित्येत्यस्य क्रमेणोदाहरणानि। तदेवं लक्षणप्रमाणाभ्यां साधितमध्यासं सोदाहरणं प्रदर्शयितुं पूर्वोक्तमध्यासस्वरूपं स्मारयति—***अध्यासो नामेति*** ॥ "ममे"त्यनुत्पादितधर्माध्यासः—"अहमि"तिधर्मिमात्राध्यासो नानर्थहेतुः, इति धर्म्यध्यासमेकरूपत्वाद्विभजनानर्हं मत्वा धर्माध्यासं सोदाहरणप्रपञ्चमुपक्षिपति—***पुत्रभार्यादिष्विति*** ॥

पुत्र-भार्यादिषु विकलेष्वहं विकलः, तेषु सकलेष्वहं सकल इति वाऽऽत्मधर्माध्यासः। 'स्थूलोऽहमि'त्यादिशरीरधर्माध्यासः, 'मूकोऽहम्' 'काणोऽहमि'तीन्द्रियधर्माध्यासः, 'अहं संकल्पयामि' 'इच्छामी'त्यादिरन्तःकरणधर्माध्यासश्च सर्वलोकप्रसिद्धः। अत्रेन्द्रियधर्मान्, अन्तःकरणधर्मानिति च पृथङ्निर्देशाद् भाष्यकारा मनोऽनिन्द्रियतावादं स्पष्टं सूचयन्तीति प्रतिभाति। धर्माध्यासव्यापकत्वाद्धर्म्यध्यासस्य धर्म्यध्यासोऽप्यर्थसिद्धत्वादुपक्षिप्तप्रायोऽपि प्रक्रान्तार्थस्योपसंहरणार्थं सङ्ग्रहेण निर्देशमर्हति, इति प्रथममन्तःकरणधर्म्यध्यासं परस्परं स्वरूपतो निर्दिशति—***एवमहंप्रत्ययिनमिति*** ॥ अहंप्रत्ययी, अहंकारोऽन्तःकरणमिति यावत्। ***अशेषस्वप्रचारसाक्षिणि***—स्वप्रकाशे। ***तद्विपर्ययेण***—अन्तःकरणविपर्ययेण ; जडस्यान्तः-करणस्य चैतन्यमेव विपर्ययः, इति तेनाध्यासोऽहंकारे चैतन्यसंसर्गाध्यास एवेति पर्यवस्यति। अत्र संसर्गाध्यास एव, नतु चैतन्यमेवाध्यस्यत इति 'तद्विपर्ययमि'ति द्वितीयान्तपदाप्रयोगेण 'तद्विपर्ययेणे'ति तु तृतीयान्तपदप्रयोगेण च ज्ञाप्यते। *ननु* अयमध्यासः सादिर्वोतानादिः ? आद्ये प्रथमाध्यासानुपपत्तिः, अनादित्वे च निवर्तकाभावाद् निवृत्त्यनुपपत्तेश्च नाद्वितीयब्रह्मसिद्धिः, न वा तस्य मिथ्यात्वसिद्धिः। सति चैवं कर्तृत्व-भोक्तृत्वादीनां जीवधर्माणां बाधाभावान्न जीवब्रह्मैक्योपपत्तिरित्याशङ्कानिरासेनाध्यासभाष्यमुपसंहरति—***एवमयमिति*** ॥ *अयम्* = धर्म्यध्यास-धर्माध्यासोभयरूपोऽध्यासो हि अनाद्य-विद्यात्मकत्वाद-

विद्यावदनादिः, तत्रापि च प्रवाहत एवानादिर्यतो नैसर्गिकः। अनादित्वेनाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिशङ्का त्विष्टापत्ति-पराहता ; यतो यावन्मूलाविद्यावस्थानमस्यान्तो न भवति, इदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—*अनन्त इति* ॥ कार्यरूपस्याध्यासस्य नाशमात्रमेव तत्त्वसाक्षात्कारेण भवति, नतु बाधः ; उपादाननाशेन साकं कार्यनाशस्यैव बाधरूपत्वात् ॥

यत्तु— केचन—अत्रत्यमनन्तपदमवलम्ब्याविद्याया अनादेर्न विनाश इति मन्यते, तदिदमत्र मूलाविद्याया अपरामर्शाच्चिन्त्योपपत्तिकम्। अनन्तोऽप्ययं वस्तुगत्या बाध्यमानत्वान्मिथ्याप्रत्ययरूप इति न दोषः। तथा च तन्निबन्धनकर्तृत्वादिकमपि बाधितत्वान्न पारमार्थिकम्, इति न ब्रह्मणः प्रत्यगभेदासिद्धिः, इति प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मस्वरूपं कर्तृत्वादिसम्बन्धरहितं वाऽऽत्मस्वरूपं वा जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातं नासिद्धम्, इति जिज्ञास्यब्रह्मस्वरूपसाधकत्वादध्यासभाष्यमिदं सूत्रारूढमेव। *ननु*—अध्यासोऽविद्या वा, न निवर्तते, अनादित्वात् ; ब्रह्मवत्, इत्याशङ्क्याह—***अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायेति*** ॥ *प्रहाणाय* = बाधाय। उपादाननाशधीनस्वनाशवत्त्वमेव बाधितत्वम्। तथा चानादित्वेऽपि यथोपादानं नश्यति, एवमध्यासोऽपि। अनादित्वं हि ब्रह्मणोऽविद्यायाः साधर्म्यमात्रम्, नतु तदनिवर्त्यत्वप्रयोजकम्। अनादीनां प्रागभाव-परमाणुगतश्यामत्व-वासनादीनां निवृत्तिदर्शनादिति भावः। *एतेन*—अविद्याया निवृत्त्यनुपपत्तिरपि—*परास्ता* ॥ **आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये**=आत्ममात्रविषयकनिर्विकल्पक-साक्षात्कारसिद्धय इत्यर्थः। न ह्यात्ममात्रविषयकनिर्विकल्पकसाक्षात्कारं विनाऽज्ञाननिवृत्तिः। आत्ममात्रसाक्षात्कार एव ह्यात्मविद्या आत्ममात्रविषयकाविद्यानिवर्तनक्षमा, नोपासकोपास्योपासनाभेदाद्यवगाहिनी। उपासनं हि निदिध्यासनपदवाच्यं न वेदान्ताजन्यसाक्षात्काररूपम् ; अन्यथा "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः" इति द्रष्टव्यपदवैयर्थ्यापत्तेः। नहि रज्जूपासनेन रज्ज्वज्ञाननिवृत्तिरनुभवसिद्धा, रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेणेव। *ननु*—आत्ममात्रसाक्षात्कारः किंप्रमाणकः ? न च वेदान्तप्रमाणकः ; वेदान्तानां वाक्यरूपत्वात्, वाक्यानां च पदार्थद्वयसम्बन्धावगाहिज्ञानजनकत्वनियमेन ततो निर्विकल्पकसाक्षात्कारासम्भवात्। यदि मनःप्रमाणकः ? तदाऽपि तेनात्मस्वरूपमात्रविषयकत्वेन निर्विकल्पकसाक्षात्कारानुदयः। निर्विकल्पकं समानजातीयेषु प्रथमपिण्डग्रहणम्। न चात्मबहुत्वमद्वैतिनो मन्यन्ते, इति कथमात्मविषयकनिर्विकल्पकसाक्षात्कारः ? कथं वा च तस्य निर्विशेषात्ममात्रविषयकत्वम् ? यतो निर्विकल्पोऽपि सविशेषविषय एवेति शङ्कानिरासार्थमाह—*सर्वे वेदान्ता इति* ॥ *अयं भावः *— वेदान्तवाक्यम्, न निर्विकल्पकसाक्षात्काराजनकम्। वाक्यानि हि तात्पर्यानुसारेण बोधयन्ति। तद्यदि स्वरूपमात्रे तात्पर्यं वाक्यस्य, तर्हि संसर्गानवगाहिस्वरूपमात्रबोधजनकत्वं न विरुद्धम्। *एतेन *— मनःप्रमाणकोऽप्यात्ममात्रसाक्षात्कारो निर्विकल्पकरूपोऽत्र न विरुद्ध इति—*सूचितम्*; समानजातीयेषु प्रथमं पिण्डग्रहणं निर्विकल्पकमिति प्रक्रिया तु नास्माभिरूरीक्रियते। यतः सर्वं घटादिज्ञानं 'सन् घटः' इत्यधिष्ठानानुवेधेन सत्ताविशिष्टतयैव जायमानं सविकल्पकमेव भवति, यदि प्रथमं यदि वाऽनन्तरम्। अस्तु वा तादृशं निर्विकल्पस्वरूपम्, एवमपि तत्सविशेषविषयमेवेति न नियमः संभवति, किन्तूत्सर्ग एव स्यात्। निर्विशेषस्वरूपमात्रबोधेच्छया जायमानं तादृशस्वरूपमात्रविषयकमपि ज्ञानं संभव-

त्येव। वस्तुस्वभावानुसारि खलु प्रमाणज्ञानम्। तद्यदि शास्त्रतो निर्विशेषं वस्तु बोध्यते, तर्हि कथं वा तद्बोधासंभवः ? तथा च वेदान्त-वाक्यमहिम्नाऽऽत्ममात्रविषयकसाक्षात्कारसंभवात् तत्सिद्धये वेदान्ता आरभ्यन्त इति भावः॥ "वेदान्ता आरभ्यन्ते"-इत्यनेन वेदान्तसम्बन्धिविचारशास्त्रमेव लक्ष्यत इति न दोषः। *ननु*—वेदान्तारम्भोऽयमात्मतत्त्वावबोधनार्थतयाऽनपेक्षितः; यतः—'अहमि'ति प्रत्यक्षत एवात्मा निर्णीयते, सत्यं प्रत्यक्षानवगतमेवाहमर्थं वेदान्ताः प्रतिपादयन्ति, तथाऽपि प्रत्यक्षविरोधात्तद-विरोधेनैव वेदान्ता नेया इति शङ्कायामाह—***यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानामिति***॥

वेदान्ता हि संभावितदोषपौरुषप्रत्यक्षापेक्षया प्रबला न प्रत्यक्षानुरोधेनान्यथानयनमर्हन्ति। प्रत्यक्षन्तु नाहमर्थमेकरूपं गोचरयति—यतः कदाचित् शरीरम्, कदाचिदिन्द्रियम्, कदाचिन्मन इत्यव्यवस्थयैवायमाऽर्थः प्रत्यक्षतोऽवगम्यते, व्यवस्थिश्चार्थो वेदान्तवाक्यैः। तानि ह्येकमेवात्मानं स्पष्टं बोधयन्ति, इति न वेदान्तवैय-र्थ्यम्। *ननु*—ब्रह्ममीमांसाशास्त्रत्वादस्य ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्था एव वेदान्ताः, नात्मस्वरूपनिर्णयार्था इति, अत आह—*अस्यां शारीरकमीमांसायामिति*॥ कुत्सितं शरीरं शरीरकम्, शरीरके भवः, शारीरकः, आत्मा; तन्मीमांसा शारीरकमीमांसा। आत्मैव तु ब्रह्म। तथा च 'ब्रह्ममीमांसा' 'आत्ममीमांसे'ति चानर्थान्तरम्। वेदान्ता अपि शारीरकमेव जीवात्मानं ब्रह्मभिन्नं प्रतिपादयन्तीति न कोऽपि विरोधः। अत्र कुत्सार्थकस्य कप्रत्ययस्य शरीरपदे प्रयोगात् सर्वं शरीरजातं कुत्सितं नात्मना शुद्धेन सम्बन्धमर्हति, इति वस्तुगत्याऽशरीर-मात्मानं शारीरकपदं गमयति, इति चिदचिच्छरीरकब्रह्ममीमांसैवेयमिति वादस्य नावसरलेशोऽपीति सूच्यते॥

वस्तुतस्तु—"तस्यैष एव शारीर आत्मा"इति वाक्येनानन्दमयपर्यायगतेन शरीरादिपरम्परया प्रदर्श्य-मानो य आत्मोपक्षिप्तः कोशपञ्चकातीतः सर्वान्तरः, स एवात्र शारीरकपदेन विवक्ष्यते—य एव शरीरादिरूप-कार्यमुखेन ब्रह्मवल्ल्याम्, तत्कारणान्नादिमुखेनानन्दवल्ल्यां च प्रतिपाद्यते, नतु शरीर-शरीरिभावमुखेन। तथा च यदि शरीरिब्रह्मस्वरूपमेव वेदान्तार्थः, तर्हि अन्तर्यामिब्राह्मणमेकमेव निर्णेयम्, न सर्वं वेदान्तशास्त्रम्, इति सर्ववेदान्तमीमांसेयमनर्थिका स्यात्, इति जगदभिन्ननिमित्तोपादानमविद्यावृतमात्मस्वरूपमेव वेदान्तार्थः, न चिदचिच्छरीरकं ब्रह्मेति सूचयन्नाह—***वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्येति***॥ नत्वन्तर्यामिब्राह्मणमात्रमीमांसाशा-स्त्रस्येति भावः। कारणवाक्यान्येव वेदान्तानां व्याचिख्यासितानि; यतस्तान्येव स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि, अन्तर्यामि-ब्राह्मणन्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्ग- मिति कथं तत्प्राधान्येनैव सर्वेषां वेदान्तानां नयनमिति भावः।

तदेवं ब्रह्मपदार्थाद्वितीयात्मस्वरूपसंभावनार्थमेकं वर्णकम्, वेदान्तविचारः सार्थकत्वात्कर्तव्य इति व्यव-स्थापनार्थमेकं वर्णकमिति वर्णकद्वयं ब्रह्मजिज्ञासापदसूचितं संगृहीतम्। वर्णकद्वयमपीदं कथंचन सूत्रारूढ-मित्युक्तमेव, यतः सूत्रकारैरनेन सूत्रेण केनापि पदेनाध्यासभाष्यार्थः समान्यतया वेदान्तविचारसार्थक्यं वा विशदं न सूत्रितम्। सूत्राक्षरानुगृहीतन्तु अधिकारिनिर्णयपरम्, ब्रह्मसन्दिग्धत्वव्यवस्थापनपरं च वर्णकद्वयमे-वेति सूचयन्नाह—*इदमादिमं सूत्रमिति*॥ सूत्रार्थवर्णनमुखेनाधिकरणशरीरमित एव भविष्यतीति भावः। सूत्रलक्षणन्तु—"**अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो**

विदुः ॥" इति श्लोकावगम्यमेवंरूपम् । "सूचनात्सूत्रमुच्यते" इति वाक्यान्तरसिद्धमपि लक्षणं नात्र विस्मरणमर्हति । तथा च सिद्धान्तमात्रोपक्षेपकं सूत्रं पूर्वपक्षस्यापि सूचकमेव, इति पूर्वपक्षपरं भाष्यं यथा भाष्यलक्षणलक्षितम्, एवमध्यासभाष्यादिकमपीति न दोषः ॥ "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति सूत्रं हि "तद् विजिज्ञासस्व" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादिविषयवाक्यानामधिगतकर्मावबोधोऽधिकारीति पूर्वपक्षस्यापि सूचकम्, नतु केवलं साधनचतुष्टयसम्पन्नरूपाधिकारिनिर्णयरूपसिद्धान्तमात्रस्य, इति न केवलं सारवत्, किन्तु विश्वतोमुखमपि । "व्यचिख्या सितस्ये"ति पदं भाषितुमभिलषितस्येति व्याख्येयम् । तेन च व्याख्यानस्यास्य भाष्यत्वप्रसिद्धिरप्युपपद्यते । भाष्यलक्षणन्तु—"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥" इति वचनसिद्धमेव । वर्तते चेदं लक्षणमुक्तसूत्रविवरणेऽपि भगवत्पादीये । व्याख्येयमादिमं सूत्रमनुसन्धत्ते—*"**अथातो ब्रह्मजिज्ञासेती"ति*** ॥ अत्रादिमशब्दप्रयोगाद् विंशत्यध्यायात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमिति पक्षो निरस्यते । अधिकं चात्र वक्तव्यमुपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यति ।

इति शरीरकमीमांसाभाष्यटिप्पणे प्रदीपाख्येऽध्यासभाष्यं संपूर्णम् ।

ऋजुविवरणम्

असितजलदरूपं सच्चिदानन्दरूपं निजभुजजितराज्यं निर्जरेशेड्यपूज्यम् ॥

नतजनहितरामं संश्रये स्वात्मरामं जगदवनकृतं तं भासयन्तं नितान्तम् ॥ १ ॥

जगन्निर्माणनिपुणमोहनिर्वाहहेतवे ॥ नमोऽनन्तसुखप्रत्यग्बोधरूपाय विष्णवे ॥ २ ॥

यत्प्रसादसमावाप्तधीविकाससमन्वितः ॥ समर्थो वदितुं सम्यक् तां नमामि सरस्वतीम् ॥ ३ ॥

अप्रबोधान्यथाबोधविघ्नसङ्घनिपीडितः ॥ मनः करोमि विघ्नेश त्वत्पदद्वन्द्ववन्दने ॥ ४ ॥

शमादिसेनां निजरूपजैत्रीं संबृह्य मोहं परिपन्थि दैत्यम् ॥

यो मुक्तिसीतां समवाप जित्वा तमिन्द्रपूर्णं प्रणतोऽस्मि रामम् ॥ ५ ॥

ज्ञानाम्बुजं धर्मपयोनिधिं यो विकासयन्नेकगवाऽनिशं तम् ॥

ब्रध्नेन्दुरूपं कृपया विधत्ते तमोनिरासं प्रणतोऽस्मि विष्णुम् ॥ ६ ॥

गुरुवरकरुणाप्तं भावबोधं समीक्ष्य ग्रहणककृतिरूपं संप्रदायानुरूपम् ॥

ऋजुविवरणसंज्ञं ख्यापनार्थं परेषां विवरणगतभावं बोद्धुमेतत्करोमि ॥ ७ ॥

यथा स्थिता व्याकृतिरन्यथा च सोपस्करा भावविवेचनी च ॥

मेयोपसंहारभिदैकतादौ भावाभिधानाय तथोपपत्तेः ॥ ८ ॥

संदंशेन च रीत्या वा व्याख्यानेन विनापि यत् ॥

ज्ञायते विस्तराद्भीतो विवृणोमि विहाय तत् ॥ ९ ॥

शास्त्रारम्भेऽभिमतप्रयोजनसिद्ध्यर्थं परदेवतात्वेन प्रतिपाद्यमानं ब्रह्म आदौ नमस्करोति—*पालने विमलसत्त्ववृत्तय इति* ॥ विमलसत्त्ववद् वृत्तिर्यस्येति विग्रहः ; स्थितिहेतुत्वात् । यद्वा—सत्त्वतो वर्तनं यस्येति वृत्तिवद् वृत्तिरिति च उत्तरार्धसामर्थ्यान्निश्चीयते । इतरत्राप्येवम् । *ननु*—नमस्कारश्लोके पालनादिनिमित्तं नमस्कार्यस्य गुणावच्छेदप्रतिपादनमप्रयोजनम्, *मैवम्*; तटस्थलक्षणप्रदर्शनार्थत्वात्, अथवा—ब्रह्मनमस्कारे सति विष्ण्वादीनामपि नमस्कारप्रदर्शनार्थम् । यद्वा—सते नम इत्युक्ते तस्य जडत्वेन प्रसिद्धत्वात् एतदपि तादृशमित्याशङ्कायां चेतनतासाधकजगत्कारणताप्रतिपादनार्थम् । यद्वा—नमस्कार्यस्य परत्वं बृहत्वं च न संभवति ; विष्ण्वादीनामपि जगत्कारणत्वेन परत्वप्रसिद्धेः, इत्याशङ्क्य तेषामपि एतदात्मत्वप्रतिपादना-

र्थम्। किमर्थमेतद्वक्ष्यमाणप्रदर्शनं कृतम् ? उच्यते ; आद्यत्वात्। तर्हि ब्रह्मणः सविशेषत्वं स्यात्, इत्याशङ्क्याह—*पराकृतेति* ॥ द्वैतजालमेव वपुः द्वैतजालवपुः शरीरं तत् पराकृतं तिरस्कृतं यस्मिन्निति विग्रहः। द्वैतजालस्य वा वपुः स्वरूपं पराकृतं यस्मिन्निति। अथवा—पराकृतद्वैतजालमेव वपुः स्वरूपं यस्येति विग्रहः। नमसा लक्षणत्रयलक्षितेन जीवस्यैकत्वं प्रतिपाद्यते। "णमु प्रह्वत्वे शब्दे" इत्यनुशासनात् अस्यापि तदर्थत्वात्। प्रह्वता च तदेकत्वोन्मुखीभावः; पराकृतेति भेदनिषेधप्रतीतेः। अनन्तरमस्खलद्बहुगुणवाक्प्रसर-लाभार्थं सरस्वतीं नमस्करोति—*यस्या इति* ॥ न स्खलन्त्यः अस्खलन्त्यः, बहवो गुणा यासां ता बहुगुणाः, अस्खलन्त्यश्च ता बहुगुणाश्चेति विग्रहः। यद्वा—अस्खलन्तो बहवो गुणा यासु ताः अस्खलद्बहुगुणा इति विग्रहः। कथं सरस्वतीनमस्कारेण तल्लाभ इति ? तदाह—*सा वेदशास्त्रेति* ॥ शास्त्राभिमानित्वादिति भावः। ननु गणेशस्यादौ नमस्कारः शङ्कनीयः ; अवाप्तग्रन्थकरणसामर्थ्यस्य विघ्ननिर्हरणाशङ्का यतः। अनन्तरं विघ्ननिर्हरणार्थं गणेशं नमस्करोति—*विघ्नाभितापमपहत्येति* ॥ शारीरकसूत्रकर्तृत्वात्तद्विषयमति-विकासार्थं व्यासं नमस्करोति—*श्यामोऽपीति* ॥ स्वद्वारा व्याख्येयभाष्ये मतिविकासार्थं शङ्करं नमस्क-रोति—*उद्धृत्येति* ॥ अखिलं जगत् प्रभवत्यस्मादिति अखिलजगत्प्रभवः, सा चासावेकमूर्तिश्चेति; आलिङ्गिता अखिलजगत्प्रभवैकमूर्तिर्ययेति विग्रहः। आलिङ्गिता अखिलजगत्प्रभवा चासावेकमूर्तिश्चेति वा विग्रहः। कथमेतन्नमस्कारेण तत्प्राप्तिरिति ? तदाह— *विद्यामिति* ॥ प्रागुक्तस्य सर्वस्य गुरुप्रसादलभ्य-त्वेन तं नमस्करोति—*वन्दे तमिति* ॥ "आत्मसंबुद्धे"त्यनेन न विद्यते अन्यस्मादनुभवो यस्यासावनन्यानुभव इति विग्रहः समर्थितः। "स्फुरद्ब्रह्मावबोधत" इत्यनेन न विद्यते अन्यविषयः अनुभवो यस्यासावनन्यानुभव इति विग्रहः समर्थितः। तदुक्तम्—"शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन।" इति। *ननु*—एकेनैव नमस्कारेण सर्वप्रयोजनसिद्धेः किं नमस्कारान्तरेण ? *मैवम्* ; सर्वसाधनसमर्थस्यापि प्रतिप्रयोगमेकैकप्रयोजनसाध-नत्वमिति "योगसिद्धि"गम्। यद्यपि ब्रह्मनमस्कारेण तदात्मकदेवताः नमस्कृताः सर्वविज्ञानवत् ; तथापि तत्तत्प्रयोजनविशेषलाभार्थं तेन तेन रूपेण नमस्कारः कृतः सदाचारस्यापि पालनीयत्वात्, "तं यथा यथोपास्ते" इति श्रुतेश्च। यदर्थमेतत्संपादितं तन्निर्दिशति—*प्रकाशात्मेति* ॥ ग्रन्थकरणे प्रयोजनमाह—*प्राप्तवि-द्येति* ॥ इदानीमात्मनः सगर्वत्वनिवृत्त्यर्थं विदुषोऽभ्यर्थयितुमाह—*विदितसकलवेद्यैरिति* ॥ यद्वा—पूर्वश्लोके "विद्याशुशुत्सये"त्युक्तत्वाद् गर्वप्रसक्त्यभावात् नायं विनयः, किन्तु ये विनयदर्शनात् कर्तुरशक्ति मन्वते, आधिक्यं चात्मनः, तान् प्रति सोत्प्रासेनाह—*विदितसकलवेद्यैरिति* ॥ एतदुक्तं भवति—ये विद्या-लेशविवशान्तःकरणाः, ते महत्प्रणीतेऽपि ग्रन्थे न प्रशंसां कुर्वते मत्सरग्रस्ततया, अतः तदप्रशंसा न दोषाय। अयमेवार्थो न प्रशंसन्तीति वदता द्योतितः ; इतरथा 'ग्रथितमपि सम्यग् न भवती'ति वक्तव्यम्, नतु "न प्रशंसन्ती"ति। *ननु*—नमस्कारकरणं प्रमाणप्रयोजनशून्य-मिवाभाति। ननु सदाचारः प्रमाणम्, मैवम् ; वेदमूलत्वेन वा प्रमाणम्, स्वतो वा ? नाद्यः ; संबन्धानुपपत्त्योरभावेन मूलानवगमात्। ननु धर्मत्वेनानुष्ठीय-मानो वेदं कल्पयति, मैवम् ; सिद्धे वेदमूलत्वे धर्मत्वेनानुष्ठानम्, धर्मत्वेनानुष्ठाने च तत्सिद्धिरितीतरेतराश्रय-प्रसङ्गात्, नापि स्वतः ; षड्विधसामग्रीबहिर्भावात्। न च विघ्नोपशमः प्रयोजनम् प्रागभावादिविकल्पासहत्वात्, तस्मान्नमस्कारो न कर्तव्य इत्याशङ्क्याह—*प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्येति* ॥

धर्मत्वेनानुष्ठीयमानताज्ञानमुपयोगि न वेदमूलत्वेन धर्मत्वज्ञानम्। तथोपस्थिते विघ्ने नाशः, आगामिनोऽनुत्पत्तिपरिपालनं प्रयोजनमिति भावः। तर्हि श्लोककरणं व्यर्थम्; मानसेनापि तत्सिद्धेः, अथ नमस्कारस्याङ्गत्वद्योतनार्थम्, मैवम्; उत्तरश्लोकैरेव सिद्धेरुक्तत्वात् अन्यतरस्य वैयर्थ्यं दुष्परिहरम्। यद्वा—नमस्कार एव कर्तुं युक्तः, न तु तत्त्वपदार्थनिरूपणेन तयोरेकत्वप्रतिपादनमुपयोगीत्याशङ्क्याह—*शास्त्रार्थश्चेति* ॥ *ननु*—तत्प्रदर्शनमनुपयोगि; भाष्यव्याख्यानप्रवृत्तत्वात्। न च भाष्यस्य तदर्थत्वप्रदर्शनार्थम्; अध्यासादिप्रतिपादकत्वात्, अव्याख्येयत्वं च श्लोकस्य; भाष्यव्याख्यानाद्यभावात्, इत्याशङ्क्याह—*कृत्स्नस्येति* ॥ *ननु*—तर्हि नमस्कारः क्रियते, शास्त्रार्थश्च प्रदर्श्यत इति वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह—*श्रुत्यर्थाभ्यामिति* ॥ अथवा—शास्त्रार्थप्रदर्शनम्, भाष्यस्य तत्र तात्पर्यप्रदर्शनं चेति वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह—*श्रुत्यर्थाभ्यामिति* ॥ कथमेकेनैव कृत्स्नशास्त्रार्थः प्रदर्श्यते ? अथवा उत्तरत्र शास्त्रार्थप्रदर्शनं दृश्यते, तस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—*संक्षेपत इति* ॥ अत्र अवतारितश्लोके जीवब्रह्मणोरेकत्वयोग्यतां दर्शयितुं कानिचिद्विशेषणान्युपात्तानि, तेषामेवमुपयोगः ;—*ब्रह्मणे नम इत्युक्ते जीवादिभिन्नमिति शङ्का स्यात्; नमस्कारस्य भेदाधिष्ठानत्वात्, कैश्चिदङ्गीकृतत्वाच्च, तन्निवृत्त्यर्थमाह—*आत्मन इति* ॥ शून्य एवात्मेति शून्यवादिनः, तथा सति तादृशेनैकत्वं ब्रह्मणो न संभवतीति शङ्कां व्यावर्तयति—*सदिति* ॥ सद्रूपोऽप्यात्मा कायपरिमाण इत्यार्हताः, तथा सति तादृशेनैकत्वं ब्रह्मणो न संभवतीति शङ्कां, तन्निवृत्यर्थम्—*अनन्तेति विशेषणम्* ॥ एवंभूतोऽपि जड इति वैशेषिकादयः, तन्निवृत्त्यर्थम्—*ज्ञानेति विशेषणम्* ॥ ज्ञानस्य जन्यताशङ्कानिवृत्त्यर्थम् आत्मनो वा परिणामिनित्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम्—*कूटस्थेति विशेषणम्॥ एवंभूतोऽपि अनानन्द इति साङ्ख्याः, तदर्थम्—*आनन्देति विशेषणम्* ॥ सोऽप्यानन्दो मोक्षावस्थायामेवेति नैयायिकैकदेशिनः, जन्य इति च सर्वे, तन्निवृत्त्यर्थम्—*अनादीति विशेषणम्* ॥ आत्मनो वा जन्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम्—*अनादीति विशेषणम्* ॥ एवंभूतस्यापि ब्रह्मणैकत्वं न संभवति ; कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रसिद्धेरिति, तद् व्यावर्तयति—*साक्षिण इति* ॥ एवंभूतेन जीवेन ब्रह्मण एकत्वं न संभवति; जगत्कारणत्वेन सप्रपञ्चत्वादिति, तन्निराकरोति—*अभूतद्वैतजालायेति* ॥ एतत्पदं पराकृतेत्यनेनैव व्याख्यातम्। "तत्त्वंपदार्थविवेकोपायलभ्य" इत्यनेनैतद्विशेषणसाफल्यं द्योतितम्। *ननु*—शास्त्रार्थ एवात्र प्रदर्शितः, न तु टीकाकृता तत्र तात्पर्यमुक्तमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*कृत्स्नस्येति* ॥ कथमत्र श्लोके कृत्स्नस्य शास्त्रस्य भाष्यस्य तात्पर्यं प्रदर्शितमिति गम्यत इति ? तदाह—*उत्तरत्रेति* ॥ अथवा—अनन्तरग्रन्थेऽपि विषये तात्पर्यं प्रदर्श्यते, अत्रापि तत्प्रदर्शने पौनरुक्त्यम्, यद्वा—अनन्तरग्रन्थे विषयप्रयोजने तात्पर्य्यं प्रदर्शितम्, अत्र तु विषयमात्रे ; अतो विरोध इत्याशङ्क्याह—*कृत्स्नस्येति* ॥ अथवा—उत्तरत्र तत्तद्ग्रन्थव्याख्याकरणाद् अत्रापि तद्व्याख्याने अन्यतरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—*कृत्स्नस्येत्यादिना* ॥ अत्र साधारणव्याख्या। उत्तरत्र विशिष्टव्याख्यानम्। तात्पर्यशब्दस्त्वितरव्याख्योपलक्षणार्थः। वार्तिककारेणाप्येतदेवोक्तम्—सर्वव्याख्या प्रदर्शनावसरे—"साधारणी विशिष्टा च सूत्रव्याख्या द्विधा मता। विशिष्टा प्रतिसूत्रं या सर्वार्था त्वियमुच्यते ॥" इति ॥ अनिषिद्धेनापि नमस्कारेण अभिमतप्रयोजनसिद्धेः, उत्तरत्र श्लोककरणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—*अत्रेति* ॥ भोगिनः सर्पाः, न भोगिनः अभोगिनः, वीतरागा वा; त एव परिवारसंपत्।

*निरस्तभूतिम्= भस्मरहितं निरस्तैश्वर्यं वा । न उमार्धविग्रहः, अनुमार्धविग्रहः ; तम् । यद्वा—-अनुमा= अनुमानम्, तदेवार्धविग्रहो यस्येति; भाष्ये अर्धस्य तदात्मकत्वात्, भाष्यकारस्य च तद्विग्रहत्वात् । अनुग्रम्= शान्तम् । उन्मृदितं कलरूपं लाञ्छनं यस्मिन्निति; कण्ठे कालरहित इत्यर्थः । यद्वा—काललाञ्छन ईश्वरः; संहारकर्तृत्वात्, असौ तद्रहितः । अथवा—काललाञ्छनम्= जन्मादि उन्मृदितं विनाशितं येन । विनायकेन विना वर्तत इति विनाविनायकः, तम् । यद्वा—विनाकृतो विनायकः बौद्धः येनासौ । यद्वा—विना संसारे नायकमिति । मकरन्दरसमित्येकार्थत्वेऽपि विशेषावस्थाद्योतार्थं शब्दद्वयम् । ये पिबन्ति, तान् नमामीत्यन्वयः । यद्वा—येषां वक्त्रं यद्वक्त्रमिति यच्छब्दोपात्तानुद्दिश्य नमस्कारः । न चैकेनैव श्लोकेनालमिति युक्तं वक्तुम् ; अनुत्पत्तौ अङ्गत्वायोगात् कियतामङ्गत्वमित्यपरिज्ञानाच्च सर्वसाफल्यम् । नमस्कारानन्तरं प्रतिज्ञाकरणं किमर्थमित्याशङ्क्य, फलवद्ग्रन्थकरणसन्निधानान्नमस्कारस्यैतदर्थत्वं द्योतयितुमित्याह—*यत्कार्यमुद्दिश्येति* ॥ *ननु*— पूर्वमेव भाष्यव्याख्यानस्य प्रक्रान्तत्वात् किं प्रतिज्ञाकरणेन ? इत्याशङ्क्याह — *तन्निर्दिशतीति* ॥ किमर्थं पूर्वं भाष्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनं कृतम् ? उच्यते ; अकृत्वापि वाचनिकीं प्रतिज्ञां तात्पर्यव्याख्यानदर्शनात् । यथास्मिन्नेव तावद्भाष्ये ग्रन्थव्याख्यानं तु प्रतिज्ञापूर्वकमिति तदर्थं प्रतिज्ञाकरणम् । भाष्यकारेणापि "यथा चायमर्थः" इत्यनेन कृता प्रतिज्ञा । अथवा—आद्यश्लोक एव प्रतिज्ञापि कृता ; अप्रतिज्ञातव्याख्यानुपपत्तेः, उत्तरत्र प्रतिज्ञाकरणं तु सर्वत्र प्रतिज्ञाकरणं व्यर्थमिति बौद्धमतनिरसनद्वारेण प्रतिज्ञाया अङ्गत्वं द्योतयितुम् । उक्तं च पुनः प्रतिज्ञाकरणस्यैतदेव प्रयोजनम्—"तस्य निमित्तपरीष्टिः" इत्यत्र व्याख्यातृभिः—"पूर्वमेवाध्यायार्थप्रतिज्ञे"त्येवं वदद्भिः । "पदादिवृन्तभारेणे"त्यनेन पदच्छेदादिव्याख्याविषयत्वं दर्शितम् । 'प्रसन्नगम्भीरमि'त्यनेन तात्पर्यव्याख्यानयोग्यत्वम् । अनन्तरग्रन्थस्य शङ्कामाह—*ननु नेदमिति* ॥ कथं लक्षणाभाव इत्याशङ्क्यापरिज्ञाते लक्षणे तदभावावगमायोगात्स्वरूपमाह—*सूत्रार्थ इति* ॥ तत्र 'वर्ण्यते यत्र किंचित्तद्भाष्यमि'त्युक्ते शब्दवर्णनस्यापि भाष्यत्वं भवेत्, तदर्थमर्थ इति विशेषणम् । 'अर्थो वर्ण्यते यत्र तद्भाष्यमि'त्युक्ते सूत्रस्यापि भाष्यत्वं स्यात्, तदर्थम्—सूत्रेति विशेषणम् । सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र तद्भाष्यमि'त्युक्ते पदवृत्तेरपि स्यात्, तदर्थम्—वाक्यैरिति । तथापि वार्तिकस्य भाष्यत्वम्, तदर्थम्—सूत्रानुकारिभिरिति पदम् । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनाराहित्यमनुकारित्वम् । अथवा—"पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इतिवदनुकरणम् । एतावत्यपि वृत्तिग्रन्थे अतिव्याप्तिः, तद्व्यावृत्त्यर्थम्—स्वपदानीति विशेषणम् । कथमस्य लक्षणत्वमिति ? तदाह—भाष्यविदो विदुरिति । तत्र सूत्रार्थावर्णनादभाष्यत्वमिति दर्शयितुं सूत्रस्वरूपं तदर्थं च प्रथमं दर्शयति—*तत्राथात इति* ॥ अध्याहारे प्रयोजनमाह—*अनुवादेति* ॥ अनुवादवदनुवादः ; सिद्धमात्रकीर्तनात् । किं तत्परिहारेणेति ? तदाह — *पुरुषप्रवृत्तीति* ॥ प्रयोजनसमुच्चयो वा । अथवा अनुवादो निष्प्रयोजनत्वम् । *ननु*— निष्प्रयोजनत्वपरिहाराय प्रयोजनमेव कल्प्यम्, न तु विध्यध्याहारेण कृत्यम्; व्यधिकरणत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—*पुरुषप्रवृत्तीति* ॥ शास्त्रे प्रवृत्तिरेव प्रथमसूत्रस्य प्रयोजनम्, विध्यभावे तदभाव इति भावः । शास्त्रस्य वा निष्प्रयोजनत्वपरिहारायेति । *ननु*—विधौ सति शास्त्रे प्रवृत्तिर्भवेत्, न तु शास्त्रस्य प्रयोजनवत्त्वमिति, तदाह—*पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्य* इति ॥ अप्रवृत्तप्रेरणात्मको विधिरपुरुषार्थे प्रेरयितुमशक्नुवन् प्रवृत्तिविषयस्य पुरुषार्थसाधनत्वं कल्पयति ; प्रवृत्तिसिद्धये कल्पि-

तत्वादित्यर्थः । तदुक्तम्—"विधौ हि तमतिक्रम्य स्वर्गादिः साध्यतेष्यते इति" ॥ केचित्—अनु पश्चात् वाद इति मुख्यमेवानुवादमाश्रित्य ज्ञातज्ञापनपरिहारायेति—वर्णयन्ति ; आपाततो ज्ञातत्वादिति, तन्मन्दम् ; ज्ञाते वस्तुनि विध्यध्याहरेऽपि ज्ञातत्वापरिहारात्, आपाततः कर्तव्यताया विज्ञातत्वात् । उक्तं च "स्वेनैव कर्तव्यताज्ञानवन्तमधिकृत्य सूत्रं प्रवृत्तमि"ति —"नित्येनैवाध्ययनविधिने"त्यादिना । अतश्च मूलग्रन्थविरुद्धं तद्व्याख्यानमिति उपेक्षितम् । *ननु*—एवमपि पुरुषप्रवृत्तिर्न संभवति ; ज्ञानेच्छयोरननुष्ठेयत्वादिति, तत्राह—*तत्र जिज्ञासापदेनेति* ॥ *ननु*—कथं विचारलक्षणा ? संबन्धाभावादिति, तत्राह—*अन्तर्णीतमिति* ॥ विचारसाध्यज्ञानेच्छयोर्जिज्ञासाशब्दः प्रयुक्त इति भावः । एवमपि कथं विचारस्यैव लक्षणा ? अन्येषामपि संबन्धिनां भावात्, अथवा—प्रतीतयोरविधेयत्वेऽपि विधित्वमेव न भवेत् ; अग्निना सिञ्चेदितिवत्, तथाऽविधित्वादेव न लक्षणा संभवतीत्याशङ्क्याह—*अनुष्ठानयोग्यतयेति* ॥ साध्ये प्रवृत्तो विधिस्तत्साधन एव योग्ये प्रथमं पर्यवस्यति फलभावनाप्रवृत्तविधिरिव तत्साधने, तथा विधित्वेनावधृततात्पर्य्ये प्रतीताविधानेऽपि तत्संबन्धिविधानं युक्तम्, "सिञ्चेदि"ति वाक्यस्य तु आनर्थक्यमेव ; तात्पर्यानवधारणात्, अगत्या लक्षणापि विधौ दृष्टा "अर्धमन्तर्वेदी"त्यत्र । अथशब्दार्थमाह—*साधनचतुष्टयेति* ॥ जिज्ञासाशब्दस्य वाचनिकार्थमाह—*ब्रह्मज्ञानायेति* ॥ *ननु*—अन्यस्यापि सूत्रार्थत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वं दृश्यते, अतः कथमेतावानेव सूत्रार्थ इति ? तत्राह—*श्रौतार्थ इति* ॥ *ननु*—कथं ब्रह्मज्ञानस्य साध्यत्वम् ? अपुरुषार्थत्वात्, नापि पुरुषार्थसाधनत्वम् ; तत्साधनत्वे मानाभावात्, इत्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमार्थिकार्थमाह—*अर्थादिति* ॥ विशेषणमिति व्यस्ते पाठे विशेषणं मोक्षो यत इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्रह्मज्ञानकामेन विचारः कर्तव्यः, ज्ञानं वा कर्तव्यमित्यपि सूत्रार्थोऽस्तीत्याह—*अर्थादिति* ॥ सप्रमाणं विचार्यस्वरूपमाह—*सन्निधानादिति* ॥ श्रवणादिविधायकवाक्यसन्निधौ तेषां पठितत्वात् तत्सन्निधिरेवास्यापि सन्निधिः ; तदितिकर्तव्यताभूतत्वात् । अथवा—"औपनिषदमि"ति विशेषणसामर्थ्याद् ब्रह्मज्ञानजननयोग्यत्वं तेषामेवेति योग्यतैव सन्निधिरभिप्रेता । एवमवयवार्थान् प्रतिपाद्य समस्तवाक्यार्थं दर्शयति—*इति श्रुत्यर्थाभ्यामिति* ॥ कथं सकलस्य सूत्रार्थत्वमिति ? तदाह—*तात्पर्येणेति* ॥ यदर्थमयमर्थो दर्शितः, तदाह—*तत्रेदमिति* ॥ एवं शङ्कामुपवर्ण्य तन्निवृत्तौ तात्पर्यमाह—*एतं शङ्कितदोषमिति* ॥ *ननु*—आदौ वाचनिकार्थमनुक्त्वा किमित्याभिप्रायिकार्थकथनमिति ? तत्राह—*एतं शङ्कितदोषं परिहरन्निति* ॥ *ननु*—आद्यभाष्यस्यावसरप्राप्तत्वात्तस्यैव सूत्रस्पर्शो वक्तव्यः, किमन्येषां तत्प्रदर्शनेन ? इत्याशङ्क्याह—*भाष्यखण्डस्येति* ॥ भाष्यखण्डस्य शङ्कितं दोषं परिहरन्नित्यन्वयः । आद्यस्यावसरप्राप्तत्वेऽपि लाघवात्सर्वविषयौ चोद्यपरिहारौ तयोरेकत्वाच्च कृतौ । यद्वा—समुदायतात्पर्यपुरस्सरत्वात् सर्वत्रावान्तरतात्पर्यस्येति भावः । उत्तरत्र चान्वयः—भाष्यखण्डस्य प्रतिपादने तात्पर्यमिति । *ननु*— भाष्ये विषयप्रयोजनप्रतीत्यभावात् कथं टीकाकृता तत्प्रतिपादकत्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह—*तात्पर्यं दर्शयतीति* ॥ तत्र पर्यवस्यत् प्रतिपादयतीति टीकाग्रन्थस्यान्वयः प्रतिभाति ; निरन्तरत्वात्—यथा षष्ठाद्यपूर्वपक्षे लिङः क्रियया । उक्तं च भट्टपादैः—"अनन्तरेण संबद्धः स्यात् परस्याप्यनन्तरः ।" इति । तथा सति तस्य भाष्यस्य निरन्तरलक्षणादेरेव तेन पर्यवसानात् विषयप्रयोजनप्रतिपादकत्वम्, नान्यभाष्ययोः । अथ—इत्यन्तं प्रतिपादयतीत्यन्वयः, तथा

सति "पर्यवस्यत्" इत्यस्यानन्वयः। अथोभयोः 'प्रतिपादयति'नान्वयः, वाक्यभेदः स्यात्। अथ पूर्वस्यैव प्रतिपादकत्वम्, "पर्यवस्यदि"त्यस्य"इत्यन्तमि"त्येतद्विशेषणत्वेनान्वयात् न वाक्यभेदः, तथापि प्रतिपादकत्वासंभवः। स्वतोऽसामर्थ्ये ह्यन्येन पर्यवसानात् प्रतिपादकत्वम्, नास्य तेन पर्यवस्यतोऽपि प्रतिपादकत्वं संभवति। न च लक्षणादीनामत्र ग्रहणं संभवति; आद्यन्तप्रतीकयोरन्यतराभावात्। न चा"स्यानर्थहेतोरि"त्यस्य सर्वग्रन्थान्तत्वादन्तप्रतीकत्वेन ग्रहणं युक्तम्; "नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः इत्यन्तमि"त्यन्तग्रहणेन तद्ग्रहणस्य निवारितत्वात्, तद्ग्रहणे हि "युष्मदस्मदित्यादि सर्वे वेदान्ता इत्यनेन पर्यवस्यदि"त्येव वक्तुं युक्तम्, नान्तग्रहणस्योपयोगः। अतोऽन्तग्रहणमादिग्रहणेनाविशेषेण सर्वग्रहणे प्राप्ते तन्निवर्तकत्वेन कृतमित्यवगम्यते। किंच—'पर्यवस्यदि'त्यस्य पर्यवसानतन्त्राकाङ्क्षस्य उपात्तेन—इत्यन्तम् इत्यनेनान्वयः; उपात्तस्यैवोपात्तेनान्वयात्, "इत्यन्त"-मित्युपात्तस्य चान्याकाङ्क्षत्वात्, तथापि प्रतिपादकत्वासंभवाल्लक्षणादीनां वाऽव्याख्येयत्वम्, अन्तग्रहणस्य वा वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तत्र नैसर्गिकोऽयमिति* ॥ *ननु कथं भाष्यद्वयमिति* ॥ अयमर्थः—भाष्यद्वयमेव कथं प्रतिपादयति ? अनुपयोगात्, भाष्यद्वयं विषयप्रयोजने न प्रतिपादयत्येव, कथम् ? अध्यासप्रतिपादकत्वात्, अथवा—भाष्यद्वयं विषयप्रयोजने एव कथं प्रतिपादयति ? अन्यस्यापि प्रतिपादकत्वात्, न चान्यप्रतिपादकमस्यैव प्रतिपादकं भवति। उभयप्रतिपादकत्वं च वाक्यभेदादयुक्तमित्यर्थः। अथवा—भाष्यद्वयमेव कथं प्रतिपादयति ? प्रयोजनभाष्यस्यापि विद्यमानत्वादिति। तत्र प्रथमचोद्यं परिहरति—*शास्त्रारम्भनिमित्तेति* ॥ द्वितीयं परिहरति—*विषयप्रयोजनसिद्धिहेतोरिति* ॥ तृतीयं परिहरति—*हेतुवचनं हीति* ॥ यद्वा—लक्षणादीनामपि प्रतिपादकत्वम्; अध्यासोपस्थापकत्वात्। यद्वा—हेतुवचनाद्धेतूपस्थितिः स्यात्, कथमध्याससाधनमित्याशङ्क्य विवृणोति—*हेतुवचनं हीति* ॥ धूमादिवचनवद् इत्यभिप्रायः। कथं विषयप्रयोजनयोः प्रतिज्ञावाक्यार्थत्वम्, विचारकर्तव्यताप्रतिपादकत्वात् ? कथं वाऽध्यासस्य तद्धेतुत्वम् ? येन हेतुवचनत्वात् प्रतिज्ञातार्थसाधकत्वमिति, तदाह—*तथाहीति* ॥ बन्धप्रत्यनीकत्वं हेतुः। कथं तन्निवर्तकत्वमित्यपेक्षिते प्रमाणत्वेनाविद्यात्मकं निवर्तयतीति साध्यम्। जाग्रद्बोधो दृष्टान्तः। यद्वा—अविद्यात्मकत्वेन बन्धनिवृत्तिः साध्या स्वप्नदृष्टान्तेन। विशिष्टोऽर्थः प्रतिज्ञातः, एकदेशद्वारेण प्रतिज्ञातार्थसाधकत्वमिति भावः। भाष्यद्वयमेव कथं प्रतिपादयतीत्यस्य परिहारमाह—*तदेवमिति* ॥ प्रयोजनभाष्ये विषयप्रयोजनप्रदर्शनमात्रम्, अत्र तत्साधकहेतूपन्यास इति भावः। यद्वा—तदेवमित्युपसंहारः। भाष्यद्वयमेव कथं प्रतिपादयति ? असिद्धहेतूपन्यासादिति चोदयति—*ननु बन्धस्येति* ॥ सिद्धस्यैव साधकत्वमित्यभिप्रायः। तदुक्तम्—असिद्धेनैकदेशेन गम्यासिद्धेर्न बोधक" इति ॥ *ननु*—कथं तेन पर्यवस्यतोऽपि प्रतिपादकत्वम् ? तस्यापि हेतुसाधकत्वाभावात्, इत्याशङ्क्य लक्षणादीनामपि एतदन्तग्रहणं कृतमित्यभिप्रायेणाह—*विषयादिसिद्धिहेतोरिति* ॥ *ननु*—लक्षणादीनामन्तग्रहणेन ग्रहणं निवारितम्; अन्यथा तद्ग्रहणस्य वैयर्थ्यादिति यच्चोदितम्, तत् परिहरति—*अत एवेति* ॥ **ननु तर्हि सर्वलोकेति** ॥ अयं भावः*—तदन्तस्यैवाध्याससाधनद्वारा विषयप्रयोजनसाधकत्वात् लक्षणादीनामन्तत्वाच्च तेनैवान्तेन प्रतीकग्रहणं युक्तमिति। *सूत्रिते इति* ॥ अनेन प्रकारेण प्रतिपादयतीतीतिशब्दस्य प्रकारवचनत्वेनान्वयः प्रतिभाति, तथा सति असदनुवादो भवेत्, भाष्ये तादृशोक्तेरदर्शनात्,

अव्याख्येयत्वशङ्का च स्यात्, तदर्थं व्याचष्टे—*इतिशब्दो हेताविति* ॥ *ननु*—आद्यसूत्रे कथं विषयादिसूचनम् ? श्रोतृभिरजिज्ञासितत्वाद्विषयप्रयोजनयोः, न चाजिज्ञासितनिरूपणं युक्तम्, न चापरिज्ञाते जिज्ञासा, न च तेषां विचारात् प्राक् परिज्ञानकारणमस्ति, नापि विषयादिप्रतिपादकत्वम्; न्यायसूत्रत्वात्, नापि तदपेक्षितं न्यायसूचनम्; तत्प्रतिपादकस्य न्यायापेक्षिणोऽनुग्राह्यस्य प्रमाणस्याभावात्, नापि विचारकर्तव्यताप्रतिपादकत्वम्; समन्वयाद्यनिरूपणेनासंगतिप्रसङ्गाच्छास्त्रे, तस्मादाकस्मिकं सूत्रमित्येतन्मनसि निधायाह—*कः पुनरस्येति* ॥ अस्य सूत्रस्य विषयप्रयोजनसूचने कः प्रसङ्गः ? तथाऽस्य सूत्रस्य शास्त्रे प्रसङ्गः=संबंधः क इत्यर्थः। तत्र तावद्विषयादिस्वरूपमात्रपरिज्ञाने कारणमाह—*उच्यते* इत्यादिना* ॥ उपक्रमसामर्थ्यात्सर्वतो विरक्तस्यात्मप्रेप्सोर्विधीयते इत्यवगच्छतीत्यन्वयः। अमृतत्वसाधनमात्मदर्शनमित्युपसंहारादवगच्छति, इति आत्मदर्शनानुवादेन साधनं श्रवणं विधीयत इति। विध्यर्थपर्यालोचनयाऽत्र श्रवणस्याङ्गित्वेन मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वेन च कीर्तनं स्वदर्शनाभिप्रायेणेति केचित्। स च जिज्ञासते इत्यन्वयः। कियन्ति विशेषणानि पर्यन्तोऽवधिर्यस्यासाविति विग्रहः। बहुषु विशेषणेषु श्रूयमाणेषु कानिचिद्विशेषणानि कानिचिदङ्गानीत्यनिर्धारणात्सन्देहो भवति। कथं प्रणेतृधीस्थता विषयप्रयोजनयोरिति ? तदाह—*तं च जिज्ञासुमिति* ॥ कथमस्य तद्दर्शनसामर्थ्यमिति ? तदाह—*भगवानिति* ॥ तदपेक्षिणोऽनुग्राह्यस्य प्रमाणस्याभावादिति यत् चोदितम्, तत् परिहरति—*विदधतो विधेरिति* ॥ *ननु*—अनुबन्धत्रयस्यागमिकत्वात् किं तदर्थं सूत्रकरणेनेति ? तत्राह—*न्यायेनेति* ॥ कथं श्रवणस्य विध्यपेक्षितानुबन्धनिर्णयार्थत्वं सूत्रस्यावगम्यत इति ? तदाह—*श्रुतिसूत्रयोरिति ॥ कथं मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वं श्रवणोपकार्यत्वात्तयोरिति ? तत्राह—*मनननिदिध्यासनयोरिति* ॥ श्रवणविधेरेवाभावात् कथं तदपेक्षितमनुबन्धनिर्णयार्थत्वं सूत्रस्येति चोदयति—*नन्विति* ॥ मा भूत् प्राप्तत्वाद्विधानम्, नियमस्तु प्राप्तेऽपि दृश्यत इति, तत्राह—*न चावघातादिवदिति* ॥ तत्र नियमादृष्टसाध्यस्यापूर्वस्य तत्कल्पकस्य विद्यमानत्वान्नियमविधिराश्रितः, न चात्र नियमादृष्टसाध्यं नियमादृष्टकल्पकमस्ति, अविद्यानिवृत्तिरूपत्वात्फलस्येति भावः। आत्मज्ञानमेव तावन्मात्रेणानुत्पन्नमदृष्टकल्पकं भवत्विति, नेत्याह—*आत्मावगमस्येति* ॥ शास्त्रैकसमधिगम्यत्वसिद्धौ ह्यपूर्वः, नियमादृष्टाभावे च तदसिद्धिरिति वक्तुं शक्यते; बाधकाभावात्, अत्र तु न तथा; प्रमाणज्ञानत्वादिति भावः। प्रसिद्धप्रमाणविलक्षणत्वाददृष्टसाध्यत्वम्, तस्य च प्रमाणत्वमुपपद्यते, व्यतिरेकाभावेऽपि विधानादेवादृष्टसाध्यत्वं विधानं चेत्याह—*नैतत्सारमिति* ॥ *ननु* कथं श्रवणादौ नियमः ? साधनान्तरप्राप्तेः, *मैवम्* ; प्रत्यक्षादीनां प्राप्तत्वात्। *ननु* निर्विशेषात्मज्ञाने न तेषां प्राप्तिः, अतः कथं नियमः ? *मैवम्* ; अपूर्वीयव्रीहिषु दलनाद्यप्राप्तावपि नियमदर्शनात्, अथ साधारणाकारेण प्राप्तिमपेक्ष्य तत्र नियमः, तदत्रापि समानम्। *अथावघाते विधिरेव, फलतो नियमव्यवहारः,*समानमत्रापीति भावः। *ननु*—विध्यङ्गीकारे भाष्यविरोधः स्यादिति चोदयति—*ननु विधिपरत्व इति* ॥ आदिशब्देन वैरूप्यादीनां ग्रहणम्। ज्ञानविध्यभिप्रायं तदिति परिहरति—*सत्यमिति ॥ *ननु*—श्रवणविधानेऽप्यसिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गसाम्यात् कथं ज्ञानविधेरेव निराकरणमिति चोदयति—*कथमिति* ॥ ज्ञानविधाने हि ब्रह्मणो विधेयविशेषणत्वेन प्रतिपादनं न

सम्भवतीति दर्शयति—*दर्शनविधाने हीति* ॥ *ननु*—तत्रापि विशेषणत्वेन गुणत्वं समानमिति, तत्राह—*ब्रह्मदर्शनमुद्दिश्येति* ॥ स्वशब्देन विचारोऽभिधीयते, स्वस्य प्रधानं स्वप्रधानम्, स्वप्रधानं च तत् फलभूतं च स्वप्रधानफलभूतम्, तच्च तद् दर्शनं च तद्दर्शनम्, तस्य विशेषणम्, तस्य भावो दर्शनविशेषणतेति। *फलभूतेति* ॥ विचारं प्रति प्राधान्येनान्तर्गतो हेतुः; अतो न तस्य वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम्। *ब्रह्मापि स्वप्रधानमिति* ॥ स्वस्य विचारस्य प्रधानं स्वप्रधानमिति। *एतदुक्तं भवति*—विधेयविचारं प्रति प्रधानभूतदर्शनविशेषणत्वेन ब्रह्मणो विचारं प्रति प्राधान्यमेव, विधेयप्राधान्यस्य च प्रतिपादने न वैरूप्यमिति। यद्वा—ज्ञानमेव स्वप्रधानम्; फलत्वात्, तद्विशेषणस्य च प्राधान्यम्, विधेयस्य तु गुणत्वात् तद्विशेषणस्य गुणत्वमेव। यद्वा—स्वशब्देन ब्रह्माभिधीयते, तद् ब्रह्म प्रधानं यस्य ज्ञानस्येति विग्रहः; तज्ज्ञानत्वेन फलत्वात्, तथा सति तद्विशेषणस्यार्थाज् ज्ञानं प्रत्यपि प्राधान्यमिति भावः। एवंच सति ब्रह्मप्रतिपादनं श्रवणादिविधानं चोपपद्यत इत्याह—*इति वेदान्तैरिति* ॥ *ननु*—एवमपि विधानं न संभवति; अन्यपरत्वात्, वाक्यभेदाच्चेति चोदयति—*नन्वेवमपीति* ॥ कथमन्यपरत्वमिति ? तदाह—*उपक्रमोपसंहाराभ्यामिति*। महावाक्येनान्वेतुमयोग्येऽवान्तरवाक्यभेदाश्रयणं दृष्टमिति परिहाराभिप्रायः। तत्रैकदेशीयान् प्रति दृष्टान्तमाह—*ज्ञानसंयोगविधानवदिति* ॥ *ज्ञानसंयोगः=ज्ञानार्थत्वमित्यर्थः। तस्यापि चोद्यविषयत्वं मनसि निधाय दृष्टान्तान्तरम्—*उपरिधारणविधानवदिति* ॥ "अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेत्" इति प्रेताग्निहोत्रेऽधोधारणं विधाय तत्रैव पठितम्—*"उपरि हि देवेभ्यो धारयति" इति। तत्र यथोपरिधारणमन्यप्रकरणेऽश्रुतमपि विधेयमित्युक्तम्—"विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादि"ति, तद्वदित्यर्थः। तस्यापि कैश्चिदनङ्गीकृतत्वात् तान् प्रति दृष्टान्तान्तरम्—*व्रतकलापविधानवदिति* ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे मलवद्वाससो व्रतकलापविधानं दृश्यते—"या अभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मे"त्यादिना, तस्य ततः प्रकरणादुत्कृष्य पुरुषार्थत्वेन विधानमुक्तम्, तद्वदत्रापि विधानमिति भावः। पृथगधिकरणानङ्गीकारेऽपि न्यायाङ्गीकाराच्च। व्रतकलापस्य प्रकरणेऽन्वयासंभवादगत्या वाक्यभेदाश्रयणम्, इह तु तव्यस्यार्हार्थत्वेनाप्यन्वयसंभव इत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह—*अथवेति* ॥ कथं तस्यापि विधायकत्वमिति ? तदाह—*तस्य तत्परत्वादिति* ॥ अनारभ्याधीतत्वादिति भावः ॥ *ननु*—तस्याप्यन्यपरत्वाद्वाक्यभेदप्रसङ्गात् श्रवणप्रतीत्यभावात् कथं विधानम् ? विधायकत्वेन व्यवहारादर्शनादौत्प्रेक्षिकं तदित्याशङ्क्याह—*सूत्रकारेणेति* ॥ सर्वथेत्युपसंहारः। *अथवा*— तव्यस्य विधावपि स्मरणात् "विजिज्ञासस्वे"त्यादिषु तव्याश्रवणात् कथमपरितोष इति ? तत्राह—*सर्वथेति* ॥ विषयव्याप्त्यर्थमथवापक्षान्तरदर्शनमिति भावः ॥ तदुक्तम्—"विषयव्याप्तिरेव वेति ॥ असंगतिचोद्यं परिहरति—*कर्तव्ये चेति* ॥ उपोद्घातसंगतिरिति भावः। सूत्रसंगतचोद्यस्य भाष्यव्याख्यानपर्यन्तत्वात्तत्परिहारेण परिहृतमित्याह—*तत्रेति* ॥ अथवा*—अनुबन्धनिर्णयार्थत्वेऽपि सूत्रस्य भाष्यकारेणापि तदेव प्रतिपादनीयम्, नान्यत्; अव्याख्येयत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—*तत्रेति*। *सूत्रसंगतमिति* ॥ सूत्रेण संगतमित्यर्थः। सूत्रव्याख्यानरूपतया सूत्रसंगत्या शास्त्रेऽपि संगतमित्यर्थः। *अथवा—तत्रेत्युपसंहारः। भाष्यकारेण विषयादिप्रतिपादनं कर्तव्यमिति चोदिते "प्रदर्शयिष्याम" इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, चोद्यस्यापरिहृतत्वादित्याशङ्क्य पूरयति—*भाष्यकारेणोक्तमिति* ॥ "अत्राह यद्येवमि"त्यादि-

ग्रन्थः पुनरुक्तः ; पूर्वोक्तार्थस्यैव प्रतिपादनात् । तथाहि—पूर्वमपि भाष्यद्वयं प्रयोजनप्रतिपादकं न भवति ; अध्यासप्रतिपादकत्वादित्याशङ्क्य हेतुभूताध्यासप्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादकत्वात्, उत्तरत्रापि विषयप्रयोजनभाष्येणैवालम्, किं पूर्वेणेत्याशङ्क्य विषयादिसिद्धिहेतुभूतस्याध्यासस्य प्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादकत्वस्योक्तत्वात्, यदि टीकाकृतः पूर्वं तद्धेतुप्रतिपादनं नाभिप्रेतम्, तर्हि तात्पर्यप्रतिपादनमसंबद्धं स्यात्, अव्याख्येयताशङ्कापरिहारश्च न स्यात्; अतः संकटमित्याशङ्क्य ग्रन्थसमुदायस्य तात्पर्यमाह—*प्रथमग्रन्थोक्तमेवेति* ॥ पूर्वमध्यासद्वारा प्रतिपादकत्वमाभिप्रायिकम्, तदेवेदानीं वाचनिकं करोति । *यद्वा*—हेतुभूताध्यासप्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादकत्वमुक्तम्, इदानीमध्यासस्य हेतुत्वमेव नास्ति, तेन विनापि विषयादिसिद्धेरित्याक्षिप्य तस्य विषयादिसिद्धिहेतुत्वं प्रतिपाद्यत इति भावः । लक्षणादिभाष्येऽपि पूर्वभाष्योपयोगकथनेनैवोपयोगसिद्धेरनुपन्यासः, न तु चोद्यपरिहाराविषयत्वेनेति मन्तव्यम् । *यद्वा*—"युष्मदस्मदित्यादिने"त्यादिग्रहणेन सर्वेषां ग्रहणम् । एवं ग्रन्थसमुदायस्य तात्पर्यमुक्त्वा चोद्याभिप्रायमाविष्कर्तुं पूर्वमुक्तं विषयादिसिद्धिहेतुभूताध्यासप्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादकत्वं मनसि निधाय चोद्यमाक्षिपति—*नन्वस्यानर्थहेतोरिति* ॥ *भाष्यवदिति* ॥ अहेतुभूताध्यासप्रतिपादकत्वादित्यभिप्रायेण परिहारः । *ननु*—विषयप्रयोजनप्रतिपादकत्वाभावाद्भाष्यद्वयमव्याख्येयमिति चोदिते, *"उच्यते"* इत्यारभ्याविद्याहेतुकं कर्तृत्व-भोक्तृत्वं प्रदर्शितं भवती"त्यन्तेन ग्रन्थेनानर्थनिवृत्तेरनर्थमिथ्यात्वस्य च सूत्रितत्वप्रतिपादनमसंगतम्, तथा ततः, यत् "तत्प्रतिपादनद्वारेणे"त्यारभ्य सूत्रितत्वाद्भाष्यकारेणादावध्यासः प्रतिपाद्यः ; तेन बिना विषयप्रयोजनासिद्धेः, विषयप्रयोजनेन च विना शास्त्रारम्भासिद्धेरिति तात्पर्यमुक्तम्, तदपि न युक्तम् ; न हि सूत्रितत्वमादावध्याससाधने हेतुः ; व्यभिचारित्वात्, तथा सूत्रितक्रमेण प्रतिपादकत्वाप्रदर्शनादव्याख्येयत्वं भाष्यस्यापादितम्, सूत्रे हि प्रथमं विचारकर्तव्यता प्रतीयते, तदपेक्षया विषयादिप्रतीतिः, तत्साधकस्य ततोऽपि पश्चात्, स्वेनाप्येवमेवोक्तम्—"ब्रह्मज्ञानं हि सूत्रितमि"त्यादिना — "ब्रह्मज्ञानं ततोऽनर्थनिवृत्तिः ततस्तन्मिथ्यात्वं प्रतीयते"इति । अतस्तद्विपरीतक्रमेण प्रतिपादकत्वप्रदर्शनादसंबद्धतेत्याशङ्क्य, समुदायस्य तात्पर्यमाह—*अत्र विचारकर्तव्यताविषयेति* ॥ *उत्तरोत्तरेणेति* स्वपाठक्रमाभिप्रायेण । तेषु प्राधान्याभिप्रायेणैव पाठः कृतः ; प्रतीतिक्रमोऽप्येतादृश एव, टीकाग्रन्थविरोधपरिहारोऽप्येवमेव । "ब्रह्मज्ञानं ही"त्यादिना प्रतीतिक्रमाभिप्रायेण पश्चात् सूचितत्वमुक्तम्, "ततः तत्प्रदर्शनद्वारेणे"त्यारभ्य वस्तुसिद्ध्यभिप्रायेणाध्यासस्य पूर्वत्वमुक्तम्, तेनैवादौ तत्साधनस्य सूत्रितत्वमुक्तम् । "ब्रह्मज्ञानं ही"त्यादिना ब्रह्मज्ञानादेः सूत्रितत्वप्रतिपादनं शङ्कान्तरनिवृत्त्यर्थम् । सा चैवम्—अध्याससाधनद्वारा विषय-प्रयोजन-प्रतिपादकत्वप्रदर्शनमनुपयोगि ; अध्यासस्यासूत्रितत्वान्नायं भाष्यकारेण प्रतिपाद्यः ; तत्प्रतिपादने चाव्याख्येयत्वस्य दुष्परिहरत्वात्—इति, तां तावत्परिहरति—*ब्रह्मज्ञानं हीत्यादिना* ॥ अथवेयमपि शङ्का पूर्वचोद्यान्तर्गता । पूर्वग्रन्थे हि "किमनेन युष्मदस्मदित्यादि"ना भाष्यद्वयमाक्षिप्तम् । *तस्यायमभिप्रायः*—सूत्रितं हि भाष्यकारेण प्रतिपादनीयम्, नाध्यासः ; असूत्रितत्वादनुपयोगदिति । "प्रथमग्रन्थोक्तमि"त्यादेरयमर्थः—प्रथमग्रन्थे हि विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुत्वादध्याससाधनद्वारेण तत्प्रतिपादकत्वमुक्तम्, इदानीमध्यासभाष्योपयोग एव नास्ति ; विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुत्वाभावात्, असूत्रितत्वादित्याक्षिप्याध्यासस्य सूत्रितत्वं विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुत्वं चोक्त्वा

भाष्यस्योपयोगित्वं स्पष्टीक्रियत इति। अनन्तरग्रन्थशङ्काऽप्येवम्, टीकाकारेण "ब्रह्मज्ञानं ही"त्यादिनाऽध्यासस्य सूत्रितत्वाद्भाष्यकारेणादावध्यासः प्रतिपाद्यः ; तेन विना विषयप्रयोजनासिद्धेः, विषयप्रयोजनेन च विना शास्त्रारम्भासिद्धेरिति तात्पर्यमुक्तम्, तदसंबद्धम् ; असूत्रितक्रमेण प्रतिपादकत्वप्रदर्शनादसंबद्धत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्य ग्रन्थसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह—*विचारकर्तव्यतेति* ॥ *अत्रैवं वक्ष्यमाणार्थसंग्रहः—*शास्त्रमारम्भणीयं न वेति । नेति तावत्प्राप्तम् ; विषयप्रयोजनशून्यत्वात् । कथम् ? ब्रह्मात्मैकत्वं विषयः, न च तदुपपद्यते ; विरुद्धस्वभावत्वात्, सत्यस्य बन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्चानुपपन्ना; अतो नारम्भणीयमिति ॥ आरम्भणीयमिति सिद्धान्तः ; विरुद्धरूपत्वस्य कल्पितत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बयोरिवैकत्वोपपत्तेः, मिथ्यात्वेन बन्धस्य निवृत्तिश्चोपपद्यते, इति विषय-प्रयोजनसम्भवाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति । *ननु* अयं क्रमः सूत्रित इति वक्तुं न शक्यते ; अध्यासस्यासूत्रितत्वात्, अथ बन्धनिवृत्तिप्रयोजनद्वारा सूत्रितत्वम्, न; प्रयोजनान्तरस्यैव सूत्रितत्वात्, कथं तस्यापि सूत्रितत्वमिति चोदयति—*ननु ब्रह्मज्ञानेति* ॥ सूत्रितप्रयोजनस्य साक्षादप्रयोजनत्वादित्यभिप्रायेणाह—*प्रयोजनमाकाङ्क्षन्निति* ॥ भवतु बन्धनिवृत्तिः सूत्रिता, तन्मिथ्यात्वं तु कथं सूत्रितमित्यभिप्रायेणाह— *निवर्त्यतां तर्हीति* ॥ तत्र निवृत्तिद्वारेण मिथ्यात्वमपि सूत्रितमिति वक्तुं सत्यस्य ज्ञानेनानिवर्त्यत्वं साधयति—*तद्यदि वस्तुकृतमिति*, तदसम्बद्धम् ; सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तिदर्शनात्, असत्यस्यापि ज्ञानेनानिवृत्तिदर्शनादविरोधित्वमेवानिवृत्तौ प्रयोजकम्, विरोधित्वमेव तु निवृत्तावित्याशङ्क्य, सत्यत्वे विरोधप्रयोजकत्वमेव वक्तुं न शक्यत इति तात्पर्यं दर्शयति—*तथाहीत्यादिना* ॥ *ननु* उत्पन्नेन ज्ञानेन विषये किञ्चित्कर्तव्यम्, तच्च नातिशयाधानम् ; अदर्शनात्, अतश्चाभिव्यक्तिलक्षणं सत्यत्वनिवृत्तिरूपमेवेत्याशङ्क्याह—*स्वविषयानवबोध एवेति* ॥ प्रागभावातिरिक्तं निवर्त्यं नास्तीति भावः । यद्वा—सत्यत्वेन ज्ञानेनानिवृत्तिः कथं साध्यते ? न हि ज्ञानेन सत्येतरस्यैव निवृत्तिर्दृष्टा, येन सत्यत्वेनानिवृत्तिरुच्येत, मिथ्यात्वं वा साध्येत । यद्वा—ज्ञानेन विषयगतस्य निवृत्तिस्त्वयाप्यङ्गीकृता कथं निराक्रियते ? इत्याशङ्क्याह—*स्वविषयानवबोध एवेति* ॥ ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवृत्तित्वाज् ज्ञानेन निवर्त्यत्वाभिधानादनवबोधोऽज्ञानम्, तदेव निवर्त्यत इति भावः। विधिमूलं सूत्रमित्यभिप्रायेणाह—*ननु न दृष्टसामर्थ्यादिति* ॥ श्रुतत्वमेवाश्रुतकल्पनेऽपि हेतुरिति परिहरति—*ननु श्रुतोपपत्त्यर्थमेवेति* ॥ *ननु* श्रुतोपपत्त्यर्थमश्रुतकल्पनेऽपि कारणान्तरमेव कल्प्यतामित्याशङ्क्याह— *अविद्यात्मकत्वं वर्णनीयमेवेति* ॥ तेनैव श्रुतस्योपपत्तिर्नान्यथेति, तदेव वर्णनीयमेवेति । 'श्रुतोपपत्त्यर्थमेवे'त्यनेनागमापेक्षितत्वमुक्तम् । वर्णनीयमेवेत्यनेन तेन विना तदुपपन्नत्वाभावात्तेनैव च तदुपपत्तेरित्युभयनियमोऽवधारणेनोक्तः । *यथा आग्नेयादीनामिति* प्राभाकरमते दृष्टान्तः । अपूर्वकरणभावे श्रुतेऽपीत्युपादानाभिप्रायेण । *यथा वा श्रुतस्येति* भाट्टमतेन । तत्र श्रुतत्वमात्रेण नाश्रुतकल्पनम्, किन्तु प्रमाणान्तरविरोधपरिहारायेत्याह—*ननु तत्र क्षणिकानामिति* ॥ इहापि प्रमाणविरोधपरिहारायाध्यासवर्णनमिति दर्शयितुं तेन विनाऽनुपपद्यमानप्रमाणस्वरूपे तात्पर्यमाह—*तर्हीहापीति* ॥ ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि न ज्ञानत्वप्रयुक्ता निवृत्तिरिति भावः। यद्यपि तेन विनाऽनुपपत्तिः ; तथापि भाष्यकारेण तत् प्रतिपाद्यमिति कथं सिद्धम् ? इत्याशङ्क्याह—*अतः सूत्रस्यैवेति* ॥ आदौ आर्थिकार्थकथन उपोद्धातत्वं

हेतुरुक्तः, कथं तस्य हेतुत्वम् ? न ह्युपोद्धतत्वप्रतिपादनयोर्भेदोऽस्ति ; उभयत्र प्रतिपाद्यार्थसाधनाविशेषात्, अतो नाप्रसिद्धमार्गाश्रयणं युक्तमित्याशङ्क्य, तयोर्लक्षणमाह—*प्रतिपाद्यमर्थमिति* ॥ तत्र वर्णनमुपोद्धात इत्युक्ते प्रतिपाद्यार्थवर्णनमप्युपोद्घातः स्यात्, तदर्थम्—*अर्थान्तरवर्णनमिति* ॥ तथापि सर्वार्थान्तरवर्णनानामुपोद्घातत्वं स्यात्, तदर्थमाह—*तदर्थमिति* ॥ तथापि प्रतिज्ञायार्थं तत्र हेतूपन्यासेऽपि तत् स्यात्, तदर्थमाह—*प्रागेवेति* ॥ प्रागेव प्रतिपादितस्य प्रसङ्गादुत्तरत्रोपयोगेऽप्युपोद्घातत्वं स्यात् तदर्थमाह—*प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्येति* ॥ तथापि प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य वर्णनमुपोद्घात इत्युक्ते प्रतिज्ञातार्थे हेतूपवर्णनस्याप्युपोद्घतत्वं स्यात्, तदर्थमाह—*प्रागेवेति* ॥ तथाप्यनुपयोग्यर्थवर्णनस्योपोद्घातत्वं स्यात्, तद्व्यावृत्त्यर्थम्—*तदर्थमिति* ॥ प्रागेव तदेकदेशवर्णनस्याप्युपोद्घतत्वं स्यात्, तदर्थम्—*अर्थान्तरेति* ॥ यद्वा—प्रागनुपयोग्यर्थकथनव्यवच्छेदार्थम्—*तदर्थमर्थान्तरविशेषणम्* ॥ प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य प्रागेवार्थान्तरवर्णनमुपोद्धात इत्युक्ते स्वतन्त्रानेकार्थान्मनसि निधायैकस्य प्रतिपादनमप्युपोद्धातः स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थम्—*तदर्थमित्येवमूह्यम्* ॥ *ननु* तन्त्रस्याप्रतिपाद्यत्वात्कथं तदुपोद्घातत्वं टीकाकारेणोक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तन्त्रमिति तन्त्रार्थ इति* ॥ *ननु* तथा चेत्यनन्तरग्रन्थेन तन्त्रार्थनिरूपणमसङ्गतम् ; अध्यासस्य तन्त्रोपोद्घातत्वनिरूपणस्याप्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्यानन्तरग्रन्थस्यासङ्गतिं परिहरति—*ननु भवत्विति* ॥ 'कथं तन्त्रार्थसिद्धिहेतुरि'-त्यस्यायमभिप्रायः—किं तदुत्पत्तौ हेतुत्वम्, ज्ञप्तौ वा ? नोत्पत्तौ ; अनन्यत्वात्, नापि ज्ञप्तौ ; शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति ॥ वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीति प्रतिपादितमित्यन्वयेऽङ्गीकृते शास्त्रस्यैदम्पर्यमित्यस्यानन्वयः स्यात्, तथा—सुखैकतानेत्यादिना निरूपितं संसारित्वाभिमतस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमिति शास्त्रस्यैदम्पर्यं प्रतिपादितमित्यन्वयः प्रतिभाति ; ऐदम्पर्यमित्यस्येदंशब्दार्थनिरूपणसापेक्षत्वात् । इदंपरस्य भाव ऐदम्पर्यमिति विग्रहः । सुखैकतानेत्यस्य चेदंशब्दार्थनिरूपकत्वात्, इत्यन्तत्वेन सापेक्षत्वाच्च, तथा सति वेदान्ता इत्यस्यान्वयः । अथ—इत्यन्तस्योभयत्रान्वयः, स्वरूपमिति शास्त्रास्यैदम्पर्यं प्रतिपादितम्, तथा स्वरूपमिति वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीति च, तथा सति पौनरुक्त्यम्, एतत्परिहर्तुं व्याचष्टे—*ऐदम्पर्यं प्रतिपादितमित्युत्तरेणेति* ॥ उत्तरस्योपयोगमाह—*तदेवैदम्पर्यमिति* ॥ सुखैकतानेत्यादिविशेषणोपयोगस्तु एवमित्याह—

"अनर्थतत्संगमसत्पराक्त्वं विकारजाड्यं च तथैषु भेदम् । उद्धर्तुमेतानि विशेषणानि तैरेव तत्सिद्धिरितीरितानि ॥"

अनेकाकारजाड्यं च चैतन्ये च विकारिताम् । उन्मूल्य चासदात्मत्वं तद्दुःखमसुखं श्रितम् ॥

अन्योन्यव्यभिचारेण पदानामेतदेव हि । प्रयोजनमखण्डं हि न्यायविद्भिरुदीरितम् ॥

सदादेरुपसंहारः पञ्चकस्य निरूपितः । रसभेदनिरासो वाऽस्थूलादीनुपलक्षयेत् ॥

एवंभूतस्वरूपप्रदर्शनं वक्ष्यमाणप्रत्यक्षविरोधस्फुटीकरणार्थम् । उक्तं च—"तन्त्रार्थमि"त्यनेन वेदान्ता इत्यस्यानन्वयमपौनरुक्त्यं च परिहरति—*अयमर्थ इति* ॥ सुखैकतानेत्यादि वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीत्येवमन्त-

मैदम्पर्यं शास्त्रविशेषकम्, पूर्वभागः ऐदम्पर्यविशेषकः । वेदान्ता इति शास्त्राविशेषक इत्यर्थः । *ननु* प्रतिपाद्यते इति वक्तव्ये किं प्रतिपादितमित्युक्तमित्याशङ्क्य पूरयति—*सूत्रभाष्याभ्यामिति* ॥ *ननु* प्रदर्शिते तन्त्रार्थेऽध्यासस्य हेतुत्वे वक्तव्ये "तच्चाहं कर्ते" त्यनेन तस्य प्रत्यक्षविरोधप्रतिपादनं क्रियते, तदसंगतम्; तथा "तच्चाहमि"त्यत्र तच्छब्देनैदम्पर्यं निर्दिश्य तस्य प्रत्यक्षविरोधप्रतिपादनं क्रियता इत्यपि प्रतिभाति, तदपि निष्प्रयोजनमनुपपन्नं च ; प्रत्यक्षस्यैकत्व-शास्त्रैदम्पर्यनिषेधकत्वाभावादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तन्त्रार्थमिति* ॥ अर्थे विरोधप्रतिपादनं हेतुत्वप्रदर्शनार्थम्, ऐदम्पर्यविरोधप्रतिपादनं च प्रतीतिद्वारेणेति प्रदर्शनार्थम् । प्रत्यक्षस्य विरुद्धैकदेशग्राहकत्वेन विरोध इति भावः । *ननु* प्रतीतावप्यध्यासवर्णनस्य कथमुपयोगः ? इति चोदयति—*ननु शास्त्रमेवेति* ॥ प्रतिबन्धनिरसनेनोपयोग इति परिहाराभिप्रायः । "जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि" इति जरद्गवादिवाक्यानां सूत्रकारेणाप्रतिपादितत्वादध्यासस्यैवंभूतत्वं निश्चेतुं न शक्यत इति चोदयति—*ननु शास्त्रार्थसिद्धिरिति* ॥ यद्येवमित्यनेन तस्यैव सूत्रस्य प्राथम्यमस्तीति चोदितमिव प्रतिभाति, तदसम्बद्धमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तर्ह्युपोद्घातत्वादिति* ॥ *एतदेव=अध्यासविषयमेवेत्यर्थः । *"अर्थविशेषोपपत्तेरि"ति* ॥ तत्रैवाध्यासप्रतिपादने हेतुरुक्तः । तत्रार्थविशेषस्यादावप्युपपत्तेरहेतुरयम् ; अर्थविशेषनिरूपणात्प्रागपि तन्निराकरणोपपत्तेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अर्थनिर्णयप्रधानत्वादिति* ॥ भाष्यत्वादेवेत्यभिप्रायेण चोदयति—*तर्हीति* ॥ *ननु* कथमादावार्थिकार्थस्य प्रतिपादने सुखप्रतिपत्तिरित्युक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*प्रवृत्त्यङ्गभावायेति* ॥ *ननु* च 'ग्रन्थकरणादी'त्यसङ्गतम् ; शिष्टप्रवृत्त्यनुवादमात्रप्रतीतेर्भाष्यस्य व्याख्येयत्वम्, अनन्तरं च तद्व्याख्यानं कर्तव्यम्, तदभावादित्याशङ्क्यानन्तरग्रन्थस्य सङ्गतिमाह—*एवमपीति* ॥ *ननु* मङ्गलाचरणे सति ग्रन्थपरिसमाप्तिः, प्रचयगमनं च, इह तु तेन विनाऽपि तद्दर्शनात् किं मङ्गलाचरणेन ? कथं चाव्याख्येयत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*विघ्नोपसंसृष्टतयेति* ॥ कथमप्रतिपत्तिसम्भवः ? अधिगततत्त्वा हि परप्रतिपत्त्यर्थं ग्रन्थकरणे प्रवर्तन्त इत्याशङ्क्याह—*शिष्टाचारेति* ॥ यथादृष्टार्थवादित्वलक्षणं चाप्तत्वं प्रतिबध्यत इति भावः । *ननु* शिष्टैरशास्त्रमूलमप्यनुष्ठीयते, कथं तैरनुष्ठितत्वेन नमस्कारस्यान्यैरनुष्ठेयत्वं निश्चीयते ? इति चोदयति—*ननु शिष्टानामिति* ॥ शिष्टा अननुष्ठेयमप्यनुतिष्ठन्ति, कथं तदनुष्ठितत्वेनान्येषामप्यनुष्ठेयत्वं निश्चीयत इति चोदिते 'शिष्टाचारः प्रमाणमि"ति परिहारः, सोऽनुपपन्नः ; न ह्यनेन शिष्टैरनुष्ठितपदार्थेषु, एवंभूतस्य सर्वैरनुष्ठेयत्वम्, एवंभूतस्य नेति प्रयोजकनिरूपणं कृतम्, असङ्गतश्च; आचारप्रामाण्यविवादाभावात्, अनुपपन्नश्च ; शिष्टाचारप्रामाण्यस्य व्यभिचारादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*आचारो धर्म इत्येवेति* ॥ आचर्यत इत्याचार इति कर्मव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता, प्रमीयते कर्तव्यतयेति चात्राचरणमाचार इति भावव्युत्पत्त्याऽऽचारप्रामाण्यमप्युक्तमेव प्रतीयते ; तथापि चोद्यस्य कर्मप्रधानत्वादेवं व्याख्या कृता, नत्वनभिप्रेतत्वेनेति मन्तव्यम् । धर्मत्वेन यदनुतिष्ठन्ति, तदन्यैरनुष्ठेयमिति प्रयोजकमुक्तम् । अत्र मङ्गलाचरणाभावादव्याख्येयत्वमिति चोदिते, 'अत्रोच्यते' इत्युपक्रम्य प्रतीकग्रहणेन भाष्यव्याख्यानं कृतम् ; तदसङ्गतम्, न च तावन्मात्रेणैव परिहारः, तत्र कस्याप्यर्थस्यानुक्तत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सर्वदेति* ॥ भाष्यप्रतीकग्रहणस्यासङ्गतिं परिहरति—*किं तत्रेति* ॥ साकाङ्क्षत्वात्-प्रकृतचोद्यस्यापरिहाराच्च पूरयति—*प्रमाण-

मिति* ॥ प्रकृतोपयोगनिरपेक्षप्रतिज्ञावाचनिकत्वासम्भवेन पक्षान्तरम्—*मङ्गलाचरणमिति वेति* ॥ भाष्ये चादौ युष्मच्छब्दप्रयोगात्तत्परत्वमेवेत्यभिप्रायेण चोदयति—*कथमिदमिति* ॥ *सर्वोपप्लवेति* ॥ युष्मदित्यस्य व्याख्या—*विज्ञानघन इति* ॥ अनेनास्मदिति व्याख्यातम् । अतद्व्यावृत्त्यैव तन्निरूपणमिति दर्शयितुं युष्मच्छब्दप्रयोग इति परिहाराभिप्रायः । अव्याख्येयत्वेनोपक्रम्याग्रणीत्वेनोपसंहारोऽसम्बद्धः, इत्याशङ्क्यावतारयति—*व्याख्येयत्वं प्रतिपादितमिति* ॥ कथं टीकाकारेण किञ्चिद्विहाय प्रतीकग्रहणं कृतमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अन्यार्थप्रवृत्तेनेति* ॥

युष्मदस्मदित्यात्मानात्मनिर्देश आत्मनः स्वरूपेण जिज्ञास्यत्वं निषेद्धुं जडस्याध्यस्तत्वनिषेधार्थं च । तत्राजिज्ञास्यत्वे प्रत्ययगोचरयोरिति हेतुः; असन्देहादित्यर्थः । अभेदयोग्ये वस्तुन्यध्यासः, तदत्र नास्तीत्याह—*विषयविषयिणोरिति* ॥ यद्वा—विशेष्यसमर्थकत्वेन व्याख्येयं 'विषय' इत्यादि प्रतीकं पर्यालोच्य, 'गोचरयोरि'त्यन्तमेव पदद्वयं कथञ्चिदर्थद्वयाभिप्रायेण । यद्वा—उत्तरत्र द्वितीयपदव्याख्यानाभावात्पदद्वयमित्यनेन तस्यापि ग्रहणम् । *ननु* 'विषयविषयिणोरि'त्यस्यापि व्याख्याततत्वे तेन प्रतीकग्रहणं यत् कृतम्, तन्न युक्तमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*उत्तरपदमिति* ॥ न च—उत्तरपदस्यापि व्याख्याततत्वात्पुनः प्रतीकग्रहणमयुक्तमिति—*वाच्यम्* ; पदव्याख्यानार्थत्वादिति 'पद'ग्रहणेन द्योतितम् । न च—तमःशब्देनैव प्रतीकग्रहणं कर्तव्यमिति—युक्तम् ; आदावनुचितशब्दत्वादिति भावः ॥ यद्यप्यादत्ते इति प्रयोक्तव्यम् ; आत्मनेपदित्वाद्धातोः, तथापि — "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यास्यविहरणविवक्षायां परस्मैपदित्वस्याप्यङ्गीकारादत्रापि भाष्ये ग्रहणार्थमास्यविहरणं करोतीत्यर्थः । *ननु* "कोऽयं विरोध"इति प्रश्नो नोपपद्यते ; अनेकप्रकाराभावाद्विरोधस्य, तथा "कोऽयं विरोध" इत्यादिप्रश्नानन्तरं तन्निरूपणं तत्कार्यनिरूपणं च युक्तम्, किं विरोधान्तरादिनिराकरणेन ? अथ तन्निराकरणेन विना नाभिलषितविरोधादिसिद्धिः, तर्हि विरोधान्तरादिनिराकरणेनापि भवितव्यमित्याशङ्क्याह—*तत्र द्विबिध इति* ॥ *ननु* कथं विरोधद्वैविध्यम् ? न तावद् व्यक्त्यभिप्रायेण ; आनन्त्यात्, नाप्यवान्तरजात्यभिप्रायेण, तदयोगात्, नापि निरूपकाभिप्रायेण ; निरूपकान्तराणामपि सम्भवात्, तथा तयोः परस्परं पदार्थाच्च भेदानिरूपणाद्धर्मिसाम्ये हेत्वव्यतिरेकोऽपि स्यादित्याक्षिपति—*कथमिति* ॥ तत्र निरूपकद्वैविध्याद् द्वैविध्यमितरेषां चात्रैवान्तर्भाव इत्यभिप्रायेणाह—*द्वयोरित्यादिना* ॥ विरोधस्य हेतुत्वयोग्यतां दर्शयति—*पदार्थधर्म इति* ॥ इतरेतरभावानुपपत्तेर्विरोधहेतुना साध्यत्वं निरूपकभेदाद् भेदं च दर्शयति—*तन्निमित्त इति* ॥ *ननु* विरोधविषयप्रश्नोत्तरानन्तरमितरेतराभावविषयप्रश्नोत्तरेण भवितव्यम्, किं युगपत् ? इत्याशङ्क्य, विरोधप्रश्नस्य तावत्पर्यन्तस्यैव फलवत्त्वेन तदन्तस्यैव विकल्पैककोटित्वमित्यभिप्रायेणाह—*इत्येकः स्कन्ध इति* ॥ यद्वा—"कोऽयं विरोध"इति प्रश्नः, आक्षेपो वा ? नाऽऽद्यः ; स्वरूपनिरूपणादर्शनादन्यनिराकरणस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गात्, नाप्याक्षेपः ; तत्रापि स्वरूपनिरूपणं विहायान्यनिराकरणं न संगच्छते । *ननु* तद् विशेषनिराकरणमाक्षेपनिर्वाहार्थम्, *मैवम्* ; 'यदी'ति पक्षपरिग्रह इतरनिराकरणाप्रतीतेः, स्वरूपनिरूपणमप्ययुक्तम् ; आक्षेपासमाप्तेः, न चानन्तरग्रन्थेऽपि तन्निराकरणमिति युक्तम् ; ग्रन्थानार्जवात्, परिहारान्तरादर्शनात्, न चान्यतरपक्षदूषणार्थमेव प्रश्नः ; अगृहीते विशेषे तस्याप्ययुक्तत्वात्, नापि द्वैधं विरोधे ; एवमितरेतरभावेऽपि,

तस्मादयुक्त इत्याशङ्क्याह—*द्विविध इति* ॥ द्वैधं कथञ्चिद्विरोधे भवतु, नेतरेतरभावे ; तादात्म्यरूपत्वात्तस्य । न हि विरोधभेदाद् भेदः, तेन विरोधानुयायित्वमिव कृत्वा विकल्पो न युक्तः । स्वभावत्वं च भाष्यकारेणोक्तम्, तत् कथं द्वैधम् ? कथं च विरोधस्य हेतुत्वम् ? इतरेतरभावस्य वा साध्यत्वम् ? सम्बन्धाभावादित्याक्षिपति—*कथमिति* ॥ *एतदुक्तं भवति— नायं परप्रश्नः, अपितु स्वयमेव भाष्यं व्याख्यातुं प्रश्नपूर्वकमनभिप्रेतपक्षनिराकरणेन स्वपक्षप्रदर्शनं करोतीति । द्वितीयं भेदं निरूपकभेदेन भिन्नं तत्कार्यं च दर्शयति—*अपरस्त्विति* ॥ 'यस्यानुपपत्तेरि'त्यनेन विरोधादिनिरूपणीयम् ; इतरथाऽसिद्धिसाध्यसाधनविकल्पत्वप्रसङ्गादित्युक्तम् । भाष्यानुक्तेष्वपि किमिति सहावस्थानमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*तत्र तम इति* ॥ इतरेतरयोर्भाव इति सहावस्थानमपि प्रतीयत इति व्याख्यातम् । अत एव द्वितीयपक्षस्वीकारः, न तु विकल्पितपक्षान्तर्गतत्वेन दूष्यत्वशङ्केति दर्शयितुं तत्रैव चर्चां कर्तुमवतारयति—*इदानीमिति* ॥ सोपाधिकत्वमपि शङ्कितुं शक्यत इत्यभिप्रायेण चोदयति—*ननु तम इति* ॥ न तावद्रूपदर्शनाभाव इत्याह—*उपचयापचयेति* ॥ द्रव्याभावस्य प्रतियोगिनिमित्तमुपचितत्वादि सम्भवतीति तन्निराकरणे हेत्वन्तरमाह—*विशिष्टरूपवत्तयेति* ॥ न च—विशिष्टरूपवत्तयेत्यनेनैवालमिति—युक्तम् ; अभावेऽपि रूपारोपेण रूपवत्त्वनिरूपणात्तन्निराकरणार्थमुपचयापचयेति हेतोः साफल्यात् । यद्वा—उपचयापचयेत्यादिना भावत्वनिरासः, विशिष्टरूपवत्तयेत्यनेन द्रव्यत्वसाधनम्, न त्वाद्येनैव द्रव्यत्वसिद्धिः ; सुखादावप्युपचयादिदर्शनात् । *ननु* विरोधिद्रव्याक्रान्तो बाह्यादेशः, न तत्र द्रव्यत्वे सति तमसः स्थितिः सम्भवति ; नाप्यन्तः ; मूर्तद्रव्यावष्टब्धत्वात्, देहगतस्य मूर्तद्रव्यव्यवहितत्वात्, उभयत्रापि ग्राहकेन्द्रियव्यापाराभावोऽविशिष्टः ; निमीलितनयनत्वात्, अथापि तमोदर्शनाद् दृश्यादर्शनमात्रमारोपितप्रतीतिमात्रं वा न द्रव्यत्वसाधकमित्याशङ्क्याह—*बहुलालोकेति* ॥ नालोकतमसोः सहस्थितिरुक्ता ; तत्कथमालोकवितते देशे प्रतीतिमात्रेण द्रव्यत्वं निराक्रियते ? इत्याशङ्क्य शङ्काबीजमाह—*बहुलालोकेति* ॥ "गोलकान्तर्वर्ती"त्यनेन देशभेदेन तमसः स्थितिरुक्ता । "निमीलितनयनस्ये"त्यनेन तत्रालोकवितत्यभाव उक्तः, बहिरिन्द्रियव्यापाराभावो वाऽङ्गीकृतः । "तमोदर्शनमि"त्यनेन दृश्यादर्शनमिति पक्षनिरासः । "अन्धकारोपलब्धिरि"त्यनेन भावरूपंद्रव्यप्रमितिरुक्ता । मतद्वयनिरासद्योतनाय पदद्वयम् । *ननु* इन्द्रियस्याऽऽन्तरवस्तुग्राहकत्वं न संभवति ; बाह्यवृत्तित्वादित्याशङ्क्याह—*पिहितकर्णपुटस्येति* ॥ *ननु* द्रव्यत्वे सति आलोकेन निवृत्तस्याऽऽलोकापाये कथं तदैवोत्पत्तिः ? तादृक्कारणाभावात्, अन्यत्र तथोत्पत्त्यदर्शनादित्याशङ्क्याह—*आलोकविनाशितस्येति* ॥ *ननु* तमसः स्पर्शवत्त्वमङ्गीक्रियते वा ? न वा ? न चेत्, रूपवत्त्वेन व्याप्तं स्पर्शवत्त्वं निवर्तमानं स्वाविनाभूतं रूपवत्त्वं निवर्तयति, तेन रूपवत्त्वमसिद्धमिति चोदयति—*ननु रूपवत इति* ॥ अङ्गीकरणे प्रतीतिः स्यादिति भावः । तत्र तज्जातीये दर्शनाभावे सहकारितर्काभावे चान्यत्र साहचर्यमात्रेणानुमाने केवलप्रतीतिनियमे वा व्याप्तिरेव न निर्वहतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—*वायोरन्यत्रेति* ॥ *तद्वद्दर्शननियमादेवेति* ॥ दर्शनान्नियमो दर्शननियमः । अथवा—दर्शनस्य नियमो दर्शननियमः, दर्शननियमादेवेति । अनेन तावन्मात्रस्य व्याप्तिबाधकत्वम्, न तु व्यापकनिवृत्तिन्यायेनेति दर्शितम् । *एतदुक्तं भवति—वायोः स्पर्शवत्त्वेनैव प्रतीतिनियमा-द्रूपवत्त्वाभावः, तद्वदत्रापि रूपवत्त्वेनैव

प्रतीतेः स्पर्शवत्त्वस्य कदाचिदप्यप्रतीतेस्तदभावो निश्चीयत इति । न केवलं वायावेव दर्शनबलाद् व्याप्तिभङ्गः, अन्यत्रापीत्याह—*धूमस्य चेति* ॥ *एतदुक्तं भवति*—योग्यस्पर्शस्य सर्वत्र स्पर्शेन ग्रहणे स्थिते दर्शनान्नियमः; यथा धूमे, एवं तमस्यपि भावधीः । अथवा—तत्र रूपवत्त्वाभावेऽपि स्पर्शवत्त्वमभ्युपगम्यते; स्पर्शवत एव द्रव्यारम्भकत्वनियमात्, रूपवत्त्वविरोधात्, अत्र तु कथं व्याप्तिबाध इत्यांशङ्क्याह—*दर्शननियमादेवेति* ॥ नियमान्तरं नास्ति, तावन्मात्रमेव समर्थमित्यर्थः । कथं दर्शनमात्रेण व्याप्तिभङ्गः ? अन्यत्रादर्शनादित्याशङ्क्याह—*धूमस्य चेति* ॥ अत्र 'तमः सर्वस्पर्शहीनमि'ति विशेषणसामर्थ्यादेकदेशेन धूमस्य स्पर्शवत्त्वप्रतीतिः; सामर्थ्यात्, तथा सतीतरत्र रूपवत्त्वेऽपि स्पर्शवत्त्वाभाववदिति प्रतिभाति; तदितरांशस्यापि नयनदेशागमने स्पर्शदर्शनादुपेक्षणीयम् । अथवा—स्पर्शवत्त्वमङ्गीक्रियते । तर्हि प्रतीतिरपि स्यादिति चेत्, न; विद्यमानस्याप्रतीतिसंभवादिति सदृष्टान्तमाह—*धूमस्य चेति* ॥ सामान्येनाभावत्वं निराकृत्येदानीं विपक्षे बाधकतर्कोऽप्यस्तीति दर्शयितुं विशेषतो निराकरोति—*सवितृकिरणवितत इति* ॥ *अथवा*—व्याप्तिभङ्गाश्रयणाद् वरमभावत्वमेवाश्रितम्; प्रतीतिमात्रस्यान्यथाकरणात्, अत्र तूत्पत्त्यादिकल्पनागौरवादित्याशङ्क्यालोकाभावत्वं तावद् दूषयति—*नालोकाभावमात्रमिति* ॥ तत्रालोकाभावः—एकालोकाभावः? सर्वालोकाभावो वा ? तथा तेषां प्रागभावः ? प्रध्वंसाभावः ? इतरेतराभावो वेति विकल्प्य पक्षद्वये दूषणमाह—*सवितृकिरणेति* ॥ तृतीयं दूषयति— *सर्वालोकाभाव इति* ॥रूपदर्शनाभाव इति पक्षेऽप्येक-सर्व-रूपदर्शनाभावमात्रपक्षांस्तथा तेष्वेव प्रागभावादिविकल्पान्मनसि निधायाह—*बहुलेति* ॥ *ननु* इतरेतरभावानुपपत्तौ सहेतुकायां साधितायां कथमित्याक्षेपोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*ननु दृग्दृश्ययोरिति* ॥ *ननु* तादात्म्याभावेनाध्यासो निराकर्तुं न शक्यत इति चोदिते, स्वत इत्यादिग्रन्थैः चिज्जडतादात्म्यनिराकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य समुदायतात्पर्यमाह—*सत्यमित्यादिना* ॥ यद्यपि विशेषयोस्तादात्म्यं नास्ति ; तथापि कथञ्चिदस्तीत्यङ्गीकरोति—*सत्यमिति* । न च—"स्वतस्तावदि"त्यादिना चिदेकरसत्वादिहेतुसमुदायेन तादात्म्यनिराकरणे भाष्याननुसारः, तत्र विरोधेन तन्निराकरणादिति—वाच्यम् ; विरोधस्यैव तैस्साध्यमानत्वात् । *ननु* स्वतो विषयिणश्चिदेकरसत्वाद्युष्मदंशसंभव उत्पत्तिर्नास्तीत्युक्तमिव प्रतिभाति, तथा परतोऽपि संभवो नास्ति ; स्वस्यापरिणामित्वादिति ; एवं च सति व्यधिकरणो हेतुः । नहि स्वस्य चिदेकरसत्वमपरिणामित्वं वा प्रपञ्चोत्पत्तिं निरुणद्धि । *यद्वा*—स्वत इत्यनेन= स्वतः= स्वस्माद्विषयिणः, युष्मदंशसंभवः= उत्पत्तिर्नास्तीत्यन्वयः, स्वतस्तदाकारत्वं वा नास्तीति; पूर्वस्मिन् व्यधिकरणत्वम्, उत्तरस्मिन् परस्परव्याहतिः । विषयोऽस्यास्तीति विषयीति तादात्म्यप्रतीतेः । टीकायाम्—*अपरिणामित्वादिति* आगन्तुका सहेतुकोत्पत्तिर्निरस्यते । एवं व्यधिकरणत्वं प्रकृततादात्म्यानिराकरणादप्रयोजनं चेत्याशङ्क्याह—*अयमाशय इति* ॥ द्रष्टुरचिदिति विकल्पव्याजेन विषयिण इति व्याख्यातम् । *स्वाभाविकेत्यनेन स्वत इति व्याख्यातम् । *ननु* चैतन्यस्य जडात्मत्वनिराकरणे कथं चिदेकरसत्वं हेतुः ? असिद्धिप्रसङ्गात् ; अथवैकरसस्यैवाकारान्तरासंभवादहेतुः, न च 'द्रष्टुरि'त्येवान्तर्गर्भितो हेतुः ; द्रष्टुरेव युष्मदंशसंभवाद्विरोधाभावात्, अतः स्वरूपपरत्वेन निराकरणे हेत्वभावान्न प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याभिप्रा-

यमाह—*चेत्यं हीति* ॥ अंशभेदेनाविरोधशङ्का निरंशत्वेन सुपरिहृतत्वान्न कृता । अन्यत्र टीकाकारेणाप्येवमेवोक्तम्—"तत्कथमेकस्य निरवयवस्य विरुद्धांशद्वयसन्निवेशः"—इति । आगन्तुकत्वे निराकर्तव्ये "न परतः" इति निराकरणमसङ्गतम् ; विकल्पितपक्षत्वाभावात्, तथा स्वतोऽपरिणामिनोऽपि परतः परिणामदर्शनादनैकान्तिको हेतुः । अथ परतः परिणामो न संभवति निरञ्जनत्वादिति व्याख्यायेत, तथा सति निर्हेतुकपरिणामस्य शेषाभ्यनुज्ञान्यायेनाङ्गीकार इति शङ्कानिराकरणाय विकल्प्यावतारयति—*आगन्तुकश्चेदिति* ॥ *'अपरिणामित्वादिति'* परिणामरहितत्वे विवक्षिते हेतोरसिद्धिः स्यात्; परिणामायोगात्, इत्यभिप्रायमाह—*न हि निरवयवमिति* ॥ 'निरञ्जनत्वादि'त्युक्तमयुक्तम् ; निरवयवस्यापि हेतुसंसर्गात्परिणामाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च तस्यासिद्धत्वमित्याशङ्क्य परिणामित्वापादकहेतुसंसर्गायोगादित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—*न हि निरवयवमिति* ॥ विषयस्येत्यनेन विषयस्य चिदात्मकत्वनिराकरणं व्यर्थम् ; अधिष्ठानस्यान्यात्मत्वं निराकर्तव्यम्, अधिष्ठानत्वं चात्मन एव, तस्य चान्यात्मत्वं निरस्तम्, अतः किमनेन ? इत्याशङ्क्याऽनात्माऽधिष्ठानत्वेन शङ्कां दर्शयति—*तर्ह्यनात्मैवेति* ॥ समत्वेऽपि विषयत्वं दृश्यते, अतो नायं हेतुरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*समत्वादिति* ॥ *अयमर्थ इति* ॥ 'तद्बलनिर्भासिततये'त्यनेन मनुष्याभिमानस्य युष्मदर्थत्वसाधनं किमर्थम् ? न हि युष्मदर्थस्य चैतन्येऽध्यस्तत्वनिराकरणे तत्साधनं सङ्गच्छते; नाप्येतेषां युष्मदर्थत्वशङ्काकारणमप्यस्तीत्याशङ्क्यावतारयति—*नन्वहंकारादिष्विति* ॥ अथवा—अहंकारादेरध्यस्तत्वमनन्तरग्रन्थे वक्ष्यति, अत्र युष्मत्प्रत्ययगोचरस्याध्यस्तत्वं निराक्रियते ; अतश्चोद्यपरिहारयोर्भिन्न विषयत्वादसंबद्धं भाष्यम् । न च तेषामेवात्र युष्मच्छब्देन ग्रहणादेकविषयत्वम् ; तेषां युष्मदर्थत्वासंभवादिति शङ्कां बीजप्रदर्शनेन दर्शयित्वा, तां निवर्तयतीत्याह—*नन्वहंकारादिष्विति* ॥ अहङ्कारादिवन्मनुष्याभिमानग्रहणमुपलक्षणमिति दर्शितवान् । तच्छब्देनास्मत्प्रत्ययः परामृश्यते ; अवभासकत्वेन प्रकृतत्वात्, तथा सति तदवभास्यचैतन्यवद् न युष्मदर्थता, ततो विरुद्धो हेतुः, अंशेऽसिद्धश्चेति शङ्कां निराकरोति—*तस्यास्मत्-प्रत्ययगोचरस्येति* ॥ किं तल्लक्षणमिति ? तदाह—*अपरोक्षतयेति* ॥ *'चैतन्यादि'ति* चैतन्यावभास्यत्वं प्रतीयते ; तथा सति युष्मदर्थत्वम् । *यद्वा*—कथमपृथग्भूतानां पृथग्भूतत्वेनावभासः ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अन्तःकरणेति* ॥ *ननु* मा भूत्तादात्म्यम्, तथाप्यध्यासः संभवत्येव ; तादात्म्यहीनयोरेवाध्यासदर्शनात् शङ्खपीतिमादौ, शुक्तिरजतयोरपि न तादात्म्यम्, इदन्त्वस्य पुरोदेशत्वातिरेकेणानिरूपणात्, तेन तादात्म्याभावेऽपि नाध्यासो निराकर्तुं शक्यते । सामग्र्यभावेन हि कार्यं निराक्रियेत, न तादात्म्यस्य सामग्र्यामन्तर्भावः ; व्यभिचारात्, अतो यद्यप्येवमित्यङ्गीकारो न युक्त इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*भूयोऽवयवसामान्येति* ॥ *ननु* भूयोऽवयवसामान्याद्यभावेऽपि मुखादौ द्वित्वाद्यध्यासो दृश्यते, तद्वदिहाप्युपाधिना स्यादित्याशङ्क्याह—*आत्मनि कर्तृत्वादेरिति* ॥ 'तथापी'त्यादिनाध्याससद्भाव उपालम्भार्हो न भवतीत्युक्तम्, तदयुक्तम् ; सामाग्र्यभावेन ह्युपालम्भः कृतः, न च तन्निरूपणेन विनोक्तिमात्रेणानुपालम्भः सिध्यतीत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*निरुपाधिकभ्रमेति* ॥ सोपाधिके तूपाधिमात्रोपपन्ने न कारणान्तरकल्पकत्वम्, तदर्थमाह—*निरुपाधिकेति* ॥ निरुपाधिकस्यापि कार्यमात्रस्य नाभिमतकारणकल्पकत्वम्, तदर्थम्—*भ्रमरूपेति* ॥ *ननु* 'नैसर्गिके'त्यनेनैवास्मदर्थवदनुपालम्भः सिद्ध्यतीति, किं "प्रत्यक्-चैतन्यसत्तामात्रा-

नुबन्धी"त्यनेन ? अर्थभेदाभावात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह— *नैसर्गिकशब्दार्थमिति* ॥ तात्पर्यपरत्वाद् ग्रन्थस्य । व्याख्याने च व्याख्येयस्येत्यन्तत्वं प्रायेण दृश्यते, तदभावान्न स्पष्टं व्याख्यानमिति—*शब्दार्थमाहेत्युक्तम्* ॥ कार्यस्य नैसर्गिकत्वं विरुद्धमिति चोदयति—*कथमिति* ॥ तथापीत्यस्मिन् ग्रन्थेऽध्यासात्मको लोकव्यवहार इति व्याख्यानं कृतम्, अतः—*"लोक इति मनुष्योऽहमि"ति* ग्रन्थः पुनरुक्त इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*लोकव्यवहारशब्द इति* ॥ कथं व्यवहारोऽभिमान इति व्याख्यानं युज्यते ? व्यवहारशब्दस्य हानोपादानयोः प्रसिद्धत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह— *व्यवहारः— अभिज्ञेति* ॥ "सत्यानृते मिथुनीकृत्ये"ति भाष्यमसंबद्धम् ; न ह्यनेन रूपेणाध्यासो नैसर्गिकः प्रतीयते ; तादात्म्यप्रतीतेः, अनुपयुक्तं च ; अध्यासस्य नैसर्गिकत्वप्रदर्शनमुपयुज्यते, नतु सत्यत्वमिथ्यात्वप्रदर्शनम्, व्यर्थविशेषणञ्च ; व्यावर्त्याभावात्, असिद्धं च ; सत्यत्वमिथ्यात्वं न सिद्धवत्कीर्तितुं युक्तम्, "अतः सत्यमनिदं चैतन्यमि"त्ति व्याख्यानमप्यसंबद्धम् ; सत्यत्वमिथ्यात्वासिद्धेः, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अन्यस्यान्यात्मनेति* ॥ *अर्थत इति* ॥ वाच्यस्वरूपपर्यालोचनया, न तु प्रातीतिकः, परोपाधिको वेत्यर्थः । भवतु तावन्मात्रोपसंहारः, तथाऽप्युपक्रमे पदसामर्थ्यादर्थभेदे निश्चिते तदेकदेशोपसंहार इति निश्चीयते ; उपक्रमानुरोधित्वादुपसंहारस्य, इत्याशङ्क्याह—*नहि पदेति* ॥ *ननु* पदानुरोधादनेकपदसमभिव्याहारस्यान्यथाकरणं दृश्यत इत्याशङ्क्याह—*मात्रवैयर्थ्यभयादिति* ॥ उपसर्जनरूपार्थप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । अथवा—मात्रग्रहणेन प्रत्ययविवक्षा ; ल्यप्प्रत्ययस्यैव भेदप्रापकत्वात् । *ननु* प्रत्ययनिमित्तत्वेऽपि भेदस्य पदार्थत्वमेव ; प्रत्ययुक्तस्यैव तत्सन्निधौ प्रकृतिभागस्यैव वाचकत्वात्, अतश्च पदार्थत्वाविशेषादध्यास-मिथुनीकरण-लोकव्यवहाराणां भेदेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह—*वाक्यार्थ इति* ॥ अथवा—प्रत्ययार्थस्यैव कृदादिषु प्राधान्यात् प्रत्ययानुरोधेन प्रातिपदिकस्यान्यथाकरणं युक्तम् ; सप्रयोजनत्वात्, प्राधान्यञ्च तस्यैवेत्याशङ्क्याह—*वाक्यार्थ इति* ॥ वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तत्वात्पदस्य, न तस्य तद्बाधकत्वमिति भावः । *ननु* अध्यासस्य क्रियाभेदपूर्वापरीभावस्य च पदार्थत्वाविशेषे कथमेकस्यैवाध्यासस्य वाक्यार्थत्वमिति ? तदाह—*नैसर्गिकत्वगुणेति* ॥ *ननु* गुणविशिष्टत्वमितरपदार्थेष्वपि समानमिति, तत्राह—*विशेष्यपदार्थ इति* ॥ यद्वा—कथमेकोऽध्यासो वाक्यार्थ इति निश्चेतुं शक्यते ? पदार्थनिश्चयाधीनत्वाद्वाक्यार्थस्य तद्विमर्शसमय एव भेदोऽपि प्रतीयते ; अतश्चोभयोः पदार्थत्वसाम्यात् कथमन्यतरबाधः ? इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण प्राबल्यमाह—*नैसर्गिकत्वगुणविशिष्ट इति* ॥ अनेकपदार्थान्वयानुरोधादिति भावः । *ननु* तत्राप्यनेकपदार्थान्वयोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह—*विशेष्यपदार्थ इति* ॥ अध्यासस्यैवेतरविशेषणेनान्वयः, स्वयं चानन्याकाङ्क्षः ; ल्यबर्थेऽन्यविशेषणान्वयेऽपि तस्यान्याकाङ्क्षत्वादिति भावः । *प्रतिपत्तित इति* ॥ न वस्तुत इत्यर्थः । *ननु* प्रातीतिके क्रियाभेदे पूर्वापरभावे च कथं व्यपदेशमात्रमित्युक्तमित्याशङ्क्याह—*उपचारमात्रमिति* ॥ अन्यगतस्यान्यत्रारोपणम्, अन्यगतप्रयोजकेन चान्यत्र वस्तुन्यविद्यमानेन व्यवहारोपचारः, न तु निरालम्बनत्वमिति भावः । *ननु* एकत्वे प्रतीतेरपि भेदो न संभवति ; विषयनिमित्तत्वाद् भेदस्य, इत्याक्षिपति—*कथमिति* ॥ तत्रार्थस्य स्वत एकत्वेऽपि व्यपदेशमात्रोपयोगि भेदकं दर्शयति—*एकोऽपीति ॥ एकोऽप्यध्यासो विशेषणभेदादिद्भद्यत इत्यन्वयः । *ननु* अन्योन्यात्मतारूपविशेषणस्य

सत्यानृतत्वादिविशेषणस्य च भेदेऽप्येकस्याध्यासस्य कथं भेदः ? नहि दण्ड-कुण्डलभेदे देवदत्तभेद इत्याशङ्क्याह—*विशिष्टेति* ॥ एवमपि वैशिष्ट्यमेव भिन्नं भवेत्, न तु विशिष्टस्य स्वरूपस्य भेद इत्याशङ्क्याह—*परोपाधाविति* ॥ स्वरूपेऽपि तदुपाधिको भेदो भवेदित्यर्थः । यद्वा—एवं तर्हि अर्थस्यैव विशिष्टरूपस्य सर्वत्र भेदान्न स्वरूपमात्रपर्यवसानम्, प्रत्ययस्य भिन्नलक्षणलक्ष्यस्येवेत्याशङ्क्याह—*परोपाधाविति* ॥ स्वरूपभूतानामेवान्योन्यात्मताप्रमुखानां विशेषणत्वेन प्रतीतिमात्रम्, घटादिस्वरूपस्यैव स्वरूपत्वेन भेदत्वेन पटाद्यैक्यविरोधित्वेन वा व्यपदेशवदध्यासस्यापि तत्तत्प्रतीतितस्तत्तदाकारत्वं व्यपदिश्यते, लक्षणे तु स्वतो भिन्नस्यैव पदार्थस्य तथा व्यवहाराय समानासमानजातीयेभ्यो व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्धये वा लक्षणकथनमिति न परोपाधिकत्वमिति भावः। अथवा—कथमेकस्य भेदः ? विरोधात्, इत्याशङ्क्याह—*परोपाधाविति* ॥ प्रत्ययोपाधावित्यर्थः । *ननु* प्रत्ययोपाधिकोऽपि भेदो न संभवति ; विषयसापेक्षत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*विशिष्टेति* ॥ *ननु* एकस्य कथं विशिष्टरूपेणापि भेदः ? इत्याशङ्क्याह—*विशेषणभेदादिति* ॥ तमेव विशिनष्टि—*अन्योन्यात्मतेत्यादिना* ॥ यद्वा—परोपाधाविति= विशिष्टत्वोपाधावित्यर्थः । वैशिष्ट्यभेदश्च विशेषणभेदादिति । यद्वा — अन्योन्यात्मत्वादिरूपेण विशिष्टस्यैव रूपभेदप्रतीतेः कथं प्रातीतिकालम्बनत्वमुच्येत ? इत्याक्षिपति—*कथमिति* ॥ एकस्यैवाध्यासस्य विशेषणभेदनिबन्धनवैशिष्ट्योपाधिको भेदः, न तु स्वरूपभेदोऽस्ति । विशेषणभेदो हि वैशिष्ट्यभेदापादकः, नतु स्वरूपभेदहेतुः ; दण्ड-कुण्डलभेद इव देवदत्तस्वरूपस्य । स्वरूपभेदश्च ल्यप्प्रत्ययेनापेक्षितः, तदभावाच्चौपचारिकत्वमिति परिहाराभिप्रायः । *ननु* भवत्वेवं भेदः, तथापि कथं पूर्वापरीभाव इति ? तदाह—*विशिष्टार्थप्रत्ययाश्चेति* ॥ किमिति मिथ्याज्ञानपदं व्याख्यायते ? प्रसिद्धार्थत्वात्, इत्याशङ्क्य तत्र समुदायप्रसिद्ध्या भ्रान्तिज्ञानमेव प्रतीयते, अवयवप्रसिद्ध्या द्वन्द्वसमासेनार्थान्तरम्, तत्र चान्यतरवैयर्थ्यशङ्का स्यात्, तद्व्युदासायेत्याह—*तत्राज्ञानमित्युक्त इति* ॥ *ननु* कथमस्योपादानत्वमुच्यते ? प्रमाणाभावात्, निमित्तशब्दविरोधाच्च, तथा च सति—"अज्ञानमि'ति जडात्मिकाऽविद्याशक्ति"रिति, तथा "तन्निमित्तः= तदुपादानः" इति च व्याख्यानमसंबद्धमित्येकदेशिमतं मनसि निधाय चोदयति—*ननु कथं मिथ्येति* ॥ सति शुक्त्यज्ञाने रजतज्ञानमुत्पद्यते, तदभावे नोत्पद्यते ; एवमात्माज्ञाने सत्यहङ्कारादिरुत्पद्यते, तदभावे नोत्पद्यत इत्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमित्याह—*तस्मिन् सतीति* ॥ भावरूपत्वमपि तत एव सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः । *नन्वध्यासस्येति* ॥ अनन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकात्पादानत्वं गमयतः ; अत्रान्यथासिद्धत्वान्नोपादानत्वमज्ञानस्य, तदभावे च न भावत्वमिति भावः । *तथापि विरोधीति* ॥ मा भूत्प्रतिबन्धकाभावत्वमज्ञानस्य, विरोधिसंसर्गाभावो भविष्यति, ज्ञानस्याध्यासविरोधित्वात्तदभावस्यान्वयव्यतिरेकौ स्तः, जलाभावस्येवाग्निकार्य इति भावः । *न कार्यस्येति* ॥ अयमभिसन्धिः*—अज्ञानं नाम प्रतीयते । अन्वयव्यतिरेकौ च तस्य स्तः । तौ किं विरोधिसंसर्गाभावविषयौ, उत कारणविषयाविति विशये कार्यापेक्षया निर्णयः ; निर्णायकान्तराभावात्, कार्यं च कारणमेवापेक्षत इति कारणत्वमेव तस्येति भावः । न्यायोऽपि कार्यापेक्ष एव । *ननु क्लृप्तं विषयेन्द्रियेति* ॥ कार्यापेक्षायाः क्लृप्तकारणान्तरेणापसारितत्वान्न तदपेक्षयाऽन्वयव्यतिरेकयोः कारणविषयत्वमिति भावः । *ननु* उपादानापेक्षैव नास्ति ; निमित्तमात्रादपि कार्यसम्भवात्, अतस्तदपेक्षया

नाज्ञानस्य निवेश इत्याशङ्क्याह—*सर्वं च कार्यमिति । *ननु* क्षणिकद्रव्यगता क्रिया गुणादि चोपादानशून्यमेवोत्पद्यते ; अनुत्पन्नस्योपादानत्वायोगात्, उत्पन्नस्योपादानत्वे क्षणं निर्गुणत्वप्रसङ्गात्, निराश्रयोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च, यद्वा—स्थायिद्रव्यस्य नोत्पन्नस्योपादानत्वम्; धर्मशून्यावस्थासद्भावे प्रमाणाभावात्, सहोत्पत्तौ चासत्त्वेनोपादानत्वायोगान्निरुपादानमेवोत्पद्यत इति, कार्यत्वमनैकान्तिकमित्याशङ्क्याह—*क्रियागुणादेरपीति । अन्तःकरणस्य चेति* ॥ बाह्यविषय एवं तर्हीन्द्रियसंयोगसहकृतमेवान्तःकरणं भवत्विति, नेत्याह—*मिथ्यार्थे चेति* ॥ *ननु* इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं मिथ्याज्ञानस्य दृश्यते, तत् कथमिन्द्रियव्यापारासंभव इति ? तत्राह—*अधिष्ठानज्ञानेनेति* ॥ तत्र मिथ्यार्थेऽन्तःकरणस्येन्द्रियसापेक्षत्वमपि नास्ति , तेन विना स्वप्नज्ञानदर्शनात्, इत्याशङ्क्याभ्युपगम्य दूषणमाह—*अन्तःकरणस्येति* ॥ अन्तःकरणस्य ज्ञानाकारपरिणामेऽपि न तेन विषयव्यवहारः; ज्ञातृत्वशून्यत्वादिति भावः । मा भूदन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वम्, आत्मनस्तु स्यादिति, *अथवा*—ज्ञातृत्वं ज्ञानकर्तृत्वम्, तच्चान्तःकरणस्यास्त्येवेत्याशङ्क्याह—*आत्मन इति* ॥ आश्रयत्वाभावादिति भावः । *तस्मादिति* पारिशेष्यान्मिथ्याऽज्ञानमेवाध्यासोपादानमित्युपसंहरति । *ननु* अर्थ-ज्ञानयोः परस्परोपादानत्वं भवतु, किमज्ञानेनत्याशङ्क्याह—*मिथ्यार्थतज्ज्ञानात्मकमिति* ॥ अर्थ-ज्ञानयोः सहभावित्वान्न परस्परोपादानत्वम् ; अर्थ-ज्ञानात्मकत्वादेव, संस्काराद्युपादानत्वायोगाच्च । यद्वा—'मिथ्यार्थे'इत्यनेन शुक्तिकादिख्यात्यन्तरोक्तकारणव्यवच्छेदः, *मिथ्याभूतमि*त्यनेन स्वाभिप्रेतस्वरूपमिथ्यात्वप्रदर्शनम्, तेनोपादानान्तरेण भवितव्यमिति भावः । *यद्वा—"मिथ्यार्थ-तज्ज्ञानात्मकमि"त्यनेनोभयात्मके तत एव स्वरूपतो मिथ्याभूते तद्रूपपरिणामे शक्तकारणेन भवितव्यमित्युक्तम् । *"ननु क्लृप्तमि"त्यादिना* शङ्किताधिष्ठानज्ञानाभावादीनामसंभवप्रदर्शनाय तर्ह्युपादाननिरपेक्षं तदस्त्वित्याशङ्क्याह—*उपादानकारणसापेक्षमिति* ॥ कादाचित्कत्वादिति भावः । काचादीनां निमित्तत्वम्, नोपादानत्वमित्युक्तम्, न हेतुर्निदर्शितः, अत उपसंहारे दर्शयतीति न दोषः । तर्हि काचादीनामुपादानत्वमस्तु, कथं निमित्तत्वमेवेति ? नेत्याह—*अनाश्रयस्थानेति* ॥ न विद्यत आश्रयतया स्थानं स्थितिर्येषाम् । तान्यनाश्रयस्थानानि; तेषां भावस्तत्ता, अनाश्रयस्थानता, तयाऽनाश्रयस्थानतयेति । *यद्वा*-न विद्यत आश्रये स्थानं येषाम्, तानि अनाश्रयस्थानानीति विग्रहः । आश्रयतयाऽध्यासाश्रयगतत्वेन वाऽप्रतिभासादित्यर्थः । *ननु* अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपादानत्वं निश्चीयत इति, नेत्याह—*निमित्तकारणेष्विति* ॥ अन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकाविति भावः । *ननु* अभ्यर्हितत्वादुपादानविषयाविति, नेत्याह—*भिद्यमानेष्विति* ॥ अनेकत्वेनानियतत्वादतदात्मकत्वेन वा नोपादानत्वमिति भावः । *ननु* भिन्नानामेव काचादीनां कस्यचित्कस्मिंश्चित्कार्य उपादानत्वं भवतु, क्लृप्तत्वात्, अन्यस्य चाक्लृप्तत्वादित्याशङ्क्याह—*मिथ्याभूतस्यैवेति* ॥ काचादीनामनुगमाभावादिति भावः । *अथवा*—अज्ञानस्याप्युपादानत्वं कथं कल्प्यते, कल्पकाभावादिति ? तत्राह—*मिथ्याभूतस्यैवेति* ॥ मिथ्याभूतस्यैवेति वक्तुं न शक्यते ; अन्येषामप्यनुगमदर्शनादित्याशङ्क्याह — *स्वभावानुकूलस्येति* ॥ तर्हि आत्मनोऽभ्रान्तत्वम्, भ्रान्त्याश्रयत्वाभावादिति, तत्राह—*अज्ञानस्यात्माश्रयतयेति* ॥ *ननु* इदमिति पुरोवर्तित्वेन रजतं प्रतीयते, तत्कथमात्माश्रयाज्ञानोपादानत्वमिति ? तत्राह—*आत्माश्रयस्यैवेति* ॥ "कथं पुनरि"त्यनेन नैसर्गिकत्वं नैमित्तिकत्वं च

विरुद्धमिति कथमाक्षिप्यते ? प्रवाहरूपेण नैसर्गिकस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याह—*एकस्यैवेति ॥ प्रवाहरूपेण नैसर्गिकत्वं बहूनामेव भवेत्, नैकैकस्येति भावः। अध्यासस्य नैसर्गिकत्वं नैमित्तिकत्वं चोक्तम्, लोकव्यवहारशब्दश्च तत्परत्वेन व्याख्यातः, अतोऽध्यास एव न विवक्षित इत्याशङ्क्याह—*अध्यासस्येति* ॥ कथमित्यस्याक्षेपार्थत्वं दर्शयति—*विरुद्धमितीति* ॥ एतदुक्तं भवति—पूर्वं कार्यस्य कादाचित्कस्वभावस्य कथं नैसर्गिकत्वमिति पृष्टे, प्रवाहरूपेणेति परिहार उक्तः ; इदानीमेकव्यक्तौ विरुद्धधर्मसमावेशासम्भवेन चोद्यमिति भेदः। अतः प्रकारान्तरमपि परिहारे वक्ष्यामः। *अवश्यमेवेत्यनेन* अविद्यासाधनं कृतम्, तदसंगतम् ; प्रकृतचोद्यपरिहारस्य प्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तत्र प्रथममिति* ॥ अनेकाश्रयप्रवाहस्यैकाश्रयत्वमप्यस्तीति तेन रूपेण चोद्यस्य परिहृतप्रायत्वं मनसि निधायाह—*अध्यासप्रवाहजन्मनेति* ॥ पूर्वमविच्छेदेन वर्तमानकार्यपरम्पराऽपलापो न शक्यः कर्तुमित्युक्तम्, न तु व्यतिरिक्तप्रवाहो निरूपितः, तेन न विरोधः। *प्रवाहः*—परम्परा, तस्या जन्म यस्य संस्कारस्य, प्रवाहस्य वा जन्म यस्मादिति संस्कारो विवक्षितः, तेन विनोपादानरूपेण स्थित्ययोगात्। *यद्वा*—न कारणरूपेण नैसर्गिकत्वमुक्तं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—*अध्यासप्रवाहजन्मनेति* ॥ अध्यास एव प्रवाहः, अध्यासप्रवाहः ; तस्य जन्म येन, तदध्यासप्रवाहजन्मेति। अनादिपरम्पराकारणस्य न्यायतोऽनादित्वात्तद्रूपेण नैसर्गिकत्वसम्भवप्रदर्शनार्थं प्रवाहजन्मनेत्युक्तम्। *यद्वा*—प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानिर्वाहाद् न तेन रूपेण नैसर्गिकत्वम्। *यद्वा—*अध्यासस्य प्रवाहोऽध्यासप्रवाहः, तस्य जन्म येन, तदध्यासप्रवाहजन्मेति प्रवाहस्य व्यतिरेकेऽपि प्रवाहिजन्मनैव जन्यत्वान्न तेन विना निमित्तनैमित्तिकभावमात्रेण प्रवाहानुपपत्तेर्वैजात्यात्। *यद्वा*—पूर्वं प्रवाहरूपेण नैसर्गिकत्वमुक्तम्, इदानीमुपादानरूपेणेति परिहारभेदादपौनरुक्त्यम्। टीकाकारेण वा पूर्वं न चोद्य-परिहारौ कृताविति। *ननु*अवश्यमभ्युपगन्तव्येत्युक्ते कथमज्ञानसिद्धिः ? प्रमाणानुपन्यासात्, न च—"अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेरि"त्यनेन प्रमाणमुक्तम्, अतस्तच्छेषोऽयं ग्रन्थः प्रतिज्ञामात्रसमर्पणेनेति—युक्तं वक्तुम् ; अवश्यपदवैयर्थ्यात्। अवश्यपदं ह्युक्तप्रमाणादधिकं द्योतयति ; अन्यथा ह्यावश्यकत्वाभावादित्याशङ्क्याह—*अवश्यमिति। प्रमाणद्वयवत्तमिति* ॥ शब्दार्थापत्त्योः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादुपमानाभावयोरयोग्यत्वाच्चेति भावः। तत्र ज्येष्ठत्वात् प्रत्यक्षं तावदाह— *प्रत्यक्षं तावदिति* ॥ "अहमज्ञ"इत्यात्माश्रयत्वे प्रमाणम्। तावन्मात्रेणात्मविषयत्वासिद्धेरात्मविषयत्वे प्रमाणमाह—*मामिति* ॥ कर्मत्वनिर्देशाद्विषयत्वं प्रतीयत इत्यर्थः। विषयस्यापि केवलविषयत्वे भङ्ग्यन्तरेण विषयत्वे च प्रमाणमाह—*अन्यं चेति। *ननु ज्ञानाभावेति* ॥ धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वादिति भावः। 'अहं सुखी'त्यस्याप्यपरोक्षत्वम् ; अहंसामानाधिकरण्यादिति भावः। भवत्वपरोक्षोऽप्यभावावभास इति, नेत्याह—*अभावस्येति* ॥ भवतु षष्ठप्रमाणत्वपक्षेऽनवभासः, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षत्वमपि वदन्ति, तत्र कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*प्रत्यक्षाभाववादिनोऽपीति* ॥ तत्रापि धर्मिप्रतियोगिज्ञानमस्ति वा ? न वा ? प्रथमपक्षे दूषणमाह—*मयि ज्ञानमिति* ॥ द्वितीयपक्षे दूषणमाह—*अनवगतेऽपीति* ॥ *ननु* ज्ञानमपि ज्ञाते विषयेऽनुभूयते ? अज्ञाते वा ? न ज्ञाते ; विरोधात्, नाज्ञाते ; ममात्राज्ञानमिति व्यावृत्तावगमायोगात्। अतश्चाहमज्ञ इति प्रतीतिरेव नास्ति, कथं तत्सिद्धिरित्याशङ्क्याह—*इह च त्वदुक्तमर्थमिति* ॥ अत्र

लौकिक-तार्किक-मीमांसकान् प्रति यथासंख्येनासाधारणमुदाहरणत्रयम् । *यद्वा*—वस्तुमात्र-धर्म-वस्तुविशेषव्यावृत्तावुदाहरणत्रयम् । *यद्वा*—साधारणासाधारणरूपेण गृहीते वस्तुनि प्रामाणिकबोधोत्पत्तेः प्राग् नाज्ञाननिवृत्तिरिति दर्शनार्थं शास्त्रार्थं वेत्युक्तम् । प्रतीतिस्तावदस्ति, तदन्यथानुपपत्त्या च कारणं कल्पनीयम्, न तु कारणाभावेन तदपलापो युज्यत इति भावः । तत्रेयं प्रतीतिराश्रयविषयप्रतीतिसापेक्षा यथा नाभावं गमयति, एवमज्ञानमपि ; आश्रयप्रतियोगिज्ञाने तस्य स्थित्ययोगादिति, तत्राह — भावरूपाज्ञानेति* ॥ भावान्तरत्वमन्तर्गर्भितहेतुः । *ननु* भावान्तरत्वेऽपि समानाश्रय-विषयज्ञानाज्ञानयोर्विरोधोऽङ्गीक्रियते ; तत् कथमज्ञानस्यानिवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याह—*न चाश्रयप्रतियोगीति* ॥ साक्षित्वेनाज्ञानविषयत्वादिति भावः । *ननु*अज्ञानावभासकत्वेऽपि विरोधप्रयोजकस्य विद्यमानत्वान्निवृत्त्याऽपि भवितव्यमित्याशङ्क्याह—*नहि स्वज्ञानेनेति* ॥ विषय-विषयस्यैव प्रमाणस्य निवर्तकत्वमिति भावः ; विषयसंसृष्टस्यैव ग्राहकत्वात्साक्षिचैतन्यस्य च तदभावादिति चोदयति—*नन्वज्ञानस्येति* ॥ अज्ञानद्वारा सम्बन्धसद्भावादिति परिहरति—*उच्यते सर्वमिति* ॥ तर्हि प्रमाण-व्यापारवैयर्थ्यम्, ज्ञानाज्ञानविषयभेदाभावः, अन्वयव्यतिरेकविरोधश्चेत्याशङ्क्याह—*तत्र ज्ञाततयेति* ॥ *ननु* ज्ञानावभासस्य प्रमाणसामग्रीजन्यत्वाभावात्कथं साधकत्वमित्याशङ्क्याह—*इत्युपपत्तिसहितमिति* ॥ यद्वा—भवेदियं प्रतीतिरज्ञानविषया तत्साधिका, न तु तया भावरूपत्वसिद्धिः ; तद्रूपाप्रतीतेः, अप्रतीतस्य चाकारस्य सिद्ध्यभावात्, इत्यत्राह—*इत्युपपत्तिसहितमिति* ॥ अनुमानविशेषणोपयोगस्त्वेवम्:—विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानं धर्मि, यत्किंचित्पूर्वकमित्युक्ते, ज्ञानमेव स्वाकारेण जनकं स्वसंवित्तिरूपेण जन्यफलमिति बौद्धाः सर्वे, तत्र सिद्धसाध्यतापरिहारार्थम् *स्वव्यतिरिक्तेति* विशेषणम् । तथापि प्रागभावे सिद्धसाध्यता, तद्व्यावृत्त्यर्थम्—*प्रागभावव्यतिरिक्तेति विशेषणम्* । *यद्वा*—प्रागभावव्युदासार्थम्—*स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति* विशेषणम् । एवमपि विषये करणे च सिद्धसाध्यता स्यात्, तदर्थम्—*स्वविषयावरणेति* विशेषणम् । तथापि भ्रान्तिसंस्कारे तमसि वा सिद्धसाध्यता स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थम्—*स्वनिवर्त्येति* विशेषणम् । तथापि रजतमर्थगतमिति केचित्, तत्र सिद्धसाध्यता, अज्ञाते वान्तःकरणगते, तत्परिहाराय *स्वदेशगतेति* ॥ तथापि बौद्धकल्पितवासनायां सिद्धसाध्यता, तदर्थम्—*वस्त्विति* ॥ तथापि मिथ्याज्ञाने तदेव, तदर्थम्—*अन्तरेति* ॥ *यद्वा*— मिथ्याज्ञानव्यवच्छेदार्थम्— *वस्त्वन्तरेति* विशेषणम् । तथा प्रतिलोमतो विशेषणोपयोगः कथ्यते— प्रमाणज्ञानं यत्किञ्चित्पूर्वकमित्युक्ते शून्ये सिद्धसाध्यता, तद्व्यावृत्त्यर्थम् *वस्तुपूर्वकमिति* विशेषणम् । तथापि जनि-धारावाहिकयोस्तत्परिहारार्थम्—*अन्तरेति* ॥ जनेर्जायमानादन्यत्वायोगाद् ज्ञानस्यान्यत्वेऽपि विजातीयविवक्षा । *यद्वा*—मिथ्याज्ञानव्यवच्छेदः—*वस्त्वन्तरेति* ॥ वस्त्वन्तरपूर्वकमित्युक्ते, इन्द्रियार्थसंयोगे, तदर्थम्—*स्वदेशगतेति* विशेषणम् । स्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्युक्ते, आत्ममनःसंयोगे, तदर्थम्—*स्वनिवर्त्येति* ॥ एतावत्यपि धर्माधर्मयोः, तदर्थम् *स्वविषयावरणेति* विशेषणम् । एवमपि प्रागभावे सिद्धसाध्यता, तदर्थं *स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति* विशेषणम् । अत्र संग्रहश्लोकाः—

स्वप्रागभावो विषयस्तमश्च मनस्तमो वासनमन्यथाधीः ।
जनिस्तु शून्यं करणं मनोऽन्यद्धर्मः पुराभाव इमे विवर्त्याः ॥

स्वाकारः प्रागभावश्च करणं संस्कृतिस्तथा । रजतं भ्रान्तिरूपा धीर्निरस्यास्त्वनुलोमतः ॥

पूर्वज्ञानं तथा शून्यं करणं बाह्यमान्तरम् । अधर्मः प्रागभावश्च निरस्याः प्रतिलोमतः ॥ इति

अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुः । तत्र प्रकाशकत्वादित्युक्ते, विपक्षे स्मृत्यादौ हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकता, तदर्थम्—*अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति विशेषणम् । *यद्वा*—अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुः । तत्र प्रकाशकत्वादित्युक्ते विपक्षे चैतन्ये वृत्तिः ; तदर्थमर्थेति विशेषणम् । अर्थप्रकाशकत्वादित्युक्ते स्मृत्यादौ, तदर्थम्—*अप्रकाशितेति* । न चात्र हेतुदृष्टान्तयोरेकप्रकाशरूपानन्वयः शङ्कनीयः ; तमोविरोध्याकारः प्रकाशशब्दवाच्यः, तेनाकारेणैक्यमुभयत्रास्तीति । प्रदीपप्रभावदिति दृष्टान्तः । उभयविकलो दृष्टान्तः, तद्व्यावृत्त्यर्थम्—*प्रथमोत्पन्नेति* । तथापि सौरालोकविततेऽपि देशे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभायामुभयविकलत्वम्, तदर्थम्—*अन्धकार इति* ॥ *ननु* अज्ञानसाधनमुपक्रम्य निवर्त्यविशेषसाधनेन किं प्रकृतानुपयोगेन ? *यद्वा*—साक्षादज्ञानसाधने संभवति किं प्रणाड्या तत्साधनेन ? वैयर्थ्यं चानुमानस्य ; प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह—*ततश्चेति* ॥ *ननु* आत्मन एवोत्तरत्रोपादानत्वं वक्ष्यते, अतस्तद्विरोधः ; अथवा—अविद्याशक्तिरित्यसंबद्धम् ; ज्ञानसाधनस्य प्रस्तुतत्वात्, शक्तित्वनिरूपणस्याप्रस्तुतत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—*शक्तिरित्यात्मेति* ॥ तत्स्वरूपशब्देन सन्निहितत्वाद बाह्याध्यात्मिकवस्तुपरामर्शेन भवितव्यम्; तथा सति कथं तत्स्वरूपसत्तामात्रानुबन्धिनोऽज्ञानस्य तदुपादानत्वम् ? विरोधात्, अत उपादानं निरूपयितुं प्रक्रम्य कार्यस्वरूपसत्तामात्रानुबन्धित्वप्रतिपादनात्परस्परव्याहतो ग्रन्थः, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तत्स्वरूपमात्मतत्त्वमिति ॥ यदि-"अवश्यमि"त्यनेन प्रमाणद्वयवत्त्वमुक्तम्, कथमनन्तरग्रन्थेन हेतुरुच्यते ? वैयर्थ्यात्, अतः पूर्वग्रन्थे प्रतिज्ञा, उत्तरग्रन्थे हेतुरित्येकग्रन्थत्वप्रतीतेनैवं व्याख्यानं युज्यते, इत्याशङ्क्यावतारयति—*किञ्चार्थापत्तिरपीति* ॥ *ननु* अर्थस्य मिथ्यात्वे सिद्धे तेन मिथ्योपादानकल्पना स्यात्, तदेवासिद्धं कथं मिथ्योपादानकल्पकम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*विशुद्धब्रह्मात्मनीति* ॥ विशुद्धत्वादेव न तत्र बन्धसत्यतेत्यर्थः । *ब्रह्मात्मनी*-त्यनेनात्मगतत्वेन तत्कल्पने प्रमाणमुक्तम् ; कार्यस्यातदाश्रयाज्ञानकल्पकायोगात्, तथापि कथमुपादानान्तरकल्पना ? अर्थज्ञानयोः परस्परोपादानत्वेनार्थापत्तेरुपक्षीणत्वात् । *अथवा*—संस्कारादप्युत्पत्तिसंभवादधिष्ठानज्ञानाभावेन वोत्पत्तिसंभवादिति परपक्षान्मनसि निधायाह—अर्थज्ञानात्मकस्येति* ॥ परस्परसहभावेन नोपादानत्वं संभवति ; अर्थज्ञानात्मकत्वादेव न संस्काराभावयोस्तत्रोपादानत्वं संभवतीति भावः । *अथवा*—"मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेरि"त्ययुक्तम् ; नह्यज्ञानेन विनाऽवभासानुपपत्तिः ; अवभासकारणमात्रापेक्षत्वादवभासस्य, नित्यचैतन्येनावभाससंभवान्न तदपेक्षाऽपि, अतोऽयुक्तोऽयं ग्रन्थः, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अर्थज्ञानात्मकस्येति* ॥ मिथ्यार्थस्य तदवभासस्य चानुपपत्तेरिति व्याख्यातम् । अर्थज्ञानात्मकत्वेऽपि नाभिमतोपादानकल्पकत्वम्, तदर्थम्—*मिथ्याभूतस्येति* ॥

तथाऽपि कथं भवदभिमताज्ञानसिद्धिः ? विशुद्धत्वेनात्मन उपादानत्वाभावेऽप्यन्यस्य सत्यस्योपादानत्वसंभवेनार्थापत्तेरुपक्षीणत्वादिति, तत्राह—*सत्योपादानेति* ॥ अनेन कार्यस्य मिथ्यात्वं व्यापकविशेषाभावश्च दर्शितः। तथाऽपि मिथ्याभूतमेव किञ्चिद्भवेत्, नाज्ञानम्, तेन विनाऽनुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्याह—*यच्चानादीति* ॥ यच्चानादि तदज्ञानमित्युक्ते, आत्मादीनामज्ञानत्वं स्यात्, तदर्थमाह—स्वयं मिथ्येति* ॥ एवमप्यज्ञानात्मसंबन्धे निमित्तमात्रत्वेन पराभ्युपगतेऽमिथ्याभूतेऽपि स्यात्, तदर्थमाह—*मिथ्योपादानमिति* ॥ एवमपि स्वातन्त्र्यशङ्का स्यात्, तथा सति आत्मोपादानत्वविरोधः, निरधिष्ठानस्योपादानत्वासंभवः, कार्यस्यात्मगतत्वानुपपत्तिश्च, तदर्थमाह—*आत्मसंबन्धीति* ॥ संज्ञामात्रभेद इति भावः। टीकाकृता बाह्यस्याज्ञानविषयत्वं दर्शितम्, तदाक्षेप्तुं विषयलक्षणमाह — *ननु येन यस्येति* ॥ *ननु* केनचिदतिशयेन तद्विषयत्वव्यपदेशो घटते, अथवा—सावरणत्वेनैवाज्ञानस्य साधितत्वादावरणमेवातिशय इत्याशङ्क्याह—*नचाज्ञानेनेति* ॥ अर्थानुपपत्तेश्चेत्यनेनावरणस्य प्रयोजनमपि नास्तीत्युक्तम्, तत्र हेतोरसिद्धतामाशङ्क्य साधयति—*न तावदिति* ॥ विरोधादिति भावः। *नतरामिति* ॥ अस्यावरणमित्यवगमायोगादिति भावः। *नन्ववगते सतीति* ॥ इदानीमवगतिव्यवहारोऽनुपपत्त्या पूर्वानवगतिमवगमयतीति भावः। *ननु* अवगतेः प्रत्यभिज्ञोत्पद्यमानाऽनवगतिं साधयतीति चोदयति—*ननु पूर्वापरेति। मध्ये ज्ञानस्मृतीति* ॥ विषयाभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्मध्ये ज्ञानस्मृत्यभावात्तदभावः, तदभावे च तद्व्याप्तावरणनिश्चय इति। *ननु* विषयसंबन्धिज्ञानं प्रतीयते—'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति, संबन्धश्चाकारकत्वेन, अतः प्रतीतिः कथमपह्नूयते युक्त्या ? इति चोदयति—*तथापि विषयेति* ॥ अज्ञानविषययोस्संबन्धः प्रतीयते, स तु कार्यकारणलक्षण इत्याह-*सत्यं विषयैरिति* ॥ अयं भावः*—परमार्थघटादीनां केवलसाक्षिवेद्यत्वं नास्ति ;संबन्धाभावात्, अतोऽज्ञानव्यावर्तकतया गृह्यमाणोऽज्ञानेन साक्षिचैतन्ये कल्पितः प्रतीयत इति। *ननु* अज्ञात एवेदानीं ज्ञात इति प्रमीयमाणेनैकतया प्रत्यभिज्ञायते, तत्कथं कल्पितत्वमिति ? रजतप्रत्यभिज्ञावदिति वदामः। *यद्वा*—परमार्थवस्तुन्यज्ञानव्यावर्तकाकारः कल्पितः प्रतीयते; स्वरूपस्य साक्षिसंबन्धाभावात्, कल्पिताकारस्य तदात्मत्वात् प्रत्यभिज्ञाऽपि कथंचिद् घटते। *अथवा*—परमार्थमेव कल्पितसंबन्धात्प्रतीयते ; मुख्यसंबन्धाभावात्। भवतु कल्पितेऽप्यावरणमिति ? नेत्याह—*न चाध्यस्तस्येति* ॥ अयं भावः*—प्रमाणगम्यं हि वस्तु परमार्थत्वादप्रतीयमानमपि तिष्ठति, तदा कथंचिदावरणं कल्प्येताऽपि, साक्षिवेद्यस्य तु प्रतिभासमात्रविपरिवर्तित्वात् तस्य पूर्वोत्तरकालमनवस्थितस्यावरणयोगात् तदानींप्रतीयमानत्वादेव नावरणम्। यदा परमार्थमेव कल्पितसंबन्धात्प्रतीयते, तदाऽपीयं प्रतीतिरप्रमाणभूता कथमावरणं गमयेत् ? कथमप्रमाणत्वम्? प्रमाणसामग्रीबहिर्भावात्। *न च स्वयमेवेति* ॥ प्रकाशप्रसक्तौ सत्यां तत्प्रतिबन्धकावरणम्, तदत्र न संभवतीति भावः। यदि प्रतिबन्धो नास्ति, कथं तद्विषयत्वव्यपदेशः ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*किन्त्वन्यदेवेति* ॥ "तत्र हेतुरि"ति स्पष्टोऽप्यवतारितस्तस्यार्थान्तरं दर्शयितुम्। *प्रमाणवैकल्यादिति* ॥ चैतन्यस्यानुदयादित्यर्थः। कथमस्मिन्•पक्षे प्रमाणवैकल्यमुच्यते ? जन्यप्रमाणस्याभासकत्वेन चोदितत्वात् तस्य च वैकल्यायोगादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अनात्मप्रमाणस्येति* ॥ *ननु* एवं परस्परव्याहतिः स्यात्; पूर्वग्रन्थे

ह्यावरणं नास्तीत्युक्तम्, अत्र तदङ्गीकृतम्; प्रमाणप्रतिबन्धाङ्गीकारात्तस्यैव चावरणत्वादित्याशङ्क्याह—*न विषये पृथगावरणमिति* ॥ स्वरूपप्रतिबन्धः पूर्वं निराकृतः, न प्रमाणप्रतिबन्धः, इदानीं प्रमाणप्रतिबन्धोऽङ्गीकृत इति न विरोधः ।

एतेन चानुमानेऽपि यदुक्तं दूषणं परैः । प्रमाणमात्रपक्षत्वं ब्रह्मज्ञानस्य वेष्यते ॥

पूर्वस्मिन् बाधितार्थत्वं साधारण्यं तथोत्तरे । प्रमाणाऽऽवरणेनैव प्रमेयोऽप्यावृतो यतः ॥

तेनात्रोभयपक्षत्वे न कार्या दूषणे मतिः । संभावनैव हेतोर्नो दृष्टिसृष्टिसमाश्रया ॥ इति ।

"रजतप्रतिभासादि"त्यनेन किं साध्यते ? न तावद्विषय आवरणनिराकरणम्; साधकहेतूपन्यासाभावात् । नहि रजतप्रतिभासात्प्रागूर्ध्वमप्यविद्यायां स्थितायां मध्येऽवभासोऽनावरणं साधयति; भिन्नकालत्वेनाविरोधात् । नाप्यर्थान्तरम्, तस्याः प्रतीतेरसङ्गतत्वप्रसङ्गाच्च, अतो व्यर्थेत्याशङ्क्याह—*इतश्च नानात्मनीति ॥ *ननु* नानेनावरणं निराक्रियते; नहि रजतप्रतिभासात्प्रागूर्ध्वमज्ञानस्थितिमात्रं विषयावभासविरोधि, येन तद्दर्शनाद-नावरणं निश्चीयते, तथा प्रागूर्ध्वग्रहणमप्यप्रयोजकम्; प्रागूर्ध्वं विरोधितमसा छन्ने घटे मध्येऽवभासदर्शनात्, किमुताविरोधिनोऽज्ञानस्य ? यत्र क्वापि स्थितौ प्रतीतिः संभवेदिति कथंचिदेवं वक्तुं युक्तम्; "सत्यामपि तस्यामि"ति स्थितिमात्रेणैव कथंचिद्विरोधस्य शङ्कितुं शक्यत्वात्, तथा "सत्यामपि तस्यामि"ति किमुच्यत इति न ज्ञायते । न तावदात्मनि सत्यामिति विवक्षितम्; व्यधिकरणत्वापत्तेः, न ह्यन्यत्र स्थितौ रजतावभासोऽनाव-रणसाधकः । नापि रजते सत्यामपीति विवक्षितम्; प्रागूर्ध्वं तत्र स्थितायामप्यविद्यायां मध्येऽवभाससंभवा-दनावरणासाधकत्वात् । "स्वरूपग्रहणदर्शनादि"ति च न ज्ञायते — किमत्र स्वरूपं विवक्षितमिति ? अतो नानावरणगमकः, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*यद्यात्माश्रयमित्यतः सत्यामित्यन्तेन* ॥ पदव्याख्या *सत्या-मपीति* ॥ सत्यामेवात्मनीति । *तस्यामिति* व्याचष्टे—*अविद्यायामिति* ॥ प्रागूर्ध्वग्रहणमुपलक्षणमिति दर्शयति—*त्रिष्वपि कालेष्विपि ॥ "स्वरूपग्रहणे"ति व्याचष्टे—*विषयस्वरूपेति ॥

नन्वत्रापीति ॥ आत्माश्रयाज्ञानमेकमेव, तच्च जडे विक्षेपमात्रं करोति, नावरणमित्यस्मिन्नपि पक्ष आत्मन्यज्ञानदर्शनानुपपत्तिस्तुल्यैव; विक्षेपनिवर्तनेन तदुपादानस्याज्ञानस्य निवृत्तेरिति भावः । *ननु* विक्षे-पपक्षे विषयज्ञानेन तद्गतरूपान्तरं निवर्त्यते, नत्वज्ञानम्; तस्यावारकत्वाभावेनाविरोधात्, अतः कथमात्मन्य-ज्ञानदर्शनानुपपत्तिः ? इत्याक्षिपति—*कथमिति* ॥ यद्यप्यावारकत्वं नास्ति ; तथाऽपि भ्रान्तिनिवर्तकस्य तदुपादाननिवृत्त्या निवर्तत्वमिति परिहरति—*शुक्तिकाज्ञानं हीति* ॥ कथं प्रतिविषयमज्ञानकल्पना ? आत्माज्ञानव्यतिरेकेण प्रतिविषयं भेदे प्रमाणाभावादिति, तत्राह—*अध्यासस्येति* । *ननु* अज्ञानानुपादान-त्वमपि न संभवति ; स्वतः शुद्धचैतन्ये बन्धसंबन्धायोगात्, ज्ञाननिवर्त्यत्वायोगाच्चेत्याशङ्क्याह—*उपादा-ननिवृत्तिमन्तरेणेति* ॥ अस्मिन् पक्ष इति* ॥ एकमेवाज्ञानमित्यभ्युपगम इत्यर्थः । *ननु* ज्ञानस्याज्ञानेन सह विरोधो दृष्टः ; न तत्कार्येण, अतः कथं तन्मात्रनिवृत्तिः ? इत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह—*अथवा मूलाज्ञान-स्यैवेति* । *ननु* आत्माज्ञानव्यतिरेकेणाज्ञानान्तरसद्भावे प्रमाणं नास्तीत्युक्तमित्याशङ्क्याह—*अव-

स्थाभेदा इति* ॥ *ननु* अवस्थाभेदाभ्युपगमे तस्य शुक्तिज्ञानेन निवृत्तावनन्तरं भ्रान्तिर्न स्यात्, *मैवम्*; अवस्थाऽऽनन्त्यात् । *ननु* समानाश्रयसमानविषयत्वेन विरोधसाम्यादेकेन ज्ञानेन सर्वावस्थानिवृत्तिः स्यात्, *मैवम्* ; अवस्थायौगपद्याभावात् । *ननु* तर्हि कथमवस्थान्तरमुच्यते ? पूर्वावस्था हि यावद्बाधमनुवर्तमाना विरोधिबाधकज्ञानेन निवर्तमाना संस्कारमुत्पाद्य निवर्तते, तत्संस्कारसहकृतमज्ञानमवस्थान्तरमुत्पादयति, तच्च यावद्बाधमनुवर्तते इत्यानन्त्यात्, अथवा मुक्ताज्ञानस्य तत्तद्व्यावृत्तता तत्तदज्ञानमित्युच्यते, तद्रूपस्यैव विक्षेपजनकत्वात्; सा च तज्ज्ञानेन निवर्त्तमाना संस्कारमुत्पाद्य निवर्तते, संस्कारश्चाज्ञानस्य पुनस्तद्व्यावृत्ततां करोति, एवमुत्तरोत्तरभ्रमसिद्धिः । केचित्—अज्ञानवदवस्थानामनादित्वम्—आहुः, तदसत्; तथा सत्येकेन तत्त्वज्ञानेन सर्वावस्थानिवृत्तिः स्यात् ; एकविषयत्वात् ॥ *ननु*—अनादित्वे विषयस्य युगपत्सर्वावस्थाविषयत्वं नास्तीति, किंचैकैकक्षणवद्भिन्नस्यैकैकावस्थाविषयत्वं कल्प्यते ; तावतैव कार्यसिद्धेः, तथा सति यद्यत्क्षणवद्भिन्नविषयमज्ञानम्, तत्तत्क्षणवद्भिन्नविषयज्ञानेन निवर्तते ; अतो न सर्वनिवृत्तिः, *मैवम्* ; यत्क्षणे ज्ञानं नास्ति, तत्क्षणवद्भिन्नविषयज्ञानकल्पना सर्वथा निष्प्रयोजनैव ; तथा बाधकज्ञानेन रजतोपादानाज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गः; भिन्नविषयत्वात्तयोः । विस्तरभयादपरं नोक्तम् । रजताध्यासमात्रनिवृत्तिपक्षे चोदयति—*कथं पुनर्लोके इति ॥ दृष्टद्वारेणेति* ॥ *अयमर्थः*—शास्त्रतोऽज्ञानस्य बन्धनिवर्तकत्वेऽवगते विज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिबलादज्ञानहेतुकत्वं कर्तृत्वादेर्निवृत्तिसिद्ध्यर्थमङ्गीकृतम्, तदा तु कार्यमात्रस्यैव लोके निवृत्तिः, तदा ब्रह्मज्ञानादपि कार्यमात्रनिवृत्तिर्भवेत्, न कारणनिर्वृत्तिः ; तस्या लोकेऽदर्शनात्, लोकव्याप्तिमूलत्वात् तस्येति ॥ *ननु* जडे विक्षेपोऽपि कथमङ्गीक्रियते ? आवरणपक्षदूषणसाम्यात् । *तथाहि*—ज्ञाते विषये विक्षेपो निश्चीयते ? अज्ञाते वा ? न ज्ञाते विक्षेपः ; निवृत्तेः नाज्ञाते ; 'अत्र विक्षेपः' इत्यवगमायोगादित्याशङ्क्याह—*न चावरणपक्षोक्तेति* ॥ रजतस्वरूपभ्रान्तिज्ञानमिदमाकारातिरिक्तं प्रतीयते, विक्षेपरूपं तु बाधकज्ञाने प्रतीयते इति भावः । यद्यपि जडे विक्षेप एव नावरणम्, तत्र व दूषणाभावः, विषयत्वव्यपदेशोऽपि घटते; तथा च सति आत्मन्यपि नावरणमिति चोदयति—*नन्वेमपीति* ॥ अज्ञानं निमित्तं यस्याऽऽवरणस्य तदज्ञाननिमित्तम् । यद्वा—अज्ञाने निमित्तम्, अज्ञाननिमित्तम्, आवरणमेव कृत्यम्, आवरणकृत्यम् । *अयमर्थः*—आत्मन्यावरणाभावे विक्षेपाभावः, विक्षेपाभावे चाज्ञानाभावः, अज्ञानाभावे च विषये विक्षेपोऽपि न स्यादिति ॥ *ननु* जडे प्रकाशप्रसक्त्यभावाच्चैतन्यप्रतिबन्धाच्चाप्रतिभाससंभवान्नावरणम्, आत्मनि तु चिद्रूपत्वेन सर्वदा प्रकाशप्रसक्तावनवभासनिमित्तमावरणं संभवत्येवेत्याक्षिपति—*कथमिति* । *प्रतीक्षेति* ॥ *अयमर्थः*—उत्पन्नस्य कार्योत्पादनसमर्थस्याऽप्यन्यापेक्षया कार्यकरत्वं प्रतीक्षा । सा न ज्ञाने संभवतीति ॥ *तस्माद् नैवात्मन्यपीति* ॥ आवरणेना-ज्ञाननिश्चयः, तदभावे नेति । *ननु* आवरणमज्ञानं साधितम्, कथमाक्षेपः ? *उच्यते* ; नार्थापत्त्या तत्सिद्धिः ; उपादानोपक्षयात्, नानुमानेन; आवरणनिरूपणेनाप्रसिद्धविशेषणत्वात्, प्रत्यक्षेणावरणसिद्धेरुक्तत्वात् । एवं चाज्ञानोपादानत्वमनुपपन्नं व्यर्थं च, तदेतदाह—*अनुपयोगादिति* ॥ *ननु* "प्रत्यगात्मनी"त्ययं ग्रन्थो नावरणं गमयति । *तथाहि—चिद्रूपत्वेन स्वयंप्रकाशत्वसाधनं नावरण उपयुज्यते । न हि स्वयंप्रकाशे प्रतिबन्धादेवानवभास इति नियमः ; व्यभिचारात्, नाप्यनन्यनिमित्तत्वम् ; असिद्धत्वात्, इतरेतराश्रय-

प्रसङ्गाच्च—अनन्यनिमित्तत्वे सिद्धे प्रतिबन्धसिद्धिः, प्रतिबन्धे सिद्धेऽनन्यनिमित्तत्वसिद्धिरिति । नापि स्वयंप्रकाशत्वेनानन्यनिमित्तत्वसिद्धिः ; तत्रापि व्यभिचारात्, पुरुषान्तरसंवेदनादावनवभासस्य च सामान्येन कारणकल्पकस्य व्यापकविशेषाभावसहकृतस्यैवार्थविशेषसाधकत्वात् । तस्मात् प्रमाणानुपन्यासात् स्वरूपानिरूपणाच्च नावरणसिद्धिरनेनेत्याशङ्क्याह—*अयमर्थ इति* ॥ *नास्ति न प्रकाशते चेति योऽयमात्मतत्वावलम्बनो व्यवहार इति* अर्थापत्तौ सामान्यव्याप्तिप्रदर्शनम्, अनुमाने च धर्मिनिर्देशः, भावरूपेणेत्यनेनार्थापत्तौ तेन विनाऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्, अनुमाने च साध्यनिर्देशः । "आवरणातिशयमन्तरेणे"त्युक्तेरभावादेरप्यावरणत्वादन्यथोपपत्तिस्सिद्धसाध्यता च स्यात्, तत्परिहारार्थम्—"भावरूपेणे"ति । "अस्ति प्रकाशते—इत्याद्यभिज्ञादिव्यवहारं प्रति पुष्कलकारणे सति 'नास्ति' 'न प्रकाशते चे'ति योऽयमात्मतत्त्वावलम्बनो व्यवहारः" इत्यनेनैवार्थापत्तौ व्यापकविशेषाभावप्रदर्शनम्, अनुमाने च हेतुनिर्देशः । "सति पुष्कलकारणे" इत्यादिनाऽन्यथोपपत्तिः परिहृता, अनुमाने च व्यतिरेकव्याप्तिरुक्ता । सत्यपि पुष्कलकारणे यद्यावरणेन विना "न प्रकाशते" इति व्यवहारो भवेत्, तथा च सति नायं व्यवहार आवरणसाधकः स्यात्; तेन विनाप्युपपत्तेः, व्यतिरेकव्याप्तिश्च न सिद्ध्येत् । तदुक्तं भवति—यो भावरूपावरणातिशयनिमित्तो न भवति, नासौ सति पुष्कलकारणे "नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः ; यथा सन्निहिते घटे प्रकाशत इति व्यवहार इति । अनुमानं वेति विषयव्याप्त्यर्थं पक्षान्तरप्रदर्शनम्, नापरितोषात् । तदुक्तम्—"**सर्वव्याख्याविकल्पानन्त्विदमिष्टं प्रयोजनम् । पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा**" ॥ इति । इदानीमवान्तरपदानुपयोगं परिहरति । तत्र व्यापकविशेषाभावहेत्वोः सिद्ध्यर्थं स्वयंप्रकाशत्वसाधनमित्याह—*तत्सिद्ध्यर्थमिति* ॥ "अनवभासस्ये"त्यनेन कारणान्तरसापेक्षत्वाद् यदस्य कारणं तदावरणमित्युक्तम् । तत्र सत्यनवभासे तन्निमित्तमावरणमित्युच्येत, स एव स्वरूपतो निरूपयितुं न शक्यते, प्रमाणं च नास्ति, पौष्कल्यमात्रं च नावरणसाधकमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*नास्ति न प्रकाशत इतीति* ॥ यद्वा—"स्वरूपानवभासस्ये"त्यनेनानवभासस्यावरणत्वमुक्तम् । सिद्धे ह्यस्तित्वे तस्यावरणत्वं निरूप्येत, तदस्तित्वमेव कथम् ? इत्याशङ्क्याभिप्राय उक्तः—*नास्ति न प्रकाशत इतीति* ॥ *ननु*—व्यवहारदर्शनाद्धेतुः कल्पितः, कथं तस्यावरणत्वमिति ? तदाह—*न चाधिष्ठानेति* ॥ यद्वा—तत्रापि विक्षेपमात्रमेवाङ्गीक्रियताम्, तावतैव विपरीतव्यवहारस्याप्युपपत्तेः, इत्याशङ्क्याह—*न चाधिष्ठानेति* ॥ *ननु*—व्यवहारदर्शनात् कल्पितयोग्यत्वस्य कथमावरणत्वम्? आवरणस्य निरूपणासहत्वेन तत्स्वरूपे पृष्टे योग्यतारूपत्वे तद्धेतुत्वे वा निरूपणासहत्वस्य तदवस्थत्वात्, प्रमाणविषयस्य चानिरूपितत्वायोगादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अविद्यासंबन्धत्वादेवेति* ॥ *ननु प्रमाणवैकल्यादेवेति* ॥ पुरुषान्तरसंवेदनवदिति चोद्याभिप्रायः । अन्यत्वाभावादिति परिहाराभिप्रायः । *ननु* एवमप्यज्ञानमेव कस्मात् प्रतिबन्धकं भवेत् ? इत्याशङ्क्यावतारयति—*अतोऽनवभासादिति* ॥ तथाऽपि पारिशेष्यमसिद्धम्, लोकप्रसिद्धद्रव्यान्तरमेव कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*मूर्तद्रव्यान्तरस्येति* । एवमपि कथं परिशेषः ? अभावादेरपि संभवादित्याशङ्कानिवृत्तौ तात्पर्यमाह—*अतः कार्यदर्शनोन्नेयमिति* ॥ *नन्वग्रहणेति* ॥ अयं भावः—विक्षेपकार्यस्यादर्शनादिति मा भूद् विक्षेपः, आवरणादज्ञानं

निश्चीयत इति चेत्, न; अन्यथासिद्धत्वादित्याह—*त एव जीवस्येति* ॥ संस्कारमात्रमेव शेषो यस्याज्ञानस्य, तदज्ञानं संस्कारमात्रशेषमिति व्युत्पत्त्या ज्ञानाभावः प्रतीयते, तन्निवृत्त्यर्थमाह—*तत्राप्यविद्याशक्तिरिति* ॥ विक्षेपस्य संस्कारो विक्षेपसंस्कारः, विक्षेपसंस्कारमात्रं शेषो यस्मिन् अज्ञान इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । मात्रग्रहणेन विक्षेपस्यैव संस्काररूपेणावस्थानम्, आवरणे तु स्वेन रूपेणावस्थानमिति विभागः प्रदर्शितः । *संस्कारमात्रशेषम्=विक्षेपसंस्कारयुक्तमित्यर्थः ॥ कथं वा संस्कारादीनामज्ञानत्वाभावः ? कथं वा स्वरूपानवभासेनाज्ञानकल्पनम् ? अन्यथासिद्धेरित्याक्षिपति—*कथमिति* ॥ अनन्यथासिद्धानवभाससामर्थ्यादज्ञानं कल्प्यत इति निदर्शयितुमन्यथासिद्धिं निराकुर्वन् वाचः क्रमवर्तित्वात् स्थूलत्वाच्च भेदस्य तमेवादौ निराकरोति—*न तावदिति* ॥ *तत्र तस्याभावादिति* ॥ बोधप्रत्यस्तमयरूपत्वात्सुषुप्तेरित्यर्थः ॥ "नापि तत्संस्कारप्रतिबन्धादि"त्यनेन संस्कारस्य कथं प्रतिबन्धकत्वं निराक्रियते ? संस्कारादप्यग्रहणानुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, *नैष दोषः* ; अज्ञानसंस्कारस्य तदुपपत्तेर्ज्ञानसंस्कारस्य न तथेति वैषम्यम् । अथवा—तत्र संस्कारशब्दोऽविद्यालेशपर इत्यनवद्यः । *ननु*—संस्कारस्याप्रतिबन्धकत्वे निश्चिते संस्कारत्वादिहाप्रतिबन्धकत्वम्, तदेव सन्दिग्धम् ; प्रतिबन्धसमये संस्कारस्यापि संभवादित्याशङ्क्याह—*सत्स्वपि रजतेति* ॥ "अग्रहणमि"ति स्वरूपग्रहणाभावः ? कदाचिद् ग्रहणाभावो वा ? इति विकल्प्य प्रथमपक्षं दूषयति—*स्वरूपग्रहणस्येति* ॥ न द्वितीय इत्याह—*स्वयंप्रकाशमान इति* ॥ तद्विषयाग्रहणे विद्यमानेऽपि स्वरूपग्रहणप्रयुक्तव्यवहारदर्शनादिति भावः । तर्हि कर्मणां प्रतिबन्धकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—*नापि कर्मणामिति* । *ननु* अज्ञानस्येव कर्मणामपि स्वाभासप्रतिबन्धकत्वं नास्ति, अतः कथं सर्वानवभास इति ? तत्राह—*न चाज्ञानस्येवेति ॥ *ननु* सर्वस्य साक्षिवेद्यत्वात् कर्मणामपि साक्षिवेद्यत्वम्, तथा च सति किञ्चित्प्रकाशते, किंचित्प्रतिबध्यते, इत्याशङ्क्याह—*न च कर्माणीति* ॥ कर्मणां निश्चिते प्रतिबन्धकत्वे कथंचिदेवं कल्प्येत, तदेवासिद्धमिति भावः । *ननु* अनवभासे किञ्चित्कारणं कल्पनीयम्, तत्र कर्मणां सर्वकारणत्वात्तेषामेव कारणत्वम् ; क्लृप्तत्वादित्याशङ्क्याह—*संस्कारत्वादिति* ॥ स्वपक्षसाधनं कृत्वा परपक्षं दूषयितुमाह—*अत्र कश्चिदिति* ॥ वेदान्तार्थश्चासौ गहनश्चेति वेदान्तार्थगहनः, तत्र संप्रदायहीनः । अथवा—वेदान्तार्थे गहनः संप्रदायहीनः, गहनश्चासौ संप्रदायहीनश्चेति विग्रहः । सम्यक् संप्रदायशून्य इत्यर्थः । *इदं रजतवद्भ्रान्तिरिति* ॥ *अयं भावः*—प्रतिपन्नोपाद्यौ निषेधाद्रजतमिथ्यात्ववज्जीवोपाधावेव निषेधान्मिथ्यात्वम्, खण्डे तु व्यक्त्युपाधौ निषेधादभ्रान्तित्वमिति । *ननु* खण्डे व्यक्त्यन्तरे निषेधादर्शनादभ्रान्तत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह—*गोत्वोपाधाविति* ॥ व्यक्त्यन्तरावच्छिन्नगोत्वोपाधौ निषेधो न व्यक्तौ ; मुण्डव्यक्तौ खण्डत्वप्रतीत्यभावात्, तदुपाधिनिषेधायोगादित्यर्थः । *तर्हि शरीरशरीरीति* ॥ अयं भावः*—सामानाधिकरण्याद् गुणगुण्यादिषु पञ्चसु तादात्म्यं निश्चीयते, तदत्राप्यस्तीति शरीरशरीरित्वनिमित्तं तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यमिति । *ननु* अन्यथासिद्ध्यप्रतिपत्त्या गुण-गुण्यादिषु तादात्म्यमङ्गीकृतम्, अत्र तु तेन विनापि कथंचित्प्रतीतिघटनान्न तदभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्याह—*सर्वसंस्करेति* क्षपणकाः सर्वत्र तादात्म्यं वदन्ति । तदनुसारिणापि तथैवाभ्युपगन्तव्यमिति भावः । *ननु* न्यायसहकृतप्रतीतिबलात्तादात्म्यं निश्चीयते, सा च

पञ्चस्वेव, नेतरत्र ; नियामकाभावेनाति प्रसङ्गादित्याशङ्क्याह- *अस्ति चेति* ॥

ननु मुख्यकार्यकारणभावे सत्येव तादात्म्यम्, नान्यत्र ; अतिप्रसङ्गात्, अतश्च भ्रान्तिरेवेत्याशङ्क्याभ्युपगम्य दूषणमाह—*किञ्च भ्रान्तिज्ञानमिति* ॥ कथमपरिणामित्वमित्याशङ्क्याह—*न च ज्ञानगुणस्येति* ॥ कथमयोग इत्याशङ्क्यादर्शनादित्यभिप्रायेणाह—*नहि पट इति* ॥ *ननु*आत्मनो मिथ्याज्ञानसंबन्धोऽङ्गीकर्तुं न शक्यते ; कूटस्थत्वात्, तत्संबन्धे च विकारित्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—*अनादिमिथ्याज्ञानेति* ॥

*ननु*उपरिष्टादप्यज्ञानसाधनं क्रियते, अतः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—*अत्र चेति* ॥ अज्ञानस्वरूपसाधनमत्र क्रियते, तत्र त्वधिष्ठानद्रष्टृप्रमाणविभागाभावाद् दोषत्रयाभावान्नाध्यास इत्याक्षिप्ते, अज्ञानस्यैव प्रमाणादिदोषत्वं तद्विभागहेतुत्वं चोपपद्यत इत्युक्तम्—"उच्यते, विद्यत एवे"त्यादिना । अत्राज्ञानरूपेण नैसर्गिकत्वमित्युपसंहर्तुमज्ञानसद्भाव उक्तं प्रमाणं व्यवहितत्वात्परामृशति—*अत्र चेति* ॥ यद्वाऽर्थापत्त्यनुमानप्रत्यक्षाणामसाधारणविषयभेदमाह—*अत्र च प्रत्यक्षेति* ॥ अत्र टीकाकारेणाविरोधेनोपसंहारः कृतः ; सोऽनुपपन्नः ; अज्ञानसाधनमात्रेण विरोधस्यापरिहृतत्वादित्याशङ्क्य, तन्निवृत्तौ तात्पर्यमाह—*तत्रैवंभूतेनेति* ॥ कथम्—'अहमि'त्यध्यासस्वरूपप्रदर्शनम् ? अहंकारादीनामप्यनध्यस्तत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽत्मसामानाधिकरण्यप्रतीत्या तदात्मत्वं प्रतीयते ; तच्चाध्यस्तमिति वक्तुं सत्यतः तदात्मतां निराकरोति—*निष्कलङ्केत्यादिना* ॥ आत्मनस्तद्रूपता स्वाभाविकी स्यात् ? आगन्तुकी वा ? आगन्तुकत्वेऽपि सहेतुका वा ? निर्हेतुका वेति विकल्पे स्वाभाविकत्वं न संभवतीत्याह—*चैतन्यैकतानेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*निष्कलङ्केति* ॥ तृतीयं निराकरोति—*निरंशेति* ॥ न हि निरवयवं स्वतः परिणमत इत्यर्थः । *ननु* चैतन्यैकतानेऽप्यानन्दरूपत्ववत्प्रपञ्चस्वरूपताऽपीत्याशङ्क्याह—*आनन्दैकरस इति* ॥ आत्मनि प्रपञ्च एव मा भूदित्याशङ्क्याह—*अज्ञानादीति* ॥ प्रतीयते प्रपञ्चः, परमार्थत्वं च न संभवतीति ; मिथ्येत्यर्थः । अथवा—चैतन्यैकतानेऽप्यानन्दैकरसत्ववत्प्रपञ्चैकरसत्वमपि स्यादिति, नेत्याह—*अज्ञानादीति* ॥ तर्ह्यहमध्यासस्य प्राथम्योक्तेरज्ञानस्यानध्यस्तत्वमित्याशङ्क्याह—*अनादिसिद्धेऽपीति* ॥ कथमनादिसिद्धेऽप्यध्यासान्तरेऽहमध्यासस्य प्राथम्यमित्याशङ्क्याह—*कादाचित्कमिति* ॥ *अत्र संग्रहः*—सिद्धे हि सर्वस्य मृषात्वरूपे युज्येत वक्तुं प्रथमत्वमत्र । तदात्मकत्वप्रतिभासनेन सत्यं तदेवेति निवारणाय ॥ स्वाभाविकं तस्य तदात्मकत्वमागन्तुकत्वेऽपि सहेतुकं वा । निर्हेतुकं वेति विकल्पमध्यमन्निष्कलङ्केति निराकरोति ॥ आद्यस्य पक्षस्य निवारणाय चिदेकतानत्वमनंशता तु । तृतीयपक्षस्य निवारणार्थमानन्दसाम्येन तदात्मकत्वम् ॥

आनन्दैकरसत्वेन निवार्य पुनरेव हि । प्रपञ्चैकरसत्वं तत्साक्षित्वेन निरस्यते ॥

अज्ञानमेवं न भवेदनादि नाध्यस्तरूपं यदि वा भवेत्तत् । प्राथम्यहानिर्यदि वाहमः स्यात्त्रेधेति शङ्कोत्तरभागवार्या ॥ *अथवा*—अहमध्यासस्य प्राथम्यप्रतीतेरज्ञानमनध्यस्तमेव भवत्वित्याशङ्क्याज्ञानेन विनाऽध्यासान्तरासंभवात् तदध्यासोऽङ्गीकर्तव्य इति प्रतिपाद्यते । कथमसंभवः ? उच्यते ; अध्यासे सर्वत्र दोषः, अधिष्ठानविशेषाप्रतिभासः, अधिष्ठानस्य द्व्याकारत्वमित्याद्यपेक्षितम्, तदत्र न संभवतीत्याह—

निष्कलङ्केत्यादिना ॥ निष्कलङ्केति दोषाभाव उक्तः । 'चैतन्यैकताने'त्यनेनाप्रतिपत्त्यभावः । "निरंशे"त्यनेनाधिष्ठानसामान्यविशेषद्रष्ट्रादिविभागाभावः । *ननु* आनन्दाकारोऽप्रतीयमानोऽस्त्येव, ततो द्व्याकारत्वमपि संभाव्यते, किमज्ञानेन ? इत्याशङ्क्याह—*आनन्दैकरसेति* ॥ अज्ञानाभावे तदप्रतीतिरपि न संभवेदिति भावः । *ननु*एवमपि कारणान्तरमेव सिद्ध्येत्, नाज्ञानमेवेत्याशङ्क्याह—*अज्ञानादिसाक्षिणीति* ॥ अज्ञानं च तदादि च कारणं चेत्यज्ञानादि, तस्य साक्षिणीति; अज्ञानावभासक इत्यर्थः । तर्ह्यज्ञानमनध्यस्तमेष्टव्यम्, प्राथम्यं वाऽहमध्यासस्य हेयम् ; परस्परविरोधात्, इत्याशङ्क्याह—*अनादिसिद्धेऽपीत्यादिना* ॥ "यथाऽध्यस्तांशान्तर्भावः" इत्यनेनाध्यस्तांशान्तर्भावो वक्ष्यत इत्येतावन्मात्रमुक्तम् । तत्र चोद्यबीजनिराकरणस्यास्पष्टत्वात् स्पष्टीकरोति—*यथा द्वैरूप्येणेति* ॥ *ननु* इदमित्यनेन शरीरेन्द्रिययोरप्यध्यस्तत्वं न संभवतीति चोदितम्, तदयुक्तम्; अन्तःकरणन्यायेन तयोरप्यध्यस्तत्वसिद्धेः, पृथक् चोद्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्यान्तःकरणेन्द्रिययोरेव समानन्यायेन मिथ्यात्वम्, न शरीरस्य; चोद्यमपि तद्विषयमेवेत्यभिप्रायं दर्शयति—*अन्तःकरणेन्द्रियाणामिति* ॥ *पृथक्सत्त्वोपलब्ध्यभावादिति* ॥ इदन्तयाऽऽत्मनोऽन्यतया पृथक्सत्त्वप्रतीतिर्नास्ति, तेनात्मन्यध्यस्ततेति । *ननु* पृथक् सत्त्वाभावे तदसत्त्वमेव भवेत्, न त्वात्मन्यध्यस्ततेति, तत्राह—*अध्यस्ततयैवेति* ॥ *अथवा*—पृथक्सत्त्वोपलब्ध्यभावादित्यसिद्धो हेतुः; 'मे मनः' 'ममेन्द्रियाणी'ति प्रतीतिदर्शनादित्याशङ्क्याह—*अध्यस्ततयैव सिद्धेरिति* ॥ साऽपि प्रतीतिराध्यासिकी, न प्रमाणभूतेति भावः । *ननु* सिद्धे मिथ्यात्वे साक्षिमात्रवेद्यतया तदध्यस्तत्वम्, तदभावे चानुमानागम्यत्वेन नाध्यस्तप्रतीतिविषयत्वं वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—*आत्मतत्त्वावबोधेनेति* ॥ *अथवा*—पृथक्प्रतीत्यभावात्तदात्मकत्वेन प्रतीतेः संबन्धाध्यासो भवतु, स्वरूपं त्वनध्यस्तमेव, यथाऽऽत्मनः केवलस्योपलब्ध्यभावादुपाधिसंसृष्टतयैव प्रतीतेरसंबन्धाध्यासोऽङ्गीकृतः, तद्वदित्याशङ्क्याह—*आत्मतत्त्वावबोधेनेति* ॥ "कार्यकरणसंघात"इत्यनेन शरीरमेव विवक्षितं द्योतयति—*शरीरं पुनरिति* ॥ *ननु* इदंबुद्धिगृहीतत्वं रजतेन्द्रियादिष्वप्यस्ति, नाप्यनध्यस्तत्वम्; अतः शरीरस्यापि कथमनेनाध्यस्तत्वनिराकरणमित्याशङ्क्याह—*केवलसाक्षिवेद्येति* ॥ *ननु* नायं सिद्धान्तिनः सिद्धो हेतुः; केवलसाक्षिवेद्यत्वस्याप्यङ्गीकारात्, तथा सिद्धे सत्यत्वे क्वेवलसाक्षिवेद्यत्वाभावः, तदभावे तु सत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—*उत्क्रान्तेऽपीति* ॥ यदि शरीरं साक्षिण्यध्यस्तं भवेत्, तर्हि तदात्मोत्क्रान्तौ तेन सह गच्छेत्, प्रलीनं वा भवेत्, नतु तदुपलभ्येतेति भावः । *ननु* साक्षिणः सर्वगतस्योत्क्रान्तिर्न संभवति, स्वप्नवद्गमनभ्रममात्रत्वात्, अतश्चाव्यतिरेकादात्मन्यध्यस्तमिति ; अथवा—तदज्ञानपरिकल्पितमन्यदेवेति वक्तुं शक्यते; तथा सति पृथगुपलब्धिस्सिद्ध्येदित्याशङ्क्य साधयति—*भूतेषु लयेति* ॥ अध्यस्तस्याज्ञानोपादानत्वेन तत्रैव लयो भवेत्, न भूतेष्विति भावः । *ननु* कथमहं कर्तुरुपकरणत्वेन कल्पितत्वसिद्धिः ? व्यभिचारात्, न ह्यन्तःकरणोपकरणत्वमेषां प्रसिद्धम्, तदेवात्र संनिहितत्वात् तच्छब्देन प्रतीयते; अथवाऽहंकर्तुरिवाध्यस्तत्वमसिद्धम्; तस्यात्मरूपत्वात्, नापि तदुपकरणत्वमेषाम्; अनपेक्षितत्वात्, अनिरूपितत्वाच्च । "तदात्मकत्वसिद्धिरि"ति साध्यनिर्देशश्चायुक्तः; सिद्धसाध्यत्वादिदूषणप्रसङ्गात् । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः; तादात्म्याभावात्, "तदात्मकत्वमि"त्यनेन सन्निहिताध्यासात्मकत्वनिर्देशेऽपि तदुपकरणत्वादिसंबन्धो मिथ्या

भवेत्, न स्वरूपमिति। "नहि स्वप्नावाप्ते"त्यादिकीर्तनमपि न युज्यते ; तत्कथं तदुपकरणत्वेनाभिमतमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशङ्क्यावतारयति—*शरीरादिपदार्थेति* ॥ 'नित्यशुद्धे'त्यादिविशेषणोपादानं स्वतः परतो वा संबन्धासंभवप्रदर्शनार्थम्, तादृशाधिष्ठानज्ञानस्य विरोधिविषयत्वेन बाधकत्वप्रदर्शनार्थं च। *ननु* "ब्रह्मात्मानुभवपर्यन्तादि"त्यनेन प्रयोजनमात्रमेव निर्दिष्टम्, न तु विषय इत्याशङ्क्य, व्यावर्तकत्वेनापि तन्निर्देशादिति व्याचष्टे—*तादृग्ब्रह्मात्मानुभवेति* ॥ स एवार्थो विषयो यस्येति विग्रहशङ्का स्यात्, तथा सति प्रयोजनाभावाद् न वेदान्तारम्भोपपत्तिरिति, तदर्थं व्याचष्टे—*ते एव ब्रह्मात्मानुभवेति* ॥

उत्तरावध्यनिर्देशात् कियत्तत्प्रतिपादकमिति न ज्ञायते, तदर्थमाह—*सर्वलोकेति* ॥ "अध्याससिद्धिपरमि"त्यनेन तात्पर्यमुक्तम्, अवान्तरव्याख्यानं तु तत्र तत्र भविष्यति। अतः—"तत्रापि"इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह—*इदानीं विभज्येति* ॥ "न ह्यनिर्ज्ञातरूपमि"त्यनेन लक्षण-संभावनयोरभावे न मानं निर्णायकमित्युक्तमिव प्रतिभाति, अनिर्ज्ञातरूपस्यासंभावितस्य च निर्णयो नास्तीत्युक्तत्वात्, तथा सति हेतुसाध्ययोः परस्परविरोधः, तदर्थं व्याचष्टे—*प्रमाणमेवेति* ॥ अध्यक्षानुभवनिर्णये विशेषतो दुःसंपादमित्यन्वयः प्रतिभाति, तथा सति दूरतोऽध्यक्षदृष्टे तदपेक्षा न स्यात्, तदर्थं व्याचष्टे—*असाधारणाकारेणेति* ॥ "उच्यते"इत्यनेन प्रमाणाभावे मिथ्यात्वसिद्धिर्नास्तीत्युक्तम्, तदयुक्तम् ; प्रमाणोक्तौ तदसिद्ध्ययोगात्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तत्र द्रष्टुरिति* *न तस्याविद्येति* ॥ तत्राविद्योपादानत्वे कारणत्रयजन्यत्वे सत्यमिथ्यासंभेदत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वे च प्रमाणं नोच्यत इत्यर्थः। *ननु* प्रमाणे सत्यनुभवेन भवितव्यमिति चोदिते, "बाधे ही"ति परिहारो व्यधिकरणः ; प्रकृतं विहायान्यस्योक्तत्वात्, केन मिथ्यात्वानुभवो भवतीत्यपृष्टत्वाच्चेत्याशङ्क्यावतारयति—*प्रमाणभेदादिति* ॥

प्रमाणभेदादित्यस्यायमभिप्रायः—एकस्मिन्नपि वस्तुन्युभयथाऽनुभवे प्रमाणभेदापेक्षा दृष्टा, स्वरूपघटयोरिति। *ननु* "बाधे ही"ति कथमुक्तम्, नहि बाधो मिथ्यात्वानुभवहेतुः, किन्तु निवर्तक एव, निवृत्तिर्वा ; अथवा—बाधान्मिथ्यात्वानुभव उक्तः; नत्वन्यस्यान्यात्मत्वे तन्मिथ्यात्वे च प्रमाणभेद उक्तः; अतस्तत्र दर्शनमनेन न क्रियते, इत्यसंबद्धमुक्तमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*बाधानुपपत्तिरिति* ॥ *ननु* बाधपुरस्सरेणैव प्रमाणप्रवृत्त्या भवितव्यम्, तथा च सति लक्षणादिवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यभिप्रायेण चोदयति—*नन्विहापीति* ॥ "नेह स विद्यते"इत्यनेन न बाधो निषेध्यः ; बाधाभावेऽन्यस्यान्यात्मनाऽवभासोऽपि न सिद्ध्यतीत्युक्तत्वात्, नापि मिथ्यात्वानुभवबाधे सति, मिथ्यात्वस्य सिद्धत्वात्, अतः सङ्कटमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*यौक्तिकज्ञानादिनेति* ॥ तर्हि मिथ्यात्वस्यापि सिद्धत्वाल्लक्षणादिवैयर्थ्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह—अपरोक्षबाधस्येति* ॥ "लक्षणमेवे"त्यनेन प्रमाणमात्रेण नालमित्युक्तम्, *यद्वा*—लक्षणं वक्तव्यमेवेत्यर्थः। *ननु* — नौत्पातिंकत्वं सुषेः ; अनिष्टद्योतकाभिधायित्वात्, उत्पातशब्दस्यानिष्टाभिधानेऽपि न तद्धितसंभवः। न च निर्निमित्तत्वम् ; विरोधात्, नाप्यदृष्टजन्यत्वम् ; दोषजन्यत्वेनैव मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, कारणानुपलम्भेऽप्यौत्पातिकत्वाङ्गीकारात्, अतो दोषजन्यतया विषयापह्नवः, न त्वसंभावनामात्रेणेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*औत्पातिक इति* ॥ *अदृष्टेति* ॥ सिद्धे मिथ्यात्वेऽदृष्टसिद्धिः, न तु पूर्वमिति भावः।

“तदुच्यते” इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतसंभावनानिर्देशशङ्का स्यात्; सन्निहितत्वात्, तथा सत्यनन्तरं लक्षणप्रदर्शनमसम्बद्धम्, तदिति तृतीयलिङ्गनिर्देशोऽप्ययुक्तः स्यात्, तां व्यावर्तयति—*तत्त्रितयमिति* ॥

त्रितयमुच्यत इति प्रतिज्ञायानन्तरमेकमेव वक्तुमनुचितम्, लक्षणनिरूपणे तु को विशेषः ? अविशेषेण प्रतिज्ञातत्वादित्याशङ्क्याह—*क्रमेणेति* ॥ *ननु* एकशेषादौ पदे तन्त्रोच्चारणं दृश्यते, न वाक्ये इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*युगपदर्थद्वयेति* ॥ अथवा तन्त्रेणेत्ययुक्तम्; वाक्यस्य तन्त्रता नामार्थद्वयसाधारण्यम्, “साधारणं भवेत् तन्त्रमि”त्युक्तत्वात्, न च सकृदुच्चरितस्य वाक्यस्यार्थद्वयं संभवति विना वाक्यभेदेन, आवृत्त्यङ्गीकारे च न तन्त्रता। “पृष्टमिति मत्वा प्रत्युक्त”मित्याद्यभिप्रायवर्णनं चायुक्तं स्यात्, अतो न वाक्ये तन्त्रता, नोच्चारणे; वाक्यभेदापत्तेः, तेन न तन्त्रतेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तन्त्रेणेति युगपदिति* ॥ “उभयस्य चेहे”त्यत्र सन्निहितत्वाद् लक्षणस्येहशब्देन निर्देशशङ्का स्यात्, तथा सति लक्षणविषय एव सम्भवोऽपि स्यात्, नाध्यासविषयः, तन्निवृत्त्यर्थम्, अथवा—किंविषयः प्रश्नः ? किंविषयश्चाक्षेप इति न ज्ञायते, तदर्थमाह—*लक्षणप्रश्नस्येति* ॥ प्रमाणैस्तर्केण च साधनं स्वपक्षस्योपालम्भः परपक्षस्येति *सिद्धान्ताविरुद्ध* इति विशेषणम्। “तेनाक्षिप्तमनेन पृष्टमिति मत्वे”त्यत्रोभयस्य विवक्षितत्वादाक्षिप्तमिति न युक्तं वक्तुमित्याशङ्क्य पूरयति—*आक्षिप्तमपीति*। *ननु* पृष्टमिति मत्वेत्यत्रापि तावन्मात्रं स्वरूपनिरूपणे कारणं न भवति; आक्षेपस्यापि विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य पूरयति—*पृष्टमेवेति* ॥ आक्षिप्तमसौ पृष्टमिति कथं मनुते इत्याशङ्क्याह—*आक्षेपरूपमप्यभिप्रायमिति* ॥ *ननु*—असंज्ञायां कर्मकारकेघञादीनां कथं प्रयोगः ? “अकर्तरि चे”ति चशब्दात् कथंचित् कर्तरि प्रयोगो भवेत्, भावे च प्रयोग उक्तः, तत्समुच्चयप्रतीतिर्वेत्याशङ्क्य व्याचष्टे— *कर्तृव्यतिरिक्तेति* ॥ कथं पुरोऽवस्थिततत्वेनावभासो निश्चीयते, इत्याशङ्क्याह—*यथान्यत्रेदं रजतमिति* ॥ *ननु* परमार्थेदंरजतादौ संसर्गसंवित्त्याऽपरोक्षत्वं निश्चीयते, अत्र संसर्गसंवेदनाभावात् कथमपरोक्षत्वमित्याशङ्क्याह—*नहि परमार्थेदंरजतमिति* ॥ *ननु*—सत्यर्थे संवेदनमुत्पद्यते, ततस्तदधीनत्वमपि संविद इत्याशङ्क्याह—*नह्यर्थसत्तानिश्चयाधीन इति* ॥ प्रतीतौ विपरीत एव क्रम इत्यर्थः। *ननु* इदमित्यत्राविवेकादेव संसर्गव्यवहारो भवति, अतः कथं तेनोत्तरस्य विरोधः ? इत्याशङ्क्याह—*इदंरजताभावेति* ॥ मा भूत्संविदः प्रत्यक्षत्वम्, अर्थक्रियाधीन एव निश्चयो भवतु, इति चेत्, अथवा—कथं प्रत्यक्षत्वहानिः ? विप्रतिपन्नं प्रति साधनादिति, तत्राह—*अर्थक्रियासंविद इति* ॥ ज्ञानस्यैव निश्चायकत्वम्। तथा च सति ज्ञापकपरम्परायामेवोपक्षीणत्वमिति भावः। *ननु संप्रतिपन्न इति* ॥ अयं भावः*—रजतकारणाभावाद् बाधाद्वा तदभाव इति। *ननु*—प्रतिभासाद् रजताङ्गीकारे कथं तत्प्रयुक्तकार्याभाव इति ? तत्राह—*मिथ्यारजतस्येति* ॥ कथं तन्मिथ्यात्वमिति ? तदाह—*उत्तरज्ञानेनेति* ॥ अथवा—रजताङ्गीकारे कथं बाधकज्ञानोत्पत्तिः ? उत्तरत्र रजताप्रतिपत्तिश्चेति ? तत्राह—*उत्तरज्ञानेनेति* ॥ कथं निरसनयोग्यतेति ? तत्राह—*मिथ्यारजतस्येति* ॥ भवतु निवृत्तिलक्षणो बाधः; त्रैकालिकनिषेधस्तु कथमिति ? तत्राह—*लौकिकपरमार्थेति* ॥ बाधकज्ञानस्य रूपद्वयम्—बाधकत्वं निषेधकत्वं च। तत्र बाधः कार्यतया भवति, निषेधस्तु विषयः। तत्र बाधसाध्यस्य निवृत्तिरूपस्य न तज्ज्ञानविषयत्वमिति। *ननु*—अविशेषेण ज्ञानोत्पत्तौ कथं प्रतीतस्य बाध्यत्वम्, अन्यस्य निषेध्यत्वमिति भेदसिद्धिरिति ? तत्राह—*संवि-

द्द्वयानुरोधेनेति* ॥ *ननु*—अप्रतीतस्य निषेधासंभवात्प्रतीतस्य च पुरोदेशे विद्यमानत्वाद् न निषेधः; अतो निषेधसंविदभावः, संसर्गसंविदभावो वा वक्तव्य इत्याशङ्क्याह—*अन्यतरसंविदिति* ॥ प्रसक्तस्यैव निषेध्यत्वम्, न प्रतीतस्य; भूतलसंसर्गनिषेधाङ्गीकारात्, भ्रान्तप्रतीतिरेव सत्यप्रसक्तिरपीति भावः। *ननु*—भूतलसंसर्गप्रतीत्यभावेऽपि स्वरूपेण प्रतीतघटनिषेधदर्शनात् कथं प्रसक्तेरेव निषेधप्रयोजकत्वम् ? अतोऽन्यतराभाव इत्याशङ्क्याह—*तथा चोभयसंविदिति* ॥ अन्यथासिद्धसंविद्बलात् प्रसक्तनिषेधोऽपि निश्चीयत इति भावः। अथवा—'इदं रजतम्' 'नेदं रजतम्' इत्यविशेषेणैव प्रतीतिद्वयोत्पत्तौ भिन्नविषयत्वं कथं निश्चीयते ? निश्चायकप्रमाणाभावादिति, तत्राह—*तथा चोभयसंविदिति* ॥ *ननु*—पुरोऽवस्थितत्वेनावभासव्यतिरेकेण न स्पष्टता प्रसिद्धा, यद्बलादपरोक्षत्वनिश्चय इति चोदयति—*केयमिति* ॥ *ननु*— विवेकाग्रहादपि सा संभवतीत्याशङ्क्याह—*अन्यथेति* ॥ पूर्वं परामर्शसामर्थ्यादर्थस्य स्पष्टतोक्ता, इदानीं ज्ञानस्यैव तस्मिन्नेव ज्ञाने स्पष्टतामाह—*अन्यथेति* ॥ *ननु*—न परामर्शोऽनुभवसाधकः; अनुभवे सन्दिग्धे तस्यासंसर्गाग्रहनिबन्धनत्वोपपत्तेः ; तेन न स्पष्टतेत्याशङ्क्याह—*अथवेति* ॥ गृहीतपदार्थासंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिरित्येतन्निराकरोति—*पदार्थांशज्ञानतत्रवृत्त्योरिति* ॥ यदंशे ज्ञानम्, तदंश एव प्रवर्तते, न त्वन्याकारज्ञानादंशान्तरे प्रवर्तत इति नियमो दृश्यत इति भावः। यदि लक्षणवाक्यं कर्मव्युत्पत्त्या योज्यते तर्हि ज्ञानाध्यासे लक्षणान्तरं वक्तव्यम्, अनध्यस्तत्वं वाऽङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य परिहृतम्—"यतोऽर्थादि"ति, तदयुक्तम्; अव्यापकत्वप्रसङ्गात्, अर्थज्ञानयोः परस्परनिरपेक्षयोरध्यासलक्षणस्यैव वक्तुमशक्यत्वेनानध्यस्तत्वप्रसङ्गात् , अर्थज्ञानात्मकत्वाच्चाध्यासस्य सहितस्यैव लक्षणोक्तौ पुनर्लक्षणप्रदर्शने पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*यदा ज्ञानविशिष्टोऽर्थ एवेति* ॥ *ननु* वाक्यभेदस्यावश्यंभावित्वाद लक्षणान्तरमेव किं नोक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*योजयितुमिति* ॥ तथाऽपि लाघवादिति भावः। अर्थादित्यनेन धर्मशेषलक्षणोक्तावधर्म-शेषिलक्षणप्रसिद्धिवदभिप्रेतत्वशङ्का स्यात्, न त्विह तथा भवति ; तत्र प्रतियोगित्वरूपेणार्थात् सिद्धिः, नेह तथा प्रतियोगित्वरूपत्वम्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*वाक्यसामर्थ्यादिति* ॥ अथवा—अर्थादिति कथमुक्तम् ? न ह्यत्रानुपपद्यमानं किञ्चिदस्तीत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अर्थादिति* ॥ वाक्येति* ॥ वाक्यस्य समर्थत्वादिति। "न ह्यसंप्रयुक्ते"त्यनेन संस्कारजन्यत्वसाधनं कृतम्, तद् व्यर्थम्; संस्काराजन्यत्वशङ्काकरणाभावात्, नाप्यसंयुक्तावभासत्वेन संस्कारजन्यत्वम्; प्रमाणाभावात्, संयोगासंयोगजन्यत्वस्य व्यभिचारेण तदसाधकत्वात्, इत्याशङ्क्यावतारयति—*ननु न स्मृतिश्चेदिति* ॥ "संप्रयोगमात्रे"त्यनेन स्मृतिव्यतिरिक्तत्वस्य सोपाधिकत्वमुक्तम्। *ननु*—संप्रयोगमात्रजन्यत्वमुपाधिर्न संभवति ; सपक्षव्यापकत्वाभावादित्याशङ्क्याह—*अन्येषामिति* ॥

रूपशब्दमुपश्रुत्य गुरुमार्गविरोधिनम्। समर्थयन् तदेवादौ तन्मतं प्राह संगतम् ॥

भ्रान्तिरूपेऽथवा पूर्वं विवादे धीपथं गते। तद्रूपं रूप्यते पश्चात्तद्विशेषनिरूपणात् ॥

"नन्वन्यसंप्रयुक्ते चक्षुष्यन्यविषयं ज्ञानं स्मृतिरि"त्युक्तम्, तदयुक्तम् ; अनुमानादीनामपि स्मृतित्वप्रसङ्गात्, स्मृतित्वस्य च निरस्तत्वात्, इत्याशङ्क्य पूर्वसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतिरूपत्वमुक्तम्, तत्र साक्षात्तज्जन्यत्वं

व्यवधानेन वेति विकल्प्याऽऽद्ये न तत्प्राप्तिरित्याह—*यदनन्तरमिति* ॥ द्वितीयेऽपि न स्मृतिरूपत्वमित्याह—*तद्व्यवधानेनेति* ॥ *ननु* भवतु नामान्यत्रैवम्, प्रकृते तु न स्मृतिः ; अपरोक्षावभासित्वात्, मन्दप्रयोजनं च चोद्यम्, 'अहं मनुष्यः' इत्यादौ वक्तव्यं हि विधान्तरम्, तेन न्यायेनान्यत्रापि भ्रान्तिसम्भवादित्याशङ्क्याह—*प्रमाणस्मृतीति* ॥ संस्कारजन्यं ज्ञानं द्विविधमेव । अथवा—ज्ञाने द्वैराश्यमेवेत्यर्थः ॥

चोद्ये सिद्धान्तविरोधं दर्शयितुमवधारणार्थमाह—*न तृतीयमिति* ॥ कथं प्रवृत्तिरिति चोदिते "तेने"त्यनेन निरन्तरोत्पन्नत्वेन दोषाद्विवेकानवधारणेनैकत्वाभिमानस्य भ्रमत्वनिरूपणं कृतम्, तदसङ्गतम् ; चोद्यास्यापरिहृतत्वात्, तथा—"उत्पन्नभ्रमः" इति वदता ज्ञानविषयभ्रमस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तमिव प्रतिभाति, तदप्यसङ्गतम् ; क्लृप्तसंसर्गज्ञानहानायोगात्, इष्टविघाताच्च, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*निरन्तरोत्पत्तिरेवेति* ॥ *नन्विदंरजतमितीति* ॥ अयं भावः*—निरन्तरोत्पत्तिमात्रं न प्रवृत्तिहेतुः संसर्गज्ञानादिति ॥ *ननु* सर्वत्र संसर्गज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं व्याप्तम्, कथं तेन विनाऽविवेकमात्रात्प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते ? व्याप्तिविरोधादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*वक्तव्ये चेति* ॥ *न तावदिति* ॥ ख्यातेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गादिति भावः । *अथविविक्तानेकेति* ॥ अत्र विवेकशब्दस्य स्वरूपभूतभेदग्रहवाचित्वमङ्गीकृत्य तद्राहित्यमविवेक इत्युच्यते ? तद्विपरीताभेदाग्रहो वा ? किं वा विवेकशब्दस्य भ्रमविरोधिरूपान्तरवैशिष्ट्यग्रहवाचित्वमङ्गीकृत्य तद्राहित्यमविवेक इति ? न तावत्प्रथम इत्याह—*तर्हीदमितीति* ॥ सामान्यविशेषग्रहणम्—अन्यत्र कथंचिदपुनरुक्तशब्दस्मरणाभावेनाविवेकः शङ्क्येतेति दर्शयितुम् । न द्वितीय इत्याह—*न च भेदावमर्शेनेति* ॥ यद्वाऽविवेकस्त्वयाऽप्यङ्गीक्रियते, स कथमपुनरुक्तशब्दस्मृत्या निराक्रियत इत्याशङ्क्याह—*न च भेदावमर्शेनेति* ॥ तिरस्कारेण, पर्यालोचनेन वेत्यर्थः । मम संसर्गाध्यासो भेदानवगमनिमित्त इति भावः । *इदानीं तृतीयं पक्षमवलम्बते—*इतरेतराभावेति* ॥ *ननु* संसर्गवादिनाऽप्यविवेकोऽङ्गीक्रियते, तद्धेतुकश्च संसर्गाध्यास इति वक्तव्यम्, तथा सति लाघवात्तेनैवालमित्याशङ्क्याह—*किंच प्रतीयमानयोरिति* ॥ *ननु* असंसर्गाग्रहोऽविवेकः ; असंसर्गग्रहणस्य विवेकरूपत्वात्, स चाविवेकः प्रतीयमानेदंरजतयोरेवास्तीति भ्रमत्वमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गमाह—*किंच खण्डो गौरित्यादीति* ।। न विविक्ता अविविक्ताः, विवेकः असंसर्गग्रहो येषां ते विविक्ताः, ते च तेऽनेकपदार्थाश्चेति विग्रहः । ग्रहण-स्मरणत्वे सत्यसंसर्गग्रहराहित्यमविवेकप्रयोजकमित्याशङ्क्याह—*न च ग्रहण-स्मरणाविवेकेति* ॥ *ननु* असंसर्गग्रह एव विवेको न भवति, किन्तु संसर्गग्रहो विवेकः, स इहास्तीति कथं भ्रमत्वम् ? इत्यभिप्रायेण चोदयति —*सामान्यविशेषादाविति* ॥ तर्हि संसर्गग्रहलक्षणविवेकस्यासंसर्गाग्रहलक्षणाविवेकस्य च विद्यमानत्वाद् वैरूप्यमिति परिहरति—*तथाऽप्यविविक्तेति* ॥ *ननु* संसर्गग्रहरहितत्वे सत्यसंसर्गाग्रहो विवेकः, स इदं-रजतयोरेव, न सामान्य-विशेषयो-रित्याशङ्क्य, तथा सति व्यर्थविशेषणत्वम् ; व्यावर्त्याभावादित्याह—*न च तत्रेति* ॥ यद्वा—पूर्वमभ्युपगम्य संसर्गग्रहमसंसर्गाग्रहलक्षणो विवेक उक्तः, इदानीं संसर्गग्रहलक्षणोऽपि विवेको नास्ति ; अतः संसर्गाग्रहलक्षणोऽप्यविवेको नास्तीत्याह—*न च तत्र संसर्गेति* ॥ *ननु* प्रत्यभिज्ञायामैक्यालम्बनत्वं प्रतीतिबलादङ्गीकृतम्, तथा प्रतीतिबलाद् गुणगुण्यादिसंबन्धोऽप्यालम्बनम्, इदं-रजत-

योस्तु तदभावान्न संसर्गग्रह इत्याशङ्क्यात्रापि कथंचित्सालम्बनत्वं दर्शयति *इह्वापि च सादृश्येति* ॥ *ननु*—अबाधितप्रत्ययात्संसर्गे निश्चिते ससंर्गविशेषनिरूपणा युक्ता, इयन्तु बाधिता प्रतीतिः संसर्गमेव कथं गमयेदित्याशङ्क्य भवन्मते विवेकप्रत्ययो बाधः ; स सामान्य-विशेषयोरविशिष्ट इति तत्रापि संसर्गो न स्यादित्याह—*अस्ति च सामान्य-विशेषेति* ॥ *ननु*—सामान्यविशेषादौ विवेकप्रत्ययसाम्येऽपि संसर्ग-प्रतीतिदर्शनात् संसर्गप्रत्ययस्य सालम्बनत्वम्, इह तु संसर्गविवेकप्रतीत्योरसहाभावाद्विरोधान्न संसर्गप्रत्ययः सालम्बनः, किन्तु अविवेकमात्रमित्याशङ्क्याविवेकोऽपि न संभवतीत्याह—*किंच ग्रहणमेवेति* ॥ यद्वा—*सादृश्यालम्बनत्वेन संसर्गज्ञानस्य सालम्बनत्वं वक्तुं न शक्यते ; सादृश्ये विद्यमानेऽपि क्वचित्सामानाधि-करण्यादर्शनात्, अतो मुख्यालम्बनाभावान्न संसर्गग्रहः, तथा विवेकग्रहोऽपि नास्ति ; कारणाभावात् । *ननु* अपुनरुक्तशब्दस्मृत्या विवेकग्रहोऽस्तीत्युक्तम्, मैवम् ; इदंरजतेतरसर्वपदार्थाग्रहात्तद्व्यावृत्तिप्रतीत्य-भावेऽपीतरसर्वशब्दविलक्षणेदं-रजतशब्दस्मरणवदिदं-रजतयोः परस्परभेदाग्रहेऽपि तद्वाचकशब्दस्मरणोप-पत्तेः । *ननु*—भेदस्य स्वरूपत्वात्स्वरूपग्रहे भेदो गृहीत एव, *मैवम्* ; स्वरूपस्य भेदत्वेऽपि स्वरूप-भेदग्रहशब्दयोरपुनरुक्तत्वेन स्वरूपस्य भेदाकारेण प्रतीतौ सामग्र्यन्तराङ्गीकारात्, तदभावे भेदरूपेण प्रतीत्यभावेन भेदकार्यकरत्वाभावात्स्वरूपाकारेण वाचकशब्दस्मारकत्वात्, अतो भेदग्रहहेत्वभावान्मुख्यसं-सर्गाभावादविवेकमात्रमेवेत्याशङ्क्याह—*किंच ग्रहणमेवेति* ॥ स्मृतेः परोक्षार्थग्राहकत्वेन केवलाया अपि विवेचकत्वसंभव इत्यभिप्रायेणाह—*किंच स्मृतिर्वेति* ॥ *ननु* स्मृतिस्वरूपतदन्यव्यतिरेकेण धर्मादिकः स्मरणाभिभान इति, नेत्याह—*न चान्य इति* ॥ ज्ञानानुविद्धत्वमात्रमेवाशङ्क्य परिहतं टीकाकारेण, तदभि-प्रायत्वेन देशादीनामपि शङ्कान्तर्भावः कृतः, तस्याऽऽभिप्रायिकमेव परिहारमाह—*सोऽयमिति* ॥ *प्रत्यभि-ज्ञाभ्रमे इति* ॥ कथमतिवृत्तस्य विषयीकृतत्वाभाव इत्याशङ्क्य साधयति—*अर्थस्मृतिसंस्कारस्येति* ॥ मा भूत् पूर्वविज्ञानेन विषयीकृतत्वम् ; स्वप्रकाशत्वेनावभासनात्, स्मृतिविषयत्वं तु कस्मान्न भवतीत्याश-ङ्क्यानुभवविषय एव स्मृतिज्ञानमुत्पद्यते, नान्यत्र ; सामाग्र्यभावात्, इत्याह *नच पूर्वज्ञानेनेति* ॥ यस्मान्न संस्कारस्य केवलानुभवजन्यस्य विशिष्टविषयस्मृत्युत्पादनसामर्थ्यम्, तेन तज्जन्यज्ञानमपि न विशिष्टविषय-मित्याह—*तस्मादर्थमात्रेति* ॥ *ननु* 'ज्ञातो घटः' इत्यनुभवविशिष्टार्थस्मरणं दृश्यते, कथं संस्कारस्य विशिष्टविषयस्मृत्युत्पादनसामर्थ्याभावः ? तज्जन्यज्ञानस्य वा विशिष्टविषयत्वाभावः ? इति चोदयति—*ननु* स्मर्यमाण इति* ॥ *ननु*—विशिष्टविषयस्मरणाङ्गीकारे यत्—"शुद्धमेवार्थमि"त्युपसंहृतम्, तद-समञ्जसं स्यादित्याशङ्क्याह—*यस्मादर्थमात्रस्मृतीति* ॥ एवमप्यर्थस्मृतेश्शुद्धविषयत्वमिति वक्तव्यम् ; नत्वविशेषेण शुद्धमेवार्थं स्मृतिरवभासयतीति वक्तुं युज्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*शुद्धमिति* ॥ *पूर्व-ज्ञानेनेति* ॥ *ननु*—''पदात्पदार्थस्मृतावि"ति कथमुक्तम् ? नहि पदस्य पदार्थबोधकत्वं सिद्धम् ; नापि तस्य स्मृतिरूपत्वम्, तत् कथं सिद्धवद्दृष्टान्तत्वेनोपादीयते ? सर्वपदानां हि संभूय वाक्यार्थे प्रमितिहेतुत्वम्, न तु पदार्थ इत्याशङ्क्याह—*वाक्यार्थेति* ॥ *ननु कोऽसौ शब्दस्येति* ॥ सम्बन्धः स्मृतिजनकत्वम् । स चात्र स्वभावकार्यादिर्निरूपयितुं न शक्यते, अतो न स्मृतिरिति भावः । *न च स्मृतिजननसामर्थ्यसम्बन्धादे-वेति* ॥ अयमर्थः—स्मृतिजननसामर्थ्यात्स्मृतिजन्म न भवति ; आत्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात् । कथम् ? तस्य

स्मृतिजनकत्व-सामर्थ्ययोर्भेदोऽङ्गीक्रियते वा ? न वा ? न चेत्कथं जनकत्वमिति पृष्टे 'सामर्थ्यादि'ति वक्तव्यम् । सामर्थ्यं च जनकत्वमेवेति जनकत्वाज्जनकत्वमित्यात्माश्रयत्वं स्यात्, भेदे तु जनकत्वेन सामर्थ्यम्, सामर्थ्याज्जनकत्वमितीतरेतराश्रयत्वम् । अथ स्मृतिरूपकार्यदर्शनाज्जनकत्वम्, अतो नेतरेतराश्रयत्वम्, तर्हि स्मृतिरूपकार्यदर्शनाज्जनकत्वज्ञानम्, जनकत्वज्ञानेन सामर्थ्यज्ञानम्, सामर्थ्यज्ञानाच्च स्मृतिरूपकार्यमिति चक्रकम्; ज्ञातसामर्थ्यस्यैव कार्यकरत्वात् । अथ मध्यमवृद्धप्रवृत्त्या प्रवृत्तिहेतुज्ञानमनुमाय शब्दानन्तर्यात्तज्जनकत्वं शब्दस्य निश्चित्य पश्चात्सामर्थ्यनिश्चयः, तथा सति तादृशशब्ददर्शनात्तस्यार्थस्मृत्युत्पत्तेर्न चक्रकम्; तथाऽपि स्मृतिजननसामर्थ्यात्स्मृत्युत्पत्तिरिति न शक्यते वक्तुम् । बालेन सामर्थ्यमेव निश्चीयते, न स्मृतिजननरूपं यतः । अर्थज्ञानसामर्थ्यनिश्चयेऽपि फलतः स्मृतिजननसामर्थ्यं तदित्युच्यते, तथापि उत्तरत्र काले न शब्दमात्रदर्शनात् स्मृतिः; विस्मृतसंबन्धस्यादर्शनात्, किन्तु संबन्धितया ज्ञायमानशब्ददर्शनाद् अस्त्विति चेत्, न; अर्थस्य संबन्धविशेषणत्वेन ज्ञायमानत्वात् । अथ संबन्धज्ञानसंस्कारसहितशब्ददर्शनात्स्मृतिः, तथापि स्मृतिजननसामर्थ्यमात्रादेव स्मृतिजन्म न संभवतीत्याह—*सादृश्यादिसंबन्धान्तरे सतीति* ॥ सादृश्यमादिर्यस्य संबन्धस्य, स सादृश्यादिः । *एतदुक्तं भवति*— सादृश्यादिहेतुकाः संबन्धाः सादृश्यादय एव वा स्मृत्युत्पादनियामकाः, न तु सामर्थ्यमात्रात्स्मृत्युत्पत्तिरिति । एतत्परिहरति *उच्यत इत्यादिना* ॥ यत्तूक्तं सादृश्यादिसंबन्धे सत्येव स्मृतिरिति, तत्र किं सादृश्यादीनां बुद्धिसामर्थ्यरूपत्वमुच्यते ? उत सामर्थ्यस्य व्यवस्थापकत्वम् ? किंवा ज्ञापकत्वमिति ? न तावत्प्रथमः कल्प इत्याह—*सादृश्यादिमूलेति* ॥ सादृश्यादयश्च ते मूलसंबन्धाश्च सादृश्यादिमूलसंबन्धाः, बुद्धिसामर्थ्यलक्षणत्वाभावात्स्वरूपत्वाभाव इति ; सादृश्यविरोधादीनां व्यभिचरितत्वादित्यर्थः । द्वितीयस्यापीदमेवोत्तरम्, तत्र सामर्थ्यं लक्ष्यते व्यवस्थाप्यते यैरिति व्युत्पत्त्या लक्षणत्वं निराक्रियते ; व्यवस्थापकेऽपि हि लक्षणशब्दो दर्शितः—"धूमो लक्षणमग्नेरिति वदन्ती"ति । नियतत्वमेव हेतुः । अत एव न तृतीयोऽपि ; लक्षणत्वाभावात्, ज्ञापकत्वाभावादित्यर्थः ; व्यभिचरितत्वान्न तेषां ज्ञापकत्वं युक्तम्; कार्यस्यैवाव्यभिचरितस्य तदाश्रयणं युक्तमिति भावः । एवं च सति स्मृतिजननसामर्थ्यात्स्मृतिर्न भवतीति यदुक्तम्, तत् परिहृतमित्याह—*बुद्धिसामर्थ्येति* ॥ कथं ज्ञानस्य शब्दार्थत्वम्? आनुषङ्गिकार्थे व्यभिचारादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*शब्दसामर्थ्यविषयतयेति* ॥ स्वगतो - विशेष इत्यत्र योऽयं स्वगतो विशेषो जात्यादिः स किं स्वाभाविकः, स्वेन च गृह्यते ? उतान्यनिमित्तोऽन्येन च गृह्यते ? इति । तत्र प्रथमपक्षनिराकरणपरत्वेन नापि स्वगत इति ग्रन्थमवतारयति—*नेत्याहेति* ॥ द्वितीयपक्षमनुवदति—*ननु नित्यानुमेयेऽपीति* ॥ *वाचकसंयोजनानिमित्त इति* ॥ वाचकस्य संयोजना वाचकशब्दसञ्जल्पः; तन्निमित्तत्वं स्मरामीत्यनुभवस्य स्मरणाभिमानत्वनिराकरणहेतुत्वेनोक्तम्, कथमिदं स्मरणाभिमानत्वं निराकरोतीत्याशङ्क्य, स्मरणमभिमन्यते येन, यद्वा—स्मरणमेवाभिमननमभिमान इत्युभयथाऽपि स्मरामीत्यनुभवस्य स्मरणाभिमानत्वं नास्तीत्याह—*यदि स्मृतिस्मार्येति* ॥ "किंत्वध्यासः"इत्युपसंहारो न युक्तः; अध्यासस्याद्याप्यसिद्धत्वात्, प्रमाणस्मृतिद्वैराश्यस्योक्तत्वादित्याशङ्क्य, तत्र जाग्रति ग्रहणयोर्ग्रहणस्मरणयोः स्मरणयोर्वाऽविवेकः, एवं तत्तदर्थाविवेकोऽपीति वक्तुं शक्यत्वात्तद्धानेन स्वप्नमाश्रित्य द्वैराश्यभङ्गं दर्शयति—*न च स्वप्न इति* ॥ गृह्यमाणेनात्मना नाविवेकः ; अहं नीलमिति प्रतीतिप्रसङ्गात्, तददर्शनादि-

त्यर्थः। असंभवादेव ग्रहणयोरविवेको नाशङ्कितः॥ *भट्टपादमुखैरन्यैराश्रितत्वेन दूष्यते। प्रसिद्धो विदुषां न्यायो बलाबलविभेदतः॥*

इत्यभिप्रायेणाह—*नन्वन्यथाख्यातिरेषेति*॥ *ननु* इन्द्रियस्य संसृष्टग्राहकत्वात्कथं रजतस्य ग्रहणमित्याशङ्क्याह—*तथाहि शुक्तिकेति*॥ तर्हि देशान्तरसंबन्धित्वेनैव ग्रहणं भवेत्, तथा सति कथं पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्विशिष्टज्ञानं चेत्याशङ्कयाह—*तच्च दोषोपहतेन्द्रियेणेति*॥ *कुतो वैपरीत्यमिति*॥ रजतस्याकारव्यावर्तकत्वदर्शनात्पुरोवर्तिनि च प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। आकारव्यावर्तकत्व-प्रवृत्तिविषयत्वयोर्दर्शनात्कथमननुरूपत्वम्? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सर्वत्र यदाकारमिति*॥ *ननु* व्याघ्रज्ञानाद्विरोधिदण्डबुद्धिर्भवति, तदनन्तरं दण्डे प्रवृत्तिः; अतः कथं संवित्प्रयुक्तव्यवहारभाक्त्वस्य विषयत्वेन व्यभिचारः? इत्याशङ्क्यान्यदुदाहरति—*न च द्रव्यगुणादीति*॥ ज्ञाने स्वतः पारमार्थिकत्वादिविकल्पानुपपत्तेर्विषयाभिप्रायं कृत्वाऽऽह—*न तावदत्यन्तेति*॥ भवतु शून्यस्य संसर्गस्य ख्यानम्, ततः किमित्याशङ्क्याह—*एवं खण्डो गौरित्यादीति*॥ सामानाधिकरण्यस्य तादात्म्यालम्बनत्वात्तस्य चात्राभावादिति भावः। *ननु* तादात्म्यस्य प्रतिभासमानतया सत्त्वम्, न स्वरूपेण; अतः कथमबाध? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*खण्डो गौरित्यादिवदिति*॥ *ननु* अन्यथाख्यातौ बहिष्ठस्यैवावभासः, नान्तरस्य; ज्ञानजन्यत्वे चान्तरता; अतो नान्यथाख्यातिनिराकरणमित्याशङ्क्याह—*ख्यात्यन्तरनिराकरणं वेति*॥ यद्वा—अन्यथाख्यातौ स्वप्न आन्तरस्य ख्यानादात्मख्यातिपक्षस्य पृथङ्निराकरणाभावाद्विषयव्याप्तिन्यायेन तत्परत्वं दर्शयति—*ख्यात्यन्तरनिराकरणं वेति*॥ कथं ख्यात्यन्तरनिराकरणम्? न हि ज्ञानादुत्पत्तिः ख्यात्यन्तर इत्याक्षिपति—*कथमिति*॥ विज्ञानमात्रवादिनः कथं रजताकारत्वमिति पृच्छति—*कथमिति*॥ कथं विज्ञानवादिनःसंस्कार इत्याशङ्क्याह—*तथाहि यस्यामिति*॥ कथं व्यवहितस्य तादृक्कार्यकरत्वमिति? तदाह—*स चानेकज्ञानेति*॥ तत्राव्यवहितस्यांङ्कुरादेरेव कारणत्वम्, न व्यवहितस्य बीजादेरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—*अथवा—तज्जन्यज्ञानेति*॥ दुष्टकारणजन्यज्ञानस्य रजतोत्पादनेनोपक्षीणत्वाद्रजताप्रतीतिरित्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; पूर्वोत्पन्नविषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वाद् नाप्रतीतिः। यद्वा—यदाकारत्वेनोत्पत्तिः; तदवभास्यत्वसंभवः। "यस्याः प्रतीतेरि"त्यनेन भिन्नकालत्वेन तद्विषयत्वं निरस्तम्, तदयुक्तम्; भिन्नकालस्यालम्बनत्वविरोधित्वाभावात्। "पूर्वोत्तरभावेने"ति साध्याविशिष्टश्च हेतुः। "तदुत्पाद"इत्यनेन तस्माद्रजतादुत्पाद इति प्रतिभाति, तत्र तज्जन्यस्य तद्विषयत्वनिषेधे बाधितविषयमनुमानम्; भिन्नकालत्वेऽपि ग्राह्यग्राहकभावसंभवात्। तदुक्तम्—"**भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव युक्तिः स्याद् ज्ञानाकारार्पणक्षमम्।**।" इति। अतो रजतजन्यज्ञानस्य भिन्नकालस्यापि तद्विषयत्वान्नाप्रतीतिः। "न प्रतीत्यन्तरस्ये"त्यनेन सर्वप्रतीतिविषयत्वापादनं कृतम्, तन्न युक्तम्; व्यभिचारात्, तथा—"अनुत्पन्नसममेवे"त्युक्तम्, तदप्यनुपपन्नम्; अप्रतीतिमुपपद्यानुक्तानुत्पत्त्युपसंहारायोगात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*जनकप्रतीतेरिति*॥ स्मृतिप्रमोषस्यापि निराकृतत्वात् स्मृतिप्रमोष एवावशिष्यत इत्युपसंहारो न युक्तः; सिद्धान्तवादिनाऽनङ्गीकृतत्वाच्चेत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अन्यथाख्यातिमिति*॥ *अख्यातिदूषणमपीति*॥ ख्यात्यन्तरस्यापि विद्यमानत्वान्न पारिशेष्यसंभव इति भावः। "का

तर्ही"ति न युक्तम्; प्रसिद्धज्ञानप्रकारोपपत्तेः, इत्याशङ्क्यावतारयति—*ननु न स्मृतिरिति* ॥ "नेन्द्रियजज्ञानादि"त्यनेन संस्कारसहितेन्द्रियेणैकमेव ज्ञानमुत्पद्यत इत्युक्तम्। "कथमेतदि"त्यनेन तदेवैकत्वमाक्षिप्तमिति प्रतिभाति; सन्निहितत्वात्, तथा सत्युत्तरग्रन्थासामञ्जस्यम्; उत्तरग्रन्थे हि दोषजन्यत्वमुक्तम्, नतु तदेकत्वम्। प्रकृतासंगतं च; सामग्र्यनिरूपणात्, पुनरुक्तं च "सा चैकमि"त्यनेन; तेनार्थान्तरमाह—*नन्विन्द्रियसंस्कारावििति* ॥ *उच्यते कारणदोष इति* ॥ अनेन शक्तिनिरोधद्वारा संस्कारोद्बोधकत्वं दोषस्योक्तम्, तदसंगतम्; पूर्वचोद्यस्यापरिहृतत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*दोषसहकृतत्वादिति* ॥ भवतु कार्यगम्यत्वं दोषशक्तेः; तथाऽपि कथमुत्पादकत्वम्? इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्—सिद्धे हि भ्रान्तिज्ञाने दोषस्य जनकत्वनिश्चयः; जनकत्वे च निश्चिते भ्रान्तिज्ञानसिद्धिः—इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*न चानादेः कार्यानुदयस्येति* ॥ कार्यमप्यनेन व्याख्यातम्। संस्कारोद्बोधेन चरितार्थस्य ज्ञानसाधकत्वकल्पकाभावादिति चोदयति—*ननु दोष इति* ॥ भ्रान्तिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या ज्ञानहेतुत्वमपीति परिहाराभिप्रायः। अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामैन्द्रियकत्वं निश्चीयत इत्याशङ्क्याह—*चक्षुरुन्मीलनेति* ॥ तर्हि संस्कार एव कारणमित्याशङ्क्याह—*नापि संस्कारादिति* ॥ तर्हि दोषादेव प्रतीतिरित्याशङ्क्याह—*नापि दोष इति* ॥ *"किन्त्वविद्यैवे"ति* ॥

अत्रेयं संप्रदायवित्प्रदर्शितदर्शनस्थितिः—प्रथमं दोषसहितेन्द्रियेणेदंमात्रविषयं ज्ञानमुत्पद्यते। तच्चान्तःकरण-वृत्ति-विषयेष्वेकतया चैतन्यमभिव्यनक्ति। तत्र दुष्टकारणजन्यवृत्त्या चैतन्यस्थाऽविद्या संक्षुभिता रूप्यसंस्कारवशादि-दमंशावच्छिन्नचैतन्यस्था रूप्याकारेण विवर्तते। रूप्यज्ञानसंस्कारवशाद् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्था रूप्यज्ञानाभासाकारेण परिणमते। दुष्टकारणजनितवृत्त्युपरमे तदभिव्यक्तचैतन्योपरमाच्चैतन्याधिष्ठानं रजतं स्वोपादाने लीयते, तादृशज्ञानान्तरे पुनरुत्पद्यत इति। *ननु* आभासरजते मुख्यजात्यनङ्गीकाराद्रूप्यशब्दस्य पुनर्व्युत्पत्त्या भवितव्यम्, *मैवम्*; रूप्यविषयशब्दसंजल्पितज्ज्ञानजन्यसंस्कारस्य कार्यद्वयम् — ज्ञानोत्पादकत्वं शब्दस्मारकत्वं च। तत्र ज्ञानोत्पादकांशस्य दोषस्पृष्टत्वात् सत्यरजतं विहाय रजताभास-तज्ज्ञानोत्पत्तौ हेतुर्भवति; शब्दस्मारकांशे तु दोषास्पृष्टत्वात्सत्यरूप्यवाचकशब्दं ज्ञानाभासविषये प्रयोजयतीति न व्युत्पत्त्यपेक्षा। *रजतावच्छेदेति* ॥ *अयमर्थः*—अवच्छेद एव ज्ञानाभासः, तदाकारेणेति, यद्वाऽवच्छेदनिमित्तज्ञानाभासाकारेणेति। कथमेकफलत्वेन ज्ञानैकत्वम्? ज्ञानभेदे तत्फलभेदादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*विषयावच्छिन्नं हीति* ॥ *ननु* इदमो रजतस्य च विषयस्य भेदात्कथं विषयतोऽप्येकत्वमित्याशङ्क्याह—*विषयश्चेति* ॥ यद्यपि वृत्तिभेदः, विषयाकारोऽपि कथंचिद्भिद्यते; तथाऽपि पूर्वाभिव्यक्तस्यैवाभिव्यञ्जकान्तरनैरपेक्ष्येण विशिष्टविषयावच्छेदान्न फलभेदः; अभिव्यञ्जकभेदे हि फलभेदो भवेत्, मिथ्यारजत-तज्ज्ञानयोश्चनाभिव्यञ्जकत्वमिति भावः। मिथ्याऽऽलम्बनं विषयो यस्य तत्। मिथ्येति ज्ञानमिथ्यात्वमुक्तमिव प्रतिभाति; तथा सति व्यधिकरणत्वम्, अर्थमिथ्यात्वस्य पृष्टत्वात्। इतरेतराश्रयश्च—ज्ञानमिथ्यात्वेनार्थमिथ्यात्वम्, अर्थमिथ्यात्वेन ज्ञानमिथ्यात्वम्—इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*भावाभावेति* ॥ मिथ्यात्वस्यालम्बनमाश्रयो यत्तन्मिथ्येति विग्रहं दर्शितवान् "अनिर्वचनीयार्थतामि"त्यनेन। *अथवा*—ज्ञानमिथ्यात्वेऽपि कथमर्थमिथ्यात्वम्? प्रमाणानुपन्यासात्, यद्वा—एवमपि कथं तदभिमतमिथ्यात्वम्? इत्याशङ्क्यार्थापत्तिमुक्तां दर्शयति—*भावाभावेति* ॥ यद्वा—मिथ्याऽऽलम्बनं

मिथ्याविषयमित्येतन्मिथ्याज्ञानमिति प्रसिद्ध्या सिद्ध्यतीत्युक्तम् । *ननु*—ग्रहणादिभिन्ना स्मृतिर्न संभवतीत्युक्तम्, कथं पुनः प्रत्यवस्थानम् ? इत्याशङ्क्याह—*निरपेक्षकारणेति* ॥ कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—*निरन्तरोत्पन्नमिति* ॥ *ननु*— सर्वैरपि संभूय भ्रान्तिजनकत्वमङ्गीक्रियते, कथमाक्षेप इत्याशङ्क्याह—*अख्यातिवादिति* ॥ अत्र कार्यमेव निरपेक्षकारणप्राप्तं ज्ञानभेदं निराकर्तुं समर्थमिति वदितुं तस्यानन्यथासिद्धिं दर्शयति—*ज्ञानभेदे हीति* ॥ *ननु* — कारणनैरन्तर्येऽपि कार्यान्यथानुपपत्त्या कारणयौगपद्याश्रयणं क्व दृष्टमित्याशङ्क्य, दृष्टान्तमाह—*तद्यथेति* ॥ अथवा—कारणभेदाद् ज्ञानभेदे कार्यान्यथानुपपत्त्या च ज्ञानैक्ये प्राप्ते कार्यं विहाय यत्र कारणशक्तिर्विज्ञायते, तत्र कारणानुरोधित्वात्कार्यस्य दौर्बल्यम्, अथवा—विरुद्धाव्यभिचारित्वेन सन्देह एव स्यादित्याशङ्क्य कार्यस्यैव प्राबल्यं दृष्टान्तेन साधयति—*तद्यथा वर्णज्ञानेष्विति* ॥ *ननु*—लिङ्गदर्शन-व्याप्तिस्मरणयोः कथमग्निज्ञानोत्पादकत्वमिति चोदिते, संस्कारनुद्बोधे स्मरणाभावादनुभवाभावाद्वेति परिहारोऽनुपपन्नः ; स्मरणहेतुत्वस्यानिराकृतत्वात, संस्कारहेतुत्वस्य चानुक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*ज्ञानद्वयेति* ॥ "अयमेव च न्यायः" इति कथमतिदेशः कृतः ? अर्थस्मरणयोर्जनकत्वे पूर्वोक्तज्ञानद्वययौगपद्यदूषणाभावात्, "ज्ञानद्वये प्रमाणं नास्ती"त्यप्ययुक्तम् ; निरपेक्षकारणसमाहारानुपपत्तेरेव स्मरणरूपत्वात्कार्यकल्पकत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*ज्ञानाद् ज्ञानान्तरोत्पत्ताविति* ॥ पूर्ववदेवात्रापि स्मरणस्याहेतुत्वमेवातिदिष्टं ज्ञानद्वयाभावेऽपीति भावः । *ननु*—संस्कारप्रमाकरणयोः संभूय जनकत्वं प्रमाणज्ञान एव दृष्टम्, इदं तु दोषजन्यत्वेनाप्रमाणमित्युक्तम्, अतः कथं संभूय कारणत्वमित्याह—*ननु यत्र संस्कार इति* ॥ न प्रमाणत्वमुभयजन्यत्वप्रयोजकम् ; व्यभिचारात्, नापि प्रमाण एवोभयजन्यत्वनियमः ; एकस्यासामर्थ्यप्रयुक्तत्वादुभयजन्यत्वस्य । यद्वा—दोषाजन्यत्वप्रयुक्तं प्रमाणत्वम्, नतूभयजन्यत्वप्रयुक्तम् ; दोषाजन्यत्वस्यैव प्रामाण्येनान्वयव्यतिरेकादिति परिहाराभिप्रायः । *ननु*—परैरपि प्रमाणज्ञानविषयविलक्षण-विषयत्वं भ्रान्तेरङ्गीक्रियते, तावता च मिथ्यात्वप्रसिद्धिर्घटते ; अतो न मिथ्यात्वप्रसिद्ध्याऽनिर्वचनीयार्थत्वमित्याशङ्क्याभ्युच्चयमाह—*किञ्च ज्ञानद्वयपक्ष इति* ॥ *ननु* अपरोक्षशुक्त्यविवेकाद् रजतेऽपरोक्षव्यवहारः, एवंच पक्षान्तरेष्वपि कथंचिदनुभवविरोधपरिहारसंभवाद् न सत्तात्रैविध्यादिकल्पनागौरवाश्रयणं युक्तमित्याशङ्क्याह—*यस्माद्भ्रान्तित्वव्यवहार इति* ॥ बाधकज्ञानविषयत्वेनैव मिथ्यात्वं प्रतीयत इत्यभिप्रायमाह—*नास्त्यत्रेति* ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति भावः । *ननु*— बाधाधीननिवृत्तेः कथं बाधविषयत्वम् ? इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—*मिथ्यारजतमिति* ॥ बाधाभिव्यक्तविषयस्थचैतन्येन तत्संसृष्टनिवृत्तिः प्रतीयत इति भावः । *ननु* बाधकज्ञाने तत्फले वा मिथ्यात्वं प्रतीयत इति कथं गम्यते ? इत्याशङ्क्याह—मिथ्यैव रजतमभादिति* ॥ उत्तरपरामर्शसामर्थ्यात् पूर्वं प्रतीतिः कल्प्यत इति भावः । यद्वा—नास्तीति सत्यत्वनिषेधः, निषेधाद् निवृत्तिप्रदर्शनम्, द्वितीये मिथ्यात्वानुभवप्रदर्शनम्, तृतीये तूभयास्तित्वद्योतकः परामर्श इति विवेकः । *ननु* मिथ्यात्वेनोपसंहर्तव्यम्, न मायामयत्वेनेत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अविद्योपादानेति* ॥ अविद्यैव रजतरूपेण परिणमत इति स्वदर्शनं प्रदर्श्य रजतमिथ्यात्वं च प्रसाध्येदानीमविद्योपादानत्वे प्रमाणमुक्तमित्यर्थः । *अथवा—मिथ्यात्व एव युक्त्य-

न्तरमनेनोच्यत इत्याह—*अविद्योपादानेति* ॥ *अथवा*—सिद्धे मायाकार्यत्वे मायामयत्वेनोपसंहारो युक्तः, नतु तत्सिद्धम्; प्रमाणाभावात्, रजतादीनामविद्यामयत्वमुक्तं पूर्वम्, तद्विरोधश्चेत्याशङ्क्याभिप्राय-माह—*अविद्योपादानेति* ॥ *ननु*—कोऽयमध्यास इत्युपक्रम्य "स्मृतिरूपः" इति लक्षणमुक्त्वा ख्यात्य-न्तरनिराकरणेनाध्यासः साधनीयः, न त्वनिर्वचनीयत्वमिथ्यात्वसाधनं युक्तम्, मायामयत्वोपसंहारश्च; परस्प-रसंबद्धत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सत्यस्य वस्तुन इति* ॥ परस्पराभेदाद् विशिष्टाध्यासस्य विवक्षितत्वादेवमुक्तमित्यर्थः। *अथवा*—हेतुपरम्पराऽभिप्रायेणैवमुक्तम्—मायामयत्वं मिथ्यात्वहेतुः, मिथ्यात्वं चानिर्वचनीयख्यातित्वे, तेन चाध्याससिद्धिरिति। *अथवा*—अध्यासत्वेनानिर्वचनीयत्वं निरू-पितं ख्यात्यन्तरनिराकरणेन, अनिर्वचनीयत्वं च मिथ्यात्वेन, मिथ्यात्वं चाविद्यामयत्वेनेति मनसि निधायैवं निरूपणं कृतमिति भावः। कुतो रजतादेरविद्यामयत्वव्यपदेशः ? इत्याशङ्क्याह — *विभ्रमाणामिति* ॥ *ननु* अविद्याया एव मायात्वव्यपदेशात् तन्मयत्वमित्याशङ्क्याह—*मायाविद्ययोरिति* ॥ मिथ्यात्वसा-म्यादौपचारिको व्यपदेश इति भावः। कथमौपचारिकत्वं व्यपदेशभेदस्य ? इत्याशङ्क्य मुख्यभेदं साधयति—*तथाहीति* ॥ *ननु* कारणभेदादेकस्यापि व्यामोहाव्यामोहहेतुत्वमुपपद्यते, कथमनेन भेद इत्याशङ्क्य प्रमाणमाह—*प्रसिद्धश्चेति* ॥ *ननु*—इयमविद्या, नेयमविद्येति लोको न व्यपदिशति, कथं लोकप्रसिद्धो भेदः ? इत्याशङ्क्य विशिनष्टि—*नहि मायाविनिर्मितेति* ॥ *अथवा*—तत्त्वज्ञाननिराकर-णयोग्यत्वं मायामयेऽपि दृश्यते, कथं तेनाविद्या-मयत्वव्यपदेशः साध्यते ? इत्याशङ्क्य, प्रकारान्तरेण तथैव व्यपदेशं साधयति—*मायाविद्ययोरिति* ॥ *अयमर्थः*—मन्त्रौषधादिसत्यवस्त्वेव माया, अनिर्वचनीया त्वविद्येति। कथं मन्त्राद्येव माया, नानिर्वचनीया ? इत्याशङ्क्याविद्यातो विलक्षणत्वादित्याह—*तथाहि मायेति* ॥ ननु*—विलक्षणत्वमेकस्मिन्नप्युपपद्यते; सामग्रीभेदात्, अतः कथमनेन भेदः ? इत्याशङ्क्याह—*प्रसिद्धश्चेति* ॥ प्रसिद्धिमेव विशिनष्टि—*नहि मायेति* ॥ कार्येऽप्यस्थितप्रयोगदर्शनात् कारणभेदो निश्चीयते ; तथा मन्त्रौषधादिप्रयोक्तारमेव मायाविनं वदन्तीति भावः। *अथवा*—"मायाविद्ययोर्भे-दादि"त्यविद्यामयत्वव्यपदेशे हेतावुक्ते, कथं तयोर्भेदः ? इत्याशङ्क्य, विलक्षणकार्यत्वं भेदकं दर्शयति—*विभ्रमाणामिति* ॥ कथं तत्त्वज्ञाननिराकार्यत्वेन कार्यस्य वैलक्षण्यम् ? उभयत्र साम्यात्, इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण तद्भेदं दर्शयति—*तथाहीति* ॥ लक्षणतो भेदमुक्त्वा प्रमाणतो भेदं दर्शयति—*प्रसिद्ध-श्चेति* ॥ प्रसिद्धिमेव विशिनष्टि—*नहि मायाविनिर्मितेति* ॥ कथं लक्षणतो विशेषः ? इत्यभिप्रायेण चोदयति—*ननु मन्त्रौषधादीति* ॥ मिथ्यावस्तुन्येव मायाशब्दप्रयोगो न मन्त्रादाविति कथं गम्यत इति ? तदाह—*पार्श्वस्थस्येति* ॥ *ननु* मन्त्रादेरप्यनुमानादिना ज्ञातत्वात् तत्रापि प्रयोग इत्याशङ्क्याह—*तत्र मायाशब्देति* ॥ एवमपि कार्यमात्रस्यैव मायात्वाद्रजतादेश्च तदात्मकत्वाभावाद् व्यपदेशानुपपत्तिस्तदवस्थै-वेत्याशङ्क्याह—*मन्त्रादेश्चेति* ॥ *अथवा*—एवं सति कारणभूतमायाऽविद्ययोर्नैक्यमुपपद्यते, मन्त्रौष-धादिरूपत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*मन्त्रादेरिति* ॥ *ननु* मन्त्रादेरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वाद् न कारणान्तरं कल्पयितुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—*काचादिवदिति* ॥ मन्त्रादिगतत्वेनाप्रतीतेरित्यर्थः। तथापि कल्प्यमानं सादि वस्त्वेव भवेदित्याशङ्क्याह—*अविद्याक्लृप्तिवदिति* ॥ तथापि तस्य मायात्वे प्रमाणाभावान्

मायाविद्ययोरैक्यमित्याशङ्क्याह—*तत्र च मायान्विविति* ॥ अनेन पूर्वोक्तस्तत्त्वतो भेदादिति हेतुर्निरस्तः । यत्तूक्तम्—"प्रसिद्धश्चे"ति, तत्र किं शास्त्रप्रसिद्धिर्विवक्षिता ? उताभिज्ञप्रसिद्धिरिति ? न तावच्छास्त्रप्रसिद्धिरित्याह—*न च शास्त्रेति* ॥ *अथवा*— पूर्वं मिथ्यात्वमङ्गीकृत्यैव व्यपदेशभेदाद्भेद उक्तः, तं विकल्प्य परिहरति—*न च शास्त्रेति* ॥ *ननु* श्रुतावविद्यैव निवर्त्यत्वेनोक्तेति कथं गम्यते ? एकत्वासिद्धेरित्याशङ्क्यैकत्वेन तस्यैव निवर्त्यत्वे प्रमाणान्तरमाह—*तरत्यविद्यामिति* ॥ नाप्यभियुक्तप्रयोगादित्याह—*मायामात्रमित्यादिना* ॥ कार्ये कारणे च सह व्यतिषिक्तप्रयोगं दर्शयितुमनेकप्रयोगप्रदर्शनम्, दार्ढ्यार्थं च; एकप्रयोगे तूपचारादिकल्पनायाः संभवादिति । *ननु*—व्यवस्थितप्रयोगोऽपि दर्शित इत्याशङ्क्याह—*एकस्मिन्नपीति* ॥ "तदभावे न तदि"ति प्रकृतरजतं प्रतीयते ; तथा सति दोषाभावे तदप्रतीत्यङ्गीकारादिदूषणं स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*सर्वत्र परमार्थेति* ॥ तत्रेत्यर्थतोऽनुवादः । तथैव पाठ इति केचित् । *आत्माश्रयेति* ॥ उत्पन्नत्वेन साधारणत्वादिति भावः । "उपहतचक्षुष इवे"त्ययुक्तम् ; संप्रतिपन्नदृष्टान्तानभिधानात्, अतो न व्यवस्थितग्रहणम् ; सर्वत्र विवादादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*प्रसिद्धमायेति* ॥ *ननु* कथं तद्दृष्टान्तबलेनाप्रतीतिसाधनम् ? तस्या अप्यन्यथासिद्धेः, कारणाभावादप्रतीतेः, बाह्याधिष्ठानगतत्वाभावाच्च । इह शुक्तिगतत्वात्तद्गतशौक्लयादिवत्प्रतीतिः स्यादित्याशङ्क्य पुनरभिप्रायान्तरमाह—*इदमाकारावच्छिन्नेति* ॥ *ननु* पूर्वमपि मिथ्यात्वमनुभवेन साधितम्, किं पुनर्मिथ्यात्व-साधनेनेत्याशङ्क्याह—*ज्ञानस्यैवेति* ॥ इदानीं साक्षादर्थे प्रमाणं वक्ष्यत इत्यर्थः । *ननु*—ज्ञानगतप्रसिद्ध्याऽपि मिथ्यात्वसिद्धौ किमर्थं प्रमाणान्तरेणेत्याशङ्क्याह—*अनुपपत्तिरिति* ॥ *ननु* अनुपपत्तेरपि प्रमाणत्वाविशेषाद् न प्रमाणान्तरकथनेऽनुपपत्तिरूपत्वं हेतुरित्याशङ्क्याह—*कल्पनालाघवेति* ॥ अनुगृहीतैव साधिका ; अन्यथाऽप्युपपत्त्यादिसंभवादिति भावः । *ननु* अत्रापि—"सूचयती"ति वदता तथाविधमेव प्रमाणं प्रदर्शितम्, अतः पौनरुक्त्यं वैयर्थ्यं वा ; अस्यापि तथाविधत्वात्, बाधानुपपत्तेर्मिथ्यात्वे प्रमाणत्वात्, अत पूर्वप्रमाणादविशेष इत्याशङ्क्याह—*बाधकप्रत्यक्षमिति* ॥ तस्यापि पूर्वप्रमाणादविशेष इति यदुक्तम्, तत् परिहरति—*स्वयमेवेति* ॥ बाधकज्ञानं त्रैकालिकाभावाग्राहकमभावविषयत्वाद्बाधः स्यात्, नतु मिथ्यात्वम् ; अविषयत्वात्, न चैतदेव मिथ्यात्वम् ; संयोगादेः प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वेऽपि मिथ्यात्वाभावादित्यभिप्रायेण चोदयति—*प्रतिपन्नोपाधाविति* ॥ "तेन हि तस्ये"त्यत्र "निरुपाख्यत्वापादनपूर्वकमि"त्ययमंशो व्यर्थ इवाऽऽभाति ; मिथ्यात्वस्याभावप्रतियोगित्वासाधकत्वात्, प्रत्युत भेद एव प्रतीयते, तथा सति मिथ्यात्वज्ञापनासंभवस्तदवस्थ एव ; तत्स्वरूपानिरूपणात्, "ज्ञाप्यते"इति चायुक्तम् ; प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—*प्रतिपन्नोपाधाविति* ॥ *अयं भावः*—संयोगादेः प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव नास्ति ; कालाद्युपाधिभेदादिति । परमार्थतस्तु तयोरपि मिथ्यात्वमेव, प्रतीतस्य तु सत्यत्वे तस्य कालत्रयेऽपि सत्यत्वनिषेधो न घटत इति । *ननु* प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगि वस्तु प्रतीयते, नतु प्रतियोगित्वम्, तत्कथं बाधान्मिथ्यात्वप्रतीतिः ? इत्याशङ्क्याह—*तच्च बाधकेति* ॥ *यद्वा*—ज्ञानाधीननिवृत्तिप्रतियोगित्वं कथं तस्मिन्नेव प्रतीयते ? इत्याशङ्क्य, तत्र प्रमाणं प्रदर्श्यत इति तात्पर्यमाह—*तच्च बाधकज्ञान इति* ॥ *ननु* एवमपि प्रतियोगित्वमेव

बाधकज्ञानस्य विषयो भवेत्, नतु मिथ्यात्वं साक्षादित्याशङ्क्याह—*प्रतिपन्नोपाधाविति* ॥ *ननु* प्रतिपन्नस्यैवाभावप्रतियोगित्वं प्रतीयत इति कथं गम्यते ? इत्याशङ्क्य, परामर्शसामर्थ्यादपि प्रत्यक्षत्वं निश्चीयत इति तात्पर्यमाह—*प्रतिपन्नोपाधाविति* ॥ *अथवा* — प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमिति कथं गम्यते ? येन तस्यैव मिथ्यात्वग्राहकत्वमुच्यते, इत्याशङ्क्याह—*प्रतिपन्नोपाधाविति* ॥ *यद्वा*—अभावप्रतियोगित्वलक्षणमेव मिथ्यात्वम् । *ननु* यदि तेनैव मिथ्यात्वं प्रतीयते, किमर्थं तर्हि 'मिथ्यैवाभासिष्टे'ति प्रमाणान्तरमुदाहृतम् ? तस्य बाधकत्वाभावात्, तद्विषयत्वनिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वादित्याशङ्क्याह—*प्रतिपन्नोपाधाविति* ॥ प्रतियोगित्वलक्षणमेव मिथ्यात्वम्, तस्य च पूर्वं प्रतीतिरित्यस्मिन्नर्थे परामर्शोऽयमुदाहृतः, नतु प्रमाणान्तरमिति भावः । *ननु* देशान्तरसंबन्धिनि घटादावेतद्देशमात्रनिराकरणं दृश्यत इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*स्मृतिग्रहणेति* ॥ *ननु*—बाधस्याभावेन बाधकानिरूपणात् कथं तेन मिथ्यात्वम् ? इति चोदयति—*ननु* *कोऽयमिति* ॥ स्वयमेवाख्यातिवादिसिद्धं फलापहारं तावदाशङ्कते—*अन्यार्थिन इति* ॥ मा भूत् तत्र बाध इति, तत्राह—*प्रसिद्धश्चेति* ॥ *ननु* प्रवृत्तिविच्छेदाद् योग्यताविच्छेदो निश्चीयते, उत्तरोत्तरप्रवृत्तिस्तु योग्यतान्तरनिबन्धनेत्याशङ्क्य, विच्छेदस्यान्यथासिद्धिमाह—*उदकज्ञानाच्चेति* ॥ अन्यथाख्यातिपक्षमाशङ्कते—*अन्यात्मकतयेति* ॥ अत्यन्तभेदवादे दूषणमाह—*शुक्लो घट इतीति* ॥ अत्रापि सामानाधिकरण्यादभेदप्रतीतिरिति भावः । भेदाभेदपक्षे दूषणमाह—*समानौ चेति* ॥ तत्र निवृत्तिर्बाध इत्युक्ते घटादिनिवृत्तेरपि बाधत्वं स्यात्; तन्निवृत्त्यर्थमाह—*ज्ञानेनेति* ॥ प्रागभाव-पूर्वज्ञानयोर्ज्ञानेन निवृत्तावपि न बाधप्रसिद्धिः, तदर्थमाह—*अज्ञानस्येति* ॥ सर्वप्रमाणेष्वज्ञाननिवृत्तावपि बाधप्रसिद्ध्यभावात्तन्निवृत्त्यर्थमाह—*स्वकार्येणेति* ॥ अज्ञानस्य कार्यद्वयम् । तत्र वर्तमानेन सह निवृत्तौ लक्षणे प्रातिभासिकस्य कालान्तरे स्थित्यभावादुत्तरत्र नेदमिति ज्ञानस्य बाधकत्वं न स्यात् ; प्रसिद्धश्च बाधः, प्रलीनसाहित्ये च विवक्षिते वर्तमानसहिते बाधबुद्धिर्न स्यात्, उभयसाहित्यस्य चाभावात्, अतः प्रयोजकं विविच्य दर्शयति—*वर्तमानेनेत्यादिना* ॥ कथमस्यैव बाधत्वमिति ? तदाह—*तथाविधेति* ॥ *ननु*—निरूपिते सकललक्षणे कृत्स्नैकदेशाभावेनाव्याप्तिः शङ्कितुं शक्यते ; नात्र तत्सकलज्ञानम्, कथमव्याप्तिः ? यद्वा—स्मृतिरूपत्वस्य परत्र परावभासत्वस्य च संभवात्कथमव्याप्तिरुच्यते ? इत्याशङ्क्य तत्प्रदर्शनपूर्वकमवतारयति—*स्मृतिरूपशब्देनेति* ॥ *ननु* — न संप्रयोगः परत्र परावभासे कारणम्, अतः कथं तदभावेन परत्र परावभासो निराक्रियते "नहि स्वप्नशोकादावि"त्यनेन ? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*संप्रयोगस्येति* ॥ लक्षणमुपपादयितुमुपक्रम्य स्मृतिस्वरूपं कीर्तितम्—"उक्तमेतदि"त्यनेन, तदसंगतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*संप्रयोगाभावादिति* ॥ "तदिह निद्रादिदोषोपप्लुतं मनः"इत्यनेन मनसः कारणत्वमुक्तम्, तत्र मनसः संकल्पविकल्पात्मकत्वेन ज्ञानसाधनत्वाभावात्कथं कारणत्रयान्तःपातित्वमिति ? तदाह—*प्रमात्रादीति* ॥ "तस्ये"ति ज्ञानपरामर्शात् तच्छब्देनापि ज्ञानपरामर्शो भवेत्, न च तद्युक्तम् ; अध्यासकारणावच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्याशक्तेः परिणामस्योक्तत्वात्, न तु ज्ञानस्य कारणत्वम् । न चाविद्याशक्तिर्विवर्तते ; निमित्तकारणसंसर्गाभावात्, तथा "सैवालम्बनतया विवर्तते" इत्यप्यनुपपन्नम्, लक्षणव्याप्तिश्च न स्यादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*निद्रादिदोषेति* ॥ "आलम्बनतये"ति

व्याचष्टे—*मिथ्यार्थालम्बनाकारेणेति* ॥ तथाऽविद्याविवर्तत्वपक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति यच्चोदितम्, तत्परिहरति—*चैतन्यमेवेति* ॥ *ननु*—जागरणे बाह्यस्यैवाधिष्ठानित्वं दृष्टम्, तथा स्वप्नेऽपि वक्तव्यम्, तत्र च तदभावात्कथं परत्र परावभासः ? इत्याशङ्क्याभिप्रायान्तरमाह— *तथा जागरणेऽपीति* ॥ तथेति पूर्वप्रकारातिदेशः। जागरणेऽपि चैतन्यमेवालम्बनमित्यर्थः, कथं न साक्षात्त्वमिति ? तदाह—*चैतन्यं रजताद्यालम्बनमिति* ॥ कथं तर्हीदं रजतमिति प्रतीतिरिति ? तदाह—*शुक्तिकाद्यवच्छिन्नमिति* ॥ कथं चैतन्यस्य तदवच्छेद इति ? तदाह—*बाह्याधिष्ठनेति* ॥ तर्हि शुक्त्यादिविशेषात्मताप्रतीतिरपि कस्मान्न भवति ? इत्याशङ्क्याह — *अंशसंसृष्टेति* ॥ *ननु*— तदेव न कारणम्, किंत्वविद्याऽपि ; सा चात्माऽऽश्रया तदाश्रयरजताकारेण कस्मान्न विवर्तत इति ? तत्राह—*बाह्याधिष्ठानांशेति* ॥ पूर्ववदेव वांशविवक्षा। भवत्वन्तःकरणद्वारेणा-विद्याशक्तेर्विषयसम्बन्धः ; तथापि कथं रजतस्य पुरोवर्त्यात्मना प्रतीतिरिति ? तत्राह—*बाह्याधिष्ठानसंसृष्टेति* ॥ इतिशब्दः प्रकारवचनः, हेत्वर्थो वा। *अथवा*—शुक्त्यवच्छेदे चैतन्यस्योक्तेऽनन्तरमेव शङ्का—चैतन्यस्य तदवच्छेदेऽपि कथं रजतस्य पुरोवर्त्यात्मना प्रतीतिरिति ? तदाह—*बाह्याधिष्ठानसंसृष्टेति* ॥ आत्माश्रयाऽविद्या कथं तत्संसृष्टरजताकारेण विवर्तत इति ? तत्राह—*बाह्याधिष्ठानांशेति* ॥ चैतन्यस्यापि कथं तदवच्छेद इति ? तदाह—*बाह्याधिष्ठानांशेति* ॥ *अथवा*—"तस्य चे"तीमं ग्रन्थं प्राचीनशङ्कापरिहारत्वेन योजयति—*तथा जागरणेऽपीति* ॥ "तस्य चे"त्यस्य व्याख्या—*तथा जागरणेऽपीति* ।. जागरणेऽपि यद् ज्ञानम्, तस्यापीत्यर्थः। "तदवच्छिन्ने"ति व्याचष्टे—*बाह्याधिष्ठानांशेति* ॥ "अपरोक्षे"त्यादि व्याचष्टे—*बाह्याधिष्ठानांशेति* ॥ "आलम्बनतये"त्यस्य व्याख्या—*संसृष्टरजतेति* ॥ "शुक्तिकाद्यवच्छिन्नमि"त्यादिना समस्तवाक्यार्थमाह। *ननु* स्वप्ने चैतन्यमधिष्ठानमुक्तम्, तत्र कथं "नन्वेवं सत्यन्तरेव" इति चोद्यम् ? इत्याशङ्क्य तद्बीजं दर्शयति— *आकाशवदिति* ॥ अन्तरेवेति शरीरगतत्वम् ? आत्मगतत्वं वा ? उभयथाऽपि न विरोधः ; अङ्गीकारात्, सिद्धान्ताविरोधि च चोद्यमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*आत्मैवाधिष्ठानं चेदिति* ॥ अहमवच्छिन्नत्वं प्रक्रमाद् लब्धम्। *ननु* उक्ताभिप्रायेण चोद्ये "को वा ब्रूते" 'इति तदङ्गीकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*निष्कृष्टाहंकारमिति* ॥ अन्तःशब्दस्यान्यथा व्याकृतत्वादत्रापि तदर्थत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमन्यथा व्याचष्टे—*चेत्यस्येति* ॥ उक्तादूर्ध्वं चोद्यमनुपपन्नमिति मत्वा तदभिप्रायमाह—*पुनरपीति* ॥ विच्छिन्नश्चासौ देशश्चेति विग्रहः प्रतिभाति ; तथा सति विच्छिन्नदेशानुभवादर्थस्यान्तरनुभवाश्रयत्वं नोपपद्यत इति व्यधिकरणो हेतुरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*इदमिति* ॥ पृथक्तयेत्यनेन विच्छिन्नो देशो यस्यार्थस्येति विग्रहो दर्शितः। "देशोऽपि तादृशः"इत्यनेनार्थसादृश्यं दर्शितम्। तत्र पूर्वग्रन्थे इदमिति प्रतीत्याऽर्थस्यान्तरनुभवाश्रयत्वं नोपपद्यत इति चोदिते "तादृशः"इत्यनेन संनिधानाद् बाह्यत्वमुक्तमिव प्रतिभाति ; तथा सति तादृशत्वमिष्टविघातकं स्यात्; बाह्यदेशसंबन्धेनार्थस्यापि बहिष्ट्वोपपत्तेः, इत्याशङ्क्य तद्व्याख्यानेनावतारयति—*पृथक्त्वावभास इति* ॥ अवभासमानं पृथक्त्वमान्तरमेवेत्यर्थः। अर्थगतत्वेन प्रतीयमानमिदन्त्वं कथमान्तरमुच्यते ? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अनवच्छिन्नेति* ॥ "अहं भेद इत्यपि प्रतीयादि"ति चोदितेऽनन्तरं चैतन्यैकत्वप्रतिपादनं कृतम्, "नैष दोषो जागरणेऽपी"त्यादिना, तदसङ्गतम् ; न

चाधिष्ठानचैतन्यनिरूपणं क्रियते ; पूर्वनिरूपितत्वेन पौनरुक्त्यात्, इत्याशङ्क्य साभिप्रायमवतारयति—*निगूढाभिसन्धिरिति* ॥ "प्रमाणज्ञानादि"त्यस्यानन्तरेण पदेन सामानाधिकरण्यशङ्का स्यात्; तत्समानविभक्तित्वात्, तथा सति व्यर्थविशेषणत्वम्, अनुपपन्नंत्वनभिहितस्य प्रमाणत्वमित्याशङ्क्य "अन्तरपरोक्षानुभवादि"त्यवधौ पञ्चमी, इयं तु हेतौ, ल्यब्लोपे वेत्यभिप्रायेण प्रतीतिनिर्वाहपूर्वकं व्याचष्टे—*प्रातिभासिकमिति* ॥ *अथवा*—कथमेकरूपप्रकाशनेन भेदो निराक्रियते ? प्रमाणान्तरनुभवविषयस्थचैतन्यानां भेदस्याऽपि प्रतीयमानत्वात्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*प्रातिभासिकमिति* ॥ अस्मिन् पक्षे सामानाधिकरण्येऽपि न विरोधः; ऐक्यस्य विवक्षितत्वात् । "अन्यथा जडस्ये"त्ययुक्तम्; नहि जडत्वमन्तरपरोक्षानुभवसापेक्षत्वे हेतुः, प्रकाशसंसर्गापेक्षत्वाज्जडावभासस्य । "प्रकाशानुपपत्तेरि"त्यप्ययुक्तम्; स्वगतचैतन्येन चिद्रूपत्वेन वा प्रकाशोपपत्तेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*स्वयं चैतन्यहीना इति* ॥ चिद्रूपत्वाभावादित्यर्थः । "विषयाः"इति जडत्वोपपादनम्, चेतनत्वे हि साम्याद्विषय-विषयिभावादि न स्यादित्यर्थः । तथापि कथमन्यत्वेन जडस्य प्रकाशो निराक्रियते ? स्वगतप्रकाशेनाऽपि तस्य प्रकाशोपपत्तेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*आत्मावगतिप्रकाशेनापीति* ॥ *यद्वा*—"आत्मावगतिप्रकाशेनापि"त्यनेन स्वगतचैतन्याभाववदात्मज्ञानसंसर्गाभाव इत्युक्तम् । अहमिदमित्यन्तःकरणघटादीनां विवेको बाह्यान्तरत्वेनात्मानात्मविवेकश्च चैतन्याश्रयत्वे च स्यात् । यद्वा—अहमिदमित्यनेन प्रकारेणात्मानात्मविच्छेदो न स्यादित्यर्थः । "तस्य चे"त्ययं ग्रन्थः पुनरुक्त इवाभाति ; स्वाभाविकभेदनिषेधेनौपाधिकभेदनिरूपणात्, पूर्वमपि चैतन्यभेदस्य निरस्तत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*ननु चैतन्यमेवेति* ॥ भवतु निरंशत्वेन प्रदेशभेदाभावः; तथापि कथं परोपाधिभिन्नत्वम् ? स्वतो भेदावभासस्य सप्रतियोगिकत्वेन विशेषणापेक्षत्वेन चाऽन्यथासिद्धेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*निरंशद्रव्यस्येति* ॥ *ननु* स्वप्नेऽहमिदमित्यवभासविषयत्वे चोद्ये कृते, तत्रैव परिहर्तव्यम्, किमिति जागरणे परिहृतम् ? इत्याशङ्क्यापिशब्दार्थमाह—*जागरणेऽप्येवमिति* ॥ "कथं तर्ही"त्यनेन पूर्वोक्तमुपजीव्यान्यत्रानिष्टापादनमिव प्रतिभाति ; तथा सति तत्परिहारेण प्रकृतप्रतिपादनं कर्त्तव्यम्, न परिहारटीकायां तथा प्रतिपादनं दृश्यते ; तथा "किमत्र कथमि"ति चोदयित्वा कारणदोषमिथ्यार्थावभासावमात्रमुक्तम्, न साध्यं किंचिद् निर्दिष्टम्; अतः प्रकृतसाधकबाधकत्वाभावादसङ्गतः ; साध्यानिर्देशान्निरभिप्रायश्चेत्याशङ्क्याह—*अव्याप्तिः परिहृतेति* ॥ कथमत्रातिव्याप्तिराशङ्क्यते सत्यमिथ्यावस्तुसंभेदसंभवात् ? कथम् ? ब्रह्माध्यासे सत्यमधिष्ठानं न संभवति ; ततो न ब्रह्माध्यस्तम्, तथा सत्यमिथ्याभूतेऽप्यध्यासलक्षणव्याप्तेरतिव्याप्तिः, मैवम्; आत्मनो देहादावध्यास इव मिथ्याभूतस्याधिष्ठानत्वोपपत्तेः । अतो नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह —*इदानीमित्यादिना* ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसिद्ध्यभावान्मिथ्यात्वाभावः, मिथ्यात्वाभावे चाध्यासत्वाभावः ; तस्य सत्यमिथ्यावस्तु संभेदरूपत्वात्, तदभावे भ्रान्तित्वाभावः; कारणत्रयजन्यत्वाभावात् कारणत्रयजन्यत्वाभावे चाविद्योपादानत्वाभावः, विद्याविरोधित्वाभावश्चेति । "न तत्र कारणदोषः"इति वदता लक्षणाभाव उक्तः, तत्कथमतिव्याप्तिः ? इत्याशङ्क्याह—*अन्यस्यान्यात्मनेति* ॥ *अयं भावः*—इतरत्र सत्यत्वमङ्गीकृत्यैव प्रसिद्धभ्रान्तिषु लक्षणमुक्तम्, तथा सत्यतिव्याप्तिः, अत एवोक्तम्—"प्रसिद्ध्यभावेऽपी"ति । *अथवा*—ब्रह्मदृष्ट्या नाम्न उपासनाविधानाद् नाम्नि

ब्रह्माध्यासितव्यमिति, तादृशब्रह्माभिप्रायेणातिव्याप्तिः । *अथवा*—चोद्यवादिना तत्सत्यत्वमङ्गीकृत्याति-व्याप्तिरुक्ता ; सिद्धान्तवादिसिद्धमिथ्यात्वाङ्गीकारेऽतिव्याप्त्यापादनायोगात्, तदङ्गीकारेणैव च परि-हारोऽपीति । "सत्यम् ; अत एवे"ति क्रियात्वसाधनमसंगतम् ; प्रकृतातिव्याप्तेरपरिहृतत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अन्यस्यान्यात्मनेति* ॥ कथं स्वकारणायत्तत्वेने-च्छानुप्रवेशो निराक्रियते ? इच्छाया अपि कारणत्वेनैवानुप्रवेश-संभवादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*विधि-जन्येति* ॥ *ननु* व्याप्त्यादिपरिहारेण लक्षणं वक्तव्यम्, नतु मतान्तरप्रदर्शन उपयोगोऽस्तीत्याशङ्क्योपयोग उक्तः—"स्वमतपरिशुद्धये"इति, तदसंबद्धम्; लक्षणेनैव स्वमतस्य शुद्धत्वा-दित्याशङ्क्य साभिप्रायमवतारयति—*नन्वध्यास इत्यादिना* ॥ असंभावितत्वपरिहारायेति भावः । *अधिष्ठानाध्यस्यमानयोरिति* ॥ अधिष्ठानस्वरूपं शुक्तिर्वा ? ज्ञानं वा ? शून्यं वेत्यादिविप्रतिपत्तिरि-त्यर्थः । अध्यस्यमानत्वे सदेव ? असदेव ? कल्पितं वा ? इति विप्रतिपत्तिरिति ॥ *ननु*अन्यस्यान्यात्मता-मात्रं न लक्षणम्, कथं तत्राविप्रतिपत्त्या लक्षणसिद्धिः ? न च विशिष्टलक्षणे विप्रतिपत्त्यभावः; अतो न तस्य सिद्धिरित्याशङ्क्याह—*तच्च लक्षणमिति* ॥ शुक्तेः स्वभावरजतात्मनेति, शून्यस्य शुक्त्यात्मना, विवर्त-मानस्य रजतरूपेण विवर्ततेति भावः । "कल्पनामि"ति भाष्ये कथं टीकाकृता "अविद्यमानस्यैवावभासमान-तामि"त्युक्तम् ? विरोधात्, कल्पनाशब्दस्य वस्तुनोऽन्यथाभावमात्रत्ववाचित्वात्, तज्ज्ञानवाचित्वाभावादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*कल्पनामित्यस्येति* ॥ *अथवा* पौनरुक्त्यशङ्का स्यात्, इत्यन्तत्वादेर्व्याख्येयत्व-व्याख्यानत्वसूचकस्याभावात्, तदर्थमाह—*कल्पनामित्यस्येति* ॥ परावभासः सिद्ध इति यदवादिष्म, तत्र व्यभिचरतीत्यन्वयः प्रतिभाति; तथा सति लक्षणमित्यस्यानन्वयः, अनुपयुक्तश्च; तत्र व्यभिचारशङ्काया एवाभावात्, अप्रकृतोपसंहारश्च ; लक्षणाव्यभिचारस्य प्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*यल्लक्षणमवादिष्मेति* ॥ अख्यातिपक्षे कथमपृथगवभासाभिमान उक्तः ? तस्यानङ्गीकृतत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अख्यातिवादिनोऽपीति* ॥ तत्र "स्मृतिरूपः"इत्यादिना परत्रेति पदाभावे निर-धिष्ठानभ्रमपक्षे लक्षणप्राप्तिः कथमाशङ्क्यते ? स्मृतिरूपपदेनैव तन्मते लक्षणप्राप्तेर्निरस्तत्वात्, तस्य कारणत्रयजन्यत्ववाचित्वात्, तन्मते कारणत्रयाभावात्, संप्रयोगाङ्गीकारे वा बलादधिष्ठानलाभात् । "उक्तमे-तत्पूर्वप्रमाणे"त्यनेन ग्रहण-स्मरणविलक्षणं ज्ञानं स्वयमेव संप्रयोगमधिष्ठानं च साधयतीत्युक्तम् । अत-स्तेनाऽपि भ्रान्तिमङ्गीकुर्वताऽधिष्ठानाद्यङ्गीकर्तव्यम्, तत्कथं तन्मते लक्षणाव्याप्तिपरिहारार्थता पदस्य ? इत्याशङ्क्य, पदोपयोगसिद्ध्यर्थं तन्मतं दर्शयति—*नन्वविद्यादोषेति* ॥ कथं निरधिष्ठानपक्षे व्याप्तिमात्रेण निरुपपत्तिकत्वं लक्षणस्य ? अथवा—लक्षणस्य निरुपपत्तिकत्वे वक्तव्ये कथं तत्राप्तिरुच्यते ? इत्याश-ङ्क्योपपादयति—*न पदार्थमात्रेति* ॥ *ननु* संविद्रजतयोः परस्पराधिष्ठानत्वेन चोद्यमनुपपन्नम्; तावतैव लक्षणाङ्गीकारप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्य, साभिप्रायमवतारयति—*ननु संविद्रजतयोरिति । "बीजाङ्कुरादि-ष्वपी"ति ग्रन्थेऽभिमतवस्तुसिद्ध्यभाव उक्तः, तत्राभिमतवस्तुशब्देन बीजाङ्कुरयोरेव निर्देशशङ्का स्यात्, तत्र चान्वय-व्यतिरेकविरोधः, अभ्युपगमविरोधश्च इत्याशङ्क्यान्यविषयत्वं दर्शयितुं चोदयति—*नन्विति* ॥ अभिमतवस्तुशब्देन हेतुहेतुमद्भावनिर्देशशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—*अन्वयिकारणत्वेति* ॥ कथमन्वय-व्यतिरे-

कयोः सतोराकाङ्क्षानिवृत्त्यभावः ? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अनन्वितेष्विति* ॥ अनेन 'प्रतीतितः' इत्येतद्व्याख्यातम् । वस्तुतश्चेत्यस्य व्याख्या=अन्वयिकारणाकाङ्क्षाया इति । कथं परस्परोपादानभावेन स्वरूपसिद्धिरन्वय-व्यतिरेकनिर्वाहश्च ? अतस्तयोरेव परस्परोपादानत्वं वक्तव्यमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अतोऽन्वयीति* ॥ *ननु*—बीजादिष्वपि न सर्वत्र कार्य-कारणभावो दृष्टः; अदृष्टे च तयोरेव कार्य-कारणपरम्पराऽन्धपरम्परैव भवेत्; अतः कथं वैषम्यम्? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अयं भाव इति* ॥ "अन्यथे"त्यनेन दृष्टत्वाभावेनानवस्थादोष उक्तः, सोऽनुपपन्नः; दृष्टत्वाभावस्यानवस्थाहेतुत्वाभावान्मूलक्षयाभावादित्याशङ्क्य व्याचष्टे *अन्धपरम्परामेवेति* ॥ पूर्वं निरधिष्ठानभ्रमो न संभवतीत्युक्तम्, न तु साधिष्ठानत्वे किंचित्प्रमाणमुक्तम्; अतः—"अपिचे"ति वक्तुमयुक्तम्, नापि निरवधिकत्वनिराकरणं बाधस्यात्र युक्तम्; अप्रस्तुतत्वात्, प्रमाणानुक्तिस्तु तदवस्थैवेत्याशङ्क्य वृत्तसङ्कीर्तनपूर्वकमवतारयति—*द्व्याकारावभासित्वादिति* ॥ "न क्वचिन्निरवधिकः" इति बाधस्य सावधिकत्वमुक्तम्, तत्र च शून्यावधित्वेनापि सावधिकत्वसंभवात् कथं भवदभिमतसाधिष्ठानत्वलाभः ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*भ्रान्तिज्ञानप्रतिपन्नेति* ॥ ज्ञानमात्रस्याबाधकत्वादंशान्तरज्ञानस्य शुक्तिस्वरूपविषयस्य बाधकत्वेऽपि न सधिष्ठानता, तदर्थम्—"अंशान्तराभावविशिष्टे"ति । एवमपि भ्रान्तिगृहीतसर्पाभावविशिष्टवस्त्वन्तरज्ञानस्य बाधकत्वेऽपि न साधिष्ठानता, तदर्थम्—*"भ्रान्ती"ति* ॥ अधिष्ठानत्वेऽप्येवं भवतु ? तदर्थम्—*"अर्थे"* इति ॥ भ्रान्तिज्ञानाप्रतिपन्नविषयस्यैवंभूतज्ञानस्य बाधकत्वेऽपि न साधिष्ठानता, तदर्थम्—*"भ्रान्तिज्ञानप्रतिपन्नविषये"इति* ।. अपेक्षादर्शनेनावधिरस्तीत्युक्तम्, तदनुपपन्नम् ; अभावविशिष्टवस्तुज्ञानं बाधकं न भवति; वस्त्वन्तरस्याप्रतीतेः, इति चोद्यस्यापरिहृतत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तत्राप्यभावविशिष्टमिति* ॥ *ननु*—मायाविनिर्मितहस्त्यश्वादिप्रतीतिबाधयोनार्वधिप्रतीतिरस्ति, अतः कथमंशान्तराभावविशिष्टांशान्तरज्ञानस्य बाधकम् ? इत्याशङ्क्यापरितोषात् पक्षान्तरमिति तात्पर्यमाह—*अथवा सर्वभ्रमावभासेष्विति* ॥ तथापि निरवधिकत्वमित्यभिप्रायेण चोदयति—*नन्वर्थेति* ॥ *ननु*—बोधो न बाध्यत इति कथमुच्यते ? बोध्यप्रतियोगित्वात्तस्येत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अधिष्ठानत्वेनेति* ॥ "तेन तन्मात्रस्ये"ति ग्रन्थः पुनरुक्तः; चैतन्यावधित्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तदेव प्रपञ्चयतीति* ॥ शङ्कान्तरनिराकरणेन तदेव स्पष्टीक्रियत इत्यर्थः । *शङ्कान्तरं चैवम्—मा भूद्बोधस्वररूपमात्रस्य बाधः, नैतावताऽधिष्ठानावशेषः; अध्यस्यमानबाधेऽध्यासाधिष्ठानस्य बाधादित्याशङ्क्याह—*तेन तन्मात्रस्येति* ॥ चैतन्यमात्रस्येत्यर्थः । *ननु*—तदबाधेऽपि न साधिष्ठानत्वम्, अधिष्ठानावशेषो हि साधिष्ठानत्वम्, स्वरूपमात्रस्याबाधः । रजतप्रतियोगिरूपावगमे तदधिष्ठानमप्यवगतमिति निरधिष्ठानत्वम्, अथवा—रजतावभासकस्वरूपावगमे चैतन्यमप्यवगतमेव; अतो निरधिष्ठानत्वमित्याशङ्क्याह—*स्वतश्चेति* ॥ स्वरूपेणाधिष्ठानत्वम्, न तु विशिष्टस्य; इतरेतराश्रयादिति भावः । स्वतो विशेषाभावमेवापादयति—*कूटस्थेति* ॥ *अथवा*—स्वतो विशेषाभावेऽपि बाध्यात्मकत्वेन बाधोऽपि स्यात्, इत्याशङ्क्याह—*कूटस्थेति* ॥ *यद्वा*—बौद्धमतेऽप्येवंभूतस्याधिष्ठानत्वमस्ति, तदर्थमाह—*कूट-

स्थेति* ॥ कथमेवंभूतस्याधिष्ठानत्वम्, प्रतीत्यभावादिति ? तत्राह—*अपरोक्षेति* ॥ तर्हि कूटस्थाकारोऽपरोक्षाकारचैतन्याकारौ चेति स्वतो विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह—*एकरसेति* ॥ *यद्वा* —आत्मख्यातिपक्षे ज्ञानमवधिः, तदर्थमाह—*एकरसेति* ॥ कथमेकरसता ? विषयाकारप्रतीतेरिति, तदर्थम्—*कूटस्थापरोक्षेति* ॥ *अथवा*—स्वतो विशेषानुपलब्धिरसिद्धा ; रजतावभासत्वादिति, तदर्थम्— *एकरसेति* ॥ तर्हि कथं तथा प्रतीतिः ? तदाह—*कूटस्थापरोक्षेति* ॥ अध्यस्तस्य शून्यतानिराकरणमसंगतमित्याशङ्क्याह—*साधिष्ठानेति* ॥ कथमसत्त्वे प्रतिभासायोगादित्युक्तम् ? अप्रतीतौ तद्वैलक्षण्यस्यापि प्रत्येतुमशक्यत्वात्, प्रतीतौ स्ववचनविरोधापत्तेरित्याशङ्क्य सोपस्कारमभिप्रायमाह—*प्रत्यक्षत इति* ॥ किमित्येवं व्याख्यायते ? स्फुरणस्वभावस्य शून्यस्य प्रतिवाद्यनङ्गीकृतत्वात्, इत्याशङ्क्य तन्मतेऽप्यापादयति—*प्रतिभासमात्रेति* ॥ *ननु* अध्यस्तशून्यत्वस्योभयवादिसिद्धत्वान्नैकः पर्यनुयोज्य इत्यभिप्रायं दर्शयति—*नन्वध्यस्तमिति* ॥ *अथवा*—"भवतो मतमि"ति कथमुक्तम् ? तन्मतत्वव्यावृत्तिशङ्का स्याद् यतः, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह *तेऽपीति* ॥ असत्त्वेन च वेदे शास्त्रे चाध्यस्तस्य व्यवहारो दृश्यते, स कथम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सद्व्यावृत्तिमात्रमिति* ॥ कथं "काममि"ति शून्यत्वमङ्गीक्रियते ? पूर्वमपि शून्यत्वप्रसङ्गाच्छून्यवादिताप्रसक्तेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सर्ववादिनामिति* ॥ विनाशादूर्ध्वं सर्वस्य शून्यत्वमविशिष्टमित्युक्त्वाऽनन्तरं बाधकज्ञानस्यार्थापत्तेर्देशान्तरसम्बन्धसाधकत्वनिराकरणमसङ्गतम्, इत्याशङ्क्य चोद्यनिवर्तकत्वं दर्शयति—*ननु भवत्विति* ॥ "तथाऽनवगमादि"त्ययुक्तम् ; विशेषनिषेधसामर्थ्यात्तथाऽवगतेरित्याशङ्क्य, बाधकं प्रत्यक्षरूपं शब्दरूपं च तत्र प्रत्यक्षनिराकरणार्थमुक्तम्, "तथानवगमादि"त्यभिप्रायमाह—*नेदं रजतं किन्त्विति* ॥ मा भूत् प्रत्यक्षेण देशान्तरसम्बन्धप्रतीतिः, यावतैव शब्दसंजल्पस्तावत एव प्रतीतिरिति कृत्वा, वाक्ये तु कथं तत्प्रतीतावसामर्थ्यम् ? विशेषनिषेधस्येतरप्रतिपादकत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*यावदभिधानेति* ॥ अभिधानसामर्थ्यानतिक्रमेण वाक्यार्थप्रतिपादकत्वम् । गोरानयने चोदिते हि नान्यानयननिवृत्तिर्वाक्यादवगम्यत इति । अनेन "तथाच दूरवर्तिनी" मित्यस्याभिप्राय उक्तः । अर्थापत्तिः सामग्र्यभावेन निराकरणानर्हेत्याशङ्क्यानुपपत्तिप्रदर्शनेनशङ्कामाह—*एवं सतीति* ॥ किं तत्तद्दर्शनाभिप्रायेणार्थापत्तिरुच्यते ? उत लोकदृष्ट्यभिप्रायेण ? इति विकल्प्य प्रथमपक्षे बहिरेव दूषणमाह—*अन्यथाख्याताविति* ॥ *अख्यातावपीति* ॥

इयं विषयशुद्धिः—ज्योतिष्टोमे "यदि प्रतिहर्ता विच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादि"ति सर्वस्वदानं नैमित्तिकम्, उद्गातृविच्छेदे त्वदाक्षिण्यं श्रुतम्—"यद्युद्गाता विच्छिद्येतादाक्षिण्यो यज्ञः संस्थाप्यः"इति । तत्र पूर्वतराधिकरणे द्वयोर्युगपद्विच्छेदे द्वयमपि नैमित्तिकमित्युक्तम्, पूर्वाधिकरणे तु युगपदनिमित्तद्वयेऽपि नैमित्तिकस्य विकल्प उक्तः ; सम्प्रति क्रमेण निमित्ते किं प्रथमं निमित्तं बलवत् ? उत द्वितीयम् ? इति चिन्त्यते । अनुपसंजातविरोधित्वात् पूर्वस्योत्तरबाधकत्वम् ; स्वावरुद्धे कर्मण्युत्तरप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा राद्धान्तितम्—"पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्"इति । *पौर्वापर्ये*=पूर्वापरविरोधे, पूर्वस्य दौर्बल्यम् । "प्रकृतिवदि"ति निदर्शनम् । यथा प्राकृतस्य पदार्थस्य विकृतावतिदेशतः प्राप्तस्य वैकृतेनोपदि-

ष्टेन दौर्बल्यम्; अन्यत्र सावकाशत्वात्, एवमत्रापीत्यनुपसंजातविरोधित्वेनोत्पन्नत्वं बाध्यत्वे हेतुः। अनुपसंजात विरोधित्वं च सापेक्षविषयम्, पौर्वापर्यं तु निरपेक्षविषयम्। **तदुक्तं भट्टपादैः—"पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां जन्म यत्र धियां भवेत्।।"** इति॥ एवं पूर्वदौर्बल्ये प्रकृतोपयोगस्तु—यदा पूर्वं प्रतिहर्तुर्विच्छेदः तदा पूर्वं नैमित्तिकसर्वस्वदानकर्तव्यताप्राप्तिरनन्तरमुद्गातृविच्छेदान्नैमित्तिकमदाक्षिण्यं भवति, तेन च पूर्वस्य बाधः। तदिहोदाहरणम्। *ननु* प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिनिरोधो बाधः, परिव्राजकादौ चौदासीन्यप्रच्युतिरस्त्येव, अतः कथं पूर्वोक्तत्वेन तस्य बाध्यत्वं निराक्रियते? इत्याशङ्क्याह—*यागादिष्विति*॥ कथं प्रसिद्ध्यभावेन बाधाभावो निश्चीयते विद्यमानेऽप्यप्रसिद्धिदर्शनादित्याशङ्क्याह—*सत्यां चेति*॥ उत्तरत्र प्रवृत्त्या बाधाभावो निश्चीयत इत्यर्थः। द्वितीयपक्षनिराकरणपरत्वेनोत्तरटीकामवतारयति—*किंचेति*॥ *अथवा*—"नार्थापत्त्ये"त्यत्रैव यद्यर्थापत्तेरुपक्षीणत्वं परदर्शनाभिप्रायेणाभिप्रेतम्, तर्हि 'इह भग्नघटाभाववदि'ति ग्रन्थो व्यर्थः स्यात्; *अथवा*—पूर्वाभिप्रायवर्णनं टीकाविरुद्धम्; तत्रान्यत्रैवोपक्षीणत्वप्रदर्शनात्, इत्याशङ्क्यावतारयति—*किञ्च लोकेऽपीति*॥ "घटाभाववदि"ति निदर्शनं कृतम्, तन्न युक्तम्; 'तत्रत्यः सन् घट इह भग्नः' इत्यादावन्यत्र सत्त्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य तदभिप्रेतं दर्शयति—*यथाप्रतिपन्नेति*॥ शून्यत्वस्य चोद्ये सन्निहितत्वात् "तन्मात्रेणे"त्यनेन तस्यैव निर्देशशङ्का स्यात्, तदर्थं व्याचष्टे—*अत्रैवेति*॥ यदि निषेधस्य सत्यरजतविषयत्वमङ्गीक्रियते, कथमुत्तरत्र मिथ्यात्वेन रजतपरामर्शः? अनुभूतविषयत्वात्परामर्शस्येत्याशङ्क्याह—*निरुपाधिकनिषेधेति*॥ सामर्थ्यशब्देनार्थापत्तिरुच्यते। *अथवा*—सामर्थ्यशब्देनाधिष्ठानाभिव्यक्तं चैतन्यमभिधीयते, तच्च संसृष्टग्राहकम्, रजतनिवृत्तिश्चाधिष्ठानचैतन्यगतेति तेनावभास्यत इति भावः। कल्पनागौरवपरिहाराय कालभेदेन निषेधः कस्मान्नाङ्गीक्रियत इति? तत्राह—*अन्यथेति*। सत्यत्वे च पूर्वमेव दूषणमभिहितमिति भावः। "यत्रापी"त्यनेन न्यायातिदेशः कृतः, स कथम्? सादृश्याभावात्, इत्याशङ्क्य नायमतिदेश इत्याह—*नायं सर्प इत्यादिना*॥ *ननु* कैमुत्येऽपि यदुदाहृत्य किञ्चित् साध्यते, तस्मिन्नुदाहरणे किंचित् पूर्वपक्षसाधकमुद्रिक्तकारणमङ्गीकृत्योदाहरणान्तरे तादृशकारणाभावे पूर्वन्यायेन तादृशत्वसाधनं कैमुत्यम्; तदभावादत्र कथम्? इत्याशङ्क्य, अत्रापि तदस्तीत्याह—नायं सर्प इत्यभावेति*॥ "तदेवं न क्वचिदि"त्ययुक्तम्; अध्यस्तस्यान्यत्र सत्त्वे प्रमाणं निराकृत्य तदेवोपसंहर्तव्यम्, किं व्यवहितोपसंहारेण? इत्याशङ्क्यावतारयति—*तदेवमित्यादीति*॥ ग्रन्थसन्दर्भाद्यत्वेन प्रधानत्वेन च तस्यैवोपसंहारः कृतः। न चाद्यन्ताद्यत्वात्परत्रेति पदसाफल्यमेवोपसंहर्तव्यम्; आद्युपसंहारो यतः; कारणोपसंहारः पूर्वम्, पश्चात् फलोपसंहार इत्यर्थः। स्मृतिरूपशब्देनैव विस्पष्टं संस्कारजन्यत्वे लब्धे किं "पूर्वदृष्टः"इत्यनेन? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अयमर्थ इति*॥ तत्र लक्षणदूषणं परिहृत्य लक्ष्यस्वरूपं युक्तितः समर्थनीयम्; न त्वनुभावोपन्यासेन कृत्यमित्याशङ्क्य परिहृतम्—"तथा च लोकेऽनुभवः"इत्यादिनेति। *ननु*—नास्मिन्ननुभवे स्वाभिमतमिथ्यात्वं स्पष्टम्, तत्कथमनुभवसिद्धत्वेन युक्तेरनादरः क्रियते? इत्याशङ्क्यावतारयति—*भ्रान्तिश्चेदिति*॥ यद्वा—

व्याप्तं प्रमाणयुक्तिभ्यां लक्षणं लक्ष्यरूपकम्। अविनाभावसंबन्धो लक्ष्य-लक्षणयोरिह॥

कथं सिद्ध्येत्प्रमाणेन विना युक्त्याऽनुकूलया। इत्याह शङ्कां विनिराकरिष्णुर्मानं निरूप्यं स्थितयुक्तियुक्तम्।

व्याप्तौ हि लक्ष्ये कृतलक्षणस्य "तथाच लोके मति"रित्यनेन ॥

तत्र किमिति प्रमाणमेवोक्तम्? न तु युक्तिरपीत्याशङ्क्य टीकाकृता व्याख्यातम्—"तथाच लोक इत्यादिना, तदनुपपन्नम्; युक्त्या विना प्रमाणस्यान्यथयितुमप्यशक्यत्वादित्याशङ्क्याह—*भ्रान्तिश्चेदिति* ॥ तत्र "लोकसिद्धमि"त्यनुपपन्नम्; नहि लोको नाम किञ्चन प्रमाणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*लोकानुभवसिद्धत्वादिति* ॥ *ननु*—युक्तावुक्तायां कस्मादेवं टीकाकृता व्याख्यातम्? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—***तथापि युक्त्येति*** ॥ अतिशयेनोक्तमित्यर्थः* ॥ "ननु न शुक्तिके"त्यादिना शुक्तिकाग्रहणाभावाद्रजतस्यैव ग्रहणादिति भाष्यमाक्षिप्तम्, तन्मन्दम्; शुक्तिकाया रजतात्मतायाश्च ग्रहणदर्शनात्, किमाक्षिप्यते? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*ननु शुक्तिका रजतवदिति* ॥ अतो लक्ष्य-लक्षणयोरविनाभावे न किंचन प्रमाणमिति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः। एवं लक्ष्यलक्षणसंबन्धकथनपरं भाष्यं निर्मूलत्वेनाऽऽक्षिप्य, "शुक्तिकाग्रहणमि"त्यादिना शुक्तिकाग्रहणमुपपादितम्, तथा "संभेद इवावभासमङ्गीकृत्ये"त्युक्तम्, न त्ववभासानुपपत्तिः परिहृता। यच्च भाष्ये लक्ष्य-लक्षणसम्बन्धप्रदर्शनमपि न संभवति; निर्मूलत्वादित्युक्तम्, तदपि न परिहृतम्; अतोऽनुपपन्नः परिहार इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*बाधकज्ञानापेक्षयेति* ॥ *ननु*—कथं बाधकज्ञानविषयत्वं मिथ्यात्वस्योच्यते? ज्ञानबाध्यत्वरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य, न तु ज्ञानसाध्यो बाधस्तस्यैव ज्ञानस्य विषयो भवति; पूर्वसिद्धविषयापेक्षत्वाद् ज्ञानस्येत्याशङ्क्याह—*तत्सामर्थ्येन वेति* ॥ तर्हि विशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्या- भिप्रायमाह—*स्वरूपपरमिति* ॥ अयोगव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः "तत्रासंप्रयुक्तत्वादि"त्यनेनेदन्ताया रजतगतत्वं निराक्रियते, तदप्रयोजनमित्याशङ्क्य, शङ्काधिक्यं दर्शयति—*ननु रजतस्येति* ॥ *ननु* अस्य भाष्यस्य तात्पर्यमक्षरार्थश्च दर्शितः, अतः पूर्वव्याख्यानेन पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य परिहरति—*उदाहरणद्वयस्येति* ॥ उदाहररणद्वयोपादाने प्रयोजनमुच्यत इति भावः। अस्मच्छब्देन चैतन्ये विवक्षितेऽस्मदर्थेऽनिदमंशस्येत्यनुपपन्नम्; तस्येदंमात्रविषयत्वात्, अनिदमंशाभावात्, अन्तःकरणे चाऽस्मदर्थे तस्य योऽर्थः, तस्मिन्ननिदमंशस्येत्यनुपपन्नम्; तस्य चैतन्यैकविषयत्वादनिदंशब्दवैयर्थ्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अहमिति प्रतिभास इति* ॥ 'तदवभास्यत्वेन युष्मदर्थलक्षणापन्ने'ति व्यर्थम्; स्वतो युष्मदर्थत्वात्, प्रतिभासाभावे तल्लक्षणापत्तेश्चायुक्तत्वात्, अयुष्मदर्थत्वप्रसङ्गात्। न च 'लक्षणापन्ने'ति प्रतिभासव्यवच्छेदः; "तदवभास्यत्वेने"ति प्रतिभास्यत्वकीर्तनविरोधादित्याशङ्क्याह—*प्रतिभासत इति* ॥ "ननु बहिरर्थ"इत्यादिनाऽनन्यप्रकाश्यत्वेनात्मन्यनवभासो न संभवतीत्युक्तम्, तदप्रस्तुतम्; न ह्यनेन सिद्धान्तवादिनः किंचिद्विरुद्धमभिहितम्। अथ शुक्तिकोदाहरणस्यात्मन्यध्यस्तस्याहंकारादेरनात्मत्वसिद्धिप्रयोजनत्व उक्ते तदध्यस्तत्वमाक्षिप्यत इत्युच्यते, तदसम्बद्धम्; उत्तरत्र भाष्य एव साध्यमानत्वात् असंगतत्वप्रसङ्गाच्च। अथ प्रकृतलक्षणस्यात्रासंभव उच्यते, मैवम्; आत्मन्यनवभासाभावमात्रेण लक्षणाभावस्यासिद्धेरित्याशङ्क्य ग्रन्थसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह—*अद्वितीयचैतन्येति* ॥ *ननु*—रजताध्यासवदेवात्राप्यवच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्वम्, अन्तःकरणादेरेव कारणत्वम्, तद्गतदोषोऽपि, अतः कथमसंभव इत्याशङ्क्याह — *द्रष्टर्यहंकारादीति* ॥ अहंकाराद्यतिरिक्तमेव

कारणं वक्तव्यम्; तस्याध्यस्यमानकोटित्वादिसर्थः । *ननु*—अहंकारादेरध्यस्तत्वेऽपि कथमसंभवः ? लक्षणस्यात्मन्येव सम्पादयितुं शक्यत्वात्, तथोत्तरत्राऽऽत्मन्येव सर्वं वक्तव्यमित्युच्यते, तदपि कथम् ? इत्याशङ्क्यात्मन्यसंभवसिद्ध्यर्थं तत्रैव वक्तव्यत्वसिद्ध्यर्थं चाधिष्ठानस्वरूपं निरूपयति—*अद्वितीयेत्यादिना* ॥ तत्र 'द्रष्टरी'त्यहंकारादिसाक्षिनिर्देशस्तत्रैवाध्यस्तत्वसिद्ध्यर्थम् । सर्वस्य तत्राध्यस्तत्वे तत्रैव सर्वं कारणं वक्तव्यमिति सिद्ध्यतीति । तत्र द्रष्टुरपि कारणापेक्षसिद्धत्वं वदन्ति ; तथा सति कारणदोषादिसंभवः स्यात् तदर्थमाह—*प्रकाशात्मनीति* ॥ प्रतीपादौ प्रकाशरूपेऽप्यन्यापेक्षसिद्धत्वं दृष्टम्, तदर्थमाह—*चैतन्यप्रकाशेति* ।. 'चैतन्यात्मनी'त्येवोक्ते चैतन्यरूपोऽप्यनुमेयात्मेत्याहुः सांख्याः; तद्वच्चैतन्यरूपत्वेऽप्यनवभासादिसंभवः स्यात्, अतश्चोभयं विवक्षितम्—*चैतन्यप्रकाशात्म- नीति* ॥ चैतन्यप्रकाशरूपेऽप्याकारान्तरे सति तदनवभासः शङ्क्येत, तदर्थमाह—*अद्वितीयेति* ॥ 'अद्वितीये'त्यनेनाधिष्ठाने द्व्याकारत्वाभाव उक्तः। "चैतन्यप्रकाशात्मनी"त्यनेन कारणापेक्षसिद्धित्वं निरस्तम्। तदभावः= कारणदोषाभावः । "अद्वितीयप्रकाशात्मनी"ति विशेषानवभास उक्तः। अधिष्ठानद्रष्टृदोषाभावश्चानेनैव। तथाऽऽनुलोम्येनापि। तत्र "द्रष्टरी"त्युक्ते तस्य रूपान्तरानवभासः शङ्क्येत, तदर्थमाह—*अद्वितीयेति* ॥ एवमप्यजडत्वेनावभासादि भवेत्, तदर्थम्—"चैतन्ये"ति ॥ तस्याप्यविद्याविरोधित्वं दर्शयितुमाह—*प्रकाशात्मनीति* ॥ *अथवा*—चैतन्यरूपस्यापि सांख्यवदनवभासः स्यात्, तदर्थमाह—*प्रकाशात्मनीति* ॥ "अहंकारादिसंघातस्ये"त्यनेनात्मन्येव रूपत्रयं च वक्तव्यमित्युक्तम्, इतरत्रापि यथासंभवं हेतुत्वमूह्यम्, विस्तरभयान्नोक्तम् । अत्र विशेषणोपयोगसंग्रहः— दोषाद्यभावादवभासभावा- द्विशेषरूपस्य तदात्मकत्वात् । नाध्यासचिन्हं बहिरुक्तमत्र संजाघटीतीति निरूपणीयम् ॥

तत्र "बहिरर्थे"इत्येव प्रतीकग्रहणे तस्यैवैतावानभिप्राय इत्याशङ्क्येत, तथा सत्यनुपपन्नत्वमुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यं च स्यात्, तदर्थमाह—*उच्यत इत्यत इति* ॥ "नन्विहे"त्यनेनान्याधीनसिद्धिर्निरस्ता, नैतावतैवावभाससिद्धिरित्याशङ्क्य, पूर्वं तदभिप्रायस्यानुक्तत्वात्, अनुक्तौ चोत्तरग्रन्थानुदयः ; कारणाभावेनैवानवभाससिद्धेरिति मनसि निधाय चोद्यव्याजेनाभिप्रायमनुवदति—*स्वभावावभास इति* ॥ निरंशत्वमसिद्धम् ; सांशत्वस्यापि कैश्चिदङ्गीकृतत्वादित्याशङ्क्य साधयति—*मध्यमपरिमाणेति* ॥ आकाशात्मनाऽभिव्यक्तचैतन्येनैवावभास इत्यभिप्रायेण शङ्कां दर्शयति—*ननु निरंशोऽपीति* ॥ आकाशेऽपि कथंचित् स्वयंज्योतिष्ट्वमुक्तमेवेत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—*यावत्सत्त्वमिति* ॥ "यावत्सत्त्वमि"-त्यनेन देशतः कालतश्च व्यतिरेकाभाव उक्तः । आकाशे त्वेकदेश एवेति भावः । *अथवा*—"स्वभावावभासेऽपी"त्यनेनावभासव्यतिरेकाभावादन्याधीनत्वं निरस्तम्, अत्र निरंशेऽप्यवभासमानेऽनवभासमानत्वं दृश्यत इति चोदिते "स्वयं ज्योतिष इति परिहारोऽनुपपन्नः; निरंशत्वेनावभासमानत्वस्यैव विवक्षितत्वात्, तदभ्युपगमेनैव चोदितत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*यावत्सत्त्वमिति* ॥ "स्वयमि"त्यस्य व्याख्या= यावत्सत्त्वमिति । इतरद् व्यक्तम् । प्रमाणाभावादित्यभिप्रायेण पृच्छति—*कुत इति* ॥ 'सर्वभावानामि'ति व्यवच्छेदकं विशेषणम्—प्रसक्तस्य च व्यवच्छेद इति । *ननु* अयोगव्यवच्छेदेऽपि विशेषणफले संभवति कथमन्ययोगव्यवच्छेद एवं विशेषणफलत्वेन निश्चीयत इति ? तत्राह—*आत्मैवास्येति* ॥ व्यवच्छेद एव मुख्यं विशेषणफलं

भवतु, तथापि व्यवच्छेद्यान्तरमेवेति चोदयति—*ननु कारकान्तरेति* ॥ कथं ज्योतिष्ट्वस्यैव विशेष्यत्वम् ? न कारकत्वस्येत्याशङ्क्याह—*कारकत्वस्येति* ॥ शाब्देऽन्वये प्रतीयमानमेव विशेष्यमिति भावः। *ननु*अर्थलभ्येऽपि विशेषणान्वयः संभवत्येव, ज्ञानसामर्थ्यलब्धं च कारकम्; अतस्तदेव विशेष्यमित्याशङ्क्याह—*किंच ज्ञानजन्मेति* ॥ *ननु—ज्ञानप्रयुक्तमिति* ॥ अयं भावः—ज्ञानं धर्मि, जनिमदिति साध्यो धर्मः, ज्ञानत्वात्; विषयज्ञानवदिति। तस्यापीन्द्रियान्वय-व्यतिरेकाभ्यां जन्मसिद्धिः, अन्तःकरणावृत्तिर्वा निदर्शनम्। तथा सति तत्सामर्थ्यलभ्यकारकस्य विशेष्यत्वमिति ॥ "प्रकाशगुणप्रयुक्तमि"ति क्रियाविशेषणम्। प्रकाशगुणप्रयुक्तं जन्मैव न भविष्यतीत्यध्याहारः। द्रव्यजन्मेति व्याप्तिप्रदर्शनम्। अयं प्रयोगः—ज्ञानं धर्मि, स्वाश्रये न जायत इति साध्यो धर्मः, प्रकाशगुणत्वादिति हेतुः; प्रदीपप्रकाशवदिति दृष्टान्तः। विरुद्धाव्यभिचारित्वमनुमानेन बाधो वा पूर्वानुमानस्याभिहितः। *ननु*—सिद्धे प्रकाशरूपत्वे ज्ञानस्याजन्यत्वं सिद्धं भवेत्, तदेवासिद्धमित्याशङ्क्याह—*अत्रापीति* ॥ *ननु*अन्तःकरणे प्रकाशगुणस्योत्पत्तिर्दृश्यते, अतोऽनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याह—*न चान्तःकरणेऽपीति* ॥ 'परिणामस्य ज्ञानत्वाभ्युपगमादि'त्युक्ते सर्वपरिणामस्य ज्ञानत्वं भवेत्, तदर्थमाह—*विशेषपरिणामस्येति* ॥ भवतु विशेषपरिणामस्यैव ज्ञानरूपगुणत्वम्, तथापि स्वाश्रये जन्यत्वं तदवस्थमित्याशङ्क्याह—*प्रकाशगुणवदिति* ॥ एतदुक्तं भवति*—न प्रकाशगुणवत्यन्तःकरणे प्रकाशगुणान्तरोदयः संभवति। विशिष्टस्य परिणामाश्रयत्वमिति मा भूद्गुणद्वयसाहित्यम्; प्रकाशान्तरोदये पूर्वप्रकाशापगम इति, नेत्याह—*ज्ञानपरिणाम इति* ॥ स्वभावापगमायोगादित्यर्थः। *अथवा*—विशेषपरिणामस्यान्तःकरणगतस्य प्रकाशगुणवद् ज्ञानत्वाभ्युपगमादित्यन्वयः ; 'अन्तः''करणस्ये'त्यस्य परिणामविशेषणत्वात्, उपसर्जनेन चान्वयायोगादिति। कथमन्तःकरणस्यैतादृशपरिणाम इति ? तदाह—*ज्ञानपरिणामस्वभावत इति* ॥ *अथवा* "नचान्तःकरणे" इत्यनेनान्तःकरणे प्रकाशगुणोदयो नास्तीति प्रतिज्ञा, ज्ञानपरिणामस्वभावत इति हेतुः। तर्हि ज्ञानस्वभावान्तःकरणे ज्ञानान्तरायोगाद् घटादिज्ञानाभाव इत्याशङ्क्याह—*प्रकाशगुणवदिति* ॥ प्रकाशगुणवद् ज्ञानम्; विशेषपरिणामस्य द्रव्यरूपस्यैव ज्ञानत्वादित्यर्थः। प्रकाशगुणत्वादिति हेतोस्त्रिरूपत्वमुक्त्वा, ज्ञानत्वादित्यस्य हेतोः—नित्या, भूः, गन्धवत्त्वादितिवदसाधारणत्वमाह—*न च ज्ञानमपीति* ॥ कथमसाधारणत्वम्? सपक्षेऽपि तद्दर्शनादिति चोदयति—*अन्तःकरण इतीति* ॥ *ननु*अन्तःकरणंवृत्तौ ज्ञानशब्दप्रयोगो दृश्यत इत्याशङ्क्याह—*अन्तःकरणपरिणाम इति* ॥ तर्हि ज्ञानमप्यात्माश्रयं द्रव्यत्वेन जन्यं भवत्वित्याशङ्क्याह—*न च ज्ञानमिति* ॥ अनेन हेतोरसिद्धिः परिहृता। जडप्रकाशत्वस्यैव व्याप्तिदर्शनादित्यभिप्रायेण चोदयति—*जडप्रकाशेति* ॥ जडप्रकाशत्वेनाजन्यत्वम्, नच तदपि साध्यम्; बाधितविषयत्वप्रसङ्गादिति भावः। परव्याप्त्युपजीवित्वेन धूमगतकटुकत्ववदप्रयोजकं जडत्वमिति परिहरति—*न प्रकाशत्वप्रयुक्तत्वादिति* ॥ कथं प्रकाशत्वप्रयुक्त्या स्वोपाधौ जन्माभावः? दर्पणादौ व्यभिचारादित्याशङ्क्याह—*दर्पणादाविति* ॥ *ननु*—सति प्रदीपे प्रभागुणस्योत्पत्तिर्दृश्यते, इत्याशङ्क्याह—*प्रदीपादिष्विति* ॥ *ननु*

अजन्यप्रकाशगुणत्वेऽपि तेनैव हेतुनाऽन्याधीनसिद्धित्वमनुमीयते प्रदीपवत, तथा सति हेतोरिष्टविघातकारित्वमित्याशङ्क्याह—*प्रज्ञानघनशब्दाच्चेति* ॥ *अथवा*—"निरंशस्य स्वयंज्योतिषः" इत्यनेनाजन्यप्रकाशत्वे हेतुरुक्तः; तत्र हेतुस्वरूपं साधयित्वेदानीमयं हेतुरनन्याधीनसिद्धिं न साधयति; व्यभिचारादित्याशङ्क्य, 'स्वयंज्योतिषः'इति चैतन्यज्योतिष्ट्वं विवक्षितम्, तच्च प्रमाणसिद्धमित्याह—*प्रज्ञानघनशब्दादिति* ॥ *प्रज्ञानघनशब्दः*=प्रकृष्टं ज्ञानं वक्ति । प्रकर्षश्च चिद्रूपत्वमित्यर्थः ॥ श्रुत्यन्तरमुदाहृतं दार्ढ्यार्थम् । ज्ञानेऽहंप्रतीत्यभावात् तस्याऽऽत्मसामानाधिकरण्याभावात् कथं चिद्रूपत्वमिति चोदयति—*ज्ञानमिति* । ज्ञातृत्वमिति* ॥ इदानीमनुकूलं तर्कमाह—*किंचेति* ॥ आत्मनीति बाधकाभावमाह । अथवा—'आत्मनी'त्यनेनानन्तरानुमानस्य बाधकभावमाह । यत्रागृहीतविशेषसामान्यग्रहणं नास्तीति चोदितम्, तत्रैव विशेषाग्रहणं वक्तव्यम्, नतु ब्रह्मणीत्या शङ्क्य व्याचष्टे—*नन्वात्मनीति* ॥ "तदनवभासनादि"त्ययुक्तम्; स्वाश्रये स्वकार्यकरत्वादित्याशङ्क्योपपादयति—*तर्हि शुक्तिकायामिति* ॥ कथं जीव-ब्रह्मणोरेकत्वम् ? भेदप्रतीतेः सामानाधिकरण्यस्य च भेदाभेदविषयत्वात्, तथा च सति ब्रह्मगतग्रहणं कथमात्मनः ? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*ननु कार्यकारणेति* ॥ *ननु*—दोषत्रयाभावादगृहीतविशेषसामान्यग्रहणाभावात् कारणत्रयजन्यज्ञानाभावाच्च नाध्यासलक्षणमत्रेति चोदिते, प्रकाशाच्छादकदोषकथनमसंगतम् ; अचोदितवस्तुकीर्तनादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह — *तत्राद्वितीयेति* ॥ अथवा— अधिष्ठानज्ञानादिष्वाक्षिप्तेषु किमर्थं विशेषणादौ प्रकाशाच्छादकसमर्थनमित्याशङ्क्याह—तत्राद्वितीयेति* ॥ "अत्रेति" व्याचष्टे—*अद्वितीयाधिष्ठानेति* ॥ अनेन च बहुविषयेऽप्याक्षेपे प्रमाणाच्छादकदोषनिरूपणमेवादौ कर्तव्यम्, तेन विनाऽधिष्ठानादीनां स्वतो निरूपयितुमशक्यत्वादिति दर्शितम् । *अद्वितीयाधिष्ठानेति* स्वतोऽधिष्ठाने द्विरूपत्वाभाव उक्तः । "ब्रह्मात्मनी"त्यनेन द्रष्टुर्भेदाभाव उक्तः । "प्रकाशस्ये"त्यस्य व्याख्या= चैतन्यस्येति । "प्रमाणस्ये"त्यनेन चैतन्यस्याध्यासकारणत्वम्, तद्दोषत्वे च दोषत्रयान्तर्भावः । "प्रमाणस्ये"त्येवोक्ते सर्वस्याध्यस्यमानत्वात् कथमात्मव्यतिरिक्तं प्रमाणम् ? इति शङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थम्,—"चैतन्यस्येत्ये"वोक्तम् । "चैतन्यस्ये"त्येवोक्ते कर्तव्यम् ; तस्य चैतन्यरूपत्वेन स्वतःसिद्धत्वात्, तत्प्रतिबन्धे चाधिष्ठानादिविभागोऽपि सिद्ध्यति ; प्रमाणप्रतिबन्धे प्रमेयेऽपि रूपान्तरसंभवादित्युक्तम् । अत्र संग्रहः—

अत्रेत्यस्य पदस्यार्थः सप्तम्यन्तेन वर्णितः । द्रष्ट्रधिष्ठानयोर्भेदः स्वतो नेत्येतदीरितम् ॥
प्रमाणप्रतिबन्धे हि सिद्धिस्तस्येति सूचितम् । अधिष्ठानद्विरूपत्वमद्वितीयेति वारितम् ॥
"ब्रह्मात्मनी"त्यनेनापि द्रष्ट्रभेदो निवारितः । प्रमाणस्येत्यनेनापि दोषाद्यत्वमसूसुचत् ॥
तद्रूपस्यावभासे हि न चाध्यासोऽपि सिद्ध्यति । अन्तर्भावोऽपि दोषेषु प्रमाणस्येति दर्शितम् ॥
अप्रस्तुताभिधाशङ्का प्रमाणस्येति वारिता । तत्प्रमाणगतत्वं च हेतुरादौ प्रसाधने ॥
अवभासनिरोधेन लभ्यते पूर्वदूषितम् । अविशेषितसामान्यविशेषस्यैव रोधनम् ॥
स्वावभासे विरुद्धत्वाच्छादनप्रवणत्वतः । तद्विभागेन तस्यैव तद्दोषत्वप्रसाधनात् ॥
सम्बन्धेनाश्रितत्वेन विषयत्वेन चेह तत् । संबन्धेनान्यदोषत्वं निर्वाह्यं तेन पूर्वता ॥ इति ॥

ननु—पूर्वमात्मन्यज्ञानं साधितम्, इदानीं प्रमाणदोषत्वेनाज्ञानसाधनेऽज्ञानभेदः स्यात्, अनादरो वा पूर्वप्रमाण इत्याशङ्क्याह—*प्रत्यक्षानुमानेति* ॥ तत्र सर्वोपादानत्वेन साधनं कृतम्, अत्र तु प्रतिबन्धकत्वेन दोषत्वेन च तत्साधनमितिं, विषयभेदादपौनरुक्त्यमिति भावः। *ननु*—प्राप्तेऽवभासेऽवभासप्रतिबन्धप्रतिपादनं युक्तम्, कथं तत्प्राप्तिः ? अथवा—सत्यामप्यवभासप्रसक्तावन्येनापि प्रतिबन्धसंभवात् कथमज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वसिद्धिः ? इत्याशङ्क्यावस्थान्तरे प्रतिबन्धान्तरसंभवात् प्रमाणस्य तत्परत्वशङ्काव्युदासायावस्थान्तरमाश्रित्याह—*सुषुप्ते मिथ्याज्ञानेति* ॥ "अनृतेन ही"त्यनेनार्थाऽऽत्मनां प्रत्यूढत्वं प्रतिपाद्यते, प्रमाणदोषश्च प्रतिपाद्यतेऽप्रतिज्ञातः ; अतो विरोध इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तदवभासप्रतिबन्धेति* ॥ *ननु*—प्रत्यूढशब्दो हि विघ्नस्पृष्टत्वमेवाह, आवरणन्त्वत्र विवक्षितं कथं लभ्यते ? इत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमुदाहरति—*त इमे सत्या इति* ॥ एवमपि अनृतशब्दादसदेव किञ्चित् स्यादित्याशङ्क्याह—*ततश्चेति* ॥ आवरणेन प्रतिपाद्यमानत्वादिति भावः। कथं ब्रह्मस्वरूपप्रकाशप्राप्तिर्जीवस्य ? "अनीशये"ति श्रुत्यामीश्वरत्वाभावप्रतीतेः, तथा—"अनीशये"ति तृतीयया तस्यैव मोहे शोके च हेतुत्वं प्रतीयते ; अतोऽनृतशब्देन मिथ्यावस्तुप्रतिपादनं निश्चेतुं न शक्यते, अतो नेयमुदाहर्तुमुचितेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*"अनीशया शोचती"ति* ॥ मुह्यमानोऽनीशया शोचतीत्यन्वयः। *ननु*—नीहारेण प्रावृतत्वे कथं भवदभिमतदोषसिद्धिः ? तेन प्रावृतत्वं स्वरूपेण प्रतीयते यतः ; नतु तस्य ब्रह्माप्रतिपत्तौ निमित्तत्वमित्याशङ्क्याह—*नीहारं तम इति* ॥ इदानीमविद्यारूपत्वमस्येति सप्रमाणमाह—*तथाऽविद्यायामिति* ॥ उदाहृतश्रुतीनामयमेवार्थ इति दर्शयितुं स्मृतिमुदाहरति—*अज्ञानेनावृतमिति* ॥ "विद्यैवे"त्यनेन कथमर्थापत्तिरुच्यते ? नहि विद्याया मोक्षसाधनत्वमज्ञानेन विना नोपपद्यते, यतो गरुडध्यानाद्विषनिवृत्तिवदुपपद्यते। "*अनवगमोऽविद्यात्मकः"इत्ययुक्तम्* ; अनवगमशब्देनाभावे विवक्षिते विरोधः ; अविद्याया बन्धस्य वा तदात्मकत्वायोगात्, अज्ञाने तु विवक्षिते वैयर्थ्यमविद्याशब्दस्य, अज्ञाने प्रमाणं वक्तुं प्रक्रम्य बन्धास्तित्वसाधनमप्ययुक्तम्, काऽसौ श्रुतिरनुपपन्नेति न ज्ञायते ? तदर्थं व्याचष्टे—*ब्रह्मज्ञानादिति* ॥ "अनवगमोऽविद्यात्मक"इत्यस्य व्याख्या= *अनवबोधोऽध्यासेति* ॥ *ननु*—दोषसाधनमत्र प्रस्तुतम्, न च फलश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या दोषत्वसिद्धिः ; अज्ञानात्मकत्वेनैव निवृत्तिसिद्धेरित्याशङ्क्याह—*अथवेति* ॥ स्वरूपाऽनवभासे विपर्ययावभासे च प्रमाणविधानं युज्येत ; तथा च सति दोषवत्त्वमेव भवेदित्यर्थः। *ननु*—फलश्रुतिसामर्थ्यादपि दोषत्वं सिद्ध्येत्, अज्ञानकार्यत्वसिद्धौ तस्याप्रतिबन्धेऽधिष्ठाने विक्षेपपूर्वत्वाभावात्प्रतिबन्धकत्वादिना दोषत्वासिद्धौ बन्धनिवर्तकप्रमाणमपि तथाविधमेव भवति ; अतो न पक्षान्तरोपन्यासो युक्तः, *मैवम्* ; अर्थापत्त्युपस्थितार्थसामर्थ्यसिद्धस्य फलश्रुत्यन्यथानुपपत्तिगम्यत्वायोगात्। अत्र तु साक्षात्तत्सिद्धिरिति विषयव्याप्त्यर्थं वा पक्षान्तरप्रदर्शनमित्यनवद्यम्। *ननु* एवमप्यज्ञानस्य प्रमाणगम्यत्वेन तात्त्विकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—*अत्र च साक्षीति* ॥ *ननु*—जीव-ब्रह्मणोरभेदादज्ञानसंबन्धो न घटत इति चोदिते, कथमनन्यत्वमेव "बाढमि"त्यनेनाज्ञानसाधनेऽपि हेतुत्वेनोच्यते ? नहि विरोध्येव तत्साधने हेतुर्भवतीत्याशङ्क्याविरोधेन हेतुत्वं दर्शयितुं विकल्पयति—*किमत्रेति* ॥ तत्र प्रथमपक्षेऽप्येवं विकल्पः—किमज्ञानमाश्रय-विषयभेदमपेक्ष्य तत्संबन्धि भवति ? किं वा सम्बन्धोत्तरकालं तदेकत्वं निरु-

न्ध्यादिति ? न तावत्प्रथमः कल्प इत्याह—*न तावदिति* ॥ अयं प्रयोगः—अज्ञानं धर्मि, आश्रय-विषयभेदापेक्षया कृत्यद्वयसम्पादकं न भवतीति साध्यो धर्मः, अक्रियात्मकत्वात् । ज्ञाने व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्यर्थं हेत्वन्तरम्—आवरणत्वादिति । यद्वा—ज्ञानस्यापि क्रियारूपत्वेन हेतुद्वयम् । दृष्टान्ते कृत्यद्वयसम्पादकत्वविशेषणोपादानं तस्य पराभ्युपगतहेतुत्वेनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थम् । *ननु* तमः स्वोपादानाश्रितं तद्देशविषयं च, अतः कथमुदाहरणम् ? इत्याशङ्क्याह—*नहि तमो वस्त्विति* ॥ प्रतीतिकृतो विरोधः, सोऽत्र नास्ति ; एकवस्तुगतत्वप्रतीतेः, यद्वा—स्वोपादानगतस्यापि देशाश्रयत्वं घटस्येव भूतलाश्रयत्वमिति, यद्वा—भेदस्य धर्मि-प्रतियोग्यपेक्षया प्रतीतिवद् नाऽऽश्रय-विषयभेदसापेक्षा तमःप्रतीतिः ; अतो विद्यमानोऽपि भेदो न प्रयोजक इति भावः । *ननु*अज्ञानमाश्रय-विषय-भेदापेक्षयैव प्रतीयते—अस्यात्राज्ञानमिति, अतो बाधितविषयमनुमानमित्याशङ्क्याह—*अज्ञानमिति चेति* ॥ तमोनीहारशब्देन प्रतीतौ तदभावादिति भावः । *ननु*—स्वत आश्रय-विषयभेदानपेक्षस्य निषेध्यापेक्षया तद्वत्प्रतिभानं न दृष्टमित्याशङ्क्याह—*यथा स्थितिरिति* ॥ *ननु*—मा भूदाश्रय-विषयभेदापेक्षित्वम्, सम्बन्धोत्तरकालं तदेकत्वं विरुणद्धीति द्वितीयकल्पं मनसि निधायाह—*तमोवच्चेति* ॥ द्वितीयेऽपि कल्पे परिहारमाह—*नापि स्वाश्रयेति* ॥ "स्वाऽऽभासकेन संवेदनेने"ति निदर्शनम् । स्वस्याभासं प्रकाशं करोतीति स्वाभासकम्, तेन संवेदनेनेत्यर्थः । *अथवा*—"स्वाभासकेने"ति वैधर्म्यनिदर्शनम् । स्वस्याऽभासनं निवृत्तिं करोतीति स्वाभासकं बाधकज्ञानम्, तद्वदित्यर्थः । *अथवा*—चित्प्रकाशस्याविरुद्धत्वे स्वाभासकेनेति हेतुः । *ननु*—भवतु स्वविषयज्ञानस्याविरुद्धत्वम्, चित्प्रकाशस्य तु कथमविरोधितेति ? तदाह—*साक्षिचैतन्यस्य चेति* ॥ अथवा कथमवभासकत्वेनाविरुद्धत्वम् ? तस्यैवासिद्धत्वादित्याशङ्क्याह—*साक्षिचैतन्यस्य चेति* ॥

ननु—कथमवभास्यत्वेनाविरुद्धता ? स्थितस्य ह्यवभास्यता । न च प्रकाशमानेऽज्ञानाश्रयत्वसंभवः, इत्याशङ्क्याह—*किंच जन्यज्ञानेनेति* ॥ *ननु*—ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिष्यते, तत्कथमवभासमानात्मन्यज्ञानम् ? अतः कथमविरोधित्वेनाश्रयत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*न च प्रकाशमात्रमिति* ॥ कथमनिदर्शनेनाविरोधनिश्चयः ? सिद्धे ह्यविरोधे तद्विषयज्ञानसिद्धिः ; नान्यथा । तत्र च विषयत्वमेव, तच्च विरोधेऽपि भवति, अत्र तु संसर्गो वक्तव्यः, न तु स्वयं प्रकाशमानेऽज्ञानसंबन्धो घटते ; सवितुरिव तमःसंबन्धः । तदुक्तम्—

"नन्वविद्या स्वयंज्योतिरात्मानं ढौकते कथम् । कूटस्थमद्वितीयं च सहस्रांशुं यथा तमः ॥" इति ॥

इत्याशङ्क्याह—*नच स्वयंप्रकाशेति* ॥ अयं भावः—प्रसिद्धं तावदज्ञानं नेति वक्तुं न शक्यम् । न च जडगतत्वेन निश्चेतुमपि शक्यम् ; जडस्य तत्स्वरूपसापेक्षत्वात्, अज्ञाते च ज्ञाते च तस्मिन् अज्ञानावगमायोगादिति । तदुक्तम्—

"प्रसिद्धत्वादविद्यायाः साऽपह्नोतुं न शक्यते । अनात्मनो न सा युक्ता विना नात्मा तया नहि ॥" इति ॥

ननु—स्वयंप्रकाशे संवेदनेऽज्ञानसम्बन्धविरोधदर्शनादात्मन्यपि तदनुमीयते, इत्याशङ्क्याह—*संवेदनस्येति* ॥

इदानीं किंचेत्यादेरर्थान्तरम् ॥ *ननु*—कथं साक्षिचैतन्यस्याज्ञानावभासकत्वेनाविरुद्धत्वम् ? पूर्वज्ञानावभासकस्याप्युत्तरज्ञानस्य तेन विरोधदर्शनादनैकान्तिकत्वादित्याशङ्क्य, विरोधवादिनाऽपि किं प्रत्यक्षेण विरोधो ज्ञायते ? किंवाऽनुमानेन ? इति विकल्प्य, न तावत्प्रत्यक्षेणेत्याह—*किंच जन्यज्ञानेनेति* ॥ अनुमानपक्षेऽप्यवभासमानत्वं हेतुः ? किं वा प्रकाशत्वम् ? उत स्वप्रकाशत्वम् ? साध्येऽप्येवं विकल्पः—आश्रयत्वविरोधः ? स्वरूपविरोधो वा ? संसर्गविरोधो वा ? तत्र प्रथमपक्षे बाधितविषयत्वं दर्शयति—*किंचेति* ॥ द्वितीयेऽनैकान्तिकत्वमाह—*न च प्रकाशेति* ॥ तृतीये दृष्टान्ताभावमाह—*नच स्वयमिति* ॥ अथवा—किंचेत्यनेन प्रत्यक्षनिराकरणम्, उत्तरेणानुमाननिराकरणम् । तत्र प्रकाशत्वादिति हेतोः स्वज्ञाने व्यभिचार इत्याह—*न च प्रकाशेति* ॥ "न च स्वयं प्रकाशमाने"इत्यनेन तत्रैव दृष्टान्ताभावमाह । *अथवा*—''न च प्रकाशे"त्यनेन स्वज्ञाने व्यभिचार उक्तः, कथं स्वज्ञाने व्यभिचारः ? न ह्यज्ञानविषयं ज्ञानं संप्रतिपन्नमस्तीत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—*न च स्वयमिति* ॥ दृष्टान्ताभावेनासाधारण्येऽनैकान्तिकत्वमित्यर्थः ॥ "विषयाणामि"त्यनेन सोपाधिकत्वमुक्तम् ; परप्रकाश्यत्वमुपाधिरित्यर्थः । *ननु*—स्वयंप्रकाशमाने घटादिसंवेदने ज्ञानादर्शनात् तदेव निदर्शनम्, अतः कथमसाधारणत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*संवेदनस्येति* ॥ "अत एवार्थादि"ति कथमुक्तम् ? न ह्येकत्वमज्ञानेन विनाऽनुपपन्नम् कथं तदुपजीव्यम्? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*ऐक्ये स्वयप्रकाशत्व इति* ॥ तत्रानवभासमात्रेणैवाज्ञानं सिद्ध्यतीति, किमिति विशिष्टानुपपत्तिः प्रमाणत्वेनोच्यते ? इत्याशङ्क्याह—*अन्यथा भेदेति* ॥ कथम्—"अतोऽविद्यावच्छिन्ने"त्युपसंह्रियते ? अनुक्तत्वादविद्यावच्छिन्नत्वस्य, नापि तदेव प्रतिपाद्यते, असंगत्वादित्याशङ्क्योत्तरचोद्यनिवर्तकत्वेन संगतिं दर्शयितुं चोदयति—*नन्वेकद्रव्यत्व इति* ॥ "अतः" इति कथमुक्तम् ? न ह्यविद्यावच्छिन्नत्वे किञ्चित्प्रमाणमुक्तमस्ति, यदुपजीव्यत इत्युच्यते, अविद्या-काम-कर्मलिङ्गमवच्छेदकम्, अतोऽविद्यावच्छिन्नेत्ययुक्तमित्याशङ्क्योपस्कारं दर्शयति—*आत्मावरणमिंति* ॥ पूर्वोक्तमज्ञानमुपजीव्यत इत्युक्तम् । *ननु*—यदाश्रयोऽवच्छेदः, तदुपादानं स्यात्, कथमज्ञानोपादानत्वम् ? यद्वा—"अज्ञानानुपादानाविभाग" इति वक्ष्यते, तत्कथमित्याशङ्क्याह—*अवच्छेदस्यापीति* ॥ प्रातिभासिकाध्यासस्येति हेतुः । प्रातिभासिकाध्यासत्वमपि कथमित्याशङ्क्याह—*सत्यत इति* ॥ भवत्ववच्छेदकत्वमज्ञानस्य, कथमनादित्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*कर्तृत्व-भोक्तृत्वेति* ॥ *ननु*—प्रातिभासिकोऽवच्छेदो न सुषुप्तौ ; तत् कथं तदुपादानता नोदितेति ? तत्राह—*अनादिजीवविभागेति* ॥ कथम् ? अन्तःकरणस्य कारणत्वाभावः ? अविद्यया विशेषाभावादित्याशङ्क्याह—*न चान्तःकरणमिति* ॥ अन्तःकरणनिमित्तत्वे द्वैधीभावेन भवितव्यम्, नचासावास्ते ; एकत्वाभावप्रसङ्गात् । यद्वा—अर्थत इत्यज्ञानेन वैलक्षण्यं दर्शितम् । कथं विलक्षणत्वे तत्प्रतीतिः ? इत्याशङ्क्याह—*अवच्छेदस्येति* ॥ विभ्रममात्रस्याप्यन्तःकरणोपादानत्वं भवत्विति ? नेत्याह—*अज्ञानस्यैवेति* ॥ *ननु* अन्तःकरणस्यावच्छेदकत्वं त्वयाप्यङ्गीक्रियते ; कथं तत् निराक्रियते ? इत्याशङ्क्याह—*अन्तःकरणस्य चेति* ॥ यद्यज्ञानमेवोपाधिरिति सिद्धं भवेत्, ततो ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तत्कार्यत्वं भवेत्, न च तदस्ति ; अन्तःकरणमेव सत्यमवच्छेदकम्, आकाशस्येव घट इत्याशङ्क्याह—*सत्यत्वेऽपीति* ॥ *अविद्योपाधित्वम्=अविद्याव-

दुपाधित्वमित्यर्थः । अथवा—तेनापि मिथ्याज्ञानमग्रहणं परं विद्यत इत्यङ्गीक्रियते, सा च जीवाश्रया, अन्तःकरणं च तन्नियामकमित्युच्यते, तन्न; सादेरन्तःकरणस्यानाद्यविद्योपाधित्वाभावान्नियामकत्वाभावादित्यर्थः । व्यवस्थापकत्वं निराकृत्यावच्छेदकत्वनिराकरणार्थम्—*सुषुप्तादाविति* ॥ अथवा—अनाद्येवान्तःकरणम्, तथा सति सर्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*सुषुप्तादाविति* ॥ *तस्मात् कार्यसंस्कारेति* ॥ न च संस्कारस्य तन्मतेऽवच्छेदकत्वम्, नापि तद्विशिष्टायाः शक्तेः; तस्या उच्छेत्तुमशक्यत्वे न निर्मोक्षः, उच्छेदे वा जगदनुत्पत्तिप्रसङ्गः; एकत्वादिति भावः । *ननु* अविद्या किं सम्बन्धिनीति* ॥ अयं भावः—संबन्धिनो भेदकत्वम्, न च जीव-ब्रह्मसंबन्धः ; इतरेतराश्रयादिति । *ननु—किमाश्रयेयमिति* ॥ स्वरूपमात्रस्याश्रयत्वासंभवेनान्तःकरणस्यैवावच्छेदकत्वमविद्यानियामकत्वं च वक्तव्यमिति भावः । *ननु* अन्तःकरणव्यतिरेकेणात्मनोऽनुभवसम्बन्धे प्रमाणसद्भावात्प्रतीतेरन्यथासिद्धत्वं भवतु, अज्ञानस्यान्तःकरणव्यतिरेकेण केवलात्मसंबन्धादर्शनात् कथम्—"अहमज्ञः" इति प्रतीतेरन्यथासिद्धत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*आत्मन्यविद्यासंबन्धस्येति* ॥ *अथ स्वरूपेति* ॥ सर्वज्ञत्वाविद्याश्रयत्वयोर्विरोधादिति भावः । *विशिष्टेऽपीति* ॥ स्वरूपसंबन्धेऽपि स दोषस्तदवस्थ एवेति भावः । *ननु* विशिष्टस्वरूपस्य स्वरूपातिरिक्तत्वात् तत्संबन्धे स्वरूपसम्बन्धप्रयुक्तो दोषो नास्तीति, तत्राह—*जडस्य चाज्ञानेति* ॥ नच 'जडस्ये'त्यनेन केवलजडस्याश्रयत्वमाशङ्क्य निरस्यत इति युक्तं वक्तुम् ; उत्तरत्र निराकरिष्यमाणत्वात् । *मोक्षावस्थासम्बन्धिन इति* प्रमाणमुक्तं स्वरूपमात्राश्रयत्वे, यस्य मोक्षसम्बन्धः, तस्य बद्धत्वम् ; अन्यथा मुक्तत्वानुपपत्तेरित्यर्थापत्तिः । अविद्यानिर्मितप्रतिबिम्बिताविद्याश्रयत्वमित्यपि वक्तुं शक्यते, भेदनिबन्धनधर्मित्वस्यैव भेदाश्रयत्वमिति । *ननु* ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तत इति लोकसिद्धम्, तत्राज्ञानस्यान्तःकरणाश्रयत्वसिद्धौ सत्यां करणगतत्वमेव विरोधप्रयोजकमिति निश्चय इत्याशङ्क्याह—पुरुषान्तरसुषुप्तौ चेति* ॥ *ननु* कर्तृज्ञाने तद्भ्रान्तिहेतुरन्तःकरणगताज्ञानं निवर्तते, तत् कथं करणगतनिवृत्त्यसंभवेनात्मगतत्वसाधनम् ? करणगतत्वे तु प्रमाणमस्तीत्याह—*भ्रान्तिनिमित्तेति* ॥ उक्तन्यायस्यानुग्राहकं प्रमाणमाह—*अनृतनीहारादीति* ॥ उदाहृतश्रुतौ व्यवधायकमज्ञानं प्रतीयते, न तु तस्यैवावच्छेदकत्वम्, नापि स्वाभाविकभेदाभावः ; अतस्तत्र प्रमाणमाह—*विभेदजनक इति* ॥ *ननु* पूर्वमपि "निरंशस्ये"त्यनेन स्वप्रकाशस्यानवभासो न संभवतीत्याक्षिप्य समर्थितम्, "ननु प्रमाणविरोधः"इत्यनेनापि तदेवाक्षिप्य समर्थ्यते ; अतः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—*स्वयंप्रकाशस्येति* ॥ *ननु अवभासमानस्यापीति* ॥ अवभासमानस्यार्थस्याज्ञानेनावृतत्वं न संभवति ; विषयस्य व्यावर्तकत्वं नामाज्ञानावृतत्वम्, तच्चावभासमानत्वादेवानुपपन्नम् ; अतश्च विशेषस्य व्यावर्तकस्यावभास एव नास्तीति वक्तव्यमित्यर्थः । अत्र संग्रहः— प्रतीयमानं व्यवधीयते नो विशेषरूपं प्रतिभासरोधात् । अबुद्धिचिह्नं कथमत्र भायान्न रूप्यमाणं नहि लभ्यते यत् ॥

अज्ञानसंबन्धस्येति ॥ *अयमर्थः*—प्रतिभासमात्रेण शरीरं स्वरूपं यस्य संबन्धस्य, स प्रतिभासमात्रशरीरः ; तस्य भावः, प्रतिभासमात्रशरीरत्वमिति । कथं प्रतिभासेनानुपपन्नोऽर्थोऽङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्याह——*अनुपपत्तेरिति* ॥ अस्मिन्नर्थेऽनुपपत्तिर्नार्थनिषेधायालमित्यर्थः । "अज्ञानसम्बन्धस्ये" त्यन्तर्गर्भितो हेतुः ; दुरुपपादस्वभावत्वादिति भावः । अत्र संग्रहः—

निरूपणं यत्र सहेत वस्तु तन्नेति वक्तुं नहि युक्तमत्र। सोढुं न शक्नोति विचारणं यत् प्रतीयते चैव तमोमयं तत् ॥

ननु किमित्येवमनुपपन्नोऽर्थः प्रतिभासमात्रशरीरोऽङ्गीक्रियते ? विशेषस्याप्रतीयमानस्यैव व्यावर्तकत्वं कस्मान्नाङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्याह—*प्रतिभासस्त्विति* ॥ ननु "भोक्तुरि"त्यादिना स्वयंज्योतिषोऽप्यात्मनो देहादव्यावृत्तिर्न प्रतीयत इति व्यभिचारो दर्शितः ; सोऽनुपपन्नः, स्वयंज्योतिःस्वरूपस्यानवभासो न संभवतीति चोदिते व्यावृत्तेरनवभासप्रदर्शनस्य व्यधिकरणत्वम् ; दृष्टान्तवैषम्यात्, तत्र भेदस्य प्रतीतिकारणाभावेन तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*संविदभेद इति* ॥ "नन्वि"त्युपक्रमाच्चोद्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—*सिद्धान्तीति* ॥ "कथं पुनरि"ति चोद्यमनुपपन्नम् ; तत्र भेदप्रतीतौ सामग्र्यभावेन तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*पदार्थज्ञानमेवेति* ॥ "मनुष्योऽहमिति मिथ्यैवे"ति पूर्वशेष इवाभाति ; तथा सति विरोधः, नापि परिहारः ; भेदग्राहकसद्भावादेकतावभासेऽपि तन्निवारणायोगादित्याशङ्क्याह—*संसर्गाध्यास इति* ॥ "ननु गौणः" इति चोद्यमयुक्तम् ; अगृहीतभेदे गौणत्वायोगादित्याशङ्क्याह—*पदार्थप्रत्यक्षेणैवेति* ॥ "कुतस्तर्ही"ति ग्रन्थोऽनुपपन्नः ; सर्पादावागमानुमानाभ्यां प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वस्य दर्शनात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*यत्राविचारेति* ॥ "यद्यपी"त्यनेन देहाद् व्यतिरिक्तविषयत्वमभ्युपगम्य तथाऽनध्यवसायेनाध्यास उक्तः, सोऽनुपपन्नः ; विरोधात्, नहि व्यतिरिक्तविषयत्वं व्यतिरेकाध्यवसायाभावश्चोपपद्यते, "अथ पुनरि"त्यनेन विरोधश्च ; तत्र व्यतिरेकप्रतिभासो निराक्रियते, अत्र चाभ्युपगम्यते—इत्याशङ्क्य ; भिन्नविषयत्वेनाविरोधं दर्शयितुं विकल्प्यावतारयति—*किमर्थत इति* ॥ *ननु* अर्थव्यतिरेके गौणत्वेन कथमध्यासः ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*व्यतिरेकप्रतिभास इति* ॥ "दृश्यते ही"त्यनेन स्वरूपावभासेऽध्यासासंभवमाशङ्क्य, दृष्टान्तप्रदर्शनमिवाभाति, तदनुपपन्नम् ; स्वरूपावभासेऽपि रजतभ्रमदर्शनाच्छङ्कानुदयादित्याशङ्क्य चोद्यान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यमाह—*ननु सामान्येनेति* ॥ "अथ पुनरि"त्यनेन व्यतिरेकप्रतिभासे दूषणमुक्तम्, तदप्रस्तुतम् ; अहंप्रत्यये तदप्रतिभासस्य दर्शनीयत्वात्, विचारादिना भेदप्रतीतौ जिज्ञासावैयर्थ्याङ्गीकारात्, गृहीतेऽपि जिज्ञासा दृश्यते ; अतो हेयोऽयं ग्रन्थ इत्याशङ्क्यावतारयति—*अथ प्रतिभासत इति* ॥ "जिज्ञासोत्तरकालमि"ति चोद्यमप्रयोजकम् ; उत्तरत्र गौणत्वेऽपि पूर्वं भ्रमत्वसंभवात्, तावतैव सिद्धान्तिप्रयोजनसिद्धेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*यौक्तिकज्ञानसहकृतेनेति* ॥ "न युक्तः" इति गौणत्वं कथं निराक्रियते ? अहंप्रत्ययेन भेदे प्रतीयमानेऽध्यासासंभावादित्याशङ्क्याह—*विचारेणापीति* ॥ *ननु*—यौक्तिकेनापि भेदे गृहीते नाध्याससंभवः, तत्राह—*तस्याननुसन्धान इति* ॥ *ननु*—भिन्नत्वेन गृहीते तदनुसन्धानाभावमात्रेण कथमध्यासः ? तत्राह—*अकारस्येति* ॥

"*ननु*महदेतदिन्द्रजालमि"त्यनेन भेदेन गृहीतेऽध्यासकारणाभावाद्गौणत्वनिराकरणं मृषेति चोदयित्वा, "बाढमिन्द्रजालमि"त्यनेनाविद्याकृतत्वेनाध्यासत्वमुक्त्वा, "तथाही"त्यनेनाहंप्रत्ययस्य देहादिप्रतिष्ठितत्वप्रदर्शनं कृतम्, तद् व्यर्थम् ; गौणत्वेनाप्यङ्गीकारात्, मिथ्यात्वेन तद्विषयत्वमप्ययुक्तमेव;

अविरोधोऽप्ययुक्तः; "तथाही"त्यप्ययुक्तम्; विवरणाभावादित्याशङ्क्य, तन्निवृत्त्यर्थं कथमविद्याकृतत्वेनाहंकारादीनामध्यस्तत्वमुच्यते; भेदज्ञाने सत्यध्यासानुपपत्तेरिति शङ्कानिवर्तकत्वं दर्शयितुं युक्त्यन्तरत्वेन वा विकल्प्यावतारयति—*किंचेति* ॥ "विवेकानन्तरमि"त्यतो "युक्त्ये"त्यन्तेनाधिकज्ञापकत्वं युक्तेर्नास्तीत्युक्तम्, तदयुक्तम्; "विषयविवेचनेऽपी"त्यधिकविषयत्वस्य दर्शितत्वात्, "तत्प्रतिष्ठत्वमात्रमि"त्यनेनापि युक्तेः स्वविषयाहंप्रत्ययव्यवस्थापकत्वमुक्तम्, तस्य च व्यतिरिक्तविषयत्वादहंप्रत्ययोऽपि तथेत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*नहि प्रत्यक्षज्ञानमिति* ॥ कथमननुसन्धानहेतुकोऽध्यासः ? अनुसन्धानेऽपि तस्य दर्शनादित्याशङ्क्याह—*अनुसन्धानेऽपीति* ॥ "अनादित्वाच्चे"त्यनेन पूर्वदृष्टत्व-स्मृतिरूपत्वमात्रसाधनं कृतम्, तदयुक्तम्, सकललक्षणाक्षेपे तदंशप्रदर्शनस्यायुक्तत्वात्, तत्राधिष्ठानचैतन्यदोषो लब्धः, पुनस्तत्साधने पौनरुक्त्यम्; न चानादित्वं स्मृतिरूपत्वसाधकम्; तस्य कारणत्रयजन्यत्वसापेक्षत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*स्वयंप्रकाशत्व इति* ॥ "पृथग्भोक्तृविषये"ति हेतुर्व्यर्थः; शङ्कानिराकरणासमर्थत्वादित्याशङ्क्य शङ्काबीजप्रदर्शनमनेन क्रियत इति व्याचष्टे—*स्वरूपेणाजन्यत्वेऽपीति* ॥ जन्यज्ञानान्तर नास्तीत्याह—*आत्मचैतन्यमेवेति* ॥ कथं "भोक्तृचैतन्ये"त्यनेन जन्यत्वमुक्तम् ? अनुक्तौ च शङ्कापरिहारो न स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*विशिष्टविषयोपरक्तेति* ॥ अथवा "आत्मचैतन्यमि"त्यनेन "पृथग्भोक्तृविषये"ति व्याख्यातम्, कथं तस्याजन्यस्य टीकाकृता भोक्तृचैतन्येत्यनेन फलत्वमुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*स्वरूपेणाजन्यत्वेऽपीति* ॥ "परत्र परावभासस्ये"त्यनुपपन्नम्; चैतन्यस्याविषयत्वेन तत्संभेदावभासाभावादित्याशङ्क्योपपादयति—*भ्रान्तित्वाच्चेति* ॥

ननु—पुरोऽवस्थितं कथं प्रयोजकत्वेनोपादायाक्षेपः क्रियते ? स्वप्नादौ पुरोऽवस्थितविषयाभावेऽप्यध्यासस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वात्, अथ विषयत्वाभावेनाक्षेपः, तन्न; अज्ञानविषयत्वस्य साधितत्वात्, अतो नाक्षेपबीजमुपलभ्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अध्यस्यमानेनेति* ॥ कारणान्तरमप्युपाध्यभावासङ्गत्वादि स्वावसरे वक्ष्यमाणत्वान्नेहोक्तम्। "न तावदयमि"त्यनेन नियमेनाविषयत्वनिषेधादविषयत्वमपि प्रतीयते। तथा सत्यध्यासाभाव एव, वैयर्थ्यं वा तत्कीर्तनस्येत्याशङ्क्यावतारयति—*तत्रैकस्मिन्विज्ञान इति* ॥ *ननु* "विषयिणः" इत्यादिना विरुद्धरूपद्वयापत्तिरिति न युक्तं चोद्यम्; न ह्यस्मत्प्रत्ययविषयत्वेनेदन्तया प्रतीयमानत्वलक्षणं विषयत्वं भवति; 'मामि'ति तु भवेत्, अथ *तदध्यासेन=बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासेन। तथा चात्मनि कर्तृत्व-भोक्तृत्वाद्यध्यासोऽपि युज्यत इति भावः। विषयत्वसत्त्वे खलूक्ताध्याससंभवः, इति तस्य विषयत्वमप्युक्तमुपसंहरति—*तस्य चेति* ॥ चिदात्मनश्चेत्यर्थः। *उपपद्यत इति* ॥ उक्तविधयेति भावः। आत्मन्यन्तःकरण-बुद्धि-देहेन्द्रियादितादात्म्याध्यासादन्तःकरणादिधर्मः कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिरात्मन्यध्यस्यत इत्येतदुक्तप्रायमपि समाधानं पुनः स्पष्टतया प्रपञ्चयति—*तथाहीत्यादिना* ॥ *प्रत्यवभासते=अहं कर्ता, अहं भोक्ता, इत्येवंरूपेण प्रत्यवभासत इत्यर्थः। तर्ह्यागतमात्मनो वास्तवं कर्तृत्वादिकमिति न तदध्यासः, इत्यत आह—*न चास्वरूपेण तयोर्विरोधः; तथापि नात्र प्रसक्तिरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*एकस्यामिति* ॥ तत्र कर्तृत्वं कर्मत्वं च भिन्नव्यक्तिगतं न विरोधि, तदर्थम् "एकस्ये"त्युक्तम्। एकस्यापि कालभेदेनाविरोधः; तदर्थम्—'तदैवे'त्युक्तम्। *शब्दकर्मत्वम्—ज्ञानकर्तृत्वम्; यद्वाऽऽलोककर्मत्वम्, स्वव्यापारे कर्तृत्वं घटादेः,

यद्वाऽविद्याविषयत्वमन्यत्र कर्तृत्वम्, एवमक्रियाविषयवैषम्यप्रदर्शनार्थम्—'क्रियायामि'ति । अनुमाने द्वयमप्यात्मनो दृश्यते, तदर्थम्—'प्रत्यक्षदर्शने'ति । चोदितम्; तन्न युक्तम्; अन्तःकरणे विषयत्वमेव यत इत्याशङ्क्यावतारयति—*अस्मत्प्रत्ययशब्देनेति एवमप्यतदपि ज्ञानभेदे भवेत्, तदर्थम्—"एकस्यामि"त्युक्तम् । एवमानुलोम्येनापि, तत्रैकप्रत्यक्षदर्शनेत्युक्तेऽप्यात्मविषयज्ञानस्याजन्यत्वेन कर्मतैवात्मनः, न कर्तृतेति शङ्का स्यात्, तन्निराकरणार्थम्—'क्रियायामि'ति विशेषणम् । *अथवा*—कर्तृ-कर्मपिक्षत्वप्रदर्शनार्थम्—'क्रियायामि'त्युक्तम् । क्रियाभेदे कर्तृत्वादिदर्शनाद् 'एकस्यामि'त्युक्तम् । अनुमानव्यवच्छेदार्थम्—'प्रत्यक्षे'ति । इतरद् व्यक्तम् । *ननु* अस्मत्प्रत्ययत्वाभिमतोऽहंकार इत्युक्तेऽपि समानो दोषः; चैतन्यस्याविषयत्वात्, न च ज्ञानातिरिक्तं तदस्ति, तेन शब्दमात्रभेदान्नायं परिहार इत्याशङ्क्यावतारयति—*तत्र सर्वत इति* ॥ कथमस्य स्फुटीकरणव्यवहारनिमित्ततेत्याशङ्क्याह—*भास्वरद्रव्यमिति* ॥ एवमप्यसंबन्धात्कथमात्मनि स्फुटीकरणनिमित्ततेति ? तत्राह—*आत्मन्यध्यस्तमिति* ॥ *अथवा* ज्ञानव्युदासार्थमाह—*अन्तःकरणमस्मत्प्रत्यय इति* ॥ कथमद्वितीयात्मन्येतादृशं वस्तु संभवतीति ? तत्राह—*अध्यस्तमिति* ॥ तथापि संबन्धाभावाद्विषयत्वमात्मनो न स्यात्, तदर्थमाह—*आत्मनीति* ॥ *ननु* अध्यस्तवस्त्वन्तरे न दृष्टमस्य कथमेतादृशं सामर्थ्यमिति ? तदाह—*भास्वरद्रव्यमिति* ॥ *ननु*—साक्षिचैतन्य आवरणाभावेन तन्निवृत्त्यभावात् कथमन्तःकरणस्य तद्विषयतेति ? तत्राह—*आत्मचैतन्यस्येति* ॥ *ननु*—प्रकाशमानेऽपि वस्तुनि नैतादृशातिशयजननेन तद्विषयत्वं दृश्यते, इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—*तत्र सर्वत इति* ॥ कथम्—'अहमि'त्यत्र द्वैरूप्यव्यपदेशाभावे द्वैरूप्यमुक्तम् ? इत्याशङ्क्यात्मधर्मप्रतीत्या तत्र प्रतीतिरित्युदाहरणेन साधयति—*अयो दहतीति दग्धृत्वेति* ॥ *ननु* 'अहमुपलभे' इति व्यधिकरणम्; 'अहमि'त्यत्र द्वैरूप्यावभासस्य वक्तव्यत्वात्, न च—'अयो दहती'तिवदुभयप्रतीतिर्निश्चीयते; तत्रोभयोः प्रत्यक्षत्वात्, अग्नेर्व्यपदेशाभावेऽपि प्रतीतिर्निश्चेतुं शक्यते । न चानेनैव तत्सिद्धिः; इह त्वहंव्यतिरेकेणात्मप्रतिपत्त्यभावादहम एवोपलब्धिसम्बन्धित्वेनावभासो भवेत्, नतु धर्मिद्वयप्रतीतिः । 'अयो दहती'त्यत्राप्येतावन्मात्रेण नोभयप्रतीतिः, किन्तु दग्धृत्वस्याग्निगतत्वेन प्रमाणसिद्धत्वाद् दहतीत्यत्राग्निस्वरूपप्रतीत्यभावेऽपि तद्धर्मिप्रतीत्याऽग्निस्वरूपमस्तीति कल्प्यते, नतु तत्प्रतीतिः, तद्वदिहाप्यात्मधर्मप्रतीत्या तत्स्वरूपास्तित्वनिश्चयो भवेत्, नतु पूर्वमेव तत्प्रतीतिरित्याशङ्क्याह—*असाधारणेति* ॥ कथं सर्वलोकसाक्षिकत्वम् ? नह्यहमि'त्यत्र द्वैरूप्यग्राहकं लोके किंचित् प्रमाणमस्ति, तदभावे नोभयसिद्धिः, नास्त्यात्मनोऽन्या प्रतीतिरित्याशङ्क्यावतारयति—*दुःखिप्रेमास्पदेति* ॥ *तदागमापायेति* ॥ तस्य=परिणामस्य, आगमश्चापायश्चागमापायौ, तयोर्द्रष्टृरूपेणेति ॥ "ननु किमत्रे"ति चोद्यं नोदेति; उपलब्धुरिदमंशस्याहमश्च तत्प्रतीतेरुक्तत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*ननु विषयसंविद इति* ॥ प्रमातृ-प्रमेयेति परिहारग्रन्थोऽसंगतः; अहमो दर्शनाश्रयकोटिनिक्षिप्ततयाऽन्यथासिद्धेरपरिहृतत्वादित्याशङ्क्य ग्रन्थसमुदायस्याभिप्रायमाह—*अयःपिण्डव्यतिरेकेणेति* ॥ *ननु*—किमर्थं प्रमात्रादीनामपरोक्षत्वसाधनं कृतम् ? विप्रतिपत्त्यभावादित्याशङ्क्याह—*तत्र सांख्या इति* ॥ "विशेषगुणत्वादि"तिहेतौ गन्धमादायानैकान्तिकत्वम्, तदर्थम्—"तेष्वदृष्टत्वे सती"ति विशेषणम् । विशेषत्वं गुणत्वं च साधयितुम् "एकेन्द्रियग्राह्यतये"ति । "गुण-

त्वादि"त्येवोक्ते हेतोरनैकान्तिकत्वम्, "गन्धादौ तेष्वदृष्टत्वादि"त्येवोक्ते मनस्त्वेनानैकान्तिकम्। "तेष्वदृष्टत्वे सति गुणत्वादि"ति वा हेतौ दिक्कालादिगुणत्वं स्यात्, अभिमतसाध्यासिद्धिश्च, तदर्थम्—"विशेषगुणत्वादि"ति। "तदवभासत्वादि"ति हेतौ संवेदने बिम्बे चानैकान्तिकत्वम्, तद्व्यावृत्त्यर्थम्—"अतस्मिन्निति"। "अनुमानानुदयः"इत्यनने साध्याप्रतीतौ पक्षधर्मत्वादप्रतीतिरित्युक्तम्। *ननु* अनुमानज्ञाने बिम्बभूतविषयावभासोऽस्त्येव, न चानैकान्तिकता; तस्याप्यन्यापेक्षया प्रतिबिम्बत्वेन बिम्बपुरस्सरत्वादित्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—*अपरोक्षव्यवहारेति* ॥ *रजतवदिति* ॥ रजतमिदं न भवति, किन्त्वहमेवेति बहिष्ट्वबाधं वदन्ति; स न स्यादिति भावः। कथं विषयानुभवेनान्यथासिद्धत्वम्? न ह्यन्यविषयज्ञानेनान्यस्य सिद्धिर्भवति; अत आत्मविषयज्ञानेनैवात्मसिद्धिः, तद्विषयौ चान्वय-व्यतिरेकावित्याशङ्क्याह—*विषयानुभवसम्बन्धादिति* ॥ "न च संयुक्तसमवायादि"त्यत्र विषयगतेऽनुभवे संयुक्ततादात्म्यमिति ज्ञेयम्; अनुवादे तथोक्तत्वात्। *ननु* स्थित्यवस्थस्य फलद्वयस्य विरोधः; अत्र तु विषयानुभवस्य विनश्यदवस्थत्वात् तद्ग्राहकस्य स्थित्यवस्थत्वेनावभासकत्वं संभवतीत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—*संयुक्तसम्बन्धादिति*। आदिशब्देनात्मगतगुणादीनां ग्रहणम्। *ननु*—कार्यात्कारणकल्पना, ज्ञाने च प्रतीतिलक्षणकार्यदर्शनात्संयुक्तसम्बन्धादवभासः कल्प्यते, रसादौ तु कार्यादर्शनादस्य सम्बन्धस्यासामर्थ्यं निश्चीयत इत्याशङ्क्य प्रतीतेरन्यथासिद्धत्वमाह—*अनुभवस्य चेति* ॥ प्राकट्यं विषयगतं स्वप्रकाशमित्यपि वदन्ति, तन्मते विषयानुभवजन्मैव न संभवतीति दर्शयति—*न चात्मव्यापारादिति* ॥ *ननु*—फलस्य क्रियैकाश्रयत्वमकर्मकव्यापारजन्यत्वे, सकर्मके तु कर्मण्येव फलम्; कर्मविकारहेतुत्वात् क्रियाया इत्याशङ्क्याह—*संविदाश्रयत्वे चेति* ॥ कथं मनआदीनां चेतनत्वम्? अनुभवजननव्यापारे कर्तृत्वप्रयुक्तत्वाच्चेतनत्वस्येत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—*विषयाश्रयत्वे चेति* ॥ "स्वात्मनि ज्ञानक्रियानुमानमि"त्यनेनात्मनोऽपि चेतनत्वं न संभवतीत्युक्तम्। *ननु*—'मयेदं विदितमि'ति प्रतीत्या सम्बन्धो निश्चीयते, स च क्रियापूर्वक इति तदनुमानमित्याशङ्क्याह—*मयेदं विदितमिति* ॥ सम्बन्धितया ज्ञातं फलं सम्बन्धिकर्तृव्यापारानुमापकम्, अत्र तु सम्बन्धाभावात्तदवभासाभावाद् न कर्तृविशेषगतक्रियानुमानमिति भावः; *ननु*—प्रमातृव्यापारः परिस्पन्दपरिणामात्मको निरस्तः, कथं टीकाकृता—"प्रमाणं तु प्रमातृव्यापारः" इत्युक्तम्? इत्यशङ्क्य व्याचष्टे—*प्रमातृव्यापार इति* ॥ आत्मनो ज्ञानविषयत्वं नास्तीति पूर्वमुक्तम्, तत्र—'अहमिदमि'त्यनेनापि तदेवोच्यत इति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य, विषयाधिक्यं दर्शयति—*ननु अहमिदमिति* ॥ *ननु*—पूर्वमात्मविषयज्ञानान्तरसद्भावे प्रमाणं नास्तीत्युक्तम्, विषयानुभवेऽपि न कर्मतयाऽवभास इत्युक्तम्, तत् कथं चोद्यमुदियात्? इत्याशङ्क्यावतारयति—*ननु यदवभासत इति* ॥ "अनंशत्वादि"ति कथमुक्तम्? सामान्य-विशेषरूपांशद्वयभावादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*सामान्यांशस्येति* ॥ 'अपरिणामित्वादि'ति हेतुरसंगतः; न ह्यनेन पूर्वचोद्यनिराकरणं क्रियते; असिद्धश्चेत्याशङ्क्य हेतुसाधनपूर्वकं तात्पर्यमाह—*निरवयवस्येति* ॥ "प्रमेयस्ये"त्यनेन प्रमेयस्यानात्मत्वप्रतिपादनमसङ्गतम्; प्रकृतानुपयोगात्, न चात्मगतद्रव्यरूपविषयत्वं ग्रन्थस्य; तस्यात्मत्वस्य पूर्वं निरस्तत्वेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्य प्रकृतनिराकरणे हेत्वन्तरमनेन प्रदर्श्यते तन्मताङ्गीकारेणैवेत्याह—*किञ्च ग्राहकरूप-

स्येति* ॥ "तस्मादि"त्युपसंहारो व्यधिकरण इव लक्ष्यते; नहि नीलानुभवस्येदन्तया विषयग्राहकत्वमनिदन्तयाऽऽत्मग्राहकत्वं ग्रहणानुमापकत्वं चाहंकारस्यानिदमंशत्वसाधकमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तस्मात्संविद्बलादिति* ॥ "आश्रयपक्षपातितये"ति व्यधिकरणत्वपरिहारः । "अहङ्कारस्याऽऽत्माव्यतिरेकः"इत्याक्षेपे तु कृते कस्य स्वयंप्रकाशत्वमिति विकल्पोऽसंगतः, निष्प्रयोजनश्चेत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अहंकारस्येति* ॥ "न तावत्प्रथमः कल्पः" इत्युपक्रम्यानुभवस्य जडत्वनिराकरणमसमञ्जसम्; तस्य प्रथमपक्षत्वाभावादित्याशङ्क्य विकल्पस्कन्धप्रदर्शनेनावतारयति—*तत्रात्मा चित्स्वभाव इति* ॥ "जडरूपे प्रमाणफले"इत्यनेन किं जडस्यावभासकत्वं निषिध्यते ? अवभासकत्वे वा चिद्रूपत्वं साध्यते ? उभयत्राप्यनैकान्तिकत्वं दृष्टान्ताभावश्च । न चात्र साध्यान्तरं हेत्वन्तरं वा प्रतीयते, नापि बाधकमात्रप्रदर्शनपरमिति चोदयति—*ननु अप्रकाशमानमेवेति* ॥ प्रागुक्तदोषपरिहारायोभयमपि विवक्षितमिति दर्शयितुं प्रयोजकविवेकं करोति—*न; विषयप्रकाशेति* ॥ अनुमानं वा—अयं प्रयोगः—प्रमाणफलं धर्मि, अप्रकाशमानमेव विषयमवभासयेदिति साध्यो धर्मः, प्रकाशत्वात्; चक्षुरादिवत् । "न विषयप्रकाशजननेने"ति सोपाधिकत्वं हेतोरुक्तम् । *ननु* उपाधिः साध्यसमव्याप्तिः साधनाव्यापकः; अत्र तु साधनाव्यापकत्वं नास्ति; अनेनैव हेतुना प्रकाशान्तरस्यानुमातुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*संवेदनन्त्विति* ॥ अथवा—"संवेदनं त्वि"त्यनेन प्रत्यनुमानमुच्यते । अयं प्रयोगः—संवेदनं धर्मि, प्रकाशमानमेव विषयमवभासयेदिति साध्यो धर्मः, अर्थप्रकाशकत्वात्; प्रतीपवत् । असिद्धमर्थप्रकाशकत्वमित्याशङ्क्य साधयति—*न प्रकाशान्तरहेतुरिति* ॥ *ननु*—प्रदीपस्य प्रकाशकस्यार्थानुभवजननेनैव प्रकाशकत्वम्, अतः साधनविकलो दृष्टान्त इत्याशङ्क्याह—*न च प्रदीपेति* ॥ कथमनुभवजननं विना प्रकाशकता ? न ह्यनुभवं विना विषये प्रदीपप्रकाश्यत्वमपरं दृश्यत इत्याशङ्क्याह—*तथाहीति* ॥

स्वयंप्रकाशत्वमपीह नैवं सिद्ध्येयदितीत्थं ह्यनुमोच्यतेऽन्या ।
जडत्वचिन्हं हि तदेव सिद्धं ज्ञेयत्वहानौ चितिरूपताऽपि ॥

इत्यभिप्रायेणाह—*तस्मादिति* ॥ अथवा—"संवेदनन्त्वि"त्यनेन हेतोः पक्षधर्मत्वमुक्त्वा, "न च प्रदीपालोकस्ये"त्यनेन सपक्षे सत्त्वमुक्त्वाऽनुमानं दर्शयति—*तस्मादनुभव इति* ॥ 'विषये प्रकाशादिव्यवहारनिमित्तमि'त्येतावति साध्ये सिद्धसाध्यता स्यात्, तदर्थम्—"प्रकाशमान एवे"ति विशेषणम् । प्रकाशमानस्यैव लिङ्गादेर्व्यवहारहेतुत्वेऽपि न स्वयंप्रकाशमानत्वम्, तदर्थमाह—"*प्रकाशान्तरनिरपेक्षः" इति* ॥ एवमपि बाधितविषयत्वं साध्यविकलत्वं वा भवेत्, तदर्थमाह—*सजातीयेति* ॥ अथवा—"प्रकाशमान एवे"त्युक्ते ज्ञानान्तरेण प्रकाशमानस्यापि विषयव्यवहारहेतुत्वदर्शनात् सिद्धसाध्यता स्यात्, तदर्थम्—"सजातीयनिरपेक्षः"इति । सजातीयनैरपेक्ष्यं लिङ्गादावस्ति; न च स्वयंप्रकाशत्वम्, तदर्थमाह—*"प्रकाशान्तरनिरपेक्षः" इति* ॥ *ननु*—साध्यविकलो दृष्टान्तः; प्रदीपस्यापि चाक्षुषप्रकाशसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याह—*न च चक्षुषेति ॥ स्वयमेवेति* ॥ अयमर्थः—प्रकाशरूपो गुणो यस्यासौ प्रकाशगुणः, आलोकस्य प्रकाशकत्वं नाम

तमोनिवर्तकत्वम्, तच्चात्र न संभवति; तमसोऽभावादिति ॥ *तद्विषयेति* ॥ यत्र प्रकाशसंसर्गः प्रकाशमानता वा, तत्र तु सजातीयापेक्षा दृष्टेति भावः। *तथापीति* ॥ विषये यादृशातिशयं जनयति, तादृशातिशये सजातीयानपेक्षत्वं विवक्षितम्। तत्र तु प्रकाशसंसर्गो न; वृत्त्यधीनत्वादिति भावः। "मैवं प्रमाता चेतनः"इत्यनेन प्रमातुश्चेतनत्वाद्विश्वस्यानवभासो नास्तीत्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; चैतन्यमवभासकम्, न चेतनः; तथा तच्छब्देन प्रकृतचैतन्यनिर्देशशङ्का स्यात्; तथा सत्यनुभवहानेनैव चोद्यकरणाद् वैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—*ननु प्रमातृचैतन्यमिति* ॥ "तन्न, स्वयमि"त्यनेन जडानुभवाधीनत्वं कथं निराक्रियते? स्वेनाप्यङ्गीकृतत्वादित्याशङ्क्याह — *तत्र यदीति* ॥ "किंचे"त्यनेनानवस्थोक्ता; सा कथम्? न ह्यनुभवजननमात्रेणानवस्था स्यादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*चेतयतिक्रियाऽपीति* ॥ "आत्माऽपि स्वयमेवे"त्यदूषणम्; स्वयंप्रकाशत्वाङ्गीकारात्, विषयप्रतीतौ तदनुभवसापेक्षत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। यद्वा—स्वयंप्रकाशत्वं सापेक्षत्वं च भवतु, को दोषः? एकस्यैव सापेक्षत्वनिराकरणमप्युक्तम्; कोऽसौ द्वितीयपक्ष इति च न व्यक्तम्, तदर्थमवतारयति—*उभयचैतन्येति* ॥ "विशेषहेतुरि"त्यनेनाप्रकाशे विशेषहेतुर्वक्तव्य इत्युक्तमिव प्रतिभाति, तदयुक्तम्; उक्तत्वात्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अनुभवोऽपीति* ॥ अनुभवे विशेषहेतुर्वक्तव्य इति व्याख्यातम्। "किंच समत्वादि"त्यनेन विषयावभासे सापेक्षत्वनिराकरणादपुनरुक्तिः, "तृतीयेऽपी"त्यनेनात्मन एव चित्प्रकाशत्वमापादितम्, तत् कथम्? न ह्यन्यस्य चित्प्रकाशत्वेऽन्यस्य चित्प्रकाशत्वं संभवति, एकत्वं वा तयोरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अयमर्थ इति*। गुणस्याप्यागमापायधर्मित्वे तदेकत्वमात्मनो न स्यात्, स्वयंप्रकाशत्वं च, तदर्थमाह—*स च गुण इति* ॥ "आत्मन्यव्यभिचारादि"त्यनन्यत्वेऽपि हेतुः। "न तदतिरिक्ते"त्यनेन व्यतिरिक्तफलसद्भावे प्रमाणं नास्तीत्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; विषयानुभवदर्शनेनैव व्यतिरिक्तानुभवस्य तथाविधफलभूतस्य सिद्धेः, तथा व्यतिरेकेऽपि प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*प्रदीपेनेति* ॥ "कथमि"त्याक्षेपः, प्रश्नो वा नोपपद्यते; पूर्वग्रन्थे व्यतिरिक्तफलसद्भावो निरस्तः, आत्माव्यतिरेके च प्रमाणमुक्तम्, तत्र न तावद् व्यतिरेकप्रमाणाभावविषयौ तौ; एकत्वप्रमाणेनैव तत्सिद्धेः, नाप्येकत्वविषयौ तौ; तत्र प्रमाणस्योक्तत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*प्रमाणान्तरापेक्षयेति* ॥ तत्र "प्रमाणजन्यश्चेदि"त्यनेन प्रमाणजन्यत्वनिराकरणमसंगतम्; पृष्टप्रमाणस्यानुक्तत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*संवेदनस्येति* ॥ "सर्वानुभवानुगतं चे"त्यनेनानुभवत्वप्रतीतिरापादिता, सा न दूषणम्; तत्प्रतीतेर्विद्यमानत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सामान्य-विशेषेति* ॥ "प्रमाणजन्यश्चेद्दि"त्यनेनायं पुनरुक्तः; तत्रापि भेदावभासस्याऽऽपादितत्वात्, इत्याशङ्क्यावतारयति—*स्वगतभेदेति* ॥ न च—व्यतिरेकप्रदर्शनमेवानेन क्रियत इति—युक्तम्; अर्थसिद्धत्वात्। न च तत्परत्वमेव ग्रन्थस्य; "विषयविशेषपरामर्शशून्यः" इत्यस्यांशस्य वैयर्थ्यापातात्, न च व्यतिरेकप्रतिभासाभावोपपादनार्थता; उक्तप्रपञ्चत्वापातादिति भावः। कथमितरेतराश्रयत्वम्? साधनान्वयव्यतिरेकाभ्यां जन्यत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सिद्धस्यैवेति* ॥ "न हि चित्प्रकाशस्ये"त्यनेन विद्यमानो भेदः सादृश्यान्न प्रतीयत इत्याशङ्क्य निरस्तमिव प्रतिभाति, तदयुक्तम्; पूर्वग्रन्थे भेदाभाव उक्ते तत्सद्भावे तदप्रतीतौ कारणाभावेन

शङ्कानुदयात्, उत्तरोत्तरग्रन्थेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्, नापि भेदमात्रनिराकरणम् ; निरस्तत्वादित्याशङ्क्याह—*किंच ज्ञानान्तरेति* ॥ तत्र "बुद्धिवेद्यत्वादि"ति हेतौ स भेदेन प्रतीयमानघटादावनैकान्तिकः स्यात्, तदर्थम्—*प्रकाशबुद्धिवेद्यत्वादिति* ॥ तथाप्युत्पन्नमात्रविनष्टप्रदीपविद्युदादावनैकान्तिकः स्यात्, तदर्थम्—*स्थायीति* ॥ "बाढम् ; अतः"इत्ययुक्तम् ; नहि स्वयमप्रकाशत्वमात्मनो विषयानुभवत्वं वाऽहंकारस्यानिदंरूपत्वे हेतुः, तदेव हि सन्निहितत्वान्निर्देश्यमित्याशङ्क्यावतारयति—*ननु स्वयंप्रकाशेति* ॥ कथमात्मस्वरूपस्याहंकारस्य विषयानुभवनिमित्तत्वम् ? तस्यैव स्वयंप्रकाशत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*द्रष्टृरूपेणेति ॥ अन्यथेति* ॥ तदभाव इत्यर्थः । यद्वा—विपक्षे बाधकमाह—*अन्यथेति* ॥ अहंकारस्यात्मत्वाभावे विषयानुभवस्य तत्र हेतुत्वाभावे वा कदाचिदपि तथा प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । विषयानुभवनिमित्तो द्रष्टृरूपावभासोऽहमवभास इति चोदिते, "नीलानुषङ्ग" इति ग्रन्थोऽसमञ्जसः ; नहि नीलानुषङ्गस्यानुभवत्वकथनं पूर्वचोद्यपरिहार उपयुज्यते, नाप्यनुषङ्गस्यानुभवत्वं संभवति "नासावहमुल्लेखार्हः"इत्यप्यनुपपन्नम्; नहि तस्याहमुल्लेखार्हत्वमहमित्युल्लेखावभासः, तदर्हत्वं नामाहमिति प्रतीयमानत्वम्; न च तत् पूर्ववादिनाऽप्युच्यते । यद्वा—"नासावहमुल्लेखार्हः"इत्यनेनैवमुक्तम्—अहमित्युल्लेखः संजल्पः, तदर्हत्वं नेति । तत्रापि दूषणं पूर्ववदेव । "अहमित्यात्मे"त्यनुपयोगि ; नहि तत्र विप्रतिपत्तिरस्तीत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*विषयानुभवनिमित्त इति* ॥ अनुषज्यत इत्यनुषङ्ग इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । "विषयावभासः" इत्यनेन "नीलभोगः" इति व्याख्यातम् । "तन्निमित्तः"इत्यनेनाहमित्युल्लिख्यते प्रतीयते येन, सोऽहमुल्लेखः=ज्ञानम् । यद्वा—उल्लिख्यत इत्युल्लेखः=आत्मेति । अर्हत्वं निमित्तेत्यनेन व्याख्यातम् । *एतदुक्तं भवति*—यदवच्छिन्नं ज्ञानम्, तस्यावभासकविषयावच्छिन्नत्वकथनं तस्यैवावभासकत्वमिति दर्शयितुम्, अहमित्यात्मेत्येवं तदाकारेणैव तदवभास इति दर्शयितुम् । यद्वा—पूर्वचोद्यपरिहारत्वेनायं ग्रन्थ एवं व्याख्यातः । चैतन्यानुषङ्गकथनं तस्य जडत्वेन तदवभासत्वमिति दर्शयितुम्, "अहमित्यात्मे"त्यनेन प्रत्यग्रूपत्वादस्य तदनवभास्यत्वमिति दर्शितं नीलानुषङ्ग इत्यनेनैव ग्रन्थेन, पूर्वेण च विषयानुभवनिमित्तत्वासंभवात्सुषुप्तावहमवभास आपादितः । "तत्र यदि नामे"त्यनेनापि तदेवाऽऽपाद्यते, अतः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य, पूर्वं स्वरूपमात्रस्याहंकारत्वेऽपि विषयानुभवनिमित्तत्वं न संभवतीति दूषणमुक्तम्, इदानीं रूपान्तरविषयत्वेन पूर्वग्रन्थादाधिक्यं दर्शयितुम्—मा भूदन्याधीनत्वम्, स्वतोऽपि कथं तत्प्रतीतिरापाद्यत इति शङ्कां दर्शयति—*ननु सुषुप्त इति* ॥ अत्रैवं ग्रन्थद्वयं व्याख्यातं विज्ञेयम् । विषयानुभवनिमित्त इति चोद्ये कृते विकल्पः—किं स्वरूपमात्रस्याहंकारत्वं विषयानुभवनिमित्तत्वं च ? उतातिरिक्तस्येति ? तत्र प्रथमपक्षे नीलानुषङ्ग इत्यनेन दूषणम्, द्वितीयस्य त्वनेनानुवाद इति । तर्हि "तत्र यदि नामे"त्यनेनाहमित्यत्रात्ममात्रप्रतीतिः कथमापाद्यते ? नहि तेनात्ममात्रस्याहंकारत्वमुक्तम्, अतो नात्र किञ्चिद् दूषणमुक्तम्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*द्रष्टृत्वमिति* ॥ "नन्वहमिति भोक्तृत्वमि"ति चोद्यमनुपपन्नम् ; पूर्वोक्तदूषणसाम्यात्, भोग्यप्रतियोगिकस्य प्रतीतिश्चानुपपन्ना ; तथा "तदभावे"इत्यप्यनुपपन्नम् । किमनेन तस्याहंकारस्याभावात् कथं तत्प्रतीतिरापाद्यत

इत्युच्यते ? किं वा तदभावे तथा प्रतीतिरेव कथं घटते ; अतः प्रतीतिसामर्थ्यादेव तदस्तित्वं निश्चीयत इति ? उभयथाऽप्यहंकारस्यात्मव्यतिरेकसिद्धिः । "प्रतीतिसामर्थ्यादि"ति चानुपपन्नम् ; सुषुप्तौ भोक्तृत्वप्रतिपत्तेरेवासिद्धत्वात्, प्रतिज्ञाहानिर्नाम निग्रहस्थानं चेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*ननु पराग्व्यावृत्तमिति* ॥ यद द्रष्टृरूपं पराग्व्यावृत्तं तद्भोक्तृत्वं भोगः, चिदवसानता यतः । पूर्वं सप्रतियोगिकस्याहंकारत्वे नात्मनोऽहंकारत्वमित्युक्तम्, अनेन सप्रतियोगिस्वरूपस्यैवाहंकारत्वमित्यङ्गीकृत्य चोद्यम् । भोक्तृत्वं सप्रतियोगिकमप्यात्मस्वरूपमङ्गीकृतमिति तन्मुखेन चोद्यं कृतम् । एतदुक्तं भवति—पराक्सम्बन्धं यद् द्रष्टृरूपं तदहमुल्लेखार्हम्, अत्र तु तद्वियुक्तम् । अतो नाहमुल्लेखार्हम् । "भोक्तृत्वमेवे"त्यवधारणेन विषयसम्बन्धो व्यावर्तितः । स्वरूपपस्यैवाहंकारत्वमित्यङ्गीकृत्य चोद्यम्, "अहमिति भोक्तृत्वमि"त्यनेनाहंकारस्वरूपानुवादः ; "तदभावे"इत्यनेन सुषुप्तौ विषयसम्बन्धरूपाभावाद् नाहमुल्लेख इत्युक्तमिति दर्शितम्, अवभासकत्वं चात्मन एव। ततश्चात्मैवाहंकार इति न पूर्वोक्तदूषणमिति भावः । द्रष्टृरूपग्रहणं प्रकृतविषयमेव चोद्यमिति दर्शयितुम् ॥ अत्र संग्रहः—

दृश्यावभासरूपेण भोक्तेत्युच्येत चेतनः । अहंरूपत्वमस्यापि तस्मात् तद्भावभावतः ॥
इत्यहंकल्पना नैव सुषुप्तौ भागिनी भवेत् । भासकस्यात्मरूपत्वादनात्मत्वनिराकृतिः ॥ इति ॥

अथवा—"नन्वहमि"ति ग्रन्थोऽनुपपन्नः ; नहि सुषुप्तौ भोक्तृत्वं नास्ति ; चिदवभासत्वाद्भोगस्य, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*पराग्व्यावृत्तमिति* ॥ कथं सुषुप्तावनुभूयत इति वा पाठः । तत्रापि "नन्वहमि"ति टीकाग्रन्थे भोक्तृत्वप्रतिभासः सुषुप्तावस्तीति चोदितमिव प्रतिभाति ; तन्निवृत्त्यर्थमवतारयति—*ननु पराग्व्यावृत्तं द्रष्टृरूपं भोक्तृत्वमेव कथमिति ? यद्वा—निष्प्रतियोगिकत्वमेवाङ्गीकृत्य चोद्यमित्यवतारयति—*ननु परावृग्व्यात्तमिति* ॥ द्रष्टृरूपं पराग्व्यावृत्तम्, सुषुप्तौ तु तद्रूपं भोक्तृत्वमेवानुभूयते, नतु व्यावृत्तम्, व्यावृत्तरूपमेव चाहमित्युच्यत इति नाहमुल्लेखप्राप्तिः सुषुप्ताविति ॥ "समुत्कालिते"त्यदूषणम् ; अङ्गीकृतत्वात्, नापि प्रतीत्यापादनं युक्तम् ; पौनरुक्त्यात्, परसापेक्षत्वस्याप्युक्तत्वात्, इत्याशङ्क्य तत्र व्यावृत्तस्वरूपस्याहंकारत्वे सप्रतियोगिकत्वं भवेत्, ततश्चाभ्युपगमविरोध इति परिहाराभिप्रायमाह—*नाहंकारस्येति* ॥ सप्रतियोगिकत्वेऽभ्युपगमविरोधो व्यक्त एव । *ननु*—स्वत एव व्यावृत्तं वस्तु, नान्यतः ; प्रतीतिमात्रं तु पराधीनं भेदस्येव, अतो नाभ्युपगमविरोध इति शङ्कते—*ननु स्वरूपमपीति* ॥ तत्र भेदादेर्गृहीते स्वरूपे पराधीनाभिव्यक्ते र्न स्वरूपतावन्मात्रता ; अतश्चात्र निष्प्रतियोगिकत्वसिद्ध्यर्थं स्वरूपतावन्मात्रत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ? अन्याधीनत्वसिद्ध्यर्थं वा सप्रतियोगिकत्वम् ? प्रथमपक्षे दूषणमाह—*नैतच्छक्यमिति* ॥ यद्वा—परिमाणे भवतु, अत्र तु निरंशे स्वप्रकाशे न तथेति भावः । द्वितीयपक्षे दूषणत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति—*ततश्चेति* ॥ अतश्च टीकायां पौनरुक्त्यं परिहृतम् । *ननु* कथं सप्रतियोगिकत्वेनाहंकारस्यात्मत्वं निराक्रियते ? *सप्रतियोगिकजडव्यावृत्तेरात्मरूपत्वात् । यद्वा—व्यावृत्तेर्न सप्रतियोगिकत्वम् ; त्वयाऽपि स्वरूपस्याङ्गीकृतत्वात्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*आत्मनस्त्विति* ॥ कथमहंकारस्मृतिरापाद्यते ? अनुभूते स्मृतिनियमाभावादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*यथा पूर्वस्मिन्निति* ॥

"अविनाशिनः"इत्यनेनाहंकारनिर्देशशङ्का स्यात्; सन्निधानात्, ततश्चाविनाशिन इत्यसाधको हेतुः, न ह्यहंकाराविनाशः संस्काराभावे हेतुरित्याशङ्क्य साभिप्रायमवतारयति—*अहंकारप्रतिभासस्येति* ॥ *अहंवृत्त्यवच्छिन्नमिति* ॥ अहंकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तन्नाशे नाशात् संस्कारः, स्मरणं चोपपद्यत इत्यर्थः। "नन्वस्त्येवे"त्ययुक्तम्; नहि 'सुखमहमस्वाप्समि'त्युत्थितस्य परामर्शस्तदानीमहमवभासकसाधकः; व्यधिकरणत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*ननु सुषुप्ताविति* ॥ "नात्मनोऽन्यस्ये"ति व्याहतम्; सुखानुभवाङ्गीकारात्, नापि परिहारोऽयम्; उत्तरेण पौनरुक्त्यादित्याशङ्क्याह — *ननु सुखमिति* ॥ "स्वप्ने तावदि"त्यनेन स्वस्वप्ने दुःखानुभवप्रदर्शनं सुषुप्तौ तदभावप्रदर्शनं च व्यधिकरणम्; प्रकृतचोद्यस्यापरिहारात्, इत्याशङ्क्याह—*मुख्यसुखाभावादिति* ॥ *ननु*—दुःखादिव्यावृत्तमात्मगतत्वेन च सुखमनुभूयते ; तत् कथं विशेषत इत्यनिष्टत्वेनोक्तम् ? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*विषयविशेषेति* ॥ "व्यपदेशोऽपी"ति व्यर्थम्; इष्टविघाताव्यधिकरणत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*दुःखाभाव एवेति* ॥ "सत्यमस्ती"त्यादिटीकाग्रन्थमाक्षिपति—*ननु दुःखाभाव इति* ॥ *ननु*—सुखानुभवोऽपि न संभवति; विषयजन्यत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*संभवति च मुख्य एवेति* ॥ मा भूद् दुःखाभावस्मरणम्, ज्ञानाभावस्मरणं तु दृश्यते, तत् कथं प्रतियोगिस्मरणाभावे संभवेत्? इत्याशङ्क्याह—*एवमुत्थितस्येति* ॥ *ननु—जागरणेऽपीति* ॥ विरोधे सति अन्यतरदर्शनादन्याभावनिश्चयः; अत्र तु सहैवैकात्मगतत्वेनाभूयमानयोः कथं विरोधः ? इति भावः। *अवस्थाविशेषविशिष्टस्येति* ॥ सर्वाज्ञानत्वं नामावस्थाविशेषः; तेन विशिष्टस्येत्यर्थः। एकाश्रयत्वे सति यद्विषयमज्ञानम्, तद्विषयज्ञानेन विरुध्यते; तच्च जागरणे पटावगमसमये पटाज्ञानादर्शनाद् घटाज्ञानदर्शनसमये तज्ज्ञानादर्शनाच्च निश्चीयत इत्यर्थः। *ननु*—स्मर्तव्यास्मृत्याऽनुभवाभावनिश्चयोऽपि दृश्यते, राजकुलादागतस्य कस्यचिदुत्तरकाले गजजिज्ञासायामेवं स निश्चिनोति—यदि हि गजोऽनुभूतो भवेत्, स्मर्येतैव, अतः स्मरणानुदयान्नास्तीति; तद्वदत्रापि स्मर्तव्यास्मृत्याऽप्यभावनिश्चय इत्याशङ्क्याह—*प्रातर्गजाभावोऽपीति* ॥ अज्ञानगतेति* ॥ अज्ञानवृत्तिरज्ञानसुखसाक्ष्याकारोत्पाद्यते, तदवच्छिन्नत्वादिति। *ननु*—चैतन्याभासस्यैकत्वादुत्तरत्रैकाकारमेव भवेदित्याशङ्क्याह—*अज्ञानावस्थाभेदेनेति* ॥ *ननु*— यदाश्रयं स्मरणम्, तदाश्रयोऽनुभवो भवेत्, अन्तःकरणाश्रयं च स्मरणं दृश्यते; तेनानुभवोऽपि तदाश्रयः स्यात्, ततश्च स्मृत्याश्रयपक्षपातितयाऽहंकारानुभवोऽ- पीत्यांशङ्क्याह—*अज्ञानविशिष्टात्माश्रयमिति* ॥ आत्मविषयोऽहंप्रत्ययो नीलादिप्रत्ययादन्यो न भवतीत्युपसंहृतम्—"तदेवमि"त्यनेन ग्रन्थेन, तदयुक्तम्; अनुक्तोपसंहारात्, व्याहतश्च; अन्यत्वनिषेधसामर्थ्यान्नीलादिप्रत्ययस्यैवात्मविषयत्वप्रसङ्गात्, उत्तरग्रन्थविरोधश्च; तत्र नीलादिप्रत्ययादहमवभासनिषेधादित्या- शङ्क्याह—*स्वयंप्रकाशत्वाहंकारेति* ॥ *ननु*—स्वयंप्रकाशत्वमेवोपसंहृतम्; विषयानुभवात्, अहमवभासनिषेधश्च; नाहंकारभेद इत्याशङ्क्याह—*अहंकारभेदस्येति* ॥ विषयानुभवादहमुल्लेखो न भवतीति वदता भेदो दर्शित इत्यर्थः। *ननु* अहंकारभेदं प्रसाध्य "तस्मादि"त्यनेनाऽऽगमयितव्यमित्युक्तम्, तदप्रस्तुतमित्याशङ्क्य, एवं न्यायत उपपाद्यानुग्राह्यं प्रमाणमुत्तरग्रन्थेन प्रतिपाद्यत इति तात्पर्यमाह—*यस्मादात्मन इति* ॥ *एकपुण्डरीक-

स्येति* ॥ एक एव पुण्डरीको व्याघ्रः श्रेष्ठः । यद्वा—एक एव सितच्छत्रः, एतच्छायामाश्रित्य सर्वे ब्रह्मविदो वर्तन्त इत्यर्थः । "आगमयितव्यमि"त्यस्य व्याख्या—*आगममूलमिति* ॥ आगमवदाचरितव्यम् ; तन्मूलत्वादित्यर्थः । *ननु* एकत्वमुपदिश्य भेदोपदेशे प्रसज्ज्यप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्य प्रयोजनमाह—*ब्रह्मणः परोक्षस्येति* ॥ कथं प्रत्यक्त्वसिद्ध्यर्थ एवायमुपदेशः, नैकत्वसिद्ध्यर्थ इति निश्चीयते ? इत्याशङ्क्य, अहंकारभेदस्य प्रमाणसिद्धत्वादेकत्वानुपपत्तेरित्याह—*महाभूतान्यहंकार इति* ॥ "तदुच्यत" इत्यादिग्रन्थो—संगतः ; अविद्या-तदुपादानत्वादिनिरूपणस्याप्रस्तुतत्वात्, पुनरुक्तं च ; अविद्याया निरूपितत्वात्, "तदि"ति चायुक्तम् ; निर्देश्याभावात् , भाष्योपपन्नत्वं पूर्वमुक्तम् , न च तदेव प्रतिपाद्यं प्रतिपादितं च , इत्याशङ्क्य, "तदि"त्यस्याभिप्रेतं दर्शयति—*तर्ह्ययमहंकार इति* ॥ कथं सुषुप्तौ निखिलपरिणामनाशः ? इत्याशङ्क्याह—*अज्ञानकार्येति* ॥ *ननु*—सुषुप्तावन्तःकरणनाशे तच्छक्तेः कारणगतत्वेन न प्राणव्यापारहेतुत्वम् । तदुक्तम्—"दधिशक्तिर्नहि क्षीरे दाधिकारम्भमर्हती"त्याशङ्क्य, पक्षान्तरमाह—*प्राणलक्षणेति* ॥ *ननु*—सावयवान्तःकरणांशेनान्तःकरणावशेष इत्याशङ्क्याह—*स्वप्नादिवदिति* ॥ यो यो यद्यद्वस्तु पश्यति, तत्तत् तदविद्याविजृम्भितम्, तस्य तु दृष्टिसमयसृष्टिः, न पूर्वोत्तरकालयोस्तदस्तित्वम् ; मानाभावात्, प्रत्यभिज्ञाया व्यभिचारादित्यर्थः । *ननु*—सर्वस्य यदि विलयः स्यात्, कथं तर्हि सुप्तपुरुषशरीरादिकमन्यैर्दृश्यते ? इत्याशङ्क्याह—*सुषुप्तप्राणेति* ॥ पुरुषान्तरदृष्टिसृष्टिरित्यर्थः । कथं भोक्तृतादेरहंकृतिसंसर्गापाकरणम् ? अहंकारधर्मत्वात्तस्येत्याशङ्क्य, भावव्युत्पत्तिशङ्कानिराकरणाय व्याचष्टे—*अहमिति कृतिरिति* ॥ एवमपि कथमिदन्त्वेनावभास आपाद्यते ? अहंकारधर्मत्वात्तस्य, तथाऽऽत्मोपादानत्वाभावेऽप्यन्यैरपि भ्रान्तिसम्बन्धाङ्गीकारादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अयमाशय इति* ॥ कथं बुद्ध्यादीनामनर्थान्तरत्वमक्षपादसूत्रवचनान्निश्चेतुं शक्यते ? बुद्धिर्नामान्तःकरणमित्युच्यते, तस्य च विषयाकारेण परिणामो ज्ञानमित्युच्यते ; उपलब्धिस्तु बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यम्, तच्चात्मन एव । तदुक्तं पतञ्जलिना—"अपरिणामिनी हि भोक्तृत्वशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा चापरिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्क्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतती"ति, अतो ज्ञातृत्वं बुद्धेः, उपलब्धृत्वमात्मनः ; अतो नानर्थान्तरत्वमिति चोदयति—*जानाति बुद्धिरिति* ॥ *प्रतिधात्वर्थमिति* ॥ एवं प्रक्रियामात्रेण बुध्यादिभेदकल्पनायां प्रतिधात्वर्थं धर्मिस्वरूपस्यैव भेदो भवेत्, नतु धर्मद्वयमेवेति भावः । स च ज्ञानाद्भेदेन वेदान्तवादिभिर्व्यपदिश्यत इत्युक्तम्, तत्र न व्यपदेशमात्रेण तत्सिद्धिरित्याशङ्क्य, "वेदान्तवादिभिरि"ति वदतो वेदान्तप्रामाण्यमुक्तमित्यभिप्रायमाह—*अयमाशय इति* ॥ "गुणेने"ति धर्माभिप्रायेणापि घटते, तत् कथं द्रव्यत्वनिश्चयः ? इति श्रुत्यन्तरमुदाहरति—*यदा पञ्चैवेति* ॥ *ननु*—"बुद्धिर्नेङ्गते" इति स्वकार्याकरत्वेनापि घटते, इत्याशङ्क्यानन्यथासिद्धं श्रुत्यन्तरमुदाहरति—*तथा विज्ञानमिति* ॥ अत्र विज्ञानशब्देन जीवः कस्माद् न व्यपदिश्यत इति ? तदाह—*आनन्दमयस्येति* ॥ आनन्दमयशब्देन जीवोऽभिधीयत इति भावः । तथापि विज्ञानस्यैव द्रष्टव्यत्वम्, न बुद्धेरित्याशङ्क्याह—*विज्ञानं बुद्धिरिति* ॥ एवमपि क्रियाशक्तिरेव, न ज्ञानशक्तिरित्याशङ्क्य, ज्ञानरूपत्वे प्रमाणमाह—*तथा विज्ञानेनेति* ॥ एवमपि नैकमन्तःकरणम् ; मनो-बुद्धिरूप-

तत्त्वद्वयावगमादित्याशङ्क्याह—*करणानाः पातिनोरिति* ॥ कथं प्रत्ययित्वमिति ? तदाह—*मनसश्चेति* ॥ अत्र सर्वश्रुतीनामंशभेदेन साफल्यम्; अनेकाकारस्य विवक्षितत्वादिति द्रष्टव्यम्। सर्वाध्यासस्य हेतुत्वाद् अध्यस्तत्वमहंकृतेः संभाव्य, धर्मजातस्य तत् संभावयति साम्प्रतमित्यनेनाभिप्रायेणावतारयति—*परिणाम्यन्तःकरणेति* ॥ *अयं प्रयोगः*—आत्मनोऽहंकर्तृत्वम्, मिथ्या, क्लृप्तकारणाभावेऽप्युपरागनिमित्तत्वात्; स्फटिकलौहित्यवदिति। कथं स्फटिकलौहित्यस्य मिथ्यात्वम् ? तदभावे साध्यविकलो दृष्टान्तः, इत्याशङ्क्याह—*मिथ्यात्वमिति* ॥ कारणभावादित्यसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह—*तदुभयाभावमिति* ॥ "कथं पुनरि"त्यनेन मिथ्यात्वं न संभवतीति चोदितम्, तदयुक्तम्; स्फटिके प्रतीयमानस्य लौहित्यस्य सत्त्वायोगात्, तस्य शुक्लत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*तत्राख्यातिवादीति* ॥ *विशिष्टसंनिवेशमिति* ॥ जपाकुसुमगतत्वेनेत्यर्थः। "नहिरूपमात्रनिष्ठः" इत्यसंबद्धम्; रूपमात्रप्रतीतेर्दर्शनात्, द्रव्यप्रतीत्यभावात्, संबन्धाभावेन प्रतीत्यापादनायोगाच्चेत्याशङ्क्याह—*संयुक्तसमवायादिति* ॥ "नापि स्वाश्रयमि"त्यनेन प्रतिबिम्बनिराकरणं कृतम्, तदख्यातिवादिनाऽनङ्गीकृतत्वादनादरणीयम्, तन्मतं च प्रकृतमित्याशङ्क्यावतारयति—*अन्यथाख्यातीति* ॥ "नन्वभिजातस्ये"ति न युक्तम्; नहि प्रभया व्याप्तत्वं लोहितत्वप्रतीतिकारणम्, प्रभाशब्देन लौहित्यगुणविवक्षायां गुणस्य स्वाश्रयं विना स्थित्यसंभवेन तत् निरस्तम्। "लोहित इवे"त्यप्ययुक्तम्; सम्बन्धस्य विद्यमानत्वे भ्रान्तत्वानिरूपणादित्याशङ्क्यावतारयति—*तर्हि स्फटिकदेश इति* ॥ *ननु* अपसरणे चाक्षुषत्वं मा भवतु, प्रतिबन्धे तु कथमचाक्षुषत्वमापाद्यते? उद्भूतरूपत्वानपायात्, न च द्रव्यप्रतिबन्धः; लौहित्येनाविरोधात्, प्रभया च स्वरूपेणाविरोधादित्याशङ्क्याह—*प्रतिबन्धश्चेति* ॥ "तदेवं स्फटिके"त्यनेनाहंकारोपराग उपसंहृत इवाभाति, स न युक्तः; नह्यहंकारसम्बन्धः प्रकृतः; दृष्टान्तवैषम्यं च स्यात्, तदर्थमवतारयति—*ततश्चेति* ॥ "तत्र जडरूपत्वादि"त्यनेन जडत्वमवभासकत्वाभावे प्रयोजकमुक्तम्, उत्तरग्रन्थे हि चिद्रूपत्वमवभासकत्वे प्रयोजकमुक्तमिव प्रतिभाति; तस्यापि वक्तव्यत्वात्, तथा सति "तद्विषयव्यापार- विरहिणोऽपी"ति व्यर्थम्; "तद्बलादि"ति वदताऽन्यनिषेधपरत्वमेव प्रतीयते, तेन ग्रन्थानार्जवमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—*जाड्यचैतन्ये त्विति* ॥ "चिद्रूपस्य पुनरि"त्यनेन व्यापाराभावे चैतन्यबलात् प्रतीतिरुक्ता, सा न युक्ता; व्यापारव्यवधानेनैवान्यत्र प्रतीतिदर्शनात्, अतिप्रसङ्गाच्चेत्याशङ्क्याह—*अव्यवधानेनेति* ॥ "लक्षणतः" इति समानासमानजातीयव्यवच्छेदकेनेत्युक्तमिव प्रतिभाति; तथा सति "न व्यवहारतः" इति व्याहतम्; तथाऽन्यनिबन्धनमिदमंशत्वमित्यपि शङ्का स्यात्; तन्निवृत्तये व्याचष्टे—*अर्थस्वभावत इति* ॥ *ननु*—वस्तुस्वभावतोऽपि नेदन्त्वं पृथगस्ति; ज्ञानव्यवधानेन प्रतीतिव्यतिरेकेण तद्भावे चानिदन्त्वमेवेत्याशङ्क्याह—*अर्थत इति* ॥ न च—"चैतन्यकर्मेति"त्यनेन कर्मत्वं लक्षणमुक्तम्, अतो विरोध इति—वाच्यम्; तत्रापि कर्मत्वतद्वत्त्व-तत्संबन्धानां व्यभिचारात् तदेकत्वमेव विवक्षितम्, यतः "व्यवहारतः पुनरि"त्यनेनेदन्त्वनिरूपणप्रक्रमाद् व्यवहितोऽहंकारो न यच्छब्दवाच्यः, किन्तु यस्मात् कारणादिति प्रतीयेत; इदमात्मको विषयो वा निर्दिश्येत, "तदात्मनः" इत्यहंकर्तृत्वं निर्दिश्येत; सन्निहितत्वात्, "तद्व्यापारेणे"त्यनेनापि तदेव निर्दिश्येत, तदयुक्तम्, तस्य व्यापारानुपपत्तेः,

नाप्यात्मनः; "तदात्मनः" इत्यनुपपत्तेः, "तद्व्यापारेण"इति तथासत्यसमञ्जसं स्यात्, अहंकारनिर्देशे च "तदात्मनः"इत्ययुक्तं स्यात्, तदर्थं व्याचष्टे—*यस्याहंकारस्येत्यादिना* ॥ "व्यवहारतः पुनरि"त्यनेन नेदन्त्वं पूर्वोक्तादधिकं निरूपितम् ; न हि मिथ्याभूताहंकर्तृत्वनिरूपणं तत्साधकम्, येन न व्यर्थम्। तद्व्यापारेण व्याप्रियमाणस्यात्मनो व्यापारपूर्वकं परिच्छेदो यस्य, तस्येदंत्वमिति निरूपणात् चित्संसर्ग एव व्यापारो निरूपितः, यतश्चित्संसर्गावभास्यं चार्थत इदमिति पूर्वं निरूपितम्, तदेव व्यावहारिकं वदन् उन्मत इवाभाति, तथा व्यावहारिकमिदन्त्वमिदमित्यनिरूपणे तत्प्रतियोगिकमहंकारादीनामनिदन्त्वमपि न स्यादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*वृत्तिव्यवधानेनेति* ॥ अज्ञानेन व्यवहितत्वादहंकारस्येदमित्यवभासाभावो न युज्यत इति चोदिते— "अत एवाहमि" त्यनेनाहमित्यत्रेदमंशसंभेदो नास्तीति भ्रान्तिरित्युक्तम्, तन्न युक्तम् ; नहि तेनेदन्तयाऽवभासाभावः समर्थितः, नाप्यनिदन्त्वेनावभासः, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अनिदन्ताप्रतिभासादिति* ॥ *ननु तत्रेति* ॥ मृत्त्वे विद्यमाने तद्व्यवहाराभावः पूर्वमिति निश्चेतुं न शक्यत इति भावः। *उल्बणम्=स्फुटमित्यर्थः ॥

धर्मजातमहंकारगतमारोप्यते यतः। तद्वैधर्म्याद्विभागस्य तदनन्तरमुच्यते ॥

"न तद्वस्त्वन्तरत्वे" इत्यनेन भेदे प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तिरुक्ता, अभेदेऽपि सा समाना ; अभिज्ञाया अनुपपन्नत्वात्, अतो न बिम्ब-प्रतिबिम्बयोरभेदनिश्चयः। तथा—"अपिचे"त्यनुपपन्नम् ; नहि पूर्वयुक्त्यां परिनिष्ठितायां युक्त्यन्तरं वक्तुमुचितम्, नाप्यनेन पूर्वोक्त एवार्थः साध्यते ; परिणामनिराकरणपरत्वप्रतीतेः, अतोऽसंगतश्चेत्याशङ्क्याह—*ननु व्यक्तिगतयोरिति* ॥ "अपिचे"त्यनेनादर्शस्यैव परिणाम आपादितः, स न युक्तः ; दर्पणव्यापित्वाभावाद् मुखस्य, दर्पणस्यान्यथाभावादर्शनाच्च, नापि परिणमासाधकयुक्तिरप्यस्ति, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*दर्पणावयवा एवेति* ॥ *अपेक्षाबुद्धिनाश इति* ॥ एवं द्रष्टव्यम्—एकत्वं विषयीकृत्योत्पद्यमाना बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः, तथा द्वित्वमुत्पद्यते, एवं त्रित्वादिकम्, तन्नाशे च नाश इति। निमित्तापगमे नैमित्तिकापगमो दृश्यत इति चोदिते "यतश्चिरकाले"त्यनेन संवेष्टनसंस्कारः संनेष्टननिमित्तमित्युक्तम्, तदसंबद्धम् ; निमित्तापगमस्य कार्यापगमहेतुत्वस्यापरिहृतत्वत्, इत्याशङ्क्य, तत्रापि संवेष्टनरूपविरुद्धकार्योदयात् पूर्वकार्यविनाश उक्त इत्यभिप्रायम्—अन्यत्रापि विरुद्धकार्यस्यैव पूर्वविनाशहेतुत्वमिति प्रदर्शनेनाह—*सर्वत्राग्निसंयुक्तद्रुतताम्रादाविति* ॥ यद्वा—द्रुतताम्रादौ निमित्तापगमादेव पूर्वकार्यविनाशो दृश्यते, तत् कथं सर्वत्रेत्युक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*अग्निसंयुक्तद्रुतताम्रादाविति* ॥ *अथवा* "यतश्चिरकाले" त्यनेन कथं संस्कारजन्यसंवेष्टनस्य प्रसरणापगमे हेतुत्वमुच्यते ? उत्तरकार्यस्य पूर्वकार्यविनाशहेतुत्वं व्यभिचारान्निश्चेतुं न शक्यते यतः, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सर्वत्राग्निसंयुक्तेति* ॥ *ननु संस्कारजन्येति* ॥ अन्वय-व्यतिरेकतो हेतुत्वम्, न त्वन्यत्र दर्शनमात्रेण, अत्रापि तौ दृश्येते, अतः कथं निमित्तापगमस्य हेतुत्वम् ? इति चोद्याभिप्रायः। तथाच "यावदि"त्यनेन संस्काराभावे संवेष्टनादर्शनादिति हेतुरुक्तः, असंगतः सः ; नहि कारणान्तराभावेन कार्यानुत्पत्तावन्वय—व्यतिरेकसिद्धस्यान्यस्याकारणत्वं भवति, नापि तावन्मात्रेण न कार्यस्योत्पत्तिः ; कुलालादावदर्शनादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*निमित्तापायमात्रादिति* ॥ निमित्तापगममात्रस्य क्वापि हेतुत्वादर्शनादादर्शे मुखं प्रतीयेतेति भावः। आदर्शोत्पादकावयवव्यापार एव

कारणमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*कारुकर्मापेक्षमिति* ॥ "शुक्तिकारजतस्ये"त्यनेन सत्यरजतैकरूपावभासित्वं दर्शयता समानरूपावभासित्वमुक्तमिति प्रतिभाति, तथा सत्यनुत्तरमेव स्यात्; प्रत्यभिज्ञासमर्थनाभावात्, तदर्थं व्याचष्टे—*मिथ्यारजतेऽपीति* ॥ "तत्र ही"त्यनेन रजते बाधो न मुख इत्युक्तम्, तत् कथम् ? उभयत्र बाधदर्शनात्, बाधितस्य सत्येनैकत्वप्रतीतिसंभवादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तत्र नेदमिति* ॥ "अभिज्ञाबाधादि"त्यनेन बाधदर्शनादित्येतद् व्याख्यातम् । "प्रत्यभिज्ञाऽपी"त्यनेन मिथ्याभाव इति व्याख्यातम् । *ननु* "तत्त्वमसिवाक्यादि"त्ययुक्तम् ; तयोरोकत्वपरत्वात् शास्त्रस्य, अप्रस्तुतं च चोद्यमित्याशङ्क्यावतारयति—*तत्त्वमसिवाक्यमिति* ॥ *"कथमाप्तः"इत्यनेन यथादृष्टार्थवादित्वलक्षणमाप्तत्वं नास्तीत्युक्तम् । "कथं पुनः परिच्छिन्नमि"त्यनेन कार्त्स्न्येन देशद्वयवर्तित्वं न संभवतीति चोदितम्, तदयुक्तम्, एकस्य देवदत्तस्य देशद्वयसम्बन्धदर्शनादित्याशङ्क्यावतारयति—*ननु* मूर्तद्रव्यस्येति* ॥ "न वयमि"त्यनेन विच्छेदावभासस्यापारमार्थिकत्वम्, एकत्वस्य च पारमार्थिकत्वं कीर्तितम्, तदप्रस्तुतम्; एकस्य देशद्वयवर्तित्वस्य दृष्टत्वात्, न च मिथ्यात्वसंभवः; सर्वकारणभावात्, विरोधिसद्भावाच्च । अतो भिन्नदेशत्वान्यथानुपपत्त्या मुखकारणमपि प्रतीयत इत्याशङ्क्यावतारयति—*एकमेकदेशस्थमिति* ॥ आत्माश्रयाज्ञानस्यैव विक्षेपहेतुत्वम्, नतु जडावरणस्य; अतो न दोष इति परिहरति—*उच्यत इति* ॥ *ननु*—विच्छेदाकारेण परिणामे कारणाभावात् कथमविद्या परिणमते ? इत्याशङ्क्याह — *तत्रौपाधिकभ्रमेष्विति* ॥ *ननु* अधिष्ठानवृक्षादेर्विशेषावभासे कथमध्यासः संभवति ? विरोधात्, इत्याशङ्क्याह—*न चाधिष्ठानयाथार्थ्यस्येति* ॥ "ननु सत्येवे"त्यनेनैकत्वज्ञानेऽपि भेदो न निवर्तेतेति चोदितम्, तदयुक्तम्; द्विचन्द्रादौ निवृत्तेरपि दर्शनात्, अत्रापि मिथ्यात्वेन तत्त्वज्ञानान्निवृत्त्युपपत्तेः, नापि बिम्ब-प्रतिबिम्बभेदत्वादनिवृत्तिः ; अप्रयोजकत्वात्, अतो निवृत्तौ हेत्वभावादचोद्यमित्याशङ्क्यावतारयति—*ननु सोपाधिकभ्रमत्व इति* ॥ पुर्वोदाहरणे कर्तृत्वादिनिवृत्तेरनुक्तत्वाच्चोद्यविषयत्वं दर्शितम् । "देवदत्तस्याचेतनांशस्ये"त्यनेन प्रतिबिम्बस्य बिम्बरूपानवभाससमर्थनमप्रस्तुतम् ; अचोद्यापरिहारात्, इत्याशङ्क्यावतारयति—*चोदितदोषमिति* ॥ "देवदत्तस्ये"त्यनेन चेतनत्वं बिम्बभावापरिज्ञाने कारणमिति वदता "प्रतिबिम्बत्वादि"ति हेतोरप्रयोजकत्वमुक्तम्, तत्र हेतुद्वये विद्यमाने कथमस्यैवाप्रयोजकत्वम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अचेतनत्वेति* ॥ "चेतनांशस्यैवाप्रयोजकत्वम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अचेतनत्वेति* ॥ "सचेतनांशस्यैवे"त्ययुक्तम् ; पक्षपरिग्रहे चेतनस्य प्रतिबिम्बत्वशङ्काकारणाभावात्, प्रतिबिम्बस्य चाक्षुषत्वादित्याशङ्क्याह—*शरीरमेवेति* ॥ "जाड्येनाप्यास्कन्दनसंभवादि"त्युक्तम्, तत्र कस्य जाड्येन ? इति न ज्ञायते "तत्र प्रतिबिम्बहेतोरि"त्यनेनोपसर्जनत्वेन दर्पणनिर्देशेऽपि योग्यत्वात् तज्जाड्यमेव विवक्षितमिति दर्शयति—*दर्पणजाड्येनेति* ॥ अगत्याऽन्योपसर्जनस्यान्यान्वय आश्रीयते, न तु सत्यां गतावित्यभिप्रायेण पक्षान्तरमाह—*स्वभावजाड्यादिति* ॥ शरीरस्वभावजाड्यादित्यर्थः । "तथाचानुभवः" इत्यनेन पूर्वग्रन्थोक्तेऽर्थेऽनुभवः प्रदर्श्यत इति प्रतिभाति । पूर्वग्रन्थे हि प्रतिबिम्बात्मतां न जानातीति साधितम्, न

चायमनुभवस्तत् साधयितुं शक्नोति ; तत् किमर्थमनुभवप्रदर्शनम् ? इत्याशङ्क्यावतारयति—*देवदत्तप्रतिबिम्बस्येति* ॥ *ननु* बिम्बचेष्टासापेक्षचेष्टादर्शनं प्रतिबिम्बस्य कथमचेतनत्वं साधयति ? चेतनस्याप्यन्यसापेक्षचेष्टत्वसंभवादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*कदाचित्तस्यापीति* ॥ साधनान्तरमापाद्यापीत्यर्थः। बिम्बस्य तत्त्वज्ञानाश्रयत्वेन भवितव्यमिति चोदिते "यस्य हि भ्रान्तिरि"ति परिहारोऽनुपपन्नः ; न ह्यनेन किञ्चिद्बिम्बस्य तत्त्वज्ञानानाश्रयत्वकारणमुक्तम्। न हि यत्र भ्रान्तिः, तद्गततत्त्वज्ञानेन तन्निवृत्तिश्चोद्यवादिनो विरुद्धा, चोद्यवादिविरुद्धेन च परिहारेण भवितव्यमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*न बिम्बत्वकृतमिति* ॥ तर्हि तत्त्वज्ञानाश्रयत्वनिमित्तं भ्रान्तत्वमप्यस्तु, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तदप्यज्ञत्वकृतमिति* ॥ अज्ञत्वमप्यस्त्वित्याशङ्क्याह—*तदपि जीवत्वेति* ॥ "ननु जीवलक्षणे"ति विकल्पे प्रथमपक्षेऽज्ञत्वस्योपाधित्वं निरस्तम्, द्वितीये भ्रान्तत्वस्योपाधित्वनिरासः ; पक्षे वर्तमानत्वात्, "यस्तु जानीते" इत्यनेन प्रतिबिम्बात्मताज्ञानेऽपि न दोषसंस्पर्श इत्युक्तम्, तदनुपपन्नम् ; न हि तदात्मत्वज्ञाने तन्निमित्तदोषासंस्पर्शो युज्यते, तथा तत्त्वज्ञानदोषयोः साङ्कर्यं चेत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*देवदत्तो हीति* ॥ "नन्वेकतावगम इति* ॥ जीव-ब्रह्मणोरेकत्वज्ञानम्, भेदादि न निवर्तयेत्, बिम्ब-प्रतिबिम्बयोरैक्यज्ञानत्वात्, यद्वा—बिम्ब-प्रतिबिम्बभावो धर्मी, न तेन निवर्त्यः, बिम्ब-प्रतिबिम्बभावत्वात् ; संप्रतिपन्नवदिति भावः। "जीवः पुनरि"त्यत्र "सर्वेषां नः प्रत्यक्षः" इति प्रतिबिम्बत्वे चिद्रूपत्वे च प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति प्रतिभाति ; प्रमाणान्तरानुपन्यासात्, तथा सत्यनुपपन्नं स्यादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*रूपं रूपमिति* ॥ *ननु*—श्रुत्यादौ प्रतिबिम्बभावावगमेऽप्यमूर्तस्य लोके प्रतिबिम्बादर्शनादसंभवदर्थत्वेनातत्परत्वमित्याशङ्क्याह—*अमूर्तस्य चेति* ॥ तत्रापि कथमाकाशस्य प्रतिबिम्बनिश्चयः ? इत्याशङ्क्याह—*साभ्रनक्षत्रस्येति* ॥ *ननु* जलगताकाशसम्बन्धित्वेनाभ्रादेः प्रतिभासः, न प्रतिबिम्बाकाशसम्बन्धितयेत्यशङ्क्याह—*जानुमात्रेति। *ननु*—प्रतिबिम्बपक्षेऽप्येकत्र कथमवस्थानम् ? इत्याशङ्क्याह—*प्रतिबिम्बपक्षे त्विति* ॥ "स चाहंकर्तृत्वमि"त्यनेनाहंकर्तृत्वस्यात्मतया ख्यानप्रदर्शनं ब्रह्मात्मताख्यानाभावप्रदर्शनं चाप्रस्तुतम् ; मिथ्याज्ञानाश्रयत्वाप्रतीतेः, इत्याशङ्क्यावतारयति—*मिथ्यातत्त्वज्ञानेति* ॥ अत्र तादात्म्यमात्रस्य भ्रान्तत्वमुक्तमिति प्रतीयेत, तथा सति ज्ञानेनानिवृत्तिः। "तद्रूपे"ति चायुक्तं स्यात्, तदर्थमाह—*उपाधिस्वरूपमिति* ॥ "अतो युक्तः" इत्यनेनावगमे सति मिथ्याभूतस्य निवृत्तिरुक्ता, सा न युक्ता ; सोपाधिकेषूपाधिनिवृत्तेरेव निवृत्तिप्रयोजकत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*अतस्तत्त्वज्ञानेनेति* ॥ तत्र भ्रान्त्यभावादिति* ॥ अयमर्थः—सुषुप्ते विभागभ्रमाभावात् तदभावे जीवस्वरूपाभावादिति मा भूत् सुषुप्ते विभागप्रतीतिः, अप्रतीत एव कस्मान्न तिष्ठेत् ? इत्याशङ्क्याह—*तल्लक्षणत्वादिति* ॥ भ्रान्तिज्ञानं लक्षणं ज्ञापकं यस्य, तल्लक्षण इति विग्रहः ; प्रतिभासमात्रशरीरं तदभावे न तिष्ठेदित्यर्थः। "अविद्यानिमित्तत्वमि"त्यविद्यानिमित्तत्वं विभागस्योक्तं पूर्वम्, तद्विरोधः ; तथा तन्निवृत्तावपि मुक्तौ विभागस्थितिरपीति भावः। *नन्वर्थगत इति* ॥ अयं भावः*—अविद्याऽनिवृत्तौ विभागानिवृत्तिः सत्यत्वं च स्यादिति। *ननु*अविद्योपादानत्वाभावे कथमविद्यातन्त्रतेत्याशङ्क्याह—*यथा ह्यात्माविद्येति* ॥ कथमविद्यासम्बन्धस्याविद्यातन्त्रतैव, न तदुपादानता ? स्वातन्त्र्येणानवस्थानस्यान्यथासिद्धेरित्या-

शङ्क्याह—*अज्ञानस्येति*—उच्यते ; *अनादीति* ॥ जीवभावेनाश्रयो न स्वरूपेणेति सम्बन्धः । कथमनादिविभागस्य स्वरूपातिरिक्तत्वेन कादाचित्कजीवभावेनाश्रयत्वमिति ? तत्राह—*अनादीति* ॥ कथं तस्यानादिता ? कथं च तत्स्वरूपस्य जीवतेति ? तदाह—*अनाद्यविद्येति* ॥ *अथवा*—जीवाश्रयत्वेऽपि कथमविद्यातन्त्रता ? इत्याशङ्क्याह—*अनाद्यविद्येति* ॥ *ननु*अन्तःकरणविशिष्टाश्रयत्वं कस्मान्नाङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्याह—*अनादीति* ॥ ननु*अनादिवस्त्वन्तरवैशिष्ट्यमेव कल्प्यतामिति ? नेत्याह—*काल्पनिकेति* ॥ ननु*—एवमप्यविद्याविशिष्टचैतन्यतन्त्रता स्यात्, नाविद्यातन्त्रतेत्याशङ्क्याह—*अतो विशिष्टाश्रय इति* ॥ ननु*—जीव-ब्रह्मविभागोऽविद्याकृत इत्युक्तं पुरस्तात्, तद्विरोधः, तथा व्यपदेशोऽपि विशिष्टकृत इत्येव स्यात्, इत्याशङ्क्याह—*इत्यविद्याकृत इति* ॥ ननु*अविद्यातन्त्रस्यानादित्वं न संभवति ; तत्कार्यवत्, तथाऽविद्या-तत्कार्यव्यतिरिक्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं च कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*अविद्यातन्त्राणामिति । *ननु*उपाधिजन्यस्यैव मुखभेदस्योपाधितन्त्रता दृष्टा, तद्वदत्राप्यविद्याजन्यत्वेनैव तत्तन्त्रत्वं वक्तव्यम्, नतु विशिष्टे प्रतीतिमात्रेणेत्याशङ्क्याह—*लोके च दर्पणेति* ॥ *अत्र सर्वसङ्करवादीति* ॥ अवस्तुत्वे बन्ध-मोक्षयोर्भिन्नाधिकरणत्वमिति भावः । *ननु*—मुखस्वरूपस्य सत्यत्वेऽपि भेदविपर्यस्तरूपेण प्रतिबिम्बत्वम्, तच्च मिथ्याभूतमेव, नच मिथ्याभूतस्य बिम्बात्मतेत्याशङ्क्याह—*मुखचित्स्वरूपयोरिति* ॥ प्रतिबिम्बत्वेनोपलक्षितस्यैवैकत्वम्, नतु विशिष्टस्येति भावः । *ननु*—उपलक्षितस्यैकत्वेऽपि तत्प्रतिबिम्बे बन्धव्यवहारः ; यस्य बन्धः, तद्गतो मोक्षः ; तथा सत्यनाद्यविद्यानिमित्तप्रपञ्चनिवृत्तिरूपत्वान्मोक्षस्य भिन्नाधिकरणत्वमेव बन्ध-मोक्षयोरित्याशङ्क्याह—*नच मिथ्यांशस्येति* ॥ अज्ञानं सन्निधिलब्धप्रतिबिम्बत्वपुरःसरसम्बन्धान्तर्गतमेव, तदपि स्वरूपमात्र एव । न चाज्ञाननिरपेक्षस्वरूपान्तराभिप्रायेण जीवाधारत्वमुक्तम्, किन्त्वज्ञाननिमित्तप्रतिबिम्बभावस्याज्ञानव्यवस्थापकत्वम्, भेदाधीनधर्मि-प्रतियोगिभावस्यैव च भेदव्यवस्थापकत्वमुक्तम् । स्वरूपगतत्वेऽविद्यासाङ्कर्यमिति यच्चोद्यम्, तदपि परिहृतमित्याह—*स्वरूपगतस्येति* ॥ तत्—

सिद्धे सामान्यतोऽध्यासे युज्यते तद्विशेषतः । क्षेपः, तेनोत्तरं ताभ्यां क्रियतेऽयमुपाधितः ॥

"ननु तत्रे"त्यनेन रज्जुसर्पोदाहरणस्य प्रयोजनमुक्तम्, किं तत्परिहारेण ? न ह्येतदुदाहरणमध्याससाधकत्वेन क्वापि सिद्धमित्याशङ्क्याह—*वेदान्तविहितेनेति* ॥ *ननु*—सोपाधिकत्वमध्यासस्योक्तम्, अतस्तद्विरोधो निरुपाधिकाध्यासकथन इत्याशङ्क्य व्याचष्टे, *अथवा*—चिद्विलक्षणस्याप्यध्यासोपाधिर्नास्तीति शङ्कानिवृत्त्यर्थमुदाहरणमित्युक्तम्, तत्र न ज्ञायते—कथं शङ्कानिवृत्तिरस्य प्रयोजनम् ? किं तत्रोपाध्यभावेऽपि यथाऽध्यासः, तद्वदत्रापि ? उत तद्वदेवात्रापि सोपाधिकत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*निरुपाधिकाध्यासेति* ॥ "ननु तत्रे"ति ग्रन्थे सर्पाभावेऽपि संस्कारोऽस्तीति चोदितम्, अचोद्यं तत् ; सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्, सिद्धान्तविरोधि च चोद्यमित्याशङ्क्यावतारयति—*ननु सर्वत्रेति* ॥ "बाढम् ; इहापी"त्यनेन सोपाधिकत्वाङ्गीकारे निरुपाधिकाध्याससिद्ध्यर्थत्वमस्योक्तम्, तद्विरुध्यत इत्याशङ्क्यावतारयति—*पूर्वानुभवसंस्कारेति* ॥ *ननु*अनुभवसंस्कारस्तत्रास्तीति चोदिते, "बाढमि"त्यङ्गीकारो

न युक्तः; अत्रानुभवसंस्काराभावात्, तथाऽनुभवसंस्कारस्यैव हेतुत्वदर्शनात्, तदभावेऽध्यासोऽपि न संभवेदित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*न पूर्वानुभवसंस्कार इति* ॥

अहंकारादिसम्बन्धे तत्राध्यासे निरूपिते । शङ्कितुं शक्यते संगः सोऽनेनैव निरस्यते ॥

चोद्यान्तरनिराकरणेनेति ॥ एवं चोद्यम्—*ननु* असङ्गत्वं न घटाकाशोदाहरणत्वप्रदर्शनाधीनम्; स्फटिकाद्युदाहरणसामर्थ्यादिव तत्सिद्धेः—इति । "तत्र यद्यपी"त्यत्रानिर्वचनीयतयेति हेतुः प्रयुक्तः; नासौ "अरुणादिने"त्यनेनान्वेति; अनिर्वचनीयत्वस्य हेतोः सम्बन्धिनिरूपकविशेषाकाङ्क्षत्वात्, "अरुणादिने"ति तु सहार्थे तृतीया, न तेनान्वययोग्यमर्थं वक्ति; "स्फटिकादेरसंभेदः" इत्युक्ते केनेत्यपेक्षायाम्—"अरुणादिने"त्यन्वितत्वाच्च, नापि "स्फटिकादेरि"त्यनेनान्वयः; हेतोरसिद्धिप्रसङ्गात्, "सावयवत्वेन संभेदयोग्यस्ये"त्युक्तम्, तदपि न ज्ञायते; निरवयवस्याप्यारुण्येनान्वयसम्भवात्, इत्येतन्मनसि कृत्वाऽध्याहृत्य योजनां योग्यतां च दर्शयति—*अरुणादिनेति* ॥ कथमसंभावनामात्रनिराकरणहेतुत्वमेव, नार्थसाधकत्वम्? अनुमानार्थापत्तिरूपत्वादुदाहरणस्येत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*प्रमाणमन्तरेणेति* ॥ "तदेवमि"त्यनेन गौणविषयत्वं दर्शितम्, कस्तस्येदानीं प्रसङ्गः? इत्याशङ्क्याह—*तत्रास्मत्प्रत्यय इति* ॥ *ननु* "व्यवहारयोग्यत्वे" इत्यनेनेतरेतराश्रयमापादितम्, तदनुपपन्नम्; निर्विकल्पकेऽप्यज्ञानस्याध्यस्तत्वात्, इत्याशङ्क्य साभिप्रायमवतारयति—*ननु सविकल्पकाध्यासस्येति* ॥ "न; अनादित्वेने"ति व्यधिकरणपरिहारः; निर्विकल्पेऽध्यासासंभवस्येतरेतराश्रयस्य चापरिहृतत्वात्, अनादित्वमात्रस्यान्यथासिद्धत्वात्, मिथ्यात्वेनानादित्वस्यासिद्धत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*निर्विकल्पेऽपीति* ॥ मायानिर्मितहस्त्यादावज्ञाने चेति भावः । *ननु* आत्मन्यविषयेऽध्यासो न सम्भवतीति चोदिते, "न; अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादि"त्यनेनात्मनोऽधिष्ठानयोग्यत्वकथनेन संभव उक्तः, अध्यासे कारणान्तरं चोदाहरणैर्निरूपितम्, एवं सर्वप्रकारैस्संभव उक्तः; एवंच—"अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादि"ति भाष्यस्यार्थोपवर्णनं कृतम्, इदानीमस्यैवाक्षरार्थमनन्तरभाष्यार्थं वा विहाय "तत्रैवंभूतस्ये"त्यादिनाऽऽत्मनः प्रमातृत्वप्रदर्शने कः प्रसङ्गः? अथाऽऽध्यासिकनिरूपणप्रसङ्गात् प्रमातृत्वनिरूपणम्, *नाध्यासनिरूपणेन तन्निरूपणं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात्, किंतु सत्यामनुपपत्तिशङ्कायाम्, न चाकस्मादनुपपत्तिकारणमस्ति, सत्यां वाऽनुपपत्तिशङ्कायां प्रमातृमूलत्वात् सर्वव्यवहारस्य, आदावेव तन्निरूपणं विहायोदाहरणानन्तरमेव तन्निरूपणे कः प्रसङ्गः? इत्याशङ्क्य, सङ्गतिं द्योतयितुमुदाहरणोक्तार्थमुपजीव्याक्षेपं दर्शयति—*नन्वविकारीति* ॥ "अविकारिचैतन्यैकतानस्ये"ति स्फटिकोदाहरणार्थः । "निष्कलङ्के"ति रज्जुसर्पोदाहरणार्थः । "स्वभावानन्दस्ये"ति दर्पणोदाहरणार्थः । "असङ्गस्ये"ति घटाकाशस्य । अथवा—परिणामरहितत्वेनात्मनः प्रमातृत्वाद्यसंभवेन चोद्यं कर्तुं प्रकारान्तरेण तावत् कर्तृत्वाद्यभावं दर्शयति । तत्र जन्यगुणाश्रयत्वेन तावत् प्रमातृत्वं निराकरोति—*नन्वविकारिचैतन्यैकतानस्येति* ॥ "अविकारी"ति जन्यत्वं ज्ञानस्य निराकरोति । "एकताने"ति गुण-गुणिभावम् । "निष्कलङ्कस्वभावानन्दस्ये"ति भोक्तृत्वनिराकरणम् । निष्कलङ्कशब्देन सातिशयत्वम्, विषयसम्पर्कजन्यत्वम्, दुःखव्यामिश्रत्वम्, अनित्यत्वं च निराक-

रोति। "स्वभावानन्दस्ये"ति भेदम्। "असङ्गस्ये"त्यात्म-मनःसंयोगात् प्रयत्नगुणोत्पत्तौ तन्निबन्धनं यत्कर्तृत्वम्, तन्निराकरोति। अथवा—अपरिणामित्वमेवैभिर्विशेषणैः साध्यते। तत्रैवं योजना—

आत्मनो न प्रमातृत्वं परिणामवियोगतः। तद्धेतुरविकारित्वं तदन्यत्तन्निरूपकम्॥
नन्वानन्दप्रतीत्या तद्विकारित्वमपीष्यताम्। अर्थजत्वेन तस्येति पदं दुष्टं पदान्तरात्॥
निष्कलङ्कत्वमस्यापि जन्यत्वस्य निवारणम्। स्वरूपत्वोपपत्त्यर्थमसङ्गान्निष्कलङ्कता॥

अथवा—आनन्दरूपाङ्गीकारात्तदवभासकत्वेन प्रमातृत्वमेकतानत्वाभावश्च निश्चीयत इत्याशङ्क्याह—*निष्कलङ्कस्वभावानन्दस्येति*॥ निष्कलङ्कत्वं स्वभावत्वोपपादकम्। कलङ्को भेदः, तद्राहित्यम्; सामानाधिकरण्यादिति। *अथवा*—*कलङ्कः=तारतम्यम्। *ननु*—स्वतोऽविकारस्याप्यन्यतो विकारित्वं दृश्यत इत्याशङ्क्याह—*असङ्गस्येति*॥ अहङ्कारस्यैव प्रमातृत्वादिकं भवत्विति ? नेत्याह—*अहङ्कारस्येति*॥ *ननु*—नान्यत्र दृष्टत्वेनान्यत्रादृष्टेन नियमः कल्प्यते, किंतु ज्ञानानां सुख-दुःखहेतुत्वमदृष्टजन्यत्वात्, अदृष्टस्य च यद्विषयज्ञानेन सुखं दुःखं वा, तद्विषयज्ञाननियामकत्वमित्याशङ्क्याह—*सुख-दुःखाद्यनिमित्तेति*॥ कथं "विषयतये"ति विशेषणायोगः? यदाकारं ज्ञानं तदाकार एव विषयः, अथवा—कर्तृ-करणसाधारणकारणव्यतिरिक्तत्वे सति जनकत्वमित्याशङ्क्याह—*प्रदीपादिषु चेति*॥ कथं क्रियारूपे समानत्वम् ? क्रियाया उद्दिष्टविषय एवातिशयहेतुत्वात्, तावतैव प्रतिकर्मव्यवस्थोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*इष्वादिव्यापाराणामिति*॥ *ननु*—चतुष्टयसन्निकर्षादेरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वप्रदर्शनान्नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—*पूर्वभावित्वाच्चेति*॥ व्यापारशब्देन परिस्पन्दाभिधानशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—*परिणामोऽभिधीयत इति*॥ कथमन्यत्रादृष्टमेतादृशपरिणामवत्त्वमन्तःकरणस्य ? इत्याशङ्क्याह—*प्रकाशस्वभावमिति*॥ *ननु*— प्रकाशस्वभावेऽप्यात्मनि नैतादृशः परिणामो दृश्यते, तत् कथमन्तःकरणस्य ? इत्याशङ्क्याह—*सावयवमिति*॥ किमिति सर्वदाऽन्तःकरणस्यैतादृशः परिणामो न भवेत् ? यद्वा—भवत्वन्तःकरणमुपादानम्; निमित्तेन विनापि नैतादृशकार्यसंभवः, क्वचिदेव विषये ज्ञानं सन्निहितं च विहाय दूरतरविषय इत्याशङ्क्याह—*अदृष्टेन्द्रियादीति*॥ तथापि कथं दूरस्थवस्तुप्रतीतिरिति ? तदाह—*ध्रुवादिविषयेति*॥ *ननु* इच्छादिपरिणामवदेवायमपि स्यात्, तथा सति नानेन व्यवहारनिर्वाह इत्याशङ्क्याह—*दीर्घप्रभाकारेणेति*॥ "स च प्राप्नोती"त्यनेनावस्थाविशेषो ज्ञातुर्ज्ञेयेन सम्बन्ध इत्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; नहि क्रियाजन्यस्याश्रयगतातिशयस्य संबन्धत्वम्। "कर्मसम्बन्धः" इति चानुपपन्नम्; नहि तस्याश्रयगतस्य विषयसम्बन्धसंभवः, इत्याशङ्क्य साभिप्रायमवतारयति—*परिणामद्वारेणेति*॥ "तेने"त्यनेन विषयसंसृष्टान्तःकरणस्य चैतन्यावच्छेदकत्वमात्मनो विषयावभासे कारणमुक्तम्, तत् कथम् ? अविद्यावृतं हि सर्वत्र चैतन्यम्, तत् कथमवच्छेदमात्रेणावभाससंभवः ? अभिव्यक्तावपि न तावन्मात्रेण विषयावभासः, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सर्वत्राविद्यावृतेति। कथं चैतन्यस्येति*॥

अयमर्थः*—यत्राभिव्यक्तिर्भवति, तदपरोक्षम्, न च विषयेऽभिव्यक्तौ हेतुरस्ति; विषयस्याविद्यातिरोधायकत्वासामर्थ्यात्, अनभिव्यक्तौ च विषयावभासायोगादिति। "स्वव्यापाराविष्टमि"ति कथमुक्तम् ?

कर्मकारकस्य चैतन्याभिव्यञ्जकव्यापारायोगात्, प्रकाशस्वभावत्वं तादृग्व्यापारवत्त्वे प्रयोजकमुक्तमन्तःकरणे, नात्र तदस्ति। अथ प्रधानक्रियासिद्धौ सत्यामिति विवक्षितम्, तथापि कथं स्वव्यापाराविशिष्टत्वम् ? व्यधिकरणत्वात्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*परिणामसंसर्गादिति* ॥ कथं परिणामसंसर्गाद् विषयस्य तादृशी योग्यता ? इत्याशङ्क्याह—*अन्तःकरणं हीति* ॥ "अपरोक्षतैकरूपामि"ति समानरूपत्वमपि प्रतीयते, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—*एकामित्यर्थ इति* ॥ *ननु* कथमेकत्वमपरोक्षतया ? अवच्छेदकभेदे भेदस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*परिणामस्योभयसंसर्गादिति* ॥ "ततश्चात्मनोऽन्तःकरणावस्थे"त्यनेनोपाधिजनितविशेषस्यैव फलत्वमुक्तमिव प्रतिभाति ; ग्रन्थैक्यात्, ततश्चासंबद्धो ग्रन्थः स्यात् ; पृष्टप्रमातृरूपानिरूपणात्, इत्याशङ्क्याह—*प्रमातेति* ॥ वाक्यशेष इति* ॥ कथमन्तःकरणावच्छिन्नस्यैव प्रमातृत्वम् ? अविशेषादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*कर्तुर्हीति* ॥ "विषयस्थापरोक्षैकरसः"इति वदता शुद्धस्यैव चैतन्यस्य फलत्वमुक्तम्, तथा सति प्रमातुरेव फलत्वमिति विरोधः तदवस्थ एव ; भेदकानिरूपणात्, अफलत्वं वा ; जन्यत्वायोगात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अन्तःकरणावच्छिन्नतयेति* ॥ *ननु क्रियाफलयोरिति* ॥ क्रियेति वृत्त्यभिधानम्, तदवच्छिन्नं चैतन्यं फलमिति। *घटान्तःकरणेति* ॥ वृत्तिर्घटविषया ; तत्रातिशयहेतुत्वात्। वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिविषयत्वम्। अन्तःकरणशब्देन वृत्तिरभिधीयते। अथवाऽन्तःकरणविषयत्वमेव विवक्षितं भवतु ; वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याप्यन्तःकरणावभासहेतुत्वात्। क्रियावच्छिन्नस्यैव क्रियाफलत्वं न विषयावच्छिन्नस्य ; विषयावच्छेदे विषयस्यैव प्राधान्यात्, विषयस्थचैतन्यस्य फलत्वोक्तिस्तु महाफलाभिप्राया, इदन्तु चोद्यमवान्तरविषयाभिप्रायमिति विवेकः। यद्वा—विषयस्थचैतन्याभिप्रायेणैव चोद्यम्, तत्र चाश्रयभेदः स्पष्टः, विषयभेदोऽपि ; विषयस्यान्तःकरणावभासकत्वादिति। *ननु* आश्रय-विषयैकत्वनियमविरोधेन चोद्ये कृते, "इति क्रियैकविषयते"त्यनेनैकविषयत्वेनैव परिहारो न युक्त इत्याशङ्क्य पूरयति—*विषयेत्याश्रयस्येति* ॥ *ननु* आश्रय-विषयभेदस्य स्पष्टत्वात् कथम्—"इति क्रियैकविषयत्वमि"त्युक्तम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अन्तःकरणात्मनोरिति* ॥ "चैतन्यस्यापी"त्यनेनापिशब्देनैतदुक्तम्— वृत्तिवच्चैतन्यमपि विषयविषयमिति। कथं 'बुद्धिस्थमर्थं चेतयते' इत्युच्यते ? चैतन्यसम्बन्धस्याप्युक्तत्वात्, बुद्धिसम्बन्धे वा पुरुषसम्बन्धाभावात् ज्ञातत्वायोगादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*प्रथमं बुद्धिस्थमिति* ॥ "तत्रैवंभूतस्ये"त्यादिना "बुद्धिस्थमर्थमि"त्यन्तेनात्मनो विषयभेदावभासः साधितः, "तत्र च प्रमातुरि"त्यनेनापि तदेव साध्यते, अतः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—*उक्तं तावदिति* ॥ अत्र च प्रमातृस्वरूपसाधनम्, "तत्र च प्रमातुरि"त्यस्य विषयं तत्रैव वक्ष्यति—"तदेवमुपाधिवशादि"त्यनेन। अथवा—कथमन्तःकरणाधीनं प्रमातृत्वमात्मनः ? सर्वगतत्वेन सर्वसंयोगात्, परिच्छिन्नत्वे तु कथंचिदन्याधीनसंसर्गात् प्रमातृत्वं भवेदित्याशङ्क्याह—*उक्तं तावदिति* ॥ अपिशब्दः शङ्काद्योतकः। यद्यपि सर्वगतः, तथाऽपीत्यर्थः। अथवा—अपिशब्दात् किमु वक्तव्यं परिच्छिन्नत्वेऽहङ्कारोपाधिनिमित्तं प्रमातृत्वमिति दर्शितम्। *ननु*—सर्वगतत्वे सति कथं विषयविशेषं प्रति प्रमातृत्वमिति दर्शितम् ? तत्राह—*परिणामोपाध्यभिव्यक्त्यपेक्षयेति* ॥ *ननु*—परिणामोपाधिनाऽपि सर्वत्राभिव्यक्तिः कस्मान्न भवति ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*परिच्छिन्नान्तःकरणेति* ॥ *ननु*—स्वप्रकाशस्य कथमभिव्यञ्जकापेक्षेति ?

तत्राह—*अविद्यावृतप्रकाशेति* ॥ "तत्र च प्रमातुरि"त्ययं ग्रन्थो व्याहतः; "विषयसंबन्धसञ्जातविशेषः"इत्युक्त्वा "सर्वान् प्रत्यविशिष्टः"इति वक्तुमशक्यत्वात्, न हि विषयविशेषसम्बन्धसञ्जातविशेषत्वं यस्योच्यते, तस्यैव साधारण्यमित्याशङ्क्य, विषयसम्बन्धेन विशेषो यस्य भवति, तस्यैव चैतन्यस्य सर्वविषयसम्बन्धस्य साधारणत्वात् सर्वत्राभिव्यक्त्या सर्वावभास इत्यभिप्रायेण चोद्यं दर्शयति—*चैतन्यस्य सर्वविषयेति* ॥ कथं विषयसम्बन्धसंजातविशेषत्वं हेतुः ? सर्वविषयसम्बन्धिनः सर्वविषयानुभवसंभवात्, तथा "येन सह साधनम्, तन्निष्ठः"इत्यप्ययुक्तम् ; सर्वविषयाणामपि चैतन्यसन्निधानेनाभिव्यक्तिसाधनत्वानुभवात्, इन्द्रियसम्बन्धाविशेषादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*परिणामसंसृष्टेति* ॥ कथं "येन सह साधनम्, तस्यैवापररोक्षत्वमि"त्युक्तम् ? नहि साधारण्येनाभिव्यक्तौ सत्यां साधनत्वमात्रं पुरुषविशेषस्यापरोक्षत्वनियामकम् ; साधारण्येनोत्पन्नघटादौ व्यभिचारादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*एतत्प्रमातृचैतन्येति* ॥ *ननु स्वयंप्रकाशस्येति* ॥ नित्यप्रकाशत्वात् सर्वगतत्वेनात्मनो नोपाधिना व्यवस्थितविषये प्रमातृत्वमिति भावः । *ननु*—चैतन्यस्यावृतत्वात् संसर्गोऽपि न प्रकाशत्वमित्याशङ्क्याह—*न चान्तःकरणेति* ॥ साक्षिणो नावरणम् । परिच्छिन्नत्वाद्वाऽज्ञानस्य सर्वत्रानावारकत्वमिति परिहरति — *प्रकाशसंसर्गस्यैवेति* ॥ तर्हि ब्रह्मणो न सर्वावभासनसामर्थ्यमित्याशङ्क्याह—*ब्रह्म तु बिम्बस्थानीयमिति* ॥ तर्हि तेनैव सर्वदर्शित्वेन जीवस्यावभास इत्याशङ्क्याह—*न च ब्रह्मणीति* ॥ "अथ मतमि"ति ग्रन्थः स्वावभासकव्यतिरिक्तविषयगतचैतन्याभिप्रायेणापि व्याख्येयः । परिच्छिन्नमज्ञानं कथमन्यत्रावरणम् ? इत्याशङ्क्याह—*अङ्गुलिमात्रेणेति* ॥ ब्रह्मणोऽप्यसङ्गत्वेन न सर्वावभासकत्वसम्भवः ; तद्वज्जीवस्य वा सर्वावभास इत्याशङ्क्याह—*ब्रह्म त्विति* ॥ *ननु*—व्यक्तिः सर्वगता, जातिर्न सर्वत्र गता, तेनैव व्यक्त्यन्तरासङ्ग इतीदं वक्तुं शक्यत इति, तदर्थं दृष्टान्तान्तरमाह—*यथा वा प्रदीपप्रभेति* ॥ "यथा वा केवलेने"त्यनेन सर्वविषयसम्बन्धमङ्गीकृत्यापि केवलस्याप्रकाशकत्वम्, अन्तःकरणसहकृतस्यैव प्रकाशशब्दत्वमिति दर्शितम् । *ननु*—जीवस्य परिच्छिन्नत्वाभ्युपगमेऽपि विषयावभासो जीवस्य न सम्भवति; विषयस्थचैतन्यस्य ब्रह्मचैतन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—*जीवावच्छेदनिमित्तेति* ॥ जीवोपाधिभूतान्तःकरणेन ब्रह्मणो नित्यसम्बद्धत्वाद् नित्यवद् ब्रह्मप्रकाशप्रसङ्ग इति यच्चोदितम्, तत् परिहरति—*ब्रह्माकारपरिणतान्तःकरणेति* ॥ *ननु*—किं तदाकारपरिणामेन ? अन्तःकरणसम्बन्धादेव ब्रह्मप्रकाशो भवतु ; प्रकाशरूपत्वादन्तःकरणस्यापीत्याशङ्क्याह—*न चान्तःकरणस्वरूपमात्रेति* ॥ *ननु*—अन्तःकरणमात्रसंसर्गेण जीवस्याभिव्यक्त्यङ्गीकरणमस्तीत्याशङ्क्याह—*जीवाकाराहंवृत्तीति* ॥ "*ननु*—नीलादिन्विषये"त्यनेन कथमपसिद्धान्त आपादितः ? ज्ञानार्थयोरभेदो हि तैरभ्युपगतः ; अत्र तु चैतन्यस्य विषयेऽभिव्यक्तिरुक्ता, नतु तयोरभेदः । तथा "नीलात्मिका संविदि"त्युक्तम् "स्यादि"त्युक्तम्, तदप्यसंबद्धम् ; नहि विषये चैतन्याभिव्यक्तिमात्रेणाभेद उक्तो भवति । नापि स्वगतचैतन्याभेदेऽपसिद्धान्तः; अहंप्रत्ययसमारूढेन ज्ञानेन भेदात्, तस्मादसंबद्धं चोद्यमित्याशङ्क्य तत्परिहाराय वृत्तसङ्कीर्तनपूर्वकमवतारयति—*विषयस्य चैतन्यविवर्तत्वादिति* ॥ "मैवमि"त्यादिग्रन्थोऽसङ्गतः ; न ह्यपरोक्षताया एकत्वसाधनं पूर्वचोद्यपरिहार उपयुज्यते, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*यत्किंचित्साम्यादपसिद्धान्तेति* ॥ *ननु*—कथं

विच्छेदावभासे सति संवेदनस्य भेदो नास्तीत्युच्यते ? अभेदप्रतिभासविरोधित्वाद्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*स्वरूपप्रत्यभिज्ञेति* ॥ "यदि स्यादि"त्यनेन व्यावृत्तताऽङ्गीकारे दूषणमुक्तमिति प्रतिभाति, तदसारम्; भेदस्य निरस्तत्वात्, अङ्गीकारहेत्वभावात्, "किंचे"ति चायुक्तम्; अर्थान्तरविषयत्वात्तस्येत्याशङ्क्यावतारयति—*नन्वेकत्वेऽपीति* ॥ "यदि स्यादि"त्यनेन कथं संविद्विषययोरभेदे तद्वदेव विषयवदेव व्यावृत्ततावभास आपादितः ? 'नीलसंविदि'ति व्यावृत्तप्रतीतेर्विद्यमानत्वात्, नहि विद्यमानस्यैवानिष्टत्वेनापादनं युक्तम्, एवंच सत्यनन्तरग्रन्थेऽपि "किंचे"ति न युक्तं वक्तुम्; पूर्वं भेदसाधकप्रमाणस्यानुक्तत्वात्, तथा "तैरपि नीलव्यतिररिक्तसंविदङ्गीक्रियते"इति न युक्तम्; परसिद्धान्तापरिज्ञानलक्षणनिग्रहस्थानप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्य, वृत्तग्रन्थाभिप्रायकथनपूर्वकमवतारयति—*अनुवृत्तस्य व्यावृत्तादिति* ॥ अत्यन्तभेदोऽनुमानेनेष्यते; भेदाभेदस्यानङ्गीकारादिति । *ननु*—नीलसंविद्भेदः "प्रत्यक्षः" इत्यनेन ग्रन्थेन कथमुच्यते ? तैरपि नीलात्मिकसंविद इत्यभेदस्यैवोक्तत्वात्, तथा "नीलात्मिकसंविद्भेदासाधकत्वात्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*नीलात्मिकसंविदिति ॥ *नीलमेवेति* । "प्रत्यगवभास"इत्यनेन प्रत्यग्भूतस्यावभास इति प्रतीयते, प्रत्यगाकारोऽवभास इति वा ; तथा सति स्वरूपमात्रपर्यवसित इति विरुद्धम् ; अनेन विषयाद्भेदसिद्ध्यर्थमनन्याकारस्योक्तत्वात्, 'उपेयते'इति च विरुध्येत; अनङ्गीकारात्, प्रत्यक् चासाववभासश्चेति विग्रहे व्यर्थविशेषणत्वम् ; व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अहंसंवेदनमात्रमिति* ॥ "*उपेयत"इति* ॥ उपगन्तव्यमित्युक्तं भवति । पराग्व्यावृत्तो विकल्प उपेयः । नीलं चेदन्यथा प्रतीयते, ततश्च वस्तुद्वयं ग्राह्य-ग्राहकरूपं सिद्धमिति कथमुक्तम् ? नहि संविदः प्रत्यक्षाङ्गीकारः कर्तव्य इत्युक्तिमात्रेण विषयस्येदन्तया प्रतीतिमात्रेण च 'नीलमिदमि'ति प्रतीतौ तयोर्भेदाप्रत्यक्षो भवतीत्याशङ्क्य समुदायार्थमाह—*अहं नीलं पश्यामीति* ॥ "नैतदि"ति परिहारे प्राचुर्येण प्रयुज्यते । तथा सति सिद्धान्तग्रन्थत्वशङ्का स्यात्, सिद्धान्तग्रन्थत्वे च विषय-विषयित्वनिराकरणमसम्बद्धं भवेत् । न चैवमन्वयः—स्वरूपमात्रनिष्ठयोः कुतो विषय-विषयिभाव इति नैतन्मन्तव्यमिति ; प्रतिज्ञामात्रत्वप्रसङ्गात्, न चाभिप्रायिका युक्तिः ; उत्तरग्रन्थानाञ्जस्यात्, पौनरुक्त्यं चेत्येतद्व्युदासायाह—*अत्र विज्ञानवादीति* ॥ "नैतद् द्वयोरि"त्यनेन न स्वाभिमताभेदसाधनं क्रियते, नापि पराभ्युपगतविषयविषयिभावनिराकरणम् ; स्वरूपमात्रे निष्ठा नितरां स्थितिर्ययोरिति स्वनिष्ठत्वं प्रतीयते, नानेन हेतुना विषय-विषयिभावो निराकर्तुं शक्यते ; हेतोरसिद्धिप्रसङ्गात्, नीलादेर्विषयस्यान्यनिष्ठताप्रतीतेः । नापि स्वरूपमात्रनिष्ठत्वमसंबन्धित्वं विवक्षितम्; सम्बन्धिनोरेवेषु-कुड्ययोर्विषय-विषयित्वादर्शनात्, नापि भिन्नत्वं स्वरूपनिष्ठत्वम् ; तस्यापि विषय-विषयित्वनिराकरणासामर्थ्यात्, विषय-विषयिभावे स्वरूपनिष्ठत्वेन हेतुना निरस्ते, तेनाभेदादेव प्रतीतिरित्यभेदसिद्धिः, नतु तदस्ति ; अतः स्वपक्षसाधन-परपक्षनिराकरणासामर्थ्यादसमञ्जस इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अयं भावःसंविदोऽन्यच्चेदिति* ॥ "कथं पुनरहमिदमि"ति ग्रन्थो न पूर्ववादिनः; पूर्वग्रन्थेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्, "नायं तदवभास" इत्यनन्तरग्रन्थे निषेधाभावप्रसङ्गाच्च । नापि सिद्धान्तिनः ; तेन ग्राह्य-ग्राहकभावस्याभ्युपगतत्वात् "कथं तयोर्ग्राह्य-ग्राहकभावः", इति वक्तुमयुक्तत्वात् । नापि ग्राह्य-ग्राहकभावस्य प्रतीयमानत्वात् कथमेकत्वं संविद्विषययोर्घटत इति प्रतीतिविरोधापादनमनेन क्रियते; भेदपक्षे

प्रतीतेरप्यनुपपत्तेरुक्तत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*सिद्धान्ती तु भेदावभास इति* "नायं तदवभासः"इति तच्छब्देन किं निर्दिश्यते ? न तावत् प्रकृतकर्तृ-कर्मत्वनिर्देशः; 'तदवभासोऽयं न संभवती'ति निषेधानुपपत्तेः, 'अहमिदमि'ति प्रतीतिविरोधात् , अन्यस्यासन्निधानात्, "किन्त्विदमित्यहमि"त्यनेन विरोधापत्तेश्च, तत्र हि परस्परव्यावृत्ताकारतयाऽभ्युपगमात्पूर्वभागेन तन्निषेधात् । कस्यायं ग्रन्थ इत्यपि न ज्ञायते । "नायं तदवभासः"इत्यनेन पूर्वोक्तार्थनिषेधेन पूर्वपक्षानुकूल्यप्रतीतेस्तत्र निषेध्यानुपपत्त्या "किन्त्विदमि"त्यनेनाकारत्रयाङ्गीकारेण च सिद्धान्तानुकूल्यप्रतीतेरित्यसामञ्जस्यमाशङ्क्यावतारयति—*विज्ञानवादी तु नैतत्त्रयमिति* ॥ अवभासस्य निषेधानुपपत्तेः— 'आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन' एकत्वमवभासगतं निषिद्ध्यत इति दर्शितवान् । "संवित्त्रयमि"त्यनेन "विकल्पाः" इति व्याख्यातम् । "क्रमवर्ती"त्यनेन "परस्परव्यावृत्ताः" इति व्याख्यातम् ; इतरथा व्यावृत्ताकारत्रयमात्रकथने सिद्धान्तवाद्यभ्युपगतकर्तृ- कर्मज्ञानाभ्युपगमाशङ्कानिवृत्तेरभावात् । "कथं पुनस्तेषु कटाक्षेणापी"त्यनेन— सम्बन्धावगमो न संभवति ; कटाक्षेणाप्यन्योन्यमनीक्षमाणत्वादित्युक्तम्, तत्र कथमन्योन्यमनीक्षमाणत्वं सम्बन्धावगमाभावे हेतुत्वेनोच्यते ? नहि सम्बन्धावगमेऽन्योन्यमीक्षमाणत्वं प्रयोजकम्, येनेक्षणाभावेन सम्बन्धावगमाभावः साध्येत । तथा किमस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपाद्यम् ? इति न ज्ञायते—किमत्र सम्बन्धावगमोऽस्ति, स कथमित्युच्यते ? किं वा सम्बन्धावगम एव न सम्भवतीति ? न तावत् प्रथमः कल्पः ; पूर्वग्रन्थे हि संवित्त्रयं क्रमवर्तित्वेनोक्तम्, तेनैवैकसंविदभावोऽप्युक्तः, अतः "कथं संबन्धावगमः" इत्याक्षेपोऽनुपपन्नः । नापि द्वितीयः ; नहि सम्बन्धावगमाभावे पूर्ववादिनः किञ्चिद्विरुध्यते ; तेनापि संबन्धावगमाभावाङ्गीकारात् । न च पूर्ववादिन एवायं ग्रन्थः ; पूर्वग्रन्थे संवित्त्रयमित्युक्तम् , अत एव संबन्धावगमोऽपि कथमित्युत्तरग्रन्थानाञ्जस्यप्रसङ्गात् । नायं ग्रन्थः सिद्धान्तेऽप्युपयुज्यते ; "अहमि"त्यादिसंवित्त्रयमेतदित्युक्तम्, न च तन्निराकरणेन विना सिद्धान्तसिद्धिः । नापि तन्निराकरणहेतुरत्रास्ति ; तस्मादप्रयोजन इत्याशङ्क्यावतारयति —*क्रमवर्तित्वेऽन्यसंविदिति* ॥ "क्रमवर्तित्वे"इत्यनेन कटाक्षेणाप्यन्योन्यमनीक्षमाणेष्विति व्याख्यातम् ॥ "तद्वासनासमेते"त्यत्र तच्छब्देन पूर्वग्रन्थे निर्दिष्टत्वात् सम्बन्धावगम एव प्रतीयते ; तथा सति विज्ञानवादिमतविरोधः; सम्बन्धज्ञानाभावेन तत्संस्कारानभ्युपगमात् । नापि पूर्वग्रन्थोक्तसम्बन्धावगमस्योपपादनम् ; "समनन्तरप्रत्ययसमुत्थमित्य"नेन विरोधप्रसङ्गात् । विज्ञानवादिना हि तथाविधं ज्ञानमभ्युपगम्यते, न सिद्धान्तवादिना । अतो न ज्ञायते कस्यायं ग्रन्थ इति ? तदर्थमवतारयति—*आह विज्ञानवादीति* ॥ "तद्वासने"ति तच्छब्देन प्रकृतसम्बन्धज्ञाननिर्देशशङ्कां निराकर्तुम् । तथा भवत्वन्या वासना, तथाऽपि सा चासौ वासना चेति, तद्वासना; यद्वा—तस्य वासनेति, एकैव वासना स्यात् ? व्युत्पत्तावेकवचनस्यौत्सर्गिकत्वात्, तथा सति तत्सहितसमनन्तरप्रत्ययसमुत्थत्वेऽपि विज्ञानस्य यत्किञ्चिदाकारद्वयमेव स्यात् । पूर्वग्रन्थोक्तसकलनिर्देशेऽपि बह्वाकारता, नाभिमताकारत्रयसिद्धिः । कथं विज्ञानमात्रवादिनो वासनाऽपि सम्भवेत् ? इत्याशङ्क्य तद् दर्शयति—*अहमित्यहंकल्पनोपारूढमिति* ॥ *ननु*—ज्ञानस्य वासनात्वे नियामकाभावात् सर्वं पूर्ववृत्तज्ञानमुत्तरज्ञानं प्रति वासना स्यात् ; ततश्चानन्ताकारं ज्ञानं स्यात् ; इत्याशङ्क्याह—*सजातीयज्ञानस्येति* ॥ *ननु*—ज्ञानजन्योऽतिशयो वासना, तदन्या वा सदृशी वासनाऽङ्गीकार्या, नतु ज्ञानयोर्वासनात्वमित्याश-

ङ्क्याह—*ज्ञानमेव वासना, नान्य इति । *उक्तमिति* ॥ तद्दर्शनाभिप्रायेण । अथवा—"स्वेनैवास्यां ज्ञानसन्ततावि"त्यत्रात्मख्यातिनिराकरणावसर उक्तम्, तदभिप्रायेण । "किं पुनरेवमि"त्यनेन पूर्वग्रन्थोक्तेऽर्थे प्रश्नं कृत्वा "क्षणविध्वंसिनः"इत्यनेन हेतूपवर्णनमित्येकग्रन्थत्वं प्रतिभाति, तथा सति व्यधिकरणत्वम्, "किं पुनरेवमि"त्यनेन सङ्कलनात्मकं ज्ञानमित्यनुभवानारूढं किमर्थं कल्प्यत इति पृष्टे, "क्षणविध्वंसिनः"इत्यनेन क्षणिकस्य क्रियानिमित्तसम्बन्धेनावभासासंभवाद् ज्ञानार्थयोरभेदसाधनात् संकलनात्मकज्ञानकल्पनायां पृष्टकारणानिरूपणादित्याशङ्क्यावतारयति—*सिद्धान्तीति* ॥ किं पुनरेवमिति* ॥ किमिदमनुभवानारूढत्वम्—किमनुभवविरुद्धत्वम् ? किं वा न्यायमूलानुभवानारूढत्वम् ? नाद्यः ; अनुभवानारूढत्वेन प्रक्रियानिराकरणायोगात् ; न्यायमूलप्रक्रियाश्रयणस्यापि युक्तत्वात् । तथाहि—'अहमि'त्यादिसंवित्त्रयस्य यौगपद्याभावेकनैसंविद्विषयत्वायोगादेककालीनप्रतिभासस्य च संकलनात्मकत्वेऽप्युपपन्नत्वाद् न ज्ञानाद् भेदेनार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*नहि केवलमहमिति चेति* ॥ "क्षणविध्वंसिनः क्रियानुपपत्तेरि"त्यनेन किमुच्यते ? न तावत् क्षणिकस्य क्रियानिमित्तसम्बन्धेनावभासासंभवात् क्षणिकत्वमेव नास्तीति विज्ञानवादिनोऽनिष्टापादनमनेन क्रियते ; असङ्गतत्वात्, अभेदनिराकरणस्य प्रस्तुतत्वात् । नापि क्षणिकत्वेन हेतुना विज्ञानवादिना क्रियानिमित्तसम्बन्धाभावेनाभेदः साध्यत इति तन्निराकरणमभेदनिराकरणार्थमेव क्रियत इति वक्तुं युक्तम् ; "यद्येवमि"ति भेदापादनग्रन्थोऽसमञ्जसः स्यात् । नापि विज्ञानवादिनोऽयं ग्रन्थः ; "क्षणविध्वंसिनः क्रियाऽनुपपत्तेरि"ति हेतुमात्रस्यैवोक्तत्वात्, साध्यनिर्देशाभावात् । अथ स्थायिन एव क्रियानिमित्तसम्बन्धादवभासः, इति स्थायिनः क्रियानिमित्तसम्बन्धेनावभासप्रदर्शनादर्थादत्र क्षणिकस्य क्रियानिमित्तसम्बन्धाभावादभेदेन भवितव्यमित्युच्यते, तन्न ; भेदग्राहकप्रमाणस्योक्तत्वात् तद्विरोधेनाभेदासिद्धेः, अभेदग्राहकप्रमाणानुपन्यासाच्च । तस्मादसम्बन्धः, इत्याशङ्क्य साभिप्रायमवतारयति—*सत्यं नानुभवमाश्रित्येति* ॥ *ननु*—प्रतिभासानुपपत्तिः सम्बन्धमात्रोपक्षीणा कथमभेदसाधिकेति पृच्छति—*कथमिति* ॥ "यद्येवमि"त्यनेन भेदापादनम्, "स च विद्यते न वे"ति विकल्पश्च व्यर्थः ; भेदस्य विज्ञानवादिनाऽप्यङ्गीकृतत्वात्, प्रतिभासानुपपत्त्या भेदेन भवितव्यमिति चोदिते, संविद्भेदापादनस्य तद्गतविकल्पस्य चासंगतत्वाच्चेत्याशङ्क्य, पूर्वग्रन्थे हि प्रतिभासानुपपत्तिरभेदसाधिकेत्युक्तम्, तच्चैवम्—प्रतिभासो हि सम्बन्धिन इति सामान्यव्याप्तेः क्रियानिमत्तसंबन्धस्य व्यापकविशेषस्य क्षणिकत्वेनासंभवादभेदसिद्धिरिति । तत्र व्यापकविशेषाभावसाधकस्य क्षणिकत्वस्य निराकरणेनार्थापत्तिः "सामग्र्यभावेन नाभेदसाधिके"त्यनेन ग्रन्थेन प्रतिपाद्यत इति तात्पर्यं मनसि निधाय विकल्प्यावतारयति—*तत्र प्रत्यक्षेण विज्ञानानामिति* ॥ तत्रानुमानं स्वयमेवोपन्यस्य निराकरिष्यति—"अथान्ते"त्यादिना । प्रत्यक्षस्य त्वनुपन्यस्तस्यैव निराकरणे तुच्छत्वशङ्का स्यात् ; अज्ञातस्य निराकरणं च न संभवतीति, तन्निवृत्त्यर्थमाह — *ननु* प्रत्यक्षेणेति* ॥ "अथात्यन्तसादृश्यादि"त्यनेन भेदो नावभासत इति कथमाशङ्कितम् ? पूर्वापरविरोधप्रसङ्गात्, पूर्वग्रन्थे प्रत्यक्षत्वेन तन्मतस्य प्रक्रान्तत्वात्, इदानीं तद्विरोधेन "नावभासते"इति शङ्कितुमशक्यत्वात्, इत्याशङ्क्यावतारयति—*ननु सत्यपि भेदावभास इति* ॥ "संविदोऽपि चेदि"त्यनेन स्वरूपानवभासेऽन्धत्वमुक्तम्, तदप्रस्तुतम् ; पूर्वग्रन्थे हि स्वरूपावभासमङ्गीकृत्य स्पष्टं भेदो नावभासत इति चोदितत्वात्, अनेन ग्रन्थेन

स्वरूपानवभासमात्रमनूद्यान्ध्यस्योक्तत्वात्, इत्याशङ्क्य चोद्याभिप्रायमाविष्करोति—*कोऽयमभिप्राय इति* ॥ "संविदोऽपि चेत् स्वरूपमि"ति विशेषणोपादानाद् अर्थाद् धर्मपक्षोऽपि चोद्यविषय इति द्योतितम्, अथवा चोद्ये न भेदोऽवभासत इति भेदग्रहणम्, परिहारे च स्वरूपग्रहणं कुर्वन् पक्षद्वयमसूसुचत्। तत्राभिप्रायिकदूषणं पक्षमादौ दर्शयति—*यदि तावत्संविदोऽन्य इति* ॥ धर्मपक्षे स्वरूपातिरेकादवभासकभेदोऽप्यर्थादुक्त एवेति सोऽपि दर्शितः—*ज्ञानान्तरगम्यश्चेति* ॥ तथा स्वरूपपक्षेऽशेषस्य जगत आन्ध्यमिति वदतेतरस्मिन् पक्षे कस्यचिदान्ध्यं द्योतितम्, तद् दर्शयति—*तदा धर्मि-प्रतियोगीति* ॥ तथा "आन्ध्यमि"ति विशेषणसामर्थ्यादितरस्मिन् पक्षे स्वरूपानवभास एव प्रदर्शितः; आन्ध्यशब्दस्य विद्यमानपदार्थानवभासवाचित्वात्, इतरत्र तद्वैपरीत्येनाभासवत्त्वमेव द्योतितम्, तद् दर्शयति—*विषयत्वे वा धर्मीति* ॥ *"अपिच तद्रूपावभासे" इत्यत्र तच्छब्देन संवेदनं परामृश्यत इति प्रतीतिः स्यात्; पूर्वग्रन्थे प्रकृतत्वात्, तथा सति प्रतिभासमानत्वस्य सादृश्यकल्पनोपयोगित्वात्, अप्रतीयमाने सादृश्यकल्पनाभावात् कथं प्रमाणविरुद्धत्वमुक्तम्? तथा तद्रूपप्रतिभास एव निष्प्रमाणकत्वे हेतुत्वेनोक्तः, सोऽपि कथम्? नहि "स्वरूपं नावभासते" इति सादृश्यकल्पनायां निष्प्रमाणकत्वमुच्यते, इत्याशङ्क्यावतारयति—*अपि चैक्यप्रतिभास इति* ॥ *ननु*—प्रतीते वस्तुस्वरूपे भेदानवभासो दृष्टो ज्वालादौ, तथा "अपी"ति शङ्कानिवर्तकत्वे संभवति न युक्त्यन्तरत्वेनावतारणं युक्तम्, "अपि चे"ति चायुक्तम्; सदृश्यनिरासे पूर्वं युक्त्यन्तरानभिधानात्, *मैवम्*; स्पष्टत्वात्, शङ्काया अर्थान्निरस्तत्वाच्च। पूर्वं स्वरूपत्वाद् भेदानवभासो निरस्तः, इदानीं सादृश्याभावेनापि स निरस्यत इति "अपिचे"त्युक्तम्। "तद्रूपप्रतीतेरि"त्यनेन किमुच्यत इति न ज्ञायते। न तावदैक्यावभासस्य प्रमाणविरुद्धत्वमप्रमाणत्वं चाशङ्क्य निराक्रियते; नहि—"तद्रूपप्रतीतेरि"ति सादृश्यं निर्दिश्य तत्प्रतीतेर्व्यामोहत्वादैक्यावभासस्य न प्रमाणविरुद्धता, तस्यैव चाप्रमाणकत्वमपि नास्ति; भ्रान्तित्वे कारणाभावादिति—शक्यं वक्तुम्; उत्तरग्रन्थानाञ्जस्यात्, "स्यादेतदि"त्यनेन पौनरुक्त्याच्च। नापि पूर्वोक्तं सादृश्यपक्षे दूषणमनेन परिह्रियते। "तद्रूपप्रतीतेरि"त्यनेन कथञ्चिदैक्यं निर्दिश्येत; तत्र प्रयुक्तशब्दत्वात्, सन्निहितत्वाच्चैक्यस्य; तथापि नाप्रमाणकत्वं परिहर्तुं शक्यते; निर्बीजभ्रान्त्ययोगात्, अस्याः सादृश्यासाधकत्वात्। भ्रान्तिर्हि कारणेन विनाऽनुपपन्ना कारणं कल्पयति। नैतावता सादृश्यसिद्धिः; भ्रान्तेस्सादृश्येन जन्यताया नियमाभावात्। तस्मादनवधृतार्थो ग्रन्थ इत्याशङ्क्यावतारयति—*नन्वैक्यावभासस्येति* ॥ "तद्रूपप्रतीतेरि"ति व्याख्यातम्। "न प्रमाणविरुद्धते"त्यत्र कस्येति विशेषस्यानुपादानात् स्पष्टयति—*सादृश्यकल्पनेति* ॥ "निर्बीजभ्रान्त्ययोगादि"त्यस्य व्याख्या—*ऐक्यभ्रमश्च भिन्नेष्विति* ॥ सिद्धे व्यामोहे सादृश्यसिद्धिरित्युक्तम्, तत्र कस्य व्यामोह इति न ज्ञायते; व्यामोहमात्रस्य सादृश्यहेतुत्वाभावाद् नान्योन्याश्रयत्वम्; तदर्थं विविच्यावतारयति— *मैवमैक्यभ्रम-सादृश्यसिद्ध्योरिति* ॥ "स्यादेतदि"त्यनेन सिद्धान्तपक्षेऽपीतरेतराश्रयसाम्यमुक्तम्; ऐक्यावभासप्रामाण्यस्यान्यानपेक्षित्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*नन्वैक्यावभासस्येति* ॥ परतः प्रामाण्यादिति भावः। "नैतत्स्वारसिकमि"त्यनेनाविशेषणं प्रामाण्यकीर्तनं न युक्तम्; सादृश्येऽपि प्रसङ्गादित्याशङ्क्यावतारयति—*ऐक्यावभास इति* ॥ "अप्रामाण्यपूर्विके"त्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; न ह्यप्रामाण्यं सादृश्येन विनाऽनुपपन्नम्, तथा "अप्रामाण्यपूर्विके"ति न ज्ञायते, नात्र प्रमाणेन

कस्यचित् सिद्धिः, तदर्थमभिप्रायमाह—*ऐक्यभ्रमो हीति* ॥ *ननु*केयं प्रत्यभिज्ञेति* । अयं भावः—वर्तमानस्वरूपग्राहिज्ञानव्यतिरेकेण प्रत्यभिज्ञा नामैक्यसाधिका प्रत्यक्षरूपा निरूपयितुं न शक्यते ; अक्षाणां भूतकालविशिष्टे रूपेऽसामर्थ्यादिति । तत्र ज्ञानं 'प्रत्यभिज्ञे'त्युक्ते सर्वज्ञानानां प्रत्यभिज्ञात्वं स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमाह—*प्रत्यक्षज्ञानमिति* ॥ "प्रत्यक्षज्ञानमि"त्युक्तेऽभिज्ञायामतिप्रसङ्गः स्यात्, तदर्थमाह—*एकस्य कालद्वयसम्बन्धविषयमिति* ॥ *ननु*—प्रत्यभिज्ञयाऽपि न स्थायित्वं सिद्ध्यति ; ज्वालाप्रत्यभिज्ञादावेतादृशज्ञानेऽपि स्थायित्वादर्शनात्, इत्याशङ्क्याह— *पूर्वानुभवेति* ॥ सादृश्यस्य तत्र प्राधान्येन कारणत्वमित्यर्थः । यद्वा—भ्रान्तिसंस्कारसहितप्रमाणकारणजनितेन स्थायित्वसिद्धिर्नास्ति भ्रान्तरजतानुभावानन्तरं सम्यग् रजतानुभवे सत्युत्पद्यमानप्रत्यभिज्ञानादौ, तदर्थं विशिनष्टि—*पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिति* ॥ अनुभवसंस्कारसहितकारणजनितज्ञानेऽपि स्थायित्वसिद्धिर्नास्ति, केशस्वप्नादिप्रत्यभिज्ञादावतिव्याप्तिश्च लक्षणस्य, तदर्थमाह—*प्रमितिकारणादिति* ॥ अथवा—कथमेकस्य कालद्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यभिज्ञानमुत्पद्यते ? वर्तमानमात्रग्राहित्वेनेन्द्रियाणामेतादृशज्ञानजननासामर्थ्यात्, संस्कारस्य चानुभूतवस्तुमात्रविषयत्वादित्याशङ्क्याह—*पूर्वानुभवसंस्कारेत्यादिना* ॥ अस्मिन् पक्षे—"अनुभवप्रमितिकारणादि"ति विशेषणाभ्यामुभयविधप्रत्यभिज्ञावैषम्यम् । 'पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनवस्तुप्रमितिकारणाद् जातं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञे'त्युक्ते सविकल्पज्ञाने व्यभिचारः ; तदर्थमाह—*एकस्य कालद्वयसम्बन्धविषयकमिति* ॥ मा भूदात्मनः स्थायित्वे जन्यज्ञानं प्रत्यभिज्ञारूपम्, स्वरूपचैतन्यमेव प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्याह—*न च स्वरूपज्ञानमेवेति* ॥ *ननु*—वर्तमानप्रकाशिनोऽपि चैतन्याद् वर्तमानकालापगमे तद्विशिष्टरूपापगमात् तद्विनाशात् संस्कार उत्पद्यते ; तत्संस्कारसहितचैतन्यस्य पूर्वापरकालसम्बन्धिस्वरूपावभासकत्वं भविष्यति । अथवा—'सोऽहमि'ति प्रत्यभिज्ञा तावदस्ति, तथा च सति स्थितस्य कार्यस्य यथासंभवं कारणं कल्पनीयम्, स्थायित्वं च तथैव सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य, तत्र विषयाकारोऽभ्युपगम्यते वा ? न वा ? इति विकल्प्य, विषयत्वाभ्युपगमे दूषणमाह—*सोऽहमिति च विषयेति च* ॥ इतरस्मिंश्च पक्षे ज्ञानव्यतिरेकेण विषयाकाराभावे तया स्थायित्वसिद्धिः शङ्कितुमप्यशक्येति सुपरिहरत्वाद् नोक्तं दूषणम् । प्रत्यभिज्ञास्वरूपमेव यदा नास्ति, तदा तन्मूलकारणकल्पना दूरनिरस्तेत्याह—*तस्मान्नात्मनि प्रत्यभिज्ञेति* ॥ इदानीमस्य प्रत्यभिज्ञानिराकरणस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—*इति युक्त्या व्यामोहत्वसिद्धिरिति* ॥ एवंच सादृश्यकल्पनायां प्रमाणविरुद्धत्वं निष्प्रामाणकत्वं च नास्तीति भावः । *अन्तःकरणविशिष्टे तावदिति* ॥ व्यवहारोपयोगिनः स्थायित्वं वक्तव्यम्, तच्च विशिष्टस्यैव, तेनैव च पूर्वोक्ताविषयत्वं परिहृतम् । विशिष्टविषयत्वकथनस्य पूर्वोक्तसर्वदूषणपरिहारोपयोगित्वात् तदेवादौ क्रियत इति तावत्पदस्यार्थः । तर्हि शुद्धस्य नित्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—*तस्येति* ॥ "मोक्षावस्थायिनः" इति शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे हेतुः । मोक्षेऽवस्थातुं शक्तिर्यस्य स्वरूपमात्रस्य, तत्स्वरूपमात्रं मोक्षावस्थायि ; तस्य मोक्षावस्थायिन इति विग्रहः । "मोक्षावस्थायिनः" इति व्यवहारानुपयोगित्वं दर्शयति । *ननु* आत्मनि प्रत्यभिज्ञानं वक्तव्यम्, तच्चान्तःकरणव्यतिरिक्त एव, तस्य च संसारावस्थायामप्यवस्थानमस्ति, ; अनादित्वात्, अतस्तत्रापि प्रत्यभिज्ञानं वक्तुं शक्यत एव ; ततस्तद्विहाय किमर्थं विशिष्टे प्रत्यभिज्ञानकथनम् ? तथा "मोक्षावस्थायिनः शास्त्रैकसमधिग-

म्यत्वादि"ति चायुक्तं वक्तुमिति, तत्राह—*संसारावस्थायामिति* ॥ अथवा—कथमन्तःकरणविशिष्टे प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ? अन्तःकरणापगमे तद्विशिष्टस्वरूपापगमाद् नाभिमतस्थायित्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—*संसारावस्थायामिति* ॥ *ननु*अन्तःकरणविशिष्टविषयमपि प्रत्यभिज्ञानं कथं घटते ? विशिष्टचैतन्यस्याप्यन्यप्रकाश्यत्वाभावेन तद्विषयज्ञानस्य जन्यस्याभावात् तद्विनाशजसंस्काराभावात्, इदानीन्तनस्वरूपेऽपि प्रमाजनकस्य कारणस्याभावाद् नात्मविषयं प्रत्यभिज्ञानमुपपद्यत इति, तत्राह—*तत्र चान्तःकरणजन्येति* ॥ *ननु—पूर्वापराभिज्ञयोरिति* ॥ ज्ञानविषयत्वं नाम ज्ञाननिमित्ताविद्यानिवृत्तिभाक्त्वम् ? प्रकाशातिशययोगित्वं वा ? उभयमप्यात्मनो न संभवति ; स्वरूपावरणाभावात्, प्रकाशरूपे प्रकाशातिशयायोगादिति । *प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं न विरुध्यत इति* ॥ *अयं भावः*—विशिष्टविषयं प्रत्यभिज्ञानम् । तत्र चोभयविधमपि विषयत्वमुपपद्यत इति । *ननु*—स्वतो विषयत्वाभावेऽन्यविशिष्टतयाऽपि विषयत्वं कथमुपपद्यते ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—*यथा धर्मस्येति* ॥ *ननु* एवं प्रत्यभिज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वं परिकल्प्य रूपभेदेन कर्तृ-कर्मविरोधपरिहारकल्पनायां गौरवं स्यात्, ततो वरं प्रत्यभिज्ञैव नास्तीत्युक्तमित्याशङ्क्याह—*सोऽहमिति च प्रत्यभिज्ञाया इति* ॥ तर्हि ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानवद् भ्रान्तित्वमेवाङ्गीक्रियतामित्याशङ्क्याह—*व्यवहाराविसंवादादिति* ॥ *ननु*—भ्रान्तित्वे कारणमुक्तम्, विषयभेदाद् ज्ञानभेदेन भवितव्यम्, विषयाकारानभ्युपगमे नतरां प्रत्यभिज्ञोपपद्यत इति, तत्राह—*न च सोऽहमिति* ॥ *आकारभेदादिति* ॥

"अत्र प्राभाकराः"इत्यादेरेषोऽर्थः—सर्वज्ञानेष्वाश्रयत्वेनैवात्मनः सिद्धिः, न विषयतया ; कर्तृ-कर्मत्वविरोधात्, विषयानुभवव्यतिरेकेणात्मविषयज्ञानसद्भावे प्रमाणाभावात् । एतच्च "प्रमातृ-प्रमिती"त्येतद्व्याख्यानावसरे प्रदर्शितत्वान्नेहोक्तम् । आश्रयैकत्वसिद्धिश्च—'सोऽयं देवदत्तः' इति प्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ 'सोऽयमि'ति विषयाकारानुसन्धाने ग्रहीताऽप्याश्रयत्वेनानुसन्धीयते तत्तदभिज्ञायामिवेति भावः । *पूर्वापरकालेति* ॥ एकमेवेदं प्रत्यभिज्ञानम्, तच्च संस्कारसहितसामग्रीजन्यत्वात् पूर्वकालविशिष्टवस्तुग्राहकम्, नतु स्मृतिसहकृतसामग्रीजन्यत्वेन तद्विषयत्वम् ; कथंचित् स्मृतिजन्यत्वे स्मृत्या पूर्वकालीनानुभवोपस्थापनेन तदानीन्तनानुभवितुरुपस्थापनात् तज्जन्यज्ञानेऽपि तस्यानुसन्धानं स्यात्, तच्च पूर्वं निरस्तम्—"अयमेव च न्यायः प्रत्यभिज्ञाज्ञानेऽपी"त्यत्र । तथा च सति न प्रत्यभिज्ञाज्ञानेनाश्रयस्थायित्वसिद्धिरिति भावः ॥

ननु एकैकस्यासमर्थत्वेऽपि मिलितयोः साधकत्वं संभवति ; अन्यत्र तथा दर्शनात्, इति चोदयति—*पूर्वापरसंविदिति* ॥ यद्वाऽनुभवितुरेव स्मर्तृत्वनियमादेकत्वसिद्धिः । अथवा—'अनुभूतं मये'त्यत्र स्मर्तुरिवानुभवितृत्वप्रतिभासनादेकस्य कालद्वयसंबन्धः प्रतीयत एव, किं प्रमाणान्वेषणेन ? इति भावः । संविद्द्वितयमपि न साधयति ; सहितयोः कालद्वयसम्बन्धिविषयत्वे विद्यमानेऽपि साधकत्वादर्शनादिति परिहरति—*मैवं घटादिष्विति* ॥ *यद्वा*—स्मर्यमाणस्यैवानुभूयमानत्वेनैकत्वसिद्धावपि प्रत्यभिज्ञोपादानदर्शनादत्रापि तदङ्गीकरणीयमिति भावः । *ननु* अभिज्ञाद्वयं न साधयति ; अयुगपद्भावात्, इह तु युगपदुपस्थितसंविद्द्वितयं साधयति, प्रत्यक्षज्ञानस्य ज्ञानान्तरासन्निधानाद्विषयाधिक्याभावाच्चेति—चेत्,

मैवम्, किमेकैकमेवान्यसन्निधानात् साधयति ? मिलितं वा ? नाद्य इत्याह—*किञ्च न तावदिति* ॥ नहि स्मरणसमये स्मृतेरनुभवस्य वाऽऽश्रयाधिक्यं भवति, येन कालद्वयसम्बन्धः सिध्येदिति भावः । न द्वितीय इत्याह—*नापि संभूयेति* ॥ *एतदुक्तं भवति*—ज्ञानान्तरसन्निधाने ज्ञानान्तरस्याधिकार्थसाधकत्वं भवत्याश्रये विषये वा सत्याधिक्ये, अत एव नोभयम्; स्मरणविशिष्टस्यात्मनोऽनुभवविषयत्वेऽनुभवविशिष्टस्य स्मरणविषयत्वे द्वयोर्वोभयविशिष्टविषयत्व एकस्य कालद्वयसम्बन्धः सिद्ध्येत, नतु तदस्ति ; स्मरणस्य भूतकालवस्तुविषयत्वात्, स्मरणानुभवयोरेकविषयत्वप्रतीतावपि न ताभ्यां कालद्वयसम्बन्धसिद्धिरिति तत्सिद्ध्यर्थं प्रत्यभिज्ञोपादानम्, प्रकृते तु स्मरणस्य वर्तमानाश्रयसापेक्षत्वादनुभवाश्रय एव स्मृतिनियमाद् वर्तमानाश्रयप्रतीतेश्च कालद्वयसम्बन्धसिद्धिरिति । तर्ह्यत्रापि स्मरणेन वर्तमानाश्रयप्रतीतिः, स्मर्यमाणानुभवेन च स्वाश्रयात्मप्रतीतिरिति नैकस्य कालद्वयसम्बन्धसिद्धिः । *ननु* 'अनुभूतं मये'त्येकत्वं प्रतीयत इत्युक्तम्, यद्वा—स्मरणानुभवयोरेकाश्रयत्वेन तदेकाश्रयत्वसिद्धिरिति, *सत्यमुक्तम्* ; तदेव निरूपयितुं न शक्यते—किं स्वयमेव ? अनुपपत्तिसहकृतं वा ? अनुपपत्तिरेव वा ? यदा स्वयमेव, तदा किमेकैकम् ? उत मिलितमिति ? न तावत् प्रथमः कल्प इत्याह—*किञ्च न तावदिति* ॥ न द्वितीय इत्याह—*नापि संभूयेति* ॥ *एतदुक्तं भवति*—ग्रहणविशिष्टस्य स्मरणविषयत्वे स्मरणविशिष्टस्य वाऽऽत्मनो ग्रहणविषयत्व एकैकेन प्रातिस्विकाश्रयस्य गृहीतत्वात् तदेकस्य ग्रहणाश्रयस्यैव स्मरणाविषयत्वात् स्मरणाश्रयस्यैव ग्रहणविषयत्वेनैकविषयत्वाद् विषयस्यैव चाश्रयत्वादाश्रयैकत्वसिद्धिर्नान्यथा, इति विषयत्वनिराकृतिः । अन्यसहितस्यापि न साधनत्वम्; न ह्युत्पन्नज्ञानस्य सामग्र्यन्तरसन्निधानादाश्रयाधिक्यं भवति, विषयाधिक्यं तु दूरतः । नाप्यन्यदेव साधयति ; ग्रहण-स्मरणयोराश्रयैकत्वग्रहणपुरःसरत्वान्नियमप्रमाणस्य । पारिशेष्याद्विषयत्वेन जनकत्वपक्षमवलम्बते—*अथ संविद्द्वयमेवेति* ॥ *ननु* 'अनुभूतं मये'ति स्मर्तुरेवानुभवितृत्वं प्रतीयते, तत् कथमाभ्यां स्थायित्वं न सिद्ध्यतीति युक्त्या तदपह्नवः क्रियते ? इत्याशङ्क्याह— *किं चानुभूतमिति* ॥ यद्वा—*पूर्वमाश्रयतया स्थायित्वसिद्धिर्नास्तीति युक्त्याऽभिहितम्, इदानीं विषयत्वप्रतीतिसामर्थ्यादपि नाश्रयत्वसिद्धिरित्याह—*किं चानुभूतमिति* ॥ एतदुक्तं भवति—विशिष्टानुभवस्य स्मर्यमाणत्वाद् विशेषस्यापि प्रतीयमानस्य विषयत्वेनैव प्रतीतिरिति । *ननु*—न विशिष्टविषयं स्मरणम्, किन्तु संवेदनविषयम्, आत्मनः स्वसंवेदनाश्रयतया प्रतीतिरन्यथा सिद्धा, इति कथं विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्य विषयत्वं कल्प्यत इति ? तत्राह—*तस्याविद्यमानस्येति* ॥ *ननु* अविद्यमानस्यापि स्मृतिविषयतया प्रतीयमानस्य स्वाश्रयसाधकत्वसंभवात् कथं विषयत्वेनैव प्रतीतिरात्मनो निश्चीयत इति ? तत्राह—*स्वयंप्रकाशमानं हीति* ॥ कथं स्वयंप्रकाशमानत्वमेव प्रयोजकत्वेनाश्रीयते; नतु प्रकाशमानत्वमेवेति ?"तत्राह—*अन्यथा धर्मादीनामिति* ॥

अथवा—मा भूत् स्मरणानुभवयोः साधकत्वम्, अभिज्ञाद्वयेन सिद्ध्यतीति चोदयति—*पूर्वापरसंविद्द्वयमिति* ॥ *अस्यायमभिप्रायः*—संविद्द्वयाश्रयस्वरूपमेकमेव प्रतीयते, कालद्वयसंबन्धश्च प्रतीयते, न च तस्यैक्यमपरमस्ति, यत्प्रत्यभिज्ञागम्यं स्यात्, *मैवं घटादिष्विति* ॥ घटादिष्वभिज्ञाद्वयेऽप्येकं स्वरूपं प्रतीयते, ऐक्यान्तराभावोऽप्यविशिष्टः ; तथाऽपि प्रत्यभिज्ञोपादानदर्शनादत्रापि तदङ्गीकरणीयमिति भावः ।

ननु ऐक्यद्वयाभावेऽपि घटादावभिज्ञाद्वये प्रतीयमाने कालद्वयविशेषणसामर्थ्यात् प्रसक्तस्वरूपभेदनिवृत्त्यर्थं प्रत्यभिज्ञोपादानम्; तयोरसामर्थ्यात्, जातौ त्वनेकत्रैकाकारप्रतीतिरेकत्वं कल्पयति, 'अहमि'त्येकाकारप्रतीतिमात्रेण नात्मैकत्वसिद्धिः, आत्मान्तरेष्वहमाकारस्य विद्यमानत्वेऽप्येकत्वाभावात्, अतश्चैक्याकारप्रतीतिव्यतिरेकेणास्यां प्रसक्तभेदनिवृत्तिद्वारेण कालद्वयसंबन्धसिद्धिरेकस्य वक्तव्या। सा चात्र कालद्वयसम्बन्धितैकता किमाभ्यां साक्षादेव साध्यते ? किं वा संविद्द्वयवत एकत्वप्रतीतिसामर्थ्यात् ? इति वक्तव्यम्। साक्षात्त्वपक्षेऽप्येकैकेन ? उत द्वाभ्यामेव ? इति विकल्प्य द्वितीयपक्षेऽपि संविद्द्वयवतः एकत्वं किमेकैकेन ? उत द्वाभ्यामेव ? इति विकल्पः। न तावत् प्रथमः कल्प इत्याह—*किंचेति* ॥ न द्वितीय इत्याह—*न च संभूयेति* ॥ शेषं नेयम् ॥

अथवा—पूर्वापरसंविद्द्वयमेवेति* ॥ अयं भावः—प्रत्यभिज्ञावादिनाऽपि विषयप्रत्यभिज्ञाया एकाश्रयाभिज्ञाजन्यत्वं वक्तव्यम्; भिन्नाश्रयाभिज्ञयोः प्रत्यभिज्ञाजनकत्वादर्शनात्, एवंच सति ताभ्यामेव स्थायित्वसिद्धेर्न तद्विषयप्रत्यभिज्ञोपयोग इत्याह—"न घटादिष्वभिज्ञाद्वयेति* ॥ अयं भावः—एकविषयाभिज्ञयोरेव प्रत्यभिज्ञाजनकत्वनियमेऽपि प्रत्यभिज्ञाङ्गीकारादत्रापि तदङ्गीकरणं युक्तमिति। *ननु*—घटादौ नाभिज्ञाद्वयातिरेकेण प्रत्यभिज्ञोपादानं युक्तम्; अभिज्ञाद्वयस्यैव प्रत्यभिज्ञाजनकत्वनियमाभावात्, देवदत्तविषयाभिज्ञया यज्ञदत्तविषयाभिज्ञया च सदृशयज्ञदत्तविषयप्रत्यभिज्ञोत्पत्तिदर्शनात्, एकाश्रयाभिज्ञयोरेव प्रत्यभिज्ञाजनकत्वमित्यस्य व्यभिचारादर्शनान्न प्रत्यभिज्ञोपयोग इति। विषयप्रत्यभिज्ञाजनकाभिज्ञयोरेकाश्रयत्वं सत्तया, ज्ञाततया वा प्रत्यभिज्ञावैयर्थ्यापादकम् ? न तावदाद्यः पक्षः; अतिप्रसङ्गात्, द्वितीयेऽप्याभ्यामेव ज्ञातत्वम् ? उत प्रत्यभिज्ञोत्पादकसामर्थ्येन ? तथा संविद्द्वयं किं साक्षात् कालद्वयसंबन्धसाधकम् ? उत संविद्द्वयवानेक एवेति साधयति ? अर्थाद्भिन्नकालसंविद्द्वयवत एकत्वे तस्यापि कालद्वयसंबन्धावगाहिप्रत्यभिज्ञया स्थायित्वे पश्चात् तत्सामग्रीनिरूपणसमये तदाश्रयाभिज्ञयोरेव कारणत्वं निश्चीयते ; तथा सत्युत्तरकालीनमेकाश्रयज्ञानं प्रत्यभिज्ञागृहीतैकत्वसाधकत्वादनुवादकमेव। प्रत्यभिज्ञाया अनङ्गीकारे पूर्वमेव प्रत्यभिज्ञामनपेक्ष्य ताभ्यामेवैकत्वसिद्धिर्वक्तव्या। सा च न संभवति ; यद्वा—घटादिषु प्रमाणप्रत्यभिज्ञाया एकविषयाभिज्ञाजन्यत्वम् ; नियमज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानिमित्तस्थायित्वसापेक्षत्वात्पूर्वभाविप्रत्यभिज्ञावैयर्थ्यापादकत्वायोगात्, अत्र त्वात्मैकविषयप्रत्यभिज्ञाऽनङ्गीकारे ताभ्यामेवाश्रयैकत्वसिद्ध्या भवितव्यम्, सा न संभवतीत्याह—*किंच न तावदिति* ॥ संविद्द्वयमेव साधयति ? ज्ञानान्तरजननेन वा ? प्रथमपक्षेऽप्येकैकमेव कालद्वयसम्बन्धसाधकम् ? उत मिलितमिति ? न तावत् प्रथमः कल्प इत्याह—*किंच न तावदिति* ॥ द्वितीयपक्षे दूषणमाह—*न च संभूयेति* ॥ तत्र विषयत्वेन सिद्धिनिराकरणम्—प्रत्यभिज्ञानङ्गीकारे विषयत्वेनाप्यभिज्ञयोर्नैकस्यात्मनः कालद्वयसम्बन्धासाधसिद्धिः ; किमुत केवलाश्रयत्वपक्षे कालद्वयसंबन्धसिद्धिरिति दर्शयितुम्। यद्वा—ज्ञानेन सिद्धिर्विषयस्यैव, नाश्रयस्य, अत्रापि विषयत्वेन भवितव्यमित्यापाद्य विशिष्टविषयत्वाभावेन कालद्वयसम्बन्धकत्वमुक्तम्। ज्ञानान्तरजनकत्वपक्षमाशङ्कते —*अथेति* ॥ इदानीं पूर्वापरसंविद्द्वयमेवेत्यादेरर्थान्तरम्—यथागोत्वादिजातेरभिज्ञाद्वयमेवैकत्वसाधकम्, एवमभिज्ञाद्वयमे-

वाश्रयैकत्वसाधकमित्याह—*पूर्वापरेति ॥ घटादिष्विति* ॥ यथा घटादिव्यक्तौ 'अयं घटोऽयं पटः' इत्यभिज्ञानेऽपि प्रत्यभिज्ञाङ्गीकरणम्, तद्वदात्मन्यप्यङ्गीकरणीयमिति भावः। *ननु*—जातिवैषम्यं घटादिज्ञानेषु विद्यते ; प्रतिज्ञानं विलक्षणरूपप्रतीतेः, जातौ तु न तथा ; 'गौरयं गौरयमि'त्येकाकारप्रतीतेः, एकव्यक्तौ त्वेकाकारप्रतीतिर्न जातिनिबन्धना ; अतस्तत्राभिज्ञाभ्यामेवैकत्वम्, व्यक्तौ तु प्रत्यभिज्ञयैकत्वम्, आत्मनि तु न जातिवैलक्षण्यमस्ति; 'अहमहमि'ति सर्वज्ञानेषु ग्राहकाकारस्यैकत्वप्रतीतेः । अतश्च न प्रत्यभिज्ञाया उपयोगः, *मैवम्* ; "अयं गौरयं च गौरि"ति स्वरूपातिरेकेण प्रत्यभिज्ञायते, अत्रापि यदि स्वरूपातिरेकेणाश्रयस्य कालद्वयसंबन्ध आभ्यां सिद्ध्येत्, तदा भवेत् प्रत्यभिज्ञावैयर्थ्यम्, नच तदाभ्यामैकैकाभ्यां समुदिताभ्यां वोपपद्यत इत्याह—*किंच न तावदिति* ॥ शेषं नेयम् ॥

"अथान्ते क्षयदर्शनादि"त्यनेन क्षयानुमानं क्रियते, तदसङ्गतम् ; क्षणिकत्वं हि प्रस्तुतम्, तद्विहाय क्षयानुमानात् । तथा प्रकृतत्वात् संवेदने क्षयानुमानमिति प्रतिभाति, तथा सति "क्षयदर्शनादि"त्यसंबन्धः ; संवेदनस्यान्ते क्षयदर्शनाभावात्, अथवा—"अथान्ते क्षयदर्शनादि"त्युक्तम्, "आदौ क्षयानुमानमि"ति च, तत्र किमिदं क्षयानुमानम् ? कुत्र वा क्षयदर्शनम् ? कुत्र वा क्षयानुमानमिति च न ज्ञायते, तदर्थं विविच्यावतारयति—*स्यात्तर्ह्यनुमानादिति* ॥ अनुमानशब्दप्रयोगस्तु पूर्वं विकल्पितपक्षयोर्मध्ये प्रत्यक्षं दूषितम्, तत्रैव द्वितीयपक्षस्वीकार इति दर्शयितुम् ; व्यवहितत्वात् । *ननु*—नायं ग्रन्थः क्षणिकत्वानुमानं गमयति ; अत्र ह्यादौ क्षयः साध्यः, अन्ते क्षयदर्शनं हेतुरिति प्रतिभाति ; तथा सति व्यधिकरणत्वं स्यात्, "अथान्ते क्षयदर्शनादि"ति सपक्षप्रदर्शनम्, हेत्वन्तरेणैव क्षयानुमानमिति, तथाऽपि न क्षणिकत्वसिद्धिः, बाधितविषयं चानुमानं स्यात् ; अन्ते क्षयदर्शनादेवादौ सत्ताप्रतीतेः । नहिं पूर्वमपि विनष्टस्य पश्चात् नाशदर्शनं संभवति । स्थितस्यैव नाशः, नतु नष्टस्य । अन्यत्र क्षयदर्शनमन्यत्र क्षयानुमानमिति च विप्रतिषिद्धम् । अथान्तशब्दो विनाशवाची, तत् कथमन्ते क्षयानुमानमित्युक्तम् ? क्षये क्षयदर्शनादिति पुनरुक्तत्वात् । एवंच क्षयदर्शनमात्रं सपक्षः स्यात्, तथा सत्यनुमानं न भवेत् ; साध्यसाधनविकल्पत्वप्रसङ्गात् । अथान्तशब्दो मध्यपरत्वेन स्वीक्रियेत, तथाऽपि सपक्षाभाव इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*घटस्य विनाशानन्तरेति* ॥ लक्षणयेति भावः । अथवाऽन्तशब्दः स्वरूपवाची विवक्षयाऽन्त्यक्षणावच्छिन्नं सत्त्वमाह । अथवाऽग्रवाचित्वेनैवमन्तशब्दो व्याख्यातः । "क्षयदर्शनादि"ति नाशित्वमात्रं प्रतीयते, तथा सति क्षणिकत्वे दृष्टान्तत्वं न स्यात् ; साध्यविकलत्वात्, अतो व्याचष्टे—*तस्य स्वसत्ताक्षणादिति* ॥ "आदौ क्षयानुमानमिति कथमुक्तम् ? उत्पन्नस्य च स्थितस्य च नाशः ; नादावेव नाशः संभवति । बाधितविषयत्वं चोक्तम् । तथाऽभिमतसाध्यासिद्धिः । आदौ क्षयेऽप्यवच्छिन्नत्वेन मध्य आर्थिकस्य क्षणिकत्वासिद्धेः, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तत्रान्त्यक्षणावच्छिन्नेति* ॥ तत्रान्त्यक्षणात्पूर्वपूर्वक्षणावच्छिन्नसत्त्वानां क्षयानुमानेऽपि नाभिमतसाध्यसिद्धिः ; सिद्धसाध्यता च । तथा हेत्वभावाच्च नानुमानमित्याशङ्क्याह—*तान्यपि स्वसत्ताक्षणादिति* ॥ "अतो भिन्नत्वात्सादृश्यकल्पने"ति कथमुक्तम् ? भिन्नत्वस्य सादृश्यगमकत्वाभावात्, भिन्नघट-पटादौ सादृश्यादर्शनादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*क्षणिकेष्वैक्यमिति* ॥ "आदौ सत्ते"ति किमर्थम् ? न ह्यनेन पूर्ववादिनः किञ्चिद्विरुद्धमभिहितम्, अन्ते सत्त्वस्य

संप्रतिपन्नत्वादनुमानानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*तत्र प्रत्यनुमानमिति* ॥ तत्राद्यन्तशब्दयोरर्थः पूर्वग्रन्थोक्त एव प्रतीयेत ; सन्निहितत्वात्, तथा सति न तत्प्रत्यनुमानम् । नह्यन्ते सत्ता पूर्वानुमानविरोधिनी, अनभ्युपगता वा ; अतः सिद्धसाध्यतेत्युक्तम् । अथ प्रत्यनुमानसिद्ध्यर्थं सत्त्वेन प्रतीयमानाः क्षणादिशब्दभाजः, "अन्तः" इति विनाशे प्रसिद्धत्वात् तदवस्थो घटो विवक्ष्यते, तथा सत्युत्तरक्षणावच्छिन्नघटस्य पक्षीकरणादाश्रयासिद्धत्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*आदिरिति* ॥ *घटसत्तावच्छेदका इति* अन्तशब्देन कालविवक्षां कृत्वा ; पूर्ववस्तुविवक्षायामुभयविकलत्वप्रसङ्गात् तत्रापि कालविवक्षेति मन्तव्यम् । एवमपि हेत्वभावादनुमानासंभव इत्याशङ्क्यानुमानस्वरूपं दर्शयति—*तत्रान्त्यक्षणा इति* ॥ प्रत्यक्षानुमानयोः क्षणिकत्वसाधकत्वं निरस्तम् । किमर्थमिदानीं स्थायिनोऽर्थक्रियानिराकरणम् ? नहि स्थायिनोऽर्थक्रियानिराकरणेनाभिमतं क्षणिकत्वं सिध्यति । स्थायिनोऽर्थक्रियानिराकरणेऽर्थक्रियैव न भवेत् । *ननु* अर्थक्रियया स्थायित्वनिराकरणं न सिध्यति ; अर्थक्रियायाः क्षणिकत्वेन व्याप्त्यभावात्, अतोऽर्थक्रियाकारित्वादेव न स्थायीति कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सर्वे भावा इति* ॥ *ननु* अर्थक्रिया नामैका प्रतीयते, कथं तत्र क्रम-यौगपद्यविकल्पः ? तथा क्रमशब्दप्रयोग उभयत्र दृश्यते, एककर्तृके निरन्तरोत्पद्यमाने, व्यवधानोत्पद्यमानेऽपि । तत्र व्यवधानपक्षस्योत्तरत्र दूष्यमाणत्वादविशेषेण क्रममात्रविवक्षायां तेन पौनरुक्त्यं स्यात्, तदर्थमाह—*क्रमेणेति* ॥ *अनेकानीति* ॥ *ननु* कथं विशेषाभावेन युगपत् सर्वकार्यकरत्वमापाद्यते ? सामग्रीसापेक्षत्वेन विशिष्य वक्तुं शक्यत्वात्, एकस्मिन् क्षण एकस्यानेककार्यकरत्वाभावाच्चेत्याशङ्क्याह—*अनेकानि कार्याणीति* ॥ कथमुत्तरकाले तत्क्रियाभावेनासत्त्वमापादितम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अर्थक्रियाकारीति* ॥ *ननु* अर्थक्रियां कृत्वोपरतस्यापि कारणान्तरवशात् पुनःकर्तृत्वसंभवात् कथं न स्थायित्वम् ? इत्याशङ्क्यावतारयति—*सकृत्कर्तुः कालान्तर इति* ॥ "केयमर्थक्रिये"-त्यादिनाऽर्थक्रियानिराकरणं निष्प्रयोजनम् : यस्मात्तेनापादितं क्षणिकत्वं निराकर्तव्यम्, नान्यत् ; स्वेनाप्यङ्गीकृतत्वाच्च नार्थक्रियानिराकरणं युक्तमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सिद्धान्ती तु स्थायिन इति* ॥ "अनैन्द्रियकत्वादि"त्युक्तम् ; तत्र कस्यानैन्द्रियकत्वमिति न ज्ञायते, असिद्ध्यादि च भवेत्, तदर्थं व्याचष्टे—*पुरुषान्तरेति* ॥ *ननु* ऐन्द्रियकत्वाभावे पुरुषान्तरज्ञानं प्रतीयते, तत् कथम् ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अनुमेयत्वादिति* ॥ "अनुमानेऽपी"ति कथमुक्तम् ? प्रत्यक्षेऽप्यर्थजन्यत्वाभावप्रसङ्गात्, अपेः समुच्चयार्थत्वात् । "अर्थजन्यत्वाभावादि"ति चायुक्तम् ; असिद्धत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*प्रत्यक्षमेवेति* ॥ "न सर्वज्ञेऽपी"त्यनेन कथं स्वविषयज्ञानजनकत्वमाशङ्क्य निराक्रियते ? स्वविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वस्य निराकृतत्वात्, अनुमानपक्षे च विषयस्य जनकत्वाभावस्योक्तत्वात्, अतो न पुनराशङ्का युक्ता । तथा "सार्वज्ञे" इति तद्धितेन किं निर्दिश्यते ? इति न ज्ञायते, तदर्थं सोपपादनमवतारयति—*ननु सर्वं संवेदनजातमिति* ॥ "साक्षादि"त्यनेन यदि ज्ञानस्यैवाव्यवधानेन जनकत्वमुच्यते, तर्हि संसारसंविदेकरूपत्वप्रसङ्गलक्षणो हेतुरसिद्धः स्यात् ; संवेदनस्यैव जनकत्वात्, संसारसंविदेकरूपत्वेन च सर्वज्ञज्ञानस्योपप्लुतत्वस्य विवक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—*साक्षादिति* ॥ *सह विज्ञानोपप्लवैरिति* ॥ यद्वा—साक्षादिति व्यर्थम् ; प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वस्य विवक्षितत्वात्, तत्सामर्थ्यादेव साक्षात्त्वस्य लब्धत्वात्, प्रत्यक्षे विषयस्य साक्षादेव व्यापारादित्याशङ्क्य

व्याचष्टे—*साक्षादिति* ॥ *सहेति* ॥ तथापीन्द्रियाणां विषयसाहित्येन जनकत्ववद् एतदिति शङ्का स्यात्; तदर्थमाह—*अव्यवधानेनेति* ॥ इन्द्रियाणां विषयव्यवधानादिति भावः। *यद्वा*—"साक्षादि"त्यस्य व्याख्या—*अव्यवधानेनेति* ॥ तथापि सजातीयज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वेऽपि नोत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानाकारत्वम्, तद्वदिति शङ्का स्यात्, यद्वा— ज्ञानजनकत्वमव्यवधानेन विषयाणां सर्वैरभ्युपगतम्, नतु ज्ञानस्य तदाकारत्वम्, तद्वदत्रापीति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—*सर्वज्ञज्ञानोपरक्ततयेति* ॥ तथाऽपि भिन्नयोरुपराग इति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—*तदभेदेनेति* ॥ *यद्वा* अव्यवधानेन तदुपरक्तत्वं हेतुर्भिन्नयोरुपरागेऽपि, न तदाकारत्वम्, तदर्थम्—*तदभेदेनेति* ॥ यद्वा—सह विज्ञानोपप्लवैर्जनकत्वेऽपि तावन्मात्रेण तस्य दूषणमापादयितुं न शक्यते, तदर्थमाह—*तदभेदेनेति* ॥ अभेदेन तावन्मात्रत्वे नाभिमतदूषणं भवेत्, तदर्थमाह—*सर्वज्ञज्ञानोपरक्ततयेति* ॥ यद्वा—सह विज्ञानोपप्लवैः सर्वज्ञज्ञानेनाभेदोऽपि कथं घटते ? इत्याशङ्क्याह—*सर्वज्ञज्ञानोपरक्ततयेति* ॥ *ननु* उपरागोऽपि देशादिभेदात् कथं घटते ? इत्याशङ्क्याह—अव्यवधानेनेति* ॥ *एतदुक्तं भवति*—अव्यवधानेन जनकत्वादुपरागः, तदुपरक्तत्वेन चाभेदः, इति हेतु-हेतुमद्भावो दर्शितः; तैरङ्गीकृतत्वात्। तदुक्तम्— भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम्॥ इति।

"संसारसंविदेकरूपत्वप्रसङ्गादि"ति ॥ किमनेन पूर्ववादिनोऽनिष्टमापादितम् ? नहि संविदेकरूपत्वं समानरूपत्वमनभ्युपगतम्, अनिष्टं वा, तथा कस्य संसारसंविदेकरूपत्वम्, इति न ज्ञायते, तदर्थमभिप्रायमाह—*संविद्विषययोरिति* ॥ "अतद्रूपत्वे तद्विषयत्वायोगादि"ति व्यधिकरणम्; नहि जनकज्ञानस्योपप्लवशून्यत्वे जन्यसर्वज्ञज्ञानस्योपप्लुतत्वाभावो ज्ञानविषयत्वं निरुणद्धीत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सर्वज्ञस्येति* ॥ पूर्वग्रन्थेष्वपि क्षणान्तरजनकत्वं निरस्तम्; क्षणान्तरस्यापि ज्ञानरूपस्य विवक्षितत्वात्, "अथ क्षणान्तरे"त्यनेनापि तदेव निरस्यते; अतः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य विषयभेदमाह—*अथ न स्वविषयेति* ॥ "मैवमि"त्यादेः प्रयोगे परिहारोऽपि स्पष्टतया प्रतीयते, तदभावादवतारयति—*उत्तरमाहेति* ॥ कथं चरमक्षणस्यासत्त्वमापादितम् ? नहि चरमक्षणो नाम निरूपयितुं शक्यते; अनन्तत्वादापेक्षिकत्वाच्च चरमत्वस्य। न च हेतुरपि चरमत्वे निरूपयितुं शक्यते। कथं वा तस्यासत्त्वमिति न ज्ञायते। भवतु वा चरमस्यैकस्यासत्त्वम्, नानेन किंचिद्धीयते; अन्येषामर्थक्रियालाभेन सत्त्वलाभादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अयमर्थः—अहमिति सन्तानेति* ॥ "चरमत्वानुपपत्तेरि"ति कथमुक्तम् ? सर्वज्ञज्ञानजननेऽपि तस्य सन्तानान्तरत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तुल्यस्वभावयोरिति* ॥ कथं मुक्त्यभावप्रसङ्गः ? सांसारिकोपप्लवविगमात्, तावन्मात्रेण मुक्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सन्तानविच्छेदो हीति* ॥ "न च संवित्संविदो विषयः" इति कथमुक्तम् ? संवेदनविषयज्ञानादर्शनादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*प्रत्यक्षत्वं विषयशब्देनेति* ॥ अथवा—"संविदात्मने"त्यनेन प्राचीनपक्षद्वयेऽयं हेतुः समानस्वभावविवक्षयेति द्योतितम्। "संवित् संविदन्तरादि"त्यसम्बन्धम्; एवं भेदनिराकरणेऽतिप्रसङ्गात्, घटो घटान्तराद् न घटाकारेण भिद्यते; प्रतियोगिनोऽघटत्वप्रसङ्गात्, एको घटः स्यात्, अघटाकारेण भेदेऽपि घट एक एव स्यादिति सर्वत्र भेदापलापस्य शक्यत्वात्, मैवम्; घटादेः स्वरूपस्य प्रत्यक्षेणैव विलक्षणत्वप्रतीतेर्नैकत्वमापादयितुं शक्यम्, अत्र तु प्रतीयमान एव स्वरूपस्यैकत्वे

भेदमप्रतीयमानं परिकल्प्य विषय-विषयित्वकल्पने भेद एव न सिद्ध्यति ; भेदनिरूपणस्य भेदकाकारसापेक्षत्वात्, तस्य च स्वरूपाकारान्तराभ्यामनिरूपणात् । एवं यत्र यत्र भेदोऽस्ति, तत्र तत्र प्रामाणिको भेदाकारोऽस्त्येव, अत्र तु भेदाकारो नास्तीति न भेदसिद्धिरिति भावः । *ननु* अर्थक्रिया सत्त्वोत्पादिका न भवतीत्यत्र पूर्वं युक्त्यन्तरानभिधानात् "किंचे"ति वक्तुं न युक्तमित्याशङ्क्यावतारयति—*किंचेति ॥ अर्थक्रिया नामेति* ॥ "स्वकारणनिष्पन्नस्ये"त्यत्र कारणशब्देनार्थक्रियानिष्पादकमभिधीयते, "निष्पन्नस्य" इत्यनेन निष्पाद्यमर्थक्रियास्वरूपम्, "कार्यजननादि"त्यत्र कार्यशब्देन सत्त्वं निर्दिश्यत इति प्रतिभाति ; तथा सति साध्यहेत्वोर्व्याघातः स्यात्, स्वकारणान्निष्पन्नस्य कार्यस्य सत्त्वजनकत्वप्रतीतेः । अथ "स्वकारणनिष्पन्नस्ये"त्यत्रार्थक्रियाजनकस्य कारणस्य निष्पत्तिरभिप्रेता ; तथा सति षष्ठ्यर्थस्यानन्वयः स्यात्, "कार्यजननादि"ति च हेतुना न साध्यं किञ्चिद् दृश्यते । अथ षष्ठ्यनादरेण पञ्चम्यर्थः स्वीक्रियते ; तथाऽपि "जनना"दिति पञ्चम्या अनन्वयः स्यात्, हेतोरनुपयोगश्च स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*कार्यात्प्रागेवेति* ॥ दिग्योगे पञ्चमीत्यर्थः । षष्ठ्यर्थस्य चानादरेण हेतुत्वमेव विवक्षितमिति भावः । *ननु* स्वकारणान्निष्पन्नस्याप्यर्थक्रियाजननात् प्रागसत्त्वमेवेत्याशङ्क्याह—*न च निष्पन्नमपीति* ॥ "स्वज्ञानार्थक्रियायाः" इत्ययुक्तम् ; स्वस्य ज्ञानं स्वजन्यं निरस्तम्; अविषयत्वात् । न च तद्व्यतिरिक्तं स्वज्ञानमस्ति । नापि तस्य पूर्वज्ञानार्थक्रियारूपत्वम्, इत्याशङ्क्याह—*ननु कार्यमिति* ॥ "ननु तर्ह्यर्थक्रियातः" इत्ययुक्तम् ; कार्यज्ञानस्वप्रकाशत्वस्य पूर्वज्ञानसत्त्वे ग्राह्यत्वविरोधित्वाभावादित्याशङ्क्याह—*तर्हि कार्य-कारणेति* ॥ "स्थायिनो"पीति व्यर्थम्; अयौगपद्यस्य तन्निमित्तत्वाभावादित्याशङ्क्याह—*शक्तस्यापीति* ॥ "कारणस्यान्यापेक्षा न युक्ते"ति कथमुक्तम् ? नहि कारणत्वमन्यापेक्षित्वे विरुद्ध्यते, येन हेतुत्वेन न विवक्ष्येत । इष्टविघातकारी चायं हेतुः, चोद्यवादिनाऽपि कारणस्यानन्यापेक्षित्वस्याङ्गीकृतत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*शक्तस्येति* ॥ शक्तस्य सहकारिसापेक्षत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात् तदसंभवेन चोद्ये कृते, तत्समर्थनं कर्तव्यम्, न त्वकारणस्य सहकारिकारणापेक्षानिराकरणं युक्तमित्याशङ्क्यावतारयति—*गूढाभिसन्धिरिति* ॥ "असहकारि विश्वमि"त्यनिष्टापादनं न युज्यते; सहकारिव्यपेक्षत्वं मा भूदिति चोदितत्वादित्याशङ्क्याह—*शक्तस्यैवेति* ॥ "अथाकारणं कारणोत्पत्तये"इति व्याहतम् ; "उत्पत्तयेऽपेक्षते" इत्यनेन कारणत्वप्रतीतेः, 'अकारणमि'ति विरुद्धत्वात् । "अकारणमि"ति च न ज्ञायते—कुत्राकारणमिति ? "कारणोत्पत्तये" इति चाप्रस्तुताभिधानम् । कार्योत्पत्तौ कारणस्य सहकारिसव्यपेक्षत्वं हि निरूपणीयम् । तद् विहाय "कारणोत्पत्तये" इत्यभिधानात्, पूर्वोक्तानुभवविरोधश्चापरिहृतः, अतः कथमत्र चोद्यमित्याशङ्क्य व्याख्यानेनावतारयति—*अशक्ता एवेति* ॥ "अकारणमि"त्येतद् व्याख्यातम् । *ननु शक्ताशक्तयोरिति* ॥ अपेक्षायां कारणसापेक्षत्व- निरूपणम् । तदभावेऽनुभवो विद्यमानोऽपि न सापेक्षत्वज्ञापक इति भावः । "तस्माद्यथैवे"त्यसम्बद्धम् ; दृष्टान्तवैषम्यात्, युक्त्या निरूपणासहस्याप्यनुभवमात्रेण व्यवस्थापने हि साम्यम्, तदत्र निरूपणासहत्वं कथम् ? इति न ज्ञायते । सम्प्रतिपत्तौ च दृष्टान्तता ; साऽपि न ज्ञायते, इत्याशङ्क्यासम्प्रतिपत्तिं दर्शयितुमव्यवस्थां दर्शयति—*ननु कार्यस्यापीति* ॥ *अथान्वयव्यतिरेकेति* ॥ अनेन संप्रतिपत्तिमाविष्करोति । "सहकारिजनितविशेषः" इति टीकापदम् । सहकारिभिर्जनितो विशेषो यस्मिन् हेतौ स हेतुः, सहकारिजनितविशेष इति

विग्रहः । कथं हेतुत्वे सहकार्यपेक्षत्वं नास्तीत्युक्तम् ? स्वतोऽहेतोरपि सहकार्यपेक्षया कार्यकरत्वसंभवादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*नह्यशक्तमिति* ॥ "अहेतुश्चेदि"ति व्याख्यातम् । "सहकारिजनितात्मभेदहेतुजन्यमि"ति ॥ सहकारिभिर्जनितः=उत्पादित आत्मभेदस्स्वरूपगतोऽपि विशेषो यस्मिन् हेताविति टीकापदविग्रहः । "तावत्येवाभवदि"त्यत्र "तावती"ति किं निर्दिष्टमिति न ज्ञायते, यद्वा—"तावत्येवे"त्यनेन समग्रत्वमेव निर्दिष्टमिति प्रतीयते, समग्रत्वस्य सन्निहितत्वात्, एवकारेणान्यनिवृत्तिप्रतीतेश्च । तथा सति "किञ्चित्सन्निहिते"त्यनेन पुनरुक्तं स्यात् ; तत्रापि सहकारिसन्निधानमात्रस्योक्तत्वात्, तदर्थं व्याचष्टे—*उच्छूनताविशेष इति* ॥ "अक्षेपकारी"ति । न विद्यते क्षेपः प्रक्षेपो विशेषस्य सहकारिभिर्येष्विन्द्रियेषु, तान्यक्षेपाणि ; अक्षेपेणैव कुर्वन्तीत्यक्षेपकारिणीति, तान्यादिः कारणं यस्मिन् ज्ञाने, तद् ज्ञानमक्षेपकारीन्द्रियादीति विग्रहः । अथवा—इन्द्रियमादिर्यस्य कारणजातस्य, तदिन्द्रियादि ; परस्परं क्षेपेण विशेषस्य जननेन विना करोतीत्यक्षेपकारि । अक्षेपकारि च तदिन्द्रियादि चाक्षेपकारीन्द्रियादि ; इन्द्रियादेः सकाशाज्जन्यं ज्ञानमिन्द्रियादिज्ञानमिति विग्रहः । "नानुपकुर्वन्नि"ति पूर्वोक्तिविरुद्धमित्याशङ्क्याह—*साक्षादिति* ॥ अतिप्रसङ्गमेव विशिनष्टि—*सर्वस्येति* ॥ यदि कार्य उपकरोति सहकारिवर्गः कारणस्य, तर्ह्यर्थात् कारणस्वरूप एवोपकार इत्युक्तो भवेत् ; अन्यथा कारणमुपकारकमेवापेक्षत इति कथमुक्तम् ? नहि कार्य उपकृते कारणमुपकृतं भवति ; अतो "यस्तु मन्यते" इत्यनेन पुनरुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*कार्यं हीति* ॥ "कारणस्योपकारकमि"ति व्यपदेशस्य गतिरुक्ता टीकायाम्—"तत्सिद्धेरि"ति । कारणोपकारसिद्धेरित्यर्थः । "तन्नान्तरीयकत्वादि"ति ॥ तेन कार्येणैवोपक्रियमाणेन नान्तरीयकतया भवतीति । सहकारिसमवधाने भवनस्य सामग्रीसाध्यत्वस्य च भेदाभावात् साध्याविशिष्टत्वमित्याशङ्क्याह—*बहुकारकेति* ॥ "अथ मतमि"त्यनेन किमाशङ्क्यते ? इति न ज्ञायते ; अंशे विरोधादंशे व्यक्तत्वात्, "क्षणिकोऽपि नैवापेक्षते" इति विरुद्धम् ; अन्यजनकस्यापि स्वकार्यसिध्यर्थमन्यापेक्षाया उक्तत्वात्, "कार्यं त्वि"त्यनेनान्यसन्निधौ भावाभावमात्रमुक्तम्, न त्वपेक्षाऽनपेक्षे उक्ते ; न च कस्याप्यपेक्षैव नास्तीत्यस्मिन् ग्रन्थे तन्मतमनूद्यते ; अनुभवविरोधस्योक्तत्वात्, असदनुवादप्रसङ्गाच्च । अथ कार्यमेवापेक्षते, न कारणमिति, तथाऽपि "नानुपकुर्वन्नि"त्यनेन पुनरुक्तमित्याशङ्क्यावतारयति—*पुनश्चेति* ॥ दूषणान्तरं वक्तुमाशङ्कितमिति भावः । *ननु*—कार्यस्याप्यन्यसन्निधौ भावाभावमात्रमुक्तम्, नतु सहकार्यपेक्षत्वमत्र प्रतीयत इत्याशङ्क्याध्याहृत्य योजनान्तरं दर्शयति—*तदपेक्षत इति सम्बन्ध इति* ॥ *ननु*—जनकस्य स्थायित्वेऽपि न सर्वदा कार्यजननं भवति ; कार्यस्य सहकार्यपेक्षया क्रमभावेनोपपत्तेरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सहकारिणामिति* ॥ "को हेतुरन्यापेक्षायाः" इत्यन्यशब्देन सम्बन्धं निर्दिश्य तदपेक्षो हेतुः कः ? इत्याक्षिप्तमिव प्रतिभाति ; तस्य सन्निहितत्वात्, सम्बन्धसापेक्षत्वे च चोदिते तदपेक्षानिराकरणस्यैव प्रतीतेः, तथा सत्यसंबद्ध एव स्यात् ; सम्बन्धेन विना जनकत्वायोगात्, संबन्धापेक्षिणोऽपि जनकत्वस्यैव हेतुत्वात्, "को हेतुरि"ति वक्तुमयुक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*कारणसहकारीति* ॥ अन्यशब्देन कारण-सहकारिव्यतिरिक्तं कारणान्तरं निर्दिश्यते, तदपेक्षा चात्र निवार्यत इति व्याख्यातम् । कथं क्षणिकात् सर्वदा कार्यमापाद्यते ? क्षणमात्रवर्तित्वेन कार्यस्यापि क्षण एव भावोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*विशेषवति सत्ताक्षण इति* ॥ "इदमयुक्तमिति" किमुक्तम् ? किं पूर्व-

वादिनोऽपि सर्वदा कार्यप्रसङ्गाद् न युक्तमित्युक्तमित्युच्यते? किं वा स्वपक्षे सर्वदा कार्यप्रसङ्गो न युक्त इति? न तावत् प्रथमः कल्पः ; क्षणिकस्य पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वेन सर्वदा कार्यप्रसङ्गाभावस्योक्तत्वात्, द्वितीयपक्षे सम्बन्धे कारणान्तरापेक्षायोगात् सदा सम्बन्धः, कार्यं च सदा स्यादित्युक्तम् ; अतः किम्—"अयुक्तमि"ति न ज्ञायते, तदर्थमवतारयति—*इदमयुक्तमिति* ॥ *अयमर्थ इति* ॥ इहापीति* ॥ अन्यापेक्षेत्यर्थः । *ननु*—सम्बन्धस्य कारणान्तरापेक्षत्वेऽपि कारणेनापि सर्वदा सम्बन्धजननेन सर्वदा कार्यमापादयितुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—*नित्येऽपि सहकारीति* ॥ क्षणिकपक्षेऽप्येवं सम्बन्धजनकस्य सर्वदा भावेन सम्बन्धस्य सातत्यं कार्यस्य चेत्यापादयितुं शक्यते, किंतु कार्यस्य कादाचित्कत्वेन सम्बन्धकादाचित्कत्वमङ्गीकर्तव्यम्, कदाचिदेव सम्बन्धप्रतीत्या वा ; तदत्रापि सम्बन्धकादाचित्कत्वेन कार्यकादाचित्कत्वम्, इत्यपिशब्दस्यार्थः ।" "किमत्रायुक्तमित्यसम्बन्धम् ; सर्वदा कार्यजननप्रसङ्गस्योभयत्र समानस्योक्तत्वात्, अन्वय-व्यतिरेकसिद्धकारणसन्निधानापेक्षया कादाचित्कत्वस्य साम्यमप्युक्तमेव, तेन नात्राधिकं दृश्यते, इत्याशङ्क्यावतारयति—*ननु सहकारीति* ॥ काष्ठसंयोगाभावेन धूमस्य कादाचित्कत्वं नियन्तुं न शक्यते, इति चोद्याभिप्रायः । कस्य केन नियमः ? इति न ज्ञायते, तथा "निरपेक्षत्वमि"ति च साकाङ्क्षम् ; कस्य किमपेक्षा ? इत्यनुक्तत्वात्, तदर्थं व्याचष्टे—*सहकारिणामिति* ॥ "तथाही"ति पुनरुक्तो ग्रन्थः ; पूर्वग्रन्थ एवान्वय-व्यतिरेकनियमेनोपकार्योपकारकसम्बन्धस्योक्तत्वात्, अत्रापि "यः कश्चित् कस्यचिन्नियमः ; स तदपेक्षाप्रभावितः" इति नियमेनोपकार्योपकारकत्वमुच्यते ; न चाधिक्येन विना तस्य विवरणमपि संभवतीत्याशङ्क्य विषयान्तरं दर्शयति—*नन्वन्वय-व्यतिरेकेति* ॥ *ननु*कार्य-कारणयोरपि नियमेनोपकार्योपकारकत्वे किमत्र कारणमनन्यथासिद्धमुक्तम् ? नियममात्रे तु पूर्ववदेव वदितुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह—*उपकार्योपकारकसम्बन्धाभाव इति* ॥ "एवं हि कार्य-कारणभावसिद्धिरि"ति कथमुक्तम् ? नहि सामान्ययोः कार्य-कारणभावः ; तथा स्वलक्षणयोः कार्य-कारणभावेऽपि तत्सिद्धिः समाना, उपादानमपि स्वलक्षणस्यैव, न सामान्यस्येत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*सामान्योपाधाविति* ॥ "स्वयं जननशक्तेरि"त्यत्र कस्य स्वयंजननशक्तिरिति न ज्ञायते, तदर्थं व्याचष्टे—*कारणस्येति* ॥ एकस्यापि प्रसह्य बलाद जनकत्वमुक्तम्, तत्र कस्यैकस्य ? इति न ज्ञायते, अथवा—"शक्तिमत्त्वेन जननादुत्पत्तेरि"त्युक्तम्, तत्र कस्मादिति न ज्ञायते, तदर्थं व्याचष्टे—*कारणादेवेति* ॥ अथ सामान्योपाधावेव व्यवहार इति नियन्तुं न शक्यते ; स्वलक्षणोपाधावपि ज्ञातुं शक्यत्वात् । अतश्च नास्मत्पक्षे सर्वदा कार्यजननमापादयितुं शक्यते, इत्यभिप्रायेण चोदयति—*ननु* वह्निस्वलक्षणादिति* ॥ ननु*अन्वय-व्यतिरेकनियमात् सहकार्यपेक्षत्वमस्तु, नतु क्रमेणानेककार्यकरत्वं भवति ; एकस्यानेककार्यादर्शनात्, संभवेऽपि सकृदेव जनकत्वान्न स्थायित्वसिद्धिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अयमर्थो यथैकस्मादिति* ॥

"मन्त्रार्थवादे"ति अन्यपरत्वात् प्रामाण्यानभ्युपगमादित्युक्तम् ॥ *दृश्यतेऽयं विभागः* इत्यस्यायमर्थः—स्वप्नादिदृश्ये पदार्थे मिथ्यात्वम्, जाग्रद्दृश्ये सत्यत्वमिति । *तदेव विभागदर्शनमिति* ॥ *अयमर्थः*—स्वप्नादौ नार्थक्रियाकारित्वम्, इतरत्रार्थक्रियाकारित्वमिति ॥ *घटादेरिति* ॥ मिथ्यात्वे प्रमाणतः सिद्धेऽर्थक्रियानिमित्तो विभाग इति वक्तुं शक्यते ; तदभावात् सत्यत्वे न विभाग इति भावः । *प्रतिभा-

स्येति* ॥ सिद्धे हि सत्यत्वे तन्निमित्तो विभागः ; अर्थक्रियायाः सत्यत्वसापेक्षत्वात्, तदभावे तु सत्यत्वेन विनाऽप्यर्थक्रियाया विद्यमानत्वात् तन्निमित्तो विभागो भवेत्, न त्वन्यतरनिर्णय इत्याशङ्क्याह—*शुक्ति-रजत-घटयोरिति। *ननु*—मिथ्याभूतस्यान्यत्र कार्यकरत्वे दृष्टे, शुक्तिरजत-घटादेर्मिथ्यात्वाविशेषेऽपि कस्यचिदर्थक्रियाकारित्वम्, कस्यचिद् न, इति विभागः सिद्ध्येत्, तदभावेऽर्थक्रियासामर्थ्यादेव सत्त्वसिद्धे-स्तदेव भेदकं भवेदित्याशङ्क्याह—*दृश्यते चेति* ॥ *ननु*—ज्ञानमेव सत्यं तत्र प्रीत्यादिकारणम्, न मिथ्याभूतोऽर्थ इति वक्तुं शक्यते, इत्याशङ्क्यान्यदुदाहरति—*श्रूयते चेति* ॥ "ननु नानुमेयादिष्वि"त्यसं-गतो ग्रन्थ इत्याशङ्क्य सङ्गतिमाह—*ननु विषयस्यापीति* ॥ "नानुमेयादिष्वि"ति परिहारोऽगमकः ; प्रत्य-क्षवदेव परोक्षस्य वक्तुं शक्यत्वात्, वैषम्याभावात्। "अव्यापृतत्वादि"ति चासिद्धम् ; प्रत्यक्षवदेव व्यापारस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*अन्तःकरणपरिणामेति* ॥ *ननु*—धर्मद्वयोत्प-त्त्ययोगाद् नापरोक्षतेति कथमुक्तं टीकाकारेण ? अव्यापृतत्वमेवापरोक्षत्वाभावे कारणत्वेनोक्तं यतः, ततो विरोधः, असिद्धिश्चेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अव्यापृतत्वादिति* ॥ *कारकत्वेति* ॥*ननु*वर्तमानेऽपि वृत्तिसङ्गात् कारकत्वं व्यञ्जकत्वं चोत्पद्यतामित्याशङ्क्याह—*नहि विनष्ट इति* ॥ *ननु*—अतीतताधर्मो वर्तमानकालसम्बन्धितया प्रतीयते, अतस्तेनाकारेण वर्तमानस्य घटादेः कारकत्वादि भविष्यतीत्या-शङ्क्याह—*अतीतताधर्मस्यापीति* ॥*ननु* अतीतताधर्मस्य वर्तमानत्वाभावे तस्याभाव एव स्यात्; तथा सति घटस्य वर्तमानत्वप्रसङ्गः, अतश्चातीताकारस्य वर्तमानत्वात् तेनाकारेण कारकत्वादि भवेदित्याश-ङ्क्याह—*किंचातीताकारेणेति* ॥ प्रत्यक्षेऽपि तर्हि कारकत्वं व्यञ्जकत्वं च मा भूत्; तेन विनाऽप्यनुमान-ज्ञानवदुत्पत्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*प्रत्यक्षे पुनरिति* ॥ कथं ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे प्रमाणाभावः ? विषयत्वव-देवानुमातुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह—*विषयत्वं नामेति* ॥ *ननु*—ज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्ववद् ज्ञानज-नकत्वमस्यापि स्यादिति ? नेत्याह—*विज्ञानकारताऽपीति* ॥ कथं तर्हि अनुमेयादिषु सकर्मकजानातेः प्रयोगः—'अग्निं जानाति'ति ? तत्राह—*जानातेरिति* ॥ कथं फलापेक्षयैव सकर्मकत्वम्, न मुख्यकर्मापे-क्षयेति ? तत्राह—*सकर्मकारकत्वे चेति*।

"तदेवमि"त्युपसंहार इति प्रतिभाति, ननु तथात्वम् ; भाष्यव्याख्यानप्रतीतेः। न च तदपि युक्तम् ; "अस्मत्प्रत्ययत्वाभिमतोऽहंकारः, "तदेवं यद्यपी"त्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्य विषयभेदमाह—*अर्थमुपवर्ण्येति* ॥ अथवा — अस्य भाष्यस्य व्यायानेन समापितस्य क्षणभङ्गनिराकरणेन व्यवहितस्य पुनर्व्याख्याने कः प्रसङ्गः ? इत्याशङ्क्याह—*अर्थमुपवर्ण्येति* ॥ "स पुनरेवंभूतः"इत्यनेनाहंकार-तत्संस्का-रसहिताविद्याप्रतिबन्धस्यैवानेकव्यपदेश इति प्रदर्शितम्, तत् किमर्थम् ? नहि तन्निरूपणस्येदानीं संगतिर-स्तीत्याशङ्क्योपयोगमाह—*ननु शारीरः क्षेत्रज्ञ इति* ॥ "गतागतमाचरन्नि"ति किमर्थम् ? न ह्यनेन व्यपदेशो हेतुरुक्तः; गतागतं गमनागमनमिति क्रियामात्रप्रतीतेः। न च क्रियामात्रनिमित्ताः शरीरित्वादिव्यप-देशाः। अतस्तद्वद्व्यपदेशहेतुं विहाय नैतत्कीर्तनं युक्तम्। न च 'गतागतमि'ति कर्मणि निष्ठां कृत्वोपाधि-विवक्षा ; तथाऽप्युपाधिद्वयप्रतीतेर्नानेकव्यपदेशः समर्थितः स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*एकानेकोपाध्युपराग इति* ॥ "किंच न केवलमि"त्यनेनोत्तरभाष्यं युक्त्यन्तरपरत्वेन व्याख्यातमिव दृश्यते,

तदनुपपन्नम् ; तथा सति विषयत्वमेवाध्यासे मुख्यकारणमङ्गीकृतं भवेत्, तथा सति "न तावदयमेकान्तेने"त्यनेन विरोधः स्यात् । तथा—"न ; अनादित्वेन प्रत्युक्तत्वादि"त्येतद्व्याख्यानावसरे निर्विकल्पकेऽपि सविकल्पकाध्यासः संभवतीत्युक्तम् ; तथा 'अप्रत्यक्षेऽपी'त्यत्राप्युच्यते, तद्विरोधश्च स्यादित्याशङ्क्यावतारयति—*सविकल्पकेऽधिष्ठान इति* ॥ कथं स्व-परसंवेद्ययोर्विशेषो न स्यात् ? स्वसंवेद्य-परसंवेद्यत्वेनैव विशेषसिद्धेरित्याशङ्क्य साधयति—*स्व-परयोर्मयेदमितीति* ॥ *अनुभवनिमित्तेति* ॥ अयं भावः—अनुभवे निमित्तम्, अनुभवनिमित्तम्, तच्च तद् ज्ञानं चानुभवनिमित्तज्ञानम्, ज्ञानस्याश्रयो ज्ञानाश्रयः, तस्य भावो ज्ञानाश्रयत्वमिति । अनुभवः फलरूपः कर्तृव्यापारं गमयति ; फलस्य कर्तृव्यापारविनाभावादिति । *सम्बन्धावगमायोगादिति* ॥ आत्मनाऽनुभवस्य सम्बन्धावगमो न संभवति ; ज्ञातयोः संबन्धावगम इत्यर्थः । *ननु*—अनुभवसंबन्धस्यात्मसंबन्धावगमो मा भूत्, फलत्वेन तु कर्तृव्यापारानुमानसंबन्ध उक्तः ; तेनैव स्व-परयोर्विशेषोऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्याह—*अनुभवसम्बन्धाभावाविशेषे चेति* ॥ अनुभवसम्बन्धाभावोक्तिस्तु ज्ञानाभावाभिप्राया । फलत्वेन कर्तृव्यापारमात्रानुमानं भवेत्, नान्यतराश्रयज्ञानानुमानम् ; लिङ्गस्यान्यतरासम्बन्धात् । कर्मकारकत्वं विनाऽवभासाङ्गीकारो न युक्तः ; अतिप्रसङ्गादिति हेतुः टीकायाम् । तत्रावगमाभावादिति भावः । यद्वा-विषयगतफलाभिप्रायकर्मकारकत्वेन विनाऽवभासो व्यवस्थापयितुं शक्यत इति चोदयति—*ननु* संविदिति ॥ *ननु* संविदात्मनोस्सम्बन्ध एव नास्ति, कथं तत्रातिप्रसङ्गः ? इत्याशङ्क्याह—*न च सम्बन्धो नास्तीति* ॥ "तस्मात् संप्रयुक्तादी"त्यादिशब्देन संप्रयुक्तगतत्वादि विवक्षितम् । *ननु* एकस्मिन् शरीर आध्मानं विशुष्कता चेत्यादिविरुद्धपरिणामो दृश्यते, तद्वदात्मनोऽपि स्यात्, अथवा—कथं विषयद्वयग्राहिज्ञानद्वयस्य विरोधः ? येन ज्ञानद्वयोत्पत्त्यसंभव उच्येत ; इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*निरवयवस्येति* ॥ "मा भूत् चलनात्मकमि"त्यनुपपन्नम् ; चलनात्मकक्रियाद्वयस्यापि युगपद् दृश्यमानत्वादित्याशङ्क्याह — *एकस्य युगपदिति* ॥ परिस्पन्दद्वयं पदार्थेषु दृश्यत एव, तदर्थमाह—*एकस्येति* ॥ एकस्यापि क्रमेण दृश्यते, तदर्थमाह—*युगपदिति* ॥ युगपदप्येकदेशे दृश्यते, तदर्थमाह—*सामस्त्येनेति* ॥ अनयैव दिशा प्रतिलोमतो विशेषणोपयोगो द्रष्टव्यः । "मैवमि"त्यनेन परिस्पन्दत्व-परिणामत्वयोः संभवासंभवप्रयोजकत्वं नास्ति, किंतु विरुद्धत्वाविरुद्धत्वमेव संभवासंभवप्रयोजकमित्युक्तम्, तदप्रस्तुतम् ; परिणामद्वयस्य युगपद्भावात्, ज्ञानद्वयमपि परिणामरूपं संभवेदिति चोदिते, तदसंभवकारणं वक्तव्यम् । न च विधिनोऽन्यत्रासंभवमात्रेणात्रासंभवः सिद्ध्यति ; विरोधप्रयोजकानिरूपणेन विरोधासिद्धेरित्याशङ्क्यावतारयति—*परिणामद्वयमपीति* ॥ *ननु*—कात्स्न्र्यमत्रासंभवे प्रयोजकत्वेन विवक्षितमिति कथं गम्यते ? इत्याशङ्क्य द्योतकं दर्शयति—*यौवन-स्थाविरयोरिति* ॥ अथवा—यदि परिणामद्वयस्य युगपदसंभवे कात्स्न्र्येन परिणामः कारणं भवेत्, कथं तर्हि यौवन-स्थाविरयोरसंभव उक्तः ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—यौवन-स्थाविरयोरिति* ॥ आत्मनि तर्ह्येकदेशेन ज्ञानद्वयपरिणामः संभवत्येव, अतश्चैवमपि नात्मनि ज्ञानद्वयाभावसिद्धिरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*नच भागेनेति* ॥ "तस्मात् प्रत्यगात्मा स्वयं प्रसिद्धः" इति कथमुपसंहृतम् ? नहि विषयानुभवाश्रयतया स्वविषयज्ञानेन वा सिद्ध्यभावमात्रेण स्वयंप्रकाशत्वं सिद्ध्यति ; ज्ञानान्तरेणासिद्धे स्वयंप्रकाशत्वसाधकत्वाभावात्, प्रकारान्तरेण सिद्धिसंभवाच्चे-

त्याशङ्क्याह—*तस्मादिति* ॥ *परिशेषादिति* ॥ यद्वा "स्वयं प्रसिद्धः"इति व्यर्थम् ; नहि तत्रसिद्धौ विप्रतिपत्तिरस्ति। "स्वमहिम्ने"ति चासंबद्धम् ; स्वस्य महिमा ज्ञानमिति पुनरपि स्वविषयज्ञानप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्याह—*स्वयं प्रसिद्ध इति* ॥ अनेनात्मनोऽप्रसिद्धत्वं निरस्तम्, पारिशेष्यात् स्वयंप्रकाशत्वसिद्ध्यर्थम्। प्रसिद्धौ हि सत्यां कारणान्तराभावे पारिशेष्यात्स्वयंप्रकाशत्वं सिध्यति ; नाप्रसिद्धाविति। "ननु न क्वचिदि"त्यत्र संप्रयोगितया पुरोऽवस्थिततत्वमेव प्रयोजकमङ्गीकृत्य शङ्का कृता ; सा न युक्ता ; "कथं पुनरि"त्युपक्रमोक्तं हि प्रयोजकमङ्गीकृत्य शङ्का कर्तव्या, नतु तदेकदेशेन ; तथा मनोगोचरतयाऽऽकाशेऽपि संप्रयोगितया पुरोवस्थिततत्वसंभवाद्, न व्यभिचारोऽपि दर्शयितुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—*अध्यस्यमानेनेति* ॥ अथवा—"*ननु* न क्वचिदि"त्यनेन "अप्रत्यक्षेऽपी"ति भाष्यस्य व्याख्यानेनोत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य विषयभेदमाह—*अध्यस्यमानेनेति* ॥ "अप्रत्यक्षेऽपी"ति कथमुक्तम् ? अपरोक्षताऽङ्गीकारात्, अपरोक्षेऽधिष्ठाने सर्वत्राध्यासाङ्गीकारात् तद्विरोधात्, नापि परमताभिप्रायम्; परेषामाकाशस्वरूपे प्रत्यक्षत्वे च विवादात्, इत्याशङ्क्य, परमताभिप्रायमेतदिति वक्तुं तन्मतानि दर्शयति—*अत्र शब्दस्येत्यादिना* ॥ "बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादि"ति हेतौ सङ्ख्यादावनैकान्तिकः स्यात्, तदर्थमाह—*एकेन्द्रियग्राह्यत्वादिति* ॥ "गुणत्वे सती"ति द्रष्टव्यम्। गुरुत्वमपि बाह्येन्द्रियग्राह्यमिति केचित्, तदर्थमाह—*द्रव्यव्यतिरेकेणेति* ॥ अथवा—अयमपि स्वतन्त्रो हेतुः ; अस्यैव पृथिव्यादिगुणत्वनिराकरणसामर्थ्येऽपि विशेषगुणत्वमर्थान्तरसाधकत्वसंभवप्रदर्शनार्थम्। "गन्धवदि"ति निदर्शनम्। "विशेषगुणत्वे वक्तव्ये"इति साध्यनिर्देशः। पृथिव्यादिद्रव्यचतुष्टयगुणत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—*स्पर्शादिगुणचतुष्टयेति* ॥ तर्ह्यात्मगुणत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—*बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति* ॥ तर्हि दिक्काल-मनसां गुणत्वम्, इत्याशङ्क्याह—*दिक्काल-मनसामिति* ॥ "अनुपलब्धिलिङ्गकमिति* ॥ मूर्तद्रव्यानुपलब्धिर्लिङ्गं यस्याकाशस्य, तदनुपलब्धिलिङ्गम्। *ननु* बौद्धादिवदेव प्राभाकरा अप्यनुपलब्धिलिङ्गमिच्छन्ति, अतः पृथक्कृत्य ग्रहणं न युक्तमित्याशङ्क्याह—*प्राभाकराणामिति* ॥ कथं तर्ह्यनुपलब्धिलिङ्गत्वमित्याशङ्क्याह—*मूर्तद्रव्याभावमात्रत्वादिति* ॥ मूर्तद्रव्याभावमात्रत्वे कथमस्त्येव ? इत्याशङ्क्याह—*भावान्तरस्यैवेति* ॥ *तथा सति स्पर्शवत्त्वम्= स्पर्शगुणवत्त्वमपीत्यर्थः; चाक्षुषस्य स्पर्शवत्त्वनियमात्। अथवा—"तथा सती"त्यत्रत्येनापिशब्देन रूपवत्त्वमापादितम्। यद्वा—"स्पर्शवत्त्वमपी"त्यनेन चाक्षुषत्वे स्पर्शनग्राह्यत्वं स्यादित्युक्तम्। *अस्त्विति चेदिति* ॥ *अयमर्थः*—स्पर्शगुणवत्त्वमस्तु, अथवा स्पर्शादिना विना चाक्षुषत्वमस्तु ; रूपादौ रूपाद्यभावेऽपि चक्षुरादिप्रवृत्तिदर्शनात्, द्वितीयपक्षेऽप्येवं चोद्यम्—अस्तु चाक्षुषत्वम् ; रूपवत्त्वाद्यभावेऽपि काले चाक्षुषत्वदर्शनात्, मा भूत् स्पर्शवत्त्वम्, स्पर्शगुणाभावादिति। *यद्वा*—अस्तु स्पर्शनग्राह्यत्वमिति चोद्यार्थः। *न रूप-स्पर्शवत्येव द्रव्य इति* ॥ चक्षुः- स्पर्शनयोः प्रवर्तनं रूपस्पर्शवत्येव द्रव्ये, तदभावे न संभवति। न चाकाशे तदुभयमिति। अवधारणेन चैतदुक्तम्—रूपवत्येव चक्षुषः प्रवृत्तिः ; स्पर्शवत्येव स्पर्शनप्रवृत्तिरिति; नतूभयगुणवत्येकैकस्य प्रवृत्तिरित्यवधारणेन विवक्षितम्। तथा सति चाक्षुषत्वे रूपवत्त्वम्, रूपवत्त्वे च स्पर्शवत्त्वम्, स्पर्शवत्त्वे च तदिन्द्रियग्राह्यत्वमिति। गुणादीनां तद्रहितानामेव चाक्षुषत्वं दृष्टमिति

"द्रव्यस्ये"त्युक्तम् । कालस्य तु द्रव्यरूपस्यानङ्गीकारान्न व्यभिचारः, अङ्गीकारे त्वाकाशवदेवाचाक्षुषत्वमिति । *ननु*—चक्षुःप्रसारणान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वमाकाशावभासस्य विद्यते, अतश्चाक्षुषत्वं नियमविरोधेऽपि स्वीक्रियत इत्याशङ्क्याह—*चक्षुःप्रसारणस्येति* ॥ कथमक्ष-व्यापारमन्तरेणापरोक्षत्वमुपपद्यते ? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*साक्षिवेद्यतयेति* ॥ "इन्द्रनीलमि"ति कथमुक्तम् ? नहीन्द्रनीलबुद्धिराकाशे स्वीक्रियते, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*इन्द्रनीलमिवेति* ॥ "अध्यासमविद्येति मन्यन्ते"इति कथमुक्तम् ? विरोधात्, नहि प्रमाणाभावे "पण्डिता मन्यन्ते"इत्येतावन्मात्रेणाविद्यात्वसिद्धिः । नापि तेषां पण्डितत्वम् ; प्रमाणभावेऽप्यन्यदन्यत्वेन मन्यन्ते यतः । तथा "तमेतमि"ति कीदृशस्य निर्देशः ? इति न ज्ञायते, तदर्थम्— व्याचष्टे—*प्रतिपन्नोपाधाविति* ॥ "तद्विवेकेने"ति भाष्यकारेण विवेकशब्दप्रयोगः कृतः, स न युक्तः ; अविवेकानङ्गीकारात्, अध्यासस्वरूपप्रदर्शनावसरेऽविद्यास्वरूपप्रदर्शनस्यासङ्गतत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*न केवलमविद्यान्वयेति* ॥ "विद्याविपरीतत्वाच्चे"त्यनेन विवेकप्रतियोगितयाऽविवेकमात्रमध्यास इति शङ्कानिरासः कृतः । "अध्यस्तातद्रूपे"ति व्याख्याने विवक्षाऽप्युक्ता । "यद्येवमि"त्यनेनाविद्येत्येवोपक्रमः कृतो युक्तः ; इतरथाऽध्यासस्याविद्यात्वेन विना ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् तदपि वक्तव्यमिति यत्गौरवं स्यादित्युक्तम् ; तदयुक्तम् ; अध्यासनिवृत्तिः प्रयोजनम् । सा चाध्यासस्याविद्योपादानत्वकथनेन विना न सिध्यति, अतः प्रयोजनवशाद्गौरवं न दोषायेत्याशङ्क्यावतारयति—*नन्वविद्यामुपवर्ण्येति* ॥ "नैतत्सारमि"त्यनेनैतदुक्तम्—अविद्याशब्देनाच्छादनप्रधानरूपमभिधीयते, नतु विक्षेपरूपम्, तदभिधानमेव चात्र प्रकृतोपयोगितया वर्णितव्यमित्युक्तम्, तदयुक्तम् ; अविद्यानिवृत्तौ तन्निवृत्तिसिद्धेः, किं तज्ज्ञानेन ? तथाऽऽच्छादनरूपस्य प्राधान्येनाभिधानम्, नतु तदेवाभिधेयम् ; विक्षेपरूपस्याप्यभिधेयरूपत्वात्, अतोऽविद्ययोपक्रमेऽपि प्रकृतोपयोगः सिध्यत्येव, तेन नायमध्यासोपक्रमे हेतुरित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*पुरुषाकाङ्क्षाया इति* ॥ "तदेवाहे"त्ययुक्तम् ; पूर्वग्रन्थे हि विद्यामात्रापनोदार्हत्वं दर्शनीयमित्युक्तम् । "तदेवाहे"त्यत्र तच्छब्देन तदेव निर्दिश्यते । न च तदस्मिन् भाष्ये प्रतीयते ; गुण-दोषाभावमात्रप्रतीतेः । तथा परस्परख्याहतश्च ; "तदेवाहे"त्युक्त्वाऽनन्तरग्रन्थे—"अवास्तवमनर्थं दर्शयती"त्युक्तत्वात् । न चार्थद्वयमस्मिन् भाष्ये प्रतीयते । नाप्येकैकस्यार्थद्वयमुपपद्यते, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अनर्थस्यैवाविद्यात्मकत्वेनेति* ॥ *ननु*—आत्मनोऽध्यासविषयत्वे, आश्रयविषयत्वे च कथं तन्निमित्तगुण-दोषाभावः ? इत्याशङ्क्याह—*अविद्याध्यासविषयत्वेति* ॥ विषयत्वं विना यद्यध्यासः साधितः, तदा तन्निमित्तगुणाद्यभावः सिद्ध एव । अथवोदाहरणे विषयत्वप्रयुक्तगुण-दोषाभावः सिद्धः, इति न तत्र चोद्यमिति तावत्पदस्यार्थः । अथवाऽसङ्गत्वमविकारित्वं चात्मनः पूर्वमेव सिद्धम्, किमर्थं पुनर्गुण-दोषाभावकीर्तनम् ? पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य परिहरति—*अविद्याध्यासविषयत्वेति* ॥ अथवा—यत्रेति सप्तम्यर्थत्वाद्विषयत्वप्रयुक्तगुण-दोषाभावः सिध्येदाकाशादिवत्, नैतावताऽऽत्मनो गुण-दोषाद्यभावः सिध्यति ; आश्रयत्वप्रयुक्तस्य गुण-दोषस्यापरिहार्यत्वादित्याशङ्क्याह—*अविद्याध्यासविषयत्वेति* ॥ आश्रयत्वप्रयुक्तस्तु बहिरेव कथ्यत इत्यर्थः । *ननु*—आश्रयत्वप्रयुक्तगुण-दोषौ न स्त इति कथमुच्यते ? न ह्यध्यासपरिणामिनस्तन्नि

मित्तगुण-दोषाभावः संभवतीत्याक्षिपति—*कथमिति* ॥ अज्ञानाकारेण तदवभासाकारेण वा न परिणाम इत्याह—*अविद्याध्यासस्येति* ॥ *ननु*—परिणामित्वाभावे कथमात्माश्रयत्वमध्यासस्य ? इत्याशङ्क्याह—*अविद्यासंभेदादिति* ॥ "प्रतिज्ञा हीयेते"ति कथमुक्तम् ? नहि बन्धनिवृत्तिप्रतिज्ञाऽस्ति, येनैव-मुच्येत, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*प्रतिज्ञेति* ॥ *सूत्रकारस्येति* ॥ एवम्—"अध्याससद्भावमि" त्यादिनाऽध्यासमुपपत्तित उपपादयितुमिच्छन्नाहेति भाष्यमवतारितम्, तत्र कथमुपपादनं कृतमिति न ज्ञायते, नहि "इतरेतराध्यासं पुरस्कृत्य व्यवहाराः"इत्येतावन्मात्रेणाध्याससिद्धिः ; प्रमाणाधीनत्वात्सिद्धेः । तथा "प्रमाण-प्रमेयव्यवहारा लौकिकाः"इत्युक्तम्, के ते ? इति न ज्ञायते ; तदर्थं व्याचष्टे—*अत्र च प्रमातृ-प्रमाणेति* ॥

"बाढमुक्तलक्षणे"त्यत्रैतदुक्तम्—उक्तलक्षणं संभावनं चास्ति, नैतावता तत्सद्भावसिद्धिरिति, तदयुक्तम् ; प्रमाणस्याप्युक्तत्वात्, लक्षण-संभावनामात्राङ्गीकारायोगात, नैतावता तत्सद्भावसिद्धिरिति चायुक्तम्; प्रमाणस्याप्युक्तत्वात्, तदसिध्ययोगात्। तथा सह विवरणेन भाष्यमसङ्गतम्; पूर्वभाष्ये हि व्यवहारत्रितयस्याध्यासपुरःसरत्वमुक्तम्, अनन्तरं तत्रैव प्रश्नादिकरणं युक्तम् । नह्यविद्यावद्विषयत्वं प्रकृतं निरूप्यं वा, कुतस्तत्र प्रश्नकरणम् समाप्ते वा पूर्वस्मिन्नर्थान्तरविषयप्रसङ्गो युक्तः, नात्र तथेत्याशङ्क्याह—*कथं पुनरित्यादीति* ॥ अत्र प्रमाणान्तरविषयत्वप्रतीतिरेवं प्रत्यग्दृश्येपि संभवेदित्यन्वयो न संभवति ; अन्यत्रापि संभवप्रतीतेः । न चान्यत्रासंभवशङ्का, येन संभवः प्रदर्श्येत, अतश्च प्रत्यग्दृशि संभवेदपीत्यन्वयः ; तथा सति पूर्वमुक्तं प्रमाणमपि शब्दादनूदितमेव । एवंच सति प्रमाणान्तरविषयत्वं स्पष्टमेव ॥

अथवा—प्रत्यग्दृश्येपि संभवेदित्येवान्वयः संभवतु । अत्र प्रत्यग्रूपत्वेनासंभवाशङ्का भवति । अत्रासंभवप्रकारानुवादोऽपिशब्देन क्रियते । यद्यपि प्रत्यग्रूपः ; तथाऽपि संभवेदिति । एवमपि "नैतावते" त्यत्रैतावतेति किं निर्दिश्यते ? न तावल्लक्षण-संभावनयोरेव निर्देशो घटते ; ताभ्यामसद्भावसिद्धिप्रसक्त्यभावात्, नैतावता तत्सद्भाव इति निषेधानुपपत्तेः । अतश्च "नैतावते"त्यनेन प्रकृतलक्षण-संभावनाप्रमाणं निर्दिश्यते ; तेनासिद्धिरपि । एवम्—"अहं मनुष्यः" इति प्रमाणम्, तद् गौणमित्यपि वक्तुं शक्यते, इति नाध्यासमेव गमयतीति । अत एवोक्तं पुरस्तात्—"कथं पुनरविद्यावद्विषयाणी"त्यतः प्रागध्यासस्वरूप-तत्संभावनायेति ; इतरथा "अविद्यावद्विषयाणी"त्यतः प्रागित्यवधिकरणस्य विरोधो दुष्परिहरः । "तमेतमेवमि"त्यत्र प्रत्यक्षोपन्यासो वाऽस्तीति वक्तव्यम्, अवधिर्वा । तदुभयमपि वक्तुं न शक्यते; ग्रन्थेऽव्यक्तत्वात्, अतश्च "तमेतमि"त्यत्रोक्तस्य प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य "कथं पुनरि"त्यारभ्य दृढीकरणादवधिकरणमिति शोभनम् । "तेन निदर्शनीयः सः"इत्युक्त्वा "प्रमातारमि"त्यनन्तरं लिखितत्वादध्यासपुरःसरत्वप्रतिपादकेन भवितव्यम् । न च तत्प्रतिपादनमत्र दृश्यते ; अविद्यावत्त्वस्यानुपयोगप्रतीतेः । न च पूर्वग्रन्थशेष एवायम् ; पूर्वग्रन्थे प्रमाणप्रश्नः कृतः ; न तत्रानुपयोगकथनमुपयुज्यते, अतोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह—*कथं पुनरित्याक्षेपार्थमिति* ॥ अथवा—"कथमि"त्यादिग्रन्थः "प्रमातारमि"त्यनेन पुनरुक्तः; तत्राविद्यावान् प्रमाणाश्रयो न भवतीत्युक्तम्, अथवेत्यत्रापि प्रत्यक्षादीनि शास्त्राणि च प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणीत्यन्वयप्रतिभानात्, अथ "प्रमातारमि"त्यत्रार्थप्रदर्शनम्, अनन्तरं योजनाप्रदर्शनमिति पौनरुक्त्यपरिहारः, तन्न ; तत्रैव सामर्थ्याद्योजनाप्रतीतेः, "अथवे"त्युक्तिविरोधाच्च । *ननु*"प्रमाणानी"ति मध्ये स्थितस्यान्ते प्रक्षेपात्तेनैव "कथमि"त्यस्यान्वयान्न

पौनरुक्त्यम्, *मैवम्* ; नान्ते प्रक्षेपोऽन्वयकारणम् ; सन्निहितेनैवान्वयसंभवात् । अथ "प्रमाणानी"त्यस्य मध्ये स्थितस्यान्ते प्रयोगे कारणान्तराभावात् "कथमि"त्यनेनान्वयः, एवमपि 'कथं प्रमाणानी'ति प्रामाण्याक्षेपो न घटते ; अन्तःकरणात्मनोः सम्पिण्डितयोरुपादानत्वस्योक्तत्वात्, अविद्यावदुपादानत्वाभावादित्याशङ्क्यावतारयति—*अविद्याध्यासपरिनिष्पन्नेति* ॥ वस्तुसंग्रहः, उत्तरेण तत्प्रपञ्च इति कथनं किमर्थम् ? भाष्यव्याख्यानस्य प्रस्तुतत्वात् । न च—अनेन भाष्यव्याख्यानमेव क्रियत इति—युक्तम् ; उत्तरव्याख्यानेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह विभागेन—*अवतारयतीति* ॥ "नहि देहेन्द्रियादिष्वि"त्यसङ्गतो ग्रन्थः ; प्रश्नानन्तरं तस्योत्तरे वक्तव्ये तद्विहाय देहेन्द्रियादिष्वभिमानहीने सुषुप्तौ व्यवहाराभावप्रदर्शनात् । उद्भाष्यं च ; भाष्ये हि देहादिष्वभिमानाभावे व्यवहारासंभवादभिमानेन भवितव्यमित्युक्तत्वात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*व्यवहारत्रितयमिति* ॥ "यतो देहेऽहमभिमानः"इत्यादिना हेतुरुक्त इति प्रतिभाति, तदयुक्तम् ; पूर्वग्रन्थे ह्यध्यासाभावे व्यवहाराभावात् सुषुप्त इति व्यतिरेकव्याप्तिरुक्ता, सा नानेन साध्यते ; तत्रैव साधकस्योक्तत्वात्, अस्यापि तत्साधकत्वमिति यद्युच्येत, वैयधिकरण्यमेव स्यात्, नहि देहादिष्वहंममाभिमानो देहादिशब्दार्थप्रतिपादनं च सुषुप्तौ व्यवहाराभावं साधयति, विभागेनाध्यासप्रदर्शनमप्यप्रयोजकम् ; यथासंख्यन्यायेन विभागसिद्धेः, तेनायं न युक्त इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*देहादिशब्दार्थमिति* ॥ असमर्थः—"देहेन्द्रियादिष्वहं-ममे"ति भाष्य उभयप्रकारोऽप्यध्यासः सर्वत्रोक्त इति प्रतिभाति ; अनेकपदार्थकीर्तनेन यथासंख्यन्यायासंभवात्, तथा च सति विरुद्धं भाष्यं भवेत् ; 'मे मनुष्यः' इति प्रतीत्यसंभवात्, 'अहमिन्द्रियमि'ति च, तन्निवृत्त्यर्थं विभागप्रदर्शनमिति । देहशब्दार्थप्रयोजनं स्पष्टम् । "सर्वो हि मनुष्यः"इत्यनेन ग्रन्थेन जातिविशेषैकाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यम् ; तच्च तच्चैतन्यं च जातिविशेषैकाधिकरणचैतन्यम्; तस्मिंश्चैतन्ये सति प्रवर्तत इति स्वसाक्षिकमित्युक्तम् । व्यतिरेकव्याप्तेरुक्तत्वादनुमानमेव प्रदर्शनीयम्, नतु प्रत्यक्षम्; प्रक्रमविरोधात्, पौनरुक्त्यप्रसङ्गाच्च, "तमेतमि"ति भाष्ये प्रत्यक्षस्योक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*प्रमाणान्तरप्रदर्शनायेति* ॥ अनुमानविशेषणोपयोगस्त्वेवम् । तत्र न तावद् जाग्रत्स्वप्नकालयोरेव पक्षीकरणं युक्तम् ; स्वरूपेण तयोरनिरूपणात्, अवस्थोपाधिकौ तौ नावस्थावन्तं विहाय निर्देष्टुं युक्तौ । न चावस्थामात्रयोगेन पक्षत्वं कालयोः ; यत्र क्वाप्यध्याससाधनादात्मन्यध्यासपूर्वत्वासिद्धेः । यदि चाध्यास एव स्वरूपेण साध्येत्, तत्र जाग्रत्स्वप्नकालावध्यासपुरसरव्यवहारवन्ताविति, तदा हेतुरसिद्धः स्यात् ; अवस्थान्तरयोगेन तयोः सुप्तिरूपत्वस्यापि संभवात् पुरुषेणाविशेषितत्वात्, दृष्टान्तश्च न स्यात् ; सुषुप्तिरूपत्वादन्यरूपत्वस्यापि संभवात्, तदर्थम्—"देवदत्तस्ये"त्युक्तम् । तत्र देवदत्तस्य जाग्रत्कालमात्रपक्षीकरणेऽध्यासपुरःसरव्यवहारवतः स्वप्नस्य विद्यमानत्वाद् व्यतिरेक्यनुमानमेव न भवेत्, नाप्यन्वय-व्यतिरेकित्वम् ; स्वप्नेऽध्यासपुरस्सरत्वस्य परसिद्धत्वाभावेन दृष्टान्तासंभवात् । यदि स्वप्ने ऽध्यासपुरःसरत्वं नास्तीत्युच्यते, तर्हि देहेन्द्रियादिष्वहंममाध्यासहीनस्य सुषुप्तस्य व्यवहारादर्शनादिति योऽयं व्यतिरेकः, स न सिध्येत्; अध्यासहीनस्य स्वप्ने व्यवहारस्य दर्शनात्, अतश्चोभयोः पक्षत्वं जाग्रत्स्वप्नयोरिति । तत्र "प्रमातृत्वादिव्यवहारवन्तावि"त्येतावदिति साध्ये सिद्धसाध्यता स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमाह—*अध्यासपुरःसरेति* ॥ एवमपि सिद्धसाध्यता स्यात् ; प्रमातृत्वादि-

व्यवहारे रजताद्यध्यासपुरःसरत्वस्य विद्यमानत्वात्, तदर्थमाह—*अहं-ममेति* ॥ एवमपि बौद्धमताभिप्रायेण सिद्धसाध्यता स्यात्; ज्ञान एवाहं-ममाध्यासपुरःसरमपि व्यवहाराङ्गीकारात्, इत्याशङ्क्याह—*देहेन्द्रियादिष्वहंममेति* ॥ एवमप्यन्यदेहेन्द्रियादिष्वहं-ममाध्यासे स्वदेहाभिमानोत्पत्तिसंभवाद् नाभिमताध्याससिद्धिः, सिद्धसाध्यता चांशे, तदर्थमाह—*करणभूतदेहेन्द्रियादिष्विति* ॥ करणभूतदेहेन्द्रियादिष्वन्यस्याहं-ममाध्यासे देवदत्तव्यक्तावुक्तसाध्ये विद्यमानेऽपि नाभिमताध्याससिद्धिः, सिद्धसाध्यता च स्यात्, तदर्थमाह—*कर्तुरिति* ॥ अन्यस्य करणभूतदेहेन्द्रियादिष्वहं-ममाध्यासपुरःसरस्य देहादिना ज्ञानोत्पत्तौ सिद्धसाध्यता स्यात्, तदर्थमाह—*तस्येति* ॥ पुरःसरशब्दस्य पूर्वभावित्ववाचित्वमङ्गीकृत्य व्यावर्त्यभेदो दर्शितः । इदानीं हेतुत्ववाचित्वमङ्गीकृत्य तस्यैव कर्तुः करणतेत्येतावता प्रकारान्तरेण व्यावर्त्यत्वमुच्यते । उत्तराणां हेतुत्वेऽपि पूर्वोक्तस्यैव व्यावर्त्यत्वात्, तत्र देहेन्द्रियाद्यध्यासपुरःसरत्वं समुदितं वा साध्यम् ? व्यस्तं वा ? पक्षद्वयेऽपि बाधितविषयत्वम्; व्यवहाराभावदर्शनात्, अनैकान्तिकश्च हेतुः स्यात्, तदर्थमाह—*करणभूतेति* ॥ अथवा—देहेन्द्रियादिष्वध्यासपुरःसरत्वे साध्येऽविशेषात् सर्वदेहादिष्वध्यासपुरःसरत्वं साध्यं भवेत्, तथा सति बाधितविषयत्वमनुमानस्य, तदर्थमाह—*करणभूतेति* ॥ एवमप्यन्यचित्तादौ व्यवहारो नाध्यासपुरःसरो दृश्यते; तेन बाधितविषयत्वम्, असंप्रज्ञातसमाधिदशायामपि न तादृग्व्यवहारः, तदर्थमाह—*कर्तुरिति* ॥ उन्मत्तव्यवहारे कस्मिंश्चित् सिद्धसाध्यता, तदर्थमाह—*तस्यैवेति* ॥ "सुषुप्तिकालादन्यकालत्वादि"ति हेतावसिद्धता स्यात्, तदर्थमाह—*तस्येति* ॥ "तस्य सुषुप्तिकालादन्यकालत्वादि"ति हेतौ पुरुषान्तरसुषुप्तिकालेऽपि हेतोर्विद्यमानत्वादनैकान्तिकता, तदर्थमाह—*तस्यैवेति* ॥ अत्र संग्रहः—

जाग्रदादिः स्वरूपेण न कालोऽस्ति कदाचन । अवस्थोपहितः कालो जाग्रत्स्वप्नादिशब्दभाक् ॥
पक्षीकर्तुं कथं शक्यौ पुरुषेणाविशेषितौ । अवस्थामात्रयोगेन पक्षत्वं यदि चेष्यते ॥
आत्मन्यध्यासपूर्वत्वं व्यवहारस्य नो भवेत् । तथैव चेद्यदीष्येत साध्यं हेतोरसिद्धता ॥
अवस्थान्तरयोगेन सुप्तिरूपत्वसंभवात् । साध्य-दृष्टान्तयोश्चैवमसिद्धेस्तौ विशेषितौ ॥
जाग्रन्मात्रस्य पक्षत्वे व्यतिरेकी न सिध्यति । विद्यमानसपक्षत्वाद्ध् अहंमानाद्यसंभवः ॥
विपक्षे वर्तनात् स्वप्ने हेतुर्नैगमको भवेत् । अन्वय-व्यतिरेकित्वं सपक्षाभावतो नहि ॥

स्वप्ने तत्पूर्वकत्वं हि विगीतं तेन पक्षता ।

प्रमातृतादिव्यवहारवन्तावित्येव साध्यं नहि कर्तुमेति ॥

सिद्धस्य साध्यत्वमिहेदृशे स्यात्तेनोक्तमध्यासपुरःसरेति ॥

अध्यासान्तरपूर्वत्वात् सिद्धसाध्यतया पुनः । दुष्टं भवेत्तदर्थं हि शरीरादि समीरितम् ॥

भृत्यदेहेऽभिमानेऽपि नोपादानत्वमिष्यते । केवलस्य प्रमातृत्वमितरस्य निमित्तता ॥

कर्तुः करणभूतेति शङ्कां नोदितुमीरितम् । कर्तुः कस्यचिदेवैतदुन्मत्तस्य भवेदिति ॥

शङ्कानिवारणायैव तस्यैवेति समीरितम् । शरीराद्यभिमानेन विना नैव यदीष्यते ॥

उपादानत्वमेवातः शुद्धस्यासंभवेन च । सुप्तिकालान्यकालत्वं हेतुश्चेत्स्यादसिद्धता ॥

व्यभिचारोऽपि चानेन तस्येति हि समीरितम् । तस्यापि सुप्तरेन्यत्वं सुप्तिकालेऽपि विद्यते ॥

व्यवहारो न तादृक् तत्सावधारणमीरितम् ।

"न स्वत्वेने"ति व्यर्थम्; अनुमानार्थापत्तिभ्यामध्यासपुरःसरत्वस्य साधितत्वादित्याशङ्क्योपयोगसिद्ध्यर्थं चोदयति—*ननु* कर्तृ-करणयोरिति* ॥ *ननु*—एतच्चोद्यमेव नोदेति; नह्यपेक्षया सम्बन्धाङ्गीकारः, किन्तु प्रमाणवत्त्वेन, उक्तं च प्रमाणमध्यासे; अतः सम्बन्धान्तरनिराकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तत्र परिशेषानुमानेति* ॥ *अयमर्थः*—परिशेषानुमानत्वात् सम्बन्धान्तरवारणे तादात्म्यमेव हेतुः स्यात्, तेनात्रान्यनिराकृतिः । *एतदुक्तं भवति*—नानुमानार्थापत्तिभ्यामेवाध्यासपुरःसरत्वं सिध्यति; अनुमाने व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वयोः शङ्कितुं शक्यत्वात्, अर्थापत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः । तथाहि—यः कालस्तथाविधव्यवहारवान् न भवतीत्यत्र 'तथाविधे'ति व्यर्थम्; व्यवहारवत्त्वाभावमात्रेणैव सुप्तिकालादन्यत्वनिषेधसिद्धेः । तथा "यः कालस्तथाविधव्यवहारवान् न भवती"त्यत्राध्यासपुरःसरव्यवहारवत्त्वाभावे सुषुप्तिकालादन्यकालत्वमपि नास्तीति व्यतिरेकव्याप्तिरयुक्ता; यत्र तथाविधव्यवहारवत्त्वाभावः, तत्र सुप्तिकालादन्यकालत्वाभावासिद्धेः । तथा व्यवहारत्रितयस्याध्यासोपादानत्वमन्तरेण नानुपपत्तिः ; सम्बन्धान्तरेणाप्युपपत्तेः । अतो व्यर्थविशेषणत्वादिपरिहाराय सम्बन्धान्तरनिराकरणमिति भावः ॥ "नैतत्संविदि बहुमानवतः" इत्ययुक्तम्; तेनापि संविन्मूलस्योक्तत्वात्, 'मनुष्योऽहमि'ति प्रतीतिरेव तद्धेतुत्वानिवर्तकत्वात्, अन्यथासिद्धत्वाच्च; अतो नेच्छानुविधायित्वस्याहेतुत्वमित्याशङ्क्याह—*उच्यते यदीच्छेति* ॥ "विधिमुखोपदर्शितमि"त्युक्तम्, तत्र द्विविधं बोधकत्वं प्रमाणानाम्—विधिमुखं निषेधमुखं च । अयमित्थंभूत इति भावमुखेन यद्बोधकत्वम्, तदेव विधिमुखेन बोधकत्वम् । अन्यनिषेधमुखेनान्यनिरूपणं निषेधमुखमिति । अथवा—"विधिमुखोपदर्शितमि"त्यादिना "प्रदर्शितं न नेति शक्यमि"त्यत्रैवमर्थः प्रतिभाति—यद्विधिमुखोपदर्शितम्, न नेति शक्यमपह्नोतुमिति । *ननु* अत्रेदं प्रमाणम्, अतो नास्यापह्नव इत्युक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*विधिमुखोपदर्शितमित्यादिना* ॥ "प्रदर्शितमुभयमि"त्युक्ते किं केन प्रदर्शितमित्यपेक्षायामाह—*व्यवहाराङ्गतायामिति* ॥ व्यवहाराङ्गत्वं प्रत्यक्षेण, अध्यासमूलत्वं प्रत्यक्षादिभिरिति । अथवा—व्यवहाराङ्गतायां प्रत्यक्षेण प्रदर्शितायाम्, अध्यासमूलतायां व्यवहारस्य प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिः प्रदर्शितायां सत्यामशक्यमपह्नोतुमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे "प्रदर्शितमुभयमि"ति हेतुनिर्देशः, प्रदर्शितो यस्मादित्यर्थः । मा भूद्बाधो मिथ्यात्वे ; शब्दादीनां कथं तत्त्वज्ञानादिहेतुत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*अर्थक्रियासमर्थत्वाच्चेति* ॥ भवतु ज्ञानादेवार्थक्रियानिश्चयः । ; तथाऽपि तेन निश्चितार्थक्रियायां प्रामाण्यनिश्चयेऽपि परतः प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—*अन्यथा तवापीति* ॥ *ननु*—*ब्रह्मज्ञानस्यापीति* ॥ ब्रह्मज्ञानं धर्मि, मिथ्येति साध्यो धर्मः, अध्यासोपादानत्वात्; प्रपञ्चज्ञानवत् । "अर्थविषये"त्यत्रैवं प्रयोगः—ब्रह्मज्ञानं धर्मि, अध्यासोपादानत्वात्;

प्रपञ्चज्ञानवत् । अथवा—ब्रह्म धर्मि, मिथ्येति साध्यो धर्मः, मिथ्याविषयमिति साध्यो धर्मः, अध्यासोपादानज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत् । "न ; ब्रह्मणि बाधाभावादि"त्यनेन सोपाधिकत्वमुक्तम्, कथमस्योपाधित्वम् ? अध्यासोपादानज्ञानगम्यत्वेनैव प्रपञ्चे मिथ्यात्वदर्शनात्, साध्यसमव्याप्त्यभावादित्याशङ्क्याह—*प्रपञ्चस्यापीति* ॥ अथवा—"बाधाभावादि"त्यनेनाप्रयोजकत्व उक्ते कथमस्याप्रयोजकत्वम् ? व्याप्तिदर्शनादित्याशङ्क्याह—*प्रपञ्चस्यापीति* ॥ दुष्टकारणजन्यत्वेन बाध्यार्थमनुमातुं शक्यत इति चोदयति—*ननु दुष्टकारणजन्यस्येति* ॥ "दोषस्त्वागन्तुकः"इत्यसम्बद्धमुक्तम्, अविद्याया अनागन्तुकत्वेऽपि दोषत्वस्योक्तत्वात्, विद्यत एवात्रापि दोषकारणजन्यत्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*प्रमाणकारणेष्विति* ॥ *ननु* अध्यासव्यतिरेकेण पूर्वं विषयज्ञानकारणेन भवितव्यम् ; अविद्याध्यासस्य दोषत्वेन व्यतिरिक्तप्रमाणाकाङ्क्षत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*अविद्याध्यास इति* ॥ यद्वा—*एवमविद्याया दोषत्वमेव न स्यात् ; प्रमाणकारणेषु सत्सु पश्चाद्भावित्वाभावादित्याशङ्क्याह—*अविद्याध्यास इति* ॥ अथवा—व्यावहारिकप्रामाण्याभावोऽपि दोषजन्यत्वेनानुमातुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—*अविद्याध्यास इति* ॥

ननु—दोषस्य कारणत्वेऽपि न दोषत्वमपगच्छति, ततस्तत्प्रयुक्ताप्रामाण्यमपि स्यात् ; वस्तुनि विकल्पाभावात्, इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—*यथा काचादिरिति* ॥ एवं तर्हि नाविद्याध्यासेन प्रपञ्चज्ञानसंभवः, चैतन्यदोषत्वादित्याशङ्क्याह—*चैतन्यदोषत्वादिति* ॥ यद्वा—दृष्टदोषजन्यत्वमुपाधिर्न भवति ; प्रपञ्चज्ञाने तदभावेऽपि विषयतो मिथ्यात्वदर्शनात्, इत्याशङ्क्याह—*चैतन्यदोषत्वादेवेति* ॥ *ननु*—सिद्धे दोषत्वे चैतन्यविपरीतवस्तुप्रतीतिहेतुत्वम्, तदेव कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*दोषत्वं चेति* ॥ कथं तर्हि टीकाकारेण नैसर्गिकानैसर्गिकत्वेन क्षुत्पिपासाप्रभृतीनामदोषत्वं दोषत्वं चोदाहृतम् ? नैसर्गिकस्यापि दोषत्वात्, अथवा—विषमो दृष्टान्तः ; "दोषस्त्वागन्तुकः" इत्यत्रागन्तुकस्यैव मिथ्यात्वहेतुत्वमुक्तम्, तदेव निदर्शनीयम्, नान्यदित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*कथमागन्तुक इति* ॥ पश्वादिव्यवहारेऽध्यासपूर्वकत्वे किं प्रमाणमिति चोदिते, "प्रौढमतिभ्यः"इत्यनेन प्रौढमतिभ्यो ह्यात्मव्युत्पादनं दृश्यते, अतस्तेषां व्युत्पादनात् प्राग् यथाऽध्यासः; तद्वदत्रापि, अथवा—प्रौढमतिभ्योऽपि व्युत्पादिते सत्येवात्मज्ञानम्, किमुत पश्वादीनाम् ? "पूर्वं ज्ञानं नास्तीति वक्तव्यम्" इत्युक्तम्, तदसंबद्धम्; विवेकिष्वध्यासपुरःसरत्वं कथमिति तत्रैव चोदिते पश्वादिदृष्टान्तोपादानात्, पुनस्तत्रापि चोदिते प्रौढमतिष्वध्यासदर्शनेन पश्वादिष्वपि तत्साधन इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*प्रत्यक्षानुमानेति* ॥ स चासौ कालश्चेति तत्काल इति विग्रहः प्रतिभाति, तथा सति "व्यवहारः"इत्यनेन सामानाधिकरण्यं न स्यात्, न च तस्य व्यवहारस्येति विवक्षितम्, नापि तस्याध्यासस्य काल इति ; अनन्वयात्, नापि तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्येति व्यवहारपरत्वम् ; असाध्यनिगमनप्रसङ्गात्, इति, मध्यमपदलोपिसमासान्तरं दर्शयति—*तस्य व्यवहारस्येति* ॥ "न तेनानध्यस्तात्मभावेनासङ्गस्ये"त्यनेन गतभाष्य-व्याख्यानं कृतम्, तदसङ्गतम् ; इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*पूर्वं न व्याख्यातमिति* ॥ "अनुवादः"इत्यनेन धीस्थताकारणमुक्तम् । अथवा—"अनुवादग्रन्थे"इत्यनेन शङ्काबीजमुक्तम् । किमर्थं स्वस्थानातिक्रमेणेदानीं व्याख्यायते ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तत्रेयमाशङ्केति* ॥ सिद्धे हेतुत्वे निमित्तत्वमेव भवतु, नोपादानत्वमिति शङ्का स्यात् । नतु पूर्वमिति भावः । कथमनेनोपादानत्व-

मुक्तम् ? चैतन्यैकरसत्वेन स्वतः प्रमातृत्वाभावे, अविकारित्वेनागन्तुकविकाराभावे, असङ्गत्वेनान्यनिमित्तप्रमातृत्वाभावे चोक्ते नाध्यासस्योपादानत्वमुक्तम्, किन्त्वध्यस्तात्मभावेन भवितव्यमित्युक्तम् । अथवा—"न तेनानध्यस्तात्मभावेने"त्यनेनैव व्याख्यानं कृतम् । देहादिष्वात्मभावाध्यासेन विनाऽऽत्मनः प्रमातृत्वं नास्ति । प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । न च तदात्मनः संभवति; विषयेण प्रमासाधनैर्वाऽसङ्गत्वेन संसर्गाभावात् । न च केवलस्यैव तदाकारपरिणामः ; अविकारित्वात् । अविकारित्वं च चैतन्यैकरसत्वात् । अथवा—स्वाभाविकप्रमाश्रयत्वेन विषयतादात्म्येन वा प्रमातृत्वं 'चैतन्यैकरसस्ये'त्यनेन निरस्तम् । न च तावतोपादानत्वमुक्तम् ; कुठारेण विनाऽऽत्मनश्छेतृत्वाभावेऽपि नैव कुठारस्योपादानत्वम्, तद्वदध्यासस्वरूपनिमित्ताभावात् केवलस्य प्रमातृत्वाभाव इत्यपि वक्तुं शक्यते । अतो न निमित्तवैलक्षण्यमध्यासस्यानेनोक्तमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अयमर्थो रजतेति* ॥ *ननु*—स्वर्गसाधनकर्मणां व्यतिरिक्तात्मना विनाऽप्युपपत्तिरस्तीत्याशङ्क्याह—*तज्जन्यसुखस्येति* ॥ कथं क्रत्वादिजन्यसुखस्य ज्योतिष्टोमादिकर्मफलत्वम् ? कर्मान्तररफलत्वादित्याशङ्क्याह—*पश्वादिचोदनाफलेति* ॥ *ननु*—निरतिशयप्रीतिर्हि स्वर्गः, तादृशं च ज्योतिष्टोमादिफलम्, तच्च देहान्तरसम्बन्धमापादयति, तदुक्तम्—"**अन्यथाऽनुपपत्त्या तु विधिनाऽऽत्मन्यपेक्षिते**"इति, तत्राह—*निरतिशयप्रीतेरिति* ॥ *ननु*—नित्यकर्मणां प्रत्यवायपरिहारार्थत्वात् प्रत्यवायस्य च जन्मान्तरे फलहेतुत्वात् तन्निवर्तकनित्यकर्मणां व्यतिरिक्तात्मना विनाऽनुपपत्तिः ; तदभावे नरकादिफलप्रत्यवायनिवृत्त्यर्थे नित्यकर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, इत्याशङ्क्याह—*फलवत्त्वे वेति* ॥ *ननु—*जन्मान्तर एव तद् भोक्तुं शक्यते ; नास्मिन् जन्मनि ; ततो जन्मान्तराक्षेपकत्वम्, इत्याशङ्क्याह—*जन्मान्तरस्येति* ॥ *ननु—अनुष्ठितधर्मस्यापि फलादर्शनात्, ध्रुवफलत्वाच्च कर्मणाम्, जन्मान्तराक्षेपकत्वमित्याशङ्क्याह—*फलादर्शने चेति* ॥ *ननु—स्वर्गो नाम विशिष्टदेशादिजन्यो भोगः, न चानेन शरीरेण स भोक्तुं शक्यते, इत्याशङ्क्याह—*मन्त्रौषधादिसिद्धेनेति* ॥ "सत्यमेवमि"त्यादिना व्यतिरिक्तात्मज्ञानापेक्षित्वे "प्रामाणिकमर्थमङ्गीकृत्ये"ति प्रामाणिकत्वं हेतुत्वेनोक्तम्, प्रामाणिकत्वे च सकलशास्त्रपर्यालोचनापरिनिष्पन्नत्वं हेतुः, तत्र कस्य प्रामाणिकत्वमिति न ज्ञायते ? न तावद् देहान्तरोपभोग्यफलस्य प्रामाणिकत्वम् देहान्तरोपभोग्यत्वग्राहकप्रमाणस्यादर्शनात्, विधीनां चातद्गोचरत्वात् ; ततश्चात्मनोऽपि न प्रामाणिकत्वं युक्तम्; विध्यपेक्षितत्वात्, अन्यस्य तत्साधकत्वादर्शनादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तत्र देवताधिकरणेति* ॥ देवताधिकरणे हि प्रमाणान्तरसंवाद-विसंवादाभावे मन्त्राद्यर्थवादानां प्रामाण्यमुक्तमिति भावः । विध्यनपेक्षितत्व उत्सूत्रत्वं हेतुत्वेनोक्तम्—"उत्सूत्रत्वमेवे"त्यनेन, तदयुक्तम् ; न ह्युत्सूत्रं भाष्यकारेण प्रतिपादितमिति कृत्वा विध्यनपेक्षितत्वं निश्चेतुं शक्यम् ; विध्यपेक्षितत्वेनोत्सूत्रमपि प्रतिपादितमिति वक्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*विधिभिरेवेति* ॥ कथम्—"उपयोगाभावादि"त्युक्तम् ? धर्मेण व्यतिरिक्तात्मनोऽपेक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—*नहि धर्ममात्रमिति* ॥ पिष्टपेषणमिति* ॥ "नात्मा श्रुतेरि"त्यादिभिरात्मनिरूपणं कृतम्, तद् व्यर्थमित्यर्थः । "तेने"ति सन्निहितत्वादप्रामाण्यमेव निर्दिष्टमिति शङ्का स्यात्, तथा सति "अतः" इत्यनेन पुनरुक्तम् । न च हेत्वन्तरपरत्वम् ; तस्यादर्शनात् । न च हेत्वन्तरेऽपि बाधकप्रमाणस्याप्रामाण्ये सत्यात्मसिद्धिरित्याशङ्क्य, 'तेन' व्याचष्टे—*विरोधपरिहारफलेन विचारेणेति* ॥ "सत्यं

विनाऽपि तेने"ति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य, प्रयोजनभेदेन पौनरुक्त्यं परिहरति—*संक्षेपत इति* ॥ "अस्ति तु तदि"ति तच्छब्देन सन्निहितत्वाद् विधिप्रामाण्यमेव निर्दिश्यत इति शङ्का स्यात्, तथा सत्युत्तरग्रन्थेऽपि "तस्मिन् विद्यमाने" इत्यत्र तस्यैव निर्देशः स्यात्; तथा सति व्यतिरिक्तात्मना विना चोदनाप्रामाण्याभाव इति मत्वेति ग्रन्थार्थः स्यात्, एवंच पूर्वग्रन्थविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह व्याचष्टे—'भूतेऽर्थ इति* ॥ "तेन विने"ति प्रामाण्यमेव सन्निहितत्वान्निर्दिश्येत ; तथा सति व्याहतोक्तिः स्यात्, वैयधिकरण्यं च ; न ह्यन्यप्रामाण्याभावेऽन्यस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*व्यतिरिक्तात्मना विनेति* ॥ *ननु*—एकेनैव पदेनासंसार्यात्मतत्त्वसिद्धिर्भवति, न चैकरसत्वप्रदर्शने प्रयोजनमपीत्याशङ्क्याह—*कर्त्रन्वयेति* ॥

"तदेवे"ति व्यर्थम् ; पूर्वप्रमाणैः साधितत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*न च प्रत्यक्षेति* ॥ आत्मशब्दस्य विशिष्टवाचित्वमुक्तम्, अस्मदर्थश्चाहंप्रत्ययिसंभिन्न इति, तदयुक्तम्; विशिष्टे प्रयोगाभावात्, प्रसिद्धार्थहानेना-प्रसिद्धार्थस्वीकारे प्रयोजनाभावात्, अथवा—प्रसिद्धार्थत्वात् किं व्याख्यानेन ? इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अत्रोत्तरोत्तराध्यासेति* ॥ यद्यपि देहाद्यध्यासस्यैव वस्तुत उत्तरत्वम् ; तथाऽपि भाष्यकारेण तत्पुरःसरमेवाध्यासस्य प्रदर्शितत्वात् तन्निर्देशाभिप्रायेणैवमुक्तम् । तन्निर्देशोऽपि समूलतारतम्येन प्रतिपादनस्य सौकर्यापेक्षया ; तस्यैव च व्यवहारप्रत्यासत्तेरिति मन्तव्यम् । *ननु*—नान्तःकरणधर्मत्वे कामादीनां प्रमाणमस्ति ; कथं सिद्धवदुपादानम् ? इत्याशङ्क्याह—*तथाहि सत्यन्तःकरण इति* ॥ भवत्वन्तःकरणधर्मत्वम्, तथाऽपि कथमात्मन्यध्यस्तता ? सम्बन्धमात्रप्रतीतेः, अध्यासे हि तादात्म्यप्रतीत्या भवितव्यमित्याशङ्क्याह—*सम्बन्धितयेति* ॥ *ननु*—अन्यथासिद्धावन्वय-व्यतिरेकौ न धर्मत्वसाधकावित्याह—*नन्वात्मसमवायिनामिति* ॥ समवायनिमित्तः संम्बन्धावभासः, नाध्यासनिमित्त इति भावः । *कार्यस्येति* ॥ कामादीनामन्तःकरणपारतन्त्र्यं दृश्यते ; तदन्तःकरणकार्यत्वे सति संभवति ; कार्यस्योपादानपारतन्त्र्यनियमात्, करणपारतन्त्र्यनियमाभावादित्यर्थः ।*ननु*— अन्तःकरणसंयोगस्यासमवायिकारणत्वादसमवायिकारणनाशस्यापि नाशहेतुत्वाद् अन्तःकरणपारतन्त्र्यमन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याह—*करणकल्पनादिति* ॥ *ननु*—करणमप्यभ्यर्हितमेव, तेन विना कार्यादर्शनादित्याशङ्क्याह— *चक्षुरादिकरणान्तरेति* ॥ नाभ्यर्हितत्वादुपादानत्वकल्पना ; उपादानान्तरप्रतीतेः, इति चोदयति—*नन्वहं कामीति* ॥ न च सम्बन्धमात्रनिबन्धनत्वम्; उपादानान्तरसिध्यायत्तत्वात्, तस्य चैतदन्यथासिद्धिसापेक्षत्वादिति भावः । *ननु*—अन्तःकरणेन तादात्म्यप्रतीत्यभावात् कथं तदुपादानत्वमपि कामादीनाम् ? *मैवम्* ; "कामः सङ्कल्पो विचिकित्से"त्यादिश्रुतौ "सर्वं मन एवे"ति सामानाधिकरण्यात् । "स्वप्रचारसाक्षिणी"त्याक्षिपति—*ननु न साक्षिवेद्यमिति* ॥ *अयं भावः*—नान्तःकरणमध्यस्तम्, कामादिधर्मकं वा । साक्षिवेद्यत्वे हि तत्राध्यस्तत्वम्, कथञ्चिदन्वय-व्यतिरेकौ न्यायानुगृहीतौ कामाद्युपादानविषयाविति च वक्तुं शक्यते । क्रमरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या तु कल्प्यमानं करणत्वेनानध्यस्तत्वेनैव कल्प्यते, इति तद्ग्राहकप्रमाणविरोधादन्वय-व्यतिरेकावपि करणविषयाविति । *ननु*—कारणं तावत्कल्पयितव्यम्, तच्चान्तःकरणमात्मा वेति विशेषः कथमिति ? तत्राह—*द्रव्यान्तर-तत्क्रमसामर्थ्येति* ॥ साधारणकारणापेक्ष इत्युक्ते सिद्धसाध्यता, तदर्थमाह—*क्रमकारीति* ॥ एवमपि कर्तरि सिद्धसाध्यता, तदर्थम्—*कर्तुरिति* ॥ क्रमकार्योत्पादत्वादित्येव हेतौ करण-

कार्येऽनैकान्तिकं स्यात्, तदर्थम्—*कर्तुरिति* ॥ एवमपि विषयासन्निधानेऽपि क्रमसंभवादनैकान्तिकं स्यात्, तदर्थम्—*सन्निहितेति* ॥ पदम् । मनसः क्रमेणेन्द्रियसंयोगेऽदृष्टस्य करणत्वं वक्तुं शक्यत इति दृष्टान्तान्तरमाह—*फलस्येति* ॥ फलसंयोगे च गुरुत्वमेव कारणं वक्तुं शक्यते, तदर्थमन्यदुदाहरति—*कुठारादिव्यापार इति* ॥ यद्वा—अदृष्टस्यात्रापि संभवात् तद्व्यतिरिक्तस्यैव साध्यत्वम्, तत्र च दृष्टान्तसमुच्चय इति । जन्यत्वे हेतावुदकगतकर्मण्यनैकान्तिकत्वम्, तदर्थमाह—*गुणत्वे सतीति* ॥ गुणत्वे सति संयोगजन्यत्वं संख्यादेरप्यस्ति, तदर्थम्—*विशेषगुणत्वम्* ॥ एवमपि रूपादिष्वनैकान्तिकः; तत्र संयोगस्यासमवायिकारणत्वाभावात्, तदर्थमाह—*नित्यद्रव्येति* ॥ अनयैव दिशा प्रतिलोमतो विशेषणोपयोगो ज्ञेयः । कथं शरीरादिसंयोगस्यासमवायिकारणत्वम् ? शरीरव्यापाराभावेऽप्युत्पद्यमानस्वप्नादिज्ञानेषु द्रव्यान्तरसंयोगकल्पनाप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्याह—*स्वप्नस्मृत्यादिज्ञानेष्विति* ॥ तर्हि मनःसद्भाव एव निष्प्रमाणकः, इत्याशङ्क्याह—*आगमाच्चेति* ॥ प्रागहंकारटीकायामित्यर्थः । अथवा—मा भूदनुमानार्थापत्तिगम्यत्वम्, आगमगम्यत्वं तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह—*आगमाच्च प्रागेवेति* ॥ आगमव्यवहारहीनानामपि तत्प्रतीतिदर्शनादिति भावः । तर्हि प्रत्यक्षत्वम्, इत्याशङ्क्याह—*न चैन्द्रियकत्वमिति* ॥ *अणुपरिमाण इति* ॥ तन्मताभिप्रायेण, सौक्ष्म्याभिप्रायेण वा । मा भूद् अणुत्वम्, परिमाणान्तरमेव स्यादित्याशङ्क्य परममहत्परिमाणं निराकरोति—*अनन्तपरिमाण इति* ॥ मध्यमपरिमाणपक्षेऽपि नैन्द्रियकत्वम्; इन्द्रियाभावेऽपि स्वप्ने प्रतीतिदर्शनादित्याह—*मध्यमपरिमाणे चेति* ॥ *ननु*—मनसः प्रतीतिरेव नास्ति, कथं सिद्धवदिन्द्रियव्यतिरेकोऽभिधीयते ? कथं वा साक्षिवेद्यत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*मम मनोऽन्यत्रेति* ॥ *ननु*—नोभयोरध्यस्तत्वम्; एकतराध्यासेन व्यवहारसिद्धेः, तथोभयोरध्यस्तत्वे विशेषावभासाभाव उक्तः, तथोभयोरपि मिथ्यात्वं चेत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अयमर्थ एकतराध्यास इति* ॥ *ननु*—अगृहीतविशेषस्यैव वस्तुनोऽधिष्ठानत्वं दृष्टम्, अतस्तदभावान्नाधिष्ठानत्वमित्याशङ्क्याह—*न च विशेषावभासादिति* ॥ "तस्यैवे"त्यत्र "सचितिकमि"त्युपन्यस्तस्यात्मनो निर्देशः; आत्मन इति विशेष्यत्वप्रतीतेः, न च तद् युक्तम्; अध्यस्यमानस्याधिष्ठाने कार्यायोगात्, व्यर्थं च तत्कीर्तनमित्याशङ्क्याह—*तस्यैव विषयस्येति* ॥ "तस्यैवे"त्यनेन यत्रेत्युपात्तस्यात्माध्यासाधिष्ठानस्य निर्देश इत्युक्तम् । *स एवात्मेति* ॥ अहंकार एवात्मेति प्रतिपत्तिः स्यात्, नतु देहादिरिति । तथा सति देहादिष्वहंकारविप्रतिपत्तिः स्यात् ? देहो वाऽहम् ? इन्द्रियं वेति ? एतावत्वाच्च प्रयोजकस्येत्यर्थः । नायं दोष इति कथमुक्तम् ? नहि ज्ञानान्तरोत्पत्त्यङ्गीकारेण निवृत्तिः सिद्धा; अनादित्वस्य तदवस्थत्वादित्याशङ्क्याह—*न सादित्वमिति* ॥ कथं विरोधसन्निधिमात्रमेव प्रयोजकम् ? कथं वाऽनादेस्तत्सन्निपातसंभवः ? इत्याशङ्क्याह—*लोके तावदिति* ॥ *न सद्वैलक्षण्यादिति* ॥ अनेन विरुद्धव्यभिचारित्वम्, अनुमानेन वा बाधो दर्शितः । "तद्भिन्नब्रह्मणः" इत्यनेन ब्रह्मज्ञानमविद्यां निराकुर्वदुत्पद्यत इत्युक्तम्, तत्र व्यतिरेकज्ञानेनास्य को विशेषः ? व्यतिरेकज्ञानस्यानिवर्तकत्वादेतदपि न निवर्तकमिति चोदिते, निराकरणेनोत्पत्तेरित्युक्ते साध्यस्यैव हेतुत्वं स्यात्, नाप्यसहभावेन विरोधाद्विशेषः; तस्याप्रयोजकत्वादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*न च व्यतिरेकानवबोधेति* ॥ "न वक्तव्यमि"त्ययुक्तम्; विषयत्वेन लाभेऽपि प्रयोजकत्वेनानिर्देशात्, तत्साफल्याय वक्तव्यत्वादित्याशङ्क्याह—*न प्रयोजनत्वे-

नेति* ॥ *ननु*—ब्रह्मप्राप्तिरन्या, अन्या चानन्दप्राप्तिः, अतः कथं विषयाद् बहिष्ठत्वाभावः ? इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*ब्रह्मात्मतैवेति* ॥ भवतु ब्रह्मरूपाच्छास्त्रविषयाद् बहिष्ठं फलम् ; शास्त्रस्यापि विषयत्वात्, न प्रयोजनत्वेन निर्देश्यमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*ब्रह्मात्मैकत्वमेवेति* ॥ भवतु ब्रह्मप्रतिपादनपूर्वकं जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादनम् ; तथाऽपि नाभावस्य वाक्यार्थत्वम्, भावरूपैक्यपरत्वात् शास्त्रस्येत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*वाक्यार्थस्येति* ॥ कथं ब्रह्मपदार्थसमर्पणेनैकवाक्यत्वम् ? पदार्थप्रतिपादनस्य लोकव्युत्पन्नत्वात्, अथवा—ब्रह्मपदार्थसमर्पणेनैकवाक्यत्वेऽपि कथमनर्थनिवृत्तेः शास्त्रविषयत्वम् ? समर्पकस्य वाक्यस्य मननवदेव विमर्शमात्रजनकत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अलौकिकत्वादिति* ॥ "यद्येवमि"त्यनेन नान्तरीयकत्वं हेतुत्वेनोक्तमिति प्रतिभाति ; असिद्धं तु तत्, "न शब्दस्ये"त्यपि न हेतुः ; व्यापाराभावस्यासिद्धत्वात्, न च हेत्वन्तरम् ; अतो न पृथङ्निर्देशनिराकरणासिद्धिरित्याशङ्क्याह—*एवमपि स्वाभाविकेति* ॥ *ननु*—निषेधशास्त्रस्य स्वाभाविकप्रपञ्चनिषेधकत्ववन्मिथ्याभूतप्रपञ्चनिषेधकत्वमपि सामर्थ्याविशेषादङ्गीकर्तव्यम्, तथा सति विषयत्वेनैव लब्धत्वान्न फलत्वेन निर्देशसंभव इत्याशङ्क्याह—*अविद्या-तत्कार्येति* ॥ *तस्य=ब्रह्मणः । *तदगोचरत्वात्=प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरत्वादित्यर्थः । सम्बन्धिग्रहणपुरःसरं हि सम्बन्धग्रहणम्, अन्यतरसम्बन्ध्यग्रहणेऽपि न सम्बन्धग्रहणमिति भावः । *ननु*—प्रपञ्चः प्रतीयते ; तस्य केनचिदाश्रयेण भवितव्यम्, निराश्रयस्य कार्यस्यासंभवादित्यनुपपत्त्या ब्रह्मसम्बन्धः प्रतीयत इत्याशङ्क्याह—*न च प्रपञ्चसिद्धिमात्रेणेति* ॥ अन्यथाऽपि सिद्धत्वादिति भावः । कथम्—"इदं सर्वमि"त्यादिवाक्यानां सर्वोपादानसामर्थ्यसिद्धप्रपञ्चानुवादकत्वेन महावाक्येनैकवाक्यत्वम् ? प्रतिपादकत्वमेव कस्मान्न भवति ? इत्याशङ्क्याह—*न च सर्वोपादानतयेति* ॥ *ननु*—अस्य वाक्यस्य स्वातन्त्र्येण सर्वात्मत्वप्रतिपादने संभवति सति तद् विहाय, अन्यतः प्राप्तसप्रपञ्चानुवादेन निषेधवाक्येनैकवाक्यता न युक्ता कल्पयितुम् ; तुल्यत्वाद्वेदवाक्यानामित्याशङ्क्याह—*न च निषेधवाक्यैरिति* ॥ कथं निष्प्रपञ्चत्वं पुरुषार्थत्वेनेति निश्चितम् ? येन निषेधवाक्यैकवाक्यत्वमुच्यते, इत्याशङ्क्याह—*दृष्टश्चेति* ॥ भवतु निष्प्रपञ्चता पुरुषार्थः, नैतावता तदेकवाक्यत्वं संभवति; सप्रपञ्चत्वस्यापि पुरुषार्थत्वेन समर्थत्वादित्याशङ्क्याह—*दृष्टा च चेतनस्येति* ॥ *ननु*—सप्रपञ्चत्वमेकान्ततो नानर्थहेतुः ; तेनापि पुरुषार्थदर्शनात्, अतो नापुरुषार्थत्वेनान्यार्थत्वमित्याशङ्क्याह—*न च तत्र श्रूयत इति* ॥ *ननु*—अनुवादवाक्येऽनूद्यं प्रतिभासते ; तेन प्रतिभासेन विरोधो निष्प्रपञ्चत्वबोधस्य, इत्याशङ्क्याह—*न च निषेध्यानुवाद इति* ॥ अनुवादग्रहणेन दौर्बल्यं द्योतितम्, प्रमिति-तादर्थ्यग्रहणाभ्यामितरस्य प्राबल्यं दर्शितम् । अद्वितीयत्वप्रतिपत्त्या सर्वजगदुपादानत्वप्रतिपादनं कर्तव्यमित्याह—*उच्यते ; अद्वितीयेति* ॥ अद्वितीयं ब्रह्मात्र प्रतिपाद्यम् । अद्वितीयार्थतासिद्धिश्च प्रत्यक्षादिसिद्धप्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येवोत्पत्त्यादिप्रतिपादनेन कारणान्तरे तदभावप्रतिपादने सति भवति, नतु तत्र निषेधमात्रेणाद्वितीयत्वसिद्धिः ; कारणान्तरनिषेधेन विना तत्राभावसिद्धेः, तत्राभावासिद्धौ चाद्वितीयत्वसिध्यभावादिति भावः । *ननु तर्हीति* ॥ प्रमितस्य न निषेध इति भावः ॥ *न ; श्रुतिसामर्थ्येति* ॥ प्रबलप्रमाणेन विरोधे सति दुर्बलं न प्रमाजनकमिति भावः । *न तर्हीति* । । यदुक्तमद्वितीयत्वसिध्यर्थं जगदुपादानत्वप्रतिपादनं कर्तव्यम्, उपादानत्वेन चार्थात् सप्रपञ्चत्वप्राप्तिः,

सप्रपञ्चत्वप्राप्तौसत्यांनिषेधश्रुत्यातन्निषेधःक्रियतेऽद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थमिति, तत्र स्यात्; सर्वोपादानत्वस्य सप्रपञ्चताप्रापकत्वाभावात्। कथं प्रापकत्वाभावति चेत्, न; निषेधश्रुतिविरोधात्, तदप्राप्तौ निषेधोऽपि निषेध्याभावान्न भवेदिति भावः॥ *ननु*—शुक्तिरजतादौ यावद्बाधं रजतप्रतिभासो युक्तः; भिन्नकालत्वाद् बाधस्य, इह तु उपादानसामर्थ्य-निषेधयोरसमकालत्वान्न च यावद्बाधं वचनस्यार्थो विद्यत इत्याशङ्क्याह— *प्रतिपन्नमेव तु बलवत्प्रमाणेनेति*॥ बाधस्यापि प्राप्तिसापेक्षत्वाद् न तत्समकालत्वमिति भावः। तर्हि यावद्बाधं प्रमितिरेव कस्मान्नाङ्गीक्रियते? इत्याशङ्क्याह—*नापि प्रमितमिति*॥ *ननु*—"सर्वं खल्विदमि"त्यादिवाक्यैः सप्रपञ्चत्वं प्रतीयते, इत्याशङ्क्याह—*न चोपासनाप्रकरणेति*॥ *ननु*— उपासनापरत्वेऽप्युपास्यस्य सप्रपञ्चत्वात्प्रपञ्चाभावे सत्युपासनानुपपत्तेस्तत्परत्वात्समपक्षत्वमित्याशङ्क्याह— *आरोपितरूपेणापीति*॥ *ननु*—आरोपोऽपि नात्यन्तमप्राप्तस्य भवति, अतः प्रापकत्वेन तत्परत्वमित्याशङ्क्याह—*सृष्टिवाक्यैरिति*॥ कथं प्रपञ्चसत्ताकारणत्वेन मनसोऽन्वय-व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वम्? सुषुप्तौ भोक्तृत्वाद्यनवभासे प्रतीतिहेतुत्वमेव निश्चीयत इत्याशङ्क्याह—*सुषुप्ते कर्तृत्वाद्यनवभास इति*॥ *अव्यवधानात्तत्रैवाध्यस्तत्वेन साक्षात्संम्बन्धादित्यर्थः। *ननु* — यदा सम्बन्धसत्ता, तदा प्रतीतिनियमोऽस्ति; अतः स्वसत्तायामस्फुरणशून्यत्वं स्वप्रकाशत्वेन विनाऽनुपपद्यमानं तत् कल्पयतीत्याशङ्क्याह— *बन्धस्य स्वसत्तायामिति*॥ किमिति बन्धापरोक्ष्यमात्मचैतन्यमात्रनिबन्धनमिति कल्प्यते? क्लृप्तकारणाभावेऽपि प्रमाणकारणान्तरमेव कल्प्यतामित्याशङ्क्याह—*न च क्लृप्तकारणाभावेऽपीति*॥ कथं निष्प्रपञ्चागमविरोधेन प्रमाणकारणान्तरकल्पना निवार्यते? प्रपञ्चावगमस्यापि कारणेन विनाऽनुपपद्यमानस्य तत्कल्पकत्वसामर्थ्यात् सिद्धे प्रमाणकारणे निष्प्रपञ्चावगम एवान्यथा क्रियतामित्याशङ्क्याह—*इन्द्रो मायाभिरिति*॥ *ननु*—चैतन्येनापि सप्रपञ्चत्वप्रतीतौ कथं निष्प्रपञ्चत्वप्रतीतिः? तद्विरोधात्, इत्याशङ्क्याह— *तस्मादज्ञानादीति*॥ साक्षिणः प्रमाणत्वाभावात्। न च मिथ्याऽवभासेन विरोधः; सत्यस्यैव निषेधप्रतियोगित्वात्, मिथ्याभूतस्य साक्षिवेद्यत्वेन प्रतीति-निषेधयोर्भिन्नविषयत्वादिति भावः। "युक्तं चैतदि"त्यादि पूर्वग्रन्थविरुद्धम्; पूर्वग्रन्थे हि बन्धनिषेधस्य शास्त्रीयत्वं नास्तीत्युक्तम्, अत्र विपर्यासगृहीतस्य विपर्यासनिरासादृते निर्णयाभावात् तन्निरासपूर्वकं निर्णयेन भवितव्यमिति वदता विषयत्वप्रतिपादनादित्याशङ्क्य चोद्यपूर्वकमवतारयति—*नन्वनर्थनिवृत्तिरिति*॥ शास्त्रविषयस्यैव विषयावगतिसामर्थ्यलभ्यत्वमैन्द्रियकज्ञानस्येवेन्द्रियविषयविषयित्वमिति भावः। "नहि विपर्यासे"त्यनेन विपर्यासनिरासादृते निर्णयासंभवाद् निरासो भवतीत्युक्तम्, तदसम्बद्धम्; पूर्वं हि ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात् कर्तृत्वादेस्तत्कार्यत्वे निवृत्तिसंभवः, नान्यथेत्यज्ञानकार्यत्वमुक्तम्, इदानीं विपर्यासत्वमेव निवर्त्यत्वप्रयोजकमुपादीयते, इत्याशङ्क्याह— *तत्त्वावभासेति*॥ "ननु—च नञादेरि"त्ययुक्तं चोद्यम्; तत्त्वज्ञानस्य निवर्तकत्वात्, तस्य चात्र संभवादित्याशङ्क्याह—*ननु नेदं रजतमितीति*॥ "नेदं रजतमिति यत्रे"त्यनेन विपर्यासमात्रनिरासो वस्तुतत्त्वाप्रतिपत्तिश्च यस्मिन् ज्ञाने तत्र नञपेक्षा भवति, न वस्तुतत्त्वज्ञान इत्युक्तम्, तदसंबद्धम्; नञ्संबन्धमन्तेण तत्त्वाप्रतिपत्तौ निवर्तकत्वादर्शनाद्विषयभेदनिरूपणायोगात्। "इह पुनर्विज्ञानमेव तादृशमि"त्यप्यसंबद्धम्; "नञ्वियुक्तस्य निषेधकत्वादर्शनात्" इति चोदिते विज्ञानमेव तादृशमिति वक्तुं न शक्यते; नञा

सम्बन्धाभावे विज्ञानस्य तादृशत्वायोगात्, इत्याशङ्क्याह—*अत्रेति* ॥ "इह पुनरि"त्यनेन कथं नञ्सम्बन्धानपेक्षत्वमुक्तमिति न ज्ञायते, विज्ञानस्य सामर्थ्यमात्रप्रतिपादनात्, तस्य च पक्षद्वयसाधारणत्वात्। न च नञपेक्षानिवारणमत्र न क्रियते; "तत्र तथे"ति वचनस्वारस्यात् तथा प्रतीतेः; अतोऽयुक्त इत्याशङ्क्याह—*ब्रह्मणि तु विरोधीति* ॥ "तदेवमि"त्युपसंहार इव प्रतिभाति, तथा सत्यन्यदुक्तम्, अन्यदुपसंह्रियत इत्याशङ्का स्यात्; तन्निवृत्त्यर्थमवतारयति—*भवतु शुक्ति-ब्रह्मात्मेति* ॥ "तदेवमि"ति व्याचष्टे—*यथानिरास इति* ॥ *ननु*—नान्तरीयकस्य कथं पूर्वनिर्देशः कृतः ? तथा "शब्दनिमित्तः" इत्युपक्रम्य, नाहं कर्तेति प्रदर्शितत्वात्, नान्तरीयकत्वासंभव इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—व्युत्क्रमेणेति* ॥ *ननु* — "नेदं रजतमित्यनुवादः" इत्यसम्बद्धमुक्तम्; तस्य पुरोवादसाकाङ्क्षत्वेन पूर्ववाक्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—*अनुवाद इति* ॥ *वाक्यार्थेति* ॥ "अत एवाख्यातपदस्ये"त्यसङ्गतम्, व्यधिकरणं च। नहि बन्धनिवृत्तेर्नान्तरीयकताप्रतिभासःक्रियाज्ञानादेव सर्वसाधनानां क्रियान्वयप्रतीतिं साधयति, येन "अतः" इत्युच्येतेत्याशङ्क्यावतारयति—*अर्थान्तरज्ञानेनेति* ॥ नान्तरीयकत्वमुपजीव्यमित्युक्तं भवति। कथमाख्यातपदस्य वाक्यत्वमुक्तम् ? विरोधात्, अनेकपदात्मकं हि वाक्यम्, नैकं पदमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*वाक्यार्थभूतक्रियेति* ॥ "क्रियाज्ञानादेव तत्साधनप्रतीतिरि"त्यसंबद्धमुक्तम् ; अन्यज्ञानस्यान्यप्रतिभासकत्वायोगात्, इत्याशङ्क्याह—*क्रियाज्ञानसामर्थ्यादिति* ॥ क्रिया हि कारकनिष्पाद्यस्वभावा, तेन तद्बोधकस्य नान्तरीयकं तत्साधनबोधकत्वं यथा, तद्वदित्यर्थः। "नियमायानुवादाय वे"त्यसंबद्धमुक्तम्; साधनमात्रप्रतीतौ नियमायोगात्, पाक्षिकविषयत्वान्नियमस्य, पाक्षिकप्रतीतिविवक्षायाम्—"अनुवादायवे"त्यसंबद्धं भवेत्, पक्षे प्राप्तावनुवादायोगादित्याशङ्क्य, प्रतीतिशब्दस्य विभज्यार्थं दर्शयति—*विकल्पेन क्रियान्वयप्रतिपत्ताविति* ॥ अनुवादपक्षे प्रतीतिशब्दं व्याचष्टे—*नित्यवदन्वयप्रतिपत्ताविति* ॥ नियमपक्षे त्वन्यनिवृत्तिरर्थात्, अनुवादपक्षे त्वन्यनिंवृत्तिरेवार्थ इति कथमेकक्रियायां सर्वसाधनानां नित्यवदन्वयप्रतिपत्तिः ? इत्याशङ्क्याह—*संभवति च नित्यवदिति* ॥ "तथाचाहुर्यजतिचोदने"त्यादिरित्यत्रोदाहरणान्तरशब्दप्रयोगाद् द्वितीयोदाहरणप्रयोजनमाहेति गम्यते। "श्रुतार्थापत्त्यै"वेति पूर्वं यजिबोधान्तर्गतत्वं विवक्षितमिति द्योतितम्। *ननु*—यजिवाच्यत्वमेव कस्मान्नाङ्गीक्रियत इति चोदयति—*कथं द्रव्य-देवतयोरिति* ॥ वाक्यस्य सामर्थ्याभावादिति* ॥ अयमर्थः—पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वाद्विपर्यासनिरासविषयंपदाभावात् कथं प्रत्यक्षबाधे पूर्वन्यायातिदेशः ? व्यापकान्तराभावे हि स्थितस्याभावस्य नान्तरीयकतया प्रतिभासो भवेत्; तदभाव एव कथमित्याशङ्क्याह—*न तावदनुपलब्धीति* ॥ अनेनानुपलब्धिलिङ्गमभावप्रमाणं वा ग्राहकं न भवति; अपरोक्षत्वादित्युक्तम्—*अयं सम्प्रयोगजन्य इति* ॥ *अस्यायमर्थः*—संप्रयोगादुत्पद्यते ज्ञायते चेति संप्रयोगजन्यज्ञानजन्यत्वेन तज्जन्यत्वं ज्ञानविषयत्वमपीति चोद्यार्थः। अथवा—संप्रयोगजन्ये ज्ञाने प्रतीयत इति चोद्यार्थः। असंप्रयुक्ततया बाधस्याविषयत्वमित्ययुक्तमुक्तम्; संप्रयोगोऽपि तेन भवत्विति चोदितुं शक्यत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*रजत-तदभावाविति* ॥ रजतस्य प्रतिभानमात्रम्, पुरोवर्तित्वेनाविषयत्वम्, निरासस्य तु ज्ञानाधीनत्वात् पूर्वं तदभावादेव न सम्प्रयोगयोग्यत्वमित्यर्थः। सम्प्रयुक्तत्वाभावे तज्जन्यज्ञानस्यापि न तद्विषयत्वम्; इन्द्रियविषयस्यैव ज्ञानविषयत्वादिति। "न

तदर्थमुपादानमि"त्यत्र तच्छब्देन विद्यासामर्थ्यसिद्धत्वविवक्षया चतुर्थीप्रयोगो न भवति, वेदान्तारम्भो वेत्युक्तमिति प्रतिभाति ; एकग्रन्थत्वात्, तदयुक्तम् ; इष्टव्याघातादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*वेदान्तारम्भ इति* ॥ तच्छब्देन विद्या निर्दिश्यते ; साक्षात् तत्प्रयोजनत्वं न विवक्षितमित्युक्तम् । "नहि विद्या गवादिवदि"त्यनेनाप्तेः पृथगुपादानमाक्षिप्तम्, तदसङ्गतम् ; नह्याप्तिः क्वाप्युपात्ता दृश्यते, येनाक्षिप्य साध्येत ; अतो हेयु इत्याशङ्क्यावतारयति—*विद्याप्रतिपत्तय इति* ॥ प्रतिपत्तिशब्दमिति* ॥ "नहि विद्या गवादिवदि"त्यादिनाऽत्राश्रयत्वेन वेद्यप्रकाशकत्वेन चोत्पद्यत इत्युक्तम्, प्रतीतितोऽवाप्तिर्नोक्ता । तथा च सति प्रतीतितोऽवाप्तिसिध्यर्थं प्रतिपत्तिग्रहणं भाष्यगतं युक्तम्, अत आक्षेपोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*ज्ञानं हि वस्तुत इति* ॥ "सत्यमेवमि"त्युक्तं वैषम्यम् ; पृथगाप्त्यभावेनाक्षेपे प्रतिष्ठाभावाभिधानात्, न च तावन्मात्रेणानवाप्तिः ; संशयादौ व्यभिचारादित्याशङ्क्यावतारयति—*तत्र प्रत्यक्षान्तरेष्विति* ॥ टीकायाम्—*विद्योदितापि न प्रतिष्ठां लभत इत्युक्तम्, तत्र विद्याशब्दप्रयोगेणापातप्रतीतिमात्रमुक्तमिव प्रतिभाति ; प्रतिष्ठाऽभावकीर्तनात्, असंभावना-विपरीतभावनाऽभिभूतविषयत्वस्य प्रतिष्ठाभावहेतुत्वेन कीर्तनाच्च । न च प्रमाणज्ञाने प्रतिष्ठाऽभावोऽसंभावनादि च संभवति ; तथा सति व्यधिकरणत्वं परिहारस्य तदवस्थम् । भाष्ये हि वेदान्तजनितज्ञाने प्रतिपत्तिशब्दः प्रयुक्तः, न च तत्र प्रतिष्ठाऽभावादि वक्तुं शक्यते, तेन मानेन प्रतिपत्तिशब्दः समर्थ्यत इत्याशङ्क्याह—*अत्र विद्येति* ॥ शक्ति-तात्पर्येति* ॥ कथं तर्ह्यप्रतिष्ठेत्याशङ्क्याह—*तस्य प्रतिष्ठेति* ॥ कथं तर्ह्यसंभावनाद्यभिभूतविषयत्वमुक्तम् ? विचारेण तदपनयनादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—*तत्रासंभावनेति । चित्तस्येति* ॥ *ननु*—विषमो दृष्टान्तः ; तत्रापि ज्ञानस्य विषयेण सहापरोक्ष्यादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*असंभावितविशेषांशेति* ॥ "अत एव प्रमाणानामि"ति व्यधिकरणम् ; प्रमाणादनिश्चिते कथं तर्कप्रत्ययस्य निश्चायकत्वमिति चोदिते तत्परिहारमनुक्त्वा सहकारित्वनिरूपणादित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*प्रसिद्धैव सहकारीति* ॥ अप्रमाणत्वे सुतरामसहकारित्वमिति यच्चोदितम्, तत्परिहारेणावतारयति—*अप्रमाणमपीति* ॥ "परिच्छेदात्मा प्रत्ययः" इति वदता निश्चयप्रत्ययस्यैव तर्कत्वमुक्तमिव प्रतिभाति, तन्निवृत्त्यर्थमाह—*प्रमाणादितत्त्व इति* ॥

"नन्वेवमि"त्यनेनानपेक्षत्वापगमेनाप्रामाण्यं भविष्यतीति यच्चोदितम्, न तदनिष्टम् ; भवतु नामानपेक्षत्वहानेनाप्रामाण्यम्, नह्यनपेक्षत्वेन प्रामाण्यं सिद्धम्, न वा तत्प्रमाणत्वेनापि सिद्धम् ; अतस्तदपगमेन चोद्यकरणमयुक्तमित्याशङ्क्यावतारयति—*तत्रेदं निरूपितमिति* ॥ उभयं स्वत इति सांख्याः ; उभयं परत इति वैशेषिकादयः ; प्रामाण्यं परतः, अप्रामाण्यं स्वत इति बौद्धाः ॥ *विरोधादिति* ॥ अयमर्थः—प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं च परस्परपरिहारस्थितिलक्षणेन विरोधेन विरुद्धम् ; अतो नैकस्य ज्ञानस्य युगपत्तयोः संभवः । न च रक्तारक्तत्वयोरेकत्र क्रमेण समावेशवत् प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः समावेशसंभवः ; क्षणिकत्वाद् ज्ञानस्य, तथा "स्वतो द्वयमि"ति वदतः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रति परापेक्षाऽपि नास्तीति क्रमेणापि न तयोः संभवः ; तत्र विरोधपरिहाराय नीलपीतवद्भिन्नव्यक्तिगतत्वं परिगृह्णाति—*ननु व्यक्तिभेदेनेति । प्रतीतितस्त्विति* ॥ बोधस्वरूपत्वं सर्वज्ञानेषु स्वतः साधारणमेव प्रतीयते ; नतु तत्र कश्चिद्विशेषः प्रतीयत इति भावः । *कस्य किमित्यनवगमादिति* ॥ कस्य प्रामाण्यम् ? कस्य वाऽप्रामाण्यमित्यर्थः । *ननु*— प्रतीयत एव ज्ञानानां

प्रामाण्यमप्रामाण्यं च; अतः कथं व्यवहाराभाव इति चेत्, तत्र किं ज्ञानेनैव प्रतीयते ? अर्थतो वा ? न तावत् प्रत्यक्षेणेत्याह—*न च मूर्तामूर्तेनेति* ॥ नाप्यर्थत इत्याह— *अर्थत- स्त्विति* ॥व्यक्तिगतत्वेन व्यवस्थीयते प्रामाण्यमप्रामाण्यं च । नाप्यर्थतः तत्प्रतीतेः; अर्थस्य तत्सामर्थ्याभावादिति भावः । अथवा—स्वभावतो विद्यमांनं प्रामाण्यं तथैव व्यक्तिभेदेन व्यवह्रियत इत्याशङ्क्याह—*अर्थतस्त्विति* ॥ *अर्थतः= स्वभावतः । व्यक्तिभेदे प्रामाण्यमप्रामण्यं च व्यवस्थीयते, न प्रतीयत इति वा योजना । अथवा—मा भूत् प्रत्यक्षेण स्वतो ज्ञाने विशेषावभासः ; अर्थतस्तु व्यवस्था भविष्यति—यस्य तथाभूतोऽर्थः, तत्प्रमाणमिति व्यवह्रियते, यस्य चातथाभूतः, तदप्रमाणमिति, प्रवृत्त्यादिकमपि तेनैव । अतः कस्य किमित्यनवगमादित्यसम्बद्धमेवेत्याशङ्क्याह—*अर्थतस्त्विति* ॥ विषयतोऽपि किं यस्य परमार्थभूतोऽर्थः, तत्प्रमाणमितरदप्रमाणमिति प्रतीतिरुच्यते, ? उत यस्य विषयस्य परमार्थत्वं निश्चितं भवति, तत्र प्रमाणत्वनिश्चयः ? तत्र प्रथमपक्षे व्यवस्थामात्रम्, नतु विशेषेण प्रमाणत्वादिनिश्चयः । द्वितीये तु निश्चितेऽर्थतथात्वे प्रामाण्यादिति निश्चयः, पूर्वं तु व्यवस्थामात्रमेव भवेत्, नतु प्रतीतिः ॥ अनेन— अर्थतथात्वे ज्ञानान्तरेण संवादादिना निश्चिते प्रामाण्यादिनिश्चय इति पक्षो—*निरस्तः* ॥ न च स्वतो द्वयवादिनां प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चये संवादाद्यपेक्षा शक्या वक्तुमिति । अथवा—किं प्रमाणत्वाप्रमाणत्वप्रतीत्या ? इन्द्रियगतशक्तिवत्सत्तयैव व्यवहारहेतुरित्याशङ्क्याह—*अर्थतस्त्विति* ॥ स्वभावतो व्यक्तिभेदे व्यवस्थामात्रं प्रामाण्यादेव न तावन्मात्रेण व्यवहारः । अथवाऽर्थतो व्यक्तिभेदे भिन्न - विषये व्यवहारो न व्यवस्थीयते । *एतदुक्तं भवति*—स्वरूपतो विद्यमानं प्रामाण्यं व्यवस्थितविषयत्वेन व्यवहारहेतुः ; प्रतीतिसापेक्षत्वात्तस्य, इन्द्रियशक्तेरगृहीताया एव कार्यकरत्वदर्शनात्, तथा नेह तथेति वैषम्यम् । *प्रमाणाप्रमाणेति* ॥ यदा ज्ञानं प्रतीयते, तदा प्रमाणत्वेन वाऽप्रमाणत्वेन वा प्रतीयते ; अत उभयमपि परत इति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अथवा—प्रमाणाप्रमाणभागहीनस्य स्वरूपावगम एव न संभवति ; निःस्वभावत्वादित्यर्थः । *ननु*—प्रामाण्यमर्थपरिच्छेदसामर्थ्यम्, न स्वरूपम्, न चोत्पन्नमात्रमेव ज्ञानं स्वविषयनिश्चायकम् ; प्रमाणेतरयोस्तदानीं विशेषानवभासात्, अतोऽन्यतः प्रामाण्ये विषयनिश्चायकत्वम् । न च स्वरूपावभासाभावः ; असत्यपि प्रामाण्याद्याकारे ज्ञाने सत्त्व-ज्ञेयत्व-गुणत्वादिसंभवात् प्रतीतिरुपपद्यते, अन्यतः प्रामाण्यं चेति । तत्र किं परतः प्रामाण्यम्—ज्ञाने ? उत्पत्तौ वा ? तत्र न तावत् प्रथमः कल्प इत्याह—*नापि प्रामाण्यमिति* ॥ अनवस्थापातादिति* ॥ अयमर्थः—कारणगुणज्ञानं हि स्वयं गुणजन्यत्वेनार्थपरिच्छेदकतया निश्चितं सदन्यस्य ज्ञानस्य गुणजन्यत्वेनार्थपरिच्छेदकत्वं गृह्णाति ? गुणजन्यत्वेनानिश्चितं वा ? निश्चितं चेत्, निश्चयोऽपि न तावत्स्वेनैव ;असामर्थ्यात्, अन्येन निश्चयेऽपि तदप्यन्येन निश्चितसामर्थ्यमेव निश्चायकम्, तदपि तादृशेनेत्यनवस्था । द्वितीये पक्षे परिहारमाह—*नापि ज्ञानकारणव्यतिरिक्तादिति* ॥ क्षणमात्रेऽपवर्गो विनाशो यस्य, तत् क्षणमात्रापवर्गि, तस्मिन्निति । एतदुक्तं भवति—प्रामाण्योत्पादकं ज्ञानं स्वयमुत्पन्नं यावत्प्रामाण्यमुत्पादयति, तावत्पूर्वज्ञानस्य विनष्टत्वादेव तज्जन्यप्रामाण्याधारत्वायोगादिति कथं कारणगुणज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चयेऽनवस्थोक्ता । मूलक्षयाभावात्, यदा प्रामाण्यं जिघृक्षितं भवति, तदा गुणज्ञानेन निश्चीयते ; इतरत्र नापेक्षेति । अथवा—सहैवोत्पद्यते प्रामाण्यमतश्च, परतो व्युत्पत्तिसंभव इति, तथाऽपि स्वेनैव ज्ञायते वा ? न वा ? तत्रानवभासे दूषणमाह—*प्रतिभासत इति* ॥ मा भूत् प्रामाण्यनिश्चयात्प्राग्व्य-

वहारः, गुणजन्यत्वानिश्चयेन प्रामाण्ये निश्चिते व्यवहारः, इत्याशङ्क्याह—*प्रामाण्यनिमित्तचक्षुरादीति। *ननु* गुणजन्यज्ञानस्य गुणजन्यत्वानिश्चयेऽपि गुणविषयत्वात् प्राधान्येन गुणजन्यत्वाच्च निश्चायकत्वमित्याशङ्क्याह—*प्रतिभासत इति* ॥ कथं प्रमाणज्ञाने गुणजन्ये सति प्रतिभासतो विशेषाभावः ? इत्याशङ्क्याह—*स्वतो गुणजन्यत्वेति* ॥ यद्वा—प्रतिभासतो विशेषाभावात्पूर्वमुक्तमुपसंहरति—*प्रतिभासत इति* ॥ कथं विशेषाभावः ? स्वेनैव गुणजन्यत्वनिश्चयादित्याशङ्क्याह *स्वतो गुणजन्यत्वेति* ॥ *ननु*—गुणान्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रामाण्यस्य तावद् गुणेन विज्ञानकारणातिरिक्तकारणेन जन्म सिद्धं निराकर्तुं न शक्यते, इत्याशङ्क्याह—*ज्ञानस्य गुणान्वयेति* ॥ (कथं गुणान्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रामाण्यस्य तावद् गुणेन विज्ञानकारणातिरिक्तकारणेन जन्म सिद्धं निराकर्तुं न शक्यते ? इत्याशङ्क्याह—*ज्ञानस्य (चिह्नान्तर्गत आदर्शगतोऽपि पुनरुक्त इति प्रतिभाति। गुणान्वयेति* ॥) कथं गुणान्वय-व्यतिरेकयोर्दोषाभावविषयत्वम् ? वैयधिकरण्यात्, नह्यन्यविषयांवन्वय-व्यतिरेकावन्यविषयौ भवतः, इत्याशङ्क्याह—*दोषनिवृत्तिव्यतिरेकेणेति* ॥ अथवा—दोषाभावविषयत्वमेव—गुणेभ्यो दोषाभावः, तदभावाच्च प्रतिबन्धकाभावेन प्रामाण्यमिति। एवंच प्रामाण्यप्रतिबन्धकदोषाभावहेतुत्वेन गुणान्वय-व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वमेवमङ्गीकृत्य गुणसद्भावान्वय-व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिरुक्ता। इदानीं गुणा एव न सन्ति; कथं तेषामन्वय-व्यतिरेकावित्याह—*दोषनिवृत्तिव्यतिरेकेणेति* ॥ *ननु*—अर्थक्रियासंवादादेव प्रामाण्यनिश्चयः, अतो न व्यवहारासंभव इत्याशङ्क्याह—*अर्थक्रियासंवादेति* ॥ *ननु—नेतरेतराश्रयः ; निश्चित एव प्रामाण्ये तन्निश्चयाय प्रवृत्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*न च प्रामाण्येति* ॥ *असन्दिग्धार्थत्वादिति* ॥ प्रवर्तकज्ञानानामित्यर्थः। अथवा—प्रमाणज्ञानानामिति शेषः। सन्देहे निश्चयाय प्रवृत्तिः, असन्दिग्धार्थत्वे च न प्रामाण्यनिश्चयाय प्रवृत्तिरिति भावः। *प्रत्ययचतुष्टयादिति* ॥ निरीक्षण-दाह-च्छेद-निघर्षणप्रत्ययेभ्य इत्यर्थः। स्वतःप्रामाण्यसमर्थनेन परतःप्रामाण्यसमर्थनेन च बौद्धमतनिरसनसिद्धेस्तदेव क्रियते, न तु बौद्धमतस्य पृथङ् निराकरणं कृतम्। *ननु* स्वतः परतश्चोभयाभावे किं तत्प्रामाण्यम् ? कथं च तत् स्वतस्तया व्यवस्थाप्यत इति ? तदाह—*तस्मादिति* ॥ अथवा—स्वतःप्रामाण्यपक्षेऽप्यनवस्थादूषणं समानम्; अपवादकदोषाभावज्ञानस्यापेक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—*तस्माद् ज्ञानोत्पत्तिमात्रेति* ॥ कथं तर्ह्यप्रामाण्यं परतः ; उत्पादकज्ञापकयोरभावादिति ? तदाह—*अप्रामाण्येति* ॥ *अज्ञान-संशयेति* ॥ अज्ञानमित्यनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमाकाशादीनामिति। कथं तर्ह्यप्रमाणाज्ञानेन त्वत्पक्षे व्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह—*स्वतःप्रामाण्यादिति* ॥ अथवा—विद्यमानप्रामाण्यप्रतिबन्ध एव कथं निश्चीयते ? स्वत एवाप्रामाण्यं कस्मान्न भवति ? इत्याशङ्क्याह—*स्वतःप्रामाण्यादेवेति* ॥

यौक्तिकासंभावनादिप्रतीतिनिराकरणार्थं व्याचष्टे—*आपरोक्ष्याभाव इति* ॥ *ननु*—सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे प्रतिष्ठाशब्दस्तत्परो व्याख्यायेत, असंभावनादिशब्दानां तस्याजन्यत्वेऽपीतरयोर्जनिसंभव इति। न चाज्ञानमन्यार्थता च स्वीक्रियेत, न च शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वमस्ति; सामर्थ्यादर्शनात्, नाप्यत्रापरोक्षज्ञानमेवोत्पद्यत इति प्रमाणमस्ति; अतो नेदं व्याख्यानं न्यायोपेतम्, नापीदृक्ग्रन्थस्वारस्यानुरो-

धीत्याशङ्क्याह—*अत्रायमाशयः—*लोक इति* ॥ यदि प्रथममेवापरोक्षतया ज्ञायते, तर्हि तथैव व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याह—*तच्च चित्तस्येति* ॥

ननु—प्रथममेव यद्यपरोक्षज्ञानमुत्पन्नं चित्तगतानेकाग्रतादोषात् परोक्षवदवभासते, तर्हि तन्निमित्त-दोषाणामनेकत्वात्, तन्निराससमर्थकारणाभावान्न कदाचिदापरोक्ष्यनिश्चय इत्याशङ्क्याह—*तत्रापरोक्षज्ञा-नमिति* ॥ न च यज्ञादीनां विधानादेव तन्निवर्तकत्वं निश्चेतुं शक्यते ; ज्ञानाङ्गत्वे प्रमाणाभावे न त्वापरोक्ष्यप्रतिबन्धनिरासहेतुत्वमित्याशङ्क्य, तमेव प्रथमं निरूपयति—*अपरोक्षज्ञानमुद्दिश्येति* ॥ *यज्ञा-दिनिबर्हितेति* ॥ "धर्मेण पापमपनुदति" "तपसा कल्मषमि"ति श्रुति-स्मृत्योर्निवर्तकत्वप्रतीतेर्यज्ञादिभिर्निव-र्तितकल्मषप्रतिबन्धो यस्मिन् चित्तेन्द्रिये, तच्चितं यज्ञादिनिबर्हितकल्मषप्रतिबन्धमिति । लौकिकं विनियोगं दर्शयति—*शमादिनिरुद्धेति* ॥ शमादिभिर्निरुद्धो विपरीतप्रवृत्तिदोषो यस्मिंश्चित्तेन्द्रिय इति विग्रहः । दोष-शब्दो रागद्वेषपरः ; शमादीनामुपशमरूपत्वाद् बाह्येन्द्रियाणामन्तःकरणस्य चोपरमे सामर्थ्याद्विपरीतप्रवृत्तिदो-षस्य च निषेधः ; इन्द्रियप्रवृत्तिसापेक्षत्वाद्विपरीतप्रवृत्तेर्दोषस्य चेत्यर्थः । अथवा—विपरीतप्रवृत्तिरेव दोष इति । मननेन सन्दर्शिता चासौ प्रमेयादिसंभावना च, संभावनैव गुणः संभावनागुणः ; स एव प्रदीपः, तेन प्रदीपेनो-ज्ज्वलितं चित्तेन्द्रियमिति । पुनरपि तदेव विशिनष्टि—*अतिसूक्ष्मतरेति* ॥ अतिसूक्ष्मतरं ब्रह्म आत्मत्वेन प्रत्यग्रूपमेव विषयो यस्य, तदतिसूक्ष्मतरब्रह्मात्मविषयम्, ब्रह्मात्मविषयं च तन्निदिध्यासनम्, ब्रह्मात्मविषय-निदिध्यासनम्, निदिध्यासनस्य प्रचयो निदिध्यासनप्रचयः, निदिध्यासनप्रचयेन परिनिर्मिततदेकाग्रवृत्तीति, तस्मिन् ब्रह्मात्मैकत्वे एकाग्ररूपा वृत्तिरेकाग्रवृत्तिः, एकाग्रवृत्तिरेव गुण एकाग्रवृत्तिगुणः, प्रचयेन परिनिर्मितः ब्रह्मात्मैकत्वविषयः एकाग्रवृत्तिरूपो गुणो यस्मिन् चित्ते; तदेवंभूतमिति विग्रहः । कथं चित्तैकाग्र्यहेतुत्वमलौ-किकं कल्प्यते ? इत्याशङ्क्याह—*लोके चेति* ॥ *ननु*—तर्कस्य प्रतिबन्धनिरासकत्वमुक्तं टीकाकृता ; तद्विरोधः, इत्याशङ्क्याह—*तर्कशब्देनेति* ॥ किमर्थं मुख्यतर्कहानेनान्यस्वीकारः ? इत्याशङ्क्याह—*यौक्तिकेति* ॥ *ननु*—अपरोक्षज्ञानमुत्पद्यत इत्यङ्गीकृत्य सर्वेषामन्यथाकरणे बहुतरस्यामुख्यत्वप्रसङ्गात् किमर्थमेवमाश्रितम् । इत्याशङ्क्याह—*एवंचेति* ॥ *ननु*—तत्रापि ज्ञानहेतुत्वं प्रतीयते, न त्वपरोक्षज्ञान-हेतुत्वमित्याशङ्क्याह—*अपरोक्षावगतेरेवेति* ॥ लोके तु विषयस्याजनकत्वाच्छब्दज्ञाने विषयस्यापरोक्ष-त्वाभावः । इह च तद्वैषम्यमिति परिहाराभिप्रायः ॥

"अन्यन्मतमि"ति मतान्तरप्रदर्शने कारणमिदम्—न शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं प्रथमत एव क्वापि दृष्टम् । यत्रापि 'त्वं दशमः' इत्यादौ दृश्यते, तत्रापि नात्यन्तमनधिगत एवार्थे ज्ञानम् । अतः प्रथममपरोक्षज्ञाना-संभव इति मनसि निधाय, *ननु*—द्वितीयज्ञानेऽपि शब्दस्यैव हेतुत्वं कस्मादङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्याह—*शब्दादीनां तद्धितेति* ॥ आदिशब्देनेतरेषां विनियोजकप्रमाणपरिग्रहः । *ननु*—प्रथममपरोक्षज्ञानजननसामर्थ्याभावे पश्चादन्यसहितस्यापि कथं जनकत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*यथा सम्प्रयोग इति* ॥ *ननु*—अपरोक्षवस्तुनि प्रथमं परोक्षज्ञानजनकत्वे प्रामाण्यमेव न स्यात् ; अन्यथा-

ज्ञापकत्वादित्याशङ्क्याह—*न च स्वयंप्रकाश इति* ॥ परमार्थतस्तु नायमपरितोषात् पक्षान्तरपरिग्रहः, किन्तु विषयव्याप्त्यर्थ एव। "सर्वथाऽपी"ति वदतैतदेव द्योतितम् ॥

"अतः प्राग्विद्ये"त्युपसंहारोऽसम्बन्धः ; साध्यानुपसंहारात्, प्रतिपत्तिशब्दस्य वैयर्थ्येन चोद्ये कृते तत्र प्रतिपत्तिशब्दार्थं निरूप्य तदेवोपसंहर्तुं युक्तम्, न त्वनवाप्तेरुपसंहारो युक्तः ; तस्य साधनत्वात् ; नाप्यनवाप्तिरेव—"अतः" इत्यनेन हेतूपन्यासेन साध्यते ; पूर्वमेवानवाप्तेः साधितत्वादित्याशङ्क्यावतारयति—*सर्वथाऽप्यापरोक्ष्यस्येति* ॥ निदिध्यासनस्याप्यापरोक्ष्यादन्तरङ्गत्वादित्यभिप्रायेणाह—*नन्वपरोक्षफलेति। त्रयाणामपीति* ॥ अगृह्यमाणविशेषणत्वात् समप्राधान्यम्, आपरोक्ष्ये च सर्वेषां सामर्थ्यमविशिष्टमिति भावः। *ननु*—निदिध्यासनस्यैवापरोक्षज्ञानजनकत्वदर्शनादत्रापि तदेवास्तु, किं श्रवणस्य साधनत्वकल्पनया ? इत्याशङ्क्याह—*न च शब्दकरणमन्तरेणेति*। भवतु संसारानुवृत्तिः, कथमेतावता ज्ञानानुवृत्तिर्निश्चेतुं शक्यते ? इत्याशङ्क्याह—*अन्यथेति* ॥ कार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्याऽनुवृत्तिर्निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः। "तथाही"ति विवरणमसङ्गतम् ; ब्रह्मज्ञानस्यानिवर्तकत्वमिति चोद्यं कृत्वा व्यतिरेकज्ञानेनाविशेषप्रदर्शनात्, इत्याशङ्क्यावतारयति —*ननु व्यतिरेकेति* अपसारिताविद्यादोषो येन ज्ञानेन, तदपसारिताविद्यादोषमिति कथमुक्तम् ? तस्यैवासंभवेन चोद्ये कृते तदेव कथमुत्तरम् ? साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*नैतद्युक्तं तत्त्वापरोक्ष्यादिति* ॥ अविद्यादोषमिति क्रियाविशेषणं वा। "न हि जीवस्ये"त्यनेन ब्रह्मज्ञानस्यानवगमनिवर्तकत्वेन विनोत्पत्तिरेव न संभवतीति कथमुक्तम् ? व्यतिरेकज्ञानवदेवोत्पत्तिसंभवात्, इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अनवबोधविरुद्धमिति* ॥ कथं व्यतिरेकज्ञानस्यानवबोधेन विरोधाभावः ? इत्याशङ्क्याह—*सशरीरेन्द्रियस्येति* ॥ क्रिया-ज्ञानव्यतिरिक्तस्यापि गन्धादेः पुष्पकरण्डकादिषु संस्कारो दृश्यत इति परिहरति—*न गन्धादीति* ॥ आदिशब्देन रसादिसंस्कारपरिग्रहः। ननु—गन्धाद्याश्रयस्यैव स्थित्या तत्रतिभासः ; न गन्धसंस्कारात्, अतो नानेन दृष्टान्तेन क्रियाज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुसंस्कारसिद्धिरित्याशङ्क्य, अन्यदुदाहरति—*प्रलयावस्थायामिति* ॥ *ननु*—नाभ्युपगममात्रेण सर्वसंस्कारसिद्धिः ; अभ्युपगममात्रस्याप्रमाणत्वात्, अन्यस्य च संस्कारग्राहकप्रमाणस्यादर्शनात्, इत्याशङ्क्याह—*सर्वत्र विनाशमात्रेति* ॥ *ननु*—क्रियाज्ञानत्वमेव संस्कारानुमापकं भवितुं शक्नोति ; तस्यैव स्मरणादिलक्षणकार्यसामर्थ्यात् संस्कारजनकत्वावगमात्, कार्यमात्रप्रयुक्त्या संस्कारानुमाने सोपाधिकत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—*अविद्या-तत्कार्यस्येति* ॥ अथवा—अतीतकल्पसादृश्यादुत्तरकल्पस्य यादृच्छिकत्वं स्यादित्यनेन द्वितीयसूत्रे वक्ष्यमाणन्यायेन कार्यस्य संस्कारजनकत्वम्, तेनैव न्यायेन सर्वत्रानुमानमात्रम्, उत्तरग्रन्थे तु तन्मतेन ज्ञान-क्रिययोरेव संस्कारजनकत्वं सिद्धवत्कृत्य ज्ञानत्वमपि संवादयितुं शक्यत इत्याह—*अविद्या-तत्कार्यस्येति* ॥ ननु—सिद्धे भ्रान्तिज्ञानात्मकत्वे तत्संस्कारसिद्धिः, तदेव कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*अज्ञानादौ चेति* ॥ भवतु चैतन्यदोषत्वम्, तथाऽपि कथमपरोक्षभ्रमहेतुत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*अपरोक्षावभासकारणेति* ॥ *ननु*—संस्कारो निराश्रयो भवितुं नार्हति, न चात्ममात्रस्य शुद्धस्य तदाश्रयत्वमुपपद्यते ; अतः संस्काराय त्वेन ज्ञानमपि तिष्ठेदित्याशङ्क्याह—*आत्ममात्रस्यैवेति* ॥

ननु—सर्वस्य कार्यस्य सोपादानत्वादज्ञानस्य च सर्वकार्योपादानत्वनियमादज्ञानाभावे संस्कारायोगः, अज्ञानस्थितौ तु सुतरां तत्संस्कारायोगः, इत्याशङ्क्याह—*अविद्या-संस्कारव्यतिरिक्तेति* ॥ *ननु*—आत्मन उपादानत्वे सत्याश्रयत्वमहंकारादौ दृष्टम्, तदभावे कथमात्माश्रयत्वम् ? न चात्मनः केवलस्योपादानत्वम् ; मिथ्याभूतत्वात्संस्कारस्येति, तत्राह—*आत्मनो मिथ्याभूतेति* ॥ संस्कारस्य निवर्तकाभावान्निर्हेतुकविनाशाभावाद न विनाशः, तथा च सति मुक्तिरेव न स्यादित्याशङ्क्याह—*तत्त्वज्ञानानुसन्धानादेवेति* ॥ *ननु*—संस्कारस्यावारकत्वं न संभवति ; भ्रमसंस्कारे सत्यपि तत्त्वज्ञानदर्शनात्, तथाऽस्मिन् पक्षे कार्यस्य सोपादानत्वनियमभङ्गोऽपि स्यात्, अतो न संस्कारादग्रहणानुवृत्तिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह*अविद्यालेशो वेति* ॥ "सत्यमि"त्यादिनाऽन्यार्थप्रपञ्चमाश्रित्योपासनाविधानात् सर्वेषां तादर्थ्यं न विरुध्यत इत्युक्तम्, तदसंबद्धम् ; नह्याश्रित्य विधानमात्रेण तादर्थ्यमित्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*तत्र निर्विशेषब्रह्मेति* ॥ "प्रासङ्गिकत्वमि"त्यनेनैतदुक्तम्—*प्राधान्येन प्रवृत्तिर्वेदान्तानां ब्रह्मात्म्यैक्यपरेति । *ननु निर्विशेषं चेदिति* ॥ *अयमर्थः*—निर्विशेषब्रह्मणो न सगुणं ब्रह्माङ्गम् । अङ्गाश्रितश्च सर्वत्राश्रित्य विधिरिति । *अध्यारोपापवादेति* ॥ अध्यारोप्यापवादः क्रियते, अपवादस्याध्यारोपसापेक्षत्वात्, अपवादार्थं प्राप्तप्रपञ्चाश्रितत्वादुपासनाविधेराश्रित्य विधानोक्तिः, नत्वङ्गाश्रयाभिप्रायेणेति । *आश्रित्य विधानेति* ॥ अन्यार्थप्राप्तप्रपञ्चमाश्रित्येत्यर्थः । *गोदोहनवदिति* ॥ "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदि"त्यत्र दर्श-पूर्णमासार्थं प्रणयनमाश्रित्य पशुकामिनो गोदोहनविधानाद् दर्शपूर्णमासाधिकारिण एव गोदोहनाधिकारः, इति मुमुक्षोः प्राप्तसप्रपञ्चाश्रयत्वादुपासनस्य मुमुक्षोरेवोपासनास्वधिकार इति । "तस्मात्तदर्थोपजीवित्वादि"त्युपसंहारोऽसम्बद्धः ; सर्वविद्याप्रयोजनं येषां ते, तदर्थाः ; तानुपजीव्य प्रवर्तन्त इति तदर्थोपजीविनः । यद्वा—तेषामर्थः, तदर्थः ; तदर्थमुपजीव्य वर्तनात् तदुपजीवित्वम् । नहि तदर्थोपजीवित्वमात्रेण तादर्थ्यं भवति ; अतः प्रासङ्गिकत्वेऽपि स्वार्थपरत्वसंभवात् कथं सर्वेषां तादर्थ्यम् इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*अतो महातात्पर्येति* ॥ "सत्यं तान्यपी"त्यनेन क्रममुक्तिप्रदर्शनं व्यधिकरणम् ; विद्यार्थत्वाभावेन चोद्ये कृते क्रममुक्त्यर्थत्वप्रदर्शनात् । किंचान्यान्यपि "चक्षुष्यः श्रुतो भवती"त्यादिदृष्टफलान्युपासनानि दृश्यन्ते ; अतो न फलेनापि ज्ञान उपयोग इत्याशङ्क्याभिप्रायमाह—*साक्षाद्वा परम्परयेति* ॥ "**यथा चायमर्थः**" इत्यनेन भाष्येण ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादकत्वं "**दर्शयिष्यामः**" इत्युक्तम्, तदप्रयोजनम् ; वेदान्तारम्भस्य प्रतिज्ञातत्वात्, तस्मिन् कृते तत्प्रदर्शनस्यापि सिद्धत्वात् किमर्थं पृथक् प्रदर्शनप्रतिज्ञा ? इत्याशङ्क्य प्रयोजनमाह—*वेदान्तविषयेति* ॥ एतदुक्तं भवति—विषय-प्रयोजनाभावेऽनारम्भशङ्का विचारशास्त्रेऽपि तुल्या, सा चानेनैव परिहृतेति । *ननु*—अनन्तरभाष्यव्याख्याने प्रस्तुते किमर्थम्—"मुमुक्षुत्वे सत्यनन्तरमि"त्यादिना सूत्रार्थानुवादः कृतः ? असंगतत्वात्, इत्याशङ्क्यावतारयति—*ननु विचारकर्तव्यतामात्रमिति* ॥ प्रवृत्तिशब्देन पुरुषव्यापारस्य भावनाख्यस्य स्वीकारशङ्कानिराकरणायाह—*प्रवृत्तिविषयेष्टसाधनतेति* ॥ *ननु*—मुख्यं प्रयत्नं विहायेष्टसाधनत्वाभिधायित्वं कथं निश्चीयते? मुख्यप्रयत्नहानेन तस्यैव स्वीकारे कारणादर्शनादित्याशङ्क्याह—*सैव हि विधिरिति* ॥ "यत्रे"ति व्याचष्टे—*यस्मिन् धात्वर्थ इति* ॥ "उपदिश्यते" इत्यत्र कैरुपदिश्यते ? इत्यपेक्षायामाह—*लिङादिपदैरिति* ॥ *ननु*—टीकाग्रन्थः परस्परव्याहतः, "उपदिश्यते"

इत्यनेनेष्टसाधनत्वस्य वाचनिकत्वमुक्तम्, तत्साधनत्वमप्यर्थादित्यार्थिकत्वं चोक्तम्; नह्येकस्मिन्नुपदेश एकस्य श्रौतत्वमार्थिकत्वं चोपपद्यते, इत्याशङ्क्य विषयभेदमाह—*स धात्वर्थः सामान्येनेति* ॥ एवं सामान्येनोक्त्वा प्रकृते योजयति—*विचारो हीति* ॥ *ननु पुरुषार्थेति* ॥ क्रियातिरिक्तं कार्यं लिङाद्यभिधेयम् । तच्च कृतिसाध्यं प्रधानं तेन च प्रवर्तकेन रूपेणाभिधीयते । तच्च कृतिसाध्यं घटे प्रवर्तकम् । नियुङ्क्त इति नियोगः । न च यागादेः फलसाधनत्वाभावे तत्र प्रवर्तकत्वमुपपद्यते ; अतो नियोगसामर्थ्यात् फलसाधनत्वं प्रतीयत इति भावः । नियोगोऽनुपपत्त्या साधनत्वं कल्पयति ; अन्तरङ्गत्वात् । स्वरूपानुपपत्तिं निराकरोति—*नियोगस्वरूपमिति* ॥ *ननु*—नियोगो धात्वर्थे प्रेरकः ; न च धात्वर्थस्य फलसाधनत्वाभावे तत्र प्रवर्तकत्वमुपपद्यते, इति तस्य कथं फलसाधनत्वं कल्प्यते ? इति चोदयति—*प्रवर्तकत्वमनुपपन्नमिति* ॥ प्रवर्तकत्वसिध्यर्थं फलकामनामप्यपेक्षते वा ? न वा ? सापेक्षत्वे दूषणमाह—*यदि फलकामनाऽपीति* ॥ द्वितीयं पक्षं परिगृह्णाति—*अथ नापेक्ष्यत इति* ॥ *ननु*—फलकामिन इति* ॥ कामिकार्यतया यागे प्रवर्तकः ; तस्यापि काम्यमानसाधनत्वाभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः, तृप्तिकामनियोगविषयस्य भोजनादेस्तृप्तिसाधनत्वं दृष्टम् ; अतत्साधने ग्रामगमनादौ तस्य नियोगादर्शनात्, एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । फलस्य धात्वर्थसाध्यत्वाभावे पुरुषस्य कर्मण्यैश्वर्यलक्षणाधिकाराभावः ; फलभागित्वाभावात्, ततोऽधिकारापर्यवसितो विधिरेव न भवतीति । यद्वा—फलकामिव्यावृत्ततयाऽवगम्यमानः प्रवर्तको नातत्साधने तेनाकारेण प्रवर्तकः ; तदभावे विषयाधीनस्वसिध्यभाव इत्यपि प्रतिभानात् पृच्छति—*कोऽयमभिप्राय इति* ॥ *यदि तावत् फलकामनेति* ॥ काम्यमानं फलमित्यर्थः । जीवनादीनामिव कर्मजन्यफलभागित्वमैश्वर्यं न भवति ; नित्ये व्यभिचारात्, फलाभावे स्वामित्व-शेषित्वयोरनिरूपणात्, कर्मजन्यापूर्वेण शेषित्वरूपाधिकारपर्यवसानाच्च, अतो नाधिकारपर्यवसानमिति भावः । द्वितीयपक्षे कामनान्तर्भावाद् दूषणमुक्तमित्यनुपन्यासः ॥

ननु कमियोगात्साध्यत्वेन प्रतीयमानो विशेषणम्, तथा सति कर्मण्यैश्वर्यपर्यवसायी विधिस्तत्साधनत्वं ज्ञापयति, तदभावे तस्य तत्रैश्वर्यायोगादिति चोदयति—*साध्यस्येति* ॥ साध्यत्वेन यदधिकारिविशेषणम्, तन्नियोगविषयभूतधात्वर्थसाध्यत्वेनैवेत्यर्थः । कथं साध्यत्वमविवक्षितम्, बोधकशब्दस्य विद्यमानत्वात् ? इत्याशङ्क्याह—*तथा ह्यधिकारीति* ॥ मा भूच्छब्दतः साध्यत्वप्रतीतिः, अर्थाद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—*नार्थादपीति* । तत्र प्रमाणस्येति* ॥ कस्यानुपपत्त्या फलस्य साध्यत्वमिति निश्चयो नास्तीत्यर्थः । *ननु*—कमियोगात् स्वर्गः साध्यत्वेन प्रतीयते, अतः साध्यस्वर्गवानधिकारी प्रतीयते ; साध्यस्य साधनाकाङ्क्षत्वात्, धात्वर्थस्य चान्योत्पादनस्वभावत्वात्, अत उभयसामर्थ्यात्, फल-धात्वर्थयोः साध्यसाधनभावः, इति विमर्शोत्तरकालं कालान्तरवर्तिसाध्यस्वर्गसिध्यर्थमस्थायिकार्ये व्युत्पत्तिकल्पना । तस्य च नियोज्यापेक्षस्य नियोज्यविशेषणापेक्षायां नियोगसाध्यस्यैव नियोज्यविशेषणत्वात् स्वर्गो विशेषणम्, पश्चात् कर्मण्यैश्वर्यपर्यवसायिनः साध्य-स्वर्गस्यैवाधिकारिविशेषणत्वं बोध्यत इत्याशङ्क्याह— *कामनैवेति* ॥ *ननु*—कामनाया अपि सवर्गविशेषिताया अधिकारिविशेषणत्वं वक्तव्यम्, तदागमन्यायात्, तत्कामिनामैश्वर्यं काम्यमानसाधनत्वेन । यद्वा—अधि= उपरि, यस्मात् करणं पुरुषस्य भवति, सोऽधिकार इति व्युत्पत्त्या फलमेव सामान्येन प्रतीयते, कर्मण्यैश्वर्येऽप्यधिकारे फलमेव प्रतीयते ; फलसाधनत्वेनैव पुरुषार्थत्वात् कर्म-

णाम् । तदुक्तम्—"**कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्**"इति । अतः फलमेव विशेषणम् । तस्य च साध्यत्वेनैव प्रतीतत्वादेतत्साधनसाध्यत्वमपीत्याशङ्क्याह—*किंचान्यसाध्यस्येति* ॥ परस्त्रीकामनायाः प्रायश्चित्तप्रकरणसामर्थ्याद् निमित्तत्वनिश्चयादन्यसाध्यत्वमेव । ग्रामादिष्वपि प्रमाणान्तरेणान्यसाध्यत्वावगमाद् व्यावर्तकत्वमात्रम्, इह तु साध्यत्वेन प्रतीतस्य विशेषणत्वात् प्रमाणान्तरेण साधनान्तराप्रतीतेः सामर्थ्याद् धात्वर्थसाध्यत्वं प्रतीयत इत्याशङ्क्याह—*न चाधिकारिविशेषणत्वमिति* ॥ पूर्वं विशेषणत्वमङ्गीकृत्य साध्यत्वं निरस्तम्, इदानीं विशेषणत्वमपि नास्तीत्यपिशब्दार्थः । *ननु*—नित्यनियोगसम्बन्धो यावज्जीववाक्येन क्रियते, अनेन तु काम्यदर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकामेनायोगव्यवच्छेदोऽन्ययोगव्यवच्छेदश्च क्रियत इति विशेषणत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—*न च नित्य-काम्येति* ॥ *ननु*—एवं सति शब्दविरोधः; स्वर्गे कामो यस्य, असौ स्वर्गकामः, इति विशिष्टः पुरुषः प्रतीयते, न च पुरुषस्वत्वाभावः, इष्टविशेषप्रतीत्यभाव इष्टसाधनवाक्यार्थस्याप्यभावप्रसङ्गात्, त्वयाऽप्यधिकारिसिध्यर्थं विशिष्टपुरुषप्रतीतेरङ्गीकरणीयत्वादित्याशङ्क्याह—*तस्माद् दण्डीति* ॥ भवतु फलपरत्वं स्वर्गशब्दस्य, तथाऽपि तस्य धात्वर्थसाध्यत्वं नियोगायत्तमिति कृत्वा नियोगाभिधानम्, अथवा भवतु फलपरत्वम् ; तथाऽपि कथं साध्य-साधनभावः ? इत्याशङ्क्याह—*फलवचनं चेति* ॥ नियोगाभिधायकत्वकल्पनमपि तद्विरुद्धमिति भावः ॥

कस्यानुपपत्त्या विषयनियोज्ययोरन्वय इति ? तदाह—*अधिकारिण इति । शेषं सुगमम् ॥

तत्त्वं पदार्थं प्रतिभासमानं मृषा हि भेदादि न तात्त्विकं तत् । अद्वैतसिध्यर्थमिदं हि तावन्निरूपितं लक्षणसंभवाद्यैः ॥ मुक्तिश्च तस्मादिति वर्णकेऽस्मिन्नाद्ये तदेवेह निरूपणीयम् । निरञ्जनानन्दचिदेकरूपं प्रत्यक्स्वरूपं प्रतिपाद्यतेऽस्मिन् ॥

इति स्वामीन्द्रपूर्णपूज्यपादशिष्यसर्वशास्त्रविशारदजनार्दनात्मजसर्वज्ञविष्णुभट्टोपाध्यायकृतौ ऋजुविवरणेऽध्यासभाष्यं नाम प्रथमवर्णकं समाप्तम् ॥

तत्त्वदीपनम्

यदबोधसमुद्भूतं यद्बोधात्प्रविलीयते ॥ नामरूपात्मकं विश्वं तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ १ ॥

जटाजूटं बिभ्रत् क्वचिदपरभागे भृतकचः तथैकस्मिन् भागे भसितमपरत्राऽऽप्तवुसृणः ॥
फणीन्द्रं कस्मिंश्चिन्मणिगणधरोऽन्यत्र भगवान् गिरीशः श्रेयो नः प्रदिशतु शिवामिश्रितवपुः ॥ २ ॥

दिक्कूलङ्कषकीर्तिफेनविशदप्रोद्दामविद्याजलभ्राम्यद्वाङ्मयतुङ्गभङ्गविलसत्तीर्थप्रभेदास्पदम् ॥
वादिव्रातकथाप्रसङ्गविसरत्तर्काश्मसारोज्ज्वलं वन्दे सर्वमुनीन्द्रसेव्यमनिशं श्रीबोधपृथ्वीधरम् ॥ ३ ॥

वादिवारणसंदोहप्रभञ्जनविशारदम् । श्रीमदानन्दशैलाह्वपञ्चास्यं सततं भजे ।। ४ ॥

विमलमदजलौघद्योतमानोरुगण्डस्थलनिकटनिकुञ्जद्भ्राजमानालिमालः ॥
जयति पृथुलकण्ठाबद्धमालेन्द्रनीलावलिरिव सुरसिद्धाराधितो विघ्नराजः ॥ ५ ॥

आधारपङ्केरुहमध्यसंस्था मृणालसूत्राकृतिरप्रमेया ॥

शीर्षादिभेदस्थितसर्ववर्णा जिह्वाङ्गने नृत्यतु वागजस्रम् ॥ ६ ॥

नानाविधनिबन्धाह्वप्रसूनरसमादरात् । निबन्धमधु संगृह्य क्रियते तत्त्वदीपनम् ॥ ७ ॥

पञ्चपादिकां व्याचिख्यासुः ग्रन्थकरणयोग्यतार्थं परदेवतां प्रार्थयत आद्यश्लोकेन । "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य"इति ईश्वराधीनत्वं विद्याया लक्ष्यते। विदुषश्च ग्रन्थकरणाधिकारात्परदेवताप्रार्थनमुचितम्। अथैषाऽक्षरयोजना—सते नम इति संबन्धः। ननु—किं नमस्कार्यं सत् ? अचेतनम् चेतनं वा, आद्ये न नमस्कार्यता ; घटादिवत् । द्वितीयेऽपि किं जीवात्मा, उत ब्रह्म ? प्रथमे किं नमस्कर्तुरनन्यत्, उतान्यत् ? नाद्यः ; नमस्कर्तृनमस्कार्यभावस्यैकस्मिन्नयोगात्, द्वितीयेऽपि किं तात्त्विकमुतातात्त्विकम् ? आद्येऽद्वैतक्षतिः, अन्त्ये न सच्छब्दं स्यात्, सच्छब्दं ब्रह्मेति पक्षे तस्य पूर्णत्वान्न नमस्कर्तृनमस्कार्यता, इत्याशङ्क्य कारणत्वाक्रान्तं ब्रह्म नमस्कार्यमित्याह—*पालन इति* ॥ जगत इत्येतत्पदं पालनजन्मलयैः संबध्यते । पालने उद्देश्ये सतीत्यर्थः । *विमलम्= रजस्तमोभ्यामनभिभूतं यत्सत्त्वम्, तस्मिन् वृत्तिर्वर्तनं प्रतिबिम्बता यस्य, तद्विमलसत्त्ववृत्ति; तस्मै । रजस्तमसोरपि भावान्न सत्त्वोपाधिकं पालयितृत्वमिति शङ्कां निराकर्तुम्—"विमले"ति विशेषणम्। रजस्तमसोरभिभूतत्वात्सत्त्वस्योद्भूतत्वात्तदुपाधेः पालनहेतुत्वमुचितमित्यर्थः। उत्तरत्राप्यभिभूतत्वं द्रष्टव्यम् । विमलं च तत्सत्त्वं चेति विमलसत्त्वम्, तस्य वृत्तिः परिणामो यस्य, तद्विमलसत्त्ववृत्ति ; तस्मै इति वा विग्रहः । इदमिदानीं पालयितव्यमित्येवमाकारः सत्त्वस्य परिणामभेदः कदाचिदुदेति, तस्मिन् प्रतिबिम्बितचैतन्यं पालकम्, तदभिप्रेत्य वृत्तिशब्दप्रयोग इति । तर्हि ब्रह्म पालकमस्तु, विधिरुद्रौ तु स्रष्टृसंहर्तारावििति पुराणप्रक्रियामाशङ्क्य, तयोः कार्यत्वेन निखिलसर्जनसंहरणसामर्थ्याभावादखण्डं रजस्तमोभ्यामुपहितं ब्रह्म

स्रष्टृ संहर्तृ चेत्याह—*जन्मेत्यारभ्य जगत इत्यन्तेन* ॥ न च कर्मपदवैयर्थ्यम् ; जगतः सत्तासमवायसंबन्धलक्षणजन्मघटकव्यापारस्य विवक्षितत्वात्, सकर्तृकत्वद्योतनार्थत्वाद्वेति द्रष्टव्यम् । न च—गुणोपहितब्रह्मकारणत्वेऽविद्योपहितस्य कारणत्वप्रतिपादकश्रुत्या विरोध इति—शङ्क्यम् ; "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा"मित्यादिवाक्यादविद्यायाः सत्त्वाद्यात्मत्वप्रतिपत्तेः सत्त्वाद्युपहितस्य कारणत्वोक्त्याऽविद्यावतः कारणत्वस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । "सर्वकर्मे"त्यादिश्रुतेः कारणरूपं तात्त्विकमित्याशङ्क्य तात्पर्यलिङ्गानुगृहीतनिर्विशेषवस्तुप्रतिपादकवेदवचनाविरोधान्नैवमित्याह—*पराकृतेति* ॥ पराकृतं द्वैतजालं वपुर्यस्मिन् तत्, पराकृतद्वैतजालवपुः, तस्मै । अथवा पराकृतद्वैतजालं वपू रूपं यत् तत्तथोक्तम् । षष्ठी च कल्पितभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्या ॥१ ॥ परानुग्रहलब्धविद्यः सन् स्वविद्यां ग्रन्थरूपेण प्रसारयितुं वाग्देवतां प्रार्थयते—*यस्या इति* ॥ सा सरस्वती नः समग्रवरदैव भूयाद् इति संबन्धः । तस्याः समग्रवरदत्वं कुतः ? इत्याशङ्क्य प्रसिद्धेरित्याह—*यस्या इति* ॥ जगद्गुरूणां वाचस्पतिपुरोगाणामपि वाचो यस्याः प्रसादमवलम्ब्याऽस्खलद्बहुगुणाः प्रसरन्तीति संबन्धः । अस्खलन्तो बहवो गुणा यासु ताः, अस्खलद्बहुगुणाः, अस्खलन्त्यश्च ता बहुगुणाश्चेति वा । के ते गुणाः ?

"श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता ॥"ओजस्तथाऽन्यदौर्जित्यं प्रेयानथ सुशब्दता । प्रौढिः समाधिः सौक्ष्म्यं च गाम्भीर्यमथ विस्तरः ॥ संक्षेपः संमितत्वं च भाविकत्वं गतिस्तथा । रीतिरुक्तिस्तथा प्रीतिरिति षड्विंशतिः स्मृता ॥" इति ।

अत्र युक्तिमाह—*वेदेति* ॥ वेदाश्च शास्त्राणि चेति वेदशास्त्राणि, तैः परिनिर्मितो वन्द्यो देहो यस्याः सा तथोक्ता । सरस्वत्या वागभिमानिदेवतात्वात्तासां तदधीनत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ "श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपी"ति वचनादाध्यात्मिकाद्यनेकोपद्रवप्रतिपत्तेस्तन्निरासार्थं गणेशं प्रार्थयते—*विघ्नेति* ॥ गणेशमेघो मदीयकृत्यबीजममोघं यथा स्यात्, तथाऽङ्कुरयत्वित्यन्वयः । मेघसारूप्यमाह—*विघ्नेति* ॥ प्रवृद्धमदनुग्रहवर्षपातैः विघ्नाभितापमपहत्य मदीयकृत्यबीजं सिञ्चत्विति संबन्धः । प्रवृद्धाश्च ते मदनुग्रहाश्चेति प्रवृद्धमदनुग्रहाः, त एव वर्षाणि प्रवृद्धमदनुग्रहवर्षाणि ; तेषां पातैः । प्रसिद्धो हि मेघो वर्षपातेन तापं निरस्य बीजमङ्कुरयति, अयमप्यनुग्रहाख्यवृष्ट्याऽऽध्यात्मिकादितापनिरासेन मदीयं कृत्यबीजमङ्कुरयत्वित्यर्थः । *सिततरोऽपीति प्रसिद्धमेघादतिशयमाह । नीलनीरदो हि वृष्टिं कुर्वन् अङ्कुरयति, अयं तु सिततरोऽपीत्यतिशयः । *अभीष्टफलमिति* ॥ *अनर्थनिवृत्त्यादिफलमिति यावत् । *अमोघमिति* ॥ अविघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ व्याख्येयटीकामूलभाष्यसूत्रार्थस्फूर्त्यर्थं तत्कर्तारः समाराध्याः, तत्र प्रथमं सूत्रकृतं प्रणमति—*श्याम इति* ॥ "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादिवचनात् करणानि कर्तॄणि च प्रतीयन्ते, तद्योगाच्च त्वंपदार्थस्य कर्तृत्वम् ; "स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति" "ध्यायतीव लेलायतीवे"ति च श्रुतेः । तस्मादन्तःकरणनमस्कर्तृत्वनिर्देशेन स्वस्य तन्निर्दिष्टं स्यात्, ततश्च नमते'त्युक्तिर्युक्तेत्यर्थः । व्यासस्य नमस्कार्यत्वे हेतुमाह—*जगत्यपूर्वभानुमिति* ॥ अपूर्वत्वमाह—*श्याम इति* ॥ प्रसिद्धस्त्वरुणः, अयं तु कृष्ण इत्यपूर्वत्वमित्यर्थः । विधान्तरेणापूर्वत्वमाह—*श्रुतीति* ॥ श्रुतय एव कमलानि श्रुतिकमलानि, तेषा-

मवबोधे रागो यस्य स तथा। भानुस्तु रक्तः सन् कमलविकसनहेतुः, अयं तु श्यामोऽपि श्रुतिशक्तितात्पर्यावधारणहेतुरित्यर्थः। वैधर्म्यान्तरमाह — *शान्त इति* ॥ रविरुग्रः सन् बाह्यतमसां संदोहं सदुनोति, अयं तु शान्त एवाऽज्ञानलक्षणं तमो दहतीत्यर्थः। वैधर्म्यान्तरमाह—*नीरूपमिति* ॥ प्रसिद्धस्तु किरणसहस्रैर्विशेषवन्तं प्रथयति अयं तु पुनर्निर्विशेषं ब्रह्म उपनिषत्पदकदम्बकैर्भासयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ संप्रति पुरुषोत्तमसाधर्म्यं दर्शयन् शङ्कराचार्यं प्रणमति—*उद्धृत्येति* ॥ तं शङ्करं नमामीति नमस्कार्यत्वमुक्तम्, तत्र हेतुमाह—*उद्धृत्येति* ॥ वेदपयसोऽब्धेर्विद्यामुद्धृत्य यः सर्वस्मै प्रादात्, तं नमामीति सम्बन्धः। वेदा एव पयांसि यस्य स वेदपयाः, तस्मादित्यर्थः। अत्रोपनिषदां पयःस्थानत्वं कर्मब्रह्मविषयवेदवाक्यसमुदायस्याब्धिस्थानत्वमिति द्रष्टव्यम्। कामिवेत्यत्राह—*कमलामिति* ॥ नारायणो हि क्षीराब्धेरिन्दिरामुद्धृत्य सर्वस्मै प्रादात्, तथाऽयमपीत्यर्थः। विद्यायाः कमलासाधर्म्यमाह—*आलिङ्गितेति* ॥ अखिलस्य जगतः प्रभवो यस्मात् सोऽखिलजगत्प्रभवः, तस्यैकाऽद्वितीया मूर्त्तिरालिङ्गिता यया सा तथोक्ता ताम्। कमला खलु नारायणगात्रमेवालिङ्ग्य व्यवस्थिता, तद्वद्विद्यापि ब्रह्मैकमूर्त्तिं विषयीकृत्य व्यवस्थितेत्यर्थः। साधर्म्यान्तरमाह—*अशेषेति* ॥ कनकांशुकक्षेत्रादिसम्पादनेन कमला यथा सुखदा, तथा विद्याप्यविद्यापनयनेनाऽऽनन्दात्मानं व्यनक्तीत्यर्थः। केन द्वारेण विद्यादातृत्वमित्याशङ्क्य, भाष्यद्वारेत्याह—*विमलेति* ॥ शब्दतोऽर्थतश्च निरवद्यभाष्यकर्तारमित्यक्षरार्थः ॥ ५ ॥ सम्प्रति स्वगुरुं नमस्करोति—*वन्दे इति* ॥ तस्यास्मत्तो विशेषाभावान्न नमस्कार्यत्वमित्याशङ्क्याह—*य इति* ॥ अनन्यश्चासावनुभवश्चेति विग्रहः। अनन्यानुभवत्वं डित्थादिवन्नाममात्रम्, ब्रह्मरूपतयाऽनन्यानुभवत्वमस्माकमप्यस्तीत्याशङ्क्याह — *अर्थतोऽपीति* ॥ अर्थतोऽनन्यानुभवत्वमस्माकमप्यस्तीत्युक्तम्, तत्राह—*आत्मेति* ॥ आत्मसंबुद्धतया स्वप्रकाशतया स्फुरद्यद् ब्रह्म, तद्विषयोऽवबोधो यस्य स तथोक्तः। तस्मादित्यर्थः घटादीनामिवान्याधीनस्फुरणमित्याशङ्कां निराकर्तुम्—*आत्मसंबुद्धेतिविशेषणम्* ॥ आत्मा चासौ संबुद्धश्चेत्यात्मसंबुद्धः, तस्य स्फुरद्ब्रह्मत्वेनावबोधादिति वा। स्वयंप्रकाशत्वेन सदा ज्ञातः। प्रत्यग्ब्रह्मापि तादृशमिति अभेदयोग्यत्वमिति द्योतयितुं वा संबुद्धस्फुरदिति विशेषणम्। *अयमर्थः—यद्यप्यस्माकमप्यनन्यानुभवत्वम्; तथाप्यविद्यापिहितस्वान्ततया यथावद् ब्रह्म न गम्यते, गुरोस्तु करतलाकलितामलकवत् साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वतयाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरिति विशेषः ॥ ६ ॥ सम्प्रति चिकीर्षितं प्रतिजानीते—*प्रकाशात्मेति* ॥ प्रकाशात्मा यतिरहं पञ्चपादिकां व्याख्यास्ये इति सम्बन्धः। यथा ग्रामो दग्ध इत्यादिव्यपदेश एकदेशदाहेऽपि, तद्वदेकदेशस्य व्याचिख्यासितत्वेऽपि पञ्चपादिकेति व्यपदेशो घटत इत्यर्थः। व्याख्यानयोग्यतामाह—*यथेति* ॥ श्रुतमनतिक्रम्येत्यर्थः। न श्रवणमेव केवलम्, अपि तूहाद्युपेतत्वमपीत्याह—*यथाशक्तीति* ॥ न ख्यात्याद्युद्देशेन व्याख्यानमित्याह—*प्राप्तेति* ॥ सम्यक् शास्त्राचार्याभ्यां प्राप्ताया विद्याया असम्यक्त्वभ्रमादिकं निराकर्तुं ब्रह्मविन्निकषाश्मसु शोधनेच्छयेत्यर्थः ॥७ ॥ कृतमपि व्याख्यानं रागद्वेषदूषितस्वान्ता नोपाददते, ततश्च न विद्याशुद्धिरित्याशङ्क्य, किं केचिन्नोपाददते, उत सर्वेऽपि ? आद्ये न विरोध इत्याह—*विदितेति* ॥ तर्हि विफलमेतत् स्यादित्याशङ्क्याह—*इति विफलेति* ॥ इतिशब्दः प्रशंसाभावपरामर्शी, प्रशंसाभावाद्विफलसमत्वमित्यर्थः। प्रशंसाभावेऽपि मतिवैमल्यं सेत्स्यतीत्यभिसन्धिः। *ननु*—कथं तदपि सिध्येत् ? कैश्चिदनादृतत्वात्,

इत्याशङ्क्येर्ष्यारहितैरादृतत्वात्सिध्यतीत्याह—*क्षन्तुमिति* ॥ निर्मत्सरत्वं सच्छब्दार्थः। एतेन—द्वितीयो विकल्पो—निरस्तः ॥ ८ ॥

"अनाद्यानन्दे"त्यत्र मङ्गलाचरणं सम्पादितम्, तदयुक्तम्; फलविधुरत्वात्, न च शिष्टाचारः प्रमाणम्; विकल्पासहत्वात्। स किं स्वतः प्रमाणम्? उत वेदमूलत्वेन? नाद्यः; प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वाभावात्, अतिरिक्तस्य मानस्य चाप्रसिद्धेः, न द्वितीयः; तदसिद्धेः, न च शिष्टाचार एव वेदमूलताकल्पकः; किमाचारत्वाद् वेदमूलतां कल्पयति उत धर्मत्वात्? नाद्यः; निष्ठीवनादेरपि तत्कल्पकत्वप्रसक्तेः, नान्त्यः; धर्मत्वसिद्धौ वेदमूलताकल्पकत्वम्, वेदमूलत्वे च धर्मत्वमितीतरेतराश्रयत्वात्। नापि फलं पश्यामः—किं शिष्टाचारपरिपालनं फलम्? आहो विघ्ननिरासः? नाद्यः; तस्याकिंचित्करत्वात्, न द्वितीयः; उपस्थितविघ्ननिरासेऽप्यागामिनो निवर्तयितुमशक्यत्वादित्याशङ्क्याह—*प्रारिप्सितस्येति* ॥ न तावत्प्रमाणाभावचोद्यम्; वेदमूलशिष्टाचारस्य प्रमाणत्वात्, न च तस्य वेदमूलत्वासिद्धिः; शिष्टैर्धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानाचारस्य तत्कल्पकत्वात्, नापि शिष्टासिद्धिः; वैदिकार्थानुष्ठातृणां शिष्टत्वादित्यभिसन्धाय 'च'शब्दप्रयोगः। नापि फलासम्भवः; अविद्यापरिसमाप्तिप्रचयगमनशिष्टाचारपरिपालनानां फलत्वात्। न च—आगामिविघ्ननिवृत्त्यसंभवान्न विघ्नाभावः फलमिति—शङ्क्यम्; आगामिनि विघ्नेऽपि तत्प्रागभावपरिपालनस्य फलत्वात्, वर्तमाने तु तद्ध्वंस एव। तस्मात्प्रमाणफलत्त्वान्मङ्गलाचरणमनुष्ठेयमित्यर्थः। अविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनयोर्दृष्टफलत्वसाम्यात्समस्य वचनम्, इतरस्यादृष्टफलत्वात् पृथक्कथनम्। अत एव तस्याकिंचित्करत्वं निरस्तम्। प्रमाणफलवांश्चेद्देवतागुरुनमस्कारः, तर्हि या काचिद्देवता नमस्क्रियतामिति, तत्राह—*अभिलषितेति* ॥ समाराधिताया अभिलषितदेवताया एव फलहेतुत्वप्रसिद्धेस्तत्समाराधनमुचितमित्यर्थः। तथाप्य'नादी'त्यादिविशेषणवैयर्थ्यम्, तत्राह—*पूजेति* ॥ गुणगणसंकीर्तनं पूजा, स्तुतौ सत्यां नृपादिषु प्रीत्युत्कर्षदृष्टेः सोचितेत्यर्थः। तथाप्यात्मब्रह्मणोरेकत्वं कस्मान्निर्दिष्टमित्याशङ्क्य विषयत्वात्तस्य निर्देश इत्याह—*शास्त्रार्थ इति* ॥ तथापि ग्रन्थ एव नमस्कारः कस्मात्? इति शङ्कां निरस्यति—*शास्त्रेति* ॥ प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वं चेत्, तर्हि किमिति न प्रथते? इत्याशङ्क्य पदार्थशुद्ध्यभावादप्रथनमित्याह—***तत्त्वमिति*** ॥ सकलशास्त्रार्थस्यैकेन पदेन प्रदर्शनमशक्यमित्याशङ्क्याह—*संक्षेपत इति* ॥ शास्त्रपर्यालोचनयैव विषयसिद्धेः किमत्र तत्कथनेन? इत्याशङ्क्याह—*कृत्स्नस्येति* ॥ तत्रेति* ॥ तत्त्वंपदार्थयोरैक्यलक्षण इत्यर्थः। तात्पर्यमप्युत्तरत्रैवाधिगन्तुं शक्यम्, किमत्र निर्देशेन? इत्याशङ्क्य भाष्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे सिद्धे तत्प्रतिपादकशास्त्रे मुमुक्षोः प्रवृत्तिः, नेतरथेत्यभिप्रायेणोपसंहरति—*इति तदुभयमिति* ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थः। मङ्गलाचरणं विषयप्रदर्शनं च यस्मादवश्यं भावि तस्मादित्यर्थः। *उभयमिति* ॥ शास्त्रार्थदेवतानमस्करणे। *ननु*—उभयपरत्वे वाक्यं भिद्येतेत्याशङ्क्यैकोऽर्थो मुखतोऽन्यस्त्वर्थादित्याह—*श्रुत्यर्थाभ्यामिति* ॥ *ननु*—अत्र तात्पर्यस्य दर्शितत्वादुत्तरत्र तात्पर्यकथनं व्यर्थम्, न च—अत्र ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यं दर्शितम्, उत्तरत्र लक्षणादाविति न वैयर्थ्यमिति—शङ्क्यम्; पूर्वापरविरोधप्रसङ्गादित्याशङ्क्योत्तरत्र लक्षणादाववान्तरतात्पर्यं कथ्यते, अत्र ब्रह्मात्मैक्ये महातात्पर्यं कथ्यत इत्यविरोध इत्याह—*कृत्स्नस्येति* ॥ *विभज्येति* ॥ लक्षणादिपरतया अवान्तरतात्पर्यस्य दर्शनादिति यावत्। मूले—

"अनाद्यानन्देत्य"स्यायमर्थः—ब्रह्म, कार्यम्, कारणत्वात्, मृद्वदित्यनुमानात् ब्रह्मणोऽपि कार्यतया हेयत्वम्, ततश्चानमस्कार्यत्वमित्याशङ्क्य निरस्यति—"अनादीति" ॥ किं तत् स्वतो जायते ? उत कारणान्तरात् ? नाद्यः; व्याघातात्, न द्वितीयः; तदनिरूपणात्, उत्पत्तिनिषेधकश्रुतिस्मृतिबाधाच्चेत्यर्थः। ज्वरभारादिनिवृत्तौ—'अहो सुखमि'ति सुखव्यपदेशात् दुःखाभाव एव सुखम्, अभावरूपत्वेऽपि तस्य ब्रह्मगुणतेति शङ्कां निराचष्टे—*आनन्देति* ॥ अभावस्य सप्रतियोगिकत्वात् सुखस्य प्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीतित्वाच्च नाभावत्वम्। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति ब्रह्मसामानाधिकरण्यान्न तस्य गुणत्वम्; "एकधैवानुद्रष्टव्य"मित्येकत्वप्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः। ब्रह्म, परिणामि, उपादानत्वात्, मृद्वदित्यनुमानात् ब्रह्म परिणामीति केचिन्मेनिरे, तान् प्रत्याह—*कूटस्थेति* ॥ विमतम्, न परिणामि, निरवयवद्रव्यत्वात्, गगनवदित्यनुमानानुगृहीतया "निष्कलं निष्क्रियं शान्त"मित्यादिश्रुत्या बाधात् पूर्वानुमानस्याऽऽभासत्वमित्यर्थः। ज्ञानगुणं ब्रह्मेति यदुक्तम्, तन्निरस्यति—*ज्ञानेति* ॥ "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति सामानाधिकरण्याददद्वितीयत्वाच्च ज्ञानं ब्रह्मस्वभावमित्यर्थः। 'घटज्ञानं समुत्पन्नम्' 'घटज्ञानं नष्टमि'त्युत्पत्तिविनाशप्रतिपत्तेर्न ज्ञानस्य स्वरूपत्वम्; इतरथा ब्रह्मणोऽप्यन्तवत्त्वप्रसक्तेः, तत्राह—*अनन्तेति* ॥ "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति ज्ञानस्य नित्यत्वप्रतीतेर्जन्मविनाशप्रतिभासस्यान्तःकरणवृत्तिविषयत्वात् स्वरूपत्वं युक्तमित्यर्थः। "असदेवेद"मिति श्रुतेः शून्यमेव तत्त्वमिति शङ्कां निरस्यति—*सदिति* ॥ "अस्तीत्येवोपलब्धव्यः" "सदेव सोम्येद"मित्याद्यनेकवचनविरोधादसच्छब्दोऽनभिव्यक्तनामरूपविषय इत्यर्थः। संसार्यसंसार्यादिभावेन जीवपरयोर्भेदं केचिदाचक्षते, तान् प्रत्याह—*आत्मन इति* ॥ "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिवचनविरोधात् विरुद्धधर्मप्रतिभासस्य च काल्पनिकभेदविषयत्वादभेद एवेत्यर्थः। "सर्वकर्मे"त्यादिवचनात् सप्रपञ्चं ब्रह्मेति पक्षं निरस्यति—*अभूतेति* ॥ निरस्तसमस्तभेदायेत्यक्षरार्थः। जडाजडयोस्तत्त्वतोऽभेदाऽनुपपत्तेर्निर्विशेषत्वप्रतिपादकास्थूलादिवचनविरोधाच्च "सर्वकर्मे"त्यादिवचनमन्यथा व्याख्येयमित्यर्थः। ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वे नमस्कार्यत्वानुपपत्तिः; भेदाभावात्, इत्याशङ्क्यापारमार्थिकभेदशालित्वादविरोध इति नेत्याह—*अभूतेति* ॥ आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य दृश्यत्वादपि न तद्धर्मत्वमित्याह—*साक्षिणे इति* ॥ आद्यश्लोकेनैवापेक्षितसिद्धेः किमुत्तरश्लोकैरित्याशङ्क्याह—*अत्रेत्यादिना* ॥ "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ" इति वाक्यात् देवताभक्तिवत् गुरुभक्तेरपि विद्याप्राप्तिं प्रत्यन्तरङ्गत्वप्रतीतेर्गुरवोऽपि पूज्या इत्याह—*गुरूनिति* ॥ नमःशब्दार्थमाह—*वाङ्मन इति* ॥ प्रह्वीभावार्थस्य नमःशब्दस्य त्रयाणामपि नमस्काराणां साधारणत्वाद्वाङ्मनःकायप्रणिधानैरित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। गुरवः पूज्याश्चेत्, ग्रन्थाद् बहिरेव पूज्यन्ताम् ? तत्राह—*अत्रेति* ॥ अत्रेत्यस्याभिपूजयतीत्यनेन संबन्धः। ग्रन्थ एव पूजायां हेतुमाह—*देवतेति* ॥ देवता चासौ गुरुश्चेति* ॥ देवतागुरुः। दृष्टान्तार्थो वा देवताशब्दः। आदिशब्देन ध्यानं गृहीतम्। ग्रन्थाद्बहिः क्रियमाणा कर्तुरपेक्षितकरी यद्यपि; तथापि ग्रन्थे क्रियमाणा श्रोतृणामन्यमनस्कानामपि फलदा स्यादिति मत्वा ग्रन्थे करणमित्यर्थः।

श्लोकानामेषोऽर्थः—बदरा यस्मिन् देशे सन्ति स बादरः, स एवायनं यस्य स बादरायणः, बादरायण इति संज्ञा यस्य, स बादरायणसंज्ञः; तस्मै= तपोनिर्धूतकल्मषायेत्यर्थः। श्रवणे पौष्कल्यमाह—*श्रुतीति* ॥ श्रुतीनां

शिरांसि तान्येव पद्मानि श्रुतिशिरःपद्मानि, तेषां षण्डः समूहः, तद्विकसने पटुतरा मार्तण्डवत् मूर्तिर्यस्य स तथा। मुनय इति मननसंपत्तिमाह। श्रवणादावधिकारयोग्यतामाह—*शमेति* ॥ शमो वेश्म यस्येति शमवेश्मा, शमस्य वेश्मेति वा। भाष्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं तत्कर्तारं नमति—*नमामीति* ॥ प्रसिद्धशङ्करविलक्षणं परमहंसपरायणं शङ्कराचार्यं नमामीत्यर्थः। वैलक्षण्यमाह—*अभोगीति* ॥ भोगिनामधेयसर्पपरिवारसंपन्नः प्रसिद्धः शंकरः सः, अयं तु निरस्तसमस्तैषणमुनिवरनिकरपरिवृत इत्यर्थः। भूतिः= भसितम्, तदनुलिप्तगात्रः सः, अयं त्वैश्वर्यलक्षणभूतिविधुर इत्यर्थः। गिरिजार्धविग्रहः सः, अयं तु न तथा भवति। स क्रूर उग्रत्वात्, अयं तु शान्त इत्याह—*अनुग्रमिति* ॥ कण्ठे कालः सः, अयं तु कृष्णाऽविद्यालाञ्छनरहित इत्याह—*उन्मृदितेति* ॥ विनायको गणेशः तत्सहितः सः, एष विनायकं विना वर्तत इति ; निरस्तसमस्तबौद्धसमय इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भाष्यकर्तृत्वोपाधौ शंकराचार्यं भक्त्यतिशयद्योतनाय पुनः पूजयति—*यद्वक्त्रेति* ॥ भाष्यमेव वित्तं येषां ते भाष्यवित्तकाः, स्वार्थे कप्रत्ययः। ते च ते गुरवश्च ते, तथोक्ताः। भाष्यवित्तकानां गुरव इति वा विग्रहः। पूर्वस्मिन् पक्षे नमस्कार्यत्वे ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वरूपहेतुं दर्शयति—*यद्वक्त्रेति* ॥ षष्ठीसमासपक्षे भाष्यवित्त्वं कुतो लब्धमित्याशङ्क्य गुरुभ्य एवेत्याह—*यद्वक्त्रेति* ॥ येषां वक्त्रं यद्वक्त्रम्, तदेव मानसाख्यं सरः, तस्मात्प्रतिलब्धं जन्मानेनेति तत्, तथोक्तम्, तच्च भाष्यारविन्दं चेति, तथा तस्य मकरन्दः, यद्वक्त्रमानससरःप्रतिलब्धजन्मभाष्यारविन्दमकरन्दः ; तस्य रसमित्यर्थः। मकरन्दः पुष्परस इति मकरन्दशब्दस्य पुष्परसे प्रसिद्धत्वात् रसशब्दोऽनर्थक इति चेत्, तद्गतविशेषावस्थाद्योतकत्वात् नानर्थक इति ब्रूमः। *प्रत्याशम्= प्रतिदिशम्। दिशं दिशं प्रति स्थित्वेत्यर्थः। उन्मुखाश्च ते विनीताश्च उन्मुखविनीताः, ते च ते विनेयाश्चेति, तथात एव भृङ्गवद् भृङ्गा इति उन्मुखविनीतविनेयभृङ्गाः। उन्मुखत्वं नामास्तिक्ययुक्तता, विनीतत्वमौद्धत्यादिराहित्यम् ॥४ ॥

नमस्कारानन्तरं टीकाकृतः प्रतिज्ञाकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य, फलवद्ग्रन्थकरणसन्निधानात् नमस्कारस्य तच्छेषत्वद्योतनार्थं प्रतिज्ञातम् ; सन्निहितप्रयोजनसंभवेऽसन्निहितफलकल्पनानुपपत्तेरित्याह—*यत्कार्यमिति* ॥ "पदादिवृन्ते"त्यस्यैषोऽर्थः—भाष्यस्य व्याख्येयत्वमाह—*गम्भीरमिति* ॥ तर्ह्यनवगाह्यत्वादव्याख्येयत्वम्, नेत्याह—*प्रसन्नेति* ॥ आपाततः प्रसन्नत्वम्, विचारणया तु गम्भीरत्वमित्यर्थः। गाम्भीर्यमेवाह—*पदादीति* ॥ पदच्छेद-पदार्थकथनविग्रह-वाक्ययोजनाऽऽक्षेप-समाधानलक्षणप्रसवबन्धनरूपवृन्तभारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

भाष्यस्य व्याख्येयत्वं प्रतिज्ञाय, तदितरव्याख्याने प्रतिज्ञाविरोधः स्यादिति शङ्कते—*ननु नेदमिति* ॥ इदं भाष्यं न भवति ; अतो न व्याख्यानपदवीमुपारोढुमर्हतीति योजना। भाष्यकृत्प्रणीतत्वेन भाष्यत्वं तस्य स्पष्टमित्याशङ्क्य, न तत्प्रणीतत्वमात्रेण भाष्यत्वसिद्धिः ; अतिप्रसङ्गात्, अतो भाष्यलक्षणलक्षितत्वेन भाष्यत्वं वक्तव्यम्, न च तन्निरूपयितुं शक्यमित्याह—*भाष्यलक्षणेति* ॥ लक्षणावगममन्तरेण तदभावावगमानुपपत्तेर्लक्षणमाह—*सूत्रार्थ इति* ॥ यत्रार्थो वर्ण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्यापि भाष्यत्वं स्यात्, तद्व्यावृत्त्यर्थम्—सूत्रेति विशेषणम्। पदवृत्तिं व्यावर्तयति—*वाक्यैरिति* ॥ वार्तिकव्यावृत्त्यर्थमाह—

सूत्रानुकारिभिरिति ॥ वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि संभवात् व्यावृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिं व्यावर्तयति—*स्वपदानीति* ॥ अस्त्वेवं भाष्यलक्षणम्, कथं तदभावः प्रकृते ? इत्याशङ्क्य, किं सौत्रश्रौतार्थसंस्पर्शित्वेन भाष्यलक्षणाक्रान्तत्वम्, उत आर्थिकार्थसंस्पर्शित्वेन ? उभयथाप्यसंभव इति प्रतिपादयितुम्—प्रथमं साकाङ्क्षत्वेन सूत्रस्याऽऽनर्थक्यशङ्कां निरस्यति—*तत्राथात इत्यादिना* ॥ तत्र=भाष्यलक्षणे एवं व्यवस्थिते इत्यर्थः । सर्वज्ञबादरायणप्रणीतत्वादानर्थक्यानुपपत्तेरध्याहारेणापि सूत्रं योजनीयमित्याह—*अध्याहर्तव्यमिति* ॥ तत्रापि योग्यमेवाध्याहर्तव्यमित्याह—*कर्तव्येति* ॥ योग्यत्वमुपपादयति—*शास्त्र इति* ॥ पुरुषप्रवृत्तिरेव मा भूदित्याशङ्क्याह—*अनुवादेति* ॥ निरर्थकसिद्धबोधिवाक्यमनुवादशब्दार्थः । भावप्रधानश्चायं निदेश इति द्रष्टव्यम् । कर्तव्यपदाध्याहारेऽप्यानर्थक्यं तदवस्थम् ; प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञनिच्छयोः कर्तव्यत्वासंभवात्, इत्याशङ्क्य जिज्ञासापदेन विचारं लक्षयित्वा तस्य कर्तव्यतोच्यत इत्याह—*तत्र जिज्ञासापदेनेति* ॥ *तत्र=सूत्रे इत्यर्थः । लक्षणायां हेतुमाह—*अनुष्ठानयोग्यमिति* ॥ विचारस्यैव लक्षणायां को हेतुः ? इत्याशङ्क्य, तस्य जिज्ञासापदवाच्यसंबन्धादित्याह—*अन्तर्णीतमिति* ॥ ज्ञानेच्छयोरन्तर्मध्ये नीतमिति यावत् । परोक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षफलज्ञानमिष्यते, संदिग्धे च निश्चयफलम्, तच्च विचाराविनाभूतमिति विचारे लक्षणेत्यर्थः । अथवा—जिज्ञासा कर्तव्या, इष्यमाणज्ञानस्य साक्षादिच्छासाध्यत्वासंभवात्तन्निर्वाहको विचार आक्षिप्यते । इच्छाया अपि साक्षात्साधनत्वेनानन्वयात्तन्निर्वाहको विचार आश्रयणीयः; क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्त्या अपूर्वाभ्युपगमवदित्यर्थः । एवमप्यधिकारिफलसाकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यमित्याह—*साधनचतुष्टयेति* ॥ अथशब्दात् विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तेः इच्छाविषयत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वं चेत्यर्थः । ज्ञानस्य सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावादफलत्वमित्याशङ्क्याऽऽर्थिकमाह—*अर्थादिति* ॥ *इदमत्राऽऽकूतम्*—ब्रह्मज्ञानाय विचारकर्तव्यता तावत्प्रतीयते, न च ब्रह्मज्ञानस्य स्वरूपेण पुमर्थता ; दुःखनिवृत्तिसुखावाप्त्यन्यतरत्वाभावात् । तस्मात् फलविशेषाकाङ्क्षायामथशब्दोपात्ताधिकारिविशेषणं मोक्षः फलत्वेन संबध्यते—यथा 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्राधिकारिविशेषणस्य फलत्वम्, तद्वत् । *ननु*—अधिकारिविशेषणत्वेन मोक्षस्य फलत्वम् ? उत काम्यत्वेन ? *न तत्र प्रथमः कल्पोऽवकल्पते ; जीवनगृहदाहादेरपि फलताप्रसङ्गात्, *न द्वितीयः* ; ''परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्या"दित्यत्र काम्यमानयोषित्पिण्डस्यापि फलतापातात् । तस्मादधिकारिविशेषणस्य फलत्वमसङ्गतमिति चेत्, *नैतत्* ; न विशेषणत्वमात्रेण काम्यत्वमात्रेण वा मुक्तेः फलत्वम्, किं तु काम्यत्वे सत्यनिन्दितत्वेन । तस्मादधिकारिविशेषणीभूतो मोक्षः फलमिति सुष्ठूक्तमिति । विचारस्य विषयसाकाङ्क्षत्वात्तस्य चानिर्दिष्टत्वात्साकाङ्क्षत्वशङ्कां निरस्यति—*सन्निधानादिति* ॥ वेदान्तवाक्यविचार इति च सिध्यतीति संबन्धः । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनोपनिषन्मात्रप्रतिपाद्यत्वात्तद्विषयो विचारः साधनमित्यर्थः । सूत्रार्थवर्णनमुपसंहरति—*इति श्रुत्यर्थाभ्यामिति* ॥

फलितं दर्शयति—*तत्रेति* ॥ "युष्मदित्या"दि सूत्रार्थकलामपि न प्रतिपादयति, अतो न भाष्यमिति योजना । अभाष्यत्वसमर्थनफलमाह—*अत इति* ॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्तिद्योतनार्थः । तदुत्तरत्वेन

टीकामवतारयति—*एतं शङ्कितमिति* ॥ भाष्यद्वयमेव कस्मादाक्षिप्य समाधीयते ? उत्तरत्राप्याक्षेपसमाध्योरविशेषादित्याशङ्क्य, सूचितविषयप्रयोजनहेत्वध्यासविषयस्य "युष्मदस्मदि"त्यादंर्भाष्यत्वसिद्धावध्यासविषयोत्तरभाष्यस्यापि भाष्यत्वं सिध्यतीत्यभिसंधायाह—*भाष्यखण्डस्येति* ॥ भाष्यद्वयस्येत्यर्थः । उत्तरभाष्यस्य एतत्समानयोगक्षेमत्वं दर्शयितुं खण्डशब्दप्रयोग इत्यर्थः । किम्—इत्यन्तं यद्भाष्यम्, तत्प्रतिपादयतीत्यन्वयः ? किं वेत्यन्तं यत्, तद्भाष्यमिति ? *नाद्यः* ; अद्यापि भाष्यत्वासिद्धेस्तत्प्रतिपादयतीत्युक्त्यनुपपत्तेः, *न द्वितीयः* ; प्रतिपादयतीत्यत्र कर्त्रभावप्रसङ्गात् । न च—इत्यन्तस्यैव ग्रन्थस्य कर्तृत्वेन संबन्ध इति—शङ्क्यम् ; तस्य विषयादिप्रतिपादकताया एवानुपलब्धेः, इति शङ्कां निरस्यति—*तत्रेति* ॥ यत् इत्यन्तम्, तद्भाष्यमिति विधीयते, न च प्रतिपादयतीत्यत्र कर्त्रभावप्रसङ्ग इत्याह—*इति ग्रन्थ इति* ॥ तत्र टीकायामेष ग्रन्थः प्रतिपादयतीति योजना । न च—प्रतिपादकत्वमसिद्धमिति—शङ्क्यम् ; तस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । अथवा—प्रतिपादयतीत्येतद्विधीयते । न च भाष्यत्वासिद्धेरननुवादः ; भाष्यशब्दस्य ग्रन्थमात्रवाचित्वादित्यर्थः । इत्यन्तं भाष्यमित्यन्तग्रहणसामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते, तत् केनान्वेतीति विवेचनीयम्—किं भाष्यद्वयेन ? उत विषयप्रयोजनाभ्याम् ? आहोस्वित् प्रतिपादयतीत्यनेन ? त्रिधाऽपि नान्वय इत्याह—*ननु कथमिति* ॥ अत्रैषाऽक्षरयोजना—भाष्यद्वयमेव कथं विषयादिकं प्रतिपादयति ? "अस्यानर्थहेतोरित्य"स्यापि तत्प्रतिपादकत्वात्, भाष्यद्वयं विषयप्रयोजने एव कथं प्रतिपादयति ? अध्यासस्यापि प्रतिपादकत्वात्, भाष्यद्वयं प्रतिपादयत्येवेति कथम् ? अध्यासस्यैव प्रतिपादकत्वात्, न ह्यन्यप्रतिपादकमन्यप्रतिपादकं भवतीति । कल्पत्रयेऽप्युक्तो दोषोऽत्र नावतरतीत्याह—*शास्त्रेति* ॥ शास्त्राऽऽरम्भनिमित्ते ये विषयप्रयोजने तयोः सिद्धिहेतोरित्यर्थः । तत्रैषा योजना—भाष्यद्वयमेव विषयादिकं प्रतिपादयति, नोत्तरम्; अस्यैव हेतूत्थापकत्वात्, उत्तरस्यैतत्सिद्धविषयाद्यनुवादकत्वात् । तथा भाष्यद्वयं विषयप्रयोजने एव प्रतिपादयति, नाध्यासम् ; लक्षणादिभाष्यसिद्धाध्यासानुवादित्वात्, तथेदं विषयप्रयोजने प्रतिपादयत्येव ; हेतूत्थापकत्वादिति । हेतूत्थापकं कथं विषयप्रयोजने प्रतिपादयेत् ? न खलु कलशशब्दः कालविषयो दृष्ट इति, तत्राह—*हेतुवचनमिति* ॥ एवकारः साधयतीत्यनेन संबध्यते—साधयत्येवेति । हिशब्दो दृष्टान्तार्थः, यथा धूमवत्त्वं हेतुवचनमग्निमत्त्वं साधयति, तथेत्यर्थः । अध्यासस्य विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुत्वं विषयादेश्च शास्त्रारम्भगमकत्वमुक्तम्, तदसम्भवि ; व्याप्त्यभावात्, इत्याशङ्क्य विशेषांशे व्याप्त्यभावेऽपि सामान्योपाधौ साऽस्तीत्याह—*तथाहीति* । भागे सिद्धसाधनतां निराकर्तुमेतदिति विशेषणम् । असिद्धिं निरस्यति—*शास्त्रं चेति* ॥ बन्धप्रत्यनीकत्वमुपपादयति—*अविद्यात्मकेति* ॥ अनुमाननिगमनार्थ इतिशब्दः । परमप्रकृतमुपसंहरति—*तदेवमिति* ॥ विशेषणासिद्धिं शङ्कते—*ननु बन्धस्येति* ॥ लक्षणादीनामत्र सत्त्वात् कथमसिद्धिरित्याह—*अत आहेति* ॥ "सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते" इत्यादेरध्यासप्रतिपादकत्वात्कथं तदेकवाक्यतया 'युष्मदि'त्यादेर्विषयादिसाधकत्वमित्याशङ्क्याह—*विषयादीति* ॥ लक्षणादिभाष्येणैकवाक्यं सत् विषयादि साधयति चेत्, "एतदन्तमनेने"ति विभागेनोपादानमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*अत एवेति* ॥ अतःशब्दार्थमाह—*व्यवधानेति* ॥ लक्षणादिभाष्यमध्यासं प्रतिपाद्य विषयादौ पर्यवस्यति, इदं तु साक्षात्, अतो विभागोपादानं युक्तमित्यर्थः । *ननु*—

"अस्याऽनर्थहेतोरि"त्यादेरध्यासासाधकत्वात् "तेन पर्यवस्यदि"त्यभिधानमयुक्तमिति चोदयति—*ननु तर्हीति ॥ शब्दतः प्रतीयमानमर्थमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्हि "अस्यानर्थहेतोरित्यनेन पर्यवस्यदि"ति टीकाऽनुपपन्नेति, तत्राह—*अस्येति* ॥ "अस्याऽनर्थहेतोरि"ति भाष्यस्य पूर्वभाष्येण लक्षणादिभाष्येण सहोपादानं कृतमित्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—*सव्यवधानेति*। व्यवधानेन सह वर्तत इति सव्यवधानम्, तस्य भावस्तत्त्वम्। कुत्र सव्यवधानत्वमिति वीक्षायामाह—*विचारशास्त्रीयेति* ॥ "अस्यानर्थहेतोरि"ति भाष्यस्याध्यासासाधकत्वात् कथं सव्यवधानत्वम् इति वीक्षायामाह—*विषयेति* ॥ वेदान्तानां विषयप्रयोजनसंबन्धं प्रतिपाद्य तयोस्तद्विचारशास्त्रसंबन्धप्रतिपादनात् सव्यवधानत्वमित्यर्थः।

भाष्यद्वयस्य विषयादिप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य सूत्रासंगतिमाशङ्कते—*नन्वेवमपीति* ॥ असूत्रसंबन्धित्वमसिद्धमित्याह—*अत आहेति* ॥ "विषप्रयोजने सूत्रिते" इत्यनेन रूपेण युष्मदित्यादेः प्रतिपादकत्वाभावा"त्सूत्रिते"इति प्रतिपादयती"त्येतदनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*इतिशब्द इति* ॥ हेतुत्वमेवाह—*यस्मादिति* ॥ विषयादिहेत्वध्यासोपस्थापकत्वेन भाष्यस्य व्याख्येयत्वमुक्तम्, संप्रति सूत्रस्यैवासङ्गतत्वात्तन्मूलं भाष्यमव्याख्येयमित्याशयवानाह—*कः पुनरिति* ॥ *अयमर्थः*—जिज्ञासितं सूत्रणीयम्, जिज्ञासा हि ज्ञाते, ज्ञानं च शास्त्रश्रवणमन्तरेण न संभवति, पाठकादिष्वदृष्टेरित्यसंगतिः। तथा प्रसज्यतेऽनेनेति प्रसङ्गः प्रसञ्जकः, स किमस्ति ? उत न ? नाद्यः ; वेदान्तवाक्यविचारकर्तव्यतायाः प्रमाणान्तरागोचरत्वात्। श्रोतव्य इत्यादिवाक्यं प्रसज्जकमिति वक्तव्यम्। न च तत् संभवति ; विकल्पासहत्वात्। तत्किं नित्यम् ? नैमित्तिकं वा ? प्रायश्चित्तरूपं वा ? अथ वा काम्यम् ? *नाद्यः* ; अकरणे प्रत्यवायाश्रुतेः, *न द्वितीयः* ; गृहदाहादिष्विव निमित्ताश्रवणात्, न तृतीयः* ; "ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेते"तिवत् दोषसंयोगे सत्यचोदितत्वात्, *नापि चतुर्थः* ; विध्युद्देशे फलाश्रवणात्, *न चरमः* ; सूत्रस्य प्रमाणापेक्षितन्यायसूचकत्वात्, तदभावे सूत्रस्यैवासंगतेः, तस्मात्प्रसज्जकाभावाच्चासंगतिः। तथा शास्त्रासंगतिश्च। समन्वयादिप्रतिपादकं हि शास्त्रम्। न च समन्वयाद्यन्यतममनेन प्रतिपाद्यते, इत्यादावस्य सूत्रस्य प्रसङ्गं न पश्यामः—इति। चतुर्विधाया अप्यसङ्गतेरसङ्गतिरित्याह—*उच्यत इति* ॥ असङ्गतेरुपपादनात् कथं तदसङ्गतिरित्याशङ्क्याद्यासंगतिं निराचष्टे—*नित्येनेति* ॥ अधीतस्वाध्यायो वेदान्तवाक्येष्विदमवगच्छतीति संबन्धः। अध्ययनप्रसज्जकमाह—*अध्ययनेति* ॥ तस्य काम्यत्वं प्रत्याह—*नित्येनेति* ॥ अर्थाद्यवबोधे सति तत्कामना, कामनायां सत्यां च ततः साङ्गाध्ययने प्रवृत्तस्यार्थावबोध इतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गान्नित्यत्वमित्यर्थः ॥

अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति मतं निरस्यति—*एवेति* ॥ एवकारस्य विधिना सबन्धः। नित्यानित्यसंयोगादिविरोधप्रसङ्गान्नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्। एतच्च तृतीयवर्णके प्रतिपाद्यत इति नात्र विस्तार्यत इत्यर्थः। *अधीतस्वाध्याय इति* ॥ साङ्गाध्ययनवानित्यर्थः। साङ्गाध्ययनादेवावगतिजनिपक्षे शास्त्रवैयर्थ्यमिति, तत्राह—*आपातेति* ॥ विचारं विनोत्पन्नं ज्ञानमापातदर्शनम्, तस्य चानिश्चयरूपत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तिरित्यभिसंधिः। इदमा परामृष्टमर्थमाह—*आत्मनस्त्वित्यादिना* ॥ आत्मप्रेप्सोः श्रवणं नामाङ्गि

विधीयते इति संबन्धः। चन्दनवनितादिप्रेप्सुत्ववदात्मप्रेप्सा न कस्यापि, इत्यत्राह—*सर्वत इति* ॥ तत्र प्रमाणमाह—*आत्मन इति* ॥ पुत्रादीनां प्रियत्वं न स्वरूपेण, किं त्वात्मार्थत्वेन ? इतरथा वैरिपुत्रादेरपि प्रियत्वप्रसङ्गात्, तस्मादात्मनि मुख्या प्रीतिः, इतरत्रत्वौपाधिकी ; तस्मात् हेयमात्मव्यतिरिक्तमिति विशिष्टाधिकारिसिद्धिरित्यर्थः। प्रयोजनमाह—*तादर्थ्येनेति* ॥ दर्शनोद्देशेनेत्यर्थः। *ननु*—"द्रष्टव्य" इति दर्शने तव्यप्रत्ययश्रवणात् दर्शनमपि विधेयमिति, तत्राह—*आत्मदर्शनमिति* ॥ प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वान्नाऽऽत्मसाक्षात्कारे विधिसंभव इत्यर्थः। *ननु*—न ज्ञानस्योद्देश्यत्वम् ; सुखादिरूपत्वाभावात्, इत्यत्राह—*अमृतत्वेति* ॥ तत्र प्रमाणमाह—*आत्मनि विज्ञात इति* ॥ सर्वस्यात्मोपादानत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावः, तत आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानं युक्तमित्यर्थः। "एतावदि"त्यात्मज्ञानमेवामृतत्वसाधनत्वादमृतत्वमित्युपचर्यते ; लाङ्गलं जीवनमितिवत्। *खल्विति* ॥ ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः। असंभावनादिप्रतिबन्धात्कथं श्रवणात्तत्त्वसाक्षात्कार इति ? तत्राह—*मननेति* ॥ अद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां शक्तितात्पर्यावधारणं श्रवणम्, श्रुतस्यार्थस्योपपत्तितोऽनुसन्धानं मननम्, विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनमिति विभागः। श्रवणोत्तरकालीनयोस्तयोः कथं श्रवणाङ्गत्वमित्याशङ्क्य, न स्वरूपोपकारितयाऽङ्गत्वं प्रोक्षणादिवत्, अपि तु प्रयाजादिवत्, इत्याह—*फलेति* ॥ श्रवणस्य यत्तत्त्वसाक्षात्काराख्यं फलम्, तत्र मननादेरप्युपकारकत्वमित्यर्थः।

यथावत् स्वाध्यायादधिकार्यादिप्रतिपत्तावपि शास्त्रप्रवृत्तिरापातदर्शनस्यानिश्चयरूपत्वादित्युक्तम्, तत्र कथमनिश्चयरूपत्वम् ? तत्राह—*स च तत्रेति* ॥ *सः= आपातदर्शनवान्। *तत्र= अधिकार्याद्यनुबन्धे। इति जिज्ञासत इति सम्बन्धः। चशब्दस्य च तेनैव सम्बन्धः। न केवलमधिकार्याद्यनुबन्धं जानाति, किं तु जिज्ञासते चेत्यर्थः। इतिपदपरामृष्टं प्रकारमाह—*कियद्विशेषणेति* ॥ कियन्ति विशेषणानि पर्यन्तोऽवधिर्यस्य स तथा। किं वैराग्यमेव विशेषणम्, आहो अन्यदपि ? इति विमर्शार्थः। यदाऽन्यदपि विशेषणम्, तदा तत्र का युक्तिः ? किं च मानम् ? इति विवेचनीयमित्याह—*किंप्रमाणक इति* ॥ अधिकार्यनुबन्धजिज्ञासामभिधाय विचारविधेरव्यवहितविषयानुबन्धे तामाह—*को वाऽसाविति* ॥ किं प्रयाजादिवत्सकृदनुष्ठेयः, उतावघातादिवदसकृदिति जिज्ञासत इत्यर्थः। दृष्टफलत्वेनासकृदनुष्ठेयत्वेऽपि किं प्राच्या मीमांसया गतार्थत्वमुत नेति विमर्शान्तरमाह—*अन्यत इति* ॥ साधनानुबन्धे संशयमाह—*कथं चेति* ॥ किं कर्मसमुच्चितं ज्ञानं साधनम्, उतासमुच्चितं वेत्यर्थः। असमुच्चितत्वपक्षेऽपि ज्ञानं निरूपणीयमित्याह—*किंप्रमाणकमिति* ॥ व्यवहितविषयानुबन्धे—किं वा तदात्मतत्त्वमिति* ॥ आत्मतत्त्वं किं सविशेषम्, उत निर्विशेषम् ? निर्विशेषत्वे मानं वक्तव्यमित्याह—*किंप्रमाणकं वेति* ॥ परजिज्ञासायाः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात् कथं तन्निरासाय शास्त्रप्रणयनम् ? तत्राह—*तं चेति* ॥ तं जिज्ञासुमुपलभमानो बादरायणोऽनुबन्धत्रयं सूत्रयामासेति सम्बन्धः। उपलम्भे हेतुमाह—*भगवानिति* ॥ "उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवान् ॥"

इति प्रसिद्धेः परजिज्ञासोपलम्भो युक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—*बादरायण इति* ॥ काकदन्तजिज्ञासोवैलक्षण्यमाह—*पुरुषार्थेति* ॥ प्रसज्जकाभावादित्युक्तं निरस्यति—*वेदान्तवाक्येति* ॥ स च विधिः काम्य इत्याह—*साधनचतुष्टयेति* ॥ यद्यपि न विध्युद्देशे फलश्रवणम्; तथाप्यार्थवादिकफलोपादानेनामृतत्वसाधनकामो वेदान्तवाक्यानि विचारयेदिति विधिः परिणमते; यथा "प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ती"त्यत्र प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति विधिः परिणमते, तद्वदित्यर्थः । *ननु*—एतत्सूत्रं श्रवणविधिमूलमिति कथं गम्यते ? तत्राह—*श्रुतिसूत्रयोरिति* ॥ "तद्विजिज्ञासस्व" "श्रोतव्यः" इत्यादिश्रुतौ सूत्रे च विचारकर्तव्यतापरत्वस्य चाविशेषादित्यर्थः । श्रवणस्याङ्गित्वं मननादेरङ्गत्वं चोक्तम्, तत्र वैपरीत्यं किं न स्यात् ? इत्यत आह—*मननेति* ॥ "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये" इत्येतद्व्याख्यानसमये वक्ष्यत इत्यर्थः । । *ननु* श्रवणे विधेरेवासम्भवात् कथं तन्मूलं सूत्रम् ? इति चोदयति—*ननु श्रोतव्य इति* ॥ किमपूर्वविधिः, उत नियमः, आहो परिसंख्येति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*श्रवणादीनामिति* ॥ अपूर्वविधेरत्यन्ताप्राप्तविषयत्वात् श्रवणादीनां च ज्ञानसाधनत्वमन्यतः प्राप्तमिति नापूर्वविधित्वं तस्येत्यर्थः । दृष्टफलेऽप्यवहननादौ "व्रीहीनवहन्यादि"ति यथा नियमः, तद्वदत्रापीति द्वितीयं कल्पमाशङ्क्याह—*न चेति* ॥ "व्रीहीनवहन्यादि"त्यत्र दृष्टादृष्टप्रयोजनसम्भवान्नियमविधिर्युज्यते, न तथाऽत्रेत्यर्थः । चकारेणोभयार्थत्वाभावेऽपि नियमविधित्वमिति शङ्कां निरस्यति । दृष्टतण्डुलमात्रनिष्पत्तिफलस्यान्यथापि सम्भवाद्विधिवैयर्थ्यमित्यर्थः । विधिबलादत्राप्युभयार्थत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्य, किं परमापूर्वं नियमापूर्वसाध्यम्, उताऽऽत्मबोध एव साध्यः, इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*दृष्टादृष्टेति* ॥ तण्डुल-तत्समवेतादृष्टसाध्यपरमापूर्ववत् श्रवणादिष्वदृष्टसाध्यमदृष्टं न पश्याम इत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति—*आत्मावगमस्येति* ॥ दृष्टसामग्र्यां सत्यामदृष्टाभावापराधेन बोधानुदयादर्शनान्न तस्यादृष्टसाध्यत्वमित्यर्थः । न च परिसङ्ख्या; पञ्चनखापञ्चनखभक्षणयोरन्यतः प्राप्तावन्यपरिवर्जनवदात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्योपनिषदतिरिक्तात्प्राप्त्यसम्भवादित्यर्थः । अपूर्व-परिसङ्ख्याविधिनिराकरणमस्मदिष्टमेव, नियमविधिस्तु न निन्होतुं शक्यत इत्याह—*नैतत्सारमिति* ॥ *'अदृष्टसाध्याभावात्' इत्युक्तं निरस्यति—*आत्मतत्त्वेति* ॥ **"सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्"** इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यत्रान्वय-व्यतिरेकलभ्यं कारणत्वम्, तत्र केवलव्यतिरेकापेक्षा, इह पुन''र्विविदिषन्ती"त्यादिवाक्यबलाददृष्टस्य कारणताऽऽश्रीयत इति न व्यतिरेकोऽर्थ्यते । न चादृष्टस्योपयोगासम्भवः; "तपसा कल्मषं हन्ति" "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे"त्यादिश्रुति-स्मृतिपर्यालोचनया परिपन्थिकल्मषनिर्बहणेनोपयोगादित्यभिसन्धिः । *ननु*—एकस्मिन्विषये द्वयोः साधनयोः पक्षप्राप्तौ नियमविधिः, यथा तण्डुलनिष्पत्तेरवहननान्नखनिर्भेदनाच्च सम्भवेऽवहन्यादिति नियम्यते, न तथाऽऽत्मज्ञाने साधनद्वयं प्राप्तमिति कथं नियम्यते ? इति—चेत्, *मैवम्*—विकल्पासहत्वात् । किमात्मज्ञानमात्रे साधनान्तराप्राप्तिः, उत निर्विशेषाऽऽत्मज्ञाने ? नाद्यः; सविशेषात्मज्ञाने प्रत्यक्षादिप्रसरात् । द्वितीयेऽपूर्वीयेषु व्रीहिषु दलनाद्यप्राप्तावपि व्रीहिमात्रे दलनादिप्राप्तेर्नियमवन्निर्विशेषात्मज्ञाने साधनान्तराप्राप्तावप्यन्यत्र साधनान्तरप्राप्तेर्नियम इति तुल्यम् । प्रकारान्तरेण श्रवणादिविधिमाक्षिपति—*ननु विधिपरत्वे इति* ॥ उभयपरत्वे वाक्यभेदापातान्न ब्रह्मसिद्धिमिच्छता वेदान्तानां विधिपरत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । विधेयज्ञानविशेषणतया ब्रह्मणि गुणत्वप्रसङ्ग आदिशब्दार्थः ।

भाष्यवचनविरोधादपि न वेदान्तेषु विधिसम्भव इत्याह—*इति भाष्यकारैरिति* ॥ "लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्ती"त्यत्रेत्यर्थः। किं विधिविशेषस्य तत्र निरासः, आहो विधिमात्रस्येति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ अङ्गीकृतमंशमाह—*ज्ञानविधिरिति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*न श्रवणेति* ॥ सामान्यवचनं कथं विशेषविषयं व्याख्यायत इति ? तत्राह—*तत्रेति* ॥ ज्ञानविधावुक्तदोषस्य श्रवणविधौ प्रसङ्गाभावादिति हेत्वर्थः। ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गोऽत्रापि तुल्य इत्याह—*कथमिति* ॥ श्रवणविधिपक्षे ब्रह्मणो गुणत्वाभावं दर्शयितुं दर्शनविधौ गुणत्वं तावदाह—*दर्शनेति* ॥ *कर्मतयेति* ॥ क्रियात्वेनेति यावत्। विधेयज्ञानस्य क्रियारूपस्य नियोगनिर्वर्तकतया विशेषणत्वात् तद्विशेषणं ब्रह्मापि विशेषणं स्यादित्यर्थः। विचारविधावपि ब्रह्मणो दर्शनं प्रति गुणत्वं तुल्यमित्यत्राह—*ब्रह्मदर्शनमिति* ॥ स्वमेव प्रधानं स्वप्रधानम्, स्वप्रधानं च तत् फलभूतं चेति स्वप्रधानफलभूतम्, तच्च दर्शनं चेति स्वप्रधानफलभूतदर्शनम्, तस्य विशेषणतयेत्यर्थः। प्राधान्यमुपपादयति—*फलभूतेति* ॥ 'धर्मज्ञानाय वेदवाक्यानि विचारयेदि'त्यत्र धर्मस्य प्राधान्यवद् ब्रह्मज्ञानाय विचारविधावपि ज्ञायमानं ब्रह्म प्रधानमिति न गुणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। विधिपरत्वे स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गमुक्तं निरस्यति—*इति वेदान्तैरिति* ॥ ब्रह्मणि महातात्पर्यम्, विधौ त्ववान्तरतात्पर्यमिति न विरोध इत्यर्थः। अवान्तरवाक्यभेदेन वेदान्तानां श्रवणविधिपरत्वे "न सुरां पिबेदि"त्यादावप्यवान्तरवाक्यभेदकल्पनया सुरापानविधिनिषेधप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते—*नन्विति*। *एवमपीति* ॥ ब्रह्मणः प्राधान्येऽपीत्यर्थः। "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय"मित्युपक्रमा "दात्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती" त्यात्मनोपसंहाराच्चैकं वाक्यमित्यर्थः। किं पदैकवाक्येऽवान्तरभेदेनार्थभेदप्रतिपादकत्वं निराकरोषि, उत वाक्यैकवाक्ये ? तत्राऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं निरस्यति—*अवान्तरवाक्यभेदेनेति* ॥

एकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वाविशेषे क्वचिदवान्तरवाक्यभेदः क्व चिन्नेत्ययं विभागः कुत इति चेत्, तत्रेदं वक्तव्यम्—*किमेकदेशिन एतच्चोद्यम्, उत तान्त्रिकस्य ? नाद्यः; वाक्यैकवाक्येष्ववान्तरवाक्यभेदस्य तेनैवोररीकरणादित्याह—*विविदिषन्तीति* ॥ *ज्ञानसंयोगः= ज्ञानार्थत्वम्। द्वितीयेऽपि किमेतद्भाट्टस्योत गुरोः ? नाद्य इत्याह—*उपरि हि देवेभ्य इति* ॥ अधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतावपि "उपरि हि देवेभ्य" इत्यस्यापूर्वार्थत्वेनोपरिधारणविधिपरत्वं यथाऽवान्तरवाक्यभेदेन, तथाऽत्रापीत्यर्थः। इदमत्र विवक्षितम्—"अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेत्" इत्यत्राधोधारणं विधाय तत्रैव श्रूयते—"उपरि हि देवेभ्यो धारयती"ति। तत्रैवं संदिह्यते—किमुपरिधारणं विधीयते, उत नेति ? तत्र न विधीयत इति तावत्प्राप्तम्, अन्यप्रकरणत्वात्, वर्तमानापदेशत्वाच्चेत्येवं प्रापय्य राद्धान्तितम्—**"विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादि"ति**। उपरिधारणस्यान्यतोऽप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमेष्टव्यम्, अथापि स्यादन्यस्मादन्यत्र नीयमानं हविराच्छाद्य शिष्टैर्नीयत इति शिष्टाचारात्प्राप्तमुपरिधारणमिति, तत्रेदमभिधीयते—हविःप्रच्छादनस्यान्यतः प्राप्तत्वेऽपि स्रुग्दण्डोपरि समिधोऽप्राप्तत्वात् दण्डप्रदेशे धारणं विधीयते; ततश्च वर्तमानापदेशत्वेनानुवादरूपत्वमधोधारणवाक्यैकवाक्यतां च भङ्क्त्वा विधिरास्थीयत इति शेषलक्षणे स्थितम्। तथाचाऽऽत्मवाक्येऽप्यवान्तरवाक्यभेदेन श्रवणादिविधानमविरुद्धमिति। द्वितीयं दूषयति—*मलवद्वाससः इति* ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—"तिस्रो

रात्रीर्व्रतं चरेत्। अञ्जलिना वा पिबेदि"ति। तत्र दर्शपूर्णमासैकवाक्यतायाः प्रतीयमानत्वेऽपि व्रतकलापो विधीयते, तदेकवाक्यतानुपपत्तेः, तद्वदित्यर्थः। तथा दर्शपूर्णमासयोरेव श्रूयते—"मलवद्वाससा न संवदेदि"ति। किमयं प्रतिषेधः क्रत्वर्थः, उत पुरुषार्थ इति जिज्ञासायामपि प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वप्राप्तौ राद्धान्तितम्—"**प्रागपरोधान्मलवद्वाससः**" इति। "तामपरुध्य यजेते"ति सर्वस्मात् क्रतुव्यापारान्निवृत्ततया रजस्वलया संवादप्रसक्त्यभावान्न क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधः, किन्तु स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानपुरुषस्य रजस्वलया संवादप्रसक्तौ सत्यां निषिध्यते पुरुषार्थतयेति। एतदभिप्रेत्य व्रतकलापविधानवच्चेति चशब्दं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः, प्रकारान्तरेण श्रवणविधिमाह—*अथवेति*। पाण्डित्य-बाल्य-मुनि-शब्दैः श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि क्रमेण निर्दिश्यन्ते, तस्याप्याऽऽत्मप्रकरणपठितस्य कथं श्रवणादिविधिपरत्वमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वाद्विधिरङ्गीकर्तव्य इत्याह—*सूत्रकारेणेति*॥ "सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदि"त्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। विधिसमर्थनमुपसंहरति—*सर्वथेति* ॥ पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः। विधिसमर्थनफलमाह—*अत इति* ॥ अस्ति श्रवणविधिः, स च संदिग्धार्थो यस्मात्, तस्मादित्यर्थः। समन्वयाद्यप्रतिपादकत्वात्सूत्रं शास्त्रासंगतम्, तस्य शास्त्रादित्वं चासंगतमिति शङ्काद्वयं निराचष्टे—*कर्तव्य इति* ॥ चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः ॥ शास्त्रारम्भकर्तव्यतासिद्ध्युत्तरकालीनत्वादुत्तरविचारस्येत्याद्यत्वम्। "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते" इत्युपोद्घातत्वेन शास्त्रसंगतिश्चेत्यर्थः। एकश्चशब्दोऽवधारणार्थः। स च प्रतिपादित इत्यनेन संबध्यते। इतिशब्दः सूत्रनिरवद्यतोपसंहारार्थः। सूत्रनिरवद्यतायां तदर्थप्रतिपादकभाष्यस्यापि निरवद्यत्वमाह—*तत्रेत्यादिना* ॥ सूत्रस्य निरवद्यत्वे सतीत्यर्थः ॥

भाष्यकारस्य व्याख्यानाचतुरतामाशङ्कते— *ननु यदीति* ॥ विषयप्रयोजने अर्थात्सूत्रिते यदि, तर्हि भाष्यकारेण विषयप्रयोजने प्रतिपादनीये इत्यन्वयः। हेतूपस्थापनेन विषयादेः प्रतिपादितत्वान्न चोद्यावसर इत्याशङ्क्याह—*आक्षेपेति* ॥ हेत्वाक्षेपसमाधानाभ्यां तथा प्रतिपादिते इत्याशङ्क्याह—*सूत्रस्येति* ॥ *व्यापारमिति* ॥ तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमित्यर्थः। भाष्यकृत्त्वाच्च विषयादिवाचकशब्दाभ्यां ते निर्देष्टव्ये इत्याह—*साक्षादिति* ॥ प्रतिपादनमात्रमुपयुक्तम्, न तु साक्षादित्याशङ्क्याह—*अन्यथेति* ॥ अप्रतिपादनमसिद्धमित्याह—*तत्राहेति* ॥ चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः। *जिज्ञासितव्यमिति* ॥ अस्मात्पूर्वं यद्भाष्यं तदादिभाष्यम्, तत्रेत्यर्थः। भाष्यकारेण विषयादिकं प्रतिपाद्यमिति शङ्कायां "प्रदर्शयिष्याम" इति समाधानमनुचितमित्याशङ्क्याह—*भाष्यकारेणेति* ॥

"युष्मदस्मदि"त्यादेर्हेतूपस्थापकत्वेन भाष्यत्वसिद्धावाक्षेपानवसरमाशङ्क्याह—*प्रथमग्रन्थेति* ॥ *ननु* "तदन्तमनेन पर्यवस्यदि"ति विभागेन भाष्यार्थः स्पष्टीकृत इत्याह—*अतितरामिति* ॥ एतद्विवृणोति—*आक्षेपेति* ॥ हेतूपस्थापकत्वाद्युष्मदस्मदित्यादेः कथमाक्षेप इति शङ्कते—*नन्वस्यानर्थेति* ॥ हेतूपस्थापकत्वमसिद्धमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ अध्यासं विनापि विषयादिसिद्धेर्नाध्यासस्य तद्धेतुत्वमित्यभिसन्धिः। *ननु* विचारकर्तव्यतायाः श्रौतत्वात्तत्परित्यागेन प्रथममध्यासवर्णनम्, ततो विष-

यादिवर्णनम्, ततो विचारकर्तव्यतानिरूपणमिति व्युत्क्रमः कस्मादिति ? अत्राह—*अत्र विचारेति* ॥ अत्र विचारकर्तव्यतादिष्विति क्रमनियमं विवक्षन्निति संबन्धः। इतिपदपरामृष्टमर्थमाह—*अध्यासेति* ॥ तत्रोपपत्तिमाह—*विचारकर्तव्यतेति* ॥ उत्तरोत्तरेणेति पाठक्रमाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम्। विषयप्रयोजनयोरध्यासाधीनताया वक्ष्यमाणत्वात्तदुपस्थापकस्य भाष्यत्वं युक्तमित्युक्तम्—"उच्यते" इत्यत्र, तदसङ्गतम्; इष्यमाणत्वेन ज्ञानस्य फलत्वम्, तच्च नाध्यासमपेक्षत इत्यध्यासस्यासूत्रितत्वात्तत्प्रतिपादकं भाष्यमसङ्गतमित्याशयेन शङ्कते—*ननु ब्रह्मज्ञानेति* ॥ बन्धनिवृत्तेरसूत्रितत्वमसिद्धमित्याह—*तत्राहेति* ॥ किमनर्थहेतुनिवृत्तिर्मुखतः सूत्रिता, उतार्थात् ? नाद्यः; अनुपलम्भात्, न द्वितीयः; अनुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्याह—*विचारेति* ॥ ब्रह्मज्ञानोद्देशेन विचारकर्तव्यता विधीयमाना ब्रह्मज्ञानस्यानर्थनिवृत्तिफलतामाक्षिपति; स्वरूपेण तस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः। अनर्थनिवृत्तेः सूत्रितत्वात्तन्मिथ्यात्वमेव वर्णनीयम्, किं तत्स्वरूपनिर्देशेन ? इत्याशङ्क्य शङ्कान्तरनिरासार्थमिति दर्शयितुं शङ्कान्तरमाह—*नन्विति* ॥ शरीराद्यभिमानपुरःसरं नरकपातादिजनितदुःखप्रमातृताया एवानर्थत्वान्नासङ्गतिरित्याह—*नेत्याहेति* ॥ अनर्थनिवृत्तेः सूत्रितत्वमङ्गीकृत्याध्याससूत्रणमाक्षिपति— *निवर्त्यतां तर्हीति* ॥ परमार्थस्य प्रपञ्चस्येश्वरज्ञाननिवर्त्यत्ववद् ब्रह्मज्ञानेनापि निवृत्तिः स्यादित्यर्थः। दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्योत्तरयति—*नेत्याहेति* ॥ वस्तुना परमार्थसता निष्पन्नं वस्तुकृतम्, वस्तु यथा तथा वा कृतमित्यर्थः।

ज्ञानानिवर्त्यत्वमुपपादयति—*तथाहीति* ॥ ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकत्वं किं दृष्टबलात्, किं वा श्रुतिबलात् ? आद्येऽपि तत्किं विषयसम्बन्धिनं निवर्तयति, उताऽऽश्रयसम्बन्धिनम्, किं वोभयसम्बन्धिनम् ? आद्येऽपीदमालोचनीयम्—किं नियन्तृत्वादिविशिष्टविषयं निवर्तकम्, उत केवलविषयम् ? तत्र नाद्यः सङ्गच्छते; व्यभिचारादित्याह—*चित्रेति* ॥ चित्राख्यरूपस्यैकत्वेन तत्र नीलरूपाद्यभावात् कथं नीलज्ञानस्य नीलाद्यनिवर्तकत्वमुदाह्रियत इति चेत्, मैवम्; चित्रावयव्यारम्भकनीलविशिष्टवस्तुज्ञानस्यानिवर्तकत्वोदाहृतेर्न विरोधः। न च तदा चित्रावयविनीति पदवैयर्थ्यं शङ्क्यम्; नीलज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तकत्वे चित्रावयविन एवानुपपत्तिरिति प्रदर्शनार्थत्वात्। नानारूपसमाहारश्चित्रमिति व्योमशिवदृष्टिं प्रतिभासं वाऽपेक्ष्येदमुदाहरणमित्यर्थः।

केवलविषयज्ञानं तद्गतनियन्तृत्वादिनिवर्तमित्यत्र व्यभिचारमाह—*स्वविषयसमवेतमिति* ॥ नीलज्ञानस्य न रसादिनिवर्तकत्वम्; अविरोधात् शुद्धात्मविषयं पुनस्तद्विरोधिनं निवर्तयतीत्याशङ्क्य तत्रापि व्यभिचारमाह—*विरोधिनं चेति* ॥ विषयगतव्यवहारायोग्यत्वं यथा नीलज्ञानेन निवर्त्यते, तद्वत्। "अत्रापी"त्याशङ्क्याज्ञाननिवृत्तावयोग्यतानिवृत्तेर्न ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याह—*स्वविषयानवबोध एवेति* ॥ ज्ञानप्रागभावस्य वस्तुसतोऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य प्रागभावनिवृत्तेर्ज्ञानमात्रत्वाभ्युपगमान्न ज्ञानेन प्रागभावस्य निवर्त्यत्वमित्याह—*केवल इति* ॥ द्वितीयं पक्षमुत्थापयति—*स्वाश्रयेति* ॥ जीवगतनियम्यत्वादिप्रपञ्चनिवृत्तौ तत्सापेक्षो नियन्तृत्वादिरपि ब्रह्मगतोऽर्थान्निवर्तत इत्यर्थः। व्यभिचारान्नायं पक्षः साधुरित्याह—*न घटादिज्ञानेनेति* ॥ तृतीयं पक्षं दूषयति—*न चाश्रयेति* ॥

कर्तृत्वादेराश्रयविषयसम्बन्धिनो ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्यक्षरार्थः। सत्तादिरादिशब्दार्थः। श्रुतिबलाद् ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकत्वमिति पक्षमुत्थापयति—*ननु न दृष्टेति* ॥ *येनेत्यस्यायमर्थः*—दृष्टबलाद् ज्ञानान्निवर्तते बन्ध इति पक्षे ज्ञानस्य बन्धनिवर्तकताया अदृष्टेरध्यस्तत्वं स्यादिति। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इत्यादिरागमः। वस्तुसतो ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवान्मायात्मकबन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रुत्यर्थः; इतरथा दृष्टविरोधात् श्रुतिप्रामाण्यं न स्यादिति परिहरति—*ननु श्रुतेति* ॥ श्रुतेऽप्युपपत्त्यपेक्षां दृष्टान्तेनाह—*यथेति* ॥ "आग्नेयोऽष्टाकपालः" "उपांशुयाजमन्तरा यजति" "अग्नीषोमीयमेकादशकपालमि"ति पूर्णमासत्रयम्, "आग्नेयोऽष्टाकपालः" "ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय" इति दर्शत्रयमित्येतेषां षण्णां यागानामपूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वाणि कल्प्यन्त इति सम्बन्धः।

ननु अपूर्वसाधनत्वस्यैवाभावान्नात्रोपपत्त्यपेक्षेत्याह—*अधिकारेति* ॥ परमापूर्वविषयतयेत्यक्षरार्थः। *अयं भावः*— "स्वर्गकामो यजेते"त्यत्र लिङा लौकिककार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन नियोगस्तावदुपलभ्यते। नियोगश्चाधिकारिविषयावन्तरेणानुपपद्यमानोऽधिकारिविषयावाक्षिपति। तत्र कुत्र नियोग इति विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेन सम्बध्यते, यागे नियोग इति, तदिदमुक्तम्—*अधिकारापूर्वेति* ॥ नियोगप्रतीत्युपयोगित्वं विषयशब्दार्थः। यागविषयो नियोगः साध्यतया प्रतीयमानः साक्षात् कृत्यसाध्यत्वात् स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं विषयतयाऽन्वितानां तेषामेव करणत्वमाक्षिपति। तदेतदुक्तम्—*अपूर्वकरणेति* ॥ नियोगनिष्पत्त्यनुबन्धित्वं करणशब्दार्थः। तदिदमुक्तं शालिकायाम्ः—

"कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः। कार्ये संघटिताकारे करणत्वेन संमतः ॥" इति ॥

यागानामेव परमापूर्वकरणत्वात् किमवान्तरापूर्वैः ? इत्याशङ्क्य किमेकैकयागनिष्पत्त्यनन्तरमपूर्वजनिः, उत सर्वनिष्पत्त्यनन्तरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*कालान्तरेति* ॥ "दर्शपूर्णमासाभ्यामि"ति तृतीयया समुच्चितानां करणताप्रतीतेर्नायं पक्षः साधुरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—*क्रमभावीति* ॥ उक्तोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणानां यागानां सकृदनुष्ठानं न संभवतीत्यर्थः। क्रमेणोत्पन्नास्त एव मिलिताः कार्यहेतव इत्याशङ्क्य, क्षणिकत्वान्मेलनमेवानुपपन्नमित्यभिसन्धिनोक्तम्—*कर्मेति* ॥ अपूर्वाणामपि यागवत् क्रमभावित्वात् संभूय हेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्योक्तम्—*मध्यवर्तीनीति* ॥ यागप्रधानापूर्वयोर्मध्ये स्थितानीत्यर्थः। न चैतावता यागकरणताभङ्गः; तेषामेव सूक्ष्मरूपत्वादपूर्वाणामित्याह—*अवान्तरेति* ॥ परमापूर्वमपेक्ष्यावान्तरेति विशेषणम् ॥

ननु अवान्तरापूर्वैः फलसिद्धेः किमन्तर्गडुना परमापूर्वेण ? न च— प्रत्ययबलात्तत्प्रत्ययान्न तन्निराकरणमिति—शङ्क्यम्, तस्य प्रत्ययार्थत्वासिद्धेरिति मन्वानं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह—*यथेति* ॥ यागगतस्येत्यनुषङ्गः। एषा भाट्टप्रक्रिया—'यजेते'त्युक्ते शाब्दभावनाभाव्यत्वेन पुंस्प्रवृत्तिलक्षणाऽऽर्थभावना प्रतीयते। सा च भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपमंशत्रयमपेक्षते। तत्र यद्यप्येकपदोपात्तत्वेन यागस्य भाव्यत्वं प्रतीयते; तथापि क्लेशात्मकत्वेन तस्य भाव्यत्वासंभवाद्भिन्नपदोपात्तः स्वर्गो भाव्यत्वेन संबध्यते, यागः

करणत्वेन, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतात्वेन, यागस्य क्षणभङ्गुरस्य समयान्तरभाविफलसाधनतानुपपत्तेः श्रुतकरणत्वनिर्वाहायापूर्वं कल्प्यते यथा, तथा श्रुतबन्धध्वंसनिर्वाहार्थं बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्पनीयमिति । दृष्टान्तो विषम इति शङ्कते—*ननु तत्रेति* ॥ स्वर्गापूर्वेति* । भाट्टमते स्वर्गसिद्ध्यर्थमपूर्वकल्पनम्, गुरुमते परमापूर्वसिद्ध्यर्थमिति विभागः । "सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती"त्यादिवचनात् सत्यदुरितस्य सेतुदर्शनेन ध्वंसवत् सत्यबन्धस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्तिसंभवाद् वैषम्यमित्यर्थः ॥

साम्येन समाधत्ते—*तर्हीहापीति* ॥ सेतुसाक्षात्कारमात्राद् दुरितनिवृत्तिर्न स्मृत्यर्थः, सेतुस्थानां म्लेच्छानामपि दुरितनिवृत्त्याऽक्षयफलभागित्वप्रसक्तेः, किन्तु दूरदेशगत-च्छत्रपादुकाविधुरत्व-स्वकृतोद्घोषणादि-नियमकलापयुक्तस्य सेतुदेशप्राप्त्या कल्मषनिवृत्तिः । तस्माद् दृष्टान्तासिद्धेर्बन्धवैतथ्यमास्थेयं ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धय इति भावः । तार्क्ष्यस्मरणं सत्यं विषं नाशयति यथा, वा विषयदोषदर्शनं सत्यरागस्य निवर्तकम्, तद्वद् ज्ञानात् सत्यबन्धध्वंस इति शङ्कां निराकर्तुम्—*अज्ञानस्यैवेत्युक्तम्* ॥ न तावत्तार्क्ष्यस्मरणमात्रस्य सत्यविषशमयितृत्वम्, किन्तु ध्यान-मन्त्रप्रयोगादिक्रियायाः ; इतरथाऽतिप्रसक्तेः । न च विषयदोषदर्शनं रागनिवर्तकम् ; रागविरुद्धचेतोवृत्त्युदयाद्रागनिवृत्तेरित्यर्थः ॥

"तद्यदी"त्यादिग्रन्थं फलितपरतया व्याकरोति—*अत इति* ॥ सूत्रार्थश्चासौ विचारकर्तव्यता चेति तथा, तस्या उपपत्तिर्याभ्यां ते सूत्रार्थविचारकर्तव्यतोपपत्तिनी, ते चार्थप्रयोजने चेति तथोक्ते, तयोः साधनायेति विग्रहः । प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमर्थशब्दार्थः । सूत्रार्थोपपत्त्युपयोगितयेत्यस्यायमर्थः—विचारकर्तव्यतारूपस्य सूत्रार्थस्योपपत्तिर्याभ्यां विषयप्रयोजनाभ्यां ते सूत्रार्थोपपत्तिनी, तदुपयोगितया बन्धस्याविद्यात्मकत्वप्रदर्शनद्वारेणाध्यासो वर्णनीयः—इति । मिथ्यात्वसूत्रणमङ्गीकृत्य प्रथमप्रतिपादने को हेतुरिति शङ्कते—*ननु सूत्रेणेति* ॥ "विषं भुङ्क्ष्वे"त्यादिवाक्यात् प्रथमप्रतिपन्नस्याप्यनुपादेयत्वम्, तद्वन्नेत्याह—*प्रतिपाद्यमिति* । एकेनोभयोरप्रतिपत्तेः कथं चरमेत्युक्तम् ? तत्राह—*आर्थिकेति* ॥ प्रयोजनविवक्षया प्रथमप्रतिपादनमित्याह—*तत्राहेति* ॥ अध्यासभाष्यस्याऽध्यासबाधः प्रयोजनम्, तच्चोपोद्घातो हेतुरिति योजना । उपोद्घातप्रतिपादनयोर्भेदाभावान्नोपोद्घात इति विशेषणम्, तत्राह—*प्रतिपाद्यमिति* ॥ शब्दवर्णनं व्यावर्तयति—*अर्थमिति* ॥ प्रतिज्ञातवर्णनं व्यावर्तयितुम्—*अर्थान्तरेति* ॥ असंबद्धार्थवर्णनव्यावृत्त्यर्थम्—*तदर्थमिति* ॥ तदुपयोगितयेत्यर्थः । 'अग्निमान् अयमि'ति प्रतिज्ञाय धूमवत्त्वादित्यर्थान्तरवर्णनं व्यावर्तयितुम्—*प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्येत्युक्तम्* । तावत्युक्ते बुद्धौ संगृह्य पश्चात्प्रतिज्ञाय यद्वर्णनं तस्योपोद्घातत्वं व्यावर्तयितुम्—*प्रागेवेति* ॥ शब्दप्रयोगात्प्रागेवेत्यर्थः ।

प्रतिपादनस्वरूपमाह—*प्रतिपाद्यमिति* ॥ प्रतिपाद्यं प्रतिज्ञाय हेतुवर्णनमित्युक्ते, उपोद्घातेऽपि प्रसङ्गः, तदर्थम्—*बहिरेवेति* ॥ अवयवविपर्यासेनाप्राप्तकालतां व्यावर्तयति—*पश्चादिति* ॥ असंबद्धहेतुव्यावृत्त्यर्थम्—*तत्सिद्धीति* ॥ अध्यासस्य विषयफलसिद्धिहेतोः कथं तन्त्रशब्दवाच्यशास्त्रोपोद्घातत्वम् ? इत्यत्राह—*तन्त्रेति* ॥ तन्त्र्यते प्रतिपाद्यते इति ब्रह्मात्मैक्यं तन्त्रमित्युच्यते, धातूनामनेकार्थत्वात्, "तत्रि कुटु-

म्बधारणे"ति धातोः प्रतिपादनार्थत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणोऽनादित्वात्स्वप्रकाशत्वाच्च नाध्यासस्य तद्धेतुत्वमिति शङ्कते—*ननु भवत्विति* ॥ शास्त्रार्थप्रतिपत्तिप्रतिबन्धनिवृत्तावध्यासवर्णनोपयोग इति समाधिग्रन्थार्थः । *तथाचेति* ॥ यथाऽध्यासस्य तन्त्रार्थहेतुत्वं तेन प्रकारेणेत्यर्थः । ऐदम्पर्यस्य शब्दधर्मत्वात्कथं चैतन्यैकरसतेति सामानाधिकरण्यम् ? इत्याशंक्याह—*ऐदम्पर्य्यमिति* ॥ पौनरुक्त्यं निरस्यति—*तदेवेति* ॥ तात्पर्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्प्रतिपादितमिति कथमुक्तमित्यत्राह—*अयमर्थ इति* ॥

तन्त्रार्थे निर्दिष्टे तस्याध्यासाधीनत्वं निर्देष्टव्यम्, न तु विरोधप्रदर्शनमुचितमित्याशङ्क्य, तदप्यध्यासोपयोगितयेत्याह—*तन्त्रार्थमिति* ॥ शास्त्रविरोधात् सुखाद्यवभासस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्योक्तम्—*प्रत्यक्षेति* ॥ टीकायाम् ज्येष्ठत्वात्तस्य प्राबल्यमित्यर्थः । नाहं दुःखीत्यादिविरुद्धप्रत्यक्षविरोधादितरस्याऽऽभासत्वमशङ्क्य तस्यासंप्रतिपत्तेर्नैतदित्याह—*अबाधितकल्पेनेति* ॥ विषयादेरध्यासाधीनत्वेऽपि तद्वर्णनमनर्थकम्; शास्त्रोत्थबोधादध्यासस्य निवृत्त्या विषयादिसिद्धेः, समारोपितरजतादेरध्यस्ततताबोधं विनाऽप्यधिष्ठानसाक्षात्कारान्निवृत्तिरित्याशयवानाह—*ननु शास्त्रमिति* ॥ लोकावलोकितपदार्थशक्तियोग्यतानुसारेण पदानामर्थबोधकत्वम् । न च बन्धवैतथ्यबोधं विना प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वयोग्यताऽधिगन्तुं शक्या ; तस्मान्मिथ्यात्ववर्णनमुचितमित्यभिप्रायेणाह—*तत्राहेति* ॥

"जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि ।

तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः ॥"

इति, जरद्गवादिवाक्यशब्देन गृह्यते । "शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्यां भेरी महत्याऽऽविरभूद्विमाने"इत्यादिरादिशब्दार्थः । विद्यान्तरेणाध्यासस्यासूत्रार्थतां शङ्कते—*ननु शास्त्रेति* ॥ तस्य वर्णनमेवोपयोगि, न तु मुखत इत्याशङ्क्याह—*अन्यथेति* ॥ "मुखतो वर्णनीय" इत्यत्र किं साक्षाद्वर्णनेन भवितव्यमिति विवक्षितम्, उताऽऽदाविति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*तत्राहेति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*तर्ह्युपोद्घातत्वादिति* ॥ समन्वयाभावे विरोधशङ्कातन्निरासयोर्निर्विषयत्वमुक्तम्, तदनुपपन्नम् ; सत्यत्ववादिनं प्रति मिथ्यात्वसाधनसंभवादित्याशङ्क्य, न परपक्षप्रतिक्षेपमात्राभिप्रायेण सूत्रकृतः प्रवृत्तिः, किन्तु तत्त्वनिर्णयाभिप्रायेणेत्याह—*अर्थनिर्णयेति* ॥ अर्थनिर्णयः प्रधानमुद्देश्यं यस्यासावर्थनिर्णयप्रधानः, तस्य भावस्तत्त्वम् ; तस्मादित्यर्थः । अर्थविशेषे समन्वये दर्शिते सति प्रत्यक्षादिविरोधशङ्कायां मिथ्यात्वप्रतिपादनेन तन्निराकरणोपपत्तिरिति टीकार्थः । संप्रति सूत्राननुसारित्वं भाष्यकृतः शङ्कते—*तर्हीति* ॥ प्रयोजनवशादतिलङ्घनमित्याह—*तत्राहेति* ॥ सुखप्रतिपत्तिर्वा कस्मादित्याशङ्क्याह—*सुखप्रतिपत्त्यर्थमिति* ॥ "युष्मदि"त्यादेरुक्तविधया भाष्यत्वसिद्धौ किं मङ्गलाचरणाऽऽक्षेपसमाधानाभ्याम् ? इत्याशङ्क्य, तयोरप्यव्याख्येयत्वव्याख्येयत्वयोः पर्यवसानात्ते उक्ते इत्याह—*एवमपीति* ॥ मङ्गलाचरणं वा कस्मादित्याशङ्क्याह — *विघ्नेति* ॥ इतोऽपि मङ्गलाचरणं कार्यमित्याह—*शिष्टाचारेति* ॥ शिष्टाचारो नानुष्ठेयः ; अतिप्रसङ्गादिति शङ्कते—*ननु शिष्टानामिति* ॥ किं शिष्टानामाचारमात्रस्याननुष्ठेयत्वम्, उत तदविरुद्धस्य ? तत्राऽऽद्यस्त्वङ्गीक्रियते, द्वितीयस्त्व-

संगत इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ अतिप्रसङ्गस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य, आंचारं विशिनष्टि—*आचार इति* ॥ धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानस्य शिष्टाचारस्यानुसरणीयत्वम्, निष्ठीवनादेश्चानीदृक्त्वादननुष्ठेयत्वम् । न च तस्य प्रमाणत्वाभावः ; मूलश्रुतिस्मृत्यनुमापकत्वात् । तथा चोक्तम्—"आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पन"मिति । प्रामाण्यप्रतिपादनफलमाह—*कर्तव्यमिति* ॥ मङ्गलाचरणेनापि क्वचिदपरिसमाप्तिदर्शनात् क्वचिन्मङ्गलाचरणमन्तरेणापि परिसमाप्तिदृष्टेस्तदप्रयोजकमिति शङ्कते—*ननु प्रयोजनेति* ॥ यत्रापरिसमाप्तिः, तत्र प्रतिबन्धबाहुल्यम्, यत्र मङ्गलाचरणं विनापि परिसमाप्तिः, तत्र ग्रन्थाद्बहिर्मङ्गलाचरणं कृतमिति निश्चीयत इत्याशयेनाह—*नेत्याहेति* ॥ मङ्गलाचरणस्यान्यत्र फलवत्त्वेऽपि नात्रानुष्ठेयत्वम् ; फलासंभवादिति शङ्कते—*नन्वत्रेति* ॥ ग्रन्थकरणस्य ख्यात्यादितुच्छफलकत्वान्न विघ्नसंभव इत्यर्थः । मननं ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन प्रसिद्धम् ; तथा चैहिकादिसकलभोगव्यावृत्तचेतस्कस्य ग्रन्थकरणं मननम् । तत्र विघ्नः संभावित इत्यभिप्रायेणाह— *नेत्याहेति* प्रवृत्तेर्निश्चयपूर्वकत्वादत्र विघ्नानिश्चयान्न तन्निबर्हणार्था प्रवृत्तिरिति शङ्कते—*ननु संभावनेति* ॥ कृष्यादाविव संभावनयाऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य, दृष्टादृष्टफलत्वेन वैषम्यान्नैतदित्याह—*किन्त्विति* ॥ लोकप्रसिद्धेर्देहात्मप्रसिद्धिवन्निर्मूलत्वान्न निश्चयत्वमिति शङ्कते—*ननु लोकेति* ॥ निर्मूलत्वमसिद्धमित्याह—*अत आहेति* ॥ ब्रह्मज्ञाने सति देवपशुत्वं निवर्तते यस्मात्, तस्मादेषां देवानां न प्रियमित्यर्थः । "अत्रोच्यत"इत्यत्र मङ्गलाचरणस्यासमर्थनात् प्रश्नाननुसारित्वं प्रतिवचनस्येत्याशङ्क्याह—*सर्वदेति* ॥ परात्मगत-तत्त्वानुस्मरणस्याप्रत्यक्षत्वान्मानान्तराभावाच्च कृतमङ्गलत्वमसिद्धमित्याह—*किं तत्रेति* ॥ प्रमाणाभावोऽसिद्ध इत्याह—*अत आहेति* ॥

टीकायां भाष्यत्वमेव समर्थ्यते, न प्रमाणमित्याशङ्क्यापेक्षितं पूरयति—*इत्यन्तमिति* ॥ "युष्मदि"त्यादिभाष्यं मङ्गलाचरणे प्रमाणमित्युक्तम्, संप्रति वृद्ध्यादिशब्दोच्चारणवत्स्वयमेव मङ्गलाचरणमित्याह—*मङ्गलाचरणं वेति* ॥ प्रमाणत्वमाक्षिपति—*कथमिति* ॥ तत्त्वानुस्मरणं किं पदार्थः ? उत वाक्यार्थः ? नाऽऽद्यः ; तद्वाचकपदश्रवणाभावात्, नान्त्यः ; संसृष्टपदार्थानामेव वाक्यार्थत्वादित्यभिसन्धिः । उच्चारणानुपपत्त्या भाष्यं मङ्गलाचरणगमकमित्याह—*तत्राहेति* ॥ देवतानुस्मरणमङ्गीकृत्य तस्य मङ्गलाचरणपरत्वाभावान्न विघ्ननिवर्तकत्वमिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते—*ननु नेहेति* ॥ *अनुस्मर्यत इति* ॥ अत्र स्वातन्त्र्येणेति शेषः । यथाश्रुतमादाय समाधत्ते—*सत्यमिति* ॥ *तत्कथंचनेत्यस्यैषोऽर्थः*—परमार्थत एवंभूते निरस्तसमस्तोपप्लवे तद्विपरीतरूपप्रतिभासः कथंचन मिथ्येति कथयितुं तद्भाष्यमिति संबन्धः । *कथंचनेति* । स्वरूपेण संसृष्टरूपेण च मिथ्येत्यर्थः । कथंचन मिथ्येति वा संबन्धः । चशब्दाद्रूपान्तरं च मिथ्येत्यर्थः । गूढाभिसन्धि विवृणोति—*नन्वन्यपरत्वादिति* ॥ अन्यपरस्यापि विघ्ननिवर्तकत्वं स्यादित्याह—*नेत्याहेति* ॥ तस्मात् परमार्थभूताद् वस्तुनोऽन्योऽध्यासाभावः, तदन्यस्तत्परादिति टीकार्थः । अन्यपरस्य कथमन्यार्थत्वम् ? अन्यत्र तथाऽदृष्टेरित्याशङ्क्याह—*अन्यार्थमिति* ॥ न चात्र प्रमाणाभावः ;

"हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ।"

इति स्मरणादित्यर्थः। व्याख्येयत्वस्यानुपसंहरणे को हेतुः ? इत्याशङ्क्य, हेतूपसंहरणाद्धेतुमदुपसंहरणं विवक्षितमित्याह—*व्याख्येयत्वमिति* ॥ "युष्मदि"त्यादि कस्मादुपेक्षितं टीकाकृता ? तत्राह—*अन्यार्थेति* ॥ मङ्गलाचरणसमर्थनप्रवृत्तेनेति यावत्। *पदद्वयमिति* "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोरिति" प्रत्यगभिधायकशब्दव्याख्यानेऽपि, इतरस्याव्याख्यातत्वात् कथं ॥ "युष्मदि"त्यादि व्याख्यातमित्युक्तम् ? तत्राह—*अर्थादिति* ॥ "सर्वोपप्लवरहित" इत्युक्त्या तत्प्रतियोगिविषयत्वेनेतरदपि व्याख्यातमित्यर्थः ॥ उत्तरपदम्— ***तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति*** ॥ यदीदं व्याचिख्यासितम्, तर्हि"**विषयविषयिणोरि**"ति कस्मादुपात्तमिति चेत्; आत्मानात्मनोः सहावस्थानस्योपलभ्यमानत्वात्तादात्म्यायोग्यत्वं विरोध इति प्रतिपादयितुमिति ब्रूमः। *व्याख्यातमिति* ॥ सर्वोपप्लवरहित इत्यत्रेत्यर्थः। *आददातीति* ॥ आङ्पूर्वादनास्यविहरणे वर्तमानाद्ददातेरात्मनेपदं भवतीत्येवमर्थात्—'आङो दोऽनास्यविहरणे' इति सूत्रादादत्त इति प्रयोगेण भाव्यमिति चेत्, नैतदस्ति; ङिद्विशिष्टस्याऽऽकारस्य ग्रहणमङिद्विशिष्टादाकारादुत्तरस्य ददातेरात्मनेपदनियमाभावज्ञापनाय। अत्र च ङिद्विशिष्टस्याऽऽकारस्याग्रहणाद् "भिक्षामाददाती"तिवदाददातीति प्रयोगः साधुरिति द्रष्टव्यम्।

साङ्गाध्ययनानन्तरं "श्रोतव्य" इत्यादिवाक्यादात्मतत्त्वसाक्षात्काराय विचारकर्तव्यताप्रतिपत्तौ संदेहे च तद्व्युदासार्थमथात इति प्रवृत्तम्। तत्रायं विचारः कर्तव्य उत नेति विषयादिसंभवासंभवाभ्यां संदेहे, नेति तावत् प्राप्तम्; विषयाद्यसंभवात्। न च—प्रत्यग्ब्रह्मैक्यानर्थनिवृत्त्यादेः शास्त्रात्प्रतितेरसंभवोऽसिद्ध इति—शङ्क्यम्; कर्तृत्वादिबन्धस्य परमार्थत्वेन तदनुपपत्तेः। न च— परमार्थत्वमसिद्धमध्यस्तत्वादिति—वाच्यम्;पूर्वानुभवसंस्कार-सादृश्य-विवेकाग्रहरूपाध्यासव्यापकाभावेनाध्यासानुपपत्तेरिति प्रतिपादयितुं युष्मदस्मदित्यादिकमवतारयामास। तत्र परमार्थस्थल ऐक्यतादात्म्याभावेन तदनुभवसंस्काराभावं दर्शयितुमैक्यायोग्यत्वमाह—*युष्मदस्मदिति* ॥ युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी, तावेव प्रत्ययौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ, तयोरिति विग्रहः। "**प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे**"ति सूत्रेण युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व-मादेशविधानात् 'त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरि'ति निर्देशेन भवितव्यम्; त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इति यथेति चेत्, नैतदस्ति; "**त्व-मावेकवचने**" इत्येकवचनाधिकारात्, युष्मदस्मदोश्चैकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वात्, अस्मदर्थेऽप्यौपाधिकभेदस्य विद्यमानत्वात् त्व-मादेशौ न भवत इति द्रष्टव्यम्। पराग्रूपोऽहंकारो युष्मदर्थः, प्रत्यक्चैतन्यमस्मदर्थः, इति स्वभावतो विरोधो दर्शितः। प्रतीतिरूपः प्रत्यक्, प्रतीतिविषय इतर इति प्रतीतितो विरोधः। अहंकारादिप्रविलापनेन—'अहं ब्रह्मे'ति व्यवह्रियते प्रत्यक्, अद्वैतानन्दप्रच्छादनेन कर्त्रादिरूपेण व्यवह्रियत इतर इति व्यवहारतो विरोधः ॥

तादात्म्यायोग्यत्वमाह—*विषयविषयिणोरिति* ॥ तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—*सर्वोपप्लवरहितो विज्ञानघनः **प्रत्यगर्थ** इतीति* ॥ "कोऽयं विरोधः ? इत्यत्र किंशब्दः प्रश्नार्थः, आक्षेपार्थो वा ? नाऽऽद्यः; विरोधशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वात्; नान्त्यः; चिदचितोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादेव, ततश्चायं ग्रन्थोऽसङ्गत इत्याशङ्क्य, विरोधशब्दस्यानेकार्थत्वाद् व्यक्तिविशेषजिज्ञासया प्रश्नो घटत इत्याह—*तत्रेति* ॥ लोक

इति यावत् । तादात्म्यलक्षणेतरेतरभावानुपपत्तेरुच्यमानत्वात्तदयोग्यत्वं विरोध इति निश्चीयत इत्याशङ्क्य सापि संदिग्धेत्याह—*द्विविधेति* ॥ इतरस्मिन् सतीतरस्य भावः सहावस्थानम्, इतरस्येतरभावस्तादात्म्यम्, इतरेतरभावभेदात्तदनुपपत्तेर्भेद इति द्रष्टव्यम् । प्रश्नपूर्वकं द्वैविध्यं दर्शयति—*कथमित्यादिना* ॥ सामर्थ्याभावे को हेतुरिति न द्रष्टव्यम्; स्वभावत्वादित्याह—*पदार्थेति* ॥ प्रश्नोत्तरं विहाय पक्षान्तरनिरसनमयुक्तमित्याशङ्क्योत्तरं पक्षं कक्षीकर्तुमाद्यं प्रतिक्षिपतीत्याह—*तत्र प्रथममिति* ॥ सहानवस्थानं लक्षणं गमकं यस्यायोग्यतालक्षणविरोधस्य स तथा । तमःप्रकाशयोरेवोदाहृतत्वात्तत्रैव सहानवस्थानप्रदर्शनमुचितम्, न तु छायादिष्वित्याशङ्क्य, तमःप्रकाशनिदर्शने दूषिते, यदि लक्षणया लक्षितलक्षणया वा छायाऽऽतपादिनिदर्शनमादद्यात्, तदा तत्रापि दोषतुल्यतोच्यत इत्याशयवानाह—*तत्रेत्यादिना* ॥ पूर्वस्यापि सिद्धान्तत्वात्—'उच्यत'इति सिद्धान्तोपक्रमोऽयुक्त इत्याशङ्क्य, सहानवस्थानलक्षणविरोधे दूषिते, 'कोऽसौ विरोधः ?' इति शङ्कायां परस्परानात्मतालक्षणो विरोधो विवक्षित इत्याह—*इदानीमिति* ॥ तादात्म्ययोग्यताऽभावेऽपि 'इदं रूप्यमि'त्यादौ तादात्म्यदृष्टेर्नायं हेतुः साधुरित्याशङ्क्योक्तं टीकायाम्—*न जातिव्यक्त्योरिति* ॥

आत्मानात्मानौ, न वस्तुत इतरेतरभूतौ, इतरेतरभावायोग्यत्वात्; तमःप्रकाशवदित्युक्तम् । तत्र साध्याभावेऽपि साधनं किं न स्यात् ? न च तदा तमःप्रकाशयोरपीतरेतरभावप्रसङ्गः ; तयोर्भावाभावरूपतया तदनुपपत्तेरित्यप्रयोजकत्वम्, भावाभावात्मतालक्षणमुपाधिं वा शङ्कते—*ननु तमो नामेति* ॥ विवादाध्यासित आलोकाभावः, तमःशब्दवाच्यः, इतरेतराभावव्यतिरिक्तत्वे सति आलोकाभावत्वात् ; व्यतिरेकेणाऽऽलोकवदित्याद्यनुमानैरालोकाभावत्वमास्थिषत कणभुगादयः ; इतरे त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां रूपदर्शनाभावस्तम इति मेनिरे ; उभयत्र साधारणं दूषणमाह—*उच्यत इति* ॥ तमः, नाभावः, धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षत्वात्; कुम्भवत्, इत्यनुमानेन 'तमालदलश्यामलं तमः' इत्यनुभवानुगृहीतेन विरोध इतरस्यानुत्थितेर्नाभावत्वमित्यर्थः । हेत्वन्तरेण पराहतिमाह—*उपचयेति* ॥ तमः, नाभावः, अवस्थावत्त्वात्, रूपवत्त्वाच्च ; केशवत् । न चासिद्धिर्हेतोरित्याह—*उपलभ्यमानमिति* ॥ यः पुनर्मन्यते तमःप्रतीतिर्भ्रमः—इति । तथाहि-निमीलिताक्षस्योपलभ्यमानं तमः किं बाह्यम् ? उताऽऽन्तरम् ? नाऽऽद्यः ; बहुलालोकवितते देशे तदसंभवात्; न द्वितीयः ; बहिःप्रसरणशीलानां नयनरश्मीनामान्तरतमोग्राहकत्वाभावात्, अन्यथा नयनान्तस्थाञ्जनग्रहणप्रसङ्ग इति, तं प्रत्याह—*बहुलेति* ॥ निमीलितनयनस्यान्धकारोपलब्धिस्तद्गोलकान्तरवर्तितमोदर्शनमित्यन्वयः । आन्तरस्य तमसो दर्शनम्, न बाह्यस्येत्यत्र हेतुमाह—*आलोकेति* ॥

मन्दप्रभप्रदीपे मन्दिरे तयोः सहावस्थानं दृष्टमिति कथमलोकवितते देशे तमसोऽसंभव इत्याशङ्क्याह—*बहुलेति* ।

उपलम्भकाभावान्नाऽऽन्तरस्यापि तमस उपलम्भ इत्युक्तं निरस्यति—*न विरुध्यत इति* ॥ तत्र दृष्टान्तः—पिहितकर्णेति* ॥ पिहितकर्णपुटस्यापि श्रोत्रादेवान्तरशब्दोपलब्धिवदन्तर्मुखैर्लोचनरश्मिभिरान्तरं तमो गृह्यते । न चातिप्रसङ्गः ; आन्तरतमोग्राहकत्वस्याञ्जनग्राहकत्वाव्याप्तत्वात्प्रशिथिलमूलतया

तर्काऽऽभासत्वात् । विमतम्, स्वगताञ्जनग्राहि, तत्संयुक्तत्वात्, यद् येन संयुक्तम्, तत् तद्ग्राहि ; यथा संतमसजलादिसंयुक्तं लोचनमिति विवक्षितत्वान्नोक्तदोषावसर इति चेत्, तत्र संयोगित्वमात्रं ग्राहकत्वप्रयोजकत्वेन विवक्षितम्, उत योग्यतावत्त्वविशेषितम् ? आद्ये गगनदिगादीनपि गृह्णीयात्, द्वितीयेऽसिद्धिः ; न चोद्भूतरूपत्वेन तत्सिद्धिरिति शङ्क्यम् ; तत्त्वेऽप्यतिसामीप्येन तद्ग्राह्यत्वानुपपत्तेः, न च प्रकृतेऽप्येतत्समानम् ; कार्यदृष्ट्यदृष्टिभ्यां विशेषात् । उद्भूतस्पर्शस्यापि धूमस्य लोचनदेशे त्वग्ग्राह्यत्वेऽप्यन्यत्रातथात्वाद् नित्यानुभवप्रसादाद्वाऽऽन्तरं तमः सिद्ध्यतीत्यर्थः । *ननु* तमः किमनादि, उत सादि ? नाऽऽद्य ; आलोकध्वंसे तदुत्पत्त्यनुभवात् । नेतरः ; किं चतुर्विधाः परमाणवः कारणम् ? उतान्यत् ? नाऽऽद्यः ; तेषां खण्डावयविपरम्परया महाद्रव्यारम्भकत्वात् । न च तदुपपद्यते ; आलोकापगमसमसमयमेवोत्पत्तेः । न द्वितीयः ; प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य, तस्योत्पत्तिस्तावदुपेया, पूर्वस्य ध्वस्तत्वादित्याह—*आलोकेति* ॥

आलोकनाशितस्य प्राचीनस्य तमसो यन्मूलकारणम्, तस्मादेव तज्जातीयस्य जन्म सिद्ध्यतीति योजना । विद्युदादि हि विलम्बमन्तरेण यथा परमाणुभिरारभ्यते, तथा तमोऽपीत्यभिप्रेत्य "झटिति महाविद्युदादी"त्युक्तम् । वस्तुतस्तु—अस्मन्मते संतमसस्य न परमाणुकारणकत्वम्, किंत्वविद्यैव चिदधिष्ठिता तमोरूपेण विवर्तत इत्याह—*मूलकारणादिति* ॥ न च प्रमाणाभावचोद्यम् ; "सदेव सौम्येदमग्र आसी"दित्यादिवाक्याद् ब्रह्मणोऽद्वितीयताप्रतीतेरित्यविद्याविवर्तताया एव तस्याऽऽश्रयणीयत्वादित्यर्थः ॥

एवं निष्पत्तिप्रतीतिकारणसंभवात् तमःप्रतीतिर्न भ्रम इत्यभ्यधायि, संप्रति रूपवत्त्वहेतोरसिद्धिमाशङ्कते—*ननु रूपवत इति* ॥ रूपवत्त्वस्य स्पर्शवत्त्वं व्यापकम्, तद्व्यावृत्तौ रूपवत्त्वमपि व्यावर्तते । तथा च प्रयोगः—तमः, नीरूपम्, स्पर्शविधुरत्वात् ; गगनवदिति । विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुरित्याह—*नैष दोष इति* ॥ रूपवत्त्वे स्पर्शविधुरत्वभङ्गो बाधक इत्याशङ्कां प्रतिबन्द्या परिहरति—*वायोरिति* ॥ *अयमर्थः*—यत् स्पर्शवत्, तद् रूपवदिति व्याप्तेर्यथा वायौ भङ्गः तद्वद् यद्रूपवत् तत् स्पर्शवदिति व्याप्तेस्तमसि भङ्गः । न च प्रमाणाभावः ; 'तमालमालाश्यामलं तमः' इत्युपलम्भादिति । यद् रूपवत्, तत् चक्षुःप्रदेशादन्यत्रोपलभ्यमानस्पर्शवदिति नियमस्य धूमे भङ्गवत् स्पर्शवत्त्वनियमस्य तमसि व्यभिचार इत्याह—*धूमस्येति* ॥ तस्यानुपलभ्यमानस्पर्शत्वाद् दृष्टान्तो विषम इत्यत्राह—*तद्वदिति* ॥ सर्वसाम्यस्यानपेक्षितत्वाद् रूपवत्तमः स्पर्शमात्रहीनं स्यादित्यर्थः । यद्वा—न केवलं हेतोरप्रयोजकता, असिद्धता चेत्याह—*धूमस्य चेति* ॥ न च—स्पर्शवत्त्वे तदुपलम्भापत्तिरित्यपि—शङ्क्यम् ; स्पर्शवत्त्वेऽपि धूमस्य लोचनदेशादन्यत्र स्पर्शानुपलब्धिवत् क्वचिदप्यनुपलभ्यमानस्पर्शं तमः किं न स्यादित्यर्थः । *सर्वत्र स्पर्शहीनमिति* ॥ सर्वत्रोपलभ्यमानस्पर्शशून्यमित्यर्थः ।

किंचाभावस्तम इति वदन् वादी प्रष्टव्यः—किं तमः एकैकाऽऽलोकाभावः, उत सर्वाऽऽलोकाभावः ? आद्येऽपि किं प्रागभावः ? उत प्रध्वंसाभावः ? आहोस्विदितरेतराभाव इति ? विकल्पत्रयमप्यसंभवीत्याह—*सवितृकिरणेति* ॥ जन्मविनाशयोरिति सति सप्तमी । प्रदीपजन्मनः प्राक् प्रागभावः, जन्मनीतरेतराभावः, नाशोत्तरकालं प्रध्वंसाभावस्तत्रास्ति ; तथापि सावित्रालोकव्याप्ते देशे तमो नोपलभ्यते ; इतरथा

तत्रापि तदुपलम्भः स्यात् । प्रागभावाद्यवास्थासु तमोबुद्ध्यभावो विरोध्यालोकसन्निधिनिबन्धन इति वदता विरोध्यभावसहितप्रागभावादेस्तमोबुद्ध्यालम्बनत्वमिति वक्तव्यम्, न च तदुपपद्यते ; विरोध्यभावगिरा प्रागभावोक्तौ प्रध्वंसेऽनुपपत्तेः, प्रध्वंसोक्तावितरत्रानुपपत्तेः, इतरेतराभावोक्त्यां वाऽऽलोकभावेऽपि तद्भावात्तमोबुद्धिरनिवार्येत्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति—*सर्वेति* ॥ किमस्य सर्वेषामालोकानां सन्निधानं निवर्तकम्, उत एकैकस्य ? आद्ये सकलालोकोदयमन्तरेण तन्निवृत्तिर्न भवेत् । द्वितीयेऽप्येकैकस्य सकलाऽऽलोकाभावनिवर्तकत्वाभावात् तमोबुद्धिः स्यात् । न च—एकैकाऽऽलोकप्रादुर्भावे तदभावस्य व्यावृत्तेर्न तमोबुद्धिप्रसक्तिरिति—शङ्क्यम् ; प्रागभावादिविकल्पदूषणयोरत्रापि तुल्यत्वादिति हृदयम् ।

रूपदर्शनाभावस्तम इत्यत्रापि किमेकैकस्य रूपस्य दर्शनाभावः, उत सर्वस्य ? आद्येऽपि किं रूपदर्शनमात्राभावः उत यत्र तमोबुद्धिस्तत्रत्यरूपदर्शनाभाव इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*बहुलान्धकारेति* ॥ द्वितीयोऽपि प्रागभावादिविकल्पेन दूष्यः । सर्वरूपदर्शनाभावस्तम इति पक्षे सर्वरूपदर्शनमन्तरेण तमो न निवर्तेतेत्यर्थः ।

तथा आलोकसंसर्गाभावस्तम इत्यत्रापि किं संसर्गप्रागभावः ? उत तत्प्रध्वंसः ? आहोस्वित् तदितरेतराभावः ? आद्ये प्रध्वंसे तमोबुद्धिर्न स्यात्, द्वितीये प्रागभावे, तृतीयेऽप्यालोकव्याप्तेऽपि देशे तमोबुद्धिः स्यात् । न च—भावरूपतमोवादिनाऽपि तद्व्यञ्जकत्वेनाऽऽलोकाभावः समाश्रितः, तस्यैव तमोबुद्धिगोचरत्वमिति—शङ्क्यम् ; इतरेतराभावव्यतिरिक्ताऽऽलोकाभावस्य व्यञ्जकत्वमाश्रीयते, न च स त्वयैष्टव्यः ; इतरेतराभावस्येतरेतराभावानिरूपणात् । न च—तमसो रूपिद्रव्यत्व आलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वप्रसङ्ग इति—वाच्यम्, रूपवदभावस्याऽऽलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमेऽप्यालोकाभावस्य केवलचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमवदत्रापि तदुपपत्तेरिति । एतत्सर्वं मनसि निधायोपसंहरति—अलमतिप्रसङ्गेनेति ॥

विरुद्धस्वभावत्वेनेतरेतरभावे प्रतिक्षिप्ते, कथमिति चोद्यस्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य पारमार्थिकतादात्म्याभावेऽपि तद्भ्रमः स्यादिति तात्पर्यमाह—*ननु दृग्दृश्ययोरिति* ॥ अनुपपत्तिरित्यत्र परमार्थत इति द्रष्टव्यम् । विभ्रमो निमित्तं यस्य स तथा, तमित्यर्थः । न च विभ्रमावभासयोरेकत्वान्निमित्तनैमित्तिकताऽनुपपन्ना ; पूर्वभ्रमस्योत्तरभ्रमनिमित्तताया विवक्षितत्वेनानुपपत्त्यभावादित्यर्थः । *ननु* स्वाभाविकतादात्म्याभावेऽपि तादात्म्यभ्रमः स्यादिति चोदिते, आत्मनोऽनात्मांशत्वनिराकरणमसंगतमित्याशङ्क्याधिष्ठानाध्यस्यमानयोः किं विशेषरूपेणाऽन्यत्र तादात्म्याभावः, उत सामान्यरूपेणेति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ न द्वितीय इत्याह—*—*इदमंशमात्रस्येति* ॥ इदं रूप्ययोः सामान्यविशेषादिभावेन क्वचित्तादात्म्यवतोरेव तादात्म्यभ्रमो दृष्टः, नेह प्रकृते तादृशमपि तादात्म्यं समस्तीत्यर्थः ।

किं युष्मदंशस्य स्वस्मान्न संभवः, विषयिणश्चिदेकरसत्वादित्यर्थः, उत विषयिणः सकाशान्न संभव इति । आद्ये व्यधिकरणता, द्वितीये त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—*अयमाशय इति* ॥ अवयवश आशयोऽभिधीयत इत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं निरस्यति—*चेत्यं हीति* ॥ कर्मकारकतया भासने हेतुमाह—*जडमिति* ॥ फलित-

माह—*तत्कथमिति* ॥ कर्मत्वेऽप्यात्मत्वं किं न स्यादित्यत आह—*कर्तुरिति* ॥ क्रियां प्रति गुणभूतः कर्ता, तस्य विपरीततया प्रधानतया स्थानमवस्थानं ; तद् गतं प्राप्तं येन तत्तथोक्तम् । गुणत्वप्राधान्ययोः कथमेकत्र विरोधः ? गन्तुर्विदिकर्मत्वदृष्टेः, इत्याशङ्क्याह—*एकस्यामिति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*आगन्तुक इति* ॥ सोऽपि विकल्पासह इत्याह—*सहेतुरिति* ॥ आत्मनोऽनात्माकारपरिणामे किमन्यो हेतुरस्त्युत नेति विकल्पार्थः ॥

आत्मनोऽपरिणामित्वम् "आत्मकृतेः परिणामादि"ति सूत्रेण "सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादिश्रुत्या च विरुद्धमित्याशङ्क्य, निरवयवस्याविद्यां विना तत्त्वतः परिणामानुपपत्तिरित्याशयमाह—*न हि निरवयवमिति* ॥ आद्यं दूषयति—*न सहेतुरिति* ॥ असिद्धिं निरस्यति—*नहीति* ॥ चेतनस्यानात्मांशत्वाभावेऽप्यनात्मनश्चैतन्यांशत्वं स्यादिति शङ्कते—*तर्ह्यनात्मेति* ॥ *क्वचिद् दृष्टमिति* । "अहमुपलभ" इत्युपलब्ध्याश्रयत्वमहंकारस्य दृष्टमित्यर्थः । चैतन्यांशत्वं किं स्वभावः, उताऽगन्तुकम् इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*नेत्याहेति* ॥ समयोरप्यात्मनोर्विषय-विषयित्ववद् आत्मानात्मनोरपि किं न स्यादित्याशङ्कायामाह—*अयमर्थ इति* ॥ प्रत्यग्विषयत्वस्य निषिध्यमानत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । द्वितीयेऽपीदं निरूपणीयम्—*किमनात्मा स्वतश्चिदाकारेण परिणमते, उतान्यतः ? नाद्यः ; सदा तत्परिणामप्रसङ्गादिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—*परतोऽपीति* ॥ विमतः, जडः, जडोपादानत्वात्; संमतवदित्यर्थः ॥

मुखसन्निधानाद्दर्पणस्य तदाकारत्ववदनात्मनोऽपि चित्सन्निधानाच्चिच्छायता स्यादिति चोदयति—*तर्ह्यात्मेति* । अनात्मनश्चिच्छायता चिदाकारपरिणामः, उत चैतन्यस्य तत्र संक्रमणम् ? नाद्यः; पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वाऽन्यस्यान्यभावासंभवात्, अन्त्येऽपि संक्रमणं किं तात्त्विकम्, उतातात्त्विकम् ? न प्रथमः ; निष्क्रियत्वात्पूर्णत्वाच्च । न द्वितीयः ; क्व चित्तात्त्विकांशांशिताभावे तत्कल्पनाया एवासंभवादित्यभिप्रेत्याह—*तत्राहेति* ॥ टीकायामपेक्षितं पूरयति—*तस्मादिति* ॥

आत्मा, न मुख्यप्रत्यक्त्वादिभाक्, अहमिति प्रतिभासमानत्वात् ; अहङ्कारवदित्याशङ्क्य, प्रतीतिकर्मत्वं हेतुः ? उत प्रतीतिरूपत्वम् ? आद्येऽसिद्धिरित्याह—***अस्मत्प्रत्यय इति*** ॥ (टीकायाम्) अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चेत्यस्मत्प्रत्ययोऽन्तः करणम्, अहंप्रत्ययो वा ; तत्रेदमंशत्वं कर्मत्वं न विद्यत इति यावत् । तत्र हेतुः—*चिदिति* ॥ द्वितीये साधनवैकल्यमिति ॥ अहंकारादेरहमित्येव प्रतीयमानत्वान्न युष्मदर्थत्वमिति, न तदध्यस्तताक्षेप इति चोदयति—*नन्वहंकारादिष्विति* ॥ शरीरादौ यद्यपि न स्वरूपेणाहंप्रत्ययः ; तथापि मनुष्यत्वकाणत्वादिविशिष्टे स समस्तीत्यर्थः । "तद्बलनिर्भासिततये"त्यत्र तच्छब्देनास्मत्प्रत्ययो निर्दिश्यत इति शङ्का स्यात्, तथाचास्मत्प्रत्ययभास्यचैतन्यवन्नाहंकारादेर्युष्मदर्थत्वमित्याशङ्क्याह—*तस्येति* ॥ अस्मत्प्रत्ययस्य विशेषणत्वेनोपात्तत्वात् चितेश्च प्राधान्यात्तस्या एव परामर्श इत्यर्थः ।

अहमिति प्रतीयमानस्य कथं युष्मदर्थत्वम् ? तत्राह—*अहंकारादेरिति* ॥ तद्बलनिर्भासिततयैव युष्मदर्थत्वसिद्धेः किं 'लक्षणत' इत्यनेन ? इत्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयरूपत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह—*अवभास्यत्वेन लक्षणेनेति* ॥ तसिप्रत्ययस्तृतीयार्थे। आनन्दादीनां स्वरूपत्वान्न तद्धर्मत्वमिति शङ्कानिरासार्थमपृथक्त्वेऽपीत्युक्तम्, तदनुपपन्नम् ? अपृथग्भूतानां पृथग्भावासंभवादित्याशङ्क्योपाधिसंबन्धादविरोधमाह—*अन्तःकरणेति* ॥ निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च नात्मानात्मनोः सादृश्यम्, नापि विवेकाग्रहः ; प्रत्यक्पराग्भावादिविधया व्यावृत्त्युपलम्भात्, ततश्चाध्यासव्यापकाभावेन व्याप्याभावादसंभावितविषयफलत्वात् शास्त्रानारम्भ इति पूर्वपक्षः।

अध्यासासंभवेन विषयाद्यसंभावनया आरम्भ आक्षिप्तेऽध्यासासंभवाङ्गीकारेण समाधानमभ्यधायि, तदयुक्तम्। अध्यासासंभवे विषयाद्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य, अध्यासासंभवाङ्गीकारे तात्पर्यमाह—*भूयोऽवयवेति* ॥ भूयसामवयवानां सामान्यं समानता, सैव सादृश्यम्, तस्याभावादध्याससंभवं प्राप्तमङ्गीकरोतीत्यन्वयः।

ननु न सादृश्यमध्यासव्यापकम् ; लोहितादिभ्रमे व्यभिचारात्, ततश्च सादृश्याभावेनाध्यासासंभवाङ्गीकरणमसङ्गतमित्याशङ्क्य, किं सादृश्ये सोपाधिकभ्रमव्यापकत्वं निषिध्यते, उत निरुपाधिकभ्रमव्यापकत्वम् ? नाद्यः ; अङ्गीकृतेरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—*आत्मनि कर्तृत्वादेरिति* ॥ 'इदं रजतमि'त्यादिनिरुपाधिकभ्रमं प्रति सादृश्यस्य व्यापकतादृष्टेः शरीराद्यध्यासस्य च निरुपाधिकभ्रमत्वात् सादृश्यं वक्तव्यम्, तच्च न संभवति ; अतोऽध्यासासंभवाङ्गीकरणमुचितमित्यर्थः।

सादृश्यज्ञानस्य निरुपाधिकभ्रमव्यापकत्वे नाहंकारादेरात्मन्यध्यस्तत्वं सिद्ध्यति, सादृश्याभावादित्याशङ्क्य, भूयोऽवयवसामान्यसादृश्याभावेऽपि कार्यानुपपत्त्या सादृश्यान्तरं कल्प्यत इत्याह—*निरुपाधिकेति* ॥ केतकीसर्पगन्धयोर्निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च गुणावयवसामान्याभावेऽपि केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इत्यनुभवाद्यथा सादृश्यान्तरमास्थितम्, तथाऽत्रापीत्यर्थः।

निरुपाधिकभ्रमेऽपि न सादृश्यानुगतिरित्याह—*शङ्खपीतिमादाविति* ॥ 'पयस्तिक्तमि'त्यादिभ्रम आदिशब्दार्थः। कारणान्तरमित्यज्ञानलक्षणमित्यर्थः। युष्मदित्यादिना किमध्यासस्य सत्त्वमपलप्यते ? उत प्रतीतेः ? इति विकल्प्याऽऽद्यं तथापीत्यङ्गीचकार, द्वितीयेऽपि किं कारणस्याऽपलापो विवक्षितः ? उत प्रतीतिः ? आद्येऽपि किं निमित्तस्य ? उतोपादानस्य ? न तावदाद्यः ; संस्कारस्य निमित्तत्वात्, प्रमाणानुभवसंस्काराभावेन विपरीतकार्याभावादर्शनादेवानुभवसंस्कार एव प्रयोजकः, स प्रकृतेऽपि सुसंपादः। न चेतरेतराश्रयत्वम् ; पूर्वानुभवसंस्कारस्योत्तरोत्तरभ्रमप्रयोजकत्वादित्यभिसन्धायोक्तम्—*नैसर्गिक इति ; तदनुपपन्नम् ; नैसर्गिकत्वे चैतन्यवत्स्वभावत्वेनोच्छेद्यतासंभवाद् इत्याशङ्क्य, नैसर्गिकपदेनानादित्वं विवक्षितं न स्वभावत्वमित्याशयवानाह—*नैसर्गिकेति* ॥

प्रतीचो जडतां व्यावर्तयति—*चैतन्येति* ॥ तस्य तुच्छतां व्यावर्तयति—*सत्तेति* ॥ कार्योपहितसत्तानुबन्धित्वं व्यावर्तयति—*मात्रेति* ॥ साक्षिस्वरूपमनुसृत्यानवच्छिन्नाऽऽनन्दादिस्वरूपं सदा तिरस्कृत्य व्यवस्थितमित्याह—*अनुबन्धीति* ॥ द्वितीये बहुवक्तव्यत्वसद्भावात् प्रथमं पक्षान्तरं निरस्यति—*अयमिति* ॥ (टीकायाम्) अध्यास आक्षिप्तः, लोकव्यवहारश्च समाधीयते, इति वैयधिकरण्यशङ्कां निरस्यति—*युष्मदस्मदोरिति* ॥ अनादेः कथं कार्यत्वमिति शङ्कते—*कथमिति* ॥ प्रवाहरूपेणानादित्वं न स्वरूपेणेत्यविरोधं दर्शयितुमध्यासस्वरूपमाह—*आत्मनीति* ॥

अध्यस्यत इति कर्मपरोऽध्यासशब्दः। ततः किम् ? इत्यत आह—*तत्रेत्यादिना* ॥ अनुपभुक्ते रागो नोत्पद्यत इति वदता भुक्तविषयो राग इत्युक्तं स्यात्, न च तत्संभवति ; भुक्ते रागाभावादित्याशङ्क्याह—*अतज्जातीय इति* ॥ उपभुक्तासजातीय इत्यर्थः। भोक्तृत्वं च कर्तृत्वाद्यध्यासमपेक्षत इत्यनादित्वं सिद्धमित्याह—*एवमिति* ॥ कर्तृत्वादीनामन्यतमव्याप्तकालत्वं कार्यानादित्वम्। सुषुप्त्यादावपि तत्संस्कारसंभवादनादित्वं युक्तमित्यर्थः। अध्यासात्मको लोकव्यवहार इत्यत्र लोकव्यवहारस्याध्यासात्मकत्वं सिद्धमिति पुनस्तत्कथनं व्यर्थमित्याशङ्क्याध्यास-लोकव्यवहारयोर्भिन्नत्वात् कथं सामानाधिकरण्यम् ? इति शङ्कानिरसनपुरःसरं तदेव स्पष्टीक्रियत इत्याह—*लोकव्यवहार इति* ॥ लोक्यत इति लोकः ; लोकशब्दस्य कर्मपरत्वात्। तत्साहचर्याद् व्यवहारास्पदस्यापि तादृक्त्वशङ्कां निरस्यति—*व्यवहरणमिति* ॥ उभयोः कर्मपरत्वे पौनरुक्त्यात्, पूर्वत्र कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञानोपसर्जनार्थाध्यासो निर्दिष्टः, उत्तरत्रार्थोपसर्जनज्ञानाध्यास इत्यर्थः।

अनेकधा समाससंभवाद् विवक्षितं समासं दर्शयति—*लोक इतीति* ॥ अर्थक्रियापरत्वं व्यावर्तयति—*मनुष्य इति* ॥ व्यवहारशब्दस्य हानोपादानयोः प्रसिद्धत्वात्कथमभिमानवाचकत्वेन व्याख्यानम् ? इत्याशङ्क्याह—*व्यवहारोऽभिज्ञेति* ॥ अभिमानपदं चोपलक्षणमित्याह—*ज्ञातेति* ॥ अध्यासस्वरूपाद्यप्रदर्शकत्वात् "सत्यानृते" इति भाष्यं तद्व्याख्यानं चासंगतमित्याशङ्क्य, तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह—*अन्यस्येति* ॥ सत्यानृतविभागस्यासिद्धत्वात् "सत्यानृते मिथुनीकृत्ये"ति कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*स्वसिद्धान्तमिति* ॥ सत्यानृतपदयोर्वचनपरत्वं व्यावर्तयति—*सत्यमित्यादिना* ॥ कालत्रयबाधाभावोपलक्षितं वस्तु सत्यम्, तस्य ज्ञानकर्मत्वनिराचिकीर्षया—"अनिदमि"त्युक्तम्, तत्र हेतुमाह—*चैतन्यमिति* ॥ उभयोरध्यस्तत्वे कथं "सत्या नृतविभाग" इत्याशङ्क्य, एकस्य संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वम्, इतरस्य स्वरूपेणापीति युक्तो विभाग इत्याह—*स्वरूपत इति* ॥

अध्यासो मिथुनीकरणात्मको लोकव्यवहार इत्युक्तम्, तदाक्षिपति—*ननु क्त्वाप्रत्ययेति* ॥ प्रातीतिकक्रियाभेदादिव्यावृत्त्यर्थमर्थत इति विशेषणम्। "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यनेन सूत्रेण, एककर्तृकयोः पूर्वापरीभावेन स्थितयोः क्रिययोः पूर्वकाले धात्वर्थे क्त्वाप्रत्ययस्य विहितत्वात् क्रियाभेदादिरेष्टव्य इत्यर्थः। व्यवहारः क्रियत इति क्रियान्तरमध्याह्रियत इत्याशङ्क्य—किं 'लोकव्यवहारः' इत्येतद्बलादध्याहारः, उत—

'अध्यस्ये'त्येतद्बलादिति विकल्प्याद्यस्योत्तरमुक्तम्—अध्यस्य नैसर्गिक इति* ॥ (टीकायाम्) द्वितीयमुत्थापयति—*ननु किमितीति* ॥ उपसंहारविरोधाच्चैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ उपक्रमानुरोधेनोपसंहारनयनं किं न स्यादिति ? तत्राह—*न हि पदमात्रेति* ॥ क्त्वाप्रत्ययवैयर्थ्यभयाद्विशेष्यप्रधानपदार्थोऽध्यासो भेत्तुं नहि युज्यत इत्यन्वयः। प्राधान्यमुपपादयति—*वाक्यार्थ इति* ॥ वाक्यार्थमेवाह—*उपक्रमेऽपीति* ॥ प्रतीयमान इति शेषः। "अध्यासो मिथ्ये"त्युपक्रमे—"एवमयमनादिरि"त्युपसंहारे च प्रतीयमानतया वाक्यार्थत्वम्; येनोपक्रम्यते, तेन चोपसंह्रियते, स वाक्यार्थ इति न्यायात्। ततश्च प्राधान्यमित्यर्थः।

नैसर्गिकगुणविशिष्टत्वेनोत्तरत्रोक्तस्याऽप्यध्यासस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च लोकव्यवहारोऽध्यास इत्याह—*नैसर्गिकेति* ॥ अध्यास-लोकव्यवहारशब्दयोरेकार्थत्वे क्त्वाप्रत्ययस्यानालम्बनता स्यादिति चोदयति—*किं तर्हीति* ॥ मुख्यालम्बनाभावेऽप्युपचरितमालम्बनमस्तीत्याह—*प्रतिपत्तित इति* ॥ "व्यपदेशमात्रमि"त्युक्ते निरालम्बनत्वमेवोक्तं स्यादिति, तत्राह—*उपचारेति* ॥ अन्यगतस्यान्यत्राऽऽरोपणमुपचार इति। एकस्मिन्नध्यासे प्रातीतिकक्रियाभेदपूर्वापरीभावौ न घटेते इति चोदयति—*कथमिति*। स्वरूपेणैक्येऽपि विशेषणभेदात्तदुपपत्तिरित्याह—*एकोऽपीति* ॥

ननु—विशेषणभेदादध्यासो भिद्यत इति कथम् ? न खलु दण्ड-कमण्डलुभेदाच्चैत्रो भिद्यत इत्याशङ्क्य, स्वरूपभेदाभावेऽपि विशिष्टभेद इत्याह—*विशिष्ट इति* ॥ तथापि वैशिष्ट्यभेदः, न तु विशिष्टस्वरूपस्येत्याशङ्क्याह *परोपाधाविति* ॥ परोपाधावध्यासो भिद्यते गगनवदित्यर्थः। तथाऽपि कथं पूर्वापरीभावः ? इत्याशङ्क्याह—*विशिष्टेति* ॥ तत्तद्विशेषणविशिष्टार्थं ज्ञात्वा तत्तद्वाचकशब्दरचनं क्रमेण भवतीति प्रतिपत्तितः पौर्वापर्यम्। अध्यासस्याज्ञानोपादानत्वप्रदिदर्शयिषया "मिथ्याऽज्ञाननिमित्तः" इत्युक्तम्, तत्र भ्रान्तिज्ञाननिरासार्थं मिथ्या च तदज्ञानं चेति विग्रहमकरोत्, तत्र विशेषणवैयर्थ्यशङ्कां परिहरति—*तत्रेति* ॥ न च—अभाव-भ्रान्तिज्ञानयोरन्यतरस्य कारणत्वं किं न स्यादिति—शङ्क्यम्; अभाव-भ्रान्तिज्ञानयोः समवायिकारणतायाः क्वचिदप्यदर्शनादित्यर्थः। मिथ्याऽज्ञानशबलेश्वरस्याधिष्ठातृत्वं संस्कारद्वारेणैवाज्ञानस्य निमित्तत्वं चेति दर्शयितुं भाष्ये निमित्तपदोपादानमिति द्रष्टव्यम्। अज्ञानमिति नञाऽभावत्वं प्रतीयते, तत् कथमनिर्वचनीयत्वम् ? इति शङ्कायामुक्तम्—*ज्ञानमिति* ॥ अज्ञानपर्युदासेनोच्यत इति* ॥ (टीकायाम्) ज्ञानान्यत्वे हेतुमाह—*जडात्मिकेति* ॥ ज्ञानविरुद्ध्त्वादज्ञानमित्याह—*अविद्येति* ॥ आत्मकारणत्वोपपिपादयिषया शक्तिरित्याह—*शक्तिरिति* ॥

मानाभावान्न मिथ्याऽज्ञानस्याप्युपादानत्वमिति शङ्कते—*ननु कथमिति* ॥ मिथ्याऽज्ञाननिमित्तत्वे न तावत्प्रत्यक्षं मानम्; अननुभवात्, नाप्यनुमानम्; व्याप्त्यसंप्रतिपत्तेः, नाप्यागमः; व्युत्थितं प्रति तदुपन्यासस्यानुचितत्वात्। नाप्यर्थापत्तिः; मिथ्याऽज्ञाननिमित्तत्वमन्तरेणानुपपद्यमानत्वस्याभावादित्यर्थः ॥

'शुक्त्यज्ञाने रजतभ्रमोदयः, इतरथा ने'त्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तस्य रजतभ्रमोपादानत्वं सिद्धम्; तद्दृष्टान्तेनाऽहंकाराद्यध्यासस्याऽप्यज्ञाननिमित्तत्वं निश्चीयते—विमतः, अज्ञानोपादानः, अध्यासत्वात्, संमतवदित्यभिसन्धायाह—*तस्मिन् सतीति* ॥

अज्ञानान्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौ, ततश्च दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमिति चोदयति — *नन्विति* ॥ अन्वयव्यतिरेकौ प्रतिबन्धकाभावविषयतयाऽन्यथासिद्धावित्यन्वयः। किं तत्प्रतिबन्धकम्? कश्च तदभाव इत्याकाङ्क्षायामाह—*अध्यासस्येति* ॥ प्रतिबन्धकमिति* ॥ उत्पत्तिविरोधीत्यर्थः। प्रतिबन्धकलक्षणविधुरत्वान्न ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्याह—*नैतत्सारमिति* ॥ प्रतिबन्धकलक्षणाभावं दर्शयितुं तल्लक्षणमाह—*पुष्कलेति* ॥ विरोधि प्रतिबन्धकमित्युक्ते पूर्वज्ञानविरोध्युत्तरज्ञानेऽतिव्याप्तिः, तदर्थम्—*कार्योत्पादेति* ॥ सामग्र्यभावं व्यावर्तयितुम्—*पुष्कलेति* ॥ पुष्कलकारणे सति विरोधि प्रतिबन्धकमित्युक्ते पूर्वज्ञाननिवृत्तिपुष्कलकारणोत्तरज्ञानेऽतिव्याप्तिः, तदर्थम्—*कार्येति* ॥ फलितमाह—*न चेति* ॥ दोषस्याध्यासपुष्कलकारणान्तर्भावात्तस्मिन् सति तत्त्वज्ञानं नोत्पद्यते; निर्दुष्टेन्द्रियार्थसंप्रयोगलक्षणकारणाभावादित्यर्थः।

तत्त्वावबोधस्याध्यासाप्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्निवर्तकतया विरोधित्वात्तदभावविषयतयाऽन्यथासिद्धावन्वय-व्यतिरेकावि‍ति चोदयति—*तथापीति* ॥ ससंगर्भाव इत्यत्राऽज्ञानमिति शेषः। अपेक्षितानपेक्षितविषयत्वसंदेहेऽनपेक्षितविधेरपेक्षितप्रतिपादनमेवोचितमित्याह—*न कार्यस्येति* ॥ न विरोधीत्यस्यायमर्थः—उत्पत्तेरूर्ध्वं निवर्तकाभावापेक्षोपलभ्यते, न प्रागिति। *न्यायसहिताविति* ॥ अपेक्षितानपेक्षितविधानयोरपेक्षितविधानं बलवदितिन्यायः। हेत्वपेक्षाया अन्यत एवोपशान्तत्वादन्वय-व्यतिरेकौ विरोध्यभावविषयाविति शङ्कते—*ननु क्लृप्तमिति* ॥ *विषयदोषः= सादृश्यम्। *इन्द्रियदोषः= काचादिः। *प्रमातृदोषः= रागादिः। दोषस्य किं निमित्ततया क्लृप्तिः, उत उपादानतया? आद्यस्त्वङ्गीक्रियत इत्याह—*सत्यमिति* ॥ द्वितीये दूषणमाह—*उपादानेति* ॥ उपादानान्तरस्यानिरूपणादज्ञानमुपादानत्वेनोररीकरणीयमित्यभिसन्धिः।

ननु कार्यस्योपादानापेक्षाऽसिद्धा, प्रध्वंसे व्यभिचारादिति शङ्कामपवदति—*सर्वं चेति* ॥ विमतम्, सोपादानम्, भावत्वे सति कार्यत्वात्, घटवत्; इत्यनुमानात् कार्यस्य उपादानापेक्षायामिति संबन्धः। उपादानं विनोत्पद्यमानक्रियादौ व्यभिचारित्वं हेतोः। न चाश्रयस्यैवोपादानत्वम्; तयोः सहोत्पद्यमानतयोपादानोपादेयत्वाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*क्रियागुणेति* ॥ क्रियादिविशेषितत्वमादिशब्दार्थः। उत्पद्यमानस्य क्रियादेर्य आश्रयस्तस्येत्यर्थः। न च—*सहोत्पन्नत्वात्तस्योपादानत्वमनुपपन्नमिति—*शङ्क्यम्; क्षणमात्रमगुणं तिष्ठत्युत्पन्नमित्यङ्गीकारात्। सहोत्पन्नत्वासिद्धेरित्यर्थः। अथवोत्पद्यमानस्य घटादेर्य आश्रयस्तस्य मृदादेरुपादानत्वम्। न च—मृदादेरुपादानत्व उत्पद्यमानाश्रयतयोपलम्भो न स्यादिति—शङ्क्यम्; उपादानोपादेययोरयतिरेकादित्यर्थः ॥

कार्यस्य सोपादानत्वनियममङ्गीकृत्याज्ञानस्योपादानत्वमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ भावरूपस्याज्ञानस्याऽप्रसिद्धस्योपादानत्वकल्पनाद् वरं प्रसिद्धस्यात्मादेरेवोपादानत्वकल्पनमित्यर्थः । आत्मादेरुपादानत्वानुपपत्तेरुपादानान्तरं कल्प्यमित्याह—*नेति* ॥ यथाऽऽत्मा सुखादेरुपादानम्, तथा भ्रान्तेरपि स्यादित्याशङ्क्याह—*आत्मन इति* ॥ किं केवलस्योपादानत्वम्, उताविद्योपहितस्य ? नाद्यः ; निरवयवद्रव्यत्वेन परिणामायोग्यत्वात् । द्वितीये मदिष्टसिद्धिः । निदर्शनमप्यसंमतमित्यर्थः ; उक्तदोषाभावात् । अन्तःकरणमुपादानं स्यादित्याशङ्क्य, किमिन्द्रियसंयोगमनपेक्ष्य ? उताऽपेक्ष्य ? नाद्य इत्याह—अन्तःकरणस्येति* ॥ 'परतन्त्रं बहिर्मनः' इत्यभ्युपगमादिन्द्रियसंयोगानपेक्षितत्वमनुचितमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—*मिथ्येति* ॥ प्रत्यये सत्येव विपरिवर्तते तिष्ठति तथोक्तम्, तस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिभासमात्रशरीरस्य समारोपितस्य प्रतिभासात्प्रागसत्त्वादिन्द्रियसंयोगायोग इत्यर्थः ॥

मिथ्याज्ञानस्यानिन्द्रियजन्यत्वे इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधमाशङ्क्याह—*अधिष्ठानेति* ॥ अधिष्ठानसामान्यबोधमन्तरेण भ्रमानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः । इतश्चान्तःकरणं नोपादानमित्याह—*अन्तःकरणस्येति* ॥ ज्ञानस्यान्तःकरणपरिणामित्वेन तदाधारत्वं वक्तव्यम् । न च तत्संभवति । तथाहि—किं केवलस्यान्तःकरणस्याधारत्वम् ? उत चिदध्यस्तस्य ? नाद्यः ; जडत्वात्, द्वितीये चिदध्यासस्तादात्म्यस्फुरणम्, तादात्म्यं च गगनप्रसूनायमानमिति कथमपरोक्षप्रथामियादित्यर्थः । इतोऽपि न केवलस्योपादानत्वमित्याह—*आत्मन इति* ॥ अज्ञान-भ्रम-सम्यग्ज्ञानानामेकाश्रयत्वं नियतम् । तत्र भ्रान्तेरन्तःकरणाश्रयत्व आत्मनि तदभावात्सम्यग्बोधत्वं बन्धनिवृत्त्योरपि तदाश्रायत्वं न स्यादिति नित्यमुक्तत्वमापतेदित्यर्थः ॥

आत्माऽन्तःकरणयोरनुपादानत्वसाधनफलमाह—*तस्मादिति* ॥ तस्मान्मिथ्याऽज्ञानमेवाध्यासोपादानमिति संबन्धः । दोषान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्यैवोपादानत्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽन्यथासिद्धिमाह—*काचादीति* ॥ बहिरङ्गनिमित्तविषयत्वकल्पनाद् वरं तस्यान्तरङ्गोपादानविषयत्वकल्पनमित्याशङ्क्याह— *अध्यासं प्रत्यानाश्रयस्थानतयेति* ॥ आश्रयतया स्थानं स्थितिर्न येषां तान्यनाश्रयस्थानानि, तेषां भावस्तत्ता, तयेति यावत् । दोषाश्रयत्वेनाध्यासस्यानुपलम्भान्न दोषोपादानत्वमित्यर्थः ॥

अज्ञानस्य मिथ्याज्ञानाश्रयत्वेनानुपलम्भेऽप्युपादानत्ववत् । काचादेरपि तथात्वमित्याशङ्क्यायोग्यत्वान्नेत्याह—*मिथ्याभूतमिति* ॥ दोषस्य सत्यत्वादध्यासस्य च तद्वैपरीत्यान्न तयोरुपादानोपादेयतेत्यर्थः । मिथ्यात्वे हेतुमाह—*मिथ्यार्थेति* ॥ अर्थस्य मिथ्यात्वात्तद्भानमपि मिथ्येत्यर्थः । उपादानस्यावश्यंभावित्वमुक्तं स्मारयति—*उपादानेति* ॥ अथवा—मिथ्यात्वेऽपि सत्योपादानत्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*उपादानेति* ॥ उपादानस्य सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्वं स्यात् ; तयोरभेदादित्यर्थः । इतोऽपि तेषामनुपादानत्वमित्याह—*भिद्यमानेष्विति* ॥ व्यावृत्तेषु ; अननुगतेष्विति यावत् । काच-कामलादिदोषा-

णां परस्परव्यभिचारत्वात् कार्येऽननुगतत्वाच्च नोपादानत्वमित्यर्थः । अज्ञानकारणवादे नोक्तदोषानुपपत्तिरित्याह—*मिथ्याभूतस्येति* ॥ सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यादित्येवकारार्थः । ततश्च तस्योपादानत्वमुचितमित्याह—*सर्वकार्येति* ॥ सर्वभ्रमानुसारित्वादपि तदेवोपादानमित्याह—*सर्वत्रेति* ॥ अज्ञानम्, न भ्रान्त्युपादानम्, तदनाश्रयत्वात्; काचादिवद् इत्याशङ्क्याह—*अज्ञानस्येति* ॥

कथं तर्ह्यात्माश्रयतया स्फुरणमित्याशङ्क्याज्ञानस्यात्मन्यध्यस्तत्वात्तज्जन्यस्यापि तन्निष्ठतया स्फुरणं संगतमित्याह—*आत्माश्रयतयेति* ॥ एवकारव्यावर्त्यार्थमाह—*नात्मेति* ॥ ज्ञानाध्यासस्यात्माश्रयत्वेऽपि कथमर्थाध्यासस्य तदाश्रयत्वम् ? इदं रूप्यमिति बहिरुपलम्भादित्याशङ्क्य, शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यमोहकार्यत्वात्समारोपितस्य शुक्त्याद्याश्रयतया विभ्रमत्वादित्याह—*आत्माश्रयेति* ॥ (टीकायां) "को वा ब्रूते नान्तरि"त्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः ॥

कथं पुनरित्यत्र कथंशब्दस्याक्षेपार्थतामाह—*एकस्यैवेति* ॥ न च—प्रवाहरूपेणानादित्वस्याभिहितत्वान्न विरोधोक्तिरिति—शङ्क्यम् ; वक्ष्यमाणार्थमाकृष्य नैसर्गिकपदव्याख्यानोपयोगितया विवरणकार आह स्मेत्यपौनरुक्त्यादित्यर्थः ॥

विरोधे चोदिते तमनिरस्याविद्यासाधनमसंगतमित्याशङ्क्य, किं निमित्ताधीनाभिव्यक्तिकत्वं नैमित्तिकत्वमित्यङ्गीकृत्य विरोधं चोदयसि ? उत प्रागसतो निमित्ताधीनसत्तावत्त्वमिति विकल्प्य, आद्ये न विरोध इत्याशयं स्पष्टयति—*तत्रेति* ॥ विरोधे चोद्य इति यावत् । *कारणरूपेण* ॥ कारणस्य यद् रूपं स्वभावस्तदात्मनेत्यर्थः । कारणरूपेण कथं नैसर्गिकत्वम् ? तदात्मताया एवासिद्धेरित्याशङ्क्याह—*अध्यासेति* ॥ अध्यासस्य प्रवाहेण जन्म यस्मात्, तत् तथानिर्दिष्टमध्यासस्य प्रवाहरूपेण जन्म, अध्यासप्रवाहजन्म ; तेन हेतुनेति विग्रहो वा । अध्यासस्योपादानात्मतासिद्धेः, तस्माज्जन्माऽनुपपत्तस्तदात्मत्वमित्यर्थः । प्रवाहरूपेणापि अनादित्वं घटयितुं शक्यत इत्याशयेनोक्तम्—*प्रवाहेति* ॥ "अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेरि"त्यत्र हेतोर्वक्ष्यमाणत्वाद्"अवश्यमेषे"ति पदद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्याह—*अवश्यमिति* ॥ प्रमाणान्तरस्याभिधीयमानत्वान्न वैयर्थ्यम्, तत्रावश्यमिति पदादनुमानं सूचितम् । एषेति प्रत्यक्षमिति प्रमाणद्वयवत्त्वमाहेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षस्य ज्यैष्ठ्यात्प्रथमं तदाह—*प्रत्यक्षमिति* ॥ 'अहमज्ञ' इत्यज्ञानाश्रयत्वेन 'मामन्यं च न जानामी'त्यात्मानात्मकर्मकाऽबोधाश्रयत्वेनात्मन्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादज्ञानस्य सत्त्वमनात्मनस्त्वज्ञानकर्मत्वमनुभवमवलम्ब्योक्तम्, न वस्तुत इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्याभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न भावरूपाविद्यासिद्धिरित्याह—*ननु ज्ञानेति* ॥ विमतः, नाभावविषयः, अपरोक्षत्वात्, अहं दुःखीति प्रत्ययवदित्यनुमानविरोधान्नाभावविषयत्वं तस्येत्याह—*नापरोक्षेति* ॥ विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य, किमेतत् षष्ठप्रमाणवादिनाम् ? उत प्रत्यक्षाभाववादिनाम् ? तत्राद्यं दूषयति—*अभावस्येति* ॥ योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणविषयत्वेनाभावस्य पारोक्ष्यम्, ततश्चाभावप्रत्ययस्यापरोक्षत्वभङ्गो बाध इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*प्रत्यक्षेति* ॥ कथमसंभव इति

शङ्कायाम्—किं धर्मिप्रतियोगिनावनुभूय ज्ञानाभावमनुभवसि ? उताननुभूयेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*मयीति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*अनवगत इति* ॥ धर्म्यादिप्रतिपत्तौ ज्ञानाभावोऽनुभूयते, न धर्म्याद्यप्रतिपत्तावित्यर्थः । धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावप्रतिपत्तिकारणत्वात्तदभावे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य—*सुतरामिति* ॥ धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरित्युक्तं दोषं षष्ठप्रमाणवादिमतेऽतिदिशति—*षष्ठप्रमाणेति* ॥ मतान्तरेऽप्येतत्तुल्यमित्याह—*फलेति* ॥ अर्थेन सहानुभूयमानत्वादप्यज्ञानं न ज्ञानाभाव इत्याह—*इहेति* ॥ लोके 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी' त्यज्ञानमनुभूय प्रवर्तत इति सम्बन्धः ।

अर्थे विज्ञातेऽपि तद्गतसंख्याज्ञानाऽभावाभिप्रायेण व्यपदेशसंभव इत्याशङ्क्य निदर्शनान्तरमाह—*संख्यामिति* ॥ संख्यायां संख्यान्तराभावात्संख्यां न जानामीत्युक्तेः संख्याज्ञानाभावविषयत्वं विरुद्धमित्यर्थः । तत्रापि परोक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिमाशङ्क्य, नित्यपरोक्षापूर्वादौ व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह—*शास्त्रेति* ॥ जानन्नैव न जानामीति ब्रूते परपरीक्षार्थम्, न त्वज्ञानसंभवात्, इत्याशङ्क्य, श्रवणगुरुशुश्रूषाद्यनुपपत्त्या तत्राज्ञानं कल्प्यत इत्याह—*तच्छ्रवणादाविति* ॥ अर्थज्ञान-तदभावयोर्यथा न समकालत्वम्, तद्वत्तदज्ञानतज्ज्ञानयोरपि ; एतदज्ञानम्, नैतज्ज्ञानसमकालीनम्, एतदज्ञानत्वात्, एतज्ज्ञानाभाववदित्याशङ्क्याप्रयोजकत्वेन परिहरति—*भावरूपाज्ञानेति* ॥ भावाभावयोः खल्वेककालत्वं विरुद्धम्, न तु भावयोः ; न हि घटभावे पटभावानुपपत्तिरित्यर्थः । एतदज्ञानम्, नैतज्ज्ञानसमकालीनम्, एतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाद्, एतज्ज्ञानप्रागभाववदित्याशङ्क्य, किं ज्ञानशब्देन वृत्तिर्विवक्ष्यते, उत साक्षी ? नाद्यः ; सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽसिद्धिमाह—*न चेति* ॥ विमतम्, नाधिष्ठाननिवर्तकम्, तत्स्फोरकत्वात्, यद् यत्स्फोरकं न तत् तन्निवर्तकम् ; यथा घटज्ञानमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—*न हीति* ॥ घटज्ञानेन घटस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । असिद्धो हेतुरिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ किं साक्षिचैतन्यं घटविशेषिताज्ञानं भासयति ? उत केवलम् ? नाद्यः; विषयस्य प्रमाणगम्यत्वनियमात्, अन्यथा प्रमाणवैयर्थ्यात् । नेतरः ; अज्ञानमित्यप्रतीतेरित्यर्थः ।

केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावेऽपि विशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वादज्ञानस्फोरकत्वं सिद्धमित्याह—*उच्यत इति* ॥ न च प्रमाणवैयर्थ्यमपीत्याह—*तत्र ज्ञाततयेति* ॥ प्रमाणानां ज्ञातताजनकत्वाद् न वैयर्थ्यमित्यर्थः । न च—केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि न साक्षिवेद्यत्वमिति—वाच्यम् ; केवलपरमाणोर्मानसप्रत्यक्षत्वाभावेऽपि 'परमाणुमहं न जानामि' इति ज्ञानविशेषणतया प्रत्यक्षविषयत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञातताविशिष्टस्य प्रमाणव्यवधानेन चिद्भास्यत्वे 'विषयत्वाविशेषादज्ञातताविशिष्टस्यापि सव्यवधानत्वमित्याशङ्क्याह—*अन्यस्त्विति* ॥ अज्ञातताया अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षा , नापि तद्बोधने ; विरोधात् , तस्मात्साक्षात्साक्षिवेद्यत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निगमयति — *इतीति* ॥ धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्न ज्ञानाभावप्रतिपत्तिरित्युपपत्ति-शब्दार्थः ॥

अवश्यपदसूचितमनुमानमाह—*अनुमानमपीति* ॥ साध्यविशेषोपादानेन सिद्धस्य धर्मिविशेषस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रमाणज्ञानमित्युक्तं द्रष्टव्यम् । वस्तुपूर्वकमित्युक्तौ, आत्मवस्तुपूर्वकतयाऽर्थान्तरत्वम्, तदर्थम्—*वस्त्वन्तरेति* ॥ चक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थम्—*स्वदेशगतेति* ॥ अदृष्टादिकं व्यावर्तयति—*स्वनिवर्त्येति* ॥ उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानव्यावृत्त्यर्थम्—*स्वविषयावरणेति* ॥ प्रागभावव्यावृत्त्यर्थम्—*स्वप्रागभावेति* ॥ स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्तौ, विषयेणार्थान्तरता, तदर्थम्—*स्वविषयावरणेति* ॥ स्वविषयावरकान्धकारव्यावृत्त्यर्थम्—*स्वनिवर्त्येति* ॥ विषयगताज्ञाततताव्यावृत्त्यर्थम्—*स्वदेशगतेति* ॥ मिथ्याज्ञानं व्यावर्तयति—*वस्त्वन्तरेति* ॥ धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारव्यावृत्त्यर्थम्—*अप्रकाशितेति* ॥ *अर्थपदं तु* स्पष्टीकरणार्थम् । मध्यवर्तिप्रदीपप्रभायां साध्यसाधनवैधुर्यपरिहाराय—*प्रथमेति* विशेषणम् । सवितृकिरणव्याप्तप्रदेशस्थप्रदीपप्रभाव्यावृत्त्यर्थम्—अन्धकार इति* ॥ किमनात्मज्ञानं धर्मि ? उत आत्मज्ञानं धर्मि ? नाद्यः ; अनात्मावरकस्याज्ञानस्यानङ्गीकारात् तत्साधने बाधापातात्, न द्वितीयः ; अनात्मज्ञाने व्यभिचारात् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं च—किमप्रकाशितार्थप्रकाशकर्तृत्वम् ? उत करणत्वम् ? नाद्यः ; असिद्धेः, साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; अत एव । ततो यत्किंचिदेतदिति केचित् । प्रतिपन्नस्यात्मज्ञानस्यानात्मज्ञानस्य च धर्मित्वमिति ब्रूमः । न च बाधापत्तिः ; घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रत्यक्षादिविषयत्वेनोपेयते, तच्चाज्ञानावृतमिति कथं बाधः ? न च हेतोर्दुर्निरूपत्वम् ; प्रकाशशब्देन तज्जन्यो व्यवहारो लक्ष्यते ; ततश्चाप्रकाशितव्यवहारहेतुत्वं हेत्वर्थः । तस्य चोभयत्रानुगतत्वान्नासिद्ध्यादिरिति । अनुमाननिगमनार्थ इतिशब्दः ॥ प्रमेयमुपसंहरति । *ततश्चेति* ॥ अविद्यायाः शक्तिमत्त्वात्कथं शक्तिरित्यभिहितमिति ? तत्राह—*शक्तिरिति* । आत्मकारणत्वनिर्वोढृत्वादात्मपरतन्त्रत्वाच्च शक्तिमत्यामपि शक्तिशब्द उपचरित इत्यर्थः । बाह्यघटादेर्विषयत्वमाध्यात्मिकाहंकारस्य चाश्रयत्वमनुभवमाश्रित्योक्तम्—*बाह्याध्यात्मिकेष्विति* ॥ *वस्तुतस्तु*(टीकायाम्) "अविद्या तत्स्वरूपानुबन्धिनी"त्युक्तम्, तदनुपपन्नम् ; अनात्मतन्त्रत्वे तदुपादानत्वविरोधात्, इत्याशङ्क्य टीकार्थं स्पष्टयति—तत्स्वरूपमिति* ॥ *तेषाम्-अनात्मवस्तूनां स्वरूपमात्मतत्त्वम् ; अधिष्ठानत्वादारोपितसर्पादि रज्जुरिवेत्यर्थः । अनात्मविशिष्टात्मपारतन्त्र्यं व्यावर्तयितुं—*सत्तामात्रेत्युक्तम्* ॥ प्रत्यक्षानुमानाभ्यामविद्यासिद्धेस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षाऽभावादन्यथेति ग्रन्थानुपपत्तिरित्याशङ्क्य, प्रमाणान्तरपरतया व्याचष्टे—*किं चेति* ॥ मिथ्यार्थतदवभासयोरनुपपत्तेरिति टीकार्थः ।

अहंकारादि-तदवभासयोर्मिथ्यात्वासिद्धेः कथं तदनुपपत्त्याऽज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*विशुद्धेति* ॥ ज्ञानस्यैवाध्यासः, नार्थस्येति मतं निरस्यति—*अर्थज्ञानेति* ॥ निरालम्बनज्ञानायोगादर्थोऽप्यध्यस्त इत्यर्थः । समीचीनज्ञानवद्यथार्थत्वान्नाध्यासत्वमित्याशङ्क्याह—*मिथ्याभूतस्येति* ॥ आत्मनि शुक्तौ च प्रतीयमानस्यार्थस्य सत्यत्वाऽनुपपत्तेः कल्पितत्वेन तज्ज्ञानमपि मिथ्येत्यर्थः । मिथ्यार्थावभासानुपपत्त्या मिथ्याभूतमुपादानमेष्टव्यमित्युक्तम्, तत्रान्यथोपपत्तिं निरस्यति—*सत्योपादानत्व इति* ॥ मृज्जन्यस्य घटस्य मृदात्मतावत् सत्योपादानस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः । किं तदुपादनं

सादि ? उतानादि ? नाद्यः; अनवस्थानात्, न द्वितीयः; तत्र प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य, कल्पनालाघवादनाद्येव तदित्याह—*तस्यापीति* ॥ तथापि कथमज्ञानसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याह—*यच्चेति* ॥ आत्मव्यावृत्त्यर्थम्—*मिथ्येति* ॥ संसृष्टरूपेण तस्यापि मिथ्यात्वम्, तदर्थम्—*स्वयमिति* । प्रागभावं व्यावर्तयितुं—*मिथ्योपादानमिति* ॥ विशेषणम् । अनादि भावरूपं ज्ञानापनोद्यमनज्ञानमित्युक्तं भवति । स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति—*आत्मेति* ॥ अर्थापत्तिं निगमयति—*इतीति* ॥ इतिशब्दोऽन्यथोपपत्त्यभावपरामर्शार्थः । "इत्युक्तमि"त्यत्र मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेरित्यत्रेति शेषः ।

"बाह्याऽऽध्यात्मिकेष्वि"त्यत्रानात्मनोऽविद्याविषयत्वमुक्तम् तदाक्षिपति—*नन्वित्यादिना* ॥ विषयत्वाभावं दर्शयितुं विषयलक्षणमाह—*येनेति* ॥ अज्ञानजनिताऽऽवरणातिशयशालित्वादनात्मनो विषयत्वमित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ *अर्थानुपपत्तेः=प्रयोजनानुपपत्तेरित्यर्थः । आद्यं संग्रहवाक्यं विवृणोति—*न तावदित्यारम्भ न च स्वयमित्यतः* प्राक्तनग्रन्थेन । आवरणे किं प्रत्यक्षं मानम् ? उतानुमानम् ? आहो अनुपपत्तिः ? आद्येऽपि किमनात्मन्यधिगत आवरणमधिगम्यते, अथवाऽनुपलब्धे ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*न तावदिति* ॥ नीलावगमविरोधात्तत्राऽऽवरणं दुरधिगममित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*अनवगत इति* ॥ नीलप्रतिपत्तिं विना तत्राऽऽवरणं नानुभूयत इत्यर्थः । अशक्यश्चानुभव इत्याह—*नतरामिति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*नन्ववगत इति* ॥ विमतम्, पूर्वमावृतम्, इदानीमवगतत्वात्, संमतवदित्यनुमानादावरणसिद्धिरित्यर्थः । किमिदानीमवगतत्वमात्रं हेतुः ? उत इदानीमेवावगतत्वम् ? नाद्य इत्याह—*न धारावाहिकेति* ॥ धारावाहिकज्ञानगस्य इदानीमवगतत्वमस्ति, न पूर्वमावृतत्वमिति तत्र व्यभिचारः । न च—तत्राप्युत्तरकालवैशिष्ट्यस्य प्रागज्ञातत्वान्न व्यभिचार इति—शङ्क्यम् ; विशेषणभूतार्थे व्यभिचारादित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*नन्विदानीमेवेति* ॥ असिद्धो हेतुरित्याह—*न पूर्वेति* ॥ इदानीमेवावगतत्वे सिद्धे प्रागनधिगतत्वं सिद्ध्यति, तत्सिद्धाविदानीमेवावगतत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयाद्धेत्वसिद्धिरित्यर्थः । तृतीयमनुवदति—*ननु पूर्वापरेति* ॥ पूर्वापरकालसंबन्धविषयिणी तावत्प्रत्यभिज्ञा दृष्टा, सा च मध्येऽनवगतिमन्तरेण नोपपद्यते ; अन्यथा तत्रापि प्रत्यभिज्ञा स्यादित्यर्थः । अन्यथोपपत्त्या परिहरति—*न प्रत्यभिज्ञेति* ॥ धारावाहिकज्ञानगम्य आत्मनि पूर्वापरसम्बन्धिविषये प्रत्यभिज्ञादर्शनात् सदावगत आत्मन्यपीति योजना ।

अर्थापत्त्यन्तरमुद्भावयति—*मध्य इति* ॥ ज्ञानजन्या स्मृतिर्ज्ञानस्मृतिस्तस्या अभावादिति विग्रहः । पूर्वोत्तरकालयोरनुभूतस्य स्मरणान्मध्यवर्तिनश्चास्मरणान्मध्येऽनवगतिः, अन्यथा तत्रापि स्मरणं स्यादित्यर्थः । अनवगत्यभावेऽपि स्मृत्यभावसंभवशङ्कां व्यावर्तयितुं—*ज्ञानेति विशेषणम्* ॥ अवगत्यङ्गीकृतौ तद्विनाशे संस्कारस्यावश्यंभावात्तन्मूला स्मृतिः स्यात्, न च सेत्यनवगतिरित्यर्थः । अस्मरणमन्यथोपपन्नमित्याह—*नावगत इति* ॥ पथि पतितोपलब्धतृणादिवदस्मरणसंभव इत्यर्थः । अनुभूयमानमावरणं कथं युक्तितो निरस्यत इति शङ्कते—*तथापीति* ॥ प्रतीतिमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्हि प्रतीत्यनुसारेण प्रत्येतव्यमप्याश्रीयतामित्याशङ्क्याह—*विषयैरिति* ॥ अर्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः प्रमाणेनानवगतेः प्रतिपत्तुमयोग्यत्वा-

त्साक्षिणा स्वाध्यस्तानवगतिरनुभूयत इति न त्वदिष्टसिद्धिः । न च घटोऽज्ञात इत्यनुभवाऽनुपपत्तिः, लौहित्य-मुखयोः स्फटिकाचलप्रतिबिम्बितयोः परस्परसंबन्धो यथा भासते 'लोहितं मुखमि'ति, तथाऽज्ञानाना-त्मनोरात्मन्यध्यासात् परस्पसंबन्धप्रतिभासोपपत्तिरित्यर्थः । मानत आवरणाप्रतिपत्तावपि साक्षितस्तत्प्रतिपत्तिसंभवादर्थोऽनवगत इति प्रतिपत्तेर्मुख्यत्वमित्याशङ्क्याह—*न चाध्यस्तस्येति* ॥

आवरणभङ्गमन्तरेणार्थप्रतिपत्त्ययोगात्तद्भङ्गो वक्तव्यः, स च किं प्रमाणात् ? उत साक्षिणः ? नाद्य इत्याह—*द्विचन्द्रादिवदिति* ॥ न द्वितीयः ; साक्ष्यधीनसिद्धितया तन्निवर्त्यत्वायोगादित्यर्थः । मानासंभव-समर्थनमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अर्थानुपपत्तेरित्येतत्प्रपञ्चयति—*न चेति* ॥ निष्पादितक्रिये कर्मण्य-विशेषाऽऽधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातन्यायादावृतरूपेऽनात्मन्यज्ञानमावरणलक्षणमतिशयं कथमादध्यादित्यभिप्रायः ॥

विषयलक्षणविधुरतामुपपाद्याविषयत्वमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ विमतम्, नाज्ञानविषयः, तज्जनि-तातिशयानाधारत्वात्; व्यतिरेकेणाऽऽत्मवदित्युक्ते सिद्धसाधनमेतदित्याह—*तत्राहेति* ॥ तच्च तत् स्वरूपं चेति तत्स्वरूपम्, तस्यावभासस्तथोक्तस्तमिति विग्रहः । अज्ञानात्मकं यत्स्वरूपमनात्मवस्तु तस्यावभासम-विद्या न प्रतिबध्नाति । तत्र हेतुमाह—*जडेष्विति* ॥ अचिद्रूपत्वेन तत्र प्रकाशाप्रसक्तेर्न तत्प्रतिबन्ध इत्यर्थः । चशब्दोऽवधारणार्थः—नैव प्रतिबध्नातीति । कथं तर्ह्यनात्मविषयत्वं निर्दिष्टमिति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ आवरणानाधानेऽप्यज्ञानस्य विक्षेपहेतुत्वादनात्मविषयत्वं युक्तमित्याह—*अन्यदेवेति* ॥ रूपान्तरावभासहेतुरित्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः । अनात्मनः स्वत आवृतस्वरूपत्वे संप्रत्यज्ञात इति व्यवहारानुपपत्ते-रज्ञातत्वमन्यनिमित्तं वक्तव्यमित्याशङ्क्यान्यथोपपत्तेर्मैवमित्याह—*तत्रेति* ॥ अनात्मविषयान्तःकरणपरि-णामानुदयलक्षणवैकल्यादित्यर्थः । शङ्कान्तरनिरासपरो वाऽयं ग्रन्थ इत्याह—*अथवेति* ॥ किं तच्छङ्कान्तरम् ? तत्राह—*चैतन्येति* ॥ स्वतः प्रकाशाप्रसक्तावपि नित्यचैतन्यसान्निध्यात् प्रकाशप्रतिबन्ध-लक्षणकृत्यसंभवात्कथं नाज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ॥

"प्रमाणवैकल्यादि"त्यत्र प्रमाणशब्देन किं वृत्तिज्ञानं विवक्षितम् ? उतात्मस्वरूपम् ? आद्ये प्रश्नप्रति-वचनयोर्व्यधिकरणता, द्वितीये तस्यानित्यत्वेन वैकल्यादित्यसंगतमित्याशङ्क्याह—*अनात्मेति* ॥ *प्रमा-णस्य=साधकस्येति यावत् । चैतन्यस्य नित्यत्वेन वैकल्यानुपपत्तिमुक्तां धुनीते—*आवरणादिति* ॥ अनावृतचैतन्यस्य विषयसाधकत्वात्तदावरणाद्विषयानवगत्युपपत्तेर्न पृथगावरणकल्पनमित्यर्थः ॥

टीकागतचशब्दार्थमाह—*इतश्चेति* ॥ आत्मावरकाज्ञाने सत्यपि तत्प्रतिपत्तिवदनात्मावरकाज्ञानमिति मतेऽपि तत्प्रतीतिः किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽस्मन्मते यदावृतं यत्र प्रतिभाति, तत् तत्रावृतमिति युज्यते, त्वन्मते तु न तथा ; अनात्मप्रथायामप्यज्ञानस्य तदावरकत्वादित्याह—*यद्यात्मेति* ॥ अस्त्वज्ञाननिवृत्तिः, को दोष इति चेत् ? तत्र वक्तव्यम्—किमनात्मावरकमज्ञानमेकम् ? उत नानेति ? तत्राद्यं दूषयति—*अतः सत्यामेवेति* ॥ त्रिष्वपि कालेष्वात्मन्यविद्यायां सत्यामेव विषयप्रतिभासदर्शनान्नाज्ञाननिवृत्तिर्युक्तेति

योजना । रजतप्रतिभासात् प्राक्कारणत्वेन तत्समये तत्स्थितिहेतुत्वेनोत्तरत्र विपर्ययान्तरजनकत्वेनेति त्रिकालवर्तित्वमविद्याया इति न विषयज्ञानान्निवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः । अत इत्येतन्नानात्मावरणमित्यनेन संबध्यते । द्वितीयमनुवदति—*ननु शुक्तिकेति* ॥ अन्यदेवेत्यत्रान्यदेवेति वीप्सा द्रष्टव्या । अतश्च ज्ञानेनाऽऽवरणभङ्गे विषयप्रतिभासः, अविद्यान्तरात्तु विपर्ययान्तरोदयश्चाऽविरुद्ध इत्यर्थः । न चाऽऽवरणनिवृत्तौ शुक्तिप्रतिपत्तिवदात्मतत्त्वप्रतिपत्तिरपि स्यादित्यपि शङ्क्यमित्याह—*अन्यच्चेति* ॥ कल्पनागौरवप्रसङ्गान्नेयं कल्पना शोभां बिभर्तीत्याह—*तन्नेति* ॥ विषयाग्रहणव्यवहारानुपपत्त्या तत्राप्यावरणकल्पनमित्याशङ्क्याह—*विषयेति* ॥ वृत्त्यनुदयाच्चैतन्याऽऽवरणाच्च विषयाग्रहणोपपत्तिरित्यर्थः ॥

अनात्मनोऽज्ञानविषयत्वं निराकुर्वतः पूर्वापरपराहतिः स्यादिति शङ्कते—*किं च तर्हीति* ॥ अज्ञानस्य तत्रातिशयान्तरजनकत्वात्तद्विषयत्वाभिधानं युक्तमित्याह—*तदाहेति* ॥ शुक्त्यज्ञानस्य तदनाच्छादकत्वेऽपि कथं रूपान्तरावभासजनकत्वमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किमनाच्छादकत्वाद्विपर्ययजनकत्वाभावः साध्यते ? आहो विपर्ययहेतुत्वं तदाच्छादकत्वमिति, तत्राऽऽद्यं निराकरोति—*हेतुरेवेति* ॥ शुक्त्यज्ञानस्य तदनाच्छादकत्वेऽपि विपर्ययहेतुत्वं घटते, शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याऽऽवरकत्वाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयप्रमाणोदयेनाऽऽवरणे निवृत्ते विपर्ययनिवृत्तिप्रसिद्धेः । अतस्तदावरणेन विपर्ययजनकत्वं युक्तमित्यर्थः विमतम्, शुक्त्याच्छादकम्, तत्र विक्षेपहेतुत्वात्; यो यत्र विक्षेपहेतुः, स तदाच्छादकः, यथा चैतन्यस्येत्याशङ्क्य परिहरति—*केवलमिति* ॥ आच्छादकत्वाभावेऽप्युक्तविधया विपर्ययजनकत्वोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्यर्थः ॥

आत्माऽऽवरकमज्ञानमनात्मनि विक्षेपं जनयतीत्युक्तम्, तदाक्षिपति—*नन्वत्रापीति* ॥ अनात्मावरकत्वानङ्गीकारात् कथमनुपपत्तिसाम्यमिति शङ्कते—*कथमिति* ॥ पूर्वोक्तानुपपत्त्यभावेऽप्यनुपपत्त्यन्तरं दर्शयितुमद्वैतमतं दर्शयति—*शुक्तिकाज्ञानमिति* ॥ अस्तु को दोष इति ? तत्राह—*तत्रेति* ॥ अज्ञानस्यानुभूयमानत्वात् कथं तत्प्रतिक्षेप इत्याशङ्क्याह—*अथेति* ॥ एकज्ञानवादे तन्निवृत्तावज्ञानान्तराननुभवप्रसङ्गोऽतःशब्दार्थः । कल्पनागौरवप्रसङ्गान्न भेदकल्पनेत्याशङ्क्याह—*अध्यासस्येति* ॥ मिथ्याभूतस्य तस्योपादानतानुपपत्तेर्नायं पक्षः साधुरित्याशङ्क्याह—*उपादानेति* ॥ ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यनिवृत्त्योरपि नानुपपत्तिरित्याह—*उच्यत इति । अनिवृत्तौ तावद्दोषाभावमाह—*अस्मिन्पक्ष इति* ॥

तर्हि सविलासाज्ञाननिवृत्तेर्बाधकत्वं कथं घटते ? इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—*अथवेति* ॥ "मायां तु प्रकृतिं विद्यादि"त्यादिवाक्यात् कल्पनालाघवानुगृहीतान्मूलाज्ञानमेकमेष्टव्यम्, तस्य चानन्ता अवस्थाः कल्प्यन्ते व्यवहारनिर्वाहाय । तत्र च कारणत्रितयानुरोधेन काचिदवस्था रजताद्याकारेण विवर्तते, तस्यां चाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारान्निवृत्तायां विपर्यासनिवृत्तिरिति न किंचनावद्यमिति द्रष्टव्यम् ॥

उपादाननिवृत्तिमन्तरेणोपादेयनिवृत्तिपक्षेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति चोदयति—*कथं पुनरिति* ॥ न च—ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यदृष्टावपि "तरत्यविद्यां वितताम्" इत्यादिवाक्याद् ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरिति—वाच्यम्;

शास्त्रस्यापि दृष्टानुसारेणाज्ञाननिवृत्तिबोधकतानभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह—*दृष्टद्वारेणेति* ॥ ज्ञानस्य विरोधिनिवर्तकतया लोके दृष्टत्वादज्ञानस्यापि ज्ञानविरुद्धत्वात्तन्निवर्त्यता घटत इत्याह—*नैष इति* ॥ नीलार्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योस्तत्रावरणस्य दुरधिगमत्ववद् विक्षेपस्यापि दुरधिगमत्वम् ; अधिष्ठाने प्रतिपन्ने विपर्ययस्यैवाभावात्, अनधिगते न तत्र विक्षेपाधिगतिरित्याशङ्कयाह—*न चाऽऽवरणेति* ॥ अधिष्ठान-सामान्याऽऽकारसंघटिततया रूपान्तरं भ्रान्त्याऽधिगम्यते, तद्विशेषबोधस्य भ्रमविरोधित्वादिति कुत आवर-णपक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

अनात्मवदात्मनोऽज्ञानविषयत्वानुपपत्तिस्तज्जनितातिशयानिरूपणादिति शङ्कते—*नन्वेवमिति* ॥ अज्ञानैक्येऽपीत्यर्थः । अनात्माऽऽवरणं विना तत्र विक्षेपसंभवेऽपीति वा । अज्ञानं निमित्तं यस्य तदज्ञाननि-मित्तम् ।आवरणं च तत्कृत्यं चेत्यावरणकृत्यम् । *ननु* आत्मनि प्रकाशाप्रसक्त्याऽऽवरणानुपपत्तावप्यात्मनि स्फुरद्रूप आवरणं संभवतीति चोदयति—*कथमिति* ॥ तत्र वक्तव्यम्—*किमावरणं प्रकाशनाशः ? उत तत्कार्यप्रतिबन्धः ? इति । तत्राऽऽद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति स्वरूपानपायप्रतिपत्तेः स्वरूपविनाश आत्मनोऽपि विनाशप्रसङ्गाच्च नाऽऽद्यः पक्षो युक्त इत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति—*नापीति* ॥ विषयस्य स्फुरणं कार्यम्, विषयावभासात्मनोत्पन्नत्वान्न तत्प्रतिबन्धुं शक्यत इत्यर्थः । नयनादिकारकाणां सहकारिप्रतीक्षया कार्यकरत्ववद् ज्ञानस्यापि कार्यजनने कारकत्वात्सहकार्यपेक्षा, ततश्च प्रतिबन्धसम्भव इति शङ्कां व्यावर्तयति—*प्रतीक्षेति* ॥ ज्ञानस्य कारकत्वे सहकार्यपेक्षा, तदेवासिद्धम्, कार्यं कुर्वाणं कारकमित्युच्यते, न चेदमर्थाश्रयमतिशयमादधाति ; प्रध्वस्तादिषु तदसम्भवादित्यर्थः । आवर-णासम्भवफलमाह—*तस्मादिति* ॥

ननु प्रत्यक्षादिनाऽज्ञानमसाधि, अतः कथमाक्षेप इति ? तत्राह—*अनुपयोगादिति* ॥ नाज्ञानमदृ-ष्टार्थम्, किंत्वावरणार्थम्, तच्चोक्तविधया दुर्निरूपमिति, कथमज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । आवरणाभावे नित्यमुक्त-त्वप्रसङ्गात् तदेष्टव्यमिति समाधत्ते—*तत्राहेति* ॥ आवरणदुर्निरूपत्वे चोदिते तत्प्रतिसमाधेयम्, न च प्रतिसमाधीयते, न चानवभासस्याऽऽवरणकल्पकत्वम् ; पुरुषान्तरसंवेदने व्यभिचारात्, 'प्रत्यगात्मनी'ति विशेषणकृत्यं च न पश्याम इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अयमर्थ इति* ॥ 'नास्ति' न प्रकाशते चे'ति योऽयमात्मालम्बनो व्यवहारः, स आत्मन्यावरणमन्तरेण नोपपद्यत इति सम्बन्धः । न चैवंविधो व्यवहारोऽस्ति; अहमिति सत्तास्फूर्तिदर्शनादित्याशङ्क्य कर्त्राद्यात्मकव्यवहारेऽप्यशनायाद्यतीतात्मनि नैवंविधो व्यवहार इत्याह—*आत्मतत्त्वेति* ॥ आवरणमन्तरेणापि पुरुषान्तरसंवेदनवत् तथा व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*अस्ति प्रकाशत इति* । अभावस्याऽऽवारकत्वं व्यावर्तयितुम्—*भावरूपेणेत्युक्तम्* ॥ आवरणा-भावेऽप्येवंविधो व्यवहारः किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*सति पुष्कलकारण इत्यादिना* ॥ सन्निहितेऽप्यर्थे कुड्यादिनाऽऽवृते 'प्रकाशते' इति व्यवहाराभावः, तदर्थम्—*असति चेति* ॥ एवमपीन्द्रि-यसंयोगाद्यभावे नैतादृशो व्यवहारः, तदर्थमाह—*सति पुष्कलेति* ॥ इन्द्रियसंयोगमात्रं पुष्कलकारणश-ब्दार्थः । मा भूत् तर्हि व्यवहार इत्याशङ्क्य तस्योपलभ्यमानत्वादावरणं कल्प्यमित्याह—*अत इति* ॥

अनुमानं वेत्यस्यायमर्थः—विमतो व्यवहारः, भावरूपाज्ञानप्रयुक्तावरणनिमित्तः, 'अस्ति प्रकाशते' इति व्यवहारपुष्कलकारणे सति तद्विपरीतव्यवहारत्वात्; यन्नैवं न तदेवम्, यथा 'अस्ति प्रकाशते घटः' इति व्यवहार इति ॥

एवं तात्पर्यमभिधायाक्षरार्थं दर्शयति—*तत्सिद्ध्यर्थमित्यादिना प्रत्यक्चितीत्यन्तेन ग्रन्थेन* ॥ विशेषणवैयर्थ्यमित्युक्तम्, तन्निरस्यति—*तत्सिद्ध्यर्थमिति* ॥ अर्थापत्त्यनुमाने तच्छब्दार्थः । जडे वस्तुन्यनवभासोऽग्रहणनिमित्तः, न तथाऽऽत्मनि ; स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । आवरणं दुर्निरूपमित्युक्तमनुवदति—*किं तर्हीति* ॥ अनवभास एव दुर्निरूप इति, तत्राह—*नास्तीति* ॥ योग्यतायाः कल्पकमाह—*व्यवहारेति* ॥ अनात्मनि प्रतिबन्धमन्तरेण विक्षेपवदात्मनि विक्षेपोऽस्तु, किं प्रतिबन्धेनेत्याशङ्क्यानवच्छिन्नसंविद्रूपाऽऽनन्दात्मनि प्रतिबन्धं विना विक्षेप एव नोल्लसति । अन्यत्र स्वत एव प्रतिबद्धत्वान्न प्रतिबन्धापेक्षेत्याह—*न चेति* ॥

आत्मा स्फुरद्रूप आवृत इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य, किमावरणप्रतीतिर्निरस्यते ? उत यौक्तिकत्वम् ? नान्त्यः ; अङ्गीकृतेः, इत्याह—*अविद्येति* ॥ चशब्देनाप्रतीतिपक्षं निरस्यति । अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यावरणानुभवान्न तन्निरास इत्यर्थः । स्वयंप्रकाशेऽपि पुरुषान्तरसंवेदने यथाऽग्रहणम्, तद्वदत्रापीत्याह—*ननु प्रमाणेति* ॥ तत्र भिन्नत्वात् प्रमाणवैकल्यादग्रहणं युक्तम्, अत्र तु ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वान्मैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ अज्ञानादन्यद् निमित्तं यस्य न विद्यते तदनन्यनिमित्तम्, तस्य भावस्तत्त्वम् ; तस्मादित्यर्थः । हेत्वसिद्धिमुक्तां निरस्यति—*अत इति* निमित्तान्तरदुर्निरूपत्वमतःशब्दार्थः । कुड्यादेरपि व्यवधायकत्वदर्शनात् कथमज्ञानमेव व्यवधायकम् ? तत्राह—*मूर्तेति* ॥ ब्रह्मणः प्रत्यक्स्वरूपत्वान्न मूर्तद्रव्यं तद्व्यवधायकमित्यर्थः ॥

तथाऽपि कथं भावरूपाज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याह—*अत इति* ॥ भावरूपेणेत्यत्र तात्पर्यार्थः । कथितः, अत्र त्वक्षरार्थ इत्यपौनरुक्त्यम् । अज्ञानशब्दार्थपर्यालोचनयाऽग्रहणाद्येवाज्ञानमिति शङ्कते—*नन्वग्रहणेति* ॥ अज्ञानमित्यत्र नञः किमभावोऽर्थः ? उत तद्विरोधी ? आहो तदन्यः ? आद्ये ग्रहणाभावः स्यादित्याह—*अग्रहणेति* ॥ द्वितीये ग्रहणनिवर्त्यभ्रान्तिज्ञानमेव स्यादित्याह—*मिथ्याज्ञानेति* ॥ तृतीये संस्कारः स्यादित्याह—*तत्संस्कारेति* ॥ आवरणानुपपत्त्या ग्रहणादिविलक्षणं ग्रहणनिवर्त्यमज्ञानमित्याशङ्क्यान्यथोपपत्तिमाह—*त एवेति* ॥ विक्षेपहेतुत्वमपि तेषामेवेति चशब्दार्थः । अज्ञानशब्दस्यान्यथा व्युत्पत्तेर्मैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ संस्कारमात्रमेव शेषो यस्याज्ञानस्य तत्संस्कारमात्रशेषमिति ज्ञानाभावः प्रतीयत इत्याह—*तत्रापीति* ॥ अहंकारादिविक्षेपस्य विपरीतरूपस्य संस्कारमात्रस्य शेषो यस्मिन् तत्तथोक्तम्, शेषशब्दो भावप्रधानः । तच्छेषत्वं यथा स्यात्तथा सुषुप्त्यादौ स्थित्वा जागरादौ कर्मवशाद्विक्षेपरूपेण प्रादुर्भवति, ततश्चानवभासविक्षेपहेत्वज्ञानमेष्टव्यम्; इतरथा संस्कारमात्राद्विक्षेपप्रादुर्भावासम्भवात् सुषुप्त्यादौ मुक्त्यापत्तेश्चेति टीकार्थः ॥

सुषुप्त्यादावज्ञानस्य कल्पकाभावात्कथं तत्रावस्थानमिति टीकार्थानभिज्ञः शङ्कते—*कथमिति* ॥ ब्रह्मानवभासानुपपत्त्या तत्राज्ञानसिद्धिः । न चान्यथासिद्धिः । तथाहि—किं भिन्नत्वादनवभासः ? उत मिथ्याज्ञानात् ? आहो तत्संस्कारात् ? अथवाऽग्रहणात् ? किं वा कर्मणः ? उतान्यस्मात् ? इति विकल्प्याद्यं निरस्यति—*न तावदिति* ॥ न च—*अनन्यनिमित्तत्वादित्यत्रास्य कल्पस्य निरस्तत्वात् पुनस्तन्निरसनमनुपपन्नमिति—शङ्क्यम् ; मतभेदेन पुनर्निरासंसभवादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—*नापीति* ॥ सुषुप्तेः सर्वकार्यप्रविलयरूपत्वात्तत्र मिथ्याज्ञानाभाव इत्यर्थः। तृतीयं दूषयति—*नापि तत्संस्कारेति* ॥ प्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमाह—*सत्स्वपीति* ॥ विमतः, न तत्त्वावभासप्रतिबन्धकः, संस्कारत्वात् ; रजतभ्रमसंस्कारवदित्यर्थः । चतुर्थं दूषयति—*नाप्यग्रहणेति* ॥ किमग्रहणं स्वरूपग्रहणस्याभावः ? उत आगन्तुकस्य ? नाद्य इत्याह—*स्वरूपेति* ॥ स्वरूप इति हेतुगर्भविशेषणम् । द्वितीयं प्रत्याह—*स्वयंप्रकाशमान इति* ॥ कादाचित्कग्रहणाभावेऽप्यात्मनः स्फुरणान्न तस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। पञ्चमं निरस्यति—*नापीति* ॥

अनवच्छिन्नाऽऽनन्दात्मचैतन्यस्यानवभासप्रसज्जनमिष्टमिति शङ्कां निरस्यति—*अणुमात्रस्येति* ॥ अज्ञानप्रतिबन्धे सत्यपि यथा चिन्मात्रावभासस्तव, तथा कर्मप्रतिबन्धपक्षेऽपीत्याशयेन शङ्कते—*अज्ञानेऽपीति* ॥ वैषम्यान्नैतदित्याह—*न तस्येति* ॥ अज्ञानस्य चित्प्रतिभास्यत्वान्न चित्प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। स्वं विषयो यस्य चैतन्यावभासस्य स तथोक्तः। कर्मणामपि चिद्भास्यत्वान्न चित्प्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्क्य, किमेतत्त्वन्मतमाश्रित्योच्यते ? उत मन्मतमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*न चाज्ञानस्येति* ॥ फलोदयानुपपत्तिगम्यत्वात्कर्मणामित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*न चेति* ॥ न केवलं प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः, अस्ति वैपरीत्ये मानमित्याह—*संस्कारत्वादिति* ॥ विमतानि, न प्रतिबन्धकानि, संस्कारत्वात् ; भ्रान्तिसंस्कारवत् । न चासिद्धिः ; कर्मशब्देन यागादि-सूक्ष्मरूपाभिधानादित्यर्थः । प्रतिबन्धकान्तरस्य चानिरूपणादनादिभावरूपाज्ञानमेष्टव्यमित्याह—*तस्मादिति* ॥ अखण्डतमोगुणस्य तत्प्रतिबन्धकत्वान्न परिशेषाज्ञानसिद्धिरिति शङ्कते—*ननु द्रव्यान्तरमिति* ॥ प्रमाणाभावान्नैवमित्याशङ्क्य, "ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सज्जयत्युते"त्युभयसिद्धस्य तमसः प्रतिबन्धकत्वसम्भवान्नाज्ञानकल्पनमित्याह—*किमज्ञानेति* ॥ विकल्पासहत्वान्नैवमित्याह—*नैतदिति* ॥ द्रव्यान्तरं नित्यम् ? अनित्यं वा ? नाद्य इत्याह—*ब्रह्मेति* ॥ कुम्भप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकसंतमसध्वंसे कुम्भोपलम्भवत् प्रतिबन्धकभङ्गे ब्रह्मप्रतिपत्तिर्वक्तव्या, न च नित्यत्वे तद्भङ्गः सुकर इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्किं कर्मणा निवर्त्यते ? उत ज्ञानेनेति ? नाद्यः ; मानाभावात्, अयुक्तेश्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—*ज्ञानेति* ॥

तत्र स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षं प्रतिक्षेप्तुं तमुत्थापयति—*अत्रेति* ॥ भाट्टमताद्विशेषमाह—*सर्वेति* ॥ पञ्चस्थलेष्वेव भेदाभेदौ भाट्टमते, अस्य तु सर्वत्रेति विशेषः । जल्पने हेतुमाह—*वेदान्तार्थेति* ॥ वेदान्तव्याख्यातृत्वात्तस्यापि संप्रदायवित्त्वम्, तत्राह—*गहनेति* ॥ वेदान्तार्थश्चासौ गहनश्चेति वेदान्तार्थगहनः, तत्र संप्रदायहीन इत्यर्थः । वेदान्तार्थे गहनो यः संप्रदायस्तद्धीन इति वा विग्रहः । तर्हि तज्जल्पननिरासप्रयासो मुधा,

तत्राह—*दुर्जनेति* ॥ *दुर्जनाः = श्रौत-स्मार्तमार्गाननुसारिणः । जल्पनमाह—*न किलेति* ॥ संसारकार्यानुपपत्त्याऽज्ञानं कल्प्यते, इत्याशङ्क्य परमार्थत्वान्न तस्याज्ञानकार्यत्वमित्याह—*सकलेति* ॥ "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" इत्यादिवाक्यात् सुषुप्तौ ब्रह्मभावप्रतिपत्तेर्नाज्ञानलक्षणं प्रतिबन्धकमस्ति, ततश्च न तस्य संसारहेतुत्वमित्याह—*अवस्थात्रयेऽपीति* ॥ "एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति" "सति संपद्य न विदु"रिति चाज्ञानस्थितिप्रतिपत्तेर्वचनान्तरस्य च विक्षेपाभावाभिप्रायत्वादज्ञानस्य कथं संसारहेतुत्वाभाव इत्याशङ्क्याह—*आसंसारेति* ॥ संसारविमोक्षात् प्रागविच्छिन्नम्, उत्तरकाले च विच्छिन्नमज्ञानं नेत्यर्थः । चित्प्रकाशस्याविरोधित्वाद् जडप्रकाशस्य च सुतरामविरोधित्वान्नाज्ञाननिवृत्तिसम्भव इत्यर्थः ॥

किं तर्ह्यनवभासनिमित्तमिति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ अग्रहणाद्येवानवभासनिमित्तमित्याह—*भ्रान्तीति* ॥ चशब्दात्संस्कारस्याज्ञानत्वमुक्तम् । भ्रान्तेरज्ञानत्वे निरस्तेऽर्थात्तत्संस्कारस्याज्ञानत्वं निरस्तं स्यात्, अग्रहणं त्वयोग्यतया प्रतिषिद्धमित्यभिप्रेत्य भ्रान्तिं निरस्यति—*अयं प्रष्टव्य इति* ॥ भिन्नाभिन्नविषयत्वेन सर्वप्रत्यययाथार्थ्यान्न भ्रान्तिसिद्धिरिति किंशब्दार्थः ॥

प्रश्नं मत्वोत्तरमाह—*अहंकारेति* ॥ सिद्धान्ती सोपहासमाशयमाविष्करोति—*अहो इति* ॥ विस्मरणशीलत्वमाह—*खण्ड इति* ॥ विमतम्, प्रमाणम्, भिन्नाभिन्नविषयत्वात् ; खण्डो गौरिति प्रत्ययवदित्यर्थः । विमतम्, अप्रमाणम्, निषिध्यमानविषयत्वात् ; इदं रजतमिति प्रत्ययवदित्यनुमानविरोधं शङ्कते—*नाहमिति* ॥ निषिध्यमानविषयत्वमात्रं हेतुः ? उत प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानविषयत्वम् ? नाद्यः; व्यभिचारादित्याह—*तन्न, नायमिति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*इदंरजतवदिति* ॥ इदमि प्रतिपन्नं रजतं तत्रैव निषिध्यते—*नेदं रजतमिति यथा, तथाऽऽत्मनि प्रतिपन्नं मनुष्यत्वं तस्मिन्निषिध्यत इति तस्य भ्रान्तित्वम् । 'खण्डो गौरि'त्यस्य तु तद्वैपरीत्यान्न भ्रान्तित्वमित्यर्थः । एषोऽपि हेतुस्तत्र व्यभिचरतीत्याह—*न ; खण्डो गौरिति* ॥ गोत्वोपाधौ प्रतिपन्नस्य खण्डस्य न तत्र निषेधः, किंतु मुण्ड इति न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्याह—*नायं खण्ड इति* ॥ किं खण्डस्य केवलमुण्डे निषेधः ? उत गोत्वोपहिते ? नाद्यः ; अप्रसक्तेः, 'इह भूतले घटो ने'त्यन्यत्र भूतलसंसृष्टतया प्रतिपन्नस्य स्मर्यमाणस्यान्यत्र निषेधो दृष्टः, न च खण्डः कदाचिदपि मुण्डे प्रसक्त इति कथं निषिद्ध्यते ? द्वितीये गोत्वोपहिते मुण्डे खण्डस्य निषेधसमये विशेषणीभूतगोत्वे निषेधः समाश्रितः स्यात्, यथेदमि प्रतिपन्नमिदंत्वोपहितशुक्तिव्यक्तौ निषिध्यते, तद्वत् । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानविषयखण्डज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः । गोत्वमुपाधिर्यस्य व्यक्त्यन्तरस्य तद्गोत्वोपाधि, तस्मिन्निति विग्रहः । गोत्वमेवोपाधिर्गोत्वोपाधिस्तस्मिन्निति वा । अनुच्छिन्नव्यवहारत्वमुपाधिरिति चोदयति—*तत्रेति* ॥ नायं खण्डो गौरिति निषेधप्रत्ययोत्तरकालमपि खण्डे गोव्यवहारो लक्ष्यते । न च तथा ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं मनुष्यत्वव्यवहार इत्यर्थः । साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिः साधुरित्याह—*तदहमिति* ॥ साक्षात्कारोत्तरकालमपि प्रारब्धकर्मानुरोधादहं मनुष्य इति व्यवहारदृष्टेः साधनव्यापकत्वेन प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥

प्रारब्धकर्मसमाप्तेरूर्ध्वं व्यवहारस्योच्छेदान्न साधनव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह—मोक्षेति* ॥ "त केन कं पश्येत्" इति मुक्तौ सकलव्यवहारोच्छेदप्रतिपत्तेः कथमनुच्छेदः ? इत्याशङ्क्यास्मन्मते सर्वस्याबोधविलासत्वात्तद्ध्वंसे ध्वंसः, तव तु समस्तस्य परमार्थत्वादनुच्छेद इत्याशयेनाह—*तवेति* ॥ भिन्नाभिन्नविषयत्वमसिद्धमिति शङ्कते *जातिव्यक्तीति* ॥

अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च जाति-व्यक्त्यादिभावस्यासंभवाद् भेदाभेदावित्यर्थः। "तेषामभावादि"त्यस्यैषोऽर्थः—न तावच्छरीरात्मनोर्जाति-व्यक्तिता, उभयोर्द्रव्यत्वात्, अत एव न गुण-गुणिभावः ; नापि कार्य-कारणता ? शरीरस्य भौतिकत्वात्, नापि विशिष्टस्वरूपता ; दण्डवै-शिष्ट्स्य चैत्रतन्त्रतावत् शरीरस्यात्मातन्त्रत्वात्, नचांशांशिता ; आत्मनो निरवयद्रव्यत्वादिति। किं तेषां मिलितानां प्रयोजकत्वम् ? उत प्रत्येकम् ? नाद्यः मेलनस्य क्वचिदप्यभावादिति चेतसि निधाय चरमं निरस्यति—*तर्हि शरीरेति* ॥ नच प्रयोजकगौरवप्रसङ्गः, त्वयापि तस्यैष्टव्यत्वादित्यर्थः। शरीरात्मनोर्भेदाभेदानङ्गीकारे राद्धान्तविरोधोऽपीत्याह—*अन्यथेति* ॥ जातिव्यक्त्यादीनामन्यतमस्य प्रयोजकत्वमित्यभि९निवेशश्चेत्सोऽपि सुसंपाद इत्याह—*अस्ति चेति* ॥ सकलस्य ब्रह्मकार्यत्वात्र जीवकार्यतेत्याशाङ्क्य, जीवस्य तदभेदाद् जीवकार्यत्वमप्यस्तीत्याह—*चेतनेति* ॥ असिद्ध्यादिदोषवैधुर्यादनुमानं निरवद्यमित्युपसंहरति— *अत इति* ॥ अथवा—असिद्ध्यादिदोषवैधुर्यालोचनयाऽपि भ्रान्तित्वं प्रतिक्षिपति—*अत इति* ॥

'अहं मनुष्यः' इत्यादिप्रत्ययानां याथार्थ्यान्न भ्रान्तित्वमित्यवोचत्, संप्रति समवायिकारणपर्यालोचनयाऽपि भ्रान्तित्वं प्रतिक्षिप्यत इत्याह—*किंचेति* ॥ किं भ्रान्तिरन्तःकरणपरिणामः ? आहो आत्मपरिणामः ? इति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति—*भ्रान्तिज्ञानमित्यादिना* ॥ मृज्जस्य घटस्य तन्त्वनाश्रयत्ववदात्माश्रयत्वमज्ञानस्यान्तःकरणपरिणामत्वे न स्यादित्यर्थः। जपाकुसुमलौहित्यस्य स्फटिकेषु स्फुरणवदात्मन्यज्ञानप्रतिभाससंभव इति शङ्कते—*अन्तःकरणेति* ॥

भेदाभेदमतेऽध्यास एव न संभवतीत्यभ्यधायि, संप्रति तमङ्गीकृत्योत्तरमाह—*तथापीति* ॥ भ्रान्तेरात्मसंबन्धः सन् ? असन् वा ? न तावत्सत्त्वमित्याह—*अन्यथाख्यातीति* ॥ नाप्यसत्त्वम्; परोक्षप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह—*न चेति* निरवयवद्रव्यत्वेन परिणामायोग्यत्वादिति हेत्वर्थः। परिणामत्वमङ्गीकृत्यं ज्ञानान्तराकारेण परिणामोऽयुक्त इत्याह—*न चेति* ॥ सुप्तोत्थितस्य 'न किंचिदवेदिषमि'ति परामर्शाद् ज्ञानमुन्नेयम्, तच्च नित्यम् ; करणविरमेऽपि भावात्, तथा चैकज्ञानाश्रयस्य ज्ञानान्तराऽऽकारेण न परिणतिरित्यर्थः। प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—*एकस्मिन्निति* ॥ एकद्रव्याश्रितरूपरसाख्यगुणद्वयव्यावृत्त्यर्थमवान्तरेति विशेषणम्। कटकाधारहेम्नस्तदैव रुचकाकारानाधारत्ववन्नित्यज्ञानाश्रयस्य ज्ञानान्तराश्रयत्वानुपपत्तेर्द्रव्यत्वपक्षोऽपि दुर्युक्तिक इत्यर्थः। भ्रान्तिज्ञानसंभवेऽपि

संस्कारोऽग्रहणं वा किं न स्यादिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति—*तस्मादिति* ॥ मिथ्याज्ञानाभावान्न तत्संस्कारसंभवः, नाप्यग्रहणम्; ग्रहणस्य स्वभावतया तदभावासंभवादित्यर्थः ॥

कूटस्थेऽज्ञानसंबन्धासंभवमाशङ्क्याह—*अनादीति* ॥ अथवा—*आत्मन्यज्ञानाभ्युपगमे ज्ञानेन निरासो वक्तव्यः, न च स सम्भवति; धर्मान्यथात्वे आम्रफलवद्धर्मिण्यन्यथात्वप्रसक्तेः, इत्याशङ्क्य धर्मस्य समारोपितत्वान्मैवमिति परिहरति—*अनादीति* ॥ इष्टानिष्टसाधनज्ञानपूर्विके प्रवृत्तिनिवृत्ती, ते च न सर्वसंकरमते संभवतः; संकीर्णत्वात्सर्वस्येत्यादिदोषग्रहग्रस्तत्वाज्जीवनमपि दुर्लभमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—*अलमतिप्रसङ्गेनेति* ॥ अज्ञानस्योत्तरत्रापि साध्यमानत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य परिहरति—*अत्रेति* ॥ उत्तरत्र प्रमाणान्तरस्योच्यमानत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः। प्रागसतो निमित्ताधीनसत्ताकत्वं नैमित्तिकत्वमिति द्वितीयं कल्पं निराकुर्वन्नज्ञानसाधनफलमाह—*तत्रैवंभूतेनेति* ॥ टीकायामतःशब्दो मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन संबध्यते, कार्यस्य सुषुप्त्यादौ कारणात्मनाऽवस्थितस्य पुनः समयान्तरेऽभिव्यक्तिरतःशब्दार्थः ॥

अनवभासहेत्वज्ञानाध्यासस्य प्राथम्यादहंकाराध्यासस्य कथं प्राथम्यमुक्तमित्याशङ्क्याह—*निष्कलङ्केत्यादिना* ॥ अज्ञानाध्यासेऽनादिसिद्धेऽपि कादाचित्कमध्यासमाश्रित्य प्राथम्यमाहेति संबन्धः। अनवभासस्याऽऽगन्तुककलङ्कनिमित्तत्वं निराकर्तुमाद्यं विशेषणम्। अवभासहेत्वभावादनवभासं व्यावर्तयितुम्—*चैतन्येति* ॥ निरंशेंऽशस्य दुःखरागादेः स्वतोऽसंभवात्तद्धेतुत्वेनाप्यज्ञानाध्यास आश्रयणीय इत्याह—*निरंशेति* ॥ बोधैकस्वरूपेऽज्ञानादेः स्वतोऽसंभवादध्यस्तत्वं वक्तव्यमित्याह—*अज्ञानादीति* ॥ संशयादिरादिशब्दार्थः ॥

अहमित्यत्र ग्रन्थे अंशान्तराभावमाशङ्क्यांशान्तरं समर्थितम्, तदसंगतम्; पूर्वपक्षसिद्धान्तानुपयोगादित्याशङ्क्यांशान्तरनिरसनमध्यासाभावोपयोगीत्याह—*नन्विदं रजतमिति* ॥ अंशान्तरसिद्धावध्याससिद्धिरिति सिद्धान्तप्रयोजनमाह—*यथेति* ॥ वक्ष्यत इति* ॥ अहंकारटीकायामित्यर्थः। अहंकाराध्यासमाश्रित्य शरीराध्यास आक्षिप्तः—"नन्विदमि"त्यत्र, स नोपपद्यते; तस्य जडत्वेनाहंकारसमानयोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*न त्वन्तःकरणेति* ॥ न केवलं पृथगुपलब्ध्यभावः, अपि त्वभेदेनेत्याह—*अध्यस्ततयेति* ॥ अधिष्ठानतत्त्वबोधापोद्यत्वादप्यध्यस्तत्वं युक्तमित्याह—*आत्मतत्त्वेति* ॥ "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती" त्यादिषु लयश्रवणादित्यर्थः। ततो वैलक्षण्यमाह—*शरीरं पुनरिति*। अध्यस्यमानमधिष्ठानसमानरूपाधिकृततयोपलभ्यते, इदं त्वन्यथेत्याह—*इदमिति* ॥ आरोपितस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वं दृष्टम्, तच्च नेत्याह—*केवलेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*इन्द्रियैरिति* ॥ इदम्यारोपितं रूप्यं न ततोऽन्यत्रोपलभ्यते, इदं त्वन्यथेत्याह—*उत्क्रान्त इति* ॥

किंच शरीरस्याऽऽत्मन्यध्यस्तत्वे तत्रैव लयः स्याद् रशनापरिकल्पितसर्पादिवत्, नान्यत्र, अन्यत्र च लयः श्रूयते—"पृथिवीं शरीरम्" इत्यत्र, अतोऽपि नाध्यास इत्याह—*भूतेष्विति* ॥ अध्यस्ततताप्रतीत्यभावेऽपि कल्पितोपकरणत्वाच्छरीरादेः कल्पितत्वमुक्तम्, तदचारु; कल्पितोपकरणत्वस्यासिद्धेरित्याशङ्क्याह—

शरीरादीति ॥ शरीरादिपदार्थस्वरूपस्य तादर्थ्येन सृष्टत्वात् स्वरूपेणापि मिथ्यात्वमनुमातुं शक्यत इति संबन्धः । *तादर्थ्येन=आत्मार्थत्वेनेत्यर्थः । आत्मन आप्तकामत्वात्कथं शरीरादेस्तदुपकरणत्वम् ? तथा कल्पितोपकरणत्वं चोपेक्षितं स्यादित्याशङ्क्य तादर्थ्येनेत्येतद्विवृणोति—*मिथ्येति* ॥ मिथ्या चासौ कल्पितश्चेति मिथ्याकल्पितः, स च कर्ता च भोक्ता च प्रमाता च दोषसंयुक्तश्चात्मा चेति तथोक्तः । ज्ञानबाध्यत्वं मिथ्याशब्दार्थः । समारोपितत्वं कल्पितपदार्थः ॥

शरीरादेरात्मार्थत्वं प्रपञ्चयति—*कार्यतयेति* ॥ कार्यतादीनां कर्त्रादिभिर्यथाक्रममनुषङ्गः । विमतम्, कल्पितम्, कल्पितोपकरणत्वात्; स्वप्राप्तच्छत्रादिवदित्यर्थः । छत्रादेरेव कल्पितत्वं नोपक्रियमाणस्येति दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमुक्तं टीकायामिति द्रष्टव्यम् । ऐन्द्रियकत्वादेः स्वाप्नवदुपपत्तिः । "पृथिवीं शरीरम्" इत्यत्र शरीरस्य भूतेषु नाऽऽत्यन्तिको लयो निर्दिष्टः; तथाऽऽत्मोत्क्रान्तावपि शरीरोपलम्भो युक्तः; चिदधिष्ठानस्य तत्रापि भावादित्यर्थः । प्रयोजनस्यैवोपसंहरणादविवक्षितत्वं विषयस्येत्याशङ्क्योपलक्षणपरतया व्याचष्टे—*तादृगिति* ॥ नित्यशुद्धादिलक्षणं वस्तु तादृक्पदार्थः । स चासावर्थश्चेति तदर्थः । स विषयो यस्यासौ तदर्थविषय इति विग्रहः । शङ्कां व्यावर्तयति—*ते एवेति* ॥ ब्रह्मात्मा चासावनुभवश्चेति तथोक्तः । अर्थशब्दस्य विषयवाचित्वं व्यावर्तयति—*अर्थ इति* ॥

शास्त्रारम्भस्य सिद्धत्वादक्षरव्याख्यानमेव क्रियताम्—अथशब्द आनन्तर्यार्थ इत्यादि, किम्—आहेत्यादिना—इतिशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—*कोऽयमित्यादीत्युक्तम्* ॥ तत्राऽऽदिशब्देन—"अस्यानर्थहेतोरि"त्येतदप्युपात्तमिति शङ्कां निवारयितुमाह—*सर्वलोकेति* ॥ "आह कोऽयमि"त्यादेरध्यासपरत्व एकेन भाष्येणाध्याससिद्धेः किं बहुभिरित्याशङ्क्याध्यासलक्षणादिपरत्वान्न वैयर्थ्यमित्युक्तं 'तत्रापी'त्यत्र, तदनुपपन्नम्; अध्यासपरत्वं लक्षणादिपरत्वं चैकम् ? उत नाना ? प्रथम उत्तरवैयर्थ्यम्, द्वितीये पक्षे परस्परपराहतिः; एकस्योभयपरत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*इदानीमिति* ॥ लक्षणादिनाऽध्यासस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाल्लक्षणादाववान्तरतात्पर्यम्, अध्यासे महातात्पर्यमिति न व्याहतिरित्यर्थः । "कथं पुनः प्रत्यगात्मनी"त्यतः प्राक्तनं स्वरूपम्, तदारभ्य संभावनापरमिति टीकार्थः । अन्यतः सिद्धाध्यासोपस्थापकत्वेऽपि यथा "तथाऽपी"त्यादिभाष्यस्यार्थवत्वम्, तद्वल्लक्षणादिभाष्यस्यापीत्याशङ्क्याह—*लक्षणेति* ॥ तथाऽपीत्यादेरध्यासानुवादेन विषयादिपरत्वादर्थवत्त्वम्, न तथाऽस्य; लक्षणादिपरत्वात्; न च तद्युज्यते; अन्यत एव लक्षणादिसिद्धेरित्यर्थः । प्रमाणभाष्यस्यासंभावितासंकीर्णबुद्धिजनकत्वाभावान्न लक्षणादि व्यर्थमिति चोदयति—*किमिति* ॥ अर्थासंभावनादिबुद्धिजननाद्व्यर्थ्यमित्याह—*तत्राहेति* ॥

अनिर्ज्ञातस्यासंभावितस्य च निर्णयोऽनुपपन्न इति वदता लक्षणसंभावने अपेक्षिते इत्युक्तं स्यात्, तथा च विरोधः, इत्याशङ्क्य लक्षणादेरनपेक्षितत्वं न ब्रूमः, किंतु प्रमाणबलादेव तत्सिद्धिरित्याह—*प्रमाणमिति* ॥ "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं पश्येत्"इति व्यावृत्तिसंभावनयोर्निराकरणात्कथं संभावनादीत्याशङ्क्याह—*स्वदेशेति* ॥ यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं सर्वस्यासंभावितत्वादि ; तथापि

व्यवहारावस्थायां संभावितत्वादि घटत इत्यर्थः। प्रमाणसिद्धेऽपि संभावनादेः पृथगपेक्षादर्शनाल्लक्षणादिकमर्थवदिति शङ्कते—*ननु अनुमानादीति* ॥ प्रत्यक्षकार्यलिङ्गेन कारणमात्रप्रतिपत्तौ तद्विशेषब्रह्मपरमाण्वादिषु यथा लक्षणादिकमर्थ्यमानं दृष्टमित्यर्थः।

ननु प्रत्यक्षदृष्टेऽपि धरित्र्यादौ लक्षणाद्यपेक्षादर्शनादध्यक्षानुभवनिर्णये विशेषतो दुःसंपादमिति कथमुक्तम् ? तत्राह—*विशेषत इति* ॥ सामान्यतो दृष्टे लक्षणाद्यपेक्षायामप्यसाधारणाऽऽकारेण व्यावृत्ततया दृष्टौ नान्यापेक्षेत्यर्थः। प्रमाणभाष्येणाहं ममाभिमान एव सिद्ध्यति, नाध्यास इति कथम् ? तयोरैक्यादित्याशङ्क्य समुदायतात्पर्यमाह—*तत्रेति* ॥ *तत्र*=प्रमाणभाष्ये। ज्ञानापनोद्यत्वमविद्यात्वम्, प्रतिभासमात्रशरीरत्वं भ्रान्तिता, सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकत्वमध्यासत्वम्, सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम् ॥

सिद्धान्त्याशयमजानानश्चोदयति—*नन्वन्यस्येति* ॥ "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमि"ति कात्यायनस्मरणात् *कस्य हेतोरिति* कस्माद्धेतोरित्यर्थः। गूढाभिसन्धिरेव परिहरति—*नानुभवादेवेति* ॥ प्रमाणे सत्यपि अनुभवो नेति व्याहतमिति चोदयति—*ननु प्रमाण इति* ॥ मिथ्यात्वविषयं प्रमाणमेव नेति स्वाशयमाविष्करोति—*प्रमाणेति* ॥ बाधे सत्यध्यासानुभवो भवतीति कथम् ? तस्याध्यासनिवर्तकत्वादित्याशङ्क्याह—*बाधानुपपत्तिरिति* ॥ सत्यत्व आत्मवद् बाधानुपपत्तेर्न मिथ्यात्वमित्यर्थः। 'अहं मनुष्यः' इत्यादिप्रत्यक्षं प्रत्यक्षशब्दार्थः। विवादाध्यासितो व्यवहारः, अध्यासनिबन्धनः, व्यवहारत्वात्; पश्वादिव्यवहारवदित्यनुमानम्=अनुमानशब्दार्थः। प्रमातृत्वादिव्यवहारो व्यवहारशब्दार्थः। "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्यादिरागमः ॥

आत्मन्यनात्मावभासिप्रमाणस्य बाधपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वान्न प्रमाणान्तरापेक्षा मिथ्यात्व इति चोदयति—*नन्विहापीति* ॥ अन्यस्यान्यात्मताप्रतिपत्तौ विवेकप्रतिपत्तिर्नापेक्ष्यते; अनुपयोगाद् इत्याशङ्क्योपयोगमाह—*अन्यथेति* ॥ 'बाधाभाव इतरेतरविवेकाप्रतिपत्तेरितरेतराऽवभास एव न सिद्ध्येत्' इत्युक्तम्, तस्य कः समाधिः ? इत्याशङ्क्याह—*यौक्तिकेति* ॥ न च-एतावतैव मिथ्यात्वसिद्धेः प्रमाणान्तरं व्यर्थमित्यपि-शङ्क्यम्; अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षप्रत्ययं विनाऽनिवृत्तिरित्याशयेनाह—*अपरोक्षबाधस्येति* ॥ बाधकप्रत्ययं विना मिथ्यात्वासिद्धिश्चेत्, स एव सम्पाद्यताम्; किं लक्षणेनेत्याशङ्क्याह—*अत इति* ॥ लक्षणमेव वक्तव्यमित्यस्यायमर्थः—न प्रमाणमात्रेणालम्, किं तु लक्षणेनापि भवितव्यमिति। प्रसिद्धाध्यासलक्षणेऽभिहिते तल्लक्षणव्याप्तत्वादहं ममाभिमानोऽप्यध्यास इति सेत्स्यति, ततश्च बाधकप्रत्यय इति तदुपयोगितया लक्षणं कथ्यत इत्यर्थः ॥

लक्षणमङ्गीकृत्य संभावनामाक्षिपति—*तर्हि लक्षणेति* ॥ संभावनां विना निर्णयासिद्धेः साऽपि वक्तव्येति शङ्कायामाह—*प्रमाणेनेति* ॥ प्रामाणिकस्याप्यसंभावनयाऽपोद्यत्वमुक्तं टीकायाम्, तत् कथम् ? असंभावितत्वे प्रामाणिकत्वानुपपत्तेः, प्रामाणिकत्वे वाऽसंभावितत्वाभावादित्याशङ्क्य द्वयमप्यनुभूयत इति परिहरति—*सत्यपीति* ॥ नीरन्ध्रसवितरि निर्दुष्टकरणस्य कथं सुषिरप्रतिभासः ? इत्याशङ्क्यादृष्टवशादि-

त्याह—*औत्पातिक इति* ॥ भविष्यदनिष्टमुत्पातस्तत्सूचक औत्पातिक इत्यर्थः । असंभावनया प्रामाणिकस्याप्यपवादवत् प्रमाणेनासंभावनाऽप्यपोद्यमाना दृष्टा, तद्वत्किं न स्यात् ? इति चोदयति—*ननु प्रमाणेनेति* ॥ असंभावनाबाहुल्यादसंभावनया प्रामाणिकस्याप्यपवादो युक्त इत्याह—*असंभावनेति* ॥

अविषय इत्यत्र विषयशून्यत्वमुच्यते ? विषयत्वराहित्यं वा ? नाद्यः ; शब्दादेर्भावात्, नेतरः ; अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादित्यत्राह—*अधिष्ठानस्येति* ॥ अविद्यादिसङ्गित्वादसङ्गित्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—*द्रष्टृव्यतिरिक्तस्येति* ॥ अध्यासनिमित्तस्यानन्दादेः स्वरूपस्य गुणस्य चाङ्गीकृतेः "केन चिदि"त्याद्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*अधिष्ठानेति* ॥ चैतन्यस्याधिष्ठानत्वान्न तन्मात्रज्ञानमारोपविरोधि, इदमाकारज्ञानवदित्यत आह—*अधिष्ठानेति* ॥ सामान्यविशेषभावेन भेदात्सामान्यज्ञानमविरोधि, विशेषज्ञानं तु विरोधि, न तथाऽत्र, सामान्यादिभेदाभावादित्यर्थः । अविषयादि-रूपात्मन्यनधिगतेऽसंभावनाबुद्धिः ? उताधिगते ? इति विकल्प्योभयथाऽप्यसंभव इत्याह—*नन्वात्मनीति* ॥ द्वितीयं पक्षमादायोत्तरयति—*नैतत्सारमिति* ॥

अधिगतेऽध्यास एव न तिष्ठतीति यदुक्तम्, तदेव विवेचनीयम्—अविषयादिरूपात्मनि किं परोक्षतया प्रतिपन्नेऽध्यासनिवृत्तिः ? उतापरोक्षतया ? इति विकल्प्य, आद्ये नानुपपत्तिरित्याह—*आत्मनीति* ॥ परोक्षतयाऽवभासस्याध्यासविरोधित्वान्नाध्यासनिवर्तकत्वम्, ततश्चासंभावनाबुद्धिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियत इत्याह—*अपरोक्षेति* ॥ *उक्तत्वादिति* ॥ "यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमि"त्यत्रेत्यर्थः । संभवस्य प्रकृतत्वात्तच्छब्देन संभवपरामर्शः शङ्क्येत, न च संभवति ; तच्छब्दस्य नपुंसकत्वात्, इत्याशङ्क्य परिहरति—*तत् त्रितयमिति* ॥ लक्षणादीनामन्यतमस्यापि वैयर्थ्याभावात्तल्लक्षणादित्रितयमप्युच्यत इत्यर्थः । "स्मृतिरूपः" इत्यत्र लक्षणमेवोच्यते, नेतरे इत्याशङ्क्याह—*क्रमेणेति* ॥ किंशब्दस्याक्षेपे प्रश्ने च प्रयुज्यमानत्वात्स किमर्थ इति न ज्ञायते, तत्राह—*किंवृत्तस्येति* ॥ किंशब्दादुपरि वृत्तः किंवृत्तः, तस्येति यावत् । उभयत्र प्रयोगेऽप्येकस्मिन् वाक्ये नैकस्य शब्दस्योभयार्थत्वम्, यथा गोशब्दस्याऽनेकत्र प्रयोगेऽप्येकस्मिन् प्रयोग ऐकार्थ्यनियमः, तद्वदित्याशङ्क्याह—*उभयस्येति* ॥ 'अध्यासः' इत्युक्ते सामान्यज्ञानात्प्रश्नः, 'आत्मनी'त्युक्ते विशेषज्ञानादाक्षेप इत्यर्थः । तन्त्र्यते व्युत्पाद्यतेऽनेनेति तन्त्रशब्दः शास्त्रवाची ? किं वा तन्त्र्यत इत्यर्थवाची ? आद्ये तन्त्रशब्दस्य व्यर्थता, द्वितीयेऽसंभवः ; अर्थेन वाक्योच्चारणायोगात्, इत्याशङ्क्याह—*तन्त्रेणेति* ॥ आग्नेयाद्यनेकोपकारकत्वेन सकृत्प्रयाजाद्यनुष्ठानवत् प्रश्नाक्षेपार्थद्वयविवक्षया सकृदुच्चारणमित्यर्थः । प्रश्नाक्षेपयोर्विषयं दर्शयति—*लक्षणेति* ॥ प्रश्नोत्तरस्योच्यमानत्वात् प्रश्नार्थः किंशब्द इति शङ्कते—*उभयमत्रेति* ॥ अत्रोभयं विवक्षितं चेत्, प्रतिवचनसमये संभावना किं न प्रदर्श्यत इति संबन्धः ॥

"न तावदयमेकान्तेनाविषय" इत्यत्र संभावना प्रादर्शीत्याशङ्क्याह—*प्रथममिति* ॥ प्रथमदर्शने हेतुर्नोक्त इत्याशङ्क्याह—*स्वरूपमिति* ॥ परोक्तेः प्रयोजनं पृच्छति—*नन्वाहेति* ॥ वादकथात्वद्योतनार्थं परोक्तिरिति वक्तुं शास्त्रस्य वादरूपतामाह—*वादेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*अर्थनिर्णयेति* ॥ अर्थनि-

र्णयः प्रधानमुद्देश्यं यस्य तदर्थनिर्णयप्रधानम्, तस्य भावस्तत्त्वम्; तस्मादित्यर्थः। अर्थनिर्णयपरत्वमात्रेण कथं वादत्वमिति शङ्कायां तत्स्वरूपमाह—*तत्रेति* ॥ कथा त्रिविधा—वादो जल्पो वितण्डा चेति; तासां कथानां मध्ये वादः प्रदर्श्यते। पक्षश्च प्रतिपक्षश्चेति पक्ष-प्रतिपक्षौ, तयोः परिग्रहो यस्मिन्नसौ तथोक्तः। तावत्युक्ते जल्प-वितण्डयोः प्रसङ्गः, तदर्थं—*प्रमाणतर्केति* ॥ प्रमाणं च तर्कश्चेति प्रमाण-तर्कौ, ताभ्यामेव स्वपक्षस्थापनं परपक्षोपालम्भश्च यस्मिन् स तथा निर्दिष्टः जल्प-वितण्डयोस्तु छल-जाति-निग्रहैरपि साधनोपालम्भः, अत्र तु न तथेत्यर्थः।

सिद्धान्ताविरुद्धः इत्युक्त्याऽपसिद्धान्तनिग्रहप्रवेशमाह। *पञ्चावयवेति* विशेषणेन न्यूनाधिकोक्त्याऽसिद्धादिहेत्वाभासानां प्रवेशः सूचितः। यद्वा—स्वमतसाधन-परकीयसाधनदूषण-स्वपरसाधनदूषणसमर्थनापशब्दादिशब्ददोषलक्षणैः पञ्चभिरवयवैर्युक्त इत्यर्थः। भवत्वेवं वादस्वरूपम्, प्रकृते तु किमायातम्? इति वीक्षायामाह—*वादीति* ॥ *एवंभूत इति* ॥ दुरधिगमवस्तुविषय इत्यर्थः। स्वरूपविषयत्वेन प्रश्नोत्तरस्य प्राथम्यं चेत्, तर्ह्यनवसरदुःस्थोऽयमाक्षेप इति कस्मान्नोक्तम्? इत्याशङ्क्य, एवं कथने श्रोतुः कुण्ठितमतितया प्रतिवचनार्थप्रतिपत्तिर्न स्यादित्यभिप्रायेणैवं प्रतिवचनमित्युक्तम्। तेनाक्षिप्तमित्यनेन तत्राक्षेपप्रश्नयोरुभयोरपि कृतत्वात्—"आक्षिप्तं पृष्टमिति मत्वा" इत्येतदयुक्तमित्याशङ्क्याध्याहारेण टीकां व्याकरोति—*तेनेति* ॥ आक्षिप्तमपि पृष्टमेवेति मत्वा प्रत्युक्तमित्यन्वयः। आक्षेपस्यापि विद्यमानत्वात्कथं पृष्टमेवेति मननमित्याशङ्क्याह—*आक्षेपरूपमिति* अभिप्रायमजानतेवेत्यध्याहारः। श्रोतर्यनवबोधारोपणे तस्यानुचितकारित्वबुद्ध्या प्रतिवचनाप्रतिपत्तेरात्मन्यनवबोधारोपणमित्यर्थः। प्रश्नस्यापि स्वाभिप्रायत्वात्कथं स्वाभिप्रायं विवृणोतीत्युक्तमित्याशङ्क्याह—*पुनरसाविति* ॥ यद्यप्याक्षेपः प्रश्नश्चाभिप्रेतः पुरा, तथाऽपि प्रश्नप्रतिवचनानन्तरमाक्षेपोत्थानमित्यर्थः। परोक्तेर्वादकथात्वद्योतनार्थत्वमिति कथं नियमः? अन्यत्रापि परोक्तेः संभवादिति चोदयति—*ननु शास्त्रेष्विति* ॥ अर्थनिर्णयपरे ग्रन्थे परोक्तेरेतदेव फलमित्याह—*नेत्याहेति* ॥

अध्यासस्वरूपे पृष्टे "*स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः*" इति तत्स्वरूपकथनमित्यधिगन्तुं शक्यते, ततश्च प्रश्नवाक्येति टीकावैयर्थ्यमाशङ्क्याह—*ननु लक्षणेति* ॥ आकाङ्क्षाद्यनुसारेण पदानामन्विताभिधायित्वादध्यासपदाभावे साकाङ्क्षत्वेनाऽऽनर्थक्यात्पूर्ववाक्यपदाध्याहारेणान्विताभिधानं ग्राह्यमित्यर्थः। अव्याप्त्यादिदोषाभावादार्थिकमपि विशेषणं कस्मादुपादीयते? ततः—"तत्रे"ति टीकानुपपत्तिमाशङ्क्याह—*ननु परस्येति* ॥

व्याकरणविरोधान्न स्मृतिशब्दस्य कर्मपरतेति शङ्कते—*ननु घञादीनामिति* ॥ "भावे" इति सूत्रेण भावे घञादिविधानात्-"अकर्तरि च कारके" इत्यनेन कर्मादौ घञादिविधानेऽप्यकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यत्र कर्तृव्यतिरिक्तकारके संज्ञायां घञादिप्रत्ययस्य विहितत्वात् स्मृतिशब्दस्य न योगवृत्त्या कर्मपरत्वमित्यर्थः। कर्मणि भावे वा विशेषेण घञादयो वृद्धैः प्रयुज्यन्ते, 'को भवता दायो दत्तः' 'को भवता लाभो लब्धः'

तथा 'पाकस्त्यागो राग' इति । व्याकरणस्य वृद्धप्रयोगमूलत्वात्स्मृतिशब्दस्य कर्मपरत्वं युक्तमिति समाधत्ते—*तत्राहेति* ॥ सूत्रस्य तर्हि का गतिः ? इत्याशङ्क्याह—*कर्तृव्यतिरिक्तेति* ॥ भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य "स्त्रियां क्तिन्नि"ति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके संज्ञायामिवाकर्तरि चेति चशब्दात् संज्ञायामिवासंज्ञायामपि घञादिर्विधीयत इति न सूत्रविरोध इत्यर्थः ॥

स्मृतिरूप इत्यत्र रूपशब्दस्य वैयर्थ्यं शङ्कते—*ननु स्मर्यत इति* ॥ किंशब्दः प्रश्नार्थः ? आक्षेपार्थो वा ? आद्यं प्रत्याह—*अस्मर्यमाण इति* ॥ अस्मर्यमाणरजतादौ स्मर्यमाणेन योपमा, तत्समासार्थ इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—*ननु किमुपमेति* ॥ संस्कारोत्थबोधविषयत्वादिति शेषः । किं संस्कारोत्थबोधविषयत्वमात्रं हेतुः ? उत संस्कारमात्रजबोधविषयत्वम् ? आद्ये प्रत्यभिज्ञाविषयेण व्यभिचार इत्यभिप्रायेण दूषयति—*नेत्याहेति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*ननु चक्षुरादीति* ॥ अनुभवविरोधेनोत्तरयति—*नेत्याहेति* ॥

"पुरोऽवस्थिततत्वावभासनादि"त्यसंबद्धम् ; इदमो गृह्यमाणत्वात्, रजतस्य च स्मर्यमाणत्वादित्यशङ्क्याह—*यथेति* ॥ सम्यक्स्थले 'इदं रजतमि'ति सामान्य-विशेषयोः संसृष्टयोरपरोक्षतया स्फुरणवद् भ्रान्तावप्युभयोरपरोक्षतया स्फुरणात्तद्विरुद्धं समारोपितस्य स्मर्यमाणत्ववचनमित्यर्थः । अपरोक्षसामान्याविवेकाद्रजतेऽपरोक्षव्यवहारः, न संसर्गसंविदस्तीत्याशङ्क्य, प्रतिभासकृतवैलक्षण्यमाश्रित्य संसर्गसंविद् निह्नूयते ? अथवाऽर्थाभावत् इति विकल्प्य प्रतिभासवैलक्षण्यमसिद्धमित्याह—*नहीति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*अर्थाभाव इति* ॥ भविष्यदादिज्ञानमर्थाभावेऽप्यस्ति, तदर्थमाह—*अपरोक्षेति* ॥

किमेतद् व्युत्थितस्य चोद्यम् ? आहो विनेयस्य ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*न यथेति* ॥ संविदमनतिक्रम्य वर्तमानोऽवभासो यथासंविदवभासः ; तदधीनत्वादिति विग्रहः । अर्थसत्ता कुत इति पृष्टे तदनुभवादिति वक्तव्यम्, ततश्चार्थसंविदि सत्यामर्थो नेत्यतिसाहसमित्यर्थः । निरालम्बनज्ञानायोगादर्थाधीनः संविन्निश्चय इत्याशङ्क्य, किं संविन्निश्चयात्पूर्वमर्थसत्तानिश्चयेन भवितव्यमिति ब्रूषे ? किं वाऽर्थसत्तया भवितव्यम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*नहीति* ॥ अर्थसत्तायां निश्चितायां संवित्सत्तानिश्चय इति पक्षेऽर्थसत्तानिश्चय एव न सिद्ध्येदिति हिशब्दार्थः । कुत इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किमर्थसत्तानिश्चयः स्वतः ? आहो स्वविषयसंविद्बलात् ? नाद्यः ; जडत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह—*अर्थसत्तेति* ॥ स्वविषयसंविन्निश्चयोऽपि स्वतः ? किं वाऽर्थनिश्चयाधीनः ? आद्येऽस्मदभिहितसिद्धिः । द्वितीयेऽर्थनिश्चयस्यापि स्वतोऽनुपपत्तेस्तद्विषयसंविदन्तरादिति वक्तव्यम्, ततश्च पूर्वार्थनिश्चयाधीन उत्तरोत्तरसंविन्निश्चयो न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥

अर्थनिश्चयाधीनः संविन्निश्चय इति पक्षं निराकृत्यार्थसत्ताधीनः संविन्निश्चय इति पक्षमुत्थापयति—*ननु नेदमिति* ॥ पुरोवर्तिनि रजतस्य निषिध्यमानत्वात्तदसत्त्वम्, तदसत्त्वे च संविदसिद्धिरित्यर्थः । विपरीतं किं न स्यात् ? इत्याह—*न तत्रेति* ॥ उत्तरसंवेदन इत्यर्थः । प्रथमोत्पन्नतयाऽसंजातविरोधित्वेन प्राबल्यमाह—*पूर्वेति* ॥ निरपेक्षतया प्राबल्यमाह—*सद्भावेति* ॥ 'नेदं रजतमि'ति संसर्गः संवेद्यत इत्याशङ्क्य, यथे-

दंरूप्ययोः संसर्गसंविदमन्तरेणाविवेकात्संसर्गव्यवहारः, तद्वदत्रापीत्याह—*इदंरजतेति* ॥ इदं च रजतं चाभावश्चेतीदंरजताभावाः, तेषां संवेदनानि तथोक्तानि, तेषामिति विग्रहः । व्यवहारविसंवादादिदंरजतयोः संसर्गसंविदभावनिश्चयः, उत्तरज्ञाने तु तद्वैपरीत्यान्मैवमिति चोदयति—*व्यवहारेति* ॥ रजताभावज्ञानप्रयुक्तो व्यवहारो व्यवहारशब्दार्थः । संसर्गज्ञानं संवादज्ञानाधीनमिति वदतः सिद्धान्तक्षतिरित्याह—*नार्थक्रियेति* ॥ स्वसमवेतं ज्ञानं स्वस्य स्वयं प्रकाशकमिति पक्षस्यार्थक्रियासंवादलिङ्गेन संसर्गसंवित्सत्त्वानुमितौ विरोधः स्यादित्यर्थः ॥

संविदोऽनुमेयत्वमङ्गीकुर्वाणं प्रत्याह—*अर्थक्रियेति* ॥ संवित्सत्त्वमर्थक्रियासंविदधीनम्, तत्सत्ता कुतः ? इति पृष्टे संविदन्तरादिति वक्तव्यम्, संवित्सत्ता च संविदन्तरादिति पूर्वासिद्धावुत्तरोत्तरासिद्धेर्न व्यवहारादिसिद्धिरिति स्वत एव संविन्निश्चय इति वक्तव्यम्, तथा च तद्बलादर्थसत्त्वं नार्थाभावसिद्धिरित्यर्थः । व्युत्थितचोद्यं निराकृत्य द्वितीयमुत्थापयति—*ननु संप्रतिपन्न इति* ॥ तवेति शेषः । किं प्रतिभाससमयेऽर्थाऽभावसंप्रतिपत्तिः ? उत कालान्तरे ? नाद्य इत्याह—*न यथेति* ॥ यथाप्रतिभासं रजतस्योपगमादित्यन्वयः । रजतस्य सत्त्वे कथं ज्ञानं निरस्यते ? इत्याशङ्क्याह—*उत्तरेति* ॥ निरसनयोग्यत्वमाह—*मिथ्येति* ॥ परमार्थसद्वैलक्षण्यं मिथ्याशब्दार्थः । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियत इत्याह—*एवेति* ॥

प्रतिभाससमकालीनोऽर्थ उपगतश्चेत्, कथं तर्हि कालत्रयसंबन्धिसत्तानिषेधः ? इत्याशङ्क्याह—*लौकिकेति* ॥ परमार्थरजतस्यात्राप्रसक्तेः कथं तन्निषेधः ? इत्याशङ्क्याह—*दृष्टेति* ॥ रजताभासप्रसक्त्या परमार्थरजतस्यापि बुद्धिस्थत्वादत्र प्रतिषेधः, सामान्योपाधौ प्रसक्तस्य घटस्य निषेधवदित्यर्थः । उक्तव्यवस्थायाः किं कल्पकम् ? इत्याशङ्क्य, संविद्द्वयमेव कल्पकमित्याह—*संविदद्वयेति* ॥ इतीत्यस्य व्यवस्थासिद्धेरित्यनेन संबन्धः । संविद्द्वयानुपपत्तिर्व्यवस्थाकल्पिकेत्यर्थः । अनयोः प्रत्यययोरेका संवित् त्यज्यताम्, तथा च नालौकिककल्पनेत्याशङ्क्याह—*अन्यतरेति* ॥ अपह्नवायोगे हेतुमाह—*तथा चेति* ॥ यथाऽन्यतरसंविदपह्नवायोगः; तथोभयसंविदनुभवस्ततो नान्यतरापलाप इत्यर्थः । 'नात्र रजतमि'ति कालत्रयासत्त्वं प्रतीयते, 'मिथ्यैव रजतमभादि'ति भ्रान्तौ सत्त्वम्, ततश्चोभयसंविदनुरोधेन कालत्रयनिषेधस्य लौकिकविषयत्वम्—'सदिदं रजतमि'त्यनुभवस्य मायाविवर्तरूप्यविषयत्वमित्यर्थः ॥

पुरोवर्तित्वावभासनमन्यथोपपन्नमिति चोदयति—*नन्वपरोक्षेति* ॥ "अविवेकादि"त्यत्र रजतस्मरणस्येति द्रष्टव्यम् । निरस्तमपि चोद्यं टीकारूढं कर्तुं पुनरुपस्थापितमिति द्रष्टव्यम् । अनुभवविरोधान्मैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ पुरोऽवस्थिततत्वावभासनातिरिक्तं स्पष्टशब्दार्थं न विद्मः, तथा च पौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह—*केयमिति । भ्रान्तिसमये पुरोदेशसंसृष्टतया रजतस्य स्फुरणं पुरोऽवस्थिततत्वावभासनं बाधकज्ञानोत्तरकालमिदमा संसृष्टतयाऽनुसन्धीयमानत्वं स्पष्टशब्दार्थ इति विभागमभिप्रेत्याह—*विवेकेति* ॥ बाधकज्ञानोत्तरकालं संसृष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वमात्रात् कथं प्राक्संसृष्टतया प्रतिभासः ?

इत्याशङ्क्याह—*अन्यथेति* ॥ अनुभूतविषयत्वात्परामर्शस्य संसर्गस्य चाननुभूतत्वाद् न तद्विषयपरामर्श-संभव इत्यर्थः। स्पष्टशब्दस्यार्थान्तरमाह—*अथवेति* ॥ संसर्गज्ञानस्य संसर्गप्रवृत्तिनिमित्तता स्पष्टेतेति कुतः? अग्रहादपि संसर्गप्रवृत्तिसंभवात्, इत्याशङ्क्याह—*पदार्थेति* ॥ नियममेवाह—*तज्ज्ञानादिति* ॥ यो यत्र प्रवर्तते, असौ तज्ज्ञानादिति प्रसिद्धम्, रजतार्थी चेदमि प्रवर्तते, तस्मात्पुरोवर्ति द्रव्यं रजततया ज्ञात्वा प्रवर्तत इत्यवश्याऽऽश्रयणीयमित्यर्थः ॥

"पूर्वदृष्टावभास इत्यादेरयमर्थः—रजतस्य पुरोवर्तितया भासमानत्वे कथं स्मर्यमाणसरूपत्वम्? इत्याशङ्क्याह—*पूर्वदृष्टेति* ॥ शुक्त्यविद्यया तत्र झटिति प्रादुर्भवतः कथं पूर्वदृष्टत्वं घटते? इत्याशङ्क्य, पूर्वदृष्टसदृश इत्येवंपरतया व्याकरोति—*नहीति* ॥ स्मर्यमाणसदृशोऽन्यस्यान्यात्मनाऽवभासमानोऽध्यास इत्येवंलक्षणस्वीकारे ज्ञानस्याऽध्यासत्वमुपेक्षितं स्यादित्याशङ्क्य, ज्ञानाध्यासपरत्वेन लक्षणं व्याचख्यौ, तदनुपपन्नम्; ज्ञानार्थयोरन्यतरस्याध्यासत्व इतरस्याप्यध्यासत्वं सेत्स्यति, किं पृथग्लक्षणोपन्यासेन? इत्याशङ्क्याह—*यदेति* ॥ यद्यप्यर्थज्ञानाध्यासयोरन्यतर-निर्देशेऽन्यतरसिद्धिः; तथाऽप्यर्थाध्यासलक्षणस्य ज्ञानाध्यासेऽसंभवेनाव्याप्तिः स्यात्, तदर्थं पृथग् निर्देष्टव्यमित्यर्थः। तर्हि लक्षणान्तरमेव कथ्यताम्, कस्मादेतदेव तत्र योज्यते? इत्याशङ्क्य लाघवादित्याह—*तदेवेति* ॥ अवभासस्याऽपीदमेव लक्षणमित्यर्थादुक्तं भवति यतः, अतो न ज्ञानाध्यासस्योपेक्षिततत्वमिति योजना। "अर्थादि"त्यत्र कस्यानुपपत्तिरिति न ज्ञायते, अत्राह—*वाक्येति* ॥ कथमित्यादेरयमर्थः—अर्थाध्यासलक्षणं कथं ज्ञानाध्यासलक्षणं स्यात्? न ह्यन्यलक्षणमन्यलक्षणं भवति? इति चोदयति—*कथमिति* ॥ अन्यलक्षणमन्यलक्षणमिति न ब्रूमः, अपितु अन्यलक्षणवाक्यमन्यलक्षणपरतयाऽपि योजयितुं शक्यत इत्याह—*तदुच्यत इति* ॥ योजनामेवाह—*स्मृतेरिति* ॥ स्मरणं स्मृतिः, तस्या रूपमिव रूपमस्येति। स्मृतिरूपत्वं कस्मात्? संस्काराजन्यत्वेन स्मृतित्वमेव किं न स्यात्? इत्याशङ्क्य व्यभिचारान्नेत्याह—*न पुनरिति* ॥

संस्कारमात्रजन्यत्वेन स्मृतित्वशङ्कां निरस्यति—*पूर्वेति* ॥ स्मृतिजनकसंस्कारस्य यन्मूलम्, तत्पूर्वशब्देनोच्यते। पूर्वं च तत् प्रमाणं चेति पूर्वप्रमाणम्, तस्य योऽयं विषयविशेषः, तस्य पूर्वानुभवसंभिन्नतयाऽनवभासकत्वादित्यर्थः। पूर्वानुभवसंभिन्नतयाऽनवभासकस्य स्मृतिरूपत्वमप्यनुपपन्नं प्रत्यक्षवदिति चोदयति—*कथमिति* ॥ वैधर्म्येणोत्तरयति—*पूर्वेति* ॥ प्राक् प्रवृत्तं प्रमाणं द्वारं मूलं यस्य संस्कारस्य, स तथोक्तः; तस्मात् समुत्पन्नत्वादित्यर्थः। अस्मृतित्वे संस्कारजन्यत्वमप्यनुपपन्नमिति चोदयति—*ननिवति* ॥ विमतम्, न संस्कारजन्यम्, अस्मृतित्वात्; प्रत्यक्षवदित्यर्थः। अनुमानादौ व्यभिचारान्नायं हेतुः साधुरित्याह—*संप्रयोगेति* ॥ प्रत्यभिज्ञायां संस्काराजन्यत्वप्रसङ्गं परास्यति—*मात्रेति* ॥ व्याप्त्यादिसंस्कारे सत्यनुमानादिज्ञानम्, अन्यथा नेत्येवंलक्षणावन्वय-व्यतिरेकौ। चक्षुष्यन्यसंप्रयुक्ते यदन्यविषयं ज्ञानमुत्पद्यते, सा स्मृतिरिति, कथमनुमानादौ व्यभिचारः? इत्याशङ्क्याभिप्रायं विवृणोति—*ननु संस्कारेति* ॥ अधिष्ठानज्ञानं व्यावर्तयितुमन्यविषयत्वमित्युक्तम्। अनुमानं व्यावर्तयति—*अनन्तरमिति* ॥ संस्कारजन्यत्वस्य त्वयाऽप्याश्रितत्वात्तेनैव भ्रान्त्युत्पत्तेर्न कारणान्तरं मृग्यमित्यभिप्रेत्याह—*संस्कारेति* ॥ अनन्तरप-

दव्यावर्त्यमाह—*तद्व्यवधानेनेति* ॥ व्याप्तिस्मृतिव्यवधानेनेति यावत्। फलितमाह—*इतीति* ॥ संस्कारोत्थज्ञानस्य प्रमाणस्मृतिरूपत्वेन द्वैराश्यमित्यर्थः।

संस्कारोत्थज्ञानं द्विविधमेवेति कथं नियमः ? अयथार्थप्रत्यक्षस्यापि संभवादित्याशङ्क्याह—*न तृतीयमिति* ॥ ज्ञानत्वम्, यथार्थमात्रवृत्ति, ज्ञानमात्रवृत्तित्वात्, प्रमात्ववदित्यर्थः। अथवा अयथार्थप्रत्ययप्रसिद्धेः कथं तदपलापः ? इत्याशङ्क्याह—*प्रमाणेति* ॥ तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् प्रसिद्धेरन्यथाऽप्युपपत्तेर्नैतदित्यर्थः। एवकारव्यावर्त्यमाह—*न तृतीयमिति* ॥ विमतम्, स्मृतिः, संस्कारमात्रजत्वात् ; संमतवदित्यनुमानं विवक्षितम्। तत्र विपक्षे बाधकतर्कपराहतिं शङ्कते—*ननु स्मृतिरिति* ॥ अपुनरुक्तशब्दद्वयस्मृतिहेतुत्वेन रजतं विविक्तं प्रतीयत एवेत्याशङ्क्याह—*स्मरामीति* ॥ अप्रमुषितस्मरणाभिमानस्यास्मरणस्य विवेचकत्वम्, अस्य च तद्वैपरीत्यान्नैवमित्याह—*अत आहेति* ॥ संस्कारस्य सदा भावात् सदा स्मरणं स्यादिति शङ्कते—*ननु शुक्तिकेति* ॥ शुक्तिकासंप्रयोगे रजतं किमिति स्मर्यते ? संप्रयोगात्पूर्वोत्तरकालयोरस्मरणं कस्मादिति योजना ॥

सादृश्यसंदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वोत्तरक्षणयोरभावादस्मरणमिति शङ्कते—*सादृश्यादिति* ॥ तथाऽपि रजतं कस्मात्स्मर्यते ? अन्यदेव कस्मान्न स्मर्यते ? इत्याह—*अतिसादृश्यादिति* ॥ रागादीनामपि संस्कारोद्बोधककोट्यन्तर्भावान्नातिप्रसङ्ग इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ स्मर्यतेऽनेनेति स्मृतिः संस्कारः, तस्य समुद्बोध इति यावत्। समुद्बोधस्याऽऽगन्तुकत्वे हेतुमाह—*इन्द्रियादीनामिति* ॥ आदिशब्देन विषय-प्रमातारौ गृह्येते। राग-सादृश्य-काचादिर्दोषशब्दार्थः। स्मरणस्याविवेचकत्वेऽपि पुरोवर्तिद्रव्यसंयुक्तेन्द्रियेण विशेषांशस्फुरणसंभवान्नाविवेक इति चोदयति—*ननु मा भूदिति* ॥ विशेषांशे प्रतिबन्धसंभवान्नयनस्य न तद्भासकत्वमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः, पुरोवर्तिरजतज्ञानपूर्विका, रजतेच्छाऽधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तित्वात् ; सम्यग्रजतप्रवृत्तिवत्, इत्यनुमानादयथार्थप्रत्ययसिद्धिरिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमाशङ्क्य किं ज्ञानद्वयं प्रवर्तकम् ? उत प्रत्येकम् ? आद्येऽपि किं संभूयोत्पन्नं प्रवर्तकम् ; उत क्रमेण ? इति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—*स्मृति-ग्रहणयोरिति* ॥ मनसः क्रमकारित्वनियमादुत्पन्नयोश्च स्मृति-ग्रहणयोः क्षणिकत्वान्न यौगपद्यमित्यर्थः ॥

क्रमपक्षं निरस्यति—*क्रमवर्तित्व इति* ॥ इदमाकारज्ञानस्य रजतज्ञानव्यवहितत्वान्न प्रवृत्तिहेतुत्वम्; अव्यवहितपूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वनियमादित्यर्थः। द्वितीयेऽपि किम् इदंज्ञानं प्रवर्तकम् ? उत रजतज्ञानम् ? नोभयथाऽपीत्याह—*न चेति* ॥ इदमाकारज्ञानाद् रजतार्थिनो न शुक्तौ प्रवृत्तिः; लोष्ठादावपि तत्प्रसक्तेः; नापि रजतमात्रज्ञानात्; देशान्तरेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। तस्मात् संसर्गज्ञानाऽभावे प्रवृत्त्यसंभवस्य बाधकत्वात्तदाश्रयणीयमिति चोद्यार्थः। संसर्गज्ञानाभावेन प्रवृत्त्यसंभवे चोदिते प्रवर्तकं किंचिद् वक्तव्यम्, न च तदुच्यत इत्यसंगतिमाशङ्क्य "निरन्तरोत्पन्नयोरि"त्यनेन प्रवर्तकमुक्तमित्याह—*निरन्तरेति* ॥ *अन्तरम्=व्यवधा-

नम्, तद्रहिततयोत्पत्तिर्यस्य बोधस्यासौ निरन्तरोत्पन्नः, तयोरित्यर्थः। इदंज्ञानादव्यवधानोत्पन्नं रूप्यज्ञानं प्रवर्तकमिति यावत् ॥

संसर्गप्रत्यये प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम्, तद्विरुद्धो हेतुरिति चोदयति—*नन्विति* ॥ प्रत्यभिज्ञानमन्यथाऽपि घटत इति परिहरति—*नेत्याहेति* ॥ एकत्वज्ञानाभावेऽप्येकत्वज्ञानं जातमित्यविवेकाद् व्यवहार इत्यर्थः। संस्कारमात्रजन्यत्वहेतोरर्भकतिक्तस्मृतावसिद्धिः शङ्किता, साऽनुपपन्ना; इह जन्मन्यनुभवाभावेऽपि जन्मान्तरे तिक्तरसस्यानुभूतत्वेन हेतोः संभवात्; इत्याशङ्क्याह—*जन्मान्तरेति* ॥ जन्मान्तरेऽनुभवसंभवेऽपि जन्म-मरण-व्यवहितत्वान्न तस्य स्मृतिजनकत्वमिति शबरस्वामिवचनादित्यर्थः। न केवलमाप्तवचनादेव जन्मान्तरानुभूतस्मृत्यभावः, किं त्वनुभवादपीत्याह—*अस्मर्यमाणत्वादिति* ॥

इह जन्मन्यनुभवाभावेऽपि जन्मान्तरानुभूतत्वात्तिक्तस्मरणमित्युक्तम्, तन्न संगच्छते; आप्तवचनविरोधात्, कल्पकवैधुर्याच्चेत्याशङ्क्य, न तावदाप्तवचनविरोधः; तस्य प्रायिकाभिप्रायत्वादिति सिद्धान्तयति—*जन्मान्तरेति* ॥ आस्वाद्य थूत्कृत्य गुडादेस्त्यागदर्शनं तिक्तस्मृतेः कल्पकमित्यर्थः। अननुभवशङ्काऽनुत्थितेरन्यथेत्याद्ययुक्तमित्याशङ्क्य, जन्मादिव्यवहितत्वाद् जन्मान्तरानुभवस्यानुपकारकत्वमुक्तं निरस्यत इत्याशयमाह—*जन्मेति। अन्यथेति* ॥ जन्मान्तरीयस्यानुभवस्यानुपकारकत्व इत्यर्थः। *अननुभूतत्वाविशेष इति* ॥ अनुभूतत्वं नास्ति यस्य, तदननुभूतत्वम्; तस्मादननुभूतत्वाद् अनुपकारकत्वेन विशेषाभावसाम्य इत्यर्थः। तत्र षड्रसातिरिक्ते रसत्वानुभवः स्यादित्यतिप्रसङ्गः। अननुभूतस्मरणपक्षेऽतिप्रसङ्गवदनुभूतस्मरणेऽप्यतिप्रसङ्गः सम इत्याह—*किमितीति* ॥ नियामकाऽभावोऽसिद्ध इत्याह—*दोषेति* ॥ दोषात्स्मरणमित्यत्राप्यतिप्रसङ्गः सम इत्याह—*किमितीति* ॥ तिक्तस्मरणकार्यलिङ्गेन दोषस्य तिक्तस्मारकत्वमेव कल्प्यत इत्याह—*अत आहेति* ॥ अयथार्थज्ञानाश्रयणे सिद्धान्तक्षतिरिति शङ्कते—*नन्वतत्त्व इति* ॥ *शास्त्रकारेणेति* ॥ सांख्येनेत्यर्थः। अयथार्थज्ञानाभावेऽपि तद्व्यवहाराभिप्रायं तद् वचनमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ कल्पनागौरवादप्ययथार्थज्ञानं नोपेयामित्याह—*वक्तव्य इति* प्रत्यययाथार्थ्ये भ्रान्त्यनुपपत्तिर्बाधिकेत्याह—*उच्यत इति* ॥

अख्यातिर्भ्रम इत्युक्तम्, तत्राह—*केयमिति* ॥ किं ख्यात्यभावोऽख्यातिः ? किं वा तदन्यः ? उत तद्विरुद्धः ? इति किंशब्दार्थः। आद्यं प्रत्याह—*न तावदिति* ॥ कतिपयख्यात्यभावस्य भ्रमत्वेऽतिप्रसक्तिः, सकलख्यात्यभावपक्षे सुषुप्त्यादावपि भ्रमत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। द्वितीयेऽपि किमयथार्थव्यवहारहेतुर्ज्ञानमख्यातिः ? उताविविक्तानेकपदार्थज्ञानमख्यातिः ? इति विकल्प्याऽऽद्यमुत्थापयति—*अन्यार्थिन इति* ॥ अव्याप्त्या दूषयति—*यत्रेति* ॥ वीतरागादीनां व्यवहाराभावान्न तद्धेतुर्ज्ञानमस्तीत्यर्थः। रागिणामपि प्रवृत्तिमन्तरेण बाधकसंदर्शनान्न तद्धेतुर्ज्ञानमस्तीत्याह—*झटितीति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*अथाविविक्तेति* ॥ ज्ञानमात्रस्य भ्रमत्वं निराकर्तुम्—*अविविक्तेति* ॥ विशेषणम्। तावत्युक्ते वस्तुमात्रज्ञानेऽतिप्रसक्तिः, तदर्थम्—*"अनेके"ति* ॥

अविविक्तत्वं किं भेदेनास्फुरितत्वम् ? उतैक्यम् ? इति विकल्प्य, आद्येऽव्याप्तिमाह—*तर्हीति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*न चेति* ॥ अनभ्युपगमे हेतुमभिधत्ते—*भेदेति* ॥ *अवमर्शेन=ज्ञानेनेत्यर्थः । किंच किं भेदः पदार्थस्वभावः ? उत धर्मः ? नाद्य इत्याह—*विविक्तेति* ॥ पदार्थप्रतिपत्त्या भेदोऽपि प्रतिपन्न इति, नाविवेक इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*इतरेतरेति* ॥ वैधर्म्यादिर्भेदशब्दार्थः । *तद्रहितता* ॥ अविविक्ततेति शेषः । अतिव्याप्तेर्नैतत्साध्वित्याह—*गामानयेति* ॥ कर्म-करणभावेन विवेकप्रतिपत्तेः कथमविवेकः ? इत्याशङ्क्याह—*तत्कारकत्वयोरिति* ॥ गो-दण्डगतकर्म-करण-कारकत्वयोरित्यर्थः । तत्र लक्षणा-प्रवृत्तेः कथमतिव्याप्तिः ? इति शङ्कते—*तत्राऽपीति* ॥ कर्म-करणप्रतिपादकविभक्तिद्वयबलाद् भेदः प्रतीयत इत्यर्थः । साम्येन समाधत्ते—*इदमितीति* ॥ एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह—*अन्यथेति* ॥

विवेकाप्रतिपत्तावपि तस्य विद्यमानत्वादिदं रजतमिति प्रतिभाससंभव इत्याशङ्क्याह—*नेदमिति* ॥ इदमाकाराद् रजतस्य व्यावृत्तताप्रतिपत्तौ विलक्षणशब्दानुविद्धतया तयोः स्फुरणं स्यादित्यर्थः । किं भासमानयोरविवेकः ? उताभासमानयोः ? नाद्य इत्याह—*किंच प्रतीयमानेति* ॥ अपुनरुक्तप्रतिभासादिति* ॥ अपुनरुक्तशब्दद्वयाद्विवेकस्य प्रतिभासादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*अप्रतीयमानेति* ॥ सुषुप्तादावपि प्रसङ्गादित्यर्थः । सामान्यतः प्रतिपन्नयोर्विशेषतश्चाप्रतिपन्नयोर्विवेकाग्रहणं भ्रम इत्याशङ्क्याभावानङ्गीकारादग्रहणमेव न संभवतीत्याह—*तस्मादिति* ॥ ख्यातिविरुद्धाऽख्यातिरिति पक्ष उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानविरोधित्वाद् भ्रमत्वप्रसक्तिः, तथा ज्ञानप्रागभावस्यापीत्यर्थः ॥

किंचाविविक्तानेकपदार्थज्ञानमात्रं भ्रमः ? आहो ग्रहणस्मरणात्मकम् ? किं वा संसर्गज्ञानासहकृतत्वविशेषितम् ? अथवा बाधकज्ञानविषयीकृतत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वविशेषितम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यमतिव्याप्त्या निरस्यति*किं च खण्ड इति* ॥ द्वितीयमव्याप्त्या दूषयति—*न च ग्रहणेति* ॥ गृह्यमाणयोरविवेको गृह्यमाणाविवेकः, तस्येत्यर्थः । तृतीयमुत्थापयति—*सामान्येति* ॥ सम्यक्स्थले संसर्गज्ञानसंभवात्तद्रहिततताविशेषितं लक्षणं न वर्तते, ततः कथमतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सामान्य-विशेषादौ वैधर्म्यमात्रं तेनोक्तमिति मत्वा लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याह—*तथापीऽति* ॥ न वैधर्म्यमात्रम्, किंतु संसर्गज्ञानरहितत्वविशेषिताविविक्तज्ञानं भ्रम इति नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य, विशिष्टलक्षणस्यापि तत्र वृत्तेरतिव्याप्तिरित्याह—*न च तत्रेति* ॥ संसर्गप्रत्ययस्य किमैक्यमालम्बनम् ? उत गुण-गुण्यादिसम्बन्धः ? किं वोभयम् ? नाद्यः ; अत्यन्तभेदवादित्वादित्याह—*ऐक्यस्येति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*गुणगुणीति* ॥ जातिव्यक्त्यादिराशब्दार्थः । गुण-गुण्यादिसम्बन्धस्य नाऽऽलम्बनत्वनियमः ; व्यभिचारादित्याह—*न प्रत्यभिज्ञाया इति* ॥ तृतीये गुण-गुण्यादिसंबन्धाः किं मिलिता आलम्बनम् ? उत प्रत्येकम् ? नाद्यः ; मेलनस्य क्वचिदप्यभावात्, द्वितीये गुण-गुण्यादिवत् सादृश्यसम्बन्धोऽप्यालम्बनं स्यादित्याह—*इहेति* ॥ ततश्च लक्षणासंभव इत्यभिप्रायः । चतुर्थं प्रत्याह—

अस्ति चेति ॥ अख्यातिमते विवेकज्ञानं बाधकम्, ततश्च बाधकज्ञानविषयीकृतत्वात्यन्ताभावाऽनधिकरणत्वमपि तत्रास्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

ग्रहण-स्मरणाविवेको भ्रम इत्यत्र दोषान्तरं समुच्चिनोति—*किंचेति* ॥ विमतम्, स्मर्यमाणात् स्वार्थं विविञ्च्यात्, ग्रहणत्वात्; संमतवत्, इत्युक्ते विशेषविषयत्वात्तत्र विवेचकत्वम्, न चैतद्विशेषविषयमित्याह—*विशेषेति* ॥ विशेषो नाम भेदः ? उत शुक्तित्वादिः ? आद्येऽपि स किमिदं-रजतयोरस्ति ? उत न ? इति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—*यदीति* ॥ तत्रापि किं धर्मि-प्रतियोगिज्ञानमेव भेदज्ञानम् ? आहोस्विदन्यत् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*तदेति* ॥ धर्मि-प्रतियोगिज्ञानस्य भेदज्ञानत्वाद्धर्मि-प्रतियोगिनोश्च ज्ञातत्वाद् भेदोऽपि प्रथेतेत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—*अथेति* ॥ तृतीयज्ञानस्य भेदज्ञानत्वे तदुदयात्प्राक् सर्वं ज्ञानं भ्रमः स्यादित्याह—*तर्हीति* ॥ भेदाभावमुत्थापयति—*अथ न गृहीतेति* ॥ अस्मिन् पक्षे न भ्रमः सिद्ध्यतीत्याह—*तर्ह्यैक्यमेवेति* ॥ परस्परप्रतिस्पर्द्धिनोरितरनिषेधेऽन्यतरविधिनान्तरीयकत्वाङ्गीकारादैक्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीये धर्मविशिष्टज्ञानं विवेचकम् । तथा च धर्मज्ञानस्य विवेचकत्वं न स्यात् । स्वरूपभेदमात्रेण विवेचकत्वे सर्वत्रापि तथात्वं स्यादिति द्रष्टव्यम् । ग्रहणपर्यालोचनयाऽविवेकं निरस्य, स्मृतिपर्यालोचनयाऽपि निरस्यति—*किंच स्मृतिर्वेति* ॥ अप्रमुषितस्मरणाभिमानस्य, विवेकत्वादत्र च तद्वैपरीत्यान्नैवमिति शङ्कते—*स्मरणाभिमानेति* ॥

स्मरणाभिमानः किं स्मृतेरनन्यः ? उतान्यः ? आहो अन्यानन्यः ? आद्येऽपि किं स्मरणाभिमानस्य स्मृतावन्तर्भावः ? आहो स्मृतेः स्मरणाभिमाने ? तत्राद्ये स्मृतौ स्थितायां स्मरणाभिमानस्य कथं प्रमोष इत्यत्राह—*न तावत्स्मृतिरेवेति* ॥ स्मरणाभिमानान्तर्भावे तत्प्रमोषे स्मृतेरपि प्रमोषाद्रजतप्रतिभास एव न स्यादित्याह—*तस्या इति* ॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति—*स्मृतेरिति* ॥ स्मरणाभिमानलक्षणसहकारिणः प्रमुष्टत्वात्कथं विवेचकत्वमित्याशङ्क्योत्पत्त्या ज्ञानस्य कार्यजनने नान्यापेक्षेत्याह—*परिपूर्णमिति* ॥ तृतीयस्त्वप्रसिद्धत्वाद् दूरापास्त इत्याह—*न चेति* ॥ *अन्य इति* ॥ उक्तपक्षविलक्षण इत्यर्थः ॥

किंच स्मरणाभिमानशब्देन किं स्मार्यगतो धर्मविशेषः कथ्यते स्मरणेनाभिमन्यत इति व्युत्पत्त्या ? उत स्मरणनिष्ठो धर्मः ? किं वा 'स्मरामी'ति ज्ञानं स्मरणाभिमानः ? इति विकल्प्याऽऽद्यमुत्थापयति—*ननु पूर्वेति* ॥ *ननु* अनुभवानुविद्धत्वं निराक्रियते, न देशादिसंभेदः; न च—'ज्ञानानुविद्धतया' इत्यत्र ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्याऽनुभवो गृह्यते, ज्ञायतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या देशकालयोर्ग्रहणम्, तथा च सर्वस्य निराससंभव इति—वाच्यम्; तत्र हेत्वनुपन्यासादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*सोऽयमिति* ॥ सर्वेषामेवैषामाकारस्य 'सः' इत्यस्य संभेदावगमे पूर्वानुभव- देश-कालानामन्यतमेन संभेदावगमेऽपीति योजना ॥

"न ह्यतिवृत्तस्य" इत्यत्रानुभवासंभेदमात्रस्योच्यमानत्वात्प्रागपि तस्यैव विवक्षेत्यादौ पूर्वानुभवसंभेदस्य स्मरणाभिमानत्वेऽधिकदोषमाह—*न चेति* ॥ हिशब्दसूचितां युक्तिमाह—*अर्थस्मृतीति* ॥ अर्थ-स्मृति-कारणसंस्कारस्येत्यर्थः । किमर्थज्ञानं स्वेन विषयीक्रियते ? उत ज्ञानान्तरेण ? नाद्य इत्याह—*स्वेनेति* ॥

कर्म-कर्तृविरोधान्न स्वविषयत्वमित्यर्थः । *न द्वितीयः* ; स्वसत्तायां स्वप्रकाशं ज्ञानमित्यभ्युपगमविरोधादिति द्रष्टव्यम् । मा भूत्तर्हि विषयत्वं पूर्वज्ञानस्येत्यत्राह—*नहि पूर्वेति* ॥ अनुभव-स्मरणयोरेकविषयत्वनियमादित्यर्थः । यस्मादर्थानुभवमात्रजनितसंस्कारस्य न विशिष्टस्मृत्युत्पादनसामर्थ्यम्, तस्मात्तज्जनितस्मरणमप्यर्थमात्रविषयमित्युपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अर्थज्ञानस्य विषयत्वाभावेऽपि स्वप्रकाशतया स्फुरितत्वात् स्मरणविषयत्वं किं न स्यादित्यत आह—*न पूर्वेति* ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—*अन्यथेति* ॥ पूर्वानुभवाविषयोऽप्यनुभवसंस्कारजस्मरणेन विषयीक्रियते चेत्, तदा नीलज्ञानात् पीतस्मरणमपि जायेतेत्यर्थः । 'ज्ञातो घटः' इत्यनुभवविशिष्टार्थस्मरणस्यानुभूयमानत्वात्कथं तदपह्नवः ? इति शङ्कते—*ननु स्मर्यमाण इति* ॥ उक्तमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥

कथं तर्ह्यनुभवसंभिन्नविषयत्वं स्मरणस्य प्रतिषिध्यते ? इत्यत्राह—*यत्पूर्वेति* ॥ अर्थावभासशब्देनार्थनिष्ठं प्राकट्यमुच्यते । तस्य कार्यत्वे कारणापेक्षायामात्माश्रयं ज्ञानं कारणत्वेनानुमीयत इत्यर्थः । अर्थस्मृतेः केवलार्थानुभवमूलत्वान्नानुभवसंभिन्नविषयत्वमिति द्रष्टव्यम् । कथं तर्ह्यर्थस्मृतिरनुभवसंभिन्नविषयेत्यभिधानम् ? इत्याशङ्क्याह—*यस्मादिति* ॥ कस्याश्चित् स्मृतेरनुभवसंभिन्नविषयत्वे शुद्धमेवेत्यभिधानं कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*पूर्वेति* ॥ यावन्मात्रमित्येतद्विवृणोति—*वस्तुमात्रं वेति* ॥ स्मृतेरनुभवसंभिन्नविषयत्वे विवादो न स्यादित्यत आह—*न स्वमूलेति* ॥ अर्थमात्रज्ञानसंस्कारोत्थस्मरणस्य केवलविषयत्वम्, इतरस्य विशिष्टविषयत्वम् । तत्रार्थस्मृतेरर्थमात्रविषयत्वे युक्त्यन्तरं दर्शयितुमाकाङ्क्षामुद्भावयति—*नन्वर्थेति* ॥ अर्थमात्रज्ञानसंस्कारजः प्रत्ययोऽर्थस्मृतिशब्दार्थः, अनुमानसंस्कारजः प्रत्ययः स्मृत्यन्तरमिति विवेकः ॥

स्मृतिमात्रस्य ज्ञानसंभिन्नमात्रविषयत्वे पदात्पदार्थस्मृतौ व्यभिचारः ; तस्मान्न स्मरणमात्रस्यायं स्वभाव इत्याह—*तत्रोदाहरणमिति* ॥ वाक्यार्थप्रत्यायनाय प्रयुक्तपदवृन्दात्पदार्थबोधः कस्मादाधीयते ? आहितो वा कस्मात्स्मृतिः ? इत्याशङ्क्याह—*वाक्यार्थेति* ॥ वाक्यार्थप्रत्ययोद्देशेन पदानि तावत्प्रयुज्यन्ते, तेषां च पदानां सकृदुच्चारणासंभवात् क्रमेणोच्चारणम्, तेभ्यश्च क्रमेणोच्चार्यमाणेभ्यो गृहीतसंगतिकेभ्यः पदार्थबोधा आधीयन्ते वाक्यार्थप्रत्ययौपयिकत्वेन ; यथा काष्ठैः पाके साध्ये तदर्थं ज्वाला निर्वर्त्यन्ते तथेत्यर्थः । पदार्थानां च संगतिग्रहणसमये मानान्तरसिद्धत्वात् तज्ज्ञानस्य स्मरणत्वमित्याह—*ताश्चेति* ॥ संस्काराणां सदा भावात्सततं स्मृत्युदयः स्यादित्याशङ्क्याह—*संबन्धीति* ॥ उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वात् तस्य च संबन्धिशब्ददर्शनतन्त्रत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

पदाभिहितानां पदार्थानामेवान्वयबोधकत्वमिति ये ब्रुवते, ते ह्यभिहितान्वयवादिनः, योग्येतरसंसृष्टस्वार्थमभिदधति पदान्येवेति य आचक्षते, ते त्वन्विताभिधानवादिनः । विमता स्मृतिः, न स्वबीजज्ञानसंभिन्नार्थविषया, अर्थस्मृतित्वात् ; पदार्थस्मृतिवदित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

संबन्धिशब्ददर्शनात्संबन्ध्यन्तरस्मरणं जायत इत्युक्तम्, तदनुपपन्नम्, शब्दार्थयोः संबन्धानिरूपणादिति बौद्धः शङ्कते—*ननु कोऽसाविति* ॥ शब्दार्थयोः किं स्वभावः संबन्धः ? उत कार्य-कारणतालक्षणः ? किं वाऽनुपलब्धिः ? आहो देशनियमः ? किं वा कालनियमः ? उत संयोगादिः ? न तावद् वृक्षत्व-शिंशपात्वयोरिव स्वभावसंबन्धः ; एकव्यक्तिसमवायाभावात्, न द्वितीयः ; शब्दस्यार्थकार्यत्वे मानाभावात्, नापि तृतीयः ; अभावो ह्यनुपलब्ध्या मीयते, अर्थस्य च भावरूपत्वात् शब्दार्थयोरनुपलब्धिसंबन्धानुपपत्तेः, नापि चतुर्थः ; यस्मिन् स्निग्धच्छाया तस्मिन् शैत्यमितिवदेकदेशत्वाभावात्, नापि कृत्तिकोदये रोहिण्यासत्तिवत् कालनियमः ; भिन्नकालत्वात्, नापि संयोगः ; शब्दस्य गुणत्वात् ; द्रव्यत्वेऽपि नार्थेन संयोगः ; गुणादीनां शब्दस्य च तदनुपपत्तेः । एवं संबन्धान्तराभावोऽप्यूह्यः । तस्माच्छब्दार्थयोः संबन्धाभावान्न संबन्ध्यन्तरज्ञानस्य स्मरणत्वमुचितमित्यर्थः ॥

संबन्धान्तराभावेऽपि शक्तिः संबन्ध इति चोदयति—*अर्थबुद्धीति* ॥ शब्दबुद्ध्योर्जन्य-जनकत्वं संबन्धः, अर्थबुद्ध्योस्तु विषय-विषयितेति शक्तिः संबन्ध इत्यर्थः । बुद्धिशब्दस्य स्मृत्यनुभवसाधारणतया विकल्पाऽसहत्वान्नैतदित्याह— *किं स्मृतीति* ॥ *अन्य इति* ॥ अनुभवजननसामर्थ्यलक्षण इत्यर्थः । बुद्धिस्थत्वात् सिद्धान्त्यनङ्गीकृतत्वाच्च प्रथमं द्वितीयं दूषयति—*न चेति* ॥ पदार्थानां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् पदानां स्मारकत्वमेवेत्यर्थः । पदमात्रस्य स्मारकत्वं भवतां संमतं चेति चशब्दार्थः । संसृष्टपदार्थविशेषस्य मानान्तरागोचरत्वात्कथं पदानां तत्स्मारकत्वमित्याशङ्क्याह—*पदार्थांशेष्विति* ॥ संसृष्टपदार्थेष्वनुभवजनकत्वेऽपि केवलेषु स्मारकत्वमित्यर्थः । आद्यं निरस्यति—*न च स्मृतीति* ॥ ज्ञातस्य संबन्धस्य स्मृतिजनकत्वम् ? उताज्ञातस्य ? नाद्यः ; कार्यलिङ्गम्यं हि सामर्थ्यम्, ततः स्मृतौ जातायां तया सामर्थ्यं ज्ञायते, ततस्तस्मिन् ज्ञाते स्मृतिजन्मेतीतरेतराश्रयात् । स्मृत्यन्तरप्रतिपन्नात् सामर्थ्यात् स्मृतिजन्माङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेः; *न द्वितीयः* ; अव्युत्पन्नानामपि शब्दश्रवणेऽर्थप्रतिपत्तिप्रसक्तेः । तस्माद् न स्मृतिजननसामर्थ्यलक्षणः संबन्धः साधीयानित्यार्थः ॥

तत्रैव दूषणान्तरमाह—*अन्यत्रेति* ॥ चैत्र-मैत्रयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्मरणं सादृश्यादिसंबन्धे सति दृष्टम्, इह च सादृश्यादेरभावान्न स्मरणमुपपद्यत इत्यर्थः । विरोधकार्यकारणभावादिरादिशब्दार्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ संबन्धाभावाच्छब्दानामर्थबोधकतानुपपत्तेर्विवक्षाबोधकत्वं विवक्षितम् ? उतार्थबोधकत्वाऽभावमात्रम् ? आद्यस्तावन्नोपपद्यत इत्याह—*उच्यत इति* ॥

किं विवक्षामात्रं शब्दार्थः ? आहो अर्थव्यावृत्तिविवक्षा ? नाद्यः; शब्दश्रवणानन्तरमर्थे व्यवहारानुपपत्तेः; द्वितीये प्रमाणान्तरादर्थासिद्धेः शब्दस्य तत्र प्रामाण्यमास्थेयमित्यभिसन्धिः । द्वितीयं प्रत्याह—*संबन्धेति* ॥ शब्दार्थयोः स्मृतिजननसामर्थ्यं संबन्धः, स च ज्ञात एवार्थबोधकः । न चेतरेतराश्रयत्वादिदोषः ; संबन्धज्ञानोत्थस्य संस्कारस्यानवगतस्यैवार्थबोधकताऽभ्युपगमादित्यर्थः । न च संस्कारस्य सदा भावात्सदा स्मरणप्रसङ्गः; शब्ददर्शनोद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वाभ्युपगमादित्याह—*शब्देति* ॥ अर्थेन संबन्धविशिष्टशब्दज्ञानस्यैव

स्मृतिहेतुत्वं किं न स्यादित्यत आह—*नार्थेनेति* ॥ विपक्षे दूषणमाह—*येनेति* ॥ अर्थसंबन्धविशिष्टशब्दज्ञानस्य स्मृतिजननसामर्थ्ये तदतिरिक्तः संबन्ध आस्थेयः, स च न निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः । न केवलं संबन्धान्तरप्रसक्तिः, अपि तु शब्दवैयर्थ्यं चेत्याह—*संबन्धविशिष्टेति* ॥ अन्यतरस्यापीत्यर्थस्येत्यर्थः । *प्रागेवेति* ॥ शब्दजन्यस्मरणात्प्रागित्यर्थः । अर्थसंबन्धविशिष्टशब्दज्ञानस्य स्मारकत्वे विशेषणीभूतार्थस्याऽधिगतत्वाच्छब्दवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

यत्तूक्तं संबन्धिदर्शनस्य संबन्ध्यन्तरस्मारकत्वे साद्दश्यादिसंबन्धान्तरं द्दष्टमिति, तत्र वक्तव्यम्—एकत्र सामर्थ्यसंबन्धस्य संबन्धान्तिरनिरपेक्षस्य स्मारकत्व इतरत्रापि तथात्वं स्यादिति विवक्षितम् ? उतान्यत्र सामर्थ्यस्य सादृश्यादिसंबन्धसापेक्षत्ववत् सादृश्यापेक्षत्वं साध्यते ? आहोस्विन्मूलसंबन्धाभावात्सामर्थ्याद् बुद्ध्यनुत्पत्तिः ? इति । तत्र प्रथम-द्वितीयौ दूषयति—*सादृश्येत्यादिना*—बुद्धिसामर्थ्यसंबन्धादित्यतः प्राक्तनेन । **अत्रैषाऽक्षरयोजना**—सादृश्यादिलक्षणमूलसंबन्धानां स्मृतिजननसामर्थ्यसंबन्धादर्थान्तरत्वं यद् दृष्टं तन्न विरुद्ध्यत इति संबन्धः । सादृश्यादिमूलसंबन्धानां स्मारकत्वं तावदन्वय-व्यतिरेकसिद्धम्, न च सामर्थ्यरूपत्वं तेषाम्; व्यतिरेकस्याप्यनुभूयमानत्वात्, तस्मादाद्यपक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयकल्पासंभवमुपपादयति—*बुद्धिसामर्थ्येति* ॥ बुद्धिसामर्थ्यलक्षणत्वाभावात् सादृश्यादिमूलसंबन्धानां सामर्थ्यसंबन्धादर्थान्तरत्वमिति संबन्धः । अर्थान्तरत्वमसंकीर्णत्वं शब्दसामर्थ्येन सहानवस्थितत्वं बुद्धिसामर्थ्यं लक्षणं गमकं येषां ते बुद्धिसामर्थ्यलक्षणाः, तेषां भावस्तत्त्वम् ; तदभावादित्यक्षरार्थः । यद्यपि सादृश्यादिसम्बन्धेऽन्यतरस्मरणं दृष्टम् ; तथापि प्रकृते संबन्धान्तरं नोपपद्यते ; तदसंभवात्, कल्पनागौरवाच्चेत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह—*बुद्धिसामर्थ्यसंबन्धादिति* ॥ शब्दानां बुद्धिसामर्थ्यमङ्गीकृत्य सामर्थ्याद् बुद्ध्यनुत्पत्तिं ब्रवीषि ? उत सामर्थ्यमेव नेतीति ? तत्राऽऽद्ये जननी वन्ध्येतिवत् स्ववचनव्याघातः । न द्वितीयः ; शब्दान्वय-व्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य बुद्धिजननसामर्थ्योपलम्भविरोधादित्यर्थः । शब्दार्थयोः संबन्धसिद्धौ संबन्धिदर्शनात्संबन्ध्यन्तरस्मरणं यदुक्तं तद् युक्तमित्युपसंहरति—*तस्मादिति* ॥

पदार्थस्मृतिवदितरस्मृतेरपि न ज्ञानसंभिन्नविषयत्वमित्युक्तम्, तत्र दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिं शङ्कते—*कुतः पुनरिति* ॥ शब्दस्य शक्तिभेदकल्पनाप्रसङ्गादर्थमात्रविषयत्वं युक्तमित्याह—*तत्राहेति* ॥ शब्दप्रतिपन्नत्वमात्रेण कथं ज्ञानस्य शब्दार्थत्वम् ? आनुषङ्गिकार्थे व्यभिचारादित्याशङ्क्याह—*शब्दसामर्थ्येति* ॥ स्मार्यगतो धर्मः स्मरणाभिमान इति पक्षं निराकृत्य स्मरणगतो धर्मः स्मरणाभिमान इति पक्षमुपक्षिपति—*ननु स्मृतीति* ॥ किं प्रत्यक्षः स विशेषः ? उतानुमेयः ? इति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—*नेत्याहेति* ॥ *अन्यद्वेति* ॥ वाशब्द इवार्थः । नित्यानुमेयं स्वगतरूपविधुरं चेत्यत्र शबरस्वामिवचनमुदाहरति—*अत एवेति* ॥ (मूले) अनाकारामित्युक्ते बुद्धेर्निःस्वरूपता स्यात्, तदर्थमाह—*अनिरूपितेति* ॥ *ननु* घटज्ञानं पटज्ञानमित्याकारविशेषो निरूपित इत्यत्राह—*अनिर्दिष्टेति* ॥ न निर्दिष्टं स्वाभाविकं लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता, तामित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*ननु नित्येति* ॥ सुरभिधूमविशेषस्यागरुजदहनानुमापकत्ववद् व्याप्यविशेषस्य व्यापकविशेषानुमापकत्वमित्यर्थः ॥

लिङ्गविशेषमेव तर्हि निरूपयेत्याह—*कोऽसाविति* ॥ किं ग्राह्यविशेषो लिङ्गम् ? उत फलविशेषः ? इति किंशब्दार्थः । आद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ प्रमाणग्राह्यमेव स्मृत्या गृह्यत इति कथं नियमः ? अभिज्ञायामयमिति प्रतिभानात्, स्मृतौ च स इतीति शङ्कायामुक्तं टीकाकृता—*अविकलेति* ॥ देश-कालयोः क्वचित्परोक्षतया क्वचिदपरोक्षतया परं प्रतिभासः, न प्रमेयभेद इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*अस्त्विति* ॥ फलविशेष एवासिद्ध इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ विषयभेदनिमित्तः फलविशेषः । न च प्रमाण-स्मृतिफलयोर्विषयभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥

स्मरामीति ज्ञानं स्मरणाभिज्ञान इति कल्पमुत्थापयति—*नन्विति* ॥ व्यभिचारान्नास्यापि विवेचक-त्वमित्याह—*आहेति* ॥ **मूलग्रन्थस्यैषाऽक्षरयोजना**—यः स्मरामीत्यनुवेधः, स क्वचिद् विषयादोषेण भवति, न सर्वत्रेत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—*वाचकेति* ॥ स्मरामीत्यनुभवस्य वाचकशब्दसंभिन्नत्वनिमि-त्तत्वमात्रमत्र प्रतिभाति, न तु तस्याविवेचकत्वे हेतुरुक्तः, तत्राह—*यदि स्मृतीति* ॥ प्रागेवेत्यत्र स्मरामीत्य-नुभवादिति शेषः । असंभवे हेतुमाह—*विशिष्टेति* ॥ ग्रहणादेर्भेदमनधिगम्य ग्रहणादिवाचकशब्दं विहाय स्मरणादिवाचकशब्दप्रयोगासंभवात्प्रागेव भेदः प्रतिपत्तव्यः, तथा च न स्मरणाभिमानस्य विवेचकत्वमि-त्यर्थः ॥

स्मृत्यनुभवयोर्भेदप्रसिद्ध्या ग्राह्यविशेष आस्थेय इति शङ्कते—*ननु स्मृतीति* ॥ प्रसिद्धिरन्यथोपन्ने-त्याह—*अत आहेति* ॥ संस्कारसमुत्थत्वं कथं भेदकम् ? तस्य स्मृतिप्रमाणसाधारणत्वादित्याश-ङ्क्याह—*कारणेति* ॥ स्मृतेः संस्कारमात्रं कारणम्, ग्रहणस्य तु संप्रयोगादीत्यर्थः । स्मृत्यनुभवयोरर्थैक्येऽपि हेतुभेदाद् भेद इत्युक्तं प्रतिबन्द्या द्रढयति—*कथं वेति* ॥ स्मृति-ज्ञानानुमानयोः किं विषयभेदाद्भेदः ? आहो कारणभेदाद् भेदः ? किं वा 'सः' इत्याऽऽकारभावाभावाभ्याम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—अर्थविशिष्टेति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*कारणेति* ॥ साम्येन समाधत्ते—*इहा-पीति* ॥ तृतीयमुत्थापयति—*'सः' इति* ॥ 'सः' इत्याकार एव दुर्निरूप इत्याह—*कोऽयमिति* ॥ किं परोक्षदेशकालविशिष्टविषयत्वं 'सः' इत्याकारः ? आहो पूर्वानुभवसंवलितत्वम् ? उत संस्कारजत्वम् ? इति किंशब्दार्थः । आद्यमुत्थापयति—*परोक्षेति* ॥ परोक्षदेशकालविशिष्टविषयत्वस्यानुमानादावपि संभवात्त-त्रापि प्रसङ्ग इत्याह—*अनुमानादिष्विति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*पूर्वानुभवेति* ॥

किमनुभवमात्रसंभिन्नविषयत्वं स्मरणभेदकम् ? उत स्वजनकज्ञानसंभिन्नविषयत्वम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*ज्ञानानुमान इति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*पौरुषेयेति* ॥ नद्यास्तीरे प्रसूनानि सन्ती-त्यादिवाक्यान्नदीतीरप्रसूनविषयज्ञानसत्ता बोध्यते, ततश्च स्वजनकज्ञानसंभिन्नविषयत्वस्य तत्रापि भावान्न भेद इत्यर्थः । तस्मात् तृतीयपक्षः परिशिष्यत इत्याह—*तस्मादिति* ॥ संस्कारमात्रजन्यत्वमेव तर्हि स्मृतेर्भे-दकमिति शङ्कते—*अस्तु तर्हीति* ॥ संस्कारमात्रजन्यत्वमसिद्धमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ किं च स्वप्ने किं गृह्यमाणयोरविवेको भ्रमः ? उत गृह्यमाणस्मर्यमाणयोः ? आहो स्मर्यमाणयोः ? इति विकल्प्य प्रथम-द्वितीयौ

निरस्यति—*न चेति* ॥ आत्मव्यतिरिक्तस्य नीलादेरगृह्यमाणत्वान्न गृह्यमाणयोरविवेकः ; नापि द्वितीयः, 'अहं नीलम्' इति प्रतिभासप्रसङ्गात्, गृह्यमाणाविवेकादापरोक्ष्ये स्मर्यमाणाविवेकाद् गृह्यमाणस्य पारोक्ष्यं किं न स्यादित्यर्थः । तृतीयं दूषयति—*स्मर्यमाणानमिति* ॥

गुरुमतनिराकरणमुपसंहरति—*अतो न प्रमाणेति* ॥ संस्कारमात्रजन्यत्वेन स्मृतित्वाभावे रजतप्रतिभासस्य गतिर्वक्तव्येत्याह—*न चेदिति* ॥ देशान्तरस्थरूप्यस्य पुरोवर्त्यात्मना प्रतीतिर्भ्रान्तिः ? उत धीरूपस्य ? आहो अनिर्वाच्यस्य ? इति किंशब्दार्थः । आद्यमवलम्बते—*नन्वन्यथेति* ॥

किं देशान्तरवृत्ति रूप्यं लोचनेनालोक्यते ? उत मनसा ? नाद्यः; इन्द्रियस्य व्यवहितसन्निकर्षाभावात् । नान्त्यः ; मनसोऽसहायस्य बहिरप्रवृत्तेः, तस्मात् कथमन्यथाख्यातिरित्याशङ्क्याह—*तथाहीति* ॥ किं केवलस्य लोचनस्य व्यवहितग्राहित्वं निरस्यते ? उत दोषसध्रीचीनस्य ? आद्यस्त्वङ्गीक्रियते, द्वितीयस्तु नोपपद्यते ; केवलस्य जाठरानलस्य बहुतराहारदग्धृत्वाभावेऽपि भस्मकदोषदूषितस्यानेकाहारदग्धृत्ववत् केवललोचनस्य व्यवहिताग्राहित्वेऽपि दुष्टस्य ग्राहकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तर्हि देशान्तरे रूप्यमिति प्रतीयादित्याशङ्क्याह—*तच्चेति* ॥ दुष्टेन्द्रियेण व्यवहितग्रहणेऽननुभूतस्यापि ग्रहणं स्यादिति शङ्कते—*नन्वननुभूतमिति* ॥

संस्कारस्यापि सहकारित्वान्नादृष्टग्रहणमित्याशङ्क्य, दृष्टदृष्टावपि यस्य कस्यचिद् ग्रहणं स्यादित्याह—*यत्किंचिदिति* ॥ सादृश्यस्यापि सहकारित्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याह—*सादृश्येति* ॥ आदिपदेन वैसादृश्यस्याप्यन्यस्य ग्रहणं वारयति । राग आदिशब्दार्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ ग्रहणात्मकं यज्ज्ञानं तदन्यथा ज्ञानम्, नानिर्वचनीयादिख्यातिः, तत्र प्रमाणाभावादिति योजना । विवादपदम्, रजतधीपदम्, रजतव्यवहारपदत्वात्संमतवदित्यर्थः । समारोपितस्यान्यत्र सत्त्वे मानाभावान्न तदपि साध्वित्याह—*उच्यत इति* ॥ सितभास्वरद्रव्यस्य रजतधीपदत्वं मायावादिभिरप्यङ्गीकृतमिति नान्यत्र सत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

अन्यथाख्यातिशब्दार्थोऽपि दुर्निरूप इत्याह—*केयमिति* ॥ किंशब्दसूचितान् विकल्पानाह—*अन्याकारमिति* ॥ ज्ञानान्यथात्वाभिप्रायेण प्रथमः कल्पः, द्वितीयस्तु स्फुरणान्यथात्वाभिप्रायेण ; तृतीयस्तु विषयान्यथात्वाभिप्रायेण । रजतस्य ज्ञानव्यावर्तकत्वमिदमो विषयत्वं चानुभूयते, अतः कुतो वैपरीत्यमित्याह—*कुत इति* ॥ अन्याकारज्ञानस्यान्यालम्बनताया अनुभवपराहतत्वाद्वैपरीत्यमित्याह—*अत आहेति* ॥ अननुरूपत्वमेवाह—*सर्वत्रेति* ॥

किम्—आकारार्पकत्वमालम्बनत्वम् ? उत संवित्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् ? आहो संविज्जनितातिशयाश्रयत्वम् ? अथवा भासमानत्वम् ? नाद्यः ; शुक्ते रजताकारार्पकत्वाभावात् । शुक्तिः, न रजतज्ञानालम्बनम्, तदाकारानर्पकत्वात् ; घटादिवदित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*ननु न संविदिति* ॥ संवित्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वेनालम्बनत्वे चोद्ये तदनिराकृत्य पक्षान्तरनिरसनमसङ्गतमेवेत्याशङ्क्यातिफ-

ल्गुत्वात्तदुपेक्षितमित्याह—*इदं तावदिति* ॥ कथं फल्गुत्वमिति चेत् तत्र वक्तव्यम्—किं व्यवधानेन संवित्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् ? उताव्यवधानेन ? नाद्यः ; व्यभिचारादित्याह—*न हीति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*न चेति* ॥ द्रव्यार्थिना यदा तदादीयते, तदा द्रव्यज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वं गुणादेर्दृष्टम्, द्रव्यस्य च गुणज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम्, न चेतरेतरज्ञानालम्बनत्वं द्रव्यादीनाम्; अप्रसिद्धेरित्यर्थः । *न तृतीयः*; प्रध्वस्तादेरविषयत्वप्रसङ्गात्, *नापि चतुर्थः* ; भासमानत्वं भानकर्मत्वम् ? उत तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् ? *नाद्यः* ; भविष्यदादेरविषयतापत्तेः, *न द्वितीयः* ; नान्तरीयकतया व्यवहारविषयस्य कलधौतमलादेरपि कलधौतज्ञानविषयत्वापत्तेः । तस्मात् तदाकारार्पकस्य विषयत्वं वक्तव्यम्, तच्च मात्रेति शुक्तेरनालम्बनत्वमित्यभिप्रायेणोपसंहरति—*तस्मात्तदाकार इति* ॥ पक्षान्तरमनुवदति— *अस्तु तर्हीति* ॥ विकल्पासहत्वान्नायमपि पक्षः शोभन इत्याह—*तत्राहेति* ॥ पारमार्थिकत्वेऽपीदमालोचनीयम्—*किं सामान्यविशेषादेरत्यन्तभेदः ? उत भेदाभेदौ ? नाद्य इत्याह—*न तावदिति* ॥ अत्यन्तभेदवादिनामिति हेतुगर्भविशेषणम् । अस्तु तर्हि अपरमार्थत्वमित्याशङ्क्याह—*ततश्चेति* ॥ संसर्गः शून्य एव प्रकाशेतेति संबन्धः ॥

शून्य एव चेति कथम् ? अनिर्वचनीयस्यापि संभवादित्याशङ्क्याह—*अनिर्वचनीयेति* ॥ न च शून्यस्यापरोक्षप्रथोपपद्यत इत्यभिसन्धिः । न केवलम्—'इदं रजतमि'त्यादिप्रत्ययानामेवासत्संसर्गविषयत्वम्, किंतु 'खण्डो गौरि'त्यादीनां प्रत्ययानामपीत्याह—*एवमिति* ॥ न च—'खण्डो गौरि'त्यादिप्रत्ययानां न तादात्म्यमालम्बनम्, किं तु समवायः, स च सन्निति न विभ्रमत्वप्रसङ्ग इति—शङ्क्यम्; समवा यस्येहप्रत्ययहेतुत्वात्तादात्म्यप्रत्ययासंभवादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति— *अथेति* ॥ बाधकप्रत्ययविरोधान्न तस्य सत्यत्वमित्याह—*तत्राहेति* ॥ न केवलं तादात्म्यस्याबाध्यत्वप्रसङ्गः, किं तु भ्रान्त्यादिव्यवस्था च न स्यादित्याह—*खण्डो गौरिति* ॥ भिन्नाभिन्नविषयत्वेन सर्वप्रत्यययाथार्थ्यादित्यर्थः । भ्रान्ति-बाधयोः प्रसिद्धत्वात्तन्निरसनमशक्यमित्याशङ्क्याह—*सर्वत्र वेति* ॥ नियामकाभावादित्यर्थः ॥

संसर्गस्याऽसत्त्वेऽप्यपरोक्षप्रथा संभवतीति द्वितीयपक्षमुपेक्ष्य पक्षान्तरमुत्थापयति—*अस्तु तर्हीति* ॥ न तावदित्यादेरित्थं वा योजना—*विषयबाधाबाधौ विना न स्वतस्तौ स्तो ज्ञान इति विकल्पानुपपत्तिरित्याशङ्क्य, तादात्म्यस्यापरमार्थत्वात्तद्व्यावृत्तबोधस्यापि तथात्वं तद्वैपरीत्याद्वैपरीत्यमिति विकल्पोपपत्तिरित्यभिसंधाय टीकाकृतोपेक्षितम् । द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षेप्तुमनुवदति—*न तावदिति* ॥ विषयसत्यत्वेन ज्ञानसत्यत्वमित्याद्यमनुवदति—*अथेति* ॥ *अथेत्यादेरयमर्थः—सदा परिणामप्रसङ्गं व्यावर्तयति—*दोषेति* ॥ परिणामित्वे बाध्यत्वं न स्यादित्याह—*एतदिति* ॥ दध्याकारपरिणामोदयानन्तरं तद्विरुद्धक्षीराकारानुपलम्भान्न दध्नो बाधः, इह तु रूप्यविरुद्धशुक्त्याकारोपलम्भाद् बाध इत्याशङ्क्य, परिणामपक्षे विरुद्धाकारोपलम्भोऽपि न स्यादित्याह—*नापीति* ॥ अपरिणामित्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति—*किंचेति* ॥ कुविन्दापायेऽपि पटस्थितिवत्, दोषनिमित्तत्वे तदभावेऽपि रूप्योपलम्भः स्यादित्यर्थः । निमित्तापाये नैमित्तिकापायस्यापि दृष्टत्वान्नैवमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ तत्राप्यवस्थान्तरोत्पत्त्या पूर्वावस्थाविनाशः, न निमि-

त्तापायमात्रेणेति वक्ष्यति । अङ्गीकृत्य दूषणान्तरमाह—*न तथा सतीति* ॥ "अथ पुनरि"त्यादिना ज्ञानाद्रजतोत्पत्तिमाशङ्क्य निराचकार, तदनुपपन्नम् ; अन्यथाख्यातिवादिना ज्ञानाद्रजतोत्पत्त्यनुपगमादित्याशङ्क्याह—*अथेति* ॥ रूप्याकारेण शुक्तेः परिणत्यसंभवेऽपि दुष्टकारणजरजतसंविदेव रजताऽऽकारेण परिणमत इत्यन्यथाख्यात्येकदेशिनो मन्वते, तन्मतनिरसनार्थोऽयमुपक्रम इत्यविरोधः ॥

"अथ पुनरित्या"देस्तात्पर्यान्तरमाह—*ख्यात्यन्तरेति* ॥ अन्यथाख्यात्यतिरक्तकेवलख्यातेर्याथार्थ्यान्न भ्रमत्वमिति चोदयति—*कथमिति* ॥ बुद्धिस्थस्य रूप्यस्य बहिर्वत्प्रतिभासाद् भ्रान्तित्वं युक्तमित्याह—*अत्राहेति* ॥ आत्मख्यातिवादीति* ॥ आत्मशब्देन बुद्धिरभिधीयते, तद्रूपस्य रूप्यस्येदन्तया ख्यातिरिति यो ब्रूते, स तथोक्तः । एवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वशङ्कां निरस्यति—*न बहिरिति* ॥ बाधविरोधादित्यर्थः । प्रमाणाभावान्न रूप्यस्य बुद्ध्याकारतेति शङ्कते—*कुत इति* ॥ मानाभावोऽसिद्ध इत्याह—*संप्रयोगेति* ॥ विमतम्, धीरूपम्, संप्रयोगजज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वात् ; संविद्वदित्यनुमानम् । नित्यानुमेयव्यावृत्त्यर्थम्—*अपरोक्षत्वादिति* ॥ घटादिव्युदासार्थम्—*संप्रयोगेति* ॥ विपक्षे बाधकतर्केण पराहतिं शङ्कते—*कथमिति* ॥

ज्ञानस्य रजताकारत्वं स्वाभाविकम् ? उतान्यनिमित्तम् ? नाद्यः ; विज्ञानमात्रवादित्वात्, अत एव न द्वितीयोऽपीति किंशब्दार्थः । अन्यनिमित्तो रूप्याकार इति समाधत्ते—*संस्कारेति* ॥ विज्ञानातिरिक्तसंस्कारस्यानङ्गीकारात् कथं तत्परिप्रापितत्वं रजताकारस्येत्याशङ्क्याह—*तथेति* ॥ ज्ञानजन्यसंस्कारस्य कथं ज्ञानत्वमित्याशङ्क्याह—*न च विज्ञानेति* ॥ ज्ञानातिरिक्तः संस्कारः किं वेद्यः ? उत न ? *नाद्यः* ; तयोः संबन्धानिरूपणात्, *न द्वितीयः* ; व्यवहारगोचरत्वानुपपत्तेः, ततश्च ज्ञानमात्रत्वं संस्कारस्येत्यर्थः । तस्य विजातीयानेकक्षणव्यवहितस्य कथं कारणत्वमित्याशङ्क्याह—*स चेति* ॥ शालिबीजस्याङ्कुरपत्रकाण्डादिव्यवधानेऽपि सजातीयबीजजनकत्ववद् व्यवहितस्यापि ज्ञानस्य जनकत्वं युक्तमित्यर्थः । तत्रापि न बीजस्य बीजान्तरजनकत्वम्, किं तु बीजारम्भका येऽवयवा अङ्कुरादिष्वनुगताः, त एव बीजान्तरमारभन्त इति न व्यवहितस्य कारणत्वमित्याशङ्क्याह—*अथवेति* ॥ रजतबोधस्तच्छब्दार्थः । प्राक्तनज्ञानस्यापि कथं रजताकारत्वम् ? तत्रापकाभावादित्याशङ्क्याह—*स चेति* ॥ तच्छब्देन पूर्वज्ञानगतरजताकारः परामृश्यते । धीरूपत्वेन परमार्थत्वाद् भ्रान्तिबाधासंभव इत्याशङ्क्यान्यथा प्रतीतेस्तत्संभव इत्याह—*बहिर्वदिति* ॥

एवमात्मख्यातिं प्रदर्श्य तद्दूषणार्थमुपक्रमते—*स वक्तव्य इति* ॥ यद्रूप्यं बहिर्भाति, तत् संप्रतिपन्नरूप्यवद् उत्पद्यते ? उत विलक्षणत्वाद् नेति विकल्पार्थः । अनुत्पत्तिपक्षं निरस्यति—*चेदिति* ॥ नित्यत्वानित्यत्वलक्षण-विरुद्धधर्माधिकरणत्वान्न तयोरभेद इत्यर्थः । आद्यमनुवदति—*जायते चेदिति* ॥ तत्र वक्तव्यम्—किं तत् स्वतो जायते ? उतान्यस्मात् ? नाद्यः ; एकस्मिन् जन्य-जनकतानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपि किमर्थात् ? उत ज्ञानात् ? नाद्य इत्याह—*न, अर्थादिति* ॥ ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—*अथेति* ॥ ज्ञानमात्रस्य रजतजनकत्वं निरस्यति—*दुष्टेति* ॥ **एतदपीत्यादिटीकाया**

अयमर्थः—ज्ञानादर्थोत्पत्तेः क्वचिदप्यदर्शनान्नैतद्युक्तमिति दूषयति—*एतदपीति* ॥ ज्ञानमात्रस्य जनकत्वाभावेऽपि दुष्टकारणजन्यज्ञानस्यार्थोत्पादकत्वं युक्तमित्याह—*कथमिति* ॥ ज्ञानादर्थसंभवेऽपि तत्प्रतीतिः कथमिति विवेचनीयम्, यथा—प्रतीत्या स्वयमजनितया किं विषयीक्रियते ? उताऽन्यथा ? इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—*यस्या इति* ॥ भिन्नकालत्वेन विषय-विषयिभावनिरसनमनुपपन्नम्; भविष्यदादेरपि ज्ञानेन विषयीकारणादित्याशङ्क्याह—*जनकेति* ॥ जनकज्ञानसमये रजताभावात् तत्समये च ज्ञानाभावात्तत्रापरोक्षप्रथा न स्यात्, इतरस्यार्थस्य ज्ञानसमसमयत्वाभावेऽपि तद्भास्यत्वं घटते ; अनुमानज्ञानस्यावर्तमानबोधनसमर्थत्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किमदुष्टकरणजन्यया प्रतीत्या विषयीक्रियते ? उत दुष्टकरणजन्यया ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*प्रतीत्यन्तरस्येति* ॥ द्वितीयेऽपीदं विवेचनीयम्:—किं तां प्रति रजतस्य जनकत्वम् ? उत नेति ? तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—*दुष्टेति* ॥ यदर्थक्रियाकारि तत्सदित्यभ्युपगमाद् रजतस्यापि जनकत्वे सत्त्वं स्यादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—*अतज्जन्यत्व इति* ॥ जन्य-जनकत्वाभावेऽपि संबन्धान्तरात्तत्प्रतीतिमाशङ्क्याह—*एवेति* ॥ संबन्धान्तरानिरूपणान्नैवमित्यर्थः ॥

"स्मृतिप्रमोष एवे"त्युपसंहारोऽनुपपन्नः ; स्मृति-तत्प्रमोषयोर्मायावादिनाऽनभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—*अन्यथेति* ॥ पुनरुक्तिं परिहरति—*अख्यातीति* ॥ प्रत्ययान्तरसमानयोगक्षेमत्वात् प्रश्नावसर इत्याशङ्क्य तद्वैलक्षण्यमाह—*नन्विति* ॥ किं करणव्युत्पत्त्या सामग्री पृच्छ्यते ? उत भावव्युत्पत्त्या ज्ञानम् ? आहो कर्मव्युत्पत्त्या विषयः ? इति विकल्पार्थः । ***उच्यत इत्यादेरयमर्थः**—गत्यन्तरानिरूपणात्स्मृतित्वं सिषाधयिषितम् ? उत प्रश्नमात्रम् ? नाद्य इत्याह—*नेन्द्रियेति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*किं त्विति* ॥ प्रश्नस्य किं सामग्री विषयः ? उत ज्ञानम् ? अथवा विषयः ? नाद्य इत्याह—*एकमिति* ॥ सामग्रीं दर्शयितुमेकमिति विशेषणम् । यथार्थज्ञानसामग्रीप्रसूतत्वे भ्रान्तित्वं हीयेतेति शङ्कते—*नन्विन्द्रियेति* ॥ विमतम्, यथार्थम्, सम्यग्ज्ञानसामग्रीप्रसूतत्वात् ; ग्रहणवदित्युक्तेऽसिद्धो हेतुरित्याह—*दोषेति* ॥ लोचनस्य पुरोवर्तिसंप्रयोगे शुक्त्यग्राहित्वं कथमिति शङ्कां निराकर्तुं कार्यविशेष इत्युक्तम् । बहुविषयसंस्कारसंभवेऽपि रूप्यसंस्कारस्यैव कथं कार्यकरत्वमिति शङ्कायां तदुद्बोधकसंभवादित्याह—*संस्कारविशेषमिति* ॥ दोषस्य ज्ञानसामग्र्यन्तर्भावमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ प्रतिबन्धकत्वं विपरीतकार्यजनकत्वं च किं न स्यादित्याशङ्क्याह—*नाधिक्य इति* ॥ तैलकलुषितशालिबीजस्य शाल्यङ्कुराजनकत्वमेव दृष्टम्, न यवाङ्कुरजनकत्वमित्यर्थः । विपरीतकार्यस्य दर्शनाद्दोषस्य तद्धेतुत्वमपि कल्प्यत इत्यत आह—*तत्राहेति* ॥

दोषस्य विपरीतकार्यकारितायाः क्वचिदप्यनुपलम्भादग्रहण उपयोगः, कार्यदर्शनं त्वन्यथाऽपि घटत इत्याशङ्क्याह—*न चानादेरिति* ॥ अग्रहणं ग्रहणप्रागभावः, तस्य चानादित्वान्न दोषसाध्यतेत्यर्थः । किं तर्हि दोषकृत्यमिति पृच्छति—*किंत्विति* ॥ अन्यथाबोध इत्याह—*विपर्ययेति* ॥ यत्तूक्तं दोषस्य न विपरीतकार्यकरत्वमिति, तत्र किं दोषस्य विपरीतकार्यकरत्वाभावः क्वाचित्कः ? उत सार्वत्रिकः ? इति

विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—*व्याध्यादिवदिति* ॥ भस्मकलक्षणव्याधेर्बह्वन्नदाहकत्वं दावाग्न्युपहतवेत्रबीजस्य कदल्यङ्कुरजनकत्वं चोपलब्धम्, ततश्च काचादेरपि विपर्ययहेतुत्वं युज्यत इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण दोषस्य सामग्र्यन्तर्भावमाक्षिपति—*ननु दोष इति* ॥ दोषान्वय-व्यतिरेकयोः संस्कारोद्बोधविषयतयाऽन्यथासिद्धेर्न दोषस्य विपर्ययहेतुत्वमित्यर्थः । उद्बोधकत्वं बोधजनकत्वं च किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*न तृतीयमिति* ॥ उभयहेतुत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । विपर्ययानुपपत्त्या दोषस्य तद्धेतुत्वम् । न च संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः ; संस्कारोद्बोधस्य दोषावान्तरव्यापारतया तत्करणत्वाविघातित्वात्, इत्याशयेनाह—*तत्राहेति* ॥ *संवलिता=संवलनलक्षणा सामग्री । प्रश्नोत्तरमभिधाय ज्ञानप्रश्नोत्तरं दर्शयितुं प्रश्नमाह—*अथेति* ॥ किमेतज्ज्ञानमेकम् ? उत नानेति प्रश्नार्थः । ज्ञानैक्याभिधानं सिद्धान्तविरुद्धमिति चोदयति—*नन्विति* ॥ विरोधं दर्शयितुं सिद्धान्तमाह—*इदमेति* ॥

संप्रयोगसमुत्थज्ञानस्य रजत-तत्संसर्गविषयत्वाद् ज्ञानैक्यमाशङ्क्य, किं तद् इदंमात्रसंप्रयोगजम्, ? उत रजतादिसंप्रयोगजमपीति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*न तद्रजतमिति* ॥ सकलविषयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*मिथ्येति* ॥ मिथ्यावस्तुनः प्रतिभासमात्रशरीरत्वात् प्रतिभासात् प्रागिन्द्रियसंयोगात्, देशान्तरस्थस्य तु व्यवहितत्वादित्यर्थः । इन्द्रियान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैन्द्रियकत्वं रजतादेरनुभूयत इत्याशङ्क्याह—*चक्षुरुन्मीलनेति* ॥ रूप्यज्ञानहेत्वधिष्ठानज्ञानविषयत्वेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः । रजतज्ञानमनैन्द्रियकं चेत्, कीदृशं तर्हीदमित्याशङ्क्याविद्यापरिणामत्वं दर्शयितुं कारणान्तरं प्रतिषेधति—*नापीति* ॥ *स्मृत्यनभ्युपगमादिति* ॥ स्मृतित्वानभ्युपगमादित्यर्थः । दोषस्य हेतुत्वमाशङ्क्य निरस्यति—*नापीति* ॥ ज्ञानमात्रजनकत्वेन संमतेन्द्रयादेर्विशेषज्ञानजनकत्वदर्शनाद् दोषस्य चातथात्वान्न तज्जनकत्वमित्यर्थः ॥

चक्षुर्दोषयोः प्रत्येकं भ्रान्त्यजनकत्वेऽपि मिलितयोर्जनकत्वं किं न स्यात् ? इत्यत आह—अत *इति* ॥ दुष्टं चक्षुर्देशान्तरवर्त्यपि रूप्यं गृह्णीयाच्चेत्, तर्ह्यन्तरालवर्तिनां सर्वेषां ग्रहणप्रसङ्ग इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावाद् 'इदं रजतमि'ति व्यवहार एव विलयमियादिति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ रूप्य-तज्ज्ञानयोरविद्याधीनोद्भवत्वाद् व्यवहारसंभव इत्याह—*अविद्येति* ॥ सदा परिणामप्रसङ्गं व्यावर्तयति—*बाह्येति* ॥ दुष्टलोचनपुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदंमात्रविषयं ज्ञानमुत्पद्यते, तदा चेदमाकारावच्छिन्नचैतन्याविद्याक्षोभः संजायते, सा च क्षुब्धा सदृशसंदर्शनरागसमुद्बुद्धसंस्कारसध्रीचीना रूप्याकारेण परिणमत इत्यर्थः । रूप्यज्ञानाभासमन्तरेण रूप्यव्यवहारासंभवाद् दोषोद्बुद्धरजत-ज्ञानसंस्कारसहायेदमाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्थाऽविद्या ज्ञानाभासाकारेण परिणमत इत्याह—साक्षीति* ॥ चैतन्यस्य रजतावच्छेदो रजतसंबन्धस्तद्धेतुर्वा ज्ञानाभासः, तदाकारेणेत्यर्थः । तस्य चाचेतनत्वेन स्वविषयव्यवहारजनकत्वानुपपत्तेः सविलासाविद्या साक्षिविषयतां भजत इत्याह—*स्वकार्येणेति* ॥ ज्ञानभेदात् तदवच्छिन्नं फलमपि भिद्यत इति कथमेकफलत्वम् ? तत्राह—*विषयेति* ॥ घटस्फुरणं पटस्फुरणमिति विषयव्यावृत्ततया स्फुरणमुपलभ्यते, न ज्ञानविशिष्टतयेत्यर्थः । विषयस्यापि सत्यानृतरूपेण भिन्नत्वात् कथं तदवच्छिन्नफलैक्यमित्याशङ्क्याह—*विषयश्चेति* ॥

ततश्चौपचारिकमेकत्वमित्याह—*तेनेति* ॥ किं विषयः पृच्छ्यत इति तृतीयं कल्पमनुवदति—*अथ विषय इति* ॥

मिथ्या रजतमालम्बनमित्याह—*तदाहेति* ॥ मिथ्यारजतं कथमालम्बनम् ? तन्मिथ्यात्वासिद्धेरिति शङ्कते—*कुत इति* ॥ मिथ्यालम्बनमित्यत्र मिथ्यावस्तुविषयं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्युक्तमयुक्तम्, मिथ्यात्वासिद्धेरपरिहृतत्वादित्याशङ्क्याह—*भावेति* ॥ न सज्ज्ञानं भ्रमः, आत्मज्ञाने व्यभिचारात्; नाप्यसज्ज्ञानम्, तुच्छज्ञाने व्यभिचारात्; तेन रजतज्ञानमिथ्यात्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्या रजतस्य मिथ्यात्वमुपेयमित्यर्थः। **रजतज्ञानस्येति पाठस्यायमर्थः**—नेदं ज्ञानमिति बाधानुपपत्तेः कथं दुष्टकारणजन्यत्वं तस्येत्याशयवान् शङ्कते—*कुत इति* ॥ अर्थमिथ्यात्वे तदालम्बनबोधस्य बाध्यत्वसिद्धिः, तदेव कुतः ? इत्यत आह—*भावेति* ॥ टीकायां ज्ञानैक्यं तात्पर्यग्रहसंप्रयुक्तमिति नोपपद्यत इत्युक्तम्, तदिष्टमेव ; अन्तःकरणाविद्यापरिणामलक्षणज्ञानद्वयाङ्गीकारादित्याशङ्क्यतात्पर्यमाह—*संप्रयुक्त इति* ॥ धूमसंयोगस्य वह्निबोधनेन निरपेक्षत्वम्, तदर्थमाह—*संप्रयुक्त इति* ॥ संस्कारस्याप्यनुमित्यादिजनने सापेक्षत्वम्, तदर्थमाह—*पूर्वेति* ॥ फलितमाह—*ततश्चेति* ॥ ग्रहण-स्मरणरूपेण भिद्यत इत्यर्थः ॥

ज्ञानभेदे प्रवृत्त्यनुपपत्तिशङ्कां निरस्यति—*निरन्तरेति* ॥ निरन्तरोत्पन्नज्ञानाभ्यां विशिष्टप्रवृत्तिसिद्धेः किं ज्ञानैक्यकल्पनया ? इत्याशङ्क्य विशिष्टप्रवृत्त्यनुपपत्त्या एकं ज्ञानमाश्रयणीयमित्याह—*ज्ञानभेद इति* ॥ संसृष्टव्यवहारस्य संसर्गज्ञानपुरःसरत्वदर्शनात् पूर्वज्ञानस्य चोत्तरज्ञानव्यवहितत्वात् प्रवृत्तिजनकत्वासंभवादेकं ज्ञानमास्थेयम्। यद्यपि रजतज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रत्यव्यवहितत्वम् ; तथाऽपि न तस्य प्रवर्तकत्वम् ; संसर्गज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेनान्यत्र क्लृप्ततया प्रयोजकद्वैविध्यापातादित्यर्थः। निरन्तरोत्पत्तावपि कारणयौगपद्याभावे कार्याभाव इत्यत्र दृष्टान्तमाह—*तत्र यथेति* ॥ एकैकस्माद्वर्णाद् नार्थबोधो दृष्टः ; नापि मिलितात् ; तदसंभवात्, मिलितस्याप्यनुपलब्धस्य बोधकत्वे सदोपलम्भापातादुपलब्धानां बोधकत्वं वक्तव्यम्, न च तदुपपद्यते ; क्रमेणोच्चार्यमाणानां क्रमेण प्रतीतेः, तस्मादेकैकवर्णानुभवसंस्कारसहितान्त्यवर्णोपलम्भस्य हेतुत्वम् ; अन्यथा पदार्थबोधानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

कारणभेदस्य कार्यभेदव्यापकत्वात्कथं ज्ञानैक्यम् ? इति चोदयति—*ननु कारणेति* ॥ भिन्नकार्यजनकयोरपि संस्कारसंप्रयोगयोर्दोषसंनिधानात् कार्यान्तरजनकत्वम्, स्वरूपेण वेत्राङ्कुरजनकस्यापि वेत्रबीजस्य सहकार्यनुरोधेन कदल्यङ्कुरजनकत्वदर्शनात्। न च—सापेक्षस्य दोषस्य निरपेक्षसंस्कार-संप्रयोगाभ्यां सहैककार्यकरत्वमयुक्तमित्यपि—वाच्यम् ; व्याप्तिसंस्कारसापेक्षलिङ्गदर्शनस्य स्मृतौ निरपेक्षस्य संस्कारस्य चैकलिङ्गिबोधजनकत्वदर्शनादित्याशयवानाह—*नेत्युदाहरणमिति* ॥ संस्कारानपेक्षस्य-लिङ्गज्ञानस्य लिङ्ग्यबोधकत्वेऽपि व्यवहृत्यादिजनकत्वं तावदस्ति, तथा च निरपेक्षतया विलक्षणक्रियाजनकयोरप्येकत्र समावेशो दृष्ट इति वाऽर्थः। किंच संस्कार-संप्रयोगयोरन्योन्यनिरपेक्षतया कार्यजननसमर्थयोरपि प्रत्यभिज्ञा-

नजनकत्वं दृष्टम्, तद्वत्तयोः संभूय भ्रमजनकत्वं किं न स्यात् ? इत्यभिसंधायोक्तम्—*प्रत्यभिज्ञानोत्पादनमिति* ॥ तत्र दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिं शङ्कते—*ननु तत्रापीति* ॥ अनुमिति-प्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः ॥

किमनुमिति-प्रत्यभिज्ञाप्रमाणवादिन एतच्चोद्यम् ? उतेतरस्य ? नाद्य त्याह—*नेत्याहेति* ॥ स्मृतिवदनयोरपि परोक्षविषयत्वात्स्मृतिगर्भत्वमुक्तम्, तच्च संस्कारहेतुत्वोपपादनार्थमिति द्रष्टव्यम् । लिङ्गदर्शनमात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽगृहीतव्याप्तेरप्यनुमितिः स्यात्, न च तथा लक्ष्यते ; तस्माद्व्याप्तिसंस्कारसहितलिङ्गदर्शने लिङ्गिज्ञानजनकत्वं वक्तव्यम् । तथा प्रत्यभिज्ञानमप्युभाभ्यां जायते ; संस्कारमात्रस्य स्मृतिजनकत्वात्, संप्रयोगमात्रस्य चाभिज्ञानजनकत्वात् । न च—तत्र ज्ञानभेद इष्ट एवेत्यपि—शङ्क्यम् ; किं तद्देश-कालसंबन्धस्यैतद्देशादिसंपृक्तत्वं स्मृत्या गृह्यते ? उत ग्रहणेन ? नाद्यः ; एतद्देश-कालसंसर्गस्याननुभूतत्वेन स्मर्यमाणत्वासंभवात्, न द्वितीयः ; प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन पूर्वदेशादिसंसर्गविषयत्वासंभवात् । तस्मात् पूर्वानुभवसंस्कार-संप्रयोगाभ्यामेकं ज्ञानं जायत इत्युररीकरणीयम् । नापि द्वितीयः कल्पः ; अनुमानप्रामाण्यानङ्गीकृताविष्टसाधनतानुमानपुरःसरं भोजनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्ये स्थायित्वासिद्धेः । न च—भावानां क्षणिकत्वात् स्थायित्वासिद्धिरिष्टेत्यपि—शङ्क्यम् ; क्षणिकत्वस्योत्तरत्र निरसिष्यमाणत्वादिति । लिङ्गदर्शन-संस्कारयोर्लिङ्गिबोधजनकत्वमुक्तमाक्षिपति—*ननु लिङ्गेति* ॥ संस्कारस्याप्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वाल्लिङ्गिबोधकत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्य,व्याप्तिस्मारकत्वेनान्यथासिद्धिमभिप्रेत्यह—*न संस्कार इति* ॥

उद्बुद्धसंस्काराभावे स्मृत्यनुदयाद् उद्बुद्धसंस्कारस्तावदुपेयः, तावता च लिङ्गिबोधसंभवात् किमन्तर्गडुना स्मरणेनेत्याह—*नेत्याहेति* ॥ उद्बुद्धसंस्काराभावे स्मृतेरभावादित्येतत्स्पष्टमिति मत्वाऽर्थान्तरमाह—*ज्ञानद्वयेति* ॥ लिङ्गदर्शनस्य संस्कारोद्बोधकतयाऽन्यथासिद्धत्वात्संस्कार एव लिङ्गिबोधकः, तत उपसंहारणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, संस्कारस्यानुभूतमात्रविषयत्वेनानधिगतविषयत्वासंभवात्संस्कारसहितलिङ्गदर्शनं बोधकमित्यभिप्रायेणाह—*तस्मादिति* ॥

अक्ष-संस्कारयोः प्रत्यभिज्ञाजनकत्वमुक्तमाक्षिपति—*ननु प्रत्यभिज्ञायामिति* ॥ स्मृतेरनुमित्यहेतुत्ववत् प्रत्यभिज्ञाऽहेतुत्वमपीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह—*ज्ञानद्वयेति* ॥ ज्ञानद्वययौगपद्यप्रसङ्गाभावात्स्मृतेः कारणत्वमुक्तम्, तत्र कथं न्यायसाम्यम् ? इत्याशङ्क्याह—*ज्ञानादिति* ॥ लिङ्गज्ञानं लिङ्गाविनाभूतलिङ्गिज्ञानजनकं दृष्टम्, शब्दज्ञानस्य चार्थज्ञानजननशक्तिसंबन्धमाश्रित्य बोधकत्वम्, प्रकृते तु स्मृतेः प्रत्यभिज्ञानस्य च न कश्चन संबन्धोऽस्तीति संस्कारस्य कारणत्वमित्यर्थः । ***टीकाया एषोऽर्थः***—उद्बुद्धसंस्कारस्यावश्योपेयत्वान्न मध्ये स्मृतिकल्पनमित्युक्तं न्यायं परामृशति—*अयमिति* ॥ एवकारव्यावर्त्यमाह—*न पुनरिति* ॥ संस्कारोद्बोधानन्तरं प्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ द्वितीयं स्मृतिकल्पकं न पश्याम इत्यर्थः । दृष्टान्तो विषम इति चोदयति—*ननु प्रमाणान्तरेष्विति* ॥ अभिज्ञाप्रत्यक्षातिरिक्तेष्वित्यर्थः । अभिज्ञाशब्देन एकदेश-कालावच्छिन्नार्थविषयं ज्ञानमुच्यते । अभिज्ञायामपि निरपेक्षहेत्वोः समाहारो दृष्ट इत्याह—*तत्रा-

हेति* ॥ विमतम्, न संस्कारसहितप्रमाकरणजन्यं प्रमाणत्वानधिकरणत्वात् ; घटादिवदिति शङ्कते—*ननु यत्रेति* ॥ दोषासहकृतप्रमाकरणजन्यत्वादनुमानादेः प्रामाण्यं घटते, भ्रान्तेश्च तद्वैपरीत्यान्नैवमित्याह—*तत्राहेति* ॥

"एवं च सती"त्यत्र स्वमतेऽनुभवाविरोधमभिदधता मतान्तरेष्वनुभवविरोधो ध्वनितः, तमाह—*किं चेति* ॥ इदं-रजततादात्म्यविषयमेकं ज्ञानमनुभूयते, तद् ज्ञानभेदवादिनो विरुध्यत इत्याह—*ज्ञानद्वयेति* ॥ रूप्यज्ञानस्य स्मृतित्वेऽपरोक्षप्रत्ययोऽपि विरुध्यत इत्याह—*अपरोक्षेति* ॥ अन्यथाख्यातावनुभवविरोधमाह—*सर्वत्रेति* ॥ प्रतिपन्नस्योपाधिरवच्छेदकोऽधिष्ठानम् ; तस्मिन्निति यावत्। आरोपितं विषयशब्दार्थः। इदमि समारोपितस्य रूप्यस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाऽभावे सदिदं रूप्यमित्यनुभवः पीड्येतेत्यर्थः। तादात्म्यासत्त्वे तदनुभवोऽपि कुप्येतेत्याह—*प्रतिपन्नस्येति* ॥ देशान्तरसत्त्वकल्पनायामिदन्तानुभवविरोधमाह—*पुरोदेशेति* ॥ विज्ञानवादिमतेऽनुभवविरोधमाह—*आत्मख्याताविति* ॥ बहिरवभासो यस्य स बहिरवभासस्तस्येत्यर्थः। अनुभवविरोधशङ्कायां तन्निरसनमुचितम्, सैव नेत्याशङ्क्यानुभवविरोधशङ्कामाह—*ननु तवापीति* ॥ रजतसत्त्वेनानुभवोऽसिद्ध इत्याह—*तत्रेति* ॥ अनिदमो रजतस्येदन्तासंसर्गवत् सद्विलक्षणस्याप्यन्यसत्तासंबन्धात्सदनुभवो न विरुध्यत इत्यर्थः। ननु रूप्यस्य स्वाभाविकं सत्त्वं किं न स्यात्, इत्याशङ्क्य बाधविरोधान्नैवमित्याह—*न रजतस्येति* ॥

ननु तव सत्तासंसर्गः किं सन् ? उतासन् ? किं वोभयविलक्षणः ? आद्ये बाधविरोधः, द्वितीयेऽनुभवविरोधः, तृतीये 'सदिदं रजतमि'त्यनुभवो विरुध्येतेत्याशङ्क्य पक्षान्तरं कक्षीकरोति—*अथवेति* ॥ त्रैविध्यमेवाह—*परमार्थेति* ॥ परमार्थसत्त्वं नाम कालत्रयबाधाभावोपलक्षितस्वरूपम्। मायाशब्देन व्यावहारिकत्वसंपादनपटीयस्यविद्योच्यते। अविद्याशब्देन प्रातिभासिकत्वनिर्वाहकमज्ञानं कथ्यते। इतेस्त्रिविधं सत्त्वमित्यनेन सम्बन्धः। भवत्वेवं त्रैविध्यम्, तथाऽपि कथमनुभवविरोधनिराकृतिः ? इत्याशङ्क्याह—*परमार्थेति* ॥ सद्वैलक्षण्ये कथमनुभवः? इत्याशङ्क्याह—*यथेति* ॥ अतःशब्दापेक्षितं हेतुं दर्शयति—*यस्मादिति* ॥ ज्ञानद्वयं च पारोक्ष्यं च स्मृतित्वं च स्मरणाभिमानप्रमोषश्च तद्धेत्वविवेकश्च तन्निमित्तप्रवृत्तिश्चेति तथोक्ताः। अर्भकभ्रमसिद्ध्यर्थं जन्मान्तरानुभूतस्मरणं च कल्प्यमित्याह—*जन्मान्तरेति* ॥ *अप्रतिपन्नमिति* ॥ लोकाप्रसिद्धमित्यर्थः। *अपूर्वमिति* ॥ प्रमाणाऽनधिगतमित्यर्थः। अन्यथाख्यातौ च बहु कल्प्यमित्यन्वयः। बहुकल्पनामेवाह—*अन्यत्रेति* ॥ केवलेन्द्रियस्य व्यवहिताग्राहित्वेऽपि दोषसहकृतस्य तत्स्यादित्याशङ्क्याह—*दोषस्य चेति* ॥ देशादिव्यवहितविषयत्वं तथाविधशब्दार्थः। एकः स्वभाव आश्रयणीय इति बहुकल्पनां निवारयति। अप्रतिपन्नकल्पनां निषेधति—*नास्तीत्यादिना* ॥ ***अत्रायं विभागः***—नास्तीति रजतस्य सद्वैलक्षण्याभिधानम्, मिथ्येति ज्ञाननिवर्त्यत्वं कथ्यते। मिथ्यैवेति ज्ञानमिथ्यात्वमनुभूयत इत्यर्थः। अविद्योपादानत्वमप्रतिपन्नं त्वया कल्प्यमित्याशङ्क्याह—*अविद्येति* ॥ समारोपितानिर्वचनीयतायाः प्रक्रान्तत्वान्मायात्मत्वोपसंहरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*सत्यस्येति* ॥ मायामिथ्यादिशब्दानां पर्यायत्वान्न विरोध इत्यर्थः ॥

रजतस्य मायामयत्वमुपश्रुत्य तदसहमाना एकदेशिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—*अत्र केचिदिति* ॥ अविद्यामयत्वोक्तौ हेतुमाह—*विभ्रमाणामिति* ॥ मायाऽविद्ययोरभेदादविद्यामयत्वमेवोक्तमित्याशङ्क्याह—*मायेति* ॥ भेदासिद्धिं मन्वानं प्रत्याह—*तथाहीति* ॥ मायायाः स्वाश्रयाव्यामोहकत्वं कर्त्तुरिच्छानुविधायित्वं च, अविद्यायास्तद्वैपरीत्यमित्यर्थः। न केवलं लक्षणभेदाद् भेदः, किंतु प्रसिद्धितोऽपीत्याह—*प्रसिद्धश्चेति* ॥ प्रसिद्ध्यसिद्धिं मन्वानं प्रत्याह—*नहीति* ॥ मायाऽविद्ययोरभेदान्मायामयत्वाभिधानं युक्तमित्याह—*उच्यत इति* ॥

अभेदं साधयितुं तदुक्तमनुवदति—*लक्षणेति* ॥ स्वरूपलक्षणं तावदविशिष्टमित्याह—*अनिर्वचनीयेति* ॥ अनिर्वचनीयतया लक्षणस्याविशेषादिति संबन्धः। स्वरूपतया गमकं स्वरूपलक्षणम्। तच्चैकं मायाऽविद्ययोरित्यर्थः। धर्मिसमकालं स्थित्वा धर्मतया गमकं विशेषणलक्षणम्, तदपि तुल्यमित्याह—*तत्त्वावभासेति* ॥ कदाचिद्भावमात्रेण लक्षकमुपलक्षणम्, तत्तुल्यमित्याह—*विपर्ययेति* ॥ मायायाः स्वरूपलक्षणस्याव्याप्तिं शङ्कते—*ननु मन्त्रेति* ॥ सत्यमेव मायापदवाच्यं कस्मान्नेतरदित्याशङ्क्याह—*नानिर्वचनीयेति* ॥ मण्यादिसत्यवस्तुयुक्ते मायाविशब्दप्रयोगादित्यर्थः। 'माया मया दृश्यत' इति दृश्यमानकरि-नर-तुरगादिषु मायाशब्दः प्रयुज्यते, तानि च सद्विलक्षणानीत्यनिर्वचनीयत्वं मायायामविशिष्टमित्याह—*न परिदृश्यमानेति* ॥ परिदृश्यमानत्वं मण्यादावपि तुल्यमित्याशङ्क्याह—*पार्श्वस्थस्येति* ॥

मन्त्रादेः प्रत्यक्षदृश्यत्वाभावेऽपि कार्येण तदनुमाय तत्र मायाशब्दं प्रयुङ्क्त इत्याशङ्क्याह—*तत्र मायेति* ॥ केवलमण्यादौ मायाशब्दप्रयोगो नोपलभ्यते, किंतु कार्याकारेण परिणते, ततश्च कार्यस्यैव मायाशब्दवाच्यत्वात्तद्योगान्मण्यादियुक्ते तत्प्रयोग इत्यर्थः। मन्त्रादेर्मायाकारणत्वे कथमविद्यायास्तत्कारणत्वम्, इत्याशङ्क्य, मन्त्रादेः किं निमित्तत्वम् ? उतोपादानत्वम् ? आद्ये न विरोध इत्याह—*मन्त्रादेरिति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*अध्यासेति* ॥ मायात्मकहस्त्यश्वादेरनिर्वचनीयत्वादनिर्वचनीयमज्ञानमुपादानम्, अन्यस्य परमार्थत्वात्तदनुपपत्तिरित्यभिप्रायेणोक्तम्—*अनिर्वचनीयेति* ॥ कार्यत्वाच्च मन्त्रादेर्नोपादानत्वम्, अपि त्वनाद्यज्ञानस्येत्याह—*अनादीति* ॥

अनादेर्मायोपादानत्वेऽपि कथं मायाशब्दवाच्यत्वम् ? कार्यस्यैव मायाशब्दवाच्यत्वादित्याशङ्क्याह—*तत्र चेति* ॥ जगत्प्रकृतौ श्रुत्या मायाशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्तस्या एव रजतादिभ्रमोपादानत्वसंभव उपादानन्तरपरिकल्पनमयुक्तम् ; ततश्चाविद्याया मायाशब्दत्वमित्यर्थः। पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वसाधर्म्येऽपि यथान्तरालिको भेदस्तद्वन्मायाऽविद्ययरोरपीति शङ्कते—*ननु स्वाऽऽश्रयेति* ॥ आश्रयशब्देन किं द्रष्टोच्यते ? उत कर्ता ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*यदीति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*अथेति* ॥ कर्तुर्मण्यादिना व्यामोहाभावे न मायावित्वं प्रयोजकम्, मायिनोऽपि दाशरथेर्मोहश्रवणादित्याह—*न तस्येति* ॥ किं तर्हि ? अव्यामोहप्रयोजकमित्याह—*किंत्विति* ॥ प्रतीयमानस्याऽऽभासत्वनिश्चयः प्रयोजक इत्याह—

बाधनिश्चयेति ॥ "मनुष्योऽयं न व्याघ्रः" इति निश्चयेऽपि मोहसंदर्शनादाभासत्वज्ञानं न प्रयोजकमित्याशङ्क्याह—*प्रतीकारेति* ॥ स्वात्मानं प्रति मण्यादेर्व्यामोहहेतुमायाक्षोभणशक्तिप्रतिबन्धज्ञानान्न मायाविनो व्यामोहः, इतरेषां च तद्वैपरीत्याद् व्यामोह इत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनाह—*अन्यथेति* ॥

मायाऽविद्ययोर्भेदकान्तरं शङ्कते—*अथेच्छयेति* ॥ विकल्पासहत्वान्नैतदपि निरूपणपथमवतरतीत्याह—*न तदपीति* ॥ किं मन्त्राणामिच्छाऽधीनत्वमुच्यते ? आहो तत्कार्यस्य ? इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—*मन्त्रेति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*न मायायामिति* ॥ मन्त्रादिक्षोभणे संजाते न मायाप्रसरनिरोधः शक्य इत्यर्थः । मायायां निमित्तकारणे स्वातन्त्र्यम्, इतरत्र न निमित्तेऽपीति वैषम्यमित्याशङ्क्य किं सोपाधिकभ्रमनिमित्ते न स्वातन्त्र्यम् ? उत निरुपाधिकभ्रमनिमित्ते ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*अविद्यायामपीति* ॥ हस्तेन नयनसंमार्जनं केशोण्ड्रकादिभ्रमनिमित्तमादिशब्दार्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*मन्त्रेति* ॥ मण्यादिकार्यं तत्त्वज्ञानोत्तरकालमप्यनुवर्तते, इतरत्र न तथेत्याशङ्क्याह—*तत्त्वेति* ॥ प्रतिबिम्बादिभ्रमा इति शेषः ॥

प्रसिद्धश्च मायाऽविद्ययोर्भेद इति यदुक्तम्, तत्रेदं विवेचनीयम्—किं प्रसिद्धिशब्देन वैदिकी प्रसिद्धिर्गृह्यते ? उत स्मार्तप्रसिद्धिः ? आहोऽभियुक्तप्रसिद्धिरिति ? तत्राऽऽद्यस्तावदयुक्त इत्याह—*न चेति* ॥ **"तस्याभिध्यानादित्या"**देरयमर्थः ।—तस्य *ब्रह्मणः=अभिमुखेन प्रत्यक्तया ध्यानम्, अनात्मप्रत्ययनिरासेनाऽहं ब्रह्मेति प्रत्ययः=युज्यतेऽनेनेति प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारे योजनात्प्रतीचो ब्रह्मत्वेनैवावस्थानं तत्त्वभावः*, अभिध्यानेन परमार्थसत्त्वसंपादिका माया निवर्त्यते । भूयो योजनेनाऽर्थक्रियासामर्थ्यसत्त्वकल्पिकाया मायाया निवृत्तिः । *अन्ते=प्रारब्धकर्मणामुपभोगेन प्रक्षये विदेहकैवल्यम् । ततश्च सुखाद्यात्मकप्रपञ्चप्रतिभाससंपादिका निवर्तत इति विश्वमायानिवृत्तिरिति । ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं प्रसिद्धम्, मायाऽपि ज्ञाननिवर्त्येति तयोरैक्यमित्याह—*सम्यग्ज्ञानेति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*तरतीति* ॥ *यस्मिन्=परमात्मनि नित्य-नैमित्तिककर्मप्रक्षालितपापमले चित्तेऽभिव्यक्ते सति *योगी=मायां तरति तस्मै इति संबन्धः । मायायास्तर्तव्यत्वे हेतुमाह—*अविद्यामिति* ॥ विद्याऽविद्ययोर्निवर्त्यनिवर्तकभावः प्रसिद्ध इत्यर्थः । सुषुप्तावविद्याया अपुरुषार्थत्वादर्शनान्न तन्निवृत्तिरीप्सितेत्याशङ्कयाह—*वितताामिति* ॥ कार्याकारेण परिणतामिति यावत् । उपादानानिवृत्तौ कार्यस्यात्यन्तानिवृत्तेरविद्यानिवृत्तिरपि काङ्क्षितेत्यर्थः । वेद्यत्वं यावर्तयति—*अमेयायेति* ॥ तत्र हेतुः—*विद्यात्मन इति* ॥ तृतीयं प्रत्याह—*मायामात्रमिति* ॥ "अथ रथान् रथयोगान्" इत्यादिवाक्यात् स्वप्नसृष्टेः परमार्थत्वशङ्कां तुशब्देन निराकरोति । अत्र हेतुः—*कार्त्स्न्येनेति* ॥ कार्त्स्न्यं नाम=परमार्थवस्तूचितदेशादिसंपत्तिः । तेनानभिव्यक्तं स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तम् । परमार्थवस्तूचितदेशदार्वाद्यभावेऽप्यभिव्यक्तत्वाद् न परमार्थसत्त्वं स्वप्नप्रपञ्चस्येत्यर्थः । का तत्र गतिरित्याशङ्कयाह—*मायेति* ॥

मूलभावाभिज्ञो भाष्यकारोऽपि मायाऽविद्ययोरभेदमभाषतेत्याह—*भाष्यकारेणेति* ॥ भाष्यव्याख्याता टीकाकारोऽप्येवमेवेत्याह—*टीकाकारेणेति* ॥ सकलतन्त्राभिज्ञो मण्डनमिश्रोऽपि तथाऽऽहेत्याह—*ब्रह्मसिद्धीति* ॥ मायाऽविद्ययोर्भेदाभावसमर्थनमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ तत्पदपरामृष्टं हेतुं व्यनक्ति—*लक्षणेति* ॥ मायाऽविद्ययोरैक्ये सहप्रयोगानुपपत्तेस्तयोर्भेदः, तयोरैक्य इन्द्रजालादौ मायात्वव्यवहारः, इतरत्र तदभावश्च कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*एकस्मिन्नपीति* ॥ भेदकान्तरमाह—*इच्छाधीनेति* ॥ अविद्याया इच्छाऽनधीनत्वेन मायात्वाभावादिति द्रष्टव्यम् ॥

प्रतीत्यनुरोधेन भ्रान्तिविषयस्य परमार्थसत्त्वमेष्टव्यमिति दिगम्बरः शङ्कते—*अस्तु तर्हीति* ॥ उपपत्तितोऽप्येवमित्याह—*कल्पनेति* ॥ सत्तात्रैविध्यकल्पनं कल्पनाशब्दार्थः । विमतम्, न परमार्थम्, परमार्थत्वेऽनेकग्राह्यत्वप्रसङ्गात् ; संप्रतिपन्नवदित्याह—*नेत्याहेति* ॥ परमार्थत्वेऽपि न सर्वग्राह्यत्वम् ; दोषलक्षणसहकारिणः सर्वत्राभावात्, इति चोदयति—*ननु कारणेति* ॥ परमार्थत्वे दुष्टकारणग्राह्यत्वनियम एवानुपपन्न इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ "न तत्रे"त्यत्र तच्छब्देन दोषाभावेऽपरमार्थरूप्यज्ञानाभावोऽभिधीयत इति शङ्का स्यात्, ततश्च सिद्धसाध्यत्वमित्याशङ्क्य तच्छब्दार्थमाह—*सर्वेति* ॥ मायात्मकत्वेऽपि सर्वग्राह्यत्वप्रसङ्गः सम इति चोदयति—*आत्मेति* ॥ इदमंशावच्छिन्नचैतन्यतन्त्राविद्यया पुरोवर्तिनि रूप्यस्योत्पन्नत्वात्सर्वग्राह्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वैषम्येणोत्तरमाह—*नेति* ॥ दोषोपहतज्ञानकारणत्वे दृष्टान्तमाह—*मन्त्राद्युपहतचक्षुष इति* (मूले) ॥ उपहतकरणानामेव दर्शनमित्यत्र दृष्टान्तमाह—*प्रसिद्धेति* ॥ उक्तार्थे युक्तिमाह—*इदमाकारेति* ॥ स्वाश्रितसुखादेरनन्यवेद्यत्ववदिदमाकारावच्छिन्नसाक्ष्यविद्याश्रितत्वान्नान्यस्य ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः ॥

बाधकप्रत्ययभिन्नस्य मायामयत्वसाधकतयाऽनुक्तत्वात् "किंचेदित्यु"क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*ज्ञानस्येति* ॥ *कल्पनालाघवानुभवाभ्यामिति* ॥ मायावादे मिथ्यात्वमात्रसमाश्रयणलाघवम्, अनुभवाविरोधश्च, इतरत्र गौरवानुभवविरोधौ स्यातामिति यावत् । बाधकप्रत्ययोऽन्यविषय इति चोदयति—*ननु प्रतिपन्नेति* ॥ प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्याशब्दार्थत्वात् कथं मिथ्यात्वासिद्धिः ? इत्याशङ्क्याह—*न तस्येति* ॥ संयोगादेः स्वात्यन्ताभावसादेश्यधर्माधिकरणत्वाभ्युपगमात्प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वं तत्रापि विद्यत इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । संयोगादेर्न स्वसत्तासादेश्यम्; भावाभावयोरेकदैकत्र सत्त्वविरोधात्; ततश्च मिथ्यात्वलक्षणं नावद्यमित्याशयवानाह—*प्रतिपन्नेति* ॥

तत्र किं प्रमाणमिति विवक्षायामाह—*तच्चेति* ॥ तच्च प्रत्यक्षमित्यन्वयः । प्रत्यक्षत्वमेवाह—*बाधकेति* ॥ नेदं रजतमित्यनेनैव मिथ्यात्वसिद्धेः—"मिथ्यैवे"त्येतदनर्थकमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*बाधकज्ञान इति* ॥ बाधकप्रत्ययोऽन्यथासिद्ध इति चोदयति—*ननु देशेति* ॥ सत्त्वे बाध्यत्वमेव न स्यादित्याह—*नेत्याहेति* ॥ नैयायिकं प्रति शुक्तिकावदिति, ज्ञानवदिति बौद्धं प्रति दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र सतोऽपि घटस्य निषिद्ध्यमानत्ववन्निषेध इति शङ्कां निरस्यति—*नेदमिति* ॥ इदं-रजतयोरविवि-

क्ततया प्रतिपन्नत्वादविवेकस्य च मिथ्यात्वपरामर्शो युक्त इत्याशङ्क्याह—*न मिथ्यैवेति* ॥ स्मृति-ग्रहणयोस्तत्तद्विवेकाभावस्य च सत्त्वान्न मिथ्याभूतं पश्याम इत्यर्थः। अविवेकोऽप्यनुपपन्न इत्याह—*गवयेति* ॥ गृह्यमाण-स्मर्यमाणगो-गवययोरिव विवेकः स्यादित्यर्थः ॥

बाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्याकर्ण्य वैतण्डिकः प्रत्यवतिष्ठते—*ननु कोऽयमिति* ॥ किमन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिनिरोधो बाधः ? उत तद्योग्यताविच्छेदः ? आहो विकेकज्ञानम् ? किं वेतरेतराभावबोधः ? उत प्रतिपन्नोपाधावभाव-प्रतियोगित्वबोधनम् ? अथवाऽज्ञाननिवृत्तिः ? इति किंशब्दार्थः। आद्यमनूद्याव्याप्त्या दूषयति—*अन्यार्थिन इत्यादिना* ॥ द्वितीयमनुवदति—*न प्रवृत्तीति* ॥ बाधकज्ञानेन योग्यताया उन्मृदितत्वात्समयान्तरे पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्न स्यादिति दूषयति—*न पुनरिति* ॥ योग्यतान्तरस्य पुनस्तत्रोत्पन्नत्वात् प्रवृत्तिर्घटत इत्याशङ्क्य, तस्य यावद्द्रव्यभावित्वाद् विच्छेद एवानुपपन्न इत्याह—*योग्यतेति* ॥ न च योग्यताप्रतिबन्धो बाधः; विवेकज्ञानसमयेऽविवेकहेत्वभावेन फलाभावोपपत्तौ प्रतिबन्धककल्पनानवकल्पनादित्यर्थः ॥

प्रवृत्तिनिरोधो बाध इत्यत्र सिंहावलोकनन्यायेन दूषणान्तरं समुच्चिनोति—*उदकज्ञानादिति* ॥ अन्यत्रेति शेषः। तृतीयमुत्थापयति—*अविविक्ततयेति* ॥ विवेकमात्रस्य बाधकत्वं निराकर्तुम्—*अविविक्तेति* विशेषणम् ॥ विवेकेनागृहीतत्वमविविक्तम्? उताभेदेन बुद्धत्वम्? आद्येऽपि किं पदार्थज्ञानातिरिक्तं विवेकग्रहणम्? उत पदार्थज्ञानमेव? इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—*सर्वेति* ॥ पदार्थज्ञानसमये तयोर्भेदस्यागृहीतत्वाद् यदितरेतरापेक्षया भेदज्ञानम्, असौ बाध आपद्येत, न च तथा प्रसिद्धिरस्तीत्यर्थः। पदार्थप्रतिपत्तिरेव भेदप्रतिपत्तिरिति कल्पं निरस्यति—*न चेति* ॥ भेद इत्यत्र प्रतिपन्न इति पदमध्याहर्तव्यम् अविविक्तत्वमभेदेन प्रतिपन्नत्वमिति यो द्वितीयः कल्पः, यश्चतरेतराभावप्रत्ययो बाध इति, तदुभयमुत्थापयति—*अन्यात्मनेति*। अतिव्याप्त्या दूषयति—*शुक्ल इति* ॥

दिगम्बरमते सर्वस्य भिन्नाभिन्नत्वादभेदप्रतिपत्त्युत्तरकालं यदिदं भेदज्ञानम्, तदपि बाधकं स्यादिति न भ्रान्त्यादिव्यवस्थेत्याह—*समानाविति* ॥ पञ्चमेऽपीदं विवेचनीयम्—किं ज्ञानमात्रस्याभावप्रतियोगित्वं बाधः ? उत ज्ञेयभेदस्येति ? तत्राऽऽद्यं दूषयति— *न चेति* ॥ द्वितीयं दूषयति *अर्थेति* ॥ किमर्थस्य प्रतिपन्नस्य बाधः ? उताप्रतिपन्नस्य ? प्रतिपन्नत्वेऽपि किं तद्विषयेण बाधः ? उताऽन्यविषयेण ? आद्ये संवादेन पूर्वज्ञानप्रामाण्यमेव दृढीकृतं स्यात्, द्वितीये भिन्नगोचरत्वान्नानयोर्बाध्य-बाधकतेत्यभिप्रेत्याह—*संविद्विषयस्येति* ॥ अप्रतिपन्नत्वेन तस्याप्रसक्तेर्न निषेध इत्याह—*अन्यस्येति* ॥ वाशब्दश्चार्थः। मा भूत् तर्हि बाध इत्याह—*बाधस्येति* अज्ञाननिवृत्तेर्बाधत्वेऽज्ञाननिवर्तकसकलज्ञानानां बाधकत्वे प्रसक्तिरित्यभिप्रायेणोप-संहरति—*तस्मादिति* ॥

अज्ञाननिवृत्तिर्बाध इति मतान्तरमादाय सिद्धान्तयति—*उच्यत इति* ॥ घटादिज्ञानमपि बाधः स्यादितियत्तूक्तम्, तत्राह—*स्वकार्येणेति* ॥ किं वार्तमानिककार्यसहिताज्ञानस्य निवृत्तिर्बाधः? उत्

प्रविलीनकार्यसहिताज्ञानस्य ? नाऽऽद्यः; विपर्ययोत्पत्त्यनन्तरकालं मनसो विषयान्तरसंचारे समयान्तरे च शुक्तिलोचनसंप्रयोगजाधिष्ठानज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ वार्तमानिककार्यध्वंसाभावेनाव्याप्तेः, न द्वितीयः ; कार्यसहिताज्ञाननिवृत्तौ तदभावात्, इत्याशङ्क्य कार्याऽऽकारेण परिणताज्ञाननिवृत्तिर्बाध इत्यनुगतं लक्षमणमुभयत्राप्यस्तीत्याह—*वर्तमानेनेति* ॥ तत्र प्रमाणमाह— *तथाविधेति* ॥ अतो बाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्युक्तं साधूक्तमित्युपसंहरति—*इतीति* ॥

संप्रयोगाभावेन कथं लक्षणाव्याप्तिः शङ्क्यते ? संप्रयोगस्य लक्षणान्तर्भावादित्याशङ्क्याह—*स्मृतिरूपेति* ॥ स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृत्या साम्यं वैषम्यं च लक्ष्यते । तत्र स्मृत्या साम्यार्थं संस्कार-जन्यत्वं सिद्ध्यति, वैषम्यार्थं संप्रयोगजन्यत्वम् । उभयजनितज्ञानस्यासम्यग्ज्ञानत्वार्थं दोषोऽपि कारणकोटौ निवेशितः, इति कारणत्रितयजन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । कारणत्रितयजन्यत्वं तटस्थलक्षणं तच्छब्दार्थः । इतरत् स्वरूपलक्षणमिदंशब्दार्थः । न च "शुक्लः पटः" इत्यादिप्रत्ययेषु स्वरूपलक्षणातिव्याप्तिः ; वस्तुत आरोप्यप्र-तियोगिकात्यन्ताभाववतोऽन्यात्मताप्रतिपत्तेः स्वरूपलक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । सर्वमेतत् स्वरूपलक्षणमिति केचित् । "स्वप्नशोकादावि"त्यत्र शोकशब्देन शोकोद्भूतभ्रमस्य निर्देशः । आदिशब्देन संतोषप्रकर्षजभ्रमस्य । लक्ष्य-लक्षणयोरविनाभावात् । लक्ष्ये सति लक्षणं नेति व्याहतमिति चोदयति—*कथमिति* ॥ लक्षणत्वे सिद्ध एतत् स्यात्, तदेवासिद्धमित्यभिप्रेत्याह—*तत्राहेति* ॥ संस्कारवत्संप्रयोगस्य कारणान्तर्भावः, इत-रथाऽऽपरोक्ष्यानुपपत्तेरिति वा शङ्कते—*कथमिति* ॥ बाह्येन्द्रियस्य तदोपरमादान्तरस्य च केवलस्य बहिर-प्रवृत्तेर्न संप्रयोगजत्वसिद्धिरित्याह—*तत्राहेति* ॥

टीकायां तटस्थलक्षणनिरसनेन कथं स्वरूपलक्षणनिरासः ? इत्याशङ्क्याह—*संप्रयोगस्येति* ॥ संप्रयोगस्याध्यासं प्रति कारणत्वात्तदभावे तदभाव इत्यर्थः । किंच किं स्वप्नभ्रमस्याऽऽत्माऽधिष्ठानम् ? उतानात्मा ? नाऽऽद्यः; विच्छिन्नतयाऽनात्मनः स्फुरणात्, न द्वितीयः ; अनात्मन आरोपकोटौ प्रक्षेपादधिष्ठा-नत्वानुपपत्तेरित्याह—*अधिष्ठानेति* ॥ कार्यापलापानुपपत्त्या कारणादिकं किंचित्तु कल्प्यमिति चोदयति—*कस्तर्हीति* ॥ कार्यमन्यथासिद्धमित्याह—*तदाहेति* ॥ अपरोक्षप्रत्ययविरोधाद्रजतज्ञानं न स्मृतिरिति शङ्कायामुक्तम्—*न स्मृतिरूपत्वमिति* ॥ अपरोक्षात्माऽविवेकात्तथात्वव्यवहार इत्यर्थः ॥

अपरोक्षप्रतिभासनमाश्रित्य रजतज्ञानस्य स्मृतित्वनिराकरणमनुपपन्नम् ; प्रतिभासस्य भ्रान्त्याऽपि संभ-वात्, इत्याशङ्क्य, त्वन्मते सैवानुपपन्नेत्याह—*तत्र वासनेति* ॥ दोषसहकृतवासनाजन्यत्वाद् भ्रान्तित्वं घटत इत्याशङ्क्याह—*गवयादीति* ॥ स्मृतित्वे दोषजन्यत्वमेवानुपपन्नमित्यभिप्रायः ॥

रजतज्ञानस्य स्मृतित्ववत्तद्विलक्षणत्वमप्यनुपपन्नम् ; संस्कारमात्रजन्यत्वादित्युक्तम्, तन्नोपपद्यते ; दोषस्य सामग्र्यन्तर्भावाद्धेत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याह—*ननु कारणत्रितयेति* ॥ न तावत्तदा संप्रयोगः, चक्षुष उपसंहृतत्वात्, देशाद्यन्तरितस्य संप्रयोगायोग्यत्वाच्च ; नापि दोषसंभवः । चक्षुष उपसंहृतत्वात्, तद्गतदोषानु-पपत्तेः । नापि विषयदोषः ; स किं ज्ञायमानतया हेतुः ? उताज्ञायमानतया ? तत्र चक्षुषा तावन्न ज्ञायमानत्वम्;

तस्योपसंहृतत्वात् । नापि मनसा ; केवलस्य मनसो बहिरप्रसरात् । न द्वितीयः ; जाग्रदवस्थायामवगतस्य विषयदोषस्य हेतुत्वदर्शनात् । नापि प्रमातृदोषः ; निद्रादोषोपहततया रागाद्यसंभवादित्यर्थः । ज्ञानान्तरासिद्धौ न तत्र लक्षणसाधनमुचितमित्याशङ्क्य, प्रमाणस्मृतिविलक्षणत्वात्स्वप्नादिज्ञानस्याध्यासत्वम्, ततश्चोभयमपि लक्षणं संपादयितुं शक्यमित्याह—*कारणत्रितयेति* ॥ लक्षणासिद्धिशङ्कायां तदुपपादनमुचितम्, न स्मृतिरूपकीर्तनमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*संप्रयोगेति* ॥

ग्रहणत्व-स्मृतित्वप्रत्युक्तौ क्रमेण हेतुद्वयं द्रष्टव्यम् । जागरे बाह्येन्द्रियसंप्रयोगस्यापरोक्षाऽऽरोपजनकत्वम्, स्वप्ने त्वन्यथेति वैषम्यमाशङ्क्यारोप्यविपरीताऽऽकारबोधजनकं नयनं दुष्टं सदारोपगमकं जागरणे दृष्टम्, तच्च स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यमित्याह—*स्वप्नप्रपञ्चेति* ॥ प्रसिद्धदोषाभावेऽप्यन्यो दोषोऽस्तीत्याह—*निद्रेति* ॥ वातादिरादिशब्दार्थः *तदिहेत्यस्यायमर्थः :—*तत्=तत्र ; अयथाव्यवहारहेतुज्ञानस्य ग्रहण-स्मृतिविलक्षणत्वे इत्यर्थः । *इहेति* ॥ जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे स्वप्नोपस्थापककर्माभिव्यक्तौ चेत्यर्थः । सकलसंस्कारसद्भावे कथं कदाचित् कस्यचिद्भानम् ? इत्यत आह—*अदृष्टेति* ॥ तटस्थलक्षणसिद्धावपि न स्वरूपलक्षणं सिद्ध्यति ; आत्मन्यनात्मनि वाऽऽरोपाऽसंभवात्, इत्युक्तं स्मारयति—*कथमिति* ॥ अनात्मनोऽनधिष्ठानत्वेऽप्यात्मनोऽधिष्ठानत्वं घटयितुं शक्यत इत्याह—*तदाहेति* ॥ "तदवच्छिन्नेत्य"त्र तत्पदेन ज्ञानं गृह्यते ; तस्य प्रकृतत्वात्, इति शङ्कां निराकर्तुमाह—*अन्तःकरणेनेति* ॥ अन्तःकरणसंप्रयोगस्य स्वप्नहेतुत्वे जाग्रत्यपि तत्प्रसङ्गः, तदर्थमाह—*निद्रादीति* ॥

अन्तःकरणस्योपादानत्वं व्यावर्तयति—*मिथ्येति* ॥ नयनसंप्रयुक्तेदमंशवन्मनसा संयुक्तमधिष्ठानमित्याह—*अवच्छिन्नेति* ॥ चैतन्यस्यासङ्गाद्वितीयस्याधिष्ठानत्वमप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य, न साक्षादधिष्ठानत्वम्, अपि त्वविद्याद्वारेणेत्याह—*अविद्येति* ॥ अविद्याशक्तेः सदातनत्वेन सदा कार्यजनकत्वं स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टान्तःकरणसंयोगस्याविद्याक्षोभकत्वात् तस्य चाऽऽगन्तुकत्वान्नैवमित्याह—*पुष्कलनिमित्तेति* ॥ इतिशब्दोऽक्षरार्थ-कथनपरिसमाप्तिद्योतनार्थः । अविद्याशक्तिर्मिथ्यार्थाऽऽकारेण विवर्तते चेत्, सत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वमध्यासस्योक्तं कुप्येतेत्यत्राह—*चैतन्यमिति* ॥ अन्यथाऽन्यथा विवर्तमानाऽज्ञानसत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वाच्चैतन्यमेव तथा तथा विवर्तत इत्युक्तं स्यात् । अतश्चोक्ताध्यासससिद्धिरित्यर्थः ॥

जागरणे बाह्याधिष्ठानमुपलब्धम्, तद्वत्स्वप्नेऽपि बाह्याधिष्ठानं वक्तव्यम्, न च तन्निरूपयितुं शक्यत इति कथं परत्र परावभासः ? तत्राह—*तथेति* ॥ यथा स्वप्ने चैतन्यमधिष्ठानम्, तथा जागरणेऽपि शुक्तिकाद्यवच्छिन्नचैतन्यं रजताद्यालम्बनमिति बाह्याऽऽलम्बनं रजतादि कथ्यत इत्यन्वयः । कथं चैतन्यस्य स्वच्छस्यास्वच्छशुक्तिकाद्यवच्छेदः ? इत्याशङ्क्याह—*बाह्याधिष्ठानांशेति* ॥ इन्द्रियस्य बाह्यसंप्रयोगे

तद्द्वाराऽन्तःकरणं बाह्याऽऽकारेण विपरिणमते, तस्मिंश्चान्तःकरणे स्वच्छे चैतन्यस्य प्रतिबिम्बोदयो भवति ? ततश्चान्तःकरणद्वारा विषयसंसर्गोऽपीत्यर्थः "अवच्छिन्नतये"त्येतच्छुक्तिकाद्यवच्छिन्नमित्यनेन संबध्यते ॥

चैतन्यस्याधिष्ठानसंसृष्टत्वं चोपपादयति—*बाह्येति* ॥ रजतादेरविद्याविवर्तत्वाभ्युपगमाच्चैतन्यालम्बनत्वं कथम् ? इत्याशङ्क्य विवर्तमानाधिष्ठानत्वाच्चैतन्यस्याधिष्ठानत्वं युक्तमित्याह—*चैतन्यस्थाऽविद्याशक्तिरिति* ॥ रजतस्य चिदविद्यापरिणामत्वे परिणामस्य परिणामितन्त्रतया न—'इदमि'ति प्रतिभासो युक्त इत्याशङ्क्याह—*बाह्याऽधिष्ठानसंसृष्टरजतेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*बाह्याधिष्ठानसंसृष्टेति* ॥ क्वचिदवच्छिन्नं चैतन्यमधिष्ठानम्, क्वचिदनवच्छिन्नं चैतन्यमित्यनुगतप्रयोजकाभावमाशङ्क्य, सर्वत्र चित्त्वमधिष्ठानत्वप्रयोजकमित्याह—*सर्वत्र त्विति* ॥

चैतन्यस्य सकलविभ्रमाधिष्ठानत्वेऽन्तरेवाऽऽरोपितप्रतिभासः स्यादित्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; चैतन्यस्य सकलविषयव्यापित्वात् इत्याशङ्क्य, सिद्धान्त्यभिप्रायमजानानस्येदं चोद्यमित्याह—*आकाशवदिति* ॥ किं शरीरगततया प्रतिभास आपाद्यते ? उताऽऽत्मगततया ? नाद्यः ; अप्रसक्तेः, द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह—*आत्मैवेति* ॥ परिच्छिन्नस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानत्वादहं नीलमिति प्रतिभासः स्यादित्यर्थः । परिच्छिन्नाऽऽत्मगततया प्रतिभास आपादित इष्टापत्त्योत्तरमयुक्तमित्याशङ्क्याह—*निष्कृष्टाहंकारमिति* ॥ निष्कृष्टः पृथक्कृतोऽहंकारो यस्मात्तत्तथोक्तम् । अनवच्छिन्नाऽऽत्मगततयाऽपि प्रतिभासाभावमाशङ्क्य, 'घटः स्फुरति' 'पटः स्फुरती'ति चित्समानाधिकरणतया प्रतीतिरस्तीत्याह—*चेत्यस्येति* ॥ चित्समानाधिकरणतया सर्वप्रतिभास उक्ते विच्छिन्नदेशस्य तथा स्फुरणाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह—*पुनरपीति* ॥ विच्छिन्नश्चासौ देशश्चेति कर्मधारयसमासशङ्का स्यात्, ततश्चाऽर्थस्यान्तरनुभवाश्रयत्वं नोपपद्यत इति व्याधिकरणमित्याशङ्क्य, विच्छिन्नो देशो यस्येति बहुव्रीहिर्विवक्षित इत्याशयवानाह—*इदमिति* ॥

देशोऽपि तादृश इत्यत्रार्थस्यान्तःस्थतयाऽप्रतिभासवद् देशस्यापि तथात्वमुच्यत इत्याशङ्का स्यात्, तथा च बाह्यदेशसंबन्धितयाऽर्थस्याऽपि बहिष्ठत्वात् सिद्धान्तविरोधः । तथा च कुतस्तत्संबन्धादित्येतच्च विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह—*पृथक्तेति* ॥ तादृक्शब्देन नार्थसादृश्यं विवक्षितम्, किं त्वन्तःस्थत्वमित्यर्थः । मेर्वादिदेशस्य व्यवहितस्य कथमन्तःस्थत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*अनवच्छिन्नेति* ॥ भेदशब्देन देशो विवक्षितो भिद्यत इति । अनवच्छिन्नचैतन्यसंसृष्टतया देशावभासस्योक्तत्वात्कथं दोषाऽऽपत्तिः ? इत्याशङ्क्याह—*पुनरपीति* ॥ "को वे"त्यादिनाऽनवच्छिन्नचैतन्यात्मताया उक्तत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—*निगूढेति* ॥ अनवच्छिन्नं चैतन्यमधिष्ठानमित्यभिसन्धिः । पराक्चित्तस्य वादिनः स्वाशयानवबोधप्रतिपत्तावित्याह—*इदानीमिति* ॥ व्याप्तावपि न निखिलाधिष्ठानत्वम् ; तदनुविद्धतया प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—*सर्वेति* ॥

विषयस्थापरोक्षतायाः प्रत्यगनुभवाद्भेदाभावेऽनुभवविरोधः स्यात् । न च—"प्रमाणज्ञानादि"त्यत्र वस्तुतो भेदस्य निरास इति—*शङ्क्यम्; किं तयोः पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यम् ? उत वैयधिकरण्यम् ? आद्ये न त्वदिष्टसिद्धिः ; द्वितीये ज्ञानप्रतियोगिको भेदो निषिद्धः स्यादित्याशङ्क्य प्रामाणिको भेदो निराक्रियते, न काल्पनिक इत्याह—*प्रातिभासिकेति* ॥ 'जाग्रद्बुद्धः' इतिवत् पञ्चम्या निमित्तार्थत्वात्प्रमाणज्ञाननिमित्तो न भेदः परमार्थ एवेति शङ्क्यते—*नन्वहमिति* ॥ विषयस्थचैतन्येन तत्प्रकाशसंभवात् "प्रकाशानुपपत्तेरि"त्ययुक्तमित्याशङ्क्याह—*स्वयमिति* ॥ पटादयो *विषयाः, *स्वयम्= स्वरूपेण, *चैतन्यहीनाः= चैतन्यासंबन्धिनः । तस्य तद्रूपत्वेन तदधीनव्यवहारभाक्त्वम्; घटादीनामन्योन्यनिमित्तव्यवहारदृष्टेः, इतरथा न चितस्तत्स्थत्वम्; स्वप्रकाशचिदधिगमं विना तत्स्थत्वानधिगतेरित्यर्थः ॥

विषये चैतन्यमङ्गीकृत्य तस्याऽऽत्मव्यतिरेके दोषमाह—*आत्मेति* ॥ अभेदवत्संबन्धानुपपत्तिरपेर्थः । आत्माऽवगतिरेव प्रकाश आत्माऽवगतिप्रकाशः, तेन नाभेदलक्षणः संबन्धः; भिन्नत्वात्, न च संबन्धान्तरं निरूपयितुं शक्यम्, येन विषयेऽन्तःकरणपरिणामसंसृष्टेः प्रमातृचैतन्यस्य तच्चैतन्याभेदेनाभिव्यक्ततया तत्प्रथनं स्यादित्यर्थः । सर्वस्य चिदध्यासे पटादीनां पराक्त्वेनाहंकारादीनां प्रत्यक्त्वेन प्रतिभासः कथं घटते ? इत्याशङ्क्याह—*सर्वत्रेति* ॥ सर्वत्र चैतन्यावगुण्ठनेऽपि विभक्ताविति प्रतिभासः कथमिति संबन्धः । विभक्तशब्दार्थमाह—*आत्मेति* ॥ प्रत्यक्पराञ्चावित्यर्थः ॥

प्रतिभासमभिनयति—*अहमिति* ॥ सर्वस्य पूर्णात्मनि कल्पितत्वेऽप्यहमिति स्फुरणयोग्यप्राक्तनदेहादिसंस्कारसहितमायाकार्यत्वादुत्तरोत्तरदेहादिष्वहंप्रत्ययो घटादीनां चेदन्तया प्रथोपपन्ना; इदमिति प्रतीतियोग्यपूर्वघटादिसंस्कारसहितमायाकार्यत्वादुत्तरोत्तरघटादेरिति समाधानग्रन्थार्थः । प्रपञ्चस्याद्वितीयचैतन्याश्रयत्वमुक्तम्, तदाक्षिपति—*ननु चैतन्यमिति* ॥ अन्तर्भेदो नामात्मधर्मिक आत्मप्रतियोगिक इत्यर्थः । अनात्मधर्मिकोऽनात्मप्रतियोगिको भेदो *बहिर्भेदः । अखण्डशब्दः सजातीयभेदाभावपरः, अद्वितीयशब्दस्तु विजातीयभेदाभावपरः । सजातीयभेदस्तावदयुक्त इत्याह—*चेत्येति* ॥ संवित्, स्वान्तर्गणिकभेदशून्या, उपाधिमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वात्, यदित्थम्, तत्तथा; यथा गगनमित्यर्थः । *तस्य च निरंशस्येत्यस्यायमर्थः*—*तस्य= चैतन्यस्य चित्प्रदेशाद्भेदाभावात् । तत्र हेतुः—*निरंशस्येति* ॥ स्वव्यतिरिक्तचैतन्यांशस्याभावान्न तत्प्रतियोगिको भेद इत्यर्थः । कथं तर्हि चिद्भेदप्रथा ? इत्याशङ्क्य, औपाधिकभेदादित्याह—*प्रपञ्चेति* ॥ *अन्तरिव= स्वचैतन्यमिवेत्यर्थः । विजातीयभेदोऽप्येवमेव निराकर्तव्यः ॥

आत्मा, स्वाभाविकभेदवान्, मध्यमपरिमाणत्वात्; घटादिवत्, इत्याशङ्क्य, किं तस्य सांशत्वम्? उतानंशत्वम् ? नाद्य इत्याह—*निरंशेति* ॥ अवयवावयविनोः प्रत्येकं चैतन्ये कदाचिद्द्वैमत्येन तदधिष्ठितगात्रविदारणं दुर्वारं स्यात् । तस्मादेकस्य चैतन्यम्, तदितरस्याचित्त्वमिति न तत्रावयवावयवितेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—*अणुत्वमिति* ॥ आत्मा, अणुमहत्परिमाणान्यतरपरिमाणवान्, निरंशद्रव्यत्वात्; मनो-गगनवदि-

त्यर्थः। तर्ह्युभयोरन्यतरपरिमाणं स्यादित्यत्राह—*मध्यमेति* ॥ महदणुपरिमाणान्यपरिमाणमित्यर्थः न च तत् परमार्थतो युक्तमित्याह—*न च निरंशमिति* ॥ तस्मादन्यप्रयुक्तं मध्यमपरिमाणत्वमित्याह—*इतीति* ॥

स्वप्नप्रपञ्चस्य चिदधिष्ठानत्वासंभवे चोदिते, तत्रैव तदुपपादनीयम्, किमिति जागरणे तदुपपादितम्? इत्याशङ्क्य, कैमुतिकन्यायेन स्वप्ने तदुपपाद्यत इत्याह—*जागरणेऽपीति* ॥ सर्वस्य प्रपञ्चस्य चिदधिष्ठानमभिधायाऽधिष्ठानान्तरमूचिवान्—"अथवेत्य"त्र, तत्रोपपद्यते; तस्य बाह्येन्द्रियासंपृक्तत्वात्, मनसाऽपि न संप्रयुक्तत्वम्; तस्य केवलस्य बहिः प्रसक्त्यभावात्, इत्याशङ्क्याह—*केवलस्येति* ॥ केवलस्याऽपि बाह्यस्मृतिजनकत्वमस्ति, तदर्थं प्रत्यक्षेति विशेषणम्, सुखादिप्रत्यक्षसाधनत्वं व्यावर्तयति—*बहिरिति* ॥

"कथं तर्हीं"त्यनेनाव्याप्तिराशङ्क्यते ? आहो अतिव्याप्तिः ? नाद्यः; अव्याप्तिशङ्कायां साधनसमये लक्षणव्याप्तिर्वक्तव्या, न च सोच्यते। नापि द्वितीयः; अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः, अत्र तु लक्षणाभाव एवोच्यत इति कथमतिव्याप्तिशङ्का ? तस्मात् कथमित्यादिग्रन्थोऽसंगत इत्याशङ्क्याह—*अव्याप्तिरिति* ॥ नामादौ ब्रह्मदृष्टेरध्यासत्वात्कथमतिव्याप्तिः ? इत्याशङ्क्याह—*मिथ्येति* ॥ अध्यासत्वात्सदसद्विलक्षणात्वरूपं मिथ्यात्वं तस्याऽऽश्रयणीयमित्याशङ्क्य, तदेवासिद्धमित्याह—*अध्यासेति* ॥ ब्रह्मदृष्टेर्नामनि प्रक्षेपात्तस्याध्यासत्वमित्याशङ्क्याह—*भ्रान्तीति* ॥ अध्यासस्य भ्रान्तित्वादस्याश्च तद्वैषम्यान्नैवमित्यर्थः। ज्ञानानिरस्यत्वान्न भ्रान्तित्वमित्याह—*अविद्येति* ॥ "किमत्र कथमि"त्यादेरेषोऽर्थः—

लक्षणमस्ति चेल्लक्ष्यमप्यस्तीति चोदयति—*किमत्रेति* ॥ दुष्टकारणजन्यज्ञानविषयत्वाभावान्नाध्यासत्वमित्याह *न तत्रेति* ॥ अध्यासत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—*नापीति* ॥ मिथ्यार्थज्ञानस्याध्यासत्वं प्रसिद्धम्, न च नामनि ब्रह्मदृष्टेर्मिथ्यार्थगोचरत्वम्, नाम-ब्रह्मणोः सत्यत्वादित्यर्थः। लक्षणस्य तत्राभावान्नातिव्याप्तिरिति दर्शयितुं लक्षणमाह—*अन्यस्येति* ॥ *अथवा*—अतिव्याप्तेर्नेदं लक्षणमिति शङ्कायां सत्यमिति तदङ्गीकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अन्यस्येत्यादिना* ॥ *अक्षराण्येवं व्याख्येयानि*—अध्यासत्वाभावमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्ह्यतिव्याप्तिः, नेत्याह—*अत एवेति* ॥ अतःशब्दार्थमाह—*चोदनावशादिति* ॥ ज्ञानत्वं मास्तु, ततः किम् ? इत्यत्राह—*ज्ञानस्येति* ॥ मिथ्यार्थविषयज्ञानस्याध्यासत्वम्, नाम्नि ब्रह्मदृष्टेश्चाज्ञानत्वान्न तत्र लक्षणमस्तीत्यर्थः। विहितत्वेऽपि ज्ञानत्वं किं न स्यात् ? इति शङ्कते—*ननु ज्ञानमिति* ॥ प्रसिद्धज्ञानवैलक्षण्यान्नेदं ज्ञानमित्याह— *नेत्याहेति* ॥ स्वकारणायत्तत्वेन कथमिच्छाऽनुप्रवेशो निरस्यते ? इच्छाया अपि ज्ञानकरणान्तर्भावादित्याशङ्क्याह—*विधीति* ॥ नन्वित्यादेरयमर्थः* ॥

ज्ञानस्येच्छयाऽसाध्यत्वमुक्तमाक्षिपति—*ननु स्मृतीति* ॥ *आभोगः=इच्छा। सुरसरित्तीरादिस्मरणमिच्छया जायमानं दृश्यते, दुष्टगन्धस्मरणं निरुध्यमानं चेत्यर्थः। स्मृत्युत्पत्तिनिरोधसमय आभोग-मनोरोधयोः सद्भावमात्रमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्हि पुन्तन्त्रत्वम्, नेत्याह—*न स्मृतीति* ॥ *तयोः=आभोग-

मनोनिरोधयोरित्यर्थः। विनिगमनयोर्हेत्वभावमाशङ्क्याह—*न पुनरिति* ॥ अनिच्छतोऽपि दुर्गन्धादिबोधदर्शनादित्यर्थः। अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह—*चोदनावशादिति* ॥

लक्षणकथनानन्तरं संभावनोपन्यास उचितः, न तु मतान्तरोपन्यास इत्याशङ्क्य, लक्षणपरिशोधनार्थमित्युक्तं टीकाकृता, तदनुपपन्नम्; अव्याप्त्याद्यभावेन लक्षणस्य शुद्धत्वादित्याशङ्क्य, लक्षण एवासंभावनानिराकरणाभिप्रायेण मतान्तरोपन्यास इति तात्पर्यमाह—*नन्वध्यास इति* ॥

किमध्यासमात्रे विप्रतिपत्तिः ? उत तदधिष्ठानादौ ? इति विकल्प्याऽन्त्यमङ्गीकरोति—*अधिष्ठानेति* ॥ *अयमर्थः*—अधिष्ठानाध्यस्यमानयोः सत्त्वमिति सद्वादिनः, असत्त्वमित्यसद्वादिन इति स्वरूपविप्रतिपत्तिः। अधिष्ठानस्य सत्त्वेऽपि जडत्वमजडत्वं चेति तत्त्वविप्रतिपत्तिः। अध्यस्यमानस्यापि किं शून्यं तत्त्वम् ? उत माया ? आहो धीः ? अथवाऽन्यत् ? इति तत्र विप्रतिपत्तिः। आद्यं दूषयति—*अन्यस्येति* ॥ अन्यस्यान्यात्मनाऽवभासमात्रे विप्रतिपत्त्यभावेऽपि सत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वं त्वदिष्टं कथं सिद्ध्यति ? इत्याशङ्क्यार्थात् सिद्ध्यतीत्याह—*तच्चेति* ॥ ज्ञानाऽऽकारस्य बहिष्ठस्य वा रूप्यादेः शुक्त्यादावध्यास इत्युक्तं टीकायाम्, तदसंभवि; ज्ञानाकारत्व-बहिष्ठत्वयोरेकेनाऽनभ्युपगतत्वादित्याशङ्क्य मतभेदेनाविरोधमाह—*प्रथमस्त्विति* ॥

विवेकमाग्रहणनिबन्धनं तादात्म्यमख्यातिवादिना नाङ्गीक्रियते, अन्यथाख्यातिवादिपक्षश्च पुरेरित एवेत्याशङ्क्याह—*द्वितीयस्त्विति* ॥ एकत्वभ्रमशब्देन एकत्वभ्रमव्यवहारस्य विवक्षितत्वादख्यातिमतोपन्यासो युक्त इत्यर्थः। विपरीतधर्मत्वकल्पनामित्यत्र शुक्त्यादे रूप्यादिरूपेण ख्यातिरुच्यते, सा च पुरोक्तेत्याशङ्क्याह—*तृतीयस्त्विति* ॥ शुक्त्यभावो रूप्यं तद्रूपेण शुक्तिः ख्यातीत्यन्यथाख्यात्येकदेशिनः। *विपरीतधर्मत्वकल्पना* रूप्यादिरूपेण निष्पत्तिः, ततः 'कल्पनामवभासमानतामि'ति कथं सामानाधिकरण्यम् ? इत्याशङ्क्यान्यस्यान्यात्मना निष्पत्त्यसंभवात्तथा प्रतिभासकल्पनेत्यभिप्रायेणाह—*कल्पनामिति* ॥ यच्छब्दस्य सन्निहितोत्तरपदान्वये लक्षणशब्दस्यानन्वयः स्यादित्याशङ्क्याह—*यदिति* ॥ स्वरूपलक्षणस्य कथमख्यातिमतेऽनुगतिः ? संसर्गज्ञानस्य तेनाऽनभ्युपगतत्वादित्याशङ्क्याह—*अख्यातीति* ॥ चाक्षुषायथार्थज्ञानाभावेऽपि मानसमयथार्थज्ञानमख्यातिवादिनाऽङ्गीक्रियते ; "देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्ये"ति सांख्योक्तेरित्यर्थः ॥

प्राभाकरेणापि संसृष्टव्यवहारानुपपत्त्या संसर्गज्ञानमङ्गीकरणीयमित्याह—*संसर्गाभिमान इति* ॥ तटस्थलक्षणेऽनुगत्यप्रदर्शनात्तदसंभव इति शङ्कते—*ननु स्मृतीति* ॥ भ्रान्तेः संस्कार-संप्रयोगादिदोषजन्यत्वस्य सर्वैरभ्युपगतत्वाल्लक्षणानुगत्यप्रदर्शनं न दोषायेत्याह—*नेत्याहेति* ॥ निरधिष्ठानवादिपक्षे लक्षणे व्याप्तिनिरासार्थं परत्रेति पदमपेक्षितमित्युक्तम्, तत्र निरधिष्ठानपक्ष एव नोपपद्यते; अधिष्ठानज्ञानलक्षणकारणाभावेन भ्रमासंभवादित्याशङ्क्याह—*नन्वविद्येति* ॥ "परावभासः"इत्येतावत्युक्ते घटादिज्ञानानामपि भ्रमत्वं स्यादित्याशङ्क्य, तदिष्टमित्याह—*पदार्थेति* ॥

अधिष्ठानज्ञाने भ्रमोत्पत्तेस्तदपि कारणामित्याशङ्क्य, इदमाकारस्यापि समारोपितत्वान्नाधिष्ठानसिद्धिरित्याह—*न सत्यमिति* ॥ अधिष्ठानबोधं विनाऽप्यविद्यादेर्भ्रमोत्पत्तिसंभवात्कथं निरुपपत्तिकत्वम् ? इत्याशङ्क्य, किं पदार्थज्ञानमात्रं भ्रमः ? उताविद्यादिजनितम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*न पदार्थेति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*कथमिति* ॥ किमधिष्ठानमात्रं निह्नूयते ? उत सत्यम् ? नाद्यः ; अविद्यादिवदधिष्ठानग्रहणस्याप्यन्वय-व्यतिरेकसिद्धत्वादित्याह—*न हीति* ॥ व्यतिरेकोऽसिद्ध इति चोदयति—*नन्विति* ॥ करसंमृदितलोचनरश्मिषु येयं केशापिण्डावस्था, स *केशोण्ड्रकः* ॥ मायाहस्त्यादिभ्रम आदिशब्दार्थः । केशोण्ड्रकादावपि निरधिष्ठानत्वमसिद्धमित्याह—*न तस्यापीति* ॥

"ननु रजतम्" इत्यत्र भ्रमस्य साधिष्ठानत्वं निर्दिष्टम्, तथा च मदिष्टसिद्धिरिति तस्याऽसंगतिशङ्कायां द्वितीयमुत्थापयतीत्याह—*ननु संविदिति* ॥ असत्याऽधिष्ठानत्वाऽनुपपत्तेः सत्यमेवाऽधिष्ठानमिति शङ्कते—*नन्वध्यस्यमानेति* ॥ अधिष्ठानज्ञानस्य कारणत्वादध्यस्यमानसिद्धेः पूर्वं सिद्धिर्वक्तव्या, ततश्चाधिष्ठानबोधेऽध्यस्यमानसिद्धौ तत्तश्चाधिष्ठानसिद्धिरिति न किमपि सिद्ध्येदित्यर्थः । बीजाङ्कुरयोरितरेतराधीनत्वेऽपि हेतु-हेतुमद्भाववत् संविद्रजतयोरपि तथात्वं स्यादित्याह—*तत्राहेति* ॥ अङ्कुरान्तरस्य बीजजत्वात्कथं नेतरेतराश्रयत्वम् ? इत्याशङ्क्य यस्या बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेर्जन्म, तस्या बीजव्यक्तेर्जन्मनीतरेतराश्रयत्वम् ? उत तज्जातीयायाः ? नाद्यः ; अनभ्युपगमादित्याह—*न बीजेति* ॥ द्वितीयेऽनेकबीजाङ्कुरव्यक्त्यभ्युपगमाद् नेतरेतराश्रयत्वमित्याह—*किंत्विति* ॥ अस्माभिरपि संविद्रजतपरम्पराश्रयणाद् नेतरेतराश्रयत्वमित्याह—*नन्विहापीति* ॥ किमत्र कारणपरम्पराऽनुभवसिद्धा ? आहो अन्यतः सिद्धा ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*नेत्याहेति* ॥ इह संविद्रजतयोरितरेतराध्यासो यदि भवेत्, तर्हि *तयोरेव* संविदन्तर-रजतान्तरयोरित्यन्वयः । तच्छब्दार्थमाह—*यस्यामिति* ॥ अनयोः सहोपलम्भादितरेतरयोस्तथाऽनुपलम्भादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—*नन्विहापीति* ॥ किं पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरत्राऽन्वयित्वेनाधिष्ठानत्वम् ? उताऽन्वयित्वेन ? इति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति—*यदि तावदिति* ॥ संविदो रजताध्याससमये संविदधिष्ठानरजतस्य संविद्यन्वितत्ववद् रजताधिष्ठानस्यापि तत्रान्वयित्वेनोपलम्भः । एवं पूर्वपूर्वस्यापि तदानीं भावात् क्षणिकत्वक्षतिरित्यर्थः । तदेतदभिसन्धायोक्तम्—*तत इति* ॥

विषय-विषयिणोरितरेतराध्यासस्यौचित्यं यस्मात्, तस्मात् संविद्रजतपरम्पराकल्पनं दुर्घटम् । बीजादेर्वैषम्यं वाऽत्रोपसंह्रियते । संविद्रजतयोरन्वयित्वेनाधिष्ठानत्वेऽपि न युगपदवस्थानं बीजाङ्कुरवदिति चोदयति—*नन्विति* ॥ दृष्टान्तासंमत्या दूषयति—*तत्राहेति* ॥ "अभिमतवस्तुसिद्धिरि"त्यत्र कार्य-कारणभावस्य प्रत्याख्यानमिति शङ्का स्यात्, ततश्चान्वय-व्यतिरेकविरोध इत्याशङ्क्याह—*अभिमतेति* ॥

मा भूत्तर्ह्यन्वयि कारणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रतीतित इत्याद्युक्तम्, तदनुपपन्नम् ; बीजादिभिराकाङ्क्षोपशमादित्याशङ्क्याह—*अनन्वितेष्विति* ॥ घटशरावादीनां स्वस्तिक-रुचकादीनां च मृत्कनकान्विततयो-

पलम्भानुसारेण बीजादिष्वप्यनुगतं किंचिदाश्रयणीयम्, तदिदमुक्तम्—*प्रतीतित इति* ॥ पूर्वक्षणवर्त्युत्तरक्षणस्य कारणं नानुगतमित्यस्मिन्पक्षे पूर्वस्यापि कार्यत्वेन कारणान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनुपरमादनाद्यनुगतं किंचित्कारणमास्थेयम्, तदिदमुक्तम्—*वस्तुत इति* ॥ बीजादीनामनन्वितया उपादानत्वं चेत्, तर्ह्युपादानान्तरानिरूपणादङ्कुरादि निरुपादानं प्रापदित्याशङ्क्याह—*अत इति* ॥ अन्वयिनोऽवश्यंभावित्वमतःशब्दार्थः । न च बीजादिवैयर्थ्यम्; निमित्तत्वेनार्थवत्त्वादित्याह—*बीजादेरिति* ॥ अनन्वयित्वेनाधिष्ठानपक्षमुत्थापयति—*इहापीति* ॥ प्रमाणाभावान्नैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ अत्र तथाचेति नोक्तम् ; तस्य शङ्कानुवादिरूपत्वादित्यर्थः ॥

बीजाङ्कुरयोर्जन्य-जनकत्वं दृष्टत्वादाश्रीयते, न तथा संविद्रजतयोः, अदृष्टत्वादित्युक्तम् । तत्रैवं विवेचनीयम्:—किं सकलबीजाङ्कुरव्यक्तिषु जन्यजनकता दृष्टेत्युच्यते ? उत कतिपयव्यक्तिषु ? आद्ये दृष्टत्वादित्यस्य भागासिद्धिः, द्वितीयेऽदृष्टस्थलेऽपि बीजाङ्कुरयोर्जन्य-जनकतावत् प्रकृतेऽपि तत्संभव इत्याशङ्क्याह—*अयं भाव इति* ॥ बीजाङ्कुरयोर्जन्य-जनकभावस्य क्वचित् प्रत्यक्षप्रमितत्वादन्यत्रापि तत्कल्पना—विमतम्, जन्यजनकतावत्, बीजमङ्कुर-जातीयत्वात्संमतवदिति नानवस्था दोषाय, प्रस्तुते तु संविद्रजतयोरधिष्ठानाधिष्ठेयभावस्य क्वचिदप्यप्रमितत्वान्निमित्तनैमित्तिककल्पनान्धपरम्परेत्यर्थः ॥

दृष्टान्ते कार्य-कारणपरम्परा दृष्टिपरम्परेति कथमुच्यते ? दृष्टत्वादेवेत्यभिधानादित्याशङ्क्य तत्राप्येषोऽर्थो विवक्षित इत्याह—*दृष्टेति* ॥ अन्यथेति टीकायामनेकहेत्वभ्युपगमो दोषत्वेनोक्तः, स नोपपद्यते; अनेकहेत्वभ्युपगमस्यान्यत्र दृष्टत्वादित्याशङ्क्याह—*नानवस्थेति* ॥ अपि चेत्यनेन निरवधित्वाभावे हेत्वन्तरमुपन्यस्यत इति प्रतिभाति, तत्र संगच्छते, सर्वत्र कस्यचिदपि हेतोरनुपन्यासादित्याशङ्क्य वृत्तानुवर्णनपुरःसरं तात्पर्यमाह—*द्व्याकारेति* ॥

'इदं रजतम्' 'अयं सर्पः' इति द्व्याकारतया भ्रमस्फुरणादधिष्ठानमुपेयमित्युक्तम्, संप्रति बाधकज्ञानपर्यालोचयाऽपि साधिष्ठानत्वं साध्यत इत्यविरोध इत्यर्थः । अंशान्तराभावविशिष्टांशान्तरे ज्ञानस्य बाधकत्वं न नियतमिति चोदयति—*नन्वनुमानेति* ॥ अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानम्= पाषाणप्रक्षेपेऽप्यचलितत्वादिलक्षणं लिङ्गम् । मात्रचो व्यावर्त्यमाह—*न तदभावेति* ॥ वस्तुमात्रलक्षणाऽवधेः संभवेऽपि न तद्ग्रहणस्य बाधकत्वमित्याशङ्क्याह—*तत्रापीति* ॥ अंशान्तरज्ञानं बाधकमित्येतन्न नियतमिति शङ्कते—*ननु प्रधानमिति* ॥ परमाणवो न सन्ति इत्यादिनिषेध आदिशब्दार्थः । जगत्कारणे त्रिगुणत्वादिविप्रतिपत्तौ तत्तन्निषेधान्न व्यभिचार इत्याह—*तत्राहेति* ॥

अथवेत्यत्राऽर्थानुषङ्गे बाधते न बोध इति प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यत इति प्रतिभाति, तदयुक्तम्; पूर्वं तदप्रतिपादनादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अथवेति* ॥ सर्वलोकस्य साक्षि सर्वलोकसाक्षि, चैतन्यम् ; तदधिष्ठानमवधिश्च यस्य भ्रान्त्यादेः, तत् ; तत् तथोक्तम् । चैतन्यस्याधिष्ठानत्वाभ्युपगमफलमाह—*केशेति* ॥ केशोण्ड्रकादावपि साधिष्ठानत्वादि सिद्ध्यतीति शेषः । साक्षिणो बाध्यत्वादधिष्ठानत्वाद्ययु-

क्तमिति चोदयति—*नन्वर्थेति* ॥ अर्थज्ञानलक्षणसाक्ष्यबाधे तदपेक्ष्यसाक्षिणोऽपि बाध इत्यर्थः। किं विशिष्टाकारस्य बाधः ? उत केवलस्य ? इति विकल्प्याऽऽद्योऽङ्गीक्रियत इत्याह—*तत्राहेति* ॥ एवकारो बाध्यत इत्यनेनानुषज्यते। द्वितीयं प्रत्याह—*न बोध इति* ॥ बाधाबाधे हेतुमाह—*अधिष्ठानत्वेनेति* ॥ बाधसाक्षित्वात्पुनर्भ्रमान्तरहेतुत्वाच्च न चैतन्यबाध इत्यर्थः ॥

"तेने"त्यादिना ग्रन्थेन चिदधिष्ठानताया एवोच्यमानत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—*तदेवेति* ॥ न च—तत्प्रपञ्चनं व्यर्थमिति—शङ्क्यम् ; शङ्कान्तरनिरसनद्वारा तत्प्रपञ्चनसम्भवात्। तथाहि—विमतम्, बाध्यम्, बाध्यसम्बन्धसम्बन्धित्वात् ; संप्रतिपन्नवत्, इत्यनुमानाद् बोधबाधसिद्धेर्न तस्यावधित्वमित्याशङ्कायां सम्बन्धविशिष्टाऽऽकारस्य बाध्यत्वेऽपि न केवलस्य बाध्यतेत्यर्थः ॥

"तेन"इत्यत्र तच्छब्देन बोधो गृह्यते। बोधो यतः, ततो न बाध्यते। तथा च प्रयोगः—विमतम्, न बाध्यम्, बोधत्वात्; यन्नैवं न तदेवम्—यथा रूप्यादीति। विमतम्, बाध्यम्, परिच्छिन्नत्वात्; रूप्यवत्, इत्याशङ्क्य, किं स्वाभाविकं परिच्छिन्नत्वं हेतुः ? उतौपाधिकम् ? नाऽऽद्यः; असिद्धेरित्याह—*स्वत इति* ॥ द्वितीयपक्षव्यावृत्त्यर्थश्चशब्दः। गगनस्यौपाधिकपरिच्छेदवतोऽप्यबाध्यत्वात्तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ॥

विज्ञानवाद्यभिमताधिष्ठानाद्विशेषमाह—*कूटस्थेति* ॥ उत्पत्त्यादिधर्मरहितमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—*अपरोक्षैकरसेति* ॥ बोधैकरसमित्यर्थः। "एकधैवाऽनुद्रष्टव्यम्""प्रज्ञानघनः" इत्यादिवाक्याद् बोधैकरसमित्यर्थः। *अथवा*—स्वाभाविको विशेषो नोपलभ्यत इति कथम् ? उत्पत्त्यादिविशेषोपलब्धेरित्याशङ्क्याह—*कूटस्थेति* ॥ आरोप्यासत्त्वनिराकरणस्याधिष्ठानासत्त्व- निरसनोपक्रमविरोधमाशङ्क्याह—*साधिष्ठानेति* ॥

"असत्त्वे प्रतिभासायोगादि"त्यसंगतम् ; किमसदधिगम्य तन्निषिद्ध्यते ? उतानधिगम्य ? आद्ये स्ववचन-विरोधः, द्वितीये त्वसदनधिगतौ तन्निषेधस्यैवासंभव इत्याशङ्क्याह—*प्रत्यक्षत इति* ॥ अध्याहारेण व्याख्याने हेतुमाह—*प्रतिभासेति* ॥ असदनवभासे तदनुवादेन—'असन्न भासते' इति शब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

अधिष्ठानसत्त्वोपगमादिदं सर्वमसदिति कथमुकमित्याशङ्क्याह—*नन्वध्यस्तमिति* ॥ किमविद्यावस्थायां वेद्यासत्त्वमनभिमतमित्युच्यते ? उत विद्यावस्थायाम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*शून्यादिति* ॥ प्रपञ्चस्यासद्वैलक्षण्ये शास्त्रीयोऽसत्त्वव्यपदेशः कथम् ? इत्याशङ्क्य सद्वैलक्षण्याभिप्रायेणेत्याह—*सद्व्यावृत्तीति* ॥ किमत्र विनिगमने कारणम् ? इत्याशङ्क्याह—*निषेधप्रतियोगित्वादिति* ॥ *शून्यमिति* ॥ शून्यस्याप्रसक्तस्य निषेधासंभवादित्यर्थः। द्वितीयं पक्षमुत्थापयति—*नन्विति* ॥

विद्योदयानन्तरमारोपितासत्त्वमङ्ग्यकारि, तदसंगतम्; उत्तरत्रासत्त्वे पूर्वमप्यसत्त्वाऽऽपातात्, प्राक्सत्त्वे कदाचिदप्यसत्त्वासंभवादित्याशङ्क्याह—*सर्ववादिनामिति* ॥ नष्ट-बाध्ययोर्विशेषं शङ्कते—*ननु भवत्विति* ॥ निरुपाख्यत्वे प्रतिभासासंभवादिति द्रष्टव्यम्। मुद्गरप्रहणादिना घटादेश्चूर्णीकृतत्वान्नोत्तरकालं क्वचिदपि सत्त्वमित्यर्थः। ततो वैषम्यमाह—*न विभ्रमेति* ॥ इतरेतराभावज्ञानस्य बाधकत्वात्तेनेतरेतरभावो बाध्यते न रूप्यम्, उभयनिषेधे कल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः।

पुरोवर्तिनि सत्त्वासंभवात्तुच्छत्वमिति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ अन्यत्र सत्त्वान्न शून्यत्वमित्याह—*देशान्तरेति* ॥ प्रमाणाभावान्नान्यत्रापि सत्त्वमित्याह—*तत्रेत्यादिना* ॥ विद्योदयानन्तरं यथा निरुपाख्यता, तथा बाधकज्ञानं प्रवृत्तमिति तथाशब्दार्थः। बाधकबोधेन देशान्तरे सत्ताऽधिगम्यत इति ब्रुवाणं प्रति "तथाऽनवगमादि"ति हेत्वभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य, किमपरोक्षबाधकबोधाद् देशान्तरसत्त्वमधिगम्यत इति ब्रवीषि ? उत शाब्दात् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं—*नेदमिति* ॥ रजतं न पुरोवर्तिनि सत्, किन्तु देशान्तरादावित्याकारबुद्धिवृत्त्यदर्शनादित्यर्थः। द्वितीयं निराकर्तुम्—"तथाचे"त्युक्तं टीकायाम्। *तस्यायमर्थः*—रज्ज्वाः सर्पात्मना ग्रहणे विशेषाग्रहणं हेतुरित्याह—*दूरेति* ॥ रज्जुं सर्पात्मतया गृहीत्वा ह !! हा !!! इति क्रन्दमानं नरमालोक्य कृपया कश्चिद् ब्रवीति—'मा भैषीः', 'नायं सर्पः' इति, तदा तद्वचनात् सर्पनास्तितां प्रतिपद्य स्वस्थो भवतीति सर्पाभावाधिकरणत्वेन पुरोवर्तिप्रतिपत्तिरपि जायते। अतः कथमभावमात्रं प्रतिपद्यते ? इत्याशङ्क्य मात्रचोऽर्थमाह—*न तस्येति* ॥

देशान्तरवर्तित्वं किं पदार्थः ? उत वाक्यार्थः ? नाद्यः; तद्वाचकपदाभावादिति चेतसि निधाय द्वितीयं कल्पं निराचष्टे—*तत्प्रतिपत्ताविति* ॥ तत्रासामर्थ्यादिति कथम् ? 'विषं भुङ्क्ष्वे'त्यादिवाक्याद्विषभक्षणबोधकादपि भोजननिवृत्तिप्रतिपत्तिवद् देशान्तरसत्त्वप्रतिपत्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह—*यावदिति* ॥ यत्र वाक्यं मुख्यवृत्त्यार्थप्रतिपादकम्, तत्र पदसामर्थ्यमनतिक्रम्यार्थं बोधयद् लक्ष्यते—'समिधमाहर'इत्यादौ, यत्र त्वमुख्यवृत्त्या बोधकम्, तत्र पदसामर्थ्यातिक्रमेणापीति व्यवस्था। ततश्चात्र पदसामर्थ्यातिक्रमनिमित्ताभावात्तत्र सामार्थ्यानुरोधेन वक्तव्यम्। न च तस्य देशान्तरवर्तित्वबोधनजननसमर्थता ; तस्यानभिहितत्वात्, अभिहितपदार्थसंसर्गबोधनसमर्थत्वाद्वाक्यस्येत्यर्थः। बाधानुपपत्तिरन्यत्र सत्त्वकल्पिकेति मतमुत्थापयति—*एवं सतीति* ॥ प्रत्यक्ष-परोक्षबाधकधियोः साक्षाद् देशान्तरवर्तित्वबोधकत्वासम्भवे सतीत्यर्थः। वाक्यमिति प्रत्यक्षस्यास्याप्युपलक्षणम्। किमेतद्वादिदृष्ट्योच्यते ? उत लौकिकदृष्ट्या ? इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—*अन्यथाख्यातावित्यादिना* ॥

अख्यातावपीत्यस्यायमर्थः—"अध्वर्युं निष्क्रामन्तं प्रस्तोता संतनुयात्तमुद्गाता तं प्रतिहर्ता तं ब्रह्मा तं यजमानः" इति ज्योतिष्टोमे ऋत्विजामन्योन्यकच्छोपादानेन यज्ञशालातो निष्क्रमणं श्रूयते। तत्र प्रतिहर्तुर्विच्छेदे सर्वस्वदक्षिणयाऽध्वरपरिसमाप्तिः श्रूयते—"सर्ववेदसं दद्यादि"ति। उद्गातृविच्छेदे दक्षिणां विनैव यागः समपानीय इति। तत्रोभयोर्युगपद् विच्छेदे विकल्पः ; तुल्यत्वादिति निर्णयः। क्रमेण निमित्ते जाते परीक्ष्यते—किमाद्यं निमित्तं स्वकार्यं प्रयोजयति ? उत चरमं निमित्तम्? इति। तत्रासंजातविरोधितया पूर्वस्य

बलीयस्त्वात् तदेव प्रयोजकम्, उत्तरय तद्विरोधे प्रयोजकत्वासम्भवादिति प्रापय्य, राद्धान्तितम्—"पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदि"ति । *अस्यायमर्थः*—निमित्तयोः पूर्वापरीभावे जाते पूर्वस्य दौर्बल्यम्; पूर्वोपमर्द-मन्तरेणोत्तरोत्पत्तेरनुपपत्तेः । तदुक्तम्—

"पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धिया भवेत् ॥" इति ।

तत्र दृष्टान्तः—"प्रकृतिवदि"ति । यथा प्रकृतौ श्रुतानां कुशमयबर्हिषां विकृतावतिदेशप्राप्तानां शरमय-बर्हिर्भिर्बाध्यत्वम्; तेषां प्रकृतौ सावकाशत्वात्, इतरेषां निरवकाशत्वात्, सावकाश-निरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदिति न्यायात् । तथा च प्रथमप्राप्तप्रतिहर्तृविच्छेदपरिप्रापितसर्वस्वदानकर्तव्यता चरमप्राप्तोद्गातृविच्छे-दनिमित्तादक्षिणयागसमाप्तिविज्ञानबाधिताऽन्यत्र सत्त्वेन नाऽऽश्रीयते, तद्वदत्रापीति ॥

दृष्टान्तोऽसंप्रतिपन्न इति शङ्कते—*प्रवृत्तिरिति* ॥ अव्याप्त्या परिहरति—*न प्रवृत्तीति* ॥ किंच प्रवृत्तिमात्रस्य निरोधे बाधः ? उतायथार्थप्रवृत्तेः ? तत्राऽऽद्येऽतिव्याप्तिमाह—*यागादिष्विति* ॥ न चरमः; अख्यातिमतेऽन्यथा प्रवृत्तेरयोगादित्यर्थः ॥

किं कतिपयप्रसिद्ध्यभावो हेतुः ? उत सकलप्रसिद्ध्यभावो हेतुः ? तत्राऽऽद्ये कतिपयप्रसिद्ध्यभावस्य सर्वत्र सुलभत्वान्न किमपि सिद्ध्यति । द्वितीयेऽसिद्धिः; निखिलप्रसिद्ध्यभावस्य दुर्ज्ञानत्वादित्याश-ङ्क्याह—*सत्यामिति* ॥ राजादिप्रतिबन्धप्रध्वंसे यागादिषु प्रवृत्त्यनुपपत्त्या तद्धेत्वबाधिततत्कर्तृताबुद्धिर-वसीयते ; अन्यथा कर्तव्यताबुद्धेर्बाधात्प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। लौकिकदृष्ट्येति विकल्पं निरस्यति—*किंचेति* ॥ *निषेधोपाधीति* ॥ निषेधस्योपाधिर्यो देशादिः, तस्य ; सजातीयदेशादाविति । यदिह निषिद्ध्यते, तदन्यत्र सदिति न व्याप्तिः ; इह नष्टकलशे व्यभिचारादिति वक्तव्ये तदभावादिति किमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*यथेति* ॥ इह भग्नघटस्याऽन्यत्र सत्त्वाभाववद् बाधितस्य नान्यत्र सत्त्वमिति टीकार्थः । *प्रतियोगित्वेनेति* ॥ प्रतियोगिव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । विधिप्रत्ययानुपपत्त्या समारोपितस्यान्यत्र सत्त्वमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ बाधविरोधान्नात्र सत्त्वम्, अन्यत्रापि तत्रेष्यते चेत्, कथं प्रतिभासः ? इत्यर्थः ॥

"तन्मात्रेणे"त्यत्र किं देशान्तरसत्त्वं तच्छब्दार्थः ? उताऽत्रसत्त्वम् ? नाद्यः ; अनङ्गीकृतेः, नापि चरमः ; बाधविरोधादिति शङ्कायामाह—*अत्रैवेति* ॥ सद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वम्; बाधयोग्यत्वं मिथ्यात्वमिति विभागः । निरुपाधिकनिषेधानुपपत्त्या न पुरोवर्तिनि सत्त्वमिति चोदयति—*ननु तर्हीति* ॥ पुरोवर्तिनि रजतसत्त्वे 'प्राग् रजतमिदानीं नेत्येवं प्रतिषेधः स्यात्, न तु नेदं रजतमिति ; न च तथा लक्ष्यत इत्यर्थः । निषेधस्य पुरोवर्तिरूप्यविषयत्वमसिद्धमित्याह—*न लौकिकेति* ॥ परमार्थरजतस्यात्राप्रसक्तत्वान्न निषेध इति न शङ्कापदम् ; रूप्याऽऽभासप्रसक्त्या तत्प्रसक्तेरावेदितत्वादित्याशयः ॥

विधिप्रत्ययस्य रूप्याऽऽभासविषयत्वम्, निषेधप्रत्ययस्य परमार्थविषयत्वमिति कल्पनाद् वरं कालभे-देन सत्त्वासत्त्वकल्पनम्, ततश्च विधि-निषेधप्रत्ययोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*निरुपाधिकेति* ॥ चशब्दः

शङ्काव्यावृत्त्यर्थः। रजतस्य प्राक्सत्त्वे 'नेदं रजतमि'ति निरुपाधिकनिषेधो न घटते, स चानुभूयते ; तस्मान्निरुपाधिकनिषेधबलात् प्रतिपन्नं मिथ्येति निश्चिनुम इत्यर्थः। इतीत्यत्र निश्चिनुम इति शेषः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—*बाधानन्तरमिति* ॥ उपलभ्यमानस्य सत्त्वे मिथ्यात्वपरामर्शो न स्यादित्यर्थः। प्रतीयमानस्य रूप्यस्य पुरोवर्तिनि सत्त्वे तस्य भ्रान्तित्व-प्रसिद्धिरपि न स्यादित्याह—*अन्यथेति* ॥ प्रत्यक्ष-परोक्षबाधकप्रत्यययोर्देशान्तरसत्त्वगमकत्वस्य निरस्तत्वात् 'यत्रापी'त्यादेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*नायं सर्प इति* ॥ आरोप्यासत्त्वस्य निरस्तत्वात्तदेवोपसंहरणीयमित्याशङ्क्य, तस्य साधिष्ठानभ्रमसाधनप्रसङ्गाऽऽगतत्वादितरस्योपसंहरणं युक्तमित्याह—*तदेवमिति* ॥ *आद्युपसंहार इति* ॥ आदेः प्रधानस्योपसंहार हति यावत्। *"यद्येवमि"त्यादेरयमर्थः*—भ्रमस्य साधिष्ठानत्वनियमादधिष्ठानवाचकं पदमाद्रियताम्, किं 'स्मृतिरूपः' इत्यनेन ? इति शङ्कते—*यदीति* ॥ संस्कारजन्यत्वसिद्ध्यर्थं तदर्थवदित्याशङ्क्यार्थसिद्धं तदित्याह—*तथाविधस्येति* ॥ पूर्वदृष्टपदेन संस्कारजन्यत्वं सिद्धमित्येतदङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्हीतरस्य वैयर्थ्यम्, नेत्याह—*अर्थेति* ॥ संप्रयोग-दोषजन्यत्वसिद्ध्यर्थं स्मृतिरूपविशेषणमित्यर्थः। स्मृतिः किं न स्यात्? इत्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ पूर्वदृष्टपदवैयर्थ्यं शङ्कते—*यद्येवमिति* ॥ एतावत्युक्ते साकाङ्क्षत्वेनाऽऽनर्थक्यम्, तत्राह—*तच्च परत्रेति* ॥ पूर्वदृष्टत्वमन्तरेण स्मृतिरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्यार्थसिद्धत्वान्न तदुपादेयमित्याह—*न हीति* ॥

पूर्वदृष्टस्यार्थसिद्धत्वेऽपि स्पष्टीकरणार्थं पूर्वदृष्टपदमित्युक्तम्, तत्र स्पष्टीकरणस्यान्यतः सिद्धत्वाद् वैयर्थ्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह—*सत्यमिति* ॥ प्रसिद्धस्मृतौ संस्कारजन्यत्वस्य पूर्वानुभवसंभिन्नविषयत्वस्य च सद्भावात् तयोश्चान्ते कीदृशं सादृश्यं स्मृतिरूपशब्देन विवक्षितम् ? इति न ज्ञायत इति पूर्वदृष्टग्रहणमित्यर्थः। तेन वा कथं संशयव्यावृत्तिः ? इंत्याशङ्क्याह—*पूर्वदृष्टस्येति* ॥ अपूर्वरूप्योत्पत्तेः कथं पूर्वदृष्टस्यावभासनम् ? इत्याशङ्क्याह—*पूर्वेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*अनिर्वचनीयेति* ॥ लक्षणवर्णनानन्तरं संभवाद्युच्यताम्, किमनुभवोपन्यासेन ? इत्याशङ्क्योक्तम्—*तथा चेत्यादि* ॥ तत्र काऽसौ युक्तिः ? तत्राह—*भ्रान्तिश्चेदिति* ॥ "शुक्लो गौरि"त्यादिप्रत्ययानां भ्रान्तित्वप्रसङ्गेऽतिप्रसङ्गशब्दार्थः।

शुक्तिका रजतवदिति च प्रतिभासमानत्वान्न प्रतिभासत इति कथम् ? इत्याशङ्क्य, शुक्तिका रजतवदिति भ्रान्तिमधिकृत्योच्यते ? उताभ्रान्तिमिति विकल्प्य, क्रमेण दूषयति—*ननु शुक्तिकेत्यादिना* ॥ उत्तरपक्षाङ्गीकारेण समाधत्ते—*बाधकेति* ॥ वतिग्रहणवैयर्थ्यं परिहरति—*बाधकज्ञानविषयेति* ॥ नेदं रजतमिति ज्ञानं बाधकज्ञानशब्दार्थः। *तत्सामर्थ्येन=अधिष्ठानज्ञानानुपपत्त्येत्यर्थः। अध्यस्यत इत्यध्यास आरोप्यः। "मिथ्यारजतसंभेदः" इत्यत्र मिथ्येति विशेषणं नोपपद्यते ; व्यावर्त्यसत्यरूप्याभावात् त्वन्मत इत्याशङ्कते—*ननु मिथ्येति* ॥ विशेषणमन्यथाऽपि घटत इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ "नीलमुत्पलमि"त्यादौ व्यावर्त्यरक्तोत्पलसद्भावे 'नीलमि'ति विशेषणमर्थवद् दृष्टमित्याशङ्क्य 'गन्धवती पृथिवी'त्यादौ स्वरूपपरत्वेनाऽपि विशेषणोपादानान्नैतदित्याह—*स्वरूपेति* ॥ इदन्तायाः परमार्थत्वात्तद्धर्मि रजतमपि सदित्याऽऽशयेनाह—*ननु रजतस्येति* ॥ इदमस्तद्धर्मत्वमसिद्धमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ अपरोक्षत्वानुप-

पत्त्या रजतस्य संप्रयुक्तत्वमेष्टव्यमिति शङ्कते—*कथमिति* ॥ तदन्यथाऽपि घटत इत्याह—*अत आहेति* ॥ *दोषबलादित्यादेरयमर्थः*—

संस्कारपरिप्रापितपारोक्ष्यप्रतिबन्धकमाह—*दोषबलादिति* ॥ आपरोक्ष्यसंपादकमाह—*इन्द्रियेति* ॥ इन्द्रियसंप्रयोगे जनितं यदधिष्ठानज्ञानं तस्मिन्नन्तर्यत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं तस्मिन्नध्यासादपरोक्षतेति। तत्र 'शुक्तिकोदाहरणेने'त्यनेन "तथा चे"त्यादिभाष्याक्षरार्थो व्याख्यायते ? उत तात्पर्यार्थः ? नाद्यः ; अनुपलम्भात्, न द्वितीयः ; तात्पर्यस्येरितत्वादित्याशङ्क्यैकेनैवोदाहरणेन लक्ष्य-लक्षणसंगतिसिद्धेः किमुदाहरणान्तरेण ? इति शङ्कायां तस्यार्थवत्त्वं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह—*उदाहरणेति* ॥ निरुपाधिकाध्यासस्योदाहरणमाद्यम्, द्वितीयं सोपाधिकस्येति विभागः ॥

'अस्मदर्थे' इत्यत्रास्मच्छब्देन किं चैतन्यं विवक्षितम् ? उतान्तःकरणम् ? आद्ये तद्विषये घटादावनिदमंशाभावाद'निमंशस्ये'त्यनुपपन्नम्, द्वितीयेऽपि तद्विषयेऽनात्मन्यनिदमंशाभावादनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*अस्मदर्थ इति* ॥ प्रतिभासत इति प्रतिभासस्तस्मिन्। *एतदुक्तं भवति*—अस्मच्छब्दस्य योऽर्थोऽहंकार इदमनिदमात्मकस्तस्मिन्। गुर्वभिमताऽऽत्मानं व्यावर्तयति—*चैतन्यस्येति* ॥ हेतुसम्बन्धेन परिणामित्वशङ्कां व्यावर्तयति—*निरञ्जनस्येति* ॥

अहंकारस्यानिदमात्मना प्रतीयमानत्वाद'निदमंशस्यानात्मे'त्ययुक्तमित्याशङ्क्य, युष्मदर्थलक्षणाक्रान्तत्वान्नानिदमंशोऽहंकार इत्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; इदन्तया प्रतिभासाभावे तल्लक्षणापत्तेरयुक्तत्वादित्याशङ्क्याह—*प्रतिभासत इति* ॥ यथा चन्द्रादेरुष्णस्पर्शप्रतिभासाभावेऽपि तेजस्त्वाधिकरणतया तद्वत्त्वमाश्रितम्, तथाऽत्रापीत्यर्थः ॥

अध्यासलक्षणेऽतिव्याप्त्यादिविधुरतया निरवद्ये सिद्धे "कथं पुनरित्या"दि व्याख्यायताम्, किं "नन्वि"त्यादिना ग्रन्थेन ? नच—अत्र लक्षणेऽव्याप्तिराशङ्क्य निरस्यत इत्यपि—वाच्यम् ; "तदिह निद्रादी"त्यत्र कारणत्रितयजन्यतालक्षणस्योपलक्षणस्य परत्र परावभासलक्षणस्वरूपलक्षणस्य च तत्र भावाभिधानादित्यसंगतोऽयं ग्रन्थ इत्याशङ्क्योभयविधलक्षणाव्याप्तेराशङ्क्यमानत्वान्नात्रासङ्गतिरिति टीकाऽऽशयमाविष्करोति—*अद्वितीयेति* ॥ आत्मन्यनात्माध्यासे कारणत्रितयजन्यस्य ज्ञानस्य परत्रेत्यस्य चाऽसंभवान्नाध्यासलक्षणमात्मनि संभवतीति सम्बन्धः। उपलक्षणाऽभावे हेतुमाह—*तदभावादिति* ॥ कारणत्रितयान्तःपातिनो दोषस्याभावादित्यर्थः। दोषाभावं दर्शयितुं तदाश्रयाधिष्ठानादेरात्मव्यतिरेकेणासत्त्वमाह—*अध्यस्यमानेति* ॥ अध्यस्यमानव्यतिरिक्ताधिष्ठानादेरात्मनः पृथक्त्वाभावे हेतुमाह—*द्रष्टरीति* ॥ अध्यस्तत्वमुपपादयति—*अद्वितीयेति* ॥ आत्मनोऽद्वितीयत्वादिरूपत्वात्तद्विपरीतमध्यस्तमित्यर्थः। *अथवा*—स्वरूपलक्षणाभावं दर्शयितुं द्रष्टारं विशिनष्टि—*अद्वितीयेति* ॥ अधिष्ठानं द्व्याकारं दृष्टम्, तादृक्त्वमात्मनो नेत्यादिविशेषणार्थः। विशेषाग्रहणं सामान्यग्रहणं चाधिष्ठानत्वप्रयोजकम्, तच्चात्र नेत्याह—*चैतन्येति* ॥ चिद्रूपोऽप्यात्माऽन्याधीनप्रकाश इदि चेत्, तत्राह—*प्रकाशा-

त्मनीति* ॥ अस्त्वधिष्ठानादेरात्ममात्रत्वम्, ततः किम् ? इत्यत आह—*ततश्चेति* ॥ अधिष्ठानदोषः सादृश्यादिः, प्रमातृदोषो रागादिः, करणदोषः काचादिः । न च तद्दोषजातमात्मनि संपादयितुं शक्यम्; तदैकरस्यश्रुतिविरोधादित्यर्थः । जन्यत्वमप्यसंभवीत्याह—*चैतन्येति* ॥ अध्यासश्च विषयश्चेत्यध्यास-विषयौ, तयोः साधकं यद् ज्ञानं चैतन्यम्, तस्य नित्यत्वेनाजन्यत्वादित्यर्थः । "अद्वितीये"त्यादिविशेषणफलं स्वरूपलक्षणाभावमाह—*अगृहीतेति* ॥ न गृहीतो विशेषो येन सामान्यग्रहणेन, तत्तथोक्तम् । चशब्दोऽयोगादित्यनेन संबध्यते ॥

विशेषाग्रहणं प्रसांध्य तद्धेतुत्वेनाविद्यादोषकल्पनयोभयविधलक्षणं संपादयामीत्याशयवान् शङ्कते—*नन्विहापीति* ॥ आत्मा, नागृहीतविशेषः, अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वात्, व्यतिरेकेण शुक्त्यादिवदित्याह—*नेत्याहेति* ॥ अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वेऽपि संवेदनवदगृहीतविशेषत्वमित्यप्रयोजकत्वं साध्याव्यावृत्तिं वा शङ्कते—*न स्वभावेति* ॥ स्वयंप्रकाशत्व-नित्यत्वादीनां यथासंविद्यग्रहणम्, तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥

संवेदनशब्देन चैतन्यं विवक्षितम् ? उत वृत्तिः ? आद्ये न दृष्टान्तसिद्धिः; तस्य पक्षत्वात्, द्वितीयेऽनवभासनिमित्तसद्भावादगृहीतविशेषत्वं तत्र संभवति नात्रेति चेतसि निधाय विशेषाग्रहणासंभवे हेत्वन्तरमाह—*नेत्याहेति* ॥ आत्मा, नागृहीतविशेषः, निरंशत्वाद् व्यतिरेकेण शुक्तिकावदित्यर्थः । असिद्धिं निरस्यति—*मध्यमेति* ॥ अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गान्न मध्यमपरिमाणत्वमित्यर्थः । आत्मा, गृहीतविशेषः, निरंशत्वात्; गगनवदिति प्रत्यनुमानपराहतिमप्रयोजकत्वं वा शङ्कते—*ननु निरंश इति* ॥ अन्याधीनप्रकाशत्वमुपाधिरिति दूषयति—*तत्राहेति* ॥ न चाप्रयोजकत्वम्; स्वयंज्योतिष्ट्वस्य बाधकत्वात् ॥

ननु स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम प्रकाशान्तरनिरपेक्षस्फुरणत्वम्, तच्च कदाचिदनवभासपक्षेऽपि घटते; प्रकाशसमये स्वत एव स्फुरणादित्याशङ्क्याह—*यावदिति* ॥ प्रकाशान्तरनिरपेक्षस्फुरणस्वभावत्वात् कदाचिदनवभासो न घटत इत्यर्थः । स्वयंज्योतिष्ट्वमाक्षिपति—*कुत इति* ॥ आत्मा, न स्वयंज्योतिः, व्यवहारपदत्वात्; घटादिवद्, इत्यर्थः । अबाधितविषयत्वस्यानुमितिसामग्र्यन्तर्भावात् श्रुतिविरोधे नानुमोत्तिष्ठतीत्याह—*अत्रायमिति* ॥ श्रुत्यनुमानयोर्विरोधोऽसिद्ध इति चोदयति—*नन्विति* ॥

किं ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशगुणवाचकत्वमङ्गीकृत्यात्म-ज्योतिःपदयोः सामानाधिकरण्यश्रुतिविरोध उद्भाव्यते ? आहो प्रकाशगुणवद्द्रव्यवाचकत्वम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*ज्योतिरिति* ॥ न च—ज्ञानस्य गुणत्वमसिद्धमित्यपि—शङ्क्यम्, घट-तज्ज्ञानयोः संबन्धः, गुणनिष्ठः, ज्ञाननिष्ठत्वात्; सत्तावत् । तत्र संबन्धस्य गुणनिष्ठत्वं संबन्धिनोरन्यतरस्य गुणतामन्तरेणापर्यवस्यदन्यतरस्य गुणतां साधयति । तत्र न घटस्य गुणत्वम्; द्रव्यत्वात्, परिशेषाद् ज्ञानं गुणत्वेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्वितीयं परिशिनष्टि—*अत इति* ॥ तथापि कथं श्रुत्यविरोधः ? इति शङ्कायामाह—*इतीति* ॥

आत्म-ज्योतिःपदयोः सामानाधिकरण्यादात्मनो बोधरूपत्वप्रतिपत्तेस्तत्पराहतमनुमानमित्याह—*नैतदिति* ॥ न च—*ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशगुणवद्द्रव्यवाचकत्वान्न तत्सामानाधिकरण्यादात्मनो बोधरूपत्व-

मिति—शङ्क्यम् ; तमोविरोधिप्रकाशमात्रवृत्तिसम्भवे द्रव्यवाचकत्वकल्पनाऽयुक्तेः। गुणवाचकशब्दस्याऽऽत्मसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्द्रव्यवाचकत्वं कल्प्यत इति चेत्, मैवम् ; ज्ञानस्य गुणत्वासिद्धेः। न चानुमानात्तत्सिद्धिः ; प्रतिप्रयोगपराहतत्वात्, रूप-तज्ज्ञानयोः संबन्धः, द्रव्यनिष्ठः, ज्ञाननिष्ठत्वात्, उपक्रमादिपर्यालोचनयाऽनवच्छिन्नात्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधादात्मनि गुण-गुणिभावकल्पनाऽनुपपत्तेश्च। तस्मात्—"अत्रायं पुरुषः" इत्यादिवाक्यं बोधाभेदप्रतिपादनपरमित्यर्थः ॥

इतोऽपि नाऽऽत्माऽन्याधीनप्रकाश इत्याह—*सर्वेति* ॥ भासमानस्यान्याधीनप्रकाशत्वं घटादौ दृष्टम्, तद् व्यावर्तयितुं स्वयमिति विशेषणम्। तच्चाऽऽत्मनोऽन्याधीनप्रकाशत्वेऽनुपपन्नमित्यर्थः। बोधरूपत्वाभावे विशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्याह—*आत्मैवेति* ॥ विशेषणमन्यथा घटत इति चोदयति—*नन्विति* ॥ घटादिज्ञानं स्वातिरिक्तकर्त्रादिकारकापेक्षया जायमानमुपलब्धम्, तद्वदात्मज्ञानस्यापि कारकान्तराधीनत्वं प्राप्तं व्यावर्तयितुं विशेषणं युक्तमित्यर्थः। कारकान्तरनिवृत्तिर्न विशेषणफलम् ; ज्योतिषो विशेष्यत्वादित्याह—*न ज्योतिष्ट्वस्येति* ॥ एवकारव्यावर्त्यमाह—*तत्र कारकत्वस्येति* ॥ ज्योतिष्ट्वस्य कस्माद्विशेष्यत्वम् ? इति वा शङ्कायामाह—*तत्रेति* ॥ इतोऽपि न कारकान्तरव्यावृत्तिर्विशेषणफलमित्याह—*किंचेति* ॥ जन्माऽभावोऽसिद्ध इति चोदयति—*नन्विति* ॥ विमतम्, जन्मवत् ज्ञानत्वात्, विषयज्ञानवदित्यर्थः। प्रत्यनुमानविरोधमाह—*न प्रकाशेति* ॥ आत्मनि प्रकाशगुणस्य प्रकाशगुणत्वप्रयुक्तमेव जन्माभावनिश्चयादिति संबन्धः। तत्र हेतुमाह—*स्वद्रव्येति* ॥ स्वस्याऽऽश्रयभूतं द्रव्यं स्वद्रव्यम्, तदेवोपाधिः, तस्मिन् स्वधर्मिणीत्यर्थः। साध्यवैकल्यं निरस्यति—*द्रव्यजन्मेति* ॥ असिद्धिं निरस्यति—*अत्रापीति* ॥ अत्रेत्यस्यात्मनीत्यनेन संबन्धः। ज्योतिःशब्दादित्यत्र प्रतीयमानस्येति शेषः। तथा च प्रयोगः—विमतम्, स्वाश्रयोपाधौ न जायते, प्रकाशत्वात्, प्रदीपप्रकाशवत्। विषयप्रकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याह—*न चेति* ॥ ज्ञानपरिणामोऽन्तःकरणे सति प्रकाशगुणोदयो न भवति, अन्तःकरणेऽपि ज्ञानपरिणामः प्रकाशगुणोदयो न भवतीति वा संबन्धः। तत्र हेतुमाह—*स्वभावत इति* ॥ अन्तःकरणस्य विशेषपरिणामस्य ज्ञानत्वाभ्युपगमादिति सम्बन्धः। सुखादिव्यावृत्त्यर्थं विशेषेति विशेषणम्। परिणामित्वमुपपादयितुमन्तःकरणं विशिनष्टि—*द्रव्यस्येति* ॥ तदुपपादयति—*प्रकाशगुणवदिति* ॥

अन्तःकरणस्य घटादेश्च जडत्व एकस्य प्रकाशगुणत्वमन्यस्य नेत्येतत् कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*स्वभावत इति* ॥ जडेऽपि प्रदीपे प्रकाशगुणदर्शनादित्यर्थः। न च ज्ञानस्यान्तःकरणपरिणामत्वे प्रमाणाभावः; "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भी'रित्येतत्सर्वं मन एव"इत्यादिना कामादीनां तत्परिणामत्वप्रतिपत्तेः। तथा च मृदो घटादिरूपेणावस्थावदन्तःकरणस्य ज्ञानाऽऽकारेण व्यवस्थितत्वादस्य न स्वाश्रयोपाधौ जन्मेत्यर्थः ॥

किंच "विषयज्ञानवदि"त्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं विवक्ष्यते ? उत वृत्तिः ? आद्ये साध्यवैकल्यमित्याह—*न चेति* ॥ अपिशब्दः क्वचिदित्यनेन संबध्यते। चशब्दोऽवधारणार्थः। लोके वेदे च स्वरूपज्ञानं

जायमानं नैवोपलभ्यत इत्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*दृष्टमिति* ॥ अन्तःकरणे धर्मिणि वृत्तिजन्म दृष्टमिति शेषः । अस्मिन् पक्षे दृष्टान्तः साधनविकल इत्याह—*न ज्ञातुरिति* ॥ ततः किम् ? इत्यत आह—*तस्य चेति* ॥ यद्यप्यात्मा ज्ञप्तिः; तथापि कल्पितभेदमङ्गीकृत्यात्माश्रयत्वादित्युक्तम् । वृत्तावपि ज्ञानशब्दप्रयोगो दृष्ट इत्याह—*अन्तःकरणेति* ॥ चैतन्यस्यैक्याध्यासाद् वृत्तौ ज्ञानत्वमुपचर्यते, दग्धृत्वमिवायःपिण्डे । न च—मुख्यत्वं किं न स्यादिति—*शङ्क्यम्; अर्थप्रकाशोऽर्थस्फुरणम्, तच्च स्वयंप्रकाशम्; इतरथा विषयस्य तदधीनव्यवहारानुपपत्तेः । न च—स्वप्रकाशस्य स्फुरणस्य जडान्तःकरणधर्मत्वं वस्तुतो युज्यत इत्यर्थः ॥

ज्ञानस्य प्रकाशगुणत्वेन प्रकाशात्मकत्वादित्यसिद्धमित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ ज्ञानस्य प्रकाशगुणवत्त्व आत्मनः प्रकाशगुणवत्त्वेन स्वयंज्योतिष्ट्वमुक्तं हीयेतेत्यर्थः । प्रकाशस्य स्वाश्रयोपाधावजायमानत्वेन संबन्धे जडप्रकाशत्वमुपाधिरिति चोदयति—*जडप्रकाशेति* ॥ प्रकाशमात्रस्य प्रयोजकत्वसंभवे जडेति व्यर्थं विशेषणमित्याह—*न प्रकाशेति* ॥ दर्पणादिप्रकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याह—*दर्पणादाविति* ॥ मलावृतप्रकाशनस्य निघर्षणक्रियया तिरोधानमात्रनिरसनं क्रियत इत्यर्थः । प्रदीपे सति प्रभागुणस्योत्पत्तेर्दर्शनात्साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्याह—*प्रदीपादिष्विति । विरलावयवद्रव्यस्य प्रभाशब्दवाच्यस्योत्पत्तिर्न प्रकाशगुणस्येत्यर्थः ॥

"उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमात्रमगुणं तिष्ठती"त्यभ्युपगमात् साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्याह—*न प्रकाशगुण इति* ॥ क्षणमात्रं गुणसंबन्धाभावः कस्मात् ? इति विवेचनीयम्—द्रव्येण सहोत्पन्नत्वे जन्य-जनकतानुपपत्तिः; नियतपूर्वक्षण-वर्तित्वात्करणत्वस्य, ततः क्षणमात्रमगुणं स्थित्वोत्तरकाले गुणं जनयतीति चेत्, मैवम्; द्रव्योत्पादकेनैव द्रव्यसमवेतगुणोत्पत्त्युपपत्तेः "क्षणमात्रमगुणं तिष्ठती"ति प्रक्रियाऽनवकल्पनादित्यर्थः । स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादकश्रुतिपर्यालोचनया स्वप्रकाशत्वमुक्तम्, संप्रति—आत्मा, न स्वातिरिक्तसंविदधीनव्यवहारविषयः, संविदभिन्नत्वात्; संविद्वत्, न चासिद्धिः; प्रज्ञानघनादिवाक्यात्तत्प्रतिपत्तेरिति गुरुमतानुसारिणं प्रत्याह—*प्रज्ञानघनेति* ॥ 'अहं जानामी'ति ज्ञानाश्रयतया व्यवह्रियमाणत्वात्प्रत्यक्षविरोध इत्याशङ्क्याह—*न जडेति* ॥ 'जानामी'त्यत्र ज्ञानाश्रयत्वेनाहंकारोऽनुभूयत इत्यर्थः । अहंकारविषयत्वं कस्मात् ? आत्मविषयत्वमेवास्त्वित्याशङ्क्य ज्ञानरूपब्रह्माभिन्नत्वान्न ज्ञानाश्रयत्वं युक्तमित्याह—*विज्ञानमिति* ॥ "विज्ञानं ब्रह्मे" त्यत्र ब्रह्मणो ज्ञात्रभेदः प्रतीयते, न बोधाभेद इति शङ्क्ते—*ज्ञानमिति ज्ञातृत्वमुच्यत इति* ज्ञानशब्दस्य बोधार्थत्वात् कथं ज्ञातृपरत्वम् ? इति न शङ्कास्पदम्; "करणाधिकरणयोश्चे"ति सूत्रे ल्युट्प्रत्ययस्याधिकरणेऽपि विधानात् कथं नियमः ? इत्याशङ्क्याह—*न भावार्थ इति* ॥ भावार्थस्य क्रियात्मकत्वान्न तद्रूपत्वं युक्तमित्यर्थः । करणाधिकरणयोर्धात्वर्थप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकत्वाद् धात्वर्थस्य च पुरःस्फूर्तिकत्वात्तदाश्रयणं युक्तमित्याह—*न भावेति* ॥ धात्वर्थाभेदानुपपत्तेर्विलम्बितप्रतिपत्तिकस्याप्यधिकरणस्योपादानमिति चेत्, मैवम्; अद्वैतश्रुतिविरोधात्, आधाराधेयकल्पनाऽयुक्तेः । ज्ञानस्य क्रियात्मकत्वं चासिद्धम् । न च धात्वर्थत्वात् क्रियात्मकत्वम्; अक्रियात्मकस्यापि धात्वर्थस्य 'गडि वदनैकदेशे' इत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वे लाघवमितरत्र गौरवं चेत्याह—*किंच प्रतिक्षणमिति* ॥ ज्ञानस्याजन्यत्वे हेत्वन्तरमाह—*आत्मनीति* ॥ *प्रकाशगुणव्यतिरेकः= *व्यावृत्तिः ; तस्या अभावः, तदभावादित्यक्षरार्थः । विमतम्, नाऽऽगन्तुकम्, प्रागभावशून्यत्वात् ; गगनवत्, न च हेत्वसिद्धिः ; आत्मनि प्रकाशप्रागभावोपगमे जिज्ञासा-संशय-विपर्यया न स्युः, ते चोपलभ्यन्ते, तस्मान्नासिद्धिरित्यर्थः । श्रुति-युक्तिभ्यामात्मस्वप्रकाशसिद्धेरग्रहणाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वे प्रयुक्ते ब्रह्मस्वरूपानवभासनादित्युक्तं न युक्तम् ; वैयधिकरण्यात्, इत्याशङ्क्याऽऽत्म-ब्रह्मणोरभेदान्न वैयधिकरण्यमित्याह—*नन्वात्मनीति* ॥ अविद्याया आच्छादनादिशक्तिमत्त्वात् कथमनवभासाद्यभावः ? इत्याशङ्क्यानवभासाद्यभावं न ब्रूमः, किंत्वन्यत्रानवभासः स्यादित्याह—*तर्हीति* ॥ ब्रह्मात्मनोरभेदादात्मन्यपि न स्यादित्याशङ्क्याभेदे मानाभावान्नैतदित्याह—*न जीव इति* ॥

"मानाभावादि"त्येतदसिद्धम् ; 'अनेन जीवेने'त्यभेदसिद्धेरित्युक्तमयुक्तम्, 'चारेण परसैन्यं समनुप्रविश्य संकलयामी'त्यादौ चारगतसंकलनस्य राज्ञि व्यपदेशवद् जीवगतनामादिव्याकरणं ब्रह्मण्युच्यते, तस्मात्कथमभेदः ? इत्याशङ्क्य, इतरत्र मुख्यार्थासंभवादुपचारः, न च तथाऽत्रेत्याह—*ननु कार्येति* ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यम्, अखण्डार्थनिष्ठम्, अकार्य-कारणद्रव्यमात्रवृत्तित्वे सति समानाधिकृतत्वात् ; 'सोऽयं देवदत्तः' इतिवत् । तत्र समानाधिकृतत्वादित्युक्ते 'खण्डो गौरि'त्यादौ व्यभिचारः, तदर्थम्—*द्रव्यमात्रेति* ॥ तावत्युक्ते 'मृद् घटः' इत्यादौ व्यभिचारः—तदर्थम्—*कार्यकारणेति* ॥ न च साध्यवैकल्यम् ; तदेतद्देशाद्युपलक्षितदेवदत्तस्वरूपपर्यवसायित्वादित्यर्थः ॥

अभेदे विद्यात्मकत्वान्न सुतरामविद्येत्युक्तम्, तन्न संभवति ; भेदेऽपि विद्यात्मकत्वेनाविद्यासंभवसाम्यात्, अतः कथं सुतरामिति ? तत्राह—*तर्हि ज्ञानेति* ॥ अभेदे भिन्नाश्रय-विषयाभावादविद्याभावस्तरपोऽर्थः । करणविषय-प्रमातृदोषाद्यसंभवाल्लक्षणे प्रत्युक्ते करणादिदोष एव प्रदर्शनीयः, नाविद्यादोषः, तस्य प्रथमदर्शने वा को हेतुरिति ? तत्राह—*तत्रेति* ॥ अधिष्ठानप्रमाणदोषस्य भ्रमजनकत्वादविद्यायाश्चाधिष्ठानयाथात्म्यप्रमाणदोषत्वाद्भ्रमजनकत्वं युक्तमित्याशयेनोक्तम्—*अधिष्ठानेति* ॥ प्रथमदर्शने हेतुमाह—*अद्वितीयेति* ॥ द्व्याकारत्वादेरविद्याऽधीनत्वात् प्रथमं तत्प्रदर्शनमित्यर्थः । *टीकाया एषोऽर्थः*—'अविद्यात्मके'ति विशेषणं काचादिव्यावृत्त्यर्थम् । 'आच्छादकमि'त्यधिष्ठानत्वमुपपादयति । प्रकाशाच्छादकत्वे तन्निवर्त्यत्वासंभवादनिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽगन्तुकग्रहणनिवर्त्यत्वमित्याह—*अग्रहणेति* ॥

प्रमाणाभावात् कथमविद्येत्युक्तानुसंधानाचतुरः कश्चित् शङ्कते—*कथमिति* ॥ अनुसंधानाकौशलमुक्तमेव स्मार्यताम्, किमिति प्रमाणान्तरमुपन्यस्तं टीकाकृता ? इत्याशङ्क्योक्तस्मारणे ममानुसंधानपाटवाभावादुक्तं स्मारयतीति वादिनः खिन्नमतित्वं स्यात्, तदर्थं तन्मतिमनुसरन् प्रमाणान्तरं कथयतीत्याह—*प्रत्यक्षेति* ॥

"अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इत्यत्र ब्रह्मप्रतिपत्तेः प्रतिबन्धकमज्ञानमनृतमित्युक्तम्, तन्न संभवति ; ब्रह्मप्रतिपत्त्यभावेन तत्प्रतिबन्धकल्पनाऽयोगात्, कल्पनायामपि प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्प्यतामित्याशङ्क्य, प्रतिबन्धकान्तरानिरूपणान्न तत्कल्पनमिति तावदाह—*सुषुप्त इति* ॥ सुषुप्तेः सकलविशेषज्ञानोपरमत्वान्न तत्र मिथ्याऽज्ञानं प्रतिबन्धकमस्तीत्यर्थः । रूप्यभ्रमसंस्कारे सत्यपि शुक्तिबोधदर्शनान्न संस्कारस्यापि प्रतिबन्धकत्वमित्याह—*तत्संस्कारस्येति* ॥ अग्रहणपक्षेऽपि किमागन्तुकग्रहणाभावः प्रतिबन्धकः ? उत स्वरूपग्रहणाभावः ? नाद्यः ; इत्याह—*कादाचित्केति* ॥ न द्वितीयः ; ग्रहणस्य स्वरूपत्वे तदभावानुपपत्तेस्तस्य प्रतिबन्धकाकाङ्क्षाभावान्न तत्कल्पनमित्युक्तं निरस्यति—*स्वरूपचैतन्येनैवेति* ॥ आच्छादकसद्भावे वाक्यान्तरमुदाहरति—*तम इति* ॥ अनृतमपिधानमेषां ते तथोक्ताः । अग्रहणादीनामप्रतिबन्धकत्वेऽप्यन्यत्कर्म प्रतिबन्धकमिति शङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति—*ततश्चेति* ॥ कर्मणः प्रतिबन्धकत्वे तन्निवृत्त्युपायाभावाद् न कदाचिदपि तत्प्रतिभास इत्यर्थः । असत्यवदनमनृतमिति शङ्कां व्यावर्तयति—*मिथ्येति* ॥

"अनीशया शोचती"त्यत्रेश्वरत्वाभावस्य तृतीयया शोक-मोहहेतुत्वप्रतीतेः कथमज्ञानसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याह—*अनीशयेति* ॥ मुह्यमानः सन्नीश्वरभावं न प्रतिपद्यते, ततः शोकोपलक्षितं संसारमनुभवतीत्यर्थः । यूयं तमीश्वरं न वित्थ, तस्मात्प्रतिपत्त्युपायं कुरुत । ईश्वरस्यासत्त्वादेवाप्रतिपत्तिः, नास्मदपराधादित्याशङ्क्याह—*य इति* ॥ इमाः प्रजाः *जजान=जनितवान् । कार्यलिङ्गेनेश्वरसिद्धेर्न तदपलाप इति । परमाणुवदयोग्यत्वादग्रहणमित्याशङ्कां निरस्यति—*अन्तरमिति* ॥ युष्माकं ब्रह्मणश्चान्तरं व्यवधानं बभूव । देशादिविलक्षणं तदित्याह—*अन्यदिति* ॥ किं तदन्तरम् ? किं च तत्कृत्यम् ? इत्यत्राह—*नीहारेणेति* ॥ आच्छादकत्वसाम्यान्नीहारशब्दोऽज्ञाने प्रयुक्तः । प्रावृतत्वमाच्छन्नपरिपूर्णस्वरूपता, अतो विक्षेपविषया इत्याह—*जल्प्या इति* ॥ 'मनुष्यः' 'ब्राह्मणः' इत्याद्यध्यासविषया इत्यर्थः । *असून्=प्राणानिन्द्रियाणि तर्पयन्तीत्यसुतृपः । उक्थशब्देन कर्माङ्गाभिधानद्वारा कर्मोपलक्षितम् । तस्मिन् शास्यन्ते विधिवाक्ये ये पुमांसः, ते तथोक्ताः । *चरन्ति=संसारचक्रे भ्रमन्तीत्यर्थः । *ननु* अत्र नीहारस्याऽऽवारकत्वं प्रतिभाति, नाज्ञानस्येत्यत्राह—*नीहारमिति* ॥ ब्रह्मण आत्मत्वात्प्रसिद्धनीहारस्याच्छादकत्वानुपपत्तेरज्ञानं नीहारमित्यर्थः । वाक्यान्तरमुदाहरति—*तथाऽविद्यायामिति* ॥ ऐहिकाऽऽमुष्मिकपुरुषार्थव्यतिरिक्तं ब्रह्माख्यं श्रेयो न जानन्तीत्यर्थः । 'आवृतं ज्ञानमि'त्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं गृह्यते ॥

ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्त्याऽविद्यात्मको बन्धोऽस्तीत्युक्तम्, तदनुपपन्नम् ; अविद्यायाः प्रस्तुतत्वाद् अविद्याऽस्तीति वक्तव्यम्, नच बन्धोऽस्तीति ; तथा मोक्षस्य ब्रह्मात्मभावलक्षणस्य नित्यत्वाद् ज्ञानसाध्यत्वं चानुपपन्नमित्याह—*अर्थापत्तिरपीति* ॥ अर्थापत्तिरपि द्रष्टव्येति पूर्वेणानुषङ्गः । काऽसावर्थापत्तिः ? इति वीक्षायामाह—*ब्रह्मज्ञानादिति* ॥ बन्धस्य परमार्थत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेस्तस्याविद्यात्मकत्वमाश्रयणीयम्, ततोऽविद्याऽऽश्रयणीयेत्येतदुच्यते टीकयेत्यर्थः ॥

दर्शनविध्यनुपपत्त्याऽविद्याऽऽश्रयणीयेति पक्षान्तरमाह—*अथवेति* ॥ दर्शनोद्देशेन श्रवणादि विधीयमानं निवर्त्याऽविद्यामन्तरेणाऽनुपपद्यमानमविद्यां गमयति, न च ब्रह्मस्वरूपबोधनार्थं श्रवणादि विधीयते ; ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेनान्यनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । अज्ञानस्य प्रमाणगम्यत्वेऽपसिद्धान्ताऽऽपातः, सत्यत्वं चेत्याशङ्क्याह—*अत्रेति* ॥ अस्मिन् ग्रन्थ इत्यर्थः । साक्षिवेद्यत्वान्नापसिद्धान्तः । न च प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यम्; अभावत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थत्वात्, अभावव्यावृत्तिप्रतिपादकप्रमाणादज्ञानसिद्धेः प्रामाणिकत्वमित्यपि न ; आरोपितसंसर्गमिथ्यात्वस्याप्रामाणिकत्वेऽपि सांसर्गिकत्वं न यथा, तद्वदत्रापीत्यर्थः । ब्रह्माभिन्नत्वाज्जीवस्य नाज्ञत्वमित्युक्तं चोद्यमनुवदतीत्याह—*तत्रेति* ॥एकत्वेन प्रतीचोऽज्ञानसंबन्धे प्रतिक्षिप्ते कथं तेनैव हेतुनाऽज्ञानं साध्यते टीकायाम् ? इत्याशङ्क्य, विकल्पपूर्वकं टीकां व्याकरोति—*किमत्रेति* ॥ अज्ञानस्याऽऽश्रय-विषयभेदसापेक्षत्वात्प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये च तदभावादविद्यासंभव इत्याऽऽद्यविकल्पार्थः । स्वप्रकाशस्वभावस्योष्णांशोः सन्तमसानाश्रयत्ववदात्मनः प्रकाशात्मकस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तिरिति द्वितीयविकल्पार्थः । प्रत्यगैक्याद् ब्रह्मणोऽज्ञत्वम्, ततः सर्वज्ञत्व-नित्यमुक्तत्वादेर्विरोध इति तृतीयविकल्पार्थः । आद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ अज्ञानम्, नाश्रय-विषयभेदापेक्षम्, तमस्त्वात् ; बाह्यतमोवदित्यर्थः । तर्हि किं क्रियाद्यपि तद्भेदानपेक्षमिति पृच्छति—*किंत्विति* ॥ विमतम्, आश्रयातिरिक्तविषयसापेक्षम्, सविषयत्वात् ; क्रियाशक्त्यादिवदित्यर्थः । अप्रयोजको हेतुरित्याह—*एकस्मिन्निति* ॥ तर्हि क्रियादेरप्याश्रयातिरिक्तविषयापेक्षत्वं न स्यादित्याशङ्क्य, ततो वैलक्षण्यमाह—*अक्रियेत्यादिना* ॥ बाह्यतमसः स्वोपादानाश्रितस्यान्यत्राऽऽवारकत्वात्साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्याह—*नहीति* ॥ मृन्निष्ठस्य घटस्य भूतलनिष्ठत्ववत्तमसः स्वोपादानाश्रितस्याप्यन्याश्रयविषयत्वे न विरुद्धे इत्यर्थः । 'अस्यास्मिन्नज्ञानमि'त्याश्रयादिभेदप्रतीत्या विरोधमाशङ्क्य, प्रतीतिमन्यथयति—*अज्ञानमिति* ॥ ज्ञानस्य द्वयसापेक्षत्वान्न तत्प्रतियोगिकाज्ञानस्यापि तत्सापेक्षत्वप्रथा घटत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—*यथेति* ॥ उपसंहरति—*तमोवदिति* ॥ अज्ञानं न स्वाश्रयाऽऽवारकम्, आवारकत्वात् ; शुक्त्यज्ञानवदित्याशङ्क्य, तमसि व्यभिचारमाह—*तमोवदिति* ॥ शुक्त्यज्ञानस्यापि चिन्मात्रतन्त्रस्य तदावारकत्वाभ्युपगमात्साध्यवैकल्यं चेति चशब्दार्थः । आत्मा, न तमआश्रयः, प्रकाशत्वात् ; संप्रतिपन्नवदित्युक्ते तद्विरुद्धत्वमुपाधिः । न च साधनव्यापकतेत्याह—*नापीति* ॥ यत्र प्रकाशत्वं तत्र तद्विरुद्धत्वमिति न व्याप्तिः ; संवेदने व्यभिचारादित्याह—*स्वावभासकेनेति* ॥ आत्मा, अज्ञानविरोधि, तद्भासकान्यत्वे सति चित्त्वात् ; तन्निवर्तक-संविद्वदित्याशङ्क्यासिद्धिमाह—*साक्षीति* ॥ साधनव्यापकत्वनिरसनमुपसंहरति—*अत इति* ॥ विरोधप्रयोजकमपि दुर्निरूपमित्याह—*किंचेति* ॥

किं भासमानत्वं प्रयोजकम् ? उत ज्ञानमात्रम् ? आहो स्वयंभासमानत्वम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*जन्येति* ॥ 'सुखमहमस्वाप्समि'ति परामर्शानुपपत्त्या सुषुप्तावप्यात्मनोऽवभासमानत्वमाश्रयणीयम् ; अन्यथा परामर्शानुपपत्तेः । तत्र च स्वयंभासमानत्वानाश्रयणादन्यतो भासमानत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च न भासमानस्याज्ञानसंबन्धविरोध इत्यर्थः । *अथवा*—जन्यज्ञानेन भासमानस्याप्यज्ञानाश्रयत्वम्, किं पुनर्नित्यचैतन्यस्येत्याशयेनोक्तम्—*जन्यज्ञानेनेति* ॥ कुतस्तदिति शङ्कायामाह—*अवस्थेति* ॥ अहं-ममाभि-

मान-रजतादिभ्रमाणामुत्पत्तेः प्राक् तद्धेतुत्वेन, तत्समये स्थितिहेतुत्वेनानन्तरं भ्रमान्तरहेतुत्वेनेति कालत्रयेऽपि स्व-परविषयाज्ञानाश्रयत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—*न चेति* ॥ स्वज्ञान इति* ॥ अज्ञानविषयज्ञान इत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह—*न चेति* ॥ स्वप्रकाशस्याज्ञानसंसर्गविरोधव्याप्तेरदृष्टत्वादित्यर्थः । कथमदर्शन-मिति चेत्, तत्र किमनात्मनि व्याप्तिदर्शनम् ? उत संवेदने ? इति विकल्प्याऽऽद्ये व्याप्त्यभावमाह—*विषयाणामिति* ॥ द्वितीयेऽपि संवेदनं किं वृत्तिरूपम् ? उत स्वरूपज्ञानम् ? आद्ये व्याप्त्यभावः ; वृत्तेरन्यप्रकाश्यत्वात्, न द्वितीयः ; संदिग्धसध्यतया तस्य पक्षत्वान्न व्याप्तिस्थलतेत्याह—*संवेदनस्येति* ॥ तृतीयमुत्थापयति—*अथेति* ॥

गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह—*न जीवेति* ॥ अभिसन्धिमजानान उक्तं चोद्यं स्मारयति—*नन्विति* ॥ ऐक्यमात्रमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* । ऐक्यस्य प्रामाणिकत्वे ब्रह्मणोऽप्यज्ञत्वम्, तत्राह—*सत्यपीति* ॥ बिम्ब-प्रतिबिम्बयोरैक्येऽप्युपाधिभेदात् श्यामत्वादिव्यवस्थावद् व्यवस्थेत्यर्थः । कल्पत्रयनिराकरणमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ न केवलमैक्यस्य विरोधित्वाभावः, किंतु तदुपपादकत्वमपीत्याह—*किंत्विति* ॥ ऐक्यस्याज्ञानं विनाऽनुपपत्त्यभावात् कथं तदुपपादकत्वमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*ऐक्य इत्यादिना* ॥ ऐक्ये सत्येवानवभासदर्शनादविद्या कल्प्यत इत्यन्वयः । ऐक्येऽपि तस्य जाड्येनानवभासः संभवत्यविद्यां विनाऽपीत्यत्राह—*स्वयंप्रकाशत्व इति* ॥

अहमित्युपलब्धाकाराद् ब्रह्मणो व्यतिरेकाभावात्तदनवभासोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य, सर्वज्ञत्व-सर्वशक्त्य-नवच्छिन्नानन्दात्मक-ब्रह्मानवभासार्थमविद्याऽऽश्रयणीयेत्याह—*सर्वज्ञत्व इति* ॥ अन्यथोपपत्तिं परिहरति—*अन्यथेति* ॥ आच्छादकाभावेऽनवभाससिद्ध्यर्थं तयोर्भेद इत्याह—*भेदेति* ॥ श्रुतिविरोधाद् भेदानुपपत्तिश्चेत्, तर्ह्यात्मनो जाड्यमाश्रयणीयमित्याह—*जाड्य इति* ॥ स्वयंज्योतिष्ट्ववचनविरोधाद् जाड्यांशसंभवश्चेत्, तर्हि न सर्वज्ञत्वादिलक्षणं ब्रह्मेत्याह—*किंचिज्ज्ञत्वेति* ॥ एवं सत्यग्रहणमेवाविद्या स्यादित्याह—*ग्रहणेति* ॥ ततः किम् ? इत्यत आह—*ततश्चेति* ॥

अविद्यावच्छिन्नजीवनिर्भासाऽऽस्पदं ब्रह्मेति कथमुपसंह्रियते ? तस्याप्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्य, तद्व्यावर्त्यामाशङ्कामाह—*नन्विति* ॥ जीव-ब्रह्मविभागनिरूपणमकाण्डताण्डवितमित्यत्राह—*यत इति* ॥ तत्र मतान्तराण्युपन्यस्यति—*अन्तःकरणेति* ॥ भेदाभेदव्यवहारसंपादनपटीयान् धर्मविशेषोऽतिरेकः । काल्पनिकांशांशिभाव-व्यावर्तनार्थम्—*स्वभावादिति* ॥ विशेषणम् । अविद्यावच्छिन्नताया अनुपपादनात्कथमुपसंहरणम् ? इत्यत्राह—आत्माऽऽवरणेति* ॥ पूर्णात्माऽऽवारकत्वात्तदज्ञानमेवाध्यासोपादानत्व-योग्यं यस्मात्, अतस्तदेवावच्छेदोपादानमिति युक्तमुपसंहरणमित्यर्थः । जनकत्वमात्रं निमित्तशब्दार्थः ॥

अवच्छेदस्य सत्त्वे तदुपादानम्, तदेव कुतस्त्यम् ?इत्याशङ्क्याह—*अवच्छेदस्येति* ॥ प्रातिभासिकेति हेतुगर्भविशेषणम् । अध्यस्यत इत्यध्यासः । विमतम्, आरोपितम्, दृश्यत्वात्, शुक्तिरूप्यवत्; ततोऽज्ञान-निमित्तत्वमित्यर्थः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति—*सत्यत इति* ॥

किंचान्तःकरणमवच्छेदकमिति वदन् प्रष्टव्यः—किं तद् वास्तवावच्छेदस्य हेतुः ? उत काल्पनिकस्य ? इति । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—*न चेति* ॥ अद्वैतश्रुतिविरोधान्न परमार्थतो विदारणमित्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रतिभासः ? इत्याशङ्क्याह—*अवच्छेदस्येति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*अज्ञानस्येति* ॥ किंच किमन्तःकरणमपि तात्त्विकम् ? उतातात्त्विकम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*अन्तःकरणस्येति* ॥ "षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्ति" "भिद्यते हृदयग्रन्थिरि"त्यादिवाक्यादन्तःकरणस्य ज्ञाननिरस्यताऽवसीयते । ज्ञाननिरस्यत्वं चाध्यस्तत्वं विना नेति न तात्त्विकत्वमित्यर्थः । चरमं निरस्यति—*स्वकारणेति* ॥ अन्तःकरणस्यावच्छेदकत्वमिच्छताऽज्ञानस्याप्यवच्छेदकत्वमिष्यत एव; अन्तःकरणस्यारोपितत्वेनाज्ञानात्मकत्वात्, तत उभयोरवच्छेदकत्वकल्पनायां गौरवान्न तावदन्तः-करणमेवावच्छेदकमित्यर्थः । "तन्मनोऽकुरुते"त्यादिश्रुत्याऽन्तःकरणस्य ब्रह्मजत्वात्सत्यत्वं लभ्यते, अतः सत्यमेवावच्छेदकमित्याशङ्क्य, कूटस्थत्वेन साक्षात् कारणताऽसम्भवात्तद्रूपेण विवर्तमानाविद्याधिष्ठानत्वं कारणत्वमिति, न सत्यत्वमन्तःकरणस्य । तदङ्गीकृत्य परिहरति—*सत्यत्वेऽपीति* ॥

अवच्छेदवदन्तःकरणस्याप्यनादित्वाद् अवच्छेदकत्वं युक्तमित्याशङ्क्य, किं तत् सुषुप्तिप्रलयादावस्ति ? उत न ? इति विकल्प्य चरमं निरस्यति—*सुषुप्तादाविति* ॥ घटभङ्गे तदुपहितगगनस्य महागगनात्मकत्ववदवच्छेदकविलये जीवस्य ब्रह्मता स्यादित्यर्थः । आद्यमुत्थापयति—*तदापीति* ॥ किं निरवयवतापत्तिः सूक्ष्मता ? आहो अवयवापचयमात्रम् ? उत कारणत्मनाऽवस्थानम् ? किं वा कार्यसंस्कारसहितशक्तिमत्कारणावस्थानम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*न तावदिति* ॥ तन्त्वपगमे पटापगमवदवयवाभावे च सत्यन्तःकरणमपि न स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति—*अथावयवेत्यादिना* ॥ आरम्भकावयवध्वंसेऽप्यवयविनोऽवस्थाने तस्य तत्कार्यत्वं हीयेतेत्यर्थः । तृतीयमुत्थापयति—*कारणात्मनेति* ॥ अत्यन्ताभेदमाश्रित्याऽऽद्यः कल्पः, द्वितीयस्तुरभेदाभेदावनुसृत्येति द्रष्टव्यम् । चतुर्थः पक्षः परिशिष्यत इत्याह—*तस्मादिति* ॥ अस्त्वेवम्, ततः किम् ? इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किं कारणशब्देन परमार्थवस्तु विवक्षितम् ? उताज्ञानम् ? आद्ये न कदाचिन्मोक्षः ; परमार्थस्य निवृत्त्यसंभवात्, द्वितीये प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाज्ञानमवच्छेदकं स्यादित्यभिसन्धायोपसंहरति—*अत इति* ॥ अतिरेकपक्षेऽपि वक्तव्यम्—किमतिरेकः पारमार्थिकं भेदं संपादयति ? उतापारमार्थिकम् ? इति । नाद्यः ; श्रुति-स्मृति-न्यायविरोधादित्यभिप्रेत्या-द्वितीये ब्रह्मणि रशनासमारोपितसर्पादाविव हेतुत्वेनानाद्यविद्याया एव विभागहेतुत्वसम्भवेऽप्रसिद्धमतिरेकं किं कल्पयसीत्याह—*क्लृप्तेति* ॥

अविद्याया अवच्छेदकत्वानुपपत्तेरतिरेकः कल्प्यत इति शङ्कते—*जीवस्येति* ॥ 'पूर्वमि'त्यत्र स्वसम्बन्धादित्यध्याहारः । अविद्याया विभागोपजीवित्वेनोपजीव्यत्वानुपपत्तेर्विभागस्याविद्याधीनत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । उपजीव्यस्य उपजीवकत्वानुपपत्तिरतिरेकेऽपि तुल्येत्याह—*न कस्येति* ॥ उपजीव्यस्याप्युपजीवकत्वं दृष्टमिति चोदयति—*यथेति* ॥ *भेदेनोपरज्यत इति* ॥ भेदनिर्वाहकत्वेन संबध्यत इत्यर्थः । धर्मि-प्रतियोगिभावो न भिन्नवस्तुनिष्ठः, किंतु वस्तुमात्रनिष्ठ इत्याशङ्क्याह—*कस्येति* ॥

कस्य कस्माद्भेद इति वीक्षायां घटस्य पटादित्यपुनरुक्तशब्दद्वयस्मृतिहेतुतया तयोर्भेदप्रतिपत्तेस्तदधीनत्वं धर्मादिभावस्य ; अन्यथा स्वस्मादपि स्वस्य भेदः स्यादित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—*एवमिति* ॥ तुल्यमुत्तरमित्याह—*अविद्यायामिति* ॥ वस्तुतश्चिन्मात्रमाश्रयते, तदेव विषयीकरोतीति न विभागापेक्षत्वमविद्याया इत्यर्थः ॥

अंशांशिभावेन भेद इति पक्षं निरस्यति—*निरंशत्वादिति* ॥ न च हेत्वसिद्धिः ; "निष्फलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादिवाक्यात्, सांशत्वेऽनित्यत्वापात इत्यादियुक्तेश्च प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । भेदकान्तरनिरसनफलमाह— *तस्मादिति* ॥ भेदकान्तरवदविद्याया अपि भेदकत्वमयुक्तमित्याह— *नन्विति* ॥ किं संबन्धिन्यविद्या भेदिका ? उतासंबन्धिनी ? आद्येऽपि किं जीवसंबन्धिनी ? उत ब्रह्मसंबन्धिनी ? नाद्यः; अविद्यासिद्ध्युत्तरकालत्वाज्जीवभावस्य, नापि द्वितीयः ; सर्वज्ञत्वादिगुणकब्रह्मणोऽप्यविद्याधीनत्वात्, स्वातन्त्र्यं तु नोपेयते । तस्मादविद्या भेदिकेत्यप्ययुक्तमित्याशयः ॥

चिन्मात्रतन्त्राऽविद्येति वक्तुं प्रतिवच्मीत्याह—*नन्विति* ॥ दर्पणादेर्बिम्बसंबन्धित्वेन प्रतिबिम्बसम्बन्धित्वेन च भेदकत्वं न सम्भवति ; विभागोत्तरकालीनत्वाद्बिम्बादेरित्यर्थः । मुखमात्रमाश्रित्य दर्पणादि बिम्बादिविभागं जनयतीति चोदयति—*मुखेति* ॥ तुल्यमेतदित्याह—*इहापीति* ॥ जीवपक्षपातित्वाच्चिन्मात्रतन्त्रत्वमयुक्तमित्याह—*कथं पुनरिति* ॥ पक्षपातित्वमन्यथाऽपि घटत इत्याह—*दर्पणेति* ॥ दर्पणादेः प्रतिबिम्बादौ स्वगतधर्मसंसर्गजनकत्वं पक्षपातित्वमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण चिन्मात्रसम्बन्धित्वमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ कूटस्थासङ्गाद्वयबोधरूपत्वाच्चितोऽविद्याश्रयत्वमयुक्तमित्यभिसन्धिः ॥

चिन्मात्राश्रयत्वानुपपत्त्या विशिष्टाश्रयत्वं मनुषे ? आहोस्विदनुपपत्तिमात्रम् ? किं वा स्वातन्त्र्यम् ? उत तस्या असत्त्वम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*न तावदिति* ॥ प्रमाणाभावः कथमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किं प्रत्यक्षं प्रमाणम् ? उतानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—*नन्विति* ॥ किं प्रतिभासमात्रं प्रमाणम् ? उत युक्तिसहकृतानुभवः ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*नाहमिति* ॥ 'अहमनुभवामी'त्यत्र प्रतिपत्तेरित्यध्याहारः । इष्टापत्तिशङ्कां निरस्यति—*चैतन्येति* ॥ अनुभवस्य चित्प्रकाशत्वाद्विशिष्टस्य च तद्विपरीतत्वादाधारादिभावो न युज्यत इत्यर्थः । 'अनुभवामी'ति प्रत्ययस्यान्यथासिद्धिं शङ्कते—*ननु यथेति* ॥ दग्धृत्वस्य दहनधर्मतयाऽन्यत्र दृष्टत्वात्तप्ताऽयःपिण्डे दग्धृत्वव्यपदेशः, तद्वदनुभवधर्म्यात्मसम्बन्धादन्तःकरणेऽनुभवितृत्वप्रथेत्यर्थः । मुख्यार्थे बाधकाभावान्नैवमित्याशङ्क्याह—*नान्तःकरणस्येति* ॥ करणस्यानुभववेद्यत्वान्न तदाधारत्वमित्यर्थः । तुल्यमुत्तरमित्याह—*एवमिति* ॥ बाधकसद्भावाद'नुभवामी'ति प्रत्ययस्यान्यथासिद्धिः, न तथाऽत्रेत्याशङ्क्याह—*नान्तःकरणस्येति* ॥ तत्र हेतुमाह—*प्रतीतेरिति* ॥ अन्तःकरणस्याज्ञानकार्यत्वान्न तदाश्रयत्वकल्पना । नच प्रतीत्यनुपपत्तिः ; तस्या अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । युक्तिसहितानुभवस्य साधकत्वमिति कल्पं निरस्यति—*आत्मनीति* ॥ "न किं

चिदवेदिषमि"ति परामर्शानुपपत्त्या पुनरुत्थानानुपपत्त्या च सुषुप्त्यादावविद्यासंबन्धोऽधिगम्यते, स न स्यादन्तः-करणाश्रयत्वे, तस्य विलीनत्वादिति युक्तिशून्योऽयं पक्ष इत्यर्थः ॥

अर्थापत्तिः प्रमाणमिति पक्षमुत्थापयति—*अथेति* ॥ विशिष्टं किं विशेषण-विशेष्याभ्यामन्यत् ? उतानन्यत् ? तत्राऽऽद्यस्याप्रामाणिकत्वमभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह—*न विशिष्ट इति* ॥ दण्ड-देवदत्त-संबन्धेषु विशिष्टशब्दप्रयोगाभावात्तदर्थान्तरमित्याशङ्क्याह—*जडस्य चेति । "यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तिः सस्यक् च वेत्ति सः" इति न्यायादज्ञान-भ्रम-सम्यग्ज्ञानानामेकाश्रयत्वे सम्यग्ज्ञानाश्रयतया मोक्षान्वयित्वं वक्तव्यम्, न च जडस्य कार्यस्य तत् संभवतीत्यर्थः । जडाश्रयत्ववच्चिदाश्रयत्वमप्यनुपपन्नमिति चोदयति—*ननु स्वरूप इति* ॥ किं चिन्मात्रेऽनुपपत्तिमात्रमुद्भाव्यते ? उत विशिष्टाश्रयत्वं साध्यते ? तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*अनुपपन्नेति* ॥ विशिष्टाश्रयत्वेऽनुपपन्नोभयत्वं कल्प्यम्, अस्मन्मते त्वेकाश्रयत्वमिति लाघवादनुपपन्नमपि चिदाश्रयत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । एतेन—चित्यनुपपत्तिमात्रमिति विकल्पोऽपि निरस्त इति द्रष्टव्यम् । विशिष्टाश्रयत्वे दूषणान्तरमाह—*मोक्षेति* ॥ अज्ञान-भ्रान्ति-मुक्तीनामेकाश्रयत्वम् ; अन्यथाऽन्यो बद्धोऽन्यो मुच्यत इति वैरूप्यप्रसङ्गः । ततश्च विशिष्टस्य मुक्तावनन्वयाच्चिन्मात्रस्य च सर्वत्रानुगमात्तस्यैवाज्ञत्वमित्यर्थः ।

विधान्तरेण जडाश्रयत्वं निराकर्तुं परमतमनुवदति—*अत्र कश्चिदिति* ॥ किमग्रहणादेरप्यन्तःकरणाश्रयत्वम् ? उतानादिभावरूपाज्ञानस्यैव ? तत्राद्येऽपीदं विचार्यमित्याह—*स वक्तव्य इति* ॥ सर्वज्ञत्वस्यानुभवविरुद्धत्वात्किंचिज्ज्ञत्वमाश्रयणीयम्, तदा च त्वन्मतविहतिरित्याह—*किंचिज्ज्ञत्व इति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*अथेति* ॥ किं भावरूपाज्ञानस्य ज्ञानादन्यत्वेनाज्ञानत्वम् ? उत तद्विरोधित्वेन ? इति विकल्पयति—*किं तदिति* ॥ आद्यमनूद्य दूषयति—*ज्ञानादिति* ॥ *न विवाद इति* । अनात्माश्रय इति यावत् । द्वितीयमुत्थापयति— *अथेति* ॥ किमन्तःकरणगतं ज्ञानं तद्विरोधि ? उताऽऽत्मगतम् ? नाद्यः; तस्य जडत्वेन ज्ञातृत्वानुपपत्तेः, न द्वितीयोऽपि ; किं तदेकविषयम् ? उत भिन्नविषयम् ? नोभयमपीत्याह—*न भिन्नेति* ॥ चैत्र-मैत्राश्रितयोर्घटविषयज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्य-निवर्त्तकतानुपलब्धेः, तथा भिन्नाविषययोरपि ; तदेतभिप्रेत्योक्तम्—*अपीति* ॥ करणगताज्ञानस्य कर्तृज्ञाननिवर्त्यत्वान्नातिप्रसङ्ग इति चोदयति—*करणाश्रयमिति* ॥ यस्य यत्करणं तदाश्रितज्ञानेन तत्करणगतस्याज्ञानस्य निवृत्तिः ? किं वा करणान्तरगतस्य ? नोभयथाऽपीत्याह—*न प्रमाणेति* ॥ करणान्तरगतज्ञाननिवृत्तौ दूषणान्तरमाह—*पुरुषान्तरेति* ॥ अन्तःकरणलयः, कर्मनिमित्तः, लयत्वात्; संमतलयवदित्युत्पद्यमानबोधेन पुरुषान्तरगतेन सुषुप्तकरणगताज्ञाननिरासो नोपलभ्यते ; अन्यथोत्थितस्य तत्परामर्शानुपपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं तावदसिद्धम् ; तस्य करणायत्तत्वे प्रामाणिके तदज्ञाननिवृत्तिः सेत्स्यतीत्यभिसन्धायाह—*भ्रान्तीति* ॥ दोषत्वमुपपादयितुम्—*भ्रान्तीति* ॥ विशेषणम् ॥ अज्ञानम्, करणाश्रयम्, विषय-प्रमातृदोषातिरिक्तत्वे सति दोषत्वात् ; काचादिवदित्यर्थः । अतिप्रसङ्गलक्षणबाधकतर्कपराहतत्वा-

न्नायं हेतुरित्याह—*न चक्षुरादाविति* ॥ विमतम्, नयनाश्रयम्, दोषत्वात् ; काचादिवदित्यतिप्रसङ्गः । प्रलयसमयेऽप्यज्ञानस्य सद्भावात्तेषां चाभावान्न तदाश्रयत्वमिति चोदयति—*सादित्वादिति* ॥ अन्तःकरणस्याऽपि प्रलयादावुपरमान्नाज्ञानाश्रयत्वमित्याह—*अन्तःकरण इति* ॥ तत्रान्तःकरणस्याव्यक्तात्मना सत्त्वादाश्रयत्वं युक्तमिति शङ्कते—*सत्कार्येति* ॥ तुल्यमेतदत्रापीत्याह—*चक्षुरादाविति* ॥

युक्तिपर्यालोचनया जडस्याज्ञानाश्रयत्वं निरस्य श्रुतिपर्यालोचनयापि तन्निरस्यति—*अनृतेति* ॥ 'शब्दैश्चे'त्यस्य नान्तःकरणेत्यनेनानुषङ्गः । स्वान्ताश्रयत्व एव शब्दस्य प्रामाण्यं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*प्राप्तज्ञानानामिति* ॥ सुषुप्तादौ ब्रह्म प्राप्तानां तद्बोधाभावः कस्मात् ? इति शङ्कायाम्—"आवरणसद्भावादि"ति श्रुत्योच्यते, न च तत्तवोपपद्यते ; जडे ज्ञानप्रसक्त्यभावादित्यर्थः । अज्ञानं स्वतन्त्रमिति कल्पमुत्थापयति—*किंत्विति* ॥ स्वातन्त्र्ये सत्तास्फूर्त्याः सत्त्वाच्चित्यध्यस्तत्वमेष्टव्यमित्याह—*चैतन्येति* ॥ अज्ञानासत्त्वपक्षं प्रतिक्षिपति— *अलमतिविस्तरेणेति* ॥

भेदादिना जगतोऽनिरूपणाद् अन्यथाऽनुपपत्तेः— 'अहमज्ञः' इति व्यवहारानुपपत्तेश्चाज्ञानमास्थेयमित्यर्थः । अन्तः-करणादीनां भेदकत्वानुपत्तिर्न्यायः । न्यायस्य स्वातन्त्र्येण बोधकत्वासंभवादनुग्राह्यमाणमाह—*श्रुतिरिति* ॥ स्वयंज्योतिष्ट्वविद्याया व्युत्पादितत्वादाक्षेपानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*स्वयंप्रकाशस्येति* ॥ ब्रह्म, नाज्ञानाविषयः, भासमानत्वात्, भासमानघटादिवत्, इत्युक्ते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं शङ्कते—*नन्विति* ॥ व्यावर्तकं विशेषणमिति यावत् । ज्ञातस्याज्ञानव्यावर्तकत्वासंभवादनधिगतस्य व्यावर्तकत्वं वाच्यम्, ततश्च न साध्यवैकल्यमित्याह पूर्ववादी—*ननु तत्रेति* ॥ विषयस्याप्यनधिगतौ 'तत्र जानामी'ति व्यपदेशानुपपत्तेरधिगतस्य व्यावर्तकत्वम्, ततश्च साध्यवैकल्यमित्याह सिद्धान्ती—*नानवभासमानस्येति* ॥ अवभासमानस्याज्ञानव्यावर्तकत्वं व्याहतमित्याह—*नन्ववभासमानस्येति* ॥

अवभासमानस्याज्ञानविषयत्वं किं युक्त्यसहमित्युच्यते ? किं वा तत्प्रतीत्यभावः ? इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—*नाज्ञानेति* ॥ अलङ्कारत्वे हेतुः—*प्रतिभासमात्रेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*प्रतिभासस्त्विति* ॥ ग्रन्थान्तरत्वसूचकभावादेकग्रन्थशङ्कां निरस्यति—*निरंशस्येति* ॥ अन्यात्मना सामान्य-विशेषवत्त्वात्तत्र भानाभाने, न तथाऽत्र स्वयंज्योतिषीति समाध्यर्थः ॥

भासमानस्यानवभासमानत्वं नेति वक्तुमशक्यम् ; भासमानेऽप्यात्मनि देहादिव्यावृत्तेरनुपलम्भेन तत्र व्यभिचारादित्युक्तम्, तदसंगतम्, यत्र भासते, न तत्रावभासमानत्वम्, यद्भासते न तत्राऽनधिगतत्वमिति कथं व्यभिचारः ? इत्याशङ्क्य व्यभिचारं दर्शयितुमपरोक्षलक्षणमाह—*संविदिति* ॥ अभिन्न इति स्वरूपभेदमाश्रित्योक्तम् । धर्मभेदमाश्रित्याह—*तत्तत्र इति* ॥ भेदस्य धर्मत्वे धर्मिज्ञानमात्रेण कथमपरोक्षत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*एवेति* ॥ धर्माद्यापरोक्ष्ये भेदाप्रतीत्यदर्शनात्तस्याप्यपरोक्षत्वमित्यर्थः ॥

आत्मनि प्रतीयमाने व्यावृत्तेरप्युपलम्भान्न व्यभिचार इत्युक्तम्, तन्नोपपद्यते ; भेदज्ञानसामग्र्यभावात् तृतीयज्ञानस्य च भेदग्राहित्वादित्यत्राह—*पदार्थेति* ॥ तृतीयज्ञानात् प्राक् भेदग्रहणाभावेऽसंकीर्णतया

धर्म्यादिबोधाभावाद् भेदबोधो न स्यादित्यर्थः। फलितमाह—*अत इति* ॥ एकताज्ञानाद्‌भेदानवभास इत्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; भेदग्राहकग्रहणस्याप्युपपत्तेरित्याशङ्क्य, देहव्यतिरिक्तात्मवादिना देहात्मबुद्धेरध्यासात्मत्वं वा गौणत्वं वाऽऽश्रीयते ? आद्येऽध्यासस्य भेदाग्रहव्याप्तत्वात्तद्ग्राहकाभावस्त्वयाऽप्याश्रयणीय इत्याह—*संसर्गेति* ॥ निमित्तं ज्ञापकमिति यावत् । तत्र हेतुमाह—*इति सर्वत्रेति* ॥

ननु "गौणोऽयमि"त्यत्र देहात्मबुद्धेर्गौणत्वपक्षोऽनूदितः, स नोपपद्यते ; गौणत्वव्यापकभेदग्रहाभावादित्याशङ्क्याह—*पदार्थेति* ॥ व्यतिरेकप्रमाणाभावान्नैतत्सिद्धिरित्युक्तं "नन्वहमि"त्यादिना, तन्नोपपद्यते ; प्रस्तुतानुपयोगित्वादित्याशङ्क्य गौणत्वमुपपादयितुं तदित्याह—*आहेति* ॥ 'अयो दहती'ति दग्धृत्वस्य तन्निष्ठतया प्रतिभासेऽपि दग्धृत्वस्यान्यधर्मत्वं यथा, तद्वदित्याशङ्क्य, किं प्रत्यक्षाद् व्यतिरेकसिद्धिः ? उतागमात् ? अथवाऽनुमानात् ? नाद्यः; अनुपलम्भादित्याशयेनोक्तम्—*अन्यस्येति* ॥ संप्रति द्वितीयतृतीयावुत्थापयति—*ननु प्रत्यक्षेति* ॥ तयोरप्रमाणत्वान्न तत्साधकत्वमित्याह—*नेत्याहेति* ॥

'प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वान्न बाधकत्वमि'त्युक्तमयुक्तम्, मिथ्यात्वस्यैवासिद्धेः । न च—आगमानुमानविरोधान्मिथ्यात्वमिति—शङ्क्यम् ; प्रत्यक्षस्य ज्यैष्ठ्येन तद्बाध्यत्वासंभवादित्याशङ्क्याह—*ननु मिथ्यात्वादिति* ॥ ज्येष्ठस्य बाध्यत्वे दृष्टान्तमाह—*द्विचन्द्रेति* ॥ "कुतस्तर्ही"त्यादावनुमानादेर्बाधकत्वं निरस्तम्, नैतत् संभवति ; 'एकश्चन्द्रो नायं सर्पः' इत्यादावनुमानादेर्बाधकत्वदर्शनादित्याशङ्क्य वैधर्म्यमाह—*यत्रेति* ॥ *प्रत्यक्षावभासमिति* ॥ प्रत्यक्षवदवभासत इति प्रत्यक्षावभासम्, द्विचन्द्रादीत्यर्थः । सर्पादिभ्रमनिवर्तनेन बाधकप्रत्ययोत्पादात्तत्र तथात्वम्, अत्र युक्तितो बाध्यबाधकता निश्चेतव्या न च निश्चेतुं शक्यते ; परस्पराश्रयतापातादित्यर्थः । *कुतः "इत्यादेरेषोऽर्थः—प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वं न संभवति ; बाधकाभावात् । न चागमादेर्बाधकत्वम्; इतरेतराश्रयत्वप्रसक्तेरित्याशयेनोक्तम्—*कुत इति* ॥ यथाश्रुतमादायाह सिद्धान्ती—*आगमादिति* ॥ *अन्यथाऽवगमादिति* ॥ भिन्नतयाऽवगमादित्यर्थः । देहः, स्वातिरिक्तद्रष्टृकः, दृश्यत्वात्; घटवदित्याद्यनुमानम् । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" "न जायते म्रियते" इत्यादिरागमः ॥

स्वाशयमाविष्करोति—*नैतदिति* ॥ तथा सति स्यादित्यर्थः । देहव्यतिरेके न चेन्मानम्, तस्याव्यतिरेक एवास्त्विति, तत्राह—*तस्मादिति* ॥ तत्र हेतुमाह—*आत्मवादिभिरिति* ॥ देहात्मवादे नास्तिकतापातात् पुरुषार्थिभिरतिरिक्त आत्माऽत्राश्रयणीय इत्यर्थः । अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे—'अहं मनुष्यः' इति प्रत्ययः कथमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किमस्य प्रत्ययस्य गतिः पृच्छ्यते ? अथवाऽतिरिक्तविषयत्वाभावः ? इति । तत्र द्वितीयोऽसंगत इत्याह—*अन्यथेति* ॥ अहंप्रत्ययस्य देहतादात्म्यविषयत्व आत्मसाधकाभावात्तदसिद्धिरित्यर्थः । आद्यं दूषयति—*अत इति* ॥ अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तग्राहित्वे कथं "भेदानध्यवसायादि"त्यूचिवान् टीकाकृत् ? इत्याशङ्क्य, विकल्पोत्तरत्वेन व्याचष्टे—*किमर्थत इत्यादिना* ॥

भेदविशेषितप्रत्ययस्याध्यासविरोधित्वे विशेषणीभूतभेदस्यापि विरोधित्वात्कथमध्यासः ? इत्यत्राह— *व्यतिरेकेति* ॥ विशिष्टविरोधित्वे I विशेषणस्याऽपि विरोधित्वमुक्तम् , तत्राह— *नत्विति* ॥

स्रक्-सर्पयोर्व्यावृत्ताव'प्ययं सर्पः' इत्यध्यासदर्शनान्न भेदमात्रस्य विरोधित्वमित्यर्थः । अध्यासव्यापकाभावान्नाहंकार-तद्धर्माणामत्मान्यारोप इति चोदयति—*ननु इति । विशेषरूपेणेति* ॥ चित्त्वेनेत्यर्थः । चित्त्वं प्रतिभाति, परं न त्वंहकारव्यावृत्ताऽऽत्मधर्मतया ; ततः प्रतीयमानेऽपि संभवत्यध्यास इत्याह—*तत्राहेति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*अथेति* ॥ ऐक्यग्रन्थशङ्कां निरस्यति—*परिहरतीति* ॥ किं सर्वदाऽहंप्रत्ययस्य विविक्तग्राहित्वम् ? उत जिज्ञासोत्तरकालम् ? आद्ये बहलालोकमध्यस्थहस्त्यादौ विमत्यभाववदात्मनोऽपि व्यावृत्ततया प्रतिभासान्न विप्रतिपत्तिः स्यात्, ततश्च जिज्ञासाऽसंभव इति टीकार्थः । जिज्ञासोत्तरकालं गौणत्वे प्रागगौणत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—*यौक्तिकेति* ॥ *तत्सामान्यादिति* ॥ 'अहं मनुष्यः' इति प्रत्ययत्वसामान्यादित्यर्थः । उत्तरकालं गौणत्वव्यवहारो न प्रागिति विशेषः (मूले) कथमित्यादेरयमर्थः—जिज्ञासायामपि न गौणत्वम्, युक्त्युत्थज्ञानस्याप्रामादिकत्वात्, अहंप्रत्ययस्य चात्ममात्रविषयत्वादिति शङ्कते—*कथमिति* ॥

जिज्ञासाया अहंप्रत्ययविषयविवेचकत्वात्तद्विरोधाद् देहात्मबुद्धेर्गौणत्वमिति वक्तुं जिज्ञासास्वरूपमाह—*जिज्ञासेति* ॥ युक्तेरप्रमाणत्वमुक्तमङ्गीकरोति—*नहीति* ॥ तर्हि वैयर्थ्यमित्याह—*किंत्विति* ॥ "न युक्तः" इत्यत्र भेदबोधेऽपि न गौणत्वमित्युक्तम्, ज्ञातभेदयोरभेदाभिमानस्य गौणत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह—*विचारेणेति* ॥ अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे—"अहं व्यतिरिक्तः" इत्युक्तेः पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद् नैतदित्यर्थः । तर्ह्यभेदविषयत्वमिति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ अभेदविषयत्वे विप्रतिपत्त्यभावापातात् स्वरूपमात्रविषयत्वमित्याह—*सर्वदेति* ॥ तर्हि व्यतिरेकाभावः प्राप्तः, तत्राह—*यौक्तिकेति* ॥ तर्हि—'अहं मनुष्यः' इत्यस्य गौणत्वम्, तत्राह—*अत इति* ॥ युक्तयो यदाऽनुसन्धीयन्ते, तदाऽपि तर्कज्ञानस्य परोक्षत्वान्नापरोक्षभ्रमविरोधित्वमित्यर्थः ॥

"कथमनुभवः" इत्येकग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति—*तत्रापीत्यादिना* ॥ टीकाक्षराणामेषोऽर्थः—ह्रस्वोऽकार इत्यस्य यथा न गौणत्वम्, तद्वद् 'अहं मनुष्यः' इत्यस्यापीत्युक्ते दृष्टान्तासंमतिमाशङ्कते—*नन्विति* ॥ इदंरजतवदकारस्य ह्रस्वतयाऽनुभूयमानत्वादध्यासत्वमित्याह—*अनुभव इति* ॥ अध्यासतां गमयतीति शेषः* यौक्तिकज्ञानेनाकारस्य ह्रस्वाद् व्यावृत्त्यभ्युपगमेऽध्यासानुभव इति कथमुक्तम् ? न च—अकाराद् ह्रस्वस्य व्यावृत्तिप्रतीत्यभावाद् अध्यासानुभव इत्यपि—शङ्क्यम्; अकारस्य ह्रस्वाद् व्यावृत्तिप्रतीतौ तस्मादितरस्यापि व्यावृत्तिप्रतीतिसंभवादित्यत्राह—*अकारस्येति* ॥ इदमः समारोपितरूप्याद् व्यावृत्तावपि न तस्मात्तस्य व्यावृत्तिर्यथा, तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ एकस्य पृथक्त्वमात्रेण कथमितरस्य पृथक्त्वमुक्तं टीकायाम् ? न खलु चैत्रपृथक्त्वेन मैत्रस्यापि पृथक्त्वमित्याशङ्क्य पृथक्त्वं किं संयोगवदुभयगतम् ? उत ह्रस्वत्ववदेकगतम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*अन्यतरेति* ॥ पृथक्त्वस्य भेदव्यवहारकारणत्वादेकत्र पृथक्त्वज्ञानेऽन्यत्रापि तज्ज्ञानं स्यात् । एकगतत्वेऽप्यकारस्य ह्रस्वप्रतियोगिकभेदज्ञाने ह्रस्वस्यापि तत्प्रतियोगिको भेदोऽधिगतः स्यात्, इतरथा न तस्यापि स्यात् । न च रूप्यदृष्टान्तः ; तस्यापि त्वया व्यावृत्त्यङ्गीकारादित्यर्थः । *नन्वित्यादेरयमर्थः*—भेदज्ञानेऽप्यभेदज्ञानं न गौणमित्येतदयुक्तमिति चोदयति—*ननु महदेतदिति* ॥

एकतावगमो न गौणो यस्मात्, तस्माद् 'अहं मनुष्यः' इति ज्ञानमिन्द्रजालमित्युच्यते ? किं वा न गौण इति यत्, तदिन्द्रजालमिति ? तत्राद्यं दूषयति—*बाढमिति* ॥ अङ्गीकृतमंशमाह—*इन्द्रजालमिति* ॥ तत्र हेतुमाह—*अविद्याकृतत्वादिति* ॥ भेदबोधाद् अध्यासस्य निवृत्तत्वात् कथमध्यासत्वम् ? ततो गौणत्वमिति द्वितीयकल्पं प्रत्याह—*किंचेति* ॥ *तथाहीत्यस्यैषोऽर्थः—अहंप्रत्ययस्य देहादिप्रतिष्ठत्वमपि दृष्टमिति संबन्धः। तर्हि देह एवाऽऽत्मा स्यादिति, तत्राह—*स्वविषयेति* ॥ व्यतिरिक्तात्मप्रतिष्ठस्येत्यर्थः। तर्ह्युभयं स्यादिति, तत्राह—*तदेकेति* ॥ अपिशब्दोऽवधारणार्थो दृष्टपदेनानुषज्यते। देहादिप्रतिष्ठत्वे हेतुमाह—*अनादीति* ॥ अहंप्रत्ययमात्रस्याध्यासाविरोधित्वेऽपि सहकार्यनुरोधाद्विरोधितेति शङ्कते—*ननु पूर्वमिति* ॥ सहकारिसन्निधावपि 'अहं मनुष्यः' इत्येवोपलम्भान्नातिरेकग्राहित्वमित्याह—*नेत्याहेति* ॥

धूममात्रस्य वह्निमात्रबोधकत्वेऽपि सौरभदर्शनसहकृतस्य श्रीखण्डेन्धनोत्थदहनबोधकत्वं दृष्टम्, तद्वत् सहकारियुक्तस्याधिकग्राहिता, 'अहं मनुष्यः' इति दर्शनं न गौणमित्यत्राह—*न हीति* ॥ दृष्टान्ते विशिष्टधूमस्य विशिष्टवह्निबोधकत्वम्, न तु धूममात्रजज्ञानस्य सहकारिसन्निधानादन्यविषयत्वम्, अत्र तु प्रत्यक्षस्य यौक्तिकज्ञानसन्निधेरन्यविषयत्वमुच्यत इति वैषम्यमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—*विचारेति* ॥ सदेति शेषः। अविवेकिनामिति वा। अनुसन्धानेऽपि न विरुध्यतेऽध्यास इत्याह—*अनुसन्धानेऽपीति* ॥ अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्व नियमान्न परोक्षज्ञानेन बाध इत्यर्थः। 'अहं मनुष्यः' इति प्रत्ययस्य देहतादात्म्यविषयत्वे न व्यतिरेकसिद्धिरित्युक्तमनुवदति—*ननु प्रत्यक्ष इति* ॥

केवलयोरनुमानाऽऽगमयोर्व्यतिरेकासाधकत्वेऽपि युक्तिसहकृताहंप्रत्ययोपोद्बलिताऽऽगमानुमानयोर्व्यतिरेकसाधकत्वं युक्तमित्याह—*उच्यत इति* ॥ बाल्याद्यवस्थासु शरीरव्यावृत्तावप्यहंप्रत्ययोऽनुवर्तते। अनुवर्तमानस्य च व्यावृत्तमात्राऽऽलम्बनत्वायोगात्सकलावस्थानुस्यूतमात्मतत्त्वमालम्बनमेष्टव्यमित्याद्या युक्तिः। इतरद् व्यक्तम्। "अनादित्वाच्चे" इत्यत्र पूर्वदृष्टत्वे हेत्वन्तरमुपन्यस्यत इति प्रतिभाति, तदनुपपन्नम्; प्राक् पूर्वदृष्टत्वानुपपादनादित्याशङ्क्य, वृत्तसंकीर्तनपुरस्सरमुत्तरग्रन्थमवतारयति—*स्वयंप्रकाशत्वं इति* ॥ लक्षणांशशब्देन परत्रेत्यंशो विवक्ष्यते। अधिष्ठानप्रमाण-तद्दोष-संस्काराणां रूप्यभ्रमजनकत्वादत्राप्यधिष्ठानप्रमाणं तावत् सुसंपादमित्याह—*चैतन्येति* ॥ तस्य प्रमाणत्वमुपपादयति—*आत्मेति* ॥ आत्मावभासित्वमात्मव्यवहारहेतुत्वमित्यर्थः। घटव्यवहारस्य स्वान्यत्वं दृष्टम्, तद्वदत्रापीति शङ्कां निरस्यति—*अद्वितीयेति* ॥ दोषस्त्वविद्येत्याह—*तद्वतेति* ॥ कारणत्रियसंभवेऽप्यध्यासासंभव इति शङ्कते—*नन्विति* ॥ संसृष्टव्यवहारानुपपत्त्याऽधिष्ठानादिविषयमेकं ज्ञानं जन्यं च दृष्टमन्यत्र, अत्र त्वन्यथा ; आत्मनोऽविषयत्वादधिष्ठानारोप्यज्ञानस्य चैतन्यस्य नित्यत्वाच्चेत्यर्थः। आत्मनोऽविषयत्वेऽप्यारोप्यस्फुरणादन्यज्ञानाभावादधिष्ठानत्वमिति टीकार्थः ॥

आरोप्यस्फुरणव्यतिरिक्तस्फुरणसंबन्धित्वेनाधिष्ठानत्वं कथमुक्तम् ? तुच्छस्याप्यधिष्ठानत्वापातादिति, तत्राह—*आत्मेति* ॥ आरोप्याधिष्ठानयोरेकस्फुरणत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वात्तुच्छस्य चातादृ-

क्त्वानाधिष्ठानत्वमित्यर्थः। जन्यत्वं घटयति—*स्वरूपेणेति* ॥ एतदभिसन्धायोक्तम्—"भोक्तृचैतन्येति" ॥ आरोप्यस्याधिष्ठानाभिन्नानुभवफलत्वाद्विषयसंवलितत्वेन जन्यत्वाच्च लक्षणोपपत्तिरिति टीकार्थः। आत्माऽनात्मनोर्विरुद्धयोः कथमैक्यम् ? तत्राह—*भ्रान्तित्वादिति* ॥ प्रमाणतयैक्यानवभासेऽपि भ्रान्त्या तत्प्रतिभास इत्यर्थः। लक्षणसमर्थनमुपसंहरति—*इति कारणेति* ॥ किंशब्दस्य व्याख्यातत्वात् पुनस्तत्कस्मादित्याशङ्क्योत्तरशेषत्वादनुवाद इत्याह—*कथमिति* ॥ प्रश्नाक्षेपयोरुभयोरपि कृतत्वात् 'पृष्टमनेने'ति मत्वा, 'आक्षिप्तं मये'ति च कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याध्याहारेण योजयति—*पृष्टमिति* ॥ सर्वगतत्वेन पुरःस्थितत्वादज्ञानविषयत्वाच्चाविषयत्वाभिधानं भाष्यटीकयोरसंगतम्, तत्राह—*अध्यस्यमानेनेति* ॥ बाढमित्यादेरेषोऽर्थः।

अध्यास आक्षिप्यते चेत्, कथं पुनरध्यास इत्येवोच्यताम्, किं "प्रत्यगात्मनी"त्याशङ्क्यान्यत्राध्यासमङ्गीकृत्य, विशेषविषय आक्षेपं द्योतयितुमित्याह—*बाढमिति* ॥ अरूप्ये रूप्याध्यासवदविषयेऽपि विषयारोप इति शङ्कते—*कथमिति* ॥ विषयत्वस्याधिष्ठानत्वव्यापकत्वात्तदभावेऽभावं दर्शयितुं तस्य व्यापकत्वमाह—*यत इति* ॥ ऐन्द्रियकाऽऽरोपे ऐन्द्रियकस्यैवाधिष्ठानत्वमित्याह—*पुरोऽवस्थित इति* ॥ गगने रूपाद्यारोपदर्शनादैन्द्रियकत्वमप्रयोजकम्, विषयत्वं त्वारोपानुपपत्त्याऽपि कल्प्यत इत्याशङ्क्य, विषयत्वमिदन्तया प्रथमं स्यात्, तच्च नेहेत्याह—*युष्मत्प्रत्ययेति* ॥ आत्मनो विषयत्वाभिधानं सिद्धान्तविरुद्धं चेत्याह—*ब्रवीषीति* ॥ अविषयेऽपि संवेदने क्षणिकत्वाद्यारोपो दृष्ट इत्याशङ्क्य दृष्टान्तोऽसंप्रतिपन्न इत्याशयेनाह—*नहीति* ॥ न केवलमदर्शनमेव, अपि त्वसंभवश्चेत्याह—*संभवी चेति* ॥

एकान्तेनाविषयो नेति वदता सुषुप्तिव्यावृत्तिमात्रमत्मनोऽभ्युपगतम्, तत्र कर्मत्वाभावे कथमधिष्ठानत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*तत्रेति* ॥ अधिष्ठानारोप्ययोरेकबुद्धिस्फुरणे सति कर्मत्वाभावापराधेनाध्यासाभावानुपलब्धेः कर्मत्वमप्रयोजकमित्यर्थः। अस्मदिति प्रत्ययो यस्य, सोऽस्मत्प्रत्ययोऽहंकारः। अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चेति वा। तत्र बिम्बितत्वमस्मत्प्रत्ययविषयत्वम् ॥

कर्तृ-कर्मविरोधेन विषयत्वनिराकरणमनुपपन्नम्; अन्तःकरणविषयत्वस्यास्मत्प्रत्ययविषयशब्दार्थत्वादित्याशङ्क्याह—*अस्मत्प्रत्ययेति* ॥ गमनक्रियाकर्तृत्वं दर्शनक्रियाकर्मत्वं चैकत्रोपलब्धमिति न विशेष इत्याशङ्क्याह—*एकस्यामिति* ॥ देहः स्वातिरिक्तद्रष्टृक इत्यत्र एकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं च, तदर्थम्—*प्रत्यक्षेति* विशेषणम्। कर्तृभेदे विरोधाभावं निराकर्तुम्—*एकस्येत्युक्तम्। कालभेदेनाविरोधं निराकर्तुमाह—*तदेति* ॥ कर्तृस्थाने क्रियां प्रति गुणभावः, कर्म-करणस्थाने क्रियां प्रति प्राधान्यम्, तत्रैकेनांशेन कर्तृत्वम्, अपरेण कर्मत्वमित्यङ्गीकरणान्न विरोध इति शङ्कते—*अस्तु तर्हीति* ॥ निष्कलादिवचनविरोधान्नैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ कर्तृ-कर्मविरोधनिराकरणार्थम्—'अहंकारोऽस्मत्प्रत्ययः' इत्युक्तम्, तथापि न विरोधो निराकर्तुं शक्यः; अहंकारशब्दस्याहंप्रत्ययार्थत्वादित्याशङ्क्याह—*तत्रेति* ॥ अन्तःकरणमस्मत्प्र-

त्यय इति प्रथमं संबन्धः, प्रतीयमानत्वेन प्रत्ययत्वम् । आत्मनो दृग्रूपत्वादन्तःकरणविषयत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*आत्मचैतन्यस्येति* ॥ अन्तःकरणे प्रतिबिम्बिततया स्फुटत्वं विषयशब्दार्थः ॥

परिच्छिन्नस्यैवाधिष्ठानत्वमित्यभिनिविशमानं प्रत्याह—*सविकल्पकतयेति* ॥ जडत्वाविशेषेऽपि कस्यचिद् व्यञ्जकत्वं कस्यचिन्नेति कथम् ? तत्राह—*भास्वरेति* ॥ पार्थिवत्वेऽपि वैडूर्यपाषाणदीनामान्तरालिकभेदवद्भेद इत्यर्थः । अन्तःकरणेन संयोगासंभवात्कथं तत्र व्यक्तत्वम् ? तत्राह—*आत्मनीति* ॥ आत्मव्यङ्ग्यस्यान्तःकरणस्य कथं तद्व्यञ्जकत्वम् ? तत्राह—*तत्र सर्वत्र इति* ॥ द्व्याकारावभासत्वाभावान्नान्तःकरणमध्यस्तमिति चोदयति—*नन्विति* ॥ द्व्याकारत्वाभावोऽसिद्ध इत्याह—*अत इति* ॥ इदमनिदंरूपे वस्तुनी गर्भे यस्य, स तथोक्तः । चिद्रूपेणाहंकारगतजाड्याभिभवात्तस्मिन्नहंकारो गर्भित इवाऽऽस्ते, इदंरूपेण च चैतन्यगतस्वप्रकाशकत्वतिरोधानादनिदंरूपमिदंरूपे गर्भितमिवेत्यर्थः । गर्भशब्दप्रयोगः कस्माद् इत्याशङ्क्य, पृथक्त्वेन धर्मिद्वयप्रतीत्यभावादित्याह—*अयो दहतीति* ॥ *द्वैरूप्यावभासेति* ॥ अग्नेश्चतुष्कोणत्वाद्याकारता, अयसश्च दग्धृतेत्यर्थः । 'अहमुपलभे' इत्यत्रोपलब्धिविशिष्टोऽहंकारः प्रतीयते, न रूपान्तरम्, दृष्टान्ते तु दग्धृत्वस्य दहनधर्मतया प्रसिद्धत्वाद् रूपान्तरसंश्लेषनिश्चय इत्याशङ्क्याह—*असाधारणेति* ॥ उपलब्धेः स्फुरणात्मिकाया जडधर्मत्वाभावादुपलम्भधर्माऽऽत्मा बुद्धिसंबद्धतया प्रथते, बुद्धिश्च परिणममाना चित्संवलिततयेत्यर्थः ॥

"सर्वलोकसाक्षिकः" इत्यत्रेदमनिदंरूपमनुभूयत इत्युक्तम्, तत्र संभवति ; अननुभवादेवेत्याशङ्क्यानुभवमभिनयति—*दुःखीति* ॥ निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वं प्रतीयते । तस्मिंश्च दुःखसंबन्धानुपपत्तेर्दुःख्यन्यदिति द्वैरूप्यम् । एतदभिप्रेत्योक्तम्—*अवहितचेतस्तयेति* ॥ विधान्तरेण द्वैरूप्यमाह—*परिणामीति* ॥ सुखाद्याकारेण परिणामिनी बुद्धिः, तदुत्पत्तिनाशसाक्षि चैतन्यम् । एकस्मिंश्च साक्षिसाक्ष्यभावानुपपत्तेरिति द्वैरूप्यम् । तदुक्तम्—*निपुणमभिवीक्ष्येति* ॥ द्वैरूप्यान्तरमाह—*अहंकारेति* ॥ बुद्धि-तद्वृत्तिविषयसाक्षितयानुस्यूतं स्फुरणम् । अहंकारस्तु व्यावृत्तः । न च एकस्मिन्ननुवृत्तत्वं व्यावृत्तत्वं च संभवति । तदुक्तम्—*निपुणतरमिति* ॥

असंभिन्नेदंरूप इति कथमुक्तम् ? अहंकारस्येदमंशताया उक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽत्मलक्षणलक्षितत्वादहंकारोऽनिदमंश इत्याह—*नन्विति* ॥ अनात्मत्वेऽपि संविदाश्रयतया स्फुरणं घटत इति चोदयति—*नन्विति* ॥ अयःपिण्डस्यादग्धृत्वेऽपि दहनसंसृष्टतया दग्धृत्वस्फुरणवदात्मसंसृष्टतया तथा स्फुरणं भवतीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थस्य प्रश्नाननुरूपत्वमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अयःपिण्डेति* ॥

तर्हि येन ग्रन्थेनाहमात्मत्वं प्रतिपाद्यते, तावताऽलम्, किं प्रमातृ-प्रमेयेत्यादिनेत्याशङ्क्य, आत्मनः संविदाश्रयत्वेनाऽऽपरोक्ष्यम्, विषयस्य कर्मतया, संविदः स्वप्रकाशतयेति विभागं वक्तुमापरोक्ष्ये विप्रतिपत्तिं तावदाह—*तत्र सांख्या इति* ॥ तत्र वादिनां मध्ये सांख्यास्त्वात्मानमनुमिमत इत्यन्वयः । अनुमानमाह—*अचिदात्मनीति* ॥ अन्तःकरणस्य चित्त्वान्न तत्र चित्प्रतिबिम्बभाव इति शङ्कां व्यावर्तयितुम्—अचिदात्मेति

विशेषणम्; करणत्वाद् दीपवन्न चित्त्वमित्यर्थः। "बिम्बान्तरपुरस्सरः" इत्युक्ते यत्किंचिद्बिम्बपुरःसरत्वसाधनेनार्थान्तरत्वम्, तदर्थमाह—*तथाविधेति* ॥ तथाविधशब्दः प्रतिबिम्बसदृशवाची। 'इच्छादयो गुणाः' इत्युक्ते यस्य कस्यचिद् गुणा इत्यर्थान्तरत्वम्, तदर्थमाह—*महाभूतेति* ॥ पृथिव्यादीति स्वरूपनिर्देशः। द्रव्यपदमनुवादमात्रम्। गुणत्वादित्युक्ते गन्धादिषु व्यभिचारः, तदर्थम्—*तेष्वदृष्टत्वे सतीति विशेषणम्* ॥ एतावत्युक्ते मनस्त्वादौ व्यभिचारः, तदर्थम्—*गुणत्वादिति* ॥ विशेषपदं तु दिगादिगुणत्वव्यावृत्त्यर्थम् ॥

विशेषगुणत्वं साधयति—*एकेन्द्रियग्राह्यतयेति* ॥ गुणत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यो विशेषगुण इति द्रष्टव्यम्। इदमत्र विवक्षितम्—इच्छादि, पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितम्, तदसमवेतत्वे सति विशेषगुणत्वात्, यन्नैवं न तदेवम्; यथा गन्धादि। न च हेत्वसिद्धिः; न तावत्स्पर्शवद्विशेषगुणत्वम्; अयावद्द्रव्याभावित्वात्, स्पर्शवद्विशेषगुणानां च यावद्द्रव्यभावित्वात्; नापि नभोगुणता; इच्छादेर्बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वात्, नच दिक्काल-मनोगुणत्वम्; तेषां विशेषगुणविधुरत्वात्, तस्मादाश्रयान्तरानिरूपणादाश्रयस्यान्यस्यावश्याश्रयणीयत्वात्तदाश्रयत्वेनाऽत्मसिद्धिरिति ॥

एवं प्रमातृपारोक्ष्यमभिधाय सौत्रान्तिकमतमनुसृत्य प्रमेयपारोक्ष्यमाह—*तथेति* ॥ यथा प्रमातुः पारोक्ष्यम्, तथा विषया अनुमेया इति कल्पयन्तीत्यन्वयः। अनुमानमाह—*संवेदनेष्विति* ॥ घटः स्फुरतीति घटनिष्ठतयोपलभ्यमानं स्फुरणम्, करणजन्यम्, कार्यत्वात्; संप्रतिपन्नवत्, तत्र च कारणान्तरानिरूपणादात्मसमवेतं ज्ञानं कारणतया सेत्स्यतीति नित्यानुमेयत्वं वार्तिककारीया मेनिर इति द्रष्टव्यम् ॥

एवं मतभेदमभिधाय तदुत्तरत्वेन टीकामवतारयति—*तान् प्रतीति* ॥ किमात्मन आनुमानिकत्वमात्रमुच्यते ? उत नित्यानुमेयत्वम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*यदीति ॥ स्पष्टीकरणार्थानि* ॥ विप्रतिपत्तिनिराकरणेन संभावनाबुद्धिजनकानि। द्वितीयमनूद्य दूषयति—*यदि नित्येति* ॥ "बिम्बसन्निधानपुरःसरः" इत्यत्र घटसंवेदनेन तत्स्फुरणमङ्गीकृत्य, किम्—आकारार्पको विषयोऽस्तीत्येतावत्साध्यते ? आहो घटाकारसंवेदनेन विषयस्यानवभास इत्याश्रित्य ? तत्राऽऽद्ये सिद्धसाध्यत्वम्, द्वितीये किमनुमानज्ञाने व्याप्तिव्यवधानं विना प्रतिज्ञातार्थः प्रथते ? उत नेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*सौत्रान्तिकस्यापीति* ॥ फलितमाह—*इतीति* ॥ *अनेकान्त इति* ॥ अनियत इत्यर्थः। यद् यदाकारं ज्ञानम्, तत् तद्विषयं न भवतीति न नियमः; अनुमाने व्यभिचारादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—*न चेदिति* ॥ *अनुमानानुदय इति* ॥ प्रयोजनहीनमनुमानमिति यावत्। घटाकारज्ञानस्य घटविषयत्वाभावे प्रत्यक्षविरोधोऽपीत्याह—*अपरोक्षेति* ॥ अपरोक्षमिति व्यवहारयोग्यो यो विषयावभासः, तेन विरुद्धत्वमिति यावत्। ज्ञानपारोक्ष्याऽनुमानेऽप्यनुभवविरोध इति द्रष्टव्यम् ॥

एवं प्रमेयादीनां पारोक्ष्यं निराकृत्य, प्रमेयस्य कर्मतया प्रत्यक्षत्वम्, संविदः स्वप्रकाशत्वेन, आत्मनस्तदाश्रयत्वेनेति वक्तुं प्रथमं प्रमेयस्य संविदभिन्नतयाऽपरोक्षत्वमनूद्य दूषयति—*अत्रेति* ॥ यदपरोक्षम्, तद्विज्ञानाभिन्नम्, यथा संवित्; अपरोक्षश्च घटादिरिति चोद्यार्थः। कर्मतयाऽऽपरोक्ष्ये हेतुमाह—*इदमिति* ॥

द्वितीयया दर्शनक्रियाकर्मत्वेन विषयस्फुरणात्तद्विरुद्धमभेदानुमानमित्यर्थः । किंच रजतादेर्बहिष्ट्वं ज्ञानादि्भन्नम् ? उताभिन्नम् ? आद्ये तत्र व्यभिचार इत्याह—*न चेति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*तदपीति* ॥ तस्य बाध्यत्वान्न ज्ञानाभेदो युक्त इत्याह—*न रजतवदिति* ॥ कथं तर्हि विषयापरोक्ष्यमिति ? अत्राह—*तस्मादिति* ॥ *संविदुपाधित्वम्=संविद्विशेषणत्वम् । एतावत्युक्ते चाक्षुषज्ञानमिति ज्ञानविशेषणचक्षुषोऽप्यापरोक्ष्यं स्यात्, तदर्थमाह—*अव्यवधानेनेति* ॥ चक्षुषोत्पन्नं चाक्षुषमित्युत्पत्तिव्यवधानेन चक्षुषो ज्ञानविशेषणत्वाद् व्यावृत्तिरित्यर्थः । न चानुमेयस्यापि संविद्विशेषणत्वेनाऽऽपरोक्ष्यप्रसङ्गः ; संविच्छब्देन इन्द्रियार्थसंप्रयोगजज्ञानस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥

विप्रतिपत्त्यन्तरमुत्थापयति—*तत्रेति* ॥ मनसा संयुक्त आत्मा, तस्मिन् समवायः, संयुक्तसमवायः, स निमित्तं यस्य तत्संयुक्तसमवायनिमित्तम्, तच्च ज्ञानं चेति तथोक्तम् ; तस्मादित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—*प्रमेयेति* ॥ चक्षुषा संयुक्तार्थेन तादात्म्यसंबन्धात् प्रमितिविषयं ज्ञानान्तरमुपजायते, तेनाऽऽपरोक्ष्यं प्रमितेरित्यर्थः । तदुत्तरत्वेन टीकामवतारयति—*तान् प्रतीति* ॥

प्रमातृ-प्रमिती न कर्मतयाऽपरोक्षे ; प्रमाणाभावादिति संबन्धः । कर्मत्वाभावे तयोः कथमापरोक्ष्यम् ? इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किं कर्मत्वाभावेन परोक्षत्वं सिषाधयिषितम् ? उताऽऽपरोक्ष्येण कर्मत्वम् ? इति । तत्राद्यमनुभवविरोधेन दूषयति—*एवेति* ॥ नापि द्वितीयः ; अननुभवत्वानात्मत्वप्रसङ्गादित्याह—*केवलमिति* ॥ कर्मतया आत्मन आपरोक्ष्याभावे हेतुमाह—*न तावदिति* ॥ प्रमाणाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते—*सति मनसीति* ॥ व्यापृते मनस्यात्मदृष्टेरितरत्रादृष्टेर्मानसत्वमात्मन इत्यर्थः । आत्मव्यवहारहेतुविषयानुभवविषयतयाऽन्यथासिद्धिमाह—*न ; विषयेति* ॥ आत्माऽनुभवविषयत्वमेव तयोः किं न स्यात् ? इत्याह—*विषयेति* ॥ विषयज्ञानाश्रयत्वेनाऽऽत्मनि व्यवहारसंभवे ज्ञानान्तरात्तत्सिद्धिकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः ॥

कर्मतया प्रमितिरपरोक्षेति यत्तूक्तम्, तन्निरस्यति—*न चेति* ॥ आत्मसमवेतानुभवस्य संयुक्तसमवायादपरोक्षता, विषयसमवेतानुभवस्य संयुक्ततादात्म्यादिति न च वक्तव्यमित्यन्वयः । ग्राह्यं ज्ञानं येन मनःसंयोगेनाजनि, तेनैव तद्विज्ञानान्तरं जायते ? उत संयोगान्तरेण ? नाद्यः ; असमवायिकारणभेदस्य ज्ञानभेद-तत्क्रमप्रयोजकत्वात् । द्वितीयेऽपि किं ग्राहकज्ञानसमये ग्राह्यज्ञानमस्ति ? उत न ? न चेत्, तत्राह—*प्रत्यक्षस्येति* ॥ प्रत्यक्षस्य वर्तमानग्राहित्वनियमात् पूर्वज्ञानस्य च तदा नष्टत्वान्न प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः ॥

आद्ये दूषणमाह—*युगपदिति* ॥ उत्तरज्ञानसमये पूर्वज्ञानास्तित्वाङ्गीकारे फलद्वयस्य युगपदवस्थानमापतितम्, न च तत् संभवति । *तथाहि*—पटज्ञानसमये मनसि क्रिया, ततो विभागः, ततः पूर्वसंयोगविनाशः, तत उत्तरसंयोगाद् ज्ञानजनिरित्यनेकक्षणविलम्बेनोत्पद्यमानज्ञानान्तरसमसमयमाशुतरविनाशिनः पूर्वज्ञानस्यावस्थानमसमञ्जसम् । न च—विनश्यदविनश्यतोस्सहावस्थानमिष्यत इति—शङ्क्यम् ; पूर्वोत्तरवेदनयोर्निवर्त्य-निवर्तकभावेन विरोधाद् भास्य-भासकताऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

तादात्म्यसंबन्धाद् विषयगतप्राकट्यं प्रत्यक्षमित्यत्र दूषणान्तरमाह—*संयुक्तेति* ॥ *संयुक्तसंबन्धात्=संयुक्ततादात्म्यसंबन्धादित्यर्थः। अथवा—संयुक्तसमवायसंबन्धात् संयुक्ततादात्म्यसंबन्धाद्वाऽनुभवावभास आत्मगतस्य परिमाणस्य विषयगतरसादेश्च तेन ज्ञानेनापरोक्षत्वं स्यादित्यर्थः। परिमाणादीनामयोग्यत्वादनुभवग्राहकेणाग्रहणमित्याशङ्क्यायोग्यत्वमत्रापि तुल्यमित्याह—*अनुभवस्येति* ॥ अनुभवः, न ज्ञानान्तरगम्यः, स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात्, न यदेवम्, न तदेवम्, यथा घट इत्यर्थः। आद्येन चकारेण हेत्वसिद्धिमुद्धरति। स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकित्वे जिज्ञासायां सन्देहादि स्यादित्यर्थः। द्वितीयेन चकारेण सुखादिषु साधनाव्यावृत्तिशङ्कां निरस्यति। सुखादीनामपि ज्ञानात्मकत्वेन पक्षान्तर्भावादित्यर्थः ॥

विषयनिष्ठं प्राकट्यं स्वप्रकाशमिति मते तस्य जन्मैव दुर्निरूपमित्याह—*न चात्मेति* ॥ किं परिस्पन्दलक्षणो व्यापारः ? उत परिणामलक्षणः ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—*सर्वगतस्येति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*परिणामेति* ॥ मृत्परिणतिफलस्य घटस्य मृन्निष्ठत्ववदनुभवस्यापि परिणामिसमानाधिकरणत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। अकर्मकपरिणामफलस्य परिणामिसमानाधिकरणत्वेऽपि सकर्मकक्रियाफलस्य विषयनिष्ठत्वम्; क्रियायाः कर्मण्यतिशयजननस्वाभाव्यादित्याशङ्क्य, किं संविदाश्रयत्वं चेतनत्वप्रयोजकम् ? उत तत्तज्जननव्यापारवत्त्वम् ? आद्ये विषयस्यैव चेतनतोत्पत्तिरित्याह—*संविदाश्रयत्व इति* ॥ द्वितीयेऽपि किं संविज्जननव्यापारवत्त्वमात्रं विवक्षितम् ? उत संविज्जनकज्ञानव्यापारवत्त्वम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*न चेति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*विषयेति* ॥ 'मया गतो ग्रामः' इत्यत्र स्वगतगमिक्रियाकर्मत्वं ग्रामस्योपलब्धम्, तद्वद् 'मयेदं विदितमि'त्यत्रापि स्वगतविदिक्रियाकर्मत्वं विषयस्यानुभूयते, तन्न स्याद्विषयनिष्ठत्व इत्यर्थः। आत्मसमवेतज्ञानक्रियाजन्यानुभवव्याप्तत्वाद् 'घटो मया विदितः' इत्यनुभवो विरुद्ध इत्याशङ्क्य, परिणामक्रिया-तत्फलयोरैकाधिकरण्यनियमान्न ज्ञानानुमितिरित्याह—*स्वात्मनीति* ॥ उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥

संविदात्मनोः कर्मत्वाभावे किमुभयोरपि स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वम् ? उतान्यतरस्य ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*नन्विति* ॥ गौरवप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वितीयेऽपि किमात्मनः स्वप्रकाशत्वम् ? उत संविद इति ? आद्यमङ्गीकरोति—*अन्यतरस्येति* ॥ द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह—*एवेति* ॥ आत्मस्वप्रकाशमात्रेणेतरत्र व्यवहारसंभवे तत्समवेतानन्तसंवित्स्वप्रकाशत्वकल्पने गौरवमापतेदिति भावः। अनुभवस्य जडत्वेऽननुभवत्वप्रसङ्गान्नैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ प्रमितिः, स्वप्रकाशा, अनुभवत्वात्, व्यतिरेकेण घटवदित्यर्थः। अस्वप्रकाशत्वेऽप्यनुभवत्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य, फलत्वभङ्गो बाधक इत्याशयेनाह—*प्रमाणफलमिति* ॥ न च कल्पनागौरवम्; प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादित्यर्थः। आत्मा, स्वप्रकाशः, आत्मत्वात्; व्यतिरेकेण घटवत्, इत्यनुमानात् सिद्धं तत्स्वप्रकाशत्वमपीत्याशङ्क्याह—*तद्बलेनेति* ॥ आत्मनोऽस्वप्रकाशत्वेऽपि नानात्मत्वम्; संविदाश्रयत्वेनाऽऽत्मत्वोपपत्तेः, इतरस्य तु वेद्यत्वे घटादिवदननुभवत्वं दुर्वारमित्यर्थः ॥

संविदः फलत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य, तत्परिहारत्वेनाऽऽवृत्त्या प्रमितिनुरभव इत्येतद् व्याकरोति—*अथवेति* ॥ इत्थं वा योजनेति शेषः । कथमसिद्धिरिति शङ्कायामाह—*हानेति* ॥ चतुष्टयसंनिकर्षानन्तरं हानाद्युपलम्भात्तस्य फलत्वमित्यर्थः । प्रमितिः प्रमाणफलम्, न हानादिः । तत्र हेतुमाह—*अनुभवेति* ॥ चतुष्टयसंनिकर्षेऽप्यर्थानुभवाभावे तद्विषयहानाद्ययोगादनुभवः फलमित्यर्थः । हानाद्यतिरिक्तफलकल्पनायामनवस्थेत्याशङ्क्याह—*स्वयंप्रकाश इति* ॥ संनिकर्षे सत्यर्थानुभवाभावेन हानाद्यभावादर्शनादनुभवस्याप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह—*न हीति* ॥

संवेदनस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणफलं तदित्युक्तमयुक्तमिति चोदयति—*नन्विति* ॥ कथं तर्हि प्रमाण-फल-विभागः ? इत्याशङ्क्याह—*संवेदनमिति* ॥ अर्थाकारविशिष्टतया संवेदनस्य प्रमाणत्वम्, तत्स्फुरणरूपेण फलत्वमित्यर्थः । लोके करण-फलभावस्यात्यन्तभेदव्याप्तत्वादत्रापि स आश्रयणीयः ; इरतथा करण-फलभावो न स्यात्, ततश्च संविदतिरिक्तं करणमास्थेयमित्यभिप्रेत्याह—*तद् व्यावर्तयतीति* ॥ प्रमातृव्यापारः किं परिस्पन्दः ? उत परिणामः ? उभयथाऽप्यनुपपत्तिः, सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—*प्रमातृव्यापार इति* ॥ अर्थेन्द्रियात्ममनःसंयोगश्चतुष्टयसन्निकर्ष इत्यर्थः । चतुष्टयसन्निकर्षः किं प्रत्यक्षः ? उतानुमेयः ? नाद्यः ; अननुभवादेव, नेतरः ; धूमाग्न्योः क्वचित्प्रत्यक्षतायां व्याप्यदर्शनेन व्यापकज्ञानमुदेति, न च तथाऽत्र सन्निकर्षस्य प्रत्यक्षतेति वैषम्यादित्याशङ्कायामुक्तम्—*फललिङ्गो नित्यानुमेय इति* ॥ रूपाद्युपलब्धिकरणत्वेन नानेन्द्रियकल्पनावदनुभवकरणत्वेन नित्यपरोक्षसंनिकर्षकल्पनं घटत इत्यर्थः ॥

प्रमातृ-प्रमित्योः कर्मतयाऽपरोक्षत्वाभावेऽनुभवविरोधः स्यादिति चोदयति—*नन्विति* ॥ 'अहमि'त्यात्मविषयोऽनुभवः, 'इदमि'त्यनात्मविषयः, 'जानामी'ति ज्ञानानुभव इति विभागः । अनात्मकर्मकानुभवाश्रयत्वेनात्मव्यवहारसंभवे पृथग् ज्ञानकल्पना न युक्तेत्याह—*नेत्याहेति* ॥ प्रतीचः कर्मत्वे मानाभावेन दूषिते कथं चोद्यसमुत्थितिः ? इत्याशङ्क्य मानविरहोऽसिद्ध इत्याह—*नन्विति* ॥ आत्मा, संवित्कर्मतया भासते, संविदात्मत्वे सत्यपरोक्षत्वात्; घटवदित्यर्थः । संवेदनाश्रयत्वमुपाधिरित्याशङ्क्याह—*नाश्रयमात्रतयेति* ॥ विषयव्याप्तिमते संविदाश्रयत्वस्याकर्मत्वाव्याप्तेर्न व्यतिरेकव्याप्तिः । समव्याप्तौ तु तव संविदि व्याप्त्यभाव इत्यर्थः ॥

कर्तृ-कर्मविरोधनिरासार्थमभेदमभ्यधात्, तन्न संभवति ; कर्मकारकत्वाभावेऽप्यनुमेयस्य विषयतादृष्टेर्न कर्तृ-कर्मविरोध इत्याशङ्क्याह—*नन्विति* ॥ अनुमितेः कर्मकारकजन्यत्वाभावाद्विषयस्य कर्मत्वं माऽस्तु, प्रत्यक्षस्य तु कर्मजन्यत्वात्तद्विषयस्य कर्मकारकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ततः किमिति ? तत्राह—*तत्र कथमिति* ॥ कर्तृ-कर्मत्वयोश्चैत्र-ग्रामनिष्ठत्वेन दृष्टेर्नैकत्र तयोः संभव इत्यर्थः । विधान्तरेण वैरूप्यमाह—*कर्तुश्चेति* ॥ अहंप्रत्ययस्यापि भिन्नकर्म-कर्तृत्वे घटादिप्रत्ययतुल्यत्वमित्याशङ्क्य, द्रव्यबोधस्वरूपस्याऽऽत्मनो द्रव्यात्मकबोधाकारप्राधान्येन कर्तृत्वम्, बोधात्मकद्रव्याकारप्राधान्येन कर्मत्वम्,

अतो नोक्तदोष इत्यभिप्रायेणोक्तम्—*प्रमातृ-प्रमेयनिर्भासरूपत्वादिति* ॥ अंशद्वयस्योक्तत्वादनंशत्वासिद्धिमाशङ्क्याह—*तत्र सामान्येति* ॥ *सामान्यांशस्य=द्रव्यांशस्येत्यर्थः। *विशेषांशस्य=बोधांशस्येत्यर्थः ॥

अंशभेदेन कर्तृ-कर्मव्यवस्थाऽभावे—'अपरिणामित्वादि'त्यनेन हेत्वन्तरमुपन्यस्यत इति प्रतिभाति, तदनुपपन्नम् ; अपरिणामित्वस्य तदसाधकत्वात्, तदसिद्धेश्चेत्याशङ्क्याह—*निरवयवस्येति* ॥ अत्माऽनात्मविषयज्ञानद्वयपरिणामस्य निरवयवे युगपदसंभवादित्यर्थः। "प्रमेयस्य चे"त्यत्र घटादेरनात्मत्वमुच्यते ? उत द्रव्यांशस्य ? आद्ये प्रकृतानुपयोगिता, द्वितीये तु पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—*किंचेति* ॥ न केवलं द्रव्यांशस्यात्मत्वम्, किं तु बोधांशस्यापीत्येतत् "किंचे"त्यनेनोच्यते। किं ग्राहकांशः सुषुप्तकल्पः ? उत तद्व्यावृत्तः ? आद्ये तद्व्यवहारानुपपत्तिरित्यभिसन्धाय, द्वितीयमपि विकल्पं दूषयति—*ग्राहकेति* ॥

अनुभवांशे स्वयंप्रकाशत्वाद्यभ्युपगमेऽप्यहंकारस्य ग्राह्यत्वादिदमंशत्वम्, ततो "नेदमंशः" इति ग्रन्थानुपपत्तिमाशङ्क्य, ग्राह्यत्वासिद्धिमाह—*तस्मादिति* ॥ 'अहं जानामी'ति संविदाश्रयत्वेनाहंकारप्रतिपत्तेस्ततस्तस्याऽऽत्मत्वम्, तत इदमंशाभिधानमयुक्तमित्यर्थः। "नीलादिज्ञानमि"त्यत्र ज्ञायतेऽनेनेति चतुष्टयसंनिकर्षो विवक्ष्यते, ग्रहणं चेत्यत्रापि करणव्युत्पत्त्या सन्निकर्षो विवक्षित इत्यर्थः। अहंकारस्याऽऽत्मत्वेऽभिहितेऽनात्मत्वं सिद्धान्तिना साधनीयम्, किं स्वप्रकाशत्वसाधनेन? इत्याशङ्क्याह—*अहंकारस्येति* ॥ अहंकारः, आत्मत्वानाधारः, अस्वप्रकाशत्वात् ; घटवत्। न च—अहंकारस्यास्वप्रकाशत्वेऽप्यात्मत्वं किं न स्यादिति—शङ्क्यम्; आत्मनः स्वप्रकाशत्व-स्वाभाव्यादहंकारस्यात्मत्वे स्वप्रकाशत्वानुपपत्तेः। तस्मात् स्वप्रकाशत्वसाधनमुचितमित्यर्थः ॥

"उत सोऽपी"त्यत्र तच्छब्देन जडप्रकाशस्यानन्तरं निर्दिष्टत्वात्तद्ग्रहणशङ्कायामयोग्यत्वात्तदग्रहणमित्याह—*उत सोऽपीति*। अनुभवस्य स्वप्रकाशताया अभिहितत्वादात्मनश्च ग्राहकतया सिद्धसाधनात् कथं विकल्पावसर इति चेत्, अत्र ब्रूमः—यद्यप्येवं विभागोऽभ्यधायि; तथाऽपि युक्तायुक्तत्वनिरूपणार्थं विमर्शसंभव इत्यर्थः। "न तावत्प्रथमः कल्पः" इत्यत्राऽऽत्मनश्चित्प्रकाशत्वानुपपत्तिं प्रतिज्ञायानुभवस्य जडत्वं निराक्रियते, तत्र च वैयधिकरण्यं स्यादित्याशङ्क्यानुभवो जडप्रकाश इति न मतान्तरम्, किंतु पूर्वकल्पान्तर्भूतमिति दर्शयति—*तत्रात्मेति* ॥

ज्ञानं किमज्ञायमानमर्थप्रकाशकम् ? उत ज्ञायमानम् ? इति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमुक्तं "जडस्वरूपे" इत्यनेन, तन्नोपपद्यते; चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्यापि प्रकाशकत्वसंभवादिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ संवेदनं व्यवधानेन प्रकाशकम् ? उत न ? नाद्य इत्याह—*न विषयेति* ॥ न च—प्रकाशकत्वात् संवेदनस्यापि व्यवधानेन प्रकाशकत्वमिति—शङ्क्यम्; ज्ञानान्तरासिद्धेरित्याह— *संवेदनं त्विति* ॥ प्रकाशान्तरहेतुत्वेऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्याह—*न प्रकाशान्तरेति* ॥ तस्माद् द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह—*अत इति* ॥ प्रदीपे चक्षुरादिवैलक्षण्यासिद्धिमाशङ्क्याह—*न चेति* ॥ प्रदीपस्य ज्ञानकरणत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः।

अनुभवाजनकत्वे प्रदीपस्य कथं प्रकाशकत्वम् ? इति शङ्कते—*किं त्विति* ॥ प्रकाशकत्वमन्यथापि घटत इत्याह—*पृथगिति* ॥ 'ज्ञानप्रकाशितम्' 'प्रदीपप्रकाशितम्' इत्यनुभवाविशेषे कथं प्रकाशकत्वपृथक्त्वम् ? तत्राह—*तथाहीति* ॥ यत् प्रकाशकम्, तदनुभवनिमित्तमिति यथा संविदि व्यभिचरति, तद्वदनुभवातिरिक्त-स्यालोकस्यापि ज्ञानजननं विना तमोनिवर्तनेन प्रकाशकत्वं स्यादित्यर्थः। तर्हि प्रकाशकत्वाच्चक्षुषोऽपि तथात्वमित्याशङ्क्याह—*न तदिति* ॥

*उभयम्=अज्ञाननिवृत्ति-तमोनिवृत्त्याख्यम्। तर्हि भासमानमेव भानं भासकमस्त्वित्याशङ्क्य, किं परतः ? उत स्वतः ? नाद्य इत्याह—*तस्मादिति* ॥ 'प्रकाशननिमित्तमि'त्युक्तेऽप्रकाशमानस्य निमि-त्तत्वाङ्गीकारात्सिद्धसाध्यता, तदर्थम्—*प्रकाशमान इति* ॥ एतावत्युक्ते ज्ञानान्तरप्रकाश्यत्वान्न स्वप्रकाश-त्वमित्यर्थान्तरता, तदर्थम्—*सजातीयेति* ॥ 'सजातीयप्रकाशननिरपेक्षः' इत्युक्ते चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्य व्यवहारनिमित्ततयाऽस्वप्रकाशत्वेनार्थान्तरता, तदर्थम्—*प्रकाशमान इति* ॥ विषयिणि व्यवहारनिमित्त-वृत्तौ व्यभिचारपरिहारार्थमाह—*विषय इति* ॥ चक्षुषि व्यभिचारनिवारणार्थम्—*अव्यवधानेनेति* ॥ प्रदीपस्य चाक्षुषप्रकाशसापेक्षत्वेन साध्यवैकल्यमाशङ्क्याह—*न चेति* ॥

आलोकः किं तमोविरोधित्वलक्षणप्रकाशत्वसिद्धये चाक्षुषप्रकाशमपेक्षते ? उताज्ञानविरोधित्वलक्ष-णज्ञानप्रकाश्यत्वार्थम् ? इति विकल्प्य, प्रथमं प्रत्याह—*स्वयमिति* ॥ प्रकाशगुणत्वेन तमः प्रत्ययवत्यभा-वान्न तन्निवृत्तावन्यापेक्षा, स्वरूपेण तन्निवर्तनसमर्थत्वाच्चेत्यर्थः। द्वितीयमनुवदति—*तद्विषयेति* ॥ अस्मिन् पक्षे न साध्यवैकल्यमित्याह—*तथापीति* ॥ ज्ञानोत्पत्तौ प्रदीपश्चक्षुरपेक्षत इत्याशङ्क्य, प्रदीपस्य विजातीयज्ञानापेक्षायामपि सजातीयनैरपेक्ष्यमित्याह—*इति न सजातीयेति* ॥ न द्वितीयः; जडत्वोपक्रम-विरोधात्। तस्माज्जगदान्ध्यप्रसञ्जनं युक्तमित्याह—*तस्मादिति* ॥

"चेतनस्तद्बलेने"त्यत्र तच्छब्देन चेतनपरामर्शाशङ्का स्यात्, ततश्चानुभववैयर्थ्यं दुष्परिहरमि-त्याशङ्क्याह—*नन्विति* ॥ न च—प्रमातुः स्वप्रकाशत्वेनानुभवनैरपेक्ष्यमिति—वाच्यम्—वेदान्ति-सांख्यमते स्वप्रकाशस्याप्यनुभवापेक्षादर्शनादिति भावः। आत्म- विषययोरुभयोरप्यनुभवाधीनत्व-शङ्कायामात्मन एव तदधीनत्वं कस्मान्निरस्यते ? इत्याशङ्क्याऽऽत्मनो विषयोपरागहेतुत्वादनुभवस्य तत्प्र-काशकत्वम् ? उत साक्षात् ? नान्त्यः; अनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—*तत्र यदीति* ॥

चेतयतेः फलत्वात् कथमनवस्था ? इत्याशङ्क्य, किं चेतयतेरपि जडत्वम् ? उताजडत्वम् ? अन्त्ये पूर्वस्यैव जडत्वमस्तु, किं संविदन्तरेण ? इत्यभिप्रेत्याऽऽद्यं दूषयति—ङचेतयतिक्रियेतिङ ॥ चेतयतेर्ज-डत्वे वैयर्थ्यपरिहारार्थं चक्षुषैव चेतयत्यन्तरमाधीयत इति वक्तव्यम्; ततश्च तस्यापि चेतयत्यन्तरमित्यन-वस्थेत्यर्थः। उभयोरजडत्वेऽनुभवनैरपेक्ष्यमुक्तम्, तत्र हेतुमाह — *उभयेति* ॥ आत्माऽनुभवौ, नान्योन्या-

धीनसिद्धकौ, चित्स्वभावत्वात्; पुरुषद्वयवदित्यर्थः। तत्रैव दूषणान्तरमाह—*नापीति* ॥ किं संविदात्मसंबन्धः स्वेन गृह्यते ? उतान्येन ? नाद्यः; स्वग्रहणमन्तरेण स्वप्रतियोगिकसंबन्धग्रहणासंभवात्, स्वग्रहणे च विषयत्वप्रसङ्गः। नापि द्वितीयः; आत्मग्रहणमन्तरेण तद्विशेषितसंबन्धग्रहणयोगात् तद्ग्रहणं वाच्यम्। न च तद् युज्यते; स्वप्रकाशत्वविरोधादित्यर्थः॥ आत्मा चिद्रूपः, तथाऽपि न स्वप्रकाश इत्युक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*नन्विति* ॥ *चिद्गुणमिति* ॥ चिद्रूपमित्यर्थः। चित्प्रकाशत्वेऽप्यात्मनोऽस्वप्रकाशत्वं पुरुषान्तरसंवेदनवदित्युक्तम्, ततश्च "विशेषे हेतुर्वाच्यः" इत्ययुक्तमित्याशङ्क्यात्मनोऽन्याधीनप्रकाशत्वेऽनुभवस्यापि तथात्वमित्याह—*अनुभवोऽपीति* ॥ पुरुषान्तरसंवेदनस्य व्यवहितत्वान्न मनुष्यान्तरं प्रति स्वप्रकाशत्वम्, अनुभवस्य तद्वैपरीत्यात्स्वप्रकाशत्वमित्याह—*अव्यवधानादिति* ॥ तुल्यमुत्तरमित्याह—*आत्मनीति* ॥ परात्मनस्तु व्यवहितत्वान्न स्वप्रकाशत्वम्, स्वात्मनस्त्वव्यवहितत्वात्स्व-प्रकाशत्वमित्यर्थः। तृतीयमुत्थापयति—*अस्त्विति* ॥

संविदः स्वप्रकाशत्वेन कथमात्मनस्तदापादनम् ? वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्याह—*अयमर्थ इति* ॥ गुण इति तार्किक प्राभाकरदृष्ट्योक्तम्, द्रव्यमिति सांख्यमतमनुसृत्य, कर्मेति भाट्टमतानुसारेण। गुणत्वपरिशेषार्थमन्तिमं निरस्यति—*कर्मत्व इति* ॥ क्रियात्वे गम्यादिवत्संवेदनस्य प्रकाशत्वं न संभवति। न च—प्रमाणफलत्वात्प्रकाशत्वमित्यपि—वाच्यम् ; कर्मत्वे फलत्वस्याप्यनुपपत्तेरित्यर्थः। मध्यमं निरस्यति—*द्रव्यत्व इति* ॥ "परिमाणानामि"त्यत्र मध्य इति द्रष्टव्यम् ॥

हरिचन्दनबिन्दोर्गात्रैकदेशस्थस्यापि सर्वाङ्गीणाऽऽह्लादहेतुत्ववदेकदेशसंसृष्टस्यापि ज्ञानस्य सकलभासकत्वं किं न स्यात् ? इत्यत्राह—*न हीति* ॥ प्रकाशसंसर्गो हि प्रकाशमानत्वम्। न चाण्वात्मसंवेदनस्य सकलसंसर्गः; इतरथा खद्योतप्रकाशसंसर्गाद् घटस्य सर्वात्मना भानं स्यात्, हरिचन्दनबिन्दोस्तु सावयवत्वेनावयवप्रसर्पणाद्वारा व्यापिकार्यहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः ॥

अनन्तपरिमाणं ज्ञानमिति पक्षं निरस्यति—*महापरिमाणत्व इति* ॥ मध्यमं दूषयति—*मध्यमेति* ॥ कर्मत्व-द्रव्यत्वयोरनुपपत्तावाद्यः शिष्यत इत्याह—*गुणत्व इति* ॥ प्रकाशगुणस्य प्रदीपादेर्यथा सजातीयप्रकाशनिरपेक्षत्वम्, तद्वत् स्वप्रकाशसंविद्गुणत्वादात्मनोऽप्यन्यनिरपेक्षत्वमित्यर्थः। संवेदनस्य जन्यत्वात्तदभावेऽप्रकाशः स्यादित्याशङ्क्याह—*स चेति* ॥ प्रागभावशून्यत्वादपि न तस्य जन्मेत्याह—*आत्मनीति* ॥

मध्यमपरिमाणत्वपक्षमाश्रित्य शङ्कते—*नन्विति* ॥ तर्ह्यवयवपारतन्त्र्यं स्यादिति यत्तूक्तम्, तदिष्टमित्याह—*स्वावयवेति* ॥ तर्ह्यात्मपारतन्त्र्यं न स्यादिति, तत्राह—*आत्मेति* ॥ घटस्य भूतलान्यत्वात् तत्तन्त्रत्वम्, नं तथाऽत्रेत्याह—*प्रदीपेनेति* ॥ 'प्रदीपेन प्रकाशितो घटः' इत्युक्ते तस्य यथा प्रकाशात्मकप्रदीपप्रकाशत्वम्, तद्वद् 'मयाऽवगतमि'त्यत्राप्यवगत्यात्मकस्य प्रकाश्यत्वप्रतिपत्तेरात्मनश्चित्प्रकाशत्वमित्यर्थः। उक्तमर्थं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति—*अन्यथेति* ॥ काष्ठस्य ज्वालया

प्रकाश्यमाने घटे 'काष्ठेन प्रकाशितः' इति यथोपचारः, तद्वदित्यर्थः ॥ आत्मनः प्रकाशरूपत्वे प्रमाणस्योक्तत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*प्रमाणन्तरेति* ॥ 'मया गतो ग्रामः' इत्युक्ते स्वान्यगमिक्रियाविषयत्वं यथा ग्रामस्य, तद्वदवगतेः स्वातिरिक्तत्वेऽपि 'मयाऽवगतः' इति व्यपदेशो युज्यत इति प्रमाणान्तरं वक्तव्यमिति चोद्यार्थः । प्रमाणान्तरजिज्ञासायां तदेव वक्तव्यम्, किं जन्यत्वादिनिराकरणेन ? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*संवेदस्येति* ॥ अत्रैषा योजना—आत्मा, अनुभवान्नातिरिच्यते, संवित्कर्मत्वानधिकरणत्वे सत्यपरोक्षत्वात्; संविद्वत्, इत्याह—*आत्मैवाऽनुभव इति* ॥ अनुभवत्वम्, आत्मवृत्ति, अनुभववृत्तित्वात् ; सत्तावदिति वा प्रयोगः । भिन्नत्वाज्जनिविनाशवत्वाच्च नानुभवस्याऽऽत्मरूपत्वमिति बाधकतर्कपराहतिमाशङ्क्याह—*एक इति* ॥ एकत्वं स्थायित्वं वाऽसिद्धमित्याशङ्क्याह—*संवेदनस्येति* ॥ संवित् स्वान्तर्गणिकभेदशून्या, उपाधिमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वादाकाशवदित्यर्थः । जन्यत्वाभावेऽपि तथैव प्रयोक्तव्यम् । विपक्षे बाधकमाह—*अनुभवाऽधीनेति* ॥ अनुभवत्वमीक्ष्येतेत्युक्तम्, तदिष्टमेवेत्याशङ्क्याह—*सामान्येति* ॥ अनुभव एक एव, ततश्चात्मेति योजना । अनुभवव्यक्तिभेदाभ्युपगमेऽनुगतव्यवहारहेतुत्वेनानुभवत्वमाश्रयणीयमिति गौरवम्, व्यक्त्यैक्ये तु लाघवम् । व्यक्तेरैक्यं भेदप्रतिभासस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनं तवापि समानमिति चेत्, न ; सामान्य-विशेषभेदं परिकल्प्य सामान्यभेदप्रतिभासस्यौपाधिकतायाः कल्प्यत्वात्तव कल्पनाऽधिका, तस्मादेक एवानुभव इत्यर्थः । संवित्, स्वगतभेदवती, प्रकाशात्मकत्वात् ; प्रदीपवदित्याशङ्क्याह—*स्वगतेति* ॥ अनुभवविरुद्धो हेतुरित्यर्थः ।

नष्टानष्टयोरभेदानुपपत्तेर्भेद इत्युक्तमयुक्तम्, नष्टानष्टविभागस्यैवासिद्धेरित्याशङ्क्याह—*ननु नीलेति* ॥ पीतसंविदोऽभावादिति कोऽर्थः ? किं विशेषणव्यावृत्त्या विशिष्टव्यावृत्तिः ? उत विशेष्यव्यावृत्त्येति ? आद्ये न संविदभावः सिद्ध्यति, द्वितीये त्वसिद्धिः, संविदोऽन्यदापि दर्शनादिति समाधानग्रन्थार्थः । विधान्तरेण हेतुं समर्थयते—*नन्विति* ॥ साधनोपादानानुपपत्त्या संविज्जन्यत्वम् ; अन्यथा साधनवैयर्थ्यापातादित्यर्थः ॥

अस्तु संविज्जन्म ; तथापि पूर्वविनाशः कथमिति ? तत्राह—*संविद्येति* ॥ संविदः साधनाधीनत्वं त्वन्यथाऽपि घटत इत्याशयेनाह—*नेतरेति* ॥ अन्यथासिद्धिं व्यनक्ति—*सिद्धस्येति* ॥ संविद उत्पत्तिकल्पनायां तस्याः जन्म विषयोपरक्ताकारस्य चेति गौरवम् ; अस्मन्मते तूपरागमात्रस्य जन्यत्वमिति लाघवमित्यर्थः ॥

संविदां विद्यमानोऽपि भेदो दोषान्न प्रतिभातीति सौगताः कल्पयन्ति ; ततश्च विशेषाप्रतिभानं न दोषायेति शङ्कते—*सत्यपीति* ॥ *उपाधिमन्तरेण भेद इति* ॥ स्वगतभेद इति यावत् । भेदे सिद्धे सादृश्यकल्पना, तस्यां च सिद्धायां ततो भेदाधिगतौ भेदसिद्धिः, इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गान्नैवमित्याह—*तान्निराकरोतीति* ॥ संविदि प्रकाशमानायां तद्गतस्य भेदस्यापि प्रकाशमानत्वात्तद्ग्रहणानुपपत्तिरित्युक्तम्; तदनुपपन्नम्,

दूरात् तरौ प्रतीयमानेऽपि तद्भेदाप्रतिभासवद् भेदाप्रथनेऽप्यनुपपत्त्यभावादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*किंचेति* ॥

अप्रकाशनस्यानुभवसिद्धत्वान्न तत्र प्रमाणापेक्षा, तत'श्चाभिहितमि'त्युक्तमित्याशङ्क्याग्रहणे न प्रमाणोपन्यासः, किंतु तद्ग्रहणप्रतिबन्ध इत्याह—*एकत्वेनेति* ॥ संविद्भेदप्रकाशप्रतिबन्धे प्रमाणाभावोऽसिद्ध इति चोदयति—*नन्विति* ॥ बुद्धिवेद्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारः, तदर्थम्—*प्रकाशेति विशेषणम्* ॥ प्रकाश इति बुद्धिः प्रकाशबुद्धिः, तद्वेद्यत्वादित्यर्थः। उत्पन्नमात्रविनष्टप्रदीपादिव्यावृत्त्यर्थम्—*स्थायीति विशेषणम्* ॥ स्थायि-बुद्धिवेद्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारः तदर्थम्—*प्रकाशेति* ॥ स्वरूपासिद्धि-साधनवैकल्ययोः परिहाराय—*बुद्धिग्रहणम्* ॥ के ते अनुभव-युक्ती ? यद्विरोध उद्भाव्यते, तत्राह—*पूर्वापरेति* ॥ पूर्वापरकालयोरेकरूपतयाऽनुभव इति यावत्। भेदस्य स्वरूपत्वाद्वस्तुनि प्रतीयमाने भेदोऽपि भासेत, इत्याद्या युक्तिः। अनुभवाभिन्नत्वेनाऽऽत्मनःस्वप्रकाशत्वमुक्तम्; तदेवोपसंहरणीयम्; कस्मात्प्रमेयभेदोपाधिनाऽनुभवपदवाच्यत्वमुपसंह्रियते ? इत्याशङ्क्य, तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह—*कथमिति* ॥ विषयानुभव आगन्तुकः, आत्मा तु नित्य इति कथं तयोरेकत्वमित्यर्थः। स्वरूपेण नित्यत्वेऽप्युपाध्युपरक्ततया जन्यत्वं ततो विषयानुभवत्वं च घटत इत्याह—*तदाहेति* ॥

स्वप्रकाशत्वं विषयानुभवत्वं चाङ्गीकृत्य तेन हेतुनाऽहंकारस्यानिदंरूपत्वमुच्यत इति प्रतिभाति, तन्नोपपद्यते, स्वप्रकाशत्वादेरहंकारात्मतया व्याप्त्यभावादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*नन्विति* ॥

टीकायाम्—अतःशब्दव्याख्यानम्—*विषयानुभवनिमित्त इति* ॥ अहंकार आत्मैव इत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—*विषयानुभवमिति* ॥ आत्मनः स्वप्रकाशत्वं विषयानुभवत्वं चाङ्गीकृत्याहंकारस्याऽऽत्मत्वमात्रं पूर्वपक्षिणा समर्थ्यते ; द्रष्टुरात्मत्वात्, द्रष्टा च—'अहमिदं जानामी'ति विषयानुभवमपेक्ष्य प्रथम इत्यहंकारस्याऽऽत्मत्वमित्यर्थः। आत्मनः स्वप्रकाशत्वे विषयानुभवनिमित्तत्वं व्याहतमित्याशङ्क्याह—*द्रष्टृरूपेणेति* ॥ द्रष्टेत्युक्ते कस्य द्रष्टा ? इति विषयानुभवसापेक्षत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—*अन्यथेति* ॥ यद्यपि चिन्मात्रं स्वप्रकाशम्; तथाऽपि विषयसंवित्कर्तृरूपप्रतिपत्तेरन्याधीनत्वमित्यभिप्रायः ॥

अहंकारस्याऽऽत्मत्वे सुषुप्तावप्यहमुल्लेखः स्यादित्युक्तम्, तत् कस्मात् ? इति वीक्षायामाह—*मैवमिति* ॥ "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रित्यादिवाक्यात् सुषुप्तावात्मस्फुरणमवसितम्, तन्मात्रत्वादहंकारस्यापि स्फुरणं स्यात्, न तदस्ति। तथा च प्रयोगः—अहंकारः, नाऽऽत्मा, असति प्रतिबन्धे तस्मिन् भासमाने सत्यनवभासमानत्वात्; घटवदित्यर्थः। सत्यमित्यादेरयमर्थः—विषयानुभवनिमित्तोऽहंकार इत्युक्तमङ्गीकरोति—*सत्यमेवमिति* ॥ तर्हि तस्यैवाऽऽत्मत्वं प्राप्तमित्याह—*किंत्विति* ॥ अहम आत्मत्व आत्मप्रतिपत्तावितरस्यापि प्रतिपत्तिः स्यात्, न च तथा समस्तीत्याह—*तथा सतीति* ॥ अन्यथासिद्धो

हेतुरिति चोदयति—*नन्विति* ॥ अनुभवनिमित्तत्वे हेतुमाह—*द्रष्टृरूपेति* ॥ अहमुल्लेखस्य विषयानुभवव्याप्यत्वात्तदभाव इत्यर्थः ॥

स्वप्रकाशत्वेन साधितं यच्चैतन्यं तदेवाहंशब्दार्थः ? आहो अन्यत् ? इति विकल्प्याऽऽद्ये विषयानुभवनिमित्ता सिद्धिरित्याह—*विषयेति* ॥ विषयावभासोऽनुभवनिमित्तः स्यात्; जडत्वात्। तथाऽनुभवस्य विषयाकारत्वाच्च तदनुभवनिमित्तत्वं विषयावभासस्योचितमित्यर्थः। ततो वैलक्षण्यमाह—*न तदिति* ॥ विषयानुभवस्याऽऽत्मानाकारत्वान्न तत्साधकत्वम्, आत्मनः संविद्रूपत्वाच्च न तदधीनसिद्धित्वमित्यर्थः। टीकायाम्—*"नीलभोगः" इति* ॥ नीलसिद्धिरित्यर्थः। *अहमुल्लेखार्ह इति* ॥ अहमुल्लेखनिमित्त इति यावत्। तत्र हेतुमाह—*अहमिति* ॥ नीलज्ञानस्येदन्तया नीलभासकत्वात् कथमनिदमस्तदधीनसिद्धित्वमित्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयति—*ननु सुषुप्ते इति* । दर्शनक्रियाकर्तृरूपस्याहंप्रतीतिविषयत्वम्, दर्शनक्रियायाश्च सुषप्तावभावात्तत्कर्तुरभावः, तस्मात्तत्र कथमहमुल्लेखप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

विशिष्टाप्रतिपत्तावप्यात्ममात्रप्रतिपत्तिः स्यादित्याह—*नेत्याहेति* ॥ विशेषितस्यैवाहंशब्दार्थत्वात्तदभावे कथमहमुल्लेखः ? इत्याशङ्क्याह—*द्रष्टृत्वमिति* ॥ अहंकारः, नाऽऽत्मा, सप्रतियोगिकत्वात्, विनश्वरत्वाच्च; घटवत्। यतो निष्प्रतियोगिकस्याहंशब्दार्थत्वम्, ततश्च तस्याऽऽत्मत्वे सुषुप्तावप्यहमुल्लेखप्रसङ्गः, न च दृश्यते; तस्मादंहकारस्यानात्मत्वमित्यर्थः। अन्यथासिद्धिं निराकृत्यासिद्धिं शङ्कते—*नन्विति* ॥ पराग्व्यावृत्तं यद्भोक्तृत्वम्, तदेव द्रष्टृरूपमित्यन्वयः। *पराग्व्यावृत्तमिति* ॥ विषयसंबन्धवर्जितमित्यर्थः। निर्विकल्पकं यच्चैतन्यम्, तदहङ्कारशब्दार्थः। स च सुषुप्तौ भासत एवेति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः। "कथं तत्सुषुप्तावि"ति पाठे त्वयमर्थः—सप्रतियोगित्वेनानात्मत्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति शङ्कते—*ननु पराग्व्यावृत्तमिति* ॥ अनात्मभ्यो व्यावृत्ततयाऽहमित्यनुभूयमानस्य कथमनात्मत्वमित्यर्थः। तर्हि सुषुप्तावप्यहमुल्लेखः स्यादित्युक्तम्, तत्राह—*कथमिति* ॥ विषयानुभवाभावान्न तत्राहङ्कारानुभवप्रसङ्ग इत्यर्थः। पूर्वव्याख्यायां तदभाव इति टीकाया एषोऽर्थः—

चिन्मात्रं सुषुप्तौ भाति चेत्, अहमुल्लेखोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—*तदभावे इति* ॥ विषयानुभवाभावे सुषुप्तौ नाहमुल्लेखप्रसक्तिः, तन्निमित्तत्वादहंशब्दोल्लेखस्य, यथा प्रादेशमात्रपरिमितं प्रतियोगिनिरपेक्षतया प्रतीयमानं ह्रस्वशब्दोल्लेखितया प्रतिपत्तौ प्रतियोगिनमपेक्षते, तद्वदित्यर्थः। गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह—*नाहंकारस्येति* ॥ गूढाभिसन्धिमजानानः शङ्कते—*नन्विति ॥ स्वरूपमिति* ॥ निष्प्रतियोगिकमिति यावत्। प्रादेशमात्रपरिमितवस्तुनः स्वरूपेणानपेक्षितत्वेऽपि ह्रस्वशब्दोल्लिखितप्रतिपत्तावन्यापेक्षावदित्यर्थः। निष्प्रतियोगिकात्ममात्रस्याहंशब्दार्थत्वे प्रतियोगिनैरपेक्ष्यं दृष्टम्, दृष्टान्ते तु प्रमेयभेदस्य विद्यमानत्वात् सापेक्षत्वमिति वैषम्यमित्याशयेनाह—*नेत्याहेति* ॥ अहंकारस्य सापेक्षत्वादात्मनश्चानपेक्षत्वात् कथमभेद इत्याह—*ततश्चेति* ॥ सप्रतियोगिकस्यानात्मत्वं चेत्, तर्हि त्वन्मतेऽप्यात्मनः पराग्व्यावृत्तत्वादनात्मत्वापात इत्याशङ्क्याऽऽत्मनः पूर्णत्वाद् व्यावृत्तत्वासिद्धिरित्याह—

आत्मन इति ॥ 'अहमि'त्युक्ते व्यावृत्तता प्रथत इत्याशङ्क्य प्रथनमन्यथयति—*अहमिति* ॥ उत्थितस्याहमिति यद् ज्ञानम् तत् स्मरणम्; ततश्च स्मर्येतेति नानिष्टमित्यत आह—*यथेति* ॥ यथा पूर्वस्मिन् दिने 'अहमि'त्यभिमन्यमान आसम्, तथा सुषुप्तावप्य'हमि'त्यभिमन्यमान आसमित्युत्थितस्य स्मृतिः स्यादित्यर्थः। अनुभूते स्मृतिनियमाभावात् कथं स्मरणापादनम्? इत्याशङ्क्याह—*अनुभूत इति* । आत्मनः स्मर्यमाणत्वात्तद्रूपाभिन्नोऽहंकारोऽपि स्मर्येतेत्यर्थः। एतदभिप्रेत्योक्तम्—*ह्यस्तन इवेति* ॥

अहंकारस्याविनाशित्वेन स्मरणाभावाभिधानमयुक्तम्; स्थितेऽपि स्मरणदर्शनादित्याशङ्क्याह—*अहंकारेति* ॥ "अविनाशिनः" इत्यत्राहंकारस्याविनाशित्वेन स्मरणाभावं न ब्रूमः, किंतु तद्बोधिचैतन्यस्य नित्यतयेत्यर्थः। ह्यस्तनाहंकारस्यानुभवाश्रयत्वेनोपलम्भात्तस्य चानुभवस्य विनाशित्वेन स्मरणोपपत्तेः—"न स्मर्येते"इत्ययं परिहाराभास इत्याशङ्क्याह—*परिहार इति* ॥ अनुभवाश्रयत्वस्य प्राग् निरस्तत्वात् परिहारो भवत्येवेत्यर्थः। अहंकारबोधिचैतन्यस्यानित्यत्वेऽपि यथा त्वन्मते तत्स्मरणम्, तद्वद् ममापीति शङ्कते—*नन्विति* ॥ चिन्मात्रस्य नित्यत्वेऽपि विशिष्टाऽऽकारस्यानित्यत्वात् स्मरणं युक्तमित्याह—*उच्यत इति* ॥ अहंकाराऽऽकारा काचिदन्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते, तस्यां वृत्तावभिव्यक्तं चैतन्यं वृत्तिविशिष्टान्तःकरणसाधकम्, तस्याश्च वृत्तेर्नाशे तत्संस्कारादन्तःकरणाऽऽकारं स्मरणमुपजायते। ततः कथं स्मृत्यसंभवः? न च तथा त्वयाऽऽश्रीयत इति वैषम्यमित्यर्थः। *स्मृत्यनुभवेति* ॥ अन्तःकरणाऽऽकारस्मृतावभिव्यक्तानुभवस्यावच्छेदकं विशेषकमिति यावत् ॥

उत्थितस्य स्वापकालीनसुखानुभवपरामर्शमात्रेण कथं सुषुप्तावहमुल्लेखकल्पना? वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्याह—*नन्विति* ॥ सुषुप्तेऽप्यहमनुभवोऽस्तीति सम्बन्धः। तत्र कल्पकमाह—*सुषुप्तावनुभूतसुखस्येति* ॥ अनुभूतं सुखं येन पुंसा, असावनुभूतसुखः; तस्येति विग्रहः। तस्यानुभवपदेन संबन्धः। अनुभूतसुखस्य पुरुषस्येत्यर्थः। तत्र सुखानुभवाभावेऽप्यनुभवितुः कथमनुभवः? तत्राह—*आश्रयेति* ॥ आश्रय-विषयकोट्योराश्रयकोटिपक्षपातित्वेनाऽऽत्मनः स्फुरणादित्यर्थः। अहमनुभवः सुषुप्तेऽस्त्येवेत्यन्वयः। सुषुप्तौ सुखानुभवमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ सुषुप्तौ विषयानुभवाभावान्न तन्निमित्तः सुखानुभव इत्यर्थः। विषयानुभवाभावेऽपि परामर्शानुपपत्त्या सुखानुभवः कल्प्यते, इतरथा न तदाश्रयतयाऽहमुल्लेख इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ सुखावमर्शस्य दुःखाभावविषयत्वमाक्षिपति—*ननु सुखेति* ॥ इतोऽपि नोपचार इत्याह—*शाब्द इति* ॥ लक्षणायाः शब्दधर्मत्वादितरत्र न तत्कल्पनमित्यर्थः। अशाब्दत्वाभिप्रायेणावमर्शे प्रत्यक्षत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥

"स्वप्ने तावदि"त्यत्र मुख्यार्थपरित्यागहेत्वनभिधानादसंगतिरित्याशङ्क्याह—*मुख्येति* ॥ न तावत् सुषुप्तावागन्तुकसुखसंभवः; तत्कारणाभावात्, नापि नित्यं सुखम्; तत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ दुःखाभावस्यापि नालम्बनत्वम्; अश्मादौ प्रसक्तेः, इत्याशङ्क्य सुखात्तावद्वैषम्यमाह—*दुःखाभावस्येति* ।। प्रतियोगिसमानाधिकरणदुःखाभावस्य सुखशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारान्नातिप्रसक्तिरित्यभि-

सन्धायोक्तम्—*स्वप्ने तावदिति* ॥ विमतः, दुःखसंबन्धी, मुक्तिविलक्षणावस्थासंबन्धित्वात् ; संमतवदित्याशङ्क्याह—*तदभाव इति* ॥ सविकल्पकस्य शब्दोल्लिखितत्वात्तत्र लक्षणा युक्तेत्यर्थः। मुख्याभावोऽसिद्ध इति चोदयति—*नन्विति* ॥ दुःखव्यावृत्ततया सुखस्यानुभूयमानत्वाद् विशेषतः स्मर्येतेत्येतदिष्टमित्याह—*विशेषत इति* ॥ चन्दन-गानादिर्विषयविशेषशब्दार्थः ॥

अस्मर्यमाणत्वात् सुप्तौ न सुखानुभव इत्यभिज्ञावद् 'व्यपदेशोऽपि—सुखं सुप्तः—'—इति कस्मादुदाहृतम् ? इष्ट-विघातापत्तेरित्याशङ्क्याह—*दुःखाभाव एवेति* ॥ सुखं सुप्त इत्येतद्विवृणोति—*न किंचिदिति* ॥ सुप्तौ सुखानुभवस्य कल्पकसद्भावात् स आश्रयणीय इति शङ्कते—*ननु सुखेति* ॥ प्रतितर्कात् पराहतिमाह—*तदसदिति* ॥ टीकायामपेक्षितं पूरयति—*तस्मादिति । भोक्तृतयेति* ॥ सुखानुभवाश्रयतयेति यावत् । सुषुप्तावहमुल्लेखसाधकं च नेत्याह—*अनुस्मर्यत इति* ॥ नञ्पदमत्राप्यनुषज्यते । अस्मर्यमाणत्वान्न सुषुप्तौ इत्यर्थः । उक्तौ चोद्यपरिहारौ स्मारयति—*नन्वित्यादिना* ॥

"सौषुप्तसुखावमर्शो दुःखाभावनिमित्तः" इत्युक्तं टीकाकृता, तदाक्षिपति—*नन्विति* ॥ किं तत्प्रत्ययः स्मृतिः ? उत प्रमाणम् ? नाद्य इत्याह—*दुःखेति* ॥ प्रतियोगिस्मरणं धर्मिग्रहणं चाभावप्रतिपत्तौ कारणम्, सुषुप्तौ च तदभावान्नाभावानुभवो युक्त इत्यर्थः ; सुखशब्दस्य भावरूपे सुखे प्रसिद्धत्वात्तत्परित्यागेनाभावविषयत्वकल्पनाऽयुक्तेः । न द्वितीयोऽपीत्याह—*संभवति चेति* ॥ विषयविशेषाभावात् कथं तत्र सुखानुभवसंभवः ? तत्राह—*स्वरूपेति* ॥ स्वरूपसुखानुभवमाक्षिपति—*ननु तदपीति* ॥ स्वप्रकाशात्मस्वरूपत्वात् कथं तदप्रथनम् ? इत्याशङ्क्याह—*अविद्याऽऽवृतमिति* ॥ किं पूर्णसुखस्याप्रकाशं ब्रवीषि ? उत सुखमात्रस्य ? तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—*न ; नावृतेति* ॥ अज्ञानसाधकतया साक्षिणः प्रकाशमानत्वात् तत्स्वरूपसुखानुभवो युक्त इत्यर्थः । साक्षिस्फुरणेऽपि जागरिते यथा न स्वरूपाऽऽनन्दानुभवः, तथा सुषुप्तावपीति चोदयति—*जागरण इति* ॥ जागरिते स्वरूपसुखस्यानुभव एव नेत्युच्यते ? उत स्पष्टम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—*भासत इति* ॥ प्रेमास्पदत्वं लक्षणं गमकं यस्य तत्तथोक्तम् । द्वितीयं प्रत्याह—*तीव्रेति* ॥ स्वरूपसुखत्वाविशेषादाच्छादकाविशेषाच्च सुप्तौ न स्पष्टानुभव इत्याशङ्क्याह—*सुषुप्ताविति* ॥ परामर्शमङ्गीकृत्य दुःखाभावे परामर्शमाक्षिपति—*ननूत्थितस्येति* ॥ 'निर्दुःखमस्वाप्समि'त्यभावपरामर्शो दृश्यते, स नोपपद्यते ; प्रतियोगिस्मृत्यभावे सुप्तौ दुःखाभावासंभवादित्यर्थः ॥

अस्मन्मते दुःखाभावज्ञानस्य स्मरणत्वमेव नेत्याह—*उच्यत इति* ॥ कथं तर्हि परामर्शः ? इत्याशङ्क्याह—*अनुभूतमिति* ॥ अर्थापत्तिमभिनयति—*अनुभूतमिति* ॥ उत्थितस्य ज्ञानभावस्मृतिवद् दुःखाभावस्मरणमपि किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिमाह — *एवमिति* ॥ संग्रहवाक्यं विवृणोति—*ज्ञानविरोधिन इति* ॥ "प्रमीयते"इत्यत्र ज्ञानाभाव इत्यध्याहारः । ज्ञानाभावस्य

स्मर्यमाणत्वमेव किं न स्यात् ? तत्राह—*नानुस्मर्यत इति* ॥ धर्म्यादिज्ञानाभावान्न ज्ञानाभावानुभवः सुषुप्ताविति, न तत्स्मरणमित्यर्थः ॥

अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वमाक्षिपति—*ननु जागरण इति* ॥ किमज्ञानमात्रस्य ज्ञानस्य च विरोधाभावः? उत विशिष्टस्य ? तत्राऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—*नावस्थेति* ॥ सुषुप्त्यवस्थाविशेषः । ततः किमित्यत्राह—*तस्य चेति* ॥ अज्ञानस्य पटज्ञानाऽऽकारपरिणत्यवस्थायां तदन्याशेषविशेषविज्ञानाभावदर्शनाद्विशिष्टज्ञानाज्ञानयोर्विरोधः सिद्धः । न च—पटज्ञानसमये ज्ञानान्तराभावो विरोध्यज्ञानप्रयुक्तो न भवति, किंत्वन्तःकरणस्य ज्ञानद्वयपरिणामसामर्थ्याभावादिति—वाच्यम् ; तस्यासंप्रतिपत्तेरित्यर्थः ॥

सुप्तौ विरोध्यज्ञानानुभवं परिकल्प्य तदनुपपत्त्या ज्ञानाभावकल्पनातो वरमस्मर्यमाणत्वलिङ्गेन ज्ञानाभावानुमानमिति चोदयति—*नन्विति* ॥ "करणाधिकरणयोरि"त्यनेनाधिकरणेऽपि ल्युट्प्रत्ययाभिधानाद् ज्ञानशब्दस्यात्मवृत्तिता । तथा चात्मनां सुषुप्तौ विषयानुभवे तत्स्मरणं स्यात्, न च तदुपलभ्यते ; तस्मात् तत्र ज्ञानाभावानुमानम् । विमतम्, सुषुप्तौ नानुभूतम्, अस्मर्यमाणत्वात् ; लोकान्तरवर्तिपदार्थवदित्यर्थः । व्यभिचारित्वान्न हेतुः साधुरित्याह—*न ; अतिवृत्तेति* ॥ अतिवृत्तं ज्ञानं येषाम्, ते अतिवृत्तज्ञाना इति विग्रहः । *अपि सतामिति* ॥ सताम् विद्यमानानाम् ; अनुभूतानामप्यस्मर्यमाणत्वदर्शनादित्यर्थः । प्रातः किमत्र त्वया चत्वरदेशे गजोऽन्वभावीति केन चित्पृष्टः सन् ब्रवीति—'करिवरमत्र नान्वभूवम्, संप्रति तत्स्मृत्यनुदयादि'तीत्यस्मरणेन ज्ञानाभावानुमानमपि क्वचिद् दृष्टमित्याह—*प्रातरिति* ॥ गजविरोधिपदार्थस्य केवलभूतलस्य स्मर्यमाणस्यानुपपत्त्या गजाभावः प्रमीयत इत्यर्थः । गजाभावस्यानुमेयत्वं किं न स्यादिति ? अत आह—*न गजेति* ॥ प्रकृतमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥

सुषुप्तावज्ञानाद्यनुभवकल्पकाभावान्न तद्बलादभावसिद्धिरिति चोदयति—*नन्विति* ॥ स्मरणमेवानुभवकल्पकमित्यत्राह—*अज्ञानेति* ॥ अज्ञान-सुखानुभवयोः साक्षिबोधकचैतन्यस्य च संस्काराभाव इति संबन्धः । तत्र हेतुः—*अविनाशिन इति* ॥ चशब्दात् साक्ष्यनुभववदज्ञान-सुखानुभवयोरप्यविनाशित्वं सूचयति । अनुभवनाशजसंस्कारस्य स्मृतिमूलत्वादज्ञानादिसाधकसाक्षिणश्चाविनाशात् कथं स्मरणमित्यर्थः । अविनाशिनामिति पाठे तस्य त्रयाणामित्यनेन संबन्धः । अज्ञानादेर्बोधकस्यानाशेऽप्यज्ञानादेर्नाशे तत्सहितानुभवस्यापि नाशात् तत्संस्कारो युज्येतापि, न च तथेत्यभिसन्धायोक्तम्—*अविनाशिनामिति* ॥

चैतन्यस्य स्वरूपेण नित्यत्वेऽपि वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वात् स्मरणं युक्तमित्याह—*उच्यत इति* ॥ अज्ञानादेर्नित्यत्वाद्वैशिष्ट्यमपि तथेत्याशङ्क्याह—*अज्ञानेति* ॥ अज्ञानं स्वसुखसाक्ष्याकारेण परिणमते, तत्र च परिणताज्ञाने चैतन्याभास उपजायते, तस्माच्चाज्ञानादिविक्षेपानुभव इत्यर्थः । चैतन्याभासस्यैक्यात् कथमाकारविकल्पजनिः ? तत्राह—*अज्ञानेति* ॥ परिणामोऽवस्थाशब्दार्थः । आत्मा, ज्ञानाद्यनुभविता, स्मर्ता चान्तःकरणविशिष्ट इति स्मरणानुभवयोर्वैयधिकरण्यमित्यत आह—*अज्ञानविशिष्टेति* ॥ संस्कारजनकं

यदाश्रयम्, तदाश्रयः संस्कार इति नियमः। ततश्च संस्कारजनकस्याज्ञानविशिष्टाश्रयत्वात् संस्कारस्यापि तदाश्रयत्वमिति, तस्यैव स्मर्तृत्वमपीत्यर्थः ॥

अहमित्यन्तःकरणाश्रयत्वमुपलभ्यत इत्यत्राह—*नान्तःकरणेति* ॥ स्मरणसंस्कारयोरेकाश्रयत्वनियमादन्तः- करणस्य सद्भावेऽपि न स्मृत्याश्रयतया स्थितिः; तस्मादज्ञानविशिष्टाश्रयत्वमुचितमित्यर्थः। असंगतिसमर्थनमुपसंहरति—*सर्वथेति* ॥ अज्ञानविशिष्टाश्रयत्वमन्तःकरणविशिष्टाश्रयत्वं वा सर्वथाशब्दार्थः। अभ्युपगमवादत्वाद् नासंगतिरिति समाधत्ते—*सत्यमिति* ॥ किमत्र विनिगमनकारणम् ? इत्याशङ्क्य श्रुति-युक्त्योरेव नियामकत्वमित्याह—*न स्वमतमिति* ॥ टीकायामात्मप्रत्ययस्य नीलादिप्रत्ययादन्यत्वं निराकुर्वता नीलादिप्रत्यय एवात्मप्रत्यय इत्युक्तं स्यात्, न च तद् युज्यते ; अन्याकारप्रत्ययस्यान्यसाधकत्वासंभवादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*स्वयमिति* ॥ नीलादिप्रत्ययादन्य एव मनोजनित आत्मविषयः प्रत्ययः, तत्साधकं यन्नैयायिकादिमतम्, तन्न संभवति ; कर्म-कर्तृविरोधात्, संविदाश्रयतयाऽऽत्मसिद्धिरिति यद् गुरुणोच्यते, तदप्यसंगतम्; अन्याकारज्ञानस्यान्यसाधकत्वासंभवात्। परिशेषात् स्वप्रकाशत्वमिति टीकार्थः ॥

स्वप्रकाशत्वमेव तत्रोपसंहृतम्, ततः कथमुक्तमहंकारभेदस्याप्युपसंहृतिरिति ? तत्राह—*अहंकारेति* ॥ अहंकारस्य विषयानुभवाधीनसिद्धित्वादात्मनश्च तद्वैपरीत्याद् भेद इत्यर्थः। भाष्यकृन्मतस्यागममूलत्वं कस्मादुपसंह्रियते ? तस्याप्रक्रान्तत्वादित्याशङ्क्य, व्यतिरेकस्य न्यायत उपादानाद् न्यायस्य च स्वातन्त्र्येण साधकत्वासंभवात्तदनुग्राह्याऽऽगमप्रदर्शनं युक्तमित्याह—*यस्मादिति* ॥ व्यतिरेकसाधकाऽऽगमजिज्ञासया पृच्छति—*कश्चेति* ॥ "अथातोऽहंकारादेशः" इत्यत्र परापरात्मनोरन्यतरस्य सार्वात्म्यं निर्दिष्टम्, न त्वन्यस्येति शङ्कानिवृत्त्यर्थं वाक्योपक्रमं पठति—*स एवेति* ॥ स एव—परमात्मैव भूमा, अधस्ताद् उपरि मध्ये च ; स सर्वान्तरत्वेन स्थित इत्यर्थः ॥

तत् किं पराक्त्वेन प्रतिपत्तव्यम् ? उत प्रत्यक्त्वेन ? इति वीक्षायां प्राकृतमतिमनुसरन्ती श्रुतिरहंकारात्मतामाह—*अथेति* ॥ ब्रह्मप्रतिपादनानन्तर्यमथशब्दार्थः। ब्रह्मणः सार्वात्म्यमतःशब्दार्थः। अहंकारस्य सप्रतियोगिकत्वादात्मत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कायां मुख्यात्मानं दर्शयितुमाह—*अथेति* ॥ अमुख्यकथनानन्तरं मुख्यात्मजिज्ञासायां 'कथ्यते' इत्यभिधानादात्मनोऽहंकारादन्यत्वम् ; अन्यथा पृथङ् निर्देशवैयर्थ्यादित्यर्थः। पृथङ्निर्देशोऽन्यथापि घटत इति शङ्कते—*नन्विति* ॥ यथा सार्वात्म्यलक्षणैकलक्षणाक्रान्तत्वेन जीव-परयोरभेदं प्रतिपादयितुं सार्वात्म्यं व्यपदिश्यते, तथाऽहंकारात्मनोरित्यर्थः। वैषम्येणोत्तरमीरयति—*तन्नेति* ॥ विरुद्धधर्माक्रान्ततया जीव-परयोर्भेद-प्रतिपत्तेः सार्वात्म्यव्यपदेशोऽभेदं द्रढयितुमिति युज्यते, भिन्नयोः सार्वात्म्यायोगादित्यर्थः। ततो वैलक्षण्यमाह—*अहंकारस्येति* ॥ "पूर्वमेवे"त्यत्र पृथगुपदेशादित्यनुषङ्गः। अहं-

अहंकारस्याऽऽत्मव्यतिरिक्तत्वे द्वयोः सार्वात्म्यस्य कथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, किं मुख्यस्यानुपपत्तिः ? उतामुख्यस्य ? तत्राऽऽद्यमङ्गीकृतम्, द्वितीये तु नानुपपत्तिरित्याह—*ब्रह्मण इति* ॥ यथा मुख्यारुन्धतीदर्शनशेषत्वेन स्थूलतारामरुन्धतीत्वेनोपदिश्य तस्या अरुन्धतीत्वं व्यावर्त्य मुख्यप्रदर्शनम्, तथाऽमुख्यमात्मानं प्रथममभिधाय, पुनस्तन्निरसनेन मुख्यप्रदर्शनायाहंकारसार्वात्म्यकथनं युक्तमित्यर्थः । श्रुतिपर्यालोचनयाऽहंकारस्यानात्मत्वमभिधाय तन्मूलस्मृतिपर्यालोचनयाऽप्याह—*महाभूतानीति* ॥ "महाभूतान्यहंकारः" इत्युपक्रम्य "एतत्क्षेत्रं समासेने"त्यन्तेऽहंकारस्य क्षेत्रकोटावन्तर्भावमभिधाय, "एतद्यो वेत्ति तं प्राहु"रित्यत्राहंकारसाक्षिण आत्मत्वकथनाद्व्यतिरेक- सिद्धिरित्यर्थः ॥

श्रुति-स्मृति-युक्त्यनुभवपर्यालोचनयाऽहंकारस्यानात्मत्वं व्यपदिश्य, "तदुच्यते" इत्यादिना ग्रन्थेनाविद्यादिकं प्रदर्श्यते, तस्यात्रानुपगममाशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह—*तर्हीत्यादिना* ॥ अहंकार आत्माऽन्यश्चेत्, स कीदृशः ? इति विवेचनीयम्—किं सादिः ? उतानादिरिति ? अनादित्वेऽविद्या-तत्संबन्धातिरिक्तत्वे सत्यनादित्वादनुच्छेद्यत्वम्, सादित्वेऽपि किं निरुपादानः ? उत सोपादानः ? आद्ये भावकार्यजनिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं विमृशति—*किमुपादान इति* ॥ किमुपादानमस्येति । किं सदुपादानः ? उत असदुपादानः ? आहो अनिर्वचनीयोपादानः ? इति विमर्शार्थः । सदुपादानत्वे कार्यस्यापि सत्यतापातात् । द्वितीये निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य कार्यकरत्वायोगात् । तृतीयेऽपि किं निमित्तमस्ति ? उत न ? अन्त्ये कार्यं न स्यादित्यभिसन्धायाद्यं विमृशति—*किंनिमित्त इति* ॥ किं जीवोऽधिष्ठाता ? उत ईश्वरः ? नाद्यः ; परिच्छिन्नज्ञानत्वेनाहंकारप्रेरकत्वासंभवात्, न द्वितीयः ; निर्धर्मकत्वेन प्रेरकत्वानुपपत्तेः ॥

तदुपपत्तावप्यहंकारस्वरूपं विवेचनीयमित्याह—*किंस्वरूप इति* ॥ किं विषयित्वमेव स्वरूपम् ? उतान्यत् ? आद्येऽपसिद्धान्त इत्यभिसन्धाय, द्वितीये तत्र मानं वाच्यमित्याह—*किंप्रमाणक इति* ॥ किं तत्र प्रत्यक्षादि प्रमाणम् ? उत साक्षी ? नाद्यः ; अनुपलम्भात्, न द्वितीयः ; कौटस्थ्यविरोधादित्यर्थः । तस्य कार्यविशेषोऽपि वक्तव्य इत्याह—*किंकार्य इति* ॥ किं कर्तृत्व-भोक्तृत्वे कार्यम् ? उतान्यत् ? नाद्यः ; कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वात्, न द्वितीयः ; तददर्शनात्, कूटस्थे कर्तृत्वादेरसंभवात्, सोऽहंकारधर्मश्चेत्, तथापि सुषुप्तावेवंविधाहंकाराभावः कस्मात् ? इत्याह—*किमितीति* ॥ कार्यस्योपादानमस्ति, तच्चानिर्वाच्याज्ञानमित्यभिप्रायेणाह—*येयमिति* ॥ येयमित्यादेरयमर्थः—नामादेः सत्त्वेनासत्त्वेन चानिरूपणादविद्यात्मकत्वमित्याह—*नामेति* ॥ प्रलयादावविद्या विद्यते, न च नामादीति भेदमाशङ्क्याह—*अव्याकृतमिति* ॥ प्रलयादावनभिव्यक्ततया स्थितमित्यर्थः । मुक्तावपि तथा स्थितिं निरस्यति—*अविद्येति* ॥ विद्यानिवर्त्येत्यर्थः । अद्वितीयवस्तुनि नामरूपप्रदर्शकत्वमाह—*मायेति* ॥ परमाण्वादय उपादानमिति केचित्, तत्राह—*प्रकृतिरिति* ॥ पूर्णानन्दाच्छादकत्वेन व्यवस्थितेत्याह—*अग्रहणमिति* ॥ इन्द्रियाद्यगोचरत्वमाह—*अव्यक्तमिति* ॥ एकाश्रयविषयत्वमाह—*तम इति* ॥ स्वातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वमाह—*कारणमिति* ॥ सुप्ते प्रलयादौ कार्यप्रपञ्चलयाऽऽधारत्वेनावस्थितेत्याह—*लय इति* ॥ महाप्रलयेऽपि सुप्ताविव विक्षेपहेतुत्वेन स्थितेत्याह—*महासुप्तिरिति* ॥ स्वातन्त्र्यं

निरस्यति—*शक्तिरिति* ॥ निद्राया जीवभेदलक्षणाविक्षेपहेतुत्वेन तत्साम्यमाह—*निद्रेति* ॥ ज्ञानातिरिक्तानिवर्त्यत्वमाह—*अक्षरमिति* ॥

आकाशस्य नित्यत्वं व्यावर्तयति—*आकाशमिति* ॥ जीवेभ्यो ब्रह्मान्यदित्यपरे, तान् प्रत्याह—*चैतन्यस्येति* ॥ अविद्याया एकरूपत्वान्न विचित्रकार्योत्पादकत्वमिति शङ्कां निराकर्तुमविद्याकर्मेत्युक्तम्, तन्नोपपद्यते, अविद्याया अविद्याभिन्नत्वासंभवादित्यत्राह—*अविद्याकर्मेति* ॥ भ्रान्तिश्च कर्म च पूर्वानुभवश्चेति तथोक्ताः, तेषां संस्कारा एव चित्रम्, तस्य भित्तिरिति विग्रहः । तत्र च भ्रान्ति-सम्यगनुभवभेदमनुसृत्य पृथङ् निर्देश इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

अविद्याया जीवत्वापादकत्वे तस्याः सुषुप्तावपि भावाद् जीवत्वं स्यात्, ततश्च "स्वमपीतो भवती"त्यादिना ब्रह्मसंपत्तिनिर्देशोऽनुचित इत्याशङ्क्य, स तु विक्षेपाभावाभिप्रायः, जीवत्वं तु तदाऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणोक्तम्—*सुषुप्त इति* ॥ ईश्वरस्य वस्तुतो निर्धर्मकत्वेऽपि काल्पनिकधर्मसंभवान्निमित्तत्वं युक्तमित्यभिप्रायेणाह—*तस्या इति* ॥ किंस्वरूप इत्यस्योत्तरमाह—*विज्ञानेति* ॥ किंकार्य इत्यस्योत्तरमाह—*कर्तृत्वेति* ॥ प्रमाणप्रश्नोत्तरमाह—*कूटस्थेति* ॥ यद्यपि चैतन्यमविकारम्; तथापि तस्मिन्नैक्याध्यासलक्षणसंवलनेन परिनिष्पन्नप्रकाश इत्यर्थः । आगन्तुकज्ञानसंवेद्यत्वनिराचिकीर्षयोक्तम्—*स्वयंप्रकाशमान इति* ॥ स्वसत्तायामव्यभिचारितप्रकाश इत्यर्थः । नित्यानुमेयत्वं व्यावर्तयति—*अपरोक्ष इति* ॥

कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वं निराकुर्वन्नहंकारस्य कार्यान्तरं दर्शयति—*यत्संभेदादिति* ॥ भोक्तृत्वस्य वास्तवत्वं निरस्यति—*कूटस्थेति* ॥ इदमङ्गीकृत्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वं सांख्या मन्यन्ते, तद् व्यावर्तयति—*अनिदमिति* ॥ सुप्तौ सकलपरिणामाभावे हेतुमाह—*अज्ञानेति* ॥ सुषुप्तावहंकारलयाभिधानमयुक्तमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ तत्र हेतुमाह—*क्रियात्मनीति* ॥ शक्तिमदहंकारलये श्वासादिदर्शनं न स्यात्, अस्ति च तत्; तस्मान्नाहंकारलय इत्यर्थः । प्राणाहंकारयोर्भेदादन्यतरस्य लयेऽप्यन्यतरदर्शनं घटत इत्याह—*उच्यत इति* ॥ अभिमन्तृत्वेन प्राणनादिधर्मित्वेन च तयोर्भेद इत्यर्थः ॥

अहंकारस्य क्रियाशक्तिमत्त्वात् कथं क्रियात्मकप्राणस्य तद्व्यावृत्तौ स्थितिः ? इति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ क्रियाशक्तिमान् प्राणोऽन्यः, तत्प्रवर्तनशक्तिमानहङ्कारोऽप्यपर इति न विरोध इत्याह—*प्राणस्येति* ॥ *हेतोरिति* ॥ अस्याहङ्कारस्येत्यनेनानुषङ्गः । प्राणव्यापारस्याहङ्काराधारत्वं चेत्, तर्हि तदभावेऽभावः स्यादित्याशङ्क्याह—*प्राणलक्षणेति* ॥ प्राणलक्षणक्रियांशस्य हेतुर्या शक्तिः, तदंशमित्यर्थः । सुषुप्तौ प्राणावस्थितिमाश्रित्याविरोधमभिदधौ, संप्रति तदेव नेत्याह—*स्वप्नादिवदिति* ॥ "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यत्रोच्यमाना स्वाप्नी सृष्टिर्दृष्टिरेव यथा, तथा जागरणेऽपि दृष्टेरेव सृष्टित्वात्, सुषुप्तस्य च तद्दर्शनाभावात् सर्वलय इत्यर्थः । न च तत्र प्रमाणाभाव इत्याह—*दर्शित इति* ॥ श्रुताविति शेषः । "यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" "तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येती"ति सुषुप्तौ

सर्वस्य लयं दर्शयति। एवमेव 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इत्यत्र प्रबोधावस्थायां सृष्टिं च दर्शयति। नचैवं प्रत्यभिज्ञाविरोधः; कारणात्मना स्थितस्याभिव्यक्तिमात्राश्रयणादित्यर्थः। प्राणस्थित्यभावे कथं श्वासादिदर्शनम् ? इत्याशङ्क्याह—*सुषुप्तेति* ॥

आत्माधिष्ठिताविद्यापरिणामोऽहङ्कार इत्युक्तम्, तदाक्षिपति—*अत्र सांख्या इति* ॥ "अहङ्कारस्य निर्भासे" इति टीकायां निर्भासपदेनाहंप्रत्ययस्याभिधानम् ? उत साक्षिणः ? आद्ये इष्टापत्तिः, अविद्याया अहंप्रत्ययेऽनन्तर्भूताया निमित्तत्वोपगमात्, नापि द्वितीयः; साक्षिणः प्रज्ञानघनत्वेनाविद्यायास्तदनन्तर्भविष्टेरिति, तत्राह—*अहङ्कारनिर्भाससाक्षिणीति* ॥ अहंकारस्य निर्भासो येन स तथोक्ते साक्षिणि। उक्तदोषमुद्धरति—*तच्छक्तित्वेनेत्यादिना* ॥ अविद्यायाः साक्ष्यन्तर्भावस्त्रेधा—*तच्छक्तितया, शक्तित्वमन्तरेण गुणादिवत् तदाश्रयतया, रज्ज्वां सर्पादिवत् तदध्यस्ततया वेति; स त्रिविधोऽप्यन्तर्भावो नेष्यत इत्यर्थः। साक्ष्यन्तर्भावाभावेऽन्यत्रान्तर्भूतमिति शङ्कां निरस्यति—*स्वतन्त्रमिति* ॥ परिणामभेदमेव दर्शयति—*तत्रेति* ॥

लक्षणपरिणाममाह—*तस्येति* ॥ एकस्य युगपदतीतादिरूपत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य क्रमेणाविरोधमाह—*तथाहीति* ॥ अवस्थापरिणामं विवृणोति—*अवस्थेति* ॥ लक्षणपरिणामादस्य भेदमाह—*तत्रैवेति* ॥ फलितमाह—*अत इति* ॥ अचेतनस्यैव प्रदानस्योपादानत्वसंभवे चेतनस्याप्युपादानत्वकल्पनायां न निबन्धनमस्तीत्यर्थः। "तन्मनोऽकुरुत" "सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादिना युक्त्यनुगृहीतेन चेतनस्याप्युपादानत्वं सिद्ध्यतीत्याह—*नेत्याहेति* ॥ आश्रितः परिणतिभेदो ययाऽसावाश्रितपरिणतिभेदा, तस्या भावः, तत्ता, तयेत्यर्थः। एवंच निमित्तत्वं हेतुत्वेन संबध्यते। *निमित्तमिति* ॥ उपादानमित्यर्थः ॥

भोक्तृत्वादेरहङ्कारधर्मत्वादपाकृताहंकृतिसंसर्ग इति कथमुक्तमिति ? तत्राह—*अहमिति* ॥ अहमिति प्रत्ययस्य साक्ष्यधीनत्वात् सोऽहंकृतिशब्देनोक्त इति द्रष्टव्यम्। भ्रान्त्या कर्तृत्वादेरात्मसंबन्धितया प्रतिभाससंभवमाशङ्क्य, भ्रान्तेरप्यस्मन्मत एव संभवो नान्यत्रेत्याह—*अयमाशय इति* ॥

अहङ्कारे सिद्धे तद्धर्माणामात्मन्यारोपो युक्तः, स एवासिद्ध इति चोदयति—*अत्र नैयायिका इति* ॥ किमहङ्कारस्य मनसोऽनन्यत्वम् ? उतान्यत्वम् ? नाद्य इत्याह—*आत्मेन्द्रिय-विषयेष्वित्यादिना* ॥ कदाचिद् ज्ञानोदयसामर्थ्यात् क्रमजनने करणभूतं मनः कल्पितमित्यन्वयः। अन्यथोपपत्तिं निरस्यति—*आत्मेन्द्रिय-विषयेष्विति* ॥ तथा च प्रयोगः—विवादपदानि, क्रमकारिकरणपूर्वकाणि, क्रमवत्कार्यत्वात्; क्रमकारिकुठारसाध्येन्धनद्वैधीभाववत्। ततश्च मनसः करणत्वेन क्लृप्तत्वात् सुखाश्रयत्वेनोच्यमानोऽहङ्कारोऽन्य एवेत्याद्यकल्पनाऽनुपपत्तिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—*तत्रेति* ॥ तदतिरेकेणान्तःकरणं नाम न पश्याम इति संबन्धः। प्रमाणाभावादिति हेतुः। ज्ञानादयः, साश्रयाः, गुणत्वात्; संमतवत्। आश्रयान्तरस्य चानिरूपणादन्तःकरणं तद्धर्मेष्टव्यम्। तथाऽऽत्मनि प्रतीयमानकर्तृत्वादिनिर्वाहकत्वेन निर्भेदेऽपि भेदहेतुत्वेनोत्क्रान्त्यादिहेतुत्वेन च तदेष्टव्यमिति। शङ्काचतुष्टयं क्रमेण निरस्यति—*ज्ञानसुखेत्यादिना* ॥

अन्तःकरणाश्रयत्वशङ्काबीजमाह—*विज्ञानेति* ॥ विज्ञानस्य क्रिया विज्ञानक्रिया, ज्ञान-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्नादिश्च सा विज्ञानक्रिया चेति तथोक्ता । सुखादीनां विज्ञानशब्दवाच्यान्तःकरणपरिणामत्वात्तदाश्रयत्वशङ्केत्यर्थः । ज्ञानादीनामात्माश्रयत्वेनाप्युपपत्तेर्न परिशेषादन्तःकरणप्रसिद्धिरित्यभिसन्धिः । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वाद् न तन्निर्वाहकत्वेनापि तत् कल्प्यमित्याह—*अयःपिण्डवदिति* ॥ अयःपिण्डानुरागाद् वह्नौ दीर्घत्वाद्यारोप इति दृष्टान्तार्थः ॥

जीव-परभेदस्य स्वाभाविकत्वान्न तद्धेतुत्वेनापि तत्कल्पनमित्याह—*आदर्शवदिति* ॥ यथैकस्मिन् मुखे बिम्ब-प्रतिबिम्बभावेन भेद आदर्शनिमित्तः, न तथाऽत्रेत्यर्थः । आत्मन उत्क्रान्त्याद्यसिद्धेर्न तद्धेतुतया तत्कल्पनमित्याह—*अप्पात्रवदिति* ॥ अप्पात्रानुरोधाद् यथा शीतांशौ गत्यादिः, न तथाऽत्र ; सर्वगतत्वेनोत्क्रान्त्यादेरसिद्धेः । न च—एकस्मिन् शरीरे नष्टे फलोपभोगाय शरीरान्तरं प्रविशतीत्यपि—*शङ्क्यम् ; स्वकृतसुकृतदुष्कृतानुरोधेन शरीरे निष्पन्ने तत्र वृत्तिलाभसंभवादित्यर्थः । बुद्धेः प्रसिद्धत्वात्तदभेदादन्तःकरणमपि प्रसिद्धमेवेति शङ्कते—*बुद्धिरिति* ॥

बुद्धेर्ज्ञानपर्यायत्वेनाक्षपादोक्तेर्नान्तःकरणसिद्धिरित्याह—*न बुद्धिरिति* ॥ यद्यक्षपादवचनमनुसृत्य बुद्धिज्ञानयोरेकत्वं मन्यसे, तर्हि पातञ्जलमतानुसारेण तयोर्भेद एव किं न स्यात् ? इति शङ्कते—*जानातीति* ॥ ज्ञानपरिणामित्वेन बुद्धेः प्रसिद्धत्वाद् न बुद्धि-ज्ञानयोरनर्थान्तरत्वमित्यर्थः । उपलब्धेरात्मधर्मत्वप्रसिद्धेश्च न ज्ञानपर्यायत्वं तस्येत्याह—*आत्मेति* ॥ उपलब्धिस्तु बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यम्, तच्चात्मात्मकमित्यर्थः । किमेतदनुभवमनुरुध्योच्यते ? आहो युक्तिम् ? नाद्यः ; अनुपलम्भात्, नापि द्वितीयः ; तथाविधयुक्तेरभावादित्याशयेनाह—*नेति* ॥ न केवलं ज्ञानोपलम्भ-बुद्धीनां भेदभावः, किं तु ज्ञानोपलम्भयोराश्रयभेदश्च नेत्याह—*प्रतिधात्वर्थमिति* ॥ किं तयोर्भिन्नत्वमात्रमाश्रयभेदसाधकम् ? उत विरुद्धविशेषितम् ? आद्ये दाह-पाकभेदेन वह्नावपि व्यावृत्तिप्रसङ्गः, द्वितीये विरोधस्यासिद्धिरित्यर्थः । अथवा—'अहमुपलभे' 'जानामी'त्येकाश्रयत्वप्रतिपत्तावपि धर्मिभेदश्चेत्, तदाऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याह—*प्रतिधात्वर्थमिति* ॥

"वेदान्तवादिभिरि"त्यत्र सूचितमन्तःकरणसाधकवाक्यमुदाहरति—*अयमाशय इति* ॥ बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वमिति यत्तूक्तम्, तत्तावदसंगतमित्याह—*बुद्धेर्गुणेनेति* ॥ बुद्धिर्द्रव्यमित्यवगतेति प्रथमं संबन्धः । तत्र हेतुमाह—*परिमाणेति* ॥ बुद्धिः, द्रव्यम्, परिमाणवत्त्वात्; संमतवत् । न च हेत्वसिद्धिरित्याह—*बुद्धेरिति* ॥ आरशब्देन अरे प्रोताऽयःशलाकोच्यते । तस्याग्रवन्मात्रा परिमाणं यस्य स तथोक्तः । *अवरः=जीवः ॥ बुद्धिगतपरिमाणगुणेनाराग्रमात्रः, आत्ममहत्परिमाणगुणेन महानपि दृष्ट इति श्रुतेरर्थः । क्रियावत्त्वादपि बुद्धेर्द्रव्यत्वं मनसोऽतिरिक्तत्वं चाह—*तथेति* ॥ ज्ञायन्त एभिरिति ज्ञानानीन्द्रियाण्युच्यन्ते । इन्द्रियाणां मनो-बुद्ध्योश्चाचलावस्थायां परमात्मप्राप्त्यभिधानाच्चलनवत्त्वमवसीयते—*यदेति* ॥ विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापर्यवसायित्वादित्यर्थः । क्रियावत्त्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति—*तथेति* ॥ "विज्ञानं यज्ञं

तनुते" इत्यनेन क्रियाश्रयत्वेन बुद्धिर्द्रव्यमित्यवगतेति संबन्धः। अस्मिन् वाक्ये जीवस्य क्रियावत्त्वमुक्तम्, न च बुद्धेरित्याशङ्क्याह—*आनन्दमयस्येति* ॥ "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इत्यत्रेति शेषः। अत्र विज्ञानस्य द्रव्यत्वमुक्तम्, न तु बुद्धेरित्याशङ्क्याह—*विज्ञानमिति* ॥ विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिरित्यर्थः। बुद्धि-मनसोर्वृत्तिभेदादभेदेऽपि न स्वरूपेण भेदः; तथा च कथं तदपलापः ? इत्याशयवानाह—*तथेति* ॥ ज्ञानोत्पत्तौ मनसः साधारणकारणत्वाद् बुद्धेश्च तादृक्त्वाभिधानान्न स्वरूपभेद इत्यर्थः ॥ यत्तूक्तम्—मनः करणम्, बुद्धिस्तु कर्ता; ततश्च भेद इति, तत्र करणत्वं कर्तृत्वं चाविशिष्टमित्याह—*मनसश्चेति* ॥ "कामः संकल्पः" इत्युपक्रम्य "एतत्सर्वं मनः" इत्यन्तेन श्रवणादित्यर्थः। *श्रुतिलिङ्गेभ्य इति* ॥ श्रुतिगतलिङ्गेभ्य इत्यर्थः। बुद्धेरात्माऽवच्छेदकतया स्वधर्मारोपनिमित्तत्वं नेति यदुक्तम्, तत्राह—*तथा बुद्धेर्गुणेनेति* ॥ यथाऽन्तःकरणं सिद्धम्, तथा स्वगुणारोपादिनिमित्तत्वं चावगतमिति संबन्धः। धिया सह वर्तत इति सधीः; बुद्ध्यैक्याध्यासमुपगत इति यावत्। *स्वप्नो भूत्वेति* ॥ स्वप्नद्रष्टृभावं प्राप्येत्यर्थः। *इमम्=जागरितलक्षणम्। *विज्ञानमयः=विज्ञानोपाधिकः। बुद्धेः कथमुपाधित्वम् ? "कस्मिन्नवहमि"त्यादिना प्राणस्योपाधित्वप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह—*तथा कस्मिन्निति* ॥ प्राणव्यापारस्यान्तःकरणाधीनत्वात्तदंशत्वमित्यर्थः। स्वातन्त्र्येण प्राणस्यैवोपाधित्वं किं न स्यादिति ? अत्राह—*युगपदिति* ॥ "सधीरि"त्यत्रान्तःकरणस्य गमनाद्युपाधित्वम्, अत्र च प्राणस्येति निरपेक्षोपाधिभेदाङ्गीकारे जीवभेदप्रसक्तिरित्यर्थः। अन्यपरवाक्यस्थलिङ्गानां न स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ नचोत्क्रान्त्यादेरौपाधिकत्वसाधकं न्यायं पश्याम इत्यर्थः। न्यायापेक्षेत्येतदङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ कस्तर्हि न्याय इति ? तत्राह—*निरंशेति* ॥ निरंशत्वं सुखाद्याकारेणापरिणामे हेतुः, सर्वगतत्वं स्वतो गमनाद्यभावे, असङ्गत्वं धर्ममात्रासंबन्ध इति विभागः। न च निरंशत्वादौ विमतिः; श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्याह—*इत्यलमिति* ॥ 'करोमि' 'जानामि' 'भुञ्जे चे'त्यनुभवविरोधाद् न्यायस्यानुत्थानमित्याशयेनाह—*नन्वात्मन एवेति* ॥

किमनुभवमात्रस्य विवक्षितसाधकत्वम् ? उत युक्तिसध्रीचीनस्य ? नाद्यः; 'अहं मनुष्यः' इत्यादिप्रत्ययस्य देहाद्यात्मतासाधकतापातात्, न द्वितीयः; वास्तवकर्तृत्वादिसाधकन्यायाभावात्, भावेऽपि प्रतितर्कपराहतिर्दुर्वरित्यभिसन्धायाह—*निरवयवेति* ॥ 'करोमी'त्यादिप्रत्ययस्य का गतिः ? इत्याशङ्क्याह—*परिणामीति* ॥ अन्यथासिद्धस्यासाधकत्वं चशब्दार्थः। विगीतं कर्तृत्वादि, मिथ्या, क्लृप्तप्रतीति-सत्ताकारणशून्यत्वात्; स्फटिकलौहित्यवदित्युक्ते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमाशङ्क्याह—*मिथ्यात्वमिति* ॥ *क्लृप्तेत्यस्यायमर्थः—परमार्थत्वेन क्लृप्तस्य लौहित्यस्य प्रतीति-सत्तयोर्यत्कारणं तदभावादिति। क्लृप्तप्रतीति-सत्ताकारणाभावादिति पाठे क्लृप्तं च तत् प्रतीतिसत्ताकारणं चेति तथोक्तम्; परमार्थस्य सत्तादौ क्लृप्तं यत् कारणमन्वय-व्यतिरेकाभ्याम्, तस्याभावादित्यर्थः। कारणाभावासिद्धिमाशङ्क्याह—*तदुभयेति* ॥

शुक्ले स्फटिके प्रतीयमानस्य लोहितिम्नः कथममिथ्यात्वमुक्तम् "कथं पुनः" इत्यत्र ? इत्याशङ्क्य स्फटिके लौहित्यप्रतिभास एवासिद्ध इत्याह—*तत्रेति* ॥ सर्वप्रत्ययस्य याथार्थ्यान्न मिथ्यालौहित्यप्रतिभास

इत्यर्थः । प्रतिभासस्य गतिं पृच्छति—*किंत्विति* ॥ *जपाकुसुमगतमिति* । कुसुमगतं लौहित्यं स्वरूपेण गृह्यमाणमिति यावत् । *स्फटिकाविविक्तमिति* ॥ स्फटिकविलक्षणधर्मिनिष्ठतया स्फुरितमित्यर्थः । स्फटिकग्रहणार्थं प्रवृत्ता नायना रश्मयः स्फटिकेन प्रतिहन्यन्ते, प्रतिहताश्च सन्तो द्रव्यं गृहीत्वा शौक्ल्यं बोधयितुमनीशानाः परावृत्य कुसुमसमवेतं लौहित्यं गृह्णन्ति, तस्य कुसुमनिष्ठतयाऽप्रतिपत्तौ 'रक्तः स्फटिकः' इति व्यवहारो जायत इत्यर्थः । लोचनस्य कुसुमसंयोगेऽपि न तत्समवेततया लौहित्यावभास इत्यत्र हेतुं न पश्याम इत्याह—*नैतदिति* ॥

प्रतिबन्धवशादग्रहणमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ *सन्निवेशग्रहणमिति* ॥ कुसुमनिष्ठतया ग्रहणमिति यावत् । संयुक्तसमवायादिसम्बन्धाद्रूपमात्रग्रहणं युक्तमित्याशङ्क्याह—*संयुक्तेति* ॥ नैयायिकादिमतमनुसृत्य 'समवायादित्युक्तम्, तादात्म्यवादिमतमनुसृत्य संयोगादिति विभागः । इन्द्रियसंबन्धस्य रूपेणेव द्रव्येणाप्यविशिष्टत्वात्तद्ग्रहणं स्यादित्यर्थः । "नापि स्वाश्रयमि"त्यत्र लौहित्यस्य स्फटिके प्रतिबिम्बितत्वं निराचकार, तदनुपपन्नम् ; अख्यातिवादिना प्रतिबिम्बानभ्युपगमादित्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह—*अन्यथाख्यातीति* ॥ गुणिनं विहाय गुणस्यान्यत्र गमनानुपलब्धेर्मैवमिति परिहरति—*तन्नेति* ॥ साश्रयस्य लौहित्यस्य प्रतिबिम्बोऽविवेको वेति शङ्कते—*तर्हीति* ॥ अथवा—*प्रभाव्याप्त्या कथं लोहिततया प्रतिभासः ? न खलु गगनव्याप्ततया गगनवद्भासन्ते घटादय इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*तर्हीति* ॥ अख्यातिमते मिथ्यैव लोहित इत्ययुक्तम्, अविवेकाभ्युपगमादित्याशङ्क्यान्यथाख्यातौ दूषणमुच्यत इत्याह—*तथापीति* ॥

स्फटिके लौहित्यप्रतिभानं नेति कथमुच्यते ? अन्यथाख्यात्यभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—*अख्यातीति* ॥ प्रभाभानमात्रेण कथं शौक्ल्यभानप्रसक्तिरिति ? तत्राह—*तर्हीति* ॥ प्रभया शौक्ल्यस्यापसारणमनुपपन्नम् ; विरोधाभावात्, इत्याशङ्क्य गुणद्वारा विरोधमाह—*विरोधीति* ॥ तर्हि प्रभयाऽपसारणे स्फटिके शौक्ल्यप्रतिभानं कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*प्रतिबन्ध इति* ॥ अपसारणप्रतिबन्धशङ्कायां साधारणं दूषणमुक्तमिति शङ्क्येत, न च तदुपपद्यते ; प्रतिबन्धशङ्कायां नीरूपत्वासंभवात्, इत्याशङ्क्याह—*अपसारण इति* ॥ प्रतिबन्धपक्षे दूषणमाह—*प्रतिबन्ध इति* ॥ गुण-गुणिनोरभेदाद् गुणप्रतिबन्धे तद्द्वारा द्रव्यस्यापि प्रतिबन्धः समान इत्यर्थः । रूपसंबन्धस्य चाक्षुषत्वप्रयोजकत्वात् स्फटिकस्यापि प्रभाद्वारा रूपसंबन्धात् चाक्षुषत्वमिति शङ्कते—*रूपेति* ॥

किं रूपिसंयोगमात्रेण चाक्षुषत्वम् ? उत गुणान्तरमुत्पन्नम् ? इति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमाह—*वायोरिति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*तर्हीति* ॥ निमित्तापायेऽपि नैमित्तिकस्थितिदर्शनात् कुसुमापायेऽपि तत्र लौहित्योपलम्भः स्यादित्याह—*नेत्याहेति* ॥ कर्तृत्वादिमिथ्यात्वसाधनोपक्रमात् कथमुपरागमिथ्यात्वमुपसंहतम् ? इत्याशङ्क्योपरागोपसंहारेण कर्तृत्वाद्यारोप उपसंह्रियत इत्याह—*ततश्चेति* ॥ उक्तमर्थमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ दृष्टान्ते मिथ्यालौहित्यस्योत्पन्नत्वाद् दृष्टान्त-

दार्ष्टान्तिकयौर्वैषम्यमाह—*पूर्वस्मिन्निति* ॥ यद्यपि मन्मते धर्मान्तरोत्पत्तिः ; तथाऽपि त्वन्मते सर्वत्राऽऽरोपमात्रोपगमाद् दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह—*अन्यथेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*उत्तरस्मिन्निति* ॥ अहंकारगतसत्यकर्तृत्वमात्मगतमिथ्याकर्तृत्वं चेति कर्तृत्वद्वयप्रतिभासप्रसङ्ग इत्यर्थः । पक्षद्वयोक्तदोषस्यापि नानुषङ्ग इत्याह—*उच्यत इति* ॥

अन्यथाख्यातिप्रसङ्गमुक्तं निरस्यति—*अहंकारस्येति* ॥ अन्यथाख्यातिमतेऽन्यत्र सत्यरूप्यादेः संसर्गमात्रस्यारोप्यत्वम्, अत्र तु धर्मविशिष्टस्याहंकारस्यारोपोपगमान्नान्यथाख्यातिरित्यर्थः । तर्हि दृष्टान्तासिद्धिः; तत्र धर्म-धर्मिणोरध्यस्तताऽनङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह—*अन्यसन्निधानादिति* ॥ पक्षान्तराङ्गीकारेऽपि न दोषानुषङ्ग इत्याह—*अथवेति* ॥ धर्मिणोरहंकारात्मनोरिति यावत् । हृदयग्रन्थेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्त्याऽनर्थहेतुत्व-प्रतिपत्तेरहंकारोपरागनिमित्तं कर्तृत्वमित्यभिसन्धायाऽहंकारस्य ग्रन्थित्वमूचिवान्, तत् कस्मात् ? इत्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्य शङ्कते—*नन्विति* ॥ आत्मनोऽन्तःकरणोपरागमाक्षिपति—*ननिवति* ॥ भासकत्व उपरक्तत्वानुपपत्तिरित्याशयः । उपरक्तत्वमप्रयोजकमित्याह—*तत्रेति* ॥ जडत्वस्य प्रयोजकत्वम्, नेतरस्येत्यत्र किं विनिगमकमिति ? अत्राह—*जाड्येति* ॥ उपरक्तत्वस्याभासकत्वप्रयोजकत्वेऽनुपरक्तत्वस्य भासकत्वप्रयोजकत्वं वक्तव्यम्, न च तद् युज्यते ; संबन्धाभावेऽसिद्ध्यापातादित्यर्थः ॥

चैतन्यस्य भासकत्वप्रयोजकत्वमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ किं ज्ञानव्यापारद्वारा तस्य भासकत्वम् ? उताव्यवधानेन ? नाद्यः; कौटस्थ्यभङ्गात्, द्वितीये भासकत्वासंभव इत्यर्थः । न च—*स्वप्रकाशत्वाद्भासकत्वं स्यादित्यपि—शङ्क्यम् ; स्वसत्तायां प्रकाशान्तरनिरपेक्षतया प्रकाशमानत्वात्स्वप्रकाशत्वम्, तथा च तावता कथमन्यप्रथेत्यर्थः । टीकापेक्षितं हेतुमाह—*अव्यवधानेनेति* ॥ चित्संसर्ग इति* ॥ व्यापाराभावापराधेन प्रतिभासाभावानुपलब्धेर्व्यापारस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः । चित्संसर्गे हेतुमाह—*अव्यवधानेनेति* ॥ चित्यध्यस्तत्वान्न व्यवधानमित्यर्थः । अहंकारस्येदमंशत्वाद् व्यवधानेन सिद्धिरिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ किं दैवगत्येदमंशत्वं हेतुः ? आहो व्यवहारतः ? इति विकल्प्याद्येऽन्यथासिद्धिमाह—*तत्राहेति* ॥ "लक्षणतः" इत्युक्ते ज्ञानक्रियाव्याप्यत्वलक्षणेनेदमंशत्वमुक्तमिति शङ्क्येत, तत्राह—*अर्थेति* ॥ कोऽसावर्थस्वभावः ? येनेदमंशत्वं यद्वैपरीत्यं चानिदमंशत्वम् ? तत्राह—*अर्थत इति* ॥ *चैतन्यकर्मता= चिद्भास्यता । "इदमंशते"त्यत्रार्थत इत्यनुषङ्गः । विनिगमन-हेत्वभावमाशङ्क्याह—*न ज्ञानेति* ॥ केवलव्यतिरेकाभावान्न ज्ञानक्रियाव्यवधानतायाः प्रयोजकत्वमित्यर्थः । द्वितीयेऽसिद्धिरित्युक्तम्— "न व्यवहारतः" इति टीकायामित्यर्थः । चिद्भास्यत्वमेव व्यवहारत इदमंशत्वप्रयोजकमिति शङ्कते—*व्यवहारत इति* ॥ अनुभवविरोधान्नैतदित्याह—*तदाहेति* ॥ "यदुपरागादि"त्यत्र यच्छब्देन व्यवहार एव निर्दिष्ट इति शङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*यदुपरागादिति* ॥ "तदात्मनः" इत्यत्र तच्छब्देनाहंकर्तृत्वं निर्दिश्य "तद्व्यापारेणे"त्यत्र तच्छब्देन तस्यैव निर्देशशङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*तदात्मन इति* ॥ उक्तेऽर्थे विनिगमनाऽभावमाशङ्क्याह—*वृत्तीति* ॥ अनुभव एव नियामक इति यावत् । इन्द्रियसंनिकर्षजं ज्ञानं वृत्तिशब्दार्थः । वृत्तिशब्दस्य यथाश्रुतमर्थमादायाहंकारस्याव्यवधानसिद्धिमाक्षिपति—*नन्वज्ञानेति* ॥

व्यापारद्वारा भासमानत्वस्योक्तस्यातःशब्देन परामर्शशङ्कां निरस्यति—*अनिदन्तेति* ॥ स एव कुतः? तत्राह—*अज्ञानेति* ॥ अज्ञानमात्रस्य व्यवधानाद्धेतोरनिदन्ताप्रतिभासः, तत इदं चोद्यमयुक्तमित्यन्वयः। अज्ञानमात्रव्यवहितमिदन्तावभासप्रयोजकं चेत्, अहंकारस्यापि तथा स्यात्, न च तथोपलभ्यते ; तस्मादन्यत् प्रयोजकमित्यर्थः। "नन्वर्थतः" इत्यारभ्य "ननु प्रत्यक्" इत्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः* ॥ कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिमाह—*ननु प्रत्यगिति* ॥ प्रत्यङ्मुखत्वं प्रतिबिम्बस्य तद्वैपरीत्यं च बिम्बस्येति युक्तितो भेदः, तथाऽनुभवतोऽपीत्यर्थः। एकस्वलक्षणत्वावगमात् कथमभेदाभिधानम्? 'गौरि'त्येकस्वलक्षणतावगमेऽपि खण्डादौ भेददर्शनादित्याशङ्क्य, जातिविषयत्वान्न तत्र तथात्वम्, अत्र तु वैपरीत्यमित्याह—*व्यक्तीति* ॥ *ननु* प्रतीतिद्वयानुसारेण भेदाभेदयोरुभयोरपि परमार्थत्वमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ विरुद्धार्थत्वादुभयोः प्रामाण्यानुपपत्तेरन्यतरस्याप्रामाण्यं वक्तव्यमित्याह—*तत्राहेति* ॥ अन्यतराप्रामाण्येऽपि भेदप्रतिभासस्याप्रामाण्यमितरस्य प्रामाण्यमित्यत्र न किंचिन्निबन्धनं पश्याम इति शङ्कते—*नन्विति* ॥ असंभावितविषयत्वाद् भेदप्रतिभासस्याप्रामाण्यम्, इतरस्य प्रामाण्यं च घटत इत्याह—*इति विशय इति* ॥

आदर्शस्य मुखाकारपरिणामे तद्व्यापितया मुखोपलम्भः स्यात्, तथा "अर्थादि"त्यत्र कस्यानुपपत्त्येति च न ज्ञायत इति, तत्राह—*दर्पणेति* ॥ अवयवपरिणामाभ्युपगमान्न व्यापिकार्योपलम्भ इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—*अन्यथेति* ॥ दर्पणगतमुखव्यक्त्युत्पत्तौ कारणाभावादवयवपरिणामत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। उपायान्तराभावोऽसिद्ध इति चोदयति—*नन्विति* ॥ लौकिकप्रतिमुद्रावैलक्षण्याद् नास्य प्रतिमुद्रात्वमित्याह—*नेत्याहेति* ॥

यादृक्परिमाणा मुद्रा, तादृशी प्रतिमुद्रा लक्ष्यते, अत्र तु वैपरीत्यमित्यर्थः। सर्वदा प्रतिबिम्बोपलम्भः स्यादित्येतदिष्टमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ यदा दर्पणं निरीक्ष्यते, तदा प्रतिबिम्बोपलम्भोऽप्यस्तीत्यर्थः। सर्वदा दर्शनमसिद्धमित्याह—*नैवमिति* ॥ निमित्तापाये नैमित्तिकापायस्यान्यत्र दर्शनाद् बिम्बापाये प्रतिबिम्बापगमः संभवति, ततः कथं तदुपलम्भसम्भवः? इति शङ्कते—*ननु निमित्तेति* ॥ अपेक्षाबुद्धिं निमित्तीकृत्योत्पन्नस्य द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिविनाशे नाशो वैशेषिकैराश्रीयते ; तथा च दर्पणोपलब्धस्य प्रतिबिम्बस्य बिम्बापगमेऽपगमो युक्त इत्यर्थः। "संवेष्टितः" इत्यत्र संवेष्टनगिरा प्रसारणनिरासो विवक्षितः, इतरत्र तु कार्यान्तरमिति विभागः ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकापायचोद्ये संवेष्टनोत्पत्तौ निमित्तमुक्तम्, तदनुपपन्नम् ; चोद्यस्यापरिहृतेरित्याशङ्क्य, प्रसारणविरुद्धसंवेष्टनेन तन्निवृत्तेरभिधानान्नाननुरूपत्वमिति परिहरति—*सर्वत्रेति* ॥ पुष्कलकारणेन विरुद्धकार्योदयात् पूर्वकार्यविनाश इति संबन्धः। अग्निसंयोगजद्रवभावस्य तदभावेऽभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य, तत्रापि तद्विरुद्धकाठिन्योदयात्तन्निरास इत्याह—*अग्नीति* ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वादिनाश इति यत्तूक्तम्, तत्राह—*वैशेषिकाणामिति* ॥ न च—द्वित्वादेर्वस्तुसहभावित्वेऽपेक्षाबुद्ध्यनुविधायित्वं स्यादित्यपि—शङ्क्यम् ; भेदस्य वस्तुसहभावित्वेऽप्यपेक्षाबुद्ध्यनु-

विधानवदुपपत्तेः । न च—द्वित्वाक्रान्ते त्रित्वानुपपत्तिर्विरोधादित्यपि—शङ्क्यम्; ह्रस्वत्वादिवत् संभवादिति भावः। तत्र विनिगमन-हेत्वभावमाशङ्कते—*नन्विति* ॥ संस्काराभावे संवेष्टनोपजनो माऽस्तु, तथाऽपि विरुद्धकार्योत्पत्तौ पूर्वविनाशः कथम् ? इत्याशङ्क्याह—*निमित्तेति* ॥ प्रकृतेऽपि प्रतिबिम्बविपरीतकार्येण तद्विनाश इति शङ्कते—*इहापीति* ॥ समतलसंस्थानं पूर्वसंस्थानशब्दार्थः ॥

किं सर्वत्र विरुद्धकार्यात् प्रतिबिम्बनिवृत्तिः ? उत क्वचित् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*नोत्पन्नेति* ॥ नोत्पन्नमात्रविशेषणेन समतलसंस्काराभावो निर्दिष्टः । द्वितीयेऽपि प्रतिबिम्बापगमननिमित्ताभावात्तदुपलम्भः स्यादित्यर्थः। निमित्तापायान्नैमित्तिकापाये दृष्टान्तान्तरमाशङ्कते—*नन्विति* ॥ तत्रापि मुकुलसंस्कारान्मुकुलोदये विकासापायः, न किरणापायमात्रात्, ततश्च दृष्टान्तासंगतिरित्याशङ्क्याह—*चिरकालावस्थितेति* ॥ वसन्तकालीनस्याह्नो रात्र्यपेक्षया दीर्घकालत्वाद् विकाससंस्कारस्य चिरकालसंस्थानं द्रष्टव्यम्। दृष्टान्तासंमत्योत्तरमाह—*नेतीति* ॥ विनिगमनकारणाभावमभिप्रेत्य शङ्कते—*नन्विति* ॥ नियामकं विनाऽपि तदभ्युपगमे वैपरीत्यमेव किं न स्यादित्याह—*निमित्तेति* ॥ निमित्तापायान्नैमित्तिकापाये समयान्तरेऽपि मुकुलनोपलम्भः स्यात्, न च तथेत्याह—*तत्राहेति* ॥ मुखविपरीतकार्यान्तरदर्शनात्तदुत्पत्तौ कारणान्तं कल्प्यमिति शङ्कते—*आदर्श इति* ॥ तदन्यथोपपन्नमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ दर्पणं सदा समतलमेव, मुखाऽऽकारप्रतिभानं त्वन्यथेति समाध्यभिसन्धिः। पूर्वरूपपरिणामहेतोरादर्शस्य सद्भावात् कथं हेत्वभावः ? इत्याशङ्क्याह—*कारुकर्मेति* ॥ प्रतिबिम्बस्य दर्पणपरिणामत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—*किंचेति* ॥

उद्भूतस्पर्शदर्पणपरिणामाङ्गीकारे प्रतिबिम्बस्यापि स्पर्शप्रत्यक्षत्वं स्यात्, न च तदस्तीत्याह—*स्पर्शेति* ॥ बाह्यावयवव्यवहितत्वाद् न स्पर्शप्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह—*अवयवेति* ॥ दर्पणावयवानां स्वच्छत्वान्न नायनरश्मिप्रतिबन्धकत्वम्; स्फटिकान्तरितस्याप्युपलम्भादित्याशङ्क्य, दर्पणादौ न मुखसत्ता, येन चाक्षुषत्वं स्यादित्याशयेनाह—*तत्रायमिति* ॥ विमतम्, दर्पणादिसंसर्गितयोत्पत्त्यनर्हम्, तदुत्पत्तिकारणविधुरत्वात्; यद् यदुत्पत्तिकारणविधुरम्, तत्तथोत्पत्त्यनर्हम्; यथा शशमस्तके विषाणमिति द्रष्टव्यम्। तस्माद् भेदावभासस्यासंभावितविषयत्वेनाप्रामाण्यादभेदानुभवात्तत्सिद्धिरित्यर्थः। परस्परप्रतिस्पर्द्धिनोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरव्यवस्थेति न्यायाद् भेदनिषेधेऽभेदस्यार्थसिद्धत्वात् 'तदेव तदिति न क्षम्यते' इत्ययुक्तमित्याशङ्क्य, मिथ्यात्वस्यापि संभवान्नाभेदः सिध्यतीत्याह—*तर्हीति* ॥ एकत्वप्रमाणसद्भावेऽपि नैकत्वमित्येतद् व्याहतमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ प्रत्यभिज्ञाया अन्यथोपपत्तेर्नैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥

"एकरूपावभासित्वदर्शनादि"त्यत्र समानरूपावभासित्वमात्रमुक्तमिति शङ्क्येत, तत्राह—*मिथ्येति* ॥ रजतसंसर्गस्य बाधः, न रजतस्येत्युत्तराभासत्वम्, तत्राह—*उत्तरमिति* ॥ उत्तरप्रकारमाह—*तत्रेति* ॥ यदेतावन्तं कालं रजतमिति प्रतिपन्नम्, तन्नेति रजतस्वरूपमेव निषिध्यमानं दृश्यत इत्यर्थः। 'यद्

रजतम्, तदिदं न भवती'ति संसर्गबाधमाशङ्क्याह—*नात्रेति* ॥ संसर्गमात्रस्य बाधे देशान्तरे 'तद् रजतमि'ति प्रत्यभिज्ञा स्यात्, न च तथोपलभ्यते ; तस्मात् संसर्गिणोऽपि बाध इत्यर्थः ॥

"नेह बाधो दृश्यते" इत्यत्र बाधाभाव उक्तः, स कथम् ? "नात्र मुखमि"ति बाधदर्शनादित्याशङ्क्य, स्वरूपबाधाभावस्तत्रोक्त इत्याह—*इह त्विति* ॥ रजतप्रत्यभिज्ञातो वैलक्षण्यमाह—*न चेति* ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—*व्यक्त्यन्तरत्व इति* ॥ ग्रीवास्थमुखाद् दर्पणस्थस्यान्यत्वे 'दर्पणे मुखं नास्ती'ति संसर्गनिषेधो न भवेदित्यर्थः । मुखप्रत्यभिज्ञामाक्षिपति—*ननु स्वमुखेति* ॥ पूर्वानुभवसंस्कारसहिताक्षार्थसंप्रयोगस्य प्रत्यभिज्ञाकारणत्वादत्र चाक्षस्य मुखावयवसंन्निकर्षाभावात् कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । किं सकलावयवानामचाक्षुषत्वम् ? उत कतिपयानाम् ? नाद्य इत्याह—*कतिपयेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*अपि लोकवदिति* ॥

नासादिलक्षणकतिपयावयवदर्शनादवयविनो मुखस्य चाक्षुषत्वम् ; घटस्याऽऽन्तरावयवादृष्टावपि चाक्षुषत्ववदित्यर्थः । प्रतिबिम्बस्य बाधो नेत्युक्ते, उत्तरत्र तस्यैव बाधः समर्थ्यत इति शङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते ; तत्त्वमसिवाक्यस्य तदबाधकत्वात् । न च—जीवस्य बाधोऽभिधीयत इति—शङ्क्यम्; वाक्यस्याभेदबोधित्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*तत्त्वमसीति* ॥ तत्र हेतुमाह—*संसारिण इति* ॥ ब्रह्मभावो मोक्षशब्दार्थः । विरुद्धयोरभेदासंभवात् तद्बोधकत्वे वाक्यस्य निरस्ते, कथं ब्रह्मरूपता बोध्यत इत्यूचिवान् ? इत्याशङ्क्यांह—*सोऽयमिति* ॥ तदेतद्देशादिवैशिष्ट्यपरित्यागेन यथा 'सोऽयमि'त्यादेर्देवदतस्वरूपपरत्वम्, तद्वद् वाच्यांशपरित्यागेन चित्तादात्म्यपरत्वान्न बाधकत्वमस्यापीत्यर्थः । तादात्म्यपरत्वं कस्मादिति ? अत आह—*न पदार्थेति* ॥ सामानाधिकरण्यविरोधान्न बाधपरत्वम् । न च—यस्त्वं संसारी, तद् ब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्यमिति—वाच्यम् ; 'योऽयं स्थाणुः स पुमानि'त्यत्र स्थाणुपुंसोरन्योन्यात्मताऽयोग्यत्वात् सामानाधिकरण्यस्यातद्विषयत्वम्, अत्र तु काल्पनिकविरुद्धपरित्यागेन चिदेकपर्यवसायित्वसंभवाद् न तथात्वमित्यर्थः ॥ *ननु* "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमि"त्यत्र बिम्ब-प्रतिबिम्बयोरैक्यं न निर्दिश्यते, उद्यदादित्यरूपस्येक्षणादिप्रतिषेधादित्याशङ्क्याह—*न वारिस्थमिति* ॥ "आदित्यं वारिस्थं नेक्षेते"त्यत्र गगनवर्तिन आदित्यस्य वारिप्रतिबिम्बितताभिधानात्तयोरैक्यम् । न च—'वारिस्थमि'त्येतावदुदाहरणीयम्, न 'नेक्षेते'त्यादीति—शङ्क्यम् ; ऐकग्रन्थ्येनोदाहरणसंभवादित्यर्थः । "यस्तु मन्यते" इत्यत्र दर्पणगततया प्रतिबिम्बग्रह एव नेत्युक्तम्, तदनुभवविरुद्धमित्याशङ्क्याह—*अख्यातीति* ॥ अविविक्तज्ञानवादित्वात् संसर्गप्रत्ययाभावसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिभासस्य गतिं पृच्छति—*किंत्विति* ॥ ग्रीवास्थत्वेनाग्रहणात् तथा प्रतिभास इत्याह—*बिम्बमिति* ॥ अनुभवविरुद्धः इत्युक्तं टीकायाम्, तत्रानुभवमभिनयति—*स्पष्टेति* ॥

असंभावितविषयत्वेनाभेदप्रत्ययस्य प्रामाण्यानुपपत्तिरित्युक्तम्—"कथं पुनरि"त्यत्र, तदनुपपन्नम् ; क्रमेणैकस्य देशद्वयवर्तितासंभवादित्याशङ्क्याह—*ननु मूर्तेति* ॥ एकस्य युगपत् कात्स्न्र्येन देशद्वयवर्तित्वं जातौ दृष्टम्, तद्व्यावर्तयति—*द्रव्यस्येति* ॥ गगनव्यावृत्त्यर्थम्—*मूर्तेति* ॥ वंशद्रव्यस्यावयवशो देशद्व-

यवर्तित्वं दृष्टम्, तदर्थमाह—*कार्त्स्न्येनेति* ॥ क्रमवर्तित्वं व्यावर्तयति—*युगपदिति* ॥ "परिच्छिन्नमि"ति टीकाया एषोऽर्थः—देशद्वये भासमानमुभयत्र कथं पारमार्थिकमिति संबन्धः । गगनादेर्व्यावृत्तिमाह—*परिच्छिन्नमिति* ॥ महापरिमाणानाधारमित्यर्थः । घटपटौ भिन्नदेशसम्बन्धिनौ व्यावर्तयति—*एकमिति* ॥ एवंविधस्यापि संयोगादेर्भिन्नदेशव्यापिनः परमार्थत्वं व्यावर्तयति—*एकेति* ॥ तच्चोभयनिरूप्यम्, इदं त्वन्यथेत्यर्थः । अवयविनं व्यावर्तयति—*विच्छिन्नेति* ॥ अवयविनः संश्लिष्टावयवनिष्ठत्वम्, अयं तु तद्विपरीत इत्यर्थः । वेण्वादेर्व्यावृत्त्यर्थमाह—*सर्वात्मनेति* ॥

किमत्र बिम्ब-प्रतिबिम्बयोर्भिन्नत्वं भिन्नदेशत्वं च सिषाधयिषितम् ? उत प्रतिभासस्य गतिः पृच्छ्यते ? इति विकल्प्याद्यं निरस्यति—*एकमिति* ॥ व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—*संभ्रमादिति* ॥ "विच्छेदः" इत्यनेन व्यवर्त्यां शङ्कामाह—*किं पुनरिति* ॥ भेदशब्दस्य कर्मपरत्वं द्रष्टव्यम् । न च—"संभ्रमाद्भिन्नमि"त्यत्र गतेरुक्तत्वान्न चोद्यावसर इति—शङ्क्यम् ; तस्यार्थस्य टीकारूढत्वं कर्तुं चोद्यानुवादादित्यर्थः । माया विरुद्धमर्थं घटयितुं न क्षमते ; अन्यथा मुक्तानपि बन्धीयादिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ मुक्तावविद्याभावान्नाविद्यानिमित्तबन्धनसंभवः, सत्यां त्वविद्यायामसंभावितमपि संभाव्यते, यथा तरणिमरीचिषु फेनवीच्यादिकम्, तद्वदित्यभिप्रेत्याह—*अत आहेति* ॥

विच्छेदावभासस्य नाविद्यानिमित्तत्वम्, तदभावेऽपि भावादिति शङ्कते—*ननु विच्छेदेति* ॥ विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह—*उच्यत इति* ॥ किं विषयावरकाज्ञानस्याभावो विवक्षितः ? उताज्ञानस्यैव ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*न चेति* ॥ स्वत एवावृतरूपत्वाद् नाऽनात्मावारकमज्ञानमित्युक्तं "प्रमाणवैकल्यादि"त्यत्रेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—*तत्रेत्यादिना* ॥ अज्ञानस्यैवाभावो न संभवति ; आत्माऽविद्यायाः सद्भावादित्याह—*आत्माऽविद्येति* ॥ तस्याः सदा परिणामप्रसङ्गं निवारयति—*औपाधिकेति* ॥ अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामुपाधेरविद्याक्षोभकत्वं दोषरूषितलोचनसंपृक्तेदमंशवदित्यर्थः । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्याध्यासविरोधित्वात् तस्मिन् सत्यप्यध्यास इति कथम् ? इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—सर्वत्र तत्त्वज्ञानस्याध्यासविरोधित्वम् ? उत क्वचित् ? नाद्यः ; तत्त्वज्ञाने सत्यपि सोपाधिकभ्रमदर्शनादित्याह—*न चेति* ॥ कुत्र तर्हि ज्ञानस्याध्यासविरोधित्वम् ? इति पृच्छायां द्वितीयाङ्गीकारेणोत्तरमाह—*किंत्विति* ॥ इदमत्राभिप्रेतम्*—ऊर्ध्वाग्रवृक्षाज्ञानस्य भ्रमहेतुत्वं नाश्रीयते, किंतूर्ध्वाग्रवृक्षस्य जलप्रतिबिम्बितवृक्षस्य चैक्यावच्छिन्नात्ममोहस्य भ्रमहेतुत्वम् ; ततश्च तदैक्यावच्छिन्नात्माऽऽपरोक्ष्यज्ञानाभावादज्ञानानिवृत्तिस्तदभावश्च जललक्षणोपाधिप्रतिबन्धात्, तत्र प्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽपरोक्षज्ञानेनाज्ञानादिनिवृत्तिरिति ॥ तत्त्वज्ञाने सत्यध्यासो न निवर्तत इत्येतच्चोद्यं च नावतरति ; "सलिल एको द्रष्टा" "तस्मात्तत्सर्वमभवदि"त्यादौ तत्त्वज्ञाने पूर्णताश्रवणादित्याशङ्क्याह—*ननु सोपाधिकेति* ॥ तत्त्वज्ञाने सत्यप्यध्यासानुवृत्तिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि तन्निवृत्तिः ? इति पृच्छति—*किंत्विति* ॥ उपाधिनिवृत्त्यौपाधिकनिवृत्तिः, उपाधिनिवृत्तेश्च कर्मायत्तत्वात् तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यमित्याशयेनाह—*उपाधीति* ॥ तत्त्वज्ञानवैयर्थ्ये शङ्किते लौकिकप्रतिबिम्बस्याज्ञातृत्वं जीवस्य ज्ञातृत्वं चानुपयुक्तमेवोच्यत इत्याशङ्क्याह—*चोदितेति* ॥ आशङ्कान्तराधिगतौ

तन्निवृत्त्यधिगमः, तदेव कथम् ? इत्याह—*कथमिति* ॥ आशङ्कान्तरमाह—*जीव इति* ॥ जीवस्य तत्त्वज्ञानानुपपत्तेः कथं तेनाविद्यानिवृत्तिशङ्केत्यर्थः। न प्रतिबिम्बत्वमज्ञत्वप्रयोजकमित्याह—*एतदिति* ॥ तत्र चेतनत्व-प्रतिबिम्बत्वयोः सद्भावेऽचेतनत्वस्य प्रयोजकत्वं कथं निरधारि ? तत्राह—*अचेतनत्वेति* ॥ शरीरस्य चेतनत्वेन तत्प्रतिबिम्बस्यापि चेतनत्वात् कथमचेतनत्वस्य प्रयोजकत्वम् ? इत्याह—*ननु शरीरमिति* ॥ शरीरस्य चेतनत्वमङ्गीकृत्य दूषणमाह—*तत्राहेति* ॥

चेतनप्रतिबिम्बाभ्युपगमे "कथं जाड्येनास्कन्दिततत्वादि"त्यभिदधौ टीकाकारः ? तत्राह—*दर्पणेति* ॥ यथाऽवदातस्यापि प्रतिबिम्बस्योपाधिदोषादन्यथात्वम्, एवं चेतनत्वेऽपि प्रतिबिम्बस्योपाधिजाड्याज्जडत्वमित्यर्थः। प्रतिबिम्बस्य चेतनत्वं चासिद्धमित्याह—*स्वभावेति* ॥ रूपादिमत्त्वेन शरीरस्याचेतनत्वात् प्रतिबिम्बस्याप्यचेतनत्वमित्यर्थः। प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मताज्ञानाभावेऽनुभवोपन्यास इति प्रतिभाति, न च तदुपपद्यते ; अनुभवस्य तदसाधकत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*देवदत्तेति* ॥ प्रतिबिम्बस्य बिम्बाधीनचेष्टावत्त्वमात्रेण कथमचेतनत्वम् ? चेतनस्याप्यन्याधीनव्यापारदर्शनादित्यत्राह—*कदाचिदिति* ॥ नियमेनान्याधीनचेष्टावत्त्वमचेतनत्वप्रयोजकम्, चेतनत्वे तु कदाचित्स्वयमेव चेष्टेतेत्यर्थः। लौकिकप्रतिबिम्बस्याज्ञत्वसमर्थनस्य प्रस्तुतत्वात्—"यस्य हि भ्रान्तिरि"त्यनेन परगतज्ञानेन परगतभ्रान्तेरनिरासाभिधानमसंगतमित्याशङ्क्य टीकाव्यावर्त्यां शङ्कामाह—*ननु देवदत्तस्येति* ॥

टीकायां बिम्बस्य तत्त्वज्ञानाश्रयत्वाभावे न हेतूपन्यास इत्यत्राह—*न बिम्बत्वेति* ॥ भ्रान्तत्वं तत्त्वज्ञानाश्रयत्वप्रयोजकं चेत्, तदपि तत्रैव साधयिष्याम इत्याह—*तदपीति* ॥ यस्याज्ञत्वं तस्यैव भ्रान्तत्वं चेत्, तर्हि तद्धेत्वज्ञानाश्रयत्वमपि तत्र कल्प्यत इति, तत्राह—*तदपीति* ॥ सर्वज्ञादिरूपेऽज्ञानाश्रयत्वस्य विरुद्धत्वात् तद्विपरीतजीवस्याज्ञत्वमित्यर्थः। एतच्चाङ्गीकृत्योक्तम्, वस्तुतस्तु चिन्मात्रतन्त्रमज्ञानमित्याशयः ॥

ब्रह्म सर्वज्ञम्, जीवस्तु तद्विपरीत इत्यङ्गीकारेणाज्ञत्वं निह्नोतुं न शक्यते, ब्रह्मणोऽपि सार्वज्ञ्याभावादिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ चरमे कल्पे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वासंभवादज्ञत्वं तत्रापि घटयितुं शक्यते, आद्ये स्वस्य संसारदर्शित्वेन भ्रान्ततया ब्रह्मणस्तत्त्वाज्ञानित्वं स्यादित्याशयः। आद्यं पक्षमाश्रित्य तत्प्रयुक्तदोषाभावमाह—*नेत्याहेति* ॥ बिम्बस्य प्रतिबिम्बात्मना ज्ञानेऽपि न दोषसंस्पर्श इत्युक्तम्—"यस्तु जानीते"इत्यत्र, तदनुपपन्नम्; 'प्रतिबिम्बात्मतां जानाति' 'तद्गतदोषेण न लिप्यते चे'ति व्याघातात्, तत्राह—*देवदत्तो हीति* ॥ ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानितया न संसारित्वं चेत्, तदभेदाज्जीवस्यापि तत्त्वज्ञानितया संसरणाभावप्रसङ्गः, विपक्षे ब्रह्मणोऽपि संसरणं स्यादित्याशङ्क्याह—*तत्त्वज्ञानेति* ॥ बिम्ब-प्रतिबिम्बयोरभेदेऽप्यवदातत्वादेर्यथोपाधिभेदाद् न संकरः, एवं संसरणादेरपीत्यर्थः ॥ जीवस्य प्रतिबिम्बत्वेऽपि तत्त्वज्ञानाश्रयत्वसंभवाद् बिम्बस्य च तदसंभवाद् जीवस्य ब्रह्मज्ञानेन संसारनिवृत्तिः श्रूयमाणा युज्यत इत्युक्तम्, तत्र श्रुतेर्न्यायविरोधमाशङ्कते—*नन्विति* ॥ विमतम्, न भेदभ्रमनिवर्तकम्, ऐक्यज्ञानत्वात् ; बिम्ब-प्रतिबिम्बैक्यज्ञानवदित्यर्थः। लोके तत्त्वज्ञानेन विच्छेदभ्रमानिवृत्तिमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ न च—तेन दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि भेदानिवृत्ति-

रिति—वाच्यमित्याह—*न बिम्बेति* ॥ एकत्वेन ज्ञायमानं बिम्बं प्रतिबिम्बनिमित्तं न भवति भेदभ्रमानिवर्तनमित्यक्षरार्थः । तत्र हेतुं पृच्छति—*किंत्विति* ॥ किं कारणं तत्रेत्यर्थः । बिम्बभेदभ्रमस्य दर्पणाद्युपाधिजनितत्वात् क्षोभकोपाधेश्चाज्ञानामूलत्वाद् न ज्ञाननिरस्यत्वम् ; ततश्च भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोग्यत्वमुपाधिरित्याभिप्रायवानाह—*उपाधेरिति* ॥ न च साधनव्यापकत्वम्; ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याहंकारादेरज्ञानमूलत्वाद् ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यौपाधिकभ्रमनिवृत्तिसम्भवादित्यभिप्रायः ॥

जीवे भ्रान्त्यादेरसम्भवात्तन्निवृत्तिर्वा दूरापास्तेति चोदयति—*जीवस्येति* ॥ विपक्षे बाधकमाह—*अप्रतिबिम्बतेति* ॥ उभयमपि प्रमाणविरुद्धमित्याह—*नेतीति* ॥ जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे प्रमाणमाह—*रूपमिति* ॥ रूप्यत इति रूपम्=शरीरादि, तत्प्रतिरूपो बभूव=तत्प्रतिबिम्बो बभूवेत्यर्थः । तत्र श्रुतिमूला स्मृतिरप्यस्तीत्याह—*एकधेति* ॥ स्वत एकरूपत्वेन व्यवस्थितोऽप्युपाधिभेदान्नानेव दृश्यते, जलभाजनभेदेन शीतांशुरिवेत्यर्थः । श्रुति-स्मृतितात्पर्याभिज्ञः सूत्रकृदपीत्थमेव सूत्रयांचक्रिवानित्याह—*अत एवेति* ॥ आत्मा निर्विशेषो यस्मात्, अतः सूर्यकादीत्युपमोपादीयते—शास्त्रे "यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वानि"त्यादीत्येष सूत्रार्थः । मूर्तस्य वदनादेः प्रतिबिम्बदर्शनाद् ब्रह्मणश्चामूर्तत्वान्न प्रतिबिम्बभावः ; ततश्च श्रुत्यादीनामन्यथार्थत्वमित्याशङ्क्याह—*अमूर्तस्येति* ॥ जलस्थ एवाकाशस्तत्र भातीत्याशङ्क्याह—*साभ्रेति* ॥ साभ्रनक्षत्रगगनस्य जले भावात् प्रतिबिम्ब एवेत्यर्थः । *ननु* अभ्रादेः प्रतिबिम्बः, न गगनस्येत्यत्राह—*जानुमात्रेति* ॥ एवं प्रतिबिम्बत्वं प्रसाध्य चिद्रूपत्वेन भ्रान्त्याद्याश्रयत्वं समर्थयते—*चिद्रूपत्वमिति* ॥ "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरि"त्यादिरागमः शास्त्रशब्दार्थः । "गन्धं जिघ्राणी"ति गन्धं प्रति घ्रातृविषयोऽनुभवः प्रत्यक्षशब्दार्थः ॥

"प्रतिबिम्बकल्पः" इति विशेषणनिर्देशाज्जीवस्यावच्छिन्नत्वमदूदुषत्, तत् कस्मात् ? इति शङ्कते—*नन्विति* ॥ सर्वगतस्य गगनस्य घटावच्छेदे यथा घटाकाशत्वव्यपदेशः, तद्वदुपाध्यवच्छिन्ने ब्रह्मणि जीवत्वव्यपदेश इत्यर्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्येणोत्तरमाह—*न सामान्येति* ॥ सामान्य-विशेषाभ्यामिति तृतीयेत्थंभावे । अनुवृत्त-व्यावृत्तरूपेण व्यवस्थितैर्भूतेन्द्रियलक्षणैरुपाधिभिर्जीवभावेन ब्रह्मणः सर्वात्मनाऽवच्छिन्नत्वादिति योजना । बहिःसद्भावाङ्गीकृतौ दोषमाह—*तत्रेति* ॥ न च—सर्वगतत्वाद्यनुपपत्त्याऽन्तरप्यवस्थानमाश्रीयत इत्यपि—वाच्यमित्याह—*अनवच्छिन्नेति* ॥ सर्वगतस्य ब्रह्मण उपाध्यवच्छेदे प्रथममेका वृत्तिः, पुनरवच्छिन्नेऽपि नियन्तृत्वादिसिद्ध्यर्थमनवच्छिन्नस्य वृत्त्यन्तरमाश्रयणीयम्, न चैतदुपलब्धचरमिति द्विगुणीकृत्य वृत्त्यनुपपत्तिः । गगनस्य त्ववच्छिन्ने वृत्त्यनङ्गीकाराद् वैषम्यमिति भावः ॥

गगनवदेवावच्छिन्नेऽनवच्छिन्नस्य वृत्तिर्नोपेयते, न च सर्वगतत्वाद्यनुपपत्तिः ; चिन्मात्रविषयत्वात्तस्य, इति शङ्कते—*स्वरूपेति* ॥ जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म, तस्य च नियन्तृत्वादिश्रवणान्नैवमित्याह—*न; य इति* ॥ अन्तःकरणप्रतिबिम्बितजीवनियन्तृत्वेन ब्रह्मणस्तत्रावस्थानाद् द्विगुणीकृत्य वृत्त्यनुपपत्तिस्तवापि समेत्याशङ्क्याह—*प्रतिबिम्बेति* ॥ जीवस्य चिद्रूपत्वे श्रवणादिविधिवैयर्थ्यम् ; ब्रह्मणश्चिन्मात्रतया सदा

स्फुरणात्, इत्याशङ्क्य, विपर्यय-तद्धेतुनिवर्तकवृत्त्युत्पादार्थं श्रवणादिविधानमित्याह—*मिथ्येति* ॥ "रूपं मन्यत इति" रूपशब्दप्रयोगात् कर्तृत्वादिज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति शङ्क्येत, तत्राह—*उपाधीति* ॥ असङ्गोदासीनस्वभावेन स्वतः कर्तृत्वाद्यसंभवाद् भ्रान्त्या तन्मननमित्यर्थः ॥

उपाधिनिवृत्त्या मिथ्याभूतस्यापगम इति वक्तव्यम्, किमिदमुक्तम्—"तद्रूपागमे" इति ? इत्याशङ्क्य, तत्त्वज्ञानेनोपाधिनिवृत्तिं सिद्धवत्कृत्वोक्तवानित्याह—*अत इति* ॥ अहंकारस्योपाधित्वे पूर्वापरविरोधः स्यादिति चोदयति—*नन्विति* ॥ अज्ञानोपहितस्यैवेपाध्यन्तरवर्णनान्न विरोधचोद्यमित्याह—*नैष इति* ॥ एकेनोपाधिनाऽपेक्षितसिद्धेः किमुपाध्यन्तरेण ? इत्याशङ्क्याह—*चैतन्यस्येति* ॥ तारतम्यं व्यनक्ति—*तथाहीति* ॥

आत्मनः कथं निर्विशेषत्वम् ? चैतन्यलक्षणसम्बन्धविशेषसद्भावादित्याशङ्क्य, संबन्धोऽसिद्ध इत्याह—*चैतन्यमात्रेति* ॥ चैतन्यस्वभावेऽपि धर्मान्तरसंबन्धशङ्कां निरस्यति—*एकरसमिति* ॥ "अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नाः प्रज्ञानघन" इति श्रुतेरुक्तार्थसिद्धिरित्यर्थः । चैतन्यमात्रं च तदेकरसं चेति तथोक्तम् । *तत इति* ॥ स्वप्नोपस्थापककर्माभिव्यक्तावित्यर्थः । वासनानिबन्धो व्यवहारः स्थूलतरशब्दार्थः । जाग्रद्भोगोपस्थापककर्माभिव्यक्तावुपाध्यन्तरोपरागाद् व्यवहारान्तरं भवतीत्याह—*पुनरन्तःकरणेति* ॥ उपाधिभेदेनोपहितजीवभेदात् स्वप्नाद्यनुभूतस्य जागरणेऽनुसन्धानं न स्यादित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ किमुपाध्यन्तरेणाप्राप्तभेदस्योपाध्यन्तरकल्पनया जीवभेदं मन्यते ? उत प्राप्तभेदस्य ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*पूर्वेति* ॥ अज्ञानावच्छिन्नस्यैवान्तःकरणाद्युपाध्यन्तरवर्णनान्न जीवभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*निरपेक्षेति* ॥ उपाध्यन्तरेण प्राप्तभेदानपेक्षयोपाधितो भेदे जीवभेदापत्तिः, न च तथोपेयत इत्यर्थः ॥

अज्ञानस्यावच्छेदकत्वमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ स्थूलशरीरस्योपादानं च तद् भूतं चेति स्थूलशरीरोपादानभूतम्, तस्य यत् सूक्ष्ममपञ्चीकृतभूतलक्षणम्, तेन सहितेनेत्यर्थः । मा भूद् भ्रान्तिरित्यत आह—*तल्लक्षणत्वादिति* ॥ विभागस्य भ्रान्त्यधीनत्वाद्, भ्रान्तेश्च सुषुप्तावभावान्न जीवः स्यादित्यर्थः । भ्रान्तिलक्षणत्वमसिद्धमित्याह—*अथेति* ॥ "अर्थगत एवे"त्येवकारव्यावर्त्यमाह—*भ्रान्तीति* ॥ भेदस्य नाविद्याकार्यत्वम् किंतु तत्तन्त्रत्वम्; अतश्च भ्रान्त्यभावेऽपि भेदोपपत्तिरिति गूढाभिसन्धिः । अभिसन्धिमजानान आह पूर्ववादी—*तत्रेति* ॥ विभागस्य किं कार्यत्वम् ? उताकार्यत्वम् ? आद्ये सुषुप्तादौ तदभावाद् जीवाभाव इति ब्रह्मण्यविद्यादिः स्यात्; अन्यथा तद्भावात् पुनरुत्थानादि न स्यादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*अकार्यत्व इति* ॥ *अनादित्वम्=प्रागभावशून्यत्वम् ततो विभागस्य यदिदमविद्यानिमित्तत्वमभिहितम्—"अविद्यावच्छिन्ने"त्यत्र तन्न भवेदित्यर्थः । विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह—*उच्यत इति* ॥ अज्ञानमवच्छेदकं नेति वदतः कोऽभिप्रायः ? किं सुषुप्तावच्छेद एव नास्ति ? उतार्थगतः ? तत्राद्यं प्रत्याह—*ब्रह्मणीति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*नन्वर्थेति* ॥ "अर्थगतः" इति प्रत्यग्ब्रह्मगत इति शङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*न विभ्रमगत

हति* ॥ भ्रान्त्यात्मको न भवतीत्यर्थः । विभ्रमगतत्वाभावमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्ह्यविद्याकार्यत्वं कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*सुषुप्त्यादीति* ॥ जीव-ब्रह्मविभागशब्देन—'अहमीश्वराद्भिन्नः' इत्यादिरूपेण स्फुटं व्यवह्रियमाणो भेदः कथ्यते । तर्हि सुषुप्त्यादिगतभेदस्याविद्योपादानत्वाभावात् तन्निवृत्तावप्यवस्थानं स्यादिति शङ्कते—*ननु यद्यर्थगत इति* ॥ अविद्यानुपादानत्वमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्ह्यविद्याभावेऽप्यवस्थानं स्यादित्याशङ्क्याविद्यातन्त्रत्वात्तन्निवृत्तौ निवृत्तिर्युक्तेत्याह—*तथापीति* ॥ तदकार्यत्वे कथं तत्तन्त्रत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*यथा हीति* ॥ दृष्टान्तासङ्गतिमाशङ्क्याह—*सन्बन्धेति* ॥ सम्बन्धस्याज्ञानकार्यत्वे ततः प्रागज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं स्यात्, न च तदुपपद्यते ; जडत्वादित्यर्थः ॥ इतोऽपि न सम्बन्धस्याविद्याकार्यत्वमित्याह—*अनादित्वादिति* ॥ प्रागभाववतः कार्यत्वं दृष्टम् । न चायं प्रागभाववान् ; अज्ञानस्यानादित्वेन सम्बन्धस्यानादित्वादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणाविद्यातन्त्रत्वमाक्षिपति—*ननु जीवेति* ॥ भेदस्य धर्मि—प्रतियोगितन्त्रत्वमित्यर्थः । विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह—*उच्यत इति* ॥ जीव-ब्रह्मशब्दाभ्यां विशिष्टं चैतन्यं विवक्षितम् ? उत चिन्मात्रम् ? इति विकल्प्याद्यमनुवदति—*अनादीति* ॥ चैतन्यं जीवभावेन भेदस्याश्रय इति सम्बन्धः । जीवभावस्यागन्तुकत्वात् कथमनाद्याश्रयत्वम् ? अत आह—*अनादीति* ॥ अकृताभ्यागमादिप्रसङ्गान्नागन्तुकत्वमित्यर्थः । चैतन्यस्यासङ्गादिरूपस्य कथं जीवभावः ? तत्राह—*अविद्याविशिष्टमिति* ॥ मिथ्याज्ञानं व्यावर्तयति—*अनादीति* ॥ भेदस्य परमार्थत्वान्न तदाश्रयत्वमित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह—*काल्पनिकेति* ॥ अन्तःकरणविशिष्टाश्रयत्वशङ्कां निरस्यति—*अनादीति* ॥ भेदस्य सादित्वेऽकृताभ्यागमादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति—*न स्वरूपेणेति* ॥ तस्मादाद्यः परिशिष्यत इत्याह—*अत इति* ॥ चिन्मात्रतन्त्रत्वाभावाद्विभागो विशिष्टाश्रय इति सम्बन्धः ॥

विशिष्टनिष्ठभेदस्य चित्स्वरूपानुषङ्गात् कथमविद्यानिवृत्तौ निवृत्तिः ? तत्राह—*स्वरूपेणेति* ॥ स्वरूप उपरज्यमानोऽपि विभागोऽविद्याकृत उच्यत इति सम्बन्धः । अविद्याकृतशब्देन तत्तन्त्रत्वं विवक्षितम्, तत्र हेतुमाह—*विशेषेणाविद्यातन्त्र इति* ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थः । विभागस्याविद्यातन्त्रत्वात् घटादिवत् कार्यत्वम्, अकार्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यात्, अविद्यातिरिक्तत्वे सत्यनादित्वादात्मवदित्याशङ्क्योभयत्रापि व्यभिचारमाह—*अविद्येति* ॥ अविद्यातन्त्रा- णामप्यनादित्वम्, अविद्यासम्बन्धवत्, तद्वदनिर्वचनीयत्वं च न विरुध्यत इति योजना । ज्ञाननिवर्त्यत्वमनिर्वचनीयशब्दार्थः । उपहितसंबन्धिनः स्वरूपमात्रेणासम्बन्धे दृष्टान्तमाह—*लोक इति* ॥ एकोपाध्यवच्छिन्नस्योपाध्यन्तरसम्बन्धसमर्थनमुपसंहरति—*तस्मादीति* ॥ भास्करमतमनुवदति—*अत्रेति* ॥ जीवस्याप्यवस्तुत्वे बन्धमोक्षयोरननुगम आपद्येत ; तस्माद्वस्तुत्वमेष्टव्यम्, इति न जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः । किं स्वरूपमात्रस्यावस्तुत्वम् ? उतोपाधिविशिष्टस्य ? आद्येऽवस्तुत्वासिद्धिरित्याह—*तत्रेति* ॥ द्वितीयमङ्गीकरोति—*भेदेति* । स्वरूपमात्रस्य सत्त्वे हेतुमाह—*मुखेति* ॥ 'मदीयमिदं मुखमि'ति प्रत्यभिज्ञया मुखस्य बिम्बात्मत्वम्, "अयमात्मा ब्रह्मे"ति वाक्यादात्मनो ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । विरोधादेकत्वावगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह—*मिथ्यांशेति* ॥ चित्स्वरूपे बन्धासंभवाद्विशिष्टे बन्धान्वयो वक्तव्यः ; तथा च मोक्षान्वयित्वमपि स्यात्, न च तदुपपद्यते ; मिथ्यांशस्य तत्र निवृत्तेः, तस्माद्बन्ध-

मोक्षयोर्वैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ जडत्वाद् मुक्तावनन्वयित्वाच्चेत्यर्थः । मिथ्यांशवच्चित्यपि बन्ध-मोक्षावनुपपन्नाविति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ केवलस्य बन्धासिद्धावप्युपाधिद्वारा बन्धान्वयान्मुक्त्युपपत्तिरित्याह—*स्वरूपस्येति* ॥ स्वरूपगतत्वेन सांकर्यप्रलापोऽप्ययुक्त इत्याह—*स्वरूपगतस्येति* ॥ परमतनिराकरणमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥

स्फटिकादिदृष्टान्तेनापेक्षितसिद्धौ रज्जुसर्पोदाहरणं वृथा, इत्याशङ्क्य, शङ्कान्तरनिराकरणपरतयाऽर्थवत्त्वमवोचि, तत्र रज्जुसर्पोदाहरणस्य वैयर्थ्यमेवास्त्वित्याशङ्क्य, वृत्तसंकीर्तनपुरःसरं तात्पर्यमाह—*अहंकारेति* ॥ दर्पणदृष्टान्तेन जीव-ब्रह्मविभागस्यौपाधिकत्वं सिद्धम्, स्फटिकदृष्टान्तेन कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वमिति विभागः । "वेदान्तविहितेने"ति विशेषणवैयर्थ्यशङ्कां निरस्यति । न च—वेदान्तविहितोदाहरणसमर्थनमप्रस्तुतमित्यपि—शङ्क्यम् ; स्फटिकलौहित्यादिप्रतिभास उपाधिवदत्रोपाधेरभावान्न भ्रमसम्भव इति शङ्कायां निरुपाधिकरज्जुसर्पोदाहरणसमर्थनं युक्तमित्यर्थः । अलक्तकोपाधिनिमित्तलौहित्यवत् कर्तृत्वादिकमप्युपधाननिमित्तमित्युक्तम्, अत्र रज्जुसर्पदृष्टान्तेन निरुपाधिकत्वमुच्यत इति विरोधमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—*निरुपाधिकेति* ॥ अहंकारस्य निरुपाधिकाध्यासपरिनिष्पन्नत्वमत्रोक्तम्, पूर्वत्र कर्तृत्वादेरौपाधिकत्वमित्यविरोध इत्यर्थः ॥

सर्पभ्रमे संस्कारोपाधिरस्ति, अत्र तु नैवमिति वैषम्यमुक्तम्—*ननु तत्रापीत्यत्र*, तदनुपपन्नम्; प्रकृतेऽपि संस्कारोपाधेः सम्भवादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*ननु सर्वत्रेति* ॥ आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याध्यस्यमानकोट्यन्तर्भावादधिष्ठानाध्यस्यमानव्यावृत्तोपाधेर्निमित्तत्वमहंकारस्याप्यनुपपन्न- मित्यर्थः । अधिष्ठानस्यापि निमित्तत्वादवधारणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*न निरुपाधिक इति* ॥ निरुपाधिकाध्यासे रज्जुसर्पनिदर्शनमित्यभिधाय, तस्य सोपाधिकतां ब्रुवन् कथमव्याहतव्यापारः स्यात् ? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*पूर्वानुभवेति* ॥ "उपाधिमात्रमि"त्यत्र मात्रचोऽर्थमाह—*स्वतन्त्रेति* ॥ अध्यस्यमानधर्मसमानलौहित्याश्रयस्य संस्कारव्यतिरिक्तस्योपाधेरभावादत्र नोपाधिः, ततो न व्याघात इत्यर्थः । तथापि तत्र प्रमाणानुभवसंस्कारस्योपाधित्वम्, अत्र तु न तादृश उपाधिरिति वैषम्यशङ्कां निराकर्तुं "पूर्वाऽनुभवसंस्कारमात्रे"ति विशेषणम् ॥ दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यस्यानपेक्षिततत्वात् संस्कारमात्रं विवक्षितमित्यर्थः । न च—संस्कारस्याप्यध्यस्तत्वाद् नाध्यासनिमित्तत्वम्, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादित्यपि—वाच्यम् ; प्राक्तनाहंकारनुभवसंस्कारादद्यतनभ्रमोद्भवसम्भवात्, स च संस्कारान्तरादिति न विरोध इत्याशयेनोक्तम् *पूर्वेति* ॥ प्रमाणानुभवसंस्कारस्य भ्रमहेतुत्वप्रसिद्धेस्तादृशः संस्कार एष्टव्यः ; इतरथा भ्रमानुद्भवापातादित्याशङ्क्याह—*न पूर्वेति* ॥ प्रतीतिरनुभवशब्दार्थः । प्रमाणसंस्कारस्य केवलव्यतिरेकविधुरत्वादप्रयोजकत्वमित्यर्थः । द्विविधस्याध्यासस्योक्तन्यायेन सिद्धत्वादुत्तरं भाष्यं व्याक्रियताम्, किमत्रासङ्गत्वप्रतिपादकेन "तत्रे"त्यादिना ग्रन्थेन ? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*नन्वात्मनीति* ॥ सोपाधिकाध्यासस्य दर्पण-स्फटिकोदाहरणद्वयेन सिद्धेर्निरुपाधिकस्य रज्जुसर्पोदाहरणेनेति विभागः । घटाकाशोदाहरणस्य वेदान्तविहितत्वेऽपि नात्रार्थवत्त्वसाधनमुचितम् ; तस्यात्रानुपक्रमादित्याशङ्क्याह—*चोद्यान्तरेति* ॥ असङ्गित्व आत्मनः सिद्धे

कर्तृत्वादेरध्यस्तत्वम्, न च तत्सिद्धिः ; प्रमाणाभावात् । न च—“असङ्गः” इत्यादिवाक्यं प्रमाणम् ; असङ्गत्वसम्भावनाहेतुदृष्टान्ताभावात् । न च स्फटिकादेर्दृष्टान्तत्वम् ; तस्यापि सङ्गित्वादित्येवंविधचोद्यनिरासद्वारा घटाकाशोदाहरणेन श्रुतिसमर्पितासङ्गितायां सम्भावितायां कर्तृत्वादेरध्यस्ततासिद्धिरित्यभिसन्धिः । अनिर्वचनीयतया संभेदयोग्यस्यापीत्यन्वयशङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*अरुणादिनेति* ॥ “रक्तः स्फटिकः” इति प्रतिभासात् स्फटिकस्यारुणिम्ना संभेदो भासत इत्येतत्—*तदासङ्गी वेति* टीकयोच्यते । सावयवत्वं च धर्मवत्त्वमात्रम् । *ननु* घटाकाशदृष्टान्तेनापि नासङ्गित्वसिद्धिः ; तस्य भेद-रूपाद्यनुषङ्गादिति शङ्कते—*कथमिति* ॥ उपाधिपरामर्शं विना तत्र स्वतो न भेदादिः प्रथत इत्याह—*तदाहेति* ॥ *भेद-रूप-कार्य-समाख्या इत्यस्यायमर्थः*—घटाकाशस्य कूपाकाशाद् भेदः, अल्पत्वादिपरिमाणविशेषो रूपम्, अन्न-घृतादिपदार्थानां शब्द-स्थित्यवकाशादिः कार्यम्, घटाकाश इत्यादिसंज्ञा समाख्या चेति । किमेतान्युदाहरणान्यसङ्गत्वादि साधयितुमीशते ? उत न ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*नन्विति* ॥ स्फटिक-रज्जुसर्प-दृष्टान्ते-नाविकारित्वस्य सिद्धिः, दर्पणदृष्टान्तेनैकत्वस्य, घटाकाशदृष्टान्तेनासङ्गित्वस्येति विभागः । द्वितीये तद्वैयर्थ्यप्रसक्तिरित्यर्थः । असंभावनाबुद्धिनिवर्तनेनोपयोगाद् न वैयर्थ्यमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ असंभावनानिवर्तकत्वं कस्मात् ? तत्साधकत्वमेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*प्रमाणमिति* ॥ निरपेक्षागमः प्रमाणशब्दार्थः । “तदेवमि”त्यनेन विषयत्वमुपपाद्यते, तत् कस्मात् ? तस्य प्रकृतासङ्गतेरित्याशङ्क्याह—*अस्मदिति* ॥

ननु ‘व्यवहारयोग्यत्वम्’ इत्यत्र व्यवहारयोग्यतया विषयत्वसिद्धावध्याससिद्धिस्तत्सिद्धावध्यस्ताहंप्रत्ययाद् व्यवहारयोग्यत्वमितीतरेतराश्रयत्वमुक्तम्, तदसंभवि ; निर्विकल्पकचैतन्येऽज्ञानाध्यासदर्शनादित्याशङ्क्याह—*ननु सविकल्पेति* ॥ परिच्छिन्नस्य योऽध्यासः, तस्येत्यर्थः । तर्ह्यहंकाराध्यासेन सविकल्पके चैतन्येऽहंकारोऽध्यस्यतामित्याशङ्क्येतरेतराश्रयान्नैवमित्याह—*तत्रेति* ॥ व्यवहारयोग्यताऽध्यासयोरागन्तुकत्वात्—“अनादित्वेने”-त्युक्तमसङ्गतमित्याशङ्क्य, प्रथमं टीकातो बहिः समाधानमाह—*निर्विकल्प इति* ॥ अपरिच्छिन्नेऽपि गगनादौ सविकल्पकाध्यासदर्शनादित्यर्थः ॥

सविकल्पकस्यैवाधिष्ठानत्वमित्यभिनिवेशश्चेत्, तर्हि तदपि सुसंपादमित्याह—*अज्ञानेति* ॥ अज्ञानाध्यासेन सविकल्पकेऽहंकाराध्यासः ; अज्ञानाध्यासस्य चानादित्वान्नेतरेतराश्रयत्वम् । प्रकारान्तरेणेतरेतराश्रयनिरासमाह—*पूर्वेति* ॥ आत्मनोऽधिष्ठानतोपपादनानन्तरं भाष्यव्याख्यां विहाय प्रतिकर्मव्यवस्थोपपादनप्रसङ्गं न पश्याम इत्याशङ्क्य, सिद्धान्तिमते प्रमातृत्वादिव्यवस्थाऽसंभवाद् विकारित्वादिकमाश्रयणीयम्, ततश्चाध्यासानुपपत्तिरित्युत्तरग्रन्थव्यावर्त्यां शङ्कामाह—*नन्वित्यादिना* ॥ त्वन्मते किमात्मनः प्रमातृत्वम् ? उताहंकारस्य ? आद्ये किं प्रमां प्रति कर्तृत्वं प्रमातृत्वम् ? उतानित्यप्रमाश्रयत्वम् ? नाद्य इत्याह—*अविकारीति* ॥ बोधस्य स्वरूपत्वादपि न साध्यत्वमित्याह—*चैतन्येति* ॥ प्रयोजनाभावादपि न परिणामः । *तथाहि*—किं दुःखपरिहारः फलम् ? उत सुखम् ? नाद्यः ; निर्दुःखस्वभावत्वादित्याह—*निष्कलङ्कस्वभावेति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*आनन्दस्येति* ॥ हेतुसंबन्धाभावादपि न परिणाम

इत्याह—*असङ्गस्येति* ॥ अविकारिपदसूचितं हेतुं व्यनक्ति—प्रमाणेति* ॥ प्रमितिः प्रमाणशब्दार्थः । प्रमातृत्वाभावे कर्तृत्वाद्यसंभवात् प्रमातृत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्य, कर्तृत्वाद्यसंभवोऽपीष्ट इत्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ मा भूत् कर्तृत्वादिकमित्याशङ्क्याह—*इतीति* ॥ अहंकारस्य प्रमातृत्वमिति कल्पनान्तरं निरस्यति—*अहंकारस्येति* ॥ अपरिणामित्वेऽप्यात्मनः स्वरूपचैतन्यबलात् प्रमातृत्वमिति शङ्कते—*अथेति* ॥ अतिप्रसङ्गेन दूषयति—*तर्हीति* ॥ चित्त्वाविशेषेऽपि संबन्धाभावान्न सर्वप्रकाशत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह—*सर्वगतत्वादिति* ॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥

न कस्यापि मते व्यवहारोपपत्तिरिति वैतण्डिकः प्रत्यवतिष्ठते—*अत्रापर इति* ॥ प्रमातृत्वादिव्यवस्था न संभवतीति किं सर्वगतात्मवादिनां चोद्यम् ? उताणुपरिमाणात्मवादिनाम् ? आहो देहपरिमाणात्मवादिनाम् ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ तथाऽपि व्यवस्थाऽनुपपत्तिसाम्यादित्यर्थः । द्वैतिमत आत्मनः सर्वगतत्वेऽपि विकारित्वात् स्वसमवेतेन ज्ञानेन प्रमातृत्वं संभवतीति शङ्कते—*कथमिति* ॥

ज्ञानस्य किं क्रियात्वम् ? उत गुणत्वम् ? उभयथाऽपि किं यावदात्मसमवायि ? उत प्रदेशसमवायि ? इति विकल्प्याद्यमनुवदति—*यदि तावदिति* ॥ पक्षान्तरनिरसनेनोक्तेऽर्थे हेतुमाह—*निरवयव इति* ॥ ततः किमिति ? अत्राह—*तदेति* ॥ सर्वस्यात्मसंयुक्तत्वे हेतुमाह—*युगपदिति* ॥ क्रमेण सकलसंसर्गस्यास्मास्वपि संभवः, तदर्थमाह—*युगपदिति* ॥ सर्वस्य स्वाश्रयसंयुक्तत्वे ज्ञानं कतिपयावभासि किं न स्यादिति ? तत्राह—*प्रदीपादिष्विति* ॥ इषुरादिशब्दार्थः । प्रदीपगतप्रकाशगुणस्येषुगतक्रियायाश्च स्वाश्रयसंयुक्तवस्तुप्रकाशनभेदेन लक्षणातिशयहेतुत्वादिति हेत्वर्थः । संबन्धाविशेषेऽप्यदृष्टाद् नियम इति शङ्कते—*अदृष्टेनेति* ॥ अदृष्टव्यतिरिक्तपुष्कलकारणे सत्यदृष्टाभावेन कार्याभावादर्शनाद् नैतदित्याह—*न प्रदीपादिष्विति* ॥ संयुक्तबोधकत्वं वस्तुसामर्थ्यशब्दार्थः । इतोऽपि नादृष्टस्य नियामकत्वमित्याह—*सुखेति* ॥ हर्षादिरादिशब्दार्थः । पुण्यापुण्यलक्षणादृष्टस्य सुख-दुःखसाधनस्रक्चन्दनकण्टकादिनियामकत्वेऽप्युपेक्षणीयज्ञानहेतुत्वं तस्यानुपपन्नमित्यनियम इत्यर्थः । यद् यज्जनकम्, तत् तेन भास्यत इति नियमाद् नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—*जनकमिति* ॥ तथाऽपि कथमतिप्रसङ्गनिरासः ? इत्याशङ्क्य सर्वस्याजनकत्वादित्याह—*न सर्वमिति* ॥ किं ज्ञानस्य जनकमात्रभासकत्वं स्वभावः ? उत विषयतया जनकभासकत्वम् ? इति विकल्प्याद्यमतिप्रसक्त्या दूषयति—*न चक्षुरादिष्विति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*विषयस्येति* ॥ अजनकस्यापि विषयत्वदर्शनाद जनकमेव भासयतीति नियमानुपपत्तिरित्याह—*प्रदीपादिष्विति* ॥

ज्ञानस्य गुणत्वपक्षे जनकभासकत्वनिराकरणं क्रियात्वपक्षेऽतिदिशति—*क्रियारूप इति* ॥ ज्ञानस्योद्दिष्टविषयातिशयाऽऽधायकत्वात् सर्वस्य चानुद्दिष्टत्वाद् न सर्वग्रहणमित्याशङ्क्य व्यभिचारेण दूषयति—*इष्वादीति* ॥ आत्मनः सर्वसंयोगानुपपत्तेर्न तद्द्वारा समवेतज्ञानस्य सर्वभासकत्वमिति शङ्कते—*निरवयवत्वादिति* ॥ अव्याप्यवृत्तिसंबन्धस्य संयोगत्वादात्मनश्च निरवयवत्वान्नैतत्संभव इत्यर्थः ।

तर्हि नाणुमात्रं भायात्, संयोगासंभवाविशेषादित्याह—*न किंचिदिति* ॥ आत्मनः संयोगासंभवेऽपि ज्ञानस्य स्वसंसृष्टविषयबोधित्वमित्याशङ्क्याह—*क्रिया-गुणयोरिति* ॥ संसर्गाभावेऽपि बोधकत्वशङ्कां निरस्यति—*असंसृष्ट इति* ॥ अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानस्यात्मैकदेशसमवायित्वाद् न सकलावभासकत्वमिति शङ्कते—*अथेति* ॥

निरवयवात्मनि प्रदेशासंभव उक्त इत्याशङ्क्यौपाधिकप्रदेशमाह—*शरीरेति* ॥ स किमेकदेशः सत्यः ? असत्यो वा ? तत्राद्यं दूषयति—*तर्हीति* ॥ द्वितीये प्रदेशस्य कल्पितत्वे तत्समवेतज्ञानस्यापि कल्पितत्वाद् दृश्यदृष्टेरतात्त्विकत्वं स्यादित्यर्थः । एकदेशे समवायित्वे दूषणान्तरमाह—*न व्यवहितेति* ॥ प्रकाशस्याश्रयद्वारा विषयसंबन्धो वक्तव्यः, न चाश्रयस्य व्यवहितविषयसंसर्ग इत्यर्थः । प्रदीपस्य विषयासंसर्गेऽपि तत्प्रभाया यथा भासकत्वम्, तथाऽत्रापीत्याशङ्क्य, प्रभाया द्रव्यत्वाभ्युपगमात् तथा घटते, न तथाऽत्र; ज्ञानस्याद्रव्यत्वात्, इत्याशयेनाह—*न चेति* ॥ आश्रयात्मैकदेशस्य विषयासंसर्गेऽपीतरप्रदेशस्य विषयेण संबन्धात् तत्प्रथनं युक्तमित्याशङ्क्याह—*न चानाश्रयेति* ॥ आश्रयात्मनो विषयासंबन्धित्वेऽपि तत्स्थज्ञानस्य विषयेऽतिशयाधायकत्वं स्यादिति शङ्कते—*नन्वभिचारेति* ॥ दृष्टान्तासंप्रतिपत्तयोत्तरमाह—*नैतत्सारमिति* ॥

क्रियायाः सामर्थ्यं क्रियासामर्थ्यम्, दृष्टं च तत् क्रियासामर्थ्यं चेति तत्, तथोक्तम् । इष्वादिक्रियाया आश्रय संयुक्तातिशयाधायकत्वं दृष्टम्, तथा चाभिचारकर्त्रात्मनोरुद्दिष्टपुरुषात्मना च संयुक्तस्य देवतात्मनोऽनर्थाधायकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । अभिचारक्रियया समाराधितः परमेश्वरो वाऽन्यत्रानर्थहेतुरित्याह—*ईश्वरस्येति* ॥ अभिचारक्रियया वा काचित्कृत्योत्पाद्यते, सा चान्यत्रानर्थं जनयतीत्याह—*हेत्वन्तरस्येति* ॥ चतुष्टयसंनिकर्षजज्ञानस्येन्द्रियसंयुक्तेऽतिशयाधायकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह *न चात्मेति* ॥ आत्मना साक्षात्संबन्धाभावेऽपि परम्परासंबन्धमाश्रित्य विषयभानोपपादनेऽतिप्रसक्तिरित्याह— *विषयसंयुक्त इति* ॥ चतुष्टयसंनिकर्षस्य ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं सत्त्वकल्पकाभावादुत्पन्नस्य च ज्ञानस्य विषयसंबन्धाभावान्न तत्साधकत्वमित्याह—*पूर्वेति* ॥

सर्वगतात्मवादे विषयप्रकाशाव्यवस्थामभिधाय मतान्तरेऽप्यव्यवस्थामाह—*एवमिति* ॥ आत्मनोऽणुत्वे तत्समवेतज्ञानादणुमात्रं भायात्, देहपरिमाणत्वे चात्मनो दूरवर्तिवस्तुसन्निकर्षाभावान्न व्यवहितविषयभानसंभव इत्यर्थः । वैतण्डिकं मतमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ द्वैतिमते व्यवहारासंभवमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ अद्वैतिमतेऽपि व्यवहारासंभव उक्त एवेत्याशङ्क्य, किं परमार्थतोऽसंभवः ? उत कल्पनयाऽपि ? इति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—*अस्मत्पक्ष इति* ॥ इदमंशशब्देन भाट्टाभिमतद्रव्यांशो गृह्यत इति शङ्कां निरस्यति—*इदमंशस्येति* ॥ व्यापारशब्दस्य परिस्पन्दपरिणामयोः साधारणत्वाद्विवक्षितमर्थमाह—*व्यापार इति* ॥

अन्तःकरणस्य क्षणमात्रेण व्यवहितध्रुवाद्याकारेण परिणामः कथम् ? इति शङ्कायामाह—*प्रकाशस्वभावमित्यादिना* ॥ अन्तःकरणं ध्रुवादिपर्यन्तमविच्छिन्नप्रभाकारेण परिणमत इति संबन्धः। तत्र हेतुमाह—*तेजस इति* ॥ आखण्डलाधिष्ठितकाष्ठायां सहस्रांशूदयमात्रेण तत्किरणानां मन्दिरव्याप्तिदर्शनादित्यर्थः। तेजसोऽतिदूरगमनेऽप्यन्तःकरणस्य किमायातम् ? इत्यत आह—*प्रकाशस्वभावमिति* ॥ प्रकाशस्वभावत्वेऽप्यात्मनः परिणामो न दृष्ट इति, तत्राह—*सावयवमिति* ॥ कदाचित् कस्मिंश्चिद्विषयेऽन्तःकरणस्य परिणामे को हेतुरिति ? तत्राह—*अदृष्टेति* ॥ आलोक आदिशब्दार्थः। प्रतिपादनफलमाह—*परिणामेति* ॥ परिणामद्वारेण योऽयमवस्थाविशेषः, स कर्तृ-कर्मसंबन्ध इति संबन्धः।।

अवस्थाविशेषमादधातीत्युक्तम्, तत्र कोऽसाववस्थाविशेषः ? इति शङ्कायां वाऽऽह—*परिणामेति* ॥ *तत्रैवमित्यादिटीकाया अयमर्थः*—*तत्र=अस्मत्प्रत्ययविषयत्वे।*एवंभूतस्येति* ॥ चैतन्यैकरसस्याहंकर्तुरहंकारैक्याध्यासमुपगतस्य* ॥ *व्यापारविशेष इति* ॥ सत्त्वप्रधानान्तःकरणपरिणाम इत्यर्थः। व्यापारविशेषस्य प्रयोजनमाह—*सकर्मकत्वादिति* ॥ हर्षादिः सुखादेस्व्यवस्थातो विशेषं दर्शयति—*कर्मकारकेति* ॥ कर्मकारकाभिमुखत्वे हेतुमाह—*सकर्मकत्वादिति* ॥ आश्रयगतातिशयाधाने हेतुमाह—*स्वाश्रय इति* ॥ स्वाश्रयगतफलहेतुत्वादित्यर्थः। गतिक्रियायाः कर्तरि ग्रामप्राप्त्यतिशयजनकत्वं दृष्टम्, तद्वद् ज्ञानस्यापि क्रियात्वात् स्वाश्रय एवातिशयजनकत्वमित्याशङ्क्याह—*स चेति* ॥ प्राप्नोतिक्रिययाऽऽहितस्य कर्तृसमवेतग्रामसंबन्धस्य यथा ग्रामव्यापित्वम्, तथा ज्ञानस्यापि सकर्मकत्वात् तदाहितः संबन्धो ज्ञातृ-ज्ञेयतालक्षण इति। आत्मनो विषयविशेषसंबन्धाभावान्न तद्भानमिति शङ्कते—*स्यादन्तःकरणस्येति* ॥ आत्मनोऽपि परिणामद्वारा तत्संबन्ध इत्याह—*तदाहेति* ॥ अन्तःकरणस्य विषयविशेषेण संबन्धो यस्मात्, तस्माद् विषयविशेषसंबद्धमन्तःकरणं चैतन्यस्यावच्छेदकं स्वगतविषयविशेषसंबन्धमापादयतीति टीकार्थः ॥ आत्मनो विषयसंबन्धसंभवेऽप्यनभिव्यक्तत्वात् कथं व्यवहारहेतुत्वम् ? तत्राह—*सर्वत्रेति* ॥ अथवा सर्वगतत्वेन स्वत एव विषयसंबन्धसंभवात् किं परिणामेन ? इत्याशङ्क्याह—*सर्वत्रेति* ॥ सर्वत्र विद्यमानमप्यविद्यावृततयाऽनभिव्यक्तस्वभावमपि चैतन्यं तेनाकारेण व्यज्यत इत्यन्वयः। केनाकारेणेति वीक्षायामाह—*अन्तःकरणमिति* ॥ परिणामोऽवस्थाविशेषशब्दार्थः। इत्थंभावे तृतीया—*तदाकारमिति* ॥ प्रमात्राकारमित्यर्थः। चैतन्यस्यान्तःकरणाभिव्यक्ततया तदाकारत्वेऽप्यस्वच्छविषयानभिव्यक्ततया तदाकारत्वाभावात् कथं घटादिसाधकत्वम् ? इति शङ्कते—*ननु प्रमातृरूपेति* ॥ *विषयावच्छेद इति* ॥ विषयेणावच्छेदस्तद्युक्त इत्यर्थः। अन्तःकरणवद् विषयस्यापि तत्संबद्धस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वान्न विरोध इत्याह—*तदाहेति* ॥

"कर्मकारकमि"त्यादिटीकाया एषोऽर्थः—कर्मकारकमप्यपरोक्षतामभिव्यनक्तीत्यन्वयः। विषयेऽपरोक्षतासद्भावेऽभिव्यक्तिः, सैव कुत इति ? तत्राह—*चैतन्येति* ॥ विषयस्य चैतन्यविवर्तत्वात्तत्रापि तदस्तीत्यर्थः। व्यञ्जकत्वे हेतुमाह—*स्वव्यापारेति* ॥ स्वव्यापाराविष्टस्यागन्तुकत्वे हेतुमाह—*प्रधानक्रियेति* ॥ वृत्तिः प्रधानक्रियाशब्दार्थः। "स्वव्यापाराविष्टमि"त्यत्र कर्मकारकस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वमुक्तम्, तदसंभवि ;

अप्रकाशस्वभावत्वात्, तद्व्यापारश्च कीदृशः ? इति न ज्ञायत इत्याशङ्क्याह—*स्वव्यापाराविष्टमिति* ॥ आपन्नं तद्गतजाड्याभिभवलक्षणं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वरूपयोग्यत्वं येन तत् तथोक्तम् ; अन्तःकरणस्य चिद्व्यञ्जकत्वस्वाभाव्यात् । तत् कथं स्यात् ? तत्राह—*अन्तःकरणमिति* ॥ प्रदीपः स्वस्मिन्नन्धकारसंसर्गविरोधी स्वसंसर्गिणि विषयेऽप्यन्धकारसंसर्गं निरुणद्धि, तद्वदन्तःकरणमपीत्यर्थः ॥

अन्तःकरण-विषययोश्चैतन्यव्यञ्जकत्वमुक्तम्, तदाक्षिपति—*नन्ववच्छेदकेति* ॥ अन्तःकरण-तद्वृत्ती प्रमातृविषयावच्छेदकशब्दार्थः । जलभाजनभेदेन तत्प्रतिबिम्बितचन्द्रभेदाद् यथा परस्परसंसर्गः, तद्वद् व्यञ्जकभेदाद् व्यङ्ग्यस्यापि भेद इति न परस्परसंसर्ग इत्यर्थः । प्रमातृरूपस्यावभासो येन चैतन्येन, तत्प्रमातृरूपावभासम् ; तेन संसर्गः । अथवा प्रमातृरूपः प्रमात्राकारः, स चासाववभासश्चेति प्रमातृरूपावभास इत्यर्थः । संसर्गभावे को दोष इति ? तत्राह—*असंसर्ग इति* ॥ तत्र हेतुमाह—*अनुभवेति* ॥ व्यङ्ग्यचैतन्यभेदादित्यर्थः । "मयेदमवगतमि"ति संबन्धावबोधः सबन्धावगमशब्दार्थः । *पदार्थयोरिति* ॥ प्रमातृ-प्रमेययोरित्यर्थः ॥

अनुभवभेदोऽसिद्ध इत्याह—*तत्राहेति* ॥ प्रधानक्रिययाऽऽहितो यः प्रमातर्यवस्थाविशेषः, तेन हेतुनाऽवच्छिन्ना, अभिव्यक्ता या अपरोक्षता तया, एकरूपामिति विग्रहः । विषयविशेषसंबन्धोऽवस्थाविशेषशब्दार्थः ; चिद्व्यञ्जकत्वयोग्यत्वं वा । "एकरूपामि"त्युक्ते समानरूपामिति निर्दिश्यत इति शङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*एकामिति* ॥ अवच्छेदक-भेदेनानुभवभेद उक्त इत्याशङ्क्याह—*परिणामस्येति* ॥ व्यञ्जकभेदे व्यङ्ग्यभेदो भवेत्, न च तथाऽत्र ; एकस्य परिणामस्य प्रमातृ-प्रमेयसंसृष्टतया व्यञ्जकत्वादित्यर्थः । विषयविशेषे चैतन्याभिव्यक्त्यभ्युपगमे तस्यापि प्रमातृताऽऽपातान्नाभिव्यक्तिरिति चोदयति—*ननूभयत्रेति* ॥ विशेषाभावोऽसिद्ध इत्याह—*नेत्याहेति* ॥

परिणामविशेषोऽवस्थाविशेषशब्दार्थः । प्रमातृस्वरूपजिज्ञासायामुपाधिजनितो विशेषः फलमिति फलस्वरूपं कथ्यत इत्यसंगतिरित्यत्राह—*प्रमातेति* ॥ टीकापेक्षितहेतुमाह—*कर्तुर्हीति* ॥ प्रमातृफलसांकर्याऽऽपातान्न चैतन्यस्यैकतयाऽभिव्यक्तिरिति शङ्कते—*ननु चैतन्यस्येति* ॥ कर्तृ-फलयोर्भेदस्य लोकप्रसिद्धत्वात्तद्विरुद्धं कर्तुःफलत्वमित्यर्थः । उपाधिभेदादसांकर्यमित्याह—*तत्राहेति* ॥ उपाधिभेदमेव दर्शयति—*अन्तःकरणेति* ॥ विषयस्थश्चासावपरक्षैकरोसश्चेति तथोक्तः । आत्मेति शेषः । बोधैकरसस्यात्मनोऽजन्यत्वात् कथं फलत्वम् ? इति शङ्कायां विषयानुभवसंशब्दित इत्युक्तम् । वृत्तिसंसृष्टविषयाभिव्यक्तचैतन्यस्य विषयानुभवत्वम्, ततश्च फलत्वव्यपदेश उचित इत्यर्थः । *ननु* एवं सति क्रिया-फलयोः समानाश्रय-विषयत्वप्रसिद्धिविरोधः स्यादिति शङ्कते—*ननु क्रियेति* ॥ क्रियाया अन्तःकरणपरिणामत्वात्तत्समवायित्वम्, फलस्य तु चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वाद्बिम्बभूतात्मसमवायित्वम्, इति भिन्नाश्रयत्वम्, तथा तयोर्भिन्नविषयत्वं च ; क्रियाया घटविषयत्वम्, चैतन्यस्यान्तःकरण-प्रतिबिम्बिततया तत्साधकत्वम् । न च—वृत्तिसंसृष्टविषयव्यक्तं चैतन्यं तद्विषयमिति—शङ्क्यम् ; चिद्भास्याया वृत्तेस्तद्विषयत्वादित्यर्थः ॥

समानाश्रय-विषयत्वप्रसिद्धिविरोधशङ्कायां समानविषयत्वमेव समाधीयते, तत् कस्मात् ? इत्याशङ्क्याह—*विषयेति* ॥ आश्रय-विषयभेदस्योक्तत्वात् कथं फलस्य क्रियासमानाश्रय-विषयत्वम् ? तत्राह—*अन्तःकरणेति* ॥ परिणाम्यैक्याध्यासादात्मनः क्रियाश्रयत्वम्, अन्तःकरणस्य चात्मैक्यारोपादनुभवाश्रयत्वं चेति समानाश्रयत्वम्, अन्तःकरण-तद्वृत्तिसाधकचैतन्यस्य वृत्तिद्वारा घटसाधकत्वयोरेकविषयत्वं चेत्यर्थः। कर्मकारकाभिव्यक्तचैतन्यस्य तत्साधकत्वे सांख्यवचनविरोधः स्यादिति चोदयति—*ननु बुद्धिस्थमिति* ॥ विरोधनिरासप्रकारमाह—*प्रथममिति* ॥ वृत्तिद्वारा बुद्धावर्थः प्रतिबिम्बितो भवति, पश्चात् बुद्ध्यैक्याध्यासमापन्न आत्मा वृत्तिसंसृष्टविषयचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तोऽर्थं चेतयतीत्यविरोधः ॥

आत्मनोऽभिव्यक्त्यभ्युपगमेऽविद्याया निवृत्तत्वात् संसारोच्छेदः स्यात्, विषयविशेषप्रमातृता च न स्यात्, आत्मनोऽनभिव्यक्तौ विषयाभिव्यक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह—*उक्तमिति* ॥ सर्वगतस्याविद्यावृतप्रकाशस्याप्यात्मनोऽन्तःकरणपरिणामोपाधावभिव्यक्त्यपेक्षया प्रमातृत्वमित्यन्वयः। न च—अविद्यानिवृत्त्या संसारोच्छेद इति—वाच्यम्; पूर्णाकारपरिणामस्य निवर्तकत्वाद् घटाकारपरिणामस्य परिच्छिन्नत्वान्न निवर्तकत्वम्, तत्रैवाभिव्यक्तत्वात्तत्प्रमातृत्वं चेत्याशयेनाह—*परिच्छिन्नेति* ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वात् कथमागन्तुकाभिव्यक्तिरिति शङ्कते—*ननु केयमिति* ॥ विषयस्थचैतन्यस्याऽऽवरणाभिभूतत्वादभिव्यक्तिर्युक्तेत्याह—*आवरणेति* ॥ अभिभवशब्देन प्रतिबन्धो विवक्ष्यते। विषयावच्छिन्नात्माज्ञाननिवृत्तिर्वाऽभिभवः। परिणामलक्षणोपाधौ प्रमाणं पृच्छति—*ननूक्तेति* ॥ श्रुतिः प्रमाणमित्याह—*उक्तमिति* ॥ *ननु* अत्र लज्जादिधर्मिकं मन उक्तम्, न ज्ञानपरिणामवदन्तःकरणमिति, तत्राह—*धीशब्देति* ॥ ज्ञानपरिणामवन्मनः तद्विज्ञानं बुद्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः। बुद्धि-मनसोरेकत्वात् परिणामवती बुद्धिः सिद्धेत्यर्थः। विषयस्य व्यवस्थायाः सिद्धत्वाद् 'तत्र चे'त्यादिग्रन्थवैयर्थ्यमाशङ्क्योपसंहारपरतया व्याचष्टे—*तदेवमिति* ॥ उपाधितो व्यवस्थाभावेऽपि तदज्ञानाद् यच्चोदितम्—सर्वमस्य भासेतेति, तत् परिहरतीत्यन्वयः ॥

यस्य कारकस्य प्रधानक्रियासाधनत्वम्, तन्निष्ठ एवानुभव इति कथमुक्तम् ? सर्वविषयाणामपि चित्संनिधानेन चिद्व्यञ्जकत्वाविशेषात्, तत्राह—*परिणामेति* ॥ परिणामेन संसृष्टो यः कर्मकारकलक्षण उपाधिः, तत्रैव चैतन्याभिव्यक्तिनियमान्नातिप्रसङ्ग इति भावः। *तत्रेत्यादेरयमर्थः*—स्वप्रकाशस्यानवच्छिन्नस्यात्मन एकविषयभाने सकलविषयभानं स्यात्। न च—तत्तद्विषयव्यक्तचैतन्यस्य तत्तत्साधकत्वाङ्गीकृतेर्नायं प्रसङ्ग इति—शङ्क्यम्; परिणामविशिष्टविषयस्य व्यञ्जकत्वे गौरवाद् विषयमात्रस्य तद्व्यञ्जकत्वमिति वाच्यम्, तथाचातिप्रसक्तिरिति चोद्यार्थः। कर्त्रादिकारकाणि संभूय ज्ञानक्रियां साधयन्तीत्यविगीतम्, तथा च कारकान्तरं येन येन कर्मकारकेण सहितं तत्साधनम्, तेन ज्ञानेन संसृष्टविषयेण व्यक्त्यनुभवे तत्सिद्धिः। न च गौरवं चोद्यम्; प्रामाणिकेऽर्थे गौरवस्यादोषत्वादिति समाधानग्रन्थार्थः। कारकान्तरं येन कर्मकारकेण प्रधानक्रियासाधनम्, तन्निष्ठतयाऽनुभव इति टीकार्थः ॥ प्रकारान्तरेणानियममाशङ्क्ते—*ननु कर्मेति* ॥ *इदमुक्तं

भवति*—पटगतशौक्ल्यस्य सर्वसाधारण्यवत्पटव्यक्तचैतन्यस्यापि सकलजनसाधारण्यादनियम इति। साधारण्यमसिद्धमित्याह—*नेत्याहेति* ॥

येन प्रमात्रा सह प्रधानक्रियायाः साधनं कर्मकारकम्, तस्यैवापरोक्षमिति कथं नियमः ? प्रदीपस्थापकव्यतिरिक्तानामपि तदुचितकार्यदर्शनादित्यत्राह—*एतदिति* ॥ एतत्प्रमात्रभेदेनाभिव्यक्तस्य विषयगतचैतन्यस्य तत्साधकत्वाङ्गीकारात् सकलप्रमात्रभेदेन चानभिव्यक्तत्त्वान्न सर्वेषां भानप्रसङ्ग इत्यर्थः। उक्तां व्यवस्थामाक्षेपसमाधानपुरःसरं स्पष्टीकर्तुमाक्षेपमवतारयति—*ननु स्वयमिति* ॥ सर्वगतनित्यप्रकाशात्मनः सकलप्रकाशनसामर्थ्येऽपि तत्प्रकाशनानुपलम्भादुपाधिः स्वीकार्यश्चेत्, तत्रोपाधेः कुत्रोपयोगः ? इति विवेचनीयम्—किं विषयप्रकाशने ? उत तदुपराग इति ? तत्राद्यं प्रतिक्षिपति—*न चेति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*विषयेति* ॥ विषयसंबन्धवदुपाधिसंबन्धोऽप्यसंभवी, तत्संबन्धे वा विषयसंबन्धोऽपि स्यादित्याह—*अन्तःकरणेऽपीति* ॥ स चासावुपाधिश्चेति तदुपाधिः, तेनेत्यर्थः। उपाधेरनिरूपणादात्मनः संसृष्टसकलभासकत्वापादनमाकर्ण्य तदसहमानः सिद्धान्ती प्रत्यवतिष्ठते—*स्यादेतदिति* ॥ किं जीवस्य सकलभासकत्वं प्रसज्जयसि ? उत ब्रह्मणः ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*अन्तःकरणेति* ॥ अवच्छिन्नः प्रतिबिम्बस्थानीय इति च मतद्वयमनुसृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम्। द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याह—*ब्रह्म त्विति* ॥ प्रत्यग्ब्रह्मगतं सार्वज्ञ्यं जीवे स्यात्, जीवगताल्पत्वं च ब्रह्मणीत्याशङ्क्योपाधिभेदाद् व्यवस्थेत्याह—न चेति* ॥ परिच्छिन्नत्वात् जीवस्य युगपत् सकलासंसर्गवत् कतिपयसंसर्गस्याप्यसंभवात् कस्यापि भानं न स्यादित्याह—*नैतत्सारमिति* ॥ परिच्छिन्नस्यापि जीवस्य वृत्तिद्वारा विषयचैतन्यसंबन्धात् तद्भासकत्वं प्रसक्तमिति शङ्कते—*ननु जीवेति* ॥ "परस्परान्वयादित्य"त्र वृत्तिद्वारेत्यनुषङ्गः। अतिप्रसङ्गेनोत्तरमाह—*नैतद्युक्तमिति* ॥ एकोपाधिसंसर्गाद् विषयजीवचैतन्ययोरभेदेनाभिव्यक्त्यभ्युपगमे सर्वज्ञत्वादिलक्षणब्रह्मणो जीवस्य चैकान्तःकरणसंसर्गादभेदाभिव्यक्तिरिति सार्वज्ञ्यादिकमपि जीवस्य प्रतीयादित्यर्थः ॥

बुद्ध्यवच्छिन्नो जीव इति नोपेयते, किं त्वविद्यावच्छिन्नः सर्वगतश्चेति, ततश्च विषयसंसर्गात् तद्भानं घटत इत्याह—*अथेति* ॥ तर्हि सर्वसंसर्गित्वात् सर्वं जीवः पश्येदित्याशङ्क्याह—*सर्वगतमपीति* ॥ *स्वयमपीत्यस्यायमर्थः*—चैतन्यं स्वरूपेणापि न प्रथते, अन्यन्न प्रकाशयतीति किमु वक्तव्यम् ? अप्रकाशमानत्वेऽपि नयनवद्भासकमित्याशङ्क्याव्यवधानेन प्रकाशकत्वान्मैवमित्याह—*न चेति* ॥ अविद्या सर्वगता ? उत परिच्छिन्ना ? नाद्यः ? मानाभावात्, न द्वितीयः; परिच्छिन्नस्य सर्वगतचैतन्यतिरोधायकत्वासंभवादित्याशङ्क्याह—*अङ्गुलिमात्रेणेति* ॥ "परिच्छिन्नेनापी"त्यत्रापिशब्दादज्ञानस्यापरिच्छेदं सूचयति। "मायां तु प्रकृतिं विद्यादि"त्यादिना सकलभूतभौतिकोपादानतया सर्वगतत्वप्रतिपत्तेरित्यर्थः। तर्ह्यविद्यावृतत्वान्न किंचिदपि जानीयात्, ज्ञाने वा सर्वं जानीयादित्याशङ्क्याह—*तत्रान्तःकरणेति* ॥ अदृष्टेन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणं यदाकारेण परिणमते, तत्संसर्गात् तद्विषयावच्छिन्नचिद्गतावरणाभिभवे तस्य प्रकाशः, नान्यस्येत्युचितमित्यर्थः ॥

कार्यस्य कारणाभिभावकत्वादर्शनादन्तःकरणस्याज्ञानाभिभावकत्वमयुक्तमित्याह—*तदपि न युक्तमिति* ॥ अन्तःकरणावच्छिन्नत्वेऽविद्यावच्छिन्नत्वे च प्रमातृत्वादिव्यवस्था घटत इत्याह—*अत्रोच्यत इति* ॥ तत्र प्रथममविद्यावच्छिन्नत्वमादाय व्यवस्थामुपपादयति—*युक्त इत्यादिना* ॥ संयोगाभावेऽपि प्रकाशकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—*प्रकाशस्य चेति* ॥ असङ्गित्वेऽपि ब्रह्मणो यथा सकलभासकत्वम्, तद्वज्जीवस्यापि स्यादित्याशङ्क्य वैषम्येणोत्तरयति—*ब्रह्म त्विति* ॥ तदभेदाज्जीवस्यापि तथात्वमित्याशङ्क्याह—*नतु जीव इति* ॥ चिन्मात्रस्य तदभेदे परिच्छिन्नज्ञानशक्तेर्जीवस्य नोपादानत्वम्, ततः सकलभासकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

तदेवं स्वतो विषयसंबन्धाभावात्तत्सिद्ध्यर्थमुपाधिराश्रयणीय इत्युक्तम्, तत्रोपाधिसंसर्गवद् विषयसंसर्गोऽपि स्यात्, अन्यथोपाधिसंसर्गस्याप्यनुपपत्तिरिति शङ्कते—*कथं पुनरिति* ॥ सर्वगतत्वेऽपि कस्यचित् केनचित्संसर्गः केन चिदसंसर्ग इत्युभयथापि दर्शनान्न विरोध इत्याह—*उच्यत इति* ॥ सर्वगता जातिरिति मतमाश्रित्य दृष्टान्तमाह—*यथेति* ॥ व्यक्तिः सर्वगतां, न जातिरिति पक्षे दृष्टान्तमाह—*यथा वा प्रदीपेति* ॥ स्वरूपेणासमर्थस्याप्युपाधिसंबन्धात् सामर्थ्ये दृष्टान्तमाह—*यथा चेति* ॥ केवलेनाप्रकाश्या अपि विषयाः परिणताहंकारसमारूढेनात्मना प्रकाश्यन्त इत्यन्वयः ॥ सर्वगतो जीव इत्यादाय प्रतिकर्मव्यवस्था स्थापिता, संप्रति तस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि व्यवस्था घटयितुं शक्यत इत्याह—*अथवेति* ॥ *सोपाधिकत्वादिति* ॥ अन्तःकरणोपाधिकत्वादित्यर्थः । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यस्य विषयचैतन्यासंबन्धाद् विषयमानासंभव इति यदभ्यधायि, तद् दूषयति—*जीवेति* ॥ जीवावच्छेदे निमित्तं यदन्तःकरणम्, तत्परिणामसंसर्गेण कृताऽभिव्यक्तिर्यस्य तत्, तथोक्तम्, विषय-प्रमातृचैतन्ययोरेकान्तःकरणपरिणामसंबन्धादभेदेन स्फुरणम्, ततो विषयप्रथोपपद्यत इत्यर्थः ॥

प्रत्यग्-ब्रह्मणोरप्येकान्तःकरणसंबन्धाद् ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्त्वेन स्फुरणं स्यादिति यदवादि, तत्र वक्तव्यम्—किं ब्रह्माकारपरिणतान्तःकरणसंसर्गात् स्फुरणम् ? उतान्तःकरणमात्रसंसर्गात् ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*ब्रह्मेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*न चेति* ॥ अन्तःकरणमात्रसंसर्गात् प्रत्यग्व्यक्तिवत् ब्रह्मव्यक्तिरपि किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह—*जीवाकारेति* ॥ तत्र विनिगमनमाह—*अन्यथेति* ॥ जीवाकाराहंवृत्त्यभावे जीवस्य भानादर्शनादित्यर्थः । 'बुद्ध्यवच्छिन्नो जीवः' इति मते प्रमातृत्वव्यवस्थोपपन्नेत्युपसंहरति—*अत इति* ॥

जीवस्य सर्वगतत्वे विषयोपरागार्थमुपाधिरेष्टव्य इत्युक्तम्, संप्रत्यावरणाभिभवार्थमिति मतान्तरमुपन्यस्यति—*अथवेति* ॥ विषयाकारेण परिणतान्तःकरणमन्तःकरणशब्दार्थः । विषयस्थचिद्गतावरणमावरणशब्दार्थः । कार्यस्य कारणाभिभावकत्वं नेति यदुक्तम्, तत्राह—*दृष्टमिति* ॥ वेणूत्थो दहन आदिशब्दार्थः । प्रतिकर्मव्यवस्थामुपसंहरति—*इति सिद्धेति* ॥ सर्वगतत्वे विषयोपरागार्थत्वेनावरणतिरोधायकत्वेन चोपा-

धेरुपयोगः, परिच्छिन्नत्वेऽपि विषयसंसर्गार्थमित्युपाध्यपेक्षया व्यवस्था युक्तेत्यर्थः । इतिशब्देनाद्वैतिमतनिरवद्यतोच्यते ॥

विषयाभिव्यक्तचैतन्येन तत्प्रतीतेरभिहितत्वाद् विषय-संविदोरभेदानभिधानात् कथमपसिद्धान्तश्चोद्यते—*ननु नीलादीत्यादिना ? तस्मादसंगतेयं टीका, इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*विषयस्येति* ॥ विषयस्य चैतन्यविवर्तत्वेन तदभेदेऽप्यात्मनोऽन्यस्याभ्युपगमान्नापसिद्धान्त इत्याशङ्क्याह—*अहमवभासेति* ॥ अहमित्यवभासो यस्य स तथोक्तस्तेनाभिन्नमित्यर्थः ॥ प्रमातृ-विषयचैतन्ययोरभेदेनाभिव्यक्तेरुपपादनादस्ति चोद्यावसर इत्यर्थः। अनुवृत्त-व्यावृत्तभावेन विषय-संविदोर्भेदेऽपि विषयस्य चिदभेदाभ्युपगमादपसिद्धान्तप्रसङ्गो दुर्वारः । ततो "मैवमि"त्यादिग्रन्थासामञ्जस्यमाशङ्क्य, किं यत्किंचित्साम्येनापसिद्धान्तं ब्रवीषि ? उत सर्वसाम्येन ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*यत्किंचिदिति* ॥ सर्वसाम्यं त्वसिद्धमित्याह—*अस्ति चेति* ॥ सिद्धान्तमेवाह—*क्षणिकादिति* ॥ बाधितस्थायित्वं त्वन्मतेऽप्यस्तीति विशिनष्टि—*अबाधितमिति* ॥ विषयाणां संवेदनप्रतियोगिकप्रामाणिकभेदाभावेऽप्यारोपितभेदोररीकरणान्नमीमांसकमतप्रसङ्गोऽपीत्यर्थः ॥

'गौर्गौरि'त्येकरूपताप्रतिभासेऽपि गोभेदस्त्वयाऽऽश्रीयते, तद्वदत्रापीति शङ्कते—*अस्त्विति* ॥ *इदमुक्तं भवति*—खण्ड-मुण्डादिभेदस्याध्यक्षसिद्धत्वात् 'गौर्गौ'रित्यनुवृत्तप्रत्ययस्य यथा सामान्यविषयत्वम्, तथा संविद्यप्यनुवृत्तप्रत्ययस्य सामान्यविषयत्वम्, भेदप्रतीतेश्च व्यक्तिविषयत्वम्, ततो न संविदैक्यमिति । भेदावभासेऽप्यपरोक्षता न भिद्यत इति कथमुक्तम् ? भेदावभासस्य व्यक्तिभेदविषयत्वात्, प्रत्यभिज्ञानस्य च सामान्यविषयत्वादिति, तत्राह—*स्वरूपेति* ॥ दृष्टान्ते व्यक्तिभेदस्य प्रामाणिकत्वात् प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वं घटते, प्रकृते तु संविद्भेदस्याप्रामाणिकत्वात् प्रत्यभिज्ञायाः स्वरूपविषयत्वमित्यर्थः । *ननु* नीलसंवित्पीतसंविदिति भेदः प्रतीयते, तत्राह—*परोपाधीति* ॥ उपाधिभेदमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वान्न संविदां स्वतो भेदः, किंत्वौपाधिकः ; गगनभेदवत्, अतो न भेदप्रत्ययस्य बाधकत्वमित्यर्थः ॥

ब्रह्मानुवृत्तं विषयाश्च व्यावृत्ताः, तथाऽप्यभिन्ना इति त्वयोपेयते, तद्वत् संवित्संवेद्ययोरप्यभेद इति शङ्कते—*नन्विति* ॥ तत्रापि वास्तवमैक्यं नाङ्गीक्रियते, त्वया तु वास्तवमैक्यमिष्यत इति वैषम्यमित्यभिसन्धायाह—*तत्राहेति* ॥ एकेन प्रमाणेन साधितेऽर्थे प्रमाणान्तरोपन्यासे "किंचेत्यु"क्तिर्युक्ता, न च पूर्वत्र प्रमाणोपन्यासं पश्याम इत्याशङ्क्याह—*अनुवृत्तस्येति* ॥ संवित्संवेद्ययोरनुवृत्त-व्यावृत्तताभेदविधुरता चेत्यत्र दृष्टान्तमाह—*आकाशेति* ॥ अनुवृत्तम्, न तत्त्वतो व्यावृत्ताभेदवत्, अनुवृत्तत्वात् ; आकाशवत् । न च जातौ व्यभिचारः ; तस्याः पक्षतुल्यत्वादित्यर्थः ॥

ननु "नीलात्मिका संविदि"त्यत्र नील-संविदोरभेद उक्तः, तथा च नीलसंविदोऽहमवभासस्य च भेदसाधनमसंगतमित्याशङ्क्याह—*नीलात्मिकेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*युगपदिति* ॥ न च—संविच्छब्देन नीलस्वरूपविवक्षायां 'नीलादन्यः' इत्युच्यताम्, किं संविद्ग्रहणेन ? इत्यपि—वाच्यम्; संविद्व्यतिरेकेण

नीलाभावे तत्संवित्त्वानुपपत्तेर्नीलसत्तैष्टव्या, इति द्योतनार्थत्वात्संविदग्रहणस्येत्यर्थः। "प्रत्यगवभासः" इत्यत्र प्रतीचोऽवभास इति विग्रहशङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते ; अवभासव्यतिरिक्तप्रतीचोऽनभ्युपगमादिति, तत्राह—*प्रत्यगिति* ॥ 'अहं नीलं पश्यामी'ति ज्ञानमपरोक्षमिति प्रसिद्धम्, तेन संविदो ग्राह्यत्वे विषय-विषयिसंविदोस्तुल्यकालत्वं स्यात्। न च तद् युज्यते। तस्माद् येन नीलेन संविदोऽभेद उच्यते, तस्मान्नीलादहमुल्लेखस्यान्यत्वं तैरङ्गीक्रिते। तयोर्ग्राह्य-ग्राहकता वाऽनुभवसिद्धेति तद्भेदस्य प्रात्यक्ष्यम्। न च—आलयविज्ञानस्य घटादेश्च भेदस्तदङ्गीकृतः, इति तत्साधनं सिद्धसाधनं प्रस्तुताननुसारि चेति—भ्रमितव्यम् ; आलयविज्ञानस्य परैरात्मत्वेनाभ्युपगतस्य विषयसंविदश्चाद्वैतवादिभिरैक्याङ्गीकृतेः। 'नीलादहमुल्लेखो भिन्नः' इत्यननुभवाद् न कथं तद्भेदस्य प्रात्यक्ष्यम् ? तत्राह—*अहं नीलमिति* ॥ "नीलात्मिकसंविदः" इत्यादेरेषोऽर्थः—अहंकारस्य चैतन्यव्यतिरेकेऽपि चैतन्यस्या'हमि'ति भानवन्नीलाहंधियोरैक्यमित्याशङ्कायामाह—*पराग्व्यावृत्त इति* ॥ नित्यानुमेयव्यावृत्त्यर्थम् *अपरोक्षेति* ॥ प्रत्यगवभास इति पदच्छेदः। विकल्प इत्यस्य व्याख्या=प्रत्यगवभास इति। अन्यत्वे हेतुमाह—*स्वरूपेति* ॥ न केवलमन्यत्वोपगमः, किंतु तदनुभवोऽपीत्याह—*प्रतीयत इति* ॥ "नैतद् द्वयोरपी"त्यत्र विषय-विषयिभावो निराक्रियते, तदनुपपन्नम् ; बौद्धेन तदनभ्युपगमादित्याशङ्क्य, परमते विषय-विषयिभावो न संभवतीति चोदयतीत्याह—*अत्रेति* ॥ कुत इति शब्दसूचितामनुपपत्तिं दर्शयति—*अयमिति* ॥

किं संविदाऽसंबद्धं नीलं भाति ? उत संबद्धम् ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*संविद इति* ॥ अतिप्रसङ्गादित्यर्थः। संविदो नीलाकारत्वात्तद्भासकत्वमिति शङ्कते—*भासते चेदिति* ॥ संबन्धमन्तरेण तदाकारत्वे सर्वावभासकत्वं किं न स्यादित्याह—*सर्वमिति* ॥ द्वितीयं निरस्यति—*विशेषेति* ॥ संयोगादिमूलसंबन्धाः संवित्संवेद्ययोर्न भेदादिना निरूपणपथमवतरन्तीत्यर्थः। जन्य-जनकतासंबन्ध इति शङ्कते—*नीलस्येति* ॥ किं जनकत्वमात्रं संबन्धः ? आहो विषयतया जनकत्वम् ? नाद्यः ; अतिप्रसङ्गादित्याह—*नेन्द्रियस्येति* ॥ न द्वितीयः ; मूलसंबन्धाभावाद्विषय-विषयिभावस्याप्यनुपपत्तेर्विषयतया जनकताऽयोगादित्यर्थः। भेदपक्षे विषय-विषयिता-संभवसाधनफलमाह—*तस्मादिति* ॥ नीलविज्ञानयोर्योऽयमभेदसंबन्धः, स नान्यस्येत्याह—*असाधारणेति* ॥ न च तत्र हेतुगवेषणा युक्तेत्याह—*स्वाभाविकेति* ॥ स्वरूपमात्रे निष्ठा ययोस्तौ स्वरूपमात्रनिष्ठौ, तयोः ; परस्परमसंसृष्टस्वरूपयोरित्यक्षरार्थः ॥

"कथं पुनरि"ति ग्रन्थः पूर्वपक्षिणः ? उत सिद्धान्तिनः ? नाद्यः ; पौनरुक्त्यापातात्, नान्त्यः ; सिद्धान्तिना ग्राह्य-ग्राहकताऽङ्गीकृतेर्दूषणासंभवात्, प्रश्नाननुसारित्वाच्चेत्यत आह—*सिद्धान्ती त्विति* ॥ तयोर्यो ग्राह्य-ग्राहकताऽवभासः, स त्वन्मते कथं स्यादिति टीकायोजना। 'अहमिदं जानामी'ति ग्राह्य-ग्राहकताऽनुभवविरोधान्नाभेद इत्युक्ते, अनुभव एवासिद्धः ; 'अहम्' 'इदम्' 'जानामी'त्याकारज्ञानत्रयाभ्युपगमादिति यदुक्तम्, तदनुपपन्नम् ; युगपत् संवित् त्रयानुपपत्तेः। तस्मात् त्रयाकारमेकं ज्ञानमेष्टव्यमित्यत्राह — *विज्ञानवादी

त्विति* ॥ *त्रयमिति* ॥ ग्रहीतृ-ग्रहण-ग्राह्यलक्षणमित्यर्थः । ज्ञानत्रितये संबन्धावगमोऽनुपपन्न इत्युक्तमयुक्तम् ; संबन्धावगमस्यैवासिद्धेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*क्रमेति* ॥ "त्रितयमि"त्यत्रान्योन्यसंसृष्टमिति शेषः । "तद्वासने"त्यादेः पूर्वग्रन्थशेषत्वम् ; संबन्धावगमाभाव-प्रतिपादनस्योभयत्राविशेषात्, ततश्च पौनरुक्त्यम्, इत्यत आह—*विज्ञानवादीति* ॥ पूर्वत्र संविद्भेदोपगमे योऽयं संबन्धावगमः प्रसिद्धः, स न स्यादित्युक्तम्, अत्र तु तस्यासिद्धिरुच्यत इति नैकग्रन्थ्यमित्यर्थः ॥

"तद्वासने"त्यत्र तच्छब्देनानन्तरप्रस्तुतसंबन्धावगमनिर्देशशङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते ; तस्य विज्ञानवादिनाऽनभ्युपगमादित्यत आह—*अहमिति* ॥ 'अहमि'त्येवंरूपकल्पनासहितमित्यर्थः । *विषयविकल्पितमिति* ॥ विषयरूपकल्पनाविशेषितमित्यर्थः । तयोर्वासना तद्वासनेति विग्रहशङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते ; ज्ञानान्यवासनाऽनभ्युपगमात्, तत्राह—*ते एवेति* ॥ कर्मधारयसमास उपपत्तिमाह—*नान्य इति* ॥ संस्काराश्रयस्य स्थायिनोऽभावात् पूर्वज्ञानमेव संस्कार इत्युक्तं बौद्धग्रन्थ इत्यर्थः । प्राङ् निष्पन्नस्य सकलज्ञानस्योत्तरज्ञानं प्रति वासनात्वमित्याशङ्क्येत, ततश्चोत्तरज्ञानस्यानन्ताकारता स्यात्, इत्यत आह—*सजातीयेति* ॥ विजातीययोर्वास्य-वासकताऽप्रसिद्धेरित्यर्थः । फलितमाह—*तत्रेति* ॥ क्रियाविकल्पप्रत्ययात त्रितयाकारमेकं ज्ञानमुत्पद्यत इत्यन्वयः । आकारोत्पत्तौ हेतुमाह—*कारणेति* ॥ "किं पुनरि"त्यत्र संबन्धावगमस्यानुभवानारूढत्वाभिधानात् पूर्वग्रन्थशेषत्वशङ्का स्यात्, न चैवं संभवति ; उत्तरत्र तन्निरसनाभावादित्यत आह—*आहेति* ॥ एवंशब्देन संकलनात्मकता परामृश्यते । प्रक्रियाया अनुभवानारूढत्वमभिनयति—*न हीति* ॥ न केवलमेकाकारप्रत्ययादर्शनम्, प्रत्युत त्रयात्मकं ज्ञानमुदेतीत्याह—*किंत्विति* ॥ कर्ता च कर्म चानुभवश्चेति कर्तृ-कर्मानुभवाः, त एवात्मा, आकारो यस्य; स तथोक्तः । फलितमाह—*तस्मादिति* ॥ अनुभवानारूढप्रक्रियेति प्रतिज्ञाय तत्र हेतुरुपन्यस्यते—"क्षणविध्वंसिनः" इत्यादिना ग्रन्थेनेति वक्तुं न शक्यते; तस्यानुभवानारूढत्वासाधकत्वात् । न च पूर्वपक्षिणोऽयं ग्रन्थः ; क्रियानिमित्तसंबन्धनिरासस्य क्षणिकत्वस्य च प्रस्तुतानुपयोगित्वादित्याशङ्क्य पूर्वपक्षत्वेन व्याचष्टे—*सत्यमिति* ॥ अङ्गीकृतमंशमाह—*नानुभवमिति* ॥ प्रतिभासानुपपत्तिः प्रतिभास्यमात्रमाक्षिपति, नाभेदमिति शङ्कते—*कथमिति* ॥ तत्र वक्तव्यम्—किं स्थायिनोः प्रतिभास्य-प्रतिभासकभावः ? उत क्षणिकयोः ? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*स्थायित्व इति* ॥ क्रियाशब्देनान्तर-बाह्येन्द्रियव्यापारोऽभिधीयते । स्थायित्वे विषयावभासः स्यादिति वदता काक्वा स्थायित्वाभावो निर्दिष्टः, तत्र हेतुस्तूत्तरत्र वक्ष्यमाणो द्रष्टव्यः । द्वितीयं प्रत्याह—*क्षणिकस्येति* ॥ क्रियानिमित्तो ह्यसाधारणसंबन्धः । क्रिया च क्षणिकपक्षेऽनुपपन्नेत्यर्थः । संबन्धिनः प्रतिभास इति सामान्यव्याप्तिः, क्रियानिमित्तः संबन्ध इति विशेषव्याप्तिः ; ततः क्रियानिमित्तसंबन्धरूपविशेषस्य क्षणिकत्वेऽसंभवादभेदसंबन्ध आस्थेय इति समुदायार्थः ॥

संविदां प्रतिक्षणं भेदस्याननुभूयमानत्वान्न क्षणिकमिति कथमुच्यते ? आनुमानिकभेदसंभवादित्याशङ्क्य, विकल्पोत्तरत्वेन व्याख्यातुं विकल्पयति—*तत्रेति* ॥ व्यापकविशेषाभावस्य क्षणिकत्वायत्तत्वात्, तन्निराकरणे व्यापकविशेषाभावो न सिद्ध्यतीत्याशयेन क्षणिकत्वविकल्प इति द्रष्टव्यम् । क्षणिकत्वस्याप्र-

त्यक्षत्वाद्विकल्पासंभव इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षत्वं समर्थयते—*नन्विति* ॥ नीलाकारज्ञानस्य नीलाभावव्यवच्छेदेन तदविनाभूतपीतादिव्यवच्छेदकत्ववद् वर्तमानमात्राकारज्ञानस्यावर्तमानताव्यावृत्तिगमकत्वात् क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः ॥

क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षतामुपपाद्य, तन्निराकरणपरत्वेन टीकामवतारयति—*न तावदिति* ॥ भेदस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमान्न भासत इति कथम् ? इत्याशङ्क्य, विद्यमानस्यापि भेदस्य ज्वालाभेदवदनुपलम्भ इति शङ्कते—*नन्विति* ॥ भेदाप्रतिभासे चोदिते, संवित्स्वरूपानवभासनाद् जगदान्ध्यप्रसञ्जनमनवसरपराहतमित्याशङ्क्याह—*कोऽयमभिप्राय इति* ॥ किं भेदः संविदतिरिक्तो ज्ञानान्तरगम्यश्च ? उत स्वरूपम् तज्ज्ञानमेव तज्ज्ञानमिति ? किंशब्दार्थः । आद्यमनुवदति—*यदि तावदिति* ॥ ज्ञानान्तरं किं भेदमात्रं गृह्णाति ? उत धर्म्यादिविशेषितम् ? इति विकल्प्याद्ये कल्पे संविद्भेदो न सिद्ध्यतीत्याह—*तदेति* ॥ तदा तयोर्न भेदग्रहः स्यादिति संबन्धः । द्वितीयं दूषयति—*धर्मि-प्रतियोगीति* । । तस्मिन् कल्पितो यथा घट इत्यर्थः । धर्म्यादीनां संविदभिन्नत्वं वा स्यात् , विषय-विषयिणोरभेदाङ्गीकारादित्याह— *तदभिन्नं वेति* ॥ द्वितीयमनुवदति— *अथेति* ॥ संविद्भेदबोधयोरेकत्वाद् भेदानवबोधे बोधानवबोधाद् जगदान्ध्यापात इत्याह—*तत्राहेति* ॥ सादृश्याङ्गीकारेण दूषणमुक्त्वा तस्याप्यसिद्धिरुच्यते—*अपिचेत्यनेन ग्रन्थेन* ॥ तत्र तच्छब्देन प्रस्तुतसंवित्स्वरूपाभिधानाद् न तद्विरुद्धत्वं सादृश्यस्य, अप्रामाणिकत्वं चासिद्धमित्याशङ्क्याह— *अपि चेति* ॥ असिद्धिं परिहरति—*भिन्नयोरिति* ॥

"तद्रूपप्रतीतेरि"त्यत्र तच्छब्देन प्रस्तुतसादृश्याभिधानशङ्का स्यात्, तथा चापसिद्धान्तः ; तत्रैक्यप्रतिभासस्योक्तत्वात्, तस्य तच्छब्देनाभिधानेऽपि सादृश्यस्याप्रामाणिकत्वम् ; भ्रान्तेः सादृश्यव्याप्त्यभावादित्याशङ्क्याभिप्रायं दर्शयति—*नन्वैक्येति* ॥ ऐक्यप्रतिभासविरोधस्याभिधानात्तस्य तच्छब्देनाभिधानमित्यर्थः । भ्रान्तिमात्रस्य सादृश्यव्याप्त्यभावेऽपि तद्विशेषस्य व्याप्तिरस्तीत्याह— *ऐक्येति* ॥ भिन्नयोरैक्यभ्रमो भेदतिरोधानमन्तरेण धर्मि-प्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तद्विशेषितभेदः प्रतिपत्तुं न शक्यः । न च धर्मि-प्रतियोगिनोः प्रतिपत्तिः ; स्वप्रकाशत्वेन संविदन्तरागोचरत्वादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—*विषयत्व इति* ॥ विमतम्, भेदसंवेदने कल्पितम्, तद्विषयत्वात्, न संभवति, तिरोधानं च न सादृश्यं विना, इति तत्सिद्धिरित्यर्थः । "इतरेतराश्रयत्वादि"त्यत्रापेक्षितं पूरयन्नाह—*मैवमिति* ॥ व्यामोहपक्षोक्तेतरेतराश्रयत्वस्याव्यामोहत्वपक्षेऽपि साम्यमुक्तम्—*स्यादेतदित्यत्र*, तदनुपपन्नम् ; ऐक्यप्रतिभासस्य स्वतः प्रामाण्यादित्याशङ्क्याह—*नन्वैक्येति* ॥ ज्वालैक्यप्रतिभासस्यापि स्वतस्त्वापातादित्यर्थः । किं प्रयुक्तं तर्हि प्रामाण्यम् ? इति पृच्छति—*किंत्विति* ॥ सादृश्यस्याविरुद्धत्वसमूलत्वसिद्धावैक्यप्रतिभासस्य प्रामाण्यासिद्धेस्तत् तन्निर्मूलत्वाद्यायत्तम्, तन्निर्मूलत्वादि चैक्यस्य प्रामाणिकत्वायत्तमितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥

"नैतदि"त्यत्र प्रतीतेः प्रामाण्यमनपेक्ष्यमित्युक्तमयुक्तम्; हेतावपेक्षासद्भावादित्याशङ्क्य, विज्ञानसामग्र्यतिरिक्तहेत्वपेक्षा निरस्यत इत्याह—*ऐक्येति* ॥ विज्ञानप्रयोजकप्रयोज्यत्वे संभवत्यतिरिक्तापेक्षायां गौरवं स्यादित्यर्थः । न च ज्वालैक्यप्रतिभासस्यापि स्वतस्त्वप्रसङ्गः शङ्क्यः; ज्वालाभेदग्राहिप्रमाणविरोधेन स्वतः प्रामाण्यानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रतीतेः प्रामाण्यं स्वारसिकं यस्मात्, अतोऽनपेक्षमिति टीकायोजना । सादृश्यकल्पनाया अपि स्वतस्त्वसंभवान्नास्मन्मतेऽपीतरेतराश्रयत्वमित्याह—*ननु सादृश्यमिति* ॥ *स्वत एवेति* ॥ ऐक्यप्रतिभासस्य व्यामोहत्वापेक्षां विनेत्यर्थः । सादृश्यकल्पनायाः स्वाभाविकत्व एकक्षणवर्तिन्येकस्मिन् भावेऽपि यदैक्यप्रतिभानम्, तदाऽपि सादृश्यनिमित्तं स्यादिति परिहाराभिप्रायः । "गोसदृशो गवयः" इत्यादावैक्यभ्रममन्तरेणापि सादृश्यसिद्धेर्न तदपेक्षं सादृश्यमिति शङ्कते—*कुत इति* ॥ गो-गवययोरैक्यस्याप्रतीयमानत्वान्नैतद्भ्रान्तित्वापेक्षं सादृश्यम्, अत्र चैक्यप्रतिभासात् तद्भ्रान्तिं विना न सादृश्यमित्याशयवानाह—*अत आहेति* ॥ "अप्रामाण्यपूर्विके"त्यत्र कस्याप्रामाण्यमिति वीक्षायामाह—*ऐक्येति* ॥ प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात्सादृश्यासिद्धौ न त्वेतन्निमितं भेदाभानमित्युक्ते प्रत्यभिज्ञासंगतिमाशङ्कते—*ननु केयमिति* ॥ प्रत्यभिज्ञानिरूपणस्य प्रकृतसंगतिमाह—*यत्सामर्थ्येति* ॥ किं पूर्वानुभवसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञोत्पद्यते ? उताक्षसंयोगात् ? अथवोभाभ्याम् ? नाद्यः; संस्कारस्यानुभूतमात्रग्राहित्वात्, एतद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वायोगात् । न द्वितीयः; अक्षस्य वर्तमानग्राहित्वेन तद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वासंभवात्, तृतीये सामग्रीद्वयप्रसूतत्वात्प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वं स्मरणत्वं च स्यात् । तथा च तदेतद्देश-कालविशिष्टैक्यलक्षणविषयासंभवात् परोक्षत्वेनापरोक्षत्वेन च ज्ञानस्वरूपानिरूपणात् तत्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमसंभवीत्यर्थः । तत्र कारणस्य दुर्निरूपत्वं तावदसिद्धमित्याह—*पूर्वेति* ॥ पूर्वानुभवसंस्कारसहितेदानीन्तनप्रमितिकारणं प्रत्यभिज्ञासामग्रीत्यर्थः । यत्तूक्तं प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमनुभूतित्वं च स्यादिति, तत्रेदमभिधीयते—संस्कारमात्रजन्यत्वं स्मृतित्वव्यापकम्, तद् व्यावर्तमानं स्मृतित्वमप्यादाय व्यावर्तयति । न च—अनुभवत्वे तद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वं न स्यादिति—*शङ्क्यम्; संस्कारसहकृतेन्द्रियस्य तत्ताग्राहित्वोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । विषयासंभवं निरस्यति—*एकस्येति* ॥ तदेतद्देश-कालोपलक्षितस्वरूपं प्रत्यभिज्ञाविषय इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञास्वरूपमाह—*प्रत्यक्षेति* ॥ उक्तां प्रत्यभिज्ञामनात्मन्यभ्युपेत्यात्मनि सा नोपपन्नेत्याह—*न तर्हीति* ॥ 'सोऽहमि'ति प्रत्यभिज्ञाया अनुभवसिद्धत्वात् कथं तदपलापः ? इत्याशङ्कते—*कथमिति* ॥ सामग्र्यसंभवात् प्रत्यभिज्ञानुभवो भ्रम इत्याह—*विज्ञानस्वभावस्येत्यादिना* ॥ आत्मनः स्थायित्व आत्मनि प्रत्यभिज्ञाकारणं तावन्न संभवतीति संबन्धः । । संस्कारः कारणमिति वदन् प्रष्टव्यः—किमागन्तुकज्ञानसंस्कारः कारणम् ? उत स्वरूपज्ञानसंस्कारः ? नाद्य इत्याह—*स्वयंप्रकाशस्येति* ॥ स्वयंप्रकाशत्वमुपपादयति—*विज्ञानेति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*स्वरूपस्येति* ॥ प्रमितिकारणाभावमाह—*स्वयंप्रकाशस्येति* ॥ वेदनान्तरवेद्यस्य स्थायित्वमुक्तप्रत्यभिज्ञानात् सिध्यति, आत्मनस्तु स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा, ततः स्थायित्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ प्रत्यभिज्ञाविषयोऽपि दुर्लभ इत्याह—*सोऽहमिति* ॥ किं ज्ञानव्यतिरिक्तो विषयाकार उपेयते ? उत न ? आद्य आकारभेदेन विषयभेदाद् ज्ञानभेदः । द्वितीये ज्ञानातिरिक्तविषयाकाराभावान्न स्थायित्वविषयिणी प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥

प्रत्यभिज्ञानिराकारणमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह— *अत्रोच्यत इति* ॥ किं विशिष्टे प्रत्यभिज्ञाऽसंभवः ? उत केवले ? इति विकल्प्याद्यस्तावदनुपपन्न इत्याह—*अन्तः करणेति* ॥ द्वितीयं निरस्यति—*न निष्कलङ्केति* ॥ कथं तर्हि तस्य स्थायित्वमिति ? अत्राह—*तस्येति* ॥ "अजो नित्यः शाश्वतः" इत्यादिरागमः शास्त्रशब्दार्थः । अन्तः-करणस्यान्वहविनाशित्वात्तद्विशिष्टस्यापि विनाशित्वमिति न प्रत्यभिज्ञाविषयत्वम्, तत्राह—*संसारावस्थायामिति* ॥ न च विशिष्टानपाये सिद्धान्तविरोधः ; "तदापीतेः संसारव्यपदेशादि"त्यत्र वेदान्तहृदयवेदिना बादरायणमुनिना सुषुप्ताद्यवस्थास्वपि सूक्ष्मशरीरस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानाभिधानादित्यर्थः ॥ एवं प्रत्यभिज्ञाया विशिष्टविषयत्वमुपपाद्य तस्याः सामग्रीं दर्शयति—*तत्र चेत्यादिना* ॥ *विशिष्टात्मविषयमिति* ॥ पूर्वापरकालोपलक्षितस्वरूपविषयमिति यावत् । पूर्वानुभवसंस्कारसहितान्तःकरणस्य पूर्वोत्तरकालोपलक्षितात्मप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमुक्तम्, तत्रात्मनोऽविषयत्वादन्तःकरणस्य तद्विषयप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमनुपपन्नमित्याह—*ननु पूर्वेति* ॥ तत्र वक्तव्यम्—किमभिज्ञाविषयत्वाभावात् तद्भानाविषयत्वम् ? उत स्वप्रकाशत्वादिति ? तत्राद्यस्तावदयुक्त इत्याह—*नैष इति* ॥ विशिष्टविषयं प्रत्यभिज्ञानम्, तत्र चोभयविधमपि विषयत्वमुपपद्यत इति भावः । "अविषयस्यापी"त्यत्रापिशब्देन वृत्तिरूपाभिज्ञाविषयत्वमस्तीति सूचयति । द्वितीयमुत्थापयति—*ननु स्वयमिति* ॥ किं निरुपाधिकस्याविषयत्वं स्वप्रकाशत्वादिति ब्रवीषि ? उत सोपाधिकस्य ? इति विकल्प्याद्याङ्गीकारेण द्वितीयं दूषयति—*नैवमिति* ॥

स्वरूपेण प्रमाणान्तराविषयत्वेऽपि विशिष्टस्य तद्विषयत्वे दृष्टान्तमाह—*यथेति* ॥ "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यत्रागमैकसमधिगम्यतायाः सिद्धत्वेऽपि सुखादिलिङ्गेन फलोन्मुखत्वविशिष्टाकारेणादृष्टमनुमीयते यथा, तद्वदत्रापीत्यर्थः । विद्यान्तरेण विषयत्वमाक्षिपति—*नन्विति* ॥ कर्तृत्वं क्रियोपसर्जनत्वम्, कर्मत्वं प्राधान्यम्, गुणप्रधानभावस्य भिन्नव्यक्तिनिष्ठत्वान्नैकस्मिन् संभव इत्यर्थः । गुण-प्रधानभावस्य भिन्नव्यक्तिनिष्ठत्वनियमोऽसिद्ध इत्याह—*ननु सर्वेति* ॥ इन्द्रियाद्यतिरेक आदिशब्दार्थः । अनुमानविषयत्वं नाम किं कर्मतया जनकत्वम् ? उत तदाकारप्रदत्वम् ? इति विकल्प्याद्येऽसिद्धिमाह—*तन्नेति* ॥ भविष्यदादेरसत्त्वान्न ज्ञानजनकतया विषयत्वमित्यर्थः । द्वितीये न विरोध इत्याह—*आकारमात्रतयेति* ॥ आकारवत्त्वमात्रेणेत्यर्थः । प्रत्यक्षविषयस्य तु कर्मकारकत्वाद् विरोधो दुर्वार इत्याह—*प्रत्यक्षे त्विति* ॥ तस्मात् कर्तृ-कर्मविरोधान्नात्मनो विषयत्वमित्यर्थः । एकस्मिन्नप्युपाधिभेदात् कर्म-कर्तृभावो युक्त इत्याह—*उच्यत इति* ॥ *कालविशिष्टतयेति* ॥ तदुपलक्षिततयेत्यर्थः । उपाधिभेदकल्पनया विरोधनिराकरणाद् वरं प्रत्यभिज्ञानङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह—*सोऽहमिति* ॥ चशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । *यथा कथंचिदिति* ॥ उपाधिसंबन्धं विना ज्ञातृ-ज्ञेयभावासंभवेऽप्युपाधितस्तत्संभव इत्यर्थः । उपाधितो विरोध-निरासे न कुत्रापि कर्तृ-कर्मविरोधः स्यादिति शङ्कायां वाऽऽह—*सोऽहमिति* ॥ यथाऽत्रानन्यथासिद्धं कल्पकम्, न प्रत्यभिज्ञायां भ्रान्तित्वम्, न च तथात्र बाधकमस्तीत्यर्थः ॥

आकारभेदाद् ज्ञानभेद इति यदभ्यधायि, तत् प्रतिक्षिपति—*न च सोऽहमिति* ॥ किं परमार्थतो ज्ञानस्य क्षणिकत्वाभावं ब्रवीषि ? उत व्यवहारतः ? इति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ अङ्गीकृतमंशमाह—*विज्ञान इति* ॥ मात्रचोऽर्थमाह—*न सत्यत इति* ॥ धर्मस्य धर्मिणो भिन्नत्वादिरूपेणानिरूपणात् वस्तुतो ज्ञानं निर्धर्मकमित्यर्थः ॥ नापि द्वितीयः ; क्षणिकत्वस्य प्रामाणिकत्वादिति द्रष्टव्यम् । तुल्यमुत्तरमित्याह—*तथेति* ॥ जन्यत्वादिकमादिशब्दार्थः ॥

"कालादी"त्यत्रादिशब्देनान्तःकरणवृत्तिर्गृह्यते । कालस्य स्थायित्वधर्मित्वात् तदनुवेधाद् ज्ञाने स्थायित्व-व्यवहारः । वृत्तेर्जन्यादिधर्मित्वात् तत्संबन्धाद् ज्ञानेऽपि तद्व्यवहारः । वस्तुतस्तु निर्धर्मकत्वमित्यर्थः । किं तर्ह्युभयोरन्तरम् ? तत्राह—*इयांस्त्विति* ॥ विकल्पप्रत्यये प्रमाणमाह—*सोऽहमिति* ॥ अनुभवस्तु तन्मतेऽप्यस्ति, तदर्थमाह—*व्यवहारेति* ॥ न केवलं विसंवादाभावः, प्रत्युत संवादश्चेत्याह—*अर्थक्रियेति* ॥

आत्मनः प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेन स्थायित्वसाधनमाकर्ण्य तदसहमानाः प्राभाकराः प्रत्यवतिष्ठन्त इत्याह—*अत्र प्राभाकरा इति* ॥ विषयत्वेऽनात्मत्वापातादित्यर्थः । संविदधीनप्रकाशस्य तत्कर्मतया व्याप्तत्वाद् नाश्रयतया सिद्धिरित्याह—*तदयुक्तमिति* ॥ आश्रयतया सिद्धावपि स्थायित्वं दुःसाधमित्याह—*पूर्वेति* ॥ ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् तदाश्रयत्वेनैकक्षणवर्तिरूपं सिध्येत्, न पूर्वकालसंबन्धि ; तस्यानाश्रयत्वात्, ततश्च न स्थायित्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञामन्तरेणापि स्थायित्वं सिद्ध्यतीति शङ्कते—*ननु पूर्वकालेति* ॥ स्मर्यमाणज्ञानस्य निराश्रयत्वायोगात् तदाश्रयत्वेन तत्कालविशिष्टं रूपं सिध्यति, वर्तमानस्मृत्याश्रयत्वेन वर्तमानमिति कालद्वयवैशिष्ट्यसिद्धिरित्यर्थः । विकल्पासहत्वान्नैतच्चोद्यमित्याह—*नैतदिति* ॥

कालद्वयविशिष्टयोर्यदैक्यम्, तत् किं स्मृत्या सिद्ध्यति ? उत पूर्वानुभवेन ? आहो अन्येन ? इति विकल्प्योभयं निरस्यति—*स्मृतीति* ॥ स्मृतेर्वर्तमानात्मसाधनेनोपक्षयात् पूर्वानुभवस्य च तत्कालीनसाधननेनेति न विवक्षितसिद्धिरित्यर्थः । नापि तृतीयः ; तादृशस्य प्रत्ययान्तरस्यांनिरूपणादित्यभिसन्धिः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मत्वा चोदयति—*पूर्वापरेति* ॥ पूर्वानुभव-स्मृती पूर्वापरसंविच्छब्दांर्थः ॥

किं सर्वत्र संविद्द्वयमेव कालद्वयसंबन्धसाधकमुपेयते ? उतात्मनि ? इति विकल्प्याद्यमपसिद्धान्तेन दूषयति—*न घटादिष्विति* ॥ द्वितीयेऽप्येतद्विवेचनीयम्—किं संविद्द्वयमेकैकं साधयति ? उत संभूय ? उत संविदन्तरोत्पादनेन ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ *स्वयमेवेति* । एकैकमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—*न चेति* ॥ स्मृतिसमये पूर्वानुभवाभावात्तत्समये च स्मृतेरभावान्नान्योन्यसंविद्विशिष्टाश्रयतया स्थायित्वसिद्धिरित्यर्थः । तृतीयमुत्थापयति—*अथेति* ॥ अस्मिन् कल्पे त्वस्मदिष्टसिद्धिरित्याह—*सिद्धमिति* ॥ इतश्चात्मनो विषयत्वमुपेयमित्याह—*किंचेति* ॥ विशिष्टस्मरणानुपपत्त्या न विशिष्टात्मनः स्मर्यमाणत्वम् ; संविन्मात्रस्य स्मर्यमाणत्वात्, तदाश्रयत्वेनात्मप्रथासम्भवाच्चेत्याशङ्क्याह—*न पूर्वेति* ॥ पूर्वानुभवस्येदानीमविद्यमानत्वेऽपि प्रकाशमानत्वमात्रेण साधकत्वं स्यात् ; यथा बहुलनीलाम्बुदानुमिताया

वृष्टेवर्तमानकालसत्त्वाभावेऽपि कृषीवलप्रवृत्तिहेतुत्वम्, तद्वदित्याशङ्क्याह—*स्वयंप्रकाशमानमिति* ॥ वृष्ट्यादेरविद्यमानस्यापि ज्ञानद्वारा साधकत्वम्, संवेदनं तु स्वयंप्रकाशमानं सद् आश्रयं साधयति। स्वयंप्रकाशमानत्वं च स्वसत्तायाम्, इति नाविद्यमानस्याप्रतीतस्याश्रयसाधकत्वम्। न खल्ववर्तमान-स्मर्यमाणप्रदीपाश्रयत्वेन मन्दिरप्रथा दृष्टेत्यर्थः। प्रकाशमानत्वमात्रेणाश्रयसाधकत्वेऽतिप्रसक्तिमाह—*अन्यथेति* ॥ प्रत्यभिज्ञासमर्थनमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ कारण-विषयाद्यनुपपत्त्यभावस्तच्छब्दार्थः। प्रत्यभिज्ञाविरोधेन सादृश्यकल्पनासम्भवान्न सादृश्यप्रतिबद्धं संविद्भेदभानम्, ततश्च स्वलक्षणभेदादर्शनाद् न प्रत्यक्षं क्षणिकतां साक्षात्कर्तुं क्षमत इत्यर्थः ॥

क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वे निरस्ते तस्यानुमानिकत्वं वक्तव्यम्। किमिदमुच्यते—*क्षयानुमानमिति ? न च—आदौ क्षयानुमानमेव तदनुमानमित्यपि—शङ्क्यम्; संविदामैकरूप्यस्य साधितत्वात्, अन्ते क्षयदर्शनादित्यस्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*स्यात्तर्हीति* ॥ घटादेः क्षणिकतां प्रसाध्य, तद्दृष्टान्तेन संवित्क्षणिकतां साधयामीत्यनुसन्धानेन घटादेः क्षणिकत्वं साध्यत इत्यर्थः। अन्तःक्षयशब्दयोः पर्यायत्वेन वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—*घटस्येति* ॥ यस्मिन् क्षणे विनाशः प्रसिद्धः, तस्मादव्यहितपूर्वक्षणावच्छिन्नं यत् सत्त्वं तदन्तशब्देन गृह्यते। तस्य सत्ताक्षणानामन्तिमशब्दावाच्यत्वं च घटत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ अन्तशब्देन सत्ताक्षणस्य विवक्षायां तस्मिन् क्षयदर्शनादित्युक्तमयुक्तम्, तत्राह—*तस्येति* ॥ सत्ताक्षणधर्मिणि सत्तावच्छेदकक्षणादव्यवहितोत्तरकाले विनाशदर्शनादित्यर्थः। स्वसत्ताक्षणादुत्तरक्षणे विनाशदर्शनादित्यर्थः। स्वसत्ताक्षणादुत्तरक्षणे विनाशदर्शनादित्यभिधाय, "आदौ क्षयानुमानादि"ति वदतामन्तिमक्षणस्यैवादिशब्देनोपात्तत्वमिति शङ्का स्यात्, न च तथोपपद्यते; विरोधादित्याशङ्क्याह—*तत्रेति* ॥ भवतु तेषामादिक्षणत्वम्, तथाऽपि तत्र क्षयानुमानं व्याहतमित्याशङ्क्यानुमानमाह—*तान्यपीति* ॥ विनाशव्याप्तानीत्युक्ते सिद्धसाध्यता; यदा कदाचिद्विनाशव्याप्त्युपगमात्, तत्राह—*उत्तरेति* ॥ अत्राव्यवहितेति विशेषणं द्रष्टव्यम्। यस्मात्कस्माच्चिदुत्तरक्षणे विनाशव्याप्त्या सिद्धसाध्यत्वं निराकर्तुमाह—*स्वसत्तेति* ॥ पटसत्ताक्षणं व्यावर्तयति—*घटेति* ॥ तथाऽपि कथं क्षणिकत्वसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याह—*ततश्चेति* ॥ स्वसत्ताक्षणादव्यवहितोत्तरक्षणविनाशित्वं क्षणिकत्वमित्यभ्युपगमात् क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

भिन्नत्वात् सादृश्यकल्पनमिति कथमुक्तम् ? भिन्नेऽपि घट-पटादौ सादृश्यानुपलब्धेरित्याशङ्क्य, भिन्नत्वे सत्यैक्येन प्रतीयमानत्वं सादृश्यकल्पकमित्याह—*इति क्षणिकेष्विति* ॥ अन्ते सत्त्वानुमानं नानिष्टमित्याशङ्क्याह—*तत्रेति* ॥ आद्यन्तशब्दार्थस्य पूर्वत्र व्याख्यातस्याङ्गीकरणे कथं तत्सत्त्वानुमानस्य प्रत्यनुमानत्वम् ? इत्याशङ्क्यादिशब्दार्थः प्राक्तन एव, अन्तशब्दार्थस्त्वन्य इत्याह—*आदिरित्यादिना* ॥ अक्षरार्थमभिधाय समुदायार्थमाह—*तत्रेति* ॥ "क्षयानुभवविरोधादि"त्यनेन पूर्वोक्ते हेतुरुपन्यस्यत इति प्रतिभाति, न च तदुपपद्यते ; वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्याह—*अभावेति* ॥ सतोऽविनाशदर्शनात् कथं तद्विरुद्धं क्षयानुमानम् ? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*तर्ह्यन्त्येति* ॥ क्षयानुभवः सत्तानुमानं यथा बाधते, तथा प्रत्यभिज्ञानुभवस्य क्षणिकत्वानुमानबाधकत्वमुक्तम्, तत्र विशेषं शङ्कते—*क्षयेति* ॥ अभिज्ञाया एक-

देश-कालावच्छिन्नार्थबोधकतया झटित्युत्पत्तेः, अनुमानस्य च लिङ्गदर्शन-व्याप्तिस्मरणादिद्वारा विलम्बेनोत्पत्तेरभिज्ञाया अनुमानबाधकत्वं घटते, प्रत्यभिज्ञायास्तु तदेतद्देश-कालप्रतिपत्तिपूर्वकमुत्पद्यमानत्वात् तदनुमानस्य चाविलम्बितोत्पत्तिकत्वान्न बाध्य-बाधकतेत्यर्थः ॥

प्रत्यभिज्ञाया बाध्यत्वमनुमानस्य बाधकत्वं च ज्वालाप्रत्यभिज्ञायां दृष्टम्, तथा च प्रकृतेऽपि तथात्वशङ्कया न प्रत्यभिज्ञाया बाधकत्वमित्याशयेनाह—*अनुमानादिति* ॥ क्षयानुभवस्य च धर्मि-प्रतियोगिप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितोत्पत्तिकत्वस्याविशेषादिति परिहरति—*नेत्याहेति* ॥ ज्वालाप्रत्यभिज्ञावत् प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वशङ्कायामभिज्ञात्वाविशेषाद् 'द्वौ चन्द्रावि'ति प्रत्ययवदितरस्य बाधकत्वशङ्काया दुर्वारत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ "अथ मन्येत" इत्यादौ स्थायिनोऽर्थक्रियाकारित्वं निराकारि, न चैतावता क्षणिकता सिध्येत्, अर्थक्रियाकारितायाः क्षणिकताव्याप्त्यभावादित्याशङ्क्याह—*सर्व इति* ॥ *अर्थक्रियानुपपत्तिमाहेति* ॥ व्यतिरेकव्याप्तिमाहेत्यर्थः ॥ "कथमयोगः" इत्यत्र कथंशब्दस्याक्षेपार्थत्वमाह—*ननु स्थिरस्येत्यादिना* ॥ त्वत्पक्षेऽर्थक्रिया न भवति चेत्याह—*न क्षणिकस्येति* ॥ क्षणिकस्य सहकारिसंबन्धोत्तरकालं क्रिया, ततः कार्यमित्यनेकक्षणस्थायित्वात् परिहारस्याभासत्वमाशङ्क्याह—*इत्थमयोग इति* ॥ अङ्कुरोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्य समर्थक्षणत्वात् तस्य चानपेक्षत्वाद् विपर्ययपर्यवसायित्वमित्यर्थः । "तामि"त्येकवचनप्रयोगादर्थक्रियाया एकत्वम्, ततश्च क्रम-यौगपद्यविकल्पासंभव इत्याशङ्क्याह—*क्रमेणेत्यादिना* ॥ जात्युपाधावेकवचनप्रयोग इत्यर्थः । विच्छिद्यकरणशङ्कां व्यावर्तयति—*सातत्येनेति* ॥ सकृत् कृत्वा पुनः सकृत् करोतीति यौगपद्यशब्देनोच्यत इति शङ्का स्यात्, तथा चासत्त्वप्रसञ्जनं न स्यादित्याशङ्क्याह—*एकमिति* ॥ यथैकं कार्यं सकृत्कृत्वोपरमते, तथाऽनेकमपीत्यर्थः ॥ कालान्तरता व्यर्था ; क्रियाजननसामर्थ्यस्य पूर्वस्मिन् क्षणेऽभावात् कथं तदा कार्यकरणम् ? इत्याशङ्क्य, सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मस्यैकस्मिन्नसंभवात् समयान्तरभाव्यर्थक्रियासामर्थ्यमुपेयम्, ततश्चातिप्रसक्तिरित्याह—*अनेकानीति* ॥ एकस्य युगपद् बहुकार्यजनकत्वादर्शनात् कथमेकस्मिन् क्षणे बहुकार्यकरत्वम् ? इत्यपि न शङ्क्यमित्याह—*एकस्येति* ॥ धूम-ज्वालाद्यनेककारित्वस्यैकस्मिन् वह्नौ युगपदुपलम्भादित्यर्थः । अर्थक्रियाऽभावेऽपि सत्त्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*अर्थक्रियेति* ॥ सर्वस्य युगपत्करणेऽपि पुनः करणं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*अतः सकृदिति* ॥ अनिष्पन्नं हि निष्पादनीयम्, यावज्जीवकृत्यस्य चैतस्मिन् क्षणे कृतत्वान्न पुनः करणमित्यर्थः । *इत्युपसंहरतीति* ॥ इत्यभिसन्धायोपसंहरतीत्यर्थः ॥

स्थायिवादिमतेऽप्यर्थक्रियायाः प्रतिपन्नत्वात् कथं तन्निराकरणम् ? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*सिद्धान्तीति* ॥ किं स्वविषयज्ञानजननमर्थक्रिया ? उत क्षणान्तरोत्पादः ? इति किंशब्दार्थः । आद्यमुत्थापयति—*तत्राहेति* ॥ संविद्येवार्थक्रियालक्षणनिरसनं कस्मात् ? इत्याशङ्क्याह—*युक्तमिति* ॥ किं स्वसन्ताने ज्ञानजननम् ? उत संतानान्तरे ? नाद्यः ; प्रकाशत्वेन स्वविषयज्ञानजनकत्वासंभवादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—*नन्वेकेति* ॥ न च विषयत्वे स्वप्रकाशत्वभङ्गः ; स्वज्ञानं स्वप्रकाशमित्यभ्युपगमादित्यर्थः । सन्तानान्तरशब्देन किं संसारिसन्तानो विवक्षितः ? उतेतरः ? इति विकल्प्याद्यमयुक्तमित्याह—

नेत्याहेति ॥ तत्रापि किं स्वविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वम् ? उतानुमानजनकत्वम् ? इति विकल्प्याद्यनिरासार्थमुक्तम्—"अनैन्द्रियकत्वादि"ति, तदनुपपन्नम्; किं स्वात्मानं प्रत्यनैन्द्रियकत्वम् ? उत परं प्रति ? नाद्यः; असिद्धेः, न द्वितीयः; पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरज्ञानव्यवहारभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—*पुरुषान्तरेति* ॥ अथवा—अनैन्द्रियकत्वमसिद्धम् ; स्वज्ञानस्यापरोक्षत्वात्, इत्याशङ्क्याह—*पुरुषान्तरज्ञानस्येति* ॥ टीकायां पुरुषान्तरस्येति शेषः । कथं तर्हि तत्प्रथा ? इत्याशङ्क्य चेष्टादिलिङ्गेनेत्याह—*अनुमेयत्वादिति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*अनुमानज्ञानेति* ॥ अनुमानेऽप्यर्थजन्यत्वाभावं वदता प्रत्यक्षस्याप्यर्थजन्यत्वं निरस्तं स्यात्; अपिशब्दप्रयोगात्, असिद्धिश्च हेतोरित्याशङ्क्याह—*प्रत्यक्षमिति* ॥ अपिशब्देनागमज्ञानादेरर्थजन्यत्वं निरस्तम् । न चासिद्धता ; अवर्तमानस्य जनकताऽसंभवादित्यर्थः । न चात्र युक्तिः प्रष्टव्या, त्वयाऽङ्गीकृतत्वादित्याह—*इति ते मतमिति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*नन्विति* ॥

पुरुषान्तरे पुरुषान्तरज्ञानस्य स्वविषयप्रत्यक्षानुमानजनकत्वस्य निरस्तत्वात् कथं कल्पान्तरोत्थितिः ? तत्राह—*तस्येति* ॥ ईश्वरस्यास्मद्विलक्षणत्वात् सर्वमपरोक्षं भवतीत्यर्थः । सर्वो विषयः प्रत्यक्षोऽस्येति सर्वविषयप्रत्यक्षम्, तस्य भावस्तत्त्वम् ; तस्मादित्यक्षरार्थः । सर्वस्येश्वरप्रत्यक्षत्वेन साक्षात् संविज्जनकत्वस्य सिद्धत्वात् 'साक्षादि'ति विशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—*साक्षादिति* ॥ किमुपप्लुतं ज्ञानं तस्य विषयः ? उत ज्ञानमात्रम् ? इति विकल्प्याद्यनिरासार्थं विशेषणोपादानं युक्तमित्यर्थः । अर्थान्तरमाह—*अव्यवधानेनेति* ॥ तदेव स्पष्टयति—*सर्वज्ञेति* ॥ उपरक्तत्वं संबन्धमात्रमिति निराकर्तुमाह—*तदभेदेनेति* ॥ न च—अस्मिन् पक्षे विशेषणं व्यर्थमिति—शङ्क्यम्; किमनयोरभेदः ? उत भेदः ? इति विकल्प्याद्यनिरासार्थत्वादित्यर्थः । संविदेकत्वं संवित्समानस्वभावत्वम्, तस्य चेष्टत्वाद्धेतोराभासत्वमित्याशङ्क्याह—*तत्रेति* ॥ हेतुत्वं व्यनक्ति—*संविद्विषययोरिति* ॥ *एकरूपत्वम्=अभिन्नत्वम्, ततश्च हेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । *दूषितं स्यादिति* ॥ ततश्च हेयं स्यादित्यर्थः ॥

यथा ब्रह्म स्वाभिन्नान् जीवान् पश्यदपि न तद्दोषेण दूष्यते ; तस्य बाधितत्वात्, तद्वदेवात्रापीति चोदयति—*ननु सर्वेति* ॥ यस्मिन् ज्ञान उपप्लवः, तत् किं तं बाधते ? आहो ज्ञानान्तरमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ यस्मिन् क्षण उपप्लवप्रसक्तिः, तस्मिन् क्षणे बाधः ? उत क्षणान्तरे ? नाद्य इत्याह—*प्राप्तीति* ॥ प्राप्तस्य बाधो वक्तव्यः, न चैकस्मिन् क्षणे ते भवत इत्यर्थः । द्वितीये क्षणिकत्वक्षतिरित्यर्थः । द्वितीयेऽपि पूर्वज्ञानोपप्लवः किं तस्य विषयः ? उत न ? नाद्य इत्याह—*ज्ञानान्तरस्येति* ॥ पूर्वज्ञानग्रहणमन्तरेण न तदुपप्लवो ग्रहीतुं शक्यः, न च तद्ग्रहणयोग्यम्; एकसन्ततिपतितयोर्विषय-विषयिभावानभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*येनेति* ॥ उपप्लवप्रतिपत्तौ तदनुवादेन बाधो युज्यते, नान्यथा ; तस्मादविषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । विषयत्वमङ्गीकृत्य दूषणमाह—*विषयत्व इति* ॥ विषय-विषयिणोरभेदोपगमादुपप्लवस्य ज्ञानाभिन्नतया न बोध्यत्वम्, ज्ञानस्यापि बाधापातादित्यर्थः । सर्वज्ञज्ञानेन विज्ञानमात्रं विषयीक्रियत इति विकल्पान्तरमुत्थापयति—*तर्हीति* ॥ किं ज्ञानमात्रस्य विषयत्वायोगः ? उत विशिष्टस्य ? नाद्यः ; उपप्लवविषयत्वाभावेऽपि ज्ञानमात्रविषयत्वसंभवात्, न द्वितीयः ; इष्टापत्तेः, इत्याशङ्क्याह—

सर्वज्ञस्येति ॥ दुष्टं दृष्ट्वोपदेष्टव्यम्; अन्यथा मुक्तान् प्रत्युपदेशः स्यादित्यर्थः। क्षणान्तरं नाम ज्ञानान्तरम्, तद् निरस्तम्, इति कथं पुनराशङ्का ? तत्राह—*अथेति* ॥ चरमक्षणस्यापि क्षणत्वात् क्षणान्तरोत्पादकत्वम्, ततः कथमसत्त्वप्रसक्तिः ? इत्याशङ्क्य, क्षणान्तरोत्पादकत्वे चरमत्वं हीयेतेत्याह—*उत्तरमाहेति* ॥

सजातीयपूर्वक्षणस्योत्तरक्षणोत्पादकत्वनियमात् चरमक्षण एव नास्तीति तटस्थशङ्कां निरस्यति—*अयमर्थ इति* ॥ *अनुसन्धानकल्पना=ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयसंबन्धरूपकल्पना। तथापि कथं चरमक्षणोदयः ? इत्याशङ्क्य चतुर्विधभावनाप्रभेदात् तदुदय इति वक्तुं भावनानामुपयोगमाह—*तत्रेति* ॥ स्वमसाधारणं लक्षणं स्वरूपं यस्य तत् स्वलक्षणम्; असङ्गमिति भावनयेत्यर्थः। ज्ञानव्यतिरिक्तं सर्वं दुःखम्, तद्धेतुत्वादिति भावनयेत्यर्थः। रागादिदोषाभ्यां प्रवृत्तिः, ततः सुखदुःखोपप्लवा इत्यर्थः। उपप्लुतज्ञानस्य विरोध्यभाव उपप्लुतज्ञानान्तरोत्पादकत्वम्। विरोधिभावनाप्रभेदैरुपप्लवस्य निरस्तत्वान्निरुपप्लवं ज्ञानं जायते। ततश्चरमक्षणाभावचोद्यमसङ्गतमित्यर्थः॥ भवतु चरमक्षणः, तथाऽपि कथमसत्त्वं तस्य इत्याशङ्क्य, सोऽपि किं क्षणान्तरजनकः ? उत न ? चरमे दूषणमाह—*तस्येति* ॥ अर्थक्रियाकारि सदित्यभ्युपगमादित्यर्थः। असत्त्वमप्यस्तु, को दोषः? इत्यत्राह—*क्रमेणेति* ॥

चरमक्षणस्यासत्त्वे तज्जनकतया न पूर्वस्य सत्त्वम्, ततश्च तत्पूर्वस्याप्येवमेव, इति सर्वासत्त्वमित्यर्थः। द्वितीयेऽपि किं स्वसन्ताने कार्यारम्भकत्वम् ? उत सन्तानान्तरे ? आद्ये चरमत्वव्याघात इत्यभिप्रेत्य द्वितीयमुत्थापयति—*ननु चरमेति* ॥ स्वसन्ताने जनकत्वाभावान्न चरमत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य, एतज्जन्यचैतन्यसन्तानान्तरत्वं न सिद्ध्यतीत्याह—*तुल्येति* ॥ न च—सर्वविषयतयाऽतुल्यस्वभावत्वान्नैकसन्तानत्वमिति—शङ्क्यम्; सर्वत्रापि कस्यचिद्वैषम्यस्य भावादेकसन्तानताऽनुपपत्तेरित्यर्थः॥ सन्तानानुच्छित्तावपि सांसारिकोपप्लवविगममात्रेण मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्य, सिद्धान्तक्षतेर्नैवमित्याह—*सन्तानेति* ॥ सर्वज्ञसन्तानैक्यं मोक्ष इति मतान्तरमुत्थापयति—*अथेति* ॥ हेत्वसिद्ध्या दूषयति—*तर्हीति* ॥ संविदात्मनेत्यस्यायमर्थः—*भेदाभावात्=वैलक्षण्याभावादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—*संविदात्मनेति* ॥ संविद्रूपेण समयोर्न विषय-विषयिभाव इत्यत्र दृष्टान्तमाह—*प्रदीपस्येति* ॥ स्वप्रकाशमपि पुरुषान्तरसंवेदनं पुरषान्तरसंवेदनस्य विषयो भवति, ततः कथं संविदोरविषयत्वाभिधानम् ? तत्राह—*प्रत्यक्षत्वमिति* ॥ पुरुषान्तरसंवेदनस्य प्रत्यक्षत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः। पुरुषान्तरसंवेदनस्याप्रत्यक्षत्वात् कथं तत्प्रतीतिः ? तत्राह—*पुरुषान्तरेति* ॥ संविदोऽद्वितीयत्वात् कथं संविदितरविषयत्वम् ? इत्याशङ्क्य, इष्टापत्त्योत्तरमाह—*अथवेति* ॥ अथवेत्यस्य—'अविषयः' इत्यनेन संबन्धः। पुरुषान्तरसंवेदनस्यानुमेयत्वमाश्रित्याप्रत्यक्षत्वम्, प्रत्यक्षेऽपि, अत्र तु तदपि नेत्युच्यत इत्यर्थः। चेष्टादिलिङ्गेन परसंवेदनानुमानमिष्टमिति, तत्राह—*प्रत्यक्षस्येति* ॥

संविद्भेदमङ्गीकृत्य न समानयोर्विषय-विषयिभावः प्रदीपवदित्येवं व्याख्यानं सिद्धवत्कृत्वा भेदाभावपरतया "संविदात्मने"ति ग्रन्थं व्याचष्टे—*अथवेति* ॥ संविदन्तरात् संवेदनस्य व्यावर्तकं किं संवित्त्वम् ?

उतासंवित्त्वम् ? नाद्य इत्याह—*संविदिति* ॥ प्रतियोगिनोऽपि संवित्त्वे संवित्त्वं तस्य व्यावर्तकं न स्यात्, यथा घटत्वं न घटयोर्व्यावर्तकं तथेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*असंविदिति* ॥ *एकैव स्यादिति* ॥ प्रतियोगिसंविदेव स्यादित्यर्थः । अर्थक्रियातः सत्त्वाभावे पूर्वमेकस्य हेतोरनभिधानात्, "किंचे"त्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य, विकल्पपूर्वकं व्याचष्टे—*किं चेति* ॥ अर्थक्रियाकारित्वं न सत्त्वलक्षकमित्यत्रोपपत्त्यन्तरं चशब्देन समुच्चीयते, किंशब्दस्तु विकल्पद्वयं सूचयति । "अर्थक्रिया सत्त्वनिष्पादिके"त्यत्रापि विवेचनीयम्—किमनिष्पन्ना निष्पादयति ? उत निष्पन्नेति ? तत्राद्यं निराकर्तुम्—*स्वकारणनिष्पन्नस्येत्युक्तम्* ॥ तस्यायमर्थः—स्वकारणशब्देनार्थक्रियानिष्पादकमुच्यते । तस्याभिनिष्पन्नस्यार्थक्रियास्वरूपस्य सत्त्वलक्षणकार्यजनकत्वाद् नानिष्पन्नस्य हेतुत्वमिति । द्वितीयं प्रत्याह—*कार्यादिति* ॥ निष्पन्नत्वं च कारणनिष्पत्तौ, तन्निष्पत्तिश्च स्वाधीनकार्यात् प्रागेवेत्यर्थः ॥

घटस्य कारणं मृदादि, तस्मान्निष्पन्नस्य घटस्यार्थक्रियाजनकत्वमित्युक्तं टीकायाम्, एतावता कथं सत्त्वस्यार्थक्रियाऽधीनत्वाभावः ? इति शङ्कायामाह—*कार्यादिति* ॥ उदकाहरणादिलक्षणार्थक्रियाजननात् पूर्वमेव घटसत्त्वस्य लाभान्न तदधीनं सत्त्वम्, इतरथेतरेतराश्रयादित्यर्थः । कारणनिष्पत्तिरर्थक्रियाधीनेति न ब्रूमः, किंतु तत्सत्तेत्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ *तत्र तस्या इत्यादेरयमर्थः*—अर्थक्रिया सत्त्वज्ञापिका चेत्, तर्हि तस्या अपि प्रतिपन्नाया ज्ञापकत्वं वक्तव्यम् । प्रतिपत्तिश्चार्थक्रियान्तराधीना, तस्या अप्येवमेवेत्यनवस्थेति । ज्ञानविषयज्ञानस्यानिरस्तत्वात् "स्वज्ञानार्थक्रियायाः" इत्यसंगतमित्याशङ्क्य, स्वजन्यज्ञानं स्वज्ञानमिति विवक्षितत्वान्न दोष इत्याह—*ननु कार्यमिति* ॥ ज्ञानस्य प्रकाशत्वमात्रेण कारणसत्त्वावगमस्य कथमर्थक्रियाऽनधीनत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*तर्हि कार्येति* ॥ स्वप्रकाशत्वेऽप्यर्थक्रियागम्यत्वं युक्तमिति शङ्कते—*मा भूदिति* ॥ एकस्यैव कार्यत्वं कारणत्वं चायुक्तमित्याह—*नेति* ॥ टीकायामपेक्षितमुपसंहारं दर्शयति—*तस्मादिति* ॥ सकृत् सकलकार्यकरणकक्षीकारे क्रमपक्षे दूषणं मुधेत्यत्राह—*इदानीमिति* ॥ क्रमेण कार्यं कृत्वा स्थितस्यापि सत्त्वं न विरुध्यत इतीदानीमाहेति योजना । कारणस्य स्थायित्वेऽपि सहकार्यपेक्षया जनकत्वाद् न सदा कार्यप्रसङ्ग इत्युक्तमयुक्तम्; कारण-सहकारिणोरुभयोरपि स्थायित्वात् क्रमानुपपत्तेः; इत्याशङ्क्य, सन्निधानविशेषस्यागन्तुकत्वात् तत्क्रमापेक्षया कार्यक्रमो युक्त इत्याह—*शक्तस्यापीति* ॥

चोद्यवादिनाऽपि सहकारिण आस्थानात् कथं निरसनम् ? इत्याशङ्क्य, सहकारी नापलप्यते, किंतु समर्थस्यान्यापेक्षेत्याह—*शक्तस्येति* ॥ शक्तस्य सहकार्यपेक्षायां निरस्तायां सैव समर्थनीया, न त्वकारणस्य तन्निरसनं युक्तमित्याशङ्क्याह—*गूढेति* ॥ शक्तस्यापि सहकार्यपेक्षया कार्यकरत्वानुभवात् सहकार्याश्रयणीय इति गूढोऽभिसन्धिः । सहकारिनिरसनस्येष्टापत्तितां शङ्कते—*मा भूदिति* ॥ सहकार्यपलापवादिनं प्रत्यसहकारि स्यादित्यसमञ्जसमित्याशङ्क्याह—*शक्तस्येति* ॥ कारणोत्पत्तये सहकारिणमपेक्षत इत्यभिधानात् कारणत्वं प्रतीयते, ततश्चाकारणमिति व्याघातः । कारणस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पत्तय इत्येतच्च विरुध्यत इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अशक्ता इति* ॥ अकारणं कारणम् ? अथाकारणम् ? इति

विकल्पस्य व्याघातेनासंभवमाशङ्क्याह—*कार्यं प्रतीति* ॥ कार्यापेक्षयाऽसमर्थस्यापि सामग्रीं प्रति सामर्थ्यादिविकल्पनाद् न व्याघात इत्यर्थः। सामग्रीं प्रत्यसमर्थस्यापि तत्सामग्रीसिद्धये सहकार्यपेक्षेति दूषणाभासत्वमाशङ्क्याह—*उभयत्रेति* ॥ उक्तविकल्पदूषणयोस्तत्रापि सत्त्वात् तत्सामग्र्यां सहकार्यपेक्षेति वक्तव्यम्। तथाचान्धपरम्परेत्यर्थः ॥ सहकार्यनपेक्षत्वेऽनुभवविरोधस्योदीरितत्वात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्यापेक्षाऽभावस्यानिष्टपर्यवसायितां दर्शयितुमुक्तस्मारणमित्याशयेनाह—*अथेति* ॥ 'अहं मनुष्यः' इत्यनुभववत् सहकार्यनुभवस्यापि युक्त्यसहत्वादसाधकत्वमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ अनुभवविरोधाद् युक्तय एवाभासीभवन्ति ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याह सिद्धान्ती—*नन्विति* ॥ दध्नः क्षीर-मृदादावसत्त्वाविशेषे क्षीराद् जन्म निर्निमित्तम्, इति सर्वस्मादुत्पत्तिः स्यादित्यर्थः। मृदादेर्दधिजननासामर्थ्यम्, क्षीरस्य च तज्जननसमर्थत्वादुत्पत्तिरित्याशङ्क्य मृदादेरसामर्थ्यमसिद्धमित्याह—*करणस्येति* ॥ अन्वयव्यतिरेकविरोधात्र क्षीर-दध्नोरुपादानोपादेयभावापलापी युक्त इति शङ्कते—*अथेति* ॥ तुल्यमुत्तरमित्याह—*सहकारिण इति। अतर्कणीयेन क्रमेणेति* ॥ अतर्कणीयेन प्रकारेणेत्यर्थः। सहकार्यपेक्षामङ्गीकृत्योपयोगप्रकारं पृच्छति—*क्व तर्हीति* ॥ हेतौ कार्ये वा सहकारिण उपयोग इति विमर्शार्थः ॥

क्षणिकत्ववादिना सहकारिणा हेतौ विशेषजन्माङ्गीकरणात्—"यस्तु मन्यते" इत्यादेरनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*तत्रेति* ॥ वैशेषिकादिमतं मतान्तरशब्दार्थः। *उपन्यस्य= तन्निराकृत्य, *पूर्ववादिनम्= क्षणिकत्ववादिनं दूषयतीत्यर्थः। अथवा—पूर्ववादिनं वैशेषिकादिकमित्यर्थः। सहकारिणा जनितो विशेषो यस्मिन् हेतौ स तथेति विग्रहः। "विशेषस्य स हेतुरि"त्यत्र तच्छब्देन सहकारी गृह्यते? आहो प्रधानहेतुः ? आद्ये विकल्पासंभवः ; सहकारिणो हेतुत्वोक्तेः, नापि द्वितीयः ; विशेषाश्रयत्वेन तस्यापि हेतुत्वसिद्धेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*यः सहकारिणमिति* ॥ असमर्थस्यापि सहकारिसाकल्यापेक्षया कार्यप्रसवहेतुत्वम्, तत्राह—*नहीति* ॥ धूमजननासमर्थस्य शिलादेरिन्धनभारेणापि तज्जनकत्वं नोपलब्धचरमित्यर्थः ॥ प्रधानकारणस्य विशेषाकारणत्वे तदजनिः स्यादित्याशङ्क्य, तस्यान्यथासिद्धेस्तस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्युक्तं टीकाकृता, तत्र "केवला एवे"त्यनेन सविशेषस्य बीजस्य जनकत्वेष्टेः—"जनित-विशेषः" इत्ययुक्तमित्याशङ्क्यासमर्थत्वेऽपि किं निर्विशेषस्य हेतोर्विशेषहेतुत्वम् ? उत सविशेषस्य ? आद्ये विशेष-जनकत्वं न स्यात्; उच्छूनताऽनपेक्षबीजस्याङ्कुरजनकत्वादृष्टेः, नापि द्वितीयः ; अनवस्थानात् ; विशेषोत्पादनोपयोगित्वेन यो विशेषः समाश्रितः, तदुपपत्तावपि विशेषान्तरमाश्रयणीयम्, एवं तस्य एवं तस्यापीत्यनवस्थेत्याह—*हेतुत्व इत्यादिना* ॥

"अथ मतमि"त्यत्र क्वचिद्विशेषानपेक्षत्वं क्वचित्तदपेक्षत्वमित्युक्तम्, तत्र को हेतुः ? इत्याशङ्क्य हेतुं दर्शयति—*तत्रेति* ॥ हेताविति यावत्। *प्रथमविशेषस्य= उच्छूनताविशेषस्य। सहकारिभिर्जनितः स्वरूपविशेषो यस्मिन् हेतौ स तथोक्तः, तेन हेतुना जन्यम्; सहकारिजनितात्मभेदहेतुजन्यमिति यावत्। "तावत्येव" इत्यनेन समग्रहेतूनां सन्निधानात् तत्परामर्शशङ्का स्यात्; तथा च पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्यार्थमाह—*तावत्ये-

वेति* ॥ यावति विशेषे जाते कार्योदयस्तावत्येवेति यावत्। क्षेपो विलम्बः, तमन्तरेण करोतीत्यक्षेपकारि, तच्चेन्द्रियं चेत्यक्षेपकारीन्द्रियम्, तदादिः कारणं यस्य, तदक्षेपकारीन्द्रियादि, तच्च ज्ञानं चेति तथोक्तम्। इन्द्रियं सहकारिजनितविशेषमाश्रित्य न कार्यकरम्, किंतु सहकारिसंनिधिमात्रेण ; अन्यथाऽनवस्थानादित्यर्थः। इन्द्रियम्, आदिर्यस्य कारणवर्गस्य तदिन्द्रियादि, अक्षेपकारि च तदिन्द्रियादि चेति, तथोक्तम्; तदुत्थितज्ञानमिति वा विग्रहः ॥ सहकारिणः कार्यजनकत्वात्—"अनुपकुर्वन्नि"ति कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*तर्हीति* ॥ सहकारिजनितविशेषस्य हेतोर्यद्धेतुत्वमुक्तम्, तद्भज्येत विशेषजनने ; लिङ्गादेर्विशेषजनकत्वाभावादित्यर्थः। "नानुपकुर्वन्नि"त्यादिना सहकारिणः कार्यहेतुत्वमुक्तम्, तत्रक्रमविरुद्धमित्याशङ्क्याह—*साक्षादिति* ॥ अतिप्रसङ्गं स्पष्टयति—*सर्वस्येति* ॥ "कार्य उपकरोती"ति कथमुक्तम् ? सहकारिसंबन्धात् प्राक् कार्याभावादित्याशङ्क्याह—*कार्यं हीति* ॥ सहकारिणः कार्यजनकत्वमेव तदुपकारकत्वमित्यर्थः। किं कारणस्यापेक्षा ? उत कार्यस्य ? आद्ये तुल्यमुत्तरमित्याह—*तर्हीति* ॥ क्षणिकस्य सहकार्यपेक्षया कथं कार्यजनकत्वम् ? उत्पत्त्यनन्तरक्षणविनाशात्, ततश्च दृष्टान्तासिद्धिरिति शङ्कानिराकरणेन तत्रपञ्च्यत इत्याह—*तदेवेति* ॥ सहकारिसंपत्तिसमय उत्पद्यमानस्य क्षणिकस्य कार्यकरत्वात् सहकार्यपेक्षोच्यत इत्यर्थः। सहकारिसमवधाने यत्तु कार्यजन्म, तस्य सामग्रीसाध्यत्वपदाभिलप्यत्वात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—*सामग्रीति* ॥ घटादेर्मृद्दण्डादिकारकव्यापारनिर्वर्त्यत्वात् तत्समवधाने कार्यजन्मेत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः। कारणस्य न सहकार्यपेक्षेत्युक्तम्—"अथ मतमि"त्यत्र, न तत् संभवति; कार्यसिद्धये तदपेक्षाऽसंभवादित्याशङ्क्याह—*पुनरिति* ॥

उपकार्यमेव सहकारिणमपेक्षते, न पुनः कारणमिति संबन्धः । चशब्दोऽवधारणार्थः। स च नञा संबध्यते। यस्य यत्र किंचिदायतते, तत् तदपेक्षते। सहकारिणा च तत्र विशेषानुत्पत्तेर्न तत्रापेक्षेत्यर्थः ॥

"कार्यं त्वि"त्यत्र अन्यसन्निधौ भावमात्रमुक्तम्, न सहकार्यपेक्षत्वमित्याशङ्क्याध्याहारेण योजयति—*यदन्येति* ॥ साम्यमाशङ्कते—*नित्येऽपीति* ॥ सहकार्यपेक्षायामपि क्रमभवनमनुपपन्नमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ प्रधानहेतोर्नित्यत्वेऽपि क्रमभाविसहकार्यपेक्षया क्रमभवनमाशङ्क्य किं सहकारिणोऽपि स्वरूपेण हेतुत्वम् ? उत सन्निहिततया ? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*सहकारिणामिति* ॥ यत्र कुत्रचित्सहकारिणामस्तित्वं सदा सिद्धमित्यर्थः। द्वितीयमनुवदति—*ननु सहकारिणामिति* ॥ अपिशब्दस्य सन्निधानमित्यनेन संबन्धः। सन्निधानस्यापि सदा भावान्न क्रमजन्मेत्याह—*नेत्याहेति* ॥ "अन्याऽपेक्षाया" इत्यत्र सहकारिव्यतिरिक्तापेक्षा निषिध्यते ? उत सहकारितत्संबन्धातिरिक्तापेक्षा ? नाद्यः; संबन्धापेक्षाया उक्तत्वात्, न द्वितीयः; संबन्धासंभवादित्याशङ्क्य, किं संबन्धस्यानागन्तुकत्वम् ? उतागन्तुकत्वम् ? आद्ये सदा भवनं स्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमनूद्य दूषयति—*कारणेति* ॥ संबन्धः किं कारणसहकारिमात्राद्भवति ? उतान्यस्मात् ? नाद्यः ; सदा कार्यप्रसङ्गात्, न द्वितीयः ; अन्यस्यापि सदा भावात्। तत्राप्यन्यापेक्षायामनवस्था स्यादित्यर्थः। कार्यसातत्यप्रसङ्गस्तवापि सम इति शङ्कते—*ननु क्षणिकादिति* ॥ सत्ताक्षणस्य कार्यहेतुत्वात् तस्य च सदा भावाद् नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य, किं यस्मिन् क्षणे सत्ता, तस्मिन् क्षणे कार्यजन्म ? उतोत्तरक्षणे ?

इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*विशेषवतीति* ॥ अव्यवहितपूर्वक्षणवर्ति कारणमित्यङ्गीकरणादेकक्षणमात्रवर्तिनोर्न कार्यकारणतेत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह—*पूर्वेति* ॥ उत्तरक्षणे कारणसत्ताऽभावेऽपि कार्यं स्यात्; असत्वाविशेषादित्यर्थः। कार्यापेक्षया नियतप्राक्सत्त्वस्य कारणत्वे प्रयोजकत्वात् तस्य सदा भावाद् नातिप्रसङ्ग इत्याह—*तदाहेति* ॥ स्थायित्वपक्षे कार्यसातत्यम्, इतरत्र च तदभाव इत्युक्तम्, तत्र कस्यायुक्तत्वमुच्यते "इदमयुक्तमि"त्यत्र,—किं स्थायिमते कार्यसातत्यस्यायुक्तत्वम् ? अथवेतरस्य ? नाद्यः; कारणसहकारिणां तत्संबन्धानां सदा भावेन कार्यसातत्यस्य दुर्वारत्वात्, न द्वितीयः; तत्र कार्यसातत्यहेत्वभावादित्याशङ्क्याह—*इदमयुक्तमिति* ॥ यस्मादग्निस्वलक्षणाद् यो धूमस्वलक्षण उत्पद्यते, अनयोरेव कार्य-कारणताधिगतिः ? आहो वह्नि-धूमजातीययोः ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ स्वम्=असाधारणं व्यावृत्तम् *लक्षणम्=रूपं यस्य, स स्वलक्षणः ॥ किमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तदधिगतिः ? उतान्वयमात्रात् ? नाद्यः ; द्रष्टुः स्थिरस्याभावादित्याह—*अन्वयेति* ॥ अग्नौ सति धूम इति ज्ञानमन्वयबुद्धिः, अग्न्यभावे धूमाभाव इति बोधो व्यतिरेकबुद्धिः, तयोरेककालेऽवस्थानं न युज्यत इत्यक्षरार्थः। द्रष्टुरिति शेषः। किंच धूमाभावे तदर्थिना तज्जननसमर्थोऽग्निरुपादीयते, तयोश्च जन्यजनकताया अग्रहणाद्धूमार्थिनाऽग्न्युपादानं न स्यात्, इत्याह—*क्षणमात्रापवर्गिणोरिति* ॥ ययोस्तु तद्ग्रहणं तयोर्नष्टत्वादित्यर्थः। आकाङ्क्षापूर्वकं द्वितीयपक्षमवतारयति—*किंत्विति* ॥ ततः किमिति ? अत्राह—*तत्रेति* ॥ सहकार्यभावान्नाङ्गारावस्थाने धूमजन्मेति शङ्कते—*काष्ठेति* ॥ किं काष्ठस्वलक्षणमात्राभावो हेतुः ? उत सन्निहित-स्वलक्षणाभावः ? आद्येऽसिद्धिरित्याह—*न तस्यापीति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*अग्नीति* ॥ किमग्नि-काष्ठसंसर्गोत्पत्तौ तयोरेव हेतुत्वम् ? उतान्यस्यापीति विकल्प्याद्यं दूषयति—*न संतानेति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*तत्रापीति* ॥ संयोजकोऽन्यशब्दार्थः। साम्येन समाधत्ते—*इहापीति* ॥ तदेव विवृणोति—*नित्येऽपीति* ॥ संसर्गिसद्भावेऽप्यसंसर्गार्थमन्यापेक्षाङ्गीकरणे कारणसहकारिसद्भावेऽपि संयोजकसातत्याभावात् सन्निधेरागन्तुकत्वम्। अतश्च नोक्तदोष इत्यर्थः ॥

सहकारिसन्निधानस्य कार्यं प्रत्यन्वय-व्यतिरेकावङ्गीकृत्योपकार्योपकारभावमाक्षिपति—*ननु सहकारीति* ॥ प्रमाणाभावादिति शेषः। एकग्रन्थत्वशङ्कां निरस्यति—*परिहरतीति* ॥ प्रमाणाभावादित्युक्तं धुनीते—*सहकारिणामिति* ॥ अन्वयव्यतिरेकनिरपेक्षस्योपकार्योपकारकसंबन्धव्याप्त्यदृष्टेर्नोपकार्योपकारकभाव इत्याह—*नन्वन्वयेति* ॥ व्याप्त्यदर्शनमसिद्धमित्याह—*दृष्टेति* ॥ *कार्यकारणयोरिति* ॥ उपादानोपादेययोरित्यर्थः। कस्यचित्कार्यविशेषस्य क्वचिदुपादानकारणाविशेषे यः कश्चिदन्वय-व्यतिरेक इत्यक्षरार्थः। नियमानुपपत्तिं स्पष्टयति—*उपकार्येति* ॥ सहकारिणां कार्यान्वय-व्यतिरेकवत्त्वे भावात्तयोरुपकार्योपकारकभावसंबन्धः, न च तदस्तीति शङ्कते—*ननु ययोरिति* ॥ न द्रष्टुर्व्यक्तिभेदेऽपि तत्सन्तानैक्यादन्वयादिना कार्य-कारणताऽधिगतिर्युक्तेत्यर्थः। धूमार्थिनोऽग्न्युपादानोपपत्त्या

तज्जातीययोः स इत्युक्तं निरस्यति—*नाग्नीति* ॥ व्यक्तौ हेतु-हेतुमद्भावेऽपि दहनोपादानमुपपद्यते ; धूमः, दहनोत्थः, धूमजातीयत्वात्; संमतवदित्यनुमानादित्यर्थः ॥

सामान्योपाधौ कार्य-कारणभाव इत्युक्तम्, तत्र हेतुमाह—*सामान्योपाधाविति* ॥ स्वलक्षणयोः कार्य-कारणभावपक्षे दध्यर्थिनां दुग्धोपादानं न स्यात्, जातेरभावात्, कल्पितजात्यङ्गीकृतौ सिद्धं नः समीहितम्, सन्तानस्य च अवास्तवत्वात् सन्तानिनो द्रष्टुश्च क्षणिकत्वात् कथमन्वयादिग्रहः स्यादित्यर्थः । कार्य-कारणयोः सहकार्यनपेक्षाया उक्तत्वात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य, तत्रपञ्चनार्थत्वान्मैवमित्याह—*तदेवेति* ॥ अथ-वा—कार्य-कारणयोः सहकार्यनपेक्षा कुतः ? इति शङ्कायामाह—*तदेवेति* ॥ *हेतुपरम्पराप्रतिबन्धा-दिति* ॥ पूर्व-पूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणोत्पत्तेरित्यर्थः ॥

"स्वयं जननशक्तेरि"त्यभिधानात् स्वभाववादशङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*कारणस्येति* ॥ "जन-नादि"त्यस्यापेक्षितं पूरयति—*कारणादेवेति* ॥ अन्वयभावात् कार्य-कारणतासिद्धेर्न व्यतिरेकापेक्षा, ततश्च व्यक्त्योरेव हेतुत्वान्नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते— *ननु वह्नीति* ॥ अन्वयमात्रेण कार्यनिष्पादकत्वे पक्वतालफ-लपतनकालीनकाकसंबन्धस्यापि पतनसाधकतापाताद् नैतदित्याह—*तन्नेति* ॥ *प्रागपीति* ॥ काष्ठसं-सर्गादिति शेषः । स्पष्टार्थ उत्तरग्रन्थैः ॥

स्थायिनः कारणत्वेऽप्येकस्यानेककार्यकरत्वं कथम् ? अन्यत्रादृष्टत्वादित्याशङ्क्याह—*अयमर्थ इति* ॥ *पुरुषे विज्ञानमिति* ॥ स्वविषयज्ञानमित्यर्थः । *सहकारिभेदादिति* ॥ एकस्माद् अग्निक्षणात् काष्ठादिसहकारादुत्तरो वह्निक्षणो जायते ; आर्द्रतासहकाराद् धूमः ; इन्धनसहकाराद् भस्म ; नयनसंयोगसह-काराद्विज्ञानमिति । परमप्रकृतमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥

विषय-चैतन्ययोरभेदमात्रेणापसिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्य, सर्वसिद्धान्तसंकरः स्यादित्युक्तं विवृ-णोति—*यत्किंचिदिति* ॥ किमेतद् गुरोश्चोद्यम् ? उत वार्तिककारस्य ? अथवैकदेशिनः ? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*मन्त्रेति* ॥ प्रामाण्यानभ्युपगमात् स्वार्थे प्रामाण्यानभ्युपगमादित्यर्थः । विग्रहवती चतुर्थ्यन्तशब्दा-तिरिक्तदेवता नाभ्युपेयते गुरुणा, तथेतराभ्यामिति साम्यम् । तथा मन्त्रादिप्रसिद्धस्वर्गाद्यनभ्युपगमोऽप्यवि-शिष्टः । वेदान्तप्रसिद्धमोक्षानभ्युपगमोऽपीति । द्वितीयं दूषयति—*भेदाभेदेति* ॥ तृतीयमुत्थापयति—*यस्त्विति* ॥ क्षपणकस्य पादौ क्षपणकपादौ तयोरवनतं शिरोबिम्बं यस्य तथोक्तः, अनेन च विशेषणेन भेदाभेदवादित्वेन क्षपणकविनेयत्वम्, ततस्तत्समयस्योपेक्ष्यत्वमुक्तम् । तत्त्वज्ञानशून्यत्वाच्च तन्मतमुपेक्ष्य-मित्याह—*तत्त्वदर्शनेति* ॥ तत्त्वदर्शनं च तन्निष्टपरमहंसश्चेति तत्त्वदर्शन-तन्निष्ठपरमहंसौ, तयोः प्रद्वेषः एव तीव्रो वायुः, तेन विक्षिप्तो विवेकज्ञानलवो यस्य, स तथोक्तः । न्यायशून्यत्वाच्चोपेक्ष्यत्वमित्याह—*स्वप-रेति* ॥ स्वस्य परस्य च पक्षौ स्व-परपक्षौ, तयोर्गुणा दोषाश्च स्वपरपक्षगुण-दोषाः, तेषां विभागे दूरीकृतं ज्ञानं यस्य, स तथोक्तः । दृष्टादृष्टार्थप्रवृत्ती च तस्य न संभवत इत्याह—*भेदेति* ॥ बन्धस्यापुरुषार्थत्वान्मोक्षस्य च तदभिन्नत्वान्न तदर्था प्रवृत्तिः, नापि बन्धार्था ; मोक्षाभिन्नतया बन्धासंभवात् । आदिशब्देन ब्राह्मण्यादिकं

गृह्यते । तर्हि किं तज्जल्पनं व्यर्थम् ? तत्राह—*दुर्जनेति* ॥ अपवाद्यत्वाभावे हेतुमाह—*संप्रदायेति* ॥ वेदान्तसंप्रदायश्रवणाभावात् तत्परिचयाभावाच्च वेदान्तसमयस्य बौद्ध-सिद्धान्तादन्तरं न जानाति । तस्मान्नापवादयोग्यत्वम् ; "विवादश्च विवाहश्च समैरेवेष्यते बुधैरि"ति न्यायादित्यर्थः । तर्हि स्वीकार्यत्वं प्राप्तमित्याह—*किंत्विति* ॥ तत्रापि न योग्यतेत्याह—*शोचनीय इति* ॥

संप्रदायश्रवणादिशून्यत्वमसिद्धमिति क्रुद्धः शङ्कते—*ननु विज्ञान इति* ॥ कल्पितत्वमात्रमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्ह्यन्यसमयापत्तिरित्याशङ्क्य, त्वत्पक्षेऽप्येतद् दूषणं तुल्यमित्याह—*विज्ञान इति* ॥ वैधर्म्यान्तरसद्भावान्न मे विज्ञानवादापत्तिरिति शङ्कते—*सत्यपीति* ॥ प्रतिभास्यं सत्यं मम, इतरस्य तु मिथ्येति वैधर्म्यात् कथमपसिद्धान्त इत्यर्थः । तुल्यमुत्तरमित्याह—*इहापीति* ॥ स्वप्नोपलब्धकलधौतादौ सत्यमिथ्याविभागाभावात्कल्पितत्वेन विभागासिद्धिरिति शङ्कते—*कल्पितत्वं इति* ॥ साम्येन दूषयति—*प्रतिभास्यत्व इति* ॥ प्रतिभास्यत्वाविशेषात् सत्यत्वं मिथ्यात्वं चोभयोः स्यात् ,न वैषम्यमित्यर्थः । अनुभवावष्टम्भेन विभागं शङ्कते— *दृश्यत इति* ॥ मिथ्यात्वम्, जाग्रद्दृश्यस्य च सत्यत्वम्, इत्येवंविधो विभागोऽनुभवसिद्धत्वान्न निराकार्य इत्यर्थः । स्वप्नोपलब्धस्यार्थक्रियाऽसमर्थत्वम्, जाग्रद्दृश्यस्य च वैपरीत्यमित्यनुभवादेव स्वीकार्यमित्याह—*तदेवेति* ॥ जाग्रद्दृष्टस्य मिथ्यात्वासिद्धेर्नायं विभागो युक्त इति शङ्कते—*घटादेरिति* ॥ जाग्रद्दृश्यस्य ममासिद्धत्वाद्विभागासिद्धिस्तुल्येत्याह—*न प्रतिभास्येति* ॥ त्वन्मते सर्वस्य मिथ्यात्वात् कस्यचिदर्थक्रियाकारित्वम्, कस्यचिन्नेति विभागः कथं घटेत ? इत्याशङ्क्यानुभूयमानत्वान्न विरुध्यत इत्याह—*शुक्तीति* ॥ मिथ्याभूतस्यार्थक्रियाकारित्वं संमतं चेत्याह—*दृश्यते चेति* ॥ मायात्मकहस्त्यादिज्ञानस्य प्रीत्यादिकारणत्वम्, न हस्त्यादेरित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह—*श्रूयते चेति* ॥ असत्यस्यापि प्रतिबिम्बादेः सत्यबिम्बादिबोधकत्वं चोदाहार्यमित्याह—*अलमिति* ॥ अहंकर्तुः स्थायित्वप्रसाधनस्य प्रस्तुतत्वादनुमेयादिष्वापरोक्ष्याभावचोद्यस्यासङ्गतिमाशङ्क्याह—*नन्विति* ॥ प्रसङ्गागतं सुगतसमयं निरस्य, प्रस्तुतां प्रतिकर्मव्यवस्थामास्थायेदं चिन्त्यत इत्यर्थः ॥

प्रत्यक्षविषयवदेवानुमेयस्यापि व्यापृतत्वसंभवात् कथमव्यापृतत्वाभिधानम् ? इत्याशङ्क्य, संभवं दर्शयितुमापरोक्ष्य-प्रयोजकमाह—*अन्तःकरणेति* ॥ योग्यत्वशब्देन जाड्याभिभवो गृह्यते । परिणामद्वारा संसृष्टविषयस्य व्यञ्जकत्वं भवतु, तथाऽप्यनुमेयादेः कथं नापरोक्ष्यम् ? तत्राह—*तदनुमेयादिष्विति* ॥ *तत्=तत्र । परिणामसंसृष्टविषयस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वे सत्यनुमेयादिषु नापरोक्षतेति संबन्धः । तत्र हेतुमाह—*अवर्तमानत्वसंभवादिति* ॥ कारणत्व-व्यञ्जकत्वे धर्मद्वयशब्दार्थः । "अव्यापृतत्वादि"त्यत्र कारणताऽभावाभिधानाद् धर्मद्वयोत्पत्त्ययोगादिति कथमुक्तम् ? तत्राह—*अव्यापृतत्वादिति* ॥ अव्यापृतत्वमुपलक्षणार्थमित्यर्थः । धर्मद्वयानुत्पत्तौ हेतुमाह—*नहीति* ॥ अवर्तमानत्वं किं स्वरूपेण ? आहो अतीताद्याकारेण ? इति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयेऽसिद्धिमाह—*नन्विति* ॥ विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह—*नेति* ॥

अतीताद्याकारेण वृष्टिर्वर्तत इति कोऽर्थः ? वृष्टिः स्वरूपेण वर्तते ? आहो तस्यातीतादिर्धर्मः ? नाद्य इत्याह—*वृष्टेरिति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*अतीतेति* ॥ घटोऽस्तीत्युक्ते वर्तमानकालान्वयित्वं घटस्य यथोपलभ्यते, तद्वदतीतत्वादिधर्मस्य वर्तमानकालान्वयित्वं न घटते ; धर्मिव्यतिरेकेण धर्मस्यासंभवादित्यर्थः । 'संप्रति वृष्टिरतीता वर्तते' इत्यादिव्यपदेशस्य का गतिरिति शङ्कते—*किंत्विति* ॥ वृष्टेर्वर्तमानकालसंबन्धाभावापेक्षयाऽयं व्यपदेश इत्याह—*प्रतियोगितयेति* ॥ 'घटो ने'त्यत्र यथा घटस्याभावप्रतियोगितयाऽवच्छेदकत्वं प्राप्तम्, तथा प्राक्कालसंबन्धित्वस्य वर्तमानकालविरोधात् तस्य तत्प्रतियोगितयाऽवच्छेदकत्वमिति वाऽऽह—*प्रतियोगितयेति* ॥ अतीताद्याकारेण वृष्टेर्वर्तमानत्वमङ्गीकृत्य वर्तमानधर्माश्रयत्वं निराकरोति—*किंचेति* ॥

कर्मकारकव्यापारं विनाऽनुमानोदयवत् प्रत्यक्षोदयोऽपीति घटादेः कारकत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह—*प्रत्यक्ष इति* ॥ गुणानां निष्क्रियत्वाङ्गीकरणात् संयोगस्य व्यापारानुपपत्तेर्गुणिनोऽर्थस्य व्यापारो वक्तव्यः, इति कर्मतया जनकत्वमित्यर्थः । ज्ञानस्य विषयाकारत्वात् तज्जन्यत्वमाश्रयणीयम्, अन्यथा न तदाकारत्वं सिध्यतीति शङ्कते—*कथं तर्हीति* ॥ विषयस्य ज्ञानजननव्यापाराभावेऽपि लिङ्गादीनामविनाभावादिसंबन्धविशेषाद्विषयाकारज्ञानजनकत्वं युक्तमित्याह—*तदाहेति* ॥ अतीतादेः कारकत्वानुपपत्तिवद् विषयत्वमपि न स्यात् ; अन्यथा कारकत्वमपि दुर्वारं स्यादिति शङ्कते—*नन्वतीत इति* ॥ विषयत्वस्यैवाभावान्न कारकत्वप्रसक्तिरित्याह—*नेत्याहेति* ॥

विषयत्वस्योपलभ्यमानत्वात् कथं तदभावः ? इत्याशङ्क्य, विषयत्वाभावं दर्शयितुं विषयशब्दार्थमाह—*विषयत्वं नामेति* ॥ *सुषुप्तिव्यावृतिः= तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः । ततः किमिति ? अत आह—*सा चेति* ॥ अज्ञानस्यात्माश्रयत्वात् तद्वद्व्यावृत्तेरप्यात्माश्रयत्वं युक्तमित्यर्थः । अविद्यमानस्याप्यर्थस्य बुद्धौ प्रतिबिम्बितत्वाद् जनकत्वं किं न स्यादिति ? तत्राह—*विज्ञानेति* ॥ विज्ञाने धर्मिणि या विषयस्याकारता स्वप्रतिबिम्बनम्, असौ न विषयव्यापारः ; तस्य नष्टत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने विषयाकारता ? इति पृच्छति—*किंत्विति* ॥ अविनाभावादिसंबन्धबलाद् ज्ञानमेव तदाकारमित्याह—*विज्ञानस्येति* ॥ जानातेः सकर्मकत्वनियमात् कथं कर्मासंभवः ? इत्याशङ्क्याह—*जानातेरिति* ॥ *फलापेक्षयेति* ॥ सुषुप्तिव्यावृत्त्यपेक्षयेत्यर्थः । विपक्षे बाधमाह—*सकर्मकारकत्व इति* ॥ अवर्तमानस्य कारकत्वानुपपत्तावपि वर्तमानस्यानुमेयस्य कारकत्वं स्यादिति चेत्, मैवम् ; इन्द्रियसंयुक्तस्यार्थस्य कर्मकारकत्वम्, अनुमेयस्य चेन्द्रियासंयुक्तत्वात् कथं कारकत्वमित्यर्थः ॥

अनुमेयापरोक्ष्यासंभवस्य प्रस्तुतत्वात् "तदेवमि"त्यत्र तस्यैवोपसंहरणं प्रतिभाति । न च तदुपपद्यते ; अस्मत्प्रत्ययविषयत्वव्याख्यानरूपत्वात्तस्येत्याशङ्क्याह—*अर्थमिति* ॥ *ननु* ॥ *तत्र= वेदान्तार्थ एवं स्थिते सतीत्यर्थः । अतोऽहंकारस्येदमनिदंरूपत्वम् । इदमाकारस्यान्तःकरणपरिणामसंसृष्टतया चैत-

न्यव्यञ्जकत्वम्। न चापराद्धान्तः ; चैतन्यस्याद्वितीयत्वात्। न चानुमेयस्यापरोक्षता, इत्येवं विषयधर्मजातं तच्छब्दार्थः॥

अस्मत्प्रत्ययशब्दार्थस्य सप्रपञ्चं प्रतिपादनात्—"अपरोक्षत्वादि"ति भाष्यं व्याख्यायताम् किं "स पुनरि"त्यादिना ? इत्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—*नन्विति*॥ आत्मनोऽनेकोपाधिसंबद्धत्वादहंकारस्यैवोपवर्णने भाष्यकारस्य कोऽभिप्राय इति चोद्यार्थः। कार्याध्यासेऽहंकाराध्यासस्य प्राधान्येनोपवर्णनमिति समाधानग्रन्थार्थः। जाग्रत्स्वप्नयोरहंकारस्योपाधित्वम्, सुषुप्तावविद्याया उपाधित्वमित्युपाधिद्वयशङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*गतागतमिति*॥ *स पुनरिति*॥ एवंभूतश्चिदेकरसः। अहमित्युल्लिख्यत इत्यहमुल्लेखः, तद्रूपेण तदुपाधिनेत्यर्थः॥

सुषुप्तावहमुपाध्यभावान्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—*सुषुप्त इति*॥ अविद्यायाः प्रतिबन्धकत्वं च न ग्रहणोत्तरकालमित्याह—*अग्रहणेति*॥ जागरितात् स्वप्नं स्वप्नात् सुषुप्तं तद्विपर्ययेणागमनमित्येवं गतागतशब्दार्थः। जीवः प्राणोपाधिः। तेजोरूपान्तःकरणैक्याध्यासाद् विज्ञानघनत्वम्। तादात्म्याध्यासेन विज्ञानात्मत्वम्। अज्ञानैक्याध्यासेन च प्राज्ञत्वम्। शरीरसंबन्धाध्यासमाह—*शरीरीति*॥ शारीर इति*॥ शरीरप्रेरकतया स्थित इत्यर्थः। न केवलं तत्रैव स्थितः, किं त्वन्यत्रापीत्याह—*आत्मेति*॥ सुषुप्त्यवस्थासंबन्धमाह—*संप्रसाद इति*॥ शरीरैक्याध्यासे करःशिरश्चरणादिमत्त्वभ्रमविषय इत्याह—*पुरुष इति*॥ *प्रत्यगात्मेति*॥ विशेष्यनिर्देशः। अन्यस्य कर्तृत्वमन्यस्य भोक्तृत्वमिति शङ्कां निरस्यति—*कर्ता भोक्तेति*॥ क्रियावद्बुद्ध्यैक्या-ध्यासात्कर्तृत्वम्, सुखाद्याकारेण परिणतबुद्धिद्रष्टृतया भोक्तृत्वम्। तत्रोपपत्तिमाह—*क्षेत्रज्ञ इति*॥ अस्मत्प्रत्ययविषयत्वाभावेऽप्यपरोक्षत्वादधिष्ठानं चेत्, तदा विषयत्वोपपादनं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—*सविकल्पक इति*॥

इन्द्रियाविषयत्वे कथमपरोक्षत्वम् ? इति शङ्कायां प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरित्यभिदधौ, तत्र प्रसिद्धिरन्यथासिद्धेत्याह—*नन्विति*॥ अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बोदयः, तादृशबिम्बपूर्वकः, प्रतिबिम्बत्वात्; संमतवदित्यनुमानादात्मसिद्धिरित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वेनात्मनोऽपरोक्षत्वात्तद्विरुद्धं परोक्षत्वाभिधानमित्याशयेन स्वप्रकाशत्वं तावदाह—*नेत्याहेति*॥

"मयेदं विदितमि"ति विशिष्टप्रत्ययस्तावदनुभूयते। तत्रायमात्मा विशेषणप्रतिपत्तिपूर्वकः ? उत न ? इति विकल्प्यान्त्यनिरासार्थम्—"न ह्यात्मनी"त्युक्तम्, तत्र स्वविदितत्वलक्षणविशेषसद्भावात् कथं विशेषाभावः ? इत्याशङ्क्याह—स्व-परयोरिति*॥ विशेषणभूतात्माप्रतिपत्तौ कर्तृ-कर्मसंबन्धो बोद्धुमशक्यः। ततश्च "मयेदं विदितमि"त्यनुसन्धानाभावान्न विशेषसिद्धिरित्यर्थः। विशेषाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते—*अनुभवेति*॥ अनुभवः=घटप्राकट्यम्, तस्य निमित्तं यज्ज्ञानम्, तदाश्रयत्वमिति यावत्। उक्तविशेषमङ्गीकृत्य तदसिद्धौ संबन्धावगमासिद्धिदोषस्तदवस्थ इत्याह—*नात्मपदार्थेति*॥ संप्रत्यङ्गीकृतं परिहरति—*अनुभवेति*॥ घटानुभवेनात्मनः संबन्धाभावात्तद्धेतुज्ञानानुमानानुपपत्तिरित्यर्थः॥

आत्मप्रतिपत्तिपूर्वको विशिष्टप्रत्यय इत्यत्रेदं निरूपणीयम्—किं संविदाश्रयतया तत्प्रतिपत्तिः ? उत तत्कर्मतयेति ? तत्राद्यमुत्थापयति—*अस्त्विति* ॥ संविदधीनप्रकाशतायाः संवित्कर्मतया व्याप्तत्वात् तदभावेऽभाव इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ आत्मा, न स्वातिरिक्तसंविदधीनव्यवहारविषय ; संवित्कर्मत्वानधिकरणत्वे सत्यपरोक्षत्वात् ; संवेदनवत्, विपक्ष एकेन ज्ञानेन सकलप्रथाप्रसङ्ग इति टीकार्थः । संवित्कर्मताया व्यापकत्वमसिद्धमिति शङ्कते—*ननु संविदिति* ॥ *स्वोपाधिम्=विशेषणमित्यर्थः । अत एवातिप्रसङ्गोऽपि निरस्य इति द्रष्टव्यम् ॥

किमुपाधिशब्देनाश्रयो विवक्षितः ? उत विषयः ? आहो आश्रयविषययोरन्यतरः ? इति विकल्प्याद्यं निरस्यति—*न तावदिति* ॥ द्वितीये आत्मासिद्धिरित्यभिप्रेत्य तृतीयं शङ्कते—*आश्रयेति* ॥ आश्रय-विषययोरन्यतरत्वमित्यर्थः । विषयशब्दार्थस्य दुर्निरूपत्वाद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—*किं विषयत्वमिति* ॥ किं संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं विषयत्वम् ? उत संविद्व्यावर्तकत्वम् ? अथवा—आश्रयान्यत्वे सति तत्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वम् ? उत कर्मकारकत्वम् ? इति किंशब्दार्थः । आद्यमनुवदति—*संविदिति* ॥ अतिव्याप्त्या दूषयति—*आत्माऽपीति* ॥ द्वितीये किं संविद्व्यावर्तकत्वमात्रं विषयत्वम् ? उतान्याश्रयत्वे सति संविद्व्यावर्तकत्वम् ? नाद्यः ; आत्मनि व्यभिचारादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमुत्थापयति—*आश्रयेति* ॥ "चाक्षुषं ज्ञानमि"त्युक्ते चक्षुषोऽपि विशेषणत्वाद्विषयत्वप्रसक्तिरित्याह—*चक्षुष इति* ॥ तृतीयं प्रत्याह—*न चेति* ॥ न च—संबन्धस्य विषयत्वप्रसञ्जनमिष्टमित्यपि—शङ्क्यम् ; संविदात्मसंबन्धस्य समवायरूपत्वेनाप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमव्याघातादित्यर्थः ॥

आत्मत्वात्कुतः संबन्धः ? कुतस्तरां च तत्रातिव्याप्तिः ? तस्य संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं चासिद्धमित्याशङ्क्य, सिद्धान्तविरोधात् त्वयेत्थं वक्तुं न शक्यत इत्याह—*तवेति* ॥ चतुर्थेऽतीतादेर्विषयत्वं न स्यादित्यर्थः । तस्मात् संवित्कर्मताया व्यापकत्वं सिद्धमित्याह—*तस्मादिति* ॥ संयुक्तसमवेतमादिशब्दार्थः । संवित्कर्मतयाऽऽत्मसिद्धिरिति पक्षान्तरमुत्थापयति—*अस्तु तर्हीति* ॥ *"'कुत इत्यारभ्य निरवयवस्ये"त्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः* ॥

ज्ञानद्वयं विरुद्धमित्युक्तं टीकायाम्, तत्र विरोधं व्यनक्ति—*निरवयवस्येति* ॥ एकविषयत्वेनापि तद्द्वयस्य विरुद्धत्वाद्विषयद्वयेति विशेषणं कस्मात् ; इत्याशङ्क्याह—*एकदेशेति* ॥ देशशब्दो विषयवाची । टीकायां विशेषणमविवक्षितमित्यर्थः । अन्यथा वा—देशभेदेन ज्ञानद्वयमविरुद्धमित्याशङ्क्याह—*निरवयवस्येति* ॥ एकदेशे चेति दृष्टान्तार्थः । एकदेशे यथा परिणामद्वयासंभवः, एवं भिन्नदेशेऽपीति ; देशभेदाभावादित्यर्थः । परिस्पन्दात्मकक्रियाद्वयस्य भागाभ्यामेकत्र संभवाद् "मा भूदि"ति ग्रन्थानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—*एकस्येति* ॥ परिणामद्वयस्यापि भागे च तत्र संभवाद् 'मैवमि'त्याद्यसङ्गतमित्याशङ्क्याह— *परिणामेति* ॥ शरीरस्य सभागत्वाद् यौवनस्थाविरनिमित्तं परिणामद्वयं संभवति, ततश्च

दृष्टान्तासंगतिरित्याशङ्क्याह—*यौवनेति* ॥ न च—यूनोऽपि पालित्यदर्शनात् परिणामद्वयसंभव इत्यपि—*शङ्क्यम् ; तस्य पित्तादिधातुवैषम्यनिमित्तत्वात् ; अन्यथा कृत्स्नशरीरव्यापित्वं स्यादित्यर्थः। अंशभेदेनात्मनः परिणामद्वयशङ्कां प्रत्याह—*न चेति* ॥

स्वप्रकाशत्वे किं प्रमाणमुपन्यस्तमिति वीक्षायां परिशेषानुमानमाह—*तस्मादिति* ॥ सर्वस्येत्यादेरयमर्थः—अन्तःकरण-तद्वृत्तिभावाभावसाक्षित्वादपि स्वप्रकाशत्वमित्याह—*सर्वस्येति* ॥ आत्मनोऽप्युत्पत्तिविनाशित्वान्न हानाद्यवधित्वमित्याशङ्क्य श्रुत्यादिविरोधान्नैवमित्याह—*स्वयमहेय इति* ॥ संप्रयोगितयाऽपरोक्षस्याधिष्ठानत्वदर्शनादात्मनश्चातथात्वान्नाधिष्ठानत्वमित्यनुपपन्नम्, आपरोक्ष्यमात्रस्य प्रयोजकत्वात् । संप्रयोगित्वं तु तद्धेतुतयाऽन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याह—*अध्यस्यमानेनेति* ॥ अध्यस्यमानाधिष्ठानयोरेके- न्द्रियाग्राह्यत्वे—'इदं रजतमि'ति संभिन्नतया प्रतिभासो न स्यात् ; अतश्चैकेन्द्रियग्राह्यत्वस्याधिष्ठानत्वव्यापकत्वादात्मन्यसंभवान्न तस्याधिष्ठानत्वमित्यर्थः ॥ एकेन्द्रियग्राह्यत्वस्य न व्यापकत्वम् ; तदभावेऽपि गगने मलिनताद्यध्यासस्य दर्शनादित्युक्तम्, तन्नोपपद्यते ; इन्द्रियाग्राह्यत्वे तत्सिध्युदयाभावात्, कैश्चिदिन्द्रियग्राह्यत्वोपगमाच्चेत्याशङ्क्योभयाभावस्तावदसिद्ध इत्याह—*अत्रेति* ॥ अत्र वादिनां मध्ये वैशेषिकादयो गगनमनुमिमत इत्यन्वयः। अनुमानं दर्शयितुं शब्दस्य विशेषगुणत्वं तावदाह—*शब्दस्येति* ॥ "इन्द्रियग्राह्यत्वादि"त्युक्ते संयोगादौ व्यभिचारः, तदर्थमाह—"एकेति" ॥ संयोगादीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात् तन्निवृत्तिरित्यर्थः । आत्मनि व्यभिचारनिवारणार्थम्—"बाह्ये"ति । प्रभादौ व्यभिचारवारणार्थम्—"गुणत्वे सती"ति विशेषणं द्रष्टव्यम् । प्रभा-कुम्भसंयोगव्यावृत्त्यर्थं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीय इत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यम् । शब्दस्य विशेषगुणत्वमाश्रयव्यतिरेकेण न स्यादित्याशङ्क्याह—*गन्धवदिति* ॥ द्रव्यग्रहणमन्तरेणापि गन्धो यथोपलभ्यते, तद्वच्छब्देऽप्युपलम्भसंभव इत्यर्थः । शब्दस्य भूतचतुष्टयान्यतमगुणत्वसंभवान्न तदाधारत्वेनाम्बरसिद्धिरित्याशङ्क्याह—*स्पर्शादिति* ।शब्दस्य स्पर्शवद्विशेषगुणत्वे स्पर्शादिषु सत्सु न निवृत्तिः स्यात्, अस्मत्प्रत्यक्षाणां स्पर्शवद्विशेषगुणानां यावद्द्रव्यभावित्वात्, न चैतदस्ति, शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः, अस्मत्प्रत्यक्षत्वे सति अयावद्द्रव्यभाविविशेषगुणत्वात्, व्यतिरेकेण रूपादिवत्, तदिदमुक्तम्—*सहवृत्तित्वाभावादिति* ॥ आत्मगुणत्वं व्यावर्तयति—*बाह्येन्द्रियेति* ॥ दिगादिगुणत्वं निरस्यति—*दिक्कालेति* ॥ तथाऽपि कथमाकाशस्य सिद्धिः ? इत्याशङ्क्याह—*भूतचतुष्टयेति* ॥ शब्दः, साश्रयः, गुणत्वात्, रुपवत् ; पृथिव्याद्यष्टद्रव्यस्य चाश्रयत्वासंभवात्तदाश्रयत्वेनाकाशसिद्धिरित्यर्थः । मतान्तरमाह—*बौद्धेति* ॥ अनुपलब्धिर्लिङ्गं गमकं यस्य तदनुपलब्धिलिङ्गम् । योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्या कथं गगनसिद्धिः ? अनुपलब्धेरभावसाधकत्वादित्याशङ्क्याह—*मूर्तेति* ॥ विमतः, अभावः, योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात् ; संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । गुरुमतमाह—*प्राभाकराणामिति* ॥ तत्र प्रमाणमाह—*अनुपलब्धीति* ॥ भावरूपस्य कथमनुपलब्धिलिङ्गत्वम् ? तत्राह—*मूर्तेति* ॥

अभावमात्रत्वे—'अस्ती'ति वचनं व्याहतमित्याशङ्क्याह—*भावान्तरस्येति* ॥ इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽप्यनुमानाद् गगनस्य सिद्धिमभिधाय, वादिभिरभिधीयमानमिन्द्रियग्राह्यत्वं निराकर्तुं तन्मतमाह—

क्षपणकेति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य चाक्षुषत्वमित्यर्थः । चाक्षुषद्रव्यस्य स्पर्शवत्त्वव्याप्तत्वात्तदभावे न चाक्षुषत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—*तथा सतीति* ॥ *स्पर्शवत्त्वमिति* ॥ स्पर्शगुणकत्वमित्यर्थः । विमतम्, न चाक्षुषम्, द्रव्यत्वे सति स्पर्शविधुरत्वात्; मनोवत् । विपक्षे स्पर्शवत्त्वप्रसङ्गो बाध इत्युक्ते इष्टापत्तिं शङ्कते—*अस्त्विति* ॥ तथापि नीरूपत्वान्न चाक्षुषत्वमित्याह—*न रूपेति* ॥ रूपवद्द्रव्ये चक्षुषः प्रवृत्तिनियमात् स्पर्शवति स्पर्शनेन्द्रियप्रवृत्तिनियमादित्यक्षरार्थः । "स्पर्शवती"ति विशेषणेनोद्भूतस्पर्शवत्त्वेन स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यादित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । विमतम्, न चाक्षुषम्, अरूपद्रव्यत्वात्; आत्मवदित्युक्तेऽन्वय-व्यतिरेकविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—*चक्षुषः प्रसारणस्येति* ॥ आकाशस्यानुमाने यल्लिङ्गं योग्यानुपलब्धिलक्षणम्, तस्य दर्शनेनान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभावप्रतिपत्तिसामग्रीत्वात् चक्षुषः प्रसारणस्य तत्रान्तर्भावादन्यथासिद्धिरित्यर्थः । सिद्धान्ते तु चक्षुषः । प्रसारणे आकाशानुगतसत्तायाः स्फुरणात्तद्विषयत्वेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः । 'इह पक्षी प्लवते' इति गगनं प्रत्यक्षतोऽनुभूयते, इत्याशङ्क्यानुभवस्य गगनविततततेजःपुञ्जविषयत्वान्नैवमित्यभिप्रायेणाह—*तस्मादिति* ॥ अक्षव्यापारमन्तरेण गगनस्याऽऽपरोक्ष्याभिधानमयुक्तम्, बाह्यस्याक्षविषयत्वेनैवाऽऽपरोक्ष्यस्य संभवादित्याशङ्क्याह—*अथवेति* ॥

साक्षिणमनङ्गीकुर्वाणं प्रत्याह—*मनोमात्रेति* ॥ मनसोऽसहायस्य बहिरप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य कार्यदर्शनेन बहिःप्रवृत्तिकल्पनसंभवादिति प्रौढ्यवलम्बनेनोक्तमिति द्रष्टव्यम् । किमाकाशस्य नित्यानुमेयत्वम् ? उतापरोक्षस्पष्टीकरणार्थमनुमानम् ? नाद्यः; अपरोक्षानुभवविरोधात्, द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियते । यच्चेदमुच्यते—मूर्तद्रव्याभाव इति, तदप्यसङ्गतम्; विहायस्येकस्मिन्वयसि सञ्चरणमित्यपि—शङ्क्यम्; आवरणाभावाधिकरणत्वेन तदतिरिक्तगगनसिद्धेरित्यभिसन्धिः । 'गगनम् इन्द्रनीलमि'ति बुद्ध्यभावात् कथमिन्द्रनीलमित्युक्तमित्याशङ्क्याह—*इन्द्रनीलमिवेति* ॥

लक्षण-संभावनाभ्यामध्यासमर्थनं सूत्रासङ्गतम्, अध्यासस्यासूत्रितत्वादित्याशङ्क्याविद्यायाः सूत्रितत्वाद-ध्यासस्याविद्यात्वात्तद्दर्शनमित्युक्तम्, तदयुक्तम्, तस्याविद्यात्वे प्रमाणभावात् । न च पण्डितमतिविषयत्वेन प्रामाणिकत्वम् ; अतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—*प्रतिपन्नेति* ॥ "प्रमाणकुशलाः" इत्यनेनान्वय-व्यतिरेकावुक्तावित्यर्थः । अध्यासस्याविद्यात्वसाधनस्योपक्रान्तत्वात् "तद्विवेकेने"त्यत्र विद्याप्रदर्शनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*न केवलमिति* ॥ अध्यासनिवृत्तिफलसंभवात् तद्वर्णनमुचितम्; अतः कथमध्यासवर्णनस्यायुक्तत्वम् ? इत्याशङ्क्य निवृत्तिरन्यथाऽपि संभवतीत्याह—*नन्वविद्यामिति* ॥ टीकाया'मविद्ये'त्येव कृत उपक्रमो वरमिति योजना । अविद्यायां वर्ण्यमानायामाच्छादकत्वमेवोक्तं स्यात्, न तु विक्षेपरूपत्वमित्युक्तम्; तत्र विक्षेपरूपाभिधाने किं प्रयोजनम् ? न स्वरूपेणानर्थत्वम्; सुषुप्तौ तददर्शनात् । ततश्च विक्षेपहेतुत्वेनानर्थत्वं वक्तव्यं निवृत्तिसिद्ध्य इत्यर्थः । *प्रकृतोपयोगितयेति* ॥ अनर्थहेतुतया निवृत्तिसिद्ध्यर्थं प्रवर्तकसूत्रतया प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं वेत्यर्थः । अध्यासस्यानर्थात्मकस्याविद्याशब्दतया विद्यामात्रनिवर्त्यत्वमुक्त्वा तस्मिन्नर्थे भाष्यमवक्ष्यत्—"तदाहे"ति, तदनुपपन्नम्; भाष्ये गुणदोषासंबन्धमात्रप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—*अनर्थस्येति* ॥ आश्रयशब्देन भ्रान्तिपरिणामिनिर्देशः ।

विषयपदमधिष्ठानवाचि । *तत्=एतदित्यर्थः । *तत्=तत्र ; अनर्थस्याविद्यात्मकतया विद्यानिवर्त्यत्वे सति । एतत्पदं बुद्धिस्थं फलमाह ॥

"न संबध्यत"इति कथमुक्तम् ? संबन्धस्य प्रतीयमानत्वादिति शङ्कायां टीकाकृतोक्तम्—"अवास्तवमि"ति । अवास्तवत्वमुपपादयति—*वास्तवत्व इति* ॥ आश्रय-विषयत्वप्रयुक्तगुण-दोषासंस्पर्शाभिधानमनुपपन्नम् ; विषयत्व-प्रयुक्तगुणाद्यसंस्पर्शस्य शुक्तिकादिदृष्टान्तेन सिद्धत्वेऽप्याश्रयत्वप्रयुक्तगुणादिसंस्पर्शोऽतिदुर्वारः । सर्पादिभ्रान्त्याश्रये परमार्थत एव भय-कम्पादिदृष्टेरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अविद्येति* ॥ तावदिति* ॥ लौकिकन्यायेन सिद्धत्वान्न किंचिद् वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । आत्मनः परिणामित्वे तन्निमित्तगुणादिसंस्पर्शो दुर्वार इत्याह—*कथमिति* ॥ आत्मनः किमज्ञानाध्यासपरिणामित्वम् ? उताहंकाराध्यासपरिणामित्वम् ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*अनाद्यविद्येति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*कादाचित्केति* ॥ आगन्तुकाध्यासस्याविद्याश्रयत्व आत्मनो नित्यमुक्तत्वाद् ज्ञानवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽविद्यातत्कार्ययोरात्मन्यध्यस्तत्वाद् ज्ञानस्यार्थवत्त्वमित्याह—*अविद्येति* ॥

"प्रतिज्ञा हीयेते"त्यत्र किं भाष्यकृतः प्रतिज्ञा उच्यते ? उत सूत्रकृतः ? नाद्यः ; तददर्शनात् ; न द्वितीयः; विचारकर्तव्यतायास्तत्र प्रतिज्ञादर्शनादित्याशङ्क्याह—*प्रतिज्ञेति* ॥ ब्रह्मज्ञानप्रयोजनां विचारकर्तव्यतां सूत्रयताऽऽचार्येण बन्धनिवृत्तिः सूत्रिता ; ज्ञानस्य स्वरूपेणापुरुषार्थत्वादित्यर्थः । पूर्वोत्तरभाष्ययोरध्यासविषयत्वाद् मध्ये वृत्तकीर्तनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, लक्षणादेः पुरोक्तत्वात् प्रमाणस्य च "कथं पुनरि"त्यत्रोच्यमानत्वाद् व्यवहारस्य चाध्यासपुरःसरताया द्वितीयभाष्ये सिद्धत्वादुत्तरभाष्यमसङ्गतमिति शङ्कायां प्रमाणपरत्वाद् नास्य तावद् वैयर्थ्यमित्याशयेनाह—*वृत्तेति* ॥ कर्त्रादिव्यवहारस्याविद्याविषयत्वमत्र कस्माद् नोक्तम् ? प्रमाणं चोपन्यस्यमानं न पश्यामः, इत्याशङ्क्याह—*अत्रेति* ॥ प्रमात्रादिव्यवहारस्येतरेतरोपलक्षणत्वाद् "अध्यासं पुरस्कृत्ये"ति च साक्षिप्रत्यक्षस्योक्तत्वाद् नावद्यमित्यर्थः ॥

शास्त्रस्य विधि-प्रतिषेध-मोक्षपरत्वमुक्तम्, तदाक्षिपति—*ननु विधीति* ॥ शास्त्रस्य प्रवृत्ति-निवृत्त्युपदेशनस्वाभाव्याद् ब्रह्मणश्च प्रवृत्त्याद्यसंस्पर्शित्वान्न तत्परत्वं शास्त्रस्येति चोद्यार्थः । न च प्रवृत्त्याद्युपदेष्टृतया शास्त्रत्वम् ; अतिप्रसङ्गात्, किंतु पुरुषार्थोपदेष्टृतया, तच्च वेदान्तेष्वस्तीत्यभिप्रायेणाह—*तत्राहेति* ॥ वेदान्तेषु विधि-प्रतिषेधवाचकपदाभावाद् ब्रह्मविषयोपादानाद्यसंभवादध्याहारस्यानुपपत्तेः स्वरूपमात्रनिष्ठमपि शास्त्रमस्तीति पृथक्करणमिति टीकार्थः । "कथं पुनः प्रत्यगात्मनी"त्यत्रासंभवाशङ्कायाः परिहृतत्वात् पुनस्तच्छङ्कानुदय इति भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य, प्रमाणप्रश्नपरतया भाष्यं व्याचख्यौ, तदयुक्तम् ; प्रमाणस्य पूर्वोक्तत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*कथं पुनरिति* ॥ "निदर्शनीयम्" इत्यत्र नितरां दर्शनीयमिति प्रमाणान्तरं च दर्शनीयमित्युक्तम् ; साक्षिणः प्रतिवाद्यसंमतत्वात् । न च—"कथं पुनरि"त्यतः प्रागध्यासस्वरूपतत्संभावनाय, तदादि तत्सद्भावनिर्णयार्थमिति टीका विरुध्यते, प्रमाणस्य

पूर्वभाष्येऽप्युक्तत्वादिति—शङ्क्यम् ; साक्षिण इतरासंमततया तत्संमतप्रमाणस्यात्रैव प्रदर्श्यमानत्वादित्यर्थः ॥

प्रमाणादीनामविद्यावद्विषयत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्नपरत्वं भाष्यस्याश्रित्योपयोगाभावादविद्यावद्विषयत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रायप्रदर्शनमसङ्गतमित्याशङ्क्य, व्याख्यानान्तरस्य क्रियमाणत्वाददोष इत्याह—*कथं पुनरिति* ॥ पूर्वस्मिन् व्याख्याने अविद्यावद्विषयाणि, पुनः कथम् ? साक्षिव्यतिरिक्तं किं मानम् ? इति योजना। द्वितीये कथं प्रमाणान्यविद्यावद्विषयाणि ? प्रमाणानां प्रमात्राश्रयत्वादिति योजना। प्रत्यक्षादीनां प्रमात्राश्रयत्वान्नाविद्यावदाश्रयत्वम्, ततः कथमप्रामाण्यप्रसज्जनम् ? इत्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याविद्याविलसितत्वात् तद् युक्तमित्याह—*अविद्येति* ॥ अहंकारश्चात्मा चेत्यहंकारात्मानौ, तयोः संपिण्डितरूपमहंकारात्मसंपिण्डितं चेति तथोक्तम्, तदुपादानं येषां तानि तथोक्तानि, तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन्निति विग्रहः। अविद्यावदुपादानत्वेऽपि सत्यविषयत्वेन प्रामाण्यमिति शङ्कते—*अविद्यावदति* ॥ त्वन्मते सत्यविषयत्वमपि न सिध्यतीत्याह—*तदाहेति* ॥

भाष्यव्याख्यानस्य प्रस्तुतत्वात्—“एतत्संग्रहवाक्यम्, अस्यैव प्रपञ्चः” इत्येतत् कुत्रोपयुज्यते ? इत्याशङ्क्य, पौनरुक्त्यनिरासेन तात्पर्यं कथ्यत इत्याह—*उच्यत इति* ॥ विभागो विभजनमपुनरुक्तत्वमिति यावत्। प्रमाणान्तर-प्रश्ने प्रतिवचने तदेव प्रदर्शनीयम्, न च तत्प्रदर्श्यत इति भाष्यासङ्गतिमाशङ्क्याह—*व्यवहारत्रितयमिति* ॥ “यतो देहः” इत्यादिना व्यतिरेकव्याप्तो हेतुः प्रदर्श्यत इति, न च तदुपपद्यते ; तदसाधकत्वादित्याशङ्क्याह—*देहादीति* ॥ *एतदुक्तं भवति*—सुषुप्तावहं-ममाभिमानाभावादप्रमातृत्वं चेत्, कदाचिदपि प्रमातृत्वं न स्यात् ; न खलु देहेऽहमित्यभिमानो लक्ष्यते, तथा इन्द्रियेष्विति शङ्कायां देहादिशब्दार्थस्य विभागेनाध्यासप्रदर्शनस्योचितत्वमिति। देहशब्देनेत्यादेरेषोऽर्थः—बाह्वाद्यवयवानां देहशब्दान्तर्भावात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—*देहशब्देनेति* ॥ देहशब्देनावयव्यभिमत इत्यन्वयः। छिन्नबाह्वाद्यवयवेऽप्यहंबुद्धिवत् छिन्नशिरसोऽप्यवयवित्वात्तद्धीनेऽभिमानप्रसिद्धिं निरस्यति—*सशिरस्क इति* ॥ एवंभूतेऽप्यवयविनि देहे-‘अहमि’त्यभिमानशङ्कां निरस्यति—*मनुष्यादीति* ॥ प्रसिद्धेरध्यासमूलत्वे साक्षिप्रमाणस्य दर्शितत्वात्पुनस्तत्प्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*प्रमाणान्तरेति* ॥ न चानुवादवैयर्थ्यम्, पराभिप्रायेण प्रमाणान्तरोपन्यासः, स्वमते तु साक्ष्येव प्रमाणमिति दर्शनार्थत्वादित्यर्थः। जातिविशेषेत्यस्यायमर्थः*—जातिविशेषेणैकाधिकरणं समानाधिकरणं जातिविशेषैक्यमापन्नम्; तच्च चैतन्यं चेति तथोक्तम्; तस्मिन् सतीत्यर्थः। अथवा—जातिविशेषैक्यापन्नं चैतन्यं यस्य स तथोक्त इति ॥

भाष्यटीकयोर्विवक्षितं प्रमाणान्तरमाह—*अत्रेति* ॥ अवस्थामात्रपक्षीकरणे यस्य कस्यचिद् देहेन्द्रियादिष्वभिमानपुरःसरव्यवहारत्वप्रसाधने बाधः स्यात्, तदर्थमाह—*देवदत्तस्येति* ॥ जाग्रत्स्वप्नकालयोरन्यतरपक्षीकरण इतरत्र साध्यसद्भावेन व्यतिरेकित्वं साध्याभावे सव्यभिचारिता; तस्मादुभयोः पक्षीकरणम्। ‘प्रमातृत्वादिव्यवहारवन्तावि’त्युक्ते सिद्धसाध्यता, तदर्थमाह—*अध्यासपुरःसरेति* ॥ एतावत्युक्ते रजता-

द्यध्यासपुरःसरव्यवहारवत्त्वसाधनेन बाधः, तदर्थमाह—*अहं-ममेति* ॥ यस्मिन् कस्मिंश्चिदहं-ममाभिमान-पुरःसरव्यवहारवत्त्वसाधनाद् बाधशङ्कां निराकर्तुमाह—*देहेन्द्रियादिष्विति* ॥ अन्यदीयदेहेन्द्रियेष्वहं-ममाभिमानपुरःसरव्यवहारवत्त्वसाधने बाधः स्यात् ; तदर्थं विशेषणम्—*तस्येति* ॥ कर्तुः करणभूतेति साध्यविशेषणं संबन्धापेक्षां द्योतयितुम् ; "इतरदेशकालत्वादि"त्युक्ते सुषुप्तिकाले सव्यभिचारत्वम्, तदर्थ-माह—*सुषुप्तिकालादिति* ॥ एतावत्युक्तेऽसिद्धिः स्यात्, देवदत्तजाग्रत्स्वप्नकालयोर्यज्ञदत्तसुषुप्तिकालत्वं विद्यते। न च स्वस्मात्स्वस्यान्यत्वसिद्धिः, तदर्थमाह—*तस्यैवेति* ॥ "देवदत्तसुषुप्तिकालादन्यकाल-त्वादि"त्युक्ते पुरुषान्तरजाग्रदादिकालयोर्व्यभिचारः स्यात्, तदर्थं देवदत्तसुषुप्तिकालादन्यत्वे सति तत्काल-त्वादिति द्रष्टव्यम्। केवलव्यतिरेकिणमनङ्गीकुर्वाणं प्रत्यर्थापत्तिमाह—*व्यवहारत्रितयं वेति* ॥ "अनुपपन्नमि"त्यत्राध्यासं गमयतीति शेषः। अनुपपत्तिमेवाह—*अध्यासाभाव इति* ॥

देहादीनां प्रमातुश्च यः कर्तृ-करणभावः ; स संबन्धपुरःसर इति सामान्यव्याप्तिः। स्व-स्वाम्यादिसंबन्ध-लक्षणव्यापकविशेषश्च नात्र विद्यते, इति व्याप्तिसामान्यविशेषाभावबोधप्रसूताऽर्थापत्तिः प्रमाणमित्यर्थः। स्वत्वादिना व्यवस्थितमनुष्यावयव्यादिना व्यवहारस्योभयसंमतत्वात् कथं तन्निरसनमित्याह—*ननु कर्त्रिति* ॥ कर्तृ-करणयोः संबन्धमात्रे सति तादात्म्याभावापराधेन तत्कार्याभावादर्शनादर्थापत्तेरन्यथोप-पत्तिः। अनुमानस्याप्रयोजकत्वमिति शङ्कार्थः। प्रमातृत्वादिव्यवहारोपयोगिनां संबन्धान्तराणामनिरूपणात् कल्पिततादात्म्यमेव संबन्धः, ततश्च नानुमानार्थापत्त्योर्दुष्टतेत्याह—*तत्रेति* ॥ किं स्व-स्वामिता संबन्धः ? आहो विनियोज्य-विनियोजकता ? किं वा संयोगः ? उत समवायः ? आहो भोक्तृ-भोग्यता ? किं वा स्वकर्मारभ्यत्वम् ? उत स्वेन्द्रियाधिष्ठेयत्वम् ? अन्यो वा ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*न तावदिति* ॥ स्व-स्वामिभावस्याप्रयोजकत्वे हेत्वन्तरमाह—*सुषुप्तेऽपीति* ॥ न च—सुषुप्ते चक्षुरादिसहकार्यभावात् कथं प्रमात्रादिव्यवहारप्रसक्तिरिति—शङ्क्यम् ; स्वत आत्मनः प्रमातृत्वशक्तिमत्त्व एतद् भवेत् ; न च संभवति। प्रमातृत्वं प्रमाकर्तृत्वम्, तच्चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वम्; न तत् कूटस्थस्य संभवतीत्यर्थः ॥

देहादेरिच्छानुविधायित्वस्य सिद्धान्तिनाभ्युपगतत्वान्नानिष्टं किंचित्—"अपर आहे"त्यनेनोक्तमित्या-शङ्क्याह—*इच्छेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*तदभावादिति* ॥ अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामुक्तं संबन्धहेतुत्वं निश्चीयत इत्यर्थः। शरीरस्यात्मना संबन्धस्तदिच्छानुविधायित्वं चेत्, तर्ह्यात्मनो न शरीरादिसंबन्धः; तदिच्छा-ननुविधायित्वादित्याशङ्क्योक्तं टीकाकृता—*तस्यापीति* ॥ *तस्य=आत्मनोऽपि। *तेन=कार्यकारणसं-घातेन। *संबन्धः=तस्य देहादेर्यथेष्टविनियोजकत्वमित्यन्वयः। तस्येति कर्मणि षष्ठी। तत्रेष्टापत्तिं शङ्कते—*अस्त्विति* ॥ उक्तसंबन्धादेव व्यवहारभावान्नाध्याससिद्धिः, ततश्चानिष्टापत्तिरित्याह—*तत्रा-हेति* ॥ "तथा चे"त्यनेनेच्छानुविधायित्वमङ्गीकृत्य—"उत्तिष्ठामी"त्यादिना तदेवोच्यते, ततश्च वैयर्थ्यमित्या-शङ्क्य तद्व्यावृत्त्यर्थं शङ्कामाह—*नन्वेतदिति* ॥ अनुभवः प्रमाणमित्याह—*अत आहेति* ॥

उक्तसंबन्धाद् यथा व्यवहारसिद्धिः, तथा तदनुरोधेनानुभवोऽपीति टीकार्थः । अतिप्रसङ्गान्न विनियोज्य-विनियोजकत्वसंबन्ध इति शङ्कते—*नन्विति* ॥

किमिच्छाऽनुविधायित्वमात्रस्य प्रयोजकत्वं निरस्यते ? उताव्यवधानेनेच्छाऽनुविधायित्वस्य ? नाद्यः; इष्टापत्तेः, इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—*नेत्याहेति* ॥ स्वामिन इच्छाऽनुविधायिनी कदाचित् भृत्यादाविच्छा जायते, ततो व्यवहार इत्युक्तप्रयोजकाभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुभवस्योभयत्रापि सद्भावाद् "नैतत् संविदि" इत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य, त्वदनुभवस्य दुर्निरूपविषयत्वाद् दौर्बल्यमित्याह—*उच्यत इति* ॥ किमिच्छाऽनुविधानयोग्यतामात्रं संबन्धः ? उतेच्छाऽनुविधीयमानत्वं संबन्धः ? इति विकल्प्योभावप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां दूषयति—*यदीत्यादिना* ॥ उक्तसंबन्धस्यानुभूयमानत्वात् तदपलापो युक्त इति शङ्कते—*अथेति* ॥ अनुभवशरणं प्रत्यनुभवान्तरविरोधेनोत्तरमाह—*नेत्याहेति* ॥ त्वदीयाऽनुभवो गौण इत्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ उपाधियोगेनापीच्छासंभवात् कथं तन्निराकरणम् ? इत्याशङ्क्याह—*इच्छाऽपीति* ॥ इच्छाऽनुविधीयमानत्वं संबन्ध इति वदताऽप्यध्यास एष्टव्यः; कूटस्थासङ्गादिस्वभावात्मनि तत्त्वत इच्छाऽसंभवादित्यर्थः । "तथा चानुभवः" इत्यत्रेच्छयाऽनुविधीयमानत्वस्य संबन्धतासंप्रतिपत्तेः सिद्धान्तिनस्तदुदाहरणमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अन्तःकरणेति* ॥ तृतीय-चतुर्थौ दूषयति—*न चात्मेति* ॥ परिशिष्टकल्पान्तराणि निरस्यति—*भोक्तृ-भोग्येत्यादिना* ॥ इन्द्रियाधिष्ठेयत्वं स्वेन्द्रियं प्रति वशवर्तित्वम्, स्वप्राणपरिपाल्यत्वादिरादिशब्दार्थः । आत्मनि भोगाद्यध्याससिद्धावुक्तसंबन्धसिद्धिस्तत्सिद्धौ च भोगाद्यध्याससिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ भोक्तृ-भोग्यान्वय-स्वकर्मारभ्यत्व-स्वेन्द्रियाधिष्ठेयत्वानामसंबन्धत्वे हेत्वन्तरमाह—*भृत्यादीति* ॥ तत्र व्यभिचारं निराकर्तुं विशिनष्टि—*अव्यवधानेनेति* ॥ किं भोगयोग्यत्वम् ? उत भुज्यमानत्वम् ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*यदीत्यादिना* द्वितीयमनुवदति—*यद्यव्यवधानेनेति* ॥ संबन्धमन्तरेणायमेव न सिध्यतीत्याह—*तन्नेति* ॥ शरीरविशेषेण संबन्धविशेषाभावेऽस्मिन्नेव शरीरे भोगसंबन्धो न भवेत्, अत्र सन्निधानात्तदङ्गीकारे सर्वशरीरे संबन्धात् सर्वत्र भोग आपद्येत; न च स उपपद्यत इत्यर्थः । एतच्छब्दपरामृष्टमर्थमाह—*तस्मादिति* ॥ आत्म-देहादीनां संबन्धान्तरसंभवेनार्थापत्त्यनुमानयोरन्यथासिद्धिशङ्कायां संबन्धान्तरनिरासानन्तरं टीकाकारस्य प्रमाणोपसंहरणं युक्तम्, न प्रमेयोपसंहरणमित्याशङ्क्य, प्रमाणोपसंहरणसिद्धवत्करणाददोष इत्याह—*अत इति* ॥ अध्यासाभावे शरीरविशेषेण भोगान्वयासंभववदध्यासभावेऽप्यनियमस्तुल्य इति शङ्कते—*ननु सर्वेति* ॥ किं सूक्ष्मशरीरेऽध्यासानियम आक्षिप्यते ? उत स्थूलशरीरे ? इति विकल्प्योभयथाऽप्यसंभवं दर्शयितुमविद्याऽध्यासस्यानादित्वं तावदाह—*अनादिस्तावदिति* ॥ अनादित्वान्न तत्रानियमशङ्केत्यर्थः । भवत्वविद्याध्यासानादित्वम्, तथापि शरीरे कथमध्यासनियमः ? इत्याशङ्क्याह—*तत्परिणामत्वादित्यादिना* ॥ लिङ्गशरीरेऽध्यासनियमो न विरुध्यत इति संबन्धः ॥

अखण्डानन्दस्वभावं चैतन्यमविद्यासहायं सृज्यमानप्राणिकर्मानुरोधेनेक्षणपुरःसरमपञ्चीकृतपञ्चभूतान्युत्पादयति । तानि च तत्कर्मानुरोधेन लिङ्गशरीरं जनयन्ति । तच्च द्विविधम्—समष्टि-व्यष्टिरूपेण । तत्सम-

ष्टिरूपेण नानियमशङ्का ; तस्यैकत्वात्, नापि व्यष्टौ ; एतत्कर्मार्जितत्वेन तस्मिन्नेवान्वयसंभवात्, इत्येतत् सर्वं हृदि निधायाह—*तत्परिणामत्वादिति* ॥ द्वितीयं प्रत्याह—*तत्कार्येति* ॥ तस्या अविद्यायाः कार्यं तत्कार्यम्, तच्च भूतं चेति तत्कार्यभूतम्, तच्च सूक्ष्मशरीरं चेति तथोक्तम्, तेनारब्धत्वादिति विग्रहः । सूक्ष्मशरीराकारेण परिणतत्वाद्भूतानां सूक्ष्मशरीरत्वमुक्तम् । तच्च विशेषणं सूक्ष्मशरीरस्थकर्मानुरोधेन भूतानां स्थूलशरीरस्रष्टृत्वोपपादनार्थम् । *इदमत्र विवक्षितम्*—अपञ्चीकृतभूतानि कर्मानुरोधाच्चिदधिष्ठानाच्च पञ्चीकृतत्वमापद्यन्ते । तानि च पञ्चीकृतानि प्राग्भवसंचितसुकृतदुष्कृतानुरोधेन स्थूलं शरीरमारभन्ते, तत्र यद् यत्कर्मणाऽऽरब्धम्, तस्य तत्र प्रवेशः, नान्यत्र । नच—अदृष्टेन संबन्धविशेषाभावान्न तन्निमित्ता व्यवस्थेति—शङ्क्यम्; एतद्गात्रनिर्वर्तितत्वेनैतदीयत्वात् । न परस्पराश्रयता ; गात्रे दृष्टभेदाङ्गीकरणात् । न चात्र प्रमाणाभावः; "रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते"इत्यादिश्रुतेरिति । अन्तःकरणसंबन्धस्यात्मनो नियतत्वात् तद्द्वारा वा नियम इत्याह—*तत्संश्लेषाद्वेति* ॥ न च—तत्संश्लेषेऽप्यनियम इति—वाच्यम् ; कर्मानुरोधान्नियमसंभवात्, यद् यथा प्रतीयते, तत्तथेत्यभ्युपगमाच्च मायावादिनं प्रति नैतच्चोद्यमवतरति । न च परमतेऽप्यदृष्टानुरोधाद् भोगव्यवस्थपपत्तिः ; अदृष्टस्याप्यनियतत्वात् । न च तत्कार्येन्द्रियैर्निर्वर्तितत्वात्तस्य नियतत्वम् ; अविद्याऽध्यासमन्तरेण कार्यादिस्तदीयताऽयोगात्, आत्मनोऽसङ्गाद्वयभावत्वादित्यर्थः ॥

एवं प्रमाणप्रश्नोत्तरमभिधाय, आक्षेपमवतारयति—*ननु प्रमातेति* ॥ अनुपयोगादिति शेषः । करणाप्रयोज्यत्वे सति तत्प्रेरकत्वं कर्तृत्वम्, तस्य कूटस्थासङ्गेऽसंभवादध्यासमूलं प्रमातृत्वमित्यभिप्रेत्याह—*न प्रमातृत्वमिति* ॥ आक्षेपान्तरमुत्थापयति—*यत्त्विति* ॥ अविद्यावदुपादानत्वे प्रामाण्यानुपपत्तिमात्रं चोद्यते ? उत तदनुपपत्त्याऽविद्यावदनुपादानत्वम् ? आद्ये किं तत्त्वावेदनस्य प्रामाण्यहानिः ? उत व्यावहारिकस्य ? इति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति—*तत्र यदीति* ॥ एतच्चोपनिषद्व्यतिरिक्तप्रमाणविषयमिति द्रष्टव्यम् । द्वितीयमनुवदति—*अथेति* ॥ "नेह नानाऽस्ति किंचने"त्यागमेन भेदस्य परमार्थत्वं बाध्यत इत्यर्थः । व्यवहारसमर्थं च तद्वस्तु चेति व्यवहारसमर्थवस्तु, तदङ्गतालक्षणं यत्प्रामाण्यम्, तस्य हानिरिति विग्रहः । वस्त्वङ्गत्वं तद्बोधकत्वमिति यावत् ॥ बाधायोग्यं प्रामाण्यम्, अत्र तु तन्नेत्याह—*न तत्रेति* ॥ तथा निरपेक्षाणामित्यादेरेषोऽर्थः—

किं साऽपेक्षतालक्षणमप्रामाण्यम् ? उताबोधकतालक्षणम् ? आहो विसंवादलक्षणम् ? इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—*तथेत्यादिना* ॥ प्रामाण्यानुपपत्तेरविद्यावदुपादानत्वासंभव इति पक्षं निराचष्टे—*अविद्यावद्विषयत्वमिति* ॥ "विधिमुखोपदर्शितमि"त्यत्र विधिः प्रेरणादिरूप इति शङ्कां निरस्यति—*विधिमुखोपदर्शितमित्यादिना* ॥ प्रत्यक्षेण प्रमाणादेर्व्यवहाराङ्गतायां सिद्धायां प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिः प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याध्यासमूलतायां च सिद्धायां प्रामाण्यमविद्यावद्विषयत्वं चेत्युभयं प्रदर्शितमिति योजना । इदमेतादृशमिति बोधनं विधिः प्रत्यक्षम्, तन्मुखमादिर्यस्यानुमानादेस्तद्विधिमुखमित्यर्थः । शब्दादिनाऽर्थक्रियाकारिणो मिथ्यात्वात्, बाध्यधूमवत् । ततश्च न प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—*अर्थक्रियेति* ॥ शब्दादीनां मिथ्यात्वेऽप्यविद्यानिवृत्त्याद्यर्थक्रियाहेतुत्वं न विरुध्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—*अर्थक्रियास-

मर्थत्वादिति* ॥ शब्दादिविषयत्वादित्यर्थः । शब्दादीनामर्थक्रियासामर्थ्यस्यानुभूयमानत्वात्तद्विरोधेऽनुमानानुदय इत्यर्थः ॥

शब्दादीनामर्थक्रियाकारितया प्रामाण्यं चेत्, प्रामाण्यपरतस्त्वं दुर्वारमित्याशङ्क्ते—*नन्वर्थेति* ॥ ज्ञानं स्वत एव प्रमाणम्, संवादज्ञानं त्वप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थम्; अतो न स्वतस्त्वविरोध इत्याह—*ज्ञानादेवेति* ॥ यथा मीमांसकमते स्वतःप्रमाणस्यापि ज्ञानस्यार्थतथात्वं न मृग्यते, न च परतस्त्वम् ; ज्ञानादेवार्थतथात्वनिश्चयात् ; तद्वदत्रापीत्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह—*अन्यथेति* ॥ ब्रह्मज्ञानम्, मिथ्या, अज्ञानोपादानत्वात्, संमतवत् ; ततश्च न तस्याविद्यानिवर्तकत्वमिति शङ्क्ते—*ननु ब्रह्मेति* ॥ अध्यस्यत इत्यध्यासोऽज्ञानम् । दूषणान्तराभिधित्सया परिहृतस्यापि पुनरुत्थापनमिति द्रष्टव्यम् ॥

किं स्वरूपस्य मिथ्यात्वं विवक्षितम् ? उत विषयस्य ? इति विकल्प्याद्ये सिद्धसाध्यतेत्याह—*यदि तावदिति* ॥ न च—तस्य मिथ्यात्वेऽविद्यानिवर्तकत्वमनुपपन्नमिति—शङ्क्यम्; मिथ्याभूतस्यापि स्वप्नोपलब्धकुञ्जरारोहणादेरर्थक्रियाकारित्वदर्शनादित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—*अर्थेति* ॥ ब्रह्मज्ञानम्, न विषयतो मिथ्या, अनुपलभ्यमानबाधत्वात् ; संमतवत्, इत्यभिप्रायेणाह—*न ब्रह्मणीति* ॥ ब्रह्म, मिथ्या, अध्यासोपादानज्ञानगम्यत्वात्; प्रपञ्चवदित्याशङ्क्याह—*प्रपञ्चस्यापीति* ॥ "नेह नानाऽस्ति किंचने"ति प्रतिपन्नोपाधौ प्रपञ्चस्य निषिध्यमानत्वात् परमार्थसद्विलक्षणत्वम्, ब्रह्मणश्चातथात्वादप्रयोजको हेतुः ; अन्यथा मिथ्याज्ञानविषयत्वादिदमोऽपि मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानम्, विषयतो मिथ्या, दुष्टकारणजन्यत्वात् ; संमतवदिति शङ्क्ते—*ननु दुष्टेति* ॥ अप्रयोजको हेतुरित्याह—*नेत्याहेति* ॥ आगन्तुकदोषस्य मिथ्यात्वहेतुत्वम्, इतरस्य च तद्वैपरीत्यं चेत्, जन्मत एव दुष्टाक्षस्य उत्पद्यमानज्ञानस्य मिथ्याविषयत्वं न स्यादित्याशङ्क्यागन्तुकनैसर्गिकशब्दार्थमाह—*प्रमाणेत्यादिना* ॥ कथं तर्हि अविद्याया "विद्यत एवे"त्यत्र दोषत्वमुक्तम् ? तत्राह—*अविद्येति* ॥ एकस्य क्वचिद् दोषत्वं गुणत्वं चेत्येतत् कुत्रोपलब्धम् ? तत्राह—*यथेति* ॥ काचादेः शुक्तित्वादिविशेषांशप्रतिबन्धत्वाच्चक्षुरादौ दोषत्वम्, स्वहेतुपापादृष्टानुमापकत्वेन च गुणत्वं यथा, तथेत्यर्थः । अविद्याया अद्वैतावभासं प्रति दोषत्वमुक्तम्, तत् कथम् ? अत्राह—*चैतन्येति* ॥ चित्प्रकाश्याव्यवहार्यब्रह्मविपरीतवस्तुप्रकाशकत्वाद् दोषत्वमित्यर्थः । पापादृष्टानुमापकस्य काचादेरदोषत्वम्, तद्वदविद्याया अपि व्यवहारयोग्यप्रकाशकत्वाददोषत्वमित्याशङ्क्याह—*दोषत्वमिति* ॥ व्यवहारयोग्यवस्तुप्रकाशत्वमात्रेण न दोषत्वं ब्रूमः, किंतु सच्चिदानन्दस्वप्रकाशमानप्रतिबन्धेन तद्विपरीतावभासहेतुत्वात्, चक्षुःप्रकाश्यशुक्त्यादिविपरीतप्रकाशक-काचादिवदित्यर्थः । "न च सर्वसाधारणे" इत्यादिनाऽऽगन्तुकस्य दोषत्वं नेतरस्येत्युक्तम्, तदनुपपन्नम्; आगन्तुकस्य मिथ्यात्वहेतुत्वं नेतरस्येति प्रस्तुतत्वात्, प्रस्तुते दृष्टान्ताभिधानस्योचितत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*कथमिति* ॥ प्रतिश्यायशब्देन नासिकाविवरनिस्सृतकफोत्थनीरबिन्दुरभिधीयते । आगन्तुकदोषस्य विषयमिथ्यात्वहेतुत्वम्, नेतरस्येत्येतत् शबरस्वामिवचनपराहतमिति चोदयति—*ननु भाष्येति* ॥ "यस्य च दुष्टं करणमि"त्यत्रेति शेषः । आगन्तु-

कदोषे दोषत्वप्रसिद्धेरितरत्र तदभावात्सामान्यवचनं विशेषविषयत्वेन निर्णीयत इत्यभिप्रायेणाह—*नेत्याहेति* ॥

प्रमाणादीनामविद्यावदाश्रयत्वेऽनुपपत्त्यभावात् प्रमाणादिव्यवहारस्याध्यासमूलत्वमुक्तम्। तत्र वक्तव्यम्—किमविवेकिव्यवहारस्याध्यासमूलत्वम् ? उतेतरस्य ? इति विकल्प्याद्ये सिद्धसाध्यतेत्याह—*नन्वविवेकीति* ॥ द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह—*न विवेकीति* ॥ अध्यासस्याविवेकपुरस्सरत्वाद्विवेकिनां च तदभावात् कथमध्यासपुरःसरत्वं व्यवहारस्येत्यर्थः। विवेकिशब्देन किं बुद्धिमत्त्वमात्रं विवक्षितम् ? उत शास्त्रीयविवेकवत्त्वम् ? इति विकल्प्याद्ये व्यवहारस्याध्यासमूलत्वं दुर्वारमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ विवेकिनां व्यवहर्तृत्वादध्यासवत्त्वेन पश्वादिविशेषाभावमुक्तं विहाय पश्वादावध्यासप्रदर्शनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—*पश्वादीति* ॥

"तदेकरूपे"त्यत्र पश्वादीनां मनुष्याणां च साम्यमुच्यते। "अतस्तदेकरूपे"त्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात्, तदर्थम-पुनरुक्तमर्थमाह—*अध्यासेति* ॥ विवेकिव्यवहारः, अध्यासनिबन्धनः, व्यवहारत्वात्; पश्वादिव्यवहारवदित्युक्तम्, तदनुपपन्नम् ; तस्याप्रसिद्धत्वात्। तथा च साध्यविकलो दृष्टान्त इति चोदयति—*पश्वादीति* ॥ शरीरादावहंकारानुबन्धो गौणत्वेनाप्युपपत्स्यत इत्यभिसन्धिः। दृष्टान्तेऽध्यास आक्षिप्ते तत्समर्थनं विहाय प्रौढमतीनां व्युत्पाद्यत्वं कस्मात् सिद्धान्तिनोक्तम् ? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*पदार्थेति* ॥ आत्मानात्मानौ पदार्थद्वयशब्दार्थः ॥ "उच्यते" इत्यादेरयमर्थः—देहात्मनोर्भेदानधिगतावहं-ममाभिमानस्याध्यासत्वम् ; ज्ञातभेदयोरभेदाभिमानस्य गौणत्वादित्याशयेनोत्तरयति—*उच्यत इति* ॥ कथं भेदानधिगतिरिति चेत् ? तत्र वक्तव्यम्—किमनुमानाद् व्यतिरेकसिद्धिः ? उतागमात् ? अथवा प्रत्यक्षात् ? इति विकल्प्य कल्पद्वयं दूषयति—*प्रौढमतिभ्य इति* ॥ व्युत्पादनयोग्येभ्य इत्यर्थः। पश्वादीनामुपदेष्टृत्वनिराकरणार्थं प्रत्यक्षादीति विशेषणम्। पश्वादीनामप्रौढमतित्वादुपदेष्ट्रभावाच्च न व्युत्पाद्यत्वमित्यर्थः। तृतीयं कल्पं शङ्कते—*अन्यथेति* ॥ व्युत्पाद्यत्वं विनाऽप्यधिगतावित्यर्थः। प्रत्यक्षाद्विवेकसिद्धिं ब्रुवाणं प्रत्युपदेशानर्थक्यप्रसञ्जनं नानिष्टमित्याशङ्कायाम्—"एवमेवे"त्याद्युक्तमनुपपन्नम्, युक्तिसहकृतप्रत्यक्षस्याभेदबोधकत्वात् सर्वेषां च तदभावादित्याशङ्क्याह—*स्वाभाविकेति* ॥ *एवमेवेति* ॥ पश्वादिवदित्यर्थः। सर्वेषां प्रत्यक्षेणात्मप्रतिपत्त्यभावेऽपि केषां चित्तदस्तीत्युक्तम्—'ननु गोपाले'त्यत्र, तदनुपपन्नम्; तत्र प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*नन्विति* ॥ अदृष्टोद्देशेन देव-भूदेवसमाराधनसंदर्शनाद् देहस्य चात्र भस्मीभावोपलम्भात् कालान्तरीयफलभोक्त्रधिगतिस्तेषां निश्चीयते ; आगमाद्यप्रवीणत्वाच्च प्रत्यक्षाद्विवेकाधिगतिरित्यर्थः ॥

"व्यवहारबलाद्भेदः प्रत्यक्ष" इत्युक्ते तदभिज्ञव्यवहारमात्रं व्यतिरेकस्य प्रत्यक्षत्वे प्रमाणमिति सिद्धान्तिनोक्तमिति प्रतिभाति, तन्न संभवति ; अनिष्टापादनाभावादित्याशङ्क्य टीकार्थं स्पष्टयति—*न प्रत्यक्षेणेति* ॥ देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानवानाप्तः, तदभिवदनादिरप्यात्मनि प्रमाणमिति टीकार्थः। उक्तेऽर्थे

विनिगमनमुक्तम्—"तथाचे"त्यत्र, तदनुपपन्नम् ; व्यतिरिक्तात्मविशेषप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह—*प्रत्यक्ष इति* ॥ *विशेषत इति* । असंसार्यादिरूपेणेत्यर्थः । "प्रत्यक्षादिव्यवहारः" इति भाष्ये हेतूपसंहरणं प्रतिभाति, न हेतुमतः, तत्र कोऽभिप्रायः ? इत्याशङ्क्य हेतुमतोऽप्युपसंहरणमस्तीत्याह—*अत इति* ॥ स चासौ कालश्चेति कर्मधारयसमासः ? उत तस्य कालस्तत्काल इति षष्ठीसमासः ? नाद्यः ; व्यवहारस्य कालत्वाभावात्, न द्वितीयः ; किं तच्छब्देन व्यवहारः परामृश्यते ? उताध्यासः ? नाद्यः ; व्यवहारस्य कालत्वाभावात् ; अत एव न द्वितीयोऽपि संगच्छत इत्याशङ्क्याह—*तस्येति* ॥ मध्यमपदलोप्ययं समास इत्यर्थः । न चाध्यासस्य व्यापकत्वाद् व्यवहारस्य च व्याप्यत्वादध्यासस्य काल एव कालो यस्य, स तत्काल इति विवेचनीयम् ; किमिदमुच्यते—व्यवहारस्य काल एव कालो यस्येति चेत्, तत्र ब्रूमः—व्यवहारस्य व्याप्यत्ववद् व्यापकत्वमप्यध्यासं प्रत्यस्तीति प्रदर्शयितुमेवं समासमाचार्याश्चक्रिर इत्यर्थः । नचात्रान्वयासंभवः ; 'च' शब्दाध्याहारेण तत्कालपदोदिताध्यासस्य व्यवहारस्य च समत्वाभिधानादित्याह—*स च पश्वादिभिरिति* ॥ "शास्त्रीये तु व्यवहारे" इत्यत्र व्यतिरिक्तात्मज्ञानमनुज्ञायोपनिषदात्मज्ञानं प्रतिचिक्षेप, तदनुपपन्नम्, तस्य प्रकृताननुसारित्वादित्याशङ्क्य, वृत्तानुवादेन तात्पर्यं कथ्यते—"एवं तावदि"त्यत्र, तत्रानुवादत्वे "न तेने"त्यादिना भाष्य-व्याकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*एवं तावदिति* ॥ अनुवादत्वे भाष्यव्याख्यानमनुचितमिति यत्तूक्तम्, तत्राह—*न तेनेति* ॥ पूर्वमव्याख्याततत्वादनुवादव्याजेन व्याख्योपपत्तिरित्यर्थः । न च स्थानातिक्रमणेन व्याख्यानमसङ्गतमिति—*शङ्कनीयम् ; शङ्कानिमित्ताभिधाने शङ्कावकाशादित्याह—*तत्रेति* ॥ अध्यासस्य हेतुत्वे सिद्धे निमित्तत्वमेव, नोपादानत्वमिति शङ्कासंभव इत्यर्थः ॥

व्यवहारस्याध्यासपुरस्सरत्वमुक्तम्, तत्र किं तस्य निमित्तत्वम् ? उतोपादानत्वम् ? आद्ये सिद्धसाधनता, इत्याह—*भवत्विति* ॥ द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह—*तथापीति* ॥ रजताध्यासादेर्व्यवहारं प्रति निमित्तत्वादत्रापि तदेव युक्तमित्यर्थः । किं तर्ह्युपादानम् ? तत्राह—*आत्मैवेति* ॥ *केवल इति* ॥ अनध्यस्तात्मभाव इत्यर्थः । *असङ्गस्येत्यादेरयमर्थः*—प्रमातृत्वं ततः स्वतो न संभवति ; संवित्स्वभावत्वादित्याह—*चैतन्येति* ॥ कर्तृत्वमप्यसंभवीत्याह—*अविकारिण इति* ॥ सहकारिसंबन्धाभावादपि न तस्य कर्तृत्वमित्याह—*असङ्गस्येति* ॥ रजताध्यासस्य निमित्तत्वमेवेति यत्तूक्तम्, तत्राह—*अयमर्थ इति* ॥ व्यवहाराश्रयः प्रमाता रजताध्यासश्चात्माश्रय इत्यसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह—*तदन्तरेणेति* ॥ रजताध्यासस्य प्रमातरि सद्भावेऽपि न प्रमातृत्वप्रयोजकत्वम्, तदभावेऽपि व्यवहारदर्शनात् । ततश्च तस्य निमित्तत्वं युक्तमित्यर्थः । ततो वैषम्यमाह —*इह त्विति* ॥ तत्र हेतुमाह—*केवलेति* ॥ निमित्ताभावादपि नैमित्तिकाभावप्रसिद्धेर्व्यतिरेकस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—*उपादानेति* ॥ सत्ता-स्थितिहेतुतयोपादानस्यान्तरङ्गत्वादन्वयः, अतस्तद्विषयत्वम् । न च—मिथ्याज्ञान-तत्संस्कारयोर्निमित्तत्वमात्रस्य पुरोक्तत्वात्तद्विरोध इति—*वचनीयम् ; मिथ्याज्ञानस्यानुपादानत्वेऽपि तद्विषयाहंकारादिसंपिण्डितरूपस्योपादानत्वसंभवादित्यर्थः । उपदिश्य, आपाद्य, आशङ्क्याहेति ग्रन्थच्छायाऽनुसारेण शङ्काप्रदर्शनरयाप्यनुवादप्रतीतिं व्यावर्तयति—*शास्त्रं पुनरिति* ॥ "विद्वान् यजेत"इत्यादिवाक्याद् ज्ञानवदात्मविषयत्वं शास्त्रस्य, ततो

नाध्यासपुरस्सरत्वमिति शङ्कार्थः। शास्त्रीयविवेकवत्त्वमिति कल्पान्तरमत्रोत्थापितमित्यर्थः॥ "शास्त्रीये"त्विति भाष्येऽविद्यावद्विषयत्वस्यानुक्तत्वात् "तस्याप्यविद्यावद्विषयत्वप्रदर्शनाये"ति ग्रन्थानुपपत्तिरित्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यार्थत्वाददोष इत्याह—*तस्यापीति* ॥ "कारीर्या यजेते"त्यादिशास्त्रीयव्यवहारस्य व्यतिरेकज्ञानानपेक्षणात्तदभ्यनुज्ञासंभवमाशङ्क्याह—*शास्त्रीये त्विति* ॥

देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं विनाऽपि फलादिचोदनानां प्रामाण्यसमर्थनस्यात्र पूर्वपक्ष-सिद्धान्तयोरनुपयोगादविद्यावद्विषयत्व-तदभावयोर्वादिप्रतिवादिनोरिहाभिप्रेतत्वाद् "ननु फले"त्यादिग्रन्थोऽसमञ्जस इत्याशङ्क्य, परलोकसंबन्ध्यात्मज्ञानं विना न प्रवृत्तिरित्यवसरमालक्ष्य, लब्धावसरश्चार्वाकवरः शङ्कत इत्याह—*अभ्यनुज्ञामिति* ॥ टीकाऽपेक्षितं हेतुं व्यनक्ति—*फलेति* ॥ फलचोदना तावद् देहान्तरसंबन्धिनमात्मानं नापादयतीति संबन्धः। कुत इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किं पश्वादिफलचोदना व्यतिरिक्तात्माऽऽपादिका ? उत स्वर्गादिफलचोदनेति ? नाद्य इत्याह—*पश्वादीनामिति* ॥ न च—पश्वादीनामस्मिन्नेव जन्मनि लाभे चित्रादेः कारीर्यादितुल्यतेति—शङ्क्यम्; कारीर्यादेर्नियतसमनन्तरफलत्वे पश्वादिचोदनानां चास्मिन्नेव जन्मनि यदा कदाचित्फलसंबन्धपरत्वादिति वैषम्यादित्यर्थः। द्वितीयेऽपि किं लोकविशेषः स्वर्गः ? उत सुखमात्रम् ? नाद्यः; तत्र मानाभावात्; द्वितीये न विवक्षितात्मसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह—*तज्जन्येति* ॥ स्वर्गस्यास्मिन् जन्मनि लब्धुं शक्यत्वादिति संबन्धः। पश्वादिजनितसुखस्य पश्वादिचोदनाफलत्वाद् न ज्योतिष्टोमादिफलत्वम्, तत्राह—*पश्वादीति* ॥ "चित्रया यजेत पशुकामः" "सांग्रहण्या यजेत ग्रामकामः" इत्यादिचोदनानां पश्वादिसमर्पकत्वान्न सुखसमर्पकत्वम्, यथाश्रुत्यङ्गीकारस्य युक्तत्वादित्यर्थः। निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दार्थत्वात्तद्भोक्तृत्वेन व्यतिरिक्तात्मसिद्धिः ? अत्राह—*निरतिशयेति* ॥ कार्तवीर्यादिवत्साम्राज्यादिपदप्राप्त्या तद्भोगस्यापीह संभवादित्यर्थः॥ फलचोदनाया अनपेक्षत्वमभिधाय, नैयमिक-नैमित्तिकचोदनयोरप्यनपेक्षत्वमाह—*नैयमिकेति* ॥ "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि"त्याद्या नैयमिकचोदना, 'गृहदाहवान् यजेत' इत्याद्या नैमित्तिकचोदना। फलवतोऽपि यदा न भोक्त्राक्षेपकत्वम्, तदा तद्विधुरस्य नाक्षेपकत्वमिति किमु वक्तव्यमित्याह—*सुतरामिति* ॥ नैयमिकादेरपि फलवत्त्वं ब्रुवाणं भाट्टं प्रत्याह—*फलवत्त्व इति* ॥ सुख-दुःखप्राप्ति-निवृत्तिफलस्य दृष्टेनैव शरीरेणोपभोगसंभवान्नादृष्टार्थकल्पनेत्यर्थः। नापि प्रायश्चित्तचोदनाया व्यतिरिक्तात्मप्रापकत्वमित्याह—*प्रायश्चित्तस्येति* ॥ "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इत्याद्या प्रायश्चित्तचोदना। अकृतप्रायश्चित्तदोषफलोपभोगाय व्यतिरिक्तापेक्षेति शङ्कां प्रत्याह—*दोषेति* ॥ दोषफलम्=दुःखम्, तच्चात्र सुलभमित्यर्थः॥

*ब्रह्महत्यायाश्च सूकराद्यनेकयोनिसंबन्धफलत्वात् तदुपभोक्तृतया व्यतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याशङ्क्याह—*जन्मान्तरस्येति* ॥ जन्मान्तरसंबन्धस्य न स्वरूपेण फलत्वम्, किं तु दुःखहेतुत्वेन; तच्च दुःखमत्रैव भोक्तुं शक्यम्, इति न जन्मान्तरापेक्षा; सूकरादिसमानदुःखपरतयाऽपि संभवादित्यर्थः। चित्रादिफलस्यास्मिन् जन्मनि कदाचिदनुपलम्भाद् अदत्तफलस्य कर्मणः क्षयायोगात् फलोपभोगाय देहान्तरसंबन्धापेक्षेत्य-

त्राह—*फलादर्शन इति* ॥ साङ्गानुष्ठानेऽपि फलादर्शनादङ्गवैकल्यकल्पनमयुक्तमित्याशङ्क्य, प्रतिबन्धाद् बहुसहकार्यभावाद्वा फलादर्शनं युक्तमित्याह—*प्रतिबद्धेति* ॥ देशान्तरादिभोग्यं स्वर्गमङ्गीकृत्याह—*मन्त्रेति* ॥ फलादिचोदनानां व्यतिरिक्तात्मानं विनाऽनुपपत्त्यभावात्प्रमाणान्तरस्य च तत्साधकस्यासंभवाद् व्यतिरेकाभ्यनुज्ञानमयुक्तमित्याक्षेपे कृते, तदङ्गीकारेण समाधानमयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*तत्रे-त्यादिना* ॥ तत्र चोद्यं परिहरतीति संबन्धः । अन्यपराणां वाक्यानां प्रमाणान्तरविसंवाद-संवादाभावे स्वार्थे प्रामाण्यमिति देवताधिकरणन्यायः । विशिष्टो देशो= मेरुपृष्ठादिः । विशिष्टकालः= शरीरपातोत्तरक्षणः । विशिष्टं शरीरम्= तैजसादि । टीकाया एषा योजना—

चोदनामात्रपर्यालोचनया व्यतिरिक्तात्मसिद्धिरित्येतदङ्गीकरोति—*सत्यमेवमिति* ॥ तर्ह्यभ्यनुज्ञान-मनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—*तथाऽपीति* ॥ मन्त्रादिप्रामाण्याद्विशिष्टदेश-कालोपभोग्यस्वर्गोपलब्धेस्तस्य च व्यतिरिक्तात्मना विनाऽसंभवात् स आश्रयणीय इत्युक्तमनुपपन्नम्, मन्त्राद्यप्रामाण्यवादिना शबरस्वामिना व्यतिरिक्तात्मसमर्थनादिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ चोदनानामतिरिक्तानपेक्षत्वे व्यतिरिक्तात्मनिरूपणवै-यर्थ्यं स्यात् ; विधिवाक्यार्थमात्रनिर्णयप्रवृत्तत्वाच्छबरस्वामिनः । ततश्च मन्त्रादिप्रामाण्यमाश्रित्य व्यतिरेका-भ्यनुज्ञानमसंगतमित्यर्थः । चोदनापेक्षितत्वं तावदसिद्धमित्याह—*तत्राहेति* ॥ विधौ वृत्ता मीमांसा, विधिवृत्तमीमांसा । विधेर्वृत्तं विधिवृत्तम्, तद्विषया वा मीमांसा विधिवृत्तमीमांसा । उत्सूत्रप्रतिपादितत्वमात्रेण कथं विध्यनपेक्षितत्वम् ? तत्राह—*विधिभिरेवेति* ॥ विध्यपेक्षितन्यायप्रतिपादनार्थं जैमिनेर्व्यापारः । ततश्च विध्यपेक्षितत्वे तत्सूत्रणं स्यात् । न च तदुपलभ्यते । तस्मान्मन्त्राद्यपेक्षयैव तत्प्रतिपादनमित्यर्थः । भाष्यकृतो विध्यपेक्षितप्रतिपादकसूत्रार्थव्याख्यानप्रवृत्तत्वादसूत्रितप्रतिपादकत्वे सूत्राननुसारित्वमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ अयुक्तत्वे हेतुमाह—*भाष्यकारेणेति* ॥ प्रामाण्यप्रयोजकस्यानपेक्षत्वस्य कुत्र सूत्रणमिति न ज्ञायते ? तत्राह—*तत्प्रमाणमिति* ॥ "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यति-रेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वा"दिति सूत्रम् । तस्मिंश्च सूत्रे विधिवाक्यस्यापौरुषेयत्वे-नानपेक्षत्वं प्रामाण्यप्रयोजनमुक्तम्, तन्मन्त्रादिष्वविशिष्टम्, इति तत्प्रामाण्यमप्यर्थात्सूत्रितमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे विनिगमनकारणं पृच्छति—*एवमिति* ॥ भाष्यकारेण योऽयमात्मविचारः कृतः, स भूतेऽर्थे प्रामाण्यमाश्रित्य, न चोदनासामर्थ्यमाश्रित्येति कथमवगम्यत इति योजना । तद्वचनं तत्र प्रमाणमित्याह—*तत्राहेति* ॥

"चोदना हि भूतमि"त्यत्र चोदनाया भूतादिबोधकत्वं लक्ष्यते । तत्र विधिवाक्यानां क्रियार्थत्वात्साक्षा-द्भूतादिबोधकत्वासंभवाच्छेषभूतमन्त्रादिद्वारेण तद्बोधकत्वं वक्तव्यम् । ततश्च मन्त्रादिप्रामाण्यमाश्रित्यात्म-विचारं चकार शबरस्वामीति समाधिग्रन्थार्थः । सिद्धार्थनिष्ठानामपि वाक्यानां प्रामाण्यस्य सूत्रितत्वेन तत्प्रामाण्यविशेषोऽपि तत्र विचारणीय इत्याह—*तर्हीति* ॥ *वर्णनीय इति* ॥ जैमिनिनेति शेषः । स्वरूप-स्यावगमो येन शब्देन, स स्वरूपावगमः, कस्मिन्= किं चोदना शेषभूत आत्मनि प्रमाणम् ? उत स्वतन्त्र इति विमर्शः । *कथं चेति* ॥ किमखण्डार्थम् ? उत संसृष्टार्थमिति ? वेदान्तानां प्रामाण्यस्यासूत्रितत्वेऽपि विधिवाक्यार्थनिरूपणप्रवृत्तत्वात्तद्विचारः कृतो जैमिनिनेत्यर्थः । आत्मविचारस्य विधिवाक्यार्थनिरूपणावि-

घातित्वात्तदनुकूलत्वाच्च स कर्तव्य इत्याह—*ननु धर्म इति* ॥ असिद्धो हेतुरित्याह—*नेत्याहेति* ॥ धर्मस्य व्यतिरिक्तात्मापेक्षितत्वात्कथमुपयोगाभाव उक्तः ? तत्राह—*नहीति* ॥ किं धर्मस्य स्वरूपेण व्यतिरिक्तात्मापेक्षा ? उत फलद्वारा ? नाद्यः ; उपयोगानिरूपणात्, न द्वितीयः ; फलनिरूपणार्थप्रवृत्तत्वाज्जैमिनेरित्यर्थः । धर्मस्य फलापेक्षत्वात्तत्रापि यत्नो युक्त इति शङ्कते—*ननु फलमिति* ॥ निष्फलस्तावद् धर्मोपदेशो न संभवति ; फलस्य कस्यचित्कालान्तरे संभवात् । तस्य च व्यतिरिक्तात्मानं विनाऽनुपपत्तेस्तद्विचारो युक्त इत्यर्थः । उत्तरमीमांसायां तत्सिद्धेर्न तत्र प्रयत्न इत्याह—*नान्यथेति* ॥

उत्तरमीमांसाया ब्रह्मपरत्वान्न कर्मफलनिरूपणपरत्वमिति चोदयति—*ननु ब्रह्मेति* ॥ वेदान्तानां भूतेऽर्थे प्रामाण्ये सिद्धे कर्मप्रतिपादकार्थवादादेरपि प्रामाण्यादिः सेत्स्यतीत्याशयेनाह—*तत्राहेति* ॥ वाक्यपर्यालोचनयैवात्मनः सिद्धत्वाद् बादरायणस्यापि तद्विचारो न युक्त इति शङ्कते—*ननु समन्वयेति* ॥ भूतस्य प्रमाणान्तरयोग्यत्वात् तदभाव-तद्विरोधयोः सतोर्न वाक्यमात्रात् तत्सिद्धिरित्याह—*नेत्याहेति* ॥ तर्हि देहातिरिक्तात्मनि प्रमाणाभावाद् देह एवात्मेत्याह—*ननु प्रमाणेति* ॥

आत्मनः प्रमाणान्तरयोग्यत्वमसिद्धम् ; तद्योग्यत्वेऽप्यक्षादिवद् वेदान्तानां प्रामाण्यात् । नच प्रमाणान्तरविरोधः ; तस्याभासत्वादित्यभिसन्धायाह—*तत्राहेति* ॥ अतःशब्देनाप्रामाण्यस्य परामृष्टत्वात् "तेने"त्यत्रापि तत्परामर्शशङ्का स्यात्, तदर्थमाह—*विरोधेति* ॥ विचारस्य प्रस्तुतत्वाद् योग्यतया तस्य ग्रहणमित्यर्थः । फलाभावादुक्तसंकीर्तनं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—*सत्यम्—इत्यादिनेति* ॥ विस्तरेणोक्तस्य संक्षेपेण प्रदर्शने बुद्धिसौकर्यं भवतीत्यर्थः । "अस्ति तु तदि"त्यत्र देहातिरिक्तात्माभावेऽपि फलादिचोदनानां प्रामाण्यस्य प्रस्तुतत्वात् तत्परामर्शशङ्का स्यात्, तत्राह—*अस्ति तु तदिति* ॥ प्रामाण्यादेर्विद्यमानत्वादेव तेन विना प्रामाण्यं नेति निषेधानुपपत्तिमाशङ्क्याह—*न तेन विनेति* ॥ मन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्यं न सूत्रकार-भाष्यकृदभिप्रेतम्, स्वोक्तिविरोधादिति शङ्कते—*ननु सूत्रेति* ॥ प्रामाण्यनिषेधस्यान्याभिप्रायत्वान्न विरोध इत्याह—*नैष इति* ॥ विग्रहवताम् ऋत्विगादीनां प्रत्यक्षतो हविर्भागस्वीकारवद् देवतादीनामपि तथात्वं स्यात्, न च तदुपलभ्यते; तस्माद् देवता नागतेति कर्मानुष्ठानलोपः स्यात्, तन्निरासार्थमप्रामाण्याभिधानमित्यर्थः । अप्रामाण्याभिप्रायत्वं कस्मान्न ? इत्याशङ्क्याह—*नाप्रामाण्येति* ॥ "अशनायाद्यतीतमि"ति भाष्यस्थविशेषणानां कृत्यमाह—*तत्रेति* ॥ 'मयेदमनुष्ठेयमि'ति बुद्धिः कर्त्रन्वयः । 'मदभिलषितसाधनमिदमि'त्यन्वयोऽधिकारान्वयः । 'ममाऽयं नियोगः' इति स्वामित्वेनाऽन्वयो भोक्त्रन्वयः ॥

वाक्यार्थावगमोत्तरकालमपि शास्त्रस्याविद्यावद्विषयत्वाद् भाष्य-टीकयोरनुपपत्तिमाशङ्क्यावगमशब्देन साक्षात्कारस्य विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह—*प्राक् चेति* ॥ भाष्यव्यावर्त्यां शङ्कामाह—*कथं पुनरिति* ॥ अदृष्टार्थप्रवृत्तौ व्यतिरेकज्ञानं तावदपेक्षितम् । ज्ञानाध्यासयोस्तु निवर्त्य-निवर्तकभावप्रसिद्धेर्न शास्त्रीयस्य व्यवहारस्याविद्यावद्विषयत्वमित्यर्थः । निवर्त्य-निवर्तक-

भावोऽसिद्ध इत्याह—*परोक्षेति* ॥ अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्वनियमाद् व्यतिरेकज्ञानस्य च परोक्षत्वान्न निवर्तकत्वमित्यर्थः ॥

स्वयूथ्यमतमाह—*सूक्ष्मशरीरस्येति* ॥ आत्मा चाविद्या चेत्यात्माऽविद्ये, तत्कार्यत्वादित्यर्थः । मिथ्याज्ञान-तत्संस्कारयोर्निमित्तत्वमभिप्रेत्य—"आत्माविद्याकार्यत्वादि"त्युक्तम्, शरीरात्मनोरुपादानोपादेयभावाद् भिन्नाभिन्नत्वम्, ततश्च भेदज्ञाने सत्यप्यभेदज्ञानानुवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः । कथं तर्हि स्थूलशरीराभिमानानुवृत्तिरिति ? तत्राह—*स्थूलशरीरस्येति* ॥ सूक्ष्मशरीरारम्भकस्य कर्मवृन्दस्य स्थूलशरीरं विना स्वफलदानेऽसमर्थत्वात् स्वारभ्यभूतद्वारेण वा तदारम्भकत्वम् । एतदभिप्रेत्योक्तम्—*संश्लेषादिति* ॥ किं तर्ह्यादर्तव्यमिति ? अत आह—*सर्वथेति* ॥ आचार्यमतस्येतरस्य वाऽनुसरणेऽपीत्यर्थः । प्रमाणानवद्यतामनुपसंहृत्य प्रमेयोपसंहरणे को हेतुः ? इत्याशङ्क्यानुपसंहरणमसिद्धमित्याह—*तस्मादिति* ॥ "सर्वाणि शास्त्राणी"त्यत्र शास्त्रीयव्यवहारस्याविद्यावद्विषयत्वसिद्धेः—"तथा ही"त्येतत् कथम् ? इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*न चेति* ॥ "ब्राह्मणो यजेते"त्यादौ चिदचितोरैक्यावभासो न प्रतीयते, इत्याशङ्क्याह—*विधेरिति* ॥ मदभिलषितसाधनमिदं कर्मेति प्रतिपत्तिसमर्थस्याधिकारिणः कर्तव्यविशेषोपदेशात् चेतनस्तावत् प्रतीयते, तस्य च वस्तुतो ब्राह्मणत्वाद्यसंभवादारोपितैक्यं प्रतीयत इत्याशयः । अध्याससद्भावं प्रसाध्य लक्षितं परामृशतीत्यभिधानात् प्रसाधनस्य पूर्वकालीनत्वं लक्षणस्योत्तरकालीनत्वं प्रतिभाति, तत्राह—*वृत्तेति* ॥ लक्षितमध्याससद्भावं प्रसाध्य परामृशतीत्यन्वयः ॥

कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मर्थेऽध्यासः ? इति विमर्शे तस्योत्तरम्—"एतस्मिन्नि"ति शङ्का स्यात्, तत्राह—*भाष्यमिति* ॥ "पुत्र-भार्यादिष्वि"त्यादिनाऽध्यासानुभवः प्रदर्श्यत इति शङ्का स्यात्, न च सोपपद्यते; अनुभवस्य पुरोक्तत्वादित्याशङ्क्याह—*आत्मानात्मनोरिति* ॥ *विभज्य प्रदर्शनायेति* ॥ देहविशिष्टे साकल्यादीनामारोपः, देहस्य चान्तःकरणविशिष्टे, तस्य च प्राक्तनाहंकारसंस्कारविशिष्टात्मनीत्येवंरूपेण विभागप्रदर्शनायेत्यर्थः ॥ *स्पष्टार्थ इति* ॥ उत्सर्गतः स्पष्टार्थत्वम् । कानिचित्त्वस्पष्टपदानि व्याख्यायन्त इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वात् किं तद्व्याख्यानेनेति ? तत्राह—*अत्रोत्तरेति* ॥ अत्राध्यासानां मध्य इत्यर्थः । पाठक्रममभिप्रेत्योत्तरेत्युक्तम् ।

देहधर्ममात्राध्यास उक्तः, स नोपपद्यते, धर्मिणोऽप्यध्यासदर्शनादिति शङ्कते—*ननु शरीरमिति* ॥ अपेक्षितं पूरयति—*ग्रहणमिति* ॥ धर्म्यध्यासे धर्माध्यासस्यार्थसिद्धत्वात् तद्ग्रहणं वक्तव्यमिति शङ्कते—*धर्मशब्द इति* ॥ मनुष्यत्व-ब्राह्मणत्वादिकं विहाय केवलदेहेऽभिमानाभावेन प्राधान्यात्तद्ग्रहणमित्याह—*अत आहेति* ॥ तत्र हेत्वन्तरमाह—*शास्त्रीयेति* ॥ कार्य-कारणत्वादीनामात्मन्यारोपमङ्गीकृत्य सुखादीनामारोपमाक्षिपति*—नन्वन्तःकरणेति* ॥ "अहं सुखमि"त्यभिमानाभावात् 'सुखी'ति च सद्भावान्न तदध्यास इत्यर्थः ॥ कूटस्थासङ्गाद्वयात्मनि स्वतोऽसंभवात्, तेषामध्यस्तत्वमाह—*नेत्याहेति* ॥

कामादीनामन्तःकरणधर्मत्वे सिद्ध आत्मन्यध्यस्तता, तदेवासिद्धमित्याशङ्क्याह—*तथाहीति* ॥ 'इदं रजतमि'त्यादिवत्तादात्म्येनानुपलम्भात् कथमध्यासः ? इत्याशङ्क्याह—*संबन्धितयेति* ॥ यत्र तादात्म्याध्यासः, तत्र सामानाधिकरण्यम्, अत्र च तदभावान्न सामानाधिकरण्यप्रथाऽपेक्ष्यत इत्यर्थः । अन्वय-व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिं शङ्कते—*नन्वात्मेति* ॥ अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरपेक्षितं समर्थनीयमिति न्यायात् करणस्यानपेक्षितत्वान्न तद्विषयत्वमित्याह—*न कार्येति* ॥ करणव्यापारस्य करणान्तरानपेक्षत्वान्न कार्यस्य करणनियम इत्यर्थः । करणव्यापारातिरिक्तकार्यस्य करणजन्यत्वमित्यनियममाशङ्क्याह—*करणकल्पनादिति* ॥ अभ्यर्हितत्वं सत्ता-स्थिति-हेतुत्वेनान्तरङ्गत्वम् । करणान्तरस्य क्लृप्तत्वाच्च न तद्विषयत्वमित्याह—*चक्षुरादीति* ॥ करणान्तरस्य क्लृप्तत्वान्न करणविषयत्वं चेत्, तर्ह्युपादानान्तरस्य क्लृप्तत्वान्न तयोस्तद्धर्मकत्वमिति शङ्कते—*नन्वहमिति* ॥ 'मृद् घटः' इत्यादिवदात्मतादात्म्येनानुपलम्भान्न तस्योपादानत्वमित्याह—*न दण्ड्यादिवदिति* ॥

सामानाधिकरण्याभावेनात्मनोऽनुपादानत्वेऽन्तःकरणस्यापि नोपादानत्वम् ; सामानाधिकरण्याभावस्याविशेषात्, इत्याशङ्क्याह—*तस्मादिति* ॥ सामानाधिकरण्याभावस्योभयत्राविशेषेऽप्यात्मनः कूटस्थादिरूपत्वान्न तत्परिणामत्वं कामादीनाम्, अन्तःकरणस्य च तद्वैपरीत्यादुपादानत्वं युक्तमित्यर्थः । अन्तःकरणस्य चिदचित्संवलितत्वात् तद्ग्रहणशङ्कायामन्तःकरणमित्याद्युक्तम्, तच्च स्पष्टार्थमित्याह—*अन्तःकरणमिति* ॥ 'अशेषस्वप्रचारसाक्षिणि' 'प्रत्यगात्मनी'त्यनयोः स्पष्टार्थत्वान्न व्याख्यानापेक्षेत्याशङ्क्य, व्यावर्त्यशङ्कासद्भावेन व्याख्यानमपेक्षितमित्याशयेनाह—*अशेषस्वप्रचारेति* ॥ स्वशब्देनात्मोच्यत इति शङ्कानिराकरणार्थं स्वशब्दव्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । प्रचरणमनेनेति प्रचारः कामादिः, न तु गमनादिरित्यभिप्रायेण प्रचारशब्दस्य व्याख्यानम् । असङ्गित्वादेः प्राक् सिद्धत्वात्तदभिधानं व्याख्योपयोगितयेत्याह—*साक्षीति* ॥ *असङ्गितयेत्यादेरयमर्थः*—साक्षादेव भासयतीति साक्षी । परिणामद्वारा भासकत्वं निराकर्तुमाह—*हानेति* ॥ समावस्थाया हानम्, विषमावस्थाया उपादानम्, ताभ्यां हीन इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—*अविकारित्वेनेति* ॥ तदुपपादयति—*असङ्गितयेति* ॥ 'प्रत्यगात्मनी'त्यत्र प्रत्यक्त्वमुक्तम्, तदाक्षिपति—*कथं पुनरिति* अन्तर्मुखतया गमनं प्रत्यगञ्चनम्, तत् सर्वान्तरस्य व्याहतमित्यर्थः नौयानाद् नगेषु गतिकल्पनवच्चित्तवृत्तिगमनापेक्षया गमनमित्याह—*देहादिष्विति* ॥

अन्तःकरण-तद्धर्माणां साक्षिवेद्यत्वमुक्तम्, तदाक्षिपति—*ननु न साक्षीति* ॥ मनः, परोक्षम्, अणुत्वात्; परमाणुवत्, साक्षिणोऽसंप्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः । कुतस्तर्हि तत्प्रथेत्याह—*किंत्विति* ॥ अर्थापत्त्येत्याह—*आत्मेति* ॥ क्रमेण ज्ञानोत्पादः करणक्रमपुरःसर इति सामान्यव्याप्तिः । न चात्मेन्द्रिय-विषयसमवधानापेक्षया क्रमोपपत्तिः, इति व्याप्तिसामान्य-व्यापकविशेषाभावोपलब्धिप्रसूतार्थापत्तिरन्तःकरणे प्रमाणमित्यर्थः । व्यापकविशेषाभावोऽसिद्ध इत्याह—*नान्यथेति* ॥ अन्यथासिद्धिमेवाह—*आत्मन इति* ॥ अन्यथैवोपपत्तिमाह—*द्रव्यान्तरेति* ॥ अप्रसिद्धद्रव्यान्तरम्, तत्र क्रमजननसामर्थ्यं चेति द्वयं कल्प्यं तव, मन्मते धर्मिणः प्रसिद्धत्वात् तत्र क्रमजननसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति लाघवमित्यर्थः ॥ अनुमानं मनसि प्रमाणमिति शङ्कते—

नन्विति ॥ कार्योत्पाद इत्युक्ते एकक्षणवर्त्यनेककार्योत्पादस्य क्रमकारिकारणापेक्षत्वाभावात्तत्साधने बाधः स्यात्, तदर्थं—*क्रमेति* ॥ विषयासंनिधानादन्यथासिद्धिं निराकर्तुम्—*सर्वविषयेति* ॥ "करणापेक्षः" इत्युक्ते चक्षुरादिना सिद्धसाध्यता, तदर्थं विशिनष्टि—*साधारणेति* ॥ एतावत्युक्ते बाह्येन्द्रियसंयोगलक्षणकारणाऽपेक्षया सिद्धसाध्यत्वम्, तदर्थं—*क्रमकारीति* ॥ ईश्वरप्रयत्नव्यवच्छेदार्थम्—कर्तुरिति विशेषणम्* ॥ ईश्वरप्रयत्नस्य कर्तृव्यापारागोचरत्वाद् व्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ "कार्योत्पादत्वादि"त्युक्त एकक्षणवर्तिकार्योत्पादे व्यभिचारः स्यात्, तदर्थम्—*क्रमेति विशेषणम्* ॥ सामग्रीक्रमापेक्षया ज्ञायमानक्रमकार्योत्पादनिरासार्थम्—*सन्निहितेति विशेषणम्* ॥ करणव्यापारनिरासार्थम्—*कर्तुरित्युक्तम्* ॥ व्यभिचारित्वान्नायं हेतुः साधुरित्याह—*नैतत्सारमिति* ॥ किं कर्तृमात्रम् ? उत प्रधानकर्ता ? नाद्य इत्याह—*मनस इति* ॥ द्वितीये क्रियायाः संयोगादिजनने करणान्तरनैरपेक्ष्यवन्नैरपेक्ष्यमित्यर्थः। न च—संयोगोत्पादेऽपीश्वरप्रयत्नापेक्षणान्न व्यभिचार इत्यपि—शङ्क्यम्; कर्तुर्व्यापारगोचरस्य करणत्वाभ्युपगमात्, ईश्वरप्रयत्नस्य चास्मद्व्यापाराविषयत्वात्। अन्यथेश्वरप्रयत्नेन सिद्धसाध्यता दुर्वारा स्यादित्यर्थः। व्यभिचारस्थलान्तरमाह—*फलस्य चेति* ॥ न च—कुठारव्यापारे कर्तुः क्रमकार्योत्पादकत्वमित्यपि—शङ्क्यम् ; स्वव्यापारं प्रति करणस्य कर्तृत्वोपगमादित्यर्थः ॥

अनुमानान्तरमुत्थापयति—*अथ मतमिति* ॥ धर्मिणि विशेषगुणपदं स्वरूपपरम्। "कारणापेक्षमि"त्युक्ते समवायिकारणापेक्षतया सिद्धसाध्यत्वम्, तदर्थम्—*असमवायीति* ॥ यत्किंचिदसमवायिकारणपुरःसरतयाऽर्थान्तरमपाकर्तुमाह—*संयोगेति* ॥ यत्किंचित्संयोगलक्षणासमवायिकारणापेक्षत्वव्यावृत्त्यर्थम्—*स्वाश्रय इति* ॥ येन द्रव्यान्तरेण संयोगः, तद् मन इत्यभिसन्धिः। समवायिकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणम्, प्रत्यासत्तिश्च द्वेधा—कार्यैकार्थसमवायः, कारणैकार्थसमवायश्चेति। अत्र च ज्ञानादिलक्षणकार्यैणैकस्मिन्नात्मनि समवेतत्वात् संयोगस्य समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वमिति द्रष्टव्यम्। "जन्मत्वादि"त्युक्ते संयोगोत्पादकाद्यकार्यजन्मनि व्यभिचारः, तदर्थम्—*गुणेति* ॥ विभागगुणजन्मव्यावृत्त्यर्थम्—*विशेषेति* ॥ पटादिसमवेतशौक्ल्यादिजन्मव्यावृत्त्यर्थम्—*नित्यद्रव्येति* ॥ "नित्यद्रव्यगुणजन्मत्वादि"त्युक्ते परमाणुगतसंख्यादौ व्यभिचारः, तदर्थम्—*विशेषेति* ॥

तथाऽपि कथं मनसः सिद्धिः ? इत्याशङ्क्य परिशेषादित्याह—*यत्तदिति* ॥ परिशेषासिद्ध्योत्तरयति—*नैतदिति* ॥ शरीरेन्द्रियैः संयोगस्येत्यर्थः। विभागज-शब्दजन्मनि संयोगासमवायिकारणानपेक्षे व्यभिचारश्चेत्यर्थः। न सर्वत्र शरीरादेः संयोगस्यासमवायिकारणत्वं वक्तुं युक्तम्; शरीरेन्द्रियव्यापाराभावेऽपि स्वप्ने ज्ञानजननदर्शनात् ; ततश्च द्रव्यान्तरसंयोगस्यासमवायित्वमित्याशङ्क्याह—*स्वप्नेति* ॥ आत्मनः सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगितया तदाऽपि संयोगस्य भावात् कथं द्रव्यान्तरकल्पनमित्यर्थः। सुखसाक्षात्कारः, इन्द्रियजः, साक्षात्कारत्वात्, रूपादिसाक्षात्कारवत्, सुखाद्युपलब्धिः, करणजन्या, कार्यत्वात् ; छिदिक्रियावदित्यनुमानमिति चेत्, मैवम् ; किं साक्षात्कारमात्रस्य धर्मित्वं हेतुत्वं च ? उतानीश्वरसाक्षात्कारस्य ? आद्ये

किमीश्वरसाक्षात्कारस्यापि धर्मित्वम् ? उत न ? धर्मित्वे बाधः, इतरत्र व्यभिचारः । द्वितीये साक्षिवेद्यत्वसंभवादप्रयोजकत्वम् । द्वितीये हेतौ यत् कार्यम्, तत्कारणजन्यमिति न नियमः ; करणव्यापारे व्यभिचारादित्यर्थः ॥

अस्तु तर्ह्यागमो मनसि प्रमाणमित्यत आह—*आगमादिति* ॥ आगमज्ञानविधुरबालगोपालादीनामपि मनःसिद्धेर्न तत्सिद्धत्वमित्यर्थः । परिशेषात् साक्षिसिद्धत्वं मनसो दर्शयितुमैन्द्रियकत्वं निरस्यति—*न चेति* ॥ मनसः किमणुत्वम् ? उतानन्तत्वम् ? अथवा मध्यमपरिमाणत्वम् ? इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—*अणुपरिमाण इत्यादिना* ॥ मा भून्मन इत्यपि न शङ्क्यमित्याह—*मम मन इति* ॥ कथं तर्हि तत्सिद्धिरिति ? अत आह—*साक्षीति* ॥ मनः, अपरोक्षम्, बोधासमवायिकारणाधारत्वात् ; आत्मवत् । तत्र चैन्द्रियकत्वेन स्वप्रकाशतया वाऽपरोक्षत्वानुपपत्तेरपरोक्षसाक्ष्यध्यस्ततया तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥

"यदि युष्मदर्थस्ये"त्यत्रेतरेतराध्यासे दूषणमुक्तम्, तत् कस्मात् ? इतरेतराध्यासस्यैवादर्तव्यत्वादित्याशङ्क्योत्तरग्रन्थस्य व्यावर्त्यामाशङ्कामाह—*तं चेत्यादिना* ॥ द्वयोरध्यस्यमानत्वप्रयुक्तं दोषमभिधायाधिष्ठानत्वप्रयुक्तं दोषमाह—*द्वयोरपीति* ॥ सामान्यत आकलितस्य विशेषतोऽनाकलितस्य चाधिष्ठानत्वनियमादत्र चोभयोश्चिज्जडरूपेण विशेषतः प्रसिद्धेर्नाधिष्ठानत्वमित्यर्थः ॥

मिथ्यात्वापातान्नोभयोरध्यस्तत्वमधिष्ठानत्वं चेति यदुक्तम्, तत्राह—*अयमर्थ इति* ॥ किं मिथ्यात्वापातादन्यतरस्याध्यस्तत्वमधिष्ठानत्वं च सिषाधयिषितम् ? उतेतरेतराध्यासे मिथ्यात्वादिप्रसङ्गस्य कः समाधिरिति ? तत्राद्यं दूषयति—*एकतरेति* ॥ अस्तु को दोष इति ? अत्राह—*अत्रेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*अध्यास इति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*न चेति* ॥ विशेषत आकलितत्वादनधिष्ठानगततया विशेषस्फुरणमधिष्ठानत्वविरोधि ? उत विशेषस्फुरणमात्रम् ? इति विकल्प्याद्येऽसिद्धिमाह—*अधिष्ठानेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*अधिष्ठानान्तरेति* ॥ विशेषस्फुरणमात्रस्याधिष्ठानत्वविरोधे रजततालक्षणविशेषस्फुरणादिदमोऽधिष्ठानत्वं न स्यादित्यर्थः ॥

एवं समुदायार्थमभिधायोक्तमर्थं टीकारूढं कर्तुं पुनश्चोदयति—*ननु द्वयोरिति* 'अहं मनुष्यः' इति सामानाधिकरण्यस्योपलम्भात् कथं तन्निरसनम् ? इति शङ्कते—*सामानाधिकरण्यमिति* ॥ गौणत्वानुभवाभावान्न गौणत्वमित्याह—*नेत्याहेति* ॥ गौणत्ववदध्यासोऽप्यसंमत इति शङ्कते—*ननु विशेषेति* ॥ स्वगततया विशेषस्यास्फुरणान्न विरोध इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ विशिष्टस्यान्यत्राध्यासे को दोषः ? इत्याशङ्क्य दोषमाह—*तद्विपर्ययेणेति* ॥ "अन्तःकरणविशिष्टस्ये"त्यारभ्य यद्यपीत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । "सत्यमि"त्यत्र विशिष्टस्याध्यासाङ्गीकरणे कथं केवलस्याध्यस्तत्वाभिधानम् ? तत्राह—*यद्यपीति* ॥ *सत्यमाहेत्यादेरयमर्थः*—सचितिकमन्तःकरणं देहादावध्यस्यत इत्यङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्ह्यादिशब्दो विरुध्यत इत्यत आह—*अपित्विति* ॥ अन्यत्र देहादावध्यस्यमानमन्तःकरणं सचितिकमेव यत्राध्यस्यते, तस्य देहादेरात्मानं प्रति कार्यकरत्वमापाद्य स्वयमविद्यमानमिव तिरस्कृत्य तिष्ठतीति योजना । "तस्यैवात्मनः" इत्युभयोः सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—*तस्यैवेति* ॥ आत्मन इति कर्मणि षष्ठी ।

अन्तःकरणस्य तिरस्कृतत्वेऽपि तस्य देहादावध्यासात् कथं केवलस्य स स्यादिति ? अत्राह—*चैतन्य-मिति* ॥ *सर्वत्र=देहादावन्तःकरणे । चैतन्यं तत्र विशिष्यत एव । कस्तर्हि विशेष इति ? तत्राह—*स्वय-मिति* ॥ क्वचिदुपाधावपेक्षा, क्व चिदनपेक्षेत्यर्थः (टीकायाम्) ॥

देहादावन्तःकरणस्य प्रतिभासाभावोऽनुभवविरुद्ध इति शङ्कते—*ननु बहिरिति* ॥ नास्तिकस्य देहादा-वात्मत्वभ्रमानुपपत्त्याऽहंकारस्य देहादावात्मप्रतिभासो नाश्रयणीय इत्याह—*अत आहेति* ॥ अतःशब्दार्थ-माह—*चिन्मात्रस्येति* ॥ अहंशब्दस्य चिन्मात्रमर्थ इति नास्तिकाभिमान इत्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह—*अन्यथेति* ॥ चैतन्यस्याहंकारेऽध्यासस्तद्विशिष्टस्यैव देह इति विशिष्टस्यानात्मत्वादात्मत्वभ्रमो न स्यादित्यर्थः । आत्मनः कर्तृत्वादिशक्तिमतः प्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञानस्यानुपयोगतः, ततश्च मिथ्याज्ञानं दोषप्रवर्तन-मित्ययुक्तमित्याशङ्क्य, सहकारित्वेनोपयोग इत्याह—*अत्रेति* ॥ मिथ्याज्ञानं राग-द्वेषादिदोषोत्पादनेन प्रवृत्तिकारणमिति टीकार्थः । अध्यासेऽनुमानार्थापत्त्यागमानामुपन्यस्तत्वात् "सर्वलोकप्रत्यक्षः" इति कथमु-क्तम् ? इत्याशङ्क्य, अनुभवस्याध्याससाधनत्वात् प्रमाणान्तरस्य च तत्साधकत्वेन विवक्षितत्वान्न विरोध इत्यभिप्रायेणोक्तम्*—देहेन्द्रियादिष्विति* ॥

अध्यासात्मकत्वमब्रह्मरूपत्वं निर्दिश्य प्रयोजनं निर्दिशति, इत्यनुपपन्नम् ; "अस्यानर्थहेतोरि"त्यस्या-ध्यासप्रदर्शकत्वाभावादित्याशङ्क्याह—*अस्येति* ॥ अध्यासात्मकमब्रह्मरूपत्वमुपदिश्येति वृत्तार्थोऽनूदित इत्यर्थः । हेतोः स्वरूपेणापुरुषार्थत्वाभावात् "तत्प्रहाणाये"त्ययुक्तमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ यद्यपि हेतुनिवृत्तिः स्वरूपेणानभिलषिता ; तथाऽपि कार्यस्यात्यन्तोच्छेदसिद्ध्यर्थं हेतुनिवृत्तिनिर्देश इत्याह—*अत आहेति* ॥ *"कथं प्रहीयते"इत्यत्र कथमः प्रश्नार्थतां निरस्यति—प्रयोजनेति* ॥ विमतम्, अनिरस्यम्, अनादित्वात् ; आत्मवदित्युक्ते शास्त्रविरोधं शङ्कते—*ननु शास्त्रेति* ॥ "तरति शोकमात्मवि"दित्यादि शास्त्रशब्दोपात्तम् । तस्य प्रामाण्यमेवासिद्धमित्याह—*न प्रत्यक्षेति* ॥ *अहंप्रत्यय विविक्तेऽपीति* ॥ विविक्तविषयेऽपीत्यर्थः । अनादेर्न निवृत्तिरित्युक्ते ज्ञानान्तरोत्पत्तिप्रदर्शनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य, "नायमि"त्यत्र सूचितां युक्तिमाह—*न हीति* ॥ सादित्वादेरनिमित्तत्वे हेतुं दर्शयति—*लोके तावदित्या-दिना* ॥

अनादिर्न निवर्तत इत्यत्र किमनादित्वमात्रं विवक्षितम् ? उतानादिभावत्वम् ? आद्येऽपि किं लौकि-कस्य वेदम् ? उत वादिनाम् ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*लोके तावदिति* ॥ द्वितीयेऽपि किं सुगतस्य ? उत नैयायिकस्य ? अथवा सांख्यस्य ? उत मीमांसकस्य ? इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—*सुगतानामि-त्यादिना* ॥ द्वितीयं पक्षमुत्थापयति—*अनादीति* ॥ भावशब्देन किं सत्त्वं विवक्षितम् ? उताभाववैलक्ष-ण्यम् ? इति विकल्प्याद्ये विशेष्यासिद्धिमाह—*नानिर्वचनीयत्वादिति* ॥ अनादित्वे सति भावस्य निवृत्तिरस्तु, को बाधः ? न च सामान्यव्याप्तिर्बाधः, ततो विशेषव्याप्तेर्बलीयस्त्वादित्यभिप्रायेणाह—*अना-दिर्न निवर्तत इति* ॥ लोके ज्ञानाज्ञानयोनिवर्त्यनिवर्तकतादर्शनाद् ब्रह्मज्ञानाज्ञानयोरपि तथात्वमित्यर्थः ।

प्रकारान्तरेणानादेर्नाशासंभवं शङ्कते—*ननु स्वोपादानेति* ॥ घटादेर्नाशो नाम स्वकारणसमवायिनी कपालाद्यवस्था, अज्ञानस्य चाकार्यत्वान्न स्वकारणसमवायिन्युत्तरावस्थेत्यविनाश इत्यर्थः । व्यर्थविशेषमतया परिहरति—*न स्वाश्रयेति* ॥ स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाया नाशत्वसंभवे समवायिकारणेति विशेषणं व्यर्थम्, तथाचात्मनो ब्रह्मस्वरूपाभिव्यक्तिरविद्यानिवृत्तिरिति किमत्रावद्यमित्यर्थः । न केवलं व्यर्थविशेषणता, किंत्वव्याप्तिश्चेत्याह—*अन्यथेति* ॥ प्रागभावादिरादिशब्दार्थः ।

कल्पान्तरमुत्थापयति—*अभावेति* ॥ अत्रानादित्वं विशेषणं द्रष्टव्यम् । अनुमानपराहतिमाह—*न सद्वैलक्षण्यादिति* ॥ समानबलत्वान्नानयोर्बाध्य-बाधकतेति शङ्कते—*कस्तर्हीति* ॥ समानबलवत्त्वमसिद्धमित्याह—*ज्ञानाज्ञानेति* ॥ आत्मज्ञाने सत्यप्यध्यासानिवृत्तेर्न तयोर्निवर्त्य-निवर्तकतेत्युक्तम् । चोद्यमनुवदति—*यत्त्विति* ॥ लौकिकात्मज्ञानानिवर्त्यत्वेऽप्यौपनिषदात्मज्ञाननिवर्त्यत्वमध्यासस्य युक्तमित्याह—*तत्राहेति* ॥ औपनिषदात्मज्ञानम्, नाध्यासनिवर्तकम्, आत्मज्ञानत्वात्; लौकिकात्मज्ञानवदिति ; इतरथेतरस्यापि निवर्तकत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते—*ननु व्यतिरेकेति* ॥ विशेषाभावोऽसिद्ध इत्याह—*तत्राहेति* ॥ औपनिषदात्मज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वादध्यासनिवर्तकत्वम्, इतरस्य तु तद्वैपरीत्यम् ; अनिवर्तकत्वमित्यर्थः । अज्ञानानिवर्तकत्वेऽप्यध्यासनिवर्तकत्वं व्यतिरेकज्ञानस्य किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ यदविद्याविजृम्भितोऽध्यासः, तद्विद्यया तन्निरास इति निश्चयः, न तद्व्यतिरेकाज्ञाननिमित्तत्वं संसारस्य, इति न व्यतिरेकज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यर्थः । *अथवा*—इतोऽपि न व्यतिरेकज्ञानस्य निवर्तकत्वमित्याह—*न चेति* ॥ अर्थस्तु पूर्ववदेव । *श्रुति-तदर्थापत्तिभ्यामिति* ;। "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "मायां तु प्रकृतिं विद्यादि"त्याद्या श्रुतिः । बन्धस्य ब्रह्मज्ञाननिरस्यत्वानुपपत्तिरर्थापत्तिः ॥

ज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्य-निवर्तकताप्रसिद्धेर्ज्ञानस्य नाध्यासनिवर्तकत्वमिति शङ्कते—*नन्विति* ॥ अर्थान्निवृत्तिरित्याह—*तत्राहेति* ॥ ज्ञानत्वाविशेषादुभयोरप्यज्ञाननिवर्तकत्वं तुल्यमिति शङ्कते—*नचाहंप्रत्यय इति* ॥ *तथाभूतेति* ॥ प्रत्यग्भूतब्रह्मानाकारान्न निवर्तकत्वमित्याह—*ब्रह्मात्मेति* ॥ *टीकाया एषोऽर्थः*—न स्वरूपविवेकमात्रेण सकलोऽध्यासो निवर्तते ; ब्रह्मानाकारत्वात् । विवेकमात्रेणानिवर्त्यत्वे हेत्वन्तरमाह—*अहंप्रत्यय इति* ॥ व्यतिरेकविषयाहंप्रत्ययनिवर्त्यत्वेऽपि विचारजन्यज्ञानेनागन्तुकेन निवृत्तिः स्यादिति शङ्कते—*ननु विचारादिति* ॥ विचारशब्देन किमनुमानं विवक्ष्यते ? उत तर्कः ? नाद्यः ; परोक्षत्वादित्यभिप्रायेण द्वितीयं प्रत्याह—*नाप्रमाणेति* ॥ अनर्थहेतुनिवृत्तेरप्यर्थ्यमानतया पुमर्थत्वादाक्षेपानुपपत्तिमाशङ्क्याह—*ननु नानर्थेति* ॥ सुखप्रतिबन्धकत्वात्तन्निवृत्तिप्रार्थनमित्यभिसन्धिः ॥

अनर्थप्रहाणस्यान्यथासिद्धेरभिहितत्वात् "ननु चानर्थस्यापी"त्यस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह—*यथेति* ॥ सुखप्राप्तेरर्थ्यमानत्वात् फलत्वाच्च यथा पुरुषार्थता, तद्वद् दुःखनिवृत्तेरपीत्यर्थः । अनर्थनिवृत्तेः पुमर्थत्वेऽपि नात्र तत्संकीर्तनम्, तस्य प्रवृत्तिफलत्वात्, प्रवृत्तेश्चानन्दावाप्तिकथनेन सिद्धेर्नोभयं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—*तर्हीति* ॥ *कृत्स्नेति* ॥ यद्यप्येककथने प्रवृत्तिसिद्धिः ; तथाऽपि फलस्य साकल्येन संकीर्तन आदरेण

प्रवृत्तिसिद्धिरित्यर्थः आनन्दावाप्तेरर्थ्यमानत्वात् फलत्वम्, इति फलत्वेन पृथङ् निर्देष्टव्यमित्याशङ्क्य, तस्यार्थसिद्धत्वान्न पृथक् कीर्तनमित्याह—*न प्रयोजनत्वेनेति* ॥ अग्निसंयोगान्नवनीते यथा द्रवावस्थोपजनिः, तद्वदानन्दात्मकेन जीवेनानन्दात्मके ब्रह्मण्युपास्यमान आनन्दावस्थोपजायते, ततश्च पृथङ्निर्देशो युक्त इत्याशयेन शङ्कते—*ननु ब्रह्मेति* ॥ "एष ह्येवानन्दयती"ति ब्रह्मण आनन्दहेतुत्वश्रवणात् कथं तस्यानन्दात्मकत्वमित्याशङ्क्याह—*ब्रह्मात्मतैवेति* ॥ "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "यदेष आकाश आनन्दः" इत्यादिवाक्याद् ब्रह्मण आनन्दत्वम्, तदभेदादितरोऽपि तादृशः । ततश्च प्रतिबन्धनिवृत्त्यपेक्षया भेदव्यपदेश इत्यर्थः ।

अनर्थनिवृत्तेरभावत्वाद्विषयान्तर्भावशङ्कासंभवात् "समूलानर्थेति" ग्रन्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—*नन्वनर्थेति* ॥ "तरति शोकमात्मवित्" "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते" इत्यादिफलवचनशब्दार्थः । किमनर्थनिवृत्तेः प्रत्यग्ब्रह्मैक्यविषयान्तर्भाव उच्यते ? किं वा पृथग्विषयत्वम् ? नाद्य इत्याह—*नेत्याहेति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*ब्रह्मात्मैकत्वमिति* ॥ अज्ञातज्ञापकं हि शास्त्रम्, ब्रह्मात्मैक्यस्य चाज्ञातत्वाद्विषयत्वम्; अविद्यातत्कार्यप्रतिभासनिवृत्तेर्ब्रह्मापरोक्षोदयनान्तरीयकत्वान्न प्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । ब्रह्मैक्यस्य शास्त्रविषयत्वेऽनर्थनिवृत्तेरपि तद्विषयत्वमुपगन्तव्यम्, ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वादिति शङ्कते—*तर्हि ब्रह्मेति* ॥ तत्त्वमस्यादिशास्त्रे प्रपञ्चाभावाप्रतिपत्तेर्न तस्य विषयत्वमिति शङ्कते—*ननु तत्त्वमसीति* ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यादापाततोऽप्रतिपत्तावपि वाक्यान्तरात् प्रतिपत्तिरित्याह—*तत्राहेति* ॥ ब्रह्मणो भावरूपत्वात् तस्मिन्नभावानन्तर्भावात् कथमभावस्याविषयत्वम् ? तत्राह—*वाक्यार्थस्येति* ॥ 'निर्घटं भूतलमि'ति वाक्यस्य यथाऽभावविशिष्टभूतलविषयत्वम्, तद्वदस्यापीत्यर्थः । ब्रह्मणो वाक्यप्रमेयत्वमाक्षिपति—*ननु न पदार्थेति* ॥ पदार्थस्य स्मर्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

पदार्थस्य स्मर्यमाणत्वादवाक्यार्थत्वमिति शङ्कां निरस्यति—*अयमर्थ इति* ॥ कर्तृत्वादिनिवृत्तेर्ब्रह्मण्यनन्तर्भावात्तस्याः पृथङ्निर्देशोऽयुक्त इति शङ्कते—*ननु ब्रह्मणीति* ॥ संसारिणोऽसंसारिरूपत्वानुपपत्तेर्विरुद्धरूपनिवृत्तिरपि प्रमीयत इति समाध्यर्थः । निष्प्रपञ्चप्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्य शास्त्रप्रमेयत्वात् कथं न शब्दस्य तत्र व्यापार इत्युक्तम् ? इत्याशङ्क्य, परमर्थतो निष्प्रपञ्चत्वं शास्त्रप्रमेयम् ? उताविद्या-तत्कार्यप्रतिभासनिरसनम् ? इति विकल्प्याद्योऽङ्गीक्रियत इत्याह—*एवमपीति* ॥ द्वितीयं दूषयति—*अविद्येति* ॥ शास्त्राविषयत्वे हेतुमाह—*अविद्येति* ॥ *अशक्यत्वात्=अयोग्यत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुः—*तत्प्रतिभासेति* ॥ अविद्या-तत्कार्यं तच्छब्दार्थः ॥

स्वाभाविकनिष्प्रपञ्चस्य शास्त्रप्रमेयत्वमङ्ग्यकारि, तदाक्षिपति—*ननु यथेति* ॥ विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह—*उच्यत इति* ॥ किं प्रत्यक्षादिना ब्रह्मणि प्रपञ्चतत्संबन्धोऽधिगतः ? उतागमेन ? नाद्य इत्याह—*न तावदिति* ॥ ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेऽपि प्रपञ्चस्योपलभ्यमानत्वात् तत्संबन्धप्रथा किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य, संबन्धस्योभयनिष्ठत्वादेकाग्रहणेऽग्रहणमित्याह—*न चेति* ॥ द्वितीये निष्प्रपञ्चप्रकरणपठितैः—"इदं सर्वमि"त्यादिभिः सप्रपञ्चत्वं बोध्यते ? उत जगदुपादानत्वप्रतिपादकैः ? अथवोपास्तिप्रकरण-

पठितैः "सर्वकर्मेत्यादिभिः" इति विकल्प्याद्यमुत्थापयति—*नन्विदं सर्वमिति* ॥ प्रतिभासमात्रमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्हि तद्विरोधः स्यादिति, अत आह—*तेषामिति* ॥ तेषां निष्प्रपञ्चविरोधित्वाभावादित्यन्वयः। तत्र हेतुमाचष्टे—*ब्रह्मण इति* ॥ प्रपञ्चसंबन्धस्यान्यतः प्राप्तत्वात्—"इदं सर्वमि"त्यादेर्न तत्प्रतिपत्तिहेतुत्वमिति न निष्प्रपञ्चवाक्यस्य बाधकमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—*निषेधेनेति* ॥ "नेति नेत्या"दीनां निषेध्याकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षितनिषेध्यसमर्पकत्वान्न तद्विरोधात् स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः। श्रुतेः श्रुतार्थापत्तिसमधिगतबोधकत्वेन नानुवादकत्वम्, ततः प्रागेवार्थावबोधकत्वादित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ असिद्धे इति पदच्छेदः। "यदिदं सर्वमि"ति यच्छब्दसमानाधिकृतं तत्सर्वम्, यच्छब्दस्य चोत्सर्गतोऽन्यसिद्धबोधित्वान्न स्वयं सार्वात्म्यं बोधयतीत्यर्थः ॥

"इदं सर्वमि"त्यादेर्निषेधवाक्यैकवाक्यत्वं कस्मात्? अर्थविशेषपरत्वं किं न स्यात्? इत्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ निषेध्यं च तदाकाङ्क्षितं चेति निषेध्याकाङ्क्षितम्, तत्समर्पणेनेत्यर्थः। तन्निषेधवाक्यैरेकवाक्यतासंभवे वाक्यभेदं कृत्वा प्रपञ्चवाक्येन सप्रपञ्चं प्रमातुं न शक्यमित्यन्वयः; 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते' इति न्यायविरोधादित्यर्थः। 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग'मिति न्यायादपि न सप्रपञ्चं प्रतिपाद्यमित्याह—*स्वातन्त्र्येणेति* ॥ प्रयोजनवच्च निष्प्रपञ्चं चेति प्रयोजनवन्निष्प्रपञ्चम्, तच्च ब्रह्म चेति तत्तथोक्तम्, तद्विरुद्धमिति विग्रहः। निष्प्रपञ्चवाक्यस्य कथं प्रयोजनवत्त्वम्? इति वीक्षायामाह—*दृष्टश्चेति* ॥ न केवलं दर्शनमेव, किं तु श्रवणमपीत्याह—*श्रुतिश्चेति* ॥ *निचाय्य=साक्षात्कृत्येत्यर्थः। अनर्थव्रातम्=मृत्युः, तस्य मुखम्=कारणम्, अज्ञानम्, तस्मान्मुक्तो भवतीत्यर्थः। निष्प्रपञ्चस्य प्रयोजनवत्त्वमुक्त्वा, इतरस्य तद्विधुरतामाह—*दृष्टा चेति* ॥ 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यभिमाने दुःखादयो दृष्टा इत्यर्थः ॥

चन्दन-वनितादिसंपर्कात् सुखोदयात् स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधेश्च न सप्रपञ्चस्याप्यपुमर्थत्वमित्याशङ्क्य, तस्या-भासत्वादनाभासफलं न श्रूयत इत्याशयेनाह—*न चेति* ॥ मा भूत् तर्हि फलवत्त्वमित्याशङ्क्य, अध्ययनविध्युपात्तत्वेन नैरर्थक्यासंभवान्निषेध्यसमर्पकतया निषेधवाक्यैकवाक्यत्वमित्याह—*अत इति* ॥ प्रपञ्चवाक्यानां प्रमित्यजनकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वादस्त्येव विरोध इत्यत्राह—*न चेति* ॥ अनुवाद-प्रमित्योरनुवादस्य दुर्बलत्वान्न बाधकत्वमित्यर्थः। किंच बाधकत्वे स्वयमपि बाधितं स्यादित्याह—*तादर्थ्यादिति* ॥ सप्रपञ्चवाक्यानां निषेधपरत्व आनर्थक्यप्रसङ्गात् सप्रयोजनपरत्वमिति शङ्कते—*नन्वप्राप्तमिति* ॥ प्रयोजनसद्भावान्न पङ्कप्रक्षालनसाम्यमित्याह—*उच्यत इति* ॥ भेदग्राहकप्रमाणविरोधाद् नाद्वितीयमिति शङ्कायां भेदप्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वात् कार्यस्य चोपादानव्यतिरेकेणानिरूपणादद्वितीयमित्यद्वैतसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणि प्रपञ्चमारोपयामास श्रुतिः, तत्रारोपितस्यापि सर्पादिरनर्थहेतुतादर्शनादारोपितनिवृत्त्यर्थो निषेधः साधीयानित्यर्थः ॥

उपादानत्वप्रतिपादकवाक्याद् ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमिति द्वितीयं विकल्पमुत्थापयति—*ननु तर्हीति* ॥ उपादानोपादेययोस्तादात्म्यं दृष्टम्, ब्रह्मणश्चोपादानत्वात् सप्रपञ्चत्वमित्यर्थः । श्रुति-तदर्थापत्त्योर्विरोधेऽर्थापत्तिर्नेदिति ; बलीयस्या श्रुत्या बाधितत्वात् अतश्च निष्प्रपञ्चत्वमित्याह—*न श्रुतसामर्थ्येति* ॥ अर्थापत्तेरुपजीव्यप्रपञ्चविषयत्वेन प्राबल्याद् न श्रुत्या बाध्यत इति शङ्कते—*न तर्हीति* ॥ प्रपञ्चाप्राप्तौ निषेधासंभव इत्यर्थः । 'इदं रजतमि'त्याद्यनुभवस्योपजीव्यविषयत्वेऽपि बाध्यत्ववदर्थापत्तेरपि बाध्यत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—*न यावद्बाधमिति* ॥

प्रतिपन्नरजतादेरपि कथं बाध्यत्वम् ? इत्याशङ्क्य, बाध्यत्वं कथमिति प्रश्नमात्रम् ? उताप्रतिपन्नस्य बाध्यत्वं विवक्षितम् ? इति विकल्प्याद्यस्योत्तरमाह—*प्रतिपन्नमिति* ॥ प्रतिपन्नं बलवत्प्रमाणेन बाध्यत एवेत्यन्वयः । तुशब्दस्तु बाधकत्वशङ्कानिरासार्थः । रजतादेर्भ्रान्तिप्रतिपन्नत्वाद्बाध्यत्वम्, अधिष्ठानप्रत्ययस्याभावप्रत्ययस्य वा प्रमाणत्वाद् बाधकत्वमित्याशयः । द्वितीये प्रसक्त्यसंभवान्न निषेधसंभव इत्याह—*नाप्रतिपन्नमिति* ॥ अप्रतिपन्नस्या-निषेध्यत्वात् प्रतिपन्नस्यैव निषेध्यत्वमापादितमित्याशङ्क्याह—*नापीति* ॥ प्रमितस्य निषेध आत्मनोऽपि निषेधप्रसङ्गाद् भ्रान्तिप्रतिपन्नस्य निषेध्यत्वं वक्तव्यम्, ततश्च न निष्प्रपञ्चप्रमितिविरोध इत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह—*न चोपासनेति* ॥ "सर्वकामः" इत्यादि सप्रपञ्चवाक्यार्थः । अन्यपराणां तत्पराणां च विरोधेऽन्यपरदौर्बल्यमिति प्रसिद्धम्, ततः "सर्वकर्मे"त्यादीनामुपासनापरत्वान्न निषेधश्रुतिबाधकत्वमित्यर्थः । उपास्तिपरत्वेऽपि सप्रपञ्चपरत्वम्, अन्यथा निर्विषयत्वेनोपास्त्यसंभवादित्याह—*आरोपितेति* ॥ "वाचं धेनुमुपासीत" इत्यादौ यथा समारोपितविषयमुपासनम्, तद्वदत्रापीत्यर्थः । अन्यतः प्राप्त्यर्थत्वादपि 'सर्वकर्मे'त्यादीनां न तत्परत्वमित्याह—*सृष्टिवाक्यैरिति* ॥ सप्रपञ्चस्याप्रामाणिकत्वसमर्थनफलमाह—*तस्मादिति* ॥

प्रकारान्तरेण निष्प्रपञ्चप्रतीतेर्विरोधं शङ्कते—*ननु जीव इति* ॥ प्रत्यग्ब्रह्मैक्यवाक्यार्थविषयया प्रमित्या जीवो विषयीक्रियत इति वक्तव्यम् ; अन्यथा तद्विषयत्वासंभवः । न च जीवविषयत्वं संभाव्यते ; संसारिरूपस्य त्वंपदार्थस्यासंसार्यैक्याभावादित्यर्थः । किं त्वंपदलक्ष्यस्यैक्यासंभवः ? उत वाच्यस्य ? नाद्यः; लक्ष्ये संसारित्वाद्यसंभवात् । द्वितीयस्त्वङ्गीक्रियत इत्याशयेनाह—*उच्यत इति* ॥ कर्तृत्वादेरानुमानिकत्वम् ? उत प्रत्यक्षत्वम् ? उत प्रमाणान्तरगम्यत्वम् ? इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*न तावदिति* ॥ द्वितीयेऽपि किं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वम् ? उतान्तरेणेन्द्रियेणेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—*नापीति* ॥ बाह्येन्द्रियमपि किं कर्तृत्वादिमात्रं विषयीकरोति ? उतात्मविशेषितम् ? प्रथमे नात्मनः सप्रपञ्चत्वमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह—*प्रत्यगात्मन इति* ॥ आत्मन इन्द्रियाविषयत्वात्तद्विशिष्टकर्तृत्वादेरपि न तद्विषयत्वमित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*मानसेति* ॥ प्रमाणा-भावान्नैतदित्याह—*किं तत्रेति* ॥ प्रमाणाभावोऽसिद्ध इत्याह—*सत्येवेति* ॥ अनन्यथासिद्धान्वय-व्यतिरेकयोः साधकत्वादत्र च तादृक्त्वाभावान्नैतदित्याह—*नान्यथेति* ॥ तदेव साधयति—*आत्मनीति* ॥ सत्ताकारणतयाऽपीत्यस्यैषोऽर्थः—मनसः कर्तृत्वादिसत्ताकारणत्वात् तद्विषयतयाऽन्वयादिसंभव इत्यर्थः । किंच व्यतिरेकस्य संदिग्धत्वादन्वयमात्रस्य

चासाधनत्वान्न कर्तृत्वादेर्मानसत्वमित्याह—*सुषुप्त इति* ॥ कर्तृत्वादिसाक्षात्कारः, करणजः, साक्षात्कारत्वात्; संप्रतिपन्नवत्। करणान्तरस्य चासंभवाद् मनसः करणत्वम्। ततश्च तदभावात् कर्तृत्वाद्यनवभास इति व्यतिरेकनिश्चय इति शङ्कते—*प्रतीतिरिति* ॥ करणजन्यत्वं विनाऽपि साक्षात्कारत्व-संभवान्नायं प्रयोगः साधुरित्याह—*नात्मेति* ॥ सुखाद्याकारान्तःकरणपरिणामव्यवधानमन्तरेणात्मा स्वाध्यस्तं सुखादिकं साधयतीत्यर्थः। सुखादीनामात्मसिद्धत्वमुक्तमसहमानः शङ्कते—*ननु कर्तृत्वेति* ॥ प्रमाणाभावान्नैवमित्याह—*नैतदिति* ॥ सुखादयः, स्वप्रकाशाः, स्वसत्तायां प्रतीतिव्यतिरेकविधुरत्वात्; संवेदनवत्, इत्यनुमानं प्रमाणमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—किं तेषां द्रव्यत्वम्? उत गुणत्वम्? आद्ये किं प्रकाशगुणकत्वम्? उत प्रकाशस्वभावत्वम्? तत्राद्ये पक्षे बाधकतर्कपराहतत्वादप्रयोजकत्वमित्याह—*तेषामिति* ॥ *तदन्वयादिति* ॥ प्रकाश-गुणवदध्यासादित्यर्थः। स्वभावपक्षोऽपि गौरवप्रतिहत इति द्रष्टव्यम्। द्वितीयेऽपि किं सुखादेः प्रकाशो गुणः? उत स्वभावः? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*तेषामिति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*त एवेति* ॥

सुखादीनां स्वाश्रयोपाधौ जायमानत्वान्न प्रकाशगुणत्वमित्याह—*न प्रकाशेति* ॥ अयमर्थः—यः प्रकाशगुणः, स स्वाश्रयोपाधौ न जायते; यथा सवितृप्रकाशः। सुखादयः स्वाश्रयोपाधौ जायन्ते। तस्मान्न प्रकाशगुणत्वमित्यर्थः। अस्वप्रकाशगुणत्वे स्वसत्तायां प्रतीतिव्यतिरेकराहित्यं कथं घटते? इत्याशङ्क्याह—*बन्धस्येति* ॥ कर्तृत्वादिः प्रमाणान्तरगम्य इति तृतीयं पक्षं दूषयति—*न चेति* ॥ प्रमाणान्तराकल्पने हेत्वन्तरमाह—*इन्द्र इति* ॥ अवस्थाभेदाद् "मायाभिरि"ति बहुवचनम्। मायाऽवच्छिन्नः परमेश्वर एव तत्तदाकारेण परिणमते; अज्ञातस्रजः सर्पाद्याकारभाववदित्यर्थः। साक्षिणा प्रपञ्चस्य प्रतीयमानत्वान्निष्प्रपञ्चप्रमितेस्तद्विरुद्धत्वशङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति—*तस्मादिति* ॥ प्रपञ्चसंबन्धस्य प्रामाणिकत्वाभावस्तच्छब्दार्थः। साक्षिसिद्धं परमार्थसदिति नियन्तुं न शक्यम्, मिथ्यावस्तुनोऽपि साक्ष्यधीनसिद्धित्वात्। ततश्च न तद्विरुध्यत इत्यर्थः। परमप्रकृतमुपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ अविद्यादेर्भासमानत्वं तच्छब्दार्थः—*तद्विरोधादिति* ॥ प्रपञ्चप्रतिभासविरोधादित्यर्थः ॥

बन्धनिवृत्तेर्ब्रह्मावगतिनान्तरीयकत्वमाक्षिपति—*नन्वनर्थ इति* ॥ प्रमाणाभावादित्यर्थः। विपर्यासनिरासमन्तरेण वस्तु निर्णेतुमशक्यमित्युक्तम्, तत्र हेतुमाह—*तत्त्वावभासेति* ॥ विरोधं व्यनक्ति—*अविद्येति* ॥ अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां च विपर्यासस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनाधिगतिश्चशब्दार्थः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्ये नञाद्यभावेऽपि तज्जन्यज्ञानस्य विपर्यासनिवर्तकत्वसंभवात्, "ननु*—नञादेरि"त्यस्यायोगमाशङ्क्याह—*ननु नेदमिति* ॥ अभावज्ञानस्यापि विपर्यासनिवर्तकत्वं दृष्टम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यं च सद्विषयमिति न विपर्यासनिवर्तकमित्यर्थः। *निषेधविषयमिति* ॥ अभावविषयमित्यर्थः ॥

निषेधज्ञानस्य निवर्तकत्वम्, न भावान्तरज्ञानस्येति चोदिते, निषेधज्ञानस्य लोके निवर्तकत्वेऽप्यत्र भावान्तरज्ञानं निवर्तकमिति कथमुक्तम्? व्याप्तिविरोधादित्याशङ्क्य व्याप्तेरुभयथा भावमाह—*तत्र द्वे

इति* ॥ उभयथाऽपि दर्शने कर्तृत्वादिनिवृत्तिः कं पक्षमवलम्बताम् ? तत्राह—*ब्रह्मणीति* ॥ असंसार्यद्वितीयब्रह्माकारतयोत्पद्यमानस्तत्त्वप्रत्ययः स्वस्य विरोध्यध्यासनिवर्तक इत्यर्थः । इष्वादिव्यापाराणां स्वगोचरातिशयकारित्वमनुपपन्नमिति शङ्कते—*ननु सर्व इति* ॥ अन्यविषयस्याप्यन्यसाधकतादर्शनात्स्वविषयमेव साधयतीति नियमोऽनुपन्न इत्याह—*नेतीति* ॥ उन्नमनव्यापारस्याप्यन्यविषयस्य कथमानमनसाधकत्वम्? इत्याशङ्क्य, साधकत्वप्रकारः पृच्छ्यते ? उतोन्नमनव्यापारस्याप्यानमनविषयत्वं साध्यते ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—*अन्यविषयेति* ॥ द्वितीयमुत्थापयति—*ननु व्यापार इति* ॥ लोकप्रसिद्ध्यनुभवविरोधान्नैवमित्याह—*नेत्याहेति* ॥

ब्रह्मज्ञानस्य विपर्ययनिवृत्तिहेतुत्वमुपपाद्य, "तदेवमि"त्यनेन तद्भानहेतुतोपसंह्रियते, तदनुपपन्नमित्याशङ्क्य, तद्व्यावर्त्यशङ्कामाह—*भवत्विति* ॥ विपर्ययनिवृत्तिहेतुत्वस्य तच्छब्देनोक्तत्वादेवमित्येतद् व्यर्थमित्याशङ्क्याह—*एवमिति* ॥ ज्ञानस्य व्यापार एव 'नाऽहं कर्ता' 'ब्रह्माहमि'ति ग्राहयतीत्युक्तत्वादभावबोधस्य नान्तरीयकत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, नान्तरीयकोऽर्थः स्पष्टीक्रियत इत्याह—*अभिनयेनेति* ॥ तथाऽपि नान्तरीयकस्य पूर्वनिर्देशोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य, "अग्निहोत्रं जुहोति" "यवागूं पचती"तिवद्वैपरीत्येन संबन्ध इत्याह—*व्युत्क्रमेणेति* ॥

साध्यक्रियाज्ञानात्साधनप्रतीतिरुदाहृता, ब्रह्मज्ञानं प्रति निरासस्यासाधनत्वमिति वैषम्यमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*अर्थान्तरेति* ॥ पदसमुदायस्य वाक्यत्वात् पदमात्रस्य वाक्यत्वं कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—*वाक्यार्थेति* ॥ क्रियाज्ञानसामर्थ्यात् साधनस्यापि प्रतीतत्वात् पदान्तरस्यानुवादकत्वं भवेत्, न नियमार्थत्वम्, पक्षे प्राप्तौ नियम-संभवादित्याशङ्क्याह—*क्रियाज्ञानेति* ॥ क्रियायाः साधनापेक्षत्वाद् व्रीहि-यवादीनां विकल्पेन साधनताप्रतिपत्तौ पदान्तरस्य नियमार्थत्वम्, युगपद् बहुसाधनकारणानां प्रतिपत्तावनुवादकत्वमित्यर्थः । बहूनामेकक्रियां प्रति युगपत् कथं साधनत्वेनान्वय इत्याशङ्क्याह—*संभवति चेति* ॥ गुडदध्याद्यनेकसाधनानामेकभुजिक्रियासाधनत्वदर्शनादित्यर्थः ॥

"यजतिचोदने"त्यत्र चोदनाया द्रव्याद्यात्मत्वं सामानाधिकरण्येनोच्यते, तच्चानुपपन्नम् । न च—अत्र चोदनाया द्रव्याद्यभिधायित्वं विवक्षितमिति—शङ्क्यम्; तस्य प्रस्तुतानुपयोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*तथा चेति । उदाहरणान्तरमिति* ॥ अभियुक्तोक्त्यन्तरमुदाह्रियत इत्यर्थः । न दृष्टान्तान्तरमत्रोक्तम्; पूर्वोक्तस्यैवोच्यमानत्वादिति द्रष्टव्यम् । कथं क्रियावद् द्रव्य-देवतयोरपि वाच्यत्वं प्रतीयते नान्तरीयकत्वात् ? इति शङ्कते—*कथमिति* ॥ अनुपपत्तिगम्यतया यजत्यर्थता कथम् ? यजत्यभिधेयत्वमेव किं न स्यादित्यक्षरार्थः । क्रियामात्रबोधकत्वसंभवेऽनेकत्र शक्तिकल्पनायां गौरवं स्यादिति समाध्यर्थः । यजतिचोदना क्रियां साक्षाद् बोधयन्ती द्रव्य-देवतयोरपि प्रतीतिमुपजनयति, तत्र हेतुमाह—*समुदाय इति* ॥ द्रव्यदेवताक्रियाणां समुदायबोधे चोदनाया आकाङ्क्षोपरमादिति सूत्रार्थः ॥

उक्तन्यायस्य प्रत्यक्षबाधेऽपि समानत्वादतिदेशो व्यर्थ इत्याशङ्क्याभ्यधिकां शङ्कामाह—*ननु यत्रेति* ॥ पदार्थस्य वाक्यार्थत्वाद् विपर्यासनिरासस्य चापदार्थत्वान्न वाक्यगम्यत्वम्, ततो नान्तरीयको निरासबोध इत्यर्थः । ततो वैषम्यमाह—*यत्र पुनरिति* ॥ तथाऽपि प्रस्तुते किमायातमिति ? अत्राह—*इहापीति* ॥

परोक्षबाधेऽधिष्ठानज्ञानस्य विपर्यासनिरास-तत्प्रतिभासहेतुत्वं यथा नान्तरीयकम्, तद्वत् प्रत्यक्षबाधेऽपीत्युक्तम्, तत्र नान्तरीयकत्वं कस्मात् ? इति वीक्षायां प्रकारान्तरासंभवादित्याशयेनात्मावबोधस्य प्रत्यक्षत्वं निराकर्तुमनुपलब्धिगम्यत्वं तावन्निरस्यति—*न तावदिति* ॥ रजताभावज्ञानं संप्रयोगजमिति मतान्तरमुत्थापयति—*अथेति* ॥ संप्रयोगजन्ये ज्ञानेऽभावः प्रतीयत इत्यर्थः । बाधस्यासंप्रयुक्तविषयत्वमसिद्धम्, इत्याशङ्क्याह—*रजतेति* ॥ रजतस्य प्रतिभासमात्रशरीरतया संप्रयोगायोग्यत्वात् तदभावस्यापि संप्रयोगानर्हत्वमित्यर्थः । विद्याऽविद्ययोर्विरोधप्रसिद्धेर्नानर्थनिवृत्तेर्वेदान्तफलत्वमिति शङ्कते—*ननु ब्रह्मेति* ॥ विद्याद्वारेणानर्थनिवृत्तेर्वेदान्तफलत्वं युक्तमिति समाध्यर्थः । उपादानशब्दस्यार्थक्रियापरत्वं व्यावर्तयति—*उपादानमिति* ॥ अनर्थनिवृत्तेर्विद्याद्वारा शास्त्रफलत्वं कस्मात् ? शास्त्रस्य प्रमितिः फलम्, प्रमितेस्त्वनर्थनिवृत्तिः किं न स्यात् ? इति शङ्कते—*तर्हीति* ॥ ब्रह्मविद्या फलं यस्य शास्त्रस्य, तद् ब्रह्मविद्याफलम्, तस्य भावस्तत्त्वम्; तस्मादिति विग्रहः । सुखप्राप्ति-दुःखनिवृत्त्योरन्यतरस्य पुरुषाणां काङ्क्षितत्वाद्विद्यायाश्च तथात्वाभावात् शास्त्रमनर्थनिवृत्तौ पर्यवस्यतीत्याह—*न ; परम्परयेति* ॥ टीकायामाकाङ्क्षाशब्दः कर्मपर इति द्रष्टव्यम् ॥ ईप्सितानर्थनिवृत्तेः प्रयोजनत्वमभिधाय, "नहि विद्ये"ति विद्यायास्ताटस्थ्यं निराक्रियते, तदसङ्गतम् ; प्रस्तुतानुपयोगात्, आप्तेर्भाष्येऽनुपात्तत्वात् तदाक्षेपोऽप्युक्त इत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*विद्येति* ॥ प्रतीतिविशिष्टतया आप्तिः प्रतिपत्तिशब्देन विवक्ष्यत इति शङ्कायामाह—*ज्ञानं हीति* ॥

वेदित्राश्रयत्वेन वेद्यप्रकाशकत्वेन च विद्याया उत्पन्नत्वादप्यनुपपत्तिशङ्कायां तदपरिहारेणाप्रतिष्ठोपपादनमसंगतमित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*तत्रेत्यादिना* ॥ तत्रैषा योजना*—आप्तिशब्देन विषयेण सहाऽऽपरोक्ष्यमुत्पन्नाया विद्याया आप्तिरिति यद्विवक्ष्यते, तन्न संभवतीति संबन्धः । घटादिप्रत्यक्षवदत्रापि तथात्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य स्पष्टविषयत्वान्न तत्रानाप्तिरित्याह—*तत्र प्रत्यक्षेति* ॥ अपरोक्षविद्याया एव विद्याशब्दत्वात् कथमाप्तिरित्याशङ्क्य, विद्याशब्दार्थमाह—*अत्र विद्येति* ॥ अत्र भाष्ये इत्यर्थः । अस्य पदस्यास्मिन्नर्थे सामर्थ्यम्, अस्य वाक्यस्यास्मिन्नर्थ इति योऽयं विचारः, तत्सहकृतादित्यर्थः । प्रतिष्ठाशब्दस्य स्थितिवाचित्वशङ्कां निरस्यति—*तस्य प्रतिष्ठेति* ॥ असंभावनादेर्विचारेणानिरस्तत्वादसंभावनाभिभूतविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—*तत्रासंभावनेति* ॥ ब्रह्मण आत्मभावेन परिभावना, तथा तस्याः प्रचयो निमित्तं यस्याः सा, तथोक्ता, सा च तदेकाग्रवृत्तिश्चेति, तथा तां प्रति चित्तस्यायोग्यता सा तथोक्ता ॥

वेदान्तानामपरोक्षप्रमाकरणत्वाङ्गीकरणात् कथं तत्त्वविद्यायामप्रतिष्ठित्वमिति शङ्कते—*नन्वपरोक्षेति* ॥ असंभावनादिरुभयविधो दोषः । "तथा च लोकः" इत्यनेन सूचितमुदाहरणं स्पष्टयति—*यथा दूरदेश

इति* ॥ मरीचफलमिदमित्याप्तोक्तौ तथा निश्चिनोतीत्याशङ्क्याह—*असंभावितेति* ॥ आर्द्रताविशिष्ट-मरीचिफलत्वं विशेषांशशब्दार्थः। यथा यवाङ्कुरजननासमर्थस्य शालिबीजस्य सहकार्यनुरोधादपि तदजनकत्वम्, तद्वद्वेदान्तानामपीति शङ्कते—*नन्विति* ॥ वेदान्तेष्वसामर्थ्यमसिद्धमित्याह—*तत्राहेति* ॥ सामर्थ्ये सहकार्यपेक्षा युक्तेत्याशङ्क्याह—*प्रसिद्धेति* ॥ धूम-जननसमर्थस्यापि दहनस्येन्धनसन्निधौ धूमजनकत्ववद् वेदान्तानामपि तथात्वमित्यर्थः। प्रकारान्तरेण तर्कापेक्षां प्रतिक्षिपति—*ननु तस्येति* ॥ आलोकादिवदप्रमाणत्वेऽपि सहकारित्वं युक्तमित्याह—*अप्रमाणमपीति* ॥ "प्रमाशक्तिविषयतत्संभवासंभवे"त्यत्र तच्छब्दस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—*तेषामिति* ॥ परिच्छेदशब्दस्य निश्चयवाचित्वशङ्कां निरस्यति—*प्रमाणादिति* ॥

वेदान्तानां प्रमितौ तर्कापेक्षत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरित्युक्तम्, तत्रानपेक्षताप्रामाण्यभङ्गप्रसज्जनमिष्टमित्याशङ्क्याऽनिष्टापत्तिं दर्शयितुं पूर्वतन्त्रनिर्वृत्तमर्थमाह—*तत्रेत्यादिना* ॥ उभयं स्वत इति सांख्याः; परत इति नैयायिकादयः; तृतीयस्तु सुगतमतानुसारिणाम्। तत्राद्यं दूषयति—*तत्रेति*। स्वतस्त्वं ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वम्। तत्रोभयोरपि स्वतस्त्व एकव्यक्तावपि सद्भाव आपतेत, स च विरुद्ध इत्यर्थः। अथवाऽग्निरुष्णः शीतश्चेति वाक्यं यथा विरुद्धार्थत्वादप्रमाणम्, तथा एकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेत्येतद् विरुद्धमित्यर्थः। ज्ञानसामग्रीव्यक्तीनां भिन्नत्वात्प्रामाण्यादिव्यवस्थेति शङ्कते—*ननु व्यक्तीति*। दोषासहकृतज्ञानसामग्र्युत्पन्नज्ञानव्यक्तौ प्रमात्वम्, इतरथाऽप्रमात्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः। उत्पत्तिव्यवस्थामङ्गीकरोति—*सत्यमर्थत इति* ॥ तर्हि न विवादः, तत्राह—*प्रतीतित इति* ॥ प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानज्ञापकज्ञाप्यत्वे एकव्यक्तावुभयोर्भानप्रसङ्गाद् व्यवहारविशेषो न स्यादित्यर्थः। प्रमाणाप्रमाणप्रतिभासाविशेषोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह—*नचेति* ॥ प्रत्यक्षतो विभागप्रतिपत्तौ प्रामाण्याप्रामाण्यविवादो न स्यादित्यर्थः। चक्षुषः सत्तयाव्यवहारहेतुत्ववत् प्रमाणाप्रमाणयोरपि सत्तया व्यवहाराहेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—*अर्थत इति* ॥ *अर्थतः= स्वभावत इति यावत्। प्रमाणाप्रमाणव्यक्त्योर्भेदेऽसंकरेऽपि व्यवहारो न व्यवस्थाप्यते। इन्द्रियस्याऽज्ञायमानत्वेऽपि ज्ञानद्वारा व्यवहारहेतुत्वम्। प्रमाणाप्रमाणज्ञानयोस्तु साक्षाद् व्यवहारहेतुत्वाद् ज्ञायमानत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। द्वितीयं पक्षं दूषयति—*नापीति* ॥ ज्ञानमात्रे सिद्धे तत्प्रयोजकातिरिक्तप्रयोज्यत्वम्, न प्रमाणाप्रमाणातिरिक्तं ज्ञानमस्तीत्यर्थः ॥

स्वतःप्रामाण्यवादिनाऽपि ज्ञानमाश्रयणीयम्; अन्यथा ज्ञानमात्रप्रयोजकातिरिक्तप्रयोज्यलक्षणमप्रामाण्यपरतस्त्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्य, किं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते ? उत न ज्ञायते ? आद्येऽपि किं कारणगुणज्ञानाद् ज्ञायते ? उतार्थक्रियासंवादज्ञानात् ? नाद्य इत्याह—*नापि प्रामाण्यमिति* ॥ गुणजन्यत्वात्—'इदं प्रमाणमि'त्यभिगम्यते चेत्, तर्हि गुणजन्यत्वज्ञानस्यापि प्रामाण्यं गुणजन्यत्वेन निर्धारणीयम्, तत्प्रामाण्यस्यापि तथात्वमित्यनवस्था। न च—गुणज्ञानस्य प्रामाण्याऽनिश्चयेऽप्याद्यज्ञानप्रामाण्यव्यवहारहेतुत्वमिति—शङ्कनीयम्; आद्यज्ञानस्यापि तथैव स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेनानपेक्षाप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वितीयं जन्मपक्षं प्रत्याह—*नापि ज्ञानेति* ॥ किं ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं प्रामाण्यं जायते ? उत ज्ञानेन साकम् ? इति विकल्प्याद्यं

प्रत्याह— *क्षणमात्रेति* न च—ज्ञानस्य द्वि-त्रिक्षणावस्थायित्वात् तत्र प्रामाण्यजन्मसंभव इति—शङ्क्यम्; कार्यसमवायिकारणतया द्रव्यत्वापातदित्यर्थः। प्रामाण्यं परतो जायत इत्यत्र दोषान्तरमाह—*प्रतिभासत इति* ॥ गुणजन्यत्वावगमोत्तरकालं प्रामाण्यनिश्चयपुरःसरो व्यवहार इत्याशङ्क्योक्तामनवस्थां प्रपञ्चयति—*प्रामाण्यनिमित्तेति* ॥ स्वेनैव स्वस्य गुणजन्यत्वमिति निश्चयाद् नानवस्था, इत्याशङ्क्याह—*स्वत इति* ॥ फलज्ञानस्य गुणजन्यत्वानाकारत्वान्न तन्निश्चायकत्वमित्यर्थः। गुणान्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रामाण्यपरतस्त्वमुपलभ्यमानं कथं युक्त्या निह्नूयते ? इत्याशङ्क्याह—*ज्ञानस्येति* ॥

गुणमङ्गीकृत्य तदन्वय-व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिरवादि, इदानीं न दोषनिवृत्त्यतिरेकेण गुणोऽस्तीत्यत्राह—*दोषनिवृत्तीति* ॥ प्रामाण्य-ज्ञानयोर्युगपद्भावपक्षं निरस्यति—*अन्यत इति* ॥ ज्ञानस्य प्रामाण्यसमवायिकारणत्वात् कारणस्य नियतप्राक्क्षणवर्तित्वान्न तयोः सहसंभव इत्यर्थः। अर्थक्रियासंवादज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चय इति कल्पं निरस्यति—*अर्थक्रियेति* ॥ अर्थक्रियाकारिविषयज्ञानस्य प्रामाण्यं येनार्थक्रियाज्ञानेन ज्ञायते, तस्य प्रामाण्यं किं परतः ? उत स्वतः ? आद्ये तत्प्रामाण्यनिश्चयार्थं तदर्थक्रिया ज्ञातव्या, एवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थेत्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयति—*साधनेति* ॥ अर्थक्रियाकारि वस्तु साधनशब्दार्थः। फलशब्देनार्थक्रिया कथ्यत इत्यर्थः। क्वचित्प्रामाण्यस्वतस्त्वाङ्गीकार इतरत्रापि तदनुमानं सुकृतमित्याह—*तद्वदिति* ॥ विमतानि, स्वतः प्रमाणानि, नियतप्रमाणत्वात्; संमतवदित्यर्थः। विपक्षे दण्डमाह—*अन्यथेति* ॥ साधनज्ञानानां प्रामाण्यमर्थक्रियाधीनं चेत्, तदा साधनज्ञानप्रामाण्यं निश्चित्य प्रवृत्तस्यार्थक्रियासंदर्शनेन प्रामाण्यं वक्तव्यम्, प्रामाण्यसिद्धौ च प्रवृत्तिसंभव इति परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः। प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणापि तन्निश्चयार्थप्रवृत्तिसंभवान्नेतरेतराश्रयत्वमित्याशङ्क्य, किं सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चयार्थं प्रवृत्तिः ? उत क्वचिदिति विकल्प्याद्यं निरस्यति—*न च प्रामाण्येति* ॥ *ज्ञानानामिति* ॥ अभ्यस्तविषयज्ञानानामित्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयति—*रूपकेति* ॥ *प्रत्ययचतुष्टयादिति* ॥ निरीक्षण-दहनच्छेदन-निघर्षणप्रत्ययेभ्य इत्यर्थः। प्रमाणसंप्लवापाताद् बहूनां संभूय प्रामाण्यानुपपत्तेरेकस्य प्रमितिजनकत्वम्, इतरस्य प्रतिबन्धनिरासित्वमित्याश्रयणीयमित्याह—*न प्रथमेति* ॥

प्रामाण्यस्य परतस्त्वम्, अप्रामाण्यस्य च स्वतस्त्वमिति मतं निरस्यति—*तस्मादिति* ॥ अर्थनिश्चयः प्रामाण्यं च स्वत एवेति योजना। स्वत इत्येतद् विवृणोति—*प्रतीतित इति* ॥ अप्रमाण्यस्योत्पत्तिपरतस्त्वमाक्षिपति—*न चेति*—स्वतो जन्मासंभव इति चशब्दार्थः। अभावत्वमसिद्धमित्याह—*नाज्ञानेति* ॥ न च—अज्ञानस्यापि प्रागभावत्वाद् जन्मासंभव इति—शङ्क्यम्; अन्यवस्तुज्ञानस्याज्ञानशब्देन विवक्षितत्वात्। तच्चोक्तम्—

“प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रामाण्याभाव उच्यते। आत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि” ॥ इति। न च पदत्रयवैयर्थ्यम्; अप्रामाण्यस्य भावतासमर्थनस्य विवक्षितत्वात्, अज्ञानस्यापि भावत्वात्। तथाचोक्तम्—“अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञान-संशयैः”—इति ॥

प्रकारान्तरेणाप्रामाण्यपरतस्त्वमाक्षिपति—*ननु स्वत इति* ॥ उष्णस्य वह्नेः शीतताऽसंभववत् स्वतः प्रमाणस्य परतोऽप्रामाण्यं विरुद्धमित्यर्थः। स्फोटजननसमर्थस्यापि वह्नेर्मण्यादिप्रतिबन्धादन्यथात्वम्; तद्वत् स्वतःप्रमाणस्य परतोऽप्रामाण्यमित्येतन्न विरुद्धमित्याह—*दोषेति* ॥ स्वतःप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—*स्वत इति* ॥ शुक्तिकायामपि रूप्यबोधे रजतार्थिनामसंदिग्धप्रवृत्तिदर्शनात् प्रामाण्यस्वतस्त्वम्; अन्यथा झटिति निःशङ्कव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ अस्तु प्रामाण्यं स्वतः, प्रकृते तु किमायातम्? अत्राह—*तस्मादिति* ॥ तर्कापेक्षायामपि स्वतस्त्वं न हीयत इत्याह—*परिहरतीति* ॥ प्रमाणस्यार्थप्रमितिजननेऽनपेक्षत्वेऽपि प्रतिबन्धनिरासे तर्कापेक्षणात् स्वतस्त्वं सिद्धम्; ततश्च "तथाचे"त्यादिग्रन्थानुपयोगः, इत्याशङ्क्य, वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं तद्व्यावर्त्यां शङ्कामाह—*प्रमाणादेवेत्यादिना* ॥ स्वप्रकाशेऽपि प्रतिबन्धो दृष्ट इत्याह—*तत्राहेति* ॥ युक्तितोऽसंभावनादेर्निरस्तत्वात् कथम्—"असंभावयन्विपरीतं च मन्वानः" इत्युक्तमित्याशङ्क्याह— *असंभावयन्निति* ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यादसंभावना-विपरीतभावनाऽभिभूतविषया विद्योत्पद्यते, तस्या आप्तिरप्रतिबन्धापरोक्षप्रत्ययोत्पाद इत्युक्तम्, तदयुक्तम्; शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यादात्मापरोक्षज्ञानजनकत्वासंभवादित्याशङ्क्य, शब्दाद् ब्रह्मण्यपरोक्षप्रतिपत्तिं दर्शयितुमनात्मन्यपरोक्षाभिधामाह—*लोके तावदिति* ॥ अतीताद्यर्थस्यापि संस्कारद्वारा संविज्जनकत्वव्यावर्तनार्थम्—*अव्यवधानतयेति विशेषणम्* ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—*उक्तेति* ॥ फलितमाह—*तत्रेति* ॥ अनात्माकारान्तःकरणपरिणामप्रतिबिम्बितसंविदां बिम्बभूतब्रह्मोपादानत्वात् सर्वसंविदुपादानत्वं ब्रह्मण इत्युक्तम्, तच्च कैमुतिकन्यायेन ब्रह्मणः संविदभिन्नत्वदर्शनायेति द्रष्टव्यम्। शब्दमात्रस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्वाभाव्येऽपि स्वयंप्रकाशापरोक्षात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वमविरुद्धमित्यर्थः। ब्रह्मणः प्रथममपरोक्षतया प्रतिपत्तौ मननादिविधानमनर्थकमित्याशङ्क्याह—*तच्चेति* ॥ तच्च ब्रह्म भ्रान्त्या परोक्षवदवभासत इत्यन्वयः। भ्रान्तौ हेतुमाह—*चित्तस्येति* ॥ कथं तर्ह्यप्रतिबन्धसिद्धिः? इत्यत आह—*तत्रेति* ॥ अपरोक्षज्ञानमुद्दिश्य यज्ञादिविधानसामर्थ्यात् चित्तेन्द्रियमापरोक्ष्यनिश्चयनिमित्तं भवतीत्यन्वयः। "यज्ञादीनामि"त्यत्रादिशब्देन दानादिर्गृह्यते। "शमादीनामि"त्यत्रादिशब्देन दमोपरमप्रभृतिर्गृह्यते। "निदिध्यासनादीनामि"त्यत्रादिशब्देन मननादिकं गृह्यते ॥

यज्ञादीनामप्रामाण्यात् कथमपरोक्षहेतुत्वम्? इत्याशङ्क्य, उपयोगप्रकारमाह—*यज्ञादिति* ॥ यज्ञादिना निबर्हितः कल्मषलक्षणः प्रतिबन्धो यस्मिन्, तत्तथोक्तम्। शमादिनिरुद्धौ विपरीतप्रवृत्तिदोषौ यत्र, तथोक्तम्। अनात्मविषयप्रवृत्तिः प्रवृत्तिशब्दार्थः। अनात्मनीव मुक्तावपि न प्रवृत्तिः; असंभावनाप्रतिबन्धाद् इत्याशङ्क्याह—*मननेति* ॥ मननेन संदर्शितः प्रमेयादिसंभावनालक्षणो यो गुणः, स एव प्रदीपः, इति मननसंदर्शितप्रमेयादिसंभावनागुणप्रदीपः, तेनोज्ज्वलितं प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन प्रदीपसम अतिसूक्ष्मतरं यद् ब्रह्म, तदात्मविषयनिदिध्यासनम्, तस्य प्रचयेन परिनिर्मितस्तदेकाग्रवृत्तित्वलक्षणो गुणो यस्मिन्, तत्तथोक्तम्। "चित्तेन्द्रियमि"त्यत्रेन्द्रियशब्देन शब्दसहकारितया चित्तस्यापरोक्षप्रत्ययहेतुत्वं द्योत्यते। चित्तैकाग्र्यस्योपकारकत्वमन्वय-व्यतिरेकसिद्धमित्याह—*लोके चेति* ॥ टीकायां प्रतिबन्धनिवर्तने तर्कस्य सहकारित्वमवादि,

अत्र तु चित्तस्य सहकारित्वमुच्यत, इति विरोध इत्याशङ्क्याह—*तर्कशब्देनेति* ॥ अत्र टीकायां तर्कशब्दस्य कथं चित्ते वृत्तिः ? इत्याशङ्क्य प्रतिबन्धनिवर्तनगुणयोगेनेत्याह—*सर्वेति* ॥ शक्तितात्पर्यावधारणहेत-वस्तर्कास्तर्कशब्देन गृह्यन्ताम् ? तत्राह—*यौक्तिकेति* ॥ *प्रथमज्ञान इति* ॥ प्रथमज्ञानसाधनमित्यर्थः । शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वं लोकविरुद्धं कस्मात् कल्प्यते ? इत्याशङ्क्याह—*एवं चेति* ॥ परोक्ष-प्रत्य-क्षहेतुत्वेनापि तद्धितप्रत्ययो घटत इत्याशङ्क्याह—*अपरोक्षेति* ॥ अपरोक्षस्वभावे वस्तुनि परोक्षप्रत्ययस्य विभ्रमत्वाद् न तज्जनकत्वेन शब्दस्य प्रामाण्यम्, किं त्वपरोक्षहेतुत्वेनेत्यर्थः ॥

वेदान्तानां ब्रह्मण्यपरोक्षप्रमितिजनकत्वात् प्रतिबन्धविगमे तर्कापेक्षेत्युक्तम् ; संप्रति शब्दस्य परोक्ष-ज्ञान-जननस्वाभाव्याद् वेदान्तानामपि तथात्वम्, सहकार्यपेक्षया चापरोक्षप्रमितिहेतुत्वमिति मतान्तरमुत्थाप-यति—*अन्यन्मतमिति* ॥ शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वादिति द्रष्टव्यम् । चित्तदर्पणस्यैव परोक्षज्ञानहेतुत्वात् किं शब्दादिना ? इत्याशङ्क्याह—*शब्दादीनामिति* ॥ यज्ञादय आदिशब्दार्थः । "तद्धितप्रत्यया-दिने"त्यत्रादिशब्देन "यज्ञेन दानेने"ति तृतीयाश्रुतिः संगृह्यते । सहकार्यपेक्षयाऽपि शब्दः कथं परोक्षज्ञानजन-नस्वाभाव्यं जह्यात्, तत्राह—*यथेति* ॥ अपरोक्षे परोक्षप्रत्ययजनकत्वेऽप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह—*न चेति* ॥ परोक्षप्रत्ययजनकस्यापि सहकार्यपेक्षया परोक्षप्रमितिजनकत्वं युक्तमिति इतिशब्दार्थः । कः पक्ष आस्थेयः ? इत्याशङ्क्योभयथाऽपि प्रतिपत्तिशब्दो न विरुध्यत इत्याह—*सर्वथेति* ॥ पूर्वपक्ष एव सिद्धान्त इति रहस्यम् । वाक्यादपरोक्षप्रत्ययोत्पत्तावुपायं पृच्छति—*कैः पुनरिति* ॥ शम-दमाद्यपेक्ष्यं लभ्यत इत्याह—*तत्राहेति* ॥

अपरोक्षज्ञानोत्पत्तौ श्रवणस्य प्राधान्यम्, इतरयोः सहकारित्वमुक्तम्, तदसहमानः शङ्कते—*ननु मन-नेति* ॥ तत्र हेतुमाह—*यावतेति* ॥ श्रवण-मननयोर्निदिध्यासनस्वरूपोपकारकत्वात् तस्याङ्गित्वम्, इतर-योस्त्वङ्गत्वमित्यर्थः । *अर्थसंभावनेति* ॥ संभावनाहेतवो या उपपत्तयस्तत्पर्यालोचनद्वारेणोत्पन्नेत्यर्थः । विकल्पासहत्वान्नायं पक्षः साधुरित्याह—*अत्रोच्यत इति* ॥ शब्दः स्वतः परोक्षज्ञानजनक इति पक्षमाश्रित्य निदिध्यासनस्याङ्गित्वमुच्यते ? उत शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वप्रतिबन्धनिरासे च सहकार्यपेक्षेति ? तत्राद्य-मनूद्य दूषयति—*यस्मिन्पक्ष इत्यादिना* ॥ अपरोक्षज्ञानोत्पत्तावपि निदिध्यासनस्याङ्गित्वं किं न स्यात् ? इति शङ्कते—*नन्वपरोक्षेति* ॥ श्रवणमननयोरङ्गत्वे प्रमाणाभावश्चेत्, तर्हि समप्राधान्यं स्यादित्याह—*त्रयाणाम-पीति* ॥ श्रवण-मनन-निदिध्यासनानां परस्परं सन्निपत्यज्ञानजनकत्वे विशेषाभावात् समप्राधान्यमित्यर्थः । विशेषाभावोऽसिद्ध इत्याह—*उच्यत इति* ॥ शक्तितात्पर्यवैशिष्ट्यं विशिष्टशब्दार्थः । करणत्वे हेतुमाह—*अव्यवधानेनेति* ॥ तदुपपादयति—*प्रमाणस्येति* ॥ मननादेस्तु वैपरीत्यमाह—*मननेति* ॥ प्रत्यगात्म-प्रवणतालक्षणो यः संस्कारः, तेन निष्पन्ना या ब्रह्मैककाग्र्यलक्षणा वृत्तिः, सैव कार्यम्, तद्द्वारेणेत्यर्थः । अव्यवधानफलमाह—*इति फलमिति* ॥ कल्पान्तरे तु मननादेरङ्गत्वमेवेत्याह—*यदा त्विति* ॥ भ्रान्तिरेव विक्षेपो भ्रान्तिविक्षेपः, तस्य संस्कारेण खचितं मिश्रितं यदन्तःकरणम्, तद्दोषादित्यर्थः ॥

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निदिध्यासनस्यैव परोक्षप्रमितिहेतुत्वं केचित् कल्पयाञ्चक्रुः, तद् दूषयति—*न चेति* ॥ नष्टपुत्रादिचिन्तनजनितापरोक्षप्रत्ययस्य भ्रान्तित्ववदेवास्यापि भ्रान्तित्वान्न प्रामाण्यं सिध्यतीत्याह—*तस्येति* ॥ दृष्टान्ते यथार्थत्वाभावादप्रामाण्यम्, अत्र तु तद्वैपरीत्यमित्याह—*शब्दावगतेति* ॥ शाब्दबोधप्रभूतनिदिध्यासनजनितत्वादपरोक्षप्रत्ययस्याऽप्रामाण्यमित्यर्थः—*तद्द्वारेणेति* ॥ शब्दद्वारेणेत्यर्थः। कल्पनालाघवादपरोक्षप्रत्ययस्य शब्दजत्वकल्पनमुचितमित्याह—*नैवमिति* ॥ प्रमाणान्तराधीनो योऽयं विषयसद्भावनिश्चयः, तदधीनं यत्प्रामाण्यं तत्कल्पनात् क्लृप्तप्रामाण्यशब्दजन्यत्वकल्पनं वरमित्यर्थः। विपक्षे दण्डमाह—अन्यथेति* ॥ अपरोक्षप्रत्ययेऽप्यहंकारग्रन्थेरविचलमनुवर्तमानत्वान्नानर्थनिवर्तकत्वमित्युक्तम्, तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह—*ननु ब्रह्मेति* ॥ व्यतिरेकमुखेन तदेव द्रढयति—*अन्यथेति* ॥ सद्यः शरीरपाताभ्युपगमेऽपि जीवन्मुक्त्यादिप्रतिपादकशास्त्रपीडा स्यादित्यर्थः ॥

विमतम्, नानर्थनिवर्तकम्, ज्ञानत्वात्; व्यतिरेकज्ञानवदित्युक्ते अद्वयानन्दाद्यनाकारत्वान्न व्यतिरेकज्ञानस्य निवर्तकत्वम्, अत्र तु तद्वैपरीत्यमिति विशेषं शङ्कते—*ननु व्यतिरेकेति* ॥ उक्ते विशेषसद्भावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य नानर्थनिवर्तकत्वम्, अनुभवविरोधादित्यभिप्रायेणाह—*सत्यमिति* ॥ व्यतिरेकिज्ञाने सत्यपि संसारानिवृत्तिर्घटते; मूलाज्ञानस्यानिवर्तितत्वात्, ब्रह्मज्ञानेनाज्ञानस्य निवर्तितत्वात् संसारनिवृत्तिरिति वैषम्यमुक्तम्, तत्र प्रमाणाभावाद् नैतद्वैषम्यमिति शङ्कामाह—*नैतद्युक्तमिति* ॥ अन्वय-व्यतिरेकेति* ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च सिद्धत्वादिति विग्रहः। रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे समूलसर्पभ्रमानिवृत्तेः, अन्यथा चाभावात्, इत्यन्वय-व्यतिरेकानुरोधेन ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यापि समूलसफलसंसारनिवर्तकत्वं कल्प्यते। विमतम्, समूलकार्यनिवर्तकम्, अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वात्; रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारवदिति। "तरत्यविद्यां वितताम्" "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिशास्त्रशब्दार्थ इति। अन्वय-व्यतिरेकलक्षणशास्त्रसिद्धत्वादिति वा विग्रहः। "यत्र हि द्वैतमिव भवति" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदि"त्यादिवाक्यादुक्तार्थनिश्चय इत्यर्थः ॥ व्यतिरेकज्ञानस्या- निवर्तकत्ववत् तत्त्वज्ञानस्यापि न तन्निवर्तकत्वमनुमीयत इति शङ्कते—*नन्वध्यासेति* ॥ अध्यस्यत इत्यध्यासो ज्ञानम्, शास्त्रानुमानयोः परस्परविरोधेन संशयादपि पक्षासिद्धिरित्यभिप्रायः। दृष्टान्ते विरोधासंप्रतिपत्त्योत्तरयति—*नेत्याहेति* ॥ हिशब्दसूचितमर्थमाह—*अनवबोधेति* ॥ यद्विषयमज्ञानं तत् तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते, अद्वैतानन्दात्मविषयं चाज्ञानम्, इति तज्ज्ञानान्निवर्त्यते, न व्यतिरेकज्ञानेनेत्यर्थः ॥

ब्रह्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावहंकारस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्युक्तं टीकायाम्, तत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—*स-शरीरेति* ॥ शरीरस्याप्यज्ञानविलासत्वादहंकारग्रन्थिवत्सद्य एव विलयः स्यादित्यर्थः। सोऽपीष्ट एवेति शङ्कां निरस्यति—*सशरीरेति* ॥ शरीरादियुक्तस्य ब्रह्माऽऽपरोक्ष्यमनुभूयते, तद्विरुद्धं सद्यस्तद्विलयाभिधानमित्यर्थः। अग्रहणानुवृत्तौ तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यमिति शङ्कां निरस्यति—*तत्त्वज्ञानादिति* ॥ ज्ञानाज्ञानयोनिवर्त्यनिवर्तकभावसिद्धेरित्यर्थः। न ' चानुभवविरोधोऽपीत्याह—*अपि पुनरिति* ॥ भ्रमणसंस्कारात्तदनुवृत्तिवदनुवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥

अज्ञानजनितविपरीतज्ञानाद् भयानुवृत्तिः, न संस्कारात्, ततश्च दृष्टान्तोऽसंप्रतिपन्न इत्याशङ्क्य, सम्यगपरोक्ष-प्रत्ययेऽज्ञानस्थित्यसंभवात् संस्कारानुवृत्तिर्युक्तेत्याह—*तदेवेति* ॥ संस्कारस्यैवासंभवात् कथं ततः संसारानुवृत्तिः ? इति शङ्कते—*ननु क्रियेति* ॥ भ्रमणादिः क्रियाशब्दार्थः । वेग-स्थितिस्थापकयोः क्रियासंस्कारत्वम्, भावनाया ज्ञानसंस्कारत्वमिति विभागः । क्रिया-ज्ञानयोरेव संस्कारजनकत्वमित्ययुक्तम्; अन्यस्यापि संस्कारहेतुत्वदर्शनादिति सिद्धान्तयति—*न गन्धादीति* ॥ अपनीतपुष्पायां पुटिकायां पुष्पाभावे स्वरूपतो गन्धानुवृत्त्यसंभवात् संस्कारादनुवृत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । रस आदिशब्दार्थः । गन्धाद्याश्रयत्वेन प्रसूनत्रस्रेण्वादीनां स्थितिमाशङ्क्याह—*प्रलयेति* ॥ तत्र संस्काराभावे पुनस्तथाभूतकार्यानुपपत्तेः संस्कारः समस्तीत्यर्थः ॥

प्रलयानङ्गीकारवादिनं प्रत्याह—*सर्वत्रेति* ॥ विमतम्, संस्काराधायकम्, विनश्यमानक्रियत्वात्, इत्यनुमानादज्ञानादेरपि संस्कारसंभव इत्यर्थः । क्रिया-ज्ञानयोरेव संस्कार इति नियमोररीकरणेऽपि न दोष इत्याह—*अविद्येति* ॥ अविद्या-तत्कार्यदेहादेर्ज्ञानविषयत्वं न ज्ञानत्वम्, ज्ञानं च साक्षिचैतन्यम्, तच्च नित्यसिद्धम्, इति कथं संस्कारः ? इत्याशङ्क्याह—*अज्ञानादाविति* ॥ अज्ञानं स्वाकारेणान्तःकरणाकारेण च परिणमते । तस्मिंश्च परिणामे चित्प्रतिबिम्बो भवति । ततश्च परिणामनाशात् संस्कार उत्पद्यत इत्यर्थः । चित्प्रतिबिम्बहेतुरज्ञानपरिणामो ज्ञानाभासशब्दार्थः । अपरोक्षप्रतीत्या संस्कारातिरिक्तकारणं वक्तव्यमिति शङ्कते—*ननु संस्कारादिति* ॥ संस्कारमात्रस्यापरोक्षप्रतीतिजनकताऽदर्शनादित्यर्थः । संस्कारस्य दोषत्वादपरोक्षप्रतीतिहेतुत्वमविरुद्धमित्याह—*अविद्यावदिति* ॥ दोषत्वमात्रेण कथमपरोक्षप्रतीतिहेतुत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*अपरोक्षेति* ॥ अपरोक्षावभासकारणनयनदोषस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वं प्रसिद्धम् । तथा च चैतन्यस्याप्यपरोक्षप्रतीतिहेतुत्वात् तद्गतसंस्कारस्याप्यपरोक्षप्रतीतिहेतुत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ संस्कारः किं निराश्रयः ? उत साश्रयः ? नाद्यः; तस्य निवृत्तत्वात्; न द्वितीयः; असङ्गत्वव्याघातादित्याशङ्क्याह—*आत्ममात्रस्येति* ॥ अविद्याश्रयत्वे यथाऽऽत्मासङ्गत्वं व्याहन्यते, तद्वदत्रापीत्यर्थः । संस्कारः किं निरुपादानः ? उत सोपादानः ? नाद्यः; भावकार्यस्य सोपादानत्वनियमात्; द्वितीये उपादानान्तराऽसंभवादविद्याया उपादानत्वं वक्तव्यम्, न च तद् युज्यते ; संस्कारसमयेऽविद्याऽभावात्, भावसंस्कारस्यैवासंभवादित्याह—*अविद्येति* ॥ सकलमूलोपादानसंस्कारस्य सोपादानत्वासंभवात् तदतिरिक्तभावकार्य एवेयं व्याप्तिरित्यर्थः । आत्मा, न संस्काराश्रयः, अनुपादानत्वात्, यद् यस्यानुपादानम्, न तत् तस्याश्रयः ; यथा घटानुपादानं तन्तुरित्याशङ्क्याह—*आत्मन इति* ॥ अविद्यानुपादानत्वेऽपि यथाऽऽत्मनस्तदाश्रयत्वम्, तद्वत् संस्काराश्रयत्वमित्यर्थः । सामान्यनित्यगुणादौ व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् ॥

संस्कारस्य किं तत्त्वज्ञानं निवर्तकम् ? उताऽन्यत् ? नाद्यः; तेन सह स्थितत्वात्, न द्वितीयः; तददर्शनात्, ततश्च मुक्त्यसंभव इत्याशङ्क्याह—*तत्त्वज्ञानेति* ॥ तत्त्वज्ञानसंस्कारस्येतरसंस्कारनिवर्तकत्वान्न किंचिदवद्यमित्यर्थः । संस्कारानुवृत्तिसमर्थने भावकार्यं सोपादानमिति प्रसिद्धविरोध इत्याशङ्क्य पक्षान्तरं कक्षीक-

रोति—*अविद्यालेश इति* ॥ प्रारब्धकार्यसंपादनपटीयानविद्याया अवस्थाविशेषो लेशशब्दस्यार्थः । न च तत्र प्रमाणाभावः ; जीवन्मुक्त्यादिशास्त्रस्य प्रमाणत्वादित्यर्थः ॥

ऐश्वर्यादिफलकोपासनविधावप्युपनिषत्पदकदम्बकसंदर्शनात् सर्वासामुपनिषदामात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्त्यर्थत्वमुक्तमयुक्तमित्याशङ्क्योक्तमर्थमङ्गीचक्रे "सत्यमि"ति, तदसंगतम्, तस्मिन् पक्ष आत्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थत्वव्याघातादित्याशङ्क्याह—*तत्र निर्विशेषेति* ॥ ब्रह्माब्रह्मोपासनानां मध्ये निर्विशेषब्रह्मणि चेतसोऽवतरणासंभवात्तत्र प्रपञ्चसंबन्ध आरोपितः, ततस्तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वं सगुणवाक्यानामुचितमित्यर्थः । कथं तर्ह्युपास्तिविषयत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*सगुणेति* ॥ प्रासङ्गिकत्वमिति* ॥ निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनप्रसङ्गादापातत्वमित्यर्थः । *सत्यमित्यादेरयमर्थः—

वेदान्तेषूपासनोपदेशमङ्गीकरोति—*सत्यमिति* ॥ तर्हि भाष्यविरोध इति, नेत्याह—*उपासनेति* ॥ निर्विशेषप्रतिपत्त्यङ्गसविशेषब्रह्माश्रयणेनोपासनविधानाश्रयणेन गोदोहनादिविधानवदिति तत्र दृष्टान्तो विषम इति शङ्कते—*ननु निर्विशेषमिति* ॥ निर्विशेष-सविशेषयोर्विरोधादङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेर्नाश्रित्य विधानमित्यर्थः । *येनेति* ॥ सप्रपञ्चस्याप्यङ्गत्वहेतुना तदाश्रयणेनोपासनाविधानं युज्यत इत्यर्थः । कल्पिताकल्पितरूपत्वात् तयोरङ्गाङ्गिता युक्तेत्याशयेनाह—*अध्यारोपेति* ॥ अपवादस्यारोपापेक्षत्वादारोपस्य निर्विशेषप्रतिपादकत्वं युज्यते, यथा 'तद्रजतमभादि'त्यत्रारोपितरजतस्य शुक्तिप्रमितिहेतुत्वम्, तद्वदित्यर्थः । "नेति नेत्या"दिवाक्येनारोपितस्य निरस्यमानत्वान्न तद्विषयमुपासनमिति शङ्कते—*निराक्रियमाण इति* ॥ तत्त्वज्ञानात् प्रागवस्थायामुपास्तिविधानं घटत इत्याह—*तत्राहेति* ॥ *अस्यामिति* ॥ आरोपावस्थायामित्यर्थः ।

आश्रितविधानमाक्षिपति—*नन्वाश्रित्येति* ॥ दर्श-पूर्णमासाङ्गत्वेन प्राप्ताप्रणयनमाश्रित्य तदधिकारिण एव पशुकामनायां चमसपरित्यागेन गोदोहनविधानं दृष्टम्, तद्वद्विद्यार्थत्वेन प्राप्तप्रपञ्चाश्रयणेनोपासनविध्यङ्गीकरणे मुमुक्षोरेवोपासनास्वधिकारः स्यात्, न च स उपपद्यते ; तस्यैहिकामुष्मिकभोगनिर्विण्णत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तो विषम इत्याह—*उच्यत इति* ॥ *एतदुक्तं भवति*— "प्रणयेदिति यत् तद् गोदोहनेने"ति प्राप्तप्रणयनोद्देशेन गोदोहनं विधीयते ; अन्यथोभयत्र तात्पर्यापातात् । प्रणयनस्य च दर्श-पूर्णमासाधिकारिसंबन्धित्वेन प्राप्तत्वात्स्वतन्त्रपशुकामिनोऽप्राप्तत्वाच्च तस्यैव गोदोहनाधिकारः । न च तथा सप्रपञ्चं ब्रह्म मुमुक्षोरेव प्राप्तम्, इति सर्वेषां फलकामिनामुपासनास्वप्याधिकार इति । *प्राप्तोद्देशनत्वादिति* ॥ प्राप्तमुद्देशनं यस्य तथोक्तम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मादित्यर्थः ॥

सर्वशब्दार्थमुपसंहरति—*अत इति* ॥ निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं यदिदं सप्रपञ्चम् तदुपजीवित्वादुपासनाभागस्येत्यक्षरार्थः । निर्विशेषब्रह्माङ्गसप्रपञ्चाश्रयणेनोपासनं विदधतां वाक्यानामात्मविद्यार्थत्वेऽप्यब्रह्मोपासनानामतथार्थत्वात् सर्वशब्दविरोधस्तदवस्थः, इत्याशङ्क्य, तेषामपि क्रममुक्तिफलत्वमभिदधौ, तदसंभवि, तथात्वेऽपि विद्यार्थत्वाभावाद् "विद्याप्रतिपत्तये" इत्यस्यायोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—*नन्व-

ब्रह्मेति* ॥ *"इत्यादेरि"त्यस्यायमर्थः नन्वब्रह्मेत्यादिपूर्वपक्ष इतिशब्दोक्त आदिर्यस्य सिद्धान्तग्रन्थस्य, स इत्यादिस्तस्येत्यर्थः । "परम्परये"त्युक्तं विवृणोति—*अन्तःकरणेति* ॥ सर्वेषां वेदान्तानां विद्यार्थत्वे निर्दिष्टे तात्पर्यालोचनया तस्यार्थस्य सिद्धेः—"यथा चे"ति भाष्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—*वेदान्तेति* ॥ वेदान्तानां विषयप्रयोजनादिमत्त्वेऽपि विचारशास्त्रस्य तद्विधुरत्वादनारभ्यत्वमिति शङ्कायां वेदान्तव्याख्यानरूपत्वात् तदीयविषयादिकमेवास्यापीति प्रदर्शनं भाष्यार्थ इत्यर्थः । वेदान्तैरेव विषयादि-सिद्धेर्विचारशास्त्रनैरर्थक्यम्, तेन "**मीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः**" इत्येतदसंगतमित्याशङ्क्याह—*भाष्यस्येति* ॥ वेदान्तार्थाप्रतिपत्त्या-दिनिरासेन तदर्थं द्रढयितुं विचारशास्त्रारम्भ इत्यर्थः । उत्तरभाष्यव्याख्यानं विहाय मध्ये सूत्रार्थानुवर्णन-मसङ्गतमित्याशङ्क्याह—*ननु विचारेति* ॥ ज्ञानस्य स्वरूपेणापुरुषार्थत्वेऽपि न मोक्षफलत्वम्; अन्यस्य कस्यचित् फलत्वसंभवात्, इति शङ्कते—*कथमिति* ॥ कृतकराशेर्निर्विण्णत्वान्मोक्षस्यैव फलत्वमित्याह—*तदाहेति* ॥ इष्टसाधनस्य लिङर्थत्वाद् भावनापरपर्याया प्रवृत्तिर्लिङर्थ इति कथमुक्तम्? तत्राह—*प्रवृ-त्तिरिति* ॥ प्रेरणादेर्लिङर्थत्वात् कथमिष्टसाधनता लिङर्थः ? इत्याशङ्क्याह—*सैवेति* ॥ इष्टसाधनतामात्रस्य लिङर्थत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्य कथं मोक्षसाधनत्वं सेत्स्यति ? इत्याशङ्क्याह—*यस्मिन्नि-त्यादिना* ॥ अपेक्षितं पूरयति—*लिङादीति* ॥ *सामर्थ्यात्=अनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ सामर्थ्यमेवाह—*सामा-न्येति* ॥ सामान्योक्तं न्यायं प्रस्तुते योजयति—*विचारो हीति* ॥

इष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्याकर्ण्य तदमृष्यमाणः प्राभाकरः शङ्कते—*ननु पुरुषार्थेति* ॥ लोके लिङादेः कार्ये शक्तिग्रहात् तदनुसारेण वेदेऽपि लिङादिना कार्यं बोध्यते, तच्च भावार्थविलक्षणम्, भावस्य क्षणभङ्गुरतया समयान्तरभाविफलसाधनत्वासंभवादित्यभिप्रेत्याह—*नियोग इति* ॥ इदमुक्तं भवति*—लिङादिबोधितो नियोगो नियोज्यविषयमपेक्षते, कस्य कुत्र नियोग इति ? प्रकृत्युपात्तो यागो विषयत्वेन, स्वर्गकामी नियोज्यत्वेन च लक्ष्यते, यागस्य चेप्सितस्वर्गासाधनत्वे स्वर्गकामिनियोगविषयत्वानुपपत्तिः । ततश्च लिङादिबोधितनियोगसामर्थ्याद् याग-स्वर्गयोः साध्यसाधनतासंबन्ध इत्यर्थः । फलितं दर्शयति—*ततश्चेति* ॥ नियोगपक्षे धात्वर्थस्य पुरुषार्थसाधनत्वं न सिध्यतीत्याह—*नैतदिति* ॥

फल-धात्वर्थसंबन्धाभावे नियोगस्वरूपानुपपत्तिः ? उत तत्प्रवर्तकत्वस्य ? आहो फलकामिनियो-गस्य ? इति विकल्प्याद्यमर्थं प्रत्याह—*तथाहीति* ॥ न चात्र विकल्पासंभवः; पूर्वोक्ताभिप्रायस्यास्पष्टत्वा-दिति द्रष्टव्यम् । 'स्वर्गकामः सिकता भक्षयेदि'त्यनाप्तनियोगः । चशब्देन नैमित्तिकं समुच्चिनोति । द्वितीयमुत्थापयति—*प्रवर्तकत्वमिति* ॥ नियोगः किं फलकामनामपेक्ष्य प्रवर्तयति ? उत न ? आद्ये कामस्यैव प्रवर्तकत्वमापतितमित्याह—*यदीति* ॥ नियतपूर्वक्षणवर्तित्वात् कामनाया इत्यर्थः । इतरस्या-प्यावश्यकत्वादुभयोः प्रवर्तकत्वशङ्कां निरस्यति—*न नियोग इति* ॥ द्वितीयमनुवदति—*अथेति* ॥ अस्मिन्पक्षे न धात्वर्थस्य फलसम्बन्धसिद्धिरित्याह—*तर्हि फलेति* ॥ तृतीयमुत्थापयति—*ननु फलेति* ॥ "नियोगः" इत्यत्र यागविषय इति पदं द्रष्टव्यम् । अनुपपत्तिमेवाह—*अन्यथेति* ॥

किं कामनाया अधिकारिविशेषणत्वमात्रानुपपत्त्या फल-धात्वर्थसंबन्धासिद्धिरुच्यते ? उत साध्यस्य विशेषणत्वानुपपत्त्या ? इति विकल्पयति—*कोऽयमिति* ॥ आद्यमनूद्य प्रत्याह—*यदि तावदिति* ॥ गृहदाहादिरादिशब्दार्थः । द्वितीयमुत्थापयति—*साध्यस्येति* ॥ किं येन धात्वर्थेन फलसंबन्धः सिषाधयिषितः, तत्साध्यत्वम् ? उत साध्यत्वमात्रं सामान्यशब्देन विवक्षितमिति ? प्रथमं प्रत्याह—*न तावदिति* ॥ स्वर्गादिर्यागसाध्यत्वे सिद्धे तद्विशेषणत्वानुपपत्त्या साध्य-साधनसंबन्धसिद्धिः, तत्सिद्धौ च यागसाध्यत्वं स्वर्गादेरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—*स्वरूपेणेति* ॥ किं स्वर्गकामपदात् साध्यताप्रतिपत्तिः ? उतार्थात् ? इति विकल्प्याद्यमपवदति—*नाविवक्षितत्वादिति* ॥ तदेव स्पष्टयति—*तथाहीति* ॥ नियोगस्य नियोज्यसापेक्षत्वादपेक्षिताधिकारिविशेषसमर्पकं स्वर्गकामपदं न साध्यतां समर्पयतीत्यर्थः । *अधिकारिविशेषेति* ॥ अधिकारिविशेषस्य व्यावृत्तिविशेषणम्, तन्मात्रप्रयोजनतयेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—*नार्थादपीति* ॥ विशेषणत्वानुपपत्त्याऽपीत्यर्थः । जीवनादेरसाध्यस्यापि विशेषणत्ववदसाध्यस्यापि स्वर्गादेर्विशेषणत्वं संभवतीत्यर्थः । स्वर्गस्याधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्य साध्यत्वं निराकारि, न च विशेषणत्वमपीत्याह—*कामनेति* ॥ स्वर्गोऽप्यधिकारिविशेषणतया भातीत्याशङ्क्य, कामनाविशेषणत्वान्नैवमित्याह—*स्वर्गस्येति* ॥

काम्यमानत्वात् स्वर्गस्य साध्यत्वं परम्परयाऽधिकारिविशेषणत्वं चेत्याशङ्क्य विशेषणत्वेऽपि न फल-धात्वर्थसंबन्धसिद्धिरित्याह—*किंचेति* ॥ अध्ययनादेर्भैक्ष्याचरणाद्यसाध्यत्वेऽपि भैक्ष्याचरणादिनियोगाधिकारिविशेषणत्वदर्शनवत् स्वर्गस्य यागासाध्यत्वेऽपि यागनियोगाधिकारिविशेषणत्वं स्यादित्यर्थः । वस्तुतः कामनाया अपि नाधिकारिविशेषणत्वमित्याह—*न चेति* ॥ किं पुरुषे दर्श-पूर्णमासविनियोगयोरसंबन्धस्य व्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ? उतान्ययोगस्य ? इति विकल्प्योभयथाऽसंभवमाह—*अयोगेति* ॥ नियोग-पुरुषयोरसंबन्धोऽयोगः, अस्वर्गकामिनियोग-संबन्धोऽन्ययोगः । असंभवमेवाह—*तथाहीति* ॥ नित्य-काम्यनियोगयोर्भेदात् स्वर्गकामपदस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदकत्वसंभवमाशङ्क्याह—*न चेति* ॥ किं नित्य-काम्यनियोगवैजात्यं भिन्नत्वम् ? उत व्यावृत्तिमात्रम् ? नाद्य इत्याह—*साङ्गेति* ॥ भेदमात्रं त्वस्वर्गकामसंबन्धेऽपि न विरुध्यत इत्यर्थः । नियोगस्योभयत्रैकविधत्वे नित्य-काम्यविभागः कथं घटेत ? इत्याशङ्क्याह—*अधिकारीति* ॥ कामिनिर्वर्तितस्य काम्यत्वम्, जीवनादिविशिष्टाधिकारिनिर्वर्तितस्य नित्यत्वमित्यर्थः । स्वर्गकामपदस्याधिकार्यसमर्पकत्वे वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य, फलसमर्पकत्वेनार्थवत्त्वमाह—*तस्मादिति* ॥ अधिकारिसमर्पकत्वाभावस्तच्छब्दार्थः । 'मैत्रावरुणः प्रैष्या'दिति वाक्यान्तरसिद्धप्रैषानुवादेन दण्डसंबन्धः प्रतिपाद्यते—"प्रैषानन्वाहे"ति यत्, तद् दण्डी सन्निति, तद्वदस्यापि विशेषणपरत्वमित्यर्थः ।

स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वेऽधिकारिसमर्पकाभावान्निरधिकारमिदं शास्त्रमापद्येतेत्यत्राह—*अर्थादिति* ॥ स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतलिङादिना यागस्य स्वर्गसाधनत्वे बोधिते 'मदभीप्सितफलसाधनमिदं कर्मे'ति कर्माधिकारितां भजते, ततो न निरधिकारत्वमित्यर्थः । भवतु स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वम्, तथाऽपि कथं नियोगस्यावाक्यार्थत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—*फलवचनमिति* ॥ 'इष्टसा-

धनमि'त्युक्ते कस्येष्टस्य साधनमिति वीक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पकं स्वर्गकामपदम्, स्वर्गकामपदात् स्वर्गे प्रतिपन्ने किं तस्य साधनमित्याकाङ्क्षायाम्—साधनविशेषसमर्पकं लिङादिपदम्, इति न नियोगकल्पनमित्यर्थः। इष्टसाधनस्यापि न लिङर्थत्वम्; प्रवर्तकस्य तदर्थत्वात्, इष्टसाधनस्य मरीचिमण्डलोदयादौ व्यभिचारान्न प्रवर्तकत्वम्। तस्मादन्य एव लिङर्थ इत्याशङ्क्याह—*ततश्चेति* ॥ कृतियोग्येष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

लिङादिबोधितनियोगस्य सामर्थ्यात् फल-धात्वर्थसंबन्धसिद्धिरिति मतं निराकृत्य, विशिष्टाधिकार्यनन्वयानुपपत्त्या धात्वर्थ-फलसंबन्धसिद्धिरिति मतान्तरमुत्थापयति—*अन्य इति* ॥ विषय-नियोज्यौ विना नियोगाभिधानानुपपत्तेस्तद्विशिष्टो नियोगो विधीयते। तथा च विषय-नियोज्ययोरपि परस्परनिर्वर्त्य निर्वर्तकतालक्षणसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः। हेतुमाह—*सामर्थ्यादिति* ॥ अनुपपत्तिमेवाह—*अन्यथेति* ॥ कर्तृकर्मानन्वयेनेति* ॥ निर्वर्त्य-निर्वर्तकता-लक्षणसंबन्धाभावेनेति यावत्। *अयमर्थः*—कृतिसाध्यतया नियोगस्तावदुपलक्ष्यते। साक्षाच्च तस्य कृतिसाध्यत्वाभावाद् यागनिर्वृत्त्या नियोगनिर्वृत्तिरिति वक्तव्यम्, न चानुष्ठात्रभावे यागनिर्वृत्तिः, इति याग-नियोज्ययोर्निर्वर्त्य-निर्वर्तकतालक्षणोऽन्वय उपेय इति। विषय-नियोज्ययोरन्वयेऽपि फलविशेषेणान्वयः कथम्? अत्राह—*ततश्चेति* ॥ विषय-नियोज्ययोरन्वयस्तच्छब्दार्थः। धात्वर्थस्य स्वर्गकामेनान्वीयमानत्वात् स्वर्गेणान्वयो वक्तव्यः; इतरथा विशिष्टान्वय एव न स्यादित्यर्थः। फल-धात्वर्थयोः संबन्धेऽपि कथं साध्यसाधनता? तत्राह—*तत्रेति* ॥ दर्शपूर्णमासवत् समप्रधानभावेनानयोरन्वयस्तावन्न संभवति, ईप्सितानीप्सितरूपत्वात्। तस्माद् गुणप्रधानभावेनाऽन्वयो वक्तव्यः, तत्र स्वर्गस्येप्सितत्वेन साध्यत्वम्, यागस्य च क्रियात्मकत्वात् साधनत्वमिति साध्य-साधनभाव इत्यर्थः ॥

विशिष्टान्वयानुपपत्त्या विशेषणान्वयमतिप्रसङ्गेन दूषयति—*नैतत्सारमिति* ॥ परस्त्रीकाम आदिशब्दार्थः। इष्टापत्तिं शङ्कते—*को दोष इति* ॥ जीवनादेर्यागेनान्वीयमानत्वं किमङ्गतया? उतोद्देश्यत्वेन? इति विकल्प्याद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति—*जीवनादेरिति* ॥ प्राकृतानां विकल्पान्वयादतिदेश इष्यत इत्याशङ्क्याह—*तत्रेति* ॥ न च यावज्जीवमनुष्ठेयत्वम्; काम्यत्वव्याघातादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—*प्राधान्येनेति*। जीवनस्य कर्मान्तराधीनत्वान्नेदानीन्तनकर्मसाध्यत्वम्, तथा गृहदाहादेरपि सिद्धत्वान्नैतत्साध्यत्वमित्यर्थः। मतान्तरे धात्वर्थ-फलसंबन्धाऽसिद्धेस्तस्य लिङाद्यर्थत्वं नाश्रयणीयमित्युपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ विशेष-सामान्यपदाभ्यां स्वर्गकामपद-लिङादि-पदयोर्वैयर्थ्यशङ्कां निरस्यति—*स्वर्गेति* ॥ स्वर्गकामपदसमभिव्याहृतलिङादिना विशेषप्रतिपत्त्युपगमे पूर्वापरविरोधः स्यादिति शङ्कते—*ननु शाब्देति* ॥ यागस्वर्गसंबन्धस्य शाब्दत्वे लिङादिबोधितसामान्यापर्यवसानात्तत्सिद्धिरित्युक्तं पीड्येतेत्यर्थः। पराशयानवबोधविलसितेयं विरोधशङ्केत्याह—*नैष दोष इति* ॥ प्रधानाकाङ्क्षानुसारेणेतरपदार्थसमर्पकत्वात्प्रधानस्य लिङादेः श्रेयःसामान्यसाधनबोधित्वादाकाङ्क्षितार्थसमर्पकत्वं स्वर्गकामपदस्य। तस्मादपर्यवसानात् फलविशेषसिद्धिरित्युक्तमिति न विरोधः ॥

इष्टसाधनस्य लिङर्थत्वे 'ज्योतिष्टोमेने'ति तृतीया विरुध्येतेति शङ्कते—*नन्विति* ॥ लिङा यागस्य करणताभिधाने 'ज्योतिष्टोमेने'ति तृतीया नोपपद्यत इति प्रथमं संबन्धानुपपत्तिमेवाह—*तिङ्कृदिति* ॥ तिङश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्चेति तिङ्कृत्तद्धितसमासाः, तैरनभिहितकरणकारके तावृत्ततीयाविधानं लक्ष्यते, तत्र च तिङाकरणताया अभिहितत्वात्तृतीया विरुध्यत इत्यर्थः । तृतीया-तिङोः सामान्य-विशेषविषयत्वान्न व्याकरणविरोध इत्याह—*न यागेति* ॥ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपयागसामान्यगतं करणत्वं तिङर्थः, यागविशेषगतं करणत्वं तृतीयार्थ इत्यविरोधे इत्यर्थः ॥ इष्टसाधनताया लिङर्थत्वे नित्यकाम्यविभागानुपपत्तिरिति शङ्कायामाह—*इत्यलमिति* ॥

अन्याप्रतिपाद्यत्वे सत्येतत्प्रतिपाद्यो हि विषयः, तत्र च सूत्रे प्रतिपादकविशेषाप्रतिपत्तेः कथं विषयप्रतिपत्तिरिति शङ्कते—*विषयसिद्धि रिति* ॥ ब्रह्मणः प्रमाणान्तरानधिगमनीयत्वाच्छास्त्रादेव तत्प्रतिपत्तेरित्यर्थाद्विषयनिर्देश इत्याह—*तदाहेति* ॥ आदिसूत्रत्वस्य ज्ञातुं शक्यत्वात्तत्कथनं व्यर्थमित्याशङ्क्य, आदिसूत्रत्वं ज्ञापयितुं न प्रवृत्तमित्याह—*प्रथमं तावदिति* ॥ आदिसूत्रत्वात्प्रथममुपादानमित्यर्थः । आदिसूत्रत्वेऽपि तयोः प्रथममुपादानं कस्मादीति शङ्कते—*नन्विति* ॥ विषय इति* ॥ समन्वयस्य लक्षणं ज्ञापनं येनाऽध्यायेन स तथोक्तः । आदित्वात्प्रथमोपादानमित्याह—*तदाहेति* ॥ बह्वर्थत्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कते—*ननु एकस्येति* ॥ सूत्रस्य बह्वर्थत्वं भूषणम्, इत्याह—*तत्राहेति* ॥

"अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥"

इत्यादिवाक्यात्सूत्रस्यानेकार्थतायामलंकारताऽधिगतिरित्यर्थः । सूत्रवाक्यार्थस्य दर्शितत्वात् प्रतिपदं व्याख्यामारभते भाष्यकार इत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यकथनवत्पदव्याख्यानमपि कर्तव्यम्, 'पदच्छेदः पदार्थोक्ति'रित्यादेर्व्याख्यानलक्षणत्वादित्याशयेनाह—*तत्राथशब्द इति* ॥ बन्धस्याध्यासात्मकत्वात्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यलक्षणो विषयोऽनर्थनिवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं चेति सिद्धम् । ततश्च संभावितविषयफलत्वाद्वेदान्तशास्त्रमारम्भणीयमिति प्रथमवर्णकसिद्धम् ।

इति परमहंस परिव्राजकाचार्याखण्डानुभूतिशिष्येणाऽखण्डानन्दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपनेऽध्यासभाष्यं नाम प्रथमवर्णकं समाप्तम् ॥

ALL MAHAPURANAS

Text with Shloka Index & Introduction

Agni Mahapurana
664 pp 450.00

Bhagavata Mahapurana-
4vols 2304 pp set 1500.00

Bhavishya Mahapurana
3vols 1400 pp set 1200.00

Brahma Mahapurana
728 pp 450.00

Devi Bhagavata Mahapurana
1154 pp 800.00

Ganesha Purana
832 pp 1993 450.00

Garuda Mahapurana
668 pp 400.00

Harivansha Purana
1802 pp 2vols set 900.00

Kurma Mahapurans
298 pp 300.00

Linga Mahapurana
774 pp 400.00

Markandeya Mahapurana
828 pp 450.00

Narada Mahapurana
932 pp 600.00

Padma Mahapurana
2381pp 4vols set 1600.00

Shiva Mahapurana-
1504 pp 2vols set 900.00

Shiva Mahapurana (Small Type)
412 pp 400.00

Skanda Mahapurana
5600 pp 8 vols set 4000.00

Skanda Mahapurana-3vols
(small Type) 1500.00

Vamana Mahapurana
472 pp 400.00

Vayu Mahapurana
540 pp 400.00

Vishnudharmottara Mahapurana
1246 pp 900.00

Vishnu Mahapurana-with two commentaries
680 pp 500.00

Maha Bhagavat Devipurana
Press

Kalki Purana
316pp 120.00

Vasuki Purana
260 pp 100.00

Saura Purana
290 pp 100.00

Narsimha Purana
380 pp 100.00

Ekamara Purana
490 pp 150.00

Ashtadasha purana Darpana Contents of 18 Puranas
432 pp 180.00

PURANAS WITH TEXT, TRANS & NOTES IN ENGLISH VERSWISE

Vishnu Purana–*H.H. Wilson*
1065 pp 2 vols Set 500.00

Matsya Purana–*N.S. singh*
1252 pp 2 vols 500.00

Narasimha Purana —*Dr.S.Jena*
1100 pp 400.00

Kalika Purana
Prof. Biswanarayan Shastri
(Shloka & Name Index)
1770 pp 3vols set 900.00